

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DTATE	SIGNATURE

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्याः

उत्तरार्धम् ।

श्रीत्राहन्तीचणैर्गुणैर्महर्षिभिरहदिवम् ।

तोष्णव्यमानोऽप्यगुणो विभुर्विजयतेतराम् ॥ १ ॥

अस्तु नमः पाणिनये भूयो मुनये तथास्तु वररुचये ।

किंचास्तु पतञ्जलये 'भ्रात्रे विश्वेश्वराय गुरवे च ॥ १ ॥

व्याख्याता बहुभिः प्रौढैरेषा सिद्धान्तकौमुदी ।

वासुदेवस्तु तद्व्याख्यां वष्टि वालमनोरमाम् ॥ २ ॥

ॐ मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रयन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि चाध्येतारश्च मङ्गलयुक्ताः स्युरिति भाष्यप्रमाणकं ग्रन्थ-मध्ये विघ्नविघातादिप्रयोजनाय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै ग्रन्थतो निवघ्नाति श्रौत्रेति । वेदाध्येता श्रोत्रियः । 'श्रोत्रियश्छन्दोऽजीते' इति वेदपर्यायात् छन्दश्शब्दाद् द्वितीया-न्तादधीत इत्यर्थे घन्प्रत्ययः । प्रकृतेः श्रोत्रादेशश्च निपातितः । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् । श्रोत्रियस्य यलोपश्चेत्यणि इकारादुत्तरस्य यकाराकारसंघातस्य लोपे इकारस्य 'यस्येति च' इति लोपः । अहंति आयैः प्रशस्यमानेषु वेदविहितकर्मसु योग्यो भवती-त्यहन् । 'अहंः प्रशंसायाम्' इति शतृप्रत्ययः । अहंतो भाव आहन्ती । 'आहंतो नुम् च' इति प्यत्रि आदिवृद्धौ प्रकृतेर्नुमागमे पित्त्वान्डीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यकारलोपे 'यस्येति च' इत्यकारलोपः । स्त्रीत्वं लोकात् । श्रौत्रं च आहन्ती च श्रौत्राहन्त्यौ । ताभ्यां वित्ताः श्रौत्राहन्तीचणाः, तैरिति विग्रहः । 'तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ' इति

अज्ञाननाशने दक्षं दीक्षितं भक्तरक्षणे ।

चटमूलाश्रयं त्र्यक्षं दक्षिणामूर्तिमाश्रये ॥ १ ॥

ग्रन्थमध्ये विघ्नविघाताय कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै निवघ्नाति श्रौत्रेत्यादिना । श्रोत्रियस्य भावः श्रौत्रम् । 'हायनान्त्युवादिभ्योऽण्' इति सूत्रे 'श्रोत्रियस्य यलोपश्च' इति वार्तिकाद्यलोपे अणप्रत्यये च 'यस्येति च' इतीकारलोपः । अहंतो भाव आहन्ती । 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः-' इति सूत्रे 'अहंतो नुम् च' इत्युक्तेर्नुम् प्यञ् च । पित्त्वाद् डीपि 'हलस्तद्धितस्य' इति यलोपः । ताभ्यां वित्तैः श्रौत्राहन्तीचणैः । 'तेन वित्तः-' इति चणप् । श्रोत्रियत्वयोग्यत्वाभ्यां प्रसिद्धैरित्यर्थः । किं च गुणैर्गुणवद्भिः । प्रशस्तगुणयुक्तैरिति यावत् । 'रूपादाहतप्रशंसयोः-' इति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि ह्रस्वते'

१ 'शब्दब्रह्मात्मने च धूर्जटये' इति पाठः कः ।

चणप् । वेदाध्येतृत्वेन वेदविहितकर्मयोग्यतया च प्रसिद्धेरिति यावत् । गुण्यैरिति । ॥ १८५ ॥
 नित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रार्थफलभोगविरागः, शमदमादिसम्पत्तिः, मुमुक्षुत्वमित्यादिप्रशस्त-
 गुणसम्पन्नैरित्यर्थः । 'रूपादाहतप्रशंसयोः—' इति सूत्रे 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति वार्तिने-
 यप् प्रत्ययः, तद्भाष्ये 'गुण्या ब्राह्मणाः' इत्युदाहरणात् । महर्षिभिरिति । महान्तश्च ते
 ऋषयश्चेति कर्मधारयः । 'आन्महतः—' इत्यात्वम् । अतितपस्त्रिभिरित्यर्थः । अहर्दिव-
 मिति । अहश्च दिवा चेति वीप्सायाम् 'अचतुर—' इत्यादिना द्वन्द्वो निपातितः । अहन्यह-
 नोत्यर्थः । तोष्टूयमानोऽपीति । 'ष्टुव् स्तुतौ' सकर्मकः । गुणवत्त्वेनाभिधानं स्तुतिः ।
 अभिधानक्रियानिरूपितं कर्मत्वमादाय देवान् स्तौतीत्यादौ द्वितीया । न तु गुणाभिधानमेव
 स्तुतिः, तथा सति गुणस्य धात्वर्थोपसंगृहीतत्वेनाकर्मकत्वापत्तेः । 'धात्वादेः षः सः' इति
 पकारस्य सकारे ष्टुत्वनिवृत्तौ, 'धातोरेकाचः—' इति भृशार्थे यङि, 'अकृत्सार्वधातुकयोः—'
 इति दीर्घे, 'सन्यङोः' इति द्वित्वे, 'शपूर्वाः खयः' इति सकारस्याभ्यासगतस्य लोपे, 'गुणो
 यङ्लुकोः' इत्यभ्यासोकारस्य गुणे, ततः परस्य सस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वे, ष्टुत्वेन
 तकारस्य टकारे, तोष्टूयेति यङन्तात् 'सनाद्यन्ताः—' इति धातुसंज्ञकात् कर्मणि लटश्शानचि
 'आने मुक्' इति मुगागमे, 'सार्वधातुके यक्' इति यकि, यङोऽकारस्य 'अतो लोपः' इति
 लोपे, तोष्टूयमान इति रूपम् । भृशं स्तूयमानोऽपीत्यर्थः । अचिन्त्यजगद्रचनाद्यनन्तगुणसम्पन्न-
 तया भृशङ्कीर्त्यमानोऽपीति यावत् । अगुण इति । निगुण इत्यर्थः 'साक्षी चेता केवलो निर्गु-
 णश्च' इत्यादिश्रुतेरिति भावः । निगुणस्य गुणवत्त्वेन कथनात्मिका स्तुतिर्विरुद्धेत्यापातप्रतिपक्षं
 विरोधमपिशब्दो द्योतयति । गुणानां व्यावहारिकसत्यत्वेऽपि पारमार्थिकत्वाभावात् विरोध
 इत्युत्तरमीमांसायां स्पष्टम् । विभुरिति । सर्वव्यापकः परमेश्वर इत्यर्थः । विजयतेतरामिति ।

इत्युक्त्वा 'गुण्या ब्राह्मणाः' इत्यस्य भाष्यदाबुदाहतत्वात् । अहर्दिवमिति । अहन्यहनि,
 प्रत्यहमित्यर्थः । 'अचतुर—' इत्यादिना निपातनात्साधुः । तोष्टूयमान इति । स्तौतेत्य-
 ङन्तात्कर्मणि शानच्, 'सार्वधातुके यक्' इति धातोयंक्, 'आने मुक्' इति मुक् । अपिशब्देन
 आपाततो विरोधं द्योतयति । वस्तुतस्तु न विरोधः । स्तुतिप्रयोजकीभूतानामनन्तकल्याण-
 गुणानां श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वेऽपि विषयादिवद्व्यावहारिकत्वात्तदभावस्य पारमार्थिकत्वात् । एतच्चो-
 तरमीमांसायां स्पष्टमेव । विभुर्व्यापकः परमेश्वरः । अतिशयेन विजयते विजयतेतराम् ।
 सर्वोत्कर्षेण वर्तत इति फलितोऽर्थः । 'विपराम्यां जेः' इति तङ् । तदन्ताद् 'द्विवचनविभज्य—'
 इत्यादिना तरपि 'किमेत्तिङ्ब्ययधादामु—' इत्याम् । नन्विह तरव् दुर्लभ एव, विजयत इत्य-
 न्य अप्रातिपदिकत्वादतिङन्तत्वाच्च । न च 'सह सुपा' इत्यत्र सहेति । योगविभागात्तिङन्तेन
 विशब्दस्य समासे प्रातिपदिकत्वं स्यादेवेति वाच्यम् स च छन्दस्येवेति तत्रत्यग्रथेन सह विरोधा-
 त्तेः । किं च प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमे सौरूपतिः स्यात्, लिङ्गसर्वनामताभ्युपगमेन नपुंसक-
 ज्ञात्सोर्लुक्पि 'ह्रस्वो नपुंसके—' इति ह्रस्वो दुर्वारः स्यात् । समुदायान्तर्गतस्य 'जयते' इत्य-
 श्रुत्वेनासामर्थ्यात्ततोऽपि भवितुं नार्हति । 'समर्थः पदविधिः'

पूर्वादि कथितास्तुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः ।

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः ॥ २ ॥

अथ भ्वादिप्रकरणम् । ४३ ।

तत्रादौ दश लकाराः प्रदर्श्यन्ते—लट्, लिट्, लृट्, लृट्, लेट्, लोट्, लङ्, लिङ्, लृङ्, लृङ् । एषु पञ्चमो लकारश्छन्दोमात्रगोचरः । २१५१

‘जि जये’ अकर्मकः । उक्तपेण वर्तनं जयः । ‘विपराभ्यां जेः’ इत्यात्मनेपदम् । ‘तिङ्श्च’ ज्यतिशायने तरप् । ‘किमेत्तिङव्यय—’ इति तरवन्तात् स्वार्थे आम्प्रत्ययः । ‘तद्धितश्चासर्व-विभक्तिः’ इत्यत्र तसिलादिषु परिगणनादामन्तमव्ययम् । सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । न च विजयते इति समुदायस्यातिङन्तत्वात् कथं ततस्तरविति वाच्यम् । वि इति हि भिन्नं पदम्, तिङन्तोत्तरपदसमासस्य छन्दोमात्रविषयत्वात् । ततश्च जयत इत्यस्मादेव तरप् । न च जयत इत्यस्य ‘विपराभ्यां जेः’ इति कृतात्मनेपदस्य विशब्दसापेक्षत्वादसामर्थ्यं शङ्क्यम् । वीत्युप-सर्गस्य द्योतकत्वेन प्रयगर्थविहीनतया तत्सापेक्षत्वाभावात् तिङन्तस्य प्रधानतया तस्य विशब्दसापेक्षत्वेऽपि वाचकाभावाच्चेत्यलम् । वृत्तकथनपूर्वकं वर्तिष्यमाणनिरूपणं प्रतिजानीते पूर्वार्ध इति । तुर्यश्चतुर्यः । ‘चतुरश्छयतावाद्यञरलोपश्च’ इति चतुरश्छन्दाद्यप्रत्ययः, प्रकृतेश्चकाराकारसंघातलोपश्च । पूर्वार्धे चतुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिनः प्रत्यया, कथिता इत्यन्वयः । ‘स्पृशोऽनुदके किन्’ इत्यादितार्तीयककतिपयप्रत्ययोप्यन्त्यासस्तु प्रासङ्गिक इति भावः । अथेति । चतुर्यपञ्चमाध्यायवर्तिप्रत्ययनिरूपणानन्तरं तृतीयाध्यायगोचराः प्रत्ययाः कथ्यन्त इत्यन्वयः । तृतीयाध्यायस्य गोचराः प्रतिपाद्यतया विषयाः । तृतीयाध्यायविहिता इति यावत् । कृत्सु ‘णचः त्रियामञ्’ इत्यादितद्धितव्युत्पादनं तु प्रासङ्गिकमिति भावः ।

तत्रेति । निर्धारणसम्यग्गन्तात्त्वल् । तेषु तृतीयाध्यायवर्तिप्रत्ययेष्वित्यर्थः । दर्शयति । अनुबन्धभेदाल्लकारभेद इति भावः । पञ्चम इति । लेडित्यर्थः । छन्दो-मात्रेति । ‘लिङ्ये लेट्’ इत्यत्र ‘छन्दसि लृङ्लङ्लिटः’ इति पूर्वमुक्तात्, ‘छन्दसि’ इत्यनुवृत्तेरिति भावः । एतेन लेङ्रूपाणि इह कुतो न प्रदर्श्यन्त इति शङ्का निरस्ता ।

इति परिभाषितत्वात् । ‘आमन्तेन विशब्दो युज्यते’ इति कल्पनायां त्वन्तरङ्गत्वात् परस्मै-पदप्रवृत्तौ विजयतितरामिति स्यादिति चेत् । अत्राहुः—समुदायान्तर्गताजयत इत्यस्मादेव तरप् । न च तस्य विशब्देन सह साकाङ्क्षत्वेनासामर्थ्यं शङ्क्यम्, तिङन्तस्य प्रधानत्वेन सापेक्षत्वेऽपि दोषाभावात्, उपसर्गस्य द्योतकत्वेन-प्रत्येकमर्थ एव नास्तीति साकाङ्क्षताया वक्तुमशक्यत्वाच्चेति । वृत्तकथनपूर्वकं वर्तिष्यमाणमाह पूर्वार्ध इति । हलन्तेषु ‘स्पृशोऽनुदके किन्’ ‘अत्विग्दवृत्तगन्—’ इत्यादिना क्लृप्तादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकमिति भावः । तुर्यश्चतुर्यः । ‘चतुरश्छयतावाद्यञरलोपश्च’ इत्युक्तत्वात् । अथेति । इहापि कृत्सु ‘णचः त्रियामञ्’ ‘अणिनुणः’ इत्यादिव्युत्पादनं प्रासङ्गिकं बोध्यम्, प्राधान्येन तु तृतीयाध्यायस्या एवेहोच्यन्त इति भावः । अनुबन्धभेदेन भेदमाश्रित्याह दश लकारा इति । प्रदर्श्यन्त इति । यद्यपि पञ्चमलकाररूपा-

वर्तमाने लट् । (३—२—१२३) वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोर्लट् स्यात् । अटावितौ । २१५२ लः कर्मणि च । भावे चाकर्मकेभ्यः । (३—४—६९) लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च । २१५३

वर्तमाने लट् । धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायसमाप्तेरधिकृतम् । वर्तमाने इति तत्रान्वेति । वर्तमानेऽर्थे विद्यमानाद्धातोः लङिति लभ्यते । फलितमाह वर्तमानक्रियावृत्तेरिति । धात्वर्थक्रियाया वर्तमानत्वं तु वर्तमानकालवृत्तित्वम् । कालस्य तु वर्तमानत्वम् अतीतानागतमिन्नकालत्वम् । 'भूतभविष्यतोः प्रतिद्वन्द्वी वर्तमानः कालः' इति भाष्यम् । वर्तमानत्वं च न प्रत्ययार्थभूतकर्त्रादिविशेषणम्, अतीतपाकादिक्रिये कर्तरि वर्तमाने पचति इत्याद्यापत्तेः । किंतु धात्वर्थविशेषणमेव वर्तमानत्वम् । लट् तु तस्य द्योतक एव । अटाविताविति । न च अकार उच्चारणार्थ एवास्त्विति वाच्यम् । लिङादिवैलक्षण्याय तस्यावश्यकत्वात् । तथा च तस्य इत्संज्ञां विना निवृत्त्युपायाभावाद् इत्संज्ञैवादत्तव्येति भावः । लः कर्मणि च । वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । 'लः कर्मणि च-' इति प्रथमं वाक्यम् । ल इति प्रथमाबहुवचनान्तम् । चकारेण 'कर्तरि कृत्' इत्यतः 'कर्तरि' इत्यनुकृष्यते । 'धातोः' इत्यधिकृतम् । लकाराः कर्मणि कर्तरि च धातोः स्युरिति लभ्यते । सकर्मकधातुविषयमेवेदम् । अकर्मकेषु कर्मणीत्यस्य बाधितत्वात् । तदाह लकाराः सकर्मकेभ्यो (धातुभ्यः) कर्मणि कर्तरि च स्युरिति । एवं च सकर्मकेभ्यो भावे लकारा न भवन्ति । सकर्मकेभ्योऽपि भावलकाराः प्रवृत्तौ तु देवदत्तेन घटं क्रियत इत्यादौ भावलकारेण कर्मणोऽनभिहितत्वाद् द्वितीया स्यादिति भावः । 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इति द्वितीयं वाक्यम् । अत्रापि चकारेण कर्तैवानुकृष्यते । न तु कर्म, असंभवात् । तदाह अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि चेति । अत्राकर्मकग्रहणेन अविवक्षितकर्मका अपि गृह्यन्ते । तेन देवदत्तेन भुज्यत इत्यत्र सतोऽप्योदनरूपकर्मणः अविवक्षायां भावे लकारोऽस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः ।

प्यधुना न व्युत्पाद्यन्ते तथापि लकारः स्वरूपेण प्रदर्श्यते 'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः' 'लस्य' इत्यादिसूत्रविषयतां व्युत्पादयितुमिति भावः । पञ्चम इति । लेङित्यर्थः । लट्लिङिति स्वोक्तक्रमेणेति बोध्यम् । वर्तमाने लट् । वर्तमान इत्येतत्प्रकृत्यर्थविशेषणमित्याह वर्तमानक्रियावृत्तेर्धातोरिति । धातोरिति सूत्रमातृतीयाध्यायान्तमधिक्रियत इति भावः । लट् स्यादिति । तस्य वाच्यं त्वनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । वर्तमानकालस्तु न तद्वाच्यः, किंतु द्योत्य एव । लिङादिष्वपि भूतादिकालो यथायथं द्योत्य एवेत्यवगन्तव्यम् । वस्तुतस्तु वाच्यत्वाम्युपगमोऽपि सुगम इति विध्यादिसूत्रे वक्ष्यामः । अटाविताविति । अकार उच्चारणार्थ इति तु नोक्तम्, लिङादिवैलक्षण्यसम्पादनाय तस्यावश्यकत्वव्यत्वात् । लः कर्मणि च । चकारात् 'कर्तरि कृत्' इत्यतः कर्तरीत्यनुकृष्यते, सकर्मकविषयं चेदम् । अकर्मकेषु कर्मणीत्यंशस्य बाधितत्वात्, भावे चेत्युत्तरवाक्येन तत्र विशेषविधानाच्च तदेतदाह सकर्मकेभ्य इति । भावे चेति । चकारेण कर्तैवानुकृष्यते न तु कर्म, असंभवात्तदाह भावे कर्तरि चेति । ननु भावकर्मणो-

रात्मनेपदविधानात् 'शेषात्कर्तरि—' इति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकाहकाराणां भावकर्म, कर्तारोऽर्था अनुमातुं शक्यन्त इति किमनेन सूत्रेण । मैवम्, असत्यस्मिन्सूत्रे सकर्मकेभ्यो लकाराणां घञादिवद्भावे लकारापत्तौ घटं क्रियते देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगः प्रसज्येत । तन्मासिद्धित्वात्तदर्थमेतत्सूत्रस्यावश्यकत्वात् । न चैवम् 'अकर्मकेभ्यो भावे लः' इत्येव सूत्र्यताम्, भावे अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यम्, अकर्मकेभ्यो भाव एवेति विपरीतनियमापत्त्या कर्तरि तेभ्यो लकारानापत्तेः । तस्माद्भावे चेति चकार आवश्यकः । न चैवं 'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवास्त्विति वाच्यम्, भावे इव कर्तर्यप्यकर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भाव इव कर्तर्यपि लकारानापत्तेः नन्वेवमपि 'लश्च भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्येवास्तु चकारेण कर्तरीत्यनुकर्षणाहकाराः सकर्मकेभ्यः कर्तरि स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च स्युरित्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि तूक्तज्ञापकाह्विष्यन्तीति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेत् । मैवम्, उत्तरसूत्रे तयोरित्यनेन कर्मणोऽपि परामर्शार्थं तस्यावश्यकतया ज्ञापकानुसरणक्लेशस्य वैयर्थ्यात् । तस्माद्ययान्यासमेव रमणीयम् ।

अत्र नैयायिकाः—'लकाराणां कृतावेव शक्तिर्लाघवान्न तु कर्तरि । कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवात्, देवदत्त इत्यादिप्रथमान्तपदेन तस्माभाच्च । देवदत्तः पचतीत्यत्र हि देवदत्तो विशेष्यः, यत्नो विशेषणम्, आश्रयत्वं तु संसर्गः । तथा च पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इत्यादिशाब्दबोधोऽपि सुष्ठूपपद्यते' इति । तत्र, पचतीत्युक्ते पाककर्ता क इत्याकाङ्क्षानुरोधेन लकाराणां कर्तरि शक्तिरित्यभ्युपगन्तुमुचितत्वात् । पाकानुकूला कृतिरिति शाब्दबोधाभ्युपगमे तु कस्मिन्नित्याकाङ्क्षा स्यात्, कस्येति वा । न चैककर्तृका पचिक्रियेति शाब्दबोधाभ्युपगमेऽपि क इत्याकाङ्क्षा नोपपद्यत एवेति शङ्क्यम्, कर्तृसामान्यबोधे सति क इति कर्तृविशेषाकाङ्क्षायां बाधकाभावात् । नापि देवदत्तकर्तृका पचिक्रियेत्युक्तेऽपि कस्य वेत्याकाङ्क्षा दुर्वारैवेति शङ्क्यम्, विकृत्यनुकूलव्यापारस्यैव पचिक्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वे निश्चिते कस्मिन्नित्याकाङ्क्षाया अप्रवृत्तेः । किंच पचन्तं देवदत्तं पश्य, पचते देवदत्ताय देहि, पचमानस्य देवदत्तस्य द्रव्यम् इत्यादौ शतृशानजादीनामपि तिवादिवह्लादेशत्वाविशेषेण तेभ्योऽपि कृतिमात्रबोधापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, आश्रयत्वं संसर्ग इत्युक्तत्वेन पाकानुकूलकृत्याश्रयं देवदत्तं पश्येत्याद्यर्थस्वीकारे दोषाभावादिति वाच्यम्, नामार्थयोर्भेदान्वयस्य स्वपरसिद्धान्तविरुद्धत्वात् । न चैवं नामार्थयोरभेदसंसर्गव्युत्पत्त्यनुरोधेन शतृशानजादीनां कर्तरि शक्तिस्तिवादीनां तु कृतावेवेति वैषम्यं स्वीक्रियते, प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यम्, स्थान्येव वाचको लाघवान्न त्वादेशो गौरवादिति स्वसिद्धान्तस्य परित्यागापत्तेः । रामः, ज्ञानम्, कतरत्, इत्यादौ सोर्विसर्गं सोरमि सोरदडि च कृते लाघवात्सुत्वेनैव शक्तिर्न तु तत्तद्रूपेणेत्यादिभवदीयव्यवहारस्यापत्तेश्च । एवं च तिवादीनां शत्रादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्वम्, बोधकस्तु लकार एवेति स्थितम् । स च शत्राद्यन्ते कर्तरि शक्त इत्यभ्युपगमे तिङन्ते कथं कृति बोधयेत् । 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति न्यायात् । यदि तु वैयाकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेशा एव वाचका इत्याद्यभ्युपगम्यते, तर्हि घटम्, घटेन, हरेऽव, विष्णोऽवेत्यादिषु 'सर्वे सर्वपदादेशा—' इति

न्यायेन पदस्फोटो वाक्यस्फोटश्च सिध्येदिति भवतां तन्महदेवानिष्टम् । किं च 'कर्तरि कृत्' इति यत्कर्तृग्रहणं तदेव 'लः कर्मणि-' इति सूत्रे चकारेणानुकुष्यत इति कथं ण्वुलादीनां लकाराणां च शक्तौ वैलक्षण्यम् । न च नामार्थयोरभेदान्वयसंसर्गाभ्युपगम एव ण्वुलादौ कर्तुर्वाच्यत्वे वीज-मिति वाच्यम् पचतिरूपं पचतिकल्पं देवदत्त इत्याद्यनुरोधेन तिङ्क्ष्वपि कर्तुरेव वाच्यतौ-चित्यात् । ननु समुदायस्य नामत्वेऽपि तिङ्प्रत्ययो न नामेति चेत्पाचक इत्यत्राप्यक इत्येतन्न नामेति तुल्यम् । अकान्तं नामेति चेति रूपवाद्यन्तमपि नामेति तुल्यम् । ततश्चात्रप्रशस्तपाककर्ता देवदत्त इत्याद्यभेदान्वयो भवद्भिरभ्युपगन्तव्य इति तिङ्क्ष्वपि कर्तुर्वाच्यता स्वीकर्तव्यैव । किं च कर्तुर्वाच्यत्वानभ्युपगमे 'युष्मदि समानाधिकरणे मध्यमः' 'अस्मद्भुत्तमः' इति सामानाधि-करण्यप्रयुक्ता पुरुषव्यवस्था 'अभिहिते कर्तरि प्रथमा' इत्यादिकं च भवन्मते कथं संगच्छ-ताम् । यत्तु अनभिहित इत्यस्यानभिहितसंख्याक इत्यर्थवर्णनेन 'देवदत्तः पचत्योदनम्, ओदनः पच्यते देवदत्तेन' इत्यादौ प्रथमाद्वितीयादिव्यवस्थापनमुक्तम् । तन्न, कृत्तद्धितसमासेषु संख्या-भिधानस्याप्रसिद्धत्वात् । ततश्च पक्तव्यस्तण्डुलः, शल्यः शतिकोऽश्वः, प्राप्नोदको ग्रामः, इत्यादिषु 'कर्मणि द्वितीया' इत्यस्य प्रवृत्तौ प्रथमा न स्यात् । न च तिष्ठतीत्यध्याहारेण संख्याभिधान-मिहाप्यस्तीति वाच्यम्, स्थित इत्याद्यध्याहारे तदभावात् । शाब्दिकोऽयं देवदत्तो न तु नैया-यिक इत्यादिषु नीलमिदं न तु रक्तमित्यत्रैव क्रियापदाध्याहारस्यानावश्यकतया आख्यातेन 'शब्ददर्दुरं करोति' इति ठक्प्रत्ययेन वा कर्तृसंख्याया अनुक्तत्वाद्देवदत्ते कर्तरि तृतीयोत्पत्ति-सङ्गाच्च । तस्मादनभिहिते कर्तरीत्यादिव्याख्यानमेवाभ्युपेतव्यम् । अपि च धातूपात्तव्यापारा-श्रयः कर्ता, तत्राश्रयमात्रं कृतां लकाराणां चार्थः, न तु व्यापारोऽपि, तस्य धातुनैव लब्धत्वात् । अत एव कर्ता कारक इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययार्थयोनित्वयः, व्यापाराश्रयस्य प्रत्ययार्थत्वे तु तस्य प्रकृत्यर्थेन व्यापारेणान्वयः क्लिष्टः स्यात् । यस्तु वदति—'कृधातोः' कृतिरर्थः, कृत्प्रत्ययस्यापि कृतावेव शक्तिर्न तु कर्तरि । 'कर्तरि कृत्' इत्यत्र हि कर्तरीति भावप्रधानो निर्देशः । कर्तृत्वं कृतिमत्त्वम् । तच्च कृतिरेव । यत्र तु देवदत्तादिपदसमभिव्याहारस्तत्र तुजादौ कृतिमिति लक्षणेत्यादि, तन्मते पूर्वोक्तकर्तेत्यादौ सुतरामनन्वयः । 'कर्मवत्कर्मणा-' इति सूत्रे करोतिरूपादनार्थः, उत्पत्तिश्च कर्मस्था, यत्नार्थकत्वे तु करिष्यते घट इत्यादि न सिध्येदिति वक्ष्यमाणदूषणं च दुरुद्धरम् । आश्रयमात्रस्य प्रत्ययार्थत्वे तु रथो गच्छतीत्यत्र रथस्याचेतनस्य यत्नाभावेऽपि गमनानुकूलचक्रभ्रमणादिव्यपाराश्रयत्वान्न काचिदनुपपत्तिः । एवं स्थिते कृतौ शक्तिरित्यस्योक्तिसंभव एव नास्ति, कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रायेण धातुत एव लाभात्, जानातीत्यादावाश्रयत्वं प्रत्ययस्यार्थं इति स्वीकृत्य यत्नार्थत्वस्य त्वयाऽपि वक्तव्यत्वात् । न हि यत्नमन्तरेण ज्ञानं नोदेतीति कश्चिदभ्युपेति । तस्मात्कृतां तिङां च वैलक्षण्यं दुर्लभमिति कर्त्रर्थ-कत्वमभ्युपेयम् । एतेन कर्त्रधिकरणे आख्यातवाच्यत्वं कर्तुर्निरस्य जज्ञम्यमानाधिकरणे यङन्ताद्विहितस्य जज्ञम्यमान इति शानचः कर्तृवाचकत्वं स्वीकुर्वन्तो मीमांसका अपि प्रत्युक्ताः । यत्तु तैरुक्तं शानजंशे 'कर्तरि कृत्' इति व्याकरणं शक्तिग्राहकमस्तीति

तत्र, कृद्वाक्यरोपो ह्ययमर्थकाङ्क्षायामनिदिष्टार्थेषु ण्वुलादिष्वेवोपतिष्ठते 'आकाङ्क्षितविधानं ज्यायः' इति न्यायात्, न तु शत्रादिषु । स्थानिभूतलकारार्थेनैवेतेषां निराकाङ्क्षत्वात्, अन्यथा भावे कर्मणि च शानचो दौर्लभ्यापत्तेः । ततश्च शय्यमाने आस्यमाने चायं गत इत्यादि-प्रयोगो भावे न स्यात् । कर्मणि तु क्रियमाण इत्यादिप्रयोगो न स्यात् । यत्तु भट्टपादा आहुः—कर्तरि यदेकत्वं तत्र तिप्, कर्तरि यद् द्वित्वं तत्र तस्, इत्यादिक्रमेण 'लः कर्मणि' इत्यस्य 'द्व्येकयोः—' इत्यादेशैकवाक्यतया व्याख्यानात् कर्तृवाच्यता सूत्रादायातोति । तच्चिन्त्यम्, 'तान्येकवचनद्विवचन—' इति विहितद्विवचनादिसंज्ञा हि तिवाद्यादेशनिष्ठा । ततश्च द्विवचनादिसंज्ञकतिबादिविधिना 'द्व्येकयोः' इत्यस्यैकवाक्यताऽस्तु । न च तिवादिविधौ कर्तरीत्यस्ति, यद् द्वित्वैकत्वादिविशेषणतया कथंचिन्नोयेत । ननु 'लः कर्मणि—' इति सूत्रे 'कर्तरि कृत्' इति इत्यतोऽनुवृत्तं कर्तृग्रहणं तिवादिविवावस्त्येव, लविधितिवादिविध्योरप्येक-वाक्यतास्वीकारादिति चेत् । सत्यम्, वाक्यैकवाक्यता हि सा, न तु पदैकवाक्यता, 'लः कर्मणि—' इति विहितलकारानुवादेन तिवाद्यादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् । तथा च लविधौ श्रूयमाणं कर्तृग्रहणं कथं संख्यां विशिनष्टु । न हि यत्र कर्तृग्रहणं तत्र संख्योपस्थापकमस्ति लकारस्य द्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् । ततश्च 'कर्तरि यदेकत्वम्' इति व्याख्या कथमपि न संभवत्येव । स्यादेतत्, 'लः कर्मणि' इति सूत्रे ल इत्यकारानुबन्धकयोर्लङ्लटोः सामान्य-ग्रहणं न भवति किंतु लृष्टानुबन्धकलकाराणां सामान्यग्रहणमिति निर्विवादम् । तत्र 'लः' इति जसन्तं मा भूत् किंतु डसन्तमस्तु । 'लः परस्मैपदम्' इति वदादेशापेक्षा चेयं पृष्ठी, लस्य आदेशः स कर्मणि चेत्यादि । न चाविहितस्य लस्यानुवादो न संभवतीति वाच्यम्, 'वर्तमाने लट्' इत्यादिभिरेव लविवानात् । तथा च लस्य स्याने य आदेशः स सकर्मकात्मकर्मणि कर्तरि च स्यादकर्मकाद्भावे कर्तरि चेत्यर्थः सुलभ इति भट्टपादोक्तयोजनिका निर्वाधैवेति चेत् । अत्राहुः—ल इत्यस्य पष्ठ्यन्तत्वे आदेशानामेवार्थ उक्तः स्यात् । सांख्येति वादोनामेव न तु शत्रादीनां, तेषां द्विवचनादिसंज्ञाविरहात् । 'द्व्येकयोः—' इत्यादिनाऽस्यैकवाक्यता भवद्भिन्नक-त्वात् । न च भवदुक्तरीत्या 'कर्तरि कृत्' इत्यनेनैव निर्वाहः, भावे कर्मणि च शानचो दौर्ल-भ्यापत्तेरुक्तत्वात् । न च शानज्विधिना सहात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्यतया 'भावकर्मणोः' इत्यनेनेष्टसिद्धिः, सकर्मकादपि भावे शानजापत्तेः । किञ्च, जसन्तत्वे श्रुतेनैव संबन्धः, पष्ठ्य-न्तत्वे त्वादेश इत्यध्याहारादगौरवमित्यादि । अत्रेदं बोध्यम्—'भावे चाकर्मकेभ्यः' इत्यकर्मक-ग्रहणेनाविवक्षितकर्माणांऽपि गृह्यन्ते । अत एव 'गेरणौ—' इति सूत्रे 'नेह पच्यते, नेह भुज्यते' इति भावे लकार इति हरदत्तः । अत्यन्ताविद्यमानकर्मकाणामेव ग्रहणम् 'नेह पच्यते' इत्यादौ तु कर्मण्येव लकारः । गम्यमानत्वाच्च कर्म न प्रयुज्यत इति मतान्तरम् । एतच्च 'गतिबुद्धि—' इत्यादिसूत्रे हरदत्तग्रन्थे स्पष्टम् । यत्तु कैश्चिदुक्तम्—'अविवक्षितकर्मणां भावे लकार इति प्रसादकृतोक्तं भाष्यादिविरोधादयुक्तम्' इति तच्चिन्त्यम्, पक्षद्वयस्यापि भाष्यकैयटादिग्रन्थारूढत्वात् । प्रत्युत 'अविवक्षितकर्मणोऽप्यकर्मकाः' इति पक्ष एव प्रबलः । तथा हि 'समानकर्तृकेषु तुमन्' इति

लस्य । (३—४—७७) अधिकारोऽम् । २१५४ तित्तस्मिस्तिस्थस्थमिच्चस्म-
स्तातांभथासाथांभ्वमिड्वहिमहिड् । (३—४—७८) एतेऽष्टादश लादेशाः
स्युः । २१५५ लः परस्मैपदम् । (१—४—९९) लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः

लस्य । 'धातोः' इत्यधिकृतम् । अकारो न विवक्षितः । तेन लिङादीनामपि संग्रहः ।
चूडाल इत्यादौ च नातिप्रसङ्गः । तित्तस् । तिप्, तस्, झि, सिप्, थस्, थ, मिप्,
वस्, मस्, त, आताम्, झ, थास्, आथाम्, ध्वम्, इट्, वहि, महिड् । एषां
समाहारद्वन्द्वात् प्रथमैकवचनम् । 'लस्य' इति स्थानपष्ठ्यन्तमधिकृतम् । तेन आदेश
इति लभ्यते । फलितमाह एत इति । तसादौ रत्वाभाव आर्षः । तिवादौ पकारा-
नुबन्धयोजनं तु द्वेष्टीत्यादौ सार्वधानुकर्मपिदिति डित्त्वनिवृत्त्यर्थम् । तदुदाहरणेषु
स्पष्टीभविष्यति । लः पर । 'लः' इति स्थानपष्ठी । आदेश इत्यध्याहार्यम् । तदाह

सूत्रे इच्छता क्रियत इति भावे लङुक्तो हरदत्तेन, 'णेरध्ययने वृत्तम्' इति सूत्रे कैयटहर-
दत्तादिभिरपि नपुंसके भावे क्तोऽप्यकर्मकैभ्य एव, 'तयोरेव कृत्यक्त—' इत्यत्र क्तमात्रस्य
ग्रहणात्तत्र भावे चाकर्मकैभ्य इत्यनुवर्तनात्, अन्यथा घटं कृतमिति प्रसज्येतेति सिद्धान्तितम् ।
एवं स्थिते यद्यविवक्षितकर्माणोऽपीह सूत्रेऽकर्मग्रहणेन गृह्येरन्, तर्हि पीता गात्रो भुक्ता ब्राह्मणा
इत्यादौ भावे क्तान्तादर्शाद्यजित्यादि निष्ठादि प्रकरणे स्वयमेव वक्ष्यमाणम्, 'आदिकर्मणि क्तः'
इति सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाणं कृतपूर्वात्यत्र भावे क्त इति कैयटाद्युक्तं च कथं संगच्छेत, कथं
च 'गतं तिरश्चीनम्' इत्यादिप्रयोगाः संगच्छेरन् । 'गतिबुद्धि—' इति सूत्रे त्वकर्मकग्रहणेनावि-
वक्षितकर्माणो न गृह्यन्त इत्युक्तम्, तेनापौ यः कर्ता स ण्यन्ते कर्म न भवतीति देवदत्तेन
पाचयतीति सिद्धम् । 'गत्यर्थकर्मक—' इति सूत्रेऽपि न गृह्यन्ते, तेन हि सूत्रेण कर्तर्यपि क्तो
विधीयत इति दत्तवान् पक्वान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्व इत्याद्यापत्तेः, इह सूत्रे त्वविवक्षितकर्म-
णामकर्मत्वेन ग्रहणे न कोऽपि दोष इत्यास्तां तावत् । लस्य । वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणपरि-
भाषा, अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इति लुनाति, चूडाल इत्यादौ तिवाद्यादेशः कुतो
न भवतीति चेद् अत्राहुः—'लः कर्मणि—' इति सूत्रे निर्दिष्टानां कर्त्राद्यर्थानामनुवृत्तेः कर्त्राद्यर्थे
विहितस्य लकारस्य ग्रहणमिति । अतोऽपि तिवाद्यादेशोनुवादेन कर्त्राद्यर्थविधिरिति कल्पना
निरस्ता । लस्यानिकतिवादीनां कर्त्राद्यर्थविधानम्, कर्त्राद्यर्थे विहितस्य लस्य तिवादिविधान-
मित्यन्योन्याश्रयापत्तेः यद्वा धातोरित्यधिकाराद्धातोर्विहितस्यैव लस्येह ग्रहणमिति नोक्ताति-
प्रसङ्गः । लस्येत्संज्ञा तु न भवति, फलाभावात् । न च लिट्स्वरः फलम्, णलो लिट्देन तद-
भावस्य ज्ञापनात् । नाप्यश्रवणमेव फलम्, तदुच्चारणस्यानर्थक्यापत्तेरादेशविधिनैवा-
श्रवणलाभाच्च । लस्य तिवादिस्यानित्वाभ्युपगमे तु 'लः परस्मैपदम्' इत्यादिस्वरसतः संगच्छत
इति दिक् । तित्तस्मि । समाहारे द्वन्द्वः । इट्प्रकार आगमलिङ्गं न भवति, सप्तदशभिरादेशैः
समभिव्याहारात् । किन्तु 'इटोऽत्' इति विशेषणार्थः । एरदित्युच्यमाने एवेवहि
एवेमहीत्यत्रापि स्यात्, वर्णग्रहणे प्रत्ययग्रहणार्थवद्ग्रहणपरिभाषयोरनुवृत्तेः ।
केचित्तु—'इटोऽत्' इत्यत्र लिङ् इत्यनुवर्तनालिङ्गदेशस्येवर्णस्येति सामानाधिकरण्येन

स्युः । २१५६ तडानावात्मनेपदम् । (१-४-१००) तड् प्रत्याहारः-
तादिनवकं शानच्कानचौ चैतत्संज्ञानि स्युः । पूर्वसंज्ञापवादः । २१५७
अनुदात्तङित् आत्मनेपदम् । (१-३-१२) अनुदात्तेन उपदेशे यो ङित्
तदन्ताच्च धातोर्लस्य स्थाने आत्मनेपदं स्यात् । २१५८ स्वरितञितः कर्त्रभि-

लादेशा इति । तडानौ । तड् च आनश्चेति द्वन्द्वः । प्रत्याहार इति । त आतामिति
तशब्दमारभ्य महिङिति डकारेणेति शेषः । तदाह तादिनवकमिति । इह पूर्वसूत्राल्ल
इत्यनुवर्तते । ततश्च आनग्रहणेन शानच्कानचावेव गृह्यते । न तु 'ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु
चानश्' इति विहितश्चानशपि, तस्य लादेशत्वाभावात् । तेन परस्मैपदम्योऽपि चानश्
सिध्यति निघ्नाना इत्यादौ । तदाह शानच्कानचौ चेति । एतत्संज्ञानीति । आत्मने-
पदसंज्ञकानीत्यर्थः । पूर्वसंज्ञेति । परस्मैपदसंज्ञापवाद इत्यर्थः । एवं च तिवादिनवके
परस्मैपदसंज्ञा पर्यवस्यति । अथ कस्माद्धातोः परस्मैपदम्, कस्मादात्मनेपदमित्याकाङ्क्षाया-
माह अनुदात्तङितः । अनुदात्तश्च इच्च अनुदात्तङौ, तावितौ यस्य सः अनुदात्तङित्,
तस्माद् अनुदात्तङितः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते, अनुदात्तेतो ङितश्चेति
लभ्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिक इत्' इत्यस्माद् मण्डूकप्लुत्या 'उपदेशे' इत्यनुवृत्तं
'ङितः' इत्यनेन सम्बध्यते, न तु 'अनुदात्तेत' इत्यनेन । उपदेशादन्यत्र अनुदात्तस्ये-
त्संज्ञाया अप्रसक्तत्वेनाव्यभिचारात् । 'भूवादयो धातवः' इत्यस्मान्मण्डूकप्लुत्या 'धातवः'
इत्यनुवृत्तं पञ्चम्या विपरिणतम् अनुदात्तेता ङिता च विशेष्यते । तत्रानुदात्तेदेशे तदन्त-
विधेः प्रयोजनाभावाद् ङिदंशे तदन्तविधिः । तदाह अनुदात्तेत इत्यादिना ।
लस्य स्थान इति । आत्मनेपदग्रहणलभ्यमिदम्, तिङां लादेशत्वनियमात् ।
'उपदेशे' किम् ? चुकुटिपति । अत्र 'गाङ्कुटादिभ्यः-' इति सन आतिदेशिकमेव

व्याख्याने एधेवहि एवेमहीत्यादावतिप्रसङ्गो नास्त्येव । न हि तत्र इकारमात्रमादेशो भवति ।
तेन 'इटोऽन्' इत्यत्र टकारः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थ एवेत्याहुः । तच्चिन्त्यम्, इकारस्य विशेषणत्वे
विशेषणेन तदन्तग्रहणादिवर्णान्तस्य लिङोत्स्यादित्यर्थप्रसक्त्या उक्तातिप्रसङ्गस्य तदवस्थ-
त्वात्, वहीमहीत्यस्यापि स्थानिवत्त्वेन तिङ्त्वात् । महिङो डकारस्तड् तिङिति प्रत्याहा-
रार्थः । स च समुदायानुबन्धो न त्ववयवानुबन्धो व्याख्यानात् । तेनेषेः कर्मणि आशीर्लिङि
एषिषीमहीत्यत्र गुणनिषेधो न, तथा च वृश्चतेः पृच्छतेश्च कर्मणि लिटि च वव्रश्चिमहे
पप्रच्छिमहे इत्यत्र 'ग्रहज्या-' इति संप्रसारणं न । तडानौ । लस्येत्यस्यानुवृत्तेलादेश
एवानो गृह्यते इत्याशयेनाह शानच्कानचौ चेति । तेन परस्मैपदम्योऽपि 'ताच्छील्य-
वयोवचन-' इति चानश् भवत्येव, कतीह निघ्नानाः । अनुदात्तङितः । अनुदात्तश्च इच्च
अनुदात्तङौ, तौ इतौ यस्य सोऽनुदात्तङित् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकं सम्बध्यते ।
तत्रानुदात्तांशे तदन्तविधेः फलाभावाद् अंशान्तर एव तदन्तग्रहणमित्याशयेनाह अनुदात्तेत
इत्यादि । 'उपदेशेऽजनुनासिक-' इत्यतोऽनुवृत्तमुपदेशग्रहणमपि ङिदंश एव
संबध्यते नान्यत्र, अव्यभिचारात्तदाह उपदेशे यो ङिदिति । विशेष्यमन्तरेण

प्राये क्रियाफले । (१-३-७२) स्वरितेतो नितश्च धातोरात्मनेपदं
स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले । २१५६ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् । (१-३-७८)

ङित्त्वम्, नत्वौपदेशिकम् । 'धातोः' किम् ? अदुद्रुवत् । अत्र णिञीति चङन्तात्मात्मनेपदम् ।
ङिदंशे तदन्तविध्यभावे तु बोध्यत इत्यादौ 'सनाद्यन्ताः—' इति धातुसंज्ञकाद् यङन्तादात्मनेपदं
न स्यात् । ङित् इत्येवोक्तौ यङो ङित्वेऽपि तदन्तस्य धातोर्ङित्त्वाभावादात्मनेपदं न स्यात् ।
स्वरितञितः । स्वरितश्च न् च स्वरितञौ, तौ इतौ यस्य तस्मादिति बहुव्रीहिः । इच्छद्भ्यः
प्रत्येकं सन्वध्यते । तदाह स्वरितेतो नितश्चेति । धातोरित्यनन्तरं लस्य स्थान इति शेषः ।
कर्तारमभिप्रैति गच्छतीति कर्त्रभिप्रायम् । कर्मण्यण् । तदाह कर्तृगामिनीति । एवं च 'होता
याज्यया यजति, इत्यादौ यागफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामित्वेन होतृगामित्वाभावाद् नात्मने-
पदम् । तथा वेतनेन यज्ञदत्तः पचतीत्यत्रापि पाकफलस्य भोजनस्य पक्त्वगामित्वाभावात्तात्मने-
पदम् । दक्षिणादिलाभस्तु न फलम्, लोकतो वेदतो वा यदुद्देशेन क्रियाप्रवृत्तिः तस्यै-
वान्न क्रियाफलशब्देन विवक्षितत्वात् । कर्तृगामिफलकक्रियावृत्तौ धातोरित्यर्थः । आत्मनेपदं
तु धात्वर्थफलस्य कर्तृगामित्वं द्योतयतीत्यलम् । शेषात्कर्तरि । 'अनुदात्तङित्—' इति
तदन्तविधिरह दुर्लभ इत्यत आह धातोरिति । लस्येति । नन्विहानुवृत्तेरभावादुभयमपि
दुर्लभं 'भूवादयः' इति सूत्रान्मण्डूकप्लुत्यानुवृत्तस्य धातव इत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्कथं-
चिद्धातोर्निति पदे लब्धेऽपि लस्येत्येतन्न लभ्यत इति चेत् । अत्राहुः—'इको झल्' इत्यत्र सना
धातोर्विहात्मनेपदेन लकारधात्वोराक्षेपो बोध्यः, तिङा लादेशत्वात्तस्य च धातोर्विधा-
नादिति । उपदेशे इति किम्, 'बुकुटिपति 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इति सन आतिदेशिकं ङित्त्वम् ।
धातोः किम्, चङङ्भ्यां माभूत्, अदुद्रुवत्, अवोचत् । ननु लावस्थायामेव वृतादिभ्यः
'स्यातासी—' इत्यादिना स्यप्रत्यये कृते व्यवधानादात्मनेपदपरस्मैपदरूपनियमाप्रवृत्तावपि
लकारसामान्याश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वात्स्यप्रत्ययात्पूर्वमेव लस्य तिवादिषु सत्सु पक्षे परस्मैपदं पक्षे
चात्मनेपदं सिध्यत्येवेति 'बृद्भ्यः स्यसनोः' इति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सत् तेनैव स्यग्रहणेन
'विकरणेभ्यो नियमो बलीयान्' इति ज्ञापितम् । तेनानुदात्तेत्वाद्वातिङ्य इत्येवं नित्यमात्मनेपदे
प्राप्ते 'बृद्भ्यः स्यसनोः' इति परस्मैपदमपि पक्षे भवति । तथा च विकरणेभ्यो नियमस्य
बलीयस्त्वाच्चङङोर्न दोषो विकरणात्प्रागेव परस्मैपदप्रवृत्तेरिति चेत् । सत्यम्, स्यग्रहणं विकरण-
व्यवधानेऽपि नियमप्रवृत्तिं ज्ञापयतीति पक्षे चङङोर्दोषः स्यादेव । अयं च पक्षः 'शदेः शितः'
इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्पष्टः । किं च तदन्तविलाभार्थमपि धातुग्रहणमावश्यकम्, तत्फलं तु
'धातोरेकाच—' इत्यादिना यङि बोध्यते । ऋतेरीयङि ऋतीयते । शेते ह्नुते इत्यत्र
तु व्यपदेशिवद्भावेन ङित्वत्वम् । 'नमोवरिवश्चित्रङः—' इति क्यचि चित्रीयते
इत्येतत्कथमिति चेत्, अत्राहुः—अवयवेऽचरितार्थो ङकारः क्यजन्तस्य विशेषणं
भवति । तथा च समुदायानुबन्धो ङकार इति व्यपदेशिवद्भावेनैव ङित्वत्वं बोध्य-
मिति । स्वरितञितः । पूर्ववदिच्छद्भ्यः प्रत्येकं सन्वध्यते । कर्तारमभिप्रैति

वचनादिसंज्ञानि स्युः । २१६२ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः । (१—४—१०५) तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदि अप्रयुज्याने प्रयुज्यमानेऽपि मध्यमः स्यात् । २१६२ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवच । (१—४—१०६) मन्यधातुरुपपदं यस्य धातोस्तस्मिन्प्रकृतिभूते सति

प्रथमादिसंज्ञानीति । एकश इत्यस्य विवरणं प्रत्येकमिति 'संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम्' इति शसिति भावः । युष्मदि । उपोच्चारितं पदमुपपदम् । युष्मदि समीपोच्चारिते सतीत्यर्थः । समानमेकमधिकरणं वाच्यं यस्येति विग्रहः । सामानाधिकरण्यं च युष्मदस्तिङः स्थानीभूतलकारेण विवक्षितम् । 'लः परस्मैपदम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेः । तथा च फलितमाह तिङ्वाच्यकारकवाचिनि युष्मदीति । स्थानं प्रसङ्गः अस्थास्तीति स्थानी, तस्मिन् प्रसक्ते सतीत्यर्थः । प्रसङ्गश्च तदर्थविगतौ सत्यां वक्त्रा अप्रयोग एव भवति । तथा च स्थानिनोत्यनेन उपपदभूते युष्मदि प्रयोगं विना स्वार्थं बोधयति सतीत्यर्थः पर्यवस्यति, तदाह अप्रयुज्यमान इति । स्थानिनोत्यनुक्तौ युष्मद्युपपदे प्रयुज्यमान एव मध्यमः स्यात् । ततश्च राम पाहोत्यादौ अव्याप्तिः स्यात् । अपिना लब्धमाह प्रयुज्यमानेऽपीति । 'युष्मद्युपपदे स्थानिनि' इत्येवोक्तौ राम त्वं पाहोत्यादौ युष्मत्प्रयोगे मध्यमा न स्यात् । अतोऽपिग्रहणमिति भावः । अत्वं त्वं संपद्यत इत्यत्र तु न मध्यमपुरुषः तत्र युष्मच्छब्दस्य गौणत्वात् । भवानागच्छतीत्यादौ भवच्छब्दयोगे तु न मध्यमपुरुषः, युष्मच्छब्दस्य संबोध्यैकविषयत्वात्, भवच्छब्दस्य तु स्वभावेन संबोध्यासंबोध्यसाधारणत्वादित्यलम् । प्रहासे च । वाक्यद्वयमिदं सूत्रम् । 'प्रहासे च मन्योपपदे' इति प्रथमं वाक्यम् । 'मध्यम' इत्यनुवर्तते । मन्यधातुः इयन्विकरण उपपदं यस्येति बहुव्रीहिः । मन्यपदश्चवणबलाद् धाताविति विशेष्य लभ्यते, तदाह मन्यधातुरित्यादिना । तस्मिन् प्रकृतिभूते सतीति । तस्माद्धातोर्लस्य स्थाने इत्यर्थः ।

प्रवृत्त्या आन्नीत्यादिप्रयोगोऽपि साधुः स्यादिति भावः । प्रत्येकमिति । यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तं तदयुक्तम् । शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनायोगात्, येन नाप्राप्तिन्यायेन द्विवचनापवादः शसिति सिद्धान्तात् । तथा 'सुपः' इति सूत्रेऽप्येकैकश इति प्राचोक्तमेव । एतच्च मनोरमाग्रन्थानुरोधेनोक्तम् । अन्ये तु एकैकमेवैकैकशः स्वार्थे शस्, न त्वत्र वीप्सायाम् । न च स्वार्थे यः शस् स आकरग्रन्थान्नावगम्यत इति वाच्यम्, एकां कपिलामेकैकशः सहस्रकृत्वो दत्वेति भाष्यात् शसन्तस्य प्रत्येकमित्यर्थकत्वेन कैयटेन व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापि शसोऽवगम्यमानत्वात् ततश्चैकैकश इति प्राचोक्तमयुक्तमिति यदुक्तं तदेवायुक्तमित्याहुः । युष्मदि । 'समानाधिकरण इत्यस्य व्याख्यानं तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकरण्यम् स्थानिनोत्यस्य व्याख्यानमप्रयुज्यमान इति । समानाधिकरणे किम्, त्वां पश्यति, त्वया क्रियते, तुभ्यं ददाति प्रहासे । मन्योपपद इति सप्तम्यन्तस्यानुगुणत्वेन व्याचष्टे तस्मिन्प्रकृतिभूते सतीति । तस्माद्धातोर्लस्य स्थान

मध्यमः स्यात्परिहृते गम्यमाने । मन्यतेस्तूतमः स्यात्स चैकार्यस्य वाचकः स्यात् । २११६ अस्मद्युत्तमः । (१—४—१०७) तथाभूतेऽस्मद्युत्तमः स्यात् । २१६५ शेषे प्रथमः । (१—४—१०८) मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् । भू सत्तायाम् । कर्तृविवक्षायां भू ति इति स्थिते । २१६६ तिङ्शित्सार्वधातुकम् । (३—४—११३) तिङः शितश्च वात्वधिकारोक्ता एतत्संज्ञाः स्युः । २१६७ कर्तरि शप् । (३—१—६८) कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे धातोः शप् स्यात् । शपावितौ । २१६८ सार्वधातुकार्धधातुयोः । (७—३—८४)

मध्यमः स्यादिति । 'अस्मद्युपपदे-' इति शेषः । अस्मद्युत्तम इत्युत्तरसूत्रात्तदनुवृत्तेः । एवं च उत्तमपुरुषापवादोऽयं मध्यमविधिः । 'मन्यतेरुत्तम एकवच' इति द्वितीयं वाक्यम् तद्व्याचष्टे मन्यतेस्तूतमः स्यादिति । 'युष्मद्युपपदे' इति शेषः, पूर्वसूत्रात्तदनुवृत्तेः । स चेति । स मन्यतेरुत्तमपुरुषो द्वित्वबहुत्वयोरपि एकवचनं लभते इत्यर्थः । मध्यमोत्तमयोर्व्यत्यासार्थमिदम् । एतत्सर्वमनुपपदमेवोदाहरणे स्पष्टीभविष्यति । अस्मद्युत्तमः तथाभूत इति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमाने अप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । शेषे । उक्तान्मध्यमोत्तमविषयादन्यः शेषः, तदाह मध्यमोत्तमयोरविषय इति । त्वम् अहं च पचाव इत्यत्र तु परत्वादुत्तमपुरुष एव । न तु मध्यमः । देवदत्तस्त्वं च पचथ इत्यत्रापि न प्रथमपुरुषः । युष्मदस्सत्त्वेन शेषत्वाभावादित्यलम् । भू सत्तायामिति । वर्तत इति शेषः । भ्वादिगणे प्रथमो धातुरयम् । तत्र भू इत्येव गणे षोऽः । अर्थनिर्देशस्त्वाधुनिक इति वक्ष्यते । यद्यपि सत्ता जातिः, न क्रियाः तथापि आत्मधारणं सत्तेत्युच्यते । स्वरूपेणावस्थानमिति यावत् । कर्तृविवक्षायामिति । वर्तमानसत्तावृत्तेर्भूधातोः कर्तरि लटि आत्मनेपदनिमित्तहीनतया परस्मैपदे तिवादिनवके तत्रापि युष्मदस्मत्सामानाधिकरण्याभावात् प्रथमपुरुषव्रिके तत्रापि कर्तुरेकत्वविवक्षायां तिपि सति, भू ति इति स्थिते प्रक्रियां वक्ष्यते इत्यर्थः । तत्र सार्वधातुककार्यं वक्ष्यन् सार्वधातुकसंज्ञामाह तिङ्शित् । 'धातोः' इत्यधिकृतम्, तदाह धात्वधिकारोक्ता इति । तेन हरीनित्यत्र शसः सार्वधातुकत्वं न । अन्यथा 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति शसः सार्वधातुकत्वात् सार्वधातुकमपिदिति डित्वे 'वेडिति' इति गुणः स्यात् । कर्तरि शप् । 'सार्वधातुके यक्' इत्यस्मात् सार्वधातुक इत्यनुवर्तते । 'धातारेकाचो हलादेः-' इत्यस्माद्धातोरिति । तदाह कर्त्रर्थ इत्यादिना । तिङि परे धातोर्विहितानां प्रत्ययानां शवादीनां विकरणसंज्ञा प्राचीनाचार्यसिद्धा । शपाविताविति । शकारपकारौ 'लशक्वतद्धिते' इति 'हलन्त्यम्' इत्यर्थः । तथाभूत इति । तिङ्वाच्यकारकवाचिनि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने चेत्यर्थः । तिङ्शित् । वात्वधिकारोक्ता इति किम्, हरीन् । शसः 'सार्वधातुकमपित्' इति डित्वे 'वेडिति' इति गुणः स्यात्, लिहः श्रिय इत्यादिशसत्तेषु 'सार्वधातुके यक्' इति यक् च स्यात् । केचित्तु वारिणीत्यत्र मुमि कृतेऽपि लघूपधगुणः स्यादित्याहुः । तन्न, विडतीति निषेधात्, इगन्तत्वप्रयुक्तस्य नुमो गुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च । कर्तरि शप् । 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवर्तते, 'धातो-

अनयोः परयोरिगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् । अवादेशः भवति । भवतः ।
२१६९ भोऽन्तः । (७—१—३) प्रत्ययावयवस्य झस्यान्तादेशः स्यात् । 'अतो

इति चेत्संज्ञकावित्यर्थः । ततश्च शपि शकारपकारयोः लोप अकारमात्रं शिष्यत इत्यर्थः ।
भू अ ति इति स्थिते सार्वधातुकार्थः । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया 'इक' इत्युपस्य-
ते 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'मिदेर्गुणः' इत्यस्माद् 'गुण' इत्यनुवर्तते,
तदाह अनयोरित्यादिना । तथा च ऊकारस्य गुण ओकारः । अवादेश इति । ओकार-
स्येति शेषः । तथा च परिनिष्ठितं रूपमाह भवतीति । भवत इति । कर्तृद्वित्वविवक्षायां
भूधातोर्लटः तसादेशे शपि गुणे अवादेशे सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भावः । कर्तृबहुत्वाविव-
क्षायां भूधातोर्लटो झि इत्यादेशे शपि गुणे अवादेशे च कृते भोऽन्तः । झः अन्तः इति
च्छेदः । झ इति षष्ठ्यन्तम् । आदेशे तकाराद् अकार उच्चारणार्थः । 'आयनेयी—' इति सूत्रान्
प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते, न त्वादिग्रहणमपि, अस्वरितत्वात् । अनुवृत्तं च प्रत्ययग्रहणमवयवप-
ष्ठ्यन्तमाश्रीयते, तदाह प्रत्ययावयवस्येति । भूस्य । झकारस्येत्यर्थः । अन्तादेशः स्या-
दिति । अन्त इत्ययमादेशः स्यादित्यर्थः । 'प्रत्ययावयवस्य' इति किम् ? उज्झिता । अत्र
धात्ववयवस्य झकारस्य न भवति । आदिग्रहणानुवृत्तौ तु शयान्तै इति न सिध्यति ।
अन्तादेशात्प्रागेवान्तरङ्गत्वाल्लेटोऽडाटावित्यादि कृते झकारस्य प्रत्ययादित्वाभावाद्
इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भव झि इत्यत्र झकारस्य अन्त इत्यादेशे, भव अन्ति
इति स्थिते, 'अतो गुणे' इति द्वयोरकारयोः सवर्णदीर्घापवादे पररूपे कृते, भवन्तीति
रूपमित्यर्थः । अन्तादेशे प्रथमाकारोच्चारणं तु लुग्विकरणे द्विषन्तीत्यादौ अकारः

रेकाचः—' इति सूत्राद्धातोरिति च, तदाह कर्त्रर्थ इत्यादि भोऽन्तः । तकारदकार उच्चारणार्थः
'आयनेयीनी—' इति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते न त्वादिग्रहणम्, एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात् ।
तस्याप्यनुवृत्तौ तु शयान्ते इति न सिध्येत् । शीङो 'लिटोऽडाटौ' इत्यन्तरङ्गत्वादन्तादेशात्प्रा-
गादि कृते झस्यादित्वाभावात्, तदेतदाह प्रत्ययावयवस्येति । प्राचा तु प्रत्ययादेर्झस्येत्युक्तं
तदनेन प्रत्युक्तं । इह मनोरमायामादिग्रहणं निवृत्तमित्युक्तम्, तदापाततः, अन्यत्राप्रवृत्तस्यादि-
ग्रहणस्य निवृत्तत्वयोगात्, निवृत्तमित्यस्याननुवृत्तमित्यर्थे इति वा कथंचिद्व्याख्यायेयम् । यत्तु
प्रत्ययादेरिति ग्रन्थसमर्थनाय व्याचक्षते—अडागमे कृते तत्सहितोऽपि प्रत्ययोऽस्तु नाम, न
तु तत्सहित एव प्रत्यय इति नियमोऽस्तीति । तन्न, अवयवविनिर्मुक्तस्यावयवित्वायोगात् ।
अन्यथा भूयास्तामित्यादौ तामादीनामिडागमात्तेः । ननु अङ्गात्परस्य प्रत्ययस्येटो यासुडन्तं
तु नाङ्गमिति चेत् । न, आगमविनिर्मुक्तस्यापि प्रत्ययत्वमिति वदतां मते भवामि
भविष्यामीत्यादौ विकरणान्तस्येव तदादिग्रहणबलेन यासुडन्तस्याप्यङ्गताया दुर्वारत्वात् ।
किं च लविपीयेत्यत्र विशेषविहितत्वात्सीयुटि कृते लिङः स्थाने इट् तस्यागमेनादित्व-
विधातात्प्रत्ययाद्युदात्तत्वं न प्राप्नोतीत्याशङ्क्य प्रत्ययस्वरे कर्तव्ये आगमा अविद्यमान-
वदित्यतिदेशः 'आद्युदात्तश्च' इति सूत्रे भाष्यादौ स्वीकृतः । न चैतत्केवलस्यापि प्रत्ययत्वे
युज्यते, न च तन्मते आगमसहितस्यापि प्रत्ययत्वादिकारस्याप्युदात्तः स्यात्, तद्वारणाय

गुणे' (सू १९१) । भवति । भवसि भवयः भवय । २१७० अतो दीर्घो यञि ।
 (७-३-१०१) अदन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यबादौ सार्वधातुके परे । भवामि भवावः भवामः ।
 स भवति । तो भवतः । ते भवन्ति । त्वं भवसि । युवां भवयः । द्युयं भवय । अहं भवामि ।
 आवां भवावः । वयं भवामः । एहि मन्य ओदनं भोक्ष्यस इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । एतमेत
 वा मन्ये ओदनं भोक्ष्यथे भोक्ष्यध्व इत्यादि । भोक्ष्ये, भोक्ष्यावहे भोक्ष्यामहे । मन्यसे, मन्येथे,
 मन्यध्वे इत्यादिरर्थः । 'युष्मद्भ्युपपदे-' (सू २१६२) इत्याद्यनुवर्तते । तेनेह न—

श्रवणार्थम् । भवसौति । मध्यमपुरुषैकवचने सिपि शपि गुणे अवादेशे रूपम् । भवथ इति ।
 मध्यमपुरुषद्विवचने थसि शपि गुण अवादेशे रुत्वविसर्गयोश्च रूपम् । 'न विभक्तौ तुस्माः'
 इति सस्य नेत्वम् । भवथेति । मध्यमपुरुषद्विवचने थादेशे शपि-गुणे अवादेशे रूपम् ।
 उत्तमपुरुषैकवचनेऽपि शपि गुणे अवादेशे भव मि इति स्थिते अतो दीर्घो यञि ।
 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् अता विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'तुरुस्तुशम्यम्-' इत्यतः सार्वधातुके
 इत्यनुवृत्तं यवा विशेष्यते । तदादिविधिः । तदाह अदन्तस्येत्यादिना । भवामीति ।
 न च भूधाताविहितलादेशं प्रति भूधातुरेवाङ्गम्, न तु भवेति विकरणान्तमिति वाच्यम् ।
 'यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम्' इत्यत्र तदादिग्रहणेन विकरणविशिष्टस्यापि अङ्गत्वात्
 भवावः भवाम इति । लस्य वसि मसि च शपि गुणे अवादेशे अतो दीर्घे रुत्वे विसर्गे
 च रूपे । न विभक्ताविति सस्य नेत्वम् । अथ प्रथममध्यमोत्तमपुरुषव्यवस्थामुक्तां स्मार-
 यितुमाह स भवतीत्यादि । अथ 'प्रहासे च-' इति सूत्रस्योदाहरति एहीति । सर्वेषु
 भुक्तवत्सु भोक्तुमागतं जामातरं प्रति परिहासाय प्रवृत्तमिदं वाक्यम् । भो जामातः, एहि
 आगच्छ, ओदनं भोक्ष्ये इति त्वं मन्यसे, नैतद्भुक्तमित्यर्थः । कुत इत्यत आह भुक्तः
 सोऽतिथिभिरिति । स ओदनः अतिथिभिर्भक्षित इत्यर्थः । अत्र भुजेरुत्तमपुरुषे प्राप्ते
 प्रत्ययस्वरे कर्तव्य इत्यादिग्रन्थः स्वीकर्तव्य एवेति नास्त्येवाकरग्रन्थविरोध इति वाच्यम्,
 'आगमा अनुदात्ताः' इति विशेषवचनेनागमस्याप्यनुदात्तत्वे कृते आद्युदात्तत्वस्य तत्राप्रवृत्तेरिति
 दिक् । भ्रस्येति । झकारादकार उच्चारणार्थः । अतो गुण इति । 'अतो दीर्घो यञि'
 इति तु न प्रवर्तते, स्यान्त्यलादेशविधौ स्यानिवत्त्वनिपेवादिति भावः । अतो दीर्घो ।
 'तुरुस्तुशम्यम्ः-' इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते सार्वधातुके किम्, केशवः, अङ्गना ।
 अत आत् इति वक्तव्ये दीर्घग्रहणं दीर्घ एव यथा स्यादित्येवमर्थम् । अन्यथाऽप्राक्षीरोदनं
 देवदत्त, ननु पचामि भोरित्यत्रानन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति प्लुतः स्यात् । केचित्तु-अत
 आदिति सुवचम्, तपरकरणसामर्थ्याद् विकारानिवृत्तिर्भवेदिति प्लुतस्यापि प्रसङ्गात्, उदात्त-
 स्थान उदात्त आकारः अनुदात्तस्थानेऽनुदात्त आकार इत्यादि तु 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्यनेनैव
 सिद्धम् । अतएव 'वृषाकप्यग्नि-' इति सूत्रे वृषाकपिशब्दो मध्योदात्त एक एवोदात्तत्वं प्रयोज-
 यति, अग्न्यादिपु तु 'स्थानेऽन्तरतमः' इत्येव सिद्धमिति मनोरमादावुक्तम् । ततश्च प्रयोजना-
 भावात्तपरकरणमनणि विध्यर्थमिति नाशङ्कनीयमेव । यदि तु 'हल्ङ्यावभ्यः---' इत्यत्र आ

एतु भवान्मन्यते ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । 'प्रहासे' किम्—यथार्थकथने मा भूत् । एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति भुक्तः सोऽतिथिभिः । २१७१ परोक्षे लिट् । (३—२—११५) भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तेधातोलिट् स्यात् । लस्य तिवादयः । २१७२ लिट् च । (३—४—११५) लिङादेशस्तिङाध-धातुकसंज्ञ एव स्यात् । तु सार्वधातुकसंज्ञः । शवादयो न । २१७३

मध्यमः पुरुषः । मन्यतेस्तु मध्यमपुरुषे प्राप्ते उत्तमः पुरुषः । एतं एत वेति । हे जामातरौ आगच्छतम् ओदनं भोक्ष्यावह इति मन्येथे इति, भो जामातरः ओदनं भोक्ष्यामह इति मन्यध्वे इति चार्थः । अत्रोभयत्रापि भुजेरुत्तमे प्राप्ते मध्यमः । मन्यतेस्तु मध्यमे प्राप्ते उत्तमः । द्वित्वबहुत्वयोरेकवचनं । इत्यादीति । एहि एतं एत वा मन्ये जलं पास्यसि पास्यथः इत्यादिसंग्रहः । मन्ये इत्युत्तमपुरुषैकवचनान्तं व्याचष्टे मन्यस इत्यादिना । अनुवर्तत इति । 'प्रहासे च' इति सूत्र इति शेषः । एतु भवानिति । युष्मद्भवतोः पर्यायत्वाभावस्यानुपदमेवोक्तत्वादिति भावः । इति लट् प्रक्रिया । परोक्षे लिट् । 'अनद्यतने लङ्' इत्यस्मादनद्यतन इत्यनुवर्तते । 'भूते' इत्यधिकृतम् । परोक्षत्वं धात्वर्थविशेषणम् । तदाह भूतानद्यतनेत्यादिना । अतीतरात्रेरन्ययामेन आगामिरात्रेराद्ययामेन सहितो दिवसः अनद्यतन इति लुङ्-सूत्रभाष्ये कैयटे स्थितम् । परोक्षत्वं तु वर्षशतवृत्तत्वमित्येके । वर्षसहस्र-वृत्तत्वमित्यपरे । द्व्यहवृत्तत्वं त्र्यहवृत्तत्वं चेत्यन्ये । कुब्जकटाद्यन्तरितत्वमितीतरे । एते पक्षा भाष्ये स्थिताः । तत्र प्रयोक्तुरिन्द्रियागोचरत्वं परोक्षत्वमित्येव सर्वसम्मतमित्यलम् । लस्य तिवादय इति । तिवादिनवकमित्यर्थः । लिट् च । लिङिति लुप्तस्थानषष्ठ्य-न्तम् । 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इत्यस्मात् तिङित्यनुवर्तते । 'आर्धधातुकं शेषः' इत्यस्मादाधर्धधातुकमिति । तदाह । लिङादेशस्तिङिति । एकसंज्ञाधिकारवहि-

आविति वदत आ इत्यत्र आ आ इति प्रश्लेषः क्रियते तदा तपरकरणं विनापीष्टसिद्धिरित्याहुः 'प्रहासे च—' इति सूत्रस्योदाहरणमाह एहि मन्य इति । ओदनं भोक्ष्य इति त्वं मन्यस इत्यर्थः । एतं एत वेति । एतं मन्ये ओदनं भोक्ष्येथे, एत मन्ये ओदनं भोक्ष्यध्वे इत्यन्वयः । भोक्ष्यावहे इति युवां मन्येथे, भोक्ष्यामह इति यूयं मन्यध्वे इति क्रमेणार्थः । परोक्षे लिट् । यद्यप्यधिश्रयणादिव्यापाररूपा क्रिया सर्वा परोक्षैव । उक्तं हि भाष्ये 'क्रिया नामेयमित्यन्ता-परिहृष्टा पूर्वापरीभूतावयवा न शक्या पिण्डीभूता दिदशंयितुमिति, तथापि तदनुकूलशक्तिमतां व्यापाराविष्टानां साधनानां पारोक्ष्यमिह विवक्षितम्, तेन क्रियानाविष्टसाधनमात्रप्रत्यक्षेऽपि लिङ् भवत्येव, अयं पपाच त्वं पेचिथ । ननु क्रियाशब्दावाच्यधिश्रयणाघः श्रयणादिव्यापाराणां युगपत्प्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि क्रमशः प्रत्यक्षविषयत्वमस्ति, यत्र तु क्रमशोऽपि प्रत्यक्षविषयत्वं नास्ति तत्र हि पारोक्ष्यं क्रियायाः । ततश्च लिङुत्तमपुरुषो दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः—स्वव्यापारस्यापि वर्तमानतादशायां व्यासङ्गादिना स्वयमप्रतिसंधाने ततः कार्येणानुमितौ भवत्येव—'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्' इतिवदिति । लिट् च । आर्धधातुकसंज्ञ एवेति । 'लङः शाकटायनस्य—'

परस्मैपदानां णलतुमुस्थलशुसणल्वमाः । (३-४-८२) लिट्स्तिवादीनां
नवानां णलादयो नव स्युः । भू अ इति स्थिते । २१७४ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ।
(६-४-८८) भुवो वुगागमः स्यात् लुङ्लिटोरचि । नित्यत्वाद्

भूतत्वात् सार्ववातुकसंज्ञाया अपि समावेशे प्राप्ते आह आर्धवातुकसंज्ञ एवेति । 'लङ्शशा-
कटायनस्यैव' इति सूत्रादेवकारानुवृत्तेरिति भावः । तेनेति । सार्ववातुकत्वभावेन तन्निमित्ताः
शब्दयन्त्रादयो न भवन्तीत्यर्थः । परस्मैपदानाम् । 'लिट्स्तिवायोः-' इत्यस्माद् लिट् इत्यनु-
वृत्तिमभिप्रेत्याह लिट्स्तिवादीनामिति । णलादय इति । णल्, अतुम्, उस्, थल्,
अथुस्, अ, णल्, व, म, इत्येते नव यथासंख्यं स्युरित्यर्थः । तत्र तिपो णल् सप्तदिशः । न च
णकारलकारयोः 'बुद्' इति 'हलन्त्यम्' इति च इत्संज्ञकत्वाल्लोपे कयमनेकाल्त्वमिति वाच्यम्
सप्तदिशत्वात्प्राग् णलः प्रत्ययत्वाभावेन 'बुद्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । णित्त्वं जुहावेत्यादौ
वृद्धयर्थम् । लिट्त्वं तु लिट्स्वरार्थम् । ननु मध्यमपुरुषवद्बुवचनयस्य विधीयमानः अकारः
'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्यात् । अकारस्य अकारविविधस्तु यथासंख्यापादनार्थं इति चेत्,
सत्यम् । द्वयोरकारयोः पररूपेण अ इति सूत्रे निर्देशादनेकत्वात् सप्तदिशत्वमिति भाष्ये
स्पष्टम् । न च अनुसादीनामादेशत्वात् पूर्वं विभक्तित्वाभावेन 'न विभक्तौ-' इति निषेधा-
भावात् सकारस्येत्त्वं दुर्वारमिति वाच्यम्, सकारादुपरि सकारान्तरस्य संयोगान्तलोपेन
लुप्ततया श्रूयमाणसकारस्योपदेशेऽन्त्यत्वाभावादित्यलम् । भुवोवुक् । अचीति । 'अचि
श्नुवानु-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अचि' इति किम् ? अमूत् । ननु णलि परत्वाद्
बुक् बाधित्वा 'अचो ऽणि' इति वृद्धिः स्यात् । भूमिष्येत्यत्र तु 'सार्ववातुकाव-
वातुकयोः' इति गुणः स्यादित्यत आह नित्यत्वादिति । कृतयोरपि
गुणवृद्धयोरेकदेशविकृतन्यायात् बुक् प्रवर्तते । अकृतयोरपि प्रवर्तते । ततश्च

इति सूत्रादेवकारोऽनुवर्तत इति भावः । परस्मैपदानाम् । अत्र थशब्दस्याकारो विधीय-
मानोऽन्त्यस्य प्राप्नोति । न चाकारस्याकारविवौ निरर्थकत्वमिति वाच्यम्, यथासंख्यसंपादनेन
कृतार्थत्वात् । अत्राहुः—वातोऽरित्यविकाराद् 'आदेः परस्य' इति व्यञ्जनमात्रस्य कृते, द्वयोः
'अतो गुणे' इति पररूपम् । यत्रा द्वयोरकारयोः पररूपेण सूत्रे निर्देशस्तथा चानेकाल्त्वा-
त्सप्तदिशे सिद्धमिष्टमिति । ननु सुवन्तानामेव द्वन्द्वस्तत्र त्वकारद्वयकल्पनायां सवर्णदीर्घ एव
स्यादिति चेत् । भैवम्, आदेशानां स्यान्त्यर्थेनैवार्थवत्त्वात् थशब्दस्य विधीयमानमकारद्वयं
प्रत्येकमर्थवन्न भवतीति समुदितस्य प्रातिपदिकत्वेन 'अतो गुणे' इति पररूपस्यैव प्रवृत्तेः ।
भुवो वुक् । 'अचि श्नुवानु-' इति सूत्रादचीत्यनुवर्तते तदाह लुङ्लिटोरचीति । अचीति
किम्, अमूत्, अमूः इत्यत्र बुकि सति 'लोपो व्योः-' इति लोपं बाधित्वा परत्वादलङ्घ्यादि-
लोपः स्यात् । ननु हल्ङ्यादिलोपादन्तरङ्गत्वाद् 'लोपो व्योः-' इति लोप एव भविष्यति ।
तथा च मव्यतेर्यङ्लुगन्ताल्लङ्घि तिप्सिपोः अमामत् अमाम इत्यत्र व्योलोप एव भाववादिभिः
स्वीकृतः । एवं चाजृग्रहणम् 'ऊदुपवाया-' इत्युत्तरार्थमनुवर्तमानमिहाप्युपरजकतया
वृत्तिकारादिभिर्योजितम्, न त्वावश्यकतयेत्येव निष्कर्ष उचित इति चेत् । अत्राहुः—

बुङ्गुणवृद्धी वाघते । २१७५ एकाचो द्वे प्रथमस्य । (६—१—१) २१७६ अजादेर्द्वितीयस्य । (६—१—२) इत्यधिकृत्य । २१७७ लिटिधातोर्-
नभ्यासस्य । (६—१—८) लिटि परेऽनभ्यासधात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे
स्तः, आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य । भूव् भूव् अ इति स्थिते । २१७८

‘कृताकृतप्रसङ्गी यो विधिः स नित्यः’ इति न्यायेन बुक् नित्यः सन्, गुणवृद्धी वाघते
इत्यर्थः । बुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्तावयवः । भूव् अ इति स्थिते ।
एकाचः । अजादेः । इत्यधिकृत्येति । षष्ठाध्यायोरग्रे द्वे इमे सूत्रे । ते च न विधायके,
अतिप्रसङ्गात् । किन्तु ‘ष्यङः सम्प्रसारणम्’ इत्यतः प्राग् अनुवर्तते एवेति भावः । लिटि
धातोः । ‘एकाचो द्वे प्रथमस्य’ इत्यधिकृतम् । धातोरित्यवयवषष्ठी तदाह धात्ववयवस्येति ।
एकाच इति प्रथमस्येति च धात्ववयवस्य विशेषणम् । एकः अच् यस्येति तद्गुणसंविज्ञानो
बहुव्रीहिः । तथा च लिटि परे अभ्यासभिन्नस्यैकाचस्य प्रथमस्य धात्ववयवस्य द्वे उच्चारणे
स्त इत्यर्थः । एकाच इत्यत्र कर्मधारयाश्रयणे तु पपाचेत्यादि न सिध्येदिति भाष्ये स्पष्टम् ।
‘अजादेर्द्वितीयस्य’ इत्यप्यधिकृतम् । तत्राच्चासावादिव अजादिः, तस्मादिति कर्मधारयात्
पञ्चमी, तदाह आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्येति । एकाच इति शेषः । अजादि-
धात्ववयवस्य एकाचश्चेद् द्वित्वम्, तर्हि द्वितीयस्यैवैकाचो द्वित्वम्, नतु प्रथमस्येति यावत् ।
अत्र द्वे इत्यनन्तरमुच्चारणे इत्यध्याहृत्यैकाचः प्रथमस्येति कृद्योगलक्षणषष्ठीं चाश्रित्य द्विः
प्रयोग एवान्न विधीयते । न स्थानषष्ठीमाश्रित्यादेशपक्ष इति प्रकृतसूत्रभाष्ये प्रपञ्चितम् ।
‘आदेशप्रत्यययोः’ इति सूत्रभाष्येऽपि द्विः प्रयोगपक्ष एवोक्तः । तदिह विस्तरभयात् लिखितम् ।
पपाच इयायेत्यादौ प्रथमत्वमेकाचत्वं च व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम् । अजादेरिति बहुव्रीह्याश्रयणे
तु इन्द्रमात्मन इच्छति इन्द्रीयति इन्द्रीयितुमिच्छति इन्द्रीयिषतीत्यादौ ‘न न्द्राः संयोगादयः’
इति दकारस्य द्वित्वनिषेधश्च स्यात्, तत्राजादेरित्यनुवृत्तेः । ‘धातोः’ इति किम्? तदभावे हि लिटि
‘भूवो बुक्-’ इत्यस्याङ्गत्वादङ्गपेक्षत्वेन हल्ङ्यादिलोपस्येव बुकोऽपि बहिरङ्गतया असिद्धत्वे
सति वलि लोपस्य प्राप्तेरेवाभावादङ्ग्रहणमिहार्थमपीत्येव युक्तमिति । अयं च शङ्काग्रन्थः
समाधानग्रन्थश्च मनोरमायां स्थितः । अत्र नव्याः—मव्यतेर्यङ्लुगन्त एव नास्ति अमामदित्यादि
रूपं तु दूरादपास्तमेव, यकारपकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुग् नास्तीति ‘छ्वः शूड-’ इति
सूत्रे भाष्ये ध्वनितम्, कैयटेन च स्पष्टीकृतम् । इदं च छ्वोरिति यत्रोठ् तद्विषयकं ‘ज्वरत्वर-’
इत्यूठ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्यायं माघवादिसंमतं च । ‘मव्य वन्धने’
अयं यान्त ऊठ्भावीति मूले वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च तद्ग्रन्थेन सहात्रत्यमनोरमाग्रन्थो
विरुध्यत इत्याहुः । यदि तु मव्यतेर्यङ्लुगन्तादिति मनोरमायां पठ्येत तदा तत्र पूर्वापरग्रन्थ-
विरोधो नास्तीति दिक् । अजादेरिति । यदि बहुव्रीहेः षष्ठी तदा इन्द्रमात्मन इच्छति
इन्द्रीयति, इन्द्रीयितुमिच्छति इन्द्रीयिषति इत्यत्र दकारस्य ‘न न्द्राः-’ इति द्वित्वनिषेधः
स्यात्, किन्तु अच्चासावादिव्याजादिस्तस्मादिति कर्मधारयादेवा पञ्चमी, तदाह आदिभूतादचः

पूर्वोऽभ्यासः । (६—१—४) अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञः स्यात् । २१७६ ह्लादिः शेषः । (७—४—६०) अभ्यासस्यादिर्हल् शिष्यतेज्ये हलो लुप्यन्ते । इति वलोपः । २१८० ह्रस्वः । (७—४—५९) अभ्यासस्याचो

परे यः प्रथम एकाच् तस्य द्वे इत्यर्थः स्यात् । एवं सति पपाचेत्यादावेव स्यात् । न तु जजा-
गारेत्यादाविति भाष्ये स्पष्टम् । न च पपाचेत्यादौ 'लिटि वातोः—' इति द्वित्वे कृते लक्ष्ये लक्षण-
स्येति न्यायेन पुनर्द्वित्वस्याप्रसक्तेरनभ्यासग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, यङन्तात् 'सन्त्यङोः' इति
यङ्निमित्तकद्वित्वविशिष्टात् सनि सन्निमित्तकद्वित्वनिवृत्तये सन्नन्तात् 'सन्त्यङोः' इति कृत-
द्वित्वाणिचि लुङि चङि कृते 'चङि' इति द्वित्वनिवृत्तये चानभ्यासग्रहणस्यावश्यकत्वात् । भाष्ये
तु 'कृष्णो नोनाव वृषभो यदीदम्' इत्यादौ नुवातोऽङन्तात् 'सन्त्यङोः' इति कृतद्वित्वाद् नोनूय
इत्यस्माद् लिटि 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इति मन्त्रपर्वदासादामभावे 'यस्य हलः' इति
एकाखलोपे अतो लोपे तिपो णलि वृद्धावावादेशे नोनावेत्यत्र 'लिटि वातोः—' इति द्वित्वनिवृत्तये
अनभ्यासग्रहणमित्युक्त्वा 'अनभ्यासग्रहणमनर्थकं छन्दसि वा वचनात्' इत्युक्तम् । यङन्तात् सनि
सन्नन्ताणिचि चङि च प्रयोगो लोके नास्त्येवेति तदाशय इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । प्रकृते
च भूव् अ इत्यत्र चत्वार एकाचः । तत्र भू इति प्रथमः, ऊव् इति द्वितीयः, ऊ इति व्यपदे-
शिवद्भावेन तृतीय एकाच्, भूव् इति समुदायस्तु चतुर्थः । तत्र समुदाये द्विरुच्यमाने सर्वे
अवयवा द्विरुच्यन्त इति भूव् इति समुदायस्यैव द्विर्वचनमिति भाष्ये स्पष्टम् । तदाह भूव्
भूव् अ इति स्थित इति । अत्र भूव् इत्यस्य एकाचो धात्ववयवत्वं प्रथमत्वं च व्यपदेशि-
वत्त्वाद्बोध्यम् । पूर्वः । अत्रेति । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति पाष्ठद्वित्वप्रकरण इत्यर्थः ।
तेन 'सर्वस्य द्वे' इत्यादिविहितस्य द्वित्वस्य न संग्रहः । कस्य पूर्व इत्याकाङ्क्षायां द्वे इत्यनुवृत्तं
पष्ठथा विपरिणतं 'संबध्यते, तदाह ये द्वे विहिते तयोरिति । ह्लादिः शेषः । 'अत्र
लोपोऽभ्यासस्य' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । शिष्यत इति शेषः, कर्मणि घञ् । शिषधातुरि-
तरनिवृत्तिपूर्वकावस्थितौ, तदाह अभ्यासस्येत्यादिना । इति वलोप इति । भूव् भूव् इत्यत्र
अभ्यासवकारस्य लोप इत्यर्थः । भू भूव् अ इति स्थिते ह्रस्वः । 'अत्र लोपोऽभ्या-
सस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । ह्रस्वश्रवणाद् 'अचश्च' इति परिभाषया अच

परस्य त्विति । भूव्भूव् इति । यद्यप्यत्र धात्ववयवत्वं प्राथम्यं च न संगच्छते, तथापि
व्यपदेशिवद्भावेन तद्बोध्यम् । नन्विह चत्वार एकाचस्तत्रावयवास्त्रयः, तत्र भूऊ ऊव् इति भूविति
समुदायश्चतुर्थः, तथा चानियमेन यस्य कस्याचिद् द्वित्वं स्यात् । मैवम्, समुदायस्यैकाच एव
द्विर्वचनस्य न्याय्यत्वात्तस्मिन् द्विरुच्यमाने अवयवा अपि द्विरुच्यन्त एव वृक्षचलनेन सर्वावयवच-
लनवत् । अत्रेति । एकाचो द्वे इति प्रकरणे । ह्लादिः । अभ्यासस्येति जातिपरो निर्देशस्तेन
आटतु आततुरित्यादौ तकारादिनिवृत्तिः सिध्यति, क्वचिदभ्यासे आदेर्हलः सत्त्वमाश्रित्य सर्वत्रा-
नादेर्लोपविधानात् । भवतेरः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्तते । अत्र
प्राचोक्तम्—भवतेरिति कर्तृनिर्देशाद् भावकर्मणोर्नात्वमिति, व्याख्यातं च तत्पौत्रेण

ह्रस्वः स्यात् । २१८१ भवतेरः । (७—४—७३) भवतेरभ्यासोकारस्य अः स्यादिति । २१८२ अभ्यासे चर्च । (८—४—५४) अभ्यासे झलां चरः

इत्युपस्थितम्, तदाह अभ्यासस्याच इति । भूभूव् अ इति स्थितम् । यद्यपि 'भवतेरः' इति वक्ष्यमाणाकारविधिनैव सिद्धमिदम्, तथापि लुलावेत्याद्यर्थमावश्यकमिदम् अत्रैव न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । भवतेरः । 'भवतेः' 'अः' इति छेदः । भवतेरिति स्तिपा निर्देशः । भूधातो- रित्यर्थः । 'इक्षितपौ धातुनिर्देशे' इत्युक्तेः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुव- र्त्तते । 'व्यथो लिटि' इत्यस्माद् लिटीति । भूधातोर्भ्यासस्य भवन्नकारः 'अलोऽन्यस्य' इत्य- न्यस्योकारस्य भवति, तदाह अभ्यासोकारस्येति । नानर्थकेऽलोऽन्यविधिः—' इति तु नेह प्रवर्तते । अनभ्यासविकार इत्युक्तेः । भू भूव् अ इति स्थिते—अभ्यासे चर्च । 'झलां जश् झंशि' इत्यस्माद् झलामित्यनुवर्तते । चकारेण जश् समुच्चीयते, तदाह अभ्यासे झलामित्या- दिना । झलश्चतुर्विंशतिः । तत्र शषसाः शरः । तेषामभ्यासे लोपो वक्ष्यते 'शपूर्वाः खयः' इति । हकारस्य त्वभ्यासे 'कुहोश्चुः' इति चुत्वं वक्ष्यते । एवं च झलषु झयो

कर्त्रर्थयोः स्तिपशपोनिर्देशादित्यर्थ इति । तन्न, धातुनिर्देशमात्रे स्तिपो विधानात्, शपश्च विकरणत्वेनानर्थकत्वात् कर्त्रर्थके परे विहितस्यापि तस्य स्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादिवेह प्रवृत्तेः, अन्यथा त्वदुक्तरीत्या 'उपसर्गात्सुनोतिसुवति—' इत्यादीनामपि भावकर्मणोरप्रवृत्तौ सर्वोपप्लव एव स्यात्, अपसिद्धान्तश्चायमिति स्पष्टमेवाकरदृशाम् । प्रयुज्यते च कर्मण्यप्यकारं कवयः 'तस्यातपत्रं विभरां वभूवे' 'विभावरीभिर्विभरां वभूविरै' इत्यादि । एतच्च प्रक्रियाप्रसादग्रन्थदूषणं मनोरमायां स्थितम् । अत्र नव्याः—स्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादिवेह शपः प्रवृत्तिरिति यदुक्तं तन्न । पिबतिः ग्लायतिरित्यादौ पिवाद्यादेशप्रवृत्त्या आत्वनिवृत्त्या च शित्त्वस्य चरितार्थत्वात् । एवं च 'उपसर्गात्सुनोतिसुवति—' 'भवतेरः' ध्यायतेः संप्रसारणं च' इत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपि परे शवादेय इत्येव व्याख्येयम् । अन्यथा 'इक्षितपौ—' इति सूत्रे वक्ष्यमाणस्वग्रन्थेन सह विरोधा- पत्तेः । केचित्तु—शित्त्वात्तिपः सार्वधातुकत्वेन भवतिरित्यादौ 'आर्धधातुकस्येड् वलादेः' इती- ङागमनिवृत्त्या, ब्रवीतिरित्यत्र 'ब्रु व ईट्' इतीङागमप्रवृत्त्या च शित्त्वं चरितार्थमिति व्याचक्ष्युः, तच्चिन्त्यम् । 'तितुत्र—' इत्यनेनेणिपेधादाधर्धधातुकत्वेऽपि क्षत्यभावात् । 'ब्रु व ईट्' इत्यत्र ब्रु वः परस्य हलादेः पित ईङागम इत्येतन्मात्रस्य मूले व्याख्यातत्वात्सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावेऽपि क्षत्यभावात् । न च हलादेः पित्प्रत्ययस्य सार्वधातुकस्येति विशेषणाभावे ब्रुवो लिटि वच्या- देशे सिपस्थलि उवक्थेत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादिति वाच्यम्, थलोऽत्र पित्त्वाभावात् । न च स्थानि- वद्धावेन पित्त्वम्, श्रः शानचः शित्त्वेन लिङ्गेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति तन्निपेधात् । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्यैव स्तिपः शित्त्वसामर्थ्यादिकर्तर्यपि शपः प्रवृत्तिरिति ग्रन्थो निराकर्तव्य इत्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते । थलः पित्त्वाभावे हि 'असंयोगास्तिट् कित्' इति कित्त्वाद् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे सत्युवचिथ उवक्थेति न सिध्येत् किंतु ऊचिथ ऊवक्थेति स्यात् । तस्मात्स्थानिवत्त्वेन थलः कित्त्वेऽभ्युपगते उवक्थेत्वादा-

स्युर्जशश्च । जशां जशः । खयां चरः । तत्रापि प्रकृतिजशां प्रकृतिजशः, प्रकृति-
चरां प्रकृतिचर इति विवेकः, आन्तरतम्यात् । २१८३ असिद्धवद्वाभात् ।

विंशतिरिहाम्यासगताः स्यान्निनो लभ्यन्ते । तेषां मध्ये कस्य चरः कस्य जश इत्याकाङ्क्षा-
यामाह भ्रूशां जश इति । वर्गाणां तृतीयचतुर्था जशः । तेषां जशो जवगड्डा इत्यर्थः ।
यद्यद्वर्ग्याः स्यान्निनः तत्तद्वर्ग्या आदेशा इत्यपि बोध्यम् । खयां चर इति । वर्गाणां प्रथम-
द्वितीयाः खयः, तेषां चरः चटकतपा इत्यर्थः । अत्रापि यद्यद्वर्ग्याः स्यान्निनः तत्तद्वर्ग्या आदेशा
इत्यपि बोध्यम् । तत्रापीति । तेष्वपि कस्यैषु प्रकृत्या स्वभावेन जशमेव सतां प्रकृत्या
स्वभावेन जश एव सन्तः तत्तद्वर्ग्या आदेशाः स्युः । एवं प्रकृत्या स्वभावेन चरमेव सतां
प्रकृत्या स्वभावेन चर एव सन्तः तत्तद्वर्ग्या आदेशाः स्युरित्यर्थः । पर्जन्यवत्प्रवृत्तेरिति
भावः । कुत इयं व्यवस्थेत्यत आह आन्तरतम्यादिति । जशां जशां च घोषसंवारनाद-
प्रयत्नसाम्यम् । खयां चरां च श्वासावोपविचारप्रयत्नसाम्यम् । तत्तद्वर्ग्याणां तत्तद्वर्ग्या आदेशा
इत्यत्र तु स्यान्निनसाम्यं नियामकं बोध्यम् । तथा च प्रकृतेः अम्यासभकारस्य वकारे सति वभूव
व इति स्थिते 'अचिश्नुवानु-' इत्युवङादेशमाशङ्कितुमाह असिद्धवद्वा । पष्ठस्य चतुर्थपादे
इदं सूत्रम् । 'श्रान्नलोपः' इति सूत्रात् पूर्वं पठितम् । आभादित्यभिविवावाङ् भस्येत्यविकार-
मभिव्याप्येत्यर्थः । भाविकारश्च आपादपरिसमाप्तेरिति सिद्धान्तः । तथा च आपादपरिसमाप्ते-
रिति लभ्यते । विहितं कार्यमिति शेषः । किमारभ्येत्याकांक्षायामुपस्थितत्वादस्मादेव सूत्रा-
द्वर्ध्वमिति लभ्यते । ततश्च 'श्रान्नलोपः' इत्यारभ्यापादसमाप्तेः विहितं कार्यं तदसिद्धवद्भवति ।
प्रवृत्तमप्यप्रवृत्तवद् भवतीत्यर्थः । अविकारसूत्रमिदमुत्तरत्र 'श्रान्नलोपः' इत्यादौ प्रतिसूत्रमुपति-
ष्ठते । तथा च यद्यत्सूत्रे इदमनुवर्तते तत्तदाभीयकार्यं कर्तव्ये इति लभ्यते । एवं
च 'श्रान्नलोपः' इत्यादि तत्तदाभीयं कार्यं 'श्रान्नलोपः' इत्याद्याभीये कार्यं कर्तव्ये असिद्धव-
दित्यर्थः पर्यवस्यति । अत्रेत्यनेन निमित्तसप्तम्यन्तेन त्वसिद्धीभवतः कार्याय यन्निमित्तं तन्नि-
मित्तके कार्यं कर्तव्ये सतीत्यर्थलाभात् समानाश्रये कार्यं कर्तव्ये सतीति लभ्यते ।

वतिप्रसङ्गवारणाय पितः सार्वधातुकस्येडागम इति व्याख्यातव्यमेव, तथा च ब्रवोतिरित्यत्र
ईडागमप्रवृत्त्या शित्वं चरितार्थमिति कैश्चिद्यदुक्तं तदपि सम्यगेवेति । असिद्धवद्वाभात् ।
वत्करणं प्रतिपत्तिलाघवाय, अन्यथा सिद्धे असिद्ध इति प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत्सामर्थ्यासिद्ध-
वदिति कल्पनीयं स्यात् । यथा राजभिल्ले पुरोहिते राजाश्रयमिति प्रयोगो राजवदिति कथं-
चित्कल्पयति, राजवदयं पुरोहित इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति, तथा चागत्या 'पत्वतुकोर-
सिद्धिः' इत्यत्रासिद्धवदिति कल्प्यते । 'असंयोगाह्निट् कित्' इत्यत्रापि किद्वदित्यगत्यैव कल्प्यत
इति ज्ञेयम् । आ भादित्यभिविवावाङ् । भाविकारमभिव्याप्येत्यर्थः । अविकारश्चायम् । अत्र
ग्रहणं समानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थम् । आभादग्रहणं विषयनिर्देशार्थम् । भाविकारस्यावविलाभस्तु
'अङ्गस्य' 'प्रत्ययः' 'परश्च' इत्यादाविव व्याख्यानेनैव सिध्यति । एवं च 'अनुदात्तोपदेश-'
इत्यत्रास्योपस्थाने सत्ययमर्थो भवति—एषामनुनासिकस्य लोपः स्याज्जलादौ किङिति परे,

(६—४—२२) इत ऊर्ध्वमापादपरिसमाप्तेराभीयम् । समानाश्रये तस्मिन्कर्तव्ये

एतत्सर्वं भाष्ये स्थितम्, इत ऊर्ध्वमित्यादिना । तस्मिन्निति । आभीये कर्तव्ये सतीत्यर्थः ।
एधि शावीत्युदाहरणम् । अत्र 'ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्यस्तेरेत्वस्य 'शाहौ' इति शास्तेः
शाभावस्य चाभीयत्वेनासिद्धत्वाद् 'हुञ्जलभ्यो हेधिः' इति हेर्धित्वमाभीयं प्रवर्तते । तथा जङ्घा-
त्याद्यप्युदाहरणम् । हनघातोर्यङ्लुगन्ताद् लाङ्मध्यमपुरुषैकवचने सिपो हिभावे 'अनुदात्तो-
पदेशः—' इति नलोपस्याभीयस्यासिद्धत्वाद् 'अतो हेः' इत्याभीयो लुङ् न भवति । 'समानाश्रये'
इति किम् ? पपुष इत्यत्र पाधातोर्लिट् क्वसौ 'लिटिः वातोः—' इति द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे
क्वस्वन्ताद् द्वितीयावहुवचने शसि 'वसोः संप्रसारणम्' आभीयम् 'आतो लोप इटि च' इत्या-
ल्लोपे आभीये कर्तव्ये असिद्धं न भवति । आल्लोपः क्वसौ, संप्रसारणं तु शसीति भिन्नाश्रयत्वात् ।
'आभीये कर्तव्ये' इति किम् ? अभाजि राग इत्यत्र भञ्जेश्चिणि, रञ्जेश्चिणि च कृते, 'भञ्जेश्च
चिणि' 'घञि च भावकरणयोः' इति नलोपस्याभीयस्यानाभीयायामुपधावृद्धौ कर्तव्यायां
नासिद्धत्वम् । 'आभादित्यभिधिविधिः' किम् ? भाविकारात् प्रागित्युक्ते भूयानित्यत्र
'बहोर्लोपो भू च बहोः' इति बहोर्भूभावस्य ओर्गुणे कर्तव्ये असिद्धत्वं न स्यात्,

स चासिद्धो भवति । अत्र झलादिकदाश्रित्यैव यदाभीयं प्राप्नोति तस्मिन्कृते सति जङ्गहि
जङ्गहि 'अतो हेः' इति लुग् न भवति, अनुनासिकलोपस्य हिशब्दाश्रितत्वेनासिद्धत्वात् ।
नन्वस्याधिकारत्वे यत्र यत्रोपस्थानं तत एवारम्य यदाभीयं तस्मिन्नेव कर्तव्येऽसिद्धत्वं स्यान्न
तु ततः पूर्वस्मिन्नपि । ततश्च 'ध्वसोः—' इत्येत्वं पूर्वस्मिन्नपि धित्वे कर्तव्ये नासिद्धं स्यादिति
चेत् । भवेदयं दोषः शब्दाधिकारे । अर्थाधिकारस्त्वयम् । ततश्चेह 'श्रान्तलोपः' इत्यवधि-
निर्णीतः स एव प्रतिसूत्रमुपतिष्ठते, तदेतत्सकलमभिप्रेत्याह इत ऊर्ध्वमिति । अत्रापि
शास्त्रासिद्धत्वमेवाकरे स्थितम् । तेन एधि शाधोत्यत्र स्थानिनो झलन्तत्वबुद्धेरनिवर्तितत्वात्त-
न्निबन्धनं 'हुञ्जलभ्यो हेधिः' इति धित्वं सिद्धयति । प्राचोक्तकार्यासिद्धत्वपक्षे तु न सिद्धयति ।
देवदत्तस्य हन्तरि हते देवदत्तस्य जीवनं नेति न्यायेन एत्वविधिना झलबुद्धौ निवर्तित्वायां पश्चा-
देत्वबुद्धिनिवर्तनेऽपि धित्वकार्यस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । समानाश्रये इति किम्, पपुषः । चिच्युपः ।
लुलुबुपः । इह पाधातोश्चिञो लूञश्च परस्य वसोर्यत्संप्रसारणं तत् 'आतो लोप इटि च'
इत्यालोपे 'एतेकाचः—' इति यण्युवङि च कर्तव्ये नासिद्धम्, आलोपादीनि हि क्वसौ,
संप्रसारणं तु विभक्ताविति व्याश्रयत्वात् । न च वहिरङ्गत्वेनासिद्धताऽस्त्विति शङ्क्यम्,
'नाजानन्तर्ये—' इति निषेधात्, 'वाह उट्' सूत्रस्यवहिरङ्गपरिभाषाया अप्याभीयत्वेनाऽऽ-
लोपादिषु कर्तव्येष्वसिद्धत्वाच्च । न चोक्तपरिभाषाया आलोपादीनां च समानाश्रयत्वं
नेति शङ्क्यम्, वसोः संप्रसारणे कृते हाज्याश्रयेणाऽऽलोपादीनि प्रवर्तन्ते, तेषु कर्तव्येषु
संप्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये वहिरङ्गपरिभाषाऽपि प्रवर्तते इति तेषां तत्त्वस्त्वादिति
दिक् । विषयलाभार्थमाभादग्रहणं किम्, आभीयं प्रत्येवाभीयमसिद्धं नान्यं प्रतीति
यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेन अभाजि राग इत्यत्र 'भञ्जेश्च चिणि' 'रञ्जेश्च' 'घञि
च भावकरणयोः' इति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वाभावाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धि-

तदसिद्धं स्यात् । इति वुकोऽसिद्धत्वादुवडि । प्राप्ते—‘वुगुटावुवङ्यणोः सिद्धौ भस्येति सूत्रादूर्ध्वभावित्वादित्यलम् । इति वुकोऽसिद्धत्वादिति । वुक आभी-
यस्य अचि श्नुवात्वित्युवडि आभीये कर्तव्ये असिद्धता ऊकारस्योवडि लघूपवगुणे
वभोवेति प्राप्ते सतीत्यर्थः । ‘वुग्विविस्तु गुणवृद्धिबाधकत्वेन चरितार्थ इति भावः ।
वुगुटावुवङ्यणोरिति । यथासंख्यमन्वयः । वभूवेति । णलो णित्वं तु
भवंतीत्याहुः । स्यादेतत्, देभतुः देभुरित्यत्र ‘अन्विग्रन्विदभि—’ इति वक्ष्यमाणवचनेन लिटः
कित्वात्रलोपेऽप्येत्वाभ्यासलोपौ न स्याताम्, नलोपस्यासिद्धत्वात् । अत्राहुः—‘श्नसोरल्लोपः’
इति तपरकरणात्लिङ्गादाभीयासिद्धत्वमनित्यमिति नास्त्यत्र दोषः । तपरकरणं हि आस्ता-
मित्यत्राडागमस्य लोपो मा भूदित्येतदर्थम् । यद्याडागमः श्नसोरल्लोपं प्रत्याभीयत्वेनासिद्धः
स्यात्तर्हि किं तेन तपरकरणेन । एवं च ‘दम्भेश्च’ इति वक्ष्यमाणं नापूर्वं वार्तिकं किं त्वनित्य-
त्ववललभ्यमेवेति । वुक इति । ‘भुवो वुक—’ शास्त्रस्य । एवमग्रेऽपि । युट उदाहरणं
दिदीये । वभूवेति । अत्र प्राचा ‘इन्विभवतिभ्यां च’ इति सूत्रं पितोऽपि लिटः कित्वाथ-
मिति व्याख्याय ‘अचोऽगिति’ इति वृद्धिप्राप्तौ ‘किङिति च’ इति निषेध इत्युक्तं तद्रूपेक्षितम् ।
इग्लक्षणयोरेव गुणवृद्धयोर्निषेध इति सिद्धान्तात् । अन्यथा इत्स्यानिकयोर्निषेधे लैगवायन
इत्यत्रापि वृद्धिर्न स्यात् । न चात्र कित्वसामर्थ्यादिग्लक्षणाया अपि वृद्धेर्निषेध इति
वाच्यम्, यलि उत्तमे णलि च गुणनिषेधेन कित्वस्य चरितार्थत्वात् । सूत्रं तु प्रत्याख्यात-
मेवाकरे । तथा च वार्तिकम् ‘इत्वेश्छन्दोविषयत्वाद् भुवो वुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः
किट्त्वानानर्थक्यम्’ इति । यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्ति, तथापि कृताकृत-
प्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यता स्वीक्रियत इति पक्षोऽप्यस्मादेव वार्तिकादवगम्यते, तेन
रवोर्णचि परामप्युपवावृद्धिं वावित्वा नित्यत्वाद् ‘रविजभोरचि’ इति मुमि कृते रन्वयतीति
सिद्धम् । नन्वेवमपि संयागात्परस्य लिटः कित्वार्थमिन्वेश्चेत्यंशेऽपेक्षित एव । अन्यथा
‘समीधे दस्यु हत्तमम्’ इत्यत्रेत्वेर्नलोपो न स्यात् । मैवम्, ‘छन्दस्युभयथा’ इति सूत्रेण हि
सार्ववातुकसंज्ञा आर्धवातुकसंज्ञा च विधीयते, तेन ‘सार्ववातुकमपित्’ इति लिटो डिच्चे
स्यादेव नलोप इति वार्तिकाशयात् । अत्र नव्याः—वभूवेत्यत्र ‘द्विर्वचनेऽचि’ इत्यजादेशस्य
निषेधाद् गुणवृद्धिभ्यां प्रागेव वुकः प्रवृत्त्या भुवो वुको नित्यत्वादिति वार्तिके नित्यत्वादिति
हेतूपन्यासो निष्प्रयोजनः, शब्दान्तरस्य प्राप्त्या वुको नित्यत्वं नास्तीत्याशङ्क्य कृताकृत-
प्रसङ्गित्वमात्रेणापि क्वचिन्नित्यत्वं स्वीक्रियत इत्यादिसमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याक्षिप्य स्वयमेव
समादधुः । पाठद्वित्वप्रकरणात्ते हि वार्तिककृता पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते, द्विर्वचनं यणयवा-
यावादेशाल्लोपोपधालोपणिलोपकिङिकिनोल्वेयः’ इति । तथा च ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति सूत्रं
नारम्भणीयमित्याशयेन नित्यत्वादिति हेतुरपन्यस्त इति । ‘द्विर्वचनेऽचि’ इति सूत्रेणा-
जादेशस्य स्थानिवद्भावात् विधीयत इति पक्षे तु द्वित्वात्प्रागेव वृद्ध्याद्यादेशस्य स्वीकृत-
त्वादादेशान्तरमपि वुकः प्रवृत्तिरस्तीति भुवो वुको नित्यत्वादित्यादिग्रन्थः सम्यगेव ।
न चैवमपि नामवातुषु त्वापयति मापयतीत्यत्र मपर्यन्तस्य त्वमौ पररूपात्पूर्वं नित्यत्वा-

वक्तव्यौ' । बभूव बभूवतुः बभूवुः । २१८४ आर्धधातुकस्येड्वलादेः ।
(७—२—३५) वलादेरार्धधातुकस्येडागमः स्यात् । बभूविय बभूवयुः बभूव ।

जगादेत्यादौ वृद्धर्थम् । बभूवतुरिति । तसः अनुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सका-
कस्य रुत्वविसर्गो । बभूवुरिति । इरेसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सिपः थलि बभू थ
इति स्थिते—आर्धधातुकस्येड् । 'नेड्वशिकृति' इत्यस्मादनुवृत्त्यैव सिद्धेरिहेङ्ग्रहणं
न कार्यमिति 'नेड्वशि-' इति सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम् । 'आर्धधातुकस्य' इति किम् ?
जुगुप्सति । अत्र 'गुप्तिज्किङ्ग्रथः-' इति सनो धातोरित्यधिकृत्य विहितत्वाभावान्नार्ध-
धातुकत्वम् । बभूवियेति । सिपः थलि तस्य इडामगे वुगादि पूर्ववत् । बभूवयु-

ट्टिलोप इति ग्रन्थः कथं सङ्गच्छेतेति वाच्यम्, 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यात-
मित्याशयेन तत्प्रवृत्तेः । अतएव त्वादयति मादयतीत्येव न्याय्यमिति तत्रोक्तमिति दिक् ।
आर्धधातुकस्येड्वलादेः । 'नेड्वशिकृति' इत्यत इडित्यनुवर्तमाने पुनरिङ्ग्रहणं निषेध-
सम्बद्धस्येदो निवृत्त्यर्थम् । वस्तुतस्तु 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यनुवृत्तस्य पदत्रयस्य मध्ये
'प्रागिदशः-' इत्यनन्तरं 'समर्थानां प्रथमात्-' इति निवृत्तं 'वा' इति त्वनुवर्तत इति व्याख्या-
नेमिव नेति निवृत्तम्, इडित्यनुवर्तत इति व्याख्यातुं शक्यत्वादिङ्ग्रहणं त्यक्तुं शक्यम्, तथापि
स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं तत्स्वीकृतमिति बोध्यम् । आर्धधातुकस्येति किम्, आस्ते, शेते । वलादेः
किम्, एघनीयम् । ननु 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यनेन सार्वधातुकस्य यदोड् भवति तर्हि
रुदादिभ्य एवेति नियमादास्ते शेते इत्यत्र इट् न भवेदित्यार्धधातुकस्येति ग्रहणं व्यर्थम् । न च
रुदादिभ्यः सार्वधातुक एवेति विपरीतनियमाद्रोदितेत्यत्र न स्यात्, आस्ते शेते इत्यत्र तु
स्यादिति शङ्क्यम्, 'रुदविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च' इति क्त्वासनोः कित्त्वस्य वैयर्थ्य-
प्रसङ्गात्, त्वदुक्तरीत्या रुदादेः क्त्वासनोरिडागमाभावेन 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधाप्रवृत्त्या
क्त्वाप्रत्यये औपदेशिककित्त्वस्य सुस्थत्वात् । 'हलन्ताच्च' इति झलादिसनः कित्वाच्च । तस्मा-
द्विपरीतनियमासम्भवेनार्धधातुकग्रहणं व्यर्थमेव । ननु तद्ग्रहणाभावे वलादेरित्यस्याङ्गस्येति
यदधिकृतं तद्विशेष्यं स्यात्, ततश्च अडाटाविवेडागमोऽप्यङ्गस्य स्यात् । मैवम्, कृतेऽप्यार्ध-
धातुकग्रहणे वलाद्यार्धधातुकस्य यदङ्गं तस्येडागम इति व्याख्यानापत्त्योक्तदोषतादवस्थ्याद-
कृतेऽपि तद्ग्रहणेऽङ्गस्य यो वलादिरङ्गनिमित्तं तस्येडिति व्याख्यानादिष्टसिद्धेश्च । तस्मादुभ-
यथापि व्याख्याने शरणीकर्तव्ये 'आर्धधातुकस्य-' इत्यस्य त्याग एव श्रेयान् । नन्वेवं केशवः,
अङ्गना, वृक्षत्वमित्यत्रेड् स्यात्, 'ऋत इडातोः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनादधातोः परस्य न
भवतीति परिहारसम्भवेऽपि लुभ्यां पूम्यामित्यत्र दुर्वार एवेडागमो विहितविशेषणेनाप्ययं
वारयितुमशक्यः, किञ्चन्ता धातुत्वं नज्जहतीति पूम्यां पूभिरित्यत्र म्यामादेशातोर्विहितत्वा-
नपायात् किं च जुगुप्सते इत्यादौ 'गुप्तिज्किङ्ग्रथः-' इति धातोर्विहितस्य सन इट्
दुर्वारः । न चेह धातोः परत्र विहितस्य वलादेरिति व्याख्यानलाभाय धातोरिति
पञ्चम्यन्तमपेक्षितं तच्च दुर्लभम् 'ऋत इडातोः' इत्यत्र धातोरित्यस्य पष्ठ्यन्तत्वात्,
तथा च वृक्षत्वमित्यादावपीडागमप्रसङ्ग इति वाच्यम्, शब्दाधिकारपक्षे स्वरितत्वेन

वभूव वभूवि वभूविम । २१८५ अनद्यतने लुट् । (३—३—१५) भविष्य-
त्यनद्यतनेऽर्थे धातोर्लुट् स्यात् । २१८६ स्यतासी लृलुटोः । (३—१—३३)
'लृ' इति लृङ्लुटोर्ग्रहणम् । धातोः स्यतासी एतौ प्रत्ययौ स्तो लृलुटोः परतः
शवाद्यपवादः । २१८७ आर्धधातुकं शेषः । (३—४—११४) तिङ्शिद्भ्योऽन्यो
धातोरिति विहितः प्रत्यय एतत्संज्ञः स्यात् । इट् । २१८८ लुटः प्रथमस्य
डारौरसः । (२—४—८५) डा, रौ, रस् एते क्रमात्स्युः । डित्वसामर्थ्यादिभस्यापि

रिति । यसः अयुसादेशे वुगादि पूर्ववत् । सकारस्य रुत्वविसर्गौ । वभूवेति । मव्यम-
पुरुषवद्बुवचनस्य अकारः सवदिश इति परस्मैपदानां 'णलुत्स्-' इत्यत्रोक्तम् । वुगादि
पूर्ववत् । वभूवेति । मिपो णलि वुगादि पूर्ववत् । वभूविवेति । वसो वादेशे वलादि-
त्वादिडागमे वुगादि पूर्ववत् । नचात्र 'श्र्युकः किति' इतीडागमनिषेधः शङ्क्यः, 'कृलृभृवृस्तु-
दुलृश्रुवो लिटि' इति क्रादिनियमादिट्सिद्धेः । वभूविमेति । मसो मादेशे इडागमे वुगादि
पूर्ववत् । इति लिट्प्रक्रिया । अनद्यतने लुट् । धातोरित्यधिकृतम् । 'भविष्यति गम्यादयः'
इत्यतो भविष्यतीत्यनुवर्तते । भविष्यत्यनद्यतन इति धात्वर्थेऽन्वेति । तदाह भविष्यत्यन-
द्यतन इति । अनद्यतनशब्दस्तु परोक्षे लिङित्यत्र व्याख्यातः । उटावितौ । लुटस्तिवाद्यः
भू ति इति स्थिते 'कर्तरि शप्' इति शपि प्राप्ते स्यतासी लृ । स्यथ तासिश्चेति द्वन्द्वात्
प्रथमाद्विवचनम् । तासेरिकार उच्चारणार्थः । लृ लुट् अनयोर्द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् ।
ग्रहणमिति । लृस्वरूपस्योभयत्राविशिष्टत्वादिति भावः । 'धातोः' इत्यधिकृतम्, तदाह
धातोरिति । भू तास् ति इति स्थिते आर्धधातुकं शेषः । 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति
पूर्वसूत्रापात्ततिङ्शिद्भ्यः शेषः, तदाह तिङ्शिद्भ्योऽन्य इति । विहित इति । धातोरित्य-
धिकृतं विहितविशेषणमाश्रीयत इति भावः । एवं च जुगुप्सत इत्यादौ 'गुतिङ्गिद्भ्यः-'
इत्यादिविहितसनादीनां धातोरित्युच्चार्य विहितत्वाभावेन आर्धधातुकत्वाभावादिडागमो न
भवति । एतत्संज्ञः स्यादिति । आर्धधातुकसंज्ञक इत्यर्थः । इडिति । तास्प्रत्ययस्योक्त-
सूत्रेणार्धधातुकत्वात् स्वतो वलादित्वाच्च 'आर्धधातुकस्येड्वल्लदेः' इतीडागम इत्यर्थः ।
भू इ तास् इति स्थिते, ऊकारस्य गुणे अवादेशे च भविता स् इति स्थिते । लुटः
प्रथमस्य डा । डा रौ रस् एपां द्वन्द्वात् प्रथमावद्बुवचनम् । लुट इति
स्थानपठौ लृडादेशस्य प्रथमपुरुषस्येत्यर्थः । क्रमादिति । यथासंख्यलभ्यम् ।

तत्सदृशशब्दोऽनुमीयत इति पञ्चम्यन्तलाभात् । अस्तु वा पठ्यन्तत्वम्, विहितत्वं पठ्यर्थं इति
व्याख्यायामिष्टसिद्धेः । तस्माज्जुगुप्सत इत्यादावतिप्रसङ्गवारणार्थमाधधातुकस्येति ग्रहणम् ।
केचित्तु—धातोरित्यावर्त्य धातोरित्युच्चार्य विहितो यः प्रत्ययस्तस्येडिति यदि व्याख्यायेत
तदा लभ्यां जुगुप्सत इत्यत्रातिप्रसङ्गाभावादार्धधातुकस्येति व्यर्थमित्याहुः । वभूविवेति । न
चात्र 'श्र्युकः किति' इतीणिषेधे वुगागमोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम्, क्रादिनियमादिट्प्रवृत्तेः ।
अनद्यतने । अतीताया रात्रेः पथार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन सहितो दिवसोऽद्यतन इति 'कालो-
पसर्जनं च तुल्यम्' इत्यत्र स्थितम् । आर्धधातुकम् । धातोरिति । 'धातोरेकाच' इत्यतो धातो-

टेलोपः । २१८६ पुगन्तलघूपधस्य च । (७—३—८६) पुगन्तस्य लघूपधस्य चाङ्गस्येको गुणः स्यात्सार्वधातुकार्धधातुकयोः । येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि, वचनप्रामाण्यात् । तेन भिनत्तीत्यादावनेकव्यवहितस्येको न गुणः । भवित् आ, अवेको गुणे प्राप्ते । २१६० दीधीवेवीटाम् । (१—१—६) दीधीवेव्योरिटश्च

ननु परस्मैपदस्य त्रयः प्रथमा आत्मनेपदस्य च त्रयः प्रथमा इति स्थानिनः षट् आदेशास्तु त्रय इति कथं यथासंख्यमिति चेन्न । डाश्च रौश्च रस् चेति कृतद्वन्द्वानां डारौरसश्च डारौरस-श्चेति एकशेषमाश्रित्य भाष्ये समाहितत्वात् । डाभावस्य चादेशत्वात् प्राक् प्रत्ययत्वाभावेन 'वृद्ध' इत्यस्याप्रवृत्त्या सार्वदेशत्वम् । सति च तस्मिन् प्रत्ययत्वाच्चुट्ट इति टकारस्येत्संज्ञेति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च भू तास् आ इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति डित्त्वसामर्थ्यादिति । डाभावस्य कप्रत्ययावधिषु स्वादिष्वनन्तभूतत्वेन तस्मिन् परे भत्वाभावेऽपि डित्त्वसामर्थ्यात् टेरिति टिलोप इत्यर्थः । तथा च भवित् आ इति स्थिते पुगन्तलघू । 'मिदेर्गुणः' इत्यतो 'गुणः' इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमवयवषट्क्यन्तमाश्रीयते । पुगन्तलघूपधस्येति तद्विशेषणम् । पुक् अन्तो यस्य तत् पुगन्तम् । लघ्वी उपधा यस्य तल्लघूपधम् । पुगन्तं च लघूपधं चेति समाहारद्वन्द्वात् षष्ठी । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया 'इकः' इत्युपस्थितं स्थानषष्ठ्यन्तमाश्रीयते । तदाह पुगन्तस्येत्यादिना । अङ्गस्येक इति । अङ्गावयवस्येत्यर्थः । द्वेष्टि द्वेष्टा इत्याद्युदाहरणम् । नन्वत्राङ्गावयवस्येकः तदुपरितनहला व्यवधानात् सार्वधातुक-परत्वाभावात् कथमिह इको गुण इत्यत आह येन नेति । येन स्थान्युत्तरवर्णेन परनिमित्तस्य नाव्यवधानं व्यवधानं अवर्जनीयमिति यावत् । तेन वर्णेन व्यवहितेऽपि परनिमित्तं कार्यं भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह वचनप्रामाण्यादिति । सथाविधवर्णव्यवधानेऽपि कार्य-प्रवृत्तौ वचनारम्भस्यैव प्रमाणत्वादित्यर्थः । लघूपधस्य हीको गुणो विधीयते । उपधात्वं चान्यादलः पूर्वस्यैव भवति । ततश्चेक उपर्यन्त्यस्य वर्णस्याभावे इक उपधात्वाभावाल्लघूप-धस्याङ्गस्य गुणविधानं निर्विषयमेव स्यात् । अतस्तद्व्यवधानं सोढव्यमिति भावः । ननु व्यवहितस्यापीको गुणप्रवृत्त्यभ्युपगमे भिनत्ति छिनत्तीत्यादौ इकारस्यापि गुणः स्यादित्यत आह तेनेति । अवर्जनीयव्यवधानस्यैवाश्रयणेनेत्यर्थः । उपधात्वस्यैकमेव वर्णमुपरितनमादाय संभवात्नेकवर्णव्यवधानं नादर्थव्यमिति भावः । गुणे प्राप्त इति । भवित् आ इति स्थिते डाभावसंपन्नस्याकारस्य स्थानिवत्त्वेन सार्वधातुकतया तस्मिन् परे भवित् इत्याङ्गादवयवस्योप-धाभूतस्येकारस्य गुणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न च भूधातोर्विहितं सार्वधातुकं प्रति भूधातुरेवाङ्गम् न तु भवित् इति विकरणविशिष्टमिति वाच्यम् । अङ्गसंज्ञासूत्रे तदादिग्रहणेन विकरण-विशिष्टस्याप्यङ्गत्वात् । दीधीवेवी । 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये' । दीधीश्च वेवीश्च इट् चेति द्वन्द्वात् षष्ठी । 'इको गुणवृद्धी' इत्यतो 'गुणवृद्धी' इति 'न धातुलोप—' इत्यतो 'न' इति चानुवर्तते, तदाह दीधीवेव्यो-

रित्यनुवर्तमाने पुनर्धातोरित्यधिकारसूत्रारम्भादिदं लभ्यते । एतच्च तत्रैव मनोरमायां स्पष्टम् । धातोरितिविहित इति किम्, लभ्याम्, जुगुप्सते । अनेकव्यवहितस्येति ।

गुणवृद्धी न स्तः । भविता । २१६१ तासस्त्योलोपः । (७—४—५०) तासे-
रस्त्यश्च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे । २१६२ रि च । (७—४—५१) रादौ
प्रत्यये प्राग्वत् । भवितारौ । भवितारः । भवितासि भवितास्यः भवितास्य ।
भवितास्मि भवितास्वः भवितास्मः । २१६३ लृट् शेषे च । (३—३—१३) भवि-
ष्यदर्थद्विधातोर्लृट् स्यात्क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च । स्य इट् । भविष्यति
भविष्यतः भविष्यन्ति । भविष्यसि भविष्यस्यः भविष्यथ । भविष्यामि भवि-

रित्यादिना । अथ प्रथमपुरुषद्विवचने तसि परे शबपवादे तासि इडागमे ऊकारस्य गुणे
अवादेशे तसो रौभावे भवितास् रौ इति स्थिते रि चेति सकारस्य लोपं वक्ष्यन् तत्रानुवृत्ति-
प्रतिपत्तये तत्पूर्वसूत्रमुपन्यस्यति तासस्त्योः । तास् चास्त्येति द्विधात् पठ्यो । 'सः स्यार्धवा-
तुके' इत्यतोऽनुवृत्तेन सीति सप्तम्यन्तेनाधिकृताङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात् तदादिविवि-
तदाह तासेरित्यादि । अस्तेरिति श्रित्पा निर्देशः । अस्धातोर्इत्यर्थः । 'अलोऽन्त्यस्य'
इत्यन्त्यस्य लोपः । भवितासीत्यनुपदमेवोदाहरणं वक्ष्यते । रि च । 'तासस्त्योलोपः' इति
सूत्रम्, अस्तिवर्जमनुवर्तते । रीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्य विशेषणात्तदादिविवि-
तदाह रादा-
विति । प्राग्वदिति । तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नानुवर्तते । ततो रादिप्रत्ययस्यसंभ-
वात् । आर्धधातुके तस्य भूभावविधानात् । एवं च भवितास् रावित्यत्र सलोपे सति रूपमाह
भविताराविति । भवितार इति । झौ तासि इडागमे ऊकारस्य गुणं अवादेशे झेः रस्
इत्यादेशे तासः सकारस्य लोपे रसः सकारस्य रुत्वविसर्गाविति भावः । भवितासीति ।
सिपि तासि इडागमे उकारस्य गुणे अवादेशे 'वासस्त्योः—' इति सकारस्य लोप इति भावः ।
भवितारस्थ इति । थसि तासि इडागमे गुणे अवादेशे थसः सस्य रुत्वविसर्गाविति भावः ।
भवितारस्थेति । बहुवचने थे तासि इटि गुणावादेशौ । भवितास्मीति । मिपि तासि इटि
गुणावादेशौ । भवितास्य इति । वसि तासि इटि गुणे अवादेशे रुत्वविसर्गौ । एवं
मसि भवितास्म इति रूपम् । इति लृट्प्रक्रिया । लृट् शेषे च । 'धातोः' इत्यधिकृतम् ।
'भविष्यति गम्यादयः' इत्यतो 'भविष्यति' इत्यनुवृत्तं धात्वर्थेऽन्वेति, तदाह भविष्य-
दर्थद्विधातोः लृट् स्यादिति । 'तुमुन्बुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति पूर्वसूत्रे
'क्रियार्थायां क्रियायाम्' इत्यर्थनिर्देशः स्थितः, ततोऽन्यः शेषः । क्रियार्थायां क्रियायाम्
असत्यामिति लभ्यते । चकारात् क्रियार्थायां क्रियायां सत्यामित्यपि लभ्यते, तदाह
क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां चेति । ननु 'लृट्' इत्येव सूत्रमस्तु । 'शेषे
च' इति मास्तु । भविष्यदर्थद्विधातोः लृट् इत्येतावतैव क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां
च लृटो लाभ इति चेन् मैवम् । 'शयिष्यते ज्ञाने स्थीयते' इत्यादौ भावकर्त्रोः

सार्वधातुकादिकमिको विशेषणं न त्वङ्गस्येति भावः । तासस्त्योरिति । 'सः स्यार्धधातुके'
इत्यतः सीत्यनुवर्तते, अङ्गाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणात् । 'यस्मिन्विधिः—'
इति तदादिविविस्तद्विदमाह सादाविति । एवं रादावित्यत्राप्युह्यम् । प्राग्वदिति ।
तासेर्लोप इत्यर्थः । अस्तिस्तु नेह संवध्यते, ततो रादिप्रत्ययस्य सम्भवात् । लृट्
शेषे च । 'तुमुन्बुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम्' इति प्रागुक्तं ततोऽन्यः शेष इत्याह

ध्यावः भविष्यामः । २१९४ लोट् च । (३—३—१६२) विध्यादिष्वर्थेषु घातोर्लोट् स्यात् । २१९५ आशिषि लिङ्लोटौ । (३—३—१७३) २१९६ एरुः । (३—४—८६) लोट् इकारस्य उः स्यात् । भवतु । २१९७ तुह्योस्ता-तङ्ङाशिष्यन्यतरस्याम् । (७—१—३५) आशिषि तुह्योस्तातङ् वा स्यात् । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः । यद्यपि 'डिच्च' (सू ४३) इत्ययमपवादस्तथाप्यन्यार्थ-

तुमुन्त्तुल्यं लोटो वाधाभावात्तत्वात् । न च वासरूपविधिना तत्सिद्धिः शङ्क्या, 'कल्युट् तुमुन्त्तुल्येषु वासरूपविधिर्नास्ति' इति तन्निषेधादित्यास्तां तावत् । स्य इडिति । लट्स्तिपि 'स्यतासी लुटोः' इति स्यप्रत्ययः । तस्य वलाद्यार्धघातुकत्वाद् इडागम इत्यर्थः । भविष्यतीति । स्यप्रत्ययस्य इटि उकारस्य गुणे अवादेशे प्रत्ययावयवत्वात् सकारस्य षत्वे भविष्यतीति रूपमित्यर्थः । तसादौ भविष्यत इत्याद्यप्येवं योज्यम् । भविष्यामीत्यादौ 'अतो दीर्घो यत्नि' इति दीर्घः । इति लट्प्रक्रिया । लोट् च । 'विधिनिमन्त्रणामन्त्रणावीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु' इत्यनुवर्तते, तदाह विध्यादिष्विति । विध्यादिशब्दा अनुपदमेव लिङ्विधौ व्याख्यास्यन्ते । आशिषि लिङ् । आशिष्यपीत्यर्थः । आशासनमाशीः इष्टप्राप्तीच्छा । लोटस्तिपि विशेषमाह एरुः । 'एः' 'उः' इति च्छेदः । एरिति षष्ठ्यन्तम् । इवर्णस्येति लभ्यते । 'लोटो लङ्वात्' हिश्च इत्यतो 'लोटः' इत्यनुवर्तते, तदाह लोट इति । भवत्विति । तिपि शपि गुणे अवादेशे तिपि इकारस्य उकारः । अथाशिषि लोटो विशेषमाह तुह्योस्तातङ् । तुह्य हिश्च तुही, तयोरिति विग्रहः । तातङ्ङि डकार इत् । अकार उच्चारणार्थः । तादित्यादेशः शिष्यते । ननु किमस्य अनेकाल्त्वात्सर्वादेशता उत डिङ्वादन्तादेशतेत्यत आह अनेकाल्त्वात् सर्वादेश इति । ननु 'डिच्च' इत्यस्य सर्वादेशापवादतया अनङादेरिव तातङ्ङोऽप्यन्यादेशत्वमेवोचितमित्याशङ्कते यद्यपि डिङ्चेत्ययमपवाद इति ।

असत्यामिति । चार्थमाह सत्यामिति । हरदत्तस्त्वाह—अस्वरितत्वादेव क्रियार्थायां क्रियायामिति नानुवर्तते । एवं च शेषे चेति सुत्यजमिति । तच्चिन्त्यम् । शयिष्यत इति स्थीयत इत्यादौ तुमुना लोटो वाधापत्तेः । कल्युट् तुमुन्त्तुल्येषु वासरूपविधेरभावात् । अत्र च ज्ञापकं 'प्रेषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृताश्च' इत्यत्र लोटा वाधा माभूदिति पुनः कृत्यविधिरित्यादि कृदन्ते वक्ष्यति । इदमपि ज्ञापकमित्यन्यदेतत् । यत्तु प्राचा भविष्यति व्रजतीत्युदाहृतं तदापा-ततः । तुमुन्विपयेऽपि लङ् भवति तुमुना लृण् वाध्यत इत्येतत्प्रतिपादनाय तस्यानुपयोगात् । न हि भविष्यतीत्यत्र कर्तरि तुमुनः प्राप्तिरस्ति, भावे हि सः । समानकर्तृकेष्वेवेति च वक्ष्यते । लुङित्येतावत्सूत्रकरणेऽपि भविष्यतीति व्रजतीत्ययं सिध्यत्येवेत्यास्तां तावत् । लोट् च । 'विधिनिमन्त्रणा—' इत्याद्यनुवर्तते तदाह विध्यादिष्विति । आशिषि लिङ्लोटौ । ननु विध्यादिसूत्र एव संप्रश्नप्रार्थनाशीःष्वित्युच्यतां किमनेन पृथक्सूत्रकरणेनेति चेत् । अत्राहुः—इह हि किञ्चिदौ च—इत्युत्तरसूत्रार्थमाशिषीति तावदावश्यकम् । लिङ् लोटावपीहैव विधेयौ । विध्यादिसूत्रे आशीर्ग्रहणे हि 'स्मे लोट्' इत्यादिना स्वविपये परत्वाद्वाच्यः स्यात् । सिद्धान्ते तु परत्वादेव विधिः 'स्मे लोट्' इत्यादेर्वाचक इति

डित्वेष्वनडादिषु चरितार्थं इति गुणवृद्धिप्रतिषेधसंप्रसारणाद्यर्थतया सम्भवत्ययोजन-
 डकारं तातडि मन्थरं प्रवृत्तः परेण वाच्यते । इहोत्सर्गापवादयोरपि समबलत्वात् ।
 भवतात् । २१६८ लोटो लङ्वत् । (३—४—८५) लोटो लङ् इव कार्यं
 स्यात् । तेन तामादयः सलोपश्च । तथाहि—२१६९ तत्स्थस्थमिषां तातं-

परिहरति तथापीति । परेण वाच्यत इति । तातडादेशे 'डिच्च' इत्ययं विधिः 'अनेका-
 लशित् सर्वस्य' इति परेण वाच्यत इत्यर्थः । ननु 'परन्तित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः'
 इति परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वाद् डिच्चैत्यन्तादेशत्वमेव तातडि युक्तमित्यत आह
 तातडि मन्थरं प्रवृत्त इति । 'डिच्च' इति विधिरिति शेषः । तातड्विषये 'डिच्च' इति
 विधिरन्त्यरं प्रवृत्त इति हेतोः परेण सर्वादिशिविधिना वाच्यत इत्यर्थः । कुतो मन्दप्रवृत्ति-
 कत्वमित्यत आह अनन्तार्थेत्यादिना । अन्तादेशत्वादन्वयोज्यो यस्य डित्वस्य न विद्यते
 तदनन्तार्थम् । तथाविधं डित्वं येषां तेषु अनडादिषु 'डिच्च' इति विधिः चरितार्थो लब्ध-
 प्रयोजनक इति कृत्वा मन्दं प्रवृत्त इत्यर्थः । तातडां डित्वं तु अन्तादेशत्वापेक्षया अनन्तार्थं
 नेत्याह सम्भवत्ययोजनडकार इति । सम्भवति प्रयोजनानि अन्यानि यस्य स सम्भव-
 व्ययोजनः । तथाविधो डकारो यस्य तथाविधे तातडीत्यर्थः । कथं सम्भवत्ययोजनकत्वमित्यत
 आह गुणवृद्धिप्रतिषेधसम्प्रसारणाद्यर्थतयेति । द्विष्टादित्यादौ लघूपवादिगुणनिषेधः ।
 स्तुतान् युतादित्यादौ 'उतां वृद्धिं हलि' इति विहिताया वृद्धेनिषेधः । 'वय कान्तौ'
 ऋष्टादित्यत्र 'प्रहिन्यावयि—' इति सम्प्रसारणम् । आदिना ब्रूतादित्यत्र 'ब्रुव ईट्' इतीटोऽ-
 नावस्य संग्रहः । ननु तातड्विषये 'डिच्च' इति विधिरन्तं प्रवृत्तताम् । अद्यापि 'परन्तित्यान्त-
 रङ्गापवादानामुत्तरोत्तरं बलीयः' इति न्यायेन परस्यापि सर्वादेशविवेकपवादमूलेन 'डिच्च'
 इत्यनेन वाच एवांचित इत्यत आह इहेति । इह तातड्विषये 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति
 सामान्यशान्नस्य 'डिच्च' इति विशेषशान्नस्य च समबलत्वात् सामान्यशान्नं विशेषशान्नेन
 न वाच्यत इत्यर्थः । अयं भावः—अपवादशान्नस्य परन्तित्यान्तरङ्गापेक्षया प्राबल्ये निरवकाश-
 त्वमेव बाजम् । प्रकृते च 'डिच्च' इति विधिः अनडादिडित्वमन्तादेशत्वकप्रयोजनकं
 प्रयोजनान्तरविरहण निरवकाशत्वाद् अटिति परिगृह्यन् कृतार्थतामनुभवन्, तातडां डित्वं
 प्रयोजनान्तरसत्त्वेन सावकाशत्वादुपेक्षत इति । तदुक्तं भाष्ये—'डित्वस्य सावकाशत्वाद्विप्र-
 तिषेधात्तातड् सर्वादेशः' इति । अधिकान्तु विस्तरमिया विरम्यते । भवतादिति । आशिपि
 लोटस्तिपि शपि गुणे अवादेशे उकारे तोस्तातड् सर्वादेशः । डकार इत् । द्वितीयतकाराद-
 कार उच्चारणार्थः । लोटो लङ्वत् । लङ् इव लङ्वत् । 'तत्र तस्येव' इति पष्ठयन्तादिति,
 तदाह लोटो लङ् इवेति । ननु तर्हि 'लुङ्लङ्लृङ्ळ्वङ्' इत्यङ्गमोऽपि स्यादि-
 त्यत आह तेनेति । लङ् इति स्थानपष्ठयन्ताद् वतिप्रत्ययाश्रयणेनेत्यर्थः । अङ्ग-

महान्विशेष इति । तुह्यास्तातड् । यद्यपि तिह्यास्तातडिति वक्तुं शक्यं तथापि
 लावनाभावात्तिप्रसङ्गवारणाय हिदाब्दसाहचर्याश्रयणे लोट् इत्यनुवर्तमाने वा गौरवाच्च
 तुह्यारित्युक्तम् । लोटो लङ्वत् । लोट इत्युपमेयपक्षीदर्शनादुपमानादपि पष्ठयन्ता-

तामः । (३—४—१०१) डितश्चतुर्णमिषां तामादयः क्रमात्स्युः । २२०० नित्यं
 डितः । (३—४—९९) सकारान्तस्य डिदुत्तमस्य नित्यं लोपः स्यात् ।
 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) इति सस्य लोपः । भवताम् भवन्तु । २२०१
 सेह्यपिच्च । (३—४—८७) लोटः सेहः स्यात्सोऽपिच्च । २२०२ अतो हेः ।

मस्तु न लङो विधीयते । किन्तु लङि अङ्गस्येति भावः । केन तामादयः, केन वा सलोप
 इत्यत आह तथा हीति । तामादयः सलोपश्च यथा ज्ञायन्ते तथा स्पष्टमुच्यन्त इत्यर्थः । तस्थ-
 स्थमिपाम् । तस्, थस्, थ, मिप् एषां द्वन्द्वात् षष्ठीवहुवचनम्, ताम् तम् त अम् एषां द्वन्द्वात्
 प्रथमावहुवचनम् । 'नित्यं डितः' इत्यस्माद् 'डितः' इत्यनुवर्तते, तदाह डितश्चतुर्णामिति ।
 डितो लकारस्य आदेशभूतानामित्यर्थः । क्रमादिति । यथासंख्यसूत्रलभ्यमिदम् । नित्यं
 डितः । उत्तमपुरुष एवास्य सूत्रस्य प्रयोजनम् । प्रसङ्गादिहोपन्यस्तम् । 'स उत्तमस्य' इति
 सूत्रमनुवर्तते । तत्र 'सः' इति षष्ठ्यन्तम् । तेन उत्तमो विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'इत्तश्च लोपः—'
 इत्यतो 'लोपः' इत्यनुवर्तते, तदाह सकारान्तस्य डिदुत्तमस्येति । डितो लकारस्य
 य आदेश उत्तमपुरुषः तस्येत्यर्थः । 'वैतोऽन्यत्र' इत्यस्माद्वाग्रहणानुवृत्तिनिवृत्तये नित्यग्रह-
 णम् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यलोपः । भवन्त्विति । लोटस्तस्, तस्य तामादेशः ।
 चाप् गुणावादेशौ । न च तामादेशस्य सर्वादेशत्वात् प्राग् विभक्तित्वाभावाद् 'न
 विभक्तौ तुस्माः' इति निषेधाभावाद् मकारस्येत्यंज्ञा शङ्कया, संयोगान्तलोपेन मका-
 रान्तरप्रश्लेषेण उपदेशेऽन्त्यत्वाभावात् । भवन्त्विति । लोटो ज्ञेः अन्तादेशे शपि
 गुणे अवादेशे द्वयोरकारयोः पररूपे एरुतितीकारस्य उकारे भवन्त्विति रूपम् । अथ
 लोटः सिपि शपि गुणावादेशयोः भव सि इति स्थिते । सेह्यपिच्च । 'हि' इति

देव वतिस्तदाह तेनेति । अडाटौ तु नातिदिश्येते । न हि तौ लङः क्रियेते, किं तु लङि अङ्ग-
 स्येति भावः । नन्वेवमपि यान्तु वान्तु इत्यत्र 'लङः शाकटायनस्य' इति जुस् स्यात्, जुह्वतु
 विदित्वित्यत्र तु 'सिजभ्यस्त—' इति जुस्स्यात् । अत्राहुः—'विदो लटो वा' इति वाग्रहण-
 मिहानुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणान्न जुस् । यद्वा 'लङः शाकटायनस्य' इति सूत्रे 'नित्यं डितः'
 इत्यतो डित इत्यनुवृत्तयैवेष्टसिद्धेलङ्ग्रहणमतिरिच्यते, लुङि सिचा लुङि स्यप्रत्ययेन च व्यव-
 धानात्, लिङि तु 'ज्ञेर्जुस्' इति जसो विहितत्वाच्च । डित इत्यस्य लङ्येव पर्यवसानात्ततो
 लङ्ग्रहणं विभज्यते । नियमश्चायं 'लङ्येव यो लङ् तस्यैव ज्ञेर्जुस्, न तु लङ्वद्भावेन यो लङ्
 तस्येत्यतो नोक्तदोषः' इति । तच्चिन्त्यम्, अदुरित्यत्र 'सिजभ्यस्त—' इति नित्यजुसं वाधित्वा
 परत्वाच्चाकटायनस्येति विकल्पप्रसङ्गात् । तस्मान्नङ्ग्रहणं शाकटायनसूत्रे कर्तव्यमेव,
 न तु तदतिरिच्यते । न च 'आतः' इति सूत्रेणादुरित्यत्र नित्यं जुस्स्यादिति वाच्यम्,
 तस्य नियमार्थत्वेन विध्यर्थत्वायोगात्, अन्यथा अभूवन्नित्यत्र 'सिजभ्यस्त—' इति
 जुस् दुर्वार एव स्यादिति नव्याः । यदि त्विह 'आतः' इति सूत्रमावर्त्य विध्यर्थता
 नियमार्थता च व्याख्यायेत तदा तूक्तदोषाभावाच्चेति समाधानमपि सम्यगेव, शाक-
 टायनस्येति जुसो वैकल्पिकत्वात्, तदभावपक्षे पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् । 'सिजभ्यस्त—'

(६—४—१०५) अतः परस्य हेर्लुक्स्यात् । भव-भवतात् भवतम् भवत । २२०३ मेर्निः । (३—४—८९) लोटो मेर्निः स्यात् । २२०४ आङुत्तमस्य पिच्च । (३—४—९२) लोडुत्तमस्याङागमः स्यात्स पिच्च । हिन्योरुत्वं न । इकारोच्चारणसामर्थ्यात् । भवानि भवाव भवाम । २०२५ अनद्यतने लङ् ।

लुप्तप्रथमाकम् । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतो लोट इत्यनुवर्तते । तदाह लोटः सेरिति । स्तुही-
त्यादौ सिप्स्यानिकस्य हेः पित्त्वात्सार्वधातुकमपिदिति डिङ्त्वाभावाद् गुणे प्राप्ते अपिङ्गचनम् ।
एवं च डिङ्त्वात् 'क्विङ्गति च' इति गुणो न । 'सिहि डिङ्ग' इत्येव तु न सूत्रितम् । पित्-
स्सिपः अनुदात्तस्य स्थाने हेरप्यनुदात्तत्वापत्तेः भव हि इति स्थिते । अतो हेः । 'अतः' इति
पञ्चमी । हेरिति पष्ठी । 'चिणो लुक्' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते, तदाह अतः परस्येति ।
भवेति । हिविधानं तु स्तुहीत्याद्यर्थमिति भावः । भवतादिति । अशिपि लोटः सिपि तस्य
'सिह्वपिच्च' इति हिभावे शपि गुणावादेशयोः 'अतो हेः' इति लुक् परत्वाद् वाधित्वा 'तुह्योः-'
इति पक्षे तातडिति भावः । भवतमिति । थसि शपि गुणे अवादेशे च भव थस् इति स्थिते
'लोटो लङ्वत्' इति लङ्वत्त्वात्तस्यस्यमिपामिति थसः तमादेशे रूपम् । एवं भवतेति । सस्य
तादेश इति विशेषः । लोटो मिपि शपि गुणे अवादेशे मिपः तस्यस्यमिपामित्यमादेशे प्राप्ते
मेर्निः । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतः 'लोटः' इत्यनुवर्तते, तदाह लोटो मेरिति । भव नि इति
स्थिते—आङुत्तमस्य । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतः 'लोटः' इत्यनुवर्तते, तदाह । लोडुत्त-
मस्येति । स्तवानि स्तवावेत्यादौ 'सार्वधातुकमपित्' इति डिङ्गिनवृत्त्यर्थं पिङ्गचनम् । यद्यपि
मिप्स्यानिकस्य नेः पित्त्वात्तदागमस्यापि सिद्धं पित्त्वं तथापि वस्मसोराडागमस्याडित्त्वार्थं
पिदिति वचनम् । ननु स्तुहि भवानीत्यत्र 'एरुः' इत्युत्वं कुतो न स्यादित्यत आह हिन्योरुत्वं
नेति । सामर्थ्यादिति । अन्यथा 'हु' 'नु' इत्येव विदव्यादिति भावः भवानीति । अडा-
गमे सवर्णदीर्घः । नचात्र लङ्वद्भावादितश्चेति लोपः शङ्क्यः, इकारोच्चारणसामर्थ्यात् ।
अन्यथा मो न इत्येव दीर्घसिद्धेराडागमविविध्वर्थः । तथापि स्तवानीत्याद्यर्थमावश्यकमिहापि
न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । भवावेति । लोटो वस् गुणावादेशौ अडागमः सवर्णदीर्घः ।
लङ्वद्भावाद् 'नित्यं ङितः' इति सकारलोपः । एवं मसि भवामेति रूपम् । इति लोट-

इति जुसि स्त्रीकृते तु सुतरां सम्यगेव, परं तु जुह्वतु विन्दित्वित्यत्र जुस्वाराणाय व्यवस्थित-
विभाषा त्वाश्रयणीयैवेति दिक् । सकारान्तस्येति । 'ङित्तकारोत्तमसकारस्येति प्राचो
व्याख्यानं त्वयुक्तम् भूयासमित्यादावतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । डिङुत्तमस्येति । डिङ्गका-
रोत्तमस्येत्यर्थः । तेन भवावः भवाम इत्यादौ नातिप्रसङ्गः । सोऽपिचेति ।
एवं च पित्त्वेनानुदात्तस्य सिपः स्थाने यो हिरादेशः स तु 'स्थानेऽन्तरतमः'
इत्यनुदात्तो न भवति । 'जहि शत्रून्' 'स्तुहि श्रुतम्' भवतादिति । लुगपेक्षया
परत्वाद्धेस्तातङ्, अन्तरङ्गमेव लुग् वाधते न तु परमिति भावः । स पिचेति ।
सइति तच्छब्देन यस्याडागमः स परामृश्यत इत्याहुः । इतश्च । 'इतश्च लोपः-'

(३-२-१११) अनद्यतनभूतार्थवृत्तेर्वातोर्लङ् स्यात् । २२०६ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ।
 (६-४-७१) एषु परेष्वङ्गस्याङगमः स्यात्, स चोदात्तः । २२०७ इतश्च । (३-४-१००)
 डितो लस्य परस्मैपदमिकारान्तं यत्तदन्तस्य लोपः स्यात् । अभवत् अभवताम् अभवन् ।
 अभवः अभवतम् अभवत । अभवम् अभवाव अभवाम । २२०८ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाङ्-
 धोष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु लिङ् । (३-३-१६१) एष्वयेषु द्योत्येषु वाच्येषु वा लिङ् स्यात् । विधिः

प्रक्रिया । अनद्यतने लङ् । 'धातोः' इति 'भूते' इति चाधिकृतम् । भूत इति धात्वर्थे अन्वेति,
 तदाह अनद्यतनभूतार्थवृत्तरिति । लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडु । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम्, तदाह
 एषु परेष्वङ्गस्येति । अन्तरङ्गत्वाद् नित्यत्वात्परत्वाच्च यथायथं तिपि शपि विकरणे
 गुणे अवादेशे विकरणविशिष्टस्याङ्गस्य अङगमः । लावस्थायामेवाङगम इति तु पक्षान्तरं
 भाष्ये स्थितम् । इतश्च । 'लस्य' इत्यधिकृतम् । 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इत्यस्माद्
 'लोपः' इति 'परस्मैपदेषु' इति चानुवर्तते । परस्मैपदेष्वित्येतत् षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह
 डितो लस्येत्यादिना । 'अलोऽन्यस्य' इत्यन्यस्य लोपः, तदाह अभवदिति । अभव-
 तामिति । लङ्स्तसः तामादेशः शप् गुणावादेशौ अट् अभवन्निति । झेरन्तादेशः । शप्
 गुणावादेशौ अट् 'इतश्च' इति इकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । अभव इति ।
 सिपि शपि गुणे अवादेशे अटि इकारलोपे रुत्वविसर्गौ । अभवत्तमिति । यस्तस्मादेशः ।
 शप् गुणावादेशौ अट् । अभवतेति । यस्य तादेशे शपि गुणे अवादेशे अटि । अभवमिति ।
 मिपः अमादेशे शपि गुणे अवादेशे पूर्वरूपम् । अभवावेति । वसि शपि गुणावादेशौ अट् ।
 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घः । 'नित्यं डितः' इति सकारलोपः । एवं मसि अभवामेति
 रूपम् । इति लङ्प्रक्रिया । विधिनिमन्त्रणा । ननु विध्यादयो हि न लिङो वाच्याः ।
 'लः कर्मणि च भावे च-' इति सूत्रेण कर्तृकर्मभावानां लकारवाच्यत्वबोधनात् । नच 'लः
 कर्मणि च-' इति शास्त्रं लिङ्व्यतिरिक्तलकारविषयकमेवास्त्विति वाच्यम्, तथा
 सति यजेतेत्यादौ कर्तृवाचकत्वाभावेन शवाद्यनापत्तेरित्यत आह द्योत्येष्विति । 'लः
 कर्मणि च-' इति सूत्रं सामान्यविषयं सदपि विधिनिमन्त्रणेति विशेषशास्त्रेण
 न वाच्यते, अविरोधात् । तथा च विध्यादिविशिष्टकर्त्रादिषु लिङिति फलतीति
 मत्वाह वाच्येषु वेति । पक्षद्वयमपीदं भाष्ये स्थितम् । 'विधिः

इति सूत्रात्परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तं षष्ठ्येकवचनान्ततया विपरिणमय्य इत इत्यनेन विशेष्यते
 तदाह परस्मैपदमिकारान्तं यत्तस्येति । प्राचा तु परस्मैपदेष्विकारस्य लोप इत्युक्तम्,
 तदयुक्तम्, भवेदित्यादावतिव्याप्तेः । ननु 'अतो येयः' इत्यत्र ईम् दीर्घादिरस्तु, एवं च नोक्ताति-
 व्याप्तिः 'इतश्च' इति तपरकरणात् । अतएव अवोभवीदित्यादावपि न दोष इति चेत् । मैवम्,
 रुदेलङि अरुदितामित्यादौ दोषाद्भौव्यादिति मनोरमायां स्थितम् । विधिनिमन्त्रणा । द्योत्येषु
 वाच्येषु वेति । पक्षद्वयस्याप्याकरे स्थितत्वादिति भावः । अत्राद्ये त्वित्यमुपपत्तिः-विध्यादीनां
 प्रत्ययार्थत्वमनुचितम् । तथाहि सति कर्त्रादीनामर्थानां लकारान्तरे चरितार्थानां विध्यादयोऽर्था

प्रेरणम्, भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनम् । निमन्त्रणं नियोगकरणम्, आवश्यके श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः । प्रवर्तनायां लिङ् इत्येव सुवचम् । चतुर्णां पृथुगुपादानं प्रेरणम्' इति भाष्यम् अर्थतस्संगृह्णाति विधिः प्रेरणमिति । ननु निमन्त्रणादीनामपि प्रेरणान्तर्भावात्पौनरुक्त्यमित्यतो व्याचष्टे भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तनमिति । तद्यथा भृत्यं स्वामी वदति—भवान् वस्त्रं क्षालयेदिति । आमन्त्रणाद् भेदं दर्शयितुं निमन्त्रणशब्दं व्याचष्टे निमन्त्रणं नियोगकरणमिति । नियोगशब्दस्य प्रेरणशब्दपर्यायत्वभ्रमं वारयति आवश्यके श्राद्धभोजनदौ दौहित्रादेः प्रवर्तनमिति । 'त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहित्र-कुतपस्तिलाः' इत्यादिवचनादिति भावः । तद्यथा दौहित्रादीन् प्रति इह श्राद्धे भवान् भुञ्जीतेति । आमन्त्रणं कामचारानुज्ञेति । यथेच्छं क्रियतामित्यभ्यनुज्ञानमित्यर्थः । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापार इति । भाष्यवाक्यमिदम् । सत्कृत्य प्रवर्तनमित्यर्थः । अधिपूर्वकस्ये-ष्वातोभवि क्तान्तस्योपसर्गवशादस्मिन्नर्थे वृत्तिः । अत एव भाष्यप्रयोगादधीष्टशब्दस्य पुंस्त्वम् । अधीष्टमित्येव क्वचित्पाठः, माणवकं भवानध्यापयेदित्युदाहरणम् । इदं कार्यं न वेति विचार्य निर्धारणं संप्रश्नः, यथा—किं भोः व्याकरणं भवानवोयी-तेति । प्रार्थनं याच्ना, तथा भवानन्नं मे दद्यादिति । सुवचमिति । प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिचतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः । प्रवृत्त्यनुकूलव्यापारः प्रवर्तना । तत्र प्रवृत्तिः शिष्यादिनिष्ठा । तदनुकूलव्यापारस्तु प्रेरणात्मकः प्रवर्तयितुर्गुर्वादिनिष्ठः । विस्तरस्तु मञ्जूषायां द्रष्टव्यः । चतुर्णामिति । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टानामित्यर्थः ।

वाधकाः स्युः, तथा च लिङः कर्त्राद्यभिधायकत्वं न स्यात् ततश्च द्विवचनबहुवचने न स्याताम्, शवादयश्च न स्युः, पुरुषव्यवस्था च न स्यात्, अभिहितत्वप्रयुक्तस्तृतीयादिविरहश्च न सिध्येदिति । द्वितीये त्वित्यमुपपत्तिः—विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यन्ते परस्परविरोधा-भावात् । तथा च 'लः कर्मणि—' इत्यत्र ल इति बहुवचनिदेशेन सर्वलकाराणां संग्रहाल्लिङा-दीनामपि कर्त्रादयोऽर्था भवेयुः । किं च कर्त्रादयोऽपि निरवकाशाः । न च लडादयोऽवकाशः । न्यायसाम्येन विध्यादिवद्वर्तमानत्वभूतत्वादेरपि तत्तल्लकारवाच्यत्वात् । न चैवं पचतीत्यादौ धात्वर्थं प्रति वर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वं स्यात् । तथा चैककर्तृका वर्तमाना पचिन्नित्यादिशब्दबोधवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम्, प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वापादनस्य कर्त्रादावपि तुल्यत्वात् । ननु प्रत्ययार्थं प्रवानं प्रकृत्यर्थो विशेषमित्यौत्सर्गिकमाख्याते त्यज्यते 'भावप्रधानमाख्यातम्' इति सिद्धान्तानुरोधादिति चेत्तर्हि तत एव नोक्तदोष इति दिक् । प्रवर्तनायामिति । प्रवर्तना त्वस्य विध्यादिषु चतुर्ष्वनुस्यूतत्वादिति भावः । अत्र वदन्ति—प्रवृत्तिः प्रवर्तना चोभयमपि व्यापारः, स च धात्वर्थः । फलव्यापारयोर्धातुवाच्यत्व-स्वीकारात् । तदाश्रयस्तु लकारार्थः, व्यापारत्वेन प्रवर्तनाया धात्वर्थत्वेऽपि (प्रवृत्तत्वात्) प्रवर्तना तु लिङ्त्वादिरूपेण लकारवाच्या द्योत्या चेति पक्षद्वयम् । प्रवृत्तिः पुरुषनिष्ठा अर्थी भावनेत्युच्यते । प्रवर्तना तु विधिः मां प्रेरयतीत्यनुभवाल्लिङादिनिष्ठा शाब्दी

प्रचञ्चार्थः । २२०६ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च । (३—४—१०३) लिङः परस्मैपदानां यासुडागमः स्यात् स चोदात्तो ङिच्च । ङित्वाक्तेऽङ्गिते क्वचिदनु

अथ लिङस्तिपि इतश्चेतीकारलोपे शपि गुणे अवादेशो भव त इति स्थिते यासुट् पर । 'लिङः सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । षष्ठ्यर्थं सप्तमी, तदाह लिङः परस्मैपदानामिति । सीयुटोऽपवादः । यासुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्वात् तिबादीनामाध्वयवः । अवयवे ङित्वं च 'आनर्थक्यात्तदङ्गेषु' इति न्यायेन समुदाये आगमविशिष्टतिवादौ विश्राम्यति । 'आगमा अनुदात्ताः' इति यासुटः अनुदात्तत्वे प्राप्ते उदात्तवचनम् । इदमेव वचनम् 'आगमा अनुदात्ताः' इत्यत्र ज्ञापकमिति भाष्यम् । स्तुयात् स्तुयातामित्यादौ गुणादिनिषेधार्थं यासुटो ङित्ववचनम् । ननु 'यदागमा-' इति न्यायेन यासुडागमो लिङादेशपरस्मैपदावयवः । ततश्च स्थानिवत्त्वेनैव ङित्वसिद्धेः यासुटो ङित्वविधिव्यर्थः । न च स्थानिभूतलिङो ङकारस्याल इत्वेन गुणनिषेधविधावाश्रयणादनल्विधाविति निषेधः शङ्क्यः 'धुमास्यागापाज्जहातिसां हलि' इति ङिति विहितस्य ईत्वस्य 'न ल्यपि' इति निषेधेन लिङ्गेनानुबन्धभावनेत्युच्यते । वेद एव लिङादिनिष्ठा वक्तुरभावात्, लोके तु पुरुषनिष्ठेति केचिदभ्युपगच्छन्ति । प्रवर्तनाया अस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या । पुरुषप्रवृत्तेस्तु यजनदानादि भाव्यम्, एवं च धातूपात्तव्यापारस्य विषयविषयिभावेन द्वैधान्वये तात्पर्यग्राहका लिङादय इति द्योतकतापक्ष एव ज्यायान् । लिङ्त्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्तनायां शक्त्यन्तरकल्पने गौरवात् । एवं णिच्यपि । इयांस्तु विशेषः—णिच्प्रत्ययद्योत्या प्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते पुरुषादिनिष्ठैव न तु णिज्निष्ठा, लिङादिद्योत्या तु मतभेदेन लिङ्निष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति । स्यादेतत्—लिङादिद्योत्या प्रवर्तना लोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इतिवत् पचेदोदनं देवदत्तेन यज्ञदत्त इति प्रयोगः स्याद् । प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्तनाश्रयश्च लकारेणोक्त इति कर्तरि तृतीया न भवति किं तु प्रथमैवेति चेत् । तर्हि ओदनं देवदत्तो यज्ञदत्तः पचेदिति प्रयोगः स्यात् । अत्राहुः—पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्तना लिङादिवाच्यैव, न तु धातुवाच्या । तथा च लिङुपात्तव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः । देवदत्तेन पाचयति यज्ञदत्त इत्यादौ तु णिजन्तस्य धातुत्वाद्धातूपात्तव्यापाराश्रयत्वेन प्रयोज्यप्रयोजकयोरुभयोरपि कर्तृत्वाल्लकारेणानुक्ते प्रयोज्ये कर्तरि तृतीयेति वैषम्यमिति । कौस्तुभादौ तु—'हेतुमति च' इति सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य णिज्वाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन स्थापितः । व्यापारद्वयस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वे त्वभीत्यस्य णिजर्थविशेष्यकत्वे धर्मिसादयति, प्रकृत्यर्थविशेष्यकत्वे तु 'उपसर्गात्सुनोति-' इति पत्वमभिषावयतीति सिद्धान्तस्त्वास्वमङ्गापत्तेरिति । तथा च 'गतिबुद्धि-' इति सूत्रे अणिकर्तेति विशेषणमव्यावर्तकं स्यात् । त्वन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि णिच्प्रकृत्यर्थत्वेन प्रयोजकस्याप्यणं कर्तृत्वमिति दिक् । प्रार्थनं याच्ना । क्वचिदिति । ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्याह टिटुगिल्लक्षणहीनभाव इति 'टिड्ढा—' इति सूत्र एवोक्तम् । रुयादित्यादौ 'उट् वृद्धिर्लुकि हलि' इति न प्रवर्तते, भाष्ये 'पिच्च डिङ्, डिच्च पित्' इति व्याख्यानं

बन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति प्रतिषेध इति । श्रः शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गम् । २२१० सुट् तिथोः । (३—४—१०७) लिङस्तकारथकारयोः सुट् स्यात् । सुटा यासुट् न बाध्यते, लिङो यासुट् तकारथकारयोः सुडिति विषयभेदात् । २२११ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य । (७—२—७९) सार्वधातुकलिङोऽनन्त्यस्य सस्य लोपः स्यात् । इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः । सुटः श्रवणं त्वाशीलिङि ।

कार्ये अनल्विधाविति निषेधाभावज्ञापनादित्यत आह ङित्त्वोक्तेरिति । क्वचिदनुबन्धकार्येऽपि अनल्विधाविति निषेध इति । यासुटो ङित्त्वेन ज्ञायत इत्यन्वयः । तथा च एतज्ज्ञापनार्थमेव यासुटो ङित्त्वमिति भावः । ज्ञापनफलं तु वक्ष्यमाणेत्यत्र ङीवभावः । अन्यथा लृडादेशस्य शानचः स्थानिवत्त्वेन टित्वान् ङीप् स्यात् । ननु 'क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधः' इत्यत्र यासुटो ङित्त्ववचनं न ज्ञापकम् । अनुबन्धकार्ये सर्वत्र अनल्विधाविति निषेधाभावे सत्यपि यासुटो ङित्त्वस्य तिप्सिप्मिवागमया-सुटो ङित्त्वार्थमावश्यकत्वात् । नहि लिङादेशत्वेपि तिप्सिप्मिपां ङित्त्वं स्थानिवत्त्वलभ्यम् । हलश्शनश्शानज्ज्ञाविति सूत्रभाष्ये 'ङित्त्वं पित्तं, पित्तं ङित्त्वं' इति प्रपञ्चितत्वादित्यस्वरसा-दाह श्रः शानचः शित्त्वमपीह लिङ्गमिति । इह अनुबन्धकार्येऽपि क्वचिदनल्विधाविति निषेधोऽस्तीत्यस्मिन्नर्थे हनप्रत्ययस्य यः शानजादेशः 'हलः शनश्शानज्ज्ञौ' इति विहितः, तस्य शित्त्वमपि लिङ्गम्, ज्ञापकमित्यर्थः । अन्यथा स्थानिवत्त्वेनैव तस्य शित्त्वसिद्धेस्तद्वचनं व्यर्थं स्यादिति भावः । अत्र च यद्वक्तव्यं तत् स्त्रीप्रत्ययप्रकरणे वक्ष्यमाणेत्यत्र प्रपञ्चितम् । तथा च प्रकृते भव यास् त् इति स्थिते । सुट् तिथोः । 'लिङस्सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तिश्च थ चेति द्वन्द्वात् षष्ठीद्विवचनम् । इकार उच्चारणार्थः, तदाह लिङस्तकारेति । सुटि टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । भव यास् स् त् इति स्थितम् । नन्विह परेण सुटा यासुटः कथं न बाधः, भवेयुरित्यादौ परस्मैपदेषु यासुड्विवेः चरितार्थत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति सुटा यासुट् न बाध्यत इति । तत् कुत इत्यत आह लिङो यासुडिति । लिङः सीयुड् यासुडागमश्च । लिङादेशैकदेशस्य तकारस्य सुडागम इति विषयभेदादित्यर्थः । तथा च यौगपद्यसम्भवाभावात् विप्रतिषेधाभावान्न परेणापि सुटा यासुटो बाध इति भावः । लिङः स । 'स' इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुक इत्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह सार्वधातुक लिङ इति । सकारद्वयस्यापीति । अवशिेषात् सका-रद्वयस्यापि युगपल्लोपः प्रवर्तते । लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिरिति तुष्ययिणे पुनः प्रवृत्तिपर-मिति भावः । यद्यपि भव यास् त् इत्यत्र स्कोरित्येव सिध्यति तथापि भवेयुरित्याद्यर्थं सूत्रम् द्विशेषविहितेन ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधादित्यादौ वक्ष्यमाणतया यासुटो ङित्त्वं न ज्ञापकमित्यपरितोषादाह श्रः शानचः शित्त्वमिति । सुट् तिथोः । तकारादिकार उच्चारणार्थः । लिङः सलोपो । 'रुदादिभ्यः—' इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यनुवर्तते, सेति लुप्तषष्ठीकमनन्त्यस्येत्यनेन विशेष्यते तदाह सार्वधातुकलिङोऽनन्त्य-स्येति । सकारद्वयस्यापीति । अवयवावयवोऽपि समुदायं प्रत्यवयव

स्फुटतरं तु तत्राप्यात्मनेपदे । २२१२ अतो येयः । (७—२—८०) अतः परस्य सार्वधातुकावयवस्य या इत्यस्य इय् स्यात् । गुणः । यलोपः । भवेत् । 'सार्वधातुके' किम्—चिकीर्ष्यति । मध्येऽपवादन्यायेन हि 'अतो लोपः । एव वाध्येत । भवेदित्यादौ तु परत्वादीर्घः स्यात् । भवेताम् । २२१३ झेजुस् ।

ननु सुटो लोपे किमर्थं सुड् विधिरित्यत आह सुटः श्रवणं त्वाशीर्लिङीति । भूयास्तामित्यादौ 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकत्वेन तत्र सकारलोपस्याप्रसक्तेरिति भावः । व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य बोधारेण विशेषाभाव इति भाष्यादाह स्फुटतरं त्विति । तत्रापि आशिषि लिङ्यपि एधिषीष्टेत्यादावात्मनेपदे स्फुटतरं सकारद्वयस्य श्रवणमित्यर्थः । तत्र यासुटोऽभावेन सलोपाभावेन च सुट एव सकारस्य पृथक् स्पष्टं श्रवणसम्भवादिति भावः । तथा च भवयात् इति स्थिते । अतो येयः । या इति लुप्तषष्ठीकं पदम् । अत इति पञ्चमी । परस्येत्यध्याहार्यम् । इय इत्यत्राकार उच्चारणार्थः । 'रुदादिभ्यः—' इत्यस्मात् 'सार्वधातुके' इत्यनुवृत्तम् । अवयवषष्ठ्या विपरिणम्यते । तदाह अतः परस्येत्यादिना । भव इय् त् इति स्थितम् । गुण इति । 'आद् गुणः' इत्यनेनेति शेषः । भवेय् त् इति स्थितम् । यलोप इति । 'लोपो व्योः—' इत्यनेनेति शेषः । भवेदिति । यलोपात् प्राग् हल्ङ्यादिलोपः संयोगान्तलोपश्च न शङ्क्यः, अन्तरङ्गत्वेन यलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः, संयोगान्तलोपस्य त्रैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेति भावः । सार्वधातुके किमिति । 'रुदादिभ्यः—' इत्यतस्सार्वधातुक इत्यनुवृत्तिलभ्यं सार्वधातुकावयवस्येति किमर्थमित्यर्थः । भूयादित्यादावाशीर्लिङि आर्धधातुके अतः परत्वाभावादेव इयादेशाभावसिद्धेः सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेत्याशयः । चिकीर्ष्यादिति । कृन्धातोः सप्तम्याद् आशीर्लिङि तिवादौ चिकीर्ष यादिति स्थिते 'अतो लोपः' इत्यकारलोपे चिकीर्ष्यादिति रूपम् । तत्र 'अतो येयः' इत्यत्र सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ चिकीर्ष यादिति स्थिते 'अतो येयः' इति इयादेशे आद्गुणे यलोपे चिकीर्षेदिति स्यात् । सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तौ तु न दोषः, आशीर्लिङादेशस्य तिङो लिङाशिषीत्यार्धधातुकताया वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । ननु आशिषि लिङि चिकीर्ष यादिति स्थिते नित्यत्वाद् 'अतो लोपः' इति अकारलोपे सति अतः परत्वाभावादेव अतो येय इत्यस्याप्रवृत्तेः, तत्र सार्वधातुकग्रहणानुवृत्तिर्व्यर्थेवेत्यत आह मध्येऽपवादन्यायेन ह्यतो लोप एव वाध्येतेति । षष्ठस्य चतुर्थपादे 'अतो लोपः' इति सूत्रम्, सप्तमस्य द्वितीयपादे 'अतो येयः' इति सूत्रम् सप्तमस्य चतुर्थपादे तु 'अतो दीर्घो यलि' इति सूत्रमिति स्थितिः । तत्र आशीर्लिङि आर्धधातुके चिकीर्ष

इत्याश्रयणात्सुटोऽपि लिङ्भक्तत्वादिति भावः । आशीर्लिङीति । भूयास्तामित्यादौ । ननु सुटि कृते 'अनचि च' इति द्वित्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव 'स्कोः—' इति यासुटः सकारो लुप्यते, झलि परे यः संयोगस्तदादित्वात् । तथा चैकसकारकं रूपं तुल्यम् । सुडभावे यासुटः सकारस्य द्वित्वे कृते तु सुटि 'स्कोः—' इति सलोपात्सुट एव सकारस्य द्वित्वे च द्विसकारकमपि रूपं तुल्यमेवेति सुटो विधानं व्यर्थमित्यपरितोपादाह स्फुटतरं त्विति । एधिषीष्टेत्यादाविति भावः । मध्येऽपवादन्यायेनेति । 'रुदादिभ्यः—'

(३—४—१०८) लिङो ज्ञेर्जुस् स्यात् । ज इत् । २२१४ उस्यपदान्तात् ।
 (६—१—९६) अपदान्तादवणद्विसि परे पररूपमेकादेशः स्यात् । इति प्राप्ते ।
 परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अतो येयः' (सू २२१२) इति प्राञ्चः । यद्यप्यन्तरङ्गत्वात्पर-
 रूपं न्याय्यम्, तथापि 'यास्' इत्येतस्य इय् इति व्याख्येयम् । एवं च सलोपस्या-

यादित्यत्राल्लोपप्राप्त्या विधिलिङि तु भव यादित्यत्र अतो दीर्घप्राप्त्या च इयादेशस्य निरवका-
 शत्वेन बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यापवादतया तेन अन्यतरस्मिन् बाध्ये सति 'मध्येऽपवादाः
 पूर्वान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इति न्यायेन 'अतो लोपः' एव बाधमर्हति । न तु 'अतो
 दीर्घः—' इत्यर्थः । एवं चार्धधातुके चिकीर्षं यादिति स्थिते अतः परत्वादियादेशः प्रसज्येते-
 त्यतिव्याप्तिः स्यादिति स्थितम् । एवं चाव्याप्तिरपीत्याह भवेदित्यादाविति । अतः परस्य
 इयादेशविधौ सार्वधातुकग्रहणाननुवृत्तौ विधिलिङस्तिपि सार्वधातुके भव यादिति स्थिते
 इयादेशं परत्वाद् बाधित्वा 'अतो दीर्घो यञि' इति यनादौ सार्वधातुके परे अतो विधीयमानो
 दीर्घः स्यात् । ततश्च अतः परत्वाभावादियादेशो न स्यादित्यव्याप्तिः स्यादित्यर्थः । नच इया-
 देशस्य निरवकाशत्वाद् दीर्घबाधकत्वं शङ्क्यम्, चिकीर्ष्यादित्यार्धधातुके दीर्घप्राप्त्ययोग्ये इया-
 देशस्य सावकाशत्वादिति भावः । भवेतामिति । तसः तामादेशे शपि गुणे अवादेशे
 यासुडागमे सुटि सकारद्वयलोपे या इत्यस्य इयादेशे यादुगुणे यलोपः । अथ लिङो ज्ञे 'ज्ञोऽन्तः'
 प्राप्ते ज्ञेर्जुस् । 'लिङस्सोयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । तदाह लिङो ज्ञेरिति । अनेकाल-
 त्वात्सर्वादेशः । ज इदिति । जुसः स्थानिवत्त्वेन प्रत्ययत्वात् 'बुट्' इति जकार इत्संज्ञक
 इत्यर्थः । उसि शपि गुणे अवादेशे यासुटि सकारलोपे भव या उसिति स्थिते इयादेशं
 बाधित्वा पररूपप्रवृत्तिं शङ्किनुमाह उस्यप । 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यधिकृतम् । 'आदुगुणः'
 इत्यस्मादादित्यनुवर्तते । 'एङि पररूपम्' इत्यस्मात्पररूपमिति, तदाह अपदान्तादिति ।
 उसीति । उसि यः अच् उकारः तस्मिन् परत इत्यर्थः । 'इकोयणचि' इत्यतः अचीत्यनुवृत्तेः ।
 यद्यपि उसः कृत्स्नस्याकारस्य च उसित्येकादेशेऽपि रूपं तुल्यम्, तथापि 'अकः सवर्णे दीर्घः'
 इत्यादावुत्तरत्राचीत्यावश्यकमत्राप्यनुवर्तत इति बोध्यम् । भिन्दुरित्याद्युदाहरणम् । इति
 प्राप्त इति । भव या उसित्यत्राकारस्योकारस्य चादुगुणं बाधित्वा एकस्मिन्नुकारे पररूपे
 प्राप्ते सतीत्यर्थः । सति च पररूपे या इत्यस्याभावाद् इय् न स्यादिति मन्यते । परत्वादिति ।
 पररूपापेक्षया इयादेयः परो नित्यश्च, अकृते कृते च प्रवृत्तेः । कृते पररूपे य् इत्यस्यैकादेश-
 विकृतन्यायेन एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन वा इयादेशस्य निर्वाधत्वात् । ततश्च पररूपं
 बाधित्वा इयादेशे भवेयुरिति रूपमिति प्राचीना मन्यन्त इत्यर्थः । ननु पररूपमङ्गा-
 धिकारस्थत्वाभावाद् अङ्गानपेक्षत्वाद् अन्तरङ्गम्, इयादेशस्तु आङ्गत्वात् प्रकृतिप्रत्ययो-

इति सूत्रात्सार्वधातुक इत्यननुवृत्तावयं न्यायः प्रवर्तत इति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति
 प्रत्ययमात्रापेक्षत्वात्, 'अतो येयः' इत्यस्य त्वाङ्गत्वात्प्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षत्वेन बहिरङ्ग-
 त्वादिति भावः । नन्वपदान्ताकारस्य जुसश्चाश्रयणात्पररूपस्याप्युभयसापेक्षत्वमस्येवेति
 चेत् । मैवम्, अनेकाश्रयणेऽपि प्रत्ययमात्राश्रयतया प्रकृतेरनाश्रयणात् । न्याख्येय-

पवाद इय् 'अतोयेयः' (सू २२१२) इत्यत्र तु सन्धिरार्षः । भवेयुः । भवेः भवेतम्
भवेत् । भवेयम् भवेव भवेम । २२१५ लिङाशिषि । (३—४—११६)
आशिषि लिङस्तिङार्धधातुकसंज्ञः स्यात् । २२१६ किदाशिषि । (३—४—१०४)
आशिषि लिङो यासुट् कित्स्यात् । 'स्कोः—' (सू ३८०) इति सलोपः । २२१७

भयसापेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । ततश्च पराक्षित्यादपीयादेशात् पररूपस्यान्तरङ्गतया बलवत्त्वात्
पररूपमेव इह स्यादिति शङ्कते यद्यपीति । परिहरति तथापीति । 'अतः' 'यास्' 'इयः'
इति पदच्छेदः । यासिति लुप्तपष्ठीकं पदम् । ततश्च अतः परस्य यासित्येतस्य इय् स्यादिति
व्याख्येयमित्यर्थः । ननु लिङः स लोपोऽनन्त्यस्येति सकारस्य लोप इयादेशं बाधित्वा नित्य-
त्वात् प्राप्नोतीति ततश्च यास् इत्यस्य इय् इति कथमित्यत आह एवं चेति । यासिति
सकारान्तस्य इयादेशविधिसामर्थ्यादेव सकारलोपं बाधित्वा प्रागेव यासिति सकारान्तस्य
इयादेशो भवतीत्यर्थः । तथा च सकारावस्थायामवर्णात्परत्वाभावेन पररूपस्याप्रवृत्तिरिति
भावः । ननु यदि यास् इय इतिच्छेदः, तदा सकारस्य रुत्वे, 'भोभगो—' इति यत्वे, 'लोपः
शाकल्यस्य' इति तस्य लोपे अतो या इय इति स्यात् । आद्गुणे कर्तव्ये यलोपस्यासिद्धत्वा-
दित्यत आह सन्धिरार्ष इति । 'आने मुक्' इति सूत्रे भाष्ये तु 'अतो या इय' इत्येव
सूत्रपाठो लक्ष्यते । भवेयमिति । सिपि, शपि गुणः । आवादेशः । 'इतश्च' इति इकार-
लोपः । यासुडागमः । सकारस्य लोपः । इयादेशः । आद्गुणः । यलोपः रुत्वविसर्गौ । एवं
यसः तमादेशे यस्य तादेशे च, भवेतम् भवेतेति च रूपम् । भवेरिति । मिपि अमादेशः ।
शप् । गुणः । अवादेशः । यासुट् । सलोपः । इयादेशः । आद्गुणः । भवेवेति । वस् शत्
गुणावादेशौ । 'नित्यं ङितः' इति सकारलोपः । यासुट् । सलोपः । इयादेशः आद्गुणः ।
यलोपः । एवं मसि भवेमेति रूपम् । इति विधिलिङ्प्रक्रिया । अथाशीर्लिङि विशेषमाह
लिङाशिषि । लिङिति लुप्तपष्ठीकं पदम् । 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इत्यतस्तिङित्यनुवर्तते,
तदाह आशिषि लिङस्तिङिति । सार्वधातुकसंज्ञापवादोऽयम् । ततश्च सार्वधातुकसंज्ञाकार्यं
शवादि न भवति । किदाशिषि । 'लिङस्सीयुट्' इत्यतो लिङ इत्यनुवर्तते । 'यासुट् परस्मै-
पदेषु—' इत्यतो यासुङिति च । तदाह आशिषि लिङ इति । 'यासुट् परस्मैपदेषु—' इति
ङित्वस्यापवादः । यद्यपि ङित्वेनैव गुणनिषेधः सिध्यति, तथापि इज्यादित्यादौ 'वचिस्वपिय-
जादीनां किति' इति संप्रसारणाद्यर्थं कित्त्वमावश्यकम् इह न्याय्यत्वादुपन्यस्तम् । अथ आशिषि
लिङस्तिपि आर्धधातुकत्वात् शतभावे 'इतश्च' इतीकारलोपे यासुडागमे अतः परत्वाभावात्
सार्वधातुकत्वाभावाच्च इयादेशाभावे सुटि भूयास् त इति स्थिते प्रक्रियामाह स्कोरिति
सलोप इति । लिङस्सलोप इत्यस्य सार्वधातुकविपयत्वात् स्कोरिति सुटः पदान्त-
मिति । एतच्च विप्रतिपेयसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । आर्धधातुकसंज्ञ इति । 'लङः
शाकटायनस्यैव' इत्यत एवकारोऽनुवर्तनीयः । अन्यथा एकसंज्ञाधिकारवहिर्भूतत्वेन
सार्वधातुकसंज्ञापि स्यात्ततश्च पक्षे शवादिः स्यात् । किदाशिषि । ङित्वेनैव गुणवृद्धि-
प्रतिषेधे सिद्धे किद्वचनमिज्यादित्यादौ संप्रसारणार्थं जागर्यादित्यत्र गुणार्थं च ।

क्विडिति च । (१—१—५) गित्किन्डिन्निमित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धौ न स्तः ।

संयोगादित्वाद् लोपः । ततो यामुटः सस्यापि पदान्तसंयोगादित्वादेव लोपः । न तु झल्पर-
संयोगादित्वेन यामुटः सस्य लोपे मुटः सस्य पदान्तसंयोगादित्वालोप इति युक्तम् । तथा सति
झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वेन संयोगान्तलोपापत्तेः । अष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयो-
गादिलोपस्य संयोगान्तलोपावाधकत्वादिति शब्दरत्ने विस्तरः । एवं च भूयास् स् त् इति स्थिते
सकारद्वयस्य निवृत्तौ भूयादिति रूपम् । तत्र 'सार्वभानुकार्धवानुक्तयोः' इति गुणे प्राप्ते ।
क्विडिति च । गूक्ङ् एपां समाहारद्वन्द्वः कात्पूर्वं गकारस्य चत्वेन निर्देशाद् गूक्ङ् च इदं
यस्येति विग्रहः । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाण इच्छब्दः प्रत्येकमन्वेति । तथा च गिति किति डिति चेति
लभ्यते । निमित्तसप्तम्येपा । 'इको गुणवृद्धौ' इत्यनुवर्तते । चकार इत्यर्थे । इक इत्युच्चार्यं
विहिते इति लभ्यते । 'न वानुलोप आर्धवानुक्ते' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । तदाह गित्किन्डिन्नि-
मित्ते इत्यादिना । गितोत्यनुक्तौ तु 'ग्लाजिस्यश्च ग्स्तुः' इति ग्स्तुप्रत्यये जिष्णुरित्यत्र
गुणनिषेधो न स्यात् । न च ग्स्तुप्रत्ययः किदेव क्रियतामिति वाच्यम्, तथा सति
'धुमास्या-' इति किति विहितस्य ईत्वस्य प्रसङ्गात् । यदि तु गिति किति डिति परतो

जागतेर्गुणो हि डिति पयुदस्यते, डित्वं चेह विशेषविहितेन कित्त्वेन वाच्यते । सलोप इति ।
झल्परसंयोगादित्वेन यामुटः सस्य लोपः मुटस्तु पदान्तसंयोगादित्वेनेति भाव इति
मनोरमायां स्थितम्, तदसम्बद्धमिति मत्वात्र निष्कर्षमाहुः—भूयास्तां भूयास्तं भूयास्तेत्यत्र
झल्परसंयोगादित्वेन यामुटः सस्य लोपः । भूयादित्यत्र तु मुट इव यामुटाऽपि सस्य लोपः
पदान्तसंयोगादित्वेनैव । अन्यथा झल्परसंयोगादिलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोप एव स्यात् ।
अष्ट इत्यादौ सावकाशस्य झल्परसंयोगादिलोपस्य संयोगान्तलोपावाधकत्वादिति । डिन्निमित्त
इति । गितिकिति डिति परे इको गुणवृद्धौ न स्त इति न व्याख्यातम्, छिन्नं भिन्नमित्यत्र लघूपध-
गुणस्यानिषेधप्रसङ्गात् । न चारम्भसामर्थ्यं शङ्क्यम्, चिन्नं स्तुतमित्यादावव्यवहिते किति चरि-
तार्थत्वादिति भावः । अन्ये तु—किङ्तीति प्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययेन संनिधापितस्याङ्गस्य किङ्ति
पर इति व्याख्याने तु छिन्नं भिन्नमित्यादि सिध्यत्येव । न चैवं भवावो भवाम इत्यादावति-
प्रसङ्ग इति वाच्यम्, अन्तरङ्गगुणं प्रति बहिरङ्गनिषेधस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । 'क्विडिति च'
इति सूत्रे चत्वेन गकारोऽपि प्रश्लिष्यत इत्याशयेन गित्किन्डिन्निमित्त इत्युक्तम् । गिति
किम्, 'ग्लाजिस्यश्च ग्स्तुः' जिष्णुः । किति त्वस्मिन्स्यास्तुरित्यत्र 'धुमास्या-' इतीत्वं
प्रसज्येत । न च स्तोर्गित्वे भूष्णुरित्यत्रेणिषेधो न स्यात् 'ग्लाजिस्यश्च-' इति
चकाराद् भुवश्च ग्स्तुर्भवतीति स्वीकारादिति वाच्यम्, 'श्रूयुकः किति' इत्यत्रापि चत्वेन
गकारं प्रश्लिष्य गित्किन्तारिण स्यादिति व्याख्यानात् । न चैवं चत्वेस्यासिद्धतया
'श्रूयुकः-' इत्यत्र विसर्जनीयो न लभ्यत इति 'हशि च' इत्युत्वमेव स्यादिति वाच्यम्,
सौत्रत्वात् । 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागेनासिद्धत्वाभावाद्देष्टुसिद्धेः । वामनस्तु—
'ग्लाजिस्यश्च-' इति सूत्रे स्या वा इति प्रश्नेपात्स्यास्तुरित्यत्र 'धुमास्या-' इतीत्वं न
भविष्यतीति गकारप्रश्नेपाभावान्न 'श्रूयुकः किति' इत्यत्र चत्वेस्यासिद्धत्वाभावसमर्थन-

भूयात् भूयास्ताम् भूयासुः । भूयाः भूयास्तम् भूयास्त । भूयासम् भूयास्व
भूयास्म । २२१८ लुङ् । (३—२—११०) भूतार्थवृत्तेर्वातोर्लुङ् स्यात् । २२१९
माङि लुङ् । (३—३—१७५) सर्वलकारापवादः । २२२० स्मोत्तरे लङ् च ।

गुणवृद्धी न स्त इति व्याख्यायेत, तदा च्छिन्नं भिन्नमित्यत्र क्तप्रत्यये परे लघुपदगुणनिषेधो न
स्यात्, स्थानिभूतस्येको हला व्यवधानात् । नच येन नाव्यवधानन्यायः शङ्क्यः, चित्तं स्तुतमि-
त्यादावव्यवहिते चरितार्थत्वात् । यदि च इको न गुणवृद्धी इत्येव व्याख्यायेत न त्विगलक्षणे
इति, तदा लिगोरपत्यं लैगवायनः, नडादित्वात् फक् इह आदिवृद्धेरोर्गुणस्य च वस्तुगत्या
इक्स्थानिकत्वाद् निषेधः स्यादित्यलम् । भूयादिति । इहार्धवातुकत्वाद् 'लिङः सलोप-'
इत्यस्याप्रवृत्तेः 'स्कोः—' इति सलोप इत्युक्तं न विस्मर्तव्यम् । न चैवमपि संयोगादिलोपस्या-
सिद्धत्वाद्वत्त्व्यादिलोपः स्यादिति वाच्यम्, सुटि यासुटि च सति ताम्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वे-
नापृक्तत्वाभावादित्यलम् । भूयासुरिति । आशिपि लिङस्तसस्तामादेशो आर्धवातुकत्वात्
शबभावे यासुडागमे अतः परत्वाभावादियादेशाभावे सुटि इत्परसंयोगादित्वेन यासुटः सकारस्य
लोपो गुणनिषेधश्च । भूयासुरिति । झेजुंसि यासुडागमे गुणनिषेधे रूपम् । भूया इति ।
आशीर्लिङः सिपि 'इतश्च' 'इतीकारलोपः, यासुटः 'स्कोः' इति सलोपः, गुणनिषेधः, हत्ववि-
सर्गौ । भूयास्तमिति । थसस्तमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । एवं थस्य तादेशेऽपि भूयास्तेति
रूपम् । भूयासमिति । मियः अमादेशे यासुटि गुणनिषेधः । भूयास्वेति । लिङो वस् 'नित्यं
ङितः' इति सकारलोपः । यासुट् । गुणनिषेधः । एवं मसि भूयास्मेति रूपम् । इत्याशीर्लिङ्-
प्रक्रिया । लुङ् । 'धातोः' इति 'भूते' इति चाधिकृतम् । तदाह भूतार्थवृत्तेरिति । माङि
लुङ् । माङि प्रयुज्यमाने वातोर्लुङ् स्यादित्यर्थः । ननु 'लुङ्' इत्युदाहृतसूत्रेणैव सिद्धेः किम-
र्थमिदमित्यत आह सर्वलकारापवाद इति । मास्त्वित्यादौ तु मा इत्यव्ययान्तरं प्रतिषेधा-
र्थकमित्याहुः । 'आङ्माङोश्च' इति सूत्रभाष्ये तु ङितो माशब्दस्य निर्देशात् प्रमाङ्ग इत्यत्र
तुक् न भवतीत्युक्तम् । माशब्दस्याव्ययान्तरस्य सत्त्वे तु तदेवोदाह्रियेत । मास्त्वित्यत्र तु
अस्त्विति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमित्यन्ये । स्मोत्तरे लङ् च । चकाराद् 'माङि'

क्लेश इत्याह इग्लक्षण इति । इक् इत्येवं विहिते इत्यर्थः । इग्लक्षणे किम्,
लैगवायनः । लिगोर्नडादित्वात्फक् । इहादिवृद्धेरोर्गुणस्य च वस्तुगत्या इक्स्थानिकत्वे-
ऽपि न निषेधः । न चेक इत्युक्तेऽपि 'किति च' इत्यारम्भसामर्थ्यादिव निषेधो न
भवेदिति शङ्क्यम्, नाडायनादौ तस्य चरितार्थत्वात् । भूयादिति । इह 'स्कोः—'
इति लोपस्यासिद्धत्वात्कारस्य संयोगान्तलोपः प्राप्तः पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन
वाध्यते । नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वाद्वत्त्व्यादिलोपः स्यात्,
पदान्ते संयोगादिलोपस्य भृट् भृङित्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः—सुड्या-
सुटोः सतोस्ताभ्यां विशिष्टस्यैव प्रत्ययत्वेनापृक्तत्वाभावात् हलन्तायाः प्रकृतेः परत्वा-
भावाच्चोक्तदोषशङ्कैव नास्तीति । सर्वलकारापवाद इति । मास्त्वित्यादौ निषेधार्थ-
कमाशब्दोऽप्य एव न तु माङित्याहुः । च्लि लुङि । इकार उच्चारणार्थ इति

प्रकरणम् ४३] वालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता [४१

(३-३-१७६) स्मोत्तरे माङि लङ् स्याल्लुङ् च । २२२१ च्लि लुङि । (३-१-४३) शवाद्यपवादः । २२२२ च्लेः सिच् । (३-१-४४) इचावितौ । २२२३ गातिस्थावुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु । (२-४-७७) एभ्यः सिचो लुक्स्यात् । गापाविहेणादेशपिबती गृह्यते । २२२४ भूसुवोस्तिङि । (७-३-८८) भू सू एतयोः सार्वधातुके तिङि परे गुणो न स्यात् । २२२५ अस्तिसिचोऽपृक्ते । (७-३-९६) सिच् च अस् वेति समाहारद्वन्द्वः । सिच्छब्दस्य

लुङ्' इत्यनुकृष्यते । स्म इत्यव्ययम् उत्तरं यस्मादिति विग्रहः, तदाह स्मोत्तरे माङीति । अयमपि सर्वलकारापवादः । च्लि लुङि । च्लि इति लुप्तप्रथमाकम् । लुङि परे वातोः च्लिप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । शवाद्यपवाद इति । आदिना श्यनादिविकरणसंग्रहः । च्लेः सिच् । इचाविति । चित्स्वरश्चित्त्वस्य प्रयोजनम् । इदित्वस्य तु अमंस्तेत्यत्र 'अनिदितां हल उपवायाः-' इत्युपधालोपस्याप्रवृत्तिः प्रयोजनम् । गतिस्थावु । गति स्या वु पा भू एषां द्वन्द्वात् पञ्चमीबहुवचनम् । परस्येति शेषः । सिच इति पष्ठी । गातीति श्तिपा निर्देशात् गाधातोर्ग्रहणम् । घु इत्यनेन 'दाधाव्दाप्' इति घुसंज्ञकयोः दाधातोर्वाधातोश्च ग्रहणम् । 'ण्यक्षत्रियार्पणितो युनि लुगणिभोः' इत्यस्माद्व्यवहितादपि लुगित्यनुवर्तते । 'जुहोत्यादिभ्यः श्रुः' इत्यव्यवहितमपि श्रुग्रहणं नानुवर्तते, व्याख्यानात्, तदाह एभ्यः सिच इत्यादिना । गापा-विहेति । इह 'गातिस्था-' इति सूत्रे गातीत्यनेन पाग्रहणेन च 'इणो गा लुङि' इति लुग्वि-करणस्येणो गादेशः, शब्दिककरणः पिवादेशयोग्यः पाधातुश्च गृह्यते इत्यर्थः । गापोर्ग्रहणे इण-पिवत्योर्ग्रहणमिति भाष्यादिति भावः । तथा च लुङिस्तिवादेशे 'इत्तश्च' इति इकारलोपे शवपवादे च्लिप्रत्यये तस्य सिचि तस्य लुकि अडागमे अभूत् इति स्थिते पित्त्वाद् डित्त्वाभावे 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणे प्राप्ते भूसुवोस्तिङि । 'मिदेर्गुणः' इत्यतो गुण इति 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इत्यतो नेति सार्वधातुक इति चानुवर्तते । तदाह एतयोरिति । भू सू इत्यनयोरित्यर्थः । इह 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इति लुग्विकरणस्यैव ग्रहणम् । न तु सुवतिसूयत्योः शविकरणश्यन्विकरणयोरपि, तत्र तिङो विकरणेन व्यवधानात् । अय अभूत् इत्यत्र तकारस्येडागममाशङ्कितुमाह अस्तिसिचोऽपृक्ते । अस्तिश्च

मनोरमा । न च 'मन्त्रे-घस-' इति सूत्रे लेरिति स्थाने ल इत्युच्यमाने च्लिभिन्नस्यापि लका-रस्य लुक् स्यादिति शङ्क्यम्, 'गातिस्था-' इति सूत्रात्सिच इत्यनुवर्त्य सिच्छानिनः स्थान्यहंस्य-लस्य लुगिति व्याख्यायामतिप्रसङ्गाभावाद्विभाषानुवृत्तेर्लुङो वैकल्पिकतया छन्दसि रूपान्तर-स्थानापाद्यतया च सिजनुवृत्तिं विनापि नातिप्रसङ्ग इत्याहुः । शवाद्यपवाद इति । आदि-शब्दात्तत्तद्गणप्रयुक्तानां श्यन्नादीनां ग्रहणम् । इचाविताविति । तत्रेदित्वे प्रयोजनममंस्तेत्यत्र 'अनिदिताम्-' इत्युपधालोपाभावः । गातिस्था । इह व्यवहितोऽपि लुगनुवर्तते न तु श्रुः, व्या-ख्यानादित्याशयेनाह लुगिति । गापाविति । गातीति श्तिपा विकरणशून्यस्य निर्देशाल्लुग्वि-करण इणादेशो गृह्यते, 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया

सौत्रं भत्वम् । अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुक् । विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्यापृक्तहल ईडागमः स्यात् । इति ईट् नेह, सिचो लुका

सिच्चेति समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी । 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईडित्यनुवर्तते 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया 'अस्तिसिचः—' इति पञ्चमीं अपृक्तस्येति षष्ठीं प्रकल्पयति । ततश्च अस्तेः सिचश्च परस्यापृक्तस्य ईडागमः स्यादिति प्राचीना व्याचक्षते । तथा सति लुङि अस्तेभूभावे अभूदिति न स्यात् । भूभावस्य स्थानिवत्त्वेन अस्तितया तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात् । तथा अगात् अस्यात् अपादित्यादावपि 'गातिस्था—' इति सिचो लुक्वपि स्थानिवत्त्वेन सिचः परत्वान् ईडागमः स्यात् । अतः प्रकारान्तरेण व्याचष्टे सिच्च अस् चेत्यादिना । ननु सिचश्शब्दे सिचश्शब्दस्य पूर्वखण्डस्यान्तर्वीतिविभक्त्या पदत्वात् 'चोः कुः' इति कुत्वप्रसङ्ग इत्यत आह सिचश्शब्दस्य सौत्रं भत्वमिति । तथा च भवेन पदत्वस्य बाधान्न कुत्वमिति भावः । ननु सिचश्शब्दे अस् इत्यनेनैवास्तेर्लाभाद् अस्ति ग्रहणं किमर्थमित्यत आह अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारय इति । अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं लुप्तसुबिभक्तिकं विद्यमानार्थकम् । तेन सिचश्शब्दस्य कर्मधारय इत्यर्थः । तथा च अस्तिसिचस् इत्येकं पदमिति स्थितम् । ततः पञ्चम्याः सौत्रो लुगिति । 'सुपां सुलुक्—' इत्यनेनेति शेषः । तथा च अस्तिसिच इति पदाद् लब्धार्थमाह विद्यमानात्सिचोऽस्तेश्च परस्येति ।

पिवतिगृह्यते न तु पातिरित्यर्थः । भूसूवोः । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' । इत्यादादिकस्येह ग्रहणम्, सुवतिसूयत्योस्तु न ग्रहणम्, तिङो विकरणेन व्यवधानात् । अस्तिसिचोऽपृक्ते । अत्र प्राञ्चः—अस्तिश्च सिच्चेति समाहारद्वन्द्वे अस्तिसिच्, तस्मादिति विग्रहं मत्वा अस्तेः सिचश्च परस्येति व्याचक्ष्युः । तच्चिन्त्यम्, तत्र समासान्तस्यानित्यत्वाश्रयणे 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्ताद्—' इति प्राप्तस्य टचः परिहारेऽपि 'समुद्राभ्राद्वः' इति निर्देशाद् 'अल्पात्तरम्' इत्येतदनित्यमित्याश्रित्य सिच्छब्दस्य परत्वसमर्थनेऽपि 'अस्तेभूः' इति भूभावस्य स्थानिवत्त्वेनास्तितया तत्रापृक्तस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात्, तथा गातिस्थाधुपाभूम्यः सिचो लुक्वपि स्थानिवद्भावेन सिचः परत्वानपायादगादस्यादभूदित्यादावतिप्रसङ्गाच्च । तदेतद् ध्वनयन्व्याचष्टे सिच्च अस् चेति । सौत्रं भत्वमिति । तेनात्र कुत्वजश्त्वे न भवत इति भावः । विद्यमानादिति । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानविशेषणेन लुप्तात्सिचः कृतभूभावादस्तेश्च नेति भावः । भाष्यकारास्त्वाहुः—'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इति । अत्र माधवः—अस् स् इति समुदायस्यावातुतया 'इक्श्तपौ धातुनिर्देशे' इति शित्प्रत्ययो न स्यादिति । अत्र वदन्ति—द्विसकारकनिर्देशे शित्प् न स्यादिति यदुक्तं तद्रभसोक्तिमात्रम् । इत्थं हि भाष्याशयः—सिच इत्यस्यानन्तरं सकारः प्रश्छिप्यते न तु शित्पः प्राक्, अत एव 'सिचोऽपृक्ते' इति द्विसकारकोऽयं निर्देश इत्युक्तं भाष्ये । अन्यथा अस्तीति निर्देशो द्विसकारक इत्येव ब्रूयात्, एवं च सान्तानस्तेः सान्तात्सिच इति चार्थो निर्वाध एव । द्वितयश्च सकारो लुप्यते 'संयोगान्तस्य पदान्तस्य' इति व्याख्यानात्, व्यपदेशिवद्भावेन पदान्तत्वाद् द्वितीयसकारस्य । न च संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वाद् 'अतो रोः—' इत्युक्तं दुर्लभमिति

लुप्तत्वात् । अभूत् । 'हलः' । 'किम्-ऐधिपि । 'अपृक्तस्य' इति किम्-ऐधिपि । अभूताम् । २२२६ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च । (३-४-१०९) सिचोऽभ्यस्ता-
द्विद्वेश्च परस्य डित्संवन्विनो जेर्जुस् स्यात् । इति प्राप्ते २२२७ आतः ।
(३-४-११०) सिज्जुक्त्वादन्तादेव जेर्जुस् स्यात् । अभूवन् । अभूः अभूतम्

हल इति । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतोऽनुवृत्तस्य हलीत्यस्य पष्ठ्या विपरिणाम इति
भावः । इतीट् नेहेति । अनेन सूत्रेण अभूत इत्यत्र ईडागमो नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह
सिचो लुका लुप्तत्वादिति । विद्यमानत्वविशेषणेन लुप्तात्सिचः परस्य नेति भावः । एवं
च अगादित्यादावपि लुप्तात्सिचः परस्य, अस्तेर्लुङि कृतभूभावात्परस्य च नेत्युक्तप्रायम् ।
एधिपीति । एधधातोर्लुङि उत्तमपुरुषैकवचनम्, इट् । अत्र इकारस्य सिचः परत्वेपि हल्त्वा-
भावाद् ईडागमो नेति भावः । ऐधिष्टेति । एधधातोर्लुङि प्रथमपुरुषैकवचनम् । अत्र त
इत्यस्य सिचः परत्वेपि एकाल्प्रत्ययत्वाभावेनापृक्ताभावाद् ईडागमो नेति भावः । अभूता-
मिति । लुङस्तसि तस्य तामादेशः, च्लिः सिच् । अट् । गुणनिपेवः । सिजभ्यस्तविदि ।
'जेर्जुस्' इति सूत्रमवर्तते । 'नित्यं डित' इत्यतो डित इति च तदाह सिचोभ्यस्तादित्या-
दिना । इति प्राप्त इति । लिङो जेर्जुसीति शेषः । आतः । 'जेर्जुस्' इति
सूत्रमनुवर्तते । 'आतः सिज्जुगन्तादिति वक्तव्यम्' इति वार्तिकं भाष्ये पठितम् ।
तत्तश्च सिज्जुकि यदाकारान्तं तस्मात्परस्य जेर्जुसिति लभ्यते 'सिजभ्यस्त-' इति
पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमामार्थमिदम् । तदाह सिज्जुक्त्वादन्तादेवेति । अभूवन्निति ।

वाच्यम्, 'संयोगान्तलोपो रोरुत्वे' इति वार्तिकेनासिद्धत्विनिपेवात्, संयोगान्तं यत्पदमिति
व्याख्याने तु नेह संयोगान्तलोपः, किंतु सकारद्वयस्यापि रुत्वे कृते 'अतो रोः-' इत्यनेनैक
एवोकारो भविष्यति, विवेकविशेषणस्यैकत्वस्य पद्वेकत्ववद्विवक्षितत्वात् । न च स्थानिभेदेन
उकारद्वये सत्यपि न क्षतिः, सवर्णदीर्घानन्तरमाद्गुणे सति समीहितरूपसिद्धेरिति वाच्यम्,
एकपदाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाद् गुणे पञ्चादवादेशप्रवृत्त्या 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति रूपसिद्धेः,
तस्मादुक्तरीत्या एक एवोकार इति स्वीकर्तव्यम् । अतएव विवेकगतैकत्वस्य विवक्षितत्वाद्
'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्रैकग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यातम् । नन्वति परे यो रुः स त्वतः परो
न भवति, अतः परस्तु अतिपूर्वो न भवतीति रुद्वयस्याने कथमुकारः स्यात् । मैवम्, 'रोः'
इति जातिपरनिर्देशेनातः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च सम्भवात् । न चैवमपि परत्वाद् 'हशि च'
इति प्रथमस्यैव रोरुः स्यादिति वाच्यम्, रुत्वस्यासिद्धतया हश्परत्वाभावात् । न चाश्रया-
सिद्धत्वमिति वाच्यम्, स्यान्त्यंशे तथात्वेऽपि निमित्तभूतहश्चो तदसंभवात् । यद्यपि सत्त्वजाते-
रेकत्वादुभयोरपि एक एव रुर्मवतीति व्याख्यायां नार्थ क्लेशस्तथापि रुत्वविधौ पदस्येत्य-
नुवर्तमानादेकपदान्तत्वं न संभवति, द्वितीयसकारस्य पृथक्पदत्वादित्याहुः । अपृक्तहल
इति । अपृक्तसार्वधानुकस्येति प्राचोक्तत्वंयुक्तम् । ऐधिपि इत्यादावतिव्याप्तेः सार्वधानुक-
ग्रहणव्यावर्त्यालाभाच्च । आतः । सिजग्रहणमनुवर्तते 'जेर्जुस्' इति च । सिचः आकाराच्च
परस्य जेर्जुस् । तत्र प्रत्ययलक्षणेन सिचः परत्वमाकारात् श्रुत्या । एवं स्थिते फलितमाह

अभूत् । अभूवम् अभूव अभूम । २२२८ न माङ्योगे । (६—४—७४)
अडाटौ न स्तः । मा भवान् भूत् । मा स्म भवत् भूद्वा । २२२९ लिङ्नि-
मित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ । (३—३—१३९) हेतुहेतुमद्भावादि लिङ्निमित्तं
तत्र भविष्यत्यर्थे लृङ् स्यात्क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायाम् । अभविष्यत्
अभविष्यताम् अभविष्यन् । अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत । अभविष्यम्

झिः, च्लिः, सिच्, लुक्, अट्, झोज्त् : 'इतश्च' इति इकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः ।
'भुवो वुल्लुङ्लोटौः' इति वुक् । सिज्जुकि आतः परस्यैवेति नियमात् 'सिजभ्यस्त-' इति न
जुसिति भावः । अभूरिति । सिप्, च्लिः, सिच्, लुक्, अट्, इकारलोपो हत्वविसर्गौ ।
अभूतमिति । थसस्तम् च्लिः, सिच् लुक् अट्, गुणनिषेधः । एवं थस्य तादेशे अभूतेति रूपम् ।
अभूवमिति । मिप्, अम्, च्लिः, सिच्, लुक्, वुक् । अभूवेति । वस्, च्लिः, सिच्, लुक्,
अट्, 'नित्यं डित्' इति सकारलोपो गुणनिषेधः । एवं मसि अभूमेति रूपम् । अथ माङि-
लृङ् विशेषमाह न माङ्योगे । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे अडाटौ न स्त इति । 'लृङ्-
लृङ् लृङ् लृङ् लृङ्' इत्यतः 'आडजादीनाम्' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । मा भवान्
भूदिति । मा भूदित्यत्र अडागमे सति असति च विशेषाभावाद् भवत्पदस्य मध्येप्रयोगः ।
अथ 'स्मोत्तरे लृङ् च' इत्यस्य उदाहरति मा स्म भवद् भूद्वेति । एवं बहुवचने मा स्म
भवन् मा स्म भूवन्निति चोदाहरणं बोध्यम् । इति लृङ्प्रक्रिया । लिङ्निमित्ते । हेतुहेतुमद्भा-
वादिति । 'हेतुहेतुमर्तो लिङ्' 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ, इत्यादि लिङ्निमित्तं लकारार्थप्रक्रियायां
स्पष्टोभविष्यति । भविष्यत्यर्थे इति । 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
भावः । क्रियातिपत्तिपदं व्याचष्टे क्रियाया अनिष्पत्ताविति । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् तदा
सुनिक्षमभविष्यत् इत्युदाहरणं बोध्यम् । अभविष्यदिति । लृङ्, तिप्, 'इतश्च' इतीकार-
लोपः । 'स्यतासी लृलुटोः' इति शबपवादः स्यप्रत्ययः । अट्, वलादिलक्षण इट् ।
गुणावादेशौ । षत्वम् । अभविष्यतामिति । तसस्तामादेशः । स्मः, अट्, इट्, गुणावा-
देशौ षत्वम् । अभविष्यन्निति । झिः, स्यः, अट्, इट्, गुणावादेशौ । 'झोज्त्ः'
इति झेरन्तादेशः 'इतश्च' इतीकारलोपः । तकारस्य संयोगान्तलोपः । षत्वम् ।
अभविष्य इति । सिप् स्यः, अट्, इट्, गुणः, अवादेशः, 'इतश्च' इतीकार-

सिज्जुकीति । 'गातिस्था-' इति सूत्रेणेत्यर्थः । 'सिजभ्यस्त-' इति पूर्वसूत्रेणैवादान्तादपि झे-
जुसि सिद्धे नियमार्थोऽयमित्याह आदन्तादेवेति । हेतुहेतुमद्भावादिति । अत्र केचिद् आदि-
शब्देनाशंसावचनं गृह्यत इति व्याख्याय आशंसावचनं लिङो यन्निमित्तं तत्रापि क्रियातिपत्तौ
भविष्यति लृङ्, गुरुश्चेदायास्यत् आशंसे अहमध्येष्ये इत्युदाहरन्ति । अन्ये तु 'भविष्यति मर्यादा'-
इत्यादिना भविष्यतीत्युपक्रम्य यो यो लिङ् विहितस्तन्निमित्त एव क्रियातिपत्तौ लृङ् भवति
नान्यत्रेत्याहुः । लिङ्निमित्तमिति । 'हेतुहेतुमर्तो लिङ्', 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ'
इत्यादिलकारार्थप्रक्रियायां स्फुटीभविष्यति । अनिष्पत्ताविति । सुवृष्टिश्चेदभवि-

अभविष्याव अभविष्याम् । २२३० ते प्राग्धातोः । (१-४-८०) ते गत्युपसर्गसंज्ञका वातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः । २२३१ आनि लोट् (८-४-१६) उपसर्गस्यान्निमित्तात्परस्य लोडा-देशस्यानीत्यस्य नस्य णः स्यात् । प्रभवाणि । 'दुरः पत्वणत्वयोः पत्वप्रतिपेवो वक्तव्यः' दुःस्थितिः । दुर्मवानी । 'अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिणत्वेपूपसर्गत्वं वाच्यम्' । अन्तःशब्दस्याङ्गिविधिः । अन्तर्भवाणि । २२३२ शेषे विभाषाऽकखादावपान्त उपदेशे । (८-४-१८) उपदेशे

लोपः, पत्वम्, हत्वविसर्गौ । अभविष्यतमिति । यसः तमादेशः, स्यः, अट्, इट्, गुणावौ, पत्वम् । एवं यस्य तादेशादि पूर्ववत् । अभविष्यमिति । मिपः अम्, स्यः, अट् इट्, गुणावौ पूर्ववत्पम्, पत्वम् । अभविष्यावेति । वसु, स्यः, अट्, इट्, 'नित्यं ङितः', इति सकारलोपः । अतो दीर्घः । पत्वम् । एवं मसि अभविष्यामेति ण्यम् । इति नृङ्प्रक्रिया । अथ प्रसङ्गादाह ते प्राग्धातोः । ते इत्यस्य विवरणम् गत्युपसर्गसंज्ञा इति । 'उपसर्गाः क्रियायोगे' 'गतिश्च' इति प्रकृतत्वादिति भावः । प्रागेवेति । न परतो नापि व्यवहिता इत्यर्थः । इह वातोः प्रागेव प्रयुज्यमाना गत्युपसर्गाः स्युरिति संज्ञानियमपक्षोऽपि भाष्ये स्थितः । आनि लोट् । लोटिति आनीति च लुप्तपष्ठिकं पदम् । 'रपाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह उपसर्गस्थान्निमित्ता-दिति । रेफपकारात्मकादित्यर्थः । असमानपदवाच्यं आरम्भः । 'अट्कुप्वाडनुम्ब्यवायेऽपि' इति सूत्रं णत्वप्रकरणे सर्वत्र भवतीति भाष्यम् । दुरःपत्वेति । पत्वणत्वयोः कर्तव्ययोः दुर उपसर्गत्वप्रतिपेव इत्यर्थः । दुःस्थितिरिति । अत्र 'उपसर्गात्सुनोति—' इति पत्वं न भवति । दुर्मवानीति । अत्र 'आनि लोट्' इति णत्वं न भवति । अन्तःशब्दस्येति । अङ्गिविधौ क्विविधौ णत्वे च कर्तव्ये अन्तर् इत्यधिकारे वाचातोः 'आतश्चोपसर्गो' इत्यङ् । टाप् । अन्तर्धिरिति । 'उपसर्गो वोः किः' । अन्तर्भवानीति । 'आनि लोट्' इति णत्वम् । शेषे विभाषा । अकखादाविति च्छेदः । 'नेगंदनद-' इति पूर्वसूत्रोक्तवानुभ्योऽप्यः शेषः । तदाह

प्यत्तदा सुभिअमभविष्यदिति तत्रैवोदाहरिष्यति । प्रागेवेति । न परतः, नापि व्यवहिता इत्यर्थः । अतएव 'हृन्वसि परेऽपि' 'व्यवहिताश्च' इति भूवितम् । आनि लोट् । नि लोटित्वेव वक्तव्ये आनिग्रहणमागमशास्त्रस्यानित्यतां जापयितुम् । तेन 'सागरं तर्तुकामस्य जप्त्वा स्तान्रम्' इत्यादि सिध्यति । लोङ्ग्रहणं स्वप्नप्रतिपत्त्यर्थम् । न च प्रकृष्टा वपा येषां तानि प्रवपानि मांसानीत्यत्राप्यनेन नित्यं णत्वं स्यादिति वाच्यम्, उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणा-च्चास्याप्रवृत्तेः । 'प्रातिपदिकान्त—' इति वैकल्पिकत्वं त्विष्यत एव । दुरः पत्वेति । 'दुरः परस्य णत्वं नेति केचित्' इति प्राचोक्तं त्वयुक्तम् । एवं हि सिद्धान्ते । णत्वं स्यात् तच्चाकर-विरुद्धमिति भावः । अन्तर्धेति । 'आतश्चोपसर्गो' इत्यङ् टाप् । अन्तर्धिरिति । 'उपसर्गो वोः कि' अच्यन्तस्याङ् विधावुपसर्गत्वमुपसंख्याते, तत्तु प्रकृतानुपयोगादुपेक्षितम् । मिदादिपाठेन 'प्रज्ञाशब्दा'

कादिखादिषान्तवर्जे गदनदादेरन्यस्मिन्धातौ पर उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य
नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति, प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि
संहिता नित्या । तदुक्तम्—

‘संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।

नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥’ इति ।

सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणम् । यागात्स्वर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्या-
द्यर्थात् । उपसर्गास्त्वर्थविशेषस्य द्योतकाः । प्रभवति पराभवति संभवति
अनुभवति अभिभवति उद्भवति परिभवतीत्यादौ विलक्षणार्थावगतेः उक्तं च—

गदनदादेरन्यस्मिन्निति । ननु णत्वप्रकरणं संहिताधिकारस्थम् । ततश्चाविवक्षितायां
संहितायाम् उपसर्गात्परत्वाभावाद् णत्वाभावः । विवक्षितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमिह
विभाषाग्रहणेनेत्यत आह इहोपसर्गाणामिति । उक्तमिति । हरिणेति शेषः । अत्र एकपद
इत्यनेन अखण्डं पदं विवक्षितम्, ‘नित्या समासे’ इति लिङ्गात् । अखण्डत्वं च पदभिन्नोत्तर-
खण्डकत्वम् । अन्यथा राजीयतीत्यादौ ‘अतो गुणे’ इति शपा पररूपम् एकादेशः पक्षे न स्यात् ।
अर्थनिर्देशश्चेति । धातुपाठे ‘भू सत्तायाम्’ इत्याद्यर्थनिर्देश इत्यर्थः । उपलक्षणमिति ।
प्रदर्शनमात्रमित्यर्थः । नन्वर्थान्तरपरिसंख्या कुतो न स्यादित्यत आह यागादिति । न च
यागात् स्वर्गो भवतीत्यादौ उत्पत्त्यादौ लक्षणा कुतो न स्यादिति वाच्यम्, प्रयोगप्राचुर्य-
सत्त्वात् । पाणिनिर्हि धातुपाठे धातून् कांश्चिदर्थरहितान् पठतीति ‘बुद्ध’ इति सूत्रभाष्ये
स्थितम् । न चातिप्रसङ्गः शङ्क्यः, अनेकार्था अपि धातवो भवन्तीति भाष्ये अपिशब्देन
प्रयोगानुसारित्वापत्तेः । सर्वेषु धातुष्वर्थनिर्देशस्त्वाधुनिकः । एवं च ‘सिधतेर्गतौ’ इति
सूत्रे गतावित्यनुपादानात् ‘पिघ गत्याम्’ इत्यर्थनिर्देशः अपाणिनीय एवेति दिक् । ननु
भूधातोः केवलस्योत्पत्त्याद्यर्थकत्वे उद्भवतीत्यादौ उपसर्गा व्यर्था इत्यत आह उप-
सर्गास्त्विति । उपसर्गं विनापि भूधातोस्तत्पत्त्याद्यर्थप्रतीतेः । उद्भवतीत्यादौ प्रयु-

इति निपातनेन वा गतार्थत्वाच्च । शेषे विभाषा । ‘नेर्गदनद-’ इति सूत्रोक्तापेक्षया
शेष इत्याह गदनदादेरन्यस्मिन्निति । उपदेशे किम्, प्रनिचकार प्रनिचखादे-
त्यत्रापि निषेधो यथा स्यात् । अपान्तेति किम्, प्रनिषिनष्टि । उपदेशग्रहणात् प्रनि-
पेक्षयति । ‘वक्षिडः ख्याम्’ प्रनिचक्षे इत्यत्रापि निषेधः । शेषग्रहणं स्पष्टार्थम् । णत्वशास्त्रे
संहितायामित्यधिकारात् संहितायामविवक्षितायां णत्वाभावः, संहितायां तु णत्वमिति विकल्प-
सिद्धेः किमनेन विभाषाग्रहणेनेत्याशङ्का न कार्येत्याह इहोपसर्गाणामित्यादि । एकपद
इत्यनेनैव सिद्धे समासग्रहणं गोवलीवर्दन्यायेनेति बोध्यम् । वाक्ये त्विति । सा संहिता
विवक्षाधीना न त्वत्र नित्येत्यर्थः । उपलक्षणमिति । एतच्च सत्ताद्यर्थनिर्देशं कृतवतो
भीमसेनस्यापि संमतमित्यत्र ‘कुर्दं खुर्दं गुर्दं गुदं क्रीडायामेव’ इत्येवकारो ज्ञापकः । ‘सिधतेर्गतौ’
इति सूत्रे गतावित्येतदपि ‘पिघ गत्याम्’ इत्याद्यर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वं एव घटते नान्यथेति दिक् ।
उत्पद्यत इत्याद्यर्थादिति । एवं च उपसर्गं विनाप्युत्पत्त्यर्थप्रतीतेरुद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमानो-

‘उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहाराहारसंहारविहारपरिहारवत् ॥’ इति ।

एध २ वृद्धौ । कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्तेतः । २२३३ टित आत्मने-
पदानां टेरे । (३—४—७९) टितो लस्यात्मनेपदानां टेरेत्वं स्यात् । एधते ।
२२३४ सार्वधातुकमपित् । (१—२—४) अपित्सार्वधातुकं ङिद्वित्यात् ।
२२३५ आतो ङितः । (७—२—८१) अतः परस्य ङितामाकारस्य इय् स्यात् ।
एधेते एधन्ते । २२३६ थासः से । (३—४—८०) टितो लस्य थासः से

ज्यमाना अप्युपसर्गा द्योतका एव, न तु वाचका इति भावः । द्योतकत्वं वा तेषां किमर्थं
स्वीकार्यमित्यत आह प्रभवतीत्यादि । प्रभवः प्रकाश उत्पत्तिः शक्तिर्वा । पराभवः पराजयः ।
सम्भवः सम्भावना । अनुभव उपभोगः । अभिभवो हिंसा । उद्भव उत्पत्तिः । परिभवः
तिरस्कारः । उक्तं चेति । हरिणेति शेषः । प्रहारः कशाद्याघातः । आहारो भक्षणम् ।
संहारो वधः । विहारः क्रीडा । परिहारः परित्यागः । इति भूधातुप्रक्रिया । एध वृद्धाविति ।
जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति षड् भावविकाराः । तत्र चतुर्था-
वस्था वृद्धिः उपचयः । कथ्यन्ता इति । ‘कथ्य क्त्वाधायाम्’ इत्यन्ता इत्यर्थः । अनुदा-
त्तेत इति । ततश्च एतेभ्य आत्मनेपदमेवेति भावः । तत्र एध् इत्यस्मात् कर्तरि लटि तस्या-
त्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचने तादेशे शपि एध त इति स्थिते टित आत्म । ‘टिः’ ‘ए’ इति
च्छेदः । लस्येत्यधिकृतम् । तदाह टितो लस्येति । आदेशानामिति शेषः । अत्रात्मनेपदशब्देन
तडेव गृह्यते नत्वानोऽपि । तेन पचमानो यजमान इत्यादावेत्वं नेति भाष्ये स्पष्टम् । एधत
इति । अत्र तकारादकारस्य व्यपदेशिवद्भावेनान्त्यादित्वे टित्वादेत्वम् । अथ लटः प्रथमपुरुष-
द्विवचने आतामित्यादेशो ‘टित आत्मनेपदानाम्—’ इति आम एत्वे शपि एध आते इति स्थिते
ङित्कार्यं वक्ष्यन् ङित्वमाह सार्वधातुकमपित् । ‘गाङ्कुटादिभ्यः—’ इत्यतो ङिदित्यनुवर्तते ।
अङितो ङित्वं वास्तवं न संभवतीति ङिद्वदिति लभ्यते । तदाह ङिद्वदिति । आतो ङितः ।
ङित इत्यवयवषष्ठी । ‘अतो येयः’ इत्यस्माद् अत इति पञ्चम्यन्तम्, इय इति प्रथमान्तं चानु-
वर्तते । यकारादकार उच्चारणार्थः । तदाह अतः परस्येति । ङितामित्यनन्तरं अवयवस्येति
शेषः । एधेते इति । एध आते इति स्थिते, आकारस्य इय्, आद् गुणः, ‘लापो व्योर्वलि’ इति
यकारलोप इति भावः । एधन्त इति । लटः प्रथमपुरुषवहुवचने ज्ञादेशे परे शपि जकारस्य
अन्तादेशे पररूपे टेरेत्वमिति भावः । अथ लटो मध्यमपुरुषैकवचने थासादेशे कृते
टित आत्मनेपदानामित्येत्वे प्राप्ते । थासः से । ‘से’ इति छुप्तप्रथमाकम् । एधस

द्योतक एव न तु वाचक इति भावः । उपसर्गेण धात्वर्थ इति ।
अत एवासरेणाप्युक्तम्—‘स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः । अनुलापो
मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् । विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ।
सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निहवः’ इति । टित आत्मने । ननु शानचोऽपि
लस्थानिकात्मनेपदत्वात्पचमानो यजमान इत्यत्र टेरेत्वेन भवितव्यमिति चेत् । अत्राहुः—

स्यात् । एधसे एधेथे एधध्वे । 'अतो गुणे' (सू १९१) । एधे एधावहे
एधमहे । २२३७ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः । (३—१—३६) इजादियों
धातुर्गुरुमानृच्छत्यन्यस्तत आम्स्याल्लिटि । 'आमो मकारस्य नेत्वम्' । आस्का-
सोराभिवधानाज्ज्ञापकात् । २२३८ आमः । (२—४—८१) आमः परस्य
लेलुक्स्यात् । २२३९ कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि । (३—१—४०) आमन्ताल्लिट्-

इति । थासि शपि थासः सेभावः । एधेथे इति । लटो मध्यमपुरुषद्विवचने आथामादेशे
शपि आम एत्वे आकारस्य इयादेशे गुणे यलोप इति भावः । एधध्व इति । लटो मध्यम-
पुरुषवहुवचने ध्वमादेशे शपि टेरेत्वे रूपम् । लट उत्तमपुरुषैकवचने इडादेशे एत्वे शपि एध
ए इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति अतो गुण इति । 'अतो गुणे' इति पररूपे वृद्धयपवादे कृते
सति एध इति रूपमित्यर्थः । एधावह इति । लट उत्तमपुरुषद्विवचने वहि इत्यादेशे टेरेत्वे
शपि अतो दीर्घः । एधामह इति । लट उत्तमपुरुषवहुवचने महि इत्यादेशे टेरेत्वे शपि अतो
दीर्घः । महिडिति डकारस्तङ्प्रत्याहारार्थः । इति लट्प्रक्रिया । इजादेश्च । नवः ऋच्छ
इत्यनेन समासे अनृच्छ इत्यस्मात् पञ्चमी । 'धातोरेकाचः—' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । 'कास्प्र-
त्ययात्—' इत्यत आमिति लिटीति चानुवर्तते । तदाह इजादिरित्यादिना । आस्कासो-
रिति । 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इति 'दयायासश्च' इति च, कास्धातोः, आस्धातोश्च
लिटि आम् विहितः । तत्र मकारस्य इत्संज्ञकत्वे 'मिदचोऽन्त्यात् परः' इति आकारादाका-
रान्तरं स्यात् । ततश्च सर्वणदीर्घे कृने कास् आस् इत्येवं भवतीति आम्विधिरनर्थकः
स्यात् । अत आमो मकारस्य नेत्संज्ञेति विज्ञायत इत्यर्थः । तथा च एष् आम् ल इति
स्थिते आमः । 'मन्त्रे घसह्वर—' इत्यतो लेरिति, 'ण्यक्षत्रियार्षंजितः—' इत्यतो लुगिति
चानुवर्तते, तदाह आमः परस्य लेरिति । अत्रेदमवधेयम् । 'कृन्मेजन्तः' इत्यत्र
कृद्यो मान्तस्तदन्तमव्ययमिति व्याख्यानं एधामित्यादि नाव्ययम्, लिट एव कृच्चात्
तस्य च मान्तत्वाभावात् । तथा च प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वे
स्वाद्युत्पत्तौ 'आमः' इति लुक् । लेरिति तु नानुवर्तते । मान्तं कृदन्तमव्ययमिति
व्याख्याने तु प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वाद् एधामिति मान्तमव्ययम् । ततः सुबुत्पत्तौ

प्रकृतेस्तिवादिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्न दोषः । एवं च 'टितस्तङ्गं टेरे' इत्येव वक्तुमुचित-
मिति । थासः से । एकारोच्चारणं ज्ञापनार्थमिति 'लिटस्तङ्गयोः—' इत्यत्र स्फुटीभविष्यति ।
अतो गुण इति । इट एत्वे कृते आद्यगुणं वाधित्वा वृद्धौ प्राप्तायामनेन
पररूपमित्यर्थः । इजादेश्च । 'धातोरेकाचः—' इत्यतो धातुग्रहणं 'कास्प्रत्ययात्—' इत्यत
आम् लिटीति चानुवर्तत इत्याह इजादिर्यो धातुरित्यादि । गुरुमान् किम्, इयेप । ऋच्छेस्त्वा
नृच्छं । आमः । 'लक्षणप्रतिपदोक्त—' परिभाषया, 'प्रत्ययग्रहण—' परिभाषया च नेह—आम्,
आमतुः । परस्य लेलुगिति । 'मन्त्रे घस—' इति सूत्रात्तेरित्यनुवर्त्य 'लेलुक्' इति काशिकादौ व्या-
ख्यातं तदत्रोपेक्षितं व्यावर्त्यालाभात् । तिङ्नाद्यपवादत्वाल्लावस्थायामेवायं लुक् । तेन आमन्तस्या-
तिङन्तत्वाद्देवदत्तादिपदात्परत्वेऽपि 'तिङ्ङतिङः' इति न निघातः । आमन्तात्परस्य

पराः कृभ्वस्तयोऽनुप्रयुज्यन्ते । 'आम्प्रत्ययवत्कृजोऽनुप्रयोगस्य'
 इति सूत्रे कृजग्रहणसामर्थ्यादनुप्रयोगोऽप्यस्यापीति जायते । तैत्तिरीय-
 (सू २११७) इत्यतः 'कृजो द्वितीय-' (सू २१२९) इति लकारेण प्रत्याहार-
 श्रयणात्कृभ्वस्तितामः । तेषां क्रियासामान्यवाचित्वादां प्रकृतानां विशेषवचित्वा-
 त्तदर्थयोरभेदेनान्वयः । सम्पदिस्तु प्रत्याहारेऽन्तर्भूतोऽप्यनन्वितायत्वात् प्रयुज्यते

'अव्ययादाप्सुपः' इति लुक् । 'आमः' इत्यनेन तु परिशेषाल्लेखेन लुक्सिद्धेर्लेखिते नानुप्रयुज्यते ।
 नामः परस्य लेखिते विवरणवाक्ये तु लेखिते स्पष्टार्थमेव । एवं च एवामित्यव्ययं न वेति
 द्विद्वयम्, उभयवापि सुवन्तं पदमिति भाष्ये स्पष्टम् । कृञ्चात् । 'कास्प्रत्ययादाम्-' इत्यत
 ग्रामित्यनुवृत्तं पञ्चम्या दिपरिणम्यते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तं गृह्यते । लिटि परे यः
 कृब् सः अनुप्रयुज्यत इत्यन्वयः । फलितमाह आमन्ताल्लिट्परा इति । लिट्शिरस्का
 इत्यर्थः । कृभ्वस्तय इति । कृभित्यनेन कृभ्वस्तीनां ग्रहणमिति भावः । अनुप्रयुज्यन्त इति ।
 प्रशब्दादनुशब्दाच्चाव्यवहिताः पश्चात्प्रयुज्यन्त इत्यर्थः । विपर्यासनिवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं
 चेति वार्तिकाद् भाष्याच्च । एवं च 'तं पातयां प्रथममांसं पपात पश्चात्' 'प्रभ्रंशयां यो नहुपं
 चकार' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिका एव । धातोराम् स्यात्, कृञ्चानुप्रयुज्यत इत्युक्तसमुच्चयार्थ-
 श्चकारः । ननु कृज एवानुप्रयोगश्रवणात् कथं भ्वस्त्योरप्यनुप्रयोग इत्यत आह आम्प्रत्ययव-
 दित्यादिना । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते-' इत्यत्र कृज एकस्यैवानुप्रयोगविधौ सति 'आम्प्रत्ययवत्-'
 इति सूत्रे अनुप्रयुज्यमानस्येत्यस्य कृज इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । धात्वन्तरस्यानुप्रयोगा-
 प्रसक्तेः । ततश्च कृज इति विशेषणादन्यस्यापि अनुप्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । ननु कृजोऽप्य-
 स्याप्यनुप्रयोगो विज्ञायताम्, भ्वस्त्योरपीत्येव कुत आयातमित्यत आह तेनेति । कृब्-
 ग्रहणेनेत्यर्थः । प्रत्याहाराश्रयणादिति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । नन्वनुप्रयुज्य-
 मानानां कृभ्वस्तीनां आमप्रकृतिभूतानां च कथमन्वय इत्यत आह तेषामित्यारभ्या-
 निघातश्च तिङन्तस्येत्यर्थः । न चातिङन्तत्वे पदत्वाभावादामन्तात्परस्य निघातो न सिध्यतीति
 शङ्क्यम्, लिटः कृत्वात्प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया प्रातिपदिकत्वे सोरुत्पत्तावामन्तस्याव्ययत्वात्सुपो
 लुक्वपि प्रत्ययलक्षणेन सुवन्ततया पदत्वात् । कृञ्चानुप्रयुज्यते । कथं तर्हि 'तं पातयां प्रथम-
 मांसं पपात पश्चात्' । 'प्रभ्रंशयां यो नहुपं चकार' इति । प्रमाद एवायम् । न च विपरीत-
 प्रयोगनिवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यात् पश्चात्प्रयोगो व्यवहितोऽपि न दुष्यतीति वाच्यम्, विपर्यास-
 निवृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वार्तिकविरोधात् । अन्यस्यापीति । यदीह कृञ्शब्देन एक
 एव धातुर्गृह्येत तदा धात्वन्तरस्य प्राप्त्यभावाद् 'आम्प्रत्ययवत्-' इति सूत्रेऽनुप्रयुज्य-
 मानस्य कृज इति विशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः । न चात्र 'कृब् च-' इति चकारे-
 णैव अनुप्रयोगोऽप्यस्यापीति जायत इति शङ्क्यम्, धातोराम् स्यात्, अनुप्रयुज्यते च
 लिट्परः कृब् इत्यर्थसमर्पकतया तस्योपक्षीणत्वात् । अभेदान्वय इति । सामान्य-
 विशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भावः । एवं च एवांचक्रे एवांवभूवे इत्यादौ

कृञस्तु क्रियाफले परगामिनि परस्मैपदे प्राप्ते । २२४० आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनु-
प्रयोगः । (१—३—६३) आम्प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।
आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञोऽप्यात्मनेपदं स्यात् । इह पूर्ववद् इत्यनुवर्त्य

भेदेनान्वय इत्यस्तेन । सामान्यविशेषयोरभेदान्वयस्य न्याय्यत्वादिति भावः । कृञ इव
भ्वस्त्योरपि क्रियासामान्यवाचित्वाद् धातूनामनेकार्थत्वादिति ज्ञेयम् । ननु 'कृभ्वस्तिथ्योरे'
इत्यस्य 'कृञो द्वितीयः' इत्यस्य च सूत्रस्य मध्ये 'अभिविधौ संपदा च' इति पठितम् । एवं च
कृञ्प्रत्याहारे संपदोऽपि कुतो न ग्रहणमित्यत आह संपदिस्त्विति । अनन्वितार्थत्वादिति ।
सिद्धस्य वस्तुनो रूपान्तरापत्तिः सम्पदेरर्थः । एधादिधातोस्त्वाम्प्रकृतिभूतस्य वृद्ध्यादिरर्थः ।
तयोरुभयोरपि विशेषरूपत्वेन सामान्यविशेषभावेन अभेदान्वयासंभवादित्यर्थः । अत एव 'कृभ्व-
स्तीनां ग्रहणम्' इति भाष्यं संगच्छत इति भावः । ननु 'आम्प्रत्ययवत्-' इति कृञ् आत्मने-
पदविधायकसूत्रं वक्ष्यमाणं व्यर्थम् । 'स्वरितनितः' इत्येव तत्सिद्धेरित्याशङ्क्याह कृञ्स्त्विति ।
आम्प्रत्ययवत्कृञः । 'अनुदात्तङितः-' इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । तत्राम्प्रत्ययस्यात्मने-
पदाभावादाह आम् प्रत्ययो यस्मादित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिरिति । तस्य अन्य-
पदार्थस्य गुणा विशेषणानि वर्तिपदार्थरूपाणि तेषां संविज्ञानं क्रियान्वयितया ज्ञानं न विद्यते
यस्य बहुव्रीहेः सः अतद्गुणसंविज्ञानः । यथा चित्रगुमानयेति । अत्र हि पुरुषस्यैवान्यपदार्थस्य
क्रियान्वयः । न तु चित्राणां गवामपि । तथा च प्रकृते आम्प्रत्ययविनिर्भूत आम्प्रत्ययप्रकृति-
भूत एधादिधातुरेव आम्प्रत्ययशब्देन लभ्यत इति भावः । आम्प्रत्ययवदिति तृतीयान्ताद्वृत्तिः ।
अनुप्रयुज्यत इत्यनुप्रयोगः । कर्मणि घञ् । पञ्चम्यर्थे षष्ठी, तदाह आम्प्रकृत्येत्यादिना ।
आम्प्रकृतेर्भवितुं योग्यं यदात्मनेपदं तद् अनुप्रयुज्यमानात् कृञोऽपि स्यादिति यावत् ।
अत्र न प्रत्याहारग्रहणम् । 'अनुप्रयोगस्येत्येव सिद्धे कृञ्ग्रहणादिह न प्रत्याहारग्रहणम्'

एककर्तृकभूतानद्यतनपरोक्षा वृद्धयभिन्ना क्रियेति तुल्यो बोधः । ननु करोतिः सकर्मकः भवति-
स्त्वकर्मक इति कथमिह तुल्यतेति चेत् । अत्राहुः—यदाहि करोतिस्त्वादित्यर्थः स्वातन्त्र्येण
प्रयुज्यते घटं चक्रे राज्यं चकारेति तदा नियमेन सकर्मकत्वम् । यदा तु क्रियान्तरसमानाधि-
करणः करोतिः प्रयुज्यते जुह्वांचकारेत्यादौ तदा यत्समानाधिकरणः करोतिस्तस्य सकर्मकत्वा-
कर्मकत्वाभ्यां स्वयमपि तथाभावं भजते । एवं भ्वस्त्योरप्याम्प्रकृतिसामानाधिकरण्येन क्वचि-
त्सकर्मकत्वं बोध्यम् । अतएवानुप्रयुज्यमानाद्भवतेः सकर्मकत्वात्कर्मणि लिट् । तथा च माघः—
'तस्यातपत्रं विभरांवभूवे' इति, श्रीहर्षश्च 'तपर्तुपूतविपि मेदसां भरा विभावरीभिर्विभरांवभू-
विरे' इति । अत्रेदमवधेयम्—जुहाव जुह्वांचकार जुह्वांवभूव इत्यादौ केवलो होमो गम्यते इत-
रत्र तु होमरूपा क्रियेति बोधः । फले तु न कश्चिद्विशेषः, घटमानय द्रव्यं घटमानयेत्यत्र यथा ।
एवं चाम्प्रकृत्यर्थगतकारकसंख्यादिविशेषाभिव्यक्तिरनुप्रयोगस्य फलमिति । अनन्वि-
तेति । संपदर्थस्याम्प्रकृत्यर्थस्य चाभेदान्वयो न संभवति, उभयोरपि विशेषरूपत्वा-
दिति भावः । आम्प्रत्ययवत् । आम्प्रत्ययान्तस्यात्मनेपदाभावादाह अतद्गुण

वाक्यभेदेन संबध्यते । पूर्ववदेवात्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । तेन कर्तृगोपि फले इन्द्रांचकारेत्यादौ न तद् । २२४१ लिटस्तभ्योरेशिरेच । (३—४—८१) लिङादेशयोस्तत्रयोः एच् इरेच् एतौ स्तः । एकारोच्चारणं जापकं 'तडादेशानां टरेत्वं न' इति । तेन डारोरशां न । कृ ए इति स्थिते । २२४२ असंयोगाल्लिट्-क्रेत् । (१—२—५) असंयोगात्परोऽपिल्लिट् कृत्स्यात् । 'क्विडति च' (सू २२१७)

इति भाष्यम् । परगामिन्यपि क्रियाफले कृञ्धातारात्मनेपदार्थोऽयमारम्भः । इन्द्रांचकारेत्यादौ नु परगामिनि क्रियाफलनानेनात्मनेपदम् । आम्प्रकृतेः 'इदि परमैश्वर्ये' इति धातारात्मनेपदाभावाद् तस्य परस्मैपदित्वात् । एतदर्थमेव आम्प्रत्ययवदित्युपात्तम् । नन्विन्द्रांचकारेत्यादौ मास्त्वनेन सूत्रेण परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदम् । आत्मगामिनि तु क्रियाफले 'स्वरितव्रितः—' इत्यात्मनेपदं दुर्वारम् । अस्य सूत्रस्य एवांचक इत्यादौ परगामिनि क्रियाफले आत्मनेपदस्याप्राप्तस्य विधान एव समर्थतया आत्मगामिनि क्रियाफले 'स्वरितव्रितः । इति प्राप्तस्यात्मनेपदस्य निवारणे सामर्थ्याभावादित्यत आह इहेति । इह 'आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनु-प्रयांगस्य' इति सूत्रे 'पूर्ववत् सनः' इति पूर्वसूत्रात् पूर्ववदित्यनुवर्त्य आम्प्रत्ययवत् कृञोऽनु-प्रयोगस्येत्येकं वाक्यम्, पूर्ववत् कृञोऽनुप्रयोगस्येति अन्यद्वाक्यमिति वाक्यद्वयं संपाद्यम् । तत्र पूर्ववदिति तृतीयान्तद्वितिः । पूर्वेण पूर्वप्रयुक्तेन एवादिवातुना तुल्यमित्यर्थः । तत्र वाक्यद्वयस्य समानार्थकत्वे वैयर्थ्याद् द्वितीयं वाक्यं नियमार्थं संपद्यते । पूर्ववदेव आत्मनेपदं न तु तद्विपरीतमिति । एवं च पूर्ववाक्येन एवांचक्रे इत्यादौ कृञः परगामिन्यपि क्रियाफले आत्मनेपदाविति, द्वितीयवाक्येन तु इन्द्रांचकारेत्यादौ कर्तृगामिनि क्रियाफले 'स्वरितव्रितः—' इत्यात्मनेपदस्य निवृत्तिरूपलति, तदाह तेनेति । द्वितीयवाक्येनेत्यर्थः । न तडिति । न आत्मनेपदमित्यर्थः । एवं चानुप्रयुज्यमानात्कृञो लिटस्त्विः प्रथमपुनर्पैकवचने तादेशे एवान् कृ त इति स्थिते । लिटस्तभ्योरेशि । ननु लिटस्तत्रयोरिशिरिजित्येवास्तु । आदेशयोरेकारोच्चारणं व्यर्थम्, 'टित आत्मनेपदानाम्—' इत्येतेनैव मिद्धेरित्यन आह एकारोच्चारणमिति । जापनस्य फलमाह तेन डारौरसां नेति । डारौरस् एपां लुङादेशभूतात्मनेपदादेशानां टरेत्वं नेत्यर्थः । वस्तुतस्तु परस्मादेवे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानेन डादिषु कृतेषु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायाद् एवमेति 'लुटः प्रथमस्य—' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । कृ ए इति स्थित इति । तकाराकारसंधातस्य एकारः शित्वात् सर्वादेश इति भावः । असंयोगाल्लिट् । अपिदिति । 'सार्धवानुकमपित्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । 'सार्धवानुकमपित्' इति

इति । आम्प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति । तृतीयान्तद्वितिः । अनुप्रयोगस्येत्यत्र कर्मणि व्रिति भावः । 'अनुदात्तङि—' इत्यतोऽनुवर्तनादाह आत्मनेपदं स्यादिति । एवमप्राप्तस्य विधानेऽपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न संभवतीत्यत आह वाक्यभेदेनेति । अत्र च प्रमाणमाप्प्रत्ययवदिति वचनमेव । अन्यथा पूर्ववदित्यनुवृत्त्यैवानुप्रयोगस्य कृञ आनः पूर्वेण तुल्यमित्यर्थलाभादिष्टसिद्धेः किं तेन 'आम्प्रत्ययवत्—' इत्यनेन । लिटस्तभ्योः । एशिति शकारकरणमकारविशिष्ट-

इति निषेधात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' (सू २१६८) इति गुणो न ।
द्वित्वात्परत्वाद्यणि प्राप्ते । २२४३ द्विर्वचनेऽचि । (१—१—५९) द्वित्वनिमित्ते
ऽचि परे अच आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये । २२४४ उरत् । (७—४—६६)

द्वित्वं तु नात्र प्रवर्तते । लिङादेशानामार्षधातुकत्वादिति बोध्यम् । कित्त्वस्य फलमाह
क्विडिति चेति । द्वित्वादिति । कृ ए इति स्थिते लिटि धातोरिति द्वित्वात्
परत्वाद् 'इको यणचि' इति ऋकारस्य यणादेशे रेफे प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु यणि
एकाच्चाभावाद् 'लिटि धातोः—' इति द्वित्वं न स्यादिति भावः । द्विर्वचनेऽचि ।
द्वित्व्यने येन परनिमित्तेन तद् द्विर्वचनं द्वित्वनिमित्तमिति यावत् । अचीत्यस्य विशे-
षणमिदम् । 'अचः परस्मिन्—' इत्यतः अच इति 'स्थानिब्रदादेशः—' इत्यत आदेश
इति 'न पदान्त—' इत्यतो नेति चानुवर्तते । द्विर्वचन इत्यावर्तते । एवं च द्वित्वे
कर्तव्ये सतीत्यपि लभ्यते, तदाह द्वित्वनिमित्ते अचीत्यादिना । द्वित्वे कर्तव्ये
सतीत्युक्तेः कृते द्वित्वे चक्रे इत्यादौ यणादयो भवन्ति । अन्यथा तु न स्युः । द्वित्व-

तकारस्यादेशत्वाय । असंयोगात् । असंयोगादिति किम्, मन्थे । अत्र नलोपो न । द्विर्वचने-
ऽचि । अचा सामानाधिकरण्यलाभाय द्विर्वचनशब्दस्य तन्निमित्ते लक्षणा स्वीक्रियते । यद्वा
उच्यत इति वचनम्, द्विर्वचनं यस्मिन्नाचि तद् द्विर्वचनम् । अथवा द्विर्वचनमस्मिन्नस्तीत्यर्श-
वाद्यच्, तदेतदाह द्वित्वनिमित्तेऽचीति । इह 'अचः परस्मिन्—' इत्यतोऽच इति, स्थानि-
ब्रदादेशः—' इत्यस्मादादेश इति 'न पदान्त—' इत्यतो नेति चानुवर्तते तदाह अच आदेशो
न स्यादिति । यद्यपीह वृत्त्यादौ अजादेशः स्थानिवत्स्यादिति रूपातिदेशपक्षः स्वीकृतः,
फलं चोभयत्र तुल्यम्, तथाप्यादेशनिषेधपक्षेऽपि भाष्याह इति स एवात्र स्वीकृतः, किं च
आदेशमङ्गीकृत्य पुनः स्थानिरूपाश्रयणापेक्षया निषेधपरतया व्याख्यानमेव लघु । 'प्रक्षालनाद्वि-
पङ्क्तस्य दूरादस्पर्शनं वरम्' इति न्यायात् । 'न पदान्त—' इति निषेधानन्तरं पाठोऽप्येवं
सत्यनुगृहीत इति श्रेयानयं पक्षः इष्टानुरोवेन द्विर्वचन इत्यावर्त्य कालावधारणपरतयापि
व्याचष्टे द्वित्वे कर्तव्य इति । कृते तु द्वित्वे यथायथमादेशः स्यादेवेति भावः । द्वित्वनिमित्ते
किम्, दुश्चूपातीत्यत्र द्वित्वात्परत्वाद् द्वि कृते यदि यः पूर्वमेव द्वित्वं स्यात् तदा दिश्चूपातीत्यनिष्टं
रूपं स्यात्तन्माभूदिति द्वित्वनिमित्त इत्युक्तम् । नह्युष्ट द्वित्वनिमित्तम् । अचीति किम्,
जेघ्रीयते । देघ्रीयते । शाशयते इह 'ई घ्राघ्योः' इति ईकारः, 'अयङ् यि क्विडिति' इत्ययङा-
देशश्च निषिध्येत, स माभूदिति प्राञ्चः । अन्ये त्वाङ्—अचीति व्यर्थं ग्रीयध्मीयशय्य इति
द्वितीयाजवधिकस्थैकाचः कार्यतया यङो द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति । अचः किम्, असूपुपत् ।
इह 'स्वापेश्वङि' इति यत्सम्प्रसारणं तस्मिन्निषिद्धेऽभ्यासे उवर्णो न श्रूयेत । न च द्वित्वे कृते
पुनः सम्प्रसारणेन स्वापरवयवत्वादिरेपादभ्यासे तदुत्तरखण्डे च उकारश्चरणं भवेदिति
वाच्यम्, परस्य सम्प्रसारणे कृते यून इत्यत्रेव 'न सम्प्रसारणे—' इति पूर्वस्य यणः
सम्प्रसारणनिषेधात् स्यादेतत्—चक्रतुरित्यत्र अच आदेशस्य निषेधाप्रवृत्त्या यण्
स्यादेव । अतौ द्वित्वनिमित्तत्वेऽयकारस्यातथात्वात् । नच 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यस्य

अभ्यासऋवर्णस्यात्स्यात्प्रत्यये परे । रपरत्वम् । 'हलादिः शेषः' (सू २१७९) ।

निमित्तस्य अचः सत्त्वात् । 'द्वित्वनिमित्ते' इति किम् ? दुब्यूपति । दिव् धातोः सनि द्वित्वात्परत्वाद् ऊठि कृते द्वित्वात्प्राग्यण् भवत्येव । तथा च ब्यू इत्यस्य द्वित्वे दुब्यूपतीति सिध्यति । द्वित्वे कर्तव्ये यणो निपेधे तु दिब्यूपतीत्यभ्यासे इकार एव श्रूयेत । न तूकारः । द्वित्वनिमित्त इत्युक्तौ तु ऊठि परे द्वित्वात् प्राग् यणो न निपेधः । ऊठो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् 'अचि' इति किम् ? जेघ्रीयते । अत्र प्राधातोर्धङि द्वित्वात् प्राग् 'ई प्राध्मोः' इति ईकारादेशो न निपिष्यते । ईत्वस्य द्वित्वनिमित्तयङ्निमित्तकत्वेऽपि द्वित्वनिमित्तान्निमित्तकत्वाभावात् । 'अचः' किम् ? अमूपुपत् । इह स्वापेश्चङि द्वित्वात् प्राक् 'स्वापेश्चङि' इति वकारस्य सम्प्रसारणं न निपिष्यते । तस्याजादेशत्वाभावात् । ततश्च कृते सम्प्रसारणे सुप् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकारस्य श्रवणं सम्भवति । सम्प्रसारणे निपिट्ते तु स्वप् इत्यस्य अभ्यासे उकारो न श्रूयेत । एवं च प्रकृते यणादेशात् प्राग् 'लिटि धातोः—' इति द्वित्वे कृ कृ ए इति स्थिते—उरत् । उः अत इति छेदः ऋइत्यस्य उरिति षष्ठ्येकवचनम् । अत्र 'लोपोऽभ्यासस्य' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । तद्वशात् प्रत्यये परत इति लभ्यते । प्रत्यये परत एव अङ्गसंज्ञाविधानात्, तदाह अभ्यासऋवर्णस्येत्यादिना । रपरत्वमिति । अभ्यासऋवर्णादेशस्याकारस्य 'उरण्परः' इति रपरत्वमित्यर्थः । तथा च कर् कृ ए इति स्थिते । हलादिः शेष इति । रेफस्य निवृत्तिरिति भावः ।

वैयर्थ्यम्, चक्र इत्यादौ सावकाशत्वात् । तथा चैकाच्चाभावाद् 'लिटि धातोः—' इतीह द्वित्वं न स्यादिति चेत् । मैवम्, इह द्वित्वनिमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा यद् द्वित्व-प्रयोजकं लक्ष्यानुरोधेन तस्य सर्वस्य ग्रहणात् । एतच्च 'ठस्येकः' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । तथा च ऊर्णोतिः सनि 'सनीवन्त—' इतीट्पक्षे 'विभाषाणांः' इति डित्त्वविरहं ऊर्णुविपतीति सिद्धम् । सन्नन्तस्य द्वित्वविधानेऽपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्परे प्राप्तयोर्गुणावादेशयो-द्वित्वे कर्तव्ये निपेधात् । अत एवाहुस्तद्भावभावितामात्रेणैह निमित्तत्वमिति । एवं च द्वित्वनिमित्तघटकतया सनि इडागमाऽनुसोऽकारश्च द्वित्वनिमित्तमिति स्थितम् । नन्वेवम् ऋधातोः सनि 'स्मिपूङ्ग्वञ्चशां सनि' इति इटि कृते इस्शब्दनिमित्तकस्य गुणस्य 'द्विवच-नेऽचि' इति निपेधे 'अजादेद्वितीयस्य' इति द्वित्वप्रसङ्गादरिरिपतीति न सिध्येत् । रिस्शब्दस्य द्वित्वे तु यद्यपि सिध्यति, तथापि गुणनिपेधे रिस्शब्द एव दुर्लभ इति चेत् । अत्राहुः—गुणे रपरे कृते रिस्शब्दस्यैव द्वित्वम् । न च द्वित्वनिमित्ते ह्यचि गुणस्य निपेधः । इस्शब्दस्तु नेह निमित्तं कारित्वात् । न हि कार्यो निमित्ततयाऽऽधीयते, 'स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते' इति ज्ञापकात् । अन्यथा शीङो डित्वेन 'किडति च' इति गुणनिपेधाच्छयितरीति रूपस्यासिद्ध्यापत्तेः । न च किति डिति परे गुणवृद्धौ नेति व्याख्यायामुक्तेऽर्थे शयितरीति न ज्ञापकमिति वाच्यम्, तद्व्याख्यायां छिन्नं भिन्नमित्यत्र गुणनिपेधो न स्यादित्यादिदोषस्य 'किडति च' इति सूत्र एवोपपादितत्वात् । न चैवं कार्थिणो

‘प्रत्यये’ किम्-वन्नश्च । २२४५ कुहोश्चुः । (७—४—६२) अभ्यासकवर्ग-
हकारयोश्चवर्गदेशः स्यात् । एधांचक्रे एधांचक्राते एधांचक्रिरे । २२४६

प्रत्यये किमिति । अङ्गेनैव प्रत्ययस्याक्षिप्तत्वात् प्रत्यये परत इति किमर्थमित्यर्थः ।
वन्नश्चेति । ‘ओव्रश्चू छेदने’, लिटि णल् द्वित्वं ‘लित्वभ्यासस्य-’ इति अभ्यासरेफस्य
सम्प्रसारणम् ऋकारः । उरत् । रपरत्वम् । हलादिः शेषः । वन्नश्चेति रूपम् । अत्र अभ्यास-
ऋवर्णस्य रेफस्थानिकस्य सम्प्रसारणस्य य उरदत्वसम्पन्नः अकारः, तस्य ‘अचः पर-
स्मिन्-’ इति स्थानिवत्त्वेन सम्प्रसारणतया तस्मिन् परे वकारस्य ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसार-
णम्’ इति निषेधान्न सम्प्रसारणमिति स्थितिः । ‘उरत्’ इत्यत्र प्रत्यये परत इत्यनुक्तौ तु
सम्प्रसारणभूतऋकारस्थानिकस्य अकारस्य परनिमित्तकत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः
साम्प्रसारणत्वाभावात्तस्मिन् परतो ‘न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्’ इति निषेधो न स्यादिति भावः ।
एवं च क कृ ए इति स्थिते कुहोश्चुः । कु ह् इत्यनयोर्द्वन्द्वत्वात्पठिद्विवचनम् । ‘अत्र
लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह अभ्यासेति । यद्यपि स्थानिनां
कवर्गीयाणां हकारस्य च षट्त्वात् चवर्गीयाणां पञ्चत्वान्न यथासंख्यम्, नापि स्थान्त
आन्तर्यम्, कण्ठतालुस्थानभेदात् । आभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यं तु कवर्गचवर्गयोरविशिष्टम् ।
हकारचवर्गयोस्तु नास्त्येव तत् । अतो बाह्यप्रयत्नत एवान्तर्यमिह व्यवस्थापकमाश्रयणीयम् ।
तत्र प्रथमस्य कवर्गीयस्य प्रथम एव चवर्गीयो भवति, अधोपश्वासविवराल्पप्राणप्रयत्न-
साम्यात् । न तु द्वितीयः, महाप्राणत्वान् । नापि तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् ।
नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । तथा द्वितीयस्य कवर्गीयस्य द्वितीय एव
चवर्गीयो भवति, अधोपश्वासविवारमहाप्राणप्रयत्नत्वात् । नतु प्रथमः, अल्पप्राणत्वात् । नापि
तृतीयपञ्चमौ, घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि चतुर्थः, घोषसंवारनादप्रयत्नत्वात् ।
तथा तृतीयस्य कवर्गीयस्य तृतीय एव चवर्गीयो भवति । घोषसंवारनादाल्पप्राणप्रयत्नत्वात् ।
न तु प्रथमः, अधोपश्वासविवारप्रयत्नत्वात् । अत एव न द्वितीयोऽपि, महाप्राणप्रयत्नत्वाच्च ।
नापि चतुर्थः, महाप्राणत्वात् । नापि पञ्चमः, घोषसंवारनादाल्पप्राणसाम्येऽपि अनुनासिकतया
भेदात् । तथा चतुर्थस्य कवर्गीयस्य चतुर्थ एव चवर्गीयो भवति, घोषसंवारनादमहाप्राणप्रयत्न-
त्वात् । न तु प्रथमः अधोपश्वासविवराल्पप्राणप्रयत्नत्वात् । नापि द्वितीयः, अधोपश्वासविवराल्प-
प्रयत्नत्वात् । नापि तृतीयपञ्चमौ, अल्पप्राणत्वात् । पञ्चमस्य तु कवर्गीयस्य अनुनासिकत्वाद्
ञकार एव । हकारस्य तु घोषसंवारनादमहाप्राणवतः तादृशो वर्गचतुर्थ एव झकार इति
विवेकः । प्रकृते तु क कृ ए इति स्थिते अभ्यासककारस्य चकारे ऋकारस्य यणि रेफः ।
तदाह एधांचक्र इति । एककर्तृका भूतानद्यतनपरोक्षा वृद्धिरूपा क्रियेत्यर्थः । एधांच-
क्र इति । कृजो लिटि आतामि टेरेत्वम् । ‘द्विवचनेऽचि’ इति यणि निषिद्धे

निमित्तत्वानाश्रयणे सन्नन्तस्य कार्यत्वात्सनि परतः प्राप्तयोगुणावदेशयोरनिषेधादूर्ध्वनिवपती-
त्यपि न स्यादिति वाच्यम्, मत्वर्थीयिनेना कार्यमनुभवत एव कार्यत्वलाभात् ।
ऊणोर्तिहि नुशब्द एव द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति, न तु सन् । अरिरिपती-

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । (७—२—१०) उपदेशे यो धातुरेकाजनुदात्तश्च ततः परस्य बलादेरार्धधातुकस्येष्टं न स्यात् । उपदेशे इत्युभयान्वयि । 'एकाच' इति किम्—यङ्लुग्व्यावृत्तिर्यथा स्यात् । स्मरन्ति हि—

कृ इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वम् । हलादिः शेषः । चत्वंम् । यण् । न च आतामित्यस्य द्वित्व-
निमित्तत्वेऽपि आकारस्याचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावात् कथमिह 'द्विर्वचनेऽचि' इति यण्निषेध
इति वाच्यम्' साक्षाद्वा समुदायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकस्यैव द्वित्वनिमित्तशब्देन
विवक्षितत्वादिति भावः । एधांचक्रिर् इति । अस्य इरेच् । कृ इत्यस्य द्वित्वादि पूर्ववत् ।
अयं लिटि यातः से भावे कृ इत्यस्य द्वित्वादौ एधां चकृ से इति स्थिते आर्धधातुकस्येड्वला-
देरिति इडागमे प्राप्ते एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् । 'ऋत इडातोः' इत्यतः धातोरित्यनु-
वर्तते । 'नेड्वशिकृति' इत्यतः नेति च । तदाह उपदेशे यो धातुकरेकाजिति । एकः अच्
यस्येति बहुव्रीहिः । आर्धधातुकस्येति । यद्यपीदं न श्रुतम्, नाप्यनुवृत्तिलभ्यम्, तथाप्या-
धिकमिदम्, आर्धधातुकस्यैवेष्टः प्राप्तेः । वृत्तिग्रन्थे तु आर्धधातुकस्येति नोपात्तम् । ननु
'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत्र यदि उपदेशे इत्येतदेकाच इत्यत्रान्वेति तदा कर्तुमित्यत्र
इण्निषेधां न स्यात् । कृधातोर्दृढदन्तैरित्यादिना अनुदात्तत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेऽपि तुमुन्प्रत्यये
कृते 'जित्यादिनित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वात् । यदि तु उपदेशे इत्येतद् अनुदात्तादित्यनेनान्वेति ।
तदा यद्यपि नायं दोषः, कृते तुमुन्प्रत्यये उदात्तत्वेऽपि धातूपदेशकाले अनुदात्तत्वेन तत्र इणपे-
धस्य निर्वाधत्वात् । तथापि एधांचकृपे इत्यादौ इण्निषेधां न स्यात् । द्वित्वे कृते अनेकाच्चा-
दित्यत आह उपदेश इत्युभयान्वयीति । 'उपदेशे' इत्येतद् 'एकाच्' इत्यत्र 'अनुदात्तात्'
इत्यत्र चान्वेति । मध्यमणिन्यायादिति भावः । ननु ऊद्दृढदन्तैरित्यादिना परिगणितानामनुदा-
त्तोपदेशधातूनामेकाच्चाव्यभिचारादेकाजग्रहणं मास्तु । उपदेशेऽनुदात्तादित्येवास्तु । एतावतैव
कर्तुं चकृप इत्यादाविण्निषेधसिद्धेरिति पृच्छति एकाचः किमिति । यङ्लुग्व्या-
वृत्तिरिति । यङ्लुकि चर्कारितेत्यादौ इण्निषेधव्यावृत्तये एकाजग्रहणमित्यर्थः । ननु
कृतेऽप्येकाजग्रहणे कथं यङ्लुग्व्यावृत्तिः । कृते द्वित्वे अनेकाच्चेऽपि धातूपदेशे एका-
च्चादित्यत आह स्मरन्ति हीति । प्राचीनाचार्या निबन्धन्तोत्यर्थः । श्लिषा शतत्या-
देरुदाहरणानि यङ्लुङ्निरूपणे स्पष्टीभविष्यन्ति । नन्विह एकाजग्रहणाद्यङ्लुकि
इण्निषेधस्य व्यावृत्तावपि श्लिषादिनिर्दिष्टानां यङ्लुकि व्यावृत्तिः प्राचीनाचार्यसंमताऽपि
त्यत्र तु रिप्शब्दः कार्यभागिति वैपम्यादिति । उभयान्वयीति । मध्ये पाठाद्देहली-
दीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संवध्यत इत्यर्थः । तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तुं गन्तुमित्यादा-
विण्निषेधः फलम् । निस्वरेण संप्रत्युदात्तत्वात् । पिपक्षति विभित्सतीत्यादाविण्निषेधस्तु
पूर्वान्वयस्य फलम् । द्वित्वे कृते अनेकाच्चात् । नन्वेकाच इत्युक्ते ह्युपदेशपदेनाप्य-
न्वयः स्वीकर्तव्यस्तदेव मास्तु उपदेशेऽनुदात्तादित्यनेनैवेष्टिसिद्धेरिति शङ्कते एकाचः
किमिति । पिपक्षतीत्यादाविव यङ्लुक्पयोणिषेधः स्यादेवेत्याशङ्क्यामाह स्मरन्ति

‘श्रितपा शपाऽनुवन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च ।

यत्रैकाग्रहणं चैव पठ्यैतानि न यङ्लुकि ॥’ इति ।

एतच्चेहैवैकाग्रहणेन ज्ञाप्यते । ‘अचः’ इत्येवैकत्वविवक्षया तद्वतो ग्रहणेन ‘च’ सिद्धे एकग्रहणसामर्थ्यादिनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते । तेन वधेर्हेन्युप-

पाणिनेरसंमतैवेत्यत आह एतच्चेति । एतत् श्रितपाशपेति श्लोकसिद्धं सर्वमपि, इह सूत्रे एकाग्रहणेनैव एकदेशानुमत्या ज्ञाप्यत इत्यर्थः । ननु ‘हनो वध लिङि’ ‘लुङि च’ इति हनधातोर्वधादेशे कृते अवधीदित्यत्र इडागमो न स्यात्, । वधादेशे कृते अनेका-
च्चेपि धातूपदेशे हन्तेरेकाच्चादित्यत आह अच इत्येवैकत्वेत्यादि व्यावर्त्यत इत्यन्तम् । ‘एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्’ इत्यत्र हि एकग्रहणमपनीयाच इत्युक्तेऽपि एकाच्कादिति लभ्यते । एकवचनोपात्तस्यैकत्वस्य त्यागे प्रमाणाभावात् न चैवं सति एकत्वविशिष्टादचः परस्वेत्येव लभ्येत, नत्वेकाच्कादिति बहुव्रीह्यर्थ इति वाच्यम्, अनुदात्तोपदेशपरिगणने शक्लूपचिमुच्यादीनां परिगणनसामर्थ्येन अच इत्यस्य मत्वर्थलक्षणामाश्रित्य एकाज्वतो ग्रहणसंभवात् तदेवमच इत्यनेनैव एकाच्कादिति

हीति । श्रितपेत्यादि । श्रितपा यथा—स्यतिहन्ति याति वाति द्रातीत्यादि । तेन प्रन्यजङ्घ-
नीदित्यादौ ‘नेगद-’ इति णत्वं न । शपा यथा—भरेति । तेन विभर्तः भरतेः (यङ्लुगन्तात्)
सति विभरिपतीत्यत्र ‘सनीवन्तर्ध-’ इतीङ्विकल्पो न, किंतु नित्यमेवेत् । ‘एकाच-’ इति
निषेधाप्रवृत्तेः । अनुवन्धेन निर्देशो द्विधा स्वरूपेणोत्संज्ञकत्वेन च । स्वरूपेण यथा—‘शीङः
‘सार्वधातुके गुणः’ ‘दीङो युङिच-’ इति । शेशीतः । देदीतः । तसि क्तप्रत्यये चेमे क्रमेणादा-
हरणे । उत्संज्ञकत्वेन यथा—‘अनुदात्तङितः-’ इति । तेन स्पर्धंशीडादिभ्यः ‘अनुदात्तङित-’
इत्यात्मनेपदं न । पास्पधीति । शेश्योति । गणेन यथा—वेभिदोति । ‘रुदादिभ्यः-’ इति
इमम् न । एकाग्रहणं प्रकृतसूत्रे । तेन वेभिदोति चेच्छेदितेत्यादाविर्णयधो न । एतच्चेति ।
न च श्रितपाशपाद्यंशे कथमिदं ज्ञापकमिति शङ्क्यम्, एकादेशानुमतिद्वारा सर्वत्र ज्ञापनस्य
‘उपपदमतिङ्’ इत्यादौ दृष्टत्वात् । अतएव तत्र ‘गतिकारकोपपदानां कृद्धिः सह समासवचनं
प्राक् सुब्रुवत्तेः’ इति सिद्धमित्युक्तम् । अनन्यार्थैः स्यतिहन्तिभरेत्यादिभिः श्रितपावादिभिरेव
ज्ञापनसंभवाच्च । ‘अपरस्पराः-’ इति सूत्रे सातत्यग्रहणेन एकदेशानुमत्या ‘लुप्पेदवश्यमः
कृत्ये’ इत्यादिपूर्वाचार्यश्लोको ज्ञापित इति तु तत्रैवावोचाम । मनोरमायां त्वेकदेशानुमतिद्वारा
पूर्वाचार्यपठितपरिभाषया ज्ञापनस्य ‘गतिकारकोपपदानाम्-’ इत्यादौ दृष्टत्वा-
दित्युक्तम्, तद्युक्तमिति नव्याः । ‘गतिकारकोपपदानाम्-’ इत्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां
परिभाषा, न च तज्ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति । तद्वत् इति । न च मत्वर्थ-
लक्षणायां मानाभावः वसत्यादीनामनुदात्तात्पाठस्यैव तत्र मानत्वात् । न चेदानोमनुदात्तात्पाठः
परिभ्रष्टः, आधुनिकानां वसतिशक्तिरित्यादिपाठस्त्वनार्षत्वाच्च मानमिति शङ्क्यम्,
पाणिनिना पठितानामेवानुदात्तधातूनामाधुनिकैर्व्याख्यातुपरम्परया संगृहीतत्वात् ।
अन्यथा एकः अच् यस्येति बहुव्रीहिलाभार्यमेकग्रहणे कृतेऽप्यनुदात्तात्पाठस्य परिभ्रष्टत्वाद्
वसतिशक्तिरित्यादयोऽनुदात्ताः, न तु भ्वेधादय इति निर्धारणं न स्यात् । एकग्रहणेति

इशे एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशेऽनेकाचत्वात् । अनुदात्ताश्चानुपदमेव
गृहीष्यन्ते । एधांचकृपे एधांचक्राये । २२४७ इणः पीध्वलुङ्लिट्
बोऽङ्गान् । (८—३—७८) इणन्तादङ्गात्परेषां पीध्वलुङ्लिट् वस्य मूर्धन्यः
स्यात् । एधांचकृद्वे । एधांचक्रे एधांचकृवहे एधांचकृमहं । एधांचमुप ।

निष्ठे यदेकग्रहणं करोति तत्सामर्थ्यादुपदेशे सर्वत्र एकाक्षेव, न तु कस्मिंश्चिदप्युपदेशे अनेका-
क्षित्यर्थकल्पनया कदाचिदनेकाचोपदेशवानुप्यावर्त्यत इत्यर्थः । तेनेति । उपदेशे सर्वत्र एका-
क्षेदेत्यर्थकालेन, हल्युपदेशे-हिति स्यान्नुपदेशे-एकाचोऽपि सतो हिति वातारादेशस्य द्वयः
परस्य इणनिषेधो नैत्यर्थः । कुत इत्यत आह आदेशोपदेश इति । अवधीदित्यत्र 'वातां
ह्लादेर्लघोः' इति वृद्धिनिवृत्तये ह्नां वधादेशस्य अदन्तताया भाष्ये उक्तत्वादिति भावः । ननु
के ते अनुदात्ता वातत्र इत्यत आह अनुदात्तास्त्यनुपदमेवेति । पदस्य पश्चात्तनुपदम्, पदमात्रे
अतीति सतोऽत्यर्थः । अनन्तरमेवेति यावत् । एधांचकृप इति । इडभावे प्रत्ययावयवत्वान्
पत्वम् । एधांचक्राथ इति । लिट् आयामादेशः । देरेत्वम् । द्वित्वादि पूर्ववत् । लिट् वनष्टे-
रेत्वे द्वित्वादी एधांचकृद्वे इति स्थिते इणः पीध्वलुङ्लिट् वाम् । पीध्वं लुङ् लिट् एषां
द्वन्द्वः । 'घः' इति पष्ठयेकवचनम् । इण इत्यङ्गविशेषणम् । तदन्तविधिः । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः'
इत्यधिकृतम्, तदाह इणन्तादित्यादिना । वकारस्य ङकारो मूर्धन्यः । वापसंस्वारनादनहा-
प्राणप्रयत्नसाम्यात्, तदाह एधांचकृद्वे इति । उत्तमपुनर्पकवचने इटि एत्वे पूर्ववद् द्वित्वादी
कृते रूपमाह एधांचक्र इति । एधांचकृवह इति । लिट् वहिभावे एत्वे द्वित्वादि पूर्ववद् ।
एवं लिटो महिभावे द्वित्वादि पूर्ववत् । सर्वत्र 'असंयोगाल्लिट्कित्' इति कित्त्वाद् गुणानावः ।
अयं भूवाताः लिङ्गन्तस्यानुप्रयोगे उदाहरति एधांचभूवेति । एधांचक्र इत्यनेन
नन्वेकाग्रहणं यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमित्युक्त्वा पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तं परस्परव्यावातः
स्यादिति चेत् । अत्राहुः—एकाचग्रहणेनेकाग्रहणं यङ्लुग्व्यावृत्त्यर्थमिति नार्थः, किं तु वस्तुग-
त्यैवेकाग्रहणम्, तच्चैकग्रहणं विनैव लभ्यत इत्यदोष इति । वधेरिति । वस्तु तद्व्यावृत्तये-
नेटकारिकास्वदन्तपर्युदात्त उक्तो व्याघ्रभूतिना स एव प्राचाजुच्यतः । 'अद्वन्द्वान्तस्त्वङ्गुशीणुनुकु-
धेर्डाङ्गुथिमिः । वृद्धवृद्ध्यां च दिनैकाचः स्वरात्ता वातवाज्जितः' इति । स चादन्तपर्युदात्त
होर्पिभूतः । सूत्राननुगुणत्वात् । तथापि—'सर्वे सर्वपदादेशाः' इति न्यायेन कृ इत्यादेः करि-
यादिरादेशस्तस्य यथा स्यान्नुपदेशं गृहीत्वा कर्ता हन्त्यादी निषेधः प्रवर्तते तथैव वधादे-
रपि प्रवर्तमानः केन वार्यताम् । अदन्तपर्युदात्तसामर्थ्यादिति चेत् । न, सूत्रकारेणाज्जुदन्त-
वादिति भावः । इणः पीध्वम् । 'इण्काः' इत्यविकारेऽपि पुनरिणग्रहणं कर्त्तव्यमित्यस्य
तामूदित्येतदर्थम् । तेनेह न-पञ्चीकृतम् । अङ्गात्परेषामिति । विहितानामित्युक्तं तु
तां लुङि यदिङ्त्वमित्यत्राव्याप्तिः स्यात्, लिङ्गुहन्तां तु ङत्वयत्त्वत्वेषु लिङ्गीध्वं
ध्वं नत्सीध्वमित्यत्रातिव्याप्तिश्च स्यादिति बोध्यम् । अङ्गात् किम्, वेदिपीध्वम् ।
त्राप्यर्थवतः पीध्वमित्यस्य ग्रहणान् कृपीध्वमित्यादावेव भवेद् नञ्च, तथाप्यर्थवद्-

अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्तेर्भूभावो न । अन्यथा हि 'कृञ्चानुप्रयुज्यते' इति 'कृभु—' इति वा ब्रूयात् । २२४८ अत आदेः । (७—४—७०) अभ्यासस्यादेरतो दीर्घः स्यात् । पररूपापवादः । एधामास एधामासतुरित्यादि । एधिता एधितारौ एधितारः । एधितासे एधितासाथे । २२४९ धि च । (८—२—२५) धादौ

समानार्थकम् । अनुप्रयुज्यमानस्य भूधातोः क्रियासामान्यार्थकत्वात् । नन्वस्तेरनुप्रयोगे लिङ्देश-
स्यार्धधातुकत्वाद् अस्तेर्भूरित्यार्धधातुके विहितो भूभावः कुतो न स्यादित्यत आह अनुप्रयो-
गेति । 'कृञ्चानुप्रयुज्यते—' इत्यत्र प्रत्याहारमाश्रित्य कृञ्चस्तीनामनुप्रयोगविधिसामर्थ्यादस्धा-
तोर्भूभावो नेत्यर्थः । तदेवोपपपादयति अन्यथेति । अनुप्रयुज्यमानस्यास्तेर्भूभावाभ्युपगमे
'कृञ्चानुप्रयुज्यते—' इत्यनुप्रयोगविधौ 'कृञ्चानुप्रयुज्यते—' इति वा 'कृभुचानुप्रयुज्यते—'
इति वा ब्रूयात् । तावता एधांवभूवेति सिद्धेरित्यर्थः । यद्यपि कृञित्युक्तौ लाघवमस्ति ।
तथापि एकस्यैव भवतेरधिकस्य लाभाय कृञिति प्रत्याहारक्लेशो न कर्तव्य इति भावः ।
अत एव 'अत उत्सार्वधातुके' इति सूत्रभाष्येऽनुप्रयोगे भूभावेन अस्तेरबाधनमिति भाष्यं
सङ्गच्छते । ततश्च अनुप्रयुज्यमानादस्वातोर्लिटि भूभावनिवृत्तौ णलि एधाम् अस् अ इति
स्थिते द्वित्वे हलादिशिषे अ अस् इति स्थिते सवर्णदीर्घं वाधित्वा 'अतो गुणे' इति पररूपे
प्राप्ते अत आदेः । 'अत्र लोपः—' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'दीर्घ इणः—' इत्यतो
दीर्घ इति च, तदाह अभ्यासस्येति । अत्र यद्वक्तव्यं तन्नामधातुप्रक्रियायाम् अ इवा-
चरति अतीत्यादिग्रन्थस्य व्याख्यानावसरे वक्ष्यते । एधामासेति । नचानु-
प्रयुज्यमानाभ्यामस्तिभूभ्यामाम्प्रत्ययवदित्यात्मनेपदं शङ्क्यम्, तत्र कृञ्ग्रहणेन प्रत्याहारग्रहणा-
भावस्य भाष्ये उक्तत्वात् । एधामासतुरित्यादीति । एधामासुः । एधामासिथ एधामासथुः
एधामास । एधामास एधामासिव एधामासिम । इति लिट्प्रक्रिया । एधितेति । लुटः तादेशे
एध् त इति स्थिते शवपवादस्तास् इट् । 'लुटः प्रथमस्य—' इति डा टिलोपः, एधितेति रूपम् ।
'दीधीवेदीटाम्' इति लघूपथगुणो न । एधिताराविति । लुट्, तास्, इट्, आतामित्यस्य
रौभावः । 'रि च' इति सलोपः । एधितार इति । अस्य रस्, आताम्, तास्, इट्, 'रि च'
इति सलोपः, ह्रस्वविसर्गौ । एधितास इति । थासः से, तास्, इट्, 'तासस्त्वोः—' इति
सलोपः । एधितासाथ इति । आथाम्, टरेत्वम्, तास्, इट् । अथ ध्वमि टरेत्वे तासि इटि
ग्रहणपरिभाषा वदचित्र प्रवर्तत इति ज्ञानार्थमिदमुक्तम् । तेन 'अग्निनस्मन्ग्रहणानि—' इति
मिद्धम् । एधांवभूवेत्यादि । 'नाम्प्रत्ययवत्—' इति सूत्रे कृञ्ग्रहणादनुप्रयोगान्तरे तड्
नेति 'शेपात्कर्तरि—' इति परस्मैपदमेव, भावकर्मणोस्तु स्यादेव एधांवभूवे ईक्षांवभूवे
इति । अस्तेस्तु भावकर्मणोस्तडि वृते एशि इटि च रूपे विप्रतिपद्येते । तथाहि—उभय-
त्रापि 'ह एति' इति हादेशे वृते एधामाहे ईक्षामाहे इति वेचित् । तासिसाहचर्यादित्येव
हृत्त्वं न त्वेक्षोऽप्येव । तस्माहचर्यादेव सार्वधातुक एव एति हृत्वम् । तथा च कर्मव्य-
तिहारे तडि व्यतिहे इत्यत्रैव भवति न तूक्तद्वयेऽपि । ते न एधामासे ईक्षामासे इत्येव रूप-
मित्यपरे । कृञ्चितीति । यद्यपि कृञ् इत्युक्तौ लाघवमस्ति, तथापि धातुद्वयस्यैव लाभाय

प्रत्यये परे सलोपः स्यात् । एविताव्वे । २२५० ह् एति । (७—४—५२)
 तानस्त्योः सस्य हः स्यादेति परे । एविताह् एवितास्वह् एवितास्मह् । एविप्यते
 एविप्येते एविप्यन्ते । एविप्यन्ते एविप्येवे एविप्यव्वे । एविप्ये एविप्यावह्
 एविप्यामह् । २२५१ आमेतः । (३—४—९०) लोट एकारस्यान्स्यात् ।
 एवताम् एवेताम् एवन्ताम् । २२५२ सवाभ्यां वामौ । (३—४—९१)
 यकारवकाराभ्यां परस्य लोटतः क्रमाद् व अम् एता स्तः । एवस्व एवेयान्

एविताम् द्वे इति स्थिते । धि च । 'सस्स्यार्धवानुके' इत्यतः स इत्यनुवर्तते । 'तानस्त्योः—'
 इत्यन्तां लोप इति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो वीत्यनेन विरोप्यते । तदादिर्विधिः, तदाह धातादिति ।
 तानः नलोपे एविताव्वे इति रूपम् । अयं लुट इडादेशे एत्वे सानि इटि एवितास् ए इति
 स्थिते ह् एति । ह इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः । 'सस्स्यार्धवानुके' इत्यतः स इति
 'तानस्त्योलोपः' इत्यतः तानस्त्योरिति चानुवर्तते, तदाह तानस्त्योरिति । तानः सस्य
 हकारे एविताह् इति रूपम् । एवितास्वह् इति । लुटो बहिभावः, टेरत्वम्, तास्, इट्, ।
 एवन् एवितास्मह् इति । तत्र महिभावो विशेषः । इति लुट्प्रक्रिया । एधिप्यत इति ।
 लुटः तादेशे टेरत्वम् । 'स्यतामी—' इति शब्दपवादः स्यः, इट्, प्रत्ययावयवत्वात् पत्वम् ।
 एधिप्येते इति । आताम्, टेरत्वम्, स्यः, इट्, 'आतो ङिः' इत्याकारस्य इय्, 'लोपां व्योः—'
 इति यलोपः, 'आद्गुणः' पत्वम् । एधिप्यन्त इति । अस्य टेरत्वम्, अकारस्य अन्तादेशः,
 स्यः, इट्, पररूपम् पत्वम् । वानादावपि लटीव नुयोजमिति मत्वा कृताणि न प्रदर्शितानि ।
 तत्र वामः मे, स्यः, इट्, पत्वम्, एधिप्यन्ते इति रूपम् । एविप्येते इति वदायामि एधिप्येधे
 इति रूपम् । ध्वम् एत्वे, स्यः, इट् पत्वम्, एधिप्यव्वे इति रूपम् । इट् एत्वे, स्यः, इडागमः,
 पत्वम्, 'अतो गुणे' इति पररूपम्, एधिप्ये इति रूपम् । बहिमद्योष्टेरत्वम्, स्यः इट् अतो
 दीर्घः, एधिप्यावह् एविप्यामह् इति रूपे इति लुट्प्रक्रिया । आमेतः । 'आम्' 'एतः'
 इति च्छेदः । 'लोटो लङ्वत्' इत्यतो लोट इत्यनुवर्तते, तदाह लोट एकारस्येति ।
 लोडादेशावयवस्य एकारस्येत्यर्थः । एधतामिति । लोटः तादेशे टेः एत्वे वामादेशे अपि
 रूपम् । एधेतामिति । आताम् । टेरत्वं शप् 'सार्धवानुकनपिन्' इति ङित्वाद् 'आतो
 ङिनः' इत्याकारस्य इय्, गुणः, यकारलोपः, 'आमेतः' इत्येकारस्य आम् । एधन्तामिति ।
 अस्य टेरत्वे अपि अकारस्य अन्तादेशे एकारस्य आम् । अयं लोटः थासः संभावे
 शपि एवसे इति स्थिते । सवाभ्याम् । सत्र वथ सवौ । ताभ्यामिति विग्रहः ।
 अकारावुच्चारणार्थो । वथ अम् च वामौ । 'लोटो लङ्वत्' इत्यस्माद् लोट इति
 'आमेतः' इत्यस्मादेत इति चानुवर्तते, तदाह सकारेति । 'आमेतः' इत्यस्यापवादः ।
 एधन्वेति । एवमे इत्यत्र एकारस्य व इति वकाराकारसंघात आदेशः । एधेथा-

प्रत्याङ्गाश्रयणे क्लेश इति भावः । पररूपापवाद इति । अपवाद इत्ययं ग्रन्थो
 नामवानुप्रक्रियास्यः स्वग्रन्थेन सह विरुध्यते । तत्र हि अ इवाचरति अति । प्रत्यय-
 ग्रहणमपनीय कास्यनेकाञ् इत्युक्तेनाम् । औ । अनुः । उः । द्वित्वम् 'अतो गुणे',

एधिपीयास्ताम् एधिपीरन् । एधिपीष्ठाः एधिपीयास्याम् । एधिपीध्वम् । एधिपीय
 एधिपीवहि एधिपीमहि । ऐधिष्ट ऐधिपाताम् । २२५८ आत्मनेपदेष्वन्तः ।
 (७—१—५) अनकारात्परस्यात्मनेपदेषु ञस्य 'अत्' इत्यादेशः स्यात् । ऐधिपत् ।
 ऐधिष्ठाः । ऐधिपाथाम् । 'इणः पीध्वंलुङ्लिटां षोऽङ्गात्' (सू २२४७) ।
 ऐधिद्वम् । इड्भिन्न एव इणिह गृह्यत इति मते तु ऐधिध्वम् । ढधयोर्वस्य नस्य

सुटोरिति । लक्ष्यभेदात्पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । युगपदेवोभयोः पत्वमित्यन्वे । एधिपीष्टेति ।
 आशिपि लिङः तादेशः । आर्ध्वानुकत्वाद् न शप्, सीयुट्, तकारस्य सुट्, सीयुट्सकारात्
 प्रागिङागमः, यलोपः, सीयुटः सुटश्च सकारस्य पत्वम्, तकारस्य ष्टुत्वेन टकारः । एधिपी-
 यास्तामिति । आताम्, सीयुट् । आकारादुपरि तकारात्प्राक् सुट् । सीयुटः प्रागिट् । तत्
 उत्तरस्य सकारस्य पत्वम् । एधिपीरन्नि । 'अस्य रन्' । सीयुट्, इङागमः, यकारलोपः,
 पत्वम् । एधिपीष्ठा इति । थात्, सीयुट्, थकारस्य सुट्, सीयुटः प्रागिट्, सकारद्वयस्य
 पत्वम् । थकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः, रत्वविसर्गौ । एधिपीयास्थामिति । आयाम्, सीयुट् ।
 आकारादुपरि थकारात् प्राक् सुट्, सीयुटः प्रागिट् । तत् उत्तरस्य सकारस्य पत्वम् ।
 एधिपीध्वमिति । ध्वम्, सीयुट्, यलोपः, सीयुटः प्रागिट्, पत्वम् । इणः परत्वेऽपि इण्णन्ता-
 दङ्गात्परत्वं नास्ति । इटः प्रत्ययभक्तत्वात् । ततश्च 'इणः पीध्वम्—' इति ढत्वं न भवति ।
 एधिपीयेति । इटः अत्, सीयुट्, इट् पत्वम् । एधिपीवहि एधिपीमहीति । वहिमहो-
 स्सीयुट् इट् पत्वम् । इत्याशीलिङ्प्रक्रिया । ऐधिष्टेति । लुङः तादेशः, च्लिः, सिच्, इट्,
 घातोराट्, वृद्धिः, पत्वम्, ष्टुत्वेन ठकारः । ऐधिषातामिति । आताम्, च्लिः, सिच्, इट्, आट्,
 वृद्धिः पत्वम् । अय ञस्य आदेशञ्कारस्य 'ञोऽन्तः' इत्यन्तादेशे प्राप्ते आत्मनेपदेषु । 'ञोऽन्तः'
 इत्यतो झ इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । आत्मनेपदेष्विति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । आत्मनेपदावयवस्य
 ञकारस्तेति लभ्यते । 'अदभ्यस्तान्' इत्यतः अदित्यनुवर्तते । न अत् अनत्, तस्मादिति विग्रहः
 तदाह अनकारादित्यादिना । ऐधिपतेति । शानयवञकारस्य अन् इत्यादेशः, च्लिः,
 सिच्, इट्, आट्, वृद्धिः, पत्वम् । ऐधिष्ठा इति । थात्, च्लिः, सिच्, इट्, आट्, वृद्धिः,
 पत्वम्, यकारस्य ष्टुत्वेन ठकारः, रत्वविसर्गौ । ऐधिपाथामिति । आयाम्, च्लिः, सिच्,
 इट् आट्, वृद्धिः, पत्वम् । अय ध्वमो धस्य ढत्वं स्मारयति इणः पीध्वमिति ऐधिद्व-
 मिति । ध्वम्, च्लिः, सिच्, इट् आट्, वृद्धिः, 'धि च' इति सस्य लोपः । 'इणः पीध्वम्—'
 इति घकारस्य ढत्वम् । इटो लुप्तलिज्भक्ततया सिजन्ताङ्गान्तर्भूतत्वेन इडन्तस्य इण्णन्ताङ्ग-
 त्वादिति भावः । इड्भिन्न एवेति । उत्तरमूत्रे 'विभापेटः' इत्यत्र इङ्ग्रहणान् पूर्वमूत्रे 'इणः

मिति स्थितस्य गतिमाहुः । सलोप इति । 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इत्यनेन ।
 ऐधेयातामिति । सीयुटः नलोपे आदगुणः । एधिपीध्वमिति । इणः परत्वेऽपि
 इणन्ताङ्गात्परत्वाभावाद् 'इणः पीध्वम्—' इति ढत्वं न भवति । आत्मने । 'ञोऽन्तः'
 इत्यतो झ इति 'अदभ्यस्तान्' इत्यस्माद् अदिति चानुवर्तते । तदाह अस्या-

च द्वित्वविकल्पात्पोडश रूपाणि । ऐधिपि ऐधिष्वहि ऐधिष्महि । ऐधिष्यत
ऐधिष्येताम् ऐधिष्यन्त ऐधिष्यथाः ऐधिष्येथाम् ऐधिष्यध्वम् । ऐधिष्ये ऐधिष्या-
वहि ऐधिष्यामहि । उदात्तत्वाद्बलादेरिट् । प्रसङ्गादनुदात्ताः संगृह्यन्ते—

ऊहदन्तैर्यौतिष्ठणुशीङ्स्तुनुधुश्चिबोड्धिभिः ।

पौध्वम्—' इत्यत्र इङ्भिन्न एव इण् गृह्यत इति केचिदाहुः । तन्मते तु प्रकृते इट् परत्वाद्
धकारस्य ढत्वाभावे ऐधिध्वमित्येव रूपमित्यर्थः । इदं तु मतान्तरं भाष्यानाख्यमिति सूचयितुं
तुशब्दः । ढधयोरिति । मतभेदमाश्रित्येदम् । तत्र तृत्वाभावपक्षे धकारस्य 'अनचि च' इति
द्वित्वविकल्पाद् द्विधमेकधमिति रूपद्वयम् । एवं ढत्वे द्विढम् एकढमिति रूपद्वयम् । रूपचतुष्ट-
येऽपि 'यणो मयो द्वे वाच्ये' इत्यत्र मय इति पञ्चमीमाश्रित्य वकारस्य द्वित्वविकल्पादेकव-
काराणि द्विवकाराणि च प्रागुक्तानि चत्वारि रूपाणि भवन्ति । तथा च अष्टौ रूपाणि
संपन्नानि । मकारस्य द्वित्वविकल्पादेतान्यष्टौ रूपाणि एकमकाराणि द्विककाराणि चेति पोडश
रूपाणि संपन्नानीत्यर्थः । ऐधिपीति । लुङ् इडादेशः, च्लिः, सिच्, इडागमः, आट्, वृद्धिः ।
वहिमह्योस्तु च्लेः सिचि इडागमे आटि वृद्धि ऐधिष्वहि ऐधिष्महीतिरूपे । इति लुङ्प्रक्रिया ।
ऐधिष्यतेति । लृङ् तादेशः, स्यः, इट्, आट्, वृद्धिः, पत्वम् । ऐधिष्येतामिति । आतां
स्यः, इट्, आकारस्य इय्, आदृगुणः, यलोपः, आट्, वृद्धिः, पत्वम् । ऐधिष्यन्तेति ।
ज्ञावयवज्ञकारस्यान्तादेशः, स्यः, इट्, आट् वृद्धिः, पत्वम् । ऐधिष्यथा इति । थास्, स्यः,
इट्, आट्, वृद्धिः, हत्वविसर्गौ । ऐधिष्येथामिति । आथाम्, स्यः इट्, आकारस्य इय्,
'आदृगुणः,' यलोपः, आट्, वृद्धिः, पत्वम् । ऐधिष्यध्वमिति ध्वम्, स्यः, इट्, आट्, वृद्धिः,
पत्वम् । ऐधिष्य इति । इडादेशः, स्यः, इडागमः, पत्वम्, आदृगुणः । वहिमह्योस्तु स्यः,
इट्, अतो दीर्घः, आट्, वृद्धिः पत्वम् । ऐधिष्यावहि ऐधिष्यामहि इति रूपे । नन्वेधधातोर्-
नुदात्तेत्कत्वाद् एकाच उपदेशोऽनुदात्तात्, इतीप्तिपेधः कुतो न स्यादित्यत आह उदात्तत्वा-
दिति । ऐधधातुर्यद्यपि अनुदात्तेत् तथापि अनुदात्तस्येतो लोपे सति परिशिष्टो धातुर्ननुदात्त
इति भावः । ननु कतिपये धातवः पाणिनिना अनुदात्ता उच्यन्ति इति कथमिदानीन्तनैर-
वगन्तव्यमित्यत आह प्रसङ्गादिति । स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः । पाणिनिपठिना-
नामनुदात्तधातूनां तदानीन्तनशिष्यपरम्परया आनुनासिक्यवदिदानीं ज्ञानं संभवतीति
भावः । ऊहदन्तैरिति । अजन्तेषु धातुषु ऊहदन्तैश्च ऋदन्तैश्च धातुभिः विना यु ह

स्यादिति । आत्मनपदेषु किम्, अदन्ति । मुन्वन्ति । अनतः किम्, एधन्ते । प्लवन्ते
इङ्भिन्न एवेणिति । 'विभाषेतः' इति इटो विशिष्यग्रहणाद्गोचलीवर्दन्त्यायेन कैश्चि-
दिङ्भिन्न एवेणिह गृह्यत इति भावः । ऊहदन्तैरिति । ऊहदन्तैर्विना यौत्यादिभिर्विना
वृड्वृभ्यां च विना अन्ये ये एकाचोऽजन्तास्ते निहताः । अनुदात्ता इत्यर्थः । तथा च
दाता धाता चेता स्तोतेत्यादिषु इण् न भवति । ऊहन्ता भूल्लप्रभृतयः । ऋदन्ताः कन्द-
प्रभृतयः । 'यु मिश्रणादौ' । 'ह शब्दे,' 'रुङ् गतिरेषणयोः' इत्युभयोर्ग्रहणम्,

वृङ् वृठभ्यां च विनैकाचोऽन्तेषु निहताः स्मृताः ॥

शकलृपचमुच्चरिच्वच्विच्सिचप्रच्छत्यज्निजिर्भजः ।

क्षु शीङ् स्तु तु क्षु श्वि डीङ् श्रि ऐतैश्च धातुभिर्विना वृङ् वृन् आभ्यां च विना अन्ये
एकाचः अन्तधातवो निहता अनुदात्ताः स्मृताः । पाणिनिशिष्यपरम्परया जाता इत्यर्थः ।
अथ हलन्तेषु अनुदात्तान् धातून् परिगणयति शकलृ पच मुचि ति । शकलृ पच् मुच् रिच्
वच् विच् सिच् प्रच्छि त्यज् निजिर् भज् एषां द्वन्द्वः । तत्र कान्तेषु शकलृ इत्येकः । लृकार
इत् । भाष्ये तु अनुवन्धरहितः पाठो दृश्यते । चान्तेषु पच् मुच् रिच् वच् विच् सिच् इति
पट् । अत्र 'डुपचप्' इत्यस्यैव ग्रहणं प्रसिद्धत्वात् । न तु 'पचि व्यक्तीकरणे' इत्यस्येत्याहुः ।
'मुचलृ मोक्षणे' इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तु 'मुचि कल्कने' इति भौवादिकस्य । अविशेषात्सर्व-
स्येत्यन्ये । छान्तेषु प्रच्छ् एकः प्रच्छेत्यकार उच्चारणार्थः । णिजिरित्यत्र इर इत्संज्ञा वक्ष्यते ।
भञ्ज् भुजित्यादि छज् इत्यन्तमेकं पदम् । जान्तेषु त्यज् निज् भज् भञ्ज् भुज् भ्रञ्ज् मञ्ज्
यज् युज् रुज् विज् स्वरञ्ज् छज् इति पञ्चदश । अदक्षुदित्यादि नुद् इत्यन्तमेकं
पदम् । तत्र तुदेत्यकार उच्चारणार्थः पद्यभिदित्येकं पदम् । समाहारद्वन्द्वः । पद्येति
इयना निर्देशः । विद्यतिरिति इयना निर्देशः । विनदिति इनमा निर्देशः । शदसदी-
त्यादि बुध्यतीत्यन्तमेकं पदम् । समाहारद्वन्द्वः । सदि स्कन्दि हदि क्षुधि इति इका
निर्देशः । स्विद्यति बुध्यतीति इतिपा इयन्विकरणयोर्निर्देशः । ततश्च दान्तेषु अद्

निरनुवन्धपरिभाषया, 'लुग्विकरणाञ्जुग्विकरणयोः-' इति परिभाषया वा । न च साहचर्या-
ल्लुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति शङ्क्यम्, तस्यानित्यत्वात् । 'क्षु तेजने' । 'शीङ् स्वप्ने' ।
'प्नु प्रस्रवणे' । 'णु स्तुतौ' । 'दुक्षु शब्दे' । 'दुओश्चि गतिवृद्धयोः' 'डोङ् विहायसा गतौ' ।
'श्रिञ् सेवायाम्' । 'वृङ् संभक्तौ' । 'वृन् वरणे' । नन्वेतद्विज्ञानानामेकाचमेवानुदात्तत्वे
ऊर्णुतः ऊर्णुतवानित्यादि न सिद्ध्येदिति चेत् । मैवम्, 'ऊर्णोर्णुवद्भावो वाच्यः' इति वक्ष्य-
माणवार्तिकेनेष्टसिद्धेः । तेन ऊर्णोर्णुयते इत्यत्र तु 'धातोरेकाचः-' इति यङ् । ऊर्णुनावेत्यत्रा-
नेकाचत्वेन प्रवृत्तस्याऽमोऽभावश्च सिध्यति । उक्तं च भाष्ये—'वाच्य ऊर्णोर्णुवद्भावो
यङ्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिपेधार्थमेकाचश्चेदुपग्रहात्' इति । 'विभाषा गुणेऽस्त्रि-
याम् इति हेतावियं पञ्चमी । हेतुरिह फलम् । एतच्च कैयटे स्पष्टम् । उपग्रहः प्रतिपेधः ।
इत्प्रतिपेधार्थमित्यर्थः । एवं च णुवद्भावेनैकाच्चात् 'श्रयुकः किति इति निपेधप्रवृत्तेः ऊर्णुत
इत्यादि सिध्यति । 'एकाच उपदेशे-' इतीप्तिपेधस्तु न प्रवर्तते, णुवद्भावेनैकाचत्वेऽप्यनुदात्त-
त्वभावात्, ऊर्णुवातोर्णुवातोश्चोदात्तत्वात्, तथा चोर्णुविता और्णुवीदित्याद्येपि सिद्धम् ।
'वसतिशकलृभ्यः' इति प्राचो ग्रन्थस्थं पाठमुपेक्ष्य हलन्तेषु कादिक्रमेणाह शकलृ इति ।
कान्त एकः । चान्तेषु पच्मुच्चरिच्वच्विच्सिचः पट् । 'डुपचप् पाके' 'पचि व्यक्ती-
करणे' द्वावपि पचित्यनेन गृह्येते । 'मुचलृ मोक्षणे' । रिचित्यनेन 'रिचिर् विरेके'
'रिचि वियोजनसंपर्चनयोः' इति यौजादिकश्च गृह्यते । वचित्यनेन तु 'वच परिभाषणे'
ब्रुवो वचिरपि । वचियौजादिकोऽपि गृह्यते । 'विचिर् पृथग्भावे' । 'पिच क्षरणे' ।

भञ्जभुजभ्रस्जमस्जियज्युजरूजरूज्विजिस्वजिसञ्जुजः ॥

अदधुद्विद्विद्वदुदिनुदः पद्यभिद्विद्यतिविनदः ।

शदसदी स्विद्यति स्कन्दिहदी क्रुब् धुविबुध्यती ॥

वन्वियुंघिरुवी राधिव्यव्शुवः साधिसिध्यती ।

मन्यहन्नाप्क्षिप्लुपितप्तिपस्तृप्यतिदृप्यती ।

लिप्लुप्वप्लप्ल्वप्लपिभ्रभ्रभलभ्रगमनम्यमो रमिः ।

क्रुशिर्दिशिदिशिदृशमृश्रिश् लिश्विशस्मृशः कृपिः ॥

त्विपुत्पट्विपुत्पुप्यपिप्विपशिपुप्लिप्यतयो घसिः ।

शुद् खिद् छिद् तुद् नुद् पद् (इयन्विकरणः) भिद् विद् (इयन्विकरणः) विद्
(इतन्विकरणः) शद् सद् स्विद् (इयन्विकरणः) स्कन्द हृद् इति पञ्चदश । वन्विरिति
इका निर्देशः । युविरुवी इत्येकं पदम्, इका निर्देशः । राधिव्यव्शुव इत्येकं पदम् । राधोति इका
निर्देशः । साधिसिध्यती इति द्वन्द्वः । साधोति इका निर्देशः । ततश्च वान्तेषु क्रुब् धुब् बुब्
(इयन्विकरणः) क्वब् युब् ख्व् राब् व्यब् शुब् साब् सिब् (इयन्विकरणः) इत्येकादश ।
मन्येत्यादि तिप् इत्यन्तमेकं पदम् । मन्येति इयना निर्देशः । लुपीति इका निर्देशः । तृप्यति-
दृप्यती इति द्वन्द्वः इयना निर्देशः । लिवित्यादि यम् इत्यन्तमेकं पदम् । लुपीति इका निर्देशः ।
रमिरिति भिन्नं पदम्, इका निर्देशः । तथा च वान्तेषु मन् हन्तिरिति द्वौ । मनिः इयन्विकरणः ।
वान्तेषु आप् क्षिप् लुप् तप् तृप् हृप् लिप् वप् शप् स्वप् सृप् इति त्रयोदश । वान्तेषु यम्
रम् लम् इति त्रयः । वान्तेषु गम् नम् यम् रम् इति चत्वारः । क्रुशिरित्यादि
स्युश इत्यन्तमेकं पदम् । हशिरिति च इरित् । क्रुशि दिशि दंशीति
इका निर्देशः । तथा च वान्तेषु क्रुश् दंश् हृश् दिश् मृश् रिश् रुश् लिश् विश्
स्युश् इत्येते दश । कृपिरिति पृथक्पदम्, इका निर्देशः । त्विपित्यादि श्लिप्यतय
इत्यन्तमेकं पदम्, पुप्येति इयना निर्देशः, श्लिप्यतीति इयन्विकरणस्य श्लिपा

द्यान्तेषु प्रच्छयेकः । वान्तेषु त्यज्निजिर्भज्भञ्जभुजभ्रस्जमस्ज्यज्युजरूजरूज्विजिस्व-
जिसञ्जुजः पञ्चदश । भुजित्यनेन 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' 'भुजो कौटिल्ये' इति च गृह्यते ।
युजित्यनेन 'युजिर् योगे' । 'युज समाधौ' इति च गृह्यते । केचित्तु व्याघ्रभूतिश्लोके भाष्ये
च युजित्येतद् 'युजिर् योगे' इत्यस्यैकदेशोच्चारणमित्याहुस्तन्मते 'युज् समाधौ' सेट् ।
सृजित्यनेन तु 'सृज विसर्गे' दिवादिस्तुदादिश्च गृह्यते । वान्तेषु अदधुद्विद्विद्वदुदिनुदपद्यभि-
द्विद्यतिविनदशस्विद्यस्कन्दहृदः पञ्चदश । खिदित्यनेन 'खिद दैन्ये' खिद्यतिः, खिन्दतिः
खिनत्तिश्च गृह्यते । चिद्यतीति । 'विद सत्तायाम्' । चिनादिति । 'विद विचारणे' ।
वान्तेषु क्रुब्धुब्बुब्ध्ववन्वयुब्ख्व्वाब्व्यव्शुब्साब्सिध्यतय एकादश । रुधित्यनेन
'रुधिर् आवरणे' । 'वनो रुव कामे' इति दिवादिश्च गृह्यते । वान्तेषु
मन्यहनौ द्वौ । 'मन ज्ञाने' दिवादिः । वान्तेषु आप्क्षिप् लुप् तप्तिपुत्पुप्यलिप्-
लुप्वप्लप्ल्वप्लपिभ्रभ्रभलभ्रगमनम्यमो रमिः पञ्चदश । क्षिपित्यनेन 'क्षिप प्रेरणे' क्षिप्यतिः, क्षिपतिश्च
गृह्यते । 'लुप स्पशे' । तपित्यनेन 'तप संतापे' 'तप ऐश्वर्ये' दिवादिः 'तप

वसतिदंहदिहिदुहो नह् मिह् रुह् लिह् वहिस्तथा ॥

अनुदात्ता हलन्तेषु धातवो द्व्यधिकं शतम् ।

तुदादौ मतभेदेन स्थितौ यौ च चुरादिषु ॥

तृप् हपी तौ वारयितुं श्यना निर्देश आहतः ।

किं च—स्विद्यपद्यौ सिध्यवुध्यौ मन्यपुष्यश्चिषः श्यना ॥

निर्देशः । तथा च पान्तेषु कृप् त्विष् तुप् द्विप् दुष् पुष् (श्यन्विकरणः) पिष् विपिष् शुष् श्चिष् (श्यन्विकरणः) इत्येकादश । घसिरिति पृथक्पदम् । इकानिर्देशः वसतिरिति पृथक्पदं हितपा निर्देशः । सान्तेषु धस् वस् इति द्वौ । दहदिहिदुह इति द्वन्द्वः दिहीति इका निर्देशः । नह् मिह् रुह् लिह् इति समाहारद्वन्द्वः । वहिरिति पृथक्पदम्, इका निर्देशः । तथेति चकारपर्यायः । हान्तेषु दह् दिह् दुह् नह् मिह् रुह् लिह् वह् इत्यष्टौ । द्व्यधिकं शतमिति । भाष्ये मृषेः । पान्तेषु पाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भावः । अयं पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह तुदादाविति । यौ तृप् हपी तुदादौ चुरादौ च मतान्तरीयत्वेन धातुपाठे स्थितौ तौ अनुदात्तेभ्यो वारयितुं श्यना निर्देशः अभ्युपगत इत्यर्थः । अत एव 'शे मुचादीनाम्' इति सूत्रभाष्ये तृपितो हपित इत्युदाहृतं सङ्गच्छत इति भावः ।

दाहे' इत्यपि णिजभावपक्षे गृह्यते । 'तिष्ठ क्षरणे' । तृप्यतिहृप्यत्योर्वेदकत्वेपि, 'अनुदात्तस्य चर्दुपवस्य—' इत्यमर्योऽयं पाठः । भान्तेषु यभृभलभल्लयः । भान्तेषु गमूनम्यमूरमश्चत्वारः । शान्तेषु कृशृदंशृदिशृमृशृरिशृरुशृलिशृविशृस्पृशो दश । 'रिशृ रुशृ हिंसायाम्' । लिशि-त्यनेन 'लिश् अल्पीभावे' दिवादिः, 'लिश् गतौ' तुदादिश्च गृह्यते । पान्तेषु कृप् त्विष् तुप् द्विप् दुष् पुष्यपिष् विष् शिष् शुष् श्चिष् एकादश । कृपिति भौवादिकतौदादिकौ गृह्यते । विपित्यनेन 'विष्ल व्याप्तौ, तिष् विष्मिपिति दण्डकस्थोऽपि गृह्यते । शिपित्यनेन तु 'शिष्ल विशेषणे' कप खप शिषेति दण्डकस्थश्च गृह्यते । विपिति 'विष्ल व्याप्तौ' इति जौहोत्यादिक एव गृह्यते न तु दण्डकस्थः । शिपित्यनेनापि 'शिष्ल विशेषणे' इति रौधादिक एव न तु दण्डकस्थ इति बोधदेवादयः । सान्तेषु घस्लवसती द्वौ । 'घस्लृ भदने' 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इत्यन्ते-रादेशस्य तु स्थान्यनुदात्तत्वेनापि सिद्धम् । हान्तेषु दहदिह्दुह्सिह्नह् रुह्लिह्वहयोऽष्टौ । दुहित्यनेन दुहिरिति, भौवादिको न गृह्यते, किं तु 'दुह प्रपूरणे' इति आदादिक एवेति प्राञ्चः । इह मनोरमायां संग्रहश्लोक उक्तः—'कचच्छजा दधनपा भमशाः पसहाः क्रमात् । कचका णणटाः खण्डो गघजाष्टखजाः स्मृता' इति । तत्र पूर्वार्धोपात्ता ये चतुर्दश वर्णास्तदन्ता धातव उत्तरार्धोपात्तकादिक्रमेण ये वर्णास्तत्संख्यका बोध्या इत्यर्थः । अत एव कान्त एका, चान्ताः पट्, द्यान्त एकः, जान्ताः पञ्चदशेत्यादि व्याख्यातम् । क इत्येकस्य, च इति पण्णाम्, ण इति पञ्चदशानां संज्ञेत्याद्यभ्युपगमात् । पान्तेषु द्वयोः श्यना निर्देशस्य फलमाह तुदादाविति । तृप् हपी मतभेदेन तुदादौ स्थितौ । चुरादौ तु तृपिः सर्वमतेन स्थितः, हपिस्त्वेकीयमतेनेति विवेकः । अतएव वक्ष्यति—'तृप् तृप्फ तृप्तौ' । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । 'हप हप्फ उत्क्लेशे' । प्रथमः प्रथ-

वसिः शपा लुका यौतिर्निर्दिष्टोऽन्यनिवृत्तये ।
 निजिविजिशक्ल इति सानुवन्वा अमी तथा ॥
 विन्दतिश्चान्द्रदौगदिरिष्टो भाष्येऽपि दृश्यते ।
 व्याघ्रभूत्यादयस्त्वेनं नेह पेटुरिति स्थितम् ॥
 रञ्जिमस्जी अदिपदी 'नुद् क्षुब्ध' शुषिपुषी शिपिः ।
 भाष्यानुक्ता नवेहोक्ता व्याघ्रभूत्यादिसंमतेः ॥

स्पर्ध ३ संघर्षे । संघर्षः पराभिभवच्छा । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । स्पर्धते ।

किं चेति । अन्यदपि वक्ष्यत इत्यर्थः । अन्यनिवृत्तय इति । विकरणान्तरनिवृत्तय इत्यर्थः । तच्चाग्रे पदार्थधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । अमी तथेति । उक्तानुवन्वरहितानां व्यावृत्तय इत्यर्थः । एतदपि तत्तदाद्यधातुकनिरूपणे स्पष्टीभविष्यति । विन्दतिरिति । 'विद्लृ लाम' इति तौदादिकः । चान्द्रदौर्गादिव्याकरणसम्मतः । भाष्येऽपि दृश्यत इति । विन्दतिविनत्तिविद्यतीति तत्र पाठादिति भावः । एनमिति । विन्दतिमित्यर्थः । नेह पेटुरिति । तथापि भाष्यप्रामाण्यादस्यानिदृक्त्वमिति भावः रञ्जिमस्जी इत्येकं पदम् । नुद् क्षुब्ध इति वृथक्कृते पदे । शुषिपुषी इत्येकं पदम् । शिपिरित्यनन्तरम् इत्येते इति शेषः । नवेहेति । नव धातवो भाष्यानुक्ता अपि इहानुदात्तेषु परिगणिता इत्यर्थः । कुत इत्यत आह व्याघ्रभूत्यादिसंमतेरिति । भाष्ये त्वेभ्यो नवभ्यांज्येपां परिगणनं नवानामप्येषामुपलक्षणमिति भावः । तेन रक्तं रागात्, तदस्मिन्नन्नं प्रायेण, कोऽकृतमितप्रतिपन्नाः, शुष्कघृष्टौ, क्तेन नञ्विशिष्टेनेत्यादिसौत्रप्रयोगाः—नुन्नः, मग्नः, पुष्टः, मङ्क्ता, मङ्क्तव्यमित्यादिभाष्यप्रयोगाश्चात्र लिङ्गम् । इत्यनिदकारिकाः । स्पर्धे संघर्ष इति ।

मान्तः, द्वितीयो द्वितीयान्त इत्येके इति च तुदादौ । चुरादौ तु 'तृप तृतौ' । 'तृप द्वप संदीपने' इत्येके इति च । अन्यनिवृत्तय इति । निवर्तनीयास्तु 'निष्विदा स्नेहनमोचनयोः' । 'पद स्थैर्ये' । 'पिध गत्याम्' । 'पिध् शास्त्रे माङ्गल्ये च' । 'बुधिर् बोधने' इति भौवादिकाः । 'मनु अवबोधने' तानादिकः । 'पुप पुष्टौ' भौवादिकः क्रैयादिकश्च । 'हिलप दाहे' भौवादिकः । 'वस आच्छादने' आदादिकः । एते अनुदात्तत्वरहित्यात् सेटः । 'युब् बन्धने' क्रैयादिकोऽयमनुदात्त इत्यनिट् । श्यना निर्देशेन संग्राह्यास्तु 'निष्विदा गात्रप्रक्षरणे' । 'पद गतौ' । 'पिधु संराद्धौ' । 'बुध अवगमने' । 'मत ज्ञाने' । 'पुप पुष्टौ' । 'हिलप आलिङ्गने' । 'वस निवासे' । एतेऽनिटः । 'यु मिथ्रणामिथ्रणयोः' अयं सेट् । अमी तथेति । 'णिजिर् शुद्धौ' । 'ओविजी भयचलनयोः' । 'शक मर्पणे' इत्येषां क्रमेण आदादिकतौदादिदैवादिकानां व्यावृत्तये सानुवन्वा निविष्टा इत्यर्थः । विन्दतिरिति 'विद्लृ लामे' । इष्ट इति । अनिट्-त्वेनेति शेषः । भाष्यानुक्ता इति । भाष्यकृताऽनुक्ताः, न तु प्रत्याख्याता इति नास्तीह तद्विरोधः । ततश्च व्याघ्रभूत्यादिग्रन्थानुरोधात् 'शुष्कघृष्टौ' 'क्तेन नञ्विशिष्टे-

१ अत्र 'नुद्' इति पाठो बालमनोरमानुरोधेन । परन्तु 'तुद्' इति बहु-सम्मतः पाठः ।

२२५६ शपूर्वाः खयः (७—४—६१) अभ्यासस्य शपूर्वाः खयः शिष्यन्ते ।
 'ह्लादिः शेषः' (सू २१७९) इत्यस्यापवादः । पस्पधे । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते ।
 स्पर्धताम् । अस्पर्धत । स्पर्धत । स्पर्धिषीष्ट । अस्पर्धिष्ट । अस्पर्धिष्यत । गाधु

वर्तते इति शेषः । पराभिभवेति । परस्याभिभवः पराजयः । तद्विषयकेच्छेत्यर्थः । नन्वत्रेच्छायां
 पराभिभवस्य कर्मतया स्पर्धधातोः सकर्मकत्वाद् देवदत्तो यज्ञदत्तं स्पर्धयतीत्यादौ
 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्मकर्मकाणाम्—' इत्यकर्मककार्यं कथमित्यत आह धात्वर्थे-
 नोपसंग्रहादकर्मक इति । धात्वर्थवहिर्भूतकर्मकत्वमेव सकर्मकत्वमिति 'सुप आत्मनः
 क्यच्' इति सूत्रभाष्ये प्रपञ्चितत्वादिति भावः । नचैवं सति पदव्यवस्थायां 'स्पर्धायामाङः'
 इत्यत्र कृष्णश्चाणूरमाह्वयते स्पर्धत इत्यर्थे इति मूलग्रन्थविरोध इति वाच्यम्, तत्र स्पर्धेरभिभ-
 वपूर्वकाह्वाने वृत्तेरित्यलम् । स्पर्धत इति । कथ्यन्ताः षट्त्रिंशदनुदात्ते इत्युक्तेरात्मने-
 पदम् । एवधातुवद् लटि रूपाणीति भावः । धातोरिजादित्वाभावाद् 'इजादेश्व—' इति
 लिङ्याम् न । अत एव नानुप्रयोगोऽपि । किन्तु लिटस्तादेशे 'लिटस्तज्ञयोः—' इति तस्यैषि
 'लिटि धातोः—' इति द्वित्वे 'ह्लादिः शेषः' इत्यभ्यासे प्रथमहत्व्यतिरिक्तह्लां निवृत्तौ सस्पर्धे
 इति प्राप्ते । शपूर्वाः खयः । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
 भावः । 'शपूर्वाः—' इत्यत्र शर् पूर्वा येभ्य इत्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । तेन शर् न
 शिष्यते । शिष्यन्त इति । 'ह्लादिः शेषः' इत्यतः शेष इत्यनुवृत्तं कर्मणि घञन्तं बहुवच-
 नान्ततया विपरिणम्यत इति भावः । तथा च प्रकृते अभ्यासे ख्य् पकारः शिष्यते । 'न द्वाः
 संयोगादयः' इति रेफस्य द्वित्वनिषेधो न शङ्क्यः । द्वितीयैकाजवयवस्यैव तन्निषेधात्, तदाह
 पस्पधे इति । नच वज्रश्चेत्यत्राभ्यासे चकार एव शिष्येतेति वाच्यम्, 'ह्लादिः शेषः' इत्यतो
 हि आदिरित्यनुवृत्तं । शव्यतिरिक्तवर्णपिक्षया धात्वादिभूता इत्यर्थः । पस्पधति पस्पधिरे,
 पस्पधिपे पस्पधाथे पस्पधिच्चे, पस्पधे पस्पधिवहे पस्पधिमहे, इति लिटि रूपाणि सुगमानी ।
 स्पर्धितेति । लुटि एवधातुवद् रूपाणि सुगमानीति भावः । स्पर्धिष्यत इति । लृटि
 एवधातुवद्रूपाणीति भावः । स्पर्धतामिति । लोटि एधिवद्रूपपाणीति भावः । अस्पर्धतेति ।
 लङि एधिवद्रूपाणीति भावः । ह्लादित्वादडेव न त्वाङिति विशेषः । स्पर्धतेति ।
 विधिलिङ् एधिवद्रूपाणि । स्पर्धिषीष्टेति । आशिपि लिङि एधिवद्रूपाणि । अस्पर्धि-
 ष्टेति । लुङि एधिवद्रूपाणि । अडागमः, न त्वाङ् इति विशेषः । अस्पर्धिष्यतेति ।
 नानब् इत्यादि सौत्रप्रयोगादत्तुं प्रतिपत्तमित्यादिसावर्लौकिकव्यवहाराच्च उपलक्षणतयैव
 भाष्यं नेयमिति भावः । अकर्मक इति । अत्र केचित्—अभिभवेच्छा धात्वर्थस्तथा
 च स्पर्धार्थकस्य सकर्मकता दृश्यते 'आह्वास्त मेरावमरावतीं या' इति उदाहरिष्यते
 च 'स्पर्धायामाङः' इत्यत्र स्वयमेव 'कृष्णश्चाणूरमाह्वयते स्पर्धत इत्यर्थः' इति ।
 श्रीहर्षोऽपि प्रायुङ्क्त—'तन्नासत्ययुगान्तं वा त्रेधा स्पर्धितुमर्हति' इति । अतोऽस्य सकर्म-
 कत्वं न्याय्यमित्याहुः । शपूर्वाः । अतद्गुणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तेन शरो न
 शेषः किं तु खयामेव । इह स्पर्ध इत्यत्र रेफस्यापि द्वित्वं भवति, द्वितीयस्यैकाचः

४ प्रतिष्ठालिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाघते । जगावे । बाधु ५ लोडने । लोडनं प्रतिघातः । वाघते । नाथृ ६ नाधृ ७ याचूओपतापैश्वर्याशीःपु । 'आशिपि नाथ इति वाच्यम्' । अस्या-
शिष्येवात्मनेपदं स्यात् । नाथते । अन्यत्र नाथति । नाघते । दध ८ धारणे । दधते । २२६०
अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि । (६-४-१२०) लिप्तिमित्तादेशादिकं न भवति यदङ्गं
तदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्थस्याकारस्यैकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि । २२६१ थलि
च सेटि । (६-४-१२१) प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एवाश्रीयते, शसिदद्योः

लृडि एधिवद्रूपाणि । अडागमो विशेषः । न त्वाट् । गाधृ प्रतिष्ठेति । चतुर्थान्तो धातुः ।
ऋकारो 'नागलोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधार्थः । अजगाधत् । प्रतिष्ठा आधारे स्थितिः ।
ग्रन्थो ग्रन्थनं रचनम् । जगाध इति । लिटि द्वित्वादि । अभ्यासस्य ह्रस्वः, च्रुत्वम् । बाधृ
इति । प्रतिघातः पीडनम् । नाथृ नाधृ इति । द्वितीय चतुर्थान्तौ धातू । उपतापो ज्वर-
प्रयुक्ता पीडा । आशीराशासनम् । द्वितीयान्तस्य नाथृधातोर्विशेषमाह आशिपि नाथ इति ।
अत्र नाथ इति षष्ठी । 'अनुदात्तङित-' इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । अनुदात्तेत्वादेव सिद्धे
नियमार्थमिदं वार्तिकम् । तदाह अस्याशिष्येवेति । आशासनार्थवृत्तेरेव नाथधातोरात्म-
नेपदम् । याचूनाद्यर्थवृत्तेस्तु 'शेषात् कर्तरि-' इति परस्मैपदमेवेत्यर्थः । नाथत इति ।
आशास्ते इत्यर्थः । अन्यत्रेति । याचूनाद्यर्थे विद्यमानस्येत्यर्थः । अथ चतुर्थान्तस्य विद्यमान-
स्येत्यर्थः । अथ चतुर्थान्तस्य नाधधातोर्द्विहोत इति । दधेति । चतुर्थान्तोऽयम् ।
तस्य लटि एधिवद्रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लिटस्तादेशे तस्यैशि द्वित्वे दध् दध् ए इति स्थिते ।
अत एकहल्मध्ये । आदेशः आधिर्यस्येति बहुव्रीहिः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् अन्यपदार्थः ।
लिटीति निमित्तसप्तमी अनादेशादेरित्यस्यैकदेशे आदेशोऽन्वेति । लिटि परे निमित्ते य आदेशः
स आधिर्यस्य न भवति तथाविधस्याङ्गस्येति लभ्यते । अङ्गस्येत्यवयवषष्ठी । तथा च तथा-
विधाङ्गावयवस्याऽत इति लभ्यते । एकशब्दः असहायवाची । 'एकेमुख्यान्यकेवलः'
इत्यमरः । एकौ असंयुक्तौ हलौ एकहलौ, तयोर्मध्य एकहल्मध्यः, तत्रेति विग्रहः । अत
इत्यस्यैव विशेषणमिदम् । 'ध्वसोरेद्धौ-' इत्यत एदिति अभ्यासलोप इति चानुवर्तते ।
'गमहन-' इत्यतः कितोत्यनुवर्तते, न तु ङितोति, लिङादेशानां ङित्वासंभवात् । लिटी-
त्येत्वविधौ परनिमित्तं च । आवृत्त्या उभयार्थलाभः, तदाह लिप्तिमित्तेत्यादिना ।
थलि च । प्रागुक्तमिति । 'अत एकहल्मध्ये-' इति यत् प्रागुक्तं एत्वादि तत् सेटि थलि
च स्यादित्यर्थः । थलः कित्वाभावात् पूर्वसूत्रेणाप्राप्तौ वचनम् । ननु देवे पेततुरित्यादौ

संवन्धिरेफस्यैव 'नन्दाः—' इति निषेधादिति बोध्यम् । गाधृ । ऋकारो 'नागलोपि-
शास्वृदिताम्' इति निषेधार्थः । अजगाधत् । आस्पदं स्थापनम् अवस्थानं वा । प्रतिष्ठा
एकत्र स्थापनं संदर्भो वा ग्रन्थः । नाथृ नाधृ । उपतापो रोगः । अनुदात्तेत्वादेव
सिद्धे नियमार्थं वार्तिकमित्याह आशिष्येवेति । अत एकहल्मध्ये । एकशब्दोऽ-
त्रासहायवचनः । एकयोर्हलोर्मध्य इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे असंयुक्तेति । इष्टानुरोधेन
लिटीत्यावर्त्य आदेशविशेषणमेत्वस्य निमित्तं च क्रियत इत्याह लिप्तिमित्तेति ।

प्रतिषेधवचनाज्ज्ञापकात् । तेन प्रकृतिजश्वरां तेषु सत्स्वपि एत्वाभ्यासलोपौ स्त एव । देधे देधाते देधिरे । 'अतः' किम्—दिदिवतुः । 'तपरः' किम्—ररासे । 'एक—इत्यादि' किम्—तत्सरतुः । 'अनादेशादेः' किम्—चकणतुः । लिट् आदेशविशेषणादिह स्यादेव—नेमिथ, सेहे ॥ स्कुदि ९ आप्रवणे । आप्रवण-

'अभ्यासे चर्च' इति जशां चरां च जशि चरि च लिङ्निमित्तादेशादित्वात् कथमेत्वाभ्यासलोपाचित्यत आह आदेशश्चेति । इह 'अत एकहल्मध्ये—' इति सूत्रे आदेशशब्देन स्यान्त्यपेक्षया विरूप एवादेशो विवक्षितः । तथा च तथाविधादेशादेरेव एत्वाभ्यासलोपौ न भवतः स्थानिसरूपादेशादेस्तु न पर्युदास इत्यर्थः । शसिदद्योरिति । 'न शसदद्वादिगुणानाम्' इति शसिदद्योरेत्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेध उच्यते । यदीह यथाकथंचिदादेशादेः पर्युदासः स्यात्, तर्हि शसिदद्योरभ्यासे शकारदकारयोश्चरजशोः शकारदकारादेशे सति आदेशादित्वादेव एत्वाभ्यासलोपयोः अभावसिद्धौ 'न शसदद्वा—' इति तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अतो वैरूप्यसंपादकादेशादेरेव पर्युदासो विनायत इत्यर्थः । तेनेति । स्थानिसरूपादेशादेः पर्युदासाभावादित्यनेनेत्यर्थः । सत्स्वपीति । देधे पेततुरित्यादौ दकाराद्यादेशेषु सत्स्वपीत्यर्थः । देध इति । दध् दध् ए इति स्थिते दकारादकारस्य एत्वेऽभ्यासलोपे च रूपम् । 'असंयोगा-
स्मिद्वि' इति कित्त्वमिह बोध्यम् । देधिर इति । देधिषे देधाये देधिध्वे, देधे देधिध्वे देधिध्वे इति रूपाणि संभवन्तीति भावः । दिदिवतुरिति । दिव्धातोरेतुसि द्वित्वे हलोर्मध्ये अतोऽभावादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । तपरः किमिति । अत इति तपरकरणं किमर्थमित्यर्थः । ररासे इति । 'रास शब्दे' भ्वादिरात्मनेपदी । अत्र हल्मध्यस्थान्नस्य ह्रस्वत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । एकेत्यादि किमिति । एकहल्मध्यस्थस्येति किमर्थमित्यर्थः । तत्सरतुरिति । 'त्सर च्छन्न गतौ' । लिटोऽनुसि द्वित्वे अभ्यासाकारस्य नासंयुक्तहल्मध्यस्थत्वमिति भावः । चकणतुरिति । 'कण शब्दे' । लिटोऽनुसि द्वित्वे 'कुहोर्बुद्धुः' इति ककारस्य बुद्धेन चकारः । तथा च वैरूप्यसंपादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । अथ लिङ्निमित्तादेशादिकमित्यत्र लिङ्निमित्तेत्यस्य प्रयोजनमाह लिटेति । नेमिथेति । 'णमुप्रह्वत्वे शब्दे च' । 'णो नः' इति नत्वम् । यलि इटि द्वित्वे नत्वसंपन्ननकारादेशादित्वेऽपि नत्वस्य लिङ्निमित्तकत्वाभावास्लिङ्निमित्तकादेशादेत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ निर्वाधाविति भावः । सेह इति । 'पह मर्पणे' । 'धात्वादेः पः सः' इति सत्त्वे लिटि द्वित्वे सत्वसंपन्नसकारादेशादित्वेऽपि सत्वस्य लिङ्निमित्तकत्वाभावाद् लिङ्निमित्तकादेशादित्वविरहादेत्वाभ्यासलोपौ निर्वाधाविति भावः । दधिता । दधिप्यते । दधताम् । अदधत । दधेत । दधिषीष्ट । अदधिष्ट । अदधिप्यत ।

किति लिटीति । यद्यपि 'गमहन—' इति सूत्रे कडितीति वर्तते तथापि प्रयोजनाभावाद् डितीत्येतन्नानुवर्तते इति भावः । किति किम्, ननाद । लिटि किम्, पापच्यात् । चकणतुरिति । न चैवमपि वमणतुरित्यत्र 'अभ्यासे चर्च' इत्यस्यासिद्धत्वाभ्यासलोपौ स्त एवेति वाच्यम्, फलभजग्रहणेन एत्वविधिं प्रति तत्

मुत्प्लवनमुद्धरणं च । २२६२ इदितो नुम्धातोः । (७—१—५८) स्कुन्दते । चुस्कुन्दे ।
 द्विदि १० श्वैत्ये । अकर्मकः । श्विन्दते । शिश्विन्दे । वदि ११ अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते ।
 ववन्दे । भदि १२ कल्याणे सुखे च । भन्दते । वभन्दे । मदि १३ स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिग-
 तिषु । मन्दते । ममन्दे । स्पदि १४ किञ्चिच्चलने । स्पन्दते । पस्पन्दे । क्लिदि १५ परिदेवने ।
 शोक इत्यर्थः । सकर्मकः । क्लिन्दते चैत्रम् । चिक्लिन्दे । मुद १६ हर्षे । मोदते । दद १७
 दाने । ददते । २२-३ न शसददवादिगुणानाम् । (६-४-१२६) शसेददेवकारा-

स्कुदीति । उत्प्लवनमुत्प्लुत्य गमनम् । इदितः । इद् ह्रस्व इकारः, इत् इत्संज्ञकः यस्य
 स इदित्, तस्येति विग्रहः । इत्संज्ञकेदन्तवातोरित्यर्थः । तेन चक्षिडादौ न'दोपः । नुमि मकार
 इत् । उकार उच्चारणार्थः । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्कुन्दत इति । 'नश्चापदान्तस्य—'
 इत्यनुस्वारः परसवर्णः । चुस्कुन्द इति । लिटि द्वित्वे 'शपूर्वाः खयः' इत्यभ्यासे ककारः
 शिष्यते । 'कुहोश्चुः' इति तस्य कुत्वेन चकारः । श्विदीति । श्वैत्यं श्वैत्यकरणम् । अकर्मक
 इति । श्वैत्यस्य धात्वर्थोपसंग्रहादिति भावः । ततश्च श्विन्दयति देवदत्तं इत्यादौ 'गतिबुद्धिप्रत्य-
 वसान—' इत्यादिना अकर्मककार्यं द्वितीया भवति । श्वेतीभवनं वा श्वैत्यम् । श्विन्दत इति ।
 श्वेतीभवतीत्यर्थः । इदित्वानुम् । अनुस्वारपरसवर्णो । शिश्विन्द इति । नुमि कृते गुरु-
 मत्वेऽपि इजादित्वाभावादाम् नेति भावः । वदीति । अभिवदनम् आशीर्वादः, तत्कारणभूतो
 व्यापारः प्रणामादिरभिवादनम् । वन्दत इति । इदित्वानुम् । भदीति । कल्याणं शुभ-
 क्रिया, मुखं सुखीभावः । भन्दत इति । इदित्वानुम् । वभन्द इति । अभ्यासे भकारस्य
 जश्भावेन वकारः । मदीति । मोदः सन्तोषः । मदो गर्वः । ममन्द इति । इदित्वानुम् ।
 ममन्द इति । नुमि सति संयुक्तहल्मव्यस्यत्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः स्पदीति ।
 अकर्मकः । स्पन्दत इति । इदित्वानुम् । पस्पन्द इति । 'शपूर्वाः खयः' इत्यभ्यासे पकारः
 शिष्यते । क्लिदीति । परिदेवनशब्दं व्याचष्टे शोक इति । स्मृत्वा क्लेशः शोकः, तदाह
 सकर्मक इति । क्लिन्दते चैत्रमिति । अतीतं चैत्रं स्मृत्वा क्लिन्दनातीत्यर्थः ।
 इदित्वानुम् । चिक्लिन्द इति । अभ्यासे ककारस्य चुत्वेन च इति भावः ।
 मुदेति । हर्षस्तुष्टिः । मोदत इति । शपि लघूपधगुणः । मुमुद इति । 'असं-
 धागाल्लिट्कित्' इति कित्त्वान्न गुणः । ददेति । न ममेति त्यागो दानम्, न तु
 द्रव्यत्यागः, तथा सति धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वापत्तेः । न शसदद् । शस दद
 वादि गुण एपां द्वन्द्वः । अवयवपक्षी । गुणशब्देन विहित एव गुणोऽत्र गुणशब्देन
 विवक्षितः, अन्यथा शसिददिग्रहणवैयर्थ्यात् । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यस्माद् अत

सूत्रस्य सिद्धत्वज्ञापनात् । एवं चादेशश्चेह वैरूप्यसंपादक एव गृह्यत इति व्याख्यानम-
 वश्यं कर्तव्यमेवेति दिक् । मदि स्तुतीति । मोदः संतोषः । मदो गर्वः । स्वप्न
 आलस्यम् । न शसदद् । 'शमु हिसायाम्' दन्त्यान्तः । सूत्रेऽवयवावयविभावः
 पष्ठर्थः । तथा च—शसददवादीनां योऽकार इत्यन्वयसंभवेऽपि अकारस्य गुणरूपत्वा-

दीनां गुणशब्देन भावितस्य च योऽकारस्तस्यैत्वाभ्यासलोपौ न । दददे दददाते दददिरे । ण्वद
१८ स्वर्दं १९ आस्वादाने । अयमनुभवे सकर्मकः । रुचावकर्मकः । २२६४ धात्वादेः षः सः ।
(६-१-६४) धातोरादेः पस्य सः स्यात् । 'सात्पदाद्योः' (सू २१२३) इति पत्वनिषेधः । अनु-
स्वदते । सस्वदे । स्वर्दते । सस्वर्दे । उर्दं २० माने क्रीडायां च । २२६५ उपधायां च ।
(८-२-७८) धातोरुपधाभूतयोः रेफवकारयोर्हल्परयोः परत इको दीर्घः स्यात् । ऊर्दते ।

इति, 'ध्वसोरद्वौ-' इत्यत एदिति, अभ्यासलोप इति चानुवर्तते, तदाह शसेरित्यादिना ।
गुणशब्देनेति किम् ? पेवे । अत्र पचेरकारस्य गुणत्वेऽपि गुणशब्देन विहितत्वाभावात्तान्नायं
निषेधः । पृधातोः पपरतुरिति तु गुणस्योदाहरणम्, गुणशब्देन विहितो यः अर् तदवयवत्वाद्-
कारस्येति बोध्यम् । ददद् इति । ददेर्लिटस्तादेशस्य एशि द्वित्वे 'अत एकहल्मध्ये-' इति
प्राप्तावेत्त्वाभ्यासलोपौ न भवतः । ण्वद् स्वर्दतेति । आस्वादनम् अनुभवः । प्रीतिविषयो भावा-
त्मिका रुचिर्वा, तदाह अयमिति । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । धात्वादेः । ष इति पष्ठ्य-
न्तम्, तदाह धातोरादेः पस्य सः स्यादिति । षकारस्य सः स्यादित्यर्थः । धातुग्रहणं
किम् ? षट् । अत्र धात्वादिवाभावान्न सकारः । आदिग्रहणं किम् ? लपति । न चैवमपि
षकारीयतीत्यादौ सुब्धात्वादेरपि पस्य सकारः स्यादिति वाच्यम्, आदेच उपदेश इत्यनुवृत्तेः ।
एवं षडित्यादावपि उपदेशग्रहणानुवृत्त्यैव व्यावृत्तिसिद्धेर्धातुग्रहणं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । ननु
धातुपाठे स्वद स्वर्दत्येवं सकार एव उपदिश्यताम् । एवं च 'धात्वादेः षः सः' इत्यपि मास्तु
इति चेन्मैवम्, ण्यन्ताद् लुङि असिण्वददित्यत्र षकारश्रवणार्थकत्वाद् धातुपाठे सकारस्यैवोप-
देशे तु असिण्वददित्यत्र सकारस्य आदेशसकारत्वाभावेन षत्वासंभवात् । नन्वेवं सति
अनुस्वदत इत्यत्रादेशसकारत्वात् षत्वापत्तिरित्यत आह सात्पदाद्योरिति । सस्वद्
इति । लिटि द्वित्वे संयुक्तहल्मध्येत्यत्वादेत्वाभ्यासलोपौ नेति भावः । ऊर्दतेति ।
चकारादास्वादानेऽपीति केचित् । उपधायां च । 'सिपि धातोः-' इत्यतो धातोरिति,
'वोरुपधायाः-' इत्यतो वोरिक इति, 'हलि च' इत्यतो हलीति चानुवर्तते । उपधयो-
रित्यर्थे उपधायामित्यार्पणम् तदाह धातोरित्यादि । ऊर्दत इति । अत्र धातोः रेफ-

निवन्वना पष्ठी न संभवतीत्याशङ्क्य तन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे गुणशब्देन भावित-
स्येति । भावितत्वं च साक्षात्परम्परासाधारणम् । तथा च शशरतुः पपरतुरित्यादौ
गुणशब्देन क्रियमाणो योऽर् तदवयवोऽकारः लुलविथेत्यादौ तु गुणशब्देन
क्रियमाणो य ओकारस्तत्स्थानिकस्यावादेशस्यावयवोऽकार इत्यर्थान्नास्त्यत्रानुपपत्तिः ।
ददद् इति । शशसतुः । शशसुः । ववमतुः । ववमुरित्यादावपि निषेधो बोध्यः ।
ण्वद् स्वर्दं । अयमिति । प्रत्येकाभिप्रायेणोक्तमित्याहुः । सकर्मक इति ।
स्वदस्व हव्यानि । हव्यान्यनुभवेत्यर्थः । अकर्मक इति । 'अपां हि तृप्ताय न
वारिधारा स्वादुः सुगन्धिः स्वदते तुपारा' इति श्रीहर्षः । न रोचत इत्यर्थः ।
धात्वादेः । धातुग्रहणं किम्, षट् पङ् । आदेः किम्, लपति । उपधायां च ।

ऊर्दाञ्चक्रे । कुर्दं २१ खूर्दं २२ गुर्दं २३ गुद २४ क्रीडायामेव । कूर्दते । चुकूर्दे । खूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । पूद २५ क्षरणे । सूदते । सुपूदे ।

वान्तत्वाभावाद् 'वोरूपवायाः—' 'हलि च' इत्यस्य चाप्राप्तौ उपवायां चेत्यारम्भः । धातोरित्यभावे पदाधिकारस्यत्वात् पदस्य उपवाभूतयोरित्यर्थः स्यात् । ततश्च क्तिवन्ते ऊर्द इत्यत्रैव स्याद् ऊर्दत इत्यादौ न स्यात् । 'रेफकारयोः' किम् ? पुष्यति । हल्परयोः किम् ? चिरिणांति । 'इकः' किम् ? नर्दति । ऊर्दाञ्चक्र इति । इजादित्वादात् । 'कृश्चानुप्रयुज्यते—' इत्यनुप्रयोगः । कुर्देति । गुदेत्यपि वृथग्धातुः क्रीडायामेवेत्यर्थनिर्देशः । एवकारस्तु इतोऽन्यत्र धात्वर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वं ज्ञापयति कूर्दत इति । 'उपवायां च' इति दीर्घः । चुकूर्द इति । 'कुहोश्च' इति चुत्वम् । खूर्दत इति । 'उपवायां च' इति दीर्घः । एवं गूर्द इति । गोदत इति । शपि लघूपधगुणः । जुगुद इति । 'असंयोगात्' इति कित्त्वान्न गुणः । पूदेति । क्षरणं प्रस्रवणम् । सूदत इति । प्रस्रवतीत्यर्थः । 'धात्वादेः—' इति पस्य सः अलघूपधत्वाच्च गुणः । सुपूद इति । 'धात्वादेः—' इति पस्य सत्वे लिटि द्वित्वादौ इणः परस्यादेशसकारत्वात् पत्वम् । यदि धातुपाठे सकारस्यैव पाठः, ताहि इहादेशसकारत्वाभावात् पत्वं न स्यात् । पोपदेशे तु पष्य सत्वे सति आदेशसकारत्वात् पत्वं सूपपादमिति भावः । ननु धातुपाठे के धातवः पादयः पठिताः, के वा सादयः, पाणिनिकृतपोपदेशपाठस्य इदानीं परिभ्रष्टत्वादित्याशङ्क्य पाणिनीयपरम्परा-

'सिपि धातोः—' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । 'वोरूपवायाः—' इत्यतो वोरिको दीर्घ इति । 'हलि च' इत्यतो हलीति च, तदाह धातोरित्यादि । धातोः किम्, ऊङुतः । कुरुः कुर्वौ कुर्व इत्यत्रेको दीर्घो मा भूत् । न चात्र रेफस्य प्रातिपदिकोपधात्वेऽपि पदोपधात्वाभावादेव दीर्घो न भवेदिति धातोरित्यनुवर्तनमिहानावश्यकमिति वाच्यम्, पदस्येत्यनुवृत्तौ तु कूर्दते खूर्दत इत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गात् । वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति स्वीकाराद् 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वस्य निषेधाभ्युपगमेऽपि कार्यकालपक्षे 'असिद्धं वहिरङ्गम्—' इति परिभाषायाः प्रवृत्तेर्वहिरङ्गस्य यणोऽसिद्धत्वात् कुर्वौ कुर्व इत्यत्र 'उपवायां च' इति दीर्घो न भवेदिति धातुग्रहणानुवर्तनस्य नात्यन्तावश्यकता, पदस्येत्यनुवृत्त्या कूर्दत इत्यादौ दीर्घः सिद्धयत्येवेत्याहुः । रेफकारयोः किम्, 'पुष्प विकसने' पुष्यति । हल्परयोः किम्, चिरिणांति जिरिणांति । इकः किम्, अर्वते । नर्दति । ननु 'हलि च' इत्यत्र रेफकारयोर्हल्परयोरिको दीर्घः स्यादिति व्याख्यायां कूर्दते गूर्दते इत्यादि सिद्धयत्येवेति सूत्रमिदं व्यर्थमिति चेत्, अत्राहुः—'हलि च' इत्यत्र धातुग्रहणमनुवर्तनीयमेव, अन्यथा दिवमिच्छति दिव्यतोऽत्यादावतिप्रसङ्गः स्यात् । तथा च 'उपवायां च' इति सूत्राभावे उपवाभूतयोः वीः परतो दीर्घो न स्यात्, किं तु रेफवान्तयोरेव धात्वोः 'हलि च' इति सूत्रेण स्यादित्येतत्सूत्रमावश्यकमेवेति । सूदत इति । स्रवतीत्यर्थः । ननु स्वदेतिवत् स्वद सूदेति दत्त्यादय एव धातवः पठ्यन्ताम्, पोपदेशान् पठित्वा सत्वविधौ गौरवात् । मैवम् तथाहि सति ण्यन्ताच्चङि असिज्वदत् असूपुदत् इत्यादौ लिटि सुपूदे सिपेवेत्यादौ च 'आदेश-

गात् । ह्लाद २६ अव्यक्ते शब्दे । ह्लास्ते । जह्लादे । ह्लादी २७ सुत्ते च । चादव्यक्ते
शब्दे । ह्लास्ते । स्वाद २८ आस्वादनं । स्वादस्ते । पर्द २९ कुत्सिते शब्दे ।
र्दस्ते । यती ३० प्रयत्ने । यतस्ते । येते । युत् ३१ जुत् ३२ भासने । योतस्ते ।
युयुते । जोतस्ते । जुजुते । विथृ ३३ वेथृ ३४ याचने । विविथे । विवेथे । श्रयि
३५ शैथिल्ये । श्रय्यते । ग्रयि ३६ कौटिल्ये । ग्रय्यते । कत्य ३७ श्लाघायाम् ।
कत्यते । एवाद्योऽनुदात्तेतो गताः ।

अथाष्टात्रिंशत्तर्गोयान्ताः परस्मैपदिनः । अत ३८ सातत्यगमने ।
अतस्ति । 'अत आदेः' (सू २२४८) । आत आतनुः आनुः । लङि आतिसु-

सद्वे प्वष्कादिग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । यद्यपि प्वष्कतिरत्र भाष्ये न दृश्यते तथापि
'सुव्वानुष्ठिबुप्वष्कतीनां सत्त्वप्रतिपेयः' इति वार्तिकतत्त्वलाभ इति भावः । ह्लादेति । रेफवा-
नयम् । अव्यक्तशब्दः अमनुष्यवाक् । जह्लाद् इति । अभ्यासस्य ह्रस्वः, हुत्वम् ।
ह्लादीति । लकारवानयम् । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति इष्णिपेधार्यमीत्वम् । स्वादेति ।
केवलदन्त्यपरकत्वाभावाच्चायं पोपदेशः । असिस्वदत् । पर्देति । गुदस्व इत्यर्थः । यतीति ।
ईदित्वमिष्णपेधार्यम् । येत इति । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्येत्वान्यासलोपौ । युत् जुत्
इति । ऋदित्वं 'नाग्लोपिशास्त्वृदिताम्' इत्याद्यर्थम् । योतत इति । शपि लघूपवगुणः ।
युयुत इति । 'असंयोगात्—' इति कित्त्वान्न गुणः । विथृ वेथृ इति । द्वितीयान्ता-
विर्मा । ननु विथृ इत्येवास्तु, लघूपवगुणे सति वेयत इत्यस्याविशिष्टत्वादित्यत आह विविथे
विवेथ इति । वेथृधातोर्विवेथे इति रूपम् । विथृधातोस्तु 'असंयोगात्—' इति कित्त्वाद्
गुणाभावे विविथ इति रूपमिति भावः । श्रथीति । द्वितीयान्तः । शैथिल्यं संसनम् । श्रय्यते
इति ईदित्वान्नुम् । प्रथीति । द्वितीयान्तः । कौटिल्यं वक्त्रोभवनम् । ग्रय्यत इति ।
कत्येति । अविद्यमानगुणज्ञापनं श्लाघा । अथाष्टात्रिंशदिति । अष्टौ च त्रिंशदिति द्वन्द्वः,
अष्टाविका त्रिंशदिति वा । 'द्व्यष्टनः संख्यायाम्—' इत्यात्वम् । अष्टत्रिंशदिति पाठे तु अष्टेति
पृथक्पदम् । परस्मैपदिन इति । अनुदात्तस्वरितङ्बित्त्वाभावात् 'शेषात् कर्तरि—' इति
परस्मैपदिन एवेति भावः । आतेति । सातत्यगमनं संततगमनम् । लिटि णलि द्वित्वे
ह्लादि शेषे अ अत् इति स्थिते पररूपे प्राप्ते आह अत आदेरिति । इति दीर्घ इति
शेषः । तथा च अभ्यासाकारस्य दीर्घे सति सवर्णदीर्घः, तदाह आतेति । अकारस्य
'सु गतौ' 'स्तुब् आच्छादने' । 'सज विसर्गे' । 'स्तुब् आच्छादने' । 'स्त्र्यै शब्द-
संघातयोः' । एभ्योऽप्ये । पूर्वेषु केषांचिदसंग्रहादाह प्वष्केति । । 'प्वष्क गतौ' ।
'विज्विदो गात्रप्रकरणे' । 'स्वद आस्वादने' । 'प्वज परिप्वज्जे' । 'विज्वप् शये' ।
'स्मिङ् ईपद्धसने' । एते पोपदेशा इत्यन्वयः । 'स्वाद आस्वादने' इत्यादावतिव्याप्तिमा-
शङ्क्याह दन्त्यः केवलदन्त्य इति । तथा च असिस्वदित्यादौ पत्वं नेति भावः ।
ह्लादी सुत्ते च । चादव्यक्ते शब्दे । ईकारः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीष्णिपेधार्यः ।

१ अन्यत्र पुस्तकेषु मूल एवार्यं पाठो दृश्यते ।

ई त् इति स्थिते । २२६६ इट ईटि । (८—२—२८) इटः परस्य सस्य लोपः स्यादीटि परे । 'सिजलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' । आतीत् आतिष्ठाम् आतिष्ठुः । २२६७ वदव्रजहलन्तस्याचः । (७—२—३) वदेव्रजेर्हलन्तस्य चाङ्गस्याचः स्थाने वृद्धिः स्यात्सिचि परस्मैपदेषु । इति प्राप्ते । २२६८ नेटि । (७—२—४) इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात् । मा भवानतीत् अतिष्ठाम् अतिष्ठुः । चित्ती ३९

हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपो न । लुङीति । अतघातोर्लुङस्तपि 'इतश्च' इति इकारलोपः, च्लेः सिचि, तस्य इडागमे 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति ईडागमे आटि वृद्धौ आतिस् ई त् इति स्थिते सतीत्यर्थः । इट ईटि । इट इति पठ्यमी । 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति 'संयोगान्तस्य—' इत्यतो लोप इति चानुवर्तते, तदाह इटः परस्येति । एवं च आतिस् ई त् इति स्थिते सकारस्य लोपे आति ई त् इति स्थिते सवर्णदीर्घे आतीदिति रूपं वक्ष्यति । तत्र सलोपस्यासिद्धत्वात् कथं सवर्णदीर्घ इत्यत आह सिजलोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्य इति । आतिष्ठामिति । लुङस्तस् । तस्य ताम् । च्लेः सिच् । तस्य इटि आटि वृद्धौ षत्वम् । अपृक्तत्वाभावेन ईडभावात् सलोपो न । आतिपुरिति । लुङो झिः । च्लेः सिच् । जुस्, इट्, आट्, वृद्धिः, षत्वम्, रुत्वविसर्गौ । आतीः आतिष्ठम् आतिष्ठ । आतिष्ठम् आतिष्ठ्व आतिष्ठम् । अत्र वृद्धिमाशङ्कितुमाह वदव्रज । वद व्रज हलन्तः, एषां समाहारद्वन्द्वात् षष्ठ्येकवचनम् 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते । तदाह वदेरित्यादिना । हलन्तत्वादेव सिद्धे वदव्रजग्रहणं तु अवादीदन्नाजीदित्यत्र 'अतो हलादेर्लघोः' इति वृद्धिर्विकल्पबाधनार्थम् । नेटि प्रागुक्तं नेति । 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इत्युक्तं नेत्यर्थः । तत्र वदव्रजयोर्विशिष्य विधानाद् हलन्तलक्षणाया एव वृद्धेर्निषेधोऽयम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिस्तु अथाक्षीदित्यादावनिडादौ सिचि चरितार्था । नन्वतीदित्यादौ अकारस्य वृद्धौ सत्यामसव्यां च आट एकादेशे सति रूपे विशेषाभावात् किं तन्निषेधेनेत्याशङ्क्याह मा भवानतीदिति । माङ्योगे आडभावे सति वृद्धिर्निषेधः सफल

प्रह्वनः, प्रह्वनवान् । इह 'ह्लादो निष्ठायाम्' इत्युपधाह्रस्वः । श्लाघायामिति । अविद्यमानगुणसम्बन्धज्ञापनं श्लाघा । आतुतुरिति । हल्मध्यस्थत्वाभावादेत्वं न । इट ईटि । 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यतो लोप इति 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते, तदाह लोपः स्यादिति । इटः किम्, अहर्पीत् । ईटि किम्, आतिष्ठाम् । आतिष्ठुः । सिजलोप इति । अत्र वदन्ति—सलोप इति वक्तव्ये सिज्ग्रहणं 'अलो झलि' इत्यादिसूत्रत्रयं सिज्विपयकमिति ज्ञापनार्थम् । तेनेह न—सोमसुत् । स्तोता । द्विष्टराम् । द्विष्टमाम् । 'धि च' इति सूत्रे तु वामनमते सिचो लोपः । भाष्यमते तु सस्येति भेदो बोध्य इति । वदव्रज । अवादीत् । अब्राजात् । 'अतो ह्लादेः—' इति विकल्पं वाचित्वा अनेन नित्यं वृद्धिः । हलन्तस्योदाहरणमपाधीत्, अवाधीत् । तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम् । 'हलोऽच' इत्युक्ते त्वकन्ताङ्गस्य हलः स्थाने वृद्धिरिति कदाचिदाशङ्क्येत । अच इति तु इक्ष्परिभाषाया अनुपस्थानार्थम् । अन्यथा अभैत्सीदित्यत्र स्यान् त्वपाक्षीदित्यादौ । नेटि । प्रागुक्तं नेति ।

संज्ञाने । चेतति । चिचेत । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिपुः । च्युतिर् ४० आसेचने ।
आसेचनमार्द्राकरणम् । आडीपदर्थेऽभिव्याप्तौ च । 'इर इत्संज्ञा वाच्या' । च्योतयति । चुच्योत ।
२२६६ इरितो वा । (३-१-५७) इरितो धातोश्चल्लेरङ् वा स्यात्परस्मैपदे परे । अच्युतत्,
अच्योतीत् । अच्युतिर् ४१ क्षरणे । अच्योतति । अच्योत । अश्च्युतत्, अश्च्योतीत् । यकार-
रहितोऽप्ययम् । श्र्योतति । मन्थ ४२ विलोडने । विलोडनं प्रतिघातः । मन्थति । ममन्थ ।
यासुटः 'किदाशिपि' (सू २२१६) इति कित्वाद् 'अनिदिताम्—' (सू ४१५)
इति नलोपः । मथ्यात् । कुथि ४३ पुथि ४४ लुथि ४५ मथि ४६ हिंसासंक्ले-

इति भावः । चितीति । ईदित्वं 'श्रोदितो निष्ठायाम्' इति इष्णिपेधार्थम् । चेततीति । शपि
लघूपधगुणः । चिचेतेति । तिवादेशणलः पित्त्वेन 'असंयोगात्—' इति कित्त्वस्याप्रवृत्तेः न
गुणनिषेधः । चिचिततुरित्यादौ तु कित्त्वान्न गुणः । अचेतीदिति । 'इट ईटि' इति सलोपः
अचेतिष्टामिति । अयुक्तत्वाभावादीदृशान्न सिजलोपः । 'नेटि' इति निपेधान्न हलन्तलक्षणा
वृद्धिः । च्युतिरिति । अत्र इकारस्य रेफस्य च प्रत्येकमित्संज्ञायामिदित्वान्नुमि प्राप्ते आह
इर इत्संज्ञेति । तथा च इर् इति समुदायस्य इत्संज्ञकत्वादित्त्वाभावान्न नुमिति भावः ।
च्योततीति । लघूपधगुणः । चुच्योतेति । णलः पित्त्वेन कित्त्वाभावान्न गुणनिषेध
इति भावः । चुच्युततुरित्यादौ तु कित्त्वान्न गुणः । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते ।
इरितो वा । 'धातोरेकाचः—' इत्यतो धातोरिति 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यति-
वक्तिख्यातिभ्यः—' इत्यतः अङिति 'पुषादिद्युतादि—' इत्यतः परस्मैपदेष्विति चानुवर्तते,
तदाह इरितो धातोरित्यादिना । अच्युतदिति । अङि सति ङित्त्वान्न गुणः । अच्युतताम्
अच्युतन् । अच्युतः अच्युततम् अच्युतत । अच्युतम् अच्युताव अच्युताम् । अङभावे त्वाह
अच्योतीदिति । 'इट ईटि' इति सिजलोपः । अच्योतिष्टामित्यादि । अच्युतिरिति । च्युति-
वद्रूपाणि । चुश्च्योतेति । 'शपूर्वाः—' इति चकारः शिष्यते । यकाररहितोऽपीति ।
'मधुश्चुतं घृतमिव सुपूतम्' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । मन्थेति । विलोडनमास्फालनम् ।
मन्थतीत्यादि । सुगमम् । आशीर्लङि विशेषमाह यासुट इति । कुथीति । क्त्वाराऽपि द्विती-

हलन्तत्वादेव सिद्धे वदन्नजोविशिष्य विधानान्न निषेधः, किंतु हलन्तलक्षणाया एव
वृद्धेर्निषेधः, तस्या अनिणादौ सिचि चरितार्थत्वात् । अमुमेवार्थं मनसि निवाय वचिचि
पुस्तकेषु हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नैत्येव पठ्यते । इर इत्संज्ञेति । इकारस्य 'उपदेशो-
जनुनासिकः—' इति, रेफस्य तु 'हलन्त्यम्' इति प्रत्येकमित्संज्ञायाम् 'ईदित—' इति
नुम् स्यादिति भावः । एतस्य वैयर्थ्यं 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' इत्यत्र स्फुटीभवि-
ष्यति । चुश्च्योतेति । 'शपूर्वाः खयः' । यकाररहितोऽप्ययमिति ।
तथा च प्रयुज्यते 'मधुश्च्युतं घृतमिव सुपूतम्' इति । मन्थ । अयं क्रयादावपि ।
'पिब गत्याम्' । अयमुदिदिति केचित् । तत्तु सिध्यतिबुध्यत्योः इयना निर्देशात्
सिधितं बुधितमिति वृत्तिग्रन्थविरुद्धम् । उदित्वे तु 'उदितो वा' इति क्त्वायामिङ्-

शनयोः । इदित्वान्तलोपो न । कुन्थ्यात् । पुन्थ्यात् । लुन्थ्यात् । मन्थ्यात् । पिथ
४७ गत्याम् । सेधति । सिषेध । सेधिता । असेधीत् । 'सात्पदाद्योः' (सू २१२३)
इति पत्वनिषेधे प्राप्ते । २२७० उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तो-
भतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् । (८—३—६५) उपसर्गस्थान्नि-
मित्तादेयां सस्य षः स्यात् । २२७१ सदिरप्रतेः । (८—३—६६) प्रतिभिन्नादुप-
सर्गात्सदेः सस्य षः स्यात् । २२७२ स्तन्भेः । (८—३—६७) सौत्रस्य सस्य षः

यान्ताः । इदित्वान्नुमि कुन्थतीत्यादि सुगमम् । आशीर्लिङि यासुटः कित्त्वेऽपि इदित्वेन 'अनि-
दिताम्—' इति पर्युदासाद् नलोपो नेत्याह इदित्त्वादिति । कुन्थ्यादिति । पुन्थ्यात् लुन्थ्यात्
एतदर्थमेव मन्थधातोः पृथक् मथीति निर्देशः । विप गत्यामिति । अचपरकषकारादित्वात्
षोपदेशोऽयम् । ततश्च 'धात्वादेः—' इति सः । तदाह सेधतीति । सिषेधेति । आदेशसकार-
त्वात् पत्वम् । अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव सिषेधग्रहणात् सेट्कोयम् । असेधीदिति । 'इट-
ईटि' इति सिज्जलोपः । 'नेटि' इति निषेधाद् न हलन्तलक्षणा वृद्धिः । असेधिष्टामित्यादि ।
अयं निषेधतीत्यादौ 'उपसर्गात्सुनोति—' इति पत्वं वक्ष्यति । तत्किमर्थम् 'आदेशप्रत्यययोः'
इत्येव सिद्धेरित्याशङ्क्याह सात्पदाद्योरिति । उपसर्गात्सुनोति । उपसर्गस्था-
दिति । उपसर्गशब्द उपसर्गस्थे लाक्षणिक इति भावः । निमित्तादिति ।
इण् रूपादित्यर्थः । 'इण्कोः' इत्यधिकारेऽपि कोरिति नात्र संबध्यते, असंभवात् ।
सस्येति । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तत इति भावः । षः
स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादिति भावः । अत्र सुनोतीत्यादिः
क्षिप्ता निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थे इति प्राञ्चः । स्पष्टार्थ इति प्रौढमनोरमायाम् । सेन-
येति णिजन्तो नामधातुः । सेवतीति शपा निर्देशात् सिध्यतेर्न ग्रहणम् । अभिपुणो-
तीत्याद्युदाहरणम् । प्रकृते निषेधतीत्याद्यर्थमिह सूत्रोपन्यासः । प्रसङ्गादाह सदिर-
प्रतेः । उपसर्गादिति । उपसर्गस्थादिणः परस्येत्यर्थः । सदिरिति षष्ठ्यर्थे प्रथ-
मेत्यभिप्रेत्याह सदेः सस्येति । निपीदतीत्युदाहरणम् । स्तन्भेः । नकारोपध-
निर्देशस्य प्रयोजनमाह सौत्रस्येति । 'स्तन्भुस्तुन्भु—' इति सूत्रनिर्दिष्टस्य नोपधस्येत्यर्थः ।

विकल्पान्निष्ठायामिण् न स्यात्, 'यस्य विभाषा' इति निषेधात् । सिषेधेति । 'आदेशप्रत्य-
ययोः' इति पत्वम् । उपसर्गात् । 'सुनोति सुवति—' इत्यादि क्षिप्ता निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्य-
र्थस्तेन अभिसोपवीतीत्यादौ पत्वं नेति प्राञ्चः । स्थादिष्वेवाभ्यासस्य पत्वं न सुनोत्यादिष्विति
नियमान्नेह पत्वप्राप्तिरिति व्यर्थः प्रतिषेध इति मनोरमादौ स्थितम् । सेनयेति णिजन्तो नाम-
धातुः । सेनयाऽभिधाति अभिषेपयति । सेधेति शपा निर्देशाद्भौवादिकस्य ग्रहणं न तु
'सिध्यतेः, परिसिध्यति । गृहा दारा इत्यत्रेव तात्स्थ्यात्ताच्छब्दमित्याह उपसर्गस्थादिति ।
निमित्तादिति । इण् रूपात् । कवर्गस्तु नेह सम्बध्यते, असम्भवात् । न च निःपुणोति
निःषेधति निःषिञ्चतीत्यादौ व्यवधानेन इणः परत्वात् सस्य पत्वं न स्यादिति शङ्क्यम्,
पत्वविधौ 'नुम्बिसर्जनीयशर्व्यायेऽपि' इत्यधिकारात् । इणन्तादुपसर्गादिति व्याख्यानं

स्यात् । योगविभाग उत्तरार्थः । किं च अप्रतेः इति नानुवर्तते ।
 'बाहुप्रतिष्ठम्भविबृद्धमन्युः' इति । २२७३ अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः ।
 (८—३—६८) अवात्स्तम्भेरेतयोरर्थयोः पत्वं स्यात् । २२७४ वेष्ट
 त्वनो भोजने । (८—३—६९) व्यवस्थां स्वन्तेः सस्य पः स्याद्भोजने ।

त हि प्रतिपदोक्तः । 'पृभि प्रतिवन्व' इत्यस्य तु धातोरिदित्वान्नुमि लाक्षणिकत्वान्न ग्रह-
 गम् । तेन विस्तम्भत इत्यादौ न पत्वम् । 'उदःस्थास्तम्भोः—' इति सूत्रे तु मोपघग्रहणादु-
 भयोरपि ग्रहणम्, मकारस्य उभयत्रापि लाक्षणिकत्वात् । ननु 'सदि, स्तम्भोरप्रतेः' इत्येक-
 मेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह योगविभाग उत्तरार्थ इति । 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः'
 इत्युत्तरसूत्रे सदेरननुवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । ननु सदेरस्वरितत्वादालम्बनाविदूर्ययोर्वृत्त्यभावादेव च
 अनुवृत्त्यभावः सिद्ध इत्यस्वारस्यादाह किं चेति । नानुवर्तत इति । 'स्तम्भेः' इत्यत्र
 अप्रतेरित्यस्य अनुवृत्तिर्नेष्टा । एकसूत्रत्वे तु अप्रतेरित्यस्य स्तम्भनाजपि संबन्धः स्यादिति
 भावः । अप्रतेरित्यस्य स्तम्भान्वयव्यो वृद्धप्रयोगानुगत इत्याह बाहुप्रतिष्ठम्भेति । अवाच्च ।
 आलम्बनं च आविदूर्यं चेति द्वन्द्वात्सप्तमीद्विवचनम् । एतयोरिति । आलम्बनाविदूर्ययोरर्थ-
 योविद्यमानस्य अवात्परस्य स्तम्भेरित्यन्वयः । अपूर्वविधिरयम्, इणः परत्वाभावाद-
 प्राप्तेः । आलम्बने यथा—यष्टिमवष्टम्य तिष्ठतीति । आक्षिप्येत्यर्थः । आविदूर्यं

तु स्यादेवात्राव्याप्तिः । 'दुरः पत्वणत्वयोः—' इत्युपसर्गत्वप्रतिषेधाद् दुःसुनोति दुःसेधतीत्यादौ
 तु पत्वेन न भवितव्यमिति दिक् । मूर्धन्यादेशे फलितमाह सस्य पः स्यादिति । स्यादित्यु
 'प्राक सितात्—' इत्यत्र क्रमज्ञानस्यापेक्षितत्वात्तेनैव क्रमेण पत्वसूत्राणि व्याचष्टे सदिर-
 प्रतेः । अप्रतेः किम्, प्रतिसीदति । पण्डित्ये प्रथमेत्याह सदेरिति । स्तम्भेः सौत्रस्येति ।
 'स्तम्भस्तुम्भु—' इति सूत्रे निर्दिष्टस्य रोचनार्थस्य, न तु 'पृभि प्रतिवन्वे' इत्यस्येति भावः ।
 एवं 'जृस्तम्भु—' इत्यङ्विधायकसूत्रेऽपि सौत्रस्यैव ग्रहणमिति बोध्यम् । एतच्च 'लक्षणप्रतिप-
 दोक्त—' परिभाषया लभ्यते । सौत्रो हि धातुर्नकारोपघ इति प्रतिपदोक्तः । इदित्वान्नुमि
 पृभिर्लाक्षणिकः । तेन विस्तम्भते इत्यादौ पत्वं न । 'उदःस्थास्तम्भोः—' इति सूत्रे
 मकारोपघग्रहणेनोभयोरपि ग्रहणादुत्तम्भते इति द्वयोरपि रूपं तुल्यम्, मकारस्योभयत्रापि
 लाक्षणिकत्वात् । उत्तरार्थ इति । उत्तरसूत्रे स्तम्भेरानुवृत्त्यर्थ इति भावः । ननु
 'सदिस्तम्भोः' इति सूत्रेऽपि एकदेशे स्वरितत्वप्रतिज्ञानात्कथंचिदनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत
 आह किं चेति । नानुवर्तत इति । तथा च 'स्तम्भेः' इत्यत्राऽननुवृत्तये योगविभाग
 आवश्यक इति भावः । अवाच्चा । चकारश्चित्यप्रयोजन इत्याहुः । आलम्बनमा-
 श्रयणम् । यथा यष्टिमवष्टम्य आस्ते । तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः । आविदूर्यं सामीप्यम् ।
 तच्च प्रयोगोपाधिः । अवष्टब्धा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः । एतयोः
 किम्, अवस्तब्धो वृषलः शीतेन । केचिदिह अविदूरशब्दात्स्वार्थे प्यब् । आविदूर्य-
 मनतिदूरम् । ईपददूरमित्यर्थः । तथा च अविदूरशब्दात् 'न ननुपूर्वात्तत्पुष्पात्'
 इति निषेधे प्राप्ते अतएव निपातनाद्भावे प्रत्यय इति मनोरमाग्रन्थोक्तिर्नतीवोपयुज्यत

२२७५ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिबुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् । (८—३—७०)
 परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य पः स्यात् । निषेधति । २२७६ प्राक्सितादङ्
 व्यवायेऽपि । (८—३—६३) 'सेवसित—' (सू २२७५) इत्यत्र सितशब्दात् प्राक्
 ये सुनोत्यादयस्तेषामङ् व्यवायेऽपि पत्वं स्यात् । न्यपेधत् । न्यपेधीत् । न्यपेधिष्यत् ।
 २२७७ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । (८—३—६४) प्राक्सितात्स्था-
 दिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि पत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् ।

सामीप्यम् । अवपृष्ठा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः । वेष्ट्र । अवादित्यनुकर्ष-
 णार्थश्चकारः, तदाह व्यवाभ्यामिति । विश्वणति । अवप्नवति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
 'अट्कुप्वाङ्-' इति णत्वम् । परिनिविभ्यः । सेवेत्यकार उच्चारणार्थः । 'पेवृ सेवायाम्'
 इति धातोर्ग्रहणम् । परिषेवते । विषेवते । निषेवते । सितेत्यनेन 'शिम् वन्वने' इति क्तान्तस्य
 ग्रहणम् । अस्यैव धातोः एरजन्तो वा पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः । विषितः विषयः । 'पिबु
 तन्तुसन्ताने' । परिषीव्यति । 'पह मर्षणे' परिषहते । सुट् आगमः । परिष्करोतिस्तुस्वञ्जोः
 'उपसर्गात् सुनोति-' इत्येव सिद्धे 'सिवादीनां वा-' इति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् । प्राक्सि-
 तात् । सुनोत्यादय इति । 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यादिसूत्रोपात्ता इति शेषः । तेषा-
 मिति । पञ्चदशानामित्यर्थः । न्यपेधादिति । अकारेण व्यवहितत्वादिणः परत्वाभावादप्राप्तौ
 वचनम् । अभ्यपुणोदित्यप्युदाहार्यम् । स्थादिषु । अभ्यासेनेति तृतीयान्तम् ।
 प्राक्सितादित्यनुवर्तते, तदाह प्राक्सितादिति । 'उपसर्गात्सुनोति-' इति सूत्रे
 स्थाधातुमारभ्य 'परिनिविभ्यः सेवसिता—' इत्यत्र सितशब्दात्प्राग् ये धातव उपात्ताः
 तेषु दशस्वित्यर्थः । निषिषेवेत्यादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उप-
 सर्गात्परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । ननु निषिषेवेत्यादौ अभ्यासस्थसकारस्य 'उपसर्गा-
 त्सुनोति-' इत्यनेनैव सिद्धत्वादभ्यासस्येति व्यर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह एषामे-
 वेति । अभ्यासस्थसकारस्य चेत् पत्वं तर्हि स्थादिदशानामेवेत्यर्थः । एवं च 'पू

इत्याहुः । वेष्ट्र । विप्नवति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । एवम-
 वप्नवति । व्यप्नवति । विपप्वाण । 'स्थादिष्वभ्यासेन-' इति पत्वम् । भोजने किम्, विस्व-
 नति वीणा । परिनिविभ्यः । सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । न च यन्लुग्नितृत्तये शपा
 निर्देश एवास्त्विति शङ्क्यम्, वकारान्तानामूठ्भाविनां यङ्लुङ् नास्तीति वक्ष्यमाणत्वात् ।
 'पेवृ सेवायाम्' परिषेवते । 'पिन् वन्वने', क्तान्तः सितशब्दः, एरजन्तः पचाद्यन्तो वा सय-
 शब्दः । विषितः । विषयः । प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम्, विसो नोति । 'पिबु तन्तुसन्तानं, परिषी-
 व्यति । 'पह मर्षणे' परिषहते । सुडागमः, परिष्करोति, विष्करोति । स्तुस्वञ्जोः 'उपसर्गा-
 त्सुनोति-' इत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परयोरेतयोः 'सिवादीनां वाङ् व्यवायेऽपि' इति
 विकल्पार्थं पुनर्वचनम् । प्राक्सितात् । 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यादिना विहितं पत्वम्-
 अङ् व्यवाय एवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्दस्योपादानम् । तेषामिति । पञ्चदशानामित्यर्थः ।
 अभ्यपुणोदित्यादीन्युदाहृतव्यानि । स्थादिषु । इह द्वे वाक्ये, आद्यं पत्वविव्यर्थं

नपिपेव । निपिपिवतुः । २२७८ सेधतेर्गतौ । (८—३—११३) गत्यर्थस्य सेवतेः । त्वं न स्यात् । गङ्गां विसेधति । पिबू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् । २७६ स्वरतिसूतिसूयतिधूबूदितो वा । (७—२—४४) स्वरत्यादेरुदितश्च

रेणे' अभिसुसूति । अत्राभ्यासस्य न पत्वम् । अभ्यासात्परस्य तु सस्य 'स्तौतिण्योरेव-' इति नियमान्न पत्वम् । सेधतेः । न पत्वमिति । 'न स्पर-' इत्यतो नेत्यनुवृत्तेरिति नावः । गङ्गां विसेधतीति । गच्छतीत्यर्थः । इह 'उपसर्गात्सुनोति-' इति पत्वं न भवति । अनन्तरस्येति न्यायेन 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यस्यैवायं निपेवः, न त्वादेशप्रत्यययो- रेत्यस्यापि । तेन सिपेवेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं भवत्येव । पिबू इति । ननु वाक्यसंज्ञविशेषात्मकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपत्वात्कथं वात्वर्थत्वमित्यत आह शास्त्रं शासन- मेति । माङ्गल्यं तु शुभकर्म । 'पिबू गत्याम्' इतिवदस्यापि रूपाणि । तत्र बलादावार्ध- शतुके नित्यमिति प्राप्ते । स्वरति । 'आर्धवातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । स्वरति सूति सूयति धूब् ऊदित् एपां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । फलितमाह स्वरत्यादेरिति । स्वरतीति स्वरवातोः शपा निर्देशः । सूतीति सूयतीति च लुग्विकरणस्य इयन्विकरणस्य च सूवातोर्निर्देशः । एवं च 'पू प्रेरणे' इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । 'धूब् कम्पने' स्वादिः क्रयादिश्च । अकारानुबन्धनिर्देशाद् 'धू विघ्नने' इत्यस्य न ग्रहणम् । 'इट्सनि वा' इत्यतो नेत्यनुवर्तमाने वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् । एवं च थलि

द्वितीयं तु नियमार्थमित्याशयेनाह व्यवयेऽपीति, पत्वमेपामेव चेति । स्यादीनां दशानामेवाभ्यासस्य पत्वमित्यर्थः । तत्फलं तु 'पू प्रेरणे' अभिसुसूति । अत्रोक्तनियमादभ्या- ससकारस्य न पत्वम्, द्वितीयस्य तु 'स्तौतिण्योः' इति नियमान्न भवति । अभिसिपास- तीत्यत्र तु पणोऽभावादभ्यासात्परस्य पत्वं पूर्वस्य तूक्तनियमान्तेति बोध्यम् । स्यादेतत्— निपिपेवेत्यादौ अभ्यासस्य 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यनेन सिद्धम्, अभ्यासात्परस्य तु 'आदेश- प्रत्यययोः' इत्यनेनेति किमाद्यवाक्येन । अत्राहुः—फलत्रयार्थमाद्यं वाक्यम्, अशोपदेशार्थम् । तथाहि— सेनया अभियातुमिच्छति अभिपिपेणयिपति । अवर्णान्ताभ्यासार्थम् च—'अर्वासनं गोत्रभिदोऽवितष्ठौ' । पणि प्रतिप्रसवार्थं च—अभिपिपिपति । 'पिबू क्षरणे' । 'स्तौतिण्योरेव-' इति नियमात् पभूते सनि निर्वर्तितमपि पत्वमुपसर्गमाश्रित्यात्र भवतीति । सेधतेर्गतौ । श्लिपा निर्देशादगत्यर्थादस्माद्यन्लुकि न निपेवः, तेनोपसर्गमाश्रित्य पत्वं भवत्येव । विसेधतीति । न च सेवेति शपा निर्देशाद्यङ्कि 'उपसर्गात्सुनोति—' इति पत्वं न भवेदिति शङ्क्यम्, 'दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निर्देशस्य चारितार्थात् । अन्यथा सेवतेरिति श्लिपा निर्देशस्य वैयर्थ्यप्राप्तेरिति दिक् । पिबू शास्त्रे । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया । स्वार्थे ष्यञ् । स्वरतिसूति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' भ्वादिः । ननु 'स्वरतिसूधूबूदितो वा' इति सूत्र्यतां किमनेन सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणेन । मैवम्, तथाहि सति निरनुबन्धक- परिभाषया 'पू प्रेरणे' इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं स्यान्न त्वादादिकदैवादिकयोरेतयोः । न चैवं षूङ् इति पठ्यतामिति वाच्यम्, 'लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोः—' इति परिभाषया

परस्य बलदेराधधातुकस्येड्वा स्यात् । २२८० भ्रष्टस्तथोर्धोऽधः । (८—२—४०) झपः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिपेद्ध—सिपेधिय । सेद्धा, सेधिता । सेत्स्यति, सेधिष्यति । असैत्सीत् । २२८१ भ्रलो भ्रलि । (८—२—२६) झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । असैद्धाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म । पक्षे असेधीत् असेधिष्ठामित्यादि । खाट् ४९ भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद् । खद

इडभावपक्षे द्वित्वादौ सिसेध् थ इति स्थिते । भ्रष्टस्तथो । झप इति पञ्चमी । तश्च थ चेति द्वन्द्वः । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । धः इति प्रथमैक-वचनम् । अकार उच्चारणार्थः । धकार इति लभ्यते । अध इति षष्ठ्यन्तम् । धाधातु-भिन्नस्येति लभ्यते । तदाह भ्रष्टः परयोरिति । जश्त्वमिति । सिसेध् ध इति स्थिते 'झलां जश् झशि' इति प्रथमधकारस्य दकारे सिपेद्धेति रूपमित्यर्थः । सिषिधिव-सिषिध्व, सिषिधिम-सिषिध्म । क्रादिनियमस्तु नेड्वशीति प्रक्रमान्नग्रापितस्यैवाभावस्य निवर्तकः, नतु विभाषादिप्रापितस्यापि, अनन्तरस्येति न्यायात् । इट्पक्षे आह सिपेधियेति । सेद्धेति । लुट्, तास्, इडभावः, डा, टिलोपः, गुण, धत्वम् जश्त्वम् । सेद्धारौ सेद्धार इत्यादि । सेधि-तेति । इट्पक्षे रूपम् । सेत्स्यति सेधिष्यतीति । लुटि स्यः, इड्विकल्पः । असैत्सी-दिति । लुडस्तिप, इकारलोपः, च्लिः, सिच्, इडभावः, 'अस्तिसिचः—' इति ईट्, 'वदव्रज—' इति वृद्धिः । धकारस्य चत्वम् । असैध् स तामिति स्थिते, अपृक्तत्वाभावादीडभावाच्च 'इट् ईटि' इति सिचो लोपे अप्राप्ते । भ्रलो भ्रलि । झल इति पञ्चमी । 'संगान्तस्य—' इत्यतो लोप इति, 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते, तदाह भ्रलः परस्य सस्य लोपः स्या-दिति । असैद्धामिति । असैध् स् तामिति स्थिते सलोपे धत्वे जश्त्वे च रूपम् । पक्ष इति । इट्पक्ष इत्यर्थः । असेधीदिति । 'इट् ईटि' इति सलोपः । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । लघूपधगुणः । खाट् इति । अत्र ऋदित्वं 'नाग्लोपि—' इत्याद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह ऋकार इदिति ।

अलुग्विकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणमेव ज्ञापकमित्याहुः । 'धूक् कम्पने' स्वादिः क्रयादिश्च । सानुबन्धनिर्देशो 'धू विधूतने' इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । 'इट् सनि वा' इत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा लिङ्सिज्विशिष्टं वापदमत्रापि लिङ्सिचोरेव विकल्पं कुर्यात् पुनर्वाग्रहणे तु बला-धार्धधातुकमात्रस्य विकल्पः सिद्ध इति भावः । भ्रष्टस्तथोः । अध इति किम्, घत्तः । असैत्सीदिति । 'अस्तिसिचः—' इति ईडागमः । 'वदव्रज—' इति वृद्धिः ततश्चत्वम् । भ्रलो भ्रलि । 'संयोगान्तस्य—' इत्यतो लोप इति, 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह सस्य लोपः स्यादिति । पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तेर्झलो झलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणा-मेकपदसम्बन्धित्वे लोपोऽयम् । तेन सोममुत्स्थानमित्यत्र न भवति । झलः किम्, अनैष्टाम् । झलि किम्, असैत्सीत् । असेधीदिति । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः ।

५० स्थैर्ये हिंसायां च । चाद्भुक्क्षणे । स्थैर्येऽक्रमकः खदति । २२८२ अत उपधायाः ।
(७-२-११६) उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् णिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद । २२८३
णलुत्तमो वा । (७-१-९१) उत्तमो णत्वा णित्स्यात् । चखाद, चखद । २२८४ अतो
इलादेर्लघोः । (७-२-७) हलादेर्लघोरकारस्वेडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् ।
अखादीत्, अखदीत् । वद ५१ स्थैर्ये । पवर्गीयादिः । वदति । ववाद । वेदतुः । वेदिय ।
ववाद, ववद । अवादीत्, अवदीत् । गद ५२ व्यक्तायां वाचि । गदति ।

खदेति । स्थैर्यं स्थिरोभवनम् । णलि अजन्तत्वाभावाद् 'अचो णिति' इति वृद्धेरप्राप्तौ ।
अत उपधायाः । वृद्धिः स्यादिति । 'मृजेवृद्धिः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चिति
णिति चेति । 'अचो णिति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चखादेति । एत्वाभ्यासलोपौ
तु नात्र भवतः । पित्त्वे अकित्वाद् आदेशादित्वात् तदपेक्षया वृद्धेः परत्वाच्च । णलुत्तमः ।
णित् स्यादिति । 'गोतो णित्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चखाद् चखदेति ।
णित्त्वे उपधावृद्धिः । तदभावे न । अतो हलादेः । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते ।
'नेटि' इत्यस्मादिति 'ऊर्णोर्तेविभापा' इत्यतो विभापेति च । तदाह हलादेरिति ।
हलाद्यङ्गावयवस्येत्यर्थः । आदिग्रहणं स्पष्टार्थम्, हलः परस्येत्येव सिद्धेः । अखादीत्
अखदीत् इति । वृद्धौ तदभावे च 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । अखादिष्टाम्, अखदिष्टा-
मित्यादि । वदेति । स्थैर्यं स्थिरोभवनम् । पवर्गीयादिरिति । पवर्गानुतीयादिरित्यर्थः ।
नतु दन्त्योष्ठ्यादिरिति भावः । ववादेति । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । वेदतुरिति ।
अभ्यासजश्वेन आदेशादित्वेऽपि जश्वस्य वैरूप्यापादकत्वाभावादेत्वाभ्यासलोपाविति भावः ।
ववादेत्यत्र तु पित्त्वेन कित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ न । वेदिथेति । अकित्त्वेपि 'थलि च
सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ वेदधुः वेद । अथ उत्तमपुरुषणलि 'णलुत्तमो वा' इति
णित्व-विकल्पादुपधावृद्धिविकल्प इत्याह ववाद ववदेति । वेदिव वेदिम ।
अवादीत्, अवदीत् इति । 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पः । गदेति ।

गुणः । खाद् भक्षणे । ऋकार इदिति । तेन 'नाग्लोपि—' इति निषेधे अत्र खाद् ।
अत उप । अतः किम्, तुतोद । उपधायाः किम्, गणयति । इह अतो लोपं वाधित्वा
परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । अतो हलादेः । इह 'सिचि वृद्धिः—' इति सूत्रमनुवर्तते । 'नेटि'
इति सूत्रादिटि इति 'ऊर्णोर्तेविभापा' इत्यतो विभापाग्रहणं च तदाह इडादावित्यादि ।
अतः किम्, अदेवीत् । हलादेः किम्, मा भवानतीत्, अटीत् । लघोः किम्, अगदीत्, अरक्षीत् ।
इडादौ किम्, अपाक्षीत् । परस्मैपदे किम्, अयतिष्ट, अयतिपाताम् । अचकासीदित्यत्र
चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय 'यिन नाव्यवधानम्—' इति न्यायेन यञ्चकवर्णव्यवधान-
मेवाश्रीयते तदा त्वरक्षीदित्यत्रापि प्रसक्त्याभावान्नघोरिति शक्यमकर्तुमित्याहुः । तपर-
करणं स्पष्टार्थम् । पवर्गीयादिरिति । दन्त्योष्ठ्यादित्वे तु 'न शसदद—' इत्येत्वा-

२२८५ नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तिधातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्य-
तिचिनोतिदेग्धिषु च । (८-४-१७) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य नेर्णः स्यादगदादिषु
प्रणिगदति । जगाद । रद ५३ विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । णद ५
अव्यक्ते शब्दे । २२८६ णो नः । (६-१-६५) धातोरादेर्णस्य नः स्यात्
नदति । 'णोपदेशस्त्वन्द्' नाटिनाथनाघनन्दनकनृनृतः ।' नाटेर्दीर्घार्हस्य ण्युं
दासाद्धटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तिनाघतेः नृनन्द्योश्च केचिणोपदेशता

व्यक्तवाङ् मनुष्यकृतशब्दप्रयोगः । जगादेति । छुत्वजश्त्वे । उपधावृद्धिः । वैरूप्या
पादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । जगदतुः जगदुरित्यादि । नेर्गद । 'रषाभ्यां नो णः
इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गदिसमासेऽपि-' इत्यत उपसर्गादिति च । तच्च उपसर्गस्थे लाक्षणिकम्
तदाह उपसर्गस्थादिति । श्तिपा शपा च निर्देशा यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । प्रणिगदतीति
भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम् । रदेति । णलि उपधावृद्धिर्भभिप्रेत्याह ररादेति । रेदतुरि
त्यादि । अरादीत्, अरदीत् णदेति । अव्यक्तशब्दः अमनुष्यपशुपक्ष्यादिकृतशब्दप्रयोगः
णो नः । ण इति पष्ठ्यन्तम् । 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह धातोरादेरिति
तेन अणतीत्यादौ न नत्वम् । नः स्यादिति । नकारः स्यादित्यर्थः । नदतीति । मेघादिरिति
शेषः । 'णो नः' इति नत्वस्यानैमित्तिकतया लिङ्निमित्तादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ स्
एव—नेदतुरित्यादि । अथ 'नृत्तनद्' नन्दनक्कनाट्नाथनाघनृवर्जम् णोपदेशाः' इति भाष्य
श्लोकाधेन सङ्गृह्णाति णोपदेशास्त्विति । 'नर्द' शब्दे 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः । नाथ ना
याच्चादौ । द्वितीयचतुर्थान्तौ । 'दु नदि समृद्धौ' । 'नक्क नाशने' । 'नृ नये' । 'नृती गात्रविक्षेपे' ।
एभ्योऽष्टभ्योऽन्ये णकारादिधातव इदानीं नकारादित्वेन दृश्यमाना अपि नत्वसंपन्ननकारादित्या
णोपदेशाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । नाटीति ण्यन्तस्य प्रयोजनमाह नाटेरिति । घटादिरिति ।
'नट नृत्तौ' इति घटादिपठित इत्यर्थः । तत्फलं घटादौ वक्ष्यते । मतान्तरमाह तवर्गेति । तवर्ग-
चतुर्थान्तिनाघधातोः नृनन्द्योश्च णोपदेशेषु ण्युंदासाभावमङ्गीकृत्य तेषामपि णोपदेशत्वमाहु-

भ्यासलोपनिषेवाद् वेदतुः वेदिष्येत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः । नेर्गदनद् । गदादीनां चतुर्णां
शपा निर्देशः स्यत्यादीनामेकादशानां श्तिपा निर्देशश्च यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन प्रणिजगादीति,
प्रनिनानदीति, प्रनिसासेति, प्रनिजङ्घनीति इत्यादौ णत्वं न । घुशब्देन घुसंज्ञका दाघादयः
पङ् गृह्यन्ते । जुदाब् प्रणिददाति । दाण् प्रणियच्छति । दो प्रणिद्यति । देङ् प्रणिदयते । घेद्
प्रणिदयति । जुवाब् प्रणिदवाति । माशब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणम् । घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा
भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् । णो नः । धातोरिति । 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्त-
नाद्वात्वादेरित्येव नेह अणति । णोपदेशान्ण्युंदासमुखेनाह णोपदेशास्त्विति । 'नर्द' शब्दे ।
'नट अवस्कन्दने' चुरादिः । यस्तु नट नृत्ताविति घटादिः, स नेह गृह्यते, नाटीति दीर्घनिर्द-
शात् 'नाथ नाघ याच्चादौ' । 'दुनदि समृद्धौ' । 'नक्क नाशने' । 'नृ नये' । 'नृती
गात्रविक्षेपे' । एभ्योऽष्टाभ्यो भिन्ना इत्यर्थः । तवर्गेति । तेषां मते पञ्चभ्यो

गाहुः । २२८७ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । (८—४—१४) उपसर्गस्यान्निमि-
तात्परस्य णोपदेशस्य धातोरनस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । अर्दं
५९ गतौ 'याचते च । 'अत आदेः' (सू २२४८) २२८८ तस्मान्नुड् द्विहलः ।
७—४—७१) द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात् परस्य नुट् स्यात् । आनर्दं । आर्दीत् । नर्दं
५६ गर्दं ५७ शब्दे । णोपदेशत्वाभावात्त णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्दं । तर्दं ५८ हिंसा-
गाम् । तर्दति । कर्दं ५९ कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति । खर्दं ६० दन्दशूके ।
दंशनहिंसादि रूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्दं । अति ६१ अदि ६२
अन्वने । अन्तति । आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये । इन्दति ।

रेत्यर्थः । अत्र मते पञ्चम्यो भिन्ना णोपदेशा इति फलितम् । भाष्यविरोधोऽत्रासुचिवीजम् ।
ननु णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं नकारो विधीयते । नकार एवोपदिश्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रयो-
जनमाह उपसर्गात् । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यविकृतम् । तदाह उपसर्गस्थादिति । 'समासेऽ-
ङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवृत्तेरसमासे न स्यादित्यसमासग्रहणम् । तथा सति प्रणाम
इत्यादौ समासे न स्यादित्यपिग्रहणम्, तदाह समासे असमासेऽपीति । णस्योपदेशो
तस्मिन्निति विग्रहः । प्रणदतीति । भिन्नपदत्वादप्राप्तिः । प्रणिनदतीति । 'नेर्गद-' इति
णत्वम् । नचात्र 'उपसर्गादसमासे-' इति धातुनकारस्य णत्वं शङ्क्यम्, अट्कुप्वाड्भिन्नेन
व्यवधानात् । अर्दंति । 'उपधायां च' इत्यत्र इक इत्यनुवर्तनाद् अर्दतीत्यादौ न दीर्घः । लिटि
गलि द्वित्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इत्यभ्यासाकारस्य दीर्घे आ अर्दति स्थिते तस्मान्नुट् ।
द्वौ हलौ यस्य तस्येति विग्रहः । तच्छब्देन 'अत आदेः' इति कृतदीर्घः परामृश्यते, तदाह
दीर्घाभूतादिति । टकार इत्, उकार उच्चारणार्थः । टित्त्वादाद्यवयवः, तदाह आनर्दति ।
आर्दीदिति । 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । नर्दत्यादि स्पष्टम् । कर्दति । कुत्सितविशेषो
विवक्षित इत्याह कुत्सिते कौक्ष इति । कुक्षिभवे इत्यर्थः । खर्दति । दन्दशूको दंशनस्व-
भावः सर्पः । 'दन्दशूको विलेशयः' इत्यमरः । ननु सर्पस्य क्रियात्वाभावात् कथं धात्वर्थत्व-
मित्यत आह दंशनेति । अति अदीति । इदित्वानुम्, तदाह अन्ततीति ।
आनन्तेति । 'अत आदेः' इति दीर्घः । 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट् । एवम्
अन्दति । आनन्देति । नुट् । आन्दीत् । इदीति । परमैश्वर्यं परमेश्वरीभवनम् ।

भिन्ना णोपदेशाः । उपसर्गाद् । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतोऽनुवर्तनात्समास
एव स्यादित्यसमासग्रहणम्, कृते तु तस्मिन्नसमास एव स्यादित्यपेर्ग्रहणं कृतम् । प्रणिनद-
तीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । धातुनकारस्य तु 'उपसर्गादसमास-' इति णत्वं न
भवत्यडादिभिन्नेन व्यवधानात् । तस्मात् तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यत इत्याह
दीर्घाभूतादिति । खर्दं दन्दशूके । दन्दशूकस्य सर्पत्वात्तद्वाचित्वे धातुत्वं न
संगच्छत इत्यत आह दन्दशूकक्रियायामिति । दन्दशूककर्तृकायामित्यर्थः । आन-

१ 'निर्गलिताम्बुगर्भं' शरद्धनं नार्दति चतकोऽपि' इति पञ्चमे रघुवंशे ।

२२७५ परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुटस्तुस्वञ्जाम् । (८—३—७०)
 परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् । निषेधति । २२७६ प्राक्सितादङ्
 व्यवायेऽपि । (८—३—६३) 'सेवसित—' (सू २२७५) इत्यत्र सितशब्दात् प्राक्
 ये सुनोत्यादयस्तेषामङ् व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । न्यपेधत् । न्यपेधीत् । न्यपेधिष्यत् ।
 २२७७ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य । (८—३—६४) प्राक्सितात्स्था-
 दिष्वभ्यासेन व्यवायेऽपि षत्वं स्यात् । एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोत्यादीनाम् ।

सामीप्यम् । अवपृष्ठा गौः । निरुद्धा सती समीपे आस्त इत्यर्थः । वेश्र । अवादित्यनुकर्ष-
 णार्थश्चकारः, तदाह व्यवाभ्यामिति । विश्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः ।
 'अट्कुप्वाङ्-' इति णत्वम् । परिनिविभ्यः । सेवेत्यकार उच्चारणार्थः । 'पेवृ सेवायाम्'
 इति धातोर्ग्रहणम् । परिपेवते । विपेवते । निषेवते । सितेत्यनेन 'शिब् बन्धने' इति क्तान्तस्य
 ग्रहणम् । अस्यैव धातोः एरजन्तो वा पचाद्यजन्तो वा सयशब्दः । विषितः विषयः । 'पिवु
 तन्तुसन्ताने' । परिपीव्यति । 'पह मर्षणे' परिपहते । सुट् आगमः । परिष्करोतिस्तुस्वञ्जोः
 'उपसर्गात् सुनोति—' इत्येव सिद्धे 'सिवादीनां वा—' इति विकल्पार्थं पुनर्वचनम् । प्राक्सि-
 तात् । सुनोत्यादय इति । 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यादिसूत्रोपात्ता इति शेषः । तेषामि-
 मिति । पञ्चदशानामित्यर्थः । न्यपेधदिति । अकारेण व्यवहितत्वादिणः परत्वाभावादप्राप्तौ
 वचनम् । अभ्यपुणोदित्यप्युदाहार्यम् । स्थादिषु । अभ्यासेनेति तृतीयान्तम् ।
 प्राक्सितादित्यनुवर्तते, तदाह प्राक्सितादिति । 'उपसर्गात्सुनोति—' इति सूत्रे
 स्थाधातुमारभ्य 'परिनिविभ्यः सेवसिता—' इत्यत्र सितशब्दात्प्राग् ये धातव उपात्ताः
 तेषु दशस्त्वित्यर्थः । निषिषेधेत्यादौ अभ्यासात्परस्य सस्य अभ्यासव्यवहितत्वेन उप-
 सर्गात्परत्वाभावादप्राप्तौ वचनम् । ननु निषिषेधेत्यादौ अभ्यासस्थसकारस्य 'उपसर्गा-
 त्सुनोति—' इत्यनेनैव सिद्धत्वादभ्यासस्येति व्यर्थमित्याशङ्क्य नियमार्थमित्याह एषामे-
 वेति । अभ्यासस्थसकारस्य चेत् षत्वं तर्हि स्थादिदशानामेवेत्यर्थः । एवं च 'पू-

इत्याहुः । वेश्र । विष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । एवम-
 वष्वणति । व्यष्वणत् । विपष्वण । 'स्थादिष्वभ्यासेन—' इति षत्वम् । भोजने किम्, विस्व-
 नति वीणा । परिनिविभ्यः । सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः । न च यञ्जुग्निवृत्तये शपा
 निर्देश एवास्त्विति शङ्क्यम्, वकारान्तानामूठ्भाविनां यङ् लुङ् नास्तीति वक्ष्यमाणत्वात् ।
 'पेवृ सेवायाम्' परिपेवते । 'पिब् बन्धने', क्तान्तः सितशब्दः, एरजन्तः पचाद्यजन्तो वा सय-
 शब्दः । विषितः विषयः । प्रत्ययविशिष्टग्रहणं किम्, विसोतीति । 'पिवु तन्तुसन्तानं, परिपी-
 व्यति । 'पह मर्षणे' परिपहते । सुडागमः, परिष्करोति, विष्करोति । स्तुस्वञ्जोः 'उपसर्गा-
 त्सुनोति—' इत्येव सिद्धे परिनिविभ्यः परयोरेतयोः 'सिवादीनां वाङ् व्यवायेऽपि' इति
 विकल्पार्थं पुनर्वचनम् । प्राक्सितात् । 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यादिना विहितं षत्वम्-
 अङ् व्यवाय एवेति भ्रमनिवारणार्थमपिशब्दस्योपादानम् । तेषामिति । पञ्चदशानामित्यर्थः ।
 अभ्यपुणोदित्यादीत्युदाहृतव्यानि । स्थादिषु । इह द्वे वाक्ये, आद्यं षत्वविव्यर्थं

निपिपेव । निपिपिवतुः । २२७८ सेधतेर्गतौ । (८—३—११३) गत्यर्थस्य सेधतेः पत्वं न स्यात् । गङ्गां विसेवति । पिधू ४८ शास्त्रे माङ्गल्ये च । शास्त्रं शासनम् । २२७६ स्वरतिसूतिसूयतिधूबूदितो वा । (७—२—४४) स्वरत्यादेरुदितश्च

प्रेरणे' अभिसुसूपति । अत्राभ्यासस्य न पत्वम् । अभ्यासात्परस्य तु सस्य 'स्तौतिण्योरेव-' इति नियमान्न पत्वम् । सेधतेः । न पत्वमिति । 'न रपर-' इत्यतो नेत्यनुवृत्तेरिति भावः । गङ्गां विसेधतीति । गच्छतीत्यर्थः । इह 'उपसर्गात्सुनोति-' इति पत्वं न भवति । अनन्तरस्येति न्यायेन 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यस्यैवायं निषेधः, न त्वादेशप्रत्यययोरित्यस्यापि । तेन सिपेवेत्यादौ आदेशप्रत्यययोरिति पत्वं भवत्येव । पिधू इति । ननु वाक्यसङ्घविशेषात्मकस्य शास्त्रस्य अक्रियारूपत्वात्कथं वात्वर्थत्वमित्यत आह शास्त्रं शासनमिति । माङ्गल्यं तु शुभकर्म । 'पिब गत्याम्' इतिवदस्यापि रूपाणि । तत्र वलादावार्धधातुके नित्यमिति प्राप्ते । स्वरति । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । स्वरति सूति सूयति धून् ऊदित् एपां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । फलितमाह स्वरत्यादेरिति । स्वरतीति स्त्रुधातोः शपा निर्देशः । सूतीति सूयतीति च लुग्विकरणस्य इयन्विकरणस्य च सूधातोर्निर्देशः । एवं च 'पू प्रेरणे' इति तौदादिकस्य न ग्रहणम् । 'धून् कम्पने' स्वादिः क्र्यादिश्च । अकारानुबन्धनिर्देशाद् 'धू विघ्नने' इत्यस्य न ग्रहणम् । 'इट्सनि वा इत्यतो वेत्यनुवर्तमाने वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थमिति भाष्यम् । एवं च थलि

द्वितीयं तु नियमार्थमित्याशयेनाह व्यवयायेऽपीति, पत्वमेपामेव चेति । स्यादीनां दशानामेवाभ्यासस्य पत्वमित्यर्थः । तत्फलं तु 'पू प्रेरणे' अभिसुसूपति । अत्रोक्तनियमादभ्याससकारस्य न पत्वम्, द्वितीयस्य तु 'स्तौतिण्योः' इति नियमान्न भवति । अभिसिपासतीत्यत्र तु पणोऽभावादभ्यासात्परस्य पत्वं पूर्वस्य तूक्तनियमान्नेति बोध्यम् । स्यादेतत्— निपिपेवेत्यादौ अभ्यासस्य 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यनेन सिद्धम्, अभ्यासात्परस्य तु 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनेनेति किमाद्यवाक्येन । अत्राहुः—फलत्रयार्थमाद्यं वाक्यम्, अशोपदेशार्थम् । तथाहि— सेनया अभियातुमिच्छति अभिपिपेणयिपति । अवर्णान्ताभ्यासार्थम् च—'अर्धासनं गोत्रभिदोऽधितष्ठौ' । पणि प्रतिप्रसवार्थं च—अभिपिपिक्षति । 'पिब क्षरणे' । 'स्तौतिण्योरेव-' इति नियमात् पभूते सनि निवर्तितमपि पत्वमुपसर्गमाश्रित्यात्र भवतीति । सेधतेर्गतौ । शितपा निर्देशाद्गत्यर्थादस्माद्यन्लुकि न निषेधः, तेनोपसर्गमाश्रित्य पत्वं भवत्येव । विसेधतीति । न च सेधेति शपा निर्देशाद्यङ्कि 'उपसर्गात्सुनोति-' इति पत्वं न भवेदिति शङ्क्यम्, 'दैवादिकनिवृत्त्यर्थतया शपा निर्देशस्य चारितार्थात् । अन्यथा सेधतेरिति शितपा निर्देशस्य वैयर्थ्यप्राप्तेरिति दिक् । पिधू शास्त्रे । माङ्गल्यं मङ्गलक्रिया । स्वार्थे ष्यन् । स्वरतिसूति । 'स्त्रु शब्दोपतापयोः' स्वादिः । ननु 'स्वरतिसूधून्लुदितो वा' इति सूत्र्यतां किमनेन सूतिसूयत्योः पृथग्रहणेन । मैवम्, तथाहि सति निरनुबन्धकपरिभाषया 'पू प्रेरणे' इति तौदादिकस्यैव ग्रहणं स्यान्न त्वादादिकदैवादिकयोरेतयोः । न चैवं पूङ् इति पठ्यतामिति वाच्यम्, 'लुग्विकरणाञ्जुग्विकरणयोः—' इति परिभाषया

परस्य वलादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । २२८० भूपस्तथोर्धोऽधः । (८—२—४०) झषः परयोस्तथोर्धः स्यान्न तु दधातेः । जश्त्वम् । सिपेद्ध—सिपेधित् । सेद्धा, सेधिता । सेत्स्यति, सेधिष्यति । असैत्सीत् । २२८१ भल्लो भल्लि । (८—२—२६) झलः परस्य सस्य लोपः स्याज्झलि । असैद्धाम् असैत्सुः । असैत्सीः असैद्धम् असैद्ध । असैत्सम् असैत्स्व असैत्स्म । पक्षे असेधीत् असेधिष्ठामित्यादि । खाह ४९ भक्षणे । ऋकार इत् । खादति । चखाद् । खद

इडभावपक्षे द्वित्वादौ सिसेध् थ इति स्थिते । भूपस्तथो । झष इति पञ्चमी । तश्च थ चेति द्वन्द्वः । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । धः इति प्रथमैकवचनम् । अकार उच्चारणार्थः । धकार इति लभ्यते । अध इति पष्ठ्यन्तम् । धाधातु-भिन्नस्येति लभ्यते । तदाह भूपः परयोरिति । जश्त्वमिति । सिसेध् थ इति स्थिते 'झलां जश् झशि' इति प्रथमधकारस्य दकारे सिपेद्धेति रूपमित्यर्थः । सिपिधिव-सिपिध्व, सिपिधिम-सिपिधम् । क्रादिनियमस्तु नेड्वशीति प्रक्रमाच्चप्रापितस्यैवाभावस्य निवर्तकः, नतु विभापादिप्रापितस्यापि, अनन्तरस्येति न्यायात् । इट्पक्षे आह सिपेधियेति । सेद्धेति । छुट्, तास्, इडभावः, डा, टिलोपः, गुण, धत्वम् जश्त्वम् । सेद्धारौ सेद्धार इत्यादि । सेधि-तेति । इट्पक्षे रूपम् । सेत्स्यति सेधिष्यतीति । छुटि स्यः, इड्विकल्पः । असैत्सी-दिति । छुड्झस्तिप, झकारलोपः, च्लिः, सिच्, इडभावः, 'अस्तिसिचः—' इति ईट्, 'वदव्रज—' इति वृद्धिः । धकारस्य चत्वंम् । असैध् स तामिति स्थिते, अप्रकृताभावादीडभावाच्च 'इट ईटि' इति सिचो लोपे अप्राप्ते । भल्लो भल्लि । झल इति पञ्चमी । 'संगान्तस्य—' इत्यतो लोप इति, 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते, तदाह भल्लः परस्य सस्य लोपः स्या-दिति । असैद्धामिति । असैध् स् तामिति स्थिते सलोपे धत्वे जश्त्वे च रूपम् । पक्ष इति । इट्पक्ष इत्यर्थः । असेधीदिति । 'इट ईटि' इति सलोपः । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः । लघूपधगुणः । खान् इति । अत्र ऋदित्वं 'नागलोपि—' इत्याद्यर्थमित्यभिप्रेत्याह ऋकार इदिति ।

अलुग्विकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणप्रसङ्गात् । अस्याश्च परिभाषायाः सूतिसूयत्योःपृथग्रहणमेव ज्ञापकमित्याहुः । 'धूक् कम्पने' स्वादिः क्रयादिश्च । सानुबन्धनिर्देशो 'धू विधूतने' इत्यस्य निवृत्त्यर्थः । 'इट् सनि वा' इत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्सिचोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा लिङ्सिचिवाशिष्टं वापदमत्रापि लिङ्सिचोरेव विकल्पं कुर्यात् पुनर्वाग्रहणे तु वला-द्यार्धधातुकमात्रस्य विकल्पः सिद्ध इति भावः । भूपस्तथोः । अध इति किम्, घतः । असैत्सीदिति । 'अस्तिसिचः—' इति ईडागमः । 'वदव्रज—' इति वृद्धिः ततश्चत्वंम् । भल्लो भल्लि । 'संयोगान्तस्य—' इत्यतो लोप इति, 'रात्सस्य' इत्यतः सस्येति चानुवर्तते तदाह सस्य लोपः स्यादिति । पदस्येत्यधिकारात्प्रत्यासत्तेर्झलो झलि सस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणा-मेकपदसम्बन्धित्वे लोपोऽयम् । तेन सोममुत्स्यान्मित्यत्र न भवति । झलः किम्, अनैष्टाम् । झलि किम्, असैत्सीत् । असेधीदिति । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधः ।

५० स्थैर्यं हिंसायां च । चाद्भ्रक्षणे । स्थैर्यैःकर्मकः खदति । २२८२ अत उपधायाः ।
 (७-२-११६) उपधाया अतो वृद्धिः स्यात् णिति णिति च प्रत्यये परे । चखाद । २२८३
 णलुत्तमो वा । (७-१-९१) उत्तमो णत्वा णित्स्यात् । चखाद, चखद । २२८४ अतो
 हलादेर्लघोः । (७-२-७) हलादेर्लघोरकारस्येडादौ परस्मैपदपरे सिचि वृद्धिर्वा स्यात् ।
 अखादीत्, अखदीत् । वद ५१ स्थैर्यं । पवर्गीयादिः । वदति । ववाद । वेदतुः । वेदिय ।
 ववाद, ववद । अवादीत्, अवदीत् । गद ५२ व्यक्तायां वाचि । गदति ।

खदेति । स्थैर्यं स्थिरीभवनम् । णलि अजन्तत्वाभावाद् 'अचो ऽणि' इति वृद्धेरप्राप्तौ ।
 अत उपधायाः । वृद्धिः स्यादिति । 'मृजेवृद्धिः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । विति
 णिति चेति । 'अचो ऽणि' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । चखादेति । एत्वाम्यासलोपौ
 तु नात्र भवतः । पित्त्वे अकित्वाद् आदेशादित्वात् तदपेक्षया वृद्धेः परत्वाच्च । णलुत्तमः ।
 णित् स्यादिति । 'गोतो णित्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चखाद् चखदेति ।
 णित्त्वे उपधावृद्धिः । तदभावे न । अतो हलादेः । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवर्तते ।
 'नेटि' इत्यस्मादिटीति 'ऊर्णोतिविभापा' इत्यतो विभापेति च । तदाह हलादेरिति ।
 हलाद्यङ्गावयवस्येत्यर्थः । आदिग्रहणं स्पष्टार्थम्, हलः परस्येत्येव सिद्धेः । अखादीत्
 अखदीत् इति । वृद्धौ तदभावे च 'इट ईटि' इति सिज्जलापः । अखादिष्टाम्, अखदिष्टा-
 मित्यादि । वदेति । स्थैर्यं स्थिरीभवनम् । पवर्गीयादिरिति । पवर्गवृत्तीयादिरित्यर्थः ।
 नतु दन्त्योष्ठ्यादिरिति भावः । ववादेति । 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः । वेदतुरिति ।
 अम्यासजश्त्वेन आदेशादित्वेऽपि जश्त्वस्य वैरूप्यापादकत्वाभावादेत्त्वाम्यासलोपाविति भावः ।
 ववादेत्यत्र तु पित्त्वेन कित्वाभावादेत्त्वाम्यासलोपौ न । वेदिथेति । अकित्त्वेपि 'यलि च
 सेटि' इत्येत्वाम्यासलोपौ वेदयुः वेद । अथ उत्तमपुरुषणलि 'णलुत्तमो वा' इति
 णित्त्व-विकल्पादुपधावृद्धिविकल्प इत्याह ववाद ववदेति । वेदिव वेदिम ।
 अवादीत्, अवदीत् इति । 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पः । गदेति ।

गुणः । खाद् भक्षणे । ऋकार इदिति । तेन 'नाग्लोपि—' इति निषेधे अच खादत् ।
 अत उप । अतः किम्, तुतोद । उपधायाः किम्, गणयति । इह अतो लोपं वाचित्वा
 परत्वाद् वृद्धिः स्यात् । अतो हलादेः । इह 'सिचि वृद्धिः—' इति सूत्रमनुवर्तते । 'नेटि'
 इति सूत्रादिटि इति 'ऊर्णोतिविभापा' इत्यतो विभापाग्रहणं च तदाह इडादावित्यादि ।
 अतः किम्, अदेवीत् । हलादेः किम्, मा भवानतीत्, अदीत् । लघोः किम्, अगदीत्, अरक्षीत् ।
 इडादौ किम्, अपाक्षीत् । परस्मैपदे किम्, अयतिष्ठ, अयतिपाताम् । अचकासीदित्यत्र
 चकारादकारस्य वृद्धिवारणाय 'येन नाव्यवधानम्—' इति न्यायेन यच्चेकवर्णव्यवधान-
 मेवाश्रीयते तदा त्वरक्षीदित्यत्रापि प्रसक्त्याभावाल्लघोरिति शक्यमकर्तुमित्याहुः । तपर-
 करणं स्पष्टार्थम् । पवर्गीयादिरिति । दन्त्योष्ठ्यादित्वे तु 'न शसद—' इत्येत्वा-

२२८५ नेर्गदनदपतपदधुमास्यतिहन्तिवातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्य-
तिचिनोतिदिग्धिषु च । (८-४-१७) उपसर्गस्थानिमित्तात्परस्य नेर्गः स्यादगदादिषु ।
प्रणिगदति । जगाद । रद ५३ विलेखने । विलेखनं भेदनम् । रराद । णद ५४
अव्यक्ते शब्दे । २२८६ णो नः । (६-१-६५) धातोरादेर्णस्य नः स्यात् ।
नदति । 'णोपदेशस्त्वनर्दनाटिनाथनाधूनन्दनकननृतः ।' नाटेर्दीर्घाहस्य पर्युं
दासादघटादिर्णोपदेश एव । तवर्गचतुर्थान्तनाधतेः नृनन्द्योश्च केचिणोपदेशता-

व्यक्तवाङ् मनुष्यकृतशब्दप्रयोगः । जगादेति । च्रुत्वजश्त्वे । उपधावृद्धिः । वैरूप्या-
पादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । जगदतुः जगदुरित्यादि । नेर्गद । 'रषाभ्यां नो णः'
इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादिसमासेऽपि-' इत्यत उपसर्गादिति च । तच्च उपसर्गस्थे लाक्षणिकम्,
तदाह उपसर्गादित्यादिति । शितपा शपा च निर्देशा यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । प्रणिगदतीति ।
भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम् । रदेति । णलि उपधावृद्धिमभिप्रेत्याह ररादेति । रेदतुरि-
त्यादि । अरादीत्, अरदीत् णदेति । अव्यक्तशब्दः अमनुष्यपशुपक्ष्यादिकृतशब्दप्रयोगः ।
णो नः । ण इति पष्ठ्यन्तम् । 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्तनादाह धातोरादेरिति ।
तेन अणतोत्यादौ न नत्वम् । नः स्यादिति । नकारः स्यादित्यर्थः । नदतीति । मेधादिरिति
शेषः । 'णो नः' इति नत्वस्यानैमित्तिकतया लिपिनमित्तादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ स्त
एव—नेदतुरित्यादि । अथ 'नृत्तनर्दनन्दनक्कनाट्नाथनाधूनवर्जम् णोपदेशाः' इति भाष्यं
श्लोकाधेन सङ्गृह्णाति णोपदेशास्त्विति । 'नर्द' शब्दे 'नट अवस्कन्दने' चुरादिः । नाथ नाधू
याच्चादौ । द्वितीयचतुर्थान्तौ । 'दु नदि समृद्धौ' । 'नक् नाशने' । 'नृ नये' । 'नृती गात्रविक्षेपे' ।
एभ्योऽष्टभ्योऽप्ये णकारादिधातव इदानीं नकारादित्वेन दृश्यमाना अपि नत्वसंपन्ननकारादित्या
णोपदेशाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । नाटीति ण्यन्तस्य प्रयोजनमाह नाटेरिति । घटादिरिति ।
'नट नृत्तौ' इति घटादिपठित इत्यर्थः । तत्फलं घटादौ वक्ष्यते । मतान्तरमाह तवर्गेति । तवर्ग-
चतुर्थान्तनाधधातोः नृनन्द्योश्च णोपदेशेषु पर्युदासाभावमङ्गीकृत्य तेषामपि णोपदेशत्वमाहु-

भ्यासलोपनिषेधाद् वेदतुः वेदिथेत्यादि न सिद्ध्येदिति भावः । नेर्गदनद । गदादीनां चतुर्णां
शपा निर्देशः स्यत्यादीनामेकादशानां शितपा निर्देशश्च यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । तेन प्रनिजगादीति,
प्रनितानदीति, प्रनिसासेति, प्रनिजङ्घनीति इत्यादौ णत्वं न । घुशब्देन घुसंज्ञका दाधादयः
पङ् गृह्यन्ते । डुवान् प्रणिददाति । दाण् प्रणियच्छति । दो प्रणियति । देङ् प्रणिदधते । घेट्
प्रणिधयति । डुवान् प्रणिदवाति । माशब्देन मेङ्माङोरेव ग्रहणम् । घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा
भाष्यादौ तथा व्याख्यानात् । णो नः । धातोरिति । 'धात्वादेः षः सः' इत्यतोऽनुवर्त-
नाट्नात्वादेरित्येव नेह अणति । णोपदेशान्पर्युदासमुखेनाह णोपदेशास्त्विति । 'नर्द' शब्दे ।
'नट अवस्कन्दने' चुरादिः । यस्तु नट नृत्ताविति घटादिः, स नेह गृह्यते, नाटीति दीर्घनिर्दे-
शात् 'नाथ नाधू याच्चादौ' । 'दुनदि समृद्धौ' । 'नक् नाशने' । 'नृ नये' । 'नृती
गात्रविक्षेपे' । एभ्योऽष्टाभ्यो भिन्ना इत्यर्थः । तवर्गेति । तेषां मते पञ्चभ्यो

माहुः । २२८७ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य । (८—४—१४) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य णोपदेशस्य धातोर्नस्य णः स्यात्समासेऽसमासेऽपि । प्रणदति । प्रणिनदति । अर्द ५५ गतौ 'याचने च । 'अत आदेः' (सू २२४८) २२८८ तस्मान्नुड् द्विहलः । (७—४—७१) द्विहलो धातोर्दीर्घाभूतादकारात् परस्य नुट् स्यात् । आनर्द । आर्दीत् । नर्द ५६ गर्द ५७ शब्दे । णोपदेशत्वाभावात् णः । प्रनर्दति । गर्दति । जगर्द । तर्द ५८ हिंसायाम् । तर्दति । कर्द ५९ कुत्सिते शब्दे । कुत्सिते कौक्षे । कर्दति । खर्द ६० दन्दशूके । दंशनहिंसादि रूपायां दन्दशूकक्रियायामित्यर्थः । खर्दति । चखर्द । अति ६१ अदि ६२ वन्वने । अन्तति । आनन्त । अन्दति । आनन्द । इदि ६३ परमैश्वर्ये । इन्दति ।

रित्यर्थः । अत्र मते पञ्चम्यो भिन्ना णोपदेशा इति फलितम् । भाष्यविरोधाज्जाहचिवीजम् । ननु णकारमुपदिश्य तस्य किमर्थं नकारो विधीयते । नकार एवोपदिश्यतामित्याशङ्क्य तत्प्रयोजनमाह उपसर्गात् । 'रपाभ्यां नो णः' इत्यविकृतम् । तदाह उपसर्गस्थादिति । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतः समास इत्यनुवृत्तेरसमासे न स्यादित्यसमासग्रहणम् । तथा सति प्रणाम इत्यादौ समासे न स्यादित्यपिग्रहणम्, तदाह समासे असमासेऽपीति । णस्योपदेशो यस्मिन्निति विग्रहः । प्रणदतीति । भिन्नपदत्वादप्राप्तिः । प्रणिनदतीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । नचात्र 'उपसर्गादसमासे-' इति धातुनकारस्य णत्वं शङ्क्यम्, अट्कुप्वाङ्भिन्नेन व्यवधानात् । अर्दति । 'उपधायां च' इत्यत्र इक इत्यनुवर्तनाद् अर्दतीत्यादौ न दीर्घः । लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इत्यभ्यासाकारस्य दीर्घे आ अर्दति स्थिते तस्मान्नुट् । द्वौ हलौ यस्य तस्येति विग्रहः । तच्छब्देन 'अत आदेः' इति कृतदीर्घः परामृश्यते, तदाह आनर्दति । आर्दीदिति । 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । नर्दत्यादि स्पष्टम् । कर्दति । कुत्सितविशेषो विवक्षित इत्याह कुत्सिते कौक्षे इति । कुक्षिभवे इत्यर्थः । खर्दति । दन्दशूको दंशनस्वभावः सर्पः । 'दन्दशूको विलेशयः' इत्यमरः । ननु सर्पस्य क्रियात्वाभावात् कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह दंशनेति । अति अदीति । इदित्वान्नुम्, तदाह अन्ततीति । आनन्तेति । 'अत आदेः' इति दीर्घः । 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट् । एवम् अन्दति । आनन्देति । नुट् । आन्दीत् । इदीति । परमैश्वर्यं परमेश्वरीभवनम् ।

भिन्ना णोपदेशाः । उपसर्गाद् । 'समासेऽङ्गुलेः सङ्गः' इत्यतोऽनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणम्, कृते तु तस्मिन्नसमास एव स्यादित्यपेक्षग्रहणं कृतम् । प्रणिनदतीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । धातुमकारस्य तु 'उपसर्गादसमासे-' इति णत्वं न भवत्यङादिभिन्नेन व्यवधानात् । तस्मात् तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यत इत्याह दीर्घाभूतादिति । खर्द दन्दशूके । दन्दशूकस्य सर्पत्वात्तद्वाचित्वे धातुत्वं न संगच्छत इत्यत आह दन्दशूकक्रियायामिति । दन्दशूककर्तृकायामित्यर्थः । आन-

१ 'निर्गलिताम्बुगर्भं शरदधनं नार्दति चतकोऽपि' इति पञ्चमे रघुवंशे ।

इन्दांचकार । विदि ६४ अवयवे । पवर्गंतृतीयादिः । विन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । भिदि
इति पाठान्तरम् । गडि ६५ वदनैकदेशे । गण्डति । अन्तत्यादयः पञ्चैते न तिङ्विषया इति
काश्यपः । अन्ये तु तिङमपीच्छन्ति । णिदि ६६ कुत्सायाम् । निन्दति प्रणिन्दति । टुनदि ६७
समृद्धौ । २२८६ आदिर्विटुडवः । (१—३—५) उपदेशे धातोराद्या एते इतः स्युः ।
नन्दति । इदित्वान्नलोपो न । नन्द्यात् । चदि ६८ आह्लादे । चचन्द । त्रदि ६९ चेष्टायाम् ।
त्रन्दति । तत्रन्द । कदि ७० कृदि ७१ कृदि ७२ आह्वाने रोदने च । चकन्द । चक्रन्द ।
चक्लन्द । क्लिदि ७३ परिदेवने । चिक्लिन्द । शुन्ध ७४ शुद्धौ । शुन्धति । शुशुन्ध ।
नलोपः शुध्यात् ।

इन्दतीति । इदित्वान्नुम् । इन्दांचकारेति । 'इजादेश्व-' इत्याम् । विदीति । इदित्वान्नु-
मित्याह विन्दतीति । नन्ववयवस्य अक्रियारूपत्वात् कथं धात्वर्थत्वमित्यत आह अवयवं
करोतीत्यर्थ इति । अविन्दीत् । अविन्दिष्टामित्यादि । पाठान्तरमिति । पवर्गोपचतुर्थादि-
रित्यर्थः । गडीति । वदनैकदेश इति । तत्क्रियायामित्यर्थः । गण्डति । अगण्डीत् । अन्त-
त्यादय इति । अति अदि वन्ने, इदि परमैश्वर्ये, विदि अवयवे, गडि वदनैकदेशे इति पञ्च
धातवः तिङ्प्रकृतयो न भवन्तीति काश्यपमतमित्यर्थः अन्य इति । काश्यपादन्ये मुनयः
तिङमपि एभ्य इच्छन्तीत्यर्थः । णिदीति । इदित्वान्नुम् णोपदेशत्वाद् णस्य नत्वम्, तदाह
निन्दतीति । प्रणिन्दतीति । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' इति णत्वम् । टुनदीति । समृद्धिः
प्रजापद्वादपम्पतिः । आदिः । 'भूवादयो धातवः' इत्यस्माद् धातव इत्यनुवृत्तं पष्ठथा विप-
रिणम्यते । 'उपदेशेऽजनुनासिकः-' इत्यस्माद् उपदेश इति, इदिति चानुवर्तते । आदिरिति
इदिति च बहुत्वे एकवचनम्, तदाह उपदेश इति । ट्वित्करणं 'ट्वितोऽशुच्' इत्येतदर्थम् ।
नन्दतीति । इदित्वान्नुम् । इदित्त्वादिति । आशीर्लिङि यासुटः कित्वेऽपि इदित्त्वाद्
'अनिदिताम्-' इति नलोपो नेत्यर्थः । नन्द्यादिति । अन्त्याद् अन्त्यादित्यस्याप्युपलक्षणम् ।
चदीति । इदित्वान्नुमित्याह चन्दतीति । त्रदीति । अदुपवोऽयम् । इदित्वान्नुमित्याह
त्रन्दतीति । कृदि क्लदीति । अदुपधौ । क्लिदि परिदेवन इति । अनुदा-
त्तेषु पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । शुन्ध शुद्धाविति । अकर्मकोऽयम् । शुन्ध-
तीति । शुचिर्भवतीत्यर्थः । ननु शुधीत्येवमिदिदेवायं कुतो न पठित इत्यत आह
नलोप इति । आशीर्लिङि 'अनिदिताम्-' इति नलोपे शुध्यादिति रूपमिष्टम् ।

न्तेति । इदित्वान्नुम्, 'तस्मान्नुङ् द्विहल्-' इति नुट् । वदनैकदेश इति ।
तत्क्रियायामित्यर्थः । 'आदिर्विटुडवः' । उपदेशेऽजनुनासिक-' इत्यतोऽनुवर्तनादाह
उपदेश इति । उपदेशे किम्, विकारीयति । निष्पप्, 'भीतः क्तः सुप्तः' ।
'ट्वितोऽशुच्', नन्दयुः । 'ड्वितः क्वि' कृत्रिमम् । क्लिदि परिदेवने । अनुदात्तेषु
पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः । क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेऽपि परस्मैपदार्थं स्वरितेत्स्वयं

अथ कवर्गीयान्ता अनुदात्तेतो द्विचत्वारिंशत् । शीकृ ७५ सेचने तालव्यादिः । दन्त्या-
दिरित्येके । शीकृते । शिशीके । लीकृ ७६ दर्शने । लोकते । लुलोके । र्लोकृ ७७ संघाते ।
संघातो ग्रन्थः । स चेह ग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः ।
श्लोकते । द्रेकृ ७८ घ्रेकृ ७९ शब्दनोत्साहयोः । उत्साहो वृद्धिरौद्धत्यं च । 'एच इग्रस्वादेशे'
इति ह्रस्वः । दिद्रेके । दिघ्रेके । रेकृ ८० शङ्कायाम् । रेकृते । सेकृ ८१ स्त्रेकृ ८२ स्त्रकि
८३ श्रकि ८४ श्रकि ८५ गतौ । त्रयो दन्त्यादयः द्वौ तालव्यादी । अपोपदेशत्वान्न षः ।
सिसेके । शकि ८६ शङ्कायाम् । शङ्कते । शशङ्क । अकि ८७ लक्षणे ।
अङ्कते । आनङ्के । वकि ८८ कौटिल्ये । वङ्कते । मकि ८९ मण्डने । मङ्कते ।
कक ९० लौल्ये । लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके । कुक ९१ वृक
९२ आदाने । कोकते । चुकुके । वर्कते । ववृके । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं

इदित्वे तु नलोपो न स्यादिति भावः । अथ कवर्गीयान्ता इत्यादि लोक् इत्यन्तम् ।
स्पष्टम् । श्लोकृ इति । संघातशब्दं व्याचष्टे ग्रन्थ इति । ननु वाक्यसमुदायात्मकस्य
ग्रन्थस्य अक्रियात्वात् कथं धात्वर्थत्वमित्याशङ्क्याह स चेहेति । ग्रन्थनं ग्रन्थः—संधीभावः
संधीकरणं वा तत्र संधीभवनं संधनिष्ठम्, संधीकरणं तु संधीकर्तृनिष्ठम् । तत्र संधीभवनार्थ-
कत्वे अकर्मकः संधीकरणार्थत्वे सकर्मक इत्यर्थः । श्लोकत इति । संधीभवतोऽत्यर्थः, संधी-
करोतीति वा । द्रेकृ घ्रेकृ इति । शब्दनं शब्दः । एच इति । लिट एशि द्वित्वे हलादिशेषे
देद्रेक ए इति स्थिते अभ्यासे एकारस्य ह्रस्वो भवन् 'एच इग्रस्वादेशे' इति इकारो भवती-
त्यर्थः । दिघ्रेक इति । अभ्यासे धकारस्य जश्त्वेन दकारः एकारस्य तु ह्रस्व इकारः ।
रेकृ इति । शङ्का संशयः आक्षेपो वा । 'शीकृ सेचने' इत्यारभ्य एतत्पर्यन्ता ऋदितः ।
सेकृ इति । आद्यौ इकारमव्यौ ऋदितौ । इतरे त्रय अदुपधा इदितः । त्रय इति । पञ्चसु
आद्यान्त्रय इत्यर्थः । अपोपदेशत्वादिति । सेकृधातोः पर्युदासान्न षोपदेशत्वम् । द्वितीय-
तृतीययोस्तु दन्त्याच्परकसादित्वाभावान्न षोपदेशत्वम् । ततश्च सकारस्यादेशसकारत्वा-
भावान्न पत्वमिति भावः । एच इग्रस्वादेश इत्यभिप्रेत्याह सिसेक इत्यादि । सलङ्के
इत्यादाविदित्वान्नुम् । शकीति । इदित्वान्नुमित्याह शङ्कत इति । शशङ्क इति ।
अकीति । लक्षणं चिह्निकरणम् । अङ्कत इति । इदित्वान्नुम् । आनङ्क इति । 'तस्मान्नु-
द्धिहलः' इति नुट् । 'वकि कौटिल्ये' इत्यादि स्पष्टम् । कुक वृकेति । द्वितीयः ऋदुपधः ।
शपि लघूपधगुणं मत्वा आह कोकत इति । चुकुक इति । 'असंयोगात्—' इति कित्त्वाद्
न लघूपधगुणः । अभ्यासे चृत्वम् । लघूपधगुणे रपरत्वं मत्वाह वर्कत इति । लिटि
'असंयोगात्—' इति कित्त्वान्न गुण इति मत्वाह ववृक इति । उरदत्वं 'हलादिशेषः' ।
ननु कित्त्वात् परत्वाद् गुणः स्यात्, कृते गुणे रपरत्वे संयोगात्परत्वेन कित्त्वस्या-

न पठितः । शुन्ध शुद्धौ । अयं शौचकर्मणि युधादौ माङ्गलिकः । इधतिस्तस्तवर्गी-
यान्तस्तदनुरोधेन कतिचित् तवर्गीयान्ताः पठिताः । इदानीं लोकप्रसिद्धकादिपाठक्रमेणाह

गुणात्पूर्वविप्रतिषेधेन ।' चक ९३ तृसौ प्रतिघाते च । चकते । चके । ककि ९४ वकि ९५
श्चकि ९६ त्रकि ९७ ङीकृ ९८ त्रौकृ ९९ ष्वष्क १०० वस्क १०१ मस्क १०२ टिकृ
१०३ टीकृ १०४ तिकृ १०५ तीकृ १०६ रधि १०७ लधि १०८ गत्यर्थाः । कङ्कते ।
ङुङ्कै । तुत्रौके । 'सुब्धातुष्विष्वष्कतीनां सत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्यः ।' ष्वष्कते । पष्वष्के । अत्र
तृतीयो दन्त्यादिरित्येके । टेकते । टीकते । एवं तेकते । तीकते । लधिर्भोजननिवृत्तावपि ।
अधि १०९ वधि ११० मधि १११ गत्याक्षेपे । आक्षेपो निन्दा । गतौ गत्यारम्भे च
इत्यन्ये । अङ्कते । आनङ्के । वङ्कते । मङ्कते । मधि कैतवे च । राघृ ११२लाघृ ११३द्राघृ
११४सामर्थ्यं । राघते । लाघते । घ्राघृ इत्यपि केचित् । द्राघृ आयामे च । आयामो दैर्घ्यम् ।
द्राघते । श्लाघृ ११५ कत्यने । श्लाघते ।

प्रवृत्त्या अनित्यत्वादित्यत आह ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेनेति ।
चकेति । तृसावकर्मकः । प्रतिघाते सकर्मकः । एत्वाभ्यासलोपौ मत्वाह चेक इति ।
ककोति । एते पञ्चदश धातवः । आद्याश्चत्वार इदितः । द्वितीयो वकारादिः । तृतीयस्ता-
लव्यादिः । पञ्चमपष्ठौ दशमाद्याश्चत्वारश्च ऋदितः । दशमद्वादशौ इदुपधौ । रघिलघौ इदितौ
चतुर्थान्तौ । कङ्कत इत्यादाविदित्वान्नुम् । ङुङ्कै तुत्रौक इति । अभ्यासे ङस्य जस्त्वेन
ङकार ओकारस्य ह्रस्व उकारः । अथ ष्वष्कधातोः षोपदेशपरिगणनाद् 'धात्वादेः-' इति
सत्त्वे प्राप्ते आह सुब्धात्विति ष्वष्क इति । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्त्वाभ्यासलोपौ न,
संयोगात्परत्वेन लिटः कित्वाभावाच्च । तृतीय इति । तथा च स्वष्कत इति रूपम् ।
केवलदन्त्यपरकसादित्वाभावेन षोपदेशत्वाभावः टेकत इति । लघूपधगुणः । टीकत इति ।
दीर्घोपधत्वान्न गुणः । एवं तेकते तीकत इति । रङ्कते लङ्कते । इदित्वान्नुम् । लधि-
र्भोजननिवृत्तावपीति । निवृत्तिः विमुखीभवनम् । लङ्कते न भुङ्क्त इत्यर्थः । अधीति ।
त्रयोऽपि चतुर्थान्ता इदितः । आनङ्घ इति । 'तस्मान्नुङ्द्विहलः' इति नुट् । वङ्घत
इति । इदित्वान्नुम् । लिटि तु ववङ्घ इति रूपम् । वादित्वात्संयुक्तहल्मध्यस्थत्वात् संयोगा-
त्परत्वेन लिटः कित्वाभावाच्च एत्वाभ्यासलोपौ न । मधि कैतवे चेति । कैतवं वञ्चना ।
राघृ इति । त्रयोऽपि ऋदितः । सामर्थ्यं कार्यक्षमीभवनम् । द्राघृ इत्यपीति । चतुर्थादि-
मपि केचित् पठन्तीत्यर्थः । द्राघृ इति । आयामो दीर्घोभवनम् । । श्लाघृ कत्यन इति ।
कत्यनं स्तुतिः । शीकृ इत्यादयो द्विचत्वारिंशदात्मनेपदिनो गताः ।

अथेत्यादि । चुकुक् इति । परमपि गुणं वाधित्वा नित्यत्वाद् 'असंयोगात्-' इति
कित्वम् । सुब्धात्वित्यादि । सुब्धातोऽरुदाहरणानि । पङ् दन्ता अस्य
पोडन्, तमाचष्टे णिचि टिलोपः पोडयति । एवं पण्डं करोत्याचष्टे वा पण्डयति ।
पण्डीयतीत्यत्र पण्डशब्दात् क्यचि ईत्वं बोध्यम् । एतच्च वार्तिकं भाष्ये प्रत्याख्यातम् ।
तथाहि 'धात्वादेः-' इति सूत्रे उपदेश इति वर्तते । न च सुब्धातूनामुपदेशोऽस्ति ।

१ 'ष्वक' इति कचित् पाठः ।

अथ परस्मैपदिनः पञ्चाशत् । फक्क ११६ नीचैर्गतौ । नीचैर्गतिर्मन्दगमनमसद्व्यव-
हारश्च । फक्कति । पफक्क । तक ११७ हसने । तकति । तकि ११८ कृच्छ्रजीवने ।
तङ्कति । वुक्क ११९ भपणे । भपणं श्वरवः । वुक्कति । कख १२० हसने । प्रनिकखति ।
ओख १२१ राख १२२ लाख १२३ द्राख १२४ घ्राख १२५ शोषणालमर्थयोः । ओखति ।
ओखांचकार । शाख १२६ श्लाख १२७ व्याप्तौ । शाखति । उख १२८ उखि १२९ वख
१३० वखि १३१ मख १३२ मखि १३३ णख १३४ णखि १३५ रख १३६ रखि १३७
लख १३८ लखि १३९ इख १४० इखि १४१ ईखि १४२ वला १४३ रणि १४४ लणि
१४५ अणि १४६ वणि १४७ मणि १४८ तणि १४९ त्वणि १५० अणि १५१ इणि
१५२ इणि १५३ रिणि १५४ लिणि १५५ गत्यर्थाः । द्वितीयान्ताः पञ्चदश । तृतीया-
न्तान्नयोदश । इह खान्तेपु रिख वख चिखि शिखि इत्यपि चतुरः केचित्
पठन्ति । ओखति । २२९० अभ्यासस्याऽसवर्णे । (६—४—७८) इवर्णो-
वर्णान्तस्य अभ्यासस्येयङ्बुडौ स्तोऽसवर्णेऽचि । उवोख । संनिपातपरिभाषया

फक्क नीचैरित्यादि स्पष्टम् । प्रनिकखतीति । 'शेषे विभाषा—' इत्यत्र अकखादाविति
पर्युदासान्नेर्णत्वं नेति भावः । ओख ॥ इति । अलमर्थो भूषणक्रिया पर्याप्तिः, वारणं वा ।
ओखति । ओखांचकार । शाख ॥ श्लाख ॥ इति । श्लाघ ॥ इति, चतुर्थान्ति आत्मनेपदेषु गतः ।
उख उखीति । पञ्चदशेति । ईखि इत्यन्ता इति शेषः । त्रयोदशेति । वलादय इति
शेषः । तत्र इदित्वानुम् । आशीलिङि नलोपाभावश्च । पठन्तीति । तेषां मते खान्ता
एकोनविंशतिरिति बोध्यम् । ओखतीति । शपि लघूपधगुणः । लिटि णलः पित्त्वेन कित्वा-
भावात् प्राप्तस्यापि लघूपधगुणस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषिद्धतया गुरुमत्त्वाभावादामभावे सति
पूर्वं द्वित्वे कृते हलादिशेषे पश्चाद् 'वार्णादाङ्गं वलीयः' इति परिभाषया अन्तरङ्गमपि
सवर्णदीर्घं वावित्वा लघूपधगुणे कृते उ ओख् अ इति स्थिते, उवर्णस्य यणि प्राप्ते अभ्या-
सस्य । 'अचि शुबानु—' इत्यतः अचीति, य्वोरियङ्बुडङाविति चानुवर्तते ।
इश्च उश्च यु, तयोरिति त्रिग्रहः । अभ्यासविशेषणमिदं तदन्तविधिः, तदाह
ष्ठिषुष्वक्ती तु यकारादौ । 'लोपो व्योः—' इति यलोपः । प्रनिकखतीति । 'शेषे
विभाषा—' इत्यत्र अकखादाविति पर्युदासान्नेर्णत्वं नेति भावः । असवर्णेऽचितीति । असवर्णे
किम् उखतुः । अचि किम्, इयाज, उवाय । उवोखेति । 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधात्पूर्वं
द्वित्वं पश्चादुकारस्य लघूपधगुणे कृते अभ्यासस्योवङ् । एवमियेपेत्यत्रेयङ् । असवर्णग्रहण-
सामर्थ्यादियङ्गादौ कर्तव्ये गुणोऽत्र न स्यानिवदिति बोध्यम् । संनिपातपरिभाषयेति । आमि
सति लिट्परत्वं वातोर्न सिच्येदिति भावः । अन्ये तु—'इजादेः—' इति सूत्रे गुरुमानिति नित्ययोगे
मतुप् । ततश्च नित्यं यो गुरुमान् 'एव वृवौ' इत्यादिस्तत्रैव स्यादिति नात्र आमः प्रसक्तिरित्याहुः ।
उखतुरित्यत्र कित्वाद् गुणाभावे 'अभ्यासस्यासवर्णे' उवङ् न भवति । ननु इयेप उवोखेत्वन-
प्यन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे कृतेऽच्परत्वाभावादियङ्बुडौ न स्त इतीष्टरूपासिद्धेः किं तत्रा-

‘इजादेः—’ (सू २२३७) इत्याम् न । ऊखतुः । ऊखुः । इह सवर्णदीर्घस्या-
भ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्भ्रस्वः प्राप्नो न भवति । सकृत्प्रवृत्तत्वात् । आङ्गत्वाद्वि-
पर्जन्यदल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः । ‘वाणांदाङ्गं वलीयः’ इति न्यायात्
परत्वाच्च । उङ्ङति । ववाख । ववखतुः । वङ्ङति । मेखतुः । (मङ्ङति । ममङ्ङ ।

इवर्णोविर्णान्तस्येति । डित्वादन्तादेशौ । उवोखेति । ‘अचि श्नुधातु—’ इत्यस्य तु नात्र
प्राप्तिः, अजादौ प्रत्यये परत एव तत्प्रवृत्तेः, अभ्यासस्य अङ्गत्वाभावाच्च । ननु द्वित्वे कृते
लघूपधगुणे सति इजादिगुरुमत्त्वाद्वा स्यादित्यत आह संनिपातेति । णलि परे विहितगुण-
संपन्नमिजादिगुरुमत्त्वमाश्रित्य आम् गुणो न प्रवर्तयति, आमि सति धातोर्णत्परकत्वव्याघाता-
दिति भावः । ऊखतुरिति । अपित्वेन कित्वाद् लघूपधगुणाभावे द्वित्वे हलादिशेषे सवर्णपर-
कत्वादभ्यासस्यासवर्ण इति इयङभावे सवर्णदीर्घे रूपमिति भावः । ननु उखतुरित्यत्र ऊका-
रस्य सवर्णदीर्घसंपन्नस्य एकादेशतया पूर्वान्तत्वेनाभ्याससंवन्धित्वाद् ‘ह्रस्वः’ इत्यभ्यासस्याचो
विधीयमानो ह्रस्वः प्राप्नोतीत्याशङ्कते इह सवर्णदीर्घस्य अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद्भ्रस्व-
प्राप्त इति । अथ परिहरति न भवतीति । कुत इत्यत आह सकृत्प्रवृत्तत्वादिति ।
तदेवोपपादयति अङ्गत्वादिति । उ उखतुरिति स्थिते पर्जन्यवत्लक्षणप्रवृत्त्या अभ्यासह्रस्वे
सवर्णदीर्घः ऊखतुरिति स्थितिः । तत्र ऊकारस्य पुनरभ्यासह्रस्वो न भवति । ‘लक्ष्ये लक्षणस्य
सकृदेव प्रवृत्तिः’ इति न्यायादित्यर्थः । (ननु ’ वर्णमात्रापेक्षत्वेन अन्तरङ्गतया प्रथमं सवर्ण-
दीर्घ एव स्यादिति ह्रस्वस्य प्रथमं प्रवृत्तिर्दुरुपपादेत्यत आह वाणांदाङ्गं । तथा चानया परि-
भाषया वहिरङ्गोऽपि ह्रस्व एव प्रथमं प्रवर्तत इति भावः । परत्वाच्चेति । नन्विदमनुपपन्नम्,
उक्तरीत्या अन्तरङ्गं सवर्णदीर्घं प्रति ह्रस्वस्य परत्वकथनानौचित्यादिति चेद् न, परत्वादित्य-
परकालप्राप्तिकत्वादित्यर्थात् । अभ्यासविकारेषु परस्परं वाच्यवाधकभावाभावेन युगपदेव) हला-
दिशेषे ह्रस्वे च कृते पश्चात्प्रवर्तमानस्य सवर्णदीर्घस्य पूर्वं पूर्वमन्तरङ्गं परं परं वहिरङ्गमिति

सवर्णग्रहणेनेति चेत् । अत्राहुः—‘वाणांदाङ्गं वलीयः’ इति परिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणं
कृतम् । तेन भवतीत्यत्रान्तरङ्गमपि यणं वाधित्वा गुणो भवति । तथा किरोतेर्धमि
कार इत्यत्र यणं वाधित्वा वृद्धिर्भवति । न चैवं सिवेरौणादिके नप्रत्यये स्योन
इत्यत्र ‘ह्रस्वोः शूड—’ इत्युठि कृते लघूपधगुणं वाधित्वा यण् न स्यादिति वाच्यम्,
समानाश्रय एव वाणांदाङ्गस्य वलीयत्वात् । इह तु निमित्तभेदेन व्याश्रयत्वमिति ।
अभ्यासग्रहणेनेति । पूर्वस्यान्तवत्त्वेनेत्यर्थः । पर्जन्यवत्लक्षणेति । उपयोगानु-
पयोगाविचारेण प्रवर्तमानं शास्त्रं ह्रस्वस्थानेऽपि ह्रस्वं प्रवर्तयतीत्यर्थः । तथा चैकस्मिन्लक्ष्ये
लक्षणं सकृदेव प्रवर्तत इति न तस्य पुनः प्रवृत्तिरिति भावः । आङ्गं वलीय इति ।
नन्वत्र ह्रस्वसर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात्समानाश्रयत्वाभावो कथमाङ्गस्य वलीयस्त्वमिति
चेत् । सत्यम्, इष्टानुरोधेन स्थानिनमादाय क्वचित्समानाश्रयत्वाभ्युपगमात् । अत
एवोद्देश्ये इत्यस्माद्विडि ऊवे ऊवते इत्यादीष्टं सिध्यति । उवङः प्राक् सवर्ण-

नखति । नङ्गति । रखति । रेखतुः । रङ्गति । एखति । इङ्गति । ईङ्गति । वल्गति ।
 रङ्गति । लङ्गति । अङ्गति । वङ्गति । मङ्गति । तङ्गति । त्वङ्गति । श्रङ्गति । ऋङ्गति ।
 इङ्गति । रिङ्गति । लिङ्गति । रेखति । त्रखति । त्रिङ्गति । शिङ्गति) । त्वगि कम्पने च ।
 युगि १५६ जुगि १५७ वुगि १५८ वर्जने । युङ्गति । घघ १५९ हसने । घघति । जघाघ ।
 मघि १६० मण्डने । मङ्गति । शिघि १६१ आघ्राणे । शिङ्गति ।

न्यायेन वहिरङ्गत्वादित्यलम् उङ्गतीति । इदित्वान्नुम् । ववाखेति । वखधातोर्णलि उपधा-
 वृद्धिः । ववखतुरिति । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । वङ्गतीति । वखिधातोरित्त्वान्नुम्,
 ववङ्ग । मेखतुरिति । एत्वाभ्यासलोपौ । मङ्गतीति । मखिधातोरिदित्वान्नुम् ममङ्गेति ।
 संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न नखति नङ्गतीति । 'णो नः' इति नत्वम् ।
 रखतीति । णलि तु उपधावृद्धिः, रराख । अनुसादावेत्वाभ्यासलोपौ । रेखतुरित्यादि ।
 रङ्गतीति । इदित्वान्नुम् । ररङ्ग । एखतीति । इखधातोः शपि लघूपधगुणः । इयेख ।
 ईखतुः । इङ्गतीति । इदित्वान्नुम्, इङ्गांचकार । ईङ्गतीति । अलघूपधत्वान्न गुण
 ईखांचकार । वल्गतीति । लिटि ववल्ग ववल्गतुः । रङ्गति लङ्गतीति । ररङ्गतुः ।
 अङ्गतीति । लिटि आनङ्ग । वङ्गतीति । लिटि ववङ्ग ववङ्गतुः । मङ्गतीति । लिटि
 ममङ्ग ममङ्गतुः । तङ्गतीति । लिटि ततङ्ग ततङ्गतुः । त्वङ्गतीति । लिटि तत्वङ्ग
 तत्वङ्गतुः । श्रङ्गतीति । लिटि शश्रङ्ग शश्रङ्गतुः । ऋङ्गतीति । लिटि शऋङ्ग शऋङ्गतुः ।
 इङ्गतीति । लिटि इङ्गांचकार । रिङ्गतीति । लिटि रिरिङ्ग रिरिङ्गतुः । लिङ्गतीति ।
 लिटि लिलिङ्ग लिलिङ्गतुः । अथ खान्तेषु रिखादिचतुर्णां मतान्तरसिद्धानामुदाहरणमाह रेख-
 तीति । शपि लघूपधगुणः । ररेख ररिखतुः । त्रखतीति । लिटि तत्राख तत्रखतुः ।
 त्रिङ्गतीति । लिटि तित्रिङ्ग तित्रिङ्गतुः । शिङ्गतीति । लिटि शिशिङ्ग । शिशिङ्गतुः ।
 त्वगि कम्पने चेति । चादगतौ । त्वङ्गति तत्वङ्ग । युगीति । त्रयोऽपि इदितः । युङ्गति
 वुङ्गति जुङ्गति । घघ हसने इति । घघति णलि उपधावृद्धिः जघाघ जघघतुः । लिङ्गि-
 मित्तादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । मघि मण्डन इति । इदित्वानुमित्याह मङ्गतीति ।
 ममङ्ग ममङ्गतुः । शिघि आघ्राण इति । शिङ्गति शिशिङ्ग । फक्कादयः पञ्चाशदगताः ।

दीर्घं प्रवृत्तौ तन्न सिध्येदिति दिक् । परत्वाच्चेति । आपाततोऽयं हेतुः, ह्रस्वस्याङ्गत्वेन
 वहिरङ्गत्वादन्तरङ्गं सवर्णदीर्घं प्रति परत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात् उङ्गतीति । इदित्वा-
 न्नुम् । लिटि उङ्गांचकार । आशिषि उख्यात् । ववखतुरिति । वादित्वादेत्वाभ्यास-
 लोपौ न । एखति । इङ्गति, इङ्गांचकार । इङ्गति, ईङ्गाञ्चकार । इङ्गति, इङ्गांचकार ।
 त्वगि कम्पन इति । अयं 'उख उखि' इति दण्डके गतौ पठितस्य गतिविशेषे वृत्ति
 बोधयितुं पठ्यते । अतएवानतिप्रयोजनत्वाद्बहुषु पुस्तकेषु न पठितः । सेवने चेति ।
 'यं पूरवो वृत्रहणं सचन्ते' इत्यादौ सेवन्ते इत्यभिप्रेत्युक्त्याख्यातत्वात् । स्वरितेऽपि पच

अथ चवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेत एकविंशतिः । वर्च १६२ दीप्तौ । वचते । पच १६३
 सेचने सेवने च । सचते । सेचे । सचिता । लोचृ १६४ दर्शने । लोचते । लुलोचे । शच
 १६५ व्यक्तायां वाचि । शेचे । श्वच १६६ श्वचि १६७ गतौ । श्वचते । श्वञ्चते । कच १६८
 वन्वने । कचते । कचि १३९ काचि १७० दीप्तिवन्वनयोः । चकञ्चे । चकाञ्चे । मच १७१
 मुचि १७२ कल्कने । कल्कनं दम्भः शाठ्यं च । कथनम् इत्यन्ये । मेचे । मुमुञ्चे । मचि
 १७३ धारणोच्छ्वायपूजनेषु । ममञ्चे । पचि १७४ व्यक्तीकरणे । पञ्चते । पृच १७५
 प्रसादे । स्तोचते । तुष्टुचे । ऋज १७६ गतिस्यानार्जनोपार्जनेषु । अर्जते ।
 नुङ्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हल्लेन गृह्यते । तेन द्विहल्लवान्मुट् । आनृजे । ऋजि
 १७७ भृजी १७८ भर्जने । ऋञ्जते । 'उपसर्गादिति—' (सू ७४) इति वृद्धिः ।
 प्राञ्जते । ऋञ्जांचक्रे । आर्जिष्ट । भर्जते । वभृजे । अभर्जिष्ट । एजू १७९ भ्रेजू

वर्च दीप्ताविति । दीप्तिः प्रकाशः । पच सेचन इति । अच्परकसादित्वात् षोपदे-
 शोऽप्यम् । स्वरितेत्सु 'पच समवाये' इति वक्ष्यते । सेच इति । सत्त्वस्य लिङ्निमित्तत्वा-
 भावादादेशादित्वेऽति एत्वाम्यासलोपौ । दम्भः शाठ्यं चेति । परविस्त्रम्भार्थं धर्माद्याचरणं
 दम्भः कापट्यापरपर्यायः । 'कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपवयः' इत्यमरः । शाठ्यं कुटिलीभावः ।
 'निवृत्तस्त्वनृजुः शठः' इत्यमरः । पचिन्व्यक्तीकरण इति । 'पचि विस्तारे' इति चुरादौ
 वक्ष्यते । पृच प्रसाद इति । पृचसंपन्नः टकारः । ततश्च दन्त्यपरकसादित्वात् षोपदेशो-
 ऽप्यम् । स्तोचत इति । पस्य सत्त्वे सति पृचनिवर्तत इति भावः । तुष्टुच इति । 'शपूर्वाः
 खयः' इति तकारशेषः । आदेशसकारत्वाद् षत्वम् । ऋज गतीति । अर्जनं संपादनम् । उपार्जनं
 सेवनम् । अर्जत इति । शपि लघूपधगुणो रपरत्वम् । नुङ् विधाविति । वार्तिकमिदम् ।
 आनृज इति । लिटः 'असंयोगात्—' इति कित्वाद् गुणाभावे द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे
 'अतः आदेः' इति दीर्घे नुङिति भावः । ऋजि भृजी इति । ऋदुपधौ द्वौ । आद्य इदित् ।
 द्वितीयस्य ईदित्वात् । 'श्वेदितोनिष्ठायां' इति नेट् । इदित्वान्मुम् । अनुस्वारपरसवर्णौ ऋञ्जां-
 चक्र इति । नुमि सति 'संयोगे गुरु' इति ऋकारस्य गुरुत्वाद् 'इजादेश्च—' इत्याम् ।
 ऋञ्जिपीष्ट । ऋञ्जिष्यते । ऋञ्जताम् । आर्जत ऋञ्जेत ऋञ्जिपीष्ट । अथ लुङि रूपं दर्शयति
 आर्जिष्टेति । लुङः तादेशः, च्लिः, सिच्, इट्, लघूपधत्वाभावाच्च गुणः । आट्

समवाय इति वक्ष्यते । लोचृ । ऋदित्वाद् 'नागलोपि—' इति ह्रस्वनिषेधः अलुलो-
 चत् । 'पचि व्यक्तीकरणे' । 'पचि विस्तारवचने' इति चुरादौ । ऋज गति । अर्जनं
 प्राधान्येन, उपार्जनं तु प्रासङ्गिकम् । नुङ्विधावित्यादि । 'नुङ्विधिलादेशविनामेषु
 तु प्रतिविधेयम्' इति वचनानुडादिविधिषु वर्णैकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः ।
 यद्वा द्विहल्लग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यायते । न च आट् आटुनुरित्यत्रातिप्रसङ्गः ।
 'अथनोतिथे—', इत्यनेन अवर्णोपधस्य यदि भवति तर्ह्यश्रोतेरेवेति नियमात्सिद्धमिष्ट-
 मित्यन्यत्र विस्तरः । ऋजीभृजी । भर्जनं जलं विना तण्डुलादेः संतापविशेषः ।

१८० भ्राजू १८१ दीप्तौ । एजांचक्रे । ईज १८२ गतिकृत्सनयोः । ईजांचक्रे ।

अथ द्विसप्ततिर्ब्रज्यन्ताः परस्मैपदिनः । शुच १८३ शोके । शोचति । कुच १८४ शब्दे तारे । कोचति । कुञ्च १८५ कुञ्च १८६ कौटिल्याल्पीभावयोः । अनदिताम्—(सू ४१५) इति नलोपः । कुच्यात् । कुञ्च्यात् । लुञ्च १८७ अपनयने । लुच्यात् । अञ्च १८८ गतिपूजनयोः । अच्यात् । गतौ नलोपः । पूजायां तु अञ्च्यात् । वञ्च १८९ चञ्च १९० तञ्च १९१ त्वञ्च १९२ म्रञ्च १९३ म्लुञ्च १९४ म्रुञ्च १९५ म्लुञ्च १९६ गत्यर्थाः । वच्यात् । चच्यात् ।

वृद्धिः, षत्वम्, घृत्वम्, लुङि आङ्गिष्यत । भर्जत इति । शपि लघूपधगुणः, रपरत्वम् । भर्जिता । भर्जिष्यते । भर्जताम् । अभर्जत । भर्जेत । भर्जिषीष्ट । लुङि, रूपमाह अभर्जिष्टेति । लुङस्तादेशः, च्लिः, सिच्, इट्, गुणः, रपरत्वम्, अडागमः पत्वं णुत्वम् । लुङि अभर्जिष्यत । एजू भ्रेजू भ्राजू इति । आद्ययोः, ऋदित्वम् 'नागलोपि—' इत्यर्थम् । तृतीयस्य तु अकारेत्क-त्वेऽप्यात्मनेपदं सिध्यति । ऋदित्वस्य न किञ्चित्फलमस्ति । न च 'नागलोपि—' इति चङ्परेणौ उपवाहस्वः फलं भवितुमर्हति, 'भ्राजभास—' इत्यादिना तत्र उपवाहस्वविकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ईज गतीति । अलघूपधत्वान्न गुणः । ईजते । ईजांचक्र इति । 'इजा-देश्च—' इत्याम् । वर्चादय एकविंशतिर्वृत्ताः । द्विसप्ततिरिति । चवर्गीयान्ता इति शेषः । शुच शोक इति । स्मृत्वा क्लेशः शोकः । शोचतीति । विद्युक्तं पित्रादिकं स्मृत्वा क्लिश्नातीत्यर्थः । कच शब्द इति । शब्दनं शब्दः । चकोच चकुचतः । अको-चीत् । कुञ्चक्रुञ्चेति । उभावपि चवर्गपञ्चमोपधौ । कुञ्चतौ अनुस्वारपरसवर्णसंपन्नस्य नकारस्थानिकभकारस्य धातुपाठे निर्देशः । धातुपाठे 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ' इत्यभियुक्त-वादात्, तदाह अनदितामिति । अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धतया नकारस्य सत्त्वेन आशीर्लिङि 'अनिदिताम्—' इति लोपे कुच्यादिति रूपमित्यर्थः । लिटि तु ङुञ्चुञ्चुः इत्यादौ पित्त्वेन संयोगात्परत्वेन च कित्त्वाभावान्नलोपो न भवति । कुञ्चधातुस्तु स्वाभाविक-अकारोपध एव । न त्वनुस्वारपरसवर्णसंपन्नअकारोपध इति 'परेश्च घाङ्कयोः' इति सूत्रे भाष्यकैयटयोः स्थितम् । अतस्तस्याशीर्लिङि अनदितामिति नलोपस्य न प्रसक्तिरित्यभिप्रे-त्योदाहरति क्रुञ्च्यादिति । अकाररहितपाठस्तु प्रामादिक इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । लुञ्चेति । अयमपि योपधः । अनुस्वारपरसवर्णसंपन्नस्य अकारस्य निर्देशः । तथा च आशी-लिङि अनदितामिति नलोपः, तदाह लुच्यादिति । एवमञ्चधातोरपि द्रष्टव्यम् । पूजायां त्विति । 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति निषेधादिति भावः वञ्चु चञ्चु तञ्चु इति॥ आद्याः षड् नोपधाः । अनुस्वारपरसवर्णाभ्यां अकारनिर्देशः । तथा च तेषामाशीर्लिङि अनदितामिति नलोपः । तदाह वच्यादिति । लुङि अम्रुञ्चीत् अम्लुञ्चीदिति

इदित्वात् 'श्चिदितो निष्ठायाम्' इति नेट् । भृक्तः । भृक्तवान् । एजू भ्रेजू भ्राजू । भ्राजेर्ऋदित्यकरणमनुदात्तेत्वमात्रफलम् । 'भ्राजभा—' इत्यादिना चङ्परेणौ उपधा-हस्वस्य विकल्पितत्वात् । अविभ्रजत्, अवभ्राजत् । परस्मैपदिन इति । चवर्गी-

तच्यात् । त्वच्यात् । अमुञ्चीत् । अमुञ्चीत् । २२६१ जृस्तन्मुमुचुमुचुमुचुगुचुगु
 ऋचुश्चिभ्यश्च । (३—१—५८) एभ्यश्च्लेरङ् वा स्यात् । अमुचत्, अमोचीत्, अम्लो
 चीत् । मुचु १९७ ग्लुचु १९८ कुजु १९९ खुजु २०० स्तेयकरणे । जुग्रीच । अमुचत्, अग्री
 चीत् । जुग्लोच । अग्लुचत्, अग्लोचीत् । अग्रीजीत् । अग्रीजीत् । ग्लुञ्चु २०१ पस्ज २०२
 गतौ । लुङि अङ् वा । अग्लुचत्, अग्लुञ्चीत् । सस्य ऋत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन जः, सज्जति
 अयमात्मनेपद्यपि, सज्जते । गुजि २०३ अव्यक्ते शब्दे । गुञ्जति । गुञ्ज्यात्
 अर्च २०४ पूजायाम् । आनर्च । म्लेच्छ २०५ अव्यक्ते शब्दे । अस्फुटेष्वशब्दं
 चेत्यर्थः । म्लेच्छति । मिम्लेच्छ । लछ २०६ लाछि २०७ लक्षणे । ललच्छ ।
 लालाच्छ । वाछि २०८ इच्छायाम् । वाञ्छति । आछि २०९ आयामे ।
 आञ्छति । 'अत आदेः' (सू २२४८) इत्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरि-

नोपधयो रूपम् । सिज्जोपः । जृस्तन्मु । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति, 'अस्यति
 चक्तिह्यातिभ्यः—' इत्यतः अङिति, 'इरितो वा' इत्यत वेति चानुवर्तते । तदाह
 एभ्यश्च्लेरङ् वेति । जृप् वयोहानौ, स्तन्मुः 'सौत्रो वातुः, 'मुचुमुचुचे
 गत्यर्थौ', 'मुचु ग्लुचु स्तेयकरणे' 'ग्लुञ्चु गतौ' इत्येतेभ्य इत्यर्थः । अमुचदिति ।
 च्लेरङि सति डित्त्वान्न लघूपधगुणः । अमोचीदिति । अङभावे 'इट ईटि' इति
 सिज्जोपः । मुचु ग्लुचु इति । 'जृस्तन्मु—' इति अङ् वेत्याह अमुचत्, अमो-
 चीदिति । आद्यस्य रूपे । अथ द्वितीयस्य अङ्विकल्पमुदाहरति अग्लुचत्, अग्लोची-
 दिति । अङि सति डित्त्वान्न लघूपधगुणः । अङभावे सिज्जोपः । ग्लुञ्च पस्जेति । आद्यो
 नोपधः, द्वितीयस्तु पोपदेशः, अचपरकसादित्वात् । तत्र आद्यस्य लुङि विशेषमाह अङ्
 वेति । 'जृस्तन्मु—' इत्यनेनेति शेषः । ग्लुचुग्लुञ्चोः प्रत्यग्रहणसामर्थ्याद् नलोपो नेति
 वृत्तिर्हत् । अग्लुञ्चत् । सस्येति । घात्वादेः सत्वे सस्ज् इति स्थिते द्वितीयस्य सकारस्य
 ऋत्वेन शकार इत्यर्थः । तस्येति । शकारस्य 'जलां जश् जशि' इति जकार इत्यर्थः ।
 गुजीति । इदित्वादाशीर्लङि नलोपो नेत्याह गुञ्ज्यादिति । अर्चेति । लिटि 'तस्मा-
 न्नुङ्ग्रहलः' इति नुटं मत्वाह आनर्चेति । म्लेच्छेत्यादि स्पष्टम् । तुकि लच्छतीति
 रूपम् । ललच्छ ललच्छतुः । आछीति । लिटि णलि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे अ
 आञ्छ अ इति स्थिते 'अत आदेः' इति दीर्घे 'तस्मान्नुङ्ग्रहलः' इति च नुटमाश-
 ङ्क्याह अत आदेरिति । तत्र हि दीर्घस्याकारस्य दीर्घविधौ प्रयोजनाभावादेव
 ह्रस्वाकारस्य दीर्घ इति सिद्धौ अत इति तपरकरणं स्वाभाविकस्यैव ह्रस्वाकारस्य

यान्ताः परस्मैपदिनः । पूजायां त्विति । 'नाञ्चेः पूजायाम्' इति निषेवादिति भावः ।
 जृस्तन्मु । स्तन्मुः सौत्रः । अजरत्, अजारीत् । अस्तभत्, अस्तम्भीत् । अथत् ।
 अथताम् । अथन् । अथयीत् । 'विभाषा वेदस्थोः' इति चङि अशिद्वियत् । 'अर्च
 पूजायाम् । अयं पूजादौ स्वरितेत् । इह पाठस्तु कर्तृगोपि फले परस्मैपदार्थः ।

ग्रहार्थम्, तेन दीर्घाभावान्न नुट्, आन्ध्र । तपरकरणं मुखमुखार्थमिति मते तु नुट्, आनान्ध्र ।
 ह्रीच्छ २१० लज्जायाम् । जिह्रीच्छ । हुच्छा २११ कौटिल्ये । कौटिल्यमपसरणम् इति
 मैत्रेयः । 'उपवायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः । हुच्छति । मुच्छा २१२ मोहसमुच्छ्रा-
 ययोः । मूर्च्छति । स्फुच्छा २१३ विस्तृतौ । स्फुच्छति । युच्छ २१४ प्रमादे । युच्छति । उच्छि
 २१५ उच्छे । 'उच्छः कणश आदानं कणिशाद्यर्जनं शिलम् ।' इति यादवः । उच्छति ।
 उच्छांचकार । उच्छी २१६ विवासे । विवासः समाप्तिः । प्रायेणायं विपूर्वः । व्युच्छति ।
 घृज २१७ घृजि २१८ घ्रज २१९ घ्रजि २२० ध्वज २२१ ध्वजि २२२ गतौ । धर्जति ।
 घृजति । ध्रजति । ध्रजति । ध्रजति । कूज २२३ अव्यक्ते शब्दे ।
 चुकूज । अर्ज २२४ पर्ज २२५ अर्जने । अर्जति । आनर्ज । सर्जति । ससर्ज ।
 गर्ज २२६ शब्दे । गर्जति । तर्ज २१७ भर्त्सने । तर्जति । ततर्ज । कर्ज २२८
 व्ययने । चर्ज । खर्ज २२९ पूजने च । चखर्ज । अज २३० गतिक्षेपणयोः ।
 अजति । । २२९२ अजेर्न्यचन्पोः । (२—४—५६) अजेर्वी इत्ययमादेशः

परिग्रहार्थमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह तेनेति । 'अत आदेः' इति दीर्घविधौ
 स्वाभाविकह्रस्वाकारस्यैव ग्रहणेन 'अत आदेः' इति दीर्घस्याभावान्न नुडित्यर्थः ।
 आञ्छेति । द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वं सवर्णदीर्घ इति भावः । मुखमुखार्थ-
 मिति । तथा च ह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारादपि परस्य नुड् भवत्येवेति भावः । ह्रीच्छ
 लज्जायामित्यादि स्पष्टम् । युच्छ प्रमाद इति । यकारादिरुपधोऽयम् । युच्छ-
 तीति । अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि लघूपधत्वाभावाद् न गुणः । युयुच्छ । युयुच्छतुः ।
 उच्छि उच्छ्र इति । अयमप्युपधवः । उच्छ्रतीति । इदित्त्वान्नुमि अलघूपधत्वान्न गुणः ।
 उच्छ्राञ्चकारेति । नुमि कृते 'संयोगे गुरुः' इत्युकारस्य गुरुत्वाद् 'इजादेश्च-' इत्यामिति
 भावः । धृजेति । आद्यौ ऋदुपधौ । इतरे चत्वारः अदुपधाः । द्वितीयचतुर्थपष्ठा इदितः ।
 धर्जतीति । शपि लघूपधगुणो रपरत्वम् । दवर्ज दघृजतुः । घृज्यात् । अवर्जीत् । धृज्जतीति ।
 इदित्त्वान्नुमि । दघृज । इदित्त्वान्नलोपो न धृज्यात् । अवर्जीत् । ध्रजतीति । णलि दघ्राज ।
 दघ्रजतुः । अध्राजीत्, अध्रजीत् । ध्रञ्जतीति । अदुपधोऽयम् । दघ्रज । 'इदित्त्वान्नलोपो
 न, दघ्रजतुः । ध्वजतीति । दघ्राज । ध्वञ्जतीति । दघ्रज । कूज अव्यक्त इति ।
 स्पष्टम् । सर्जतीत्यत्र पोपदेशत्वात् सत्वम् । अज गतीति । लटि अजतीत्यादि

दीर्घाभावादिति । स्वाभाविकह्रस्वस्थानिकदीर्घाभावादित्यर्थः । मुखमुखार्थ-
 मिति । कृतह्रस्वस्थानिकदीर्घाकारात्परस्यापि नुड् भवत्येवेति भावः । 'युच्छ प्रमादे' ।
 युच्छतीति । अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि लघूपधत्वाभावान्न गुणः । न च
 वाणादाङ्गं वलोय इति वाच्यम्, आङ्गवाणं योर्युगपत्प्रवृत्तावेव आङ्गस्य वलीयस्त्वात् । न च
 युच्छेति चकारच्छकारावुच्चार्यतां किमनेन तुग्विधिनेति शङ्क्यम्, बहुषु धातुरूपेषु
 चकारच्छकारयोरुच्चारणे गौरवात्, 'छे च' इत्यस्य शिवच्छायेत्यादावावश्यकत्वाच्च ।

स्यादार्धधातुकविषये घनमर्पं च वर्जयित्वा । 'वलादावार्धधातुके वेप्यते' विवाय विव्यतुः विव्युः । अत्र वकारस्य हल्परत्वाद् 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घे प्राप्ते 'अचः परस्मिन्—' (सू ५०) इति स्थानिवद्भावेनाच्परकत्वम् । न च 'न पदान्त—' (सू ५१) इति निषेधः । 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजदेश एव न स्थानिवत्' इत्युक्तेः । अथलि 'एकाचः—' (सू २२४६) इतीप्निषेधे प्राप्ते ।

सिद्धवत्कृत्य लिटि विशेषमाह अजेर्व्यध्वपोः । वी इति दीर्घान्तं लुप्तप्रथमाकम् । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । विषयसप्तम्येषा, न तु परसप्तमी । व्याख्यानात् तदाह आर्धधातुकविषय इत्यादि । अजोरिति इका निर्देशः, अजघातोरित्यर्थः । आर्धधातुक इति परसप्तम्याश्रयेण तु वेवीयत इति न स्यात्, वीभावात्प्राग् अजादित्वाद् यङसंभवात् । विषयसप्तम्याश्रयेण तु यङि विवक्षिते वीभावे सति हलादित्वाद्यङ् निर्वाधः । 'अघनपोः' किम् ? घञि समाजः । 'समुदोरजः पशुपु' इत्यपि समजः । अत्र अघञोरिति न वक्तव्यम् 'वा लिटि' इत्यतो वेत्यनुवर्तते । व्यवस्थितविभाषेयम् । घञि अपि च न भवति । ल्युटि वलादावार्धधातुके च विकल्पः । अन्यत्र तु आर्धधातुके नित्यमिति भाष्यकैयटयोः स्थितम्, यदाह वलादावार्धधातुके वेप्यत इति । उक्तव्यवस्थितविभावोपलक्षणमिदम् । विवाचेति । लिटो णलि विवक्षिते वीभावे सति णलि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'अचो णिति' इति वृद्धौ आयादेश इति भावः । विव्यतुरिति । वीभावे सति अतुसि द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'असंयोगात्—' इति कित्त्वाद् गुणाभावे इयङ्पवादे 'एरनेकाचः—' इति यणि रूपम् । एवम् उसि विव्युरिति रूपम् । ननु विव्यतुः विव्युरित्यत्र द्वितीय-वकारस्य यकारात्मकहल्परकत्वाद् 'उपधायां च' इति इकारस्य दीर्घः स्यादित्याशङ्क्य ईकारस्थानिकस्य यकारस्य 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वेन द्वितीयवकारस्य हल्परकत्वाभावात् तस्मिन्वकारे परे इकारस्य न दीर्घ इति परिहरति अत्र वकारस्ये-स्यादि अच्परकत्वमित्यन्तम् । ननु दीर्घ इति 'न पदान्त—' इति निषेधात्कथ-मिह यकारस्य स्थानिवत्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति न च न पदान्तेति निषेध इति । शङ्क्य इति शेषः । कुत इत्यत आह स्वरदीर्घेति । इत्युक्तेरिति । वार्तिककृतेति शेषः । अथलि एकाच इति । अजघातोरनुदात्तोपदेशानन्तर्भविसिपि वी इति तदादेशोऽनुदात्तः अजन्तेषु ऊहृदन्तादिवतुर्दशभिन्नधातूनामनुदात्तत्वाभ्युप-अजेर्व्य । वी इति च्छेदः । तेन संवीतः संवीतिरित्यादि सिध्यति । आर्धधातुक-विषय इति । तेन वीभावोत्तरं यङि वेवीयते इत्यादि सिध्यति, परसप्तम्यां तु हला-दित्वाभावाद्यङ् न स्यादिति भावः । यङ्लुक् तु अस्मान्न भवति । लुका यङोऽपहारे आर्धधातुकविषयत्वाभावान्नार्धधातुकाभिव्यक्तिरिति वीभावस्यैवाप्रसक्तेः । एतच्च 'न लुमता—' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अघनपोः किम् । समाजः । 'समुदोरजः पशुपु' इत्यप् । समजः । उदजः । विव्यतुरिति । 'एरनेकाचः—' इति यण् लोपाज-देश एवेति । एतच्च 'न पदान्त—' इति सूत्र एवास्माभिरुपपादितम् । एकाच इतीति । अजरेरुदात्तत्वेऽपि वीभावोऽनुदात्तः, ऊहृदन्तादिभिन्ना एकाचोऽजन्ताः,

२२९३ कृस्त्रुस्तुद्रुस्तुश्रुवो लिटि । (७—२—१३) एभ्यो लिट् इण् स्यात् । क्रादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थम् । प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावानिनिपेयः स लिटि चेत्तर्हि क्रादिभ्य एव नान्येभ्य इति । ततश्चतुर्णां थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिपु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निपेयार्थम् ।

गमादिति भावः । कृस् । कृ छ भृ वृ स्तु द्रु क्षु श्रु इत्यष्टानां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । लिटोति पठ्यर्थे सप्तमी । 'नेड्वशिक्वृति' इत्यतो नेति इडिति चानुवर्तते । तदाह एभ्य इति । ननु 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इति श्र्युकः किति' इति च सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह क्रादीनामिति । कृ छ भृ वृ इत्येतेषामित्यर्थः । नियमस्वरूपमाह प्रकृत्याश्रय इत्यादि । कृ छ भृ इत्येषां त्रयाणाम् अनुदात्तोपदेशान्तर्भूतानाम् 'एकाच उपदेशे—' इति यः प्रकृत्याश्रयो निपेयः, यश्च वृवातोः 'श्र्युकः किति' इति प्रत्ययाश्रयो निपेयः, तदुभयमपि यदि लिटि स्यात् तर्हि कृछभृवृ इत्येभ्य एव परस्य लिटो भवति, न तु तदस्येभ्यः परस्येत्यर्थः । तेन विभिदिव विभिदिमेत्यादौ 'एकाच उपदेशे—' इति निपेयः, वभूविव वभूविमेत्यादौ 'श्र्युकः किति' इति निपेयश्च न भवति । अथ स्तुद्रुस्तुश्रुवां ग्रहणस्य प्रयोजनमाह तत इति । अन्येषामिति शेषः । चतुर्णामिति । ग्रहणमिति शेषः । ततः तेभ्यः कृछभृवृ इत्येभ्यः अन्येषां स्तुद्रुस्तुश्रुवां ग्रहणं थलि तुष्टोय दुद्रोय मुष्टोय शुष्टोय इत्यत्र 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति वक्ष्यमाणेन ऋदन्तस्यैव थलि नेट्, अन्यस्य तु स्यादेवेति नियमेन

सर्वेऽप्यनुदात्ता इत्यभ्युपगमात् । कृस्त्रु । 'डुक्कृण् करणे' । 'कृन् हिंसायाम्' । इह निरनुवन्धग्रहणादेकानुवन्धश्चतुर्वन्धवयोरुभयोरग्रहणम् । एवमग्रेसि 'भृव् भरणे', 'डुभृव् धारणपोषणयोः' इत्युभयोरग्रहणम् । 'छ गतौ' । 'वृड् संभक्तौ' । 'वृव् वरणे' । इह निरनुवन्धक-ग्रहणाद्विज्ञानुवन्धवयोरग्रहणम् । कृ छ भृ एषामनुदात्तत्वाद्, एकाच उपदेश—' इति प्रकृत्याश्रये निपेये प्राप्ते वृड्वृवोस्तुदात्तत्वात् 'श्र्युकः किति' इति प्रत्ययाश्रये निपेये प्राप्ते नियमोऽयमित्याह क्रादीनां चतुर्णामिति । इह स्तुद्रुवादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य भारद्वाजनियमप्रापितनिपेयोऽपि प्रयोजनमिति बोधयितुमष्टानां ग्रहणमिति नोक्तम् । इणिनपेय इति । 'नेड्वशि—' इति प्रक्रमाक्षरापादितस्यैवाभावस्य नियमो न तु विभापावललभ्यस्यापि । 'अनन्तरस्य—' इति व्यायादपि संहितस्यैव नियम उचितः । तेन सिपेचिव, सिपेद्ध । सिपिचिव, सिपिच्च इत्याद्युभयं भवति । नान्येभ्य इति । तेन पेचिव, वभूविवेत्यादि सिद्धम् । न चैवं क्रादिनियमेनैव 'नेड्वशि कृति' इति निपेयस्याप्यप्रवृत्तौ सेदिवान् जक्षिवानित्यादि सिध्यत्येवेति 'वस्वेकाजाद्वसाम्' इतीड्विवानं किमर्थमिति शङ्क्यम्, तस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । अन्यथा वभूवानित्यत्रापीडागमः स्यादिति । नन्विह क्रादिभ्यश्चेदिण् न स्यात्तर्हि लिट्येवेति विपरीत-नियमः किं न स्यात् । तथा च कर्ता अकार्षीदित्यादाविडागमः स्यादिति चेत् । मैवम्, 'कृते ग्रन्थे' 'तमवोष्टो भृतः—' 'परिवृतो रथः' इत्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः । वमादिष्विति । आदिशब्देन सेव्वेर्वाहिमहीनां ग्रहणम् । तुष्टुवे, तष्टुच्चे, तष्टुवहे तष्टुमहे इत्यादि । स्यादेतत्—अस्तु प्रकृत्या-

२२६४ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् । (७—२—६१) उपदेशेऽजन्तो य
धातुः तासौ नित्यानिट् ततः परस्य थल इण् स्यात् । २२६५ उपदेशेऽजन्तः
प्राप्तस्य इटो निपेधार्थम् । तथा तुष्टुव तुष्टुमेत्यादौ 'कृष्भृवृ—' इत्युक्तेन क्रादिम्
एव परस्य लिट् इण्निपेधः, अन्येभ्यस्तु परस्य इट् स्यादेवेति नियमेन प्राप्तस्य इत्
निपेधार्थं चेत्यर्थः । तदेवम् अजेः थलि वीभावे 'एकाचः—' इति निपेधाभावादिङागम
निर्वाध इति स्थितम् । अथ तस्य थलि इङागमस्य भारद्वाजनिघमाद्विकल्पं वक्ष्य
तदुपयोगित्वेन सूत्रद्वयमुपन्यस्यति । अचस्तास्वत् । अथातोस्थलोऽभावाद्धातोर्लि
लभ्यते । अच इति तद्विशेषणम् । तदन्तविधिः । 'उपदेशेऽजन्तः' इत्युत्तरसूत्रादुपदेश इत्यप
कृष्यत इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । उपदेशे अजन्तादित्यन्वयः । अनि
इति बहुव्रीहः पञ्चमी । नित्यमिड्विहीनादित्यन्वयः । 'तासि च क्लृपः' इत्यतस्तासीत्यनु
वर्तते । तासौ नित्यमनिट् इत्यन्वयः । थलीति षष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्या
इडिति, 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इत्यतो नेति चानुवर्तते । तास्वदिति सप्तम्यन्ताद् वतिः । तदा
उपदेशे योऽजन्त इत्यादि इण् स्यादित्यन्तम् । तास्वदिति शेषः । यथा तासि ने
तथा थल्यपि नेङ् इत्यर्थः । चिचेथ जुहोयेत्याद्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण्

श्रयनिपेधस्य नियमः, प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति । वृग्रहणस्य ववर्थेत्यत्राप्राप्तनिपेधप्रापकत्वात्
न ह्यत्र प्रत्ययाश्रयो निपेधः प्राप्नोति थलोऽकित्वात् । नापि प्रकृत्याश्रयः, वृञ उदात्तत्वात्
न चैवमपि वृडो नियमार्थत्वमस्त्विति वाच्यम्, तस्य विशिष्याग्रहणात् । यद्यपि विशिष्य
ग्रहणं वृडोऽपि नास्ति, तथाप्यप्राप्तनिपेधप्राप्तिफलकत्वाद् वृ इति वृञ एव ग्रहणं भवेत्
विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायान् । एवं च वभूविवेत्यादौ 'श्र्युकः किति' इतीप्तिपेधं
दुर्वार इति चेत् । अत्राहुः—'वभूयाततन्त्यजगृभ्मदायै—' इति सूत्रेण छन्दसि ववर्थेति निपात
नाद्धापायां वृञस्थल इटः स्वीकर्तव्यतया वृग्रहणस्य थल्विपयत्वायोगाद्वमादीनां च कित्वे
नियमस्य सुस्थत्वादिति । अचस्तास्वत् । उत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृष्यते, तच्चाजन्तस्य
विशेषणमित्याह उपदेशेऽजन्त इति । धातुरित्याक्षेपाल्लभ्यते । न ह्यधातोस्थल् संभवति
नित्यग्रहणमनिटो विशेषणम् । क्व नित्यमनिडित्यपेक्षायां मंनिधानात्तासावेवेति विज्ञायते
'तासि च क्लृपः' इति सन्निहितं बाज्नुवर्तते । 'न वृद्धयः—' इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तते, तदाह
तासौ नित्यानिट्, ततः परस्येति । तासाविव तास्वदिति सप्तम्यन्ताद्धतिः । यथा तासौ
न भवति एवं थल्यपीत्यर्थः । अच इति किम् विभेदिय । रुरोदिय । उपदेशे इति किम्,
जहर्थ । इह परत्वान्नित्यत्वाच्च गुणे रपरत्वे च कृते अजन्तत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविट्
प्रसज्येतेत्युपदेशो इत्युक्तम् । थलीति किम्, पपिव पपिम । नित्यमनिटः किम्,
सस्वरित्य, सस्वर्य । 'नायं तासौ नित्यमनिट् । 'स्वरतिसूति—' इति विकल्पि-
तेट्त्वात् । इह तासीति नेति चानुवृत्त्यैवेष्टिसिद्धेस्तास्वदित्येतन्नातीवोपयुज्यत इति
केचित् । अन्ये तु—यस्य तासौ विद्यमानत्वं तस्मादेव परस्य थल इण्निपेध इत्ये-

(७-२-६२) उपदेशोऽकारवतस्तासौ नित्यानिटः परस्य थल इण्ण स्यात् । २२९६ ऋतो भारद्वाजस्य । (७-२-६३) तासौ नित्यानिटा ऋदन्तादेव थलो नेङ् भारद्वाजस्य मतेन । तेनान्यस्य स्यादेव । अयमत्र संग्रहः—

भवति । 'अजन्तात्' किम् ? विभेदिय । 'उपदेशे' इति किम् ? हल् जहर्थ । इह गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावादिणिपेवो न स्यादित्युपदेशग्रहणम् । नित्यग्रहणं किम् स्वृ गतौ, सस्वरिथ । स्वरतिमूतीति तासौ विकल्पितेत्कत्वान्न निपेवः । 'तासौ' किम् ? लृत्वा लुलविय । 'थलः' किम् ? पपिथ पपिम । इह तासौत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेः 'तास्वत्' इति नाती-
वोपयुज्यत इति केचित् । वस्तुतस्तु यस्तासौ विद्यते तस्मादेव परस्य थल इणिपेवार्थं तास्वदित्यावश्यकम् । तेन 'लिट्थयतरस्याम्' इत्यदो घस्येतिथ्यत्र न निपेवः, घसस्तासावभावादिति 'अद भक्षणे' इति वातौ मूल एव वक्ष्यते । यस्तासावस्ति अनिट् चेति भाष्यम् । 'एवं वेवो वयादेशोऽपि । उपदेशेऽन्वतः । अन्वत इति च्छेदः । अत्-ह्रस्वाकारः सः अस्य अस्तीति अत्वान् 'तासौ मत्वर्थे' इति भत्वान्न जहत्वम् । अच इति वर्जं पूर्वमूत्रम्, तत्र यदनुवृत्तं तदप्यनुवर्तते, तदाह 'उपदेशे' अकारवत इति । शकलृ शशक्य, पच पप-
क्येत्युदाहरणम् । अत्र क्रादिनियमप्राप्त इण्ण भवति । 'उपदेशे' किम् ? 'कृप विलेखने', चर्कपिय । 'अन्वतः' इति किम् ? विभेदिय । 'तपरः' किम् ? रराविय । 'तासौ' किम् ? जग्रहिय । जिघृक्षतीत्यत्र 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति सनि नित्यमनिट्, न तु तासौ । नित्येति किम् ? अज, आनञ्जिय । ऊदित्वात्तासौ वेडिति भाष्यम् । चक्रमिथेत्यप्युदाहरणम्, 'स्तुक्रमोः—' इति नियमेनात्मनेपदे तासावेनिट्कत्वेऽपि परस्मैपदे सेट्कत्वात् । ऋतो भार-
द्वाजस्य । तासौ नित्यमनिट इति, थलीति, नेति, इडिति चानुवर्तते । भारद्वाजस्य मते ऋदन्ताद्वातोः परस्य थलो नेडिति फलितम् । ह्रस्ववादौ 'अचस्तास्वत्—' इत्येव सिद्धम् । अतो नियमार्थमिदमित्याह ऋदन्तादेव थलो नेडिति । अनुदन्तात्परस्य तु थल इट् स्यादेवे-
त्येवकारार्थः । तदाह अन्यस्य स्यादेवेति । ऋदन्तभिन्नात्परस्य थल इट्स्यादेवेत्यर्थः । तथा च

तल्लाभार्थं तत् । तेन उत्रयिय, जघसिथेत्यत्र न निपेव इत्याहुः । उपदेशेऽन्वतः । पपक्य । इयष्ठ । उपदेशे किम्, कर्ण, चर्कपिय । अकारवदिति किम्, भेत्ता, विभेदिय । तपरकरणं किम्, राद्धा रराविय । तासौ किम्, जिघृक्षति, जग्रहिय । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति सनि नित्यमनिट् । क्रान्तः । चक्रमिय । ऊदित्वेन क्त्वायां वेट्कत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट् । नित्यानिटः किम्, अङ्क्ता, अजिता, आनञ्जिय । किं च नित्यग्रहणानुवर्तनाच्चक्रमिथेत्यपि सिध्यति । नहि क्रमिस्तासौ नित्यानिट्, 'स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते' इति परस्मैपदे सेट्कत्वात् । ऋतो भार-
द्वाजस्य । तपरकरणात्कगप्रभृतिषु दीर्घान्तेषु नायं निपेवः प्रवर्तते । ह्रस्वान्तेषु हल्-
वृद्धादिषु 'अचस्तास्वत्—' इत्येव सिद्धम्, वृष्वृडौ तु यद्यपि सेटौ तथापि वृडः थलेव नास्ति आत्मनेपदित्वात्, वृषस्तु छन्दसि 'ववर्थ' इति निपातनाद्वरिथेति भाषाया-

अजन्तोऽकारवान्वा यस्तास्यनिट् थलि वेड्यम् ।

ऋदन्त ईदृङ् नित्यानिट् क्राद्यन्यो लिटि सेड् भवेत् ॥

न च स्तुदुस्रश्रुवामपि थलि विकल्पः शङ्क्यः, 'अचस्तास्वत्-' (सू २२९४) इति 'उपदेशेऽजत्वतः' (सू २२९५) इति च योगद्वयप्रापितस्यैव हि प्रतिषेधस्य भारद्वाजनियमो निवर्तकः, 'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् । विवक्षितं, विवेकं,

ऋदन्तभिन्नाद्धातोः परस्य थलो नेप्थिवृत्तिरिति भारद्वाजमते फलतीति न वैयर्थ्यमिति भावः । तथा च अनृदन्ताद्धातोः परस्य थलो भारद्वाजमते इट् । मतान्तरे तु अचस्तास्वदिति उपदेशेऽजत्वत इति च तत्र नेडिति विकल्पः फलतीति भावः । तद्यथा पपिथ, पपाथ । पेचिथ, पपकथ । अयमत्रेति । 'कृषभृवस्तुदुस्रश्रुवो लिटि' इति 'अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम्' इति 'उपदेशेऽजत्वतः' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च सूत्रचतुष्टयस्य विषयाणां संग्रहो वक्ष्यत इत्यर्थः । अजन्त इति । यो धातुः ऋदन्तभिन्नाजन्तो ह्रस्वाकारवान् वा तासौ नित्यानिट् सोऽयं थलि विकल्पितेदृक् इति पूर्वार्धस्यार्थः । 'अत्र ईदृङ्' इत्यस्य तासौ नित्यानिडित्यर्थः । यः ऋदन्तस्तासौ नित्यानिट् स थलि नित्यानिडित्यर्थः । 'अचस्तास्वदिति—' पाणिनिमते 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति भारद्वाजमतेऽपि तस्य अनित्कत्वादिति भावः । क्राद्यन्य इति । क्राद्यष्टभ्योऽप्यो धातुः लिटि नित्यं सेडित्यर्थः । क्राद्यष्टभ्य एव परस्य लिटि नेडिति 'कृषभृवृ—' इति सूत्रेण नियमितत्वादिति भावः । नन्वत्र क्राद्यन्य इत्युक्त्या क्रादीनाम् अष्टानां लिटि नित्यानिट्कत्वमवगतम् । तदनुपपन्नम्, स्तुदुस्रश्रुवाम् ऋदन्तभिन्नत्वे तेभ्यस्यथलि अचस्तास्वदिति निषेधस्य भारद्वाजमते अप्रवृत्त्या इद्विकल्पस्य दुर्वारत्वात् । नचैवं सति 'कृषभृवृ—' इति सूत्रे स्तुदुस्रश्रुग्रहणमनर्थकमिति वाच्यम् । तुण्डुव तुण्डुमेत्यादौ वमादिषु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटो निवृत्त्या नारिर्थादित्याशङ्क्य निराकरोति न च स्तुदुस्रश्रुवामपि थलि विकल्पः शङ्क्य इति । कुत इत्यत आह अचस्तास्वदिति । ऋदन्तादेव परस्य थल इप्तिपेधः, अनृदन्तात्परस्य तु थल इप्तिपेधो नेति भारद्वाजोयं मतम् । अयं च इप्तिपेधस्य निषेधः 'अचस्तास्वत्—' इति 'उपदेशेऽजत्वतः' इति च सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव इप्तिपेधस्य पक्षे निवर्तकः । न तु क्रादिसूत्रप्राप्तस्य इट् प्रतिषेधस्यापीत्यर्थः । कुत इत्यत आह अनन्तरस्येति

मिटा भाव्यम् । तस्मान्नियमोऽयमित्याह ऋदन्तादेवेति । जचर्थ । दधर्थ । अन्यस्य स्यादेवेति । एवं च भारद्वाजमते स्यादयमते न स्यादिति विकल्पः फलितः । पपिथ, पपाथ पेचिथ, पपकथ । इयजिथ, इयष्ट । अकारवानिति । ह्रस्वाकारवानित्यर्थः । ईदृगिति यस्तास्यनिट् स ऋदन्तः थलि नित्यानिट् भवतीत्यर्थः । ननु स्तुदुस्रश्रुवामपि थलि भारद्वाज नियमादिट् स्यात् । न चैवं क्रादिसूत्रे तेषां पठनं निरर्थकं स्यादिति वाच्यम्, तत्पठनस्य वमादिष्विणनिवृत्त्यर्थतया सफलत्वात् । अन्यथा क्रादिनियमात्तत्र इडागमो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्या न चेति । योगद्वयेति । क्रादियोगप्रापितस्य तु न निवर्तक इति भावः । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह अनन्तरस्येति । न चैवम् 'उपदेशेऽजत्वतः' इत्यस्यैव भावः स्यादिति वाच्यम् ।

आजिय विव्यथुः विव्य । विवाय-विवय विव्यिव विव्यिम । वेता,
अजिता । वेप्यति, अजिप्यति । अजतु । आजत् । अजेत् । वोयात् । २२६७
सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । (७-२-१) इगन्ताङ्गस्य वृद्धिः स्यात्परस्मैपदे

‘अचस्तास्वत्-’ इति ‘उपदेशोऽस्त्वतः’ इति ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इति च सूत्रक्रमः । ‘कृष्टभृत्-’
इति सूत्रं तु ततः प्राग्वहुव्यवहितमिति भावः । किञ्च ‘नेङ् वशि कृति’ इत्यादिप्रतिपेधकाण्डो-
त्तरम् ‘आर्धधातुकस्येड्वलादेः’ इति त्रिविकाण्डारम्भसामर्थ्यादपि स्तुदुस्तुश्रुवामिणिपेधो भार-
द्वाजनियमं बाधत इति ‘नेङ् वशि कृति’ इत्यत्र ‘वस्वेकाजाद्धसाम्’ इत्यत्र च भाष्ये स्पष्टम् ।
ततश्च प्रकृते अजेस्थलि वीभावे तस्य अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च इड्विकल्प इति सिद्धम्
तदाह विवयिथ विवेथेति । सिवादेशस्य थलः पित्वाद् ‘असंयोगात्-’ इति कित्वाभावाद्
गुणः । इट्पक्षे अयादेशः । आजयेति । ‘वलादावार्धतुके वेप्यते’ इति वीभावाभावपक्षे अज-
धातोरनुदात्तोपदेशवर्हिर्भूतत्वादित्, द्वित्वम्, हलादिशेषः, ‘अत आदेः’ इति सवर्णदीर्घः । विन्ध्य-
थुरिति । अथुसि वीभावे द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे ‘असंयोगात्-’ इति कित्वाद् गुणाभावे इयङप-
वादे ‘एरनेकाचः-’ इति यणि रूपम् । विन्ध्येति । थस्य अकारे वीभावादि । विवाय,
विवयेति । ‘णलुत्तमो वा’ इति णित्त्वविकल्पाद् वृद्धिविकल्पः । विन्ध्यिव विन्ध्यिमेति ।
‘काद्यन्यो लिटि सेङ् भवेत्’ इति नित्यमिति यण् । वेता अजितेति । लुटि तासि वीभावविकल्पः
वेप्यति अजिप्यतीति । लुटि स्ये वीभावविकल्पः । वीयादिति । आशीलिङादेशस्य आर्धधा-
तुकत्वाद् वीभावः । अथ लुङि सिचि वीभावे ‘सार्वधातुकार्धधातुकयोः’ इत गुणे प्राप्ते ।
सिचि वृद्धिः । इगन्तस्येति । वृद्धिश्रुत्या इक इत्युपस्थितम् ‘अङ्गस्य’ इत्यवि-

अत्वत्सु धातुषु ऋदन्तत्वादर्शनेन यद्यत्वतः थलि इग्निपेधस्तर्हि ऋदन्तादेवेति नियन्तुमशक्य-
त्वात् । ननु तर्हि ‘अचस्तास्वत्-’ इत्यस्यैव बाधोऽस्तु, तत्कथं योगद्वयप्रापितस्येत्युक्तम् ।
अत्राहुः—उपदेशोऽचस्तास्वदित्येवं सूत्रे बाधोऽपि तास्वत्यलीत्यादिपदानामिवोपदेशपदस्या-
प्यनुवृत्तिसंभवे अत्वत इति सूत्रे उपदेशपदस्य, अच इति पूर्वसूत्रे तु तास्वत्यलीत्यादेशाकरणादु-
भयोः समानयोगक्षेम इति ज्ञायते । तस्मादिष्टानुरोधाच्च योगद्वयमपि भारद्वाजनियमेन बाध्यते ।
अदि तु ‘उपदेशोऽस्त्वतोऽचस्तास्वत्यल्यनिटो नित्यम्’ इति एको योगः स्वोक्तिर्यते, तदात्र नास्त्येव
शङ्कालेशोऽपीति बोध्यमिति । अन्ये तु व्याचक्षते—‘अचस्तास्वत्-’ इति सूत्रानन्तरमेव
‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इति पठनीयम्, द्वयोरनन्तरमस्यारम्भादिह तास्वत्यल्यनिटो नित्यं तासी-
यनुवर्त्य योज्यं तासि नित्यानिटस्थलि इग्निपेधः स भारद्वाजमते ऋकारान्तस्यैवेति व्याख्यायते ।
अनेन सर्वेष्टसिद्धिः । यद्वा क्रादिसूत्रे स्तुप्रभृतीनां ग्रहणमेवेड्द्वयस्यापि बाधकमस्तु,
पुरस्तात्प्रतिपेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । अनाश्रितविधानविशेषमिष्मात्रमनारम्भाधीतेन
प्रतिपेधेन यथा बाधेत्थेत्येतदर्थो हि स आरम्भः । अमुमेवार्थं सिद्धवत्कृत्य ततश्चतुर्णां
थलि भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिषु क्रादिनियमप्रापितस्य चेटो निपेवार्थमिति
मूलेऽप्युपनिबद्धमिति । विन्ध्यिव विन्ध्यिमेति । क्रादिनियमाश्रित्यमिद् । सिचि ।

परे सिचि । अवैषीत्, आजीत् । अवेष्यत्, आजिष्यत् । तेज २३१ पालने । तेजति । खज २३२ मन्थे । खजति । खजि २३३ गतिवैकल्ये । खज्जति । एजू २३४ कम्पने । एजांचकार । द्रु ओ स्फूर्जा २३५ वज्रनिर्घोषे । स्फूर्जति । पुस्फूर्ज । क्षि ३३६ क्षये । अकर्मकः । अन्तर्भावितण्यर्थस्तु सकर्मकः । क्षयति । चिक्षाय चिक्षियतुः चिक्षियुः । चिक्षयिथ, विक्षेय चिक्षियिव चिक्षियिम । क्षेता । २२९८ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः । (७—४—२५) 'अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घः स्याद्यादौ

कृतस्य विशेषणम्, तदन्तविविधिरिति भावः । एवं च अकोषीदित्यादौ व्यञ्जनस्य न वृद्धिः । अवैषीदिति । लुङ्स्तिप्, इकारलोपः, सिचि वीभावः, 'एकाच-' इति इष्णिषेव, वृद्धिः, अडागमः, पद्वम् । आजीदिति । सिज्लोपः । 'वदन्नज-' इति हलन्तलक्षणायां वृद्धौ 'नेति' इति निषिद्धायामाडागमे 'आटश्च' इति वृद्धिः । लङि अवेष्यत्, आजिष्यत् । तेज पालन इत्यादि । स्पष्टम् । एजू कम्पन इति । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः । द्रु ओ स्फूर्जेति । 'आदिबिद्भुवः' इति दुरित् । उपदेशेऽनुनासिकत्वादोकार अकारश्च इत् । 'ट्वितोऽथुच्' इत्यथुच्, 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्, 'ओदितश्च' इति निष्ठायामिष्णिषेधश्च तत्फलानि । 'उपधायां च' इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घ ऊकारः पठितः । तेन हुच्छेतीत्यादौ न दीर्घ इत्याहुः । स्फूर्जेतीति । लटि पुस्फूर्ज, अस्फूर्जीत् । क्षि क्षय इति । क्षयो नाशः । अन्तर्भावितण्यथ इति । नाशनार्थक इत्यर्थः । अजन्तेष्वेवास्य पाठो युक्तः । क्षयतीति । नश्यतीत्यर्थः, नाशयतीति वा । शपि गुणे अयादेशः । चिक्षायेति । णलि वृद्धिः आयादेशः । चिक्षियतुरिति । 'असंयोगात्—' इति कित्त्वान्न गुणः । इयङ् । चिक्षयिथ, चिक्षेथेति । पित्त्वेन कित्त्वाभावाद् गुणः । अजन्तत्वात्तासौ नित्यानिट्त्वाच्च भारद्वाजनियमात्थालि वेट् । इट्-पक्षे अयादेशः । चिक्षियथुः, चिक्षिय । चिक्षाय, चिक्षय । वस्मसोस्तुक्रादिनियमाद् नित्यमिट् । तदाह चिक्षियिव चिक्षियिमेति । क्षेता । क्षेप्यति । क्षयतु । अक्षयत् । क्षयेत् । आशीर्लिङि विशेषमाह अकृत्सार्वधातुकयोः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । 'अयङ् यि कृडिति' इत्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तमङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणम्, तदादिविधिः । दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितमङ्गविशेषणम्, तदन्तविधिः तदाह अजन्तस्येत्यादिना । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति किम् ? प्रकृत्य । तुकं वाधित्वा परत्वादीर्घो न । चिनुयात्, सार्वधातु-

वृद्धिः । 'इको गुणवृद्धौ' इति परिभाषास्यापनादाह इगन्तेति । परस्मैपदेष्विति किम्, अवधिष्ट, अधोष्ट । सिचि किम्, एति । विभर्ति । गुणं वाधित्वा वृद्धिः स्यात् । खज मन्थे । कजेति केचित्पठन्ति । एजू कम्पने । दीप्तौ त्वात्मनेपदी गतः । द्रुओस्फूर्जा । 'ट्वितोऽथुच्' । स्फूर्जथुः । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थमोकारः । स्फूर्गः । स्फूर्गवान् । आकारस्तु 'आदितश्च' इति निष्ठायामिटो निषेधार्थः, 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति विकल्पार्थश्च, स्फूर्गं स्फूर्जितमनेनेत्यादि । 'उपधायां च' इति दीर्घस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिह दीर्घोपदेशः, तेन हुच्छेति मुच्छेति इत्यपि भवतीति केचित् । क्षि क्षये । अजन्तेष्वस्य पाठो युक्तः । 'क्षि' निवासगत्योः' इति तुदादौ । अकृत्सार्व ।

प्रत्यये परे, नतु कृत्सार्वधातुकयोः । क्षीयात् । अक्षौपीत् । क्षीज २३७ अव्यक्ते शब्दे । कूजिना सहायं पठितुं युक्तः । चिक्षीज । लज २३८ लजि २३९ 'भर्त्सने' । लाज २४० लाजि २४१ 'भर्जने' च । जज २४२ जजि २४३ युद्धे । तुज २४४ हिंसायाम् । तोजति । तुतोज । तुजि २४५ पालने । गज २४६ गजि २४७ गृज २४८ गृजि २४९ मुज २५० मुजि २५१ शब्दार्थाः । गज मदने च । वज २५२ व्रज २५३ गतौ । ववजतुः । 'वदव्रज—' (सू २२६७) इति वृद्धिः, अव्राजीत् ।

अथ टवर्गीयान्ताः शाङ्गन्ता अनुदात्तेतः षट्त्रिंशत् । अट्ट २५४ अतिक्रमहिंसयोः । दोषधोऽयम् । तोषथ इत्यन्ये । अट्टते । आनट्टे । वेष्ट

कत्वान्न दीर्घः । क्षीजेति । ईदुपवः । कूजिनेति । 'कूज अव्यक्ते शब्दे' इत्यनुपदमेव पठितम् । तत्रैव 'कूज क्षीज अव्यक्ते शब्दे' इति पठितुं युक्तमित्यर्थः अर्थैक्यादिति भावः । लज लजि भर्त्सने इति । 'भर्त्सने' एवपादगीः इत्यमरः । द्वितीय इदित् । आशीर्लिङि लज्यात्, लञ्ज्यात् । लाज लाजि भर्जने इति । आदुपधौ । द्वितीय इदित् । जज जजीत्यादि । स्पष्टम् । वव्रजेति । आद्यस्य असंयुक्तहल्मध्यस्याकारवत्त्वेपि 'न शसददवादिगुणानाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपौ नेत्याह ववजतुरिति । अव्राजीत्, अवजीत् । द्वितीयस्य तु संयुक्तहल्मध्यस्याकारवत्त्वादेवैत्वाभ्यासलोपयोर्न प्रसक्तिः । अव्राजीदित्यत्र 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह वदव्रजेति वृद्धिरिति । हलन्तत्वादेव सिद्धे व्रजग्रहणस्य 'अतो हलादेः—' इति विकल्पनिरासार्थत्वादिति भावः । शुचादयो द्विसप्ततिवृत्ताः ।

शाङ्गन्ता इति । शाङ् श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थः । शाङ्गन्ता इति क्वचित्पाठः । अट्टेति । तवर्गस्तृतीयोपधोऽयम् । चत्वंष्टुत्वाभ्यां टोपधनिर्देशः, तदाह दोषधोऽयमिति । तथा च अट्टधातोः सनि इटि स इति स्थिते ष्टुत्व-

दीर्घग्रहणेन 'अचश्च' इति परिभाषापस्थानादाह अजन्तेति । यादौ प्रत्यय इति । 'अयङ् यि ङिति' इत्यतो यीत्यनुवर्त्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्तेन विशेष्यते, विशेषणेन तदादिविधिः, 'यस्मिन्विधि—' इति परिभाषापस्थानादिति भावः । न त्विति । कृद्यकारे प्रकृत्य, प्रहृत्य, उच्चैःकृत्य । तुकं वाधित्वा परत्वाद् दीर्घः स्यात् । तुग्विधिसु अग्निचित् सोमसुत् इत्यादौ । चरितार्थः । ल्यपः पितृत्वमध्यनुदात्तार्थतया चरितार्थमित्याहुः । सार्वधातुक्यकारे तु चितुयात्, सुतुयात् । कूजिनेति । अर्थैक्यादेकत्र पाठ उचित इति भावः । लज लजि । लज्यात् । लञ्ज्यात् । 'लज प्रकाशने' इति कथादौ । भर्त्सने चेति । चाद् भर्जने । तुजि पालने । भाषार्थोऽयं युजादौ । गज गजि । 'गङ्गा तु मदिरागृहम्' गज मदने च । मदने मदः चित्तविकारः । वज व्रज । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । ववजतुः । वव्रजतुः । शाङ्गन्ता इति । शाङ् श्लाघायामित्यन्ता इत्यर्थः । दोषधोऽयमिति । तथा च चत्वं ष्टुत्वशास्त्रस्यासिद्धत्वाद् 'न न्द्राः—' इति द्वित्वनिषेधेन दकारं विहाय टिशब्दस्य

१ 'भर्जने' इति तत्त्वबोधिनीकारः ।

२ 'भर्त्सने' इति तत्त्वबोधिनीकारः ।

२५५ वेष्टने । विवेष्टे । चेष्ट २५६ चेष्टायाम् । अचेष्टिष्ट । गोष्ट २५७ लोष्ट २५८ संघाते । जुगोष्टे । लुलोष्टे । घट्ट २५९ चलने । जघट्टे । स्फुट २६० विकसने । स्फोटते । पुस्फुटे । अठि २६१ गतौ । अण्ठते । आनण्ठे । वठि २६२ एकचर्यायाम् । ववण्ठे । मठि २६३ कठि २६४ शोके । शोक इह आध्यानम् । मण्ठते । मुठि २६५ पालने । मुण्ठते । हेठ २६६ विवाधायाम् । विवाधा शास्त्रम् । जिहेठे । एठ २६७ च । एठांचक्रे । हिडि २६८ गत्यनादरयोः । हिण्डते । जिहिण्डे । हुडि २६९ संघाते । जुहुण्डे । कुडि २७० दाहे । चुकुण्डे । वडि २७१ विभाजने । मडि २७२ च । ववण्डे । भडि २७३ परिभाषणे । परिहासः सनिन्दोपालम्भश्च परिभाषणम् । वभण्डे । पिडि २७४ संघाते । पिपिण्डे । मुडि २७५ मार्जने । मार्जनं शुद्धित्वं भावश्च । मुण्डते । तुडि २७६ तोडने । तोडनं दारणं हिसनं च । तुण्डते । हुडि २७७ वरणे । वरणं स्वीकारः । हरणे इत्येके । हुण्डते । चडि २७८ कोपे । चण्डते । शडि २७९ रुजायां संघाते च । शण्डते । तडि २८० ताडने । तण्डते । पडि २८१ गतौ । पण्डते । कडि २८२ मदे । कण्डते । खडि २८३ मध्ये । हेडू २८४ हंडू २८५

चत्वर्योरसिद्धत्वाद् 'अजादेद्वितीयस्य' इति प्रवर्तमानं द्वित्वं 'नन्दास्संयोगादयः' इति दकारं विहाय टिस् इत्यस्य भवति । ततो हलादिशेषे दकारस्य ष्टुत्वचत्वर्योः अट्टिटिपत इतीष्टं सिध्यति । स्वाभाविकमूर्धन्योपधत्वे नन्दा इति निषेधाभावात् टकारद्वयसहितस्यैव द्वित्वे हलादिशेषेण द्वितीयटकारस्य निवृत्तौ अट्टिटिपते इत्यनिष्टं प्रसज्येतेति भावः । तोपध इत्यन्य इति । ष्टुत्वेन टोपवनिर्देश इति भावः । अस्मिन्पक्षे सनि द्वित्वे कर्तव्ये ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि 'नन्दाः—' इति निषेधाभावात् टकारविशिष्टस्य तत्तटि स् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषेण टकारस्य निवृत्त्या अट्टिटिपते इति रूपमिति भावः । आनट्ट इति । इह 'नन्दाः—' इति निषेधो न तत्र द्वितीयस्यैकाच इत्यनुवृत्तेः । घट्टगताविति । अयं चुरादावपि । स्फुट विकसन इति । अयं कुटादावपि । अठि गताविति । लिटि नुमि द्वित्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे 'तस्मान्नुद् द्विहलः' इति नृडिति मत्वाह आनण्ठ इति । वठि एकचर्यायामिति । असहायचर्यायामित्यर्थः । मडि चेति । विभाजन इत्यनुपज्यते । मडि भूपायामिति परस्मैपदिषु

द्वित्वे पश्चादकारस्य ष्टुत्वे चत्वे च अट्टिटिपते अट्टिटित्यादिसिध्यति । टोपधत्वे तु अट्टिटिपते आट्टिटिविति स्यादिति भावः । तोपध इति । अस्मिन्स्तु पक्षे अट्टिटिपते आट्टिटित्यादि बोध्यम् । हलादिशेषेण टकारनिवृत्तौ तन्निमित्तस्यापि ष्टुत्वस्य निवृत्तत्वादिति नव्याः । मनोरमायां तु 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने' इति ष्टुत्वस्यासिद्धत्वाभावाद् टकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे अट्टिटिपते आट्टिटित्यादि सिध्यतीत्युक्तम् । 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' त्वनित्यमिति तद्वाक्यः । आनट्ट इति । इह 'नन्दाः—' इति निषेधो न । तत्र द्वितीयस्यैव अनुवर्तनाद् द्वितीयैकाच एव नदराणां निषेधात् । घट्ट चलने । अयं चुरादावपि । स्फुट । अयं कुटादावपि । आनण्ठ इति । 'तस्मान्नुद् द्विहलः' इति नृट् । वण्ठत इति । सहायं विना

अनादरे । जिहेडे । जुहोडे । वाड् २८६ आप्लाव्ये । वशादिः । आप्लाव्यमाप्लवः । वाडते ।
द्राड् २८७ द्राड् २८८ विशरणे । द्राडते । शाड् २८९ श्लाघायाम् । शाडते ।

अथ गड्यन्ताः परस्मैपदिनः । शौट् २९० गर्वे । शौटति । शुशौट । यौट् २९१ वन्वे ।
यौटति । म्लेट् २९२ म्रेट् २९३ उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । टान्तमध्ये पाठस्त्वर्थसाम्यान्नाथ-
तिवत् । म्लेटति । म्रेटति । कटे २९४ वर्षावरणयोः । चटे इत्येके । सिचि 'अतो हलादेल्लोवाः'
(सू २२८४) इति वृद्धौ प्राप्तायाम् । २२६९ ह्यथन्तक्षणाश्वसजागृणिश्वेदिताम् ।
(७—२—५) हमयान्तस्य क्षणादेर्ष्यन्तस्य श्वयतेरेदितश्च वृद्धिर्न स्यादिडादौ
सिचि । अकटीत् । अट २९५ पट २९६ गतौ । आट आटुः आटुः । पपाट

वध्यते । शाड् श्लाघायामिति । डलयोरेक्यात् शालत इति काश्यपः । इत्यट्टादयः
पटत्रिशदगताः ।

अथ गड्यन्ता इति । गडि वदनैकदेश इत्यन्ता इत्यर्थः । म्लेट् म्रेट् इति टान्त-
मध्य इति । एदुपवौ । नाथतिवदिति । टवर्गचतुर्थीयान्त इत्यर्थः । ननु टान्तेष्वस्य कथं
पाठः, छुडु भावकरण इत्यारभ्यानुक्रम्यमाणेष्वेवास्य पठितुं युक्तत्वादित्यत आह टान्तमध्य
इति । नाथतिवदिति । एव वृद्धावित्यारभ्यानुक्रम्यमाणेषु तवर्गचतुर्थीयान्तेषु यथा नाथ नावृ
याच्चेति तवर्गद्वितीयान्तस्यापि अर्थसाम्यात्पाठः, तद्वदित्यर्थः । कट इति । कण्ठ्यादिः ।
चट इति । तालव्यादिः । आद्यस्य लिटि अभ्यासस्य चुत्वमित्याह चकाटेति । चकटुः ।
द्वितीयस्य चेटुः, वैरूप्यापादकादेशादित्वाभावादेत्वाभ्यासलोपौ । प्राप्तायामिति । हलन्त-
लक्षणाया नित्यवृद्धेः 'नेटि' इति निषेधाद् 'अतोह्लादेः—' इति वैकल्पिकवृद्धौ प्राप्ताया-
मित्यर्थः । ह्यथन्त । ह्यथन्त क्षण श्वस जागृ णि श्वि एदित एपां द्वन्द्वात्पट्टी ह् म य्
इत्येते वर्णा येषामन्ते ते ह्यथन्ताः, तदाह हमयान्तस्येति । क्षणादेरिति । आदिना श्वस
जागृ इत्यनयोर्ग्रहणम् । ण्यन्तस्येति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिग्रहणेन तदन्त-
ग्रहणमिति भावः । श्वयतेरिति । श्विवातोरित्यर्थः । एदितइति । एत् इत
यस्येति विग्रहः । वृद्धिर्न स्यादिति । 'सिचि वृद्धिः—' इत्यतो 'नेटि' इत्यतश्च
तदनुवृत्तेरिति भावः । इडादौ सिचीति । 'सिचि वृद्धिः—' इत्यतः सिचीति 'नेटि'

चरतीत्यर्थः । मडि च । पृथक्पाठादयं वेष्टनेऽपीत्याहुः । मडि भूपायामित्यग्रे
परस्मैपदिषु । मडि । 'यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम्' इत्यमरः ।
शाडि । 'शरडोऽमुरपुरोहितः' । द्राड् । विशरणमवयवविभागः । शाड् । डलयो-
रेक्यात् शालते इति काश्यपः । शौट् गर्वे । अस्योणादिषु ईरन्वध्यते । 'तदेतदति-
शौटीर्यमौडुलोमेनं मृष्यति' इति कल्पतरुः । कटे । ह्यथन्तक्षणा । अग्रहीत् ।
दुचम् । अवमीत् । ह्य गतौ अहयीत् । क्षणु । हिंसायाम् । अक्षणीत् । श्वस
प्राणने । अश्वसीत् । जागृ निद्राक्षये । अजागरीत् । ण्यन्ते ह्यदसि 'नोनयतिध्वन-
यति—' इत्यादिना चङि निषिद्धे श्रौनयीदिति उदाहरणम् । टुओश्चि । अश्वयीत् ।

पेटुः पेटुः । रट २९७ परिभाषणे । रराट । लट २९८ वाल्ये । ललाट । शट २९९
 रजाविशरणगत्यवसादनेषु । शशाट । वट ३०० वेष्टने । ववाट ववटुः ववटुः । ववटिथ ।
 किट ३०१ खिट ३०२ त्रासे । केटति । खेटति । शिट ३०३ पिट ३०४ अनादरे । शेटति ।
 सेटति । सिपेट । जट ३०५ झट ३०६ संघाते । भट ३०७ भृतौ । तट ३०८ उच्छ्वाये ।
 खट ३०९ काङ्क्षायाम् । णट ३१० नृत्तौ । पिट ३११ शब्दसंघातयोः । हट ३१२ दीप्तौ ।
 पट ३१३ अवयवे । लुट ३१४ विलोडने । डान्तोऽयमित्येके । चिट ३१५ परप्रेष्ये ।
 विट ३१६ शब्दे । विट ३१७ आक्रोशे । वशादिः । हिट इत्येके । इट ३१८ किट
 ३१९ कटी ३२० गतौ । एटति । केटति । कटति । ईकारः 'स्वीदितो निष्ठायाम्'
 (सू ३०३९) इतीप्तिपेधार्थः । केचित्तु इदितं मत्वा नुमि कृते कएटतीत्यादि
 वदन्ति । अन्ये तु इ ई इति प्रश्लिष्य, अयति । इयाय इयतुः इयुः । इययिथ,
 इत्यत इटीति चानुवर्तत इति भावः । अकटीदिति । एदित्वान्न वृद्धिः । अट पटेति । 'अत
 आदेः' इति दीर्घं मत्वा आह आटेति । पेटतुरिति । एत्त्वाम्यासलोपौ । वट वेष्टने ।
 ववटतुरिति । 'न शसदद्वादिगुणानाम्' इति निषेधः । ववटिथेति । अत्र 'शलि च सेटि'
 इति प्राप्तस्य 'न शसदद्-' इति निषेधः । किट खिट त्रास इति । यद्यपि 'इट किट कटी
 गतौ' इति अग्रे किटधातुः पठ्यते, तथाप्यर्थभेदात् पुनरिह पाठः । खिट त्रासे किट गतौ
 चेति पठितुं युक्तम् । शिट पिटति । आद्यस्तालव्यादिः, द्वितीयस्तु पोपदेशः । जट भटति ।
 आद्यस्य अवैरूप्यापादकादेशादित्वादेत्त्वाम्यासलोपौ, द्वितीयस्य तु न । जेटुः ।
 जजटतुः । णट नृत्ताविति । णोपदेशः । चुरादेरेव नाटेः पयुंदासादयं णोपदेश
 एव । प्रणटति । इट किट कटी गताविति । कटे वपविरणधोरिति कटिः पूर्व-
 मेदित्पठितः, इह ईदित्पठ्यते । एदित्त्वाभावाद् 'हायन्त—' इति वृद्धिनिषेधो न भवति ।
 अकटीत्, अकाटीत् । ननु तर्हि कटेत्येव कुतो न पठ्यत इत्यत आह ईकार इति ।
 केचित्त्विति । कटि इति ह्रस्वान्तपाठं मत्वा इदित्वान्नुमि कृते अनुस्वारे परसवर्णे
 च कण्ठतीति वदन्तीत्यर्थः । अन्ये इति । उदाहरन्तीत्यन्वयः । प्रश्लिष्येति ।
 कटि इत्यनन्तरम् इ ई धातुद्वयं सवर्णदीर्घेण प्रश्लिष्य निर्दिष्टमिति भावः ।

इडादौ सिचीति । इडादौ किम्, दह भस्मीकरणे अवासीत् । किटखिट । इट किटेति ।
 किटिगंतौ पठिष्यते । इह पाठस्त्वर्थभेदात् । खट । जट भट । जेटुः । जजटतुः । इह त्वा
 देशादित्वादेत्त्वाम्यासलोपौ न । खट । 'अशुप्रपिलटिखटिकणिविशिभ्यः क्तन्' । खट्वा । नृत्तौ । प्रण-
 टति । णोपदेशपयुंदासे नाटीति सवृद्धिकनिर्देशेन 'नट अवस्यन्दने' इति चौरादिकस्यैव ग्रहणा-
 दयं णोपदेश एव । हट दीप्तौ । हाटकं सुवर्णम् । 'संज्ञायां च' इति णुल् बाहुलकादस्त्रिया
 मपि । शठ । पचाद्यजन्ताट्वाप् । 'सटा जटाकेसरयोः' । चिट । 'सर्वधातुभ्यः—' इति औणा-
 दिक इन् । चेदिः । 'कृदिकाराद्—' इति डीप्, चेटी । विट । इयुपवलक्षणः कः । विटः
 इयायेति । द्वित्वे कृते णलि वृद्धौ सत्यामायादेशः । 'अम्यासस्यासवर्णे' इति इयङ्

इयेथ । इय । इयाय, इयय । दीर्घस्य तु 'इजादेश्च-' (सू २२३७) इत्यामि अयांच-
कारेत्यादि उदाहरन्ति । मडि ३२१ भूषायाम् । कुडि ३२२ वैकल्ये । कुण्डति ।
कुण्डत इति तु दाहे गतम् । मुड ३२३ प्रुड ३२४ मर्दने । चुडि ३२५ अल्पी-
अयतीति । इधातोर्लटि शपि गुणे अयादेशः । इयायेति । णलि द्वित्वे वृद्धौ आयादेशो
'अभ्यासस्याऽसवर्णे' इति इयङ् । इयतुरिति । इकारोऽत्र ह्रस्वः । तथाहि—इ अतुसिति
स्थिते कित्वाद् गुणाभावे 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाद्यणभावे इ इत्यस्य द्वित्वे इ इ अतुसिति
स्थिते सवर्णपरकत्वाद् अभ्यासस्य इयङ्भावे सति 'वाणदाङ्गं वलीयः' इति सवर्णदीर्घं
वाधित्वा 'एरनेकाच-' इत्युत्तरखण्डस्य यणि इयतुरिति रूपम् । इधातोर्भारद्वाजनियमात्थलि
वेत् । तत्र इट्पक्षे रूपमाह इययिथेति । थलि द्वित्वे इटि पित्त्वेन कित्वाभावाद् गुणे
अयादेशो अभ्यासस्य इयङ् । नच 'अचः परस्मिन्-' इति गुणस्य स्थानिवत्त्वेन असवर्णपर-
त्वाभावात् कथमभ्यासस्य इयङिति वाच्यम्, असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रसक्तेः ।
एवं णलि इयासेत्यत्रापि वृद्धेन स्थानिवत्त्वम् । थलि इडभावपक्षे रूपमाह इयेथेति । थलि
द्वित्वे गुणे अभ्यासस्येयङ् । अथुसि इयथुः । इयेति । यस्य अकारादेशो द्वित्वे उत्तरखण्डस्य
'एरनेकाचः'—इति यणि रूपम् । 'णलुत्तमो वा' इति णित्वपक्षे आह इयायेति ।
द्वित्वे पित्त्वेन कित्वाभावाद् वृद्धौ आयादेशो अभ्यासस्य इयङ् । णित्त्वाभावे आह
इययेति । द्वित्वे पित्त्वेन कित्वाभावाद् गुणे अयादेशो अभ्यासस्य इयङ् । वसि
मसि च क्रादिनियमान्नित्यमिति द्वित्वे उत्तरखण्डस्य 'एरनेकाच-' इति यणि इयिव
इयिमेति रूपम् । एता । एष्यति । अयतु । आयतु । अयेत् । आशीर्लिङि तु 'अकृत्सार्व-
धातुकयोः-' इति दीर्घाद् ईयात् । सिचि वृद्धिः ऐषीत् । ऐष्यत् । दीर्घस्य त्रिति ।
दीर्घस्य ईधातोरित्यर्थः । तस्य लिटं वर्जयित्वा लडादिपु पूर्ववत् । लिटि विशेषमाह
अयाञ्चकारेति । ईधातोरामि गुणे अयादेशः अनुप्रयोगश्च । कुडि वैकल्य

ईयतुरिति । द्वित्वे कृते 'एरनेकाच-' इति यणं वाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घः । ततः
'अचि णुधातु-' इतीयङ् । एकादेशस्ये पूर्वान्तत्वेन अभ्यासग्रहणेन ग्रहणात् । 'अभ्यासस्या-
सवर्णे' इत्यनेनेत्येके । केचित्तु—'वाणदाङ्गं वलीयः' इति दीर्घं वाधित्वा यण् । न चेह
समानाश्रयत्वं नेति वाच्यम्, अभ्यासोत्तरस्येकारस्य सवर्णदीर्घयणौ प्रति स्थानित्वेन तयोः
समानाश्रयत्वात् । अतएव ईयतुरित्यत्र 'इणो यण्' इति यणि ततो 'दीर्घ इणः
किति' इत्यभ्यासस्य दीर्घो विधोयते । अन्यथा सूत्रमिदं निर्विषयं स्यात्, अभ्यासा-
भावादित्याहुः स्यादेतत्—णल्यलोस्त्वभ्यासस्येयङ् दुर्लभः । स्मिन्कर्तव्ये 'अचः
परस्मिन्-' इति वृद्धिगुणयोः स्थानिवद्भावेन असवर्णे इति प्रतिषेधादिति
चेत् । मैवम्, असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वस्याप्रवृत्तेः । ननु नास्ति सामर्थ्यम् ।
इयति इयूत इत्यादौ सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः—न ह्येकमुदाहरणं
योगारम्भं प्रयोजयति । अन्यथा हि 'अभ्यासस्यातौ' इति ब्रूयात् । एवं चान्तरङ्गत्वा-
त्सवर्णदीर्घे कृते ततो वृद्धिगुणयोः सतोः णलि आय, थलि एथ, इट्पक्षे तु अयिथेति
स्यादित्याशङ्कापि न कार्या । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ।

भावे । मुडि ३२६ खण्डने । मुण्डति । पुडि च इत्येके । पुण्डति । रुटि ३२७ लुटि ३२८ स्तेपे । रुण्टति । लुण्टति । रुठि लुठि इत्येके । रुडि । लुडि इत्यपरे । स्फुटिर् ३२९ विशरणे । इस्तिवाद्वा । अस्फुटत्, अस्फोटीत् । स्फुटि इत्यपि केचित् । इस्तिवान्मुम् । स्फुण्टति । पठ ३३० व्यक्तायां वाचि । पेठतुः । पेठिय । अपठीत्, अपाठीत् । वठ ३३१ स्थौल्ये । ववठतुः । ववठिय । मठ ३३२ मदनिवासयाः । कठ ३३३ कृच्छ्रजीवने । रठ ३३४ परिभाषणे । रठ इत्येके । हठ ३३५ प्लुतिशठत्वयोः । बलात्कारे इत्येके । हठति । अहाठ । रठ ३३६ लुठ ३३७ उठ ३३८ उपधाते । ओठति । ऊठ इत्येके । ऊठति । लठाञ्चकार । पिठ ३३९ हिसासंक्लेशनयोः । शठ ३४० कैतवे च । गुठ ३४१ प्रतिघाते । ओठति । शुठि इति स्वामी । शुण्टति । कुठि ३४२ च । कुण्टति । लुठि ३४३ मालस्ये प्रतिघाते च । शुठि ३४४ शोषणे । रुठि ३४५ लुठि ३४६ गतौ । चुडु ३४७ भावकरणे । भावकरणमभिप्रायमूचनम् । चुड्डति । चुडुडु । अडु ३४८ अभियोगे । अडुति । आनडु । कडु ३४९ कार्य्ये । कडुति । चुडुदयस्त्रयो दोषाः । तेन क्विपि चुत् अत् कत् इत्यादि । क्रीडु ३५० विहारे । चिक्रीड । तुडु ३५१ तोडने । ताडति । तुतोड । तूडु इत्येके । हूडु ३५२ हूडु ३५३ होडु ३५४ गतौ । हुड्यात् । हूड्यात् । होड्यात् । रौडु ३५५ अनादरे । रोडु ३५६ लौडु ३५७ उन्मादे । अड ३५८ उद्यमे । अडति । आड आडतुः आडुः । लड ३५९ विलासे । लडति । लडयोल्लरयोश्चैकत्वस्मरणाल्ललतीति स्वाभ्यादयः । कड ३६० मदे । कडति । कडि इत्येके । कण्डति । गडि ३६१ वदनैकदेशे । गण्डति । इति टवर्गीयान्ताः ।

इति । चैकत्यम् अविवेक इत्याहुः अपूर्णभावो वा । मुड प्रुड मर्दन इत्यादि । स्पष्टम् । पठघातोर्लुटि अनुसादौ किति एत्वाभ्यासलोपौ, तदाह पेठतुरिति । पेठियेति । पित्वेन अकित्वेऽपि 'यलि च नेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ, अपठीत्, अपाठीदिति । 'अतो हला-देलघोः' इति वृद्धिविकल्पः । वठ स्थौल्य इति स्थौल्यं स्थूलीभवनम् । 'न शसददवादिगुणानाम्' इत्येत्वाभ्यासलोपनिपेध इति मत्वा आह ववठतुः, ववठियेति । दोषधा इति । प्लुत्वेन डापघनिर्देश इति नावः । चुडिति । चुडु घातोः क्विपि हल्ङ्यादिना मुलोपे द्वितीयस्य डस्य संयोगान्तलोपे प्लुत्वनिवृत्तौ 'वाक्साने' इति चत्वे चुत् इति रूपम् अदिति । अड्ड्यातोः क्विपि पूर्ववद् रूपम् । कडिति । कडुघातोः क्विपि रूपम् । इत्यादीति । आदिना अरत्वेन हृदित्वादिमंग्रहः । एकत्वस्मरणादिति । शिखादाविति शेषः । गडि वदनेति । टवर्गास्तिष्ठु गडीति गतम् । परस्मैपदिनः शौट् गर्व इत्यादयो गताः ।

एता । एष्यति । 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घः । ईयात् । ऐपीत् कुडि । चैकत्यम्-विवेकः । तुडु । तोडनं दारणं हिसनं च । रोडु लोडु । उन्मादश्चित्तविभ्रमः । गडि वदनैकदेशे । टवर्गीयप्रकरणादिह पाठस्तूचितः । अन्तर्त्यादिषु तु 'पठचैते न

अथ पवर्गीयान्ताः । तत्रानुदात्तेतः स्तोभत्यन्ताश्चतुर्विंशत् । तिष्ठ ३६२ तेष्ठ ३६३ षिष्ठ ३६४ छेष्ठ ३६५ क्षरणार्थाः । आद्योऽनुदात्तः । क्षीरस्वामी त्वयंसेडिति वभ्राम । तेपते । तितिपे । क्रादिनियमादित् । तितिपिपे । तेप्ता । तेप्यते । २३०० लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । (१-२-११) इक्समीपाद्धलः परौ झलादी लिङात्मनेपदपरः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । कित्त्वान्न गुणः । तिप्सीष्ट तिप्सीयास्ताम् तिप्सीरन् । लुङि 'झलो झलि' (सू २२४१) इति सलोपः । अतिप्त अतिप्साताम् अतिप्सत । तेपते । तितेपे । तेपिता । तिष्ठिपे तिष्ठिपाते तिष्ठिपिरे । तिष्ठेपे तिष्ठेपाते तिष्ठेपिरे । तेष्ठ कम्पने च । ग्लेष्ठ ३६६ दैन्ये ।

तिष्ठ इति । प्रथमतृतीयाविदुषधौ । द्वितीयचतुर्थौ एदुषधौ । तृतीयचतुर्थौ पोपदेशौ च, तकारस्य ण्वत्वेन टकारस्य निदिष्टतया दन्त्यपरकसादित्वात् । आद्य इति । तिष्ठधातुरित्यर्थः, भाष्यादौ अनुदात्तोपदेशेष्वस्य पाठादिति भावः । वभ्रामेति । भाष्यविरुद्धत्वादिति भावः । आद्यस्योदाहरति तेपत इति । शपि लघूपधगुणः । तितिप इति । 'असंयोगात्—' इति कित्त्वान्न गुणः । अथ तितिपिप इत्यत्र 'एकाच उपदेशे—' इति निषेधमाशङ्क्याह क्रादिनियमादिति । तेप्यत इति । लोडादौ तु तेपताम्, अतेपत, तेपेत । अयाशीलिङ्गि सीयुटि सुटि तिप्सीष्टेति रूपं वक्ष्यति । तत्र लघूपधगुणे प्राप्ते । लिङ् । 'इको झल्' इति, 'हलन्ताच्च' इति च सूत्रमनुवर्तते । 'असंयोगात्—' इत्यतः किदिति च इक इति सामीप्ये पष्ठी हलि अन्वेति, तदाह इक्समीपादित्यादिना । आत्मनेपदपरकत्वं सिच् एव विशेषणम् न तु लिङः, लिङादेशस्यात्मनेपदस्य लिङः परत्वासंभवात् । 'इकः' किम् ? बह्वक्षीष्ट । सति तु कित्त्वे 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणं स्यात् । आत्मनेपदेषु किम् ? अद्राक्षीत् । इह कित्त्वे सति 'खजिहशोर्ज्ञत्यमकिति' इत्यम् न स्यात् । अतिप्तेति । लुङस्तादेशे, चिल्, सिच् । 'झलो झलि' इति लोपः आत्मनेपदपरकत्वेन सिच्ः कित्त्वाद् न लघूपधगुणः । अथ तेष्ठधातोरेदुपधत्वस्य प्रयोजनमाह तितेप इति । इदुदुपधत्वे तु कित्त्वाद् गुणो न स्यादिति भावः । सेट्कोऽयमिति सूचयति तेपितेति । तेपिपीष्ट । अतेपिष्ट । षिष्ठधातोस्तु 'धात्वादेः पः सः' इति सत्वे ण्वनिवृत्त्या लटि स्तेपत इति रूपं सिद्धवत्कृत्य लिटि रुमाह तिष्ठिप इति । 'शर्पूर्वाः खयः' इति तकारः शिष्यते, पकारस्य निवृत्तौ ण्वनिवृत्तेः कित्त्वान्न गुणः । तिष्ठेप इति । ष्ठेष्ठधातोः रूपम् । तेष्ठ कम्पने चेति । चात्क्षरणे ।

तिङ्चिषयाः' इति मतान्तरं बोधयितुं प्रसङ्गादुपन्यस्तः । तिष्ठ तेष्ठ । लिङ्सिचावात्मनेपदेषु । 'इको झल्' 'हलन्ताच्च' इति वर्तते । 'असंयोगान्निट् कित्' इत्यतः किदिति च, तदाह इक्समीपादित्यादि । इकः किम्, यक्षीष्ट । सति कित्त्वे संप्रसारणं स्यात् । अन्तर्नेपदेति किम्, अद्राक्षीत् । कित्त्वे सति 'खजिहशोर्ज्ञत्यमकिति' इत्यत् न स्यात् । आत्मनेपदपरत्वं सिच् एव विशेषणं न तु लिङस्थानिकस्यात्मनेपदस्य, लिङः परत्वासंभवात् । तेष्ठ कम्पने च । चकारात्क्षरणार्थस्य लाभादस्य

ग्लेपते । द्रुवेष्टु ३६७ कम्पने । वेपते । केष्टु ३६८ गेष्टु ३६९ ग्लेष्टु ३७० च । चात्कम्पने गतौ च । सूत्रविभागादिति स्वामी । मैत्रेयस्तु चकारमन्तरेण पठित्वा कम्पने इत्यपेक्षत इत्याह । ग्लेपेरर्थभेदात्पुनः पाठः । मेष्टु ३७१ रेष्टु ३७२ लेष्टु ३७२ गतौ । त्रपूप् ३७४ लजायाम् । त्रपते । २३०१ तुफलभजत्रपश्च । (६—४—१२२) एषामत एकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किति लिटि सेटि थलि च । त्रेपे त्रेपाते त्रेपिरे ऊदित्वादिङ्वा । त्रपित्ता, त्रप्ता । त्रपिपोष्टु, त्रप्सीष्टु । कपि ३७५ चलने । कम्पते । चम्पते । रवि ३७६ लवि ३७७ अवि ३७८ शब्दे । ररम्बे । ललम्बे । लवि ३७९ अवसंसने च । कवृ ३८० वणौ । चकवे । क्लीष्टु ३८१ अघाष्टुर्थे । चिकलीवे । क्षीवृ ३८२ मदे । क्षीवते । शीभृ ३८३ कत्यने । शीभते । चीभृ ३८४ च । रेभृ ३८५ शब्दे । रिरिभे । अभिरभी क्वचित्पञ्चेति । अम्भते । रम्भते । ष्मि ३८६ स्कमि ३८७ प्रतिवन्वे । स्कम्भते । नुम्यनुस्वारः उत्तम्भते । 'उदः स्थास्तम्भोः—' (सू ११८)

वस्तुतस्तु चकारेण क्षरणार्थस्य लाभात् पूर्वत्रास्य पाठस्त्यक्तुं शक्यः । केचित्तु देष्टु इति वर्ग-
तृतीयादि पठन्ति । चात्कम्पने गतौ चेति । अनुक्तसमुच्चारार्थश्चकार इति भावः । एतच्च द्रुवेष्टु केष्टु गेष्टु ग्लेष्टु कम्पन इत्येव सिद्धे पृथक्पाठाल्लभ्यते । अर्थभेदादिति । 'ग्लेष्टु दैन्ये'
इति पूर्वं पठितम् । इह तु अर्थभेदात् पुनः पाठः । अन्यथा ग्लेष्टु दैन्ये कम्पने गतौ चेति गौरवं स्यादिति भावः । त्रपूपिति । ऊकारः षकारश्च इत् । अदुपधः । संयुक्तहल्म-
ध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तावाह तुफल । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यतः अत इति
लिटीति चानुवर्तते । 'ध्वसोः—' इत्यत एविति अभ्यासलोपश्चेति च 'गमहन—' इत्यस्मात्
कितीति, 'थलि च सेटि' इति सूत्रं च, तदाह एषामिति । गुणशब्देन भाविताकारत्वा-
द्विरूपादेशादित्वादेकहल्मध्यस्थत्वाभावाच्चाप्राप्ते विधिरयम् । आनम्ब इति । द्विहल्वानुद् ।
ष्टमि स्कभीति । आद्यः पापदेशः, ण्डत्वेन तकारस्य टकारनिर्देशेन दन्त्यपरक-
सादित्वात्, ततः पस्य सत्वे ण्डत्वस्य निवृत्तिः, तदाह स्तम्भत इति । नुम्यनु-

पूर्वत्र पाठस्त्यक्तुं शक्यः । केचित्तु तिष्टु तेष्टु इति पठन्ति । द्रुवेष्टु । वेपथुः । केष्टु गेष्टु ग्लेष्टु
च । योगविभागात्पूर्वोत्तरार्थौ चकारेणानुकृष्येते, तदाह चात्कम्पने । गतौ चेति । योग-
विभागसामर्थ्यादिबार्थद्वयलाभे चकारो व्यर्थ इत्यन्ये । पुनः पाठ इति । दैन्ये पठितस्य
कम्पनाद्यर्थलाभार्थमिति भावः । तुफल । तस्तेरकारस्य गुणशब्देन भावितत्वात्फलभजोर्वे-
रूप्यसंपादकादेशादित्वात् त्रपतेस्त्वेकहल्मध्यस्थत्वाभावादप्राप्ते विधिरयम् । तेरतुः, तेरुः ।
फेलतुः, फेलुः । भेजतुः, भेजुः । अचि शब्दे । अस्माद् 'गुरोश्च हलः' इति अप्रत्यये अम्वा-
शब्दः । तिस्रः अम्वा अकारोकारमकारात्मकाः शब्दा यस्य इति बहुव्रीहौ 'शेषाद्विभावा' इति
कप्रत्यये व्यम्बक इत्येके । केचित्तु श्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्येति विगृह्णन्ति । अभिरभी
इति । 'सर्वधातुभ्योऽमुन्' इत्यधिकारे 'उदके नुम्भौ च इति वक्ष्यमाणत्वाद् धात्वन्तरेणापि
अम्भः—शब्दोः सिध्यतीति बोध्यम् । अम्भस्तोयम्, तस्यापत्यमाम्भिः भीष्मः । 'अम्भसो

इति पूर्वसवर्णः । विस्तम्भते । 'स्तम्भेः' (सू २२७२) इति पत्वं तु न भवति । श्रुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्र ग्रहणात् । तद्वीजं तु—'स्थास्तम्भोः—' (सू ११८) इति पवर्गी-
योपधयाः, 'स्तम्भेः' (सू २२७२) इति तवर्गीयोपधयाः इति माधवः । केचिदस्य टकार
औपदेशिक इत्याहुः, तन्मते विष्टम्भते, ष्टम्भते, टष्टम्भे । जभी ३८८ जृभि ३८९ गात्रविनामे ।
२३०२ रधिजभोरचि । (७—१—६१) एतयोर्नुमागमः स्यादचि । जम्भते । जजम्भे ।
जम्भिता । अजम्भिष्ट । जृम्भते । जजृम्भे । शल्भ ३९० कथने । शशल्भे । वल्भ ३९१
भोजने । दन्त्योष्ठ्यादिः । वल्भे । गल्भ ३९२ धाष्ट्ये । गल्भते । श्रम्भु ३९३ प्रमादे । ताल-
व्यादिर्दन्त्यादिश्च । श्रम्भते । स्रम्भते वा । षुभु ३९४ स्तम्भे । स्तोभते । विष्टोभते । तुष्टुभे ।
व्यष्टोभिष्ट ।

स्वारः इति । इदित्वानुमि 'नश्चान्दान्तस्य—' इति तस्यानुस्वारः । 'अनुस्वारस्य ययि—'
इति तस्य परसवर्णो मकारः । ष्टम्भं इत्येव पाठे तु प्रतिपदोक्तत्वाद् 'उदः स्था—' इत्यत्र
अस्यैव ग्रहणं स्यादिति भावः । पूर्वसवर्ण इति । सकारस्य थकारः तस्य 'खरि च' इति
चत्वं तकार इत्यर्थः । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'उदःस्थास्तम्भोः—' इत्यत्र हल्सन्धौ प्रपञ्चितम् ।
विस्तम्भत इति । सात्पदाद्योरिति पत्वनिपेध इति भावः । नन्वेवमपि 'स्तम्भेः' इति पत्वं
कुतो न स्यादित्यत आह स्तम्भेरिति पत्वं तु न भवतीति । कुत इत्यत आह श्रुविधा-
विति । 'स्तम्भस्तुम्भुस्कम्भुस्कम्भुस्कम्भुः श्रुश्च' इति सूत्रे निर्दिष्टस्यैव प्रतिपदोक्तस्य पत्व-
विधौ ग्रहणादित्यर्थः । नन्वेवं सति 'उदःस्थास्तम्भोः—' इति पूर्वसवर्णविधावपि सौत्रस्यैव ग्रहणं
स्यादित्यत आह तद्वीजं त्विति । पत्वविधौ सौत्रस्यैव ग्रहणम्, पूर्वसवर्णविधौ तु तदन्यस्या-
पीत्यत्र प्रमाणमित्यर्थः । ननु पूर्वसवर्णविधौ मोपधस्य, पत्वविधौ तु नोपधस्य पाठ इत्यत्र किं
प्रमाणमित्यत आह इति माधव इति । पाणिनिशिष्यपरम्परैश्च तत्र प्रमाणमिति भावः ।
लिटि 'शपूर्वाः खयः' इति पकारस्य निवृत्तौ ष्टुत्वनिवृत्त्या तकारः शिष्यते । तस्तम्भे । टकार
औपदेशिक इति । स्वाभाविक एव टकारो न तु ष्टुत्वसंपन्न इत्यर्थः । तन्मते विष्टम्भत
इति । तथा च पकारस्यापि स्वाभाविकत्वात् पत्वविधौ स्तम्भेरेव ग्रहणेऽपि पकारो निर्वाध
इति भावः । टष्टम्भ इति । 'शपूर्वाः—' इति टकार एव शिष्यत इति भावः । जभी
जृभि गात्रविनाम इति । गात्रस्य विनामः वक्रभावः । आद्य ईदित् । द्वितीय ईदित् ।
आद्यस्य ईदित्वं 'धीदितो निष्ठायाम्' इति इण्निपेधार्थम् । रधिजभोः । 'रध हिंसायाम्' इति
इयन्विकरणस्य चतुर्थान्तस्य इका निर्देशः । 'ईदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते,
तदाह एतयोरिति । अनिदित्त्वाद् नुम्बिः । जम्भत इति । शपि नुम् । जम्भिते-
त्यादाविटि अच्परकत्वानुम् । 'अचि' किम् ? रद्धा, जन्धम् । श्रम्भु इति ।
अकारमध्यः ष्टुभु स्तम्भ इति । ष्टुत्वेन तकारस्य टः । षोपदेशोऽयम् ।

लोपश्च हति बाह्यादिपाठादिनि सलोपः । तद्वीजं त्विति । पूर्वसवर्णप्रवृत्तेः पत्वा-
प्रवृत्तेश्च वीजमित्यर्थः । रधिजभोरचि । रन्धयति । परापि वृद्धिनित्येन नुमा

‘कास्यनेकाग्रहणं कर्तव्यम्’ । सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीय तत्स्थानेऽनेकाच इति वाच्य-
मित्यर्थः । २३०७ आर्धधातुके । (६—४—४६) इत्यधिकृत्य । २३०८
अतो लोपः । (६—४—४८) आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य

स्यात्, आर्धधातुकोपदेशकाले अदन्तत्वाभावादिति भावः । तथा च लिटि आयप्रत्ययस्य
विकल्पः स्थितः । तत्र आयप्रत्ययपक्षे आह कास्प्रत्ययात् । आम् अमन्ने इति च्छेदः ।
‘चकासृ दीप्तौ’ ‘जागृ निद्राक्षये’ इत्यादिभ्योऽपि लिटि आमिष्यते, तदर्थमाह कास्यनेका-
जिति । ननु यद्यस्मिन् वार्तिके सूत्रस्थं प्रत्ययग्रहणमपि संवध्यते । तदा कासृधातोश्च
अनेकाचश्च प्रत्ययान्ताच्चेति लभ्यते । ततश्च अ इवाचरति अति क्विन्ताल्लडादयः । लिटि
औ अतुरित्यादीष्टं न सिध्येत्, प्रत्ययान्तत्वेन आम् प्रसङ्गात् । यदि तु कासृधातोश्च अनेकाचः
प्रत्ययान्ताच्चेति व्याख्यायेत, तदा चकासृजाग्रादिभ्यो न स्यादित्यत आह प्रत्ययग्रहणम-
पनीयेति । तथा च कासृधातोरनेकाचश्च आमिष्येतावदेव लभ्यत इति नोक्तदोषद्वयमिति
भावः । वस्तुतस्तु अ इवाचरति अतीत्यादि नास्त्येवेति सुव्वातुनिरूपणे वक्ष्यते । तथा च
गोपाय आमिति स्थितम् । अतो लोपः । ‘अनुदात्तोपदेशवनति—’ इत्यत उपदेशग्रहण-
मनुवर्तते । ‘आर्धधातुके’ इत्यधिकृतम् । तदिह आवर्तते । एकमुपदेशे अन्वेति । द्वितीयं तु
लोपे परनिमित्तम्, तदाह आर्धधातुकोपदेश इत्यादिना । ‘आर्धधातुकोपदेशे’
इति किम् ? अय वयं गतौ, आभ्यां क्विपि, ‘लोपो व्योः—’ इति लोपे, ‘ह्रस्वस्य
पिति—’ इति तुकि, अपृक्तलोपे अत् वत् इतीष्यते । अत्र यलोपे सति अतो लोपो न
भवति, आर्धधातुकोपदेशकाले धातोर्यकारान्तत्वात् । ‘आर्धधातुकोपदेशे’ इत्यत्र
आर्धधातुकग्रहणाभावे चिकीर्षितमित्यत्र अल्लोपो न स्यात् सन उपदेशकाले नकारा-
न्तत्वात् । आर्धधातुकग्रहणे तु न दोषः, अनुबन्धविनिर्मुक्तात् सन्प्रत्ययादेव क्त्प्र-
त्ययस्य आर्धधातुकस्योत्पत्तेः । ‘आर्धधातुके परे’ इति किम् ? कथयति । चुरादाव-

कोपदेशकाले यददन्तमित्यनुपदं वक्ष्यमाणं न संगच्छेतेति भावः । अन्ये तु ‘गुप् रक्षणे’ इत्यस्मात्
क्तिनि पश्चादायप्रत्यये गोपायतिरित्यनिष्टं प्रसज्येत, विवक्षायामित्युक्ते तु आयप्रत्यये कृते क्तिनं
वाचित्वा ‘अप्रत्ययात्’ इत्यकारप्रत्यये टापि च गोपाया धूपावेति सिध्यतीत्याहुः । कास्प्रत्यया ।
अमन्नेति किम्, कृष्णो नोनाव । अच्छन्दसीति तु नोक्तम् । मन्त्रभिन्ने छन्दसि आम् इष्टत्वात् ।
यथा ‘पुत्रमामन्त्रयामास’, प्रत्ययान्तत्वादाम् । ‘अथ ह शुनःशेष ईक्षांचके’, ‘इजादेश—’
इत्याम् । इह चुलुम्पचकासृदरिद्रादिभ्य आमोऽप्राप्तौ ‘कास्यनेकाच—’ इति वार्तिकमारभ्यते ।
प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । अन्यथा अ इवाचरति अति । अस्य लिटि औ अतुरित्यादि
वक्ष्यमाणं न सिध्येदिति भावः । अन्ये तु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनु-
क्त्या प्रत्ययान्तादेकाचोप्याम् भवत्येव । अ इवाचरति इत्याचारे क्विपि लिटि आंचकार
आंचक्रतुरित्यादीत्याहुः । अतो लोपः । ‘अनुदात्तोपदेश—’ इति सूत्रादुपदेश इत्य-
नुवर्तते, तदाह आर्धधातुकोपदेशेत्यादि । उपदेशे इति किम्, अय पय गतौ ।

लोपः स्यादार्धधातुके परे । गोपायांचकार, गोपायांबभूव, गोपायामास । जुगोप जुगुपतुः । ऊदित्वाद्धेट् । जुगोपिथ, जुगोष्य । गोपायिता, गोपिता, गोप्ता । गोपोष्यात्, गुप्यात् । अगोपायीत्, अगोपीत्, अगौप्सीत् । धूप ३९६ संतापे । धूपायति । धूपायांचकार, दुधूप । धूपायितासि, धूपितासि । जप ३९७ जल्प ३९८ व्यक्तायां वाचि । जप मानसे च । जप ३९९ सात्त्वने । पप ४०० समवाये । समवायः संबन्धः सम्यगवबोधो वा । संपति । रप ४०१ लप ४०२ व्यक्तायां वाचि । रुप ४०३ मन्दायां गतौ । चोपति । चुचोप । चोपिता । तुप ४०४ तुम्प ४०५ रुप ४०६ रुम्प ४०७ तुफ ४०८ तुम्फ ४०९ रुफ ४१० रुम्फ ४११ हिंसार्थाः । तोपति । तुतोप । तुम्पति । तुतुम्प । तुतुम्पतुः । संयोगात्परस्य लिटः कित्त्वाभावान्नलोपो न । 'किदाशिषि' (सू २२१६) इति कित्त्वान्नलोपः । तुप्यात् । 'प्रात्तुम्पतौ गवि कर्तरि' इति पारस्करादिगणे

दन्तोऽयम् । अत्र उपधावृद्धिर्न भवति, 'अचः परस्मिन्—' इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । आर्धधातुके पर इत्यनुक्तौ तु अल्लोपस्य परनिमित्तकत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न स्यात् । तथा च प्रकृते गोपाय आमिति स्थिते अतो लोपे गोपायामिति सिध्यति । यद्यपि सवर्णदीर्घेणाप्येतत्सिद्धम्, तथापि न्याय्यत्वादतो लोप उपन्यस्तः । आयप्रत्ययाभावपक्षे आह जुगोपेति । पित्वेन कित्त्वाभावान्नधूपधगुणः । जुगुपतुरिति । कित्त्वान्न गुणः । ऊदित्त्वाद्धेटिति । यलादाविति शेषः । जुगुपिव, जुगुष्व । जुगुपिम, जुगुप्म । ऋादिनियमस्तु नःप्राप्तस्यैवाभावस्य, नत् विभाषादिलभ्यस्येति पिघ्न शास्त्र इत्यनोक्तम् । गोपायितेति । छुटि आयप्रत्ययपक्षे नित्यमिट् आयप्रत्ययाभावपक्षे इड्विकल्पः । ऊदित्वस्य केवले चरितार्थत्वात्, तदाह गोपिता, गोप्तेति । गोपायिष्यति, गोपिष्यति, गोप्स्यति । गोपायतु । अगोपायत् । गोपायेत् । आशीर्लिङि आयप्रत्ययपक्षे अतो लोपे रूपमाह गोपाय्यादिति । आयप्रत्ययाभावे आह गुप्यादिति । छुडि अगोपायीदिति । आयप्रत्ययाभावपक्षे इटि रूपमाह अगोपायीदिति । 'इट ईटि' इति सिजलोपः । 'नेटि' इति हलन्तलक्षणवृद्धौ निषेवः । इडभावे तु इटः परत्वाभावात् न सिजलोप इत्याह अगौप्सीदिति । 'वदव्रज—' इति वृद्धिः । अगोपायिष्यत्, अगोपिष्यत्, अगोप्स्यत् । धूप संताप इति । 'गुपूधूप—' इत्यायः । आर्धधातुके तद्विकल्पः पप समवाय इति । षोपदेशोऽयम् । रुप मन्दायामिति । चवर्गप्रथमादिरयम् । चवर्गाद्वितीयादिस्वनिट्कः । तुप तुम्पेति । अष्टावप्युदुपधाः तृतीयचतुर्थी सप्तमाष्टमौ च रेफवान्त इति मूले स्पष्टीभविष्यति । तुतुम्पतुरित्यत्र नलोपमाशङ्क्याह संयोगादिति । आशीर्लिङि विशेषमाह किदाशिपीति । प्रात्तुम्पताविति ।

आभ्यां क्वपि 'विरपृक्तलोपाद्वलि लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तिकाद् 'लोपो व्याः—' इति यलोपे 'अतो लोपः' इति लोपो माभूत् । अत्, पत् । इह 'ह्रस्वस्य पिति—' इति तुक् । आर्धधातुके पर इति किम्, कथयति । वृद्धौ कर्तव्यायां 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वं यथा स्यात् । गोपायामिति । नन्विह आयप्रत्ययस्यादन्ततामाश्रित्य

पाठात्सुट् । प्रस्तुम्पति गौः । श्तिपा निर्देशाद्भुक्ति न, प्रतोतुम्पीति । त्रोपति । त्रुम्पति । तोफति । तुम्फति । त्रोफति । त्रुम्फति । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमपठौ च नीरेफाः । अन्ये सरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमान्ताः ततो द्वितीयान्ताः । अष्टावप्युकारवन्तः । पर्ष ४१२ रफ ४१३ रफि ४१५ पर्ष ४१६ लर्व ४१७ वर्ष ४१८ मर्व ४१९ कर्व ४२० खर्व ४२१ गर्व ४२२ शर्व ४२३ पर्ष ४२४ चर्व ४२५ गतौ । आद्यः प्रथमान्तः । ततो द्वौ द्वितीयान्तौ । तत एकादश तृतीयान्ताः । द्वितीयतृतीयौ मुक्त्वा सर्वे रोपवाः । पर्षति । पषर्ष । रफति । रम्फति । अर्वति । आनर्व । पर्वति । लर्वति । वर्वति । पवर्गीयादिरम् । मर्वति । कर्वति । खर्वति । गर्वति । शर्वति । सर्वति । चर्वति । कुवि ४२६ आच्छादने । कुम्बति । लुवि ४२७ तुवि ४२८ अर्दने । लुम्बति । तुम्बति । चुवि ४२९ वक्त्रसंयोगे । चुम्बति । पृभु ४३० पृम्भु ४३१ हिसार्यौ । सर्भति । ससर्भ । सर्भिता । सुम्भति ससुम्भ । सुम्भ्यात् । पिभु पिभि इत्येके । सेभति । सिम्भति । शुभ ४३२ शुम्भ ४३३ भाषणे । भासने इत्येके । हिसायाम् इत्यन्ये ।

अथानुनासिकान्ताः । तत्र कम्यन्ता अनुदात्तेतो दश । घिणि ४३४ घुणि ४३५ घृणि ४३६ ग्रहणे । नुम् । पटुत्वम् । घिण्णते । जिघिण्णे । घुण्णते । जुघुण्णे । घृण्णते । जघृण्णे । घृण ४३७ घूर्ण ४३८ भ्रमणे । घोणते । घूर्णति । इमौ तुदादौ परस्मैपदिनौ । पण ४३९ व्यवहारे स्तुतौ च । पन ४४० च । स्तुता-वित्येव संवध्यते पृथङ् निर्देशात् । पनिसाहचर्यात्पणेरपि स्तुतावेवायप्रत्ययः ।

श्तिपा निर्देशोऽयम् । प्रात् तुम्पवातौ परे सुट् स्याद् गवि कर्तरि सतीत्यर्थः । तुम्पवातोः सुट् आद्यवयवः । मुड्विधावस्मिन् तुम्पताविति श्तिपा निर्देशस्य प्रयोजनमाह श्तिपा निर्देशाच्च-भुक्ति नेति । श्तिपा शपाऽनुबन्धेनेत्युक्तेरिति भावः । पृभु पृम्भु इति । ऋद्वपवौ पोपदेशौ । स्त्रभ्यादिति । आशीर्लिङि अनिदित्वान्नलोपः । पिभु पिभि इत्येक इति । आद्य इद्वपवो द्वितीय इदित् । शुभ शुम्भेति । द्वितीयस्य आशीर्लिङि अनिदित्वान्नलोपः । इति गुप् इत्या-दयः पवर्गीयान्ताः परस्मैपदिनो गताः ।

कम्यन्ता इति । कमु कान्तौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । घुण घूर्णेति । द्वितीयस्य दीर्घपाठः स्पष्टार्थः, 'उपवायां च' इत्येव दीर्घसिद्धेः । केचित्तु घूर्णेति ह्रस्व-मेव पठन्ति । स्तुतावित्येवेति । न तु व्यवहार इत्येवकारार्थः । पृथङ्निर्दे-शादिति । अन्यथा पण पन व्यवहारे स्तुतौ चेत्येव निर्दिशेदिति भावः । यद्यपि पृथङ्निर्देशो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थ इत्यपि वक्तुं शक्यम्, तथापि संप्रदायानुरोधादेव-मुक्तम् । पनिसाहचर्यादिति । पनवातुः स्तुतावेव वर्तते तत्साहचर्याद् 'गुपृष्वप-

लोपकरणे फलाभावादुच्चारणार्थ एव तत्राकारोऽस्त्विति चेत् । अत्राहुः—'गोपायतं नः' इत्यत्र गोपायशब्दस्य वातुत्वाद् धातोरन्त उदात्तो भवति । ततः शवकारेणैका-देशेऽपि 'एकादेश उदात्तेन—' इत्युदात्त एव, तकाराकारस्तु 'तास्यनुदात्तेऽन्दिदुपदेशात्' इत्यनुदात्तः । ततश्च । 'उदात्तादनुदात्तस्य—' इति स्वरितो भवति । 'स्वरितात्संहितायाम-

व्यवहारे तु पणते, पेणे, पणितेत्यादि । स्तुतावनुवन्धस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्ताश्चात्मनेपदम् । पणायति । पणायान्चकार, पेणे । पणायितासि, पणितासे । पणाव्यात्, पणिषीष्ट पनायति । पणायान्चकार, पेने । भाम ४७१ क्रोधे । भामते । चभामे । क्षमूष् ४४२ सहने क्षमते । चक्षमे । चक्षमिषे, चक्षंसि । चक्षमिध्वे । चक्षमिवहे । २३०६ स्त्रोश्च । (८-२-६५) मान्तस्य घातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारे वकारे च परे । णत्वम् । चक्षण्वहे चक्षमिमहे, चक्षण्वहे । क्षमिष्यते, क्षंस्यते । क्षमेत । आशिषि क्षमिषीष्ट, क्षंसीष्ट अक्षमिष्ट, अक्षंस्त । कमु ४४३ कान्तौ । कान्तिरिच्छा । २३१० कमेर्णिङ्

विच्छ-’ इत्यत्र पणघातुरपि स्तुत्यर्थक एव गृह्यते, नतु व्यवहारार्थकः । अतः स्तुतावेव पण घातोरायप्रत्ययः । न तु व्यवहारे इत्यर्थः । क्लृप्तव्यवस्य मूल्यनिर्धारणाय प्रश्नप्रतिवचनत्मको व्यवहारः । नतु स्तुतौ पणायतीति रूपं वक्ष्यमाणमनुपपन्नं पणघातोर्नुदात्तत्वेनात्मनो पदापत्तेः । न च आयप्रत्ययान्तस्यानुदात्तत्वं नेति शङ्क्यम्, पणघातौ श्रुतस्यानुदात्तत्वं ‘आनयन्वात्तदङ्ग-’ न्यायेन आयप्रत्ययान्ते अन्वयोपपत्तेरित्यत आह स्तुताविति । अनुवन्धस्य अनुदात्तात्मकस्य इत आर्धघातुक्विषये कदाचिदायप्रत्ययविनिर्भुक्ते चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तदात्मनेपदं नेत्यर्थः । एवं च तुल्यन्यायत्वाद् ‘एकाच उपदेशो-’ इति निषेधोऽपि नेति सूनि तम् । क्षमूष् सहन इति । ‘पिङ्गवादिभ्योऽङ्’ इत्यर्थं णित्वम् । ऊदित्वादिङ्कित्वात्वाह चक्षमिषे, चक्षंस इति । इङ्भावपक्षे ‘अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः-’ इति दीर्घस्तु भवति, क्लृप्ताहचरणेतिङ्भिन्नस्यैव क्लृप्तादेः तत्र ग्रहणात् । बहि मङ्गोरिङ्भावपक्षे विशेषमस्त्रोश्च । ‘मो नो घातोः’ इत्यनुवर्तते, तदाह मान्तस्येति । णत्वमिति । पात्परत्वाद् ‘अ कुप्वाङ्-’ इति नकारस्य णत्वमित्यर्थः । कमु कान्ताविति । ‘उदितो वा’ इति क्त्वाया इङ्कित्वात्प्राप्तमुदित्वम् । कान्तिशब्दस्य प्रभापरत्वभ्रमं वारयति कान्तिरिच्छेति । स्वर्गाका इत्यादौ कमेरिच्छायां प्रयोगबाहुल्यदर्शनादिति भावः । ‘कामोऽभिलाषस्तर्षश्च’ इत्यमरः कमेर्णिङ् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे स्वार्थ इति । अर्थविशेषानिर्देशादिति भावः णडावितौ । ‘णेरनिटि’ इत्यत्र उभयोर्ग्रहणाय अनुवन्धकरणम् । ङित्वात्तङ्गिति अनुदात्तत्वं तु णिङ्भावे चकम इत्यादौ चरितार्थमिति भावः । कामयत इति णिङ् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धौ कामि इति णिङन्तम् । ‘विङिति च’ इ

नुदात्तानाम्’ इति न इत्यस्य एकश्रुतिः । आयप्रत्ययस्य अनदन्तत्वे नेदमिष्टं सिध्यतीति स्तुतावित्येवेति । भट्टिस्तु व्यवहारेऽपि आयं प्रायुङ्क्त । ‘न चोपलेभे वणिजं पणायाम्’ इति । वणिजां व्यवहारमित्यर्थः । ‘अ प्रत्ययात्’ इति आयप्रत्ययान्तादकारप्रत्ययटाप् । चक्षंस इति । इह ‘अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः-’ इत्युपधादीर्घो न कृत संज्ञापूर्वकविधेरन्त्यत्वादिति स्थितस्य गतिमुत्प्रेक्षयन्ति । कमु कान्तौ । अस्य णिङ्भावे ‘उदितो वा’ इति क्त्वायामिङ्कित्वात् । कमित्वा, कान्त्वा । निष्ठायां तु ‘यस्

(३—१—३०) स्वार्थे । डित्वात्तड् । कामयते । २३११ अयामन्तात्वाग्येत्त्विष्णुपु ।
 (६—४—५५) आम् अन्त आलु आय्य इलु इष्णु एषु णेरयादेशः स्यात् । वक्ष्यमाणलोपाप-
 वादः । कामयांचक्रे । 'आयादय आर्धवातुके वा' (सू २३०५) । चकमे । कामयिता, कमिता ।
 कामयिष्यते, कमिष्यते । २३१२ णिश्रिद्रुसुभ्यः कर्तरि चङ् । (३—१—४८)
 ण्यन्तात् थयादिभ्यश्च च्लेशङ् स्यात्कर्त्र्ये लुङि परे । अकाम इ अ त इति स्थिते । २३१३
 णेरनिटि । (६—४—५१) अनिडादावार्धवातुके परे णेलोपः स्यात् । पर-

निपेवस्तु न, अनिलक्षणत्वात् । णिङन्तस्य वातुत्वाद् लडादयः । तत्र लटि शपि गुणे अया-
 देशे कामयत इति रूपम् । कामयेते इत्यादि सुगमम् । लटि 'कास्यनेकाचः—' इत्यामि,
 'आमः' इति लिटो लोपे, कामि आम् इति स्थिते, 'सार्ववातुक—' इति गुणं वावित्वा
 'णेरनिटि' इति वक्ष्यमाणे णिलोपे प्राप्ते अयामन्त । अय् इति छेदः । 'णेरनिटि' इत्यतो
 णेरित्यनुवर्तते, तदाह णेरयादेशः स्यादिति । तथा च कामयामित्यामन्तं स्थितम् । ततः
 'कृञ्चानुप्रयुज्यते—' इत्यनुप्रयोगाल्लिङिति मत्वाह कामयांचक्र इति । णिङ् आयादिष्वन्त-
 र्भावाल्लिङादावार्धवातुके तद्विकल्पमुक्तं स्मारयति आयादय इति । चकम इति ।
 सेट्कोऽयम् । चकमिपे । चकमिध्वे । चकमिवहे । चकमिमहे । कामयितेति । लुङि
 णिङ्पक्षे तासि इति वृद्धौ गुणे अयादेशे रूपम् । कामयताम् । अकामयत । कामयेत । काम-
 यिषीष्ट, कमिषीष्ट । अय णिङन्तात् इत्यस्माल्लुङः तादेशे च्लेः सिजादेशे प्राप्ते णिश्रि । णि
 श्रि द्रु स्रु एपां द्वन्द्वः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णीति तदन्तस्य ग्रहणम् । 'च्लि लुङि'
 इत्यतो लुङीति, 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति चानुवर्तते, तदाह ण्यन्तादित्यादिना ।
 चडावितौ । णेरनिटि । 'आर्धवातुके' इत्यविकृतम् । 'अतो लोपः' इत्यस्माद् लोप इत्यनु-
 वर्तते । अनिटीत्यस्य आर्धवातुकविशेषणत्वात् तदादिविधिः, तदाह अनिडादाविति । तथा
 च णिलोपे काम अ त इति स्थिते परत्वादिति । 'एरनेकाचः—' इत्यस्य 'णेरनिटि'
 इत्यपेक्षया परत्वाणिलोपं वावित्वा यणि प्राप्ते सतीत्यर्थः । कृते तु

विभाषा' इति निपेवात्कान्तः । अयामन्ता । नामन्तेति सूत्रितेऽपि 'णेरनिटि' इति वक्ष्यमाण-
 लोपस्य निपेवे गुणयादेशयोः सतोः कामयांचक्रे इत्यादि रूपाणि सिध्यन्त्येव, तथापि 'त्यपि
 लघुपूर्वात्' इत्येवमर्थमयादेशवचनम् । प्रस्तनय्य, सङ्गमय्य । नह्यत्र गुणयादेशौ लभ्येते ।
 आम्, कारयामास । अन्त, गण्डयन्तो मण्डयन्तः । 'तृभूवह्वसिभासिसाधिगडिमण्डिजिनन्दि-
 भ्यश्च' इत्यौणादिको झच् । 'झोऽन्तः' । 'सृहृगृहि—' इत्यालुच्, सृहृयालुः । 'श्रुदक्षि-
 स्मृतिगृहिभ्यः—' इत्यौणादिक आध्यः, 'सृहृयाध्यः' । 'स्तनिर्हृपिपुपि—' इत्यौणादिक एव
 इलुच्, स्तनयिल्लुः, 'णेश्चन्दसि' इति इष्णुच्, 'वोरुधः पारयिष्णवः' । णिश्रिद्रु । च्लेः
 सिचोऽपवादः । णेरनिटि । णेरिति णिङ्णिचोर्ग्रहणम् । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । अनिटीत्य-
 नेनाधिकृतमार्धवातुक इत्येतद्विशेष्यते । 'यस्मिन्विधिः—' इति तदादिविधिः । 'अतो लोपः'
 इत्यस्माल्लोप इति चानुवर्तते, तदाह, अनिडादावित्यादि । यणि प्राप्त इति । ननु परत्वादि-

त्वाद् 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति यणि प्राप्ते । ण्यल्लोपावियङ्यणुण-
वृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेन इति वार्तिकम् । णिलोपस्य तु पाचयतेः पाक्ति-
रित्यादि क्तिजन्तमवकाश इति भावः । वस्तुतस्तु 'अनिटि' इति वचनसामर्थ्या-
दार्धधातुकमात्रमस्य विषयः । तथा चैयडादेरपवाद एवायम् । इयङ् अततक्षत् ।

यणि लोपो दुर्लभो णेरभावात् । स्थानिवत्त्वेऽपि यणा बाधितस्य पुनरुन्मेषो दुर्लभः ।
वस्तुतस्तु स्थानिवत्त्वमेवेह दुर्लभम् । यण्यस्थानिनमिकारम् अलरूपं णित्वरूपेणाश्रित्य प्रवर्त-
मानस्य णिलोपस्यात्विधित्वेन तत्र स्थानिवत्त्वासंभवात् । स्पष्टा चेयं रीतिः 'भोगो-'
इति सूत्रभाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । ण्यल्लोपाविति । णिलोप इयङ्यणुणवृद्धि-
दीर्घेभ्यः अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यां पूर्वविप्रतिषेधेनेति विवेकः । तथा च पूर्वविप्रतिषेधादिह
यणं बाधित्वा णिलोपो भवतीति स्थितम् । ननु अततक्षत्, आटिटत्, कारणा, कारकः,
कार्यते इति वक्ष्यमाणेषु वार्तिकोदाहरणेषु क्रमेण इयङ्यणुणवृद्धिदीर्घाणामवस्यं प्राप्तेऽणि-
लोपस्य निरवकाशत्वादेव इयङादिबाधकत्वसंभवादिदं वार्तिकं व्यर्थम् । सुधियौ, प्रघ्यौ, कर्ता,
चिकाय, सूयात् इत्यादौ इयङ्यणुणवृद्धिदीर्घाणां सावकाशत्वादित्यत आह णिलोपस्य त्विति ।
पचधातोर्णिचि उपधावृद्धौ पाचि इति ण्यन्तात् 'त्रियां क्तिन्' इति क्तिनि, 'तितुत्रतथसिसुसर-
कसेषु च' इति इग्निषेधे 'णेरनिटि' इति णिलोपे कुत्वे पाक्तिरिति स्थितिः । क्तिजन्तमिति
पाठे तु 'क्तिच् क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तिच् बोध्यः । पाक्तिरिति कस्यचित्संज्ञा । अत्र
इयङादीनाम् अप्रसक्तेर्णिलोपस्यापि सावकाशत्वं तुल्यम् । तत्र अततक्षदित्यादौ परत्वादियङा-
दिप्राप्तौ तन्नित्यर्थं वार्तिकं व्यर्थमेवेत्याह वस्तुतस्त्विति । आर्धधातुकमात्रमिति ।
कृत्स्नमनिडाद्यार्धधातुकमस्य णिलोपस्य विषय इत्यर्थः । तथा च अततक्षदित्यादौ परानपि
इयङादीन् णिलोपः अपवादत्वाद् बाधते, परापेक्षया अपवादस्य प्रबलत्वात् परत्वादियङादीनां
णिलोपबाधकत्वाम्युपगमे हि णेरनिटीत्यत्र अनिटीति व्यर्थम् । कारयितेत्यादाविडा-
द्यार्धधातुके गुणेनैव णिलोपस्य बाधसिद्धेः । ततश्च अनिटीति वचनसामर्थ्या-
दनिडादावार्धधातुके सर्वस्मिन्परे णिलोप इति विज्ञायते । एवं च अततक्ष-
दित्यादावियङादिप्रवृत्तियोभ्येऽप्यार्धधातुके सर्वत्र णिलोप इत्यस्य निरवकाश-

यङ्यणादिविधयो यथासंभवमत्र सन्तु नाम, तेषु स्थानिवद्भावाणिग्रहणेन ग्रहणाल्लोपो
भविष्यतीति चेत् । नैवं शङ्क्यम्, इयङादेशे हन्त्यलोपः प्रसज्येतेति दोषः स्यात् ।
एतच्च 'अतो लोपः' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् । न चात्र कारणा कारक इत्यादौ गुणवृद्धयोः
कृतयोरन्तरङ्गत्वादयादेशयोः कृतयोरन्त्यस्य लोपः प्राप्नोतीति कथमियङादेश एव दोषं
उक्त इति शङ्क्यम्, 'वाणदाङ्गं वलीयः' इत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीति
भाष्याशयात् । ण्यल्लोपाविति । णिलोप इयङ्यणुणवृद्धिदीर्घेभ्यः पूर्वविप्रति-
षेधेन, अल्लोपस्तु वृद्धिदीर्घाभ्यामिति विवेकः । णिलोपस्य निरवकाशत्वेन वार्तिक-
स्योक्तिसंभव एव नास्तीत्यत आह पाक्तिरित्यादि क्तिजन्तमिति । तत्र
'तितुत्र—' इतीप्तिषेवादिति भावः । वचनसामर्थ्यादिति । अयं भावः—

यण् आटिटत् । गुणः कारणा । वृद्धिः कारकः । दीर्घः कार्यते । २३१४
 णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । (७—४—१) चङपरे णौ यदङ्गं तस्योपधाया
 ह्रस्वः स्यात् । २३१५ चङि । (६—१—११) चङि परेऽनभ्यासवात्त्व-

त्वादपवादत्वादेव णिलोपेन इयडादिवाधसिद्धेर्वातिकमिदं व्यर्थमिति भावः । अपवाद एवा-
 यमिति । णिलोप इत्यर्थः । अतो लोपस्तु चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धि चिकीर्षादित्यत्र 'अकृत्सा-
 र्वाधातुकयोः' इति दीर्घं च बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाद्भवति । नह्यतो लोपो वृद्धिदीर्घयोरपवादः,
 गोपायितेत्यादौ वृद्धिदीर्घयोरप्राप्तयोर्लोपस्यारम्भादित्यलम् । इयङिति । उदाहरणसूच-
 मिदम् । अततक्षदिति । तक्षधातोर्ण्यन्ताल्लुङ्तिपि इकारलोपे चङि द्वित्वे संयोगपूर्व-
 कत्वाद् 'एरनेकाचः—' इति यणभावे इयङि प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधाद् णिलोपे हलादिशेषे अडा-
 गम अततक्षदिति रूपम् । यणिति । उदाहरणसूचनम् । आटिटदिति । अटधातोर्ण्यन्ताद्
 आटि इत्यस्माद् लुङि तिपि इकारलोपे चङि टि इत्यस्य द्वित्वे 'एरनेकाचः—' इति यणं
 बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे आटि वृद्धौ रूपम् । गुण इति । उदाहरणसूचनम् ।
 कारणेति । 'ब्रियाम्' इत्यधिकारे कृन्धातोर्ण्यन्तात् कारि इत्यस्माद् 'ण्यसश्चन्यो युच्' इति
 युचि अनादेशे 'सार्वधातुकार्यधातुकयोः' इति गुणं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे छीत्वाट्टापि-
 कारणेति रूपम् । वृद्धिरिति । उदाहरणसूचनम् । कारक इति । कृन्धातोर्ण्यन्तात्कारि
 इत्यस्माण्वुलि अकादेशे वृद्धि बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपे रूपम् । दीर्घ इति । उदाह-
 रणसूचनम् । कार्यत इति । कृन्धातोर्ण्यन्तात्कारि इत्यस्मात् कर्मणि लटि यकि 'अकृत्सार्व-
 धातुकयोः' इति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधाणिलोपः । तथा च प्रकृते काम् इ अ त
 इत्यत्र 'एरनेकाचः—' इति यणं बाधित्वा णिलोपे काम् अ त इति स्थितम् । णौ चङि ।
 अङ्गाधिकारादाह यदङ्गमिति । 'उपधायाः' किम् ? अचकाङ्क्षत् । 'चङि' किम् ? कार-
 यति । 'णौ' किम् ? 'चङ्युपधाया' ह्रस्व इत्युच्यमाने अदीपदित्यत्र दाधातोः ण्यन्ताद् लुङि
 चङि दा इ अ त् इति स्थिते आकारस्य ह्रस्वे सति पुग् न स्यात् । णावित्युक्तौ तु आकारस्य
 णौ परत उपधात्वाभावात् ह्रस्वः । 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधस्तु न शङ्क्यः, द्वित्वनिमित्तचङ्
 उपधाया व्यवहृत्वात् । तथा च प्रकृते कम् अ त इति स्थितम् । चङि । 'एकाचो द्वे
 प्रथमस्य' इति 'अजादेद्वितीयस्य' इति चाधिकृतम् । 'लिटि धातोरनभ्यासस्य' सूत्रं लटि
 इति वर्जमनुवर्तते, तदाह चङि पर इत्यादिना । तथा च कम् इत्यस्य द्वित्वे हलादि-

णेरित्येतावति सूत्रे कृतेऽप्यार्धधातुक इत्यनुवृत्त्या आर्धधातुके परतो वर्तमानो णिलोप
 इयङ्यणादिभिर्बाधितः सन् परिशेषात् क्तिच्येव स्यादित्यनिटीत्यस्य वैयर्थ्यं प्रसज्येत,
 तथा चानिडाद्यार्धधातुकं सर्वमप्यस्य विषयो न तु क्तिजन्तमेवेति । अयमिति ।
 णिलोप इत्यर्थः अङ्गोपांशे तु वचनमपेक्षितमेव । तेन चिकीर्षक इत्यत्र वृद्धि
 चिकीर्षादित्यत्र 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घं बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधेन 'अतो लोपः' इति
 लोपो भवतीत्याहुः । णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः । उपधायाः किम्, अचकाङ्क्षीत् ।

वययस्यैकाचः प्रथमस्य द्वे स्तोऽजादेस्तु द्वितीयस्य । २३१६ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनगलोपे । (७—४—९३) चङ्परे इति बहुव्रीहिः । 'अन्यपदार्थो णिः । स च 'अङ्गस्य' इति च द्वयमप्यावर्तते । अङ्गसंज्ञानिमित्तं यच्चङ्परं णिरिति यावत् तत्परं यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्याभ्यासस्तस्य सनीव कार्यं स्याण्णावगलोपेऽसति । अथवा अङ्गस्य इति नावर्तते । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपरस्तस्येत्यादि प्राग्वत् । २३१७ सन्यतः । (७—४—७९) अभ्यास-

शेषे कम् अ त इति स्थितम् । सन्वल्लघुनि । अनगलोप इति च्छेदः । बहुव्रीहिरिति । चङ् परो यस्मादिति विग्रह इति भावः । कर्मधारयमाश्रित्य चङि परे इति नार्थः, परग्रहण-
वैयर्थ्यात् । ननु बहुव्रीह्याश्रयणेऽपि 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवृत्तौ चङ्पर-
के लघुनि परे अभ्यासः सन्वदित्यर्थो लभ्यते । तथा सति अण्यन्तेभ्यो णिश्रिद्रुसुभ्यश्चङि
द्वित्वे अशिश्चियत् अदुदुवत् असुसुवदित्यत्रापि सन्वत्त्वं स्यात् । ततश्च 'दीर्घो लघोः' इति
सन्वद्भावविषये अभ्यासस्य वक्ष्यमाणो दीर्घः स्यादित्यत आह अन्यपदार्था णिरिति ।
तथा च चङ्परे णौ इति लभ्यते । अशिश्चियदित्यादौ च णेरभावाद् न सन्वत्त्वमिति भावः ।
स चाङ्गस्येति चेति । बहुव्रीहिगम्यो णिः 'अङ्गस्य' इत्यनुवृत्तं चेत्यर्थः । तत्र णावित्या-
वृत्तौ एकं लघुनीत्यत्रान्वेति । तथा च चङ् परे णौ यल्लघु तस्मिन्परत इति लभ्यते । द्वितीयं
तु अनगलोपे इत्यत्रान्वेति । तथा च णौ परतो यः अगलोपः तस्याभावे सतीति लभ्यते ।
अङ्गस्येत्यावृत्तौ एकं चङ् परे इत्यत्रान्वेति । निमित्तनिमित्तिभावे षष्ठी । तथा च अङ्गसंज्ञा-
निमित्तभूते चङ् परके वर्णे परे इति लभ्यते । चङ् परकश्च वर्णः अर्थाद् णेरिकार एव । न
श्रिद्रुसुवामन्यवर्णः, तस्य अप्रत्ययत्वेन अङ्गसंज्ञाप्रापकत्वाभावात् । एतदर्थमेव अङ्गस्ये-
त्यस्य निमित्तपष्ठथन्ततामाश्रित्य चङ् पर इत्यनेनान्वयोऽभ्युपगतः । चङ् पर इत्येतावतैव तु
णाविति न लभ्यते, श्रिद्रुसुपु व्यभिचारात् । द्वितीयं त्वङ्गस्येत्येतत् अभ्यासस्येत्यनुवृत्तेन
अन्वेति । सन्वदिति सप्तम्यन्तादितिः तदाह । अङ्गसंज्ञानिमित्तमित्यादिना । अथवेति ।
अस्मिन्व्याख्याने चङ् परे इत्येतद् अङ्गस्येत्यत्रान्वेति, न तु लघुनि । अङ्गस्य च
प्रत्ययनिमित्तत्वादेव णेरन्यपदार्थस्य लाभः । लघुनीति तु अभ्यासस्येत्यत्रैवान्वेति
तदाह चङ् परे णौ यदङ्गमित्यादिना प्राग्वदिति । सनीव कार्यं स्याण्णा-
वगलोपे असतीत्यर्थः । अत्र प्रथमपक्ष एव भाष्यसंमतः, अजजागरदित्यत्र चङ् परे
णौ यल्लघु तदभ्यासव्यवहितमिति न सन्वत्त्वमिति भाष्योक्तेः । एवं च प्रथमपक्षे
उन्दिर्ण्यन्ताच्चङि द्वित्वे उन्दिदि अ त् इत्यत्र अभ्यासोत्तरखण्डे चङ् परे णौ लघोर-

सन्वल्लघुनि । चङ् पर इत्येतावतैव णिरिति न लभ्यते, श्रिद्रुसुवामपि चङ् परत्वादत
आह अङ्गसंज्ञानिमित्तमिति । अङ्गस्याभ्यास इति । अङ्गस्य ये द्वे विहिते
तयोः पूर्वोऽभ्यास इत्यर्थः । अङ्गस्येति नावर्तत इति । अस्मिस्तु व्याख्याने
चङ् परे इत्येतावतैव णिरिति लभ्यते, श्रिद्रुसुपु परेषु अङ्गत्वासम्भवादतो व्याचष्टे
चङ् परे णौ यदङ्गमिति । चङ् परे इत्यस्यैव व्याख्यानं णाविति ज्ञेयम् । अनगलोपे

स्यात् इकारः स्यात्सनि । २३१८ दीर्घो लघोः (७—४—१४) अभ्यासस्य लघोर्दीर्घः स्यात्सन्वद्भावविषये । अचीकमत । णिङभावपक्षे तु 'कमेश्चलेश्चङ्' वक्तव्यः । णेरभावान्न दीर्घसन्वद्भावौ । अचकमत ।

भावेनाभ्यासस्य तथाविचलघुपरकत्वविरहात् सन्वत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घः । द्वितीयपक्षे तु चङ्-परे णौ यदङ्गम् उन्दिद् इत्येतत् तदीयोऽभ्यासश्चङमादाय लुप्तं णिमादाय वा लघुपर इति सन्वत्त्वसत्त्वादभ्यासदीर्घ इति भेदः । एवं च प्रकृते ककम् अ त इत्यत्र व्याख्याद्वयेऽपि सन्वत्त्वं स्थितम् । सन्यतः । सनि अत इति च्छेदः । 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'भृवामित्' इत्यस्माद् इदिति, तदाह अभ्यासस्येति । किकम् अ त इति स्थितम् । दीर्घो लघोः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह अभ्यासस्य लघोर्दीर्घ इति । अभ्यासावयवस्य लघोरित्यर्थः । 'सन्वत्त्वधुनि चङ्परे—' इति सूत्रं सन्वच्छब्दवर्जमनुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयम् । तथा च फलितमाह सन्वद्भावविषय इति । 'सन्यतः' इत्यत्र तपरत्वं स्पष्टार्थमिति दीर्घोऽङ्कितः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तथा च किं कम् अ तेत्यत्र अभ्यासेकारस्य दीर्घे अभ्यासचुत्व अङगमे परिनिष्ठितं रूपमाह अचीकमतेति । अत्र लघोर्णिपरत्वं येन नाव्यवधानन्यायाद्बोध्यम् । णिङभावपक्षे त्विति । 'अयादय आर्धधातुके वा' इति णङो वैकल्पिकत्वादिति भावः । कमेश्चलेश्चङ् वक्तव्य इति । अण्यन्तत्वादप्राप्तौ वचनम् । णेरभावादिति । णिङभावपक्षे कमिधातोरनुदात्तेत्वात्तङि प्रथमकिम्, अचकथत् । सन्यतः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽभ्यासस्येति 'भृवामित्' इत्यत इदग्रहणं चानुवर्तते, तदाह अभ्यासस्येत्यादि । तपरकरणं किम्, पापच्यतेः सन् । पापचिपते । न च सनि योऽभ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञानात्तपरकरणाभावेऽपि नोक्तातिप्रसङ्गः अभ्यासस्येह यङ्निमित्तत्वादिति वाच्यम्, तादृशविवक्षायामधीपिपति प्रतीपिपतीत्यादावव्याप्तेः न हि कार्यो निमित्तत्वेनाश्रीयते । यद्याश्रीयेत तर्हि 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेवेन रिसृशब्दस्य द्वित्वाप्रवृत्तावरिरिपतीत्यादि न सिध्येत् । नन्वेवं पिपक्षतीत्यादावव्याप्तिः । अभ्यासस्य सन्परत्वाभावात् । न च 'येन नाव्यवधान—' न्यायेन सन्प्रवृत्त्या व्यवहितेऽभ्यासस्येत्वं स्यादेवेति वाच्यम्, प्रतीपिपतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसन्परत्वसंभवादुक्तन्यायस्याप्रवृत्तिरिति चेत् । अत्राहुः—सना धातुमाक्षिप्य सनि सति यो धातुः सन्नन्तस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्यानान्नोक्तदोषः । न च सनि परे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं परित्यज्योक्तव्याख्याने किं मानमिति वाच्यम्, तपरकरणस्यैव तत्र मानत्वात् । किं च अकारग्रहणमपि तत्र मानम् । अन्यथा सन इत्येव ब्रूयात् । तावताप्यधीपिपति प्रतीपिपतीत्यादावित्वप्रवृत्तिसिद्धेरिति । दीर्घो लघोः । लघोरभ्यासस्येति । ननु अञ्जल्समुदायस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा 'ह्रस्वं लघु' इति सूत्रितत्वात् । नैप दोषः । इमे हि न समानाधिकरणे पठ्यौ किं तु व्यधिकरणे, तथा चाभ्यासावयवस्य लघोर्दीर्घ इत्यर्थः । 'लघुनि चङ्परेऽङ्गलोपे' इति सर्वमिहानुवर्तते । तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयम्, तदाह सन्वद्भावविषय

संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते ।

तत्रैव दीर्घः सन्वच्च नानेकाक्षिवति माधवः ॥ १ ॥

चकास्त्यर्थापयत्युणोत्यादौ नाङ्गं द्विरुच्यते ।

पुरुषैकवचने च्लेश्चि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे अडागमे अचकमतेति रूपं वक्ष्यते । तत्र षोरभावाद् 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासलघोर्दीर्घो न भवति, तत्र लघुनि चङ्परेऽनगलोप इत्यनुवर्त्य चङ्परे णावेव तद्विधानोक्तेः । अत एव सन्वत्त्वाभावात् 'सन्वतः' इत्यभ्यासाकारस्य इत्वं च न भवतीत्यर्थः । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घविवौ सन्वत्त्वं न निमित्तम् । किंतु लघुनि चङ्पर इत्यस्य तत्रानुवृत्त्या सन्वद्भावविषये तत्प्रवृत्तिः । अतो दीर्घसन्वद्भावाविति पृथगुक्तिः ।

अयं पञ्चभिः श्लोकैः सन्वद्भावसूत्रं 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रं च विशदयति संज्ञाया इत्यादिना । अस्मिन् शास्त्रे कार्यकालं संज्ञापरिभाषमित्येकः पक्षः । कार्यकालमित्यस्य कार्यप्रदेशकमित्यर्थः । अस्मिन्पक्षे तत्तत्कार्यविधिप्रदेशेषु संज्ञाशास्त्रस्य परिभाषाशास्त्रस्य च उपस्थितिः । यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षान्तरम् । उद्देशाः संज्ञापरिभाषाशास्त्राभ्यां प्रवेशा, तान् अनतिक्रम्य यथोद्देशम् संज्ञाशास्त्रं परिभाषाशास्त्रं च स्वदेशे स्थितमेव तत्तद्विध्यपेक्षितं स्वं स्वमर्थं समर्पयतीति यावत् । अस्मिन्पक्षे कार्यप्रदेशेषु संज्ञापरिभाषाभ्यां तदर्थस्यैवोपस्थितिः, न तु संज्ञापरिभाषाशास्त्रयोरिति स्थितिः । 'सन्वल्लघुनि-' इति सूत्रे 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रे च अङ्गस्येति अभ्यास्येति चानुवृत्तम् । तत्र कार्यकालपक्षे 'पूर्वोऽभ्यासः' इति सूत्रं संनिहितम् । ततश्च अङ्गस्य ये द्वे उच्चारणे तयोः पूर्वः अभ्याससंज्ञः स सन्वद्भवतीति

इति । हलादेरिति प्राचोक्तमिहोपेक्षितं निष्प्रमाणत्वात् । न हि मुनित्रयोक्तिं विना हलादेरिति व्याख्यातुमुचितम् । न चैवमौन्दित्वात् । आट्टिटदित्यादौ दीर्घः स्यादिति शङ्क्यम्, अङ्गलव्वोरभयोरपि णिचं प्रति विशेष्यत्वे दीर्घस्य तत्राप्राप्तेः । चङ्परि हि यदङ्गम् उन्द इति न तदीयोऽभ्यासो न वा चङ्परणिचपरं यल्लघु तत्परः । एतेन आट्टिटदित्यादिभाष्योदाहरणमेव 'ह्लादेः' इति व्याख्याने प्रमाणमिति केषांचिदुत्प्रेक्षापि प्रायुक्ता । दीर्घाप्राप्त्यैवोदाहरणासौष्ठवस्योक्तत्वात् । लघोः किम्, 'क्षणं हिंसायाम्' अचिक्षणत । शास्त्रेऽस्मिन् 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षद्वयमप्यस्ति जातिव्यक्तिपक्षवत् तथा च 'पूर्वोऽभ्यासः' इत्यस्य 'सन्वल्लघुनि-' इत्यादिना सह पक्षद्वयेऽपि एकवाक्यता समानैव, तथापि कार्यकालपक्षे पदैकवाक्यता, यथोद्देशपक्षे तु वाक्यैकवाक्यतेत्यस्ति विशेषः । तत्रेदानीं कार्यकालपक्षपाति माधवमतं यावद्व्याचष्टे संज्ञाया इत्यादिना श्लोकद्वयेन । अङ्गं यत्रेति । अयं भावः—'सन्वल्लघुनि-' 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रद्वये अङ्गस्येत्यनुवर्तते, अभ्यासस्येति च । तेनाङ्गस्य ये द्वे तयोः पूर्वोऽभ्याससंज्ञकस्तस्येति फलितम् । द्वे इत्यत्र च उच्चारणे इति विशेष्यसमर्पकमध्याह्रियते, तच्च कृदन्तम्, तद्योगादङ्गस्येति कर्मणि षष्ठी । तेन यत्राङ्गं द्विरुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्भावौ स्त इति अचीकरत् । अपीपचत् । युक्तं चैतत् । अङ्गस्येति षष्ठ्या कारकविभक्तित्वसम्भवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठी

किं त्वस्यावयवः कश्चित्स्मादेकाद्विदं द्वयम् ॥ २ ॥

वस्तुतोऽङ्गस्यावयवो योऽभ्यास इति वर्णनात् ।

ऊर्णो दीर्घोऽप्यप्यतौ द्वयं स्यादिति मन्महे ॥ ३ ॥

फलितम् । तत्र कृत्स्नोच्चारणशब्दयोगादङ्गस्येति कर्मणि पष्ठी, न त्ववयवपष्ठी, कारकपष्ठ्या वलवत्त्वात् । अङ्गं च प्रत्यये परतः कृत्स्नमेव प्रकृतिरूपम्, न तु तदेकदेशः । ततश्च कृत्स्नमङ्गं यत्र द्विरुच्यते न तु तदेकदेशमात्रं तत्रैव 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः 'सन्वल्लघुनि-' इति सन्वल्लघुत्वमभवति । एवं च अङ्गस्य एकाचकत्वे सत्येव तयोः प्रवृत्तिः, तत्र कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्तेः । अनेकाचकेषु तु अङ्गेषु न तयोः प्रवृत्तिः, तत्र एकस्यैव एकाच अङ्गैकदेशस्य द्विरुक्तेरिति मायवो मन्यत इति प्रथमश्लोकस्यार्थः । नानेकाद्वित्युक्तं विशदयति चकास्तीति श्लोकेन । 'चकाश्च दीप्तौ' । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि 'अर्थवेदयोः-' इति प्रकृतेरापुगागमे अर्थापिवातुः । 'ऊर्णुं आच्छादने' एते त्रयः अनेकाच्चा धातवः । आदिना 'जागु निद्राक्षये' इत्यादिसंग्रहः । एभ्यो ण्यन्तेभ्यश्चङि अङ्गं कृत्स्नं न द्विरुच्यते, किन्तु अङ्गस्य कश्चिदेकाजवयव एव द्विरुच्यते । तस्माद् अनेकाचकेषु कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावाद् एकाचकेष्वेवाङ्गेषु 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः, 'सन्वल्लघुनि-' इति सन्वल्लघुत्वमेतद्वयं भवति, न त्वनेकाच्चाङ्गेष्वित्यर्थः । नन्वेवं सति दिदरिद्रासति इत्यादौ 'हलादिः शेषः' इत्याद्यभ्यासकार्यमनेकाचकेष्वङ्गेषु न स्यात् कृत्स्नाङ्गस्य द्विरुक्त्यभावात् । किञ्च अजजागरदित्यत्र सन्वत्त्वमाशङ्क्य णिपरकलवोर्गकाराकारस्य जा इत्यनेन व्यवहितत्वादभ्यासस्य न सन्वत्त्वमिति समाहितं भाष्ये । तदेतद् अनेकाच्चाङ्गेषु सन्वत्त्वस्याप्रवृत्तौ विरुध्यते, कृत्स्नस्याङ्गस्य द्विरुक्त्यभावादेव तत्र सन्वत्त्वस्याप्राप्तौ तच्छङ्काया एवानुन्मेपादित्यस्वारस्याद्यथोद्देशपक्षमालम्ब्याह वस्तुत इति । अङ्गस्येत्यवयवपष्ठी । अङ्गावयवस्याभ्यासस्येति लभ्यते । ततश्च ऊर्णुङि ण्यन्ते चङि नु इत्येकदेशस्य द्वित्वेऽपि और्णुनवदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासलघुर्दीर्घो भवति । सन्वत्त्वं तु प्रयोजनाभावादुपेक्षितम्, अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्वतः' इत्यस्यासंभवात् । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिचि प्रकृतेरापुकि अर्थापिवातोश्चङि णिलोपे उपवाहस्वे थप इत्यस्य द्वित्वेऽपि आतीथपत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । नाङ्गं द्विरुच्यत इति । एवं च, अवचकासत् । आर्तयपत्, और्णुनवत्, इत्येव भवतीति भावः । अवयवः कश्चिदिति । हलादेः प्रथमावयवो द्विरुच्यते अजादेस्तु द्वितीयावयव इत्यर्थः । अङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वल्लघौ विधीयमानौ एकाक्ष्वेवेति च फलितम् । किं च अस्मिन्पक्षे एकाच इत्यङ्गस्य विशेषणं शब्दतोऽपि सुलभम्, 'एकाचो द्वे-' इत्यविकारादित्याशयेनाह तस्मादेकाद्विवति । स्यादेतत्—उत्तरीत्या ह्रस्वहलादिः शेषश्चुत्वादीन्यपि अनेकाक्षु न स्युः । न चेष्टपत्तिः, दिद्रासति, दिदरिद्रासति, जिगणयिपतीत्यादिलब्धस्य सर्वसंमतत्वात् । तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रीयत इति चेत्, तर्हि इहापि स एवोचितः । अर्थाविकारपक्षस्यैवाभ्यासहेतुत्वात्, वृत्त्यादिषु स्वीकृतत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह वस्तुत इति । ऊर्णो दीर्घ इति । स्यादित्यपकृष्यते ।

चकास्तौ तूभयमिदं न स्यात्स्याच्च व्यवस्थया ।

णैर्विशेष्यं सन्निहितं लघुनीत्यङ्गमेव वा ॥ ४ ॥

इति व्याख्याविकल्पस्य कैयटेनैव वर्णनात् ।

दित्यत्र सन्वद्धावात् 'सन्वतः' इत्यभ्यासस्य इत्त्वम् अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयं भवतीति जानीम
इति तृतीयश्लोकार्थः । अङ्गस्यावयव इति पक्षेऽपि चकास्तौ विशेषमाह चकास्तौ त्विति ।
अवस्था वस्तुस्थितिः । व्यवस्थया पक्षद्वयेनेति यावत् । चङ्परं इत्यनेन अन्यपदार्थलव्यस्य
णावित्यस्य संनिहितं लघुनीत्येतद् विशेष्यम् । तथा च चङ्परं णौ यल्लघ्विति प्रथमव्याख्यानं
फलितम् । अङ्गमेव वा णैर्विशेष्यम् । तथा च चङ्परं णौ यदङ्गमिति द्वितीयं व्याख्यानं फलि-
तम् । इति व्यवस्थया पक्षद्वयेन सन्वत्त्वं दीर्घश्चेत्युभयमिदं चकास्त्रधातोः ण्यन्ते चङि णिलोपे
द्वित्वे अचचकासत् इत्यत्र न स्यात्, स्याच्चेत्यन्वयः । तत्र चङ्परं णौ यल्लघ्विति व्याख्याने
सति नैव उभयं स्यात् । चङ्परस्य णेः कास् इत्यनेन व्यवहितत्वात् । अचीकमतेत्यादौ त्वेक-
व्यवधानं येन नाव्यवधानन्यायात्सोढव्यमेव । चङ्परं णौ यदङ्गमिति व्याख्याने तु अचीचका-
सदित्यत्र उभयं स्यादेव, अङ्गस्य णिपरकत्वसत्त्वादिति बोध्यम् । ननु चङ्परं णौ यल्लघ्विति,
चङ्परं णौ यदङ्गमिति च व्याख्याभेदे किं प्रमाणमित्यत आह इति व्याख्याविकल्पस्य
कैयटेनैव वर्णनादिति । आदत्तव्यतेति शेषः । ननु णौ इत्यस्यावृत्तिमभ्युपगम्य अग्लोपेऽपि
तदन्वयः किमर्थं इत्यत आह णेरग्लोपेऽपीति । अगितामिति । कमु कान्ता-
द्योर्णुनवत् । इह सन्वद्धावस्तु नोपयुज्यते, णौ कृतस्यादेशस्य स्थानिवद्धावेन निषेधेन वा नुशब्दस्य
द्वित्वे सति अभ्यासे अवर्णभावादिति भावः । अर्थापयताविति । अर्थमाचष्टे इत्यर्थे णिच्यापु-
गागमे ततश्च च्लेश्चङि दीर्घस्य 'सन्वतः' इतीत्वस्य च प्रवृत्तौ आर्तोपपत्तित्वेव भवतीति भावः ।
अर्थ उपायाज्यामित्यस्य तु चङ्परं णौ आर्तयतेति भवति, न तु तत्र दीर्घसन्वद्धावयोः प्रवृत्ति-
रिति दुरादिषु स्फुटीभविष्यति । उभयमिति । दीर्घः सन्वच्चेत्येतद् द्वयमित्यर्थः । न स्यात्स्याच्च
व्यवस्थयेति । चङ्परं णौ यल्लघ्विति व्याख्याने न स्यात् । चङ्परं णौ यदङ्गमिति
व्याख्याने तु स्यात् । एवं च अचचकासत् अचीचकासदिति व्याख्याभेदेन रूपद्वयमित्यर्थः । ननु
यथा चङ्परं णौ यल्लघ्विति व्याख्याने 'येन नाव्यवधानं—' न्यायेन अपोपचदित्यादावेवोभयं
भवति न त्वनेकव्याये । अचचकासदित्यादौ, तथा न्यायसाम्येन लघुनि योऽभ्यास
इत्यत्राप्येकेनैव व्यायस्य स्वीकार्यत्वादचिषणदित्यादौ 'सन्वतः' इदतीत्वं न स्यादिति चेत् ।
अत्राहुः—'अत्समृद्धत्वर—' इतीत्वापवादेन अत्ववचनेन तुल्यजातीयापेक्षेण संयोगस्य
व्यवधानेऽपीत्वस्य ज्ञापितत्वान्नोक्तदोषः । अतएव 'दीर्घो लघोः' इति सूत्रे लघोरिति
सार्थकम् । माधवोऽपि जागृधातावित्यमेवाह । एवं च वदन् यथोद्देशपक्षमेवाशिश्रियत् ।
तथाच ऊर्णुधातौ यत्तेनोक्तमौर्णुनवदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घो न
भवति चङ्परं णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यास इति सूत्रार्थात् । अत्र त्वङ्गावयवस्या-
भ्यासो न त्वङ्गस्येत्यादि । तत्र तस्याप्याग्रहो नास्तीति गम्यते । अतएव च कास्तावची-

णेरग्लोपेऽपि संवन्धस्त्वगितामपि सिद्धये ॥ ५ ॥

अथ क्रम्यन्तांस्त्रिंशत्परस्मैपदिनः । अण ४४४ रण ४४५ वण ४४६ भण ४४७ मण ४४८ कण ४४९ क्ण ४५० व्रण ४५१ भ्रण ४५२ घ्वण ४५३ शब्दार्थाः । अणति । रणति । वणति । वकारादित्वादेत्वोभ्यासलोपौ न । ववणतुः । ववणिथ । घणिरपि कैश्चित्पठ्यते । घणति । ओण ४५४ अपनयने । ओणति । ओणांचकार । शोण ४५५ वर्णगत्योः । शोणति । शुशोण । श्रोण ४५६ संघाते । श्रोणति । श्लोण ४५७ च । शोणादयस्त्रयोऽमी तालव्योष्मादयः । पैण ४५८ गतिप्रेरणश्लेषणेषु । प्रैण इति कचित्पठ्यते । पिप्रैण । घ्रण ४५९ शब्दे । उपदेशे नान्तोऽयम् । 'रषाभ्याम्' (सू २३५) इति णत्वम् । घ्रणति । णोपदेशफलं यङ्लुकि । दन्ध्रन्ति । वण इत्यपि केचित् । वेणतुः । वेणिथ । कनी ४६० दीप्तिकान्तिगतिषु । चकान । घृन ४६१ वन

वित्यादीनामपीत्यर्थः । सिद्धय इति । दीर्घसन्धस्त्वसिद्धयर्थमित्यर्थः । अन्यथा कमुप्रभृतीनामुकाराद्यनुबन्धलोपमादाय अग्लोपित्वाद् दीर्घसन्धद्भावौ न स्यातामित्यर्थः । इति घिणिप्रभृतयः क्रम्यन्ता दश गताः ।

क्रम्यन्ता इति । 'क्रमु पादविक्षेपे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अनुनासिकान्ता इति शेषः । अण रणेति । इतः प्रभृति कन दीप्तावित्यतः प्राग् मूर्धन्यान्ताः । ओण इति । ऋदित्वं 'नाग्लोपि-' इति निषेधार्थम् । घ्रण शब्द इति । अदुपधोऽयम् । उपदेश इति । वातूपदेशे नकारान्तोऽयम् । अकारस्य उच्चारणार्थस्य निवृत्तौ तवर्गपञ्चमान्त इत्यर्थः । तर्हि णकारस्य कथं श्रवणमित्यत आह रषाभ्यामिति णत्वमिति । ननु स्वाभाविक एव णकार इत्यस्तु, किं नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देश इति कल्पनयेत्यत आह णोपदेशेति । नकारस्यानिकणोपदेशस्य 'नश्च' इत्यनुस्वारात्मकं फलं यङ्लुकि प्रत्येतव्यमित्यर्थः । दन्ध्रन्तीति । घ्रणवातोर्धङ्लुकि ङित्वे ह्लादिशेषे 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यभ्यासस्य नुकि उत्तरखण्डे णकारस्यासिद्धत्वेन अनुस्वारे परसवर्णे तस्यासिद्धत्वाद् णत्वाभावे नकारस्यैव

चकासदित्युदाजहार । तथा च मतभेदाभिप्रायेण पूर्वापरग्रन्थविरोधः समाधेय इति । कातन्त्रपरिशिष्टे त्वित्त्वदीर्घयोः अजीजागरदित्युदाहृतम्, तन्मतद्वयेऽप्यसंभवादुपेक्ष्यम् । व्यवस्थामेव विवृणोति णेरिति । सन्निहितमिति हेतुगर्भविशेषणम्, लघुनोत्येतद् णेविशेष्यं भवति सन्निहितत्वादित्यर्थः । अङ्गमेवेति । अस्य चङ्परे इत्यत्र आदेशरूपचङ्देशे आकाङ्क्षाभावेऽपि णाविति प्रत्ययांशे उत्थिताकाङ्क्षत्वादिति हेतुः स्पष्ट एवेति भावः । कैयटेनैवेति । तथा च एकं हरदत्तमतम्, अपरं तु कैयटमतमिति विषयविभागेन व्याचक्षाणा उपेक्ष्या इति भावः । चङ्परे इत्यावर्त्य अग्लोपविशेषणतयापि योजितं तस्य फलमाह णेरिति । णिश्रिद्रुसुषु परतोऽग्लोपित्वासंभवादिहापि चङ्पूर इत्येतावतैव णाविति लभ्यत इति बोध्यम् । अगितामपीति । पचिकमिशिकप्रभृतीनामित्यर्थः । नहीत्संज्ञकानां लोपो णिचं

४६२ शब्दे । स्तनति । वनति । वन ४६३ षण ४६४ संभक्तौ । वनैरर्थभेदात् पुनः पाठः । सनति । ससान सेनतुः २३१६ ये विभाषा । (६-४-४३) जनसनखनामात्त्वं वा स्याद्यादौ कडिति । सायात्, सन्यात् । अम ४६५ गत्यादिषु । कनी दीप्तिकान्तिगति-इत्यत्र गतेः परयोः शब्दसंभक्तयोरादिशब्देन संग्रहः । अमति । आम । द्रम ४६६ हम्म ४६७ मीमृ ४६८ गतौ । द्रमति । दद्राम । 'ह्ययन्त-' (सू २२९९) इति न वृद्धिः । अद्रमीत् । हम्मति । जहम्म । मीमति । मिमीम । अयं शब्दे च । चमु ४६९ छमु ४७० जमु ४७१ झमु ४७२ अदने । २३२० 'ष्ठिवुक्लमुचमां' शिति । (७-३-७५) एषामचो दीर्घः स्याच्छिति । 'आङि' चम इति वक्तव्यम् आचामति । 'आङि' किम्-चमति । विचमति । अचमीत् । जिमि केचित्पठन्ति । जेमति ।

श्रवणम् । स्वाभाविकणकारोपदेशे तु उत्तरखण्डे णकार एव श्रूयेतेति भावः । षणे-
त्यपीति । पवर्णवृत्तीयादिरिति भावः । कन दीप्तीत्यारभ्य अम गत्यादिष्वित्यतः प्राक् तवर्ग-
पञ्चमान्ताः । एन वनेति । आद्यः षोपदेशः । ष्टुत्वसंपन्नः टकारः, तदाह स्तनतीति । वन
षणेति । द्वितीयः षोपदेशः । ननु एन वन शब्दे इति वनेः पठितस्य पुनः पाठो
व्यर्थ इत्यत आह अर्थभेदादिति । वनेः शब्दे संभक्तौ च वृत्तिरिष्टा । एनेस्तु
शब्द एव वृत्तिरिष्टा । तत्र एन वन शब्दे संभक्तौ चेत्युक्तौ एनेरपि
संभक्तौ वृत्तिः स्यात् । एन् शब्दे इत्युक्त्वा वन संभक्तौ चेति पाठे
तु गौरवमिति भावः । आशीर्लङि विरोधमाह ये विभाषा । 'जनसनखनां सन्झलोः'
इत्यतो जनसनखनामित्यनुवर्तते । 'अनुदातोपदेश-' इत्यतः कडितीति । ये इति तद्विशे-
षणम् । अकार उच्चारणार्थः । तदादिविधिः । 'विङ्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यत आदित्यनु-
वर्तते, तदाह जनसनखनामित्यादिना । सायादिति । नकारस्य आत्वे सवर्णदीर्घः । द्रम
हम्म मीमृ गताविति । आद्योऽनुपधः । न वृद्धिरिति । अद्रमीदित्यत्र हलन्तलक्षणायां
वृद्धौ 'नेटि' इति निषिद्धायां 'ह्ययन्त-' इत्यतः 'अतो हलादेः-' इति वृद्धिर्नैत्यर्थः । जहन्मेति ।
अभ्यासचतुत्वेन हस्य झः । तस्य 'अभ्यासे चर्च' इत्यनेन जः । मिमीमेति । मीमृधातोर्णलि
द्वित्वे अभ्यासह्रस्वः । अयं शब्दे चेति । मीमृधातुरित्यर्थः । 'ष्ठिवुक्लमु' । 'शमामष्टानां
दीर्घः ह्यनि' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । दीर्घश्रुत्या अच इत्युपस्थितम्, तदाह एषामचो दीर्घ
इति । 'ष्ठिवु' क्लमु चम एषां द्वन्द्वः । चम इत्यनेन आङ्पूर्वकस्य चमेर्ग्रहणम् ।

चित इति भावः । णोपदेशफलमिति । अनुस्वार इत्यर्थः । दंघ्रन्तीति ।
नुगतोऽनुनासिकस्य इत्यभ्यासस्य नुक् । गत्यादिष्विति । गतिशब्दसंभक्ति-
ष्वित्यर्थः । मीमृ । ऋदित्फलं तु 'नागलोपि-' इति निषेधः । अमिमीमत् ।
ष्ठिवुक्लमु । षीवति । क्लाम्यति । आङि चम इति । 'ष्ठिवुक्लम्वाचमाम्' इति
वृत्तिकारोक्तपाठोऽयुक्त इति भावः । जिमि केचिदिति । तथा च जेमनमिति

१ 'ष्ठिवुक्लम्वाचमाम्' इति क्वचित् पाठः । २ वार्तिकमिदं वालमनोरमा कृतोऽसम्मत-
मिति भाति । ३ 'आचम्' इति क्वचित् ।

क्रम ४७३ पादविक्षेपे २३२१ वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्कमुक्लमुत्रसिबुटिलपः ।
 (३—१—७०) एभ्यः श्यन्वा स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । २३२२ क्रमः परस्मैपदेषु ।
 (७—३—७६) क्रमेर्दीर्घः स्यात्परस्मैपदे परे शिति । क्राम्यति, क्रामति । चक्राम । क्राम्यतु,
 क्रामतु । २३२३ स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते । (७—२—३६) अत्रैवेद् । अक्रमीत् ।

अचमीदिति । 'ह्ययन्त-' इति न वृद्धिः । क्रमु पादेति । उदित्वम् 'उदितो वा' इति
 विकल्पार्थम् । वा भ्राश । 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यतः श्यन्निति, 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्त-
 रिति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते तदाह एभ्यः श्यन्वेत्यादि ।
 क्रमः । दीर्घः स्यादिति । 'शमामष्टानाम्—' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । शितीति ।
 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । क्रामत्विति । मध्यमपुरुषैकवचने क्रामेत्यत्र
 तु 'क्रमः परस्मैपदेषु' इति दीर्घा भवत्येव । नच दीर्घस्याङ्गाधिकारस्यत्वाद् नलुमतेति निषेधः
 शङ्क्यः, लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य कार्य एव तस्य प्रवृत्तेः । शिति परतः क्रमेरङ्गस्य
 दीर्घस्तु न लुप्तप्रत्यये परस्मैपदे परे अङ्गस्य कार्यं, किंतु शिति परे अङ्गस्य कार्यमिति
 बोध्यम् । स्तुक्रमोः । पञ्चम्यर्थे षष्ठी आत्मनेपदनिमित्तस्याभावः अनात्मनेपदनिमित्तम्,
 अर्थाभावे अव्ययीभावेन सह नञ्त्वरूपो विकल्प्यत इत्युक्तेः समासः । आत्मनेपदनिमित्ताभावे
 अव्ययीभावे सति स्तुक्रमभ्यां परस्य वलाद्यावर्धातुकस्य इट् स्यादित्यर्थः स्तुक्रमोरनुदात्तोपदे-
 शानन्तर्भावादिति सिद्धे वचनमिदं नियमार्थमित्याह अत्रैवेदिति । एवं च भावकर्मलकारेषु
 इण् भवति । उपस्नोष्यते जलेन । भावलकारोऽप्यम् । उपक्रंस्यते । कर्मणि लृट् । स्यः ।
 प्रस्तुतमित्यत्र तु श्र्युक्ः किति शिति निषेधान्नेद्, आर्वाधातुकस्येड्वलादेरिति इड्विभेः पुरस्ता-
 त्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् । 'नुक्रमोरनात्मनेपदे' इति तु न सूत्रितम्, आत्मनेपदभिन्ने पर-
 स्मैपदे परे इत्यर्थे चिक्रमिष्यतीत्यसिद्धेः स्येन व्यवधानात् । आत्मनेपदे परे नेडित्यर्थे तु प्रचिक्रंशि-
 ष्यत इत्यसिद्धिः । अतो निमित्तग्रहणमित्यलम् । अक्रमीदिति । 'ह्ययन्त-' इति न वृद्धिः । इति

भोजने प्रयुज्यते । वा भ्राश । उभयत्र विभाषेयम् । अनवस्थानार्थो भ्रमिः । क्लमित्रसौ
 न दिवादी, तेभ्यो नित्यं प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते चारम्भात् । भ्राशृ भ्लाशृ दीप्तौ ।
 फणादावेतौ । भ्रमु चलने भ्वादिः, ज्वलादिः फणादिरपि मनोरमायां पठ्यते, तद्रभसादिति
 नव्याः । भ्रमु अनवस्थाने दिवादिः, पुषादिः, शमादिः, तत्र भ्वादेः भ्रम्यति भ्रमति । शमादेस्तु
 श्यनि दीर्घे भ्राम्यतीति नैरूप्यम् । क्रमु ग्लानौ, त्रसौ उद्वेगे, द्रुट् छेदने, लप कान्तौ । क्रमः ।
 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्—' इत्यतोऽनुवर्तनादाह परस्मैपदे शितीति । परस्मैपदे किम्, उपक्रमते । परा-
 क्रमते । स्तुक्रमोः । अनात्मने पदनिमित्ते इति । आत्मनेपदनिमित्ताभावे इत्यर्थः । अन्ये तु
 द्विवचनस्थाने व्यत्ययेन एकवचनम्, अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थ इत्याहुः । उभयोरपि भावक-
 र्मकर्मव्यतिहारस्तङो निमित्तम्, क्रमेस्तु वृत्तिसर्गादयोऽपीति बोध्यम् । स्तुक्रमोरुदात्तत्वादिति
 सिद्धे नियमार्थमित्याह अत्रैवेदिति । अनात्मनेपदेति किम्, उपस्नोष्यते जलेन ।

अथ रेवत्यन्ता अनुदात्तेतः । अय ४७४ वय ४७५ पय ४७६ मय ४७७ वय ४७८ तय ४७९ णय ४८० गतौ । अयते । २३२४ दयायासश्च । (३—१—३७) दय अय आस् एभ्य आम् स्याल्लिटि । अयांचक्रे । अयिता । अयिषीष्ट । २३२५ विभापेटः । (८—३—७९) इणः परो य इट् ततः परेषां षीष्वंलुङ्लिटां घस्य वा मूर्धन्यः स्यात् । अयिपीड्वम्, अयिषीड्वम् । आयिष्ट । आयिड्वम्, आयिड्वम् । २३२६ उपसर्गस्यायतौ । (८—२—१९) अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लृत्वं स्यात् । प्लायते, पलायते । निसदुसो हत्वस्यासिद्धत्वान्न लृत्वम् । निरयते । दुरयते । निर्दुरोस्तु निलयते दुलयते । प्रत्यय इति दिवणो रूपम् । अथ कथम् 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरजौ' इति माघः । इट् किट् कटी इत्यत्र प्रस्लिष्टस्य भविष्यति । यद्वा 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मने-पदमनित्यम्' (प ९७) । चक्षिडो डित्करणाज्ज्ञापकात् । वादित्वाद्

क्रम्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः । रेवत्यन्ता इति । रेवृ प्लवगतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । अयपयेत्यारभ्य शल चलने इत्यतः प्राग् यकारान्ताः । दयायासश्च । दय अय आस् एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । कास्प्रत्ययादित्यत आम् लिटित्यनुवर्तते, तदाह एभ्य आम् स्याल्लिटि इति । विभापेटः । 'इणः षीष्वंलुङ्लिटां घः—' इत्यनुवर्तते । 'अपदान्तस्य—' इत्यतो मूर्धन्य इति इति च, तदाह इणः परो इडित्यादि । इणन्तादङ्गादित्यर्थः । अयिपीड्वमिति । आशी-लिङो घ्वमः सीयुट् । यलोपः । आर्षधातुक्त्वान्न सलोपः । इट् । यकारादिणः परो य इट् ततः परत्वाद् घस्य मूर्धन्यो ङः । इटः परभक्तत्वाद्यकारान्तादाङ्गात् परस्य इषीड्वम् इणन्ता-दङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । आयिड्वमिति । लुङो घ्वमि, ल्लेः सिचि, आटि वृद्धौ, सिच इटि, 'घि च' इति सलोपः । घ्वम इवर्णान्तादङ्गात्परत्वान्नित्ये प्राप्ते विकल्पः । अङ्गादिति निवृत्तमिति केचित् । उपसर्गस्यायतौ । अयताविति क्षिपा निर्देशः । 'कूपो रो लः' इत्यतो रो ल इत्यनुवर्तते, तदाह अयतिपरस्येत्यादिना । प्लायत इति । प्र इत्युपसर्गः । पलायत इति । परा इत्याकारान्त उपसर्गः । ननु निरयते दुरयत इत्यत्रापि लृत्वं स्यादित्यत आह निसदुसोरिति । तर्हि निलयते दुलयत इति कथमित्यत आह निर्दुरोस्त्विति । एतदथेमेव प्रादिषु सान्तयो रेफान्तयोश्च निर्देश इति भावः । तर्हि प्रत्यय इत्यत्रापि प्रतेरयतिपरत्वाद् रस्य लृत्वं स्यादित्यत आह प्रत्यय इति । त्विति । प्रतिपूर्वकादि-ग्यातोर्चप्रत्यये प्रत्यय इति रूपम् । अयतिपरत्वाभावाच्च लृत्वमित्यर्थः । अयधातुमादाय प्लत्यय इति न, अनभिधानादिति कैयटः । कथमुदयतीति । उत्पूर्वकादयधातोः शत्रन्तात्सम्यन्तमिति मत्वा आक्षेपः । अनुदात्तेत्त्वेन लटः शानच्प्रसङ्गादिति भावः । प्रस्लिष्टस्येति । इधातोरिति शेषः । तस्य अनुदात्तेत्वाभावाच्छतृप्रत्ययो निर्वाध इति भावः । ज्ञापकादिति । चक्षिड्-उपक्रंस्यते । निमित्त इति किम्, स्नौतीति स्नविता, स इवाचरति स्नवित्रीयते । इह वयङ् आत्मनेपदनिमित्तं न तु स्नौतिरित्याहुः । लुङ्लिटां घस्येति ।

ववये । पेये । मेये । चेये । तेये । प्रणयते । नेये । दय ४८१ दानगतिरक्षणहिंसादानेषु ।
आदानं ग्रहणम् । दयांचक्रे । रय । ४८२ गतौ । ऊयी ४८३ तन्तुसन्ताने । ऊयांचक्रे ।
पूयी ४८४ विशरणे दुर्गन्धे च । पूयते । पुपूये । क्यूयी ४८५ शब्दे उन्दे च । चुक्नुये ।
क्ष्मायी ४८६ विघ्नने । चक्ष्माये । स्फायी ४८७ ओ प्यायी ४८८ वृद्धौ । स्फायते ।
पस्फाये । प्यायते २३२७ लिङ्यङोश्च । (६-१-९) लिटि यङि च प्यायः पीभावः
स्यात् । पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् पीशब्दस्य द्वित्वम् । 'एरनेकाचः—' (सू २७२) इति
यण् । पिप्ये पिप्याते पिप्यिरे । २३२८ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्य-
तरस्याम् । (३-१-६१) एभ्यश्च्लेश्चिण्वा स्यादेकवचने तशब्दे परे ।
२३२९ चिणो लुक् । (६-४-१०४) चिणः परस्य तशब्दस्य लुक्स्यात् ।

घातौ इकारस्य अनुदात्ततया अनुदात्तेत्वादेव आत्मनेपदसिद्धौ ङित्करणं अनुदात्ते-
त्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य अनित्यतां ज्ञापयति । तस्य अनित्यत्वे तु नित्यात्मनेपदार्थं ङित्करण-
मर्थवदिति भावः । इदं तु भाष्ये न दृश्यते । वादित्वादिति । वयघातोर्लिटि वादित्वा-
देत्वाभ्यासलोपयोरभावे सति ववये इति रूपमित्यर्थः । णयघातुर्णोपदेश इति मत्वा आह
प्रणयत इति । 'उपसर्गदिसमासेऽपि—' इति णत्वमिति भावः । दयांचक्र इति ।
'दयायासश्च' इत्याम् । ऊयांचक्र इति । इजादित्वादात्तम् । उन्दने चेति । क्लेदने
चेत्यर्थः । स्फायी ओ प्यायीति । ओदित्वम् 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थम् । ईदित्वं तु
'श्रीदितो निष्ठायाम्' इति इष्णिपेधार्थम् । लिङ्यङोश्च । लिट् च यङ् चेति द्वन्द्वात्सप्तमी ।
'प्यायः पी' इति सूत्रमनुवर्तते, तदाह लिटि यङि चेति । ननु प्यायेर्लिटि द्वित्वं वाधित्वा
परत्वात् पीभावे द्वित्वे 'एरनेकाचः—' इति यणि पिप्ये इति रूपमिष्यते । तत्र द्वित्वं
वाधित्वा परत्वात् पीभावे कृते पुनर्द्वित्वं न संभवति, 'विप्रतिपेधे यद्वाधितं तद्वाधि-
तमेव' इति न्यायादित्यत आह पुनः प्रसङ्गेति । 'पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् सिद्धम्'
इति परिभाषा । विप्रतिपिधे वाधितस्यापि पुनः प्रवृत्तेरभ्युपगमात्कृतेऽपि पीभावे
द्वित्वादिकं सिद्धमिति तदर्थः । दीपजन । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति, 'चिण्
ते पदः' इत्यस्मात् चिण् ते इति चानुवर्तते, तदाह एभ्यश्च्लेरिति । एक-
वचन इति । दीपादीनामात्मनेपदित्वेन तेभ्यस्तशब्दस्य एकवचनत्वनियमाति-
भावः । चिणो लुक् । चिण इति पञ्चमी, तदाह चिणः परस्येति । चिणः
परश्च अर्थात् तशब्द एव भवति । चिणभावे च्लेः सिचि रूपमाह अग्यायिष्टेति ।

लिटि लिलिहिङ्वे लिलिहिङ्वे । अथ कथमिति । शानचा भाव्यमिति शङ्कितुराशयः ।
क्न्यूयी शब्दे उन्दे च । उन्दः क्लेदनम् । लिङ्यङोश्च । यङि पेपीयते । दीप-
जन । दीपी दीप्तौ, जनी प्रादुर्भावे, बुध अवगमने, पूरी आप्यायने -- एते दिवाद्यः ।
चिणो लुक् । परस्य लुक् स्यादिति । तशब्दस्येति कैश्चित्पठ्यते, तदार्थिकार्थ-
कथनम् । तशब्दे परतः चिणि विहिते चिणः परस्य जायमानो लुक् 'प्रत्ययस्य

अप्यायि, अप्यायिष्ट । ताय ४८९ सन्तानपालनयोः । सन्तानः प्रबन्धः । तायते । तताये ।
 अतायि अतायिष्ट । शल ४९० चलनसंवरणयोः । वल ४९१ वल्ल ४९२ संवरणे संवरणे
 च । ववले । ववल्ले । मल ४९३ मल्ल ४९४ धारणे । मेले । ममल्ले । भल ४९५ भल्ल ४९६
 परिभाषणहिंसादानेषु । बभले । बभल्ले । कल ४९७ शब्दसंख्यानयोः । कलते । चकले । कल्ल
 ४९८ अव्यक्ते शब्दे । कल्लते । अशब्दे इति स्वामी, अशब्दस्तूष्णींभाव इति च । तेवृ ४९९
 देवृ ५०० देवने । तितेवे । दिदेवे । षेवृ ५०१ गेवृ ५०२ ग्लेवृ ५०३ पेवृ ५०४ मेवृ ५०५
 म्लेवृ ५०६ सेवने । 'परिनिविभ्यः—' (सू २२७५) इति षत्वम् । परिषेवते । सिषेवे । अयं
 सोपदेशोऽपीति न्यासकारादयः । तद् भाष्यविरुद्धम् । गेवते । जिगेवे । जिगलेवे । पिपेवे ।
 मेवते । म्लेवते । शेवृ ः खेवृ क्लेवृ इत्यप्येके । रेवृ ५०७ प्लवगतौ । प्लवगतिः
 प्लुतगतिः । रेवते ।

अथावत्यन्ताः परस्मैपदिनः । मव्य ५०८ वन्वने । ममव्य । सुक्ष्यं ५०९
 ईक्ष्यं ५१० ईर्ष्यं ५११ ईर्ष्यार्थाः । ह्य ५१२ गतौ । अहयीत् । यान्तत्वान्न

ताय संतानेति । लुङि 'दीपजन—' इति च्लेश्चिणि तलोपे रूपमाह अतायीति । चिणभावे
 'सिचि अतायिष्टेति रूपम् । शल चलनेत्यारभ्य तेवृ इत्यतः प्राग् लान्ताः । तेवृ इत्यारभ्य
 रेवत्यन्ता वकारान्ताः । षेवृधातोः षोपदेशत्वात्सत्वे सेवत इत्यादि रूपम् । परिषेवत इत्यत्र
 'सात्वदाद्योः' इति निषेवे प्राप्ते आह परिनिविभ्य इति । सिपेवे इति । आदेशसकारत्वात्
 षत्वमिति भावः । अयं सोपदेशोऽपीति । षेवृधातुरित्यर्थः । तद्भाष्यविरुद्धमिति । सेक्स्वप्-
 स्तुस्वज्जस्वस्त्यानामेव भाष्ये षोपदेशपठ्यासादिति भावः । रेवृ स्रवगताविति । प्लवेति न
 धात्वन्तरमिति सूचयन्नाह स्रवगतिः सुतगतिरिति । अयपयेत्यादिरेवत्यन्ता गताः । अव-
 त्यन्ता इति । अव रक्षणे इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । मव्येत्यारभ्य अल भूषणेत्यतः

लुक्छ्रुलुपः' इति वचनात्तशब्दस्यैवेति स्पष्टत्वात् । अयमिति । षेवृ धातुः । भाष्यविरुद्ध-
 मिति । यदि सोपदेशः स्यात्तदा स्त्यायतिरिवायमपि षोपदेशलक्षणे पर्युदस्येत, तदकरणान्नास्ति
 सोपदेश इति भावः । स्रव गताविति । केचित् प्लवेति धात्वन्तरमित्याहुस्तद्धि मनोरमायां
 दूषितम् । प्लवेति धात्वन्तरत्वे 'विभाषाङि रुष्टुवोः' इत्यत्र प्लुवः पक्षे घञ्विधानं व्यर्थं
 स्यात् । प्लवेत्येतस्माद् घञि आप्लावशब्दस्य सिद्धत्वात् । तथा 'स्रवति शृणोति—' इति सूत्रेण
 प्लवतेरभ्यासोकारस्येवविधानमपि व्यर्थं स्यात् । तद्धि पक्षे अपिप्लवदिति रूपसिद्धयर्थं क्रियते,
 तच्च रूपं प्लवधातोः 'सत्यतः' इत्यनेन सिद्धमिति किं तदुपादानेनेति । ममव्येति । 'यस्य हलः'
 इति लोपस्तु न भवति, यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धान्तितत्वात् । वर्णग्रहणे त्वर्थवद्ग्रहण-
 परिभाषाया अप्रवृत्त्या पुत्रकाम्येत्यादावपि लोपः स्यादिति दिक् । लुटि मव्यिता । आशिषि
 मव्यात् । 'हलो यमाम्—' इति धातुयकारस्य वा लोपः । सूक्ष्यं ईक्ष्यं । णलि सुषुक्ष्यं ।
 ईक्ष्याचकार । ईर्ष्याचकार । एभ्यः क्विपि 'लोपो व्योः—' इति लोपे, 'स्कोः—' इति कलोपे
 ञशत्वचत्वयोः सूट् ईट् । संयोगान्तलोपस्त्वह न भवति 'रात्सस्य' इति नियमात् ।

वृद्धिः । शुच्य ५१३ अभिपवे । अवययानां शिथिलीकरणं सुरायाः सन्धानं वा अभिपवः, स्नानं च । शुशुच्य । चुच्य इत्येके । हर्य ५१४ गतिकान्त्योः । ग्रह्य ५१५ भूषणपर्याप्तिवारणेषु । अलति । आल । २३३० अतो-
लान्तस्य । (७—२—२) लर इति लुप्तपष्ठौकम् । अतः समीपौ यौ ल्रौ
तदन्तस्याङ्गस्यातो वृद्धिः स्यात्परस्मैपदपरे सिचि । 'नेटि' (सू २२६८) इति ।

प्राग् यकारान्ताः । अल भूषणेत्यारभ्य खोत्रं प्रतीघात इत्यतः प्राग् लकारान्ताः । अतो
ल्रान्तस्य । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु' इत्यनुवृत्तम् । 'अङ्गस्य' इत्यविकृतम् । तद्विशेषण-
त्वात्तदन्तविधिनैव सिद्धे अन्तग्रहणं व्यर्थम् । तत्राह ल्रेति लुप्तपष्ठौकमिति । लर
अन्तस्य इति छेदः । ल् च रश्चेति समाहारद्वन्द्वात् पष्ठ्येकवचनं लुप्तम् । लरस्यान्तस्येति
सामानाधिकरण्येनान्वयः । अत इति व्यविकरणपष्ठ्यन्तम् अन्तस्येत्यत्रान्वेति । अन्तशब्दः
समीपवर्तिवाची । तथा च अतः समीपवर्तिनो लरस्येति लभ्यते । लरस्येत्यङ्गविशेषणत्वात्त-
दन्तविधिः, ततश्च अतसमीपवर्तिरेफलकारान्तस्य अङ्गस्य सिचि वृद्धिरिति लभ्यते । अत
इत्यावृत्तं वृद्धौ स्यान्निवेनान्वेति, तदाह अतः समीपावित्यादिना । अतः समीप इति
किम् ? अखोरीत् । अमीलत् । ल्रान्तस्य इति किम् ? मा भवानतीत् । अतो वृद्धिरि-
त्युक्त्वा अतः समीपावित्यनुक्तौ तु अवभ्रीत् अथल्लीदित्यत्रातिव्याप्तिः । अत्र अङ्ग-
स्यान्तौ रेफलकारौ नातः समीपाविति न वृद्धिः नचात्र अतो भकारेण लकारेण-
च व्यवहितत्वादेव न वृद्धिः । आलीदित्यादौ एकव्यवधाने चरितार्थत्वादिति वाच्यम्,

सूध्य आदर इति वक्ष्यते, तस्यापि सूट् इत्येव रूपम् । ह्य गतौ । जहाय । ह्य्यात् ।
शिथिलीकरणमिति । सोममभिपुणोतीत्यादौ दर्शनात् सुराया इति । तत्प्रकरणे 'संधानं
स्यादभिपवः' इत्यमरोक्तेः । अतो ल्रान्तस्य । यद्यवयववचनेनान्तशब्देन बहुव्रीहिरङ्गं
चान्यपदार्थस्तत्पक्षे विशेषणेन तदन्तविवेः सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकम्, अथल्लीदित्यत्रातिव्या-
प्तिश्च । समीपवाचिना अन्तशब्देन पष्ठीसमासपक्षे रपिरणिशल्ल प्रभृतिष्वतिव्याप्तिः, अङ्ग-
स्यातो ल्रः समीपत्वात् । ल्रं च तदन्तश्चेति समीपवाचिनान्तशब्देन कर्मवारयपक्षे त्वन्त-
शब्दस्य विशेषणत्वात्पूर्वनिपातः स्यादत आह लुप्तपष्ठौकमिति । अन्तशब्दः समीपवाची-
त्यभिप्रेत्याह अतःसमीपाविति । अतो वृद्धिः स्यादिति । इह अत इत्यस्य तन्नावृत्त्यादिकं
स्वीकर्तव्यम् । अन्यथा प्रयोजनाभावादिकपरिभाषानुपस्थानेऽप्यलोल्यपरिभाषान्त्यस्य
स्यादिति भावः । यद्यपि 'अतो लरस्य' इत्युक्तेऽपि ल्रान्तस्याङ्गस्य अतः सिचि परे वृद्धिरित्यर्थो
स्वीकृते 'येन नाव्यवधान—' न्यायेनेष्टं सिध्यति, तथाप्यङ्गस्य सिचि परे अतो वृद्धिरित्यर्थो-
ऽपि प्रतीयेत । ततश्चाथल्लीदित्यत्रातिप्रसङ्गः स्यात् । तद्वारणाय सूत्रेऽन्तग्रहणं कृतमिति ।
तदनुरोधेनान्तशब्दस्य समीपवाचित्वमत इत्यस्य चानुवृत्तिः स्वीकृतेति बोध्यम् ।
अतः समीपाविति किम्, अखोरीत् । अमीलीत् । ल्रान्तस्याङ्गस्य किम्, शल्ल आशु
गमने । अथल्लीत् । अत्र अकारसमीपो यो लकारः स नाङ्गस्यान्तः, यस्त्वङ्गस्यान्तः
स तु नाकारस्य समीपः । ननु ल्रेत्यस्य लुप्तपष्ठौकत्वाम्युपगमेऽप्यन्तशब्दस्यावयव-

निपेवस्य 'अतो ह्लादेः—' (सू २२८४) इति विकल्पस्य चापवादः । मा भवानालीत् । अयं स्वरितेदित्येके । तन्मते अलते इत्याद्यपि । नि फला ५१६ विशरणे । 'तृफल—' (सू २३०१) इत्येत्वम् । फेलतुः फेलुः । अफालीत् मील । ५१७ क्षमील ५१८ स्मील ५१९ क्षमील ५२० निमेषणे । निमेषणं संकोचः । द्वितीयस्तालव्यादिः । तृतीयो दन्त्यादिः । पील ५२१ प्रतिष्टम्भे । प्रतिष्टम्भो रोधनम् । णील ५२२ वर्णे । निनील । शील ५२३ समाधौ । शीलति । कील ५२४ वन्वने । कूल ५२५ आवरणे । शूल ५२६ रुजायां संघोषे च । तूल ५२७ निष्कर्षे, तुतूल । पूल ५२८ संघाते । मूल ५२९ प्रतिष्ठायाम् । फल ५३० निष्पत्तौ फेलतुः फेलुः । चुल्ल ५३१ भावकरणे । भावकरणमभिप्रायाविष्कारः । फुल्ल ५३२ विकसने चिल्ल ५३३ शैथिल्ये भावकरणे च । तिल ५३४ गतौ । तेलति । तिल्ल इत्येके । तिल्लति । वेल ५३५ चेल ५३६ केल ५३७ खेल ५३८ क्ष्वेल ५३९ वेल्ल ५४० चलने । पञ्च ऋदितः । पष्ठो लोपघः । पेल ५४१ फेल ५४२ शेल ५४३ गतौ । षेल इत्येके । स्खल ५४४ संचलने । चस्खाल । अस्खालीत् । खल ५४५ सञ्चये । गल ५४६ अदने । गलति । अगालीत् पल ५४७ गतौ । सलति । दल ५४८ विशरणे । श्वल ५४९ श्वल ५५० आशुगमने ।

सिचि परे यदङ्गं तदकारस्य वृद्धिरित्यर्थाश्रयणे अतिव्याप्तिवारणार्थत्वात् । नि फलेति । विशरणं शिथिलीभावः । 'आदिभिद्रुडवः' इति विरित् । 'भीतः क्तः' इति प्रयोजनम् । 'आदितश्च' इति इष्णिपेवार्थमादित्वम् । लिप्तिमित्तादेशादित्वादप्राप्ते आह तृफलेति । मील क्षमीलेति । निमेषणं नेत्रसंकोचः । संकोच इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । णील वर्ण इति । वर्णक्रियायामित्यर्थः । फल निष्पत्ता-

वाचित्वं स्वीकृत्य अङ्गस्यान्तं यद् लृं तस्यातः तत्समीपस्यातो वृद्धिरिति व्याख्यानं त्वत् इत्यस्यावृत्तिर्नपिक्क्षितेति चेत् । अत्राहुः—'हलन्त्यम्' इति सूत्रे मनोरमायां 'सामीप्यं षष्ठ्यर्थः' इति पक्षस्य निराकरणात्तदनुरोधेनात्रात इत्यस्यावृत्तिराश्रितेति । अत्र केचित्—'अतो ल्रान्तस्य' इत्यत्र ल्रंति लुप्तसप्तमीकम् । अथवा 'अतो ल्रान्त' इति व्यस्तमेव सूत्रयितुं शक्यम् । तथा च 'अङ्गस्यान्तं यद् लृं तस्मिन्परेऽव्यवहितस्यातो वृद्धिरिति व्याख्यानसंभवात् तन्नावृत्त्याद्याश्रयणक्लेशः । न चाङ्गस्य विशेष्यत्वेनैवान्वया युज्यते न तु विशेषणत्वेन 'पदाङ्गाधिकारे तस्य च तदन्तस्य च' इति परिभाषायाः पदमङ्गं च विशेष्यं भवतीत्यभिप्रायवर्णनादिति वाच्यम्, 'अल्लोपोऽनः' इति सूत्रेऽङ्गावयवोऽसर्वनामस्थानेत्येवं भाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात्कवचिद्विशेषणत्वेऽप्यङ्गस्य न क्षतिरित्याहुः । नेटीत्यादि । यद्यपि पुरस्तादपवादन्यायेन नेटीत्यस्यापवादो न तु विकल्पस्यापि, तथापि बाध्यसामान्यचिन्तायां स्वविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यत इति पुरस्तादपवादन्यायोऽत्र न प्रवर्तत इति भावः । मील संकोच इति । नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रयोगः । तिल गतौ । तिल स्नेहने इति चुरादौ ।

शश्चाल । अश्चालीत् । शश्चल्ल । अश्चल्लीत् । खोल ५५१ खोर्त्त ५५२ गतिप्रतिघाते । खोलति
 खोरति । वोर्त्त ५५३ गतिचातुर्ये । घोरति । त्सर ५५३ छद्मगतौ । तत्सार । अत्सा-
 रोत् । क्मर ५५५ हूर्छने । चक्मार । अत्र ५५६ वत्र ५५७ मत्र ५५८ चर ५५९
 गत्यर्थः । चरतिर्भक्षणेऽपि । अत्रति । आनत्र । मा भवानत्रोत् । अङ्गान्त्यरेफस्यातः
 समीपत्वाभावाच्च वृद्धिः । षिवु ५६० निरसने । 'षिवुक्लमु-' (सू २३२०) इति
 दीर्घः । षीवति । अस्य द्वितीयो वर्णस्यकारपुकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव तिष्ठिवतुः तिष्ठिवुः ।
 टिष्ठेव टिष्ठिवतुः टिष्ठिवुः । 'हलि च' (सू ३५४) इति दीर्घः । षीव्यात् । जि ५६१ जये ।
 अयमजन्तेषु पठितुं युक्तः । जय उत्कर्षप्राप्तिः । अकर्मकोऽयम् । जयति । २३३१
 सन्लिटोर्जेः । (७—३—५७) जयतेः सन्लिप्तिमिक्तो योऽभ्यासस्ततः परस्य कुत्वं
 स्यात् । जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । जिगायिथ, जिगेथ । जिगाय, जिगय जिग्यिव
 चिति । जि फलेति पूर्वं पठितम् । अनुक्त्वभेदात्पुनः पाठः । खोल खोर्त्त इति । द्वितीयो
 रेफान्तः । ऋदित् । इत आरभ्य षिवेः प्राग् रेफान्ताः । धोर्त्त गतिचातुर्य इति ।
 अश्वगतिविशेष इत्यर्थः । रेफान्तोऽयम् । ऋदित् । त्सरच्छद्मगताविति । कपटगतावित्यर्थः ।
 क्मर हूर्छन इति । कुटिलीभवन इत्यर्थः । षिवु निरसन इति । इदुपवः । उदित् । इत
 आरभ्य ऊष्मान्तेभ्यः प्राग् वकारान्ताः । तिपि शपि लघूपवगुणे प्राप्ते आह षिवुक्लस्वि-
 तीति । ल्युटि तु शित्परकत्वाभावाद् दीर्घाभावे लघूपवगुणः । षीवनमिति तु षृपोदरा-
 दित्वात् समाधेयम् । अस्याेति । षिवुघातोः द्वितीयो वर्णः थकार इत्यर्थः । कृतपुत्वस्य निर्देश
 इति भावः । पोपदेशोऽयम् । केवलदन्त्यथकारपरकसादित्वात् पोपदेशत्वेऽपि न सत्वम्,
 'सुव्वातुषिवु-' इति निषेधात् । लिटि 'शपूर्वाः खयः' इति पकारवकारयोर्निवृत्त्या पुत्वनि-
 वृत्तौ रूपमाह तिष्ठेवेति । ठकारस्य स्वाभाविकत्वे तु टिष्ठेवेति रूपम् । जि जय इति ।
 जिवातुरनिट्कः । सन्लिटोर्जेः । 'अभ्यासाच्च' इति सूत्राद् अभ्यासादित्यनुवर्तते । 'चजोः कु
 घिण्यतोः' इत्यस्मात् कु इति च । सन्लिटोरिति निमित्तसप्तमी अभ्यासे अन्वेति, तदाह
 सन्लिप्तिमिक्तो योऽभ्यास इत्यादि । सनि लिटि च अभ्यासात् परस्य कुत्वमिति व्या-
 ख्याने तु यङ्लुगन्तात् सनि जेजयिपति इत्यत्र कुत्वं स्यात् । अतः सन्लिप्तिमिक्तो योऽभ्यास
 इति व्याख्येयमिति भाववः । जिगायेति । णलि द्वित्वे वृद्धौ उत्तरखण्डे जस्य कुत्वेन
 गः । जिग्यतुरिति । कित्वाद् गुणाभावो लिटि 'एकाच-' इति इण्निपेधं वाधित्वा क्रादिनि-
 यमादिति प्राप्ते, थलि 'अचस्तास्वत्-' इति तन्निपेधस्य भारद्वाजनियमाद्विकल्पः,
 तदाह जिगायिथ, जिगेथेति । जिग्यथुः । जिग्य । 'णलुत्तमो वा' इति मत्वा
 दल विशरणे । विशरणमवयवानां विभागः । धोर्त्त । वोरितकश्चानां गतिविशेषः ।
 निष्ठान्तात्संज्ञायां कन् । त्सर छद्मगतौ । छद्मना कपटेन गतिः छद्मगतिः । क्मर
 हूर्छने । हूर्छनं कौटिल्यम् षिवु निरसने । अस्य ल्युटि षेवनम् । 'षीवनाऽप्यंशकृ-
 न्मूत्ररेतास्यप्पु न निश्चिपेत्' इत्यत्र षृपोदरादित्वात्पक्षे दीर्घ ईकार इत्याहुः । सन्लि-

जिग्यिम् । जेता । जीयात् । अजैषीत् । जीव ५६२ प्राणधारणे । जिजीव । पोव ५६३
 मीव ५६४ तीव ५६५ णीव ५६६ स्थौल्ये । पिपीव । मिमीव । तितीव । निनीव । क्षीवु
 ५६७ क्षेवु ५६८ तिरसने । उर्वी ५६९ तुर्वी ५७० धुर्वी ५७१ दुर्वी ५७२ धुर्वी ५७३
 हिसार्थाः । ऊर्वाचकार । 'उपधायां च' (सू २२६५) इति दीर्घः । तुतूर्व । गुर्वी ५७४
 उद्यमने । शूर्वति । जुगूर्व । मुर्वी ५७५ पुर्व ५७६ पर्व ५७७ मर्व ५७८ पूरणे ।
 चर्व ५७९ अदने । मर्व ५८० हिसायाम् । कर्व ५८१ खर्व ५८२ गर्व ५८३
 दर्व । अर्व ५८४ शर्व ५८५ षर्व ५८६ हिसायाम् । आनर्व । शर्वति ।
 इवि ५८७ व्याप्तौ । इन्वति । इन्वांचकार । पिवि ५८८ मिवि ५८९ णिवि ५९०
 सेचने । तृतीयो मूर्धन्योष्मादिरित्येके । सेवने इनि तरङ्गिण्याम् । पिन्वति । पिपिन्व ।
 हिवि ५९१ दिवि ५९२ धिवि ५९३ जिवि ५९४ प्रीणनार्थाः । हिन्वति । दिन्वति ।
 २३३२ धिन्विकृण्व्योर च । (३—१—८०) अनयोरकारोऽन्तादेशः स्यादु-
 प्रत्ययश्च शब्द्विषये । 'अतो लोपः' (सू १३०८) तस्य स्थानिवद्भावाद्भाष्य-
 धगुणो न । उप्रत्ययस्य पित्सु गुणः । धिनोति धिनुतः धिन्वन्ति । २३३३

आह जिगाय जिगयेति । क्रादिनियमादिटं मत्वा आह जिग्यिब जिग्यिमेति । जेतेति ।
 जेष्यति । जयतु । अजयत । आशीर्लाङ् 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इति दीर्घं मत्वा आह
 जीयादिति । अजैषीदिति । 'सिचि वृद्धिः—' इति वृद्धिरिति भावः । अजेष्यत् । पर्वधातुः
 पोपदेशः । इविधातोरिदित्वाभ्रम्, तदाह इन्वतीति । इन्वांचकारेति । नुमि इजादिगुरु-
 मत्त्वादामिति भावः । पिविमिवीत्यादय इदितः । धिन्विकृण्व्योः । अ इति लुप्तप्रथमाकम् ।
 धिविकृण्व्योः कृतनुमोः धिन्विकृण्वीति निर्देशः । 'तनादिकृभ्य उः' इत्यत उरिति चकाराद-
 नुकृष्यते । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुक इति च,
 तदाह अनयोरित्यादिना । वकारस्याकारः, धिन् अ उ ति इति स्थितम् । अतो लोप
 इति । युगपत्संनियोगशिष्टतया उप्रत्ययाकारयोर्विधानेऽपि श्रुतक्रमानुरोधेन प्रवृत्त्या आर्धधातु-
 कोपदेशकाले धिन इत्यस्यादन्तत्वमिति भावः । नन्वत्र वकारस्य लोप एव विधीयतां किमका-
 रविधिनेत्यत आह तस्येति । वकारस्य लोपविधौ तु अजादेशत्वाभावात् स्थानिवत्त्वं न
 स्यादिति भावः । तथा च धिनु ति इति स्थिते आह उप्रत्ययस्येति । धिनुत इति । विवि-
 धातानुमि तसि उप्रत्यये वकारस्य अकारादेशे अतो लोपे तसो ङित्त्वादुकारस्य न गुणः ।
 धिन्वन्तीति । धिन्व इत्यस्माद् क्षिः । शोऽन्तः । उप्रत्ययः । वकारस्य अकारः । अतो
 लोपः । उकारस्य यणिति भावः । अत्र वकारस्य स्थानिवत्त्वेन आर्धधातुकत्वेऽपि नेट् ।
 उकारवृत्त्यार्धधातुकत्वस्य अत्वर्मत्वेन अनत्वधाविति निषेधात् । तदिदं 'भोभगो—'

टोर्जेः । सन्लिप्तिनमित्त इति । यदि तु सनि लिटि च परे योऽभ्यास इति
 प्राचो व्याख्यानमाद्रियेत तदा 'येन नाव्यवधानं—' प्रकृतिव्यवधानं सोढव्यमेव
 परं तु यङ्लुगन्तात्सनि जेययिपतीत्यत्र कृत्वं स्यात्, न च तन्माधवग्रन्थसंमतमिति

लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः । (६—४—१०७) असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्त-
दन्तस्याङ्गस्य लोपो वा स्याद् म्वोः परयोः । धिन्वः, धिनुवः धिन्मः, धिनुमः । मिपि तु
परत्वाद् गुणः । धिनोमि । २३३४ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् । (६—४—१०६)
असंयोगपूर्वो यः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गात् परस्य हेर्लुक्स्यात् । धिनु । नित्यत्वादुकारलोपा-
त्पूर्वमाट् । धिनवाव धिनवाम । जिन्वतीत्यादि । रिचि ५९५ रचि ५९६ धचि ५९७
गत्यर्थाः । रिण्वति । रण्वति । धन्वति । कृचि ५९८ हिंसाकरणयोश्च । चकाराद्गतौ ।
कृणोति इत्यादि धिनोतिवत् । अयं स्वादौ च । मव ५९९ वन्वने । मयति । मेवतुः
मेवुः । अमवीत्, अमावीत् । अव ६०० रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्यवगमप्रवेश-

इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । धिनोपि धिनुयः । धिनुयः । धिनोमि । लोपश्च । 'उतश्च प्रत्यया-
दसंयोगपूर्वात्' इति पूर्वसूत्रोक्त उकारः अस्येत्यनेन परामृश्यते । प्रत्ययशब्दः प्रत्ययसंबन्धिनि
वर्तते । असंयोगपूर्वात् प्रत्ययादिति च उकारे अन्वेति । स च अङ्गस्य विशेषणम् । तदन्त-
विधिः । तदाह असंयोगेति । प्रत्ययोकार इति । प्रत्ययसम्बन्धी उकार इत्यर्थः ।
प्रत्यय उकार इति व्याख्याने तु सुनुवः सुनुमः इत्यत्र न स्यात्, तत्र हनोरेव प्रत्ययत्वात् ।
प्रत्यय इति किम् ? युवः युमः । 'असंयोगपूर्वात्' इति किम् ? शक्नुवः शक्नुमः । धिन्वः,
धिनुव इति । अत्र उप्रत्ययस्य उकारान्तत्वं 'व्यपदेशिवत्त्वेन बोध्यम् । नन्वेवं धिनोमीत्यत्र
मिपि धिनुमि इति स्थिते उकारस्य लोपः स्यादित्यत आह मिपि त्विति । दिधिन्व ।
धिन्विता । धिन्विष्यति । धिनोतु । उतश्च । हेर्लुक्स्यादिति । 'चिणो लुक्' इत्यतः 'अतो
हे' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । लोटो मिपि उप्रत्यये वकारस्य अकारे अतो लोपे धिनु
मि इति स्थिते मेनिभावम् 'आडुत्तमस्य—' इत्याडागमं च वाधित्वा परत्वादुकारस्य 'लोपश्चा-
स्यान्यतरस्याम्—' इति लोपमाशङ्क्याह नित्यत्वादुकारलोपात् पूर्वमाडिति ।
निभावस्याप्युपलक्षणम् । उकारलोपे कृते अकृते च निभावस्य आडागमस्य च प्रवृत्त्या
नित्यत्वादुकारलोपात्पूर्वमेव निभावाडागमयोः कृतयोः उकारलोपस्याप्रसक्तौ आटः पित्त्वेन
डित्त्वाभावादुकारस्य गुणे अवादेशे च धिनवानोति रूपमिति भावः । अधिनोत् । धिनुयात् ।
धिन्व्यात् । अधिन्वीत् । अधिन्विष्यत् । कृणोतीत्यादीति । विविबद्धपाणीति भावः । अयं स्वादौ

भावः । धिन्विकृण्वयोर च । 'अलङ्घ्यस्य' इति वकारस्याकारादेशः । चकारेण तु
उप्रत्ययोऽनुकृष्यते । बोपदेवेन त्वनयोस्तनादित्वं स्वीकृतम् । तन्मते तु चकारं विनाप्युप्रत्यय-
लाभः । अतो लोप इति । यद्यप्युपदेशेऽदन्तत्वं नास्ति, तथाप्यार्धधातुकोपदेशे तदस्त्येव
'धिन्विकृण्वयोर च' इति श्रुतत्वाद् अकारादेशे कृते चानुकृष्टस्य पश्चाज्जायमानत्वादिति भावः ।
लोपश्च । यः प्रत्ययोकार इति । असंयोगपूर्वो यः प्रत्यय इति प्रत्ययविशेषणं तु न कृतम् ।
अक्षुवः अक्षुम इत्यादावनिष्ठाभावेऽपि अक्षुवहे इत्यादावतिप्रसङ्गात् । एवम् 'उतश्च—' इति
सूत्रेऽपि अक्षुहीत्यत्र दोषभावेऽपि अक्षुहीत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादित्यसंयोगपूर्वेति प्रत्ययविशे-

श्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्यवात्यालिङ्गनहिंसादानभाववृद्धिषु । अवति । आव । मा भवानवीत् । धावु ६०१ गतिशुद्धयोः । स्वरितेत् । धावति, धावते । दधाव, दधावे ।

अथोष्मान्ता आत्मनेपदिनः । धुक्ष ६०२ धिक्ष ६०३ सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु । धुक्षते । दधुक्षे । धिक्षते । दिधिक्षे । वृक्ष ६०४ वरणे । वृक्षते । ववृक्षे । शिक्ष ६०५ विद्योपादाने । शिक्षते । भिक्ष ६०६ भिक्षायामलाभे लाभे च । भिक्षते । क्लेश ६०७ अव्यक्तायां वाचि । वाधने इति दुर्गः । क्लेशते । चिक्लेशे । दक्ष ६०८ वृद्धौ शीघ्राय च । दक्षते । ददक्षे । दीक्ष ६०९ मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु । दीक्षते । दिदीक्षे । ईक्ष ६१० दर्शने । ईक्षांचक्रे । ईष ६११ गतिहिंसादर्शनेषु । ईषांचक्रे । भाष ६१२ व्यक्तायां वाचि । भाषते । वष ६१३ स्नेहने । दन्त्योष्ठयादिः । ववषे । गेष ६१४ अन्विच्छायाम् । ग्लेष इत्येके । अन्विच्छा अन्वेपणम् । जिगेषे । पेष् ६१५ प्रयत्ने । पेषते । जेष ६१६ जेष ६१७ एष् ६१८ प्रेष ६१९ गतौ । जेषते । नेषते । एषांचक्रे । पिप्रेषे । रेष् ६२० हेष ६२१ हेष ६२२ अव्यक्ते शब्दे । आद्यौ वृकशब्दे । ततो द्वौ अश्वशब्दे । रेपते । हेषते । हेषते । कास् ६२३ शब्दकुत्सायाम् । कासांचक्रे । भास् ६२४ दीप्तौ । वभासे । नास् ६२५ रास् ६२६ शब्दे । नासते ।

चेति । कृविरित्यर्थः । अच रक्षणेति । स्वाम्यर्थ एश्वर्यम् । मा भवानवीदिति । 'नीटि' इति न वृद्धिः । मव्यादयोऽवत्यन्ताः परस्मैपदिनो गताः धावु गतीति । उद्विदयम् । स्वरितेदिति । ततश्च कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदम् । अन्यथा परस्मैपदमिति भावः । अथोष्मान्ता इति । तत्र धुक्षेत्यारम्य कास् धातोः प्राक् षकारान्ताः । तत्र क्लेशधातुरेकः शकारान्तः । दीक्ष मौण्ड्येति ।

षणं न कृतमित्याहुः । अश्नुहीति परस्मैपदं यद्यपि लोके दुर्लभम्, तथापि वेदाभिप्रायेण तत्प्रयोगस्य साधुत्वं बोध्यम् । आप्नुहीति पाठस्तूचितः । कृवि । अयमिति । कृणोतीत्यादिरित्यर्थः । स्वादौ हि कृवीत्ययं धातुर्न पठ्यते, किंतु कृब् हिंसायामिति । तस्य च परस्मैपदेषु सार्वधातुके कृणोतीत्यादीनि रूपाणि तुल्यानीति फलितोऽर्थः । अव रक्षणे । एकोनविंशतिरर्थः । कान्तिः शोभा । दीप्तिस्तेज इत्याहुः । तृप्तिरिच्छानाशः । स्वाम्यर्थः स्वामित्वम् । हिंसा-हननम् । आदानं ग्रहणम् । न चात्र दानमेवार्थोऽस्तिवति वाच्यम्, 'भागे वृद्धौ ग्रहे वधे' इत्येवमर्थानां विशिष्य बोधदेवेन गणितत्वात् । भिक्ष । याचूवालाभालाभाह्नयोऽर्थाः । स्वामी तु 'क्लेशेऽव्यक्तायां वाचि च' इति पठित्वा इमावपि भिक्षवातोरर्थविति मन्यते । क्षिश् उपताप इति दिवादौ । क्षिष् विबाधन इति क्रयादौ । दीक्ष । पञ्चार्थाः । ईष । गति- । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये टाप् । ईषा, मनस ईषा मनीषा । शक्न्वादिः । मनीषामभिनिविष्टं मनीषितम् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थं बहुलमिष्टवच्च' इति णिचि तदन्तात् क्तः । इष उच्छे इति तु परस्मैपदिषु । ह्रस्वादयस्त्रयः । इष गतौ दिवादः । इष इच्छायां तुदादिः । इष आभीक्ष्ण्ये क्रयादिः कासांचक्र इति । 'कास्प्रत्ययात्-' इत्याम् । भास्

प्रणासते । णस ६२७ कौटिल्ये । नसते । भ्यस ६२८ भये । भ्यसते । वभ्यसे । आङःशसि
६२९ इच्छायाम् । आशंसते । आशशंसे । ग्रमु ६३० ग्लमु ६३१ 'अदने । जंग्रसे
जग्लसे । ईह ६३२ चेष्टायाम् । ईहांचक्रे । वहि ६३३ महि ६३४ वृद्धौ । वंहते । ववंहे ।
मंहते । अहि ६३५ गतौ । अंहते । आनंहे । गर्ह ६३६ गल्ह ६३७ कुत्सायाम् । जगल्हे ।
वर्ह ६३८ वल्ह ६३९ प्राधान्ये । ओष्ठयादी । वर्ह ६४० वल्ह ६४१ परिभाषणहिंसाच्छाद-
नेषु । दन्त्योष्ठयादी । केचित्तु पूर्वयोर्दन्त्योष्ठयादितामनयोरोष्ठयादितां चाहुः । प्लिह् ६४२ गतौ ।
पिप्लिहे । वेह् । ६४३ जेह् ६४४ वाह् ६४५ प्रयत्ने । आद्यो दन्त्योष्ठयादिः । अन्त्यः केवलो-
ष्ठयादिः । उभावप्योष्ठयादी इत्येके दन्त्योष्ठयादी इत्यपरे । जेहतिर्गत्यर्थोऽपि । ववाहे । द्राह् ६४६
निद्राशये । निक्षेपे इत्येके । काश्रु ६४७ दीप्तौ । चकाशे । ऊह् ६६४८ वितर्के । ऊहांचक्रे । गाहू
६४९ विलोडने । गाहते । जगाहे । जगाहिपे, जवाधे । जगाहिद्वे, जगाहिव्वे, जवाध्वे ।

पञ्चार्याः णेपृथानुर्णोपदेशः । कास्रवानुमारभ्य ईहवातोः प्राक् सकारान्ताः । कासांचक्र
इति । कास्प्रत्ययादित्याम् । णास्रवानुर्णसधानुश्च णोपदेशः । आङ् शसीति । आङ् परः
शसिवातुरिच्छायामित्यर्थः । ईहृत्यारभ्य काश्रुधानुर्वर्जं घुपि कान्तीत्यतः प्राग् हकारान्ताः ।
काश्रुधानुस्तु शकारान्तः । प्लिह्वानुरिदुपधः । ऊह् वितर्क इति । युक्त्या अर्थनिर्णयो
वितर्कः । 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' इत्यत्र तु अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति
बोध्यम् । गाह्वानुरुदित्वाद्दे, तदाह जगाहिपे, जवाधे इति । इडभावे जगाह् से इति स्थिते
'हो ढः', 'एकाचः—' इति भण्भावेन गस्य घः, 'पढोः—' इति ढस्य कः, सस्य पः । जगा-
हिद्वे जगाहिव्वे इति । इट्पक्षे 'विभापेटः' इति ढत्वविकल्पः । इडभावे त्वाह जवाध्व
इति । जगाह् ध्वे इति स्थिते हस्य ढः, वस्य ण्डुत्वेन ढः, गस्य भप् धकारः,

दीप्तौ । अस्य ऋदित्वं भ्राजतेरिव तङ्मात्रफलकम् । 'भ्राजभास—' इत्यादिनोपधा-
ह्रस्वस्य विकल्पितत्वात् । णस । कौटिल्ये । लिङ्निमित्तादेशादित्वाभावादेत्वम् । नेसे ।
आङ् शसि । शंसु स्तुताविति तु परस्मैपदिषु वक्ष्यते । ग्रसु ग्लसु । 'उदितो
वा' इति क्त्वायां वेट् । ग्रसित्वा । ग्रस्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति नेट् । ग्रस्तः ।
वेह् जेह् वाह् । आद्य इति । वेहतेरति प्रत्यये वेहत्शब्दो निपातितः । 'पोटा-
युवति—' इति सूत्रे इति भावः । वेहद्गर्भोपधातिनी । अन्त्य इति । बाहुशब्दस्य
भुजपर्यायस्य 'क्षुब्धस्वान्तध्वान्त—' इति निपातितस्य बाढशब्दस्य च निर्विवादत्वा-
दिति भावः । दन्त्योष्ठयादी इति । उभावपीत्यनुपज्यते । अनुदात्तेत्वकृतमात्मने-
पदमनित्यम् । तेन 'ववाह रक्तं पुरुषास्ततो जाताः सहस्रशः' इति सिद्धम् । न चात्रा-
र्थसंगतिः । वातूनामनेकार्थत्वात्प्रस्रवणार्थकत्वे वाचकाभावादित्याहुः । ऊह् । कथं
तर्हि 'अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः' इति । अत्राहुः—अनुदात्तेत्वलक्षणस्य तडोऽ-
नित्यत्वान्न दोष इति । गाहू । ऊदित्वादिङ् वा । इडभावे द्वित्वम् । 'एकाचः—' इति
भप्भावः । 'पढोः कः सि' इति कः । कात्परस्य पत्वम् । जवाधे । 'विभापेटः' इति

गाहिता । २३३५ ढो ढे लोपः । (८-३-१३) ढस्य लोपः स्याद् ढे परे । गाढा । गाहि-
ष्यते, घाक्ष्यते । गाहिषीष्ट, घाक्षीष्ट । अगाहिष्ट, अगाढ अघाक्षाताम् अघाक्षत । अगाढाः । अघा-
द्वम् । अघाक्षि । गृह् ६५० ग्रहणे । गर्हते । जगृहे । 'ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात्पूर्ववि-
प्रतिषेधेन' (वा ५६३) जगृहिषे जघृक्षे । जघृद्वे । गर्हिता, गर्ढा । गर्हिष्यते, घक्ष्यते । गर्हि-
षीष्ट, घृक्षीष्ट । लुङि अगर्हिष्ट । इडभावे । २३३६ शल इगुपधादनिटः कसः ।

पूर्वस्य ढस्य 'ढो ढे लोपः' इति वक्ष्यमाणो लोपः । ढलोपसूत्रं त्विहैव पठितुं युक्तम् । गाहि-
तेति । इट्पक्षे रूपम् । इडभावे तु गाह् ता इति स्थिते हस्य ढत्वे 'झषत्थोर्धोऽवः' इति
तकारस्य धत्वे, ष्टुत्वेन धस्य ढत्वे, गाद् ढा इति स्थिते । ढो ढे । 'ढः' इति षष्ठ्यन्तम् ।
तदाह ढस्येति । ढकारस्येत्यर्थः । इति पूर्वस्य ढकारस्य लोपे गाढा इति रूपम् । ढलोपे
ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं तु न, तथा सति ढलोपविधिवैयर्थ्यात् । घाक्ष्यत इति । इडभावे हस्य
ढस्य कः, सस्य ष इति भावः । घाक्षीष्टेति । आशीर्लङि सीधुटि इडभावपक्षे हस्य ढः,
गस्य भप् घकारः, ढस्य कः, सस्य प इति भावः । अगाहिष्टेति । सिच इट्, सस्य षः,
तकारस्य ष्टुत्वेन टः । इडभावे त्वाह अगाढेति । अगाह् स् त इति स्थिते सिच इडभावे
'झलो झलि' इति लोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सलोपात्पूर्वं भण्भावस्तु न, भण्भावस्यासि-
द्धतया 'झलो झलि' इति सलोपस्य पूर्वं प्रवृत्तेः । न च कृतेऽपि सलोपे प्रत्ययलक्षणेन सकार-
परकत्वाद् भप् दुर्वार इति शङ्क्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणाभावादिति भावः । अघाक्षाता-
मिति । इडभावपक्षे ढघकषाः । अघाक्षतेति । पूर्ववत् । अगाढा इति । थास्, सिच्, इड-
भावे सलोपः ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः अघाद्वमिति । ध्वमि इडभावपक्षे सलोपः । ढत्वधत्व-
ष्टुत्वढलोपाः । ध्वममाश्रित्य ढलोपात्पूर्वं भण्भावाः । अघाक्षीति । इडभावे हस्य ढः, भण्भावः,
कः, सस्य षत्वमिति भावः । अघाक्ष्वहि । अगाहिष्यत, अघाक्ष्यत । गृह्वातुरुद्वि
ऋदुपधः । गर्हते इति । लट्स्तिपि शपि लघूधगुणे रणरत्वम् । जगृह् इति ।
'असंयोगात्—' इति कित्त्वाद्गुणाभावः । न च कित्त्वात् परत्वाद्गुणः शङ्क्यः, 'ऋदु-
पधेभ्यो लिटः कित्त्वं गुणात् पूर्वविप्रतिषेधेन' इति वार्तकादिति भावः । ऊदित्वा-
दिङ्विकल्पं मत्वा आह जगृहिषे, जघृक्ष इति । अभ्यासे उरदत्वम्, 'ह्लादिः शेषः'
जस्त्वम्, इट्, पत्वम् । इडभावे तु ढत्वभण्भावकत्वपत्वानि । ध्वमि जगृहिष्वे इति
सिद्धवत्कृत्य इडभावे आह जघृद्व इति । हस्य ढः भण्भावष्टुत्वढलोपाः ।

वा मूर्धन्यः । जगाहिद्वे, जगाहिष्वे । इडभावे तु भप् भावः । ढो ढे लोपः ।
जघाद्वे । ढे किम्, ऊढः । इह पूर्वं ढलोपो माभूत् । कृते तु ढग्रहणे 'ष्टुना ष्टुः'
इत्यस्य आश्रयात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः । अगाढेति । 'झलो झलि'
इति सलोपः । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । सिचो लोपात्पूर्वं भण्भावस्तु न, असिद्धत्वात् ।
भण्भावास्तु सिज्लोपानन्तरमपि न भवति सकारपरत्वाभावात् । न च कृतेऽपि सलोपे
प्रत्ययलक्षणेन सिच्परत्वाद्भण्भावो दुर्वार इति शङ्क्यम्, वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणा-

(३—१—४५) इगुपवो यः शलन्तस्तस्मादनटः चले कसादेशः स्यात् ।
अघृक्षत । २३३७ कसस्याचि । (७—३—७२) अजादौ तडि कसस्य लोपः
स्यात् । 'अलोऽन्त्यस्य' (सू ४२) अघृक्षताम् अघृक्षन्त । ग्लह ६५१ च ।
ग्लहते । घुसि ६५२ कान्तिकरणे । धुंपते । जुधुंपे । केचिद् भप इत्यदुपधं पठन्ति ।
अथाहंत्यन्ताः परस्मैपदिनः । घुपिर् ६५३ अविशब्दने । विशब्दनं प्रति-

गर्हतेति । इडभावे गुणे रपरत्वे ढत्वघत्वध्रुत्वढलोपः । घर्ह्यत इति । गुणः, रपरत्वम् हस्य
ढः, भण्भावे ढस्य कः पत्वम् । घृक्षीष्टेति । आशीलिङः सीयुटि इडभावे 'लिङ्सिचौ-' इति
कित्वाद्गुणाभावे, हस्य ढः, भण्भावः, ढस्य कः, पत्वम् । अगर्हिष्टेति । सिच इटि गुणे
रपरत्वे पत्वे रूपम् । शल इगुपधा । शलन्त इति । 'वातोरेकाचः-' इत्यतोऽनुवृत्तघातु-
विशेषणत्वात्तदन्तविविरिति भावः । सिचोऽपवादः कसादेशः अदन्तः । ककार इत् । अघृक्ष-
तेति । चलेः कसः । तस्य कित्वाद्कारस्य न गुणः । हस्य ढः, भण्भावः, ढस्य कः, पत्वमिति
भावः । अघृक्ष आताम् इति स्थिते 'आतो ङितः' इति इयादेशे प्राप्ते कसस्य । अचीत्य-
स्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादिविधिः । 'घोलोपो लेटि वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते ।
तदाह अजादावित्यादिना । अलोऽन्त्यस्येति । अन्त्यस्याकारस्य लोप इति भावः ।
वस्तुतस्तु 'लुग्वा दुहदिह-' इत्युत्तरसूत्रादात्मनेपदे इत्यपकृष्य तद्विशेषणत्वादचीति तदादि-
विधिः । तेन दृशेः कसप्रत्यये तादृक्षा इत्यादौ नायं लोपः । अजादौ तडोत्येव क्वचित्पाठो
दृश्यते । अघृक्षतामिति । अघृक्ष आताम् इति स्थिते कसाकारस्य लोपे अतः परत्वाभावाद्
'अतो ङितः' इति इय नेति भावः । अघृक्षन्तेति । अस्य अजादित्वाभावात्तस्मिन्परे कसस्य
अकारलोपाभावादतः परत्वाद् 'आत्मनेपदेऽनन्तः' इत्यादेशो न । कृते तु झोऽन्तादेशे कसस्या-
कारलोपः पररूपं वा । ग्लहे चेति । ग्लहवातुरपि ग्रहणे वर्तत इत्यर्थः । अदुपवोऽयम् ।
घुपि कान्तीति । उदुपवोऽयम् । इदित्वान्नुम् । 'नश्च-' इत्यनुस्वारः । यस्परकत्वाभावान्न
परसवर्णः । तदाह धुंपत इति । सेट्कोऽयम् । अदुपवपक्षे तु घपते । जघपे । ऊष्मान्ता
आत्मनेपदिनो गताः ।

अथाहंत्यन्ताः परस्मैपदिन इति । ऊष्मान्ता इति शेषः । तत्र तुस

भावात् । अन्यथा । गवे हितं गोहितमित्यत्रावादेशः स्यादिति दिक् । जगृह इति । कित्वा-
त्परत्वात् 'पुगन्त-' इति गुणे प्राप्ते 'ऋदुपधेभ्यः-' इति वार्तिकात्किञ्चेगुणाभावः । शल इगु-
पधा । शल इति वातोविशेषणात्तदन्तलाभः । शल इति किम्, अतिष्ठ । इगिति किम्, अगाढ ।
अनिटः किम्, औहिष्ट । कसस्याचि । अजादाविति । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययोऽत्र विशेष्यः । तडोति
तु केपांचित्प्रक्षेपस्तस्य काशिकादावनुक्तत्वादित्याहुः । अन्ये तु 'लुग्वा दुह-' इत्यत आत्मनेपद
इत्यपकर्षणात्तडोति न लभ्यते । तेन दृशेः कसः इति वार्तिकोक्तकसप्रत्ययस्य लोपो न भवति सदृक्षा
अन्यादृक्षा इत्यत्रेत्याहुः । घुपि । कान्तिकरणे । लुङि अघुंपिष्ट अघुंपिपाताम् । अदुपवपाठे

ज्ञानम्, ततोऽन्यस्मिन्नर्थे इत्येके । शब्दे इत्यन्ये पेटुः । घोपति । जुघोप । घोषिता इरित्वा-
दङ् वा अघुपत् । अघोषीत् । अक्षू ६५४ व्याप्तौ । २३३८ अक्षोऽन्यतरस्याम्
(३-१-७५) अक्षो वा श्रुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे । पक्षे शप् । अक्ष्णोति अक्ष्णुत
अक्ष्णुवन्ति । अक्षति अक्षतः अक्षन्ति । आनक्ष । आनक्षिय, आनष्ट । आक्षिता, अष्टा । अक्षि-
प्यति । 'स्कोः-' (सू ३८०) इति कलोपः । 'षढोः कः सि' (सू २९५) अक्ष्यति
अक्ष्णोतु । अक्ष्णुहि । अक्ष्णुवनि । आक्ष्णोत् । आक्ष्णवम् । अक्ष्णुयात् । अक्ष्णुयुः अक्ष्यात्
ऊदित्त्वाद्देट् । 'नेटि' (सू २२६८) । भवानक्षीत् अक्षिष्टाम् अक्षिषुः । इडभावे तु म
हसेत्यतः प्राक् पान्ताः । घुषिरिति । इर् इत् । प्रतिज्ञानमिति । वेदाः प्रमाणमित्याद्य
भ्युपगम इत्यर्थः । ततोऽन्यस्मिन्निति । विशब्दान्द अन्यद् अविशब्दनम्, तस्मिन्नित्यर्थः
इरित्त्वादङ् वेति । 'इरितो वा' इत्यनेनेति शेषः । अघुषदिति । अङ्घो डित्त्वान्न लघूपध
गुणः । अघोषीदिति । अङ्घभावपक्षे लघूपधगुणे 'इट ईटि' इति सिजलोपः । हलन्तलक्षण
वृद्धेः 'नेति' इति निषेधः । अक्षूधातुः ऊदित्त्वाद्देट्कः । अक्षोऽन्यतरस्याम् । वक्ष इति
पञ्चमी । 'स्वादिभ्यः श्रुः' इत्यतः श्रुरिति, 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति, 'सार्वधातुके यक्
इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते, तदाह अक्षो वेति । श्रुप्रत्ययस्य शित्वं सार्वधातुकत्वा-
र्थम् । तत्फलं तु 'स्वादिभ्यः श्रुः' वक्ष्यते । अक्ष्णोतीति । तिपि श्रुः तस्य पितृत्वेन डित्त्वा-
भावात् 'सार्वधातुक-' इति गुणः, णत्वम् । अक्ष्णुत इति । तसः अपितृत्वेन डित्त्वात्
श्रोर्न गुणः । अक्ष्णुवन्तीति । डित्त्वाद्गुणाभाव उवङ् । अक्ष्णोषि अक्ष्णुथः अक्ष्णुथ ।
अक्ष्णोमि अक्ष्णुवः अक्ष्णुम । अक्ष्णीतीति । शप्पक्षे रूपम् । आनक्षेति । णलि द्विहल्त्वा-
न्नुट् । आनक्षतुः आनक्षुः । ऊदित्त्वादिट्पक्षे आह आनक्षिथेति । इडभावे आह आनष्टेति ।
आनक्ष् थ इति स्थिते 'स्कोः-' इति कलोपः । तस्य घृत्वेन ठः । अष्टेति । लुटि तासि
इडभावपक्षे 'स्कोः-' इति कलोपे तकारस्य घृत्वेन टः । अक्ष् स्य तीति स्थिते, प्रक्रियां
दर्शयति स्कोरिति कलोपः, षढोः कः सीति । कात्परत्वात् सस्य षत्वं च अक्ष्णोत्विति ।
अक्ष्णोतु, अक्ष्णुतात् अक्ष्णुताम् अक्ष्णुवन्तु । अक्ष्णुहीति । संयोगपूर्वत्वाद् 'उतश्च-' इति
हेर्लुङ् न । हरपितृत्वेन डित्त्वात् श्रोर्न गुणः । अक्ष्णुतात् अक्ष्णुतम् अक्ष्णुत । अक्ष्णवा-
नीति । आटः पितृत्वेन डित्त्वाभावात् गुणनिषेधः । गुणे अवादेशः । अक्ष्णवाव
अक्ष्णवाम । शपि तु अक्षत्वित्यादि । आक्ष्णोदिति । लङिस्तिप् श्रोर्गुणः आट्
वृद्धिः । आक्ष्णुताम् आक्ष्णुवन् । आक्ष्णोः आक्ष्णुतम् । आक्ष्णुत । आक्ष्णवमिति ।
मिपः अम्, श्रोर्गुणः, अवादेशः । आक्ष्णुव आक्ष्णुम । अक्ष्णुयादिति । विधि-
लिङि यासुटो डित्त्वात् श्रोर्न गुणः । अक्ष्णुरिति । 'लिङः सलोपः-' इति
सलोपे 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपमिति भावः । अक्ष्णुयाः अक्ष्णुयातम् अक्ष्णु-
यात । अक्ष्णुयार् अक्ष्णुयाव अक्ष्णुयाम । शप्पक्षे अक्षेदित्यादि । अक्ष्यादिति ।
आशोर्लिङि आर्धधातुकत्वात् श्रुः, नापि शप् । लुङि सिचि विशेषमाह ऊदि-

भवानाक्षीत् आष्टाम् आक्षुः । तक्षू ६५५ त्वक्षू ६५६ तनूकरणे । २३३६
तनूकरणे तक्षः । (३-१-७६) श्नुः स्याद्वा शच्चिपये । तक्ष्णोति, तक्षति
वा काष्ठम् । ततक्षिथ, ततष्ठ । अताक्षीत् अतक्षिष्टम् । अताक्षीत् अताष्टाम् ।
'तनूकरणे' किम्-वाग्भिः संतक्षति । भर्त्सयतीत्यर्थः । उक्ष ६५७ सेचने ।
उक्षांचकार । रक्ष ६५८ पालने । णिक्ष ६५९ चुम्बने । प्रणिक्षति । ऋक्ष ६६०
ष्ट्रक्ष ६३१ णक्ष ६६२ गतौ । ऋक्षति । स्वक्षति । नक्षति । वक्ष ६६३ रोपे ।

त्वाद्धेडिति । तत्र इट्पक्षे आह नेटीति । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्नेत्यर्थः । नच अर्भत्सीदित्या-
दावेकेन हला व्यवधाने हलन्तलक्षणवृद्धेश्चरितार्थत्वादन न तत्प्रसक्तिरिति शङ्क्यम्, रञ्जे-
अराङ्क्षीदित्यत्र वृद्धिसिद्धये अनेकाल्पव्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणवृद्धिप्रवृत्तेर्भाष्यादौ प्रपञ्चितत्वा-
दिति भावः । मा भवानक्षीदिति । आटि सति हलन्तलक्षणवृद्धौ सत्यामसत्यां च रूपे
भेदाभावाद् मा भवानित्युपात्तम् । अक्षिष्टाम् । अक्षिष्टुरिति । अत्रापि मा इति संबध्यते ।
इडभावे त्विति । लुङ्स्तिपि अक्ष स् ईदिति स्थिते इडभावाद् 'नेटि' इति निपेधाप्रसक्त्या
हलन्तलक्षणवृद्धौ 'स्कोः-' इति कलोपे 'पढाः-' इति कत्वे पत्वमिति भावः । अत्र 'नेटि'
इति निपेधाभावेन हलन्तलक्षणवृद्धिनिर्वाधेति स्पष्टयितुमेव 'मा भवान्' इत्यत्राप्युपात्तमिति
बोध्यम् । आष्टामिति । अक्ष स् ताम् इति स्थिते हलन्तलक्षणवृद्धौ 'झलो झलि' इति
सिज्जलोपे 'स्कोः-' इति कलोपे तकारस्य ण्वत्वम् आक्षुरिति । अक्ष् स् उस् इति स्थिते
हलन्तलक्षणवृद्धौ 'स्कोः-' इति कलोपे पस्य कत्वे सस्य पत्वमिति भावः । आक्षीः आष्टम्
आष्ट । आक्षम् आक्ष्व आक्षम् । आक्षिष्यत्, आक्ष्यत् आक्ष्यताम् आक्ष्यन् । आक्ष्यः आक्ष्यतम्
आक्ष्यत् । आक्ष्यम् आक्ष्याव आक्ष्याम् । तच्छू त्वच्छू इति । स्थूलस्य काष्ठादेः कतिपयाव-
यवापनयनेन सूक्ष्मीकरणं तनूकरणम् । तनूकरणे । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे श्नुःस्याद्वा
शच्चिपय इति । 'स्वादिभ्यः श्नुः' इत्यतः श्नुरिति, 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति,
'सार्वधातुके यक्' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते । तनूकरणेऽर्थे विद्यमानात् तक्ष-
धातोः श्नुः स्यात्कर्त्रर्थे सार्वधातुके इति फलितम् । नच तक्षूधातोस्तनूकरणार्थकत्व-
व्यभिचारात् श्नुविधौ तनूकरणग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अत एव धातुपाठे अर्थ-
निर्देशस्य उपलक्षणत्वावगमात् । तक्ष्णोतीत्यादि । अक्षूवद्रूपाणि । लुङि सिचि
इट्पक्षे 'नेटि' इति वृद्धिनिपेधे अतक्षीदिति, इडभावे तु अताक्षीदिति च रूपम्
अक्षूवत् । एवं त्वक्षूधातुरपि । णिक्षधातुर्णोपदेशः । प्रणिक्षतीति । 'उपसर्गा-
दसमासेऽपि-' इति णत्वम् । ऋक्ष ष्ट्रक्ष णक्ष गताविति । त्रयोऽप्यकारमध्याः,

तु अघापीत्, अघपीत् । अतक्षीदिति । 'नेटि' इति वृद्धिनिपेधः । इडभावे तु
अताक्षीत् । प्रणिक्षतीति । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' इति नित्यं णत्वम् । 'वा निस-
निक्षनिन्दा' इति तु कृद्विपयम् । 'ण्वुल् तृचौ', प्रणिक्षकः । प्रनिक्षकः । प्रणिक्षिता ।
प्रनिक्षिता । अवज्ञेत्यादि । सूक्ष्णमादरस्ततोऽन्यदसूक्ष्णमित्यमरग्रन्थार्थः । यदि
तु सूक्ष्णमनादरः इत्युच्येत तर्हि असूक्ष्णमवजापर्यायो न स्यादिति भावः । काक्षि ।

सङ्घाते इत्येके । मृक्ष ६६४ सङ्घाते । अक्ष इत्येके । तक्ष ६६५ त्वचने । त्वचनं संवरणं त्वचो ग्रहणं च । पक्ष परिग्रहे इत्येके । सूक्ष् ६६६ आदरे । सुमूर्क्ष । अनादरे इति तु क्वाचित्कोऽपपाठः । 'अवज्ञावहेलनमसूक्ष्णम्' इत्यमरः । काक्षि ६६७ वाक्षि ६६८ माक्षि ६६९ काङ्क्षायाम् । द्राक्षि ६७० घ्राक्षि ६७१ ध्वाक्षि ६७२ घोरवाशिते च । जूष ६७३ पाने । चुचूप । तूष ६७४ तुष्टौ । पूष ६७५ वृद्धौ । मूष ६७६ स्तेये । लूष ६७७ रूप ६७८ भूषायाम् । शूष ६७९ प्रसवे । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । तालव्योष्मादिः । यूष ६८० हिसायाम् । जूष ६८१ च । भूष ६८२ अलङ्कारे । भूषति । ऊष ६८३ रुजायाम् । ऊषांचकार ईष ६८४ उच्छे । कष ६८५ खष ६८६ शिष ६८७ जष ६८८ क्षप ६८९ शष ६९० वष ६९१ मष ६९२ रष ६९३ रिष ६९४ हिसार्थाः । तृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी । सप्तमो दन्त्योष्ठ्यादिः । चकाष । चखाष । शिशेष । शिशेषिष्य । शोष्ठा । वक्षः अशिक्षत् । अशेक्ष्यत् । जेषतुः, जझषतुः । रोषतुः । ववषतुः । मेषतुः । २३४० तीपसहलुभरुपरिषः । (७—२—४८) इच्छत्यादेः परस्य

द्वितीयः षोपदेशः, तदाह स्नात्तीति । पस्य सत्वे ष्टुत्वनिवृत्तिरिति भावः । णक्षधातुर्णोपदेशः । सिचि 'नेटि' इति हलन्तलक्षणवृद्धिनिषेधः । वक्ष रोष इति । दन्त्योष्ठ्यादिः । अक्षधातुरकारमध्यः त्वचनशब्दस्य विवरणं संवरणमिति । सूक्ष्धातुः रेफमध्यः । अपपाठत्वे हेतुमाह अवज्ञेति । सूक्ष्धातोर्नादरार्थकत्वे असूक्ष्णमित्यस्य आदरार्थकत्वापत्त्या अमरकोशे अवज्ञापययित्वावगमविरोध इति भावः । घोरवाशिते चेति । चात् काङ्क्षायामपि । घोरवाशितं क्रूरशब्दः । चूषेत्यारभ्य ऊष रुजायामिति यावद्बहुपथाः । ईष उच्छे इति । ईदुपथः । कषेत्यारभ्य दश वातवः । तत्र तृतीयो दशमश्च इदुपथः । शिषधातुरनिट्कः । क्वादिनियमात्थलि वसि मसि च नित्यमिट्, अजन्ताकारवत्त्वाभावेन थलि वेट्कत्वाभावात् । शिशेषिष्य । शिशिषिव शिशिषिम । अशिक्षदिति । 'शल इगुपधात्-' इति च्लेः कसादेशे कित्वाल्लघूपधगुणनिषेधे षस्य कत्वे सस्य षत्वमिति भावः । ववषतुरिति । 'न शषदद-' इति निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ न । रुषधातुः सेट्कः । रोषति । रुरोष रुरुषतुः रुरुषुः । रुरोषिष्यः रुरुषथुः रुरुष । रुरोष रुरुषिव रुरुषिम । तीपसह । 'आर्षधातुकस्य-' इत्यत इडित्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति-' इत्यतो वेति च । तीति सप्तम्युपादानात्तदादिविधिः । इष सह लुभ रूप रिष एषां द्वन्द्वात्पचम्येकवचनम्, तदाह इच्छत्यादेरिति । इच्छतीति इषेः शितपा निर्देशः ।

काङ्क्षा इच्छा । द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि । घोरवासितं घोरशब्दः । वास्य शब्दे । ध्वाङ्क्षतीति । ध्वाङ्क्षः काकः । द्राक्षि । धातोः 'गुरोश्च हलः' इति अप्रत्यये द्राक्षा । यवादिगणे निपातनान्नलोपः । द्राक्षामान् । इह मतोर्वत्वं तु न भवति, 'अयवादिभ्यः' इत्युक्तेः । तूप तुष्टौ । दिवादौ तु ह्रस्वोपधः । मूप स्तेये । संज्ञायां ववुनि मूपकः क्रयादौ तु ह्रस्वोपधोऽयम् । भूप अलङ्कारे । अयं चुरादावपि । ईष उच्छे । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये ईपा लाङ्गलण्डः । कप खप षान्तौ । शिषेत्ययमप्यनिट्को न

तादेरार्धधातुकस्येड्वा स्यात् । रोपिता, रोष्टा । रोपिष्यति । रेपिता, रेष्टा । रेपिष्यति ।
 भष ६९५ भर्त्सने, इह भर्त्सनं श्वरवः । भपति । वभाप । उप६९३ दाहे । ओपति । २१४१
 उपविदजागृभ्योऽन्यतरस्याम् । (३—१—३८) एभ्यो लिट्वाभ्वा स्यात् ।
 ओपांचकार । उवोष । ऊपतुः । उवापिथ । जिपु ६९७ विपु ६९८ मिपु ६९९ सेचने ।
 जिजेष । क्रादिनियमादिट् । विवेपिथ, विविपिथ । वेष्टा । वेक्ष्यति । अविक्षत् । पुप ७००
 पुष्टौ । पोपति । पोपिता । पोपिष्यति । अपोपीत् । अनिट्केषु पुष्य इति द्यना
 निर्देशादयं सेट्, अतो न क्सः । अङ्विधौ दैवादिकस्य ग्रहणान्नाड् । त्रिपु ७०१ शिल्पु
 ७०२ प्रुपु ७०३ प्लुपु ७०४ दाहे । श्रेपति । शिश्रेपिता । श्लेपति । शिश्लेप ।
 श्लेपिता अयमपि सेट् । अनिच्सु दैवादिकस्यैव ग्रहणम् इति कैयटादयः ।
 यत्वनिट्कारिकान्यासे द्वयोर्ग्रहणमित्युक्तं तत्स्वोक्तिविरोधाद् ग्रन्थान्तरविरोधाच्चो-

इपधातुविवक्षितः । इप् इच्छायां तुदादिः शविकरणः । इप गतौ दिवादिः द्यन्विकरणः ।
 इप आभीक्ष्ण्ये क्रयादिः श्राविकरणः । तत्र 'इपेस्तकारे द्यन्प्रत्ययात्प्रतिपेवः' इति वार्तिकात्
 द्यन्विकरणस्य न ग्रहणम् । रोपिता, रोष्टेति । इडभावे ण्वेन तकारस्य टकारः ।
 रिषेस्तादाविड्विकल्पं मत्वा आह रेपिता रेष्टेति । उप दाह इति । सेट्कोऽयम् । उख-
 धातुवद् रूपाणि । उपविद् । 'कासप्रत्ययात्-' इत्यत आम् लिटीत्यनुवर्तते, तदाह एभ्यो
 लिटीति । आसभावपक्षे आह उवोपेति । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति उवडादेशः । जिपु विपु
 मिपु सेचन इति । द्वितीयो दन्त्योष्ठयादिः । थलि वसि मसि च विशेषमाह क्रादिनियमा-
 दिडिति । विवेपिथेति । अजन्ताकारवत्त्वाभावेन भारद्वाजनियमाप्रवृत्तस्यत्यपि क्रादिनि-
 मान्नित्यमिट् । वेष्टेति । तासि ण्वेन तकारस्य टः । वेक्ष्यतीति । 'पढोः-' इति पस्य
 कः । अविक्षदिति । 'शल इयुपवात्' इति क्सः, पस्य कः, सस्य सः, कित्त्वान्न गुणः ।
 पुपधातुः सेडिति मत्वा आह पोपितेति । अपोपीदिति । 'नेटि' इति वृद्धिनिषेधः ।
 नन्वनिट्सु पुषेः पाठात् कथं सेट्कत्वमित्यत आह अनिट्केष्विति । अत इति ।
 सेट्कत्वात् कसो नेत्यर्थः । ननु पुपादित्वलक्षणः अङ् कुतो नेत्यत आह अङ्विधा-
 विति । एतच्चानुपदमेव पुपादिसूत्रव्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति । अयमपीति । पुपधातुवत्
 श्लिपधातुरपि भौवादिकः सेडित्यर्थः । कैयटादय इति । 'श्लिप आलिङ्गने' इति सूत्रे
 कैयटहृदत्तादिभिस्तथा प्रपञ्चितत्वादिति भावः । द्वयोर्ग्रहणमिति । भौवादिक-
 दैवादिकयोरित्यर्थः । स्वोक्तीति । 'श्लिप आलिङ्गने' इति सूत्रे दैवादिकश्लिपे-
 रनिट्केषु ग्रहणमिति न्यासकृता कैयटादिभिश्चोक्तत्वादिति भावः । पृपु वृपु इत्या-
 रम्य ह्रपुपर्यन्ता ऋदुपधाः । अलीकं मिथ्याभवनं मिथ्योक्तेर्वा । तुस ह्रसेत्यारभ्य

तु रौधादिक एव, संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्योदाहरति शोष्टा । अशिञ्जदित्यादि ।
 तीपसह । इप इच्छायाम् । षह मर्षणे । लुभ गाध्यै । रुप रिप हिंसायाम् ।
 एपिता, एष्टा । सहिता, सोढा । लभिता, लोब्धा । उवोपेति । 'पुगन्त-' इति

पेक्ष्यम् । पुप्रोष । पुल्लोष । वृषु ७०५ वृषु ७०७ मृषु ७०७ सेचने । मृषु सहने च ।
 इतरौ हिंसासंज्ञेशनयोश्च । पर्वति । पपर्व । वृष्यात् । वृषु ७०८ सङ्घर्षे । हृषु ७०२
 धलीके । तुस ७१० ह्रस ७११ ह्रस ७१२ रस ७१३ शब्दे । तुतोस । जह्रास । जह्रास ।
 ररास । लस ७१४ श्लेषणक्रोडनयोः । घस्लृ ७११ अदने । अयं न सार्वत्रिकः । 'लिठ्वन्यत-
 रस्याम्' (सू २४२४) इत्येधर्गस्त्यदेशविधानात् । ततश्च यत्र लिङ्गवचनं वास्ति तत्रैवास्य
 प्रयोगः । अत्रैव पाठः शपि परस्मैपदे लिङ्गम् । लृट्त्करणमङि । अनिट्कारिकासु पाठो
 बलाद्याधर्धातुके । कमरचि तु विशिष्योपदानम् । घसति । घस्ता । २३२४ सः स्यार्ध-
 धातुके । (७—४—४९) सस्य तः स्यात्सादावार्धधातुके । घत्स्यति । घसतु ।
 अघसत् । घसेत् । लिङ्गाद्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः । २३४३ पुषादिद्यताद्यलृटितः

णश गतावित्यतः प्राक् सकारान्ताः । घस्लृधातुरनिट्कः । अयमिति । घस्लृधातुः सर्वेषु न
 प्रयोज्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह लिटीति । यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात् तदा लिठ्वपि प्रयु-
 ज्येत । ततश्च 'अद भक्षण' इति धातोः 'लिठ्वन्यतरस्याम्' इति घस्लृभावविधिव्यर्थः स्यादिति
 भावः । असार्वत्रिकत्वे सति क प्रयोगः क नेत्यत आह ततश्चेति । यत्र घस्लृधातोः प्रयोगे
 ज्ञापकं प्रत्यक्षवचनं वास्ति तत्रैवास्य प्रयोग इत्यर्थः । तत्र तावद्विज्ञं दर्शयति तत्रैवेति ।
 भ्वादिगणे अत्रैव क्रमे अस्य पाठः शपि परस्मैपदे प्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । नच धातुसंज्ञार्थः पाठ
 इति शङ्क्यम्, द्युत दीप्तावित्यतः प्राक् पाठेनैव सिद्धे अत्र तत्पाठवैयर्थ्यादिति भावः । लृटि-
 त्करणमङीति । प्रयोगे लिङ्गमिति शेषः । अनिट्कारिकास्त्विति । अनुदात्तोपदेशेषु
 घस्लृधातोः पाठो बलाद्याधर्धातुकप्रयोगे लिङ्गमित्यर्थः । अथ कचिदस्य प्रयोगे प्रत्यक्षवचनं
 दर्शयति कमरचीति । 'सृघस्यदः कमरच्' इत्यत्र विशिष्यघसेरुपादानं कमरचि प्रयोगे प्रमाण-
 मित्यर्थः । घसतीति । लटि तसाद्युपलक्षणमिदम् । लटि अस्य प्रयोगाभावाल्लुट्त्वादाहरति
 घस्तेति । सः सि । स इति छेदः । सः इति षष्ठ्यन्तम् । सि इति सप्तम्यन्तम् आर्धधातुक-
 विशेषणम् । तदादिविधिः । 'अच उपसर्गात्' इत्यतः त इत्यनुवर्तते । अकार उच्चारणार्थः,
 तदाह सरय तः स्यादिति । आदेशे अकारस्य उच्चारणार्थत्वात्कारः स्यादित्यर्थः । लुङि
 च्लेः सिचि प्राप्ते पुषादि । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवत्तिख्यातिभ्यः—'
 इत्यतः अङिति चानुवर्तते । पुषादि द्युतादि लृटित् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी ।

गुणः । 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ् । घृषु संघर्षे । ल्युटि घर्षणम् । घरल्ल अदने । अयमिति ।
 यद्ययं सार्वत्रिकः स्यादतदा लिठ्वपि प्रयुज्येत, ततश्च 'लिठ्वन्यन्तरस्याम्' इति विकल्पेनादेश-
 विधानं व्यर्थं भवेदिति भावः । अत्रैव पाठ इति । भ्वादौ परस्मैपदे पाठ इत्यर्थः ।
 कमरचीति । 'सृघस्यदः कमरच्' इति सूत्रे । सः स्यार्ध' । सः सीति
 छेदः । सादौ किम्, घस्मरः । आर्धधातुके इति किम्, वस्ते । आशिपीति ।
 आशीलिङीत्यर्थः । एतच्च कर्तरि प्रयोगमभिप्रेत्योक्तम् । कर्मणि तु यन्विपये
 प्रयोगो नेति बोध्यम् । पुषादिद्यता । पुष धातुभ्वादौ दिवादौ कथादौ चुरादौ च

परस्मैपदेपु । (३-१-५५) श्यन्विकरणपुपादेद्युतादेर्लृदितश्च परस्य च्लेरङ्
स्यात्परस्मैपदेपु । अघसत् । जर्ज ७१६ चर्च ७१७ झर्झ ७१८ परिभाषणहिंसा-
तर्जनेपु । पिष्ट ७१९ पेष्ट ७२० गतौ । पिपिसतुः । पिपेसतुः । हसे ७२१ हसने ।
एदित्वात्र वृद्धिः । अहसीत् । णिश ७२२ समाधौ । तालव्योष्मान्तः । प्रणे-
शति । मिश ७२३ मश ७२४ शब्दे रोपकृते च । तालव्योष्मान्तौ । शव
७२५ गतौ । दन्त्याष्टयान्तस्तालव्योष्मादिः । शवति । अशवीत्, अशावीत् ।
शश ७२६ प्लुतगतौ । तालव्योष्माद्यन्तः । शशाश शेशतुः शेशुः । शेशिय ।

तत्र पुपधानुस्तु भ्वादौ क्रयादौ चुरादौ दिवादौ चास्ति । तत्र यदि भौवादिकः पुपादिगणो
गृह्यते, तर्हि द्युतादिग्रहणमनर्थकं स्यात्, पुपादिगणोत्तरमेवात्र द्युतादिगणपाठात् । नापि
क्रयाद्यन्तर्गणः, तत्र हि 'मुप स्तेये' 'खच भूतप्रादुर्भावे' 'हठे च' 'ग्रह उपादाने' इति चत्वार
एव पठ्यन्ते । यदि त एवात्र पुपादयो विवक्षिताः स्युः तर्हि लाघवाद् लृदित एव ते क्रियेरन् ।
नाप्यत्र चौरादिकः पुपादिगृह्यते, णिचा च्लेर्व्यवहितत्वात् । अतः परिशेषाद् दिवादय एव
गृह्यन्ते, तदाह श्यन्विकरणेति । जर्ज चर्च झर्झेति । एतेषां चवर्गीयान्तेष्वेव पाठ
उचितः । हसे हसन इति । एदिदयम् । न वृद्धिरिति । 'ह्ययन्त-' इत्यनेनेति शेषः ।
णिश समाधाविति । णोपदेशत्वाद् 'उपसर्गादसमासेऽपि-' इति नस्य णत्वम्, तदाह
प्रणेशतीति । 'शमु हिंसायाम्' इत्यतः प्राक् शकारान्ताः । शवतिस्तु वान्तः ।
पठ्यते । यदि तु पुप पुष्ठाविति भौवादिकधानुमारभ्य पुपादिगणो गृह्यते तदा द्युतादिग्रहण-
मनर्थकं भवेत् । पुपेरुत्तरत्र द्युतादीनां पाठात् । नापि क्राद्यन्तर्गणः । तत्र हि पुपधातोर्ग्रे मुप
स्तेये, खच भूतप्रादुर्भावे हठे च, ग्रह उपादाने, इति चत्वार एव पठ्यन्ते । यदि तु त एव
जिष्ठक्षिताः स्युस्तर्हि लाघवाल्लृदित एव क्रियेरन् । ग्रहेः स्वरितेत्वेऽपि लृकारेणैव तन्निर्वा-
हादनेकानुवन्वासङ्गौरवशङ्काया अप्यभावात् नापि चुरादिः । णिचा व्यवधानेन ततोऽन्तरस्य
च्लेरसंभवात् । अतः परिशेषाद् दिवादय एव गृह्यन्त इत्याह श्यन्विकरणपुपादेरिति ।
केचित्तु दिवाद्यन्तर्गत एव पुपादिगृह्यते व्याख्यानादित्याहुः । चुरादीनां सर्वेषां णिज्विकल्प
इति पक्षे चौरादिकपुपादेरपि परः च्लिः संभवतीति तेषामाशयः । 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः'
इतिवत् 'पुपद्युताद्यलृदितः' इति सूत्रयितुमुचितम् । ननु पुपादयो द्युतादयश्च लृदित एव कुतो
न कृता इति चेत् । अत्राहुः—निरनुवन्धेषु सानुवन्धेषु च प्रत्येकं लृकारपाठे विपरीतगौरवं
स्यात् । न च अनुवन्धान्तरस्य यत्प्रयोजनमात्मनेपदं तत्तु लृदितकरणेऽपि सिध्यतीत्य-
नेकानुवन्वासङ्गौरवदोषो नास्तीत्यपि शङ्क्यम्, आदितामीदितामूदितां चैतेषु सत्त्वाद्
लृकारेण तत्तत्कार्याणामनिर्वाहादनेकानुवन्वासङ्गौरवस्य दुर्निवारत्वादिति । जर्ज
चर्च झर्झ । एषां परिभाषणादिभिः सह यथासंख्यं नास्ति, व्याख्यानादित्याहुः ।
परिभाषणं सनिन्दापालम्भः । त्रयाणामपि चवर्गीयान्तेषु पाठ उचितो न त्विहो-
ष्मान्तेषु । णिश समाधौ । समाधिरन्तःकरणनिरोधः । प्रणेशतीति । 'उपसर्गाद-
समासेऽपि' इति णत्वम् । रोपकृते चेति । चकारात्समाधौ । शश प्लुतगतौ ।

शसु ७२७ हिंसायाम् । दत्त्योष्मान्तः । 'न शसदद-' (सू २२२३) इत्येत्त्वं न । शशसुतुः शशसुः । शशसिथ । शंसु ७२८ स्तुतौ । अयं दुर्गतावपीति, दुर्गः । 'नृशंसो घातुकः क्रूरः' इत्यमरः । शशंस । आशिषि नलोपः, शस्यात् । चह ७२९ परिकल्कने । कल्कनं शाठ्यम् । अचहीत् । मह ७३० पूजायाम् । अमहीत् । रह ७३१ त्यागे । रहि ७३२ गतौ । रंहति । रंहात् । दह ७३३ दहि ७३४ बृह ७३५ बृहि ७३६ वृद्धौ । दहति दहेतुः । दंहति । वहति । वंहति । बृहि शब्दे च । 'बृंहितं करिर्गजितम्' इत्यमरः । बृहिर् इत्येके । अबृहत, अबर्हीत् । तुहिर् ७३७ दुहिर् ७३८ उहिर् ७३९ अर्धने । तोहति । तुतोह । अनुहत, अतोहीत् । दोहति । दुदोह । अदुहत, अदोहीत् । अनिर्कारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणं नेच्छन्ति । ओहति । उवोह ऊहतुः । ओहिता । मा भवानुहत । औहीत् । अर्ह ७४० पूजायाम् । आनर्ह । अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेतः । द्युत ७४१ दीप्तौ । द्योतते । २३४४ द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम् । (७-४-६७) अनयोरभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात् । दिद्युते दिद्युताते । द्योतिता । २३४५ द्युद्धयो लुङि । (१-३-९१)

शंस्विति । नोपधः, कृतानुस्वारस्य निर्देशः । 'चह परिकल्कने' इत्यारभ्य अर्हतिपर्यन्ता हकारान्ताः । रह त्याग इति । नायमिदित् । रहि गताविति । अयमिदित् । दह दहीति । ऋदुपधा एते । द्वितीयचतुर्थावदितौ । अबृहत । अबर्हीदिति । इरित्त्वादङ्-इति भावः । उवोहेति । उहिर्धातोर्लिटि द्वित्वे हलादिशेषे पुगन्तलक्षणे गुणे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युपङ् । मा भवानुहदिति । इरित्त्वादङ् रूपम् । औहीदिति । अङ्भावपक्षे च्लेः सिचि तस्य इटि 'अस्तिसिचः-' इति तकारस्य ईटि 'इट ईटि' इति सिचो लोपे 'आङजादीनाम्' इति आटि वृद्धिः । माङ्योगे तु मा भवानुहीत् । आनर्हेति । 'अत आदेः' इति दीर्घे नुट् ।

कृपूपर्यन्ता अनुदात्तेत इति । द्युतेत्यारभ्य कृपूपर्यन्ता इत्यर्थः । द्युति स्वाप्योः । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । दिद्युत इति । द्वित्वे 'हलादिः शेषः' इत्यनेन यकारलोपे प्राप्ते तदपवादत्वेन 'द्युतिस्वाप्योः-' इति संप्रसारणे, 'संप्रसारणाच्च' इति उकारस्य पूर्वरूपे 'न शसदद-' इति प्रतिषेधसूत्रे सान्तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे शेशतुरिति । प्राचा तु शशतुरित्युक्तं तदयुक्तमिति भावः । अचहीदिति । 'हायन्त-' इति न वृद्धिः । रह त्यागे । अयं कथादावपि, 'ज्ञपमिच्च' इति मित्रप्रकरणेऽप्ययमेकीयमतेन पठितः । नेच्छन्तीति । व्याख्यानमेवात्रावलम्बनम् । मा भवानुहदिति । 'न माङ्योगे' इत्याङ्भावः । 'इरितो वा' इत्यङ् वा । अथ द्युतादिः । द्यत दीप्तौ । द्युतिस्वाप्योः । स्वापीति णिजन्तस्य ग्रहणम् । दिद्युत इति । संप्रसारणे कृते 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपम् । स्वापेर्दाहरणं तु सुष्वापयिषति । इह स्वार्पेर्णिजन्तस्याभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानन्तर्ये सति संप्रसारणमिष्यते । तेनेह न—स्वार्पेण्वुल् स्वापकः, तमिच्छति

द्युतादिभ्यो लुङः परस्मैपदं वा स्यात् । पुपादिसूत्रेण परस्मैपदे अङ् । अद्युतत्, अद्योतिष्ट । श्विता ७४२ वर्णे । श्वेतते । अश्विते । अश्वितत्, अश्वेतिष्ट । निमिदा ७४३ स्नेहने । मेदते । २३४६ मिदेर्गुणः । (७—३—८२) मिदे-रिको गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ । एशः आदिशित्त्वाभावात्तानेन गुणः । मिमिदे । अमिदत्, अमेदिष्ट । नि प्विदा ७४४ स्नेहनमोचनयोः । मोहनयोः इत्येके । स्रवते । सिष्विदे । अस्विदत्, अस्वेदिष्ट । नि क्षिदा च इत्येके । अक्षिदत्, अक्षेदिष्ट । रुच ७४५ दीप्तावभिप्रीतौ च । रोचते सूर्यः । हरये

रूपम् । द्युद्भयो लुङि । बहुवचनाद् द्युतादिभ्य इति गम्यते । दिग्योगे पञ्चमी । 'तस्मा-दित्युत्तरस्य' इति परिभाषया परस्वेति लभ्यते । 'शेषात्कर्तरि—' इत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते तदाह द्युतादिभ्य इति । परस्मैपदे अङिति । आत्मनेपदपक्षे सिजेव नत्वङ्, पुपादिसूत्रे परस्मैपदग्रहणादिति भावः, तदाह अद्योतिष्टेति । श्विता वर्ण इति । श्वेतवर्णकरणे श्वेतोभवने वेत्यर्थः । अश्वितदिति । द्युतादित्वादङ् । अश्वेतिष्टेति । आत्मनेपदपक्षे रूपम् । एवमग्रेऽपि द्युतादौ लुङि रूपभेदो ज्ञेयः । चि मिदा स्नेहन इति । निरित् 'नीतः क्तः' इत्येतदर्थः । मिमिदे इत्यत्र लिटः 'असंयोगात्—' इति कित्त्वेऽपि गुणं शङ्कितुमाह मिदेर्गुणः । मिदेरित्यवयवपट्टी । गुणश्रुत्या 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपति-ष्ठते 'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । श् चासाविच्चेति कर्मवारयः । तेन च अधिकृताङ्गाक्षिप्तः प्रत्ययो विशेष्यते । तदादिविविः । इ-संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते, तदाह मिदेरित्यादिना । देवादिकमिदेः श्यनि मेद्यते इत्याद्युदाहरणम् । श् इद् यस्येति बहुव्रीहिमाश्रित्य शिति प्रत्यये परे मिदेरिको गुण इत्येव कुतो न व्याख्यायत इत्या-शङ्क्य मिमिदे इत्यत्र गुणाभावार्थमित्संज्ञकशकारादाविति व्याख्येयमित्यभिप्रेत्याह एश आदिशित्त्वाभावादिति । चिष्विदेति । पोपदेशोऽयम् अनिट्सु स्विच्चेति श्यन्विकरणस्यैव ग्रहणादयं सेट् । रुच दीप्तावभिप्रीतौ चेति । अभिप्रीतिः प्रीतिविषयीभवनम् । दीप्तौ उदाहरति रोचते सूर्य इति । प्रकाशत इत्यर्थः । अभिप्रीतौ उदाहरति हरये रोचते

स्वापकीयति, ततः सन् सिस्वापकीयिषति । द्युद्भयो लुङि । बहुवचननिर्देशात् शौण्डैरित्य-त्रेव तदादिग्रहणम्, तदाह द्युतादिभ्य इति । द्युतादयो घट चेष्टायामित्यवधिकाः । 'ङः सि—' इत्यत्रेव लुङीति सप्तम्याः पठ्यन्तेत्यभिप्रेत्याह । लुङः परस्मैपदमिति । चिमिदा मिदे-र्गुणः । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्—' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । तत्र शश्चासौ इच्चेति कर्मवारया-त्सप्तमी । अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययस्तु विशेष्यः । तेन 'यस्मिन्विचिः—' इति तदादिविविः प्रवर्तते, तदाह इत्संज्ञकशकारादाविति । आदिशित्त्वाभावादिति । मेद्यति मेद्यत इत्यादौ तु 'दिवादिभ्यः—' इति श्यन् आदिशित्त्वाद् गुणा भवत्येव । मिमिद् इति । शितीति बहुव्रीहौ त्विह स्यादेव गुणः । तथा पपे तस्ये इत्यादौ पिवादयोऽपि स्युरिति भावः । चिष्विदा । अनिट्कारिकायां स्विद्यतिरिति श्यना निर्देशादयं सेट् । स्वेदिता । स्वेदिष्यते । चिक्षिदत्

रोचते भक्तिः । अरुचत्, अरोचिष्ट । घुट ७४६ परिवर्तने । घोटते । जुघुटे । अघुटत्, अघो-
 टिष्ट । रुट ७४७ लुट ७४८ लुठ ७४९ प्रतिघाते । अरुटत्, अरोटिष्ट । शुभ ७५० दीप्तौ ।
 क्षुभ ७५१ संचलने । णभ ७५२ तुभ ७५३ हिंसायाम् । आद्योऽभावे च । 'नभन्तामन्यके
 समे' 'मा भूवन्नन्यके सर्वे' इति निरुक्तम् । अनभत् अनभिष्ट । अतुभत्, अतोभिष्ट । इमौ
 दिवादी क्रयादी च । संसु ७५४ ध्वंसु ७५५ भ्रंसु ७५६ अवर्त्तने । ध्वंसु गतौ च । अङि
 नलोपः । अस्सत्, अस्सिष्ट । 'नास्सत्करिणां ग्रैवम्' इति रघुवंशे । भ्रंशु इत्यपि केचित्
 पेटुः । अत्र तृतीय एव तालव्यान्त इत्यन्ये । भ्रशु भ्रंशु अवःपतने इति
 दिवादौ । स्रम्भू ७५७ विस्वासे । अस्सभत्, अस्सम्भिष्ट । दन्त्यादिरयम् । ताल-
 व्यादिस्तु प्रमादे गतः । वृत् ७५८ वर्तने । वर्तते । ववृते । २३४७ वृद्ध्यः
 स्यसनोः । (१—३—९२) वृतादिभ्यः परस्मैपदं वा स्यात्स्ये सनि च । २३४८
 न वृद्ध्यश्चतुर्थ्यः । (७—२—५९) एभ्यः सकारादेरार्धधातुकस्येण स्यात्तडान-
 योरभावे । वत्स्यति, वर्तिष्यते । अवृत्तत्, अवर्तिष्ट । अवत्स्यत्, अवर्तिष्यत् । वृष्टु
 भक्तिरिति । भक्तिः हर्थाश्रितप्रीतिविषयो भवतीत्यर्थः । 'रुच्यर्थानाम्-' इति संप्रदान-
 त्वाच्चतुर्थी । लुभ संचलन इति । क्षोभते । क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुम्नातीति क्रयादौ ।
 णभधातुः णोपदेशः । नभते । आद्योऽभावे चेति । चात्संचलनेऽपि । तत्र अभावार्थकस्य
 प्रयोगं दर्शयति नभन्तामन्यके समे इति । मन्त्रोऽयम् । नन्वत्र मन्त्रे णभेर्हि सार्थकत्वमेव
 कुतो न स्यादित्यत आह माभूवन्नन्यके सर्वे इति । नभन्तामित्यस्य विवरणं—मा भूव-
 न्निति । न भवन्तीत्यर्थः । समे इत्यस्य विवरणं—सर्वे इति । निरुक्तमिति । वेदव्याख्याना-
 त्मको यास्कप्रणीतो ग्रन्थविशेषो निरुक्तम् । संसु ध्वंसु भ्रंसु इति । त्रयो नोपधाः
 कृतानुस्वारनिर्देशाः । ध्वंसु गतौ चेति । चादवर्त्तनेऽपि । अस्संसदिति । श्रुतादित्वात्पर-
 स्मैपदे अङि नलोप इति भावः । नास्ससदिति । नास्संसदित्यपपाठः । नचास्सं-
 सदिति लङो रूपमिति भ्रमितव्यम् तत्र परस्मैपदासंभवात् । संभुधातुरकारमध्यः ।
 वृत् वर्तने इति । उदिद् ऋदुपधः सेट्कः । वर्तत इति । शपि गुणे रपरत्वम् ।
 ववृत् इति । 'असंयोगात्-' इति कित्वाद् गुणाभावे द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हला-
 दिशेषे रूपम् । लुटि वर्तिता । वृद्ध्यः । बहुवचनाद् वृतादिभ्य इति गम्यते ।
 'शेषात्कर्तरि-' इत्यतः परस्मैपदमित्यनुवर्तते, 'वा वयपः' इत्यतो वेति च, तदाह
 वृतादिभ्य इति । न वृद्ध्यः । 'सेऽसिचीति' इति सूत्रात् से इति आर्धधातु-
 चेति । पूर्वोक्तयोरेवार्थयोरयमिति बोध्यम् । हरय इति । 'रुच्यर्थानाम्-' इति
 संप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी । घुट । परिवर्तनमितस्ततोभ्रमणम् । जुघुट इति ।
 असंयोगात्-' इति कित्वाद् गुणाभावः । लुभ । संचलनं प्रकृतिविपर्यासो मन्यनं
 च । क्षोभते । क्षुभ्यतीति दिवादौ । क्षुम्नातीति क्रयादौ । नास्ससदिति । नास्सं-
 सदित्यपपाठ एव । न चेदं लङो रूपम्, तत्र परस्मैपदासंभवादिति भावः । वृद्ध्यः ।
 वृतादयः पञ्च । न वृद्ध्यः । गणकार्यत्वादुभयोर्यङ्लुक्प्रवृत्तिः । वर्तिष्यति ।

७५९ वृद्धौ । शृधु ७६० शब्दकुत्सायाम् । इमौ वृनुवत् । स्यन्दू ७६१ प्रस्रवणे । स्यन्दते । सस्यन्दे । सस्यन्दिपे, सस्यन्त्वे । सस्यन्दिव्ये, सस्यन्द्वे । स्यन्दिता, स्यन्ता ।

कस्येडिति चानुवर्तते, तदाह एभ्यः सकारादेरिति । तडानयोरभाव इति । 'गमेरिट्-' इत्यतः परस्मैपदेष्वित्यनुवृत्तम् । तेन च तडानयोरभावो लक्ष्यते, व्याख्यानादिति भावः । तेन जिगमिपिता इत्यत्र गमेः सन्नन्तात् तृचि इट् सिध्यति, वृतेः सन्नन्ताद् हेर्लुकि विवृत्स इत्यत्र इण्निपेधश्च सिध्यति । वत्स्यतीति । लुटि स्यः । 'वृद्धयः स्यसनाः' इति परस्मैपदविकल्पः । 'न वृद्धयः—' इति इण्निपेधः । गुणः रपरत्वम् । परस्मैपदाभावे त्वाह वर्तिष्यत इति । तडानयोरभावे इत्युक्तेः 'न वृद्धयः—' इति इण्निपेधो न । अवर्तिष्येति । परस्मैपदस्य अङ्श्चाभावे रूपम् । अवत्स्यदिति । लुङि स्यः । 'वृद्धयः स्यसनाः' इति परस्मैपदम् । 'न वृद्धयः—' इति इण्निपेधः, गुणः, रपरत्वमिति भावः । अवर्तिष्यतेति । परस्मैपदस्याभावे 'न वृद्धयः—' इति इण्निपेधोऽपि नेति भावः । वृधु शृधु इति द्वौ ऋदुपधौ । तत्रापि 'वृद्धयो लुङि' इति परस्मैपदपक्षे द्युतादिलक्षणः अङ् । लट् लुङोः 'वृद्धयः स्यसनाः' इति परस्मैपदपक्षे 'न वृद्धयः—' इति इण्निपेधश्च, तदाह इमौ वृनुवदिति । वत्स्यति वधिष्यते । अवृधत्, अवधिष्यत् । अवत्स्यत्, अवधिष्यत् । शत्स्यति, शधिष्यते । अशृधत्, अशधिष्यत् । अशत्स्यत्, अशधिष्यत् । स्यन्वृधानुः ऊदिद् नकारोपधः कृतानुस्वारपरसवर्णनिर्देशः । सस्यन्दिपे, सस्यन्त्स इति । इङभावे दस्य चत्वेन तः । सस्यन्दिद्वे सस्यन्द्वे इति । इङभावे वकारात् प्राग्वदकारः । खररकत्वाभावात् चत्वं । स्यन्दिता, स्यन्तेति । इङभावे दस्य चत्वंम् । ननु लुटि स्ये सति 'वृद्धयः स्यसनाः' इति परस्मैपदपक्षे परत्वाद्विल्लक्षणमिङ्विकल्पं वाचित्वा 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' इति इण्निपेधे स्यन्त्स्यतीत्येव रूपमिष्यते, ननु स्यन्दिष्यति इति । तदयुक्तम्, अन्तरङ्गतया ऊदिल्लक्षणस्यैव इङ्विकल्पस्य उचितत्वात् सकारादिविशेषापेक्षतया तडानाभावनिमित्तापेक्षतया च 'न वृद्धयः—'

वर्तिष्यति । चतुर्ग्रहणफलं तु मूले एव स्फुटीभवति । 'सिंसिचि—' इति सूत्रात्से इत्यनुवर्तते । सकारादेरिति । इण् न स्यादिति । स्यन्देरुदित्वाद्विकल्पे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिति प्राप्ते निपेधोऽयम् । तडानयोरिति । जिगमिपिता । जिगमिपितारौ इत्यादौ तृचि परतः सन इडागमसिद्धये 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्यत्र परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयतीत्यभ्युपगम्यते । तच्चात्रापि तथैवानुवर्तते, अर्थाधिकाराश्रयणात् तेन परस्मैपदाभावेऽपि तृचि विवृत्सिता विवृत्सितारावित्यत्र 'अतो हे' इति हेर्लुकि त्वं विवृत्स इत्यत्र च सन इण्निपेधः सिध्यतीति भावः । अत्र भाष्यवार्तिकयोर्वृतादीनामात्मनेपदेन समानपदस्येड्वचनादन्यत्र निपेध इति स्थितम् । तेन विवर्तिष्यते विदधिष्यते इत्यादौ विङ् भवति । विवृत्सितेवाचरति विवृत्सित्रीयते इत्यत्र त्वनात्मनेपदोत्पत्तेः पूर्वं तत्समानपदस्यत्वाभावादन्तरङ्गोऽयं निपेधः प्रवर्तते । स च पश्चात्तुङि कृतेऽपि न निवर्तते, चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति । अत्र व्याचक्षुः-पञ्चभ्य इति वक्तुमुचितम् । एवं च 'तासि च' इत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । न च वृतादिष्वतिव्याप्तिः, तडानयोः

‘वृद्धयः स्यसनोः’ (सू २३४७) इति परस्मैपदे कृते ऊदिल्लक्षणमन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वं चतुर्ग्रहणसामर्थ्याद् ‘न वृद्धयः—’ (सू २३४८) इति निषेधः । स्यन्त्स्यति, स्यन्दिष्यते, स्यन्त्स्यते स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्ट । ‘द्युद्धयो लुङि’ (सू २३४५) इति परस्मैपदपक्षे अङ् । नलोपः अस्यदत्, अस्यन्दिष्ट, अस्यन्त अस्यन्त्साताम् अस्यन्त्सत । अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्दिष्यत्, अस्यन्त्स्यत् २३४९ ‘अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु । (८—३—७२) एभ्यः परस्याप्राणि कर्तृकस्य स्यन्दतेः सस्य पो वा स्यात् । अनुष्यन्दते, अनुस्यन्दते वा जलम् । ‘अप्राणिषु किम्-अनुस्यन्दते हस्ती । ‘अप्राणिषु’ इति पर्युदासाद् मत्स्योदके अनुस्यन्दते

इति निषेधस्य बहिरङ्गत्वादित्याशङ्क्य निराकरोति वृद्धय इति । ‘वृद्धयः स्यसनोः’ इति परस्मैपदे कृते अन्तरङ्गमपि विकल्पं बाधित्वा ‘न वृद्धयः—’ इति निषेध इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति । यदि ह्यत्र ऊदिल्लक्षण इडविकल्प एव स्याद् ननु ‘न वृद्धयश्चतुर्भ्यः’ इति निषेधः, तर्हि चतुर्भ्य इति व्यर्थं स्यात् । नच कृपूव्यावृत्तिस्तत्फलमिति शङ्क्यम्, ‘तासि च क्लृपः’ इति चकारेण सकाराद्यार्धघातुकेऽपि नित्यमिण्निषेधप्रवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च चतुर्ग्रहणं चतुर्णामपि सर्वत्र इण्निषेधार्थमिति भावः । भाष्ये तु ‘निषेधाश्च बलीयांसः’ इति न्यायेन अन्तरङ्गस्यापि ऊदिल्लक्षणेडविकल्पस्य ‘न वृद्धयः—’ इति निषेधेन बाधसिद्धेश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तथा च लुटि परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिडविकल्पं बाधित्वा ‘न वृद्धयः—’ इति नित्यमिण्निषेधे स्यन्त्स्यतीत्येकमेव रूपमिति स्थितम् । आत्मनेपदपक्षे तु ऊदित्वादिडविकल्पं मत्वा आह स्यन्दिष्यते स्यन्त्स्यत् इति । इडभावे दस्य चत्वंम् । आशीर्लिङि सीयुटि ऊदित्वादिडविकल्पं मत्वा आह स्यन्दिषीष्ट, स्यन्त्सीष्टेति । ‘न वृद्धयः—’ इति निषेधस्तु न, तडानयोरभाव एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । लुङि विशेषमाह द्युद्धयो लुङीत्यादिना । अङिति । द्युतादिलक्षण इति शेषः । नलोप इति । ‘अनिदिताम्—’ इत्यनेनेति शेषः । आत्मनेपदपक्षे तु अङभावादूल्लक्षणमिडविकल्पं मत्वा आह अस्यन्दिष्ट अस्यन्तेति । तत्र इडभावपक्षे अस्यन्द् स् त इति स्थिते ‘झलो झलि’ इति सलोपे दस्य चत्वंम् । नचापित्वेन ङित्वाद् ‘अनिदिताम्—’ इति नलोपः शङ्क्यः, सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वादिति भावः । अस्यन्त्साताम् अस्यन्त्सतेति । अस्यन्त्याः अस्यन्त्सायाम् अस्यन्द्ध्वम् । अस्यन्त्स अस्यन्त्स्वहि अस्यन्त्स्महि । अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्त्स्यत्, अस्यन्दिष्यत् । अनुविपर्यभिनि । एभ्य इति । अनु वि परि अभि नि इत्येतेभ्य इत्यर्थः । सस्येति । ‘सहेः साडः स’ इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तस्यानुवृत्तेरिति भावः । पो वा स्यादिति । ‘अपदान्तस्य मूर्धन्यः’ इत्यधिकारादिति भावः । ननु मत्स्योदके अनुष्यन्दते इत्यत्र कथं षत्वं प्राणिकर्तृसत्त्वादिति । आयन्तेति । अत्र ‘अनिदिताम्—’ इति नलोपो न भवति, सिज्लोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वात् । अनुविपर्यभिनिभ्यः । एभ्य इति । पञ्चभ्य

१ ‘अनुपर्यभिनिविभ्यः’ इति क्वचित् पाठः ।

इत्यत्रापि पक्षे पत्वं भवत्येव । प्राणिषु न इत्युक्तौ तु न स्यात् । कृपू ७६२ सामर्थ्ये । २३५० कृपो रो लः । (८—२—१८) कृप उः रः ल इति छेदः । कृप इति लुप्तपट्टीकम् । तच्चावर्तते । कृपो यो रेफस्तस्य लः स्यात् । कृपेर्ऋकारस्यावयवो यो रेफसदृशः तस्य च लकारसदृशः स्यात् । कल्पते । चकलृपे । चकलृपिपे, चकलृप्ते । इत्यादि स्यन्दिवत् । २३५१ लुटि च कलृपः ।

कत्वस्यापि सत्वादित्यत आह अप्राणिष्विति पर्युदासादिति । प्राणिकर्तृकस्य नेति न प्रतिषेधः, येनात्र प्राणिकर्तृकत्वस्यापि सत्वात् पत्वं न स्यात् । किन्तु प्राणिभिन्नकर्तृकस्थेति पर्युदास आश्रीयते । एवं च प्राण्यप्राणिकर्तृकस्यापि अप्राणिकर्तृकत्वानपायादिह पत्वं निर्वाधमिति भावः । कृपू सामर्थ्ये इति । सामर्थ्यं कार्यशमीभवनम् । ऊदित्वाद्देहकोऽयम् । ऋदुपधः । तडि प्रथमपुरुषैकवचनस्य टेरेत्वे शपि लघूपधगुणे रपरत्वे कर्पते इति स्थिते कृपो रो लः । कृपः इति लुप्तविभक्तिकम् । पञ्चैकवचने उः इति ऋकारस्य रूपम् । अवयवपट्टी । कृप उरिति स्थिते आदुगुणे कृपोरिति भवति । र इति पण्डवन्तम् । कृपोर् रः इति स्थिते 'रो रि' इति रेफलोपे कृपो र इति भवति । ल इति प्रथमान्तम् । अकार उच्चारणार्थः, तदाह कृप उः रः इति छेद इति । एतच्च ऋलृक्सूत्रभाष्ये स्थितम् । ननु कृपेत्यत्र का विभक्तिर्भूतेत्यत आह कृप इति लुप्तपट्टीकमिति । पकारादकार उच्चारणार्थः । कृप्वातो रिति लभ्यते । तच्चावर्तत इति । कृप रः ल इति पदत्रयमावर्तत इत्यर्थः । तथा च वाक्यद्वयं संपद्यते—कृप रः ल इत्येकं वाक्यम्, तदाह कृपो यो रेफस्तस्य स्यादिति । तथा च कल्पते इति भवति । कृप उः रः इति द्वितीयं वाक्यम् । तत्र कृपेत्यवयवपण्डवन्तम् उरित्यत्रान्वेति । उरित्यवयवपण्डवन्तं रेफे अन्वेति । तथा च कृप्वातो रवयवो न ऋकारः, तस्य यो रेफः, तस्य लकारः स्यादिति लभ्यते । तत्र ऋकारावयवत्वं रेफस्य न संभवतीति रेफशब्दो रेफसदृश ऋकारांशे लाक्षणिकः । ल इत्यपि लकारसदृशे लृकारांशे लाक्षणिकः, तदाह कृपेर्ऋकारस्यावयव इत्यादिना । एवं च लिटि चकृप् ए इति स्थिते कित्वाद् गुणाभावे ऋकारैकदेशस्य रेफसदृशस्य लकार सदृशे सति चकलृप् इति रूपम् । कृपः रः ल इति छेदमभ्युपगम्य कृपवातोः रेफस्य लकार इति व्याख्याने तु चकलृपे इति न सिध्येत् । तदर्थमावृत्तिराश्रितेत्यभिप्रेत्याह कल्पते चकलृप इति । ऊदित्वादिङ्गिकल्पं मत्वा आह चकलृपिपे चकलृप्स इति । स्यन्दिवदिति । चकलृपाथे चकलृपिष्वे, चकलृद्वे । चकृपे चकलृपिवहे, चकलृप्वहे चकलृपिमहे चकलृप्महे । लुटि च कलृपः । चकाराद् 'वृ-द्वयः स्यसनोः' इत्यर्थः । पत्वं भवत्येवेति । प्राण्यप्राणिकर्तृकस्याप्यप्राणिकर्तृत्वानपायादिति भावः । असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिदोषाभ्यां प्रसज्यप्रतिषेधो न सूत्रेऽभिप्रेत इत्याशयेनाह प्राणिषु नेत्युक्ताविति । कृपू सामर्थ्ये । भाष्यकृतां व्याख्यामाह कृप उ इति । 'कृपे रो लः' इति अर्वाचीनपाठस्तु नादत्तव्य इति ध्वनयति कृपेर्ऋकारस्येत्यादिना । वर्णैकदेशस्य वर्णग्रहणेन ग्रहणादाह रेफसदृश इति । एवं चात्र

(१—३—१३) छुटि स्यसनोश्च क्लृपेः परस्मैपदं वा स्यात् । २३५२ तासि च क्लृपः ।
 (७—२—३०) क्लृपेः परस्य तासेः सकारादेरार्धधातुकस्य चेन्न स्यात्तडानयोरभावे ।
 कल्मासि । कल्मास्थ । कल्पितासे, कल्मासे । कल्प्स्यति, कल्पिष्यते, कल्प्स्यते । कल्पिषीष्ट
 कल्प्सीष्ट । अक्लृपत्, अकल्पिष्ट अक्लृप्त । अकल्पिष्यत अकल्प्स्यत । वृत् । वृत्तः संपूर्णो
 ब्रुतादिवृत्तादिश्चेत्यर्थः ।

अथ त्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तेतः पितश्च । घट ६६३ चेष्टायाम् । घटते ।
 जघटे । 'घटादयो मितः' इति वक्ष्यमाणेन मित्संज्ञा । तत्फलं तु णौ 'मितां

इत्यतः स्यसनोरित्यनुकृष्यते । 'शेषाकर्तृ—' इत्यतः परस्मैपदमिति । 'वा वयपः' इत्यतो
 वेति च, तदाह छुटि स्यसनोरित्यादिना । तासि च । चकारात्सकाराद्यार्धधातुकं
 गृह्यते । 'सेऽसिचि कृत—' इत्यतः से इति 'आर्धधातुकस्य—' इत्यत आर्धधातुकस्येडिति
 चानुवर्तते, 'न वृद्धयश्चतुर्थ्यः' इत्यतो नेति च, 'गमेरिट्—' इत्यतः परस्मैपदेष्विति च तदाह
 क्लृपेः परस्येस्यादिना । कल्मासीति । 'छुटि च क्लृपः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षण-
 मिड्विकल्पं वाधित्वा 'तासि च क्लृपः' इति इग्निषेधे गुणे रपरत्वे लत्वे रूपम् । परस्मैपदा-
 भावपक्षे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह कल्पितासे, कल्मास इति । छुटि तु
 'छुटि च क्लृपः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं वाधित्वा 'तासि च क्लृपः' इति
 इग्निषेधं मत्वा आह कल्प्स्यतीति । परस्मैपदाभावे तु ऊदित्वादिड्विकल्पं मत्वा आह
 कल्पिष्यते, कल्प्स्यत इति । कल्पताम् । अकल्पत । कल्पेत । आशीर्लिङि ऊदिल्लक्षणमिड्वि-
 कल्पं मत्वा आह कल्पिषीष्टेति, कल्प्सीष्टेति च । इडभावे 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु'
 इति कित्त्वान्न गुणः । अक्लृपदिति । 'ब्रुद्धयो छुडि' इति परस्मैपदपक्षे ब्रुतादिलक्षणे
 अङि सति डित्त्वान्न गुणः । अडभावे तु ऊदिल्लक्षणमिड्विकल्पं मत्वा आह अकल्पिष्टेति,
 अक्लृप्तेति । अकल्प्स्यदिति । छुडि स्ये 'छुटि च क्लृपः' इति परस्मैपदपक्षे ऊदिल्लक्षण-
 मिड्विकल्पं वाधित्वा 'तासि च क्लृपः' इति इग्निषेध इति भावः । परस्मैपदाभावपक्ष ऊदिल्लक्षण-
 मिड्विकल्पं मत्वा आह अकल्पिष्यत, अकल्प्स्यतेति । वृद्धिति । वृत्तेः समाव्यर्थकात्
 कर्तरि क्विप्, तदाह वृत्त इति । 'गत्यर्थार्कर्म—' इति कर्तरि क्तः । वृत्तशब्दस्य विवरणं
 सम्पूर्णं इति । ब्रुतादयः कृपपर्यन्ता अनुदात्तेतो गताः ।

अथ त्वरत्यन्ता इति । नि त्वरा संभ्रमे इत्यन्ता इत्यर्थः । पित-
 श्चेति । पित्संज्ञका इत्यर्थः । पित्कार्यभाज इति वा । नि त्वरा संभ्रमे इत्युक्त्वा

कृपेत्यस्यावृत्तिरवश्यं स्वीकर्तव्या । तथा च 'छुटि च क्लृपः' इत्यादिसौत्रनिर्देशो-
 प्युपपद्यत इति भावः तासि च क्लृपः । चकारात्सकाराद्यार्धधातुकं गृह्यते । क्लृप्-
 तेति । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः । वृद्धिति । वृत्तु वृत्तने
 इत्यस्मात्क्विप् । नित्वरा संभ्रमे इत्यस्यानन्तरं 'घटादयः पितः' इत्युत्तत्वात्त्वरत्यन्ता-
 स्त्रयोदशैव पितो न तु फणान्ताः सर्वेऽपीति सिद्धम्, तथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह
 पितश्चेति । प्रयोजनं तु 'पिङ्गिदादिभ्यः—' इत्यङि टाप् । घटा व्यथेत्यादिरूप-

ह्रस्वः' (सू० २५६८) इति 'चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम्' (सू० २७६२) इति च वक्ष्यते घट-
यति । विघटयति । कथं तर्हि 'कमलवनोद्धाटनं कुर्वते ये' 'प्रविघाटयिता
समुत्पतन्हरिदधः कमलाकरानिव' इत्यादि । शृणु । घट सञ्जाते इति
चौरादिकस्येदम् । न च तस्यैवार्थविशेषे मित्त्वार्थमनुवादोऽयमिति वाच्यम्,
'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधात् । अहेतौ स्वार्थे णिचि जपादिपञ्चकव्यति-

घटादयः पित इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । पित्फलं तु त्रियामित्यविकारे 'पिङ्गिदादिभ्यः—'
इत्यङ् । घटा व्यया इत्यादिरूपम् । घटत् इति । चेष्टते इत्यर्थः । तत्फलं त्विति ।
मित्त्वफलं तु 'मितां ह्रस्वः' इति णौ ह्रस्वः, 'चिण्णमुलोर्दीर्घः—' इति दीर्घश्च वक्ष्यते ।
धातुपाठे अर्थनिर्देश उपलक्षणमित्युक्तम् । ततश्चार्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्घटादिकार्यं भवत्येव
तदाह घटयति विघटयतीति । संश्लेषयति विश्लेषयतीत्यर्थः । णौ ह्रस्वोदाहरणमिदम् ।
अघटि अघाटीति चिण्णुदाहरणम् । घाटं घाटम्, घटं घटमिति ण्यन्ताणामुलि दीर्घविकल्प-
स्योदाहरणम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विवचनम् । ननु यद्यर्थान्तरवृत्तेरपि घटधातोर्मित्त्वम्,
तदा उद्धाटनं प्रविघाटयितेत्यत्र विकसनार्थकस्यापि घटधातोर्णौ मित्त्वादध्रस्वः स्यादित्या-
क्षिपति । कथं तर्हीति । शृण्विति । समाधानमिति शेषः । चौरादिकस्येति । चुरादौ
'घट संघाते' इति पठितम् । तदिदं घाटादिकाद् घटधातोर्घात्वन्तरमेव । तस्य णौ मित्त्वा-
भावाद् ह्रस्वाभावे उद्धाटनं प्रविघाटयितेति निर्वाधमेव, अर्थनिर्देशस्योपलक्षणतया संघाता-
दन्यत्र विकसनेऽपि चौरादिकस्य वृत्तिसंभवादिति भावः । ननु घटादिगणादन्यत्र अर्थान्तरे
पठितानां धातूनामिह घटादिगणे पाठः घटादिगणनिर्दिष्ट एवार्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद एव, ननु
धातुभेदः । अन्यथा घाटादिकत्वं गणान्तरस्यत्वं चादाय मित्त्वतदभावत्रयोविकल्पापत्तेः । ये तु
धातवो घटादिगण एव पठिता ननु गणान्तरे, तेषां त्वर्थान्तरवृत्तावपि मित्त्वमिति धातुवृत्त्या-
दिग्रन्थेषु सिद्धान्तः । घटधातुस्तु 'घट संघाते' इति चुरादौ पठितः । अतस्तस्यैवात्र गणे
चेष्टायामर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति लब्धम् । एवं च विघटयति इत्यादावर्थान्तरवृत्तौ ण्यन्तस्य
कथं मित्त्वमित्याशङ्क्य निराकरोति नचेति । तस्यैव चौरादिकस्यैव घटधातोः चेष्टात्मके
अर्थविशेषे वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवादः स्यादिति न वाच्यमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—नान्ये
मितोऽहेताविति । चुराद्यन्तर्गणसूत्रमिदम् । तत्र हि 'ज्ञप मिच्च' 'यम च परिवेषणे'
'चह परिकल्कने' 'रह त्यागे' 'वल प्राणने' 'चिब् चयने' इति पञ्च धातून् पठित्वा 'नान्ये
मितोऽहेतौ' इति पठितम् । तत्र चह परिकल्कने इत्यस्य स्थाने चपेति केचित्
पठन्ति । तथा च पञ्चत्वस्य न विरोधः । एषु पञ्चस्यपि मिदित्यनुवर्तते ।
अहेताविति च्छेदः । कस्मादन्ये इत्यपेक्षायां संनिहितत्वाद् जपादिपञ्चभ्य इति
लभ्यते । हेतुशब्देन 'हेतुमति च' इति सूत्रविहितो णिच् लभ्यते ।

सिद्धिः । घट चेष्टायाम् । ये धातवोऽन्यत्राधीतास्तेपामिह पाठोऽर्थनियमार्थः । ये
त्वित्वेव पठ्यन्ते तेषामुपसर्गादिनार्थान्तरपरत्वेऽपि मित्त्वमस्यैवेति धातुवृत्त्यादिषु

रिक्ताश्चुरादयो मितो नेत्यर्थः । व्यथ ७६४ भयसञ्चलनयोः । व्यथते । २३५३
व्यथो लिटि । (७--४--६८) व्यथोऽभ्यासस्य संप्रसारणं स्यादिति ।
ह्लादिशेषापवादः । यस्य ह्लादिशेषेण निवृत्तिः । विव्यथे । प्रथ ७६५ प्रख्याने । पप्रथे ।
प्रस ७६६ विस्तारे । पप्रसे । अद ७६७ मर्दने । स्वद ७६८ स्वदने ।
स्वदनं विद्रावणम् । क्षजि ७६९ गतिदानयोः । मित्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि

तद्भिन्नो णिच् स्वार्थिकः अहेतुः, तदाह अहेतौ स्वार्थे णिच्चीति । णप आदिष्वपामिति
अतद्वगुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः । णपधातोस्तदुत्तरेभ्यश्च पञ्चभ्य इत्येव षड्भ्योऽप्ये ये चुरादयः,
ते मितो नेति फलितम् । एवं च चुरादौ णपादिष्वक्षकव्यतिरिक्तानां मित्वाभावाद् 'घट
चेष्टायाम्' इति निर्देशश्चौरादिकस्य 'घटसंघाते' इत्यस्य चेष्टायां वृत्तौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति न
युज्यते । किन्तु इहैव घटादिगणे 'घट चेष्टायाम्' इत्यपूर्वोऽयं धातुः । तस्य चार्थान्तरवृत्तावपि
मित्वमस्त्येवेति विघटयतीत्यादौ मित्वाद्भ्रूस्वो निर्बाध इति भावः । व्ययधानुद्धितीयान्तः ।
व्यथो लिटि । 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येति 'द्युतिस्वाप्योः—' इत्यतः संप्रसारण-
मिति चानुवर्तते, तदाह व्यथोऽभ्यासस्येत्यादिना । ह्लादिशेषापवाद इति । व्यथ्
व्यथ् ऐ इति स्थिते ह्लादिशेषलभ्यं यकारस्य लोपं बाधित्वा संप्रसारणमित्यर्थः । तथा च
यकारस्य इकारे पूर्वरूपे विव्यथे इति रूपम् । वकारस्य तु न संप्रसारणम्, 'न संप्रसारणे
संप्रसारणम्' इति निषेधात् । ननु संप्रसारणेन ह्लादिशेषबाधे यकारस्यापि निवृत्तिर्न
स्यादित्यत आह थस्येति । यकारलोपस्य बाधं विना संप्रसारणस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तस्तेन
तद्बाधेऽपि यकारलोपस्य बाधे प्रमाणाभावादिति भावः । मृद मर्दन इति । ऋदुपधोऽयम् ।
मर्दते । ममृदे । क्षजिधातुरिदित् क्षज्जते । चक्षज्जे । ननु घटादिगणे अस्य पाठो व्यर्थः,
क्षज्यतीत्यत्र णौ नुमि कृते अकारस्यानुपधात्वेन उपधादीर्घस्याप्रसक्त्या 'मितां ह्रस्वः'
इत्यस्याप्रवृत्तावपि विशेषाभावाद् अनुपधात्वेन 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्य प्रसक्त्यभावाच्च ।
अत एव अक्षजि क्षज्जं क्षजमित्यत्रापि 'चिण्णमुलोः—' इति दीर्घविकल्प-
स्यापि न प्रसक्तिरित्यत आह मित्वसामर्थ्यादिति । दक्ष गतीति । ननु

स्थितम्, तदेतद् ध्वनयन्नुदाहरति विघटयतीति । व्यथो लिटि । ह्लादिःशेषापवाद
इति । ह्लादिःशेषप्रक्रमणादिति भावः । एवं च 'उत्सर्गसदेशश्चापवादः' इति परस्यैव
संप्रसारणं भवति न पूर्वस्येति कैयटाद्युक्त्या 'न संप्रसारणे—' इति निषेधोऽत्र नापेक्षितः ।
केचित्तु ह्लादिशेषेण यकारनिवृत्तावपि वकारस्य सत्त्वात्सूत्रमिदं सावकाशमिति अपवादत्वं
न संभवतीति मित्वात् 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वचनादह्लादिशेषं बाधित्वा
परस्य संप्रसारणे पूर्वस्य निषेधः । 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यम्—' इति वचनाभावे तु 'व्यथो
लिटि' इति संप्रसारणस्य धातुविशेषप्रत्ययविशेषाश्रयत्वेन 'इग्यणः—' इति संज्ञा-
विशेषद्वयाश्रयत्वेन च बह्वपेक्षस्य बहिरङ्गत्वात्संप्रसारणं बाधित्वा ह्लादिशेषे
जाते वकारस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः । 'थस्येति । संप्रसारणस्याभ्या-
सान्तर्गतयकारनिवृत्तेरपवादत्वं न तु यकारनिवृत्तेरिति भावः । लिटीति किम्,

चिण्णमुलोः—' (सू २७६२) इति दीर्घविकल्पः । अक्षञि, अक्षाञि । क्षञ्जञ्जम् । क्षाञ्जञ्जम् । दक्ष७७० गतिर्हिंसनयोः । योऽयं वृद्धिशैघ्रयोरनुदात्तेषु पठितस्तस्येहार्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवादः । क्रप ७७१ कृपायां गतौ । कदि ७६२ क्रदि ७७३ क्लदि ७७४ वैकल्ये । वैकल्ये इत्येके । त्रयोऽप्यनिदित इति नन्दी । इदित इति स्वामी । कदिक्कदी इदितौ, क्रद क्रद इति चानिदिताविति मैत्रेयः । कदिक्कदिक्कदीनामाह्वानरोदनयोः । परस्मैपदपूक्तानां पुनरिह पाठो मित्त्वार्थ आत्मनेपदार्थश्च । नि त्वरा ७७५ संभ्रमे । 'घटादयः पितः' (ग सू १८६) । पित्त्वादङ् कृत्सु वक्ष्यते ।

अथ फणान्ताः परस्मैपदिनः । ज्वर ७७६ रोगे । ज्वरति । जज्वार । गड ७७७ सेचने । गडति । जगाड । हेड ७७८ वेष्टने । हेड् अनादरे इत्यात्मने-

'दक्ष वृद्धौ शीघ्राय च' इत्यनुदात्तेषु पाठादेव सिद्धे किमर्थमिह पाठः ? अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादेव गतिर्हिंसार्थकत्वस्यापि संभवादित्यत आह वृद्धिशैघ्रयोरिति । मित्त्वसामर्थ्यादनुपधात्वेऽपि चिण्णमुलोर्दीर्घविकल्पः । अदक्षि, अदाक्षि । दक्षंदक्षम् दाक्षंदक्षम् । क्रप कृपायां गताविति । अदुपधाऽयम् । कृपायां गतौ चेत्यर्थः । कदि क्रदि क्लदि इति नन्दिमते च त्रय एव धातवः । मैत्रेयमते चत्वार इति बोध्यम् । तत्र इदित्वं त्रयाणां पौनरुक्त्यं परिहरति कदिक्कदिक्कदीनामित्यादिना । नि त्वरेति । निरित् । 'भीतः क्तः' इति क्तः प्रयोजनम् । आदित्वं तु 'आदितश्च' इति निष्ठायामिण्निपेधार्थम् । वस्तुतस्तु आदित्वं व्यर्थम्, ह्रस्वेऽप्यात्मनेपदसिद्धेः रूप्यमत्वरसंयुपास्वनात् इति निष्ठायामिड्विकल्पसिद्धेश्च । घटादयः पित इति । त्वरत्यन्ता इति शेषः । गणसूत्रमिदम् । तत्प्रयोजनमाह पित्त्वादिति । वक्ष्यत इति । 'पित्त्वादितिभ्योऽङ्' इत्यनेनेति शेषः घटादिषु त्रयोदशानुदात्तेषु गताः । 'भुत दोषौ' इत्यतः प्राग् घटादिसमाप्तिरिति वक्ष्यते ।

अथ फणान्ता इति । फण गतावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । ज्वरे रोग इति । णौ ज्वरयति । चिणि तु अज्वरि, अज्वारि । णमुलि तु ज्वरं ज्वरं ज्वारं ज्वारम् । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । हेड वेष्टन इति । डकारादकार उच्चारणार्थः ।

विव्यथिषते । इह 'सन्त्यतः' इति इत्वम् । वाव्यथ्यते । वाव्यथीति । क्रप कृपायां गतौ । चकारभावेऽपीहार्थद्वयमित्येव बाध्यमित्याहुः । कदि क्रदि । क्रन्दयति अक्रन्दि । अक्रान्दि । क्रन्दं क्रन्दम् । क्रान्दं क्रान्दम् । चित्त्वर । आदित्वमिह व्यर्थम्, ह्रस्वोच्चारणेनाप्यात्मनेपदसिद्धेः न च निष्ठायाम् 'आदितश्च' इतीदृप्रतिपेधार्थमिति शङ्क्यम्, 'रूप्यमत्वर—' इति निष्ठायामिडो विकल्पितत्वात् । तूष्णः त्वरितः । ज्वर रोगे । णौ ज्वरयति । अज्वरि । अज्वारि । ज्वरं ज्वरम् । ज्वारं ज्वारम् । गड सेचने । णौ । गडयति । अगडि । अगाडि । गडं गडम् । गाडं गाडम् । एवमन्यत्राप्यहम् । हेड वेष्टने । उत्सृष्टानुबन्ध इति । तेन वेष्टने 'नागलोपि—' इति निपेध-

पदिषु गतः । स एवोत्पष्टानुबन्धोऽनूद्यते अर्थविशेषे मित्त्वार्थम् । परस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादे कर्तव्ये तन्मध्येऽनुवादसामर्थ्यात्परस्मैपदम् । हेडति । जिहेड । हिडयति । अहिडि । अहीडि । अनादरे तु हेडयति । वट ७७९ भट ७८० परिभाषणे । वट वेष्टने, भट भृतौ इति पठितयोः परिभाषणे मित्त्वार्थोऽनुवादः । णट ७८१ नृत्तौ । इत्थमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्रायं विवेकः । पूर्वं पठितस्य नाट्यमर्थः यत्कारिषु नटव्यपदेशः । वाक्यार्थाभिनयो नाट्यम् । घटादौ तु नृत्तं नृत्यं चार्थः । यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः । पदार्थाभिनयो नृत्यम् । गात्रविक्षेपमात्रं नृत्तम् । केचित्तु घटादौ नट नतौ इति पठन्ति । गतौ इत्यन्ये । णोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृता 'नाटि' इति दीर्घपाठाद्धटादिर्णोपदेश एव । ष्टक ७८२ प्रतीघाते । स्तकति । चक्र ७८३ तृप्तौ । तृप्तिप्रतीघातयोः पूर्वं पठिततश्च 'नागलोपिशास्वृदिताम्' इति निषेधो न भवति । स एवेति । हेडधातुरेव ऋकारानुबन्धमुत्सृज्य वेष्टनरूपे अर्थविशेषे मित्त्वार्थमनूद्यत इत्यर्थः । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । नन्वात्मनेपदिन एवात्रानुवादे परस्मैपदं न स्यादित्यत आह परस्मैपदिभ्य इति । यदि त्वात्मनेपदमिष्टं तर्हि वटादिषु त्वरत्यन्तेष्वेवानुदात्तेषु पठ्यतेति भावः । हेडतीति । वेष्टते इत्यर्थः । हिडयतीति । वेष्टयतीत्यर्थः । 'हेतुमति—' इति णिचि 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्व इति भावः । अहिडि, अहीडीति । 'चण्ण-मुलोः—' इति दीर्घविकल्पः । अनादरे तु हेडयतीति । वेष्टनरूपार्थं एव मित्त्वान्न ह्रस्व इति भावः । 'वट परिभाषणे' इति नापूर्वा धातुरित्याह वट वेष्टन इत्यादि । अनुवाद इति । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । 'णट नृत्तौ' इत्यस्य पौनरुक्त्यमाक्षिपति इत्थमेव पूर्वमपि पठितमिति । टवर्गान्तेष्विति शेषः । तथा च उभयोरप्यर्थेक्येन अर्थविशेषे मित्त्वार्थमिहानूद्यत इति परिहारस्यासंभवात्पौनरुक्त्यमेवेति भावः । परिहर्तुमुपक्षिपति तत्रायं विवेक इति । तत्र तयोर्वत्त्वाः अयं वक्ष्यमाणो विवेकः—अर्थभेदः प्रत्येतव्य इत्यर्थः । पूर्वं पठितस्येति । टवर्गान्तेषु पठितस्येत्यर्थः । यत्कारिष्विति । यस्य कर्तृषु नटव्यवहारः तन्नाट्यं पूर्वं पठितस्य नटधातोरर्थ इत्यर्थः । किं तन्नाट्यमित्यत्राह वाक्यार्थेति । घटादौ त्विति । यस्य कर्तृषु नर्तकव्यपदेशः तद् नृत्यम्, नृत्तं च घटादौ पठितस्य नटरर्थ इत्यर्थः । नृत्यनृत्तयोः को भेद इत्यत आह पदार्थेति । एवं च टवर्गान्तेषु पठितस्य घटादिगतस्य चार्थभेदसत्त्वादर्थविशेषे मित्त्वार्थोऽनुवाद इति युज्यते । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । अथ नटधातोरस्य णोपदेशपर्युदासभ्रमं चारयति णोपदेशेति । अनर्दनादीत्यादिपर्युदासवाक्ये नाटीति णिज्लक्षणवृद्धिनिर्देशेन 'नट अवस्कन्दने' इति चौरादिकस्यैव ग्रहणादयं णोपदेश एवेत्यर्थः । ष्टकधातुः णोपदेशः । कृतप्लुत्वस्य निर्देशः । स्तकतीति । 'धात्वादेः—' इति कस्य सत्त्वे प्लुत्वनिवृत्तिः । चक्र चृप्तौ । चृप्तीति । शङ्कैव नास्तीति भावः । णोपदेश एवेति । प्रणटति प्रणटयति । नाटीत्यस्य तु

तस्य तृप्तिमात्रे मित्त्वार्थोऽनुवादः । आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात् परस्मैपदम् ।
कखे ७८४ हसने । एदित्त्वान्न वृद्धिः । अकखीत् । रगे ७८५ शङ्कायाम् । लगे ७८६ सङ्गे ।
हगे ७८७ हगे ७८८ पगे ७८९ ष्टगे ७९० संवरणे । कगे ७९१ नोच्यते । अस्यायमर्थ इति
विशिष्य नाच्यते, क्रियासामान्यार्थत्वात् । अनेकार्यत्वादित्यन्ये । अक ७९२ अग ७९३
कुटिलायां गतौ । कण ७९४ रण ७९५ गतौ । चकाण । रराण । चण ७९६ शण ७९७
श्रण ७९८ दाने च । शण गतौ इत्यन्ये । श्रय ७९९ श्लय ८०० क्रय ८०१
कल्य ८०१ हिसार्याः । 'जासिनिप्रहण—' (सू ६१७) इति सूत्रे क्राथेति
मित्त्वेऽपि वृद्धिर्निपात्यते क्राथयति । मित्त्वं तु निपातनात्परत्वात् 'चिण्णमुलोः—'
(सू २७६२) इति दीर्घे चरितार्थम् । अक्रथि, अक्रायि । क्रयं क्रयम् । क्राथं

'चक तृतौ प्रतीयाते च' इत्यात्मनेपदिषु पठितस्य तृप्तावर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । एवं
च धात्वन्तरत्वाभावात् मित्त्वतदभावविकल्पः । ननु आत्मनेपदिषु पठितस्थानानुवादात् आत्मनेपदं
स्यादित्यत आह आत्मनेपदिष्विति । पगे ष्टगे इति । पोपदेशौ । ष्टगे इति कृतपदत्व-
निर्देशः । कगे नोच्यत इति । ननु कगे इत्यनेन यदि किमपि नोच्येत, तर्हि कथमस्य
धातुत्वमित्यत आह अस्यायमिति । क्रियाविशेषो नास्यार्थ इति भावः । ननु यदि न कोऽपि
क्रियाविशेषोऽस्यार्थः, तर्हि कथमयं धातुरित्यत आह । क्रियासामान्यार्थवाचित्वादिति ।
वानुपाठपठितस्य क्रियाविशेषार्थकत्वाभावे सति क्रियासामान्यवाचित्वं परिशेषलभ्यमिति
भावः । अनेकेति । कलिः कामधेनुरिति न्यायेन कलवानुवदपरिमितार्थकत्वमिति भावः ।
अथ कनथ क्रथ कलथ इति । चत्वारोऽपि द्वितीयान्ताः आद्यतृतीयौ रेफमध्यौ
द्वितीयो नकारमध्यः । चतुर्थस्तु लकारमध्यः । आद्यस्तु शकारादिः । इतरे ककारादयः ।
ननु क्रयधातोर्घटादित्वेन मित्वाद् णौ उपवावृद्धिसंपन्नस्य अकारस्य 'मितां ह्रस्वः'
इति ह्रस्वत्वे कथयतीति स्यात्, ननु क्राथयतीति, तत्राह जासिनीति । 'जासिनि-
प्रहणनाटक्रायपिपां हिसायाम्, इति पष्ठीविधौ णौ मित्त्वेऽपि क्राथेति वृद्धिर्निपात्यत
इत्यर्थः । नन्वेवं सति घटादौ क्रथधातोः पाठो व्यर्थ इत्यत आह मित्त्वं त्विति ।
चिण्णमुलोर्दीर्घपक्षे चरितार्थमित्यन्वयः । ननु तत्रापि क्राथेति निपातनात् वृद्धिरित्यत
आह निपातनात्परत्वादिति । क्राथेति निपातनापेक्षया 'चिण्णमुलोः—' इत्यस्य
परत्वादित्यर्थः । यद्यपि 'मितां ह्रस्वः' इत्यपि परम् तथापि पुरस्तादपवादन्यायेन
क्राथेति वृद्धिनिपातनं 'मितां ह्रस्वः' इत्यस्यैवाव्यवहितस्य वाचकम्, ननु 'चिण्णमुलोः—'
इत्यस्यापि, तस्य व्यवहितत्वादिति बोध्यम् अक्रथि, अक्राथीति । क्राथेर्ण्यन्ता-

प्रनाटयति । वृद्धिर्निपात्यत इति । तेन 'मितां ह्रस्वः' इति न प्रवर्तत इति भावः ।
निपातनात्परत्वादिति । निपातनविषयीभूतमितां ह्रस्व इत्यस्मात्परत्राद् 'मितां
ह्रस्वः' इत्येतदेव निपातनेन वाच्यते ननु ततः परं 'चिण्णमुलोः—' इत्येतदित्यर्थः ।
वन च । संभवतौ पठितस्य हिसायां मित्त्वार्थोऽनुवादः । वनति । वनयति ।

क्रायम् । वन ८०३ च । हिंसायामिति शेषः । वनु च नोच्यते । वनु इत्यपूर्वं एवायं धातुर्न तु तानादिकस्यानुवादः । उदित्करणसामर्थ्यात् । तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादि । प्रवनयति । अनुपसृष्टस्य तु मित्त्वविकल्पो वक्ष्यते । ज्वल ८०४ दीप्तौ । णप्रत्ययार्थं पठिष्यमाण एवायं मित्त्वार्थमनूद्यते । प्रज्वलयति । ह्वल ८०५ ह्वल ८०६ चलने । प्रह्वलयति । प्रह्वलयति । स्मृ ८०७ आध्याने । चिन्तायां पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवादः । आध्यान-मुत्कण्ठापूर्वकं स्मरणम् । दृ ८०८ भये । दृ विदारणे इति क्रयादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवादः । दृणन्तं प्रेरयति दरयति । भयादन्यत्र दारयति । धात्वन्तरमेवे-

च्चिणि दोर्ध्वविकल्पः । क्रथं कथं क्राथं क्राथमिति । णमूलि दोर्ध्वविकल्पः । वन चेति । चकारो हिंसानुकर्षकः, तदाह हिंसायामिति । शेष इति । वन शब्दे, वन संभक्ताविति पठितस्य हिंसायां मित्त्वार्थोऽत्रानुवादः । वनति । णौ तु वनयति । णमूलि तु वनं वनं वानं वानम् । वनु च नोच्यत इति । कगे नोच्यते इतिवद्व्याख्येयम् । नन्वन्यत्र पठितस्य घटादौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तान्तानादौ 'वनु याचने' इति पठितस्य अनुदात्तेतोऽत्रानुवादात् क्रियासामान्येऽर्थे वनुते इत्यात्मनेपदम् उप्रत्ययश्च स्यादित्यत आह अपूर्वं एवायमिति । उदित्करणेति । यदि तानादिकस्यैव अत्रानुवादः स्यात्, तर्हि तनादिगणे वनु इति कृतेन उदित्करणेनैव 'उदितो वा' इत्याद्युदित्कार्यस्य सिद्धेरिह गणे पुनरुदित्करणमनर्थकं स्यात् । अतस्तानादिकस्य नात्रानुवादः, किं त्वपूर्वं एवायं वनुधातुः । तथा च वनतीति परस्मैपदं शब्विकरणं चेत्याह तेन क्रियासामान्ये वनतीत्यादीति । आदिना वनतः वनन्तीत्यादिसंग्रहः । प्रवनयतीति । घाटादिकस्य क्रियासामान्यवाचिनो णिचि मित्त्वात्-ह्रस्वः । वक्ष्यत इति । 'ग्लास्नावनुवमां च' इत्यनेनेति शेषः । तानादिकात्तु वनु याचने इध्पस्माणिचि उपधादीर्घे वानयतीत्येव भवति । ज्वल दीप्तौ । णप्रत्ययार्थमिति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थं ज्वलादिगणे पठिष्यमाणस्य इह मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । ज्वलतीत्यादि सिद्धवत्कृत्य मित्त्वस्य णौ ह्रस्वं प्रयोजनमाह प्रज्वलयतीति । धात्वन्तरत्वे तु मित्त्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति बोध्यम् । स्मृ आध्याने । चिन्तायामिति । स्मृ चिन्तायामिति पठिष्यमाणस्य आध्याने मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । चिन्ताया आध्यानमन्यदिति दर्शयितुमाह आध्यानमुत्कण्ठेति । दृ भय इति । अस्य दृणातीति रूपं ननु शप्, तदाह क्रयादेरयं मित्त्वार्थोऽनुवाद इति । भयेऽर्थे मित्त्वार्थमिति

अवति । अवानि । वनं वनम् । वानं वानम् । तानादिकस्येति । वनु याचने इत्यस्येत्यर्थः । सामर्थ्यादिति । अनुवादे तु तत्र कृतेनोदित्वेन क्त्वायामिङ्विकल्पस्य निष्ठायामिट्प्रतिषेधस्य च सिद्धेः पुनरुदित्करणं व्यर्थं स्यादिति भावः । वनतीत्यादीति । णौ । वनयति । तानादिकस्य तु वनुते वानयति । मित्त्वविकल्प इति । 'ग्लास्नावनुवमां च' इति गणसूत्रेण । णप्रत्ययार्थमिति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' इति णप्रत्ययार्थम् । दृ भये । धातोरनेकार्थत्वाद्भूयार्थकत्वम् । दृणाति । दरयति ।

दमिति मते तु दरतीत्यादि । केचिद्वटादौ 'अस्मृदृत्वर' (सू २५६६) इति सूत्रे च दृ इति दीर्घस्थाने ह्रस्वं पठन्ति । तन्नेति माधवः । नृ ८०९ नये । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्यानुवादः । नयादन्यत्र नारयति । आ ८१० पाके । श्रै इति कृतात्वस्य आ इत्यादादिकस्य च सामान्येनानुकरणम् । 'लुग्विकरणाणु-
ग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य' (प ९१) 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' (प ११४) इति परिभाषाभ्याम् । श्रमयति । विक्लेदयतीत्यर्थः ।

शेषः । अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद् भवे वृत्तिः । तथा च क्रयादित्वात् आविकरण एवाय-
मिति भावः । मित्त्वप्रयोजनं दर्शयति दृणन्तं प्रेरयति दृरयतीति । भोपयतीत्यर्थः ।
भयादन्यत्र दारयतीति । भेदयतीत्यर्थः । धात्वन्तरमेवेति । ननु क्रयादेरनुवाद
इत्यर्थः । अस्मिन्मते भौवादिकत्वात् शवेवेत्याह दरतीत्यादीति । सूत्रे चेति । 'अस्मृ-
दृत्वरप्रथमदस्तुस्पशाम्' इति अत्वविधिवित्यर्थः । ह्रस्वं पठन्तीति । तन्मते क्रयादेरनु-
वादप्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । तन्नेतीति । यदि ह्ययं घटादौ ह्रस्वान्तः क्रयादौ तु
दीर्घान्तो भवेत् तर्हि 'शृदृप्रां ह्रस्वो वा' इत्यत्र दृग्रहणमनर्थकं स्यात् । ह्रस्वदीर्घान्तधातु-
भ्यामेव तत्फलसिद्धेरिति भावः । नृ नय इति । नयो नयनम् । क्रयादिष्विति । नृ नये
इत्येव क्रयादिषु पठ्यते । तत्रार्थनिर्देशो न विवक्षितः । क्रयादिषु पठिष्यमाणस्य नृधातोर्न-
यादन्यत्र विद्यमानस्य नयेऽर्थे मित्त्वार्थोऽनुवाद इत्यर्थः । तथा च आविकरण एवायम् ।
नृणातेर्धात्वन्तरत्वाभावाच्च मित्त्वतदभावौ, अपि तु नित्यमेव मित्त्वम् । आ पाक इति ।
नन्वत्र भवादौ पठ्यमानाच्छ्रयते, उत्तरत्र भवादौ पठिष्यमाणाश्च श्रातेरन्य एव यदि कश्चन
स्वतन्त्रो धातुर्घटादौ निर्दिश्येत तदा प्रकृते लटि शपि श्रातीति रूपसंपत्त्या लुग्विकरणस्थेन
आ पाके इत्यनेन पौनरुक्त्यमित्यत आह श्रै इतीति । अग्रे भवादिगणे श्रै पाक इति पठिष्यते ।
तस्य कृतात्वस्यानुकरणमित्यन्वयः । तथा च तस्यैव श्रैधातोर्नकार्यकतया पाके वृत्तस्य
मित्त्वार्थमत्रानुवादात् शपि श्रायतीत्यादि रूपम् । एतच्च 'श्रुतं पाके' इति सिद्धान्तादग्रे
भवादौ श्रै पाके इत्यस्य पौनरुक्त्यं न शङ्क्यम् । नन्वेवं सति 'श्रै पाके' इत्येवान्न कुतो न
पठितमित्यत आह आ इत्यादादिकस्य चेति । ननु लाक्षणिकत्वात् 'आ पाके' इति भौवा-
दिकस्य कृतात्वस्याप्यनुवाद इति न युज्यत इत्यत आह लुग्विकरणेत्यादि परिभाषा-
तन्नेतीति । माधवस्यायमाशयः—सूत्रे दीर्घान्त एव पाठः सर्वसंमतः । घटा-
दावपि दीर्घान्त एव सर्वैः पठ्यते । यद्ययं ह्रस्वान्तो भवेत्तर्हि 'शृदृप्रां ह्रस्वो वा' इति
ह्रस्वविकल्पविधायके सूत्रे दृग्रहणमनर्थकं स्यात्, धातुद्वयेन दद्वतुः ददरतुरिति रूप-
द्वयसिद्धेः । न च दृ विदारणे इत्यस्य रूपद्वयलाभार्थं दृग्रहणमावश्यकमिति वाच्यम्,
धातूनामनेकार्थत्वात्समीहितसिद्धेरिति । नृ नये । नृणाति । नरयति । अनरि । अनारि ।
नरनरम् । नारनारम् । श्रै इति । अयं हि वक्ष्यमाणो भौवादिकः । लुग्विकरणेति ।
अत्र व्याचक्षते—'स्वरतिसूति' इति सूत्रे सूङ् इति पठितेनापि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे

पाकादन्यत्र श्रापयति । स्वेदयतीत्यर्थः । मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा ८११ ।
निशामनं चाक्षुषज्ञानम् इति माधवः । ज्ञापनमात्रम् इत्यन्ये निशानेषु इति
पाठान्तरम् । निशानं तीक्ष्णीकरणम् । एष्वेवाथेषु जानातिमित् । ज्ञप मिच्च
इति चुरादौ । ज्ञापनं मारणादिकं च तस्यार्थः । कथं 'विज्ञापना भर्तुंप्रसिद्धि-

भ्यामित्यन्तम् । परिभाषाभ्यामुभयोरनुकरणमित्यन्वयः । 'स्वरतिसूतिसूयति-' इति सूत्रे
नू इति पठितेऽपि द्वयोर्ग्रहणे सिद्धे सूतिसूयत्योः पृथग्ग्रहणं लुग्विकरण-' इति परिभाषां
ज्ञापयतीत्याहुः । प्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धेत्युक्तमेव । श्रापयतीति । श्रैघातोर्णिचि
'आदेच उपदेशे-' इत्यात्वे 'अतिह्री-' इति पुकि मितां ह्रस्वः । श्राधातोस्तु स्वतः
एवाऽऽदन्तत्वाणिचि पुकि मितां ह्रस्वः । पाकादन्यत्रेति । अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वादिति
भावः । मारणेति । मारणे तोषणे निशामने च ज्ञाधातुर्वर्तत इत्यर्थः । अक्षतस्य मारणे
संपूर्वकस्यैव ज्ञाधातोः प्रयोगः । चालुषज्ञानमिति । निपूर्वकात् सम आलोचने इत्यस्मात्
चौरादिकण्यन्ताद् ल्युटि निशामनशब्दस्य निष्पत्तेरिति भावः । ज्ञापनमात्रमिति । उपसर्ग-
वशादिह ज्ञापने वृत्तिः, चाक्षुषत्वं च ज्ञानस्य न विवक्षितमिति भावः । निशानेष्विवतीति ।
'मारणतोषणनिशानेषु ज्ञा' इति पाठान्तरादित्यर्थः । ननु ज्ञाधातोरस्माल्लडादौ शपि 'ज्ञाजनेज्'
इति जादेशे जाति जात इत्यादि स्यादित्यत आह एष्वेवेति । ज्ञा अवबोधने इति श्राविकरण-
स्यैव मारणादिष्वर्थेषु णौ मित्त्वार्थमिहानुवादात् श्राविकरण एवायमिति भावः । जानतेः
मित्त्वफलं तु णौ ह्रस्वः—पशुं संज्ञपयति, अक्षतं मारयतीत्यर्थः । हरिं ज्ञपयति, संतोषयती-
त्यर्थः । रूपं ज्ञपयति, माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । शरं ज्ञपयति
तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः ननु माधवमते बोधयतीत्यर्थे ज्ञपयतीति कथं मित्त्वम्, तन्मते
चाक्षुषज्ञानस्यैव निशामनशब्दार्थत्वादित्यत आह ज्ञप मिच्चेति चुरादाविति ।
एवं च चौरादिकं ज्ञाधातुमादाय बोधनेऽप्यर्थे ज्ञपयतीति ह्रस्वः संगच्छत इति भावः ।
ननु चौरादिकस्यापि ज्ञपेर्मारणतोषणनिशामनेष्वेवाथेषु मित्त्वमस्तु, तत्रार्थान्तर-
निर्देशाभावात् । तथा च माधवमते कथं बोधनेऽर्थे मित्त्वमित्यत आह ज्ञापनं
मारणादिकं च तस्यार्थ इति । ज्ञापनं मारणं तोषणं निशामनं च तस्य
चौरादिकस्य ज्ञपधातोरर्थो माधवमते इत्यर्थः । कथमिति । ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ

सूतिसूयत्यां । पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सदिमां परिभाषां ज्ञापयति । नन्वलुग्विकरणं बलीय
इति वैपरीत्यं किं न स्यादिति शङ्क्यम्, इष्टानुरोधात् । सूङ् इति पठितेऽपि स्वरतिसाह-
चर्यादलुग्विकरणस्यैव ग्रहणं स्यान्न तूभयोरित्यपि न शङ्क्यम्, साहचर्यस्यानित्यत्वात् ।
तस्मात्पृथग्ग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापकमेवेति । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा तु न्यायसिद्धा,
लाक्षणिकं हि विलम्बितोपस्थितिकम्, प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति । परिभाषा-
भ्यामिति । यद्यप्युक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्तावपीष्टं सिध्यति, तथाप्यविशे-
षादुभयोः प्रवृत्तिरप्यत्र युक्तैवेति भावः । मारणतोषण । निशामनमित्यस्य शम
आलोचन इत्यस्मान्निष्पन्नत्वादाह चालुषं ज्ञानमिति । एष्वर्थेऽपि । पशुं

मेति' इति 'तज्ज्ञापयत्याचार्यः' इति च । शृणु । माधवमते अचाक्षुषज्ञाने मित्वाभावात् । ज्ञापनमात्रे मित्वमिति मते तु ज्ञा नियोगे इति चौरादिकस्य, धातूनामनेकार्थत्वात् निशानेष्विति पठतां हरदत्तादीनां मते तु न काप्यनुपपत्तिः । कम्पने चलिः ८१२ । चल कम्पने इति ज्वलादिः । चलयति शाखाम् । कम्पनादयत्र तु शीलं चालयति । अन्यथा करोतीत्यर्थः । हरतीत्यर्थः इति स्वामी । सूत्रं चालयति । क्षिपतीत्यर्थः । छदिर् ८१३ ऊर्जने । छद अपवारणे

मित्त्वाद्स्वप्नप्रसङ्गादिति भावः । शृण्विति । उत्तरमिति शेषः । मित्त्वाभावादिति । ह्रस्वो नेति शेषः । विज्ञापनेत्यत्र तज्ज्ञापयतीत्यत्र च अचाक्षुषमेवाऽऽत्मज्ञानं विवक्षितमिति भावः । ननु ज्ञापनमात्रे मित्वमिति मते विज्ञापनेत्यत्र तज्ज्ञापयतीत्यत्र च मित्वं दुर्वारमित्यत आह ज्ञापनमात्र इति । चौरादिकस्येति । विज्ञापनेति, ज्ञापयतीति च रूपमिति शेषः । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधान्न तस्य मित्वमिति भावः । ननु नियोगार्थस्य तस्य कथं ज्ञापने वृत्तिरित्यत आह धातूनामिति । न कापीति । विज्ञापनेत्यत्र ज्ञापयतीत्यत्र च ज्ञापनार्थवृत्ति-त्वाज्ज्ञापनस्य च मारणतोषणतीक्ष्णीकरणान्यत्वान्न तस्मिन्नर्थे ज्ञाधातोर्मित्वप्रसक्तिरिति भावः । एवं च माधवमते बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयतीत्युपधादीर्घः, ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीत्युपधा-ह्रस्व इति रूपद्वयमपि साध्विति स्थितम् । कम्पने चलिरिति । इका निर्देशोऽयम् । चल-धातुः कम्पने मित्त्वित्यर्थः । ज्वलादिरिति । तस्य चलेः कम्पने मित्त्वार्थोऽज्ञानुवाद इति भावः । शीलं चालयतीति । अत्र कम्पनार्थकत्वाभावात् मित्वमिति भावः, तदाह अन्यथा करोतीत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । छदिरूर्जने इति । इका निर्देशोऽयम् । छदधातुर्ऊर्जने मित्त्वित्यर्थः । ऊर्जनं बलवत्करणं प्राणनं वा, ऊर्ज बलप्राणनयोरित्युक्तेः । अन्यत्र पठितस्यात्रार्थविशेषेणौ मित्त्वार्थोऽनुवाद इति सिद्धान्तः । छदधातुस्त्वयं चुराद्य-न्तर्गणे युजादौ पठितः । तस्यात्रानुवादो व्यर्थः, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति ज्ञपादि-पञ्चकव्यतिरिक्तस्य चुरादौ मित्वनिषेधादित्यत आह छद अपवारण इति । चुराद्यन्तर्गणयुजादिपठितस्य 'आ धृपाद्वा' इति स्वार्थिकणिजभावपक्षे ऊर्जनेऽर्थे

संज्ञपयति, मारयतीत्यर्थः । विष्णुं विज्ञपयति, संतोषयतीत्यर्थः । संज्ञपयति रूपम्, माधवमते दर्शयतीत्यर्थः । मतान्तरे तु बोधयतीत्यर्थः । प्रज्ञपयति शरम्, तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । स्यादे-तत्—निशामनं ज्ञापनमात्रमिति वदतां मते 'आधहनुड्स्था-' इति सूत्रे जीप्यमानो बोध-यितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रन्थः संगच्छतां नाम, माधवमते तु तदग्रन्थस्य का गतिरित्यत आह ज्ञपमिच्चेति । ज्ञापनमिति । एवं च वृत्तिग्रन्थो माधवमतेऽपि संगच्छत इति भावः । मार-णादिकं चेति । एतच्च मतान्तराभिप्रायेणोक्तम् । चुरादिषु तु 'ज्ञप मिच्च, अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते' इति वक्ष्यमाणत्वात् । कथमिति । ज्ञापधातोर्ज्ञपधातोश्च णौ मित्त्वाद् ह्रस्वेन भवितव्य-मिति भावः । मित्त्वाभावादिति । एवं च बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयति, ज्ञपधातोस्तु ज्ञपय-तीति रूपद्वयं माधवमते बोध्यम् । छदिरूर्जने । ऊर्ज बलप्राणनयोः । अत्र छदिमित् ।

इति चौरादिकस्य स्वार्थे णिजभावे मित्वाथोऽयमनुवादः । अनेकार्थत्वाद्दर्जेरर्थे वृत्तिः । छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयति । वलवन्तं वा करोतीत्यर्थः । अन्यत्र छादयति । अपवारयन्तं प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि तु छादयति । वलीभदति प्राणीभवति अपवारयति वेत्यर्थः । जिह्वोन्मथने लङिः ८१४ । 'लङ विलासे' इति पठितस्य मित्वाथोऽनुवादः । उन्मथनं क्षोभणम् । जिह्वाशब्देन पष्ठीतत्पुरुषः । लङयति जिह्वाम् । तृतीयातत्पुरुषो वा । लङयति जिह्वया । अन्ये तु जिह्वाशब्देन तद्व्यापारो लक्ष्यते । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । लङयति शत्रुम् । लङयति दधि । अन्यत्र लाङयति पुत्रम् । मदी ८१५ हर्षलेपनयोः । ग्लेपनं दैन्यम् । दैवादिकस्य मित्वाथोऽयमनुवादः । मदयति । हर्षयति ग्लेपयति

मित्वाथोऽनुवाद इत्यर्थः । 'हेतुमणिचि इत्यर्थः । स्वार्थिकणचि सत्येव 'नान्ये मितः—' इति निषेधप्रवृत्तेरिति भावः । नन्वपवारणार्थकस्य छदेः कयनूर्जने वृत्तिरित्यत आह अनेकार्थत्वादिति । ननु स्वार्थणिजभावे सति मित्वं किमर्थमित्यत आह छदन्तं प्रयुङ्क्ते छदयतीति । अत्र हेतुमणिचि ह्रस्वः । 'नान्ये मितः—' इति निषेधस्तु हेतुमणिचि नेति भावः । अन्यत्रेति । ऊर्जनादन्यत्र अपवारणे इत्यर्थः । स्वार्थे णिचि त्यति । 'नान्ये मितः—' इति निषेधस्य तत्र प्रवृत्तेरिति भावः । जिह्वोन्मथने लङिरिति । इका निर्देशोऽयम् । लङ्वातु-जिह्वोन्मथने मिदित्यर्थः । लङेति । 'लङ विलासे' इति टवर्गान्तेषु भ्वाद्यौ पठितस्य जिह्वोन्मथनेऽर्थे मित्वाथोऽनुवाद इत्यर्थः । एवं च वातुभेदाभावात् सर्वथैव मित्वकार्यं भवति । गणभेदाद्वातुभेदे मित्वतदभावयोर्विकल्पः स्यादिति भावः । लङयति जिह्वामिति । रसानां रसान् जापयतीत्यर्थः । 'गतिबुद्धि—' इति द्विकर्मकोऽयम् । लङयति जिह्वयेति । देवदत्तो रसान् जानाति तजिह्वया जापयतीत्यर्थः । तद्व्यापार इति । शब्दप्रयोगादिजिह्वाव्यापार इत्यर्थः । समाहारेति । जिह्वा च उन्मथनं चेति समाहारद्वन्द्वः । जिह्वाव्यापारे उदाहरति लङयति शत्रुमिति । गेहे शूर इत्यादिशब्दप्रयोगेण गहंत इत्यर्थः । उन्मथनं लोडनम् इत्यभिप्रेत्योदाहरति लङयति दधीति । विलोडयतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । जिह्वोन्मथनादन्यत्रेत्यर्थः । लाङयति पुत्रमिति । क्रीडयतीत्यर्थः । ग्लेपनं दैन्यमिति । दानोभवनमित्यर्थः । ननु लङाद्यौ शपि मदतीत्यादि स्यादित्यत आह दैवादिकस्मेति । तथा च

चुराद्यन्तर्गणा यौजादिकः स्वार्थे । णिजभाव इति । 'आवृषाद्वा' इति वैकल्पिकत्वादिति भावः । लङयति जिह्वामिति । जिह्वां जापयतीत्यर्थः जिह्वयेति । जिह्वया पदार्थान्तरं जापयतीत्यर्थः । जिह्वाव्यापारे उदाहरणमाह लङयति शत्रुमिति । शत्रुमुद्दिश्य गालनादि करोतीत्यर्थः । लङयति दधीति । उन्मथनाति । विलोडयतीत्यर्थः । केचित्तु जिह्वाव्यापारे लङयति दधि, उन्मथने तु लङयति शत्रुमिति व्यत्यासेन योजयन्ति । लाङयति पुत्रमिति । शर्करादिदानेनानुकूलयतीत्यर्थः ।

वेत्यर्थः । अन्यत्र मादयति चित्तविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । ध्वन ८१६ शब्दे । भाव्ययं
मिच्चार्थमनूद्यते । ध्वनयति घण्टाम् । अन्यत्र ध्वनयति । अस्पष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः ।
अत्र भोजः 'दलिवलिस्वलिरणिध्वनित्रपिज्ञपयश्च' इति पपाठ । तत्र ध्वनिरणी उदाहृतौ ।
दल विशरणे, वल संवरणे, स्वल संचलने, त्रपूप् लज्जायाम् इति गताः । तेषां णौ दलयति,
वलयति, स्वलयति, त्रपयति । क्षै क्षये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य पुका निर्देशः ।
क्षपयति । स्वन ८१७ अवतंसने । शब्दे इति पठिष्यमाणस्यानुवादः । स्वनयति । अन्यत्र
स्वानयति । 'घटादयो मितः' (ग सू १८७) मित्संज्ञका इत्यर्थः । 'जनीजृष्णनसुरजो-

द्यन्विकरण एवायमिति भावः । ध्वन शब्द इति । पूर्वमनुनासिकान्तेषु अणरणेत्यत्र
ध्वणधातुर्मुध्न्यान्तः पठितः । अयं तु दन्त्यान्त इति भेदः । भावीति । ज्वलादौ 'ध्वन शब्दे'
इति पठिष्यमाण एवात्र ध्वन्यात्मके अनुच्चारणजन्ये शब्दने मिच्चार्थमनूद्यते इत्यर्थः । धातुभेदे
तु मिच्चतदभावौ स्यातामिति भावः । ध्वनयति घण्टामिति । शब्दायमानां करोतीत्यर्थः ।
अन्यत्रेति । अस्पष्टोच्चारणात्मके शब्दने इत्यर्थः । अत्रेति । घटादावित्यर्थः । तत्रेति ।
दलिवल्यादिष्वित्यर्थः । उदाहृताविति । घटादाविति शेषः । तत्र ध्वनिरनुपदमेवोदाहृतः ।
रणिस्तु कण रण गतावित्यत्रेति बोध्यम् । भोजयतेः प्रागनयोः पाठो नेति न पौनरुक्त्यम् ।
गता इति । भ्वादौ पठिता इत्यर्थः इह मिच्चार्थमनूद्यन्त इति शेषः । धात्वन्तरत्वे तु
मिच्चतदभावौ स्यातामिति भावः । ननु क्षपेरत्र पाठान्मिच्चै णौ ह्रस्वे क्षपयतीति वक्ष्यति ।
अस्त्वैवम् । तथापि क्षै क्षये इति भ्वादौ पठिष्यमाणस्य णौ आत्वे पुकि क्षापयतीत्यपि स्यात्,
क्षैधातोः क्षपीत्यनुवादासंभवात्, तत्राह क्षै इत्यादि । णौ आत्वे पुकि मिच्चाद् ह्रस्वे सति
क्षपीति क्षै इत्यस्यानुवादासंभव इति भावः । स्वन अवतंसन इति । अवतंसनम् अलङ्कृतिः ।
पठिष्यमाणस्येति । घटादिगणादूर्ध्वं स्वन शब्दे इति पठिष्यमाणस्य स्वनेरवतंसनेऽर्थे णौ
मिच्चार्थोऽननुवाद इत्यर्थः । धात्वन्तरत्वे तु मिच्चतदभावौ स्यातामिति भावः । स्वनयतीति ।
भूपयतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । अवतंसनादन्यत्र शब्देऽर्थे णौ मिच्चाभावान्न ह्रस्व इति भावः ।
घटादयो मित इति । गणसूत्रम् । ननु घटादिषु मकारानुवन्वादर्शनात् कथं
मितस्ते स्युरित्यत आह । मित्संज्ञका इति । मिक्तार्थभाज इत्यर्थः । जनी-
जृषिपिति । गणसूत्रम् । जनी जृप् कन्मु रब्ज् एपां द्वन्द्वात्प्रथमावहुवचनम् ।

अम् अन्ते येषां ते अमन्ताः, क्रमिगम्यादयः । एते अघटादित्वेऽपि मित इत्यर्थः ।
ध्वनिरणी उदाहृताविति । ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतः, रणिस्तु कण रण गतावित्यत्रेत्यर्थः ।
स्वन अवतंसने । अवतंसनं भूपणम् । स्वनयतीति । भूपयतीत्यर्थः । अस्वनीत्,
अस्वानीत् । अस्वनि, अस्वानि । स्वनंस्वनम्, स्वानंस्वानम् । घटादयो
मितः । मित्संज्ञका इत्यर्थः इति । अन्ये तु मकारानुवन्वा इति व्याचक्षते । घटे
चेष्टायामिति प्रत्येकं पाठे गौरवादेकत्रैव सर्वेषां मित्संज्ञा मकारानुवन्वकत्वं वाजेन
सूत्रेण त्रिवीर्यत इति भावः । जनीजृप् । जनीप्रादुभवि, जृप् वयोहानौ, कन्सु

अन्ताश्च' (ग सू १८८) । मित इत्यनुवर्तते । जप् इति पित्त्वनिर्देशाजीयतेर्ग्रहणम् । जृणातेस्तु जारयति । केचित्तु 'जनीजृष्णसु-' इति पठित्वा णसु निरसने इति दैवादिकमुदाहरन्ति । 'ज्वलह्वलह्वलनमामनुपसर्गाद्वा' (ग० सू० १८९) 'एषां मित्वं वा । प्राप्तविभाषेयम् । ज्वलयति, ज्वालयति । उपसृष्टे तु नित्यं मित्वम् । प्रज्वलयति । कथं तर्हि प्रज्वालयति उन्नामयतीति । घञन्तात् 'तत्करोति-' इति णौ । कथं संक्रामयतीति । 'मितां ह्रस्वः' (सू २५६८) इति सूत्रे 'वा चित्तविरागे' (सू २६०५) इत्यतो वा इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति वृत्तिकृत् । एतेन 'रजो विश्रामयन् राज्ञाम्' 'धुर्यान्विश्रामयेति सः' इत्यादि व्याख्यातम् । 'ग्लास्नावनुवमां च' (ग सू १९०) । अनुप-

जीर्यतेरिति । 'जप् वयोहानौ' इति ह्यन्विकरणस्येत्यर्थः । जृणातेस्त्विति । ज् वयोहानौ इति श्राविकरणस्य षित्त्वाभावेनात्र ग्रहणाभावान्न मित्वमिति भावः । उदाहरन्तीति । तन्मते जृणातेरपि मित्वमिति भावः । ज्वलह्वल । इत्यपि गणसूत्रम् । प्राप्तविभाषेयमिति । ज्वलह्वलह्वलां घटादित्वात्रमेरान्तत्वाच्च मित्वस्य प्राप्तेरिति भावः । उपसृष्टे त्विति । सोपसर्गे त्वित्यर्थः । कथं तर्हीति । अनुपसर्गादिति विशेषणे सति ज्वलेर्नमेश्च णौ मित्वविकल्पाभावाज्जनीजृषिति मित्त्वाद् ह्रस्वो नित्यः स्यादित्याक्षेपः । समाधत्ते घञन्तादिति । तत्करोतीति णावित्यनन्तरं समाधेयमिति शेषः । प्रज्वलनं प्रज्वालः । उन्नमनम् उन्नामः । भावे घञ् । उपधावृद्धिः । प्रज्वालं करोतीति उन्नामं करोतीति चार्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिचि 'णाविष्ठवत्' इति इष्ठवत्तात् टिलोपे सति तस्य स्थानिवत्त्वाद् मित्वप्रयुक्तह्रस्वाभावे प्रज्वालि उन्नामि इत्याभ्यां लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे प्रज्वालयति उन्नामयतीति रूपे इति भावः । ननु संपूर्वात् क्रमेणौ संक्रामयतीति रूपमिच्छते । तत्र अमन्तत्वेन मित्त्वाद् ह्रस्वप्रसङ्गः । नच क्रमणं क्राम इति घञन्तात् 'तत्करोति-' इति णावुक्तरीत्या ह्रस्वाभाव इति समाधानं संभवति, क्रमेर्धनि हि 'नोदात्तोपदेशस्य-' इति वृद्धप्रतिषेधे सति क्रम इत्येव भवति, ननु क्राम इति कृत्वा उक्तसमाधानासंभवादित्यभिप्रेद्याक्षिपति कथमिति । समाधत्ते मित्तामिति । 'मितां ह्रस्वः' इति सूत्रे वेत्यनुवर्त्य मित्त्वाभावे संक्रामयतीति रूपमित्यन्वयः । ननु कदाचिद् ह्रस्वो दुर्वार इत्यत आह 'व्यवस्थितेति । तथा चात्र ह्रस्वाभाव एवाश्रीयत इति भावः । वृत्तिकृदिति । भाष्ये तु नैतद् इति भावः । एतेनेति । व्यवस्थितविभाषाश्रयणेनेत्यर्थः । 'ग्लास्नावनुवमां च' इत्यपि गणसूत्रम् । प्रथमार्थे षष्ठी । अनुपसर्गादिति मित इति

ह्ररणदीप्त्योः, त्रयोऽपि दिवादयः । रञ्ज रागे, दैवादिको भौवादिकश्च । अमन्ताः क्रमिगमीत्यादयः । जनयति । जरयति । वनसरयति । रजयति मृगान् । रञ्जयति पक्षिणः । क्रमयति । गमयति । रमयति । ज्वलह्वल । एषां मित्वमिति । मित इत्यनुवृत्तस्येह भावप्रधानता । अनुपसर्गादिति तु पष्ठर्थेयं पञ्चमीत्येवं क्लेशेन व्याख्येयमिति भावः । 'नमोनुपसर्गाद्वा' इति पाठान्तरम्, तत्र न कश्चित्क्लेशः । प्राप्तविभाषेति । ज्वल दीप्तौ, ह्वल ह्वल चलने इति त्रयाणां पूर्वपठितत्वात्रमेस्त्वमन्तत्वादिति भावः ।

सर्गादिषां मित्वं वा स्यात् । आद्ययोरप्राप्ते इतरयोः प्राप्ते विभाषा । 'न कर्म्य-
मिचमाम्' (ग सू १९१) । अमन्तत्वात्प्राप्तं मित्वमेषां न स्यात् । कामयते ।
आमयति । चामयति । शमो ८१८ दर्शने (ग सू १९२) । शाम्यतिदर्शने
मिन्त स्यात् । निशामयति रूपम् । अन्यत्र तु 'प्रणयिनो निशमय्य वधूः कथाः' ।
कथं तर्हि 'निशामय तदुत्पत्तिं विस्तराद्गदतो मम' इति । शम आलोचने इति
चौरादिकस्य । धातूनामनेकार्थत्वाच्छ्रवणे वृत्तिः, शाम्यतिवत् । यमो ८११
अपरिवेषणे (ग सू १९३) । यच्छतिर्भोजनतोऽन्यत्र मित्र स्यात् । आया-

वेति चानुवर्तते, फलितमाह अनुपसर्गादिति । आद्ययोरिति । ग्लास्ता इत्यनयोरघटा-
दित्वादप्राप्ते मित्वे इतरयोर्वतुवमोः प्राप्ते मित्वे विभाषेत्यर्थः । तत्र वनेः 'वनु च नोच्यते'
इति घटादौ पाठादमेस्त्वमन्तत्वान्मित्वप्राप्तिरिति बोध्यम् । 'न कर्म्यमिचमाम्' इति 'शमो
दर्शने' इति च गणसूत्रम् । दर्शनं चाक्षुषज्ञानम् । 'शम उपशमे' इति दैवादिकः इयन्विकरण
एवात्र गृह्यते, नतु 'शम आलोचने' इति चौरादिकः, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति तस्य मित्व-
निषेधात्, तदाह शाम्यतिरिति । निशामयति रूपमिति । पश्यतीत्यर्थः । उपशमार्थ-
कस्यापि अनेकार्थकत्वाद् दर्शने वृत्तिः । अन्यत्रेति । दर्शनादन्यत्रेत्यर्थः । निशामय्येति ।
श्रावयित्वेत्यर्थः । शमेर्ण्यन्तात् क्त्वो ल्यपि 'कृते ल्यपि लघुपूर्वात्' इति णेरयादेशः ।
कथमिति । तर्हि । दर्शनार्थकस्यैव शमेर्मित्वनिषेधे सति 'शृणु' इत्यर्थं मित्वादघ्रस्व-
प्रसङ्गान्निशामयेति कथमित्याक्षेपः । समाधत्ते शम आलोचन इति चौरादिकस्येति ।
निशामयेति रूपमिति ४पः । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति तस्य मित्वनिषेधाद् न ह्रस्व इति
भावः । ननु चौरादिकस्य शमेरालोचनार्थकत्वात् कथं श्रवणे वृत्तिरित्यत आह धातूना-
मिति । शाम्यतिवदिति । इयन्विकरणस्य शमेरुपशमार्थकस्य यथा दर्शने वृत्तिस्तद्वदित्यर्थः ।
'यमोऽपरिवेषणे' इत्यपि गणसूत्रम् । भोजनपात्रे ओदनापूपादिभोज्यद्रव्याणां स्थापनं परि-
वेपणम्, तदाह भोजनतोऽन्यत्रेति । भुक्त्यनुकूलपरिवेषणादन्यत्रेत्यर्थः । 'यम उपरमे' इत्य-
स्य उपसर्गवशात् परिवेषणे ततोऽन्यस्मिन्नप्यर्थे वृत्तिः संभवति । तत्र अपरिवेषणे वृत्तौ
कथं संक्रामयतीति । क्रमेः 'नोदात्तोपदेशस्य-' इति वृद्धिप्रतिषेधाद् घञि क्रम इत्येव
भवति नतु क्राम इति पूर्वोक्तसमाधानस्यात्रासंभवात्पृथक् प्रश्नः । व्यवस्थितविभाषेत्यादि ।
क्वचिद् णौ मितो ह्रस्वो न प्रवर्तत इति भावः । वृत्तिकृदिति । केचित्तु घञन्तात्क्रम-
शब्दात्प्रज्ञाद्वयि क्रामशब्दं स्वीकृत्य तस्मात् 'तत्करोति' इति णौ संक्रामयतीति
समादधत इति भावः । इतरयोः प्राप्त इति । वनेः पूर्वं पाठादमेरमन्त
त्वाच्चेति भावः । ग्लापयति, ग्लपयति । स्नापयति स्नपयति । वानयति, वनयति ।
वामयति, वमयति । शाम्यतिवदिति । तथा शाम्यतिनिशामयतीत्यादौ दर्शने
प्रयुज्यते तथा चुरादिः शमधातुरपि श्रवणे भविष्यतीत्यर्थः । यमोऽपरि-
वेपणे । यच्छतिरिति । यम उपरमे इत्ययं धातुर्भोजनतोऽन्यत्र । भोजनाशब्दो
'न्यासश्चन्यो युच्' इति युजन्तो ज्ञेयः । परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारस्ततोऽ-

मयति । द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थः । परिवेषणे तु यमयति ब्राह्मणान् । भोजयतीत्यर्थः । 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि तु नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति-
णौ बोध्यम् । स्वदिर् ८२० अवपरिभ्यां च (ग सू १९४) मिन्नेत्येव । अव-
स्वादयति । परिस्वादयति । आवपरिभ्य इति न्यासकारः । स्वामी तु
'न कमि—' इति नञमुत्तरत्रिसूत्र्यामननुवर्त्य शमः अदर्शने इति विच्छेदः ।
यमस्तु अपरिवेषणे मित्त्वमाह । तन्मते 'पर्यवसितं नियमयन्' इत्यादि सम्य-

मित्त्वं नेत्यर्थः । आयामयतीति । अत्रापरिवेषणे वृत्तेन मित्त्वमिति भावः, तदाह द्राघय-
तीति । दीर्घाकरोतीत्यर्थः । व्यापारयतीति । प्रवर्तयतीत्यर्थः । यमयति ब्राह्मणानिति ।
परिवेषणार्थकत्वान्मित्त्वमिति भावः, तदाह भोजयतीति । भुञ्जते ब्राह्मणाः, तान्परिवेषणेन
प्रवर्तयतीत्यर्थः । ननु पर्यवसितं नियमयन्नित्यत्र अपरिवेषणार्थकतया मित्त्वाभावात्कथं
ह्रस्व इत्यत आह पर्यवसितमित्यादि । नियमनं नियमः । 'यमः समुपनिविषु च' इति
भवे अप्रत्ययः, तस्मान्मनुप् । नियमवच्छब्दात्तत्करोतीति णिचि 'विन्मतोर्लुक्' इति मनुपो
लुकि ण्यन्ताह्लटश्शतरी गुणायदेशयोर्नियमयच्छब्द इति भावः । वस्तुतस्तु मनुपो लुकि
टिलोपस्याप्राप्त्या 'अचो ङिति' इति वृद्धौ पुगागमापत्तिः । ततश्च नियमवदित्यर्थकाद् अर्श-
आद्यजन्ताद् नियमशब्दात् 'तत्करोति' इति णिचि इष्वत्त्वाट्टिलोपे तस्य स्यानिवत्त्वादुपधा-
वृद्धयभावे नियमयन्निति समर्थनीयमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । 'स्वदिरवपरिभ्यां च' इत्यपि
गणसूत्रम् । स्वदिरिति इका निर्देशः । अव परि आभ्यां परः स्वदधातुमिन्नेत्यर्थः । 'स्वद
स्वदने' इति घटादौ पाठान्मित्त्वप्राप्तिः । परिस्वादयतीति । अपोषवेशत्वेन आदेशस-
कारत्वाभावात् न इति भावः । अपावेति । 'स्वदिरपावपरिभ्यः' इति न्यासकारः । पपा-
ठेत्यर्थः । तन्मते अपस्वादयतीत्यत्रापि मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः । स्वामी त्विति । 'न कम्य-
मिचमाम्' इत्यत्र श्रुता नञ् 'शमो दर्शने' 'यमोऽपरिवेषणे' 'स्वदिरवपरिभ्यां च' इति त्रिषु
सूत्रेषु नानुवर्तते । शमः अदर्शने इति च्छेदः । शमधातुः अदर्शने मित्स्यादित्यर्थः । अमन्तत्वा-
देव सिद्धे नियमार्थमिदम् । अदर्शन एव शमधातुमिस्यात् ननु दर्शने इति स्वामिमतम् । इदं च
पर्यवसानगत्या पूर्वमतान्तातिरिच्यते । यमस्त्विति । यमधातोस्तु अपरिवेषण एव मित्त्वमा-
हेत्यर्थः । अमन्तत्वादेव सिद्धेऽपरिवेषण एव यमधातुमित् ननु परिवेषण इति फलति । एवं
च द्राघयति व्यापारयति वेत्यर्थे मित्त्वाद् ह्रस्वे आयमयतीत्येव रूपम् । परिवेषणे तु मित्त्वा-
भावाद् ह्रस्वाभावे यामयति ब्राह्मणानिति भवतीति पूर्वमताद्विपरीतं फलति । एवं च पर्यव-
सितं नियमयन्नित्यत्र यमेरपरिवेषणार्थत्वान्मित्वे ह्रस्वो निर्वाधः, तदाह तन्मते इति ।
स्वदेर्घटादित्वादेव मित्वसिद्धेः 'स्वदिरवपरिभ्यां च' इति सूत्रमपि नियमार्थम् । सोपसर्गस्य
चेत् स्वदेर्मित्वं तर्हि अवपरिभ्यां परस्यैव मित्त्वं न तूपसर्गान्तरादिति । एवं च
प्रस्वादयतीत्यत्र मित्त्वाभावान्न ह्रस्वः । अवस्वादयति परिस्वादयति इत्यत्र तु मित्त्वा-
न्यस्मिन्नर्थे मिन्निषेधः । नियमयन्निति । नियमवच्छब्दाण्यचि विन्मतोर्लुकि

गेव । उपसृष्टस्य स्वदेशेदेवादिपूर्वस्य इति नियमात्प्रस्वादयतीत्याह । तस्मात्सूत्रद्वये उदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासः फलितः । इदं च मतं वृत्तिन्यासादिविरोधादुपेक्ष्यम् । फण ८२१ गतौ । न इति निवृत्तमसंभवात् । निषेधात्पूर्वमसौ न पठितः । फणादिकार्यानिरोधात् । २३५४ फणा च सप्तानाम् । (६—४—१२५) एपां वा एत्वाभ्यासलोपौ स्तः किति लिटि सेटि थलि च । फेणतुः फेणुः । पफणतुः पफणुः । फेणिथ, पफणिथ । फणयति । वृत् घटादिः

द्वस्व इति फलति तदाह उपसृष्टस्येति । सांपसर्गस्थेत्यर्थः । पूर्वमते तु अवपरिभ्यां परस्य मित्त्वानिषेधादवस्वादयति परिस्वादयतीति न ह्रस्वः । प्रस्वदयतीत्यत्र तु अवपरिपूर्वकत्वाभावेन मित्त्वनिषेधाभावाद्वस्व इति विपरीतम् । तस्मादिति । 'यमोऽपरिवेषणे' स्वदिरवपरिभ्यां च' इति सूत्रद्वये उक्तरीत्या मित्त्वनियमविध्याश्रयणादुदाहरणयोरुक्तरीत्या व्यत्यासः फलित इत्यर्थः । उपेक्ष्यमिति । 'न पादम्याङ्—' इति सूत्रव्याख्यावसरे 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वं प्रतिसिध्यत इति वृत्तिन्यासयोरुक्तत्वादिति भावः । केचित्तु स्वामिभते पर्यवसितं नियमयन्नित्यादिसामञ्जस्यात्तावेवोपेक्ष्यावित्याहुः । फण गताविति । ननु घटादित्वेऽपि नायं मित्, इतः प्राक् 'स्वन अवतंसने' इत्युत्तरमेव घटादयो मित इत्युक्तेः । अतः कथमत्र निषेधः ? तत्राह न इति निवृत्तमसंभवादिति । प्राप्तिं विना मित्त्वस्य निषेधासंभवादिह नेति नानुवर्तते, किंतु मिदित्येवानुवर्तत इत्यर्थः । ननु फण गतावित्यत्र मिन्नेति यदि नानुवर्तते तर्हि 'न कर्ममिचमाम्' इति निषेधकाण्डात् प्रागेवार्यं कुतो न पठितः ? तत्राह निषेधात्पूर्वमसौ न पठित इति । कुत इत्यत आह फणादिकार्यानिरोधादिति । निषेधकाण्डात्प्रागेव फणेः पाठे कर्ममिचमादीनामपि फणादिष्वन्तर्भावः स्यादिति भावः । फणां च । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यतो लिटोति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसोः—' इत्यतः एदिति, 'गहमन—' इत्यतः कीतीति, 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्यतो वेति च, तदाह एषामिति । फणादीनामित्यर्थः । फणामिति बहुवचनात् तदादिलाभः । 'फण गतौ' इत्यत्र मिदित्येवानुवर्तते, नेति तु नानुवर्तत इत्यस्य प्रयोजनमाह फणयतीति । वृद्धिति । कर्तरि क्तिवन्तम् । वृत्तुधातुरिह समाप्यर्थकः, तदाह घटादिः

शतरि शप्प्रत्यये गुणे च ज्ञेयम् । व्यत्यासः फलित इति । स्वामिमते त्वपरिवेषणे आयमयति । परिवेषणे तु यामयति ब्राह्मणान् । अवादिपूर्वस्य स्वदेरवस्वदयति । परिस्वदयति । प्रपूर्वस्य तु प्रस्वादयतीत्येवं व्यत्यासो ज्ञेयः । उपेक्ष्यमिति । न पादम्याङ्—' इति सूत्रे अयामयत इत्युदाहृत्य वृत्तावुक्तं यमोऽपरिवेषण इत्यनेन मित्त्वं प्रतिसिध्यत इति न्यासेऽपि तत्र 'न कर्ममि—' इत्यतो नेत्यनुवर्तत इत्युक्तम् । एवं हि निषेधानन्तरं पाठ उपपद्यते । अन्यथा 'न कमि—' इत्यतः प्रागेव त्रिमूर्तीं पठेदिति भावः । फण गतौ । फणति । लुङि । अफाणीत्, अफणीत् । णौ तु 'चिण्णमुलोः—' इति वा दीर्घः । अफणि, अफाणि । फणंफणम्, फाणंफाणम् । असंभवादिति । मित्त्वप्राप्तिं विना निषेधासंभवादिह नेत्येतन्न संबध्यते किंतु मित्संज्ञैव, तदेतदाह

समाप्तः । फणेः प्रागेव वृद्धित्येके । तन्मते फाणयतीत्येव । राजृ ८२३ दीप्तौ । स्वरितेत् । राजति, राजते । रेजतुः, रराजतुः रेजे, रराजे । 'अतः' इत्यनुवृत्तावपि विधानसामर्थ्यादात् एत्वम् । दु भ्राजृ ८२३ दु भ्राशृ ८२४ दु भ्लाशृ ८२५ दीप्तौ । अनुदात्तेतः । भ्राजतेरिह पाठः फणादिकार्यार्थः । पूर्वं पाठस्तु ब्रश्चादिषत्वाभावार्थः । तत्र हि राजिसाहचर्यात्फणादेरेव ग्रहणम् । भ्रेजे, वभ्राजे । 'वा भ्राश—' (सू २३२१) इति श्यन् वा । भ्राश्यते, भ्राशते । भ्रेशे, वभ्राशे । भ्लाशते, भ्लाश्यते । भ्लेशे, वभ्लाशे । द्वावपीमौ तालव्यान्तौ । स्यमु ८२६ स्वन ८२७ घ्वन ८२७ शब्दे । स्यमादयः क्षरत्यन्ताः परस्मैपदिनः । स्येमनुः, सस्यमनुः । अस्यमीत् । स्वेनतुः, सस्वनतुः अस्वनीत्, अस्वानीत् । विष्वणति । अवष्वणति । सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः । 'वेश्च स्वनः—' (सू २२७४) इति षत्वम् । फणादयो गताः । घ्वनतुः । पम ८२९ पृम ८३० अवैकल्ये । ससाम । तस्ताम । ज्वल ८३१ दीप्तौ । 'अतो ल्रान्तस्य' (सू २३३०) । अज्वालीत् ।

समाप्त इति । फणेः प्रागेवेति । एवं सति फणेरघटादित्वात् मित्रत्वमिति भावः तदाह तन्मते फाणतीत्येवेति । इति घटादयः । राजृ दीप्ताविति । इत आरभ्य षण्णामेत्वाभ्यासलोपौ फणादित्वात्पक्षे भवतः, तदाह 'रेजतुरित्यादि' । ननु 'फणां च सप्तानाम्' इत्यत्र अत इत्यनुवृत्तेः कथमिह एत्वाभ्यासलोपावित्यत आह अत इत्यनुवृत्तावपीति । अत इति नानुवर्तते । तदनुवृत्तावपि फणादिसप्तानामपि वचनसामर्थ्याद् राजृ-घातोराकारस्याप्येत्वाभ्यासलोपस्य विकल्पः स्यादेवेत्यर्थः । अत इति राजादिधातौ न संवध्यते, असंभवादिति यावत् । दु भ्राजृ दु भ्राशृ दु भ्लाशृ दीप्ताविति । दुरित् 'द्वितोऽशुच्' इत्येतदर्थः । अनुदात्तेत इति । एते त्रय इति शेषः । ननु पूर्वं चवर्गान्ते-ष्वनुदात्तेषु भ्राजतेः पाठात् पुनरपि तस्येव पाठः किमर्थम् इत्यत आह भ्राजतेरिति । तर्हि 'एजृ, भ्रेजृ भ्राजृ दीप्तौ' इति भ्राजेः पूर्वं पाठो व्यर्थ इत्यत आह पूर्वं पाठस्त्विति । षत्वाभावार्थ इति । 'ब्रश्चभ्रस्ज—' इति षत्वविधौ भ्राजेर्ग्रहणाभावार्थ इत्यर्थः । ननु पूर्वं पठितस्यापि षत्वविधौ कुतो न ग्रहणमित्यत आह तत्र हीति । षत्वविधौ हीत्यर्थः । एत्वाभ्यासलोपयोः पाक्षिकत्वादाह भ्रेजे वभ्राजे इति । द्वावपीमाविति । द्वितीयतृतीयवि-त्यर्थः । ननु विष्वणतीत्यत्र कथं षत्वम् ? केवलदन्त्याजन्तादित्वाभावेन अपोपदेशतया आदेश-सकारत्वाभावात् । अवष्वणतीत्यत्र इष्कवर्गाम्यां परत्वाभावात् षस्वस्य प्रसक्तिः, 'सात्पदाद्योः' इति निषेधाच्चेत्यत आह वेश्च स्वन इतीति । तत्र चकारेण अवाच्चेत्यपि लभ्यत इति भावः । फणादयो गता इति । घ्वनतेः प्रागिति शेषः । ततश्च घ्वनेन फणादिकार्यमिति भावः,

फणयति वृत् सामर्थ्यादिति । फणादिषु पाठासामर्थ्यादित्यर्थः । तत्र हीति । षत्वाविधौ हीत्यर्थः । तथा च विभ्राद् । विभ्राड्भ्याम् । पूर्वं पठितस्य तु विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि सिध्यतीति भावः । अस्यमीदिति । मान्तत्वान्न वृद्धिः ।

चल ८३२ कम्पने । जल ८३३ घातने । घातनं तैक्ष्ण्यम् । टल ८३४ ट्वल ८३५ वैक्लव्ये ।
 षल ८३६ स्थाने । हल ८३७ विलेखने । णल ८३८ गन्वे । बन्धने इत्येके । पल ८३९
 गतौ । पलति । बल ८४० प्राणने धान्यावरोधने च । वलति । वेलतुः वेलुः । पुल ८४१
 महत्त्वे । पोलति । कुल ८४२ संस्थाने बन्धुषु च । संस्थानं संघातः । बन्धुशब्देन तद्व्या-
 पारो गृह्यते । कोलति । चुकोल । शल ८४३ हुल ८४४ पल्ल ८४५ गतौ । शशाल ।
 जुहोल । पपात पेततुः । पतिता । २३५५ पतः पुम् । (७—४—१९) अङि परे । अप-
 पत् । 'नेर्गद—' (सू २२८५) इति णत्वम् । प्रण्यपपत् । क्वथे ८४६ निष्पाके ।
 क्वथति । चक्वाथ । अक्थीत् । पथे ८४७ गतौ । अपथीत् । ८४८ विलो-
 डने । मेथतुः । अमथीत् । टु वम् ८५९ उद्गिरणे । इहैव निपातनाद् ऋतः
 इत्त्वमिति सुधाकरः । ववाम ववमतुः । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । भागवृत्तौ
 तु वेमतुरित्याद्यप्युदाहृतम् । तद्भाष्यादौ न दृष्टम् । भ्रमु ८५० चलने । 'वा

तदाह दध्वनतुरिति । षम प्रमेति । पोपदेशौ । तस्तामेति । सत्वे सति ष्ढुत्वनिवृत्ति-
 रिति । तैक्ष्ण्यमिति । तीक्ष्णीभवनमित्यर्थः । टल ट्वल वैक्लव्य इति । वैक्लव्यं भयादि-
 जनितो व्यग्रीभावः । णल गन्ध इति । णोपदेशोऽयम् । गन्धो गन्धक्रिया । तद्व्यापार
 इति । बन्धुतानुकूलो विवाहादिव्यापार इत्यर्थः । पल्लधातुस्तवर्गप्रथमान्तः सेट्कः । लुङि
 लुदित्वात् च्लेरङि कृते अपत् अ त् इति स्थिते पतः पुम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे । अङि
 पर इति । 'ऋहशोऽङि—' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । पतेः पुम् स्यादङि परे इति फलि-
 तम् । पुमि मकार इत्, उकार उच्चारणार्थः, मित्त्वादन्त्यादचः परः, तदाह अपपत्तदिति ।
 क्वथे निष्पाक इति । जलक्षीरघृतादीनां पादभागादिशोषणपर्यन्तः पाको निष्पाकः ।
 अक्वथीदिति । एदित्त्वान्न वृद्धिः । एवम् अमथीत् । टु वम् उद्गिरण इति ।
 टुरित् । नायमुदित् । तेन 'उदितो वा' इति क्त्वायामिङ् विकल्पो न । 'गृ निगरणे'
 इति दीर्घान्तोऽयम् । नन्वस्माद्धातोर्लुङि 'ऋत इद्धातोः' इति इत्त्वं बाधित्वा पर-
 त्वात् 'सार्वधातुक—' इति गुणे सति उद्गरण इत्येव निर्देशो युज्यत इत्यत आह
 इहैवेति । उद्गिरण इत्यर्थनिर्देशः पाणिनीय इति सुधाकरो मन्यते । भ्रमु
 अय ज्वलादिः । अज्वालीदिति । 'अतो लान्तस्य' इति वृद्धिः । वैक्लव्य इति ।
 वैक्लव्यं भयादिजनितोद्विग्नता । तद्व्यापार इति । बन्धुतानुकूलो व्यापारः । पतः
 पुम् । मिन्वादन्त्यादचः परः । अक्वथीदिति । एदित्त्वान्न वृद्धिः । एवम् अपथीत् ।
 अमथीदित्यत्रापि । टु वम् । केचिदमुमुदितं पठित्वा वान्त्वा वमित्वेत्युदाहरन्ति, तत्तु
 वामनेव विरुध्यते । तेन हि 'आदितश्च' इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमाश्रित्य
 वान्त इत्यत्र इडभावः साधितः । उदित्वे तु 'यस्य विभापा' इत्यनेनैव वान्त
 इति सिद्धेस्तदसंगतं स्यात् । एवं च क्त्वाप्रत्यये वमित्वेत्येव साधु । निपातनादिति ।
 अन्यथा गुणे सति उद्गरण इति स्यात् । यद्यपि अर्थनिर्देश आधुनिकस्तथापि पृषोदरा-
 दित्वादित्वमित्यत्रैव तात्पर्यं बोध्यम् । इत्याद्यप्युदाहृतमिति । 'वेमुश्च केचिद्-

आश—' (सू २३२१) इति श्यन्वा । अम्यति, भ्रमति । आम्यति इति तु दिवादौ वक्ष्यते । २३५६ वा जृभ्रमुत्रसाम् । (६-४-१२४) एषामेत्वाभ्यासलोपौ वा स्तः किति लिटि सेटि थलि च । भ्रेमतुः, वभ्रमतुः । अभ्रमीत् । क्षर ८५१ संवलने । अक्षारीत् ।

अय द्वावनुदात्तेतौ । षह ८५२ मर्षणे । 'परिनिविभ्यः—' (सू २२७५) इति पत्वम् । परिषहते । सेहे । सहिता । 'तीषसह—' (सू २३४०) इति वा इट् । इडभावे ढत्वधत्वष्टृत्वढलोपाः । २३५७ सहिवहोरोदवर्णस्य । (६-३-११२) अनशोरवर्णस्य ओत्स्याड्ढलोपे सति । २३५८ सोढः ।

चलन इति । वक्रमार्गसंचारे इत्यर्थः । अयथार्थज्ञानेऽप्ययम् । 'उदितो वा' इति क्त्वायामिङ्-विकल्पार्थमुदित्वम् । वा जृभ्रमु । 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यतो लिटि इति 'थलि च सेटि' इति चानुवर्तते । 'ध्वसोरेढौ—' इत्यत एदिति 'गमहन—' इत्यतः किति च, तदाङ् एषामिति । अभ्रमीदिति । 'ह्यन्त—' इति न वृद्धिः । अक्षारीदिति । 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः ।

षह मर्षण इति । अपरावे सत्यपि कोपानाविष्करणं मर्षणम् । इडभाव इति । सह ता इति स्थिते 'हो ढः' इति ढत्वं 'झषस्तथोः—' इति तकारस्य धत्वम् । धस्य षृत्वेन ढः । 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वस्य ढस्य लोप इत्यर्थः । सढा इति स्थितम् । सहिवहोः । ढलोप इति । 'ढूलोपे—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । रलोप इति तु नानुवर्तते असंभवात् । तथा च सकारादकारस्य ओत्वे सोढेति रूपम् । परिसोढेत्यत्र 'परिनिविभ्यः—' इति पत्वे प्राप्ते । सोढः । सोढ इति

धिरम्' इत्यादिप्रयोगानुरोधेन तथोदाहृतमित्याहुः । ननु वादित्वेन निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ कथमिह स्यातामिति चेत् । अत्राहुः—'न शसददवादिगुणानाम्' इति सूत्रितेऽपि वेत्यकारान्तसंघातग्रहणेनेष्टसिद्धेरादिग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम् । एकान्ता अनुबन्धा इति च स्वीक्रियते । तथा च नायं वादिः, किं तु द्वादिरिति । अन्ये तु वमेरादौ 'लोपो व्योः—' इति लोपेन यकारः प्रश्लिष्यत । ततश्चोपदेशे वादित्वाभावान्निषेधो नेत्याहुः । भ्रमु चलने । मण्डलाकारेण चलनमेव धात्वर्थो न तु चलनामात्रम्, तदभाववद्विशेष्यकं तत्प्रकारकज्ञानं च धात्वर्थः । 'शुक्ति पश्यन् रजतमिति भ्रमति' इति प्रयोगात् । 'उदितो वा' इति क्त्वायां वेट् । भ्रमित्वा, भ्रान्त्वा । 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायां नेट् । भ्रान्तः । नन्वस्य ज्वलादिगणे पाठः किमर्थः । न चात्र णप्रत्ययार्थमेव पाठ इति वाच्यम्, पचादेराकृतिगणत्वादच्प्रत्ययेनापि भ्रम इति रूपसिद्धेः 'नोदात्तोपदेशस्य—' इति वृद्धिनिषेधाद् णप्रत्यये अच्प्रत्यये च रूपस्य तुल्यत्वादिति चेत् । अत्राहुः—यदि पचादित्वादच्प्रत्ययः स्यात्तर्हि अभ्रम इत्यत्र 'अच्कावशक्तौ' इति नञः परमन्तोदात्तं स्यात् । णप्रत्यये त्विह 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ—' इत्याद्युदात्तमेव भवतीति । वा जृभ्रमुत्रसाम् । अप्राप्तविभाषेयम् । अभ्रमीदिति । मान्तत्वान्न वृद्धिः । अक्षारीदिति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधेऽपि 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः । षह । अपरावे सत्यपि कोपानाविष्करणं मर्षणम् । सहिवहो । इह

(८—३—११५) सोढरूपस्य सहेः सस्य पत्वं न स्यात् । परिसोढा । २३५६
 सिवादीनां बाहुव्यवायेऽपि । (८—३—७१) परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य
 पो वा स्याद्बहुव्यवायेऽपि । पर्यपहत, पर्यसहत । रमु ८५३ क्रीडायाम् । रेमे । रेमिपे ।
 रन्ता । रंस्यते । रंसीष्ट । अरंस्त ।

अथ कसन्ताः परस्मैपदिनः । पदलृ ८५४ विशरणगत्यवसादनेषु । २३६०
 पात्राध्मास्थाम्नादाण्ट्यतिर्तिशदसदां पिवजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यच्छ-
 धौशीयसीदाः । (७—३—७८) पादीनां पिवादयः स्युरित्संज्ञक-
 शकारादौ प्रत्यये परे । सीदति । ससाद सेदतुः । सेदिय, ससत्य । सत्ता ।

सहेरोत्वसंपन्नस्य पठ्यन्तम् । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति पठ्यन्तमनुवर्तते । 'न रपर-'
 इत्यतो नेति । मूर्धन्य इत्यधिकृतम्, तदाह सोढरूपस्येत्यादिना । सिवादीनाम् ।
 'परिनिविभ्यः-' इति सूत्रादुत्तरमिदं सूत्रम्, तदाह परिनिविभ्यः परेषामिति । सिवुसह-
 सुट्स्तुस्वञ्जामिति शेषः । रमु क्रीडायामिति । नायमुदिदिति माधवः । केचित्तु उदितं
 मत्वा 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पमिच्छन्ति । अनिट्कोऽयम् । लिटि क्रादिनियमादित्
 तदाह रेमिप इति ।

अथ कसन्ता इति । 'कस गतौ' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । पदलृधातुः पोपदेशः
 अनिट्क्व । लिटि शपि सद् अ ति इति स्थिते पात्राध्मा । पा त्रा ध्मा स्या त्रा दाण्
 ट्शि अति र्ति शद् सद्, एपां द्वन्द्वात् पष्ठीवहुवचनम् । पिव जिघ्र धम तिष्ठ मन यच्छ
 पदय ऋच्छ धौ शीय स द, एपां द्वन्द्वात् प्रथमावहुवचनम् । यथासंख्यमादेशाः 'ष्ठिवुक्लमु-'
 इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । श्चासौ इच्चेति कर्मधारयः । अङ्गाभिन्नप्रत्ययविशेषणत्वात् तदादि-
 विधिः, तदाह इत्संज्ञकेति । ससादेति । इत्संज्ञकशकारादिप्रत्ययाभावाद् न सीदादेशः ।
 श् इद् यस्य स शित् । शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे तु पाधातोः कर्मणि लिटि एशि आल्लोपे

रेफलोपस्यासंभवाद् 'ढ्रलोपे पूर्वस्य—' इत्यतो ढलोप एवानुवर्तते तदाह ढलोप इति ।
 ढलोपे किम्, सहते । वहते । सोढः पत्वं नेति । 'न रपर-' इति सूत्रान्तेत्यनुवर्तत इति
 भावः । सिवादीनां । सिवुसहसुट्स्तुस्वञः सिवादयः । पर्यपीव्यत् । पर्यसीव्यत् ।
 पर्यंजकरोत् । पर्यस्करोत् । न्यष्टौत् । न्यस्तौत् । व्यञ्जजत् । व्यस्वजत् । रमु क्रीडायाम् ।
 अमुमुदितं मत्वा रत्वा रमित्वेति केचिदुदाजह्लुस्तन्माधवादयो न सहन्ते । तथा च क्त्वायां
 रत्वेत्येव साधु । रेमिपे इति । क्रादिनियमादित् । पचाद्यचि टाप् । रमा । धजितु
 रामः । अमन्तत्वेन मित्त्वाद् णौ ह्रस्वः रमयति । पदलृ । विशरणमवययानां विश्लेषः ।
 अवसादनं नाशः । पात्राध्मा । पा पाने । पा रक्षणे इति तु न गृह्यते । लुग्विकरणत्वात् ।
 'दष्टीति केपांचित्पाठस्तत्र 'सृजिहशोः-' इत्यम् । अर्तित्यादौ ऋच्छदेशाद्यभाव इव सौत्रत्वा-
 त्पश्चादशाभाव इति बोध्यम् । दृश्यतीति पाठस्तु निर्दुष्ट एव । पादीनामिति । एकादशानामेषां
 यथासंख्यमेकादश-पिवाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्—' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते,

सत्स्यति । लृदित्वादङ् । असदत् । 'सदिरप्रतेः' (सू २२७१) । निपीदति ।
न्यपीदत् । २३६१ सदेः परस्य लिटि । (८—३—११८) । सदेरभ्यासा-
त्परस्य पत्वं न स्याल्लिटि । निपसाद निपेदतुः । शद्लृ ८५५ शातने । विशी-
र्णतायामयम् । शातनं तु विपयतया निर्दिश्यते । २३६२ शदेः शितः ।
(१—३—६०) शिद्धाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयते । शशाद शेदतुः ।

पपे इत्यत्रापि पिवादेशः स्यादिति बोध्यम् । थलि क्कादिनियमप्राप्तस्य इटः 'उपदेशेऽजत्वतः'
इति निपेधेऽपि भारद्वाजनियमाद्वेत् । तत्र इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ, तदाह
सेदिथ ससत्थेति । सेदिथ सेदिम । क्कादिनियमादिद् । न्यपीददिति । 'प्राक्सितादङ्व-
वायेऽपि' इति पत्वम् । निपसादेत्यत्र अभ्यासात् परस्य 'स्यादिष्वभ्यासेन—' इति पत्वे प्राप्ते
सदेः परस्य । 'न रपर—' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यविकृतम् । सदेरित्यवयवपठौ ।
परशब्द उत्तरखण्डपरः । सदेरुत्तरखण्डस्य पत्वं नेति लभ्यते । फलितमाह सदेरभ्यासात्पर-
स्येति । शद्लृ शातन इति । ननु शद्वयातोरस्माद् हेतुमण्यन्ताद् ल्युटि 'शदेरगतौ तः'
इति व्कारस्य तकारे शातनशब्दः । तथा च शातनं शीर्णतानुकूलक्रियेति । फलति । एवं
च सकर्मकत्वापत्तौ विशीर्यतीत्यर्थे शीयत इति वक्ष्यमाणमुदाहरणं कथमित्यत आह विशीर्ण-
तायामिति । विशरणे इत्यर्थः । तर्हि कथं शातनमिति हेतुमण्णिजित्यत आह शातनं तु
विपयतयेति । विपूर्वात् 'पिब् वन्धने' इत्यस्माद् विपयशब्दः । अविनाभावेनेत्यर्थः ।
प्रयोजकव्यापारं विना विशरणस्यासंभवात् शातननिर्देशः । ण्यर्थस्याविवक्षितत्वाद् विशरण-
मेव शद्लृधात्वर्थ इति यावत् । शदेः शितः । 'अनुदात्तङितः—' इत्यस्मादात्मनेपदमित्य-
नुवर्तते । श् इद् यस्य स शित् । शप् विवक्षितः । शिति विवक्षिते भवतीत्यर्थः, तिङुत्पत्तेः
पूर्वं सार्वधातुकाश्रयस्य शपोऽसंभवात्, तदाह शिद्धाविन इति । शिद् भावी भविष्यन्
यस्मात्स शिद्धावी तस्मादित्यर्थः । शीयते इति । शपि शदेः शीयादेशः ।
विशीर्यतीत्यर्थः । शीयेते शीयन्ते इत्यादि । शिद्विपयादित्युक्ते लिटि नात्मनेपदम्,
इत्संज्ञकशकारादावित्युक्तेर्न शीयादेशः, तदाह शशादेति । अनिट्कोऽयम् ।
क्कादिनियमप्राप्तस्य इटः 'उपदेशेऽजत्वतः' इति नियमात्थलि भार-

स च कर्मवारय इत्यभिप्रेत्याह इत्संज्ञकशकारादाविति । शकारादाविति किम्, पपे ।
जघ्ने । दध्मे । शितीति बहुव्रीहिरित्यभ्युपगमे त्विह पिवाद्यादेशाः स्युरेव । सेदिथेति ।
'उपदेशेऽजत्वतः' इति क्कादिनियमप्राप्तस्येदो निपेधेऽपि भारद्वाजनियमादिद् । सदेः परस्य ।
सदेरिति पठौ । फलितमाह अभ्यासात्परस्येति । 'स्यादिष्वभ्यासेन च—' इति
प्राप्तिः । लिटीति किम्, निपिपित्सति । सदित्स्वञ्चयोरिति वृत्त्यादिहोऽपि पाठ
इहोपेक्षितः भाष्यान्ननुगुणत्वात् । निपसादेति । 'सदिरप्रतेः' इत्यत्राप्रतेरिति
पर्युदासात्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि पत्वं नेति बोध्यम् । शद्लृ । विशीर्णताया-
मिति वक्तव्ये शातने इत्युक्तिरसंगतेत्याशङ्क्य कथंचित्समाधत्ते शातनं

शेदित्थ, शशत्थ । शत्ता, अशदत् । कुश ८५६ आह्वाने रोदने च । क्रोशति । क्रोष्टा । च्लेः
क्सः । अक्रुधत् । कुच ८५७ सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठम्भविलेखनेषु, कोचति । चुकोच ।
बुध ८५८ अवगमने । बोधति । बोधिता । बोधिष्यति । रुह ८५९ बीजजन्मनि प्रादुर्भावे
च । रोहति । रुरोह । रुरोहिथ । रोढा । रोक्ष्यति । अरुक्षत् । कसं ८६० गतौ । अकासीत्,
अकसीत् । वृत् । ज्वलादिगणः समाप्तः ।

अथ गूह्यन्ताः स्वरितेतः । हिक ८६१ अव्यक्ते शब्दे । हिकति, हिकते ।
अञ्चु ८६२ गतौ याचने च । अञ्चति, अञ्चते । अचु इत्येके । अचि इत्यपरे
दु याचू ८६३ याच्यायाम् । याचति, याचते । रेट् ८६४ परिभाषणे । रेटति,

द्वाजनियमाद् वेद, तदाह शेदित्थ शशत्थेति च । इट्पक्षे 'यलि च सेटि' इत्येत्त्वाम्यास-
लोपाविति भावः । शेदिव शेदिम । क्रादिनियमादिट् । अशददिति । लुदित्वादङिति
भावः । कुशधातुरनिट्कः । चुक्रोशिय । क्रादिनियमात्थलि नित्यमिट् । अजन्ताकारवत्त्वा-
भावान्न भारद्वाजनियमः चुक्रुशिव चुक्रुशिम । क्रोष्टेति । ब्रश्वादिना शस्य षत्वे ष्टुत्वेन
तकारस्य टः । च्लेः कस इति । इगुपधशलन्तत्वादिति भावः । अक्रुक्षदिति । ब्रश्वादिना
शस्य षः । 'पढोः—' इति षस्य कः, सस्य षत्वम् । कित्त्वान्न गुणः । कुच संपर्चनेति ।
'कुच शब्दे' इति पठितस्य पुनरिह पाठः संपर्चनादावेव ज्वलादिकार्येणप्रत्ययार्थः । अर्थनिर्देशः
क्वचित्पाणिनीय इति भूधातौ प्रपञ्चितम् । बुध अवगमन इति । सेट्कोऽयम्, अनिट्सु
व्यन्विकरणस्यैव बुधेर्ग्रहणात्, तदाह बोधितेति । अवोधीत् । रुहधातुरनिट्कः क्रादिनिय-
मात्थल्यपि नित्यमिट् । अजन्ताकारवत्त्वाभावाद् न भारद्वाजनियमः । रोढेति । लुटि तासि
गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । रोक्ष्यतीति । लुटि स्ये ढकपाः । अरुक्षदिति । इगुपधश-
लन्तत्वात् कसे ढकपाः कित्त्वान्न गुणः । वृदिति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः—' इति उत्तरावधेरपि
कसेर्ग्रहणादेव सिद्धेः वृत्करणं स्पष्टार्थमित्याहुः । इति ज्वलादयः ।

गूह्यन्ता इति । 'गूह संवरणे' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । चते चदे

त्विति । शदेरेव हि णिचि 'शदेरगतौ—' इति तत्वे ल्युटि च शातनमिति रूपम् ।
तथा चास्यैव धातोरिदं रूपं प्रसिद्धं चेत्यभिप्रेत्य तन्निर्देशः कृतः । यथा गम्लृ गतौ ।
डुपचप् पाके इत्यादाविति भावः । कुच संपर्चनादौ । कुच शब्दे तारे इति चवर्गी-
यान्तेषु पठितस्य पुनरिह पाठः संपर्चनादावेव ज्वलादित्वप्रयुक्तो णप्रत्ययो यथा
स्यादिति मनोरमादौ स्थितम् । अत्र नव्याः—अनेनैव ग्रन्थेन पाणिनिनापि क्वचित्
क्वचिदर्थनिर्देशः कृत इत्यनुमीयते अन्यथाऽत्रत्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गापत्तेरित्याहुः ।
बोधितेति । बुध्यतेरेवानिट्कारिकासु पठितत्वादयं सेडिति भावः । अकासीदिति ।
हलन्तलक्षणाया वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधेऽपि 'अतो हलादेः—' इति वैकल्पिकी वृद्धिः ।
वृदिति । अत्र नव्याः—'ज्वलितिकसन्तेभ्यः—' इति निर्देशाद् वृत्करणमिहानाप्-
मित्यनुमीयते । अन्यथा 'ज्वलादिभ्यो णः' इत्येव सूत्रयेदित्याहुः । अञ्चु गतौ ।

रेटते । चते ८६५ चदे ८६६ याचने । चचात्, चेते । अचतीत् । चचाद, चेदे । अचदीत् ।
 प्रोथ ८६७ पर्याप्तौ । पुप्रोथ, पुप्रोथे । मिह ८६८ मेह ८६९ मेवाहिंसनयोः । मिमदे,
 मिमिदे । मिमेदे । थान्ताविमौ इति स्वामी । मिमेश । धान्तौ इति न्यासः । मेधु ८७०
 संगमे च । मेधति । मिमेधे । णिह ८७१ णेह ८७२ कुत्सासंनिकर्षयोः । निनेद निनिदतुः ।
 निनिदे । निनेदे । शृधु ८७३ मृधु ८७४ उन्दने । उन्दनं क्लेदनम् । शर्धति, शर्धते । शर्धिता ।
 मर्धति, मर्धते । बुधिर् ८७५ अवबोधने । बोधति, बोधते । इरित्वादङ् वा । अबुधत्,
 अबोधीत्, अबोधिष्ट । 'दीपजन—' (सू २३२८) इति चिण् तु न भवति, पूर्वोत्तरसाह-
 चर्येण दैवादिकस्यैव तत्र ग्रहणात् । उ बुन्दिर् ८७६ निशामने । निशामनं ज्ञानम् ।
 बुबुन्दे । अबुदत्, अबुन्दीत् । वेणू ८७७ गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्र-
 ग्रहणेण । वर्णति, वर्णते । नान्तोऽप्ययम् । खनु ८७८ अवदारणे । खनति,
 खनते । २३६२ गमहनजनखनचसां लोपः किङित्यनङि । (६—४—९८)
 एषामुपधाया लोपः स्यादजादौ किङिति न त्वङि । चलन्तुः । 'थे विभाषा'

याचने । अचतीदिति । एदित्वान्न वृद्धिः । एवमचदीत् । बुधिर् अवबोधन इति ।
 'बुध अवगमने' इति केवलपरस्मैपदी गतः । स तु ज्वलादिकार्यार्थः । अयं तु इरित् स्वरितेत् ।
 अनिट्सु श्यन्विकरणस्यैव पाठादयं सेट् । अबुधदिति । इर इत्त्वेपि तदवयवस्य इकारस्य
 प्रत्येकमित्त्वाभावात् नुम् । स्वरितेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदं तु भवत्येव, स्वरितेत्सु पाठसामर्थ्यात् ।
 वस्तुतस्तु इकारस्य प्रत्येकमित्त्वेऽपि न नुम्, इदितो नुमित्यत्र कर्मधारयमाश्रित्य
 इत्संज्ञकेकारान्तस्यैव नुविधेः । पूर्वोत्तरेति । जनपूरिसाहचर्येणेत्यर्थः । उ बुन्दिरिति ।
 आद्य उकार इत् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिङ्विकल्पार्थः । अबुददिति । इरित्त्वादङि
 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । इर इकारस्य प्रत्येकमित्संज्ञाविरहाद् अनिदितामित्यस्य
 इत्संज्ञकेकारान्तभिन्नानामित्यर्थाश्रयणाच्चेति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । वेणू गतीति ।
 वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । खनुधातुर्दत् । क्त्वायामिङ्-
 विकल्पः । गमहन । उपधाया इति । 'ऊदुपधायाः—' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति
 भावः । अजादाविति । 'अचि श्नुधातु—' इत्यतः अनुवृत्तस्य अचि इत्यस्य
 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । अच्यात् । अचीत्येकीयमते तु इदित्त्वादञ्चात् । मेधु संगमे
 च । चात्पूर्वोक्तेऽर्थे । 'प्रजायै गृहमेधिनाम्' इत्यत्र गृहैदारैर्मैधन्ते सङ्गच्छन्ते इति विग्रहः ।
 'सुप्यजातौ—' इति णिनिः । शृधु मृधु । क्लेदनमिति । आद्रीभाव इत्यर्थः । उदित्वात् क्त्वायां
 वेट् ; शर्धित्वा । शृद्ध्वा । उबुन्दिर । बुन्दित्वा । वुत्वा । निष्ठायां वुन्नः । निशामनं चाक्षुषं
 ज्ञानम् । वेण । गत्यादयः पञ्चार्थाः । वाद्यभाण्डस्य वादनार्थं ग्रहणं वादित्रग्रहणम् । वेणिः वेणी
 वेणुरित्पादिरूपण्यस्यैव घातोः । नान्तोऽपीति । 'उत माता महिषमन्ववेनत्' इत्यत्र
 नान्तदर्शनादिति भावः । खनु । खनित्वा । खात्वा । निष्ठायाम् । खातः । गमहन । 'अचि
 श्नुधातुध्रुवाम्—' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तते, 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत 'उपधाग्रहणं च', तदाह

(सू २३१९) खायात्, खन्यात् । चीवृ ८७९ आदानसंवरणयोः । चिचीव, चिचीवे । चायृ ८८० पूजानिशामनयोः । व्यय ८८१ गतौ । अव्ययीत् । दाशृ ८८२ दाने । ददाशे । भेपृ ८८३ भये । गतौ इत्येके । भेपति, भेपते । भ्रेपृ ८८४ भ्लेपृ ८८५ गतौ । अस ८८६ गतिदीप्त्यादानेषु । असति, असते । आस, आसे । अयं पान्तोऽपि । स्पशे ८८७ वाचनस्पर्शनयोः । स्पर्शनं ग्रथनम् । स्पशति, स्पशते । लप ८८८ कान्तौ । 'वा भ्राश-' (सू २३२१) इति श्यन्वा । लप्यति, लपति । लेपे । चप ८८९ भक्षणे । छप ८९० हिंसायाम् । चच्छपतुः चच्छपे । झप ८९१ आदानसंवरणयोः । भ्रक्ष ८९२ भ्लक्ष ८९३ अदने । भक्ष इति मैत्रेयः । दासृ ८९४ दाने । माहृ ८९५ माने । गुहृ ८९६ संवरणे । २२६४ ऊदुपधाया गोहः । (६—४—८९) गुह उपधाया ऊत्स्याद् गुणहेतावजादौ प्रत्यये । गूहति, गूहते । ऊदित्वादिङ् वा । गूहिता,

अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययाविशेषणतया तदादिविविलाभ इति भावः । किङ्कतीत्युक्तेः चखानेत्यत्र नोपवालोपः । 'अनङि' इति किम् ? अगमत् । चख्ने चख्नाते इत्यादि । व्यय गताविति । अयं वित्तत्यागेऽपि, अर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वात् । अव्ययीदिति । ह्ययन्तेति न वृद्धिः । चप भक्षण इति । चचाप चेपतुः । छप हिंसायामिति । वैरूप्यसंपादकादेशादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न, तदाह चच्छतुरिति । गुहृ संवरण इति । उदुपधोऽयम् । ऊदित् । ऊदुपधायाः । गोह इति कृतलघूपधगुणस्य गुहनिर्देशः । ततश्च गुणविषय एवेदं भवति । 'अचि श्नुधातु-' इत्यतः अनृवृत्तस्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययाविशेषणत्वात्तदादिविविधः, तदाह गुह उपधाया इत्यादिना । गुणहेताविति । गुणं प्रति परनिमित्तभूत इत्यर्थः । गुणापवादः । जुगृह । 'गुणहेतौ' इति किम् ? जुगृहतुः जुगृहः । जुगृहे जुगृहाते जुगृहिरे । जुगृहिय, जुगोढ । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । जुगृहयुः जुगृह । जुगृहिपे, जुगृक्षे । ढत्वभष्मावकत्वपत्वानि । जुगृहाथे जुगृहिध्वे, जुगृहूवे । जुगृह

एषामुपधाया इत्यादि । जग्मतुः । जग्मुः । जघ्नतुः जघ्नुः । जजे । जज्ञाते । जक्षतुः । जक्षुः । अनङीति किम्, अगमत् । चीवृ । चीवरं वल्लम्, 'चीवरपीवरमीवर-' इत्युणादिषु निपातितोऽयम् । व्यय गतौ । वित्तत्यागे तु नित्यमात्मनेपदी गत इति मनोरमा । न कुत्रापि गत इति चिन्त्यैव सा । अव्ययीदिति । यान्तत्वान्न वृद्धिः । स्पश । वाचनस्पर्शनयोः । 'णिश्रि-' इति च्लेश्चङि । अपस्पशत् । 'अत्स्मृदृत्वरप्रथ-' इत्यादीनां अभ्यासस्यात्वं सन्वदित्वापवादः । पस्पशा । यङन्तादचि 'यङोऽचि च' इति लुक् । 'अजाद्यतः-' इति टाप् । 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घस्तु न भवति संज्ञापूर्वकविवेकनित्यत्वादित्याहुः । 'जपजभदहदशभञ्ज-पशां च' इत्यत्र 'पसेति सौत्रो धातुः । पसतीत्यादि । यङलुकोस्तु 'जपजभ-' इत्यनेनैवाभ्यासस्य नुक् । यङि पंपस्यते । लुकि पंपसीति । पंपस् इति कण्ड्वादः । पंपस्यति ऊदुपधाया । गुणहेताविति । एतच्च गोह इति विकृतनिर्देशाल्लब्धम् । 'अचि

गोढा । गृह्ण्यति, घोक्ष्यति । गृहेत् । गृह्यात् । अगृहीत् । इडभावे क्सः । अघुक्षत्
 २३६५ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये । (७—३—७३) एषां क्सस्य
 लुग्वा स्यादन्त्ये तडि । ढत्वघत्वप्ढत्वढलोपदीर्घाः । अगूढ । अघुक्षत् । 'क्सस्याचि'
 (सू २३३७) इत्यन्तलोपः । अघुक्षाताम् अघुक्षन्त । अगुह्वहि, अघुक्षावहि । अघुक्षामहि ।
 अयाजन्ता उभयपदिनः । श्रिन् ८९७ सेवयाम् । श्रयति, श्रयते ।
 शिश्रियतुः । श्रयिता । 'णिश्रि-' (सू २३१२) इति चङ् । अशिश्रियत् ।

जुगुह्वि, जुगुह्व जुगुहिम्, जुगुह्वा । जुगुहे जुगुहिवहे, जुगुह्वहे जुगुहिमहे, जुगुह्वहे—इति
 लिटि रूपाणि सिद्धवत्कृत्य लुटि इट्पक्षे ऊत्वे रूपमाह गृहितेति । इडभावे अजादिप्रत्यया-
 भावाद् ऊत्वाभावे गुणे ढत्वघत्वप्ढत्वढलोपेषु रूपमाह गोढेति । लुटि स्ये इट्पक्षे ऊत्वे
 रूपमाह घोक्ष्यतीति । इडभावे तु गुणढत्वभण्भावकत्वपत्वेषु रूपमाह घोक्ष्यतीति ।
 गृह्ण्यते, घोक्ष्यते, इत्यप्युदाहार्यम् । गृहतु । गृहताम् । अगूहत । अगूहत । गृहेदिति ।
 गृहेत्यपि ज्ञेयम् । गृह्यादिति । आशीर्लिङि अजादिप्रत्ययाभावादूत्वं न । कित्त्वान्नगुणः ।
 लुङि इट्पक्षे सिजलोपे ऊत्वे रूपमाह अगूहीदिति । अगूहिष्टाम् अगूहिष्टुरित्यादि ।
 इडभावे क्स इति । इगुपवशलन्तत्वादिति भावः । अघुक्षदिति । ढत्वभण्भावकत्व-
 पत्वानि । अघुक्षताम् अघुक्षन्तित्यादि । लुङस्तडि विशेषमाह लुग्वा दुह । दन्त्ये तडीति ।
 दन्त्यादौ तडीत्यर्थः । प्रत्ययादर्शनत्वात्सर्वविशेष्यं लुक् । अगूढेति । अगूह् स त इति स्थिते
 क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतुत्वाभावादजादित्वाभावाच्च ऊत्वाभावे क्सलुकि अगूह् त इति
 स्थिते प्रक्रियां दर्शयति ढत्वघत्वप्ढत्वढलोपदीर्घा इति । अघुक्षन्तेति । क्सलुगभावे
 ढत्वभण्भावकत्वपत्वानीति भावः । अघुक्षातामिति । च्लेः क्सादेशे क्सस्य कित्त्वेन गुणहेतु-
 त्वाभावादूत्वाभावे ढत्वभण्भावकत्वपत्वेषु कृतेषु 'क्सस्याचि' इत्यन्त्यलोपे अतः परत्वाभाद्
 'आतो डितः' इति न भवतीति भावः । अघुक्षन्तेति । क्सस्य अजादित्वाभावात्स्मिन्परे
 क्सस्य अन्त्यलोपाभावादतः परत्वाभावाद् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्युदादेशो न भवति । कृते तु
 झोऽन्तादेशे क्सस्यान्तलोप इति भावः । अघुक्षयाः अघुक्षायाम् अघुक्षव्वम् ।
 अघुक्षि—इति रूपाणि सिद्धवत्कृत्याह अगूह्वहीति । दन्त्यादिप्रत्ययपरत्वात्
 क्सस्य लुङि अजादिप्रत्ययाभावाद् ऊत्वाभावे रूपम् । अघुक्षावहीति । क्सलु-
 गभावे ढत्वभण्भावकत्वपत्वानि अतो दीर्घश्च । अघुक्षामहीति । दन्त्यादि-
 प्रत्ययपरत्वाभावाच्च क्सलुक् । इति गृह्यन्ताः स्वरितेतः ।

उभयपदिन इति । नित्त्वादिति भावः । श्रिन्वातुः सेट् । शिश्रियतु-
 रिति । कित्त्वान्न गुणः । इयङ् शिश्रियुः । शिश्रियिथ शिश्रियथुः शिश्रिय । शिश्राय,
 शिश्रय शिश्रियिव शिश्रियिम । शिश्रिये शिश्रियाते शिश्रियिरे । शिश्रियिपे शिश्रि-
 ष्नुवातु—' इत्यतोऽनुवृत्तेनाचीत्यनेनाङ्गाक्षिप्तप्रत्ययो विशेष्यते, विशेषणेन तदादिविधि-
 स्तदाह अजादाविति । दन्त्ये तडीति । दन्त्यादौ तडीत्यर्थः । अदुग्ध । अधु-

भृब् ८९८ भरणे । भरति । वभार वभ्रतुः । वभर्थ । वभृव । वभृपे । भर्त्ता ।
२३६६ ऋद्धनोः स्ये । (७—२—७०) ऋतो हन्तेश्च स्यस्य इट् स्यात् ।
भरिष्यति । २३६७ रिङ् शयग्लिङ्छु । (७—४—२८) शे यकि यादावार्ध-
धातुके लिङि च ऋतो रिङादेशः स्यात् । रीङि प्रकृते रिङ्विधिसामर्थ्यादीर्घो
न । भ्रियात् । २३६८ उश्च । (१—२—१२) ऋवर्णात्परौ झलादी लिङ्

याये शिश्चिद्यिद्वे, शिश्चिद्यिद्वे । शिश्चिये शिश्चियिवहे शिश्चियिमहे । श्रियतेति । श्रियिष्यति,
श्रियिष्यते । श्रयतु श्रयताम् । अश्रयत्, अश्रयत । श्रयेत्, श्रयेत श्रीयात्, श्रयिषीष्ट । लुङि विशेष-
माह णिशीति । अशिश्चियदिति । 'चङि' इति द्वित्वम् । अशिश्चियत । अश्रयिष्यत् अश्रयि-
ष्यत । भृव्धातुरनिट् । भरतीति । भरते इत्यपि ज्ञेयम् । वभ्रतुरिति । कित्त्वान्न गुणः ।
यण् । वभ्रुः । यलादौ 'एकाचः—' इति नेट्, कसृभृवृस्तुदुस्तुश्रुपु लिट्यपि तन्निपेवस्य प्रवृत्तेः ।
यलि 'अचस्तास्वत्—' इति निपेवाच्च, ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि यलि निपेवाच्च । तदाह
वभर्थेति । वभ्रथुः वभ्र । वभार, वभर—इति सिद्धवत्कृत्याह वभृवेति । वभृम । वभ्रे
वभ्राते वभ्ररे—इति सिद्धवत्कृत्याह वभृपे इति । वभ्राथे वभृद्वे । वभ्रे वभृवहे वभृमहे ।
लुटि स्ये इण्निपेवे प्राप्ते ऋद्धनोः । ऋत् हन् अनयोर्द्वन्द्वात् पञ्चम्यर्थे षष्ठी । स्ये इति
पष्ठ्यर्थे सप्तमी । 'आर्धवातुकस्येट्—' इत्यत इडित्यनुवर्तते, तदाह ऋत् इत्यादिना ।
'एकाचः—' इति इण्निपेवस्यापवादः । भरिष्यतीति । भरिष्यते । भरतु भरताम् । अमरत्,
अमरत । भरेत् । आशीर्लिङि परस्मैपदे भृ यात् इति स्थिते रिङ्शय । श यक् लिङ् एषां
द्वन्द्वात्सप्तमीबहुवचनम् । 'अयङ् यि कृडिति' इत्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तं लिङो विशेषणम्,
तदादिविधिः । शे तु यीति नावेति, असंभवात् नापि यकि, अव्यभिचारात् । अत एव 'अकृ-
त्सार्वधानुकयोः' इत्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणम्, तदाह शे यकीत्यादिना । ऋत् इति ।
'रीङतः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । ऋत् इति तद्विशेषणम् । तदन्त-
विधिः । ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यते । आदेशे डकार इत् । डित्त्वाद् अन्तादेशः । निर्दिश्यमान-
परिभाषयैव सिद्धे डकारोच्चारणम्, इडागमेनैव सिद्धे रेफोच्चारणं च स्पष्टार्थम् । ननु भ्रिया-
दिति वक्ष्यमाणमुदाहरणमयुक्तम्, कृते रिङि 'अकृत्सार्वधानुकयोः' इति दीर्घप्रसङ्गादित्यत आह
रीङि प्रकृत इति । कृते रिङि यदि दीर्घः स्यात्तर्हि रिङ्विधिव्यर्थः, स्यात् । 'रीङतः'
इत्येव सिद्धे कृते सति न दीर्घ इत्यर्थः । भ्रियादिति । भ्रियास्तामित्यादि सुगमम् ।
आशीर्लिङि भृषीष्टेत्यत्र गुणे प्राप्ते उश्च । 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति सूत्रमनुवर्तते

क्षत । अदिग्व । अविक्षत । अलोढ । अलिक्षतेत्यादि । रिङ् शयग्लिङ्छु ।
'अयङ् यि कृडिति' इत्यतोऽनुवृत्तं यीत्येतल्लिङ एव विशेषणम्, शेऽसंभवात्, यकि तु
वैयर्थ्यात् । तथा 'अकृत्सार्वधानुकयोः—' इत्यनुवृत्तमपि लिङ एव विशेषणमित्यभि-
प्रेत्याह । यादाचित्यादि । शे—अ्रयते । 'तुदादिभ्यः—' इति शः । यकि—क्रियते ।
अ्रियते । उश्च । 'इको झल्' इत्यतो झल्ग्रहणं 'लिङ्सिचौ—' इति पूर्वसूत्रं चानुवर्तते

तङ्परः सिच्चेत्येतौ कितौ स्तः । भृषीष्ट भृषीयास्ताम् । अभाषीत् अभाषीम् अभाषुः ।
 २३६६ ह्रस्वादङ्गात् । (८—२—२७) सिचो लोपः स्याज्जलि । अभृत । अभृपाताम् ।
 अभरिष्यत् । ह्रस्व् ८९९९ हरणे । हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । जहर्थं । जह्लिव ।
 जह्लिपे हर्ता । हरिष्यति । घृन् ९०० वारणे । धरति । अवापीत् । अधृत । णीन् ९०१
 प्रापणे । निनयिथ, निनेथ, निन्यिपे ।

‘इको झल्’ इत्यतो झलिति च, तदाह ऋवर्णादिति । भृषीष्टेति । कित्त्वान्न गुणः ।
 अभाषीदिति । परस्मैपदे सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । तडि तु अभृ स् त इति स्थिते ह्रस्वा-
 दङ्गात् । ह्रस्वान्तादित्यर्थः । सिच इति भाष्यम् । ‘झलो झलि’ इत्यतो झलीति ‘संयोगान्तस्य
 लोपः’ इत्यतो लोप इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपुरणेन सूत्रं व्याचष्टे सिचो लोपः
 स्याज्झलीति । ‘ह्रस्वात्’ किम् ? अच्योष्ट । ‘अङ्गात्’ किम् ? अलाविष्टाम् । ‘सिचः’ किम् ?
 द्विष्टराम् द्विष्टमाम् । सुजन्तात्तरप्तमपौ । अभृतेति । ‘उथ्र’ इति सिचः कित्त्वान्न गुणः ।
 झलीत्युक्तेः अभृपाताम् अभृषतेत्यत्र न सिज्जलोपः । अनतः परत्वाद् झस्य अदादेशः । अभृथाः
 अभृपाथाम् अभृद्वम् । अभृपि अभृष्वहि अभृष्महि । हृधातुरनिट् । हरणं चतुर्विवमित्याह ।
 प्रापणमित्यादि । तद्यथा—भारं हरति, प्रापयतीत्यर्थः अंशं हरति, स्वीकरोतीत्यर्थः ।
 परस्वं हरति, चोरयतीत्यर्थः । पापं हरति हरते वा, नाशयतीत्यर्थः । जहार जह्लुः
 जह्लुः । ‘एकाचः—’ इति इण्निषेधस्य क्कादिष्वेव लिटि नियमितत्वादिव थलि इटि प्राप्ते
 ‘अचस्तास्वत्—’ इति तन्निषेधः । ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि इण् निषेध एव तदाह
 जह्लिथेति । जह्लुः जह्ल । जहार, जहर—इति सिद्धवत्कृत्याह जह्लिवेति । क्कादिनियमा-
 दिट् । जह्लिम । जह्लिपे, क्कादिनियमादिट् । जह्लाथे जह्लिद्वे जह्लिध्वे । जह्ले जह्लिवहे जह्लिमहं
 लुडादिषु भृव इव रूपाणि । घृन्धातुरनिट् । ह्रस्व् इव रूपाणि । णीन्धातुरनिट् णोपदेशः ।
 नयति, नयते । निनाय निन्यतुः निन्युः । क्कादिनियमास्त्रिंशति इट् । थलि तु ‘अचस्तास्वत्—’ इति
 इण्निषेधस्य भारद्वाजनियमादिङ्क्विकल्प इत्योभिप्रेत्याह निनयिथ निनेथेति । निन्यिपे
 निन्याथे निन्यिद्वे, निन्यिध्वे । निन्ये निन्यिवहे निन्यिमहे । नेता । नेष्यति, नेष्यते । नयतु नयताम्

तदाह ऋवर्णादित्यादि । अभाषीदिति । ‘सिचि वृद्धिः—’ इति वृद्धिः । ह्रस्वादङ्गात् ।
 ह्रस्वात् किम्, अच्योष्ट । अल्पोष्ट । अङ्गग्रहणादिह ‘रात्सस्य’ इत्यतः सस्येत्यनुवृत्तावपि
 प्रत्ययस्यैव तत्रापीष्टत्वासिच एव लोपो भवति । तेनेह न—अस्तं द्विष्टमाम् । केचित्त्वहाङ्ग-
 ग्रहणाभावे अयाविष्टाम् अलाविष्टामित्यादावपि अतिप्रसङ्गः स्यादित्याहुस्तदपरे न क्षमन्ते,
 संनिपातपरिभाषयापि परिहारसंभवादिति । झलीति किम्, अभृपाताम् । अभृषत ।
 ह्रस्व् हरणे । चत्वार इहार्थाः । भारं हरति, प्रापयतीत्यर्थः । अंशं हरति,
 स्वीकरोतीत्यर्थः । स्वर्णं हरति, चोरयति । पापं हरति, नाशयति । घृन् ।
 दवार । दध्नतुः दधर्थं । दध्ने । दध्नाते । धर्ता । ध्रियात् । णीन् ।

अथाजन्ताः परस्मैपदिनः । घट् ९०२ पाने । घयति । २३७० आदेच उपदेशोऽशिति । (६-१-४५) उपदेशे एजन्तस्य वातोरात्त्वं स्यान्न तु शिति । २३७१ आत औ णलः । (७-१-३४) आदन्ताद्वातोर्णल औकारा-

अनयत्, अनयत । नयेत्, नयेत । नीयात्, नेपोष्ट । अनैपीत्, अनेष्ट । अनेष्यत्, अनेष्यत । इत्यजन्ता उभयपदिनो गताः ।

परस्मैपदिन इति । 'जि जि अभिभवे' इत्येतत्पर्यन्ता इति शेषः । घट् पान इति । स्तनंधयीत्यादौ डीवर्यं टित्वम्, अवयवे टित्वस्य व्यर्थतया समुदायार्थत्वादिति हरदत्तः । आदेचः । एजन्तस्य धातोरिति । 'लिटि वातोः—' इत्यतो वातोरित्यनुवृत्तम् एचा विशेष्यते, तदन्तविधिरिति भावः । ननु शितीति । श् चासौ इच्चेति कर्मवारयात्सप्तमी, प्रत्यय-विशेषणत्वात्तदादिविधिः, इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे इति लभ्यते । 'ल्यपि च' 'न व्यो लिटि' इत्यादिपूर्वोत्तरसूत्राणां प्रत्ययेष्वेव प्रवृत्त्या 'प्रत्यये' इति विशेष्यलाभः । अशितीति न पर्युदासः, तथासति शिद्धिन्ने प्रत्यये परे इत्यर्थः स्यात्, ततश्च 'सुगलः' इत्यत्र ग्लैवातोः 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययो न स्यात्, कप्रत्ययनिमित्तमात्त्वम् आदन्तात्प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । शिति नेति प्रसज्यप्रतिपेवे तु आत्त्वस्य अनैमित्तिकतया कप्रत्ययनिमित्तकत्वाभावात् प्रथममात्त्वे कृते कप्रत्ययः सूपपादः । शितीति बहुव्रीह्याश्रयणे ग्लैवातोभवि लिटि 'भावकर्मणोः' इति तडि एशि आत्त्वे आतो लोपे जग्ले इति न सिध्येत, एशः शित्वेन तस्मिन्परे आत्त्वस्य निषेधात् ! अतः कर्मवारयमाश्रित्य इत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थं आश्रितः । एवं च पर्युदासेऽपि न क्षतिः । इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्यये विवक्षिते इत्याश्रयणेन सुगल इत्यत्र कप्रत्ययात्प्रागेव आत्त्वोपपत्तेः । 'उपदेशे' किम् ? चेता, स्तोता । 'वातोः' किम् ? गोम्याम् । 'गमेडोः' इति डोप्रत्ययोपदेशाद् उपदेशे य एच् तदन्तत्वाद् गो इत्यस्य प्राप्तिः । न च मेडादीनामुपदेशे एजन्तत्वाभावात् कथमात्त्वमिति न शङ्क्यम्, 'उदीचां माडः—' इति निर्देशेन 'नानुवन्धकृतमनेजन्तत्वम्' इति ज्ञापनादित्यास्तां तावत् । तथा च

निनयिथेति । भारद्वाजनियमादिङ्किकल्पः । आदेच उपदेशोऽशिति । 'लिटि वातोः—' इत्यतो वातोरित्यनुवृत्तमेचा विशेष्यते, तदाह एजन्तस्य धातोरिति । उपदेशे किम्, चेता । स्तोता । ननु लाक्षणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेत् । अत्राहुः—वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदीक्त-परिभाषा नाश्रीयत इति ज्ञापनार्थमुपदेशग्रहणम् । तेन 'कीडजीनां णौ' इति कृतात्वे क्रापयती-त्यादौ पुक् सिध्यतीति मनोरमाकृत् । वातोः किम्, गोम्याम् । नौम्याम् । अस्ति ह्यत्रापि गमेडोः 'ग्लानुदिभ्यां डोः' इत्युपदेशे एच् । अशितीति प्रसज्यप्रतिपेव इत्याह न तु शितीति । पर्युदासे तु जग्ले मम्ले इत्यादौ 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेवादात्त्वं न स्यादभ्यासे इकारश्च श्रूयेत । किं च सुगल इत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति कः । सुगलेत्यत्र 'आतश्चोपसर्गे' इति स्त्रिया-मङ् । सुगलान इत्यत्र 'आतो युच्' इति युच् न स्यात् । प्रत्ययनिमित्तं ह्यात्वमाद-

देशः स्यात् । दधौ । २३७२ आतो लोप इटि च । (६—४—६४)
अजाद्योर्धधातुकयोः किङ्दिटोः परयोरातो लोपः स्यात् । द्वित्वात्परत्वाल्लोपे
प्राप्ते 'द्विवचनेऽचि' (सू० २२४३) इति निषेधः । द्वित्वे कृते आलोपः ।
दधतुः दधुः । दधिय, दधाथ । दधिव दधिम । धाता । २३७३ दाधा-

प्रकृते लिटि द्वित्वादौ दधा अ इति स्थिते आत औ । औ इति लुप्तप्रथमाकम् । 'अङ्गस्य'
इत्यधिकृतं पञ्चम्या विपरिणम्यते, आत इति तद्विशेषणम्, तदन्तविधिः, तदाह आदन्ता-
द्धातोरिति । णल्प्रकृतिश्च धातुरेवेति धातुग्रहणम् । तथा च णल औत्वे वृद्धौ रूपमाह
दधाविति । दधा अतुसिति स्थिते आतो लोपः । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'दीङो
युट्-' इत्यतः अचि किङ्तीति चानुवर्तते । अचीत्यार्धधातुकविशेषणत्वात्तदादिविधिः । किङ्ति
अजाद्यार्धधातुके इटि च आतो लोप इति लभ्यते । फलितमाह अजाद्योरिति । इट
आर्धधातुकत्वं तु तदवयवत्वाद्विध्यम् । किङ्तीति च इटो न विशेषणम्, इङ्ग्रहणसामर्थ्यात् ।
'इडित्यनेन उत्तमपुरुषैकवचनम् इडागमश्च गृह्यते । 'अजाद्योः' किम् ? ग्लैधातोः कर्मणि लटि
यकि ग्लायते । 'आर्धधातुकयोः' किम् ? यान्ति वान्ति । दधौ इत्यत्र तु किङ्त्वाभावान्नल्लोपः ।
सति तस्मिन् औत्वं न स्यात् । ननु धा अतुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वादाल्लोपे सति
एकाच्त्वाभावाद् द्वित्वं न स्यादित्याशङ्क्य परिहरति द्वित्वादित्यादिना । घेद्धातुरनिट् ।
भारद्वाजनियमात् थलि वेडित्याह दधिय, दधाथेति । इट्पक्षे आल्लोपः । दधथुः दध । इतौ
सिद्धवत्कृत्याह दधिवेति । वसि आत्वे क्रादिनियमादिति आल्लोप इति भावः । दधिमेत्यपि
एवं ज्ञेयम् । धातेति । लुटि आत्वे तासादि इति भावः । धास्यति । धयतु । अधयत् ।

न्ताच्च प्रत्यय इत्यन्योन्याश्रयात् । प्रसज्यप्रतिषेधे तु न कोऽपि दोषः । 'ह्वावामश्च' इति
सूत्रेण कवाधनार्थं पुनरन्विधानं च प्रतिषेधपक्षे ज्ञापकम् । तदाहुः—अनैमित्तिकमात्वं शिति
तु प्रतिषेध इति । नन्वेवमपि एशः शित्वाज्जले मम्ले इत्यादि न सिध्यतीति चेत् ।
अत्राहुः—यदि तु शितीति बहुव्रीहिः स्यात्तदात्र स्यादेव दोषः । किं तु कर्मधारयोऽयम् ।
तथा चाशितीत्यनेत्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे नेत्यर्थः । धातुग्रहणाक्षिप्तस्य प्रत्ययस्य शितीति
कर्मधारयेण विशेषणाद्विषयसप्तम्यां तु इत्संज्ञकशकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्वमित्यर्थात्प-
र्युदासेऽपि न क्षतिरिति । आत औ णलः । इह अङ्गस्येत्यनुवर्तते । धातोरिति तु फलिता-
र्थकथनम् । आदन्तादङ्गादित्यर्थः । आतो लोप इटि च । आर्धधातुक इत्यनुवर्तते । 'दीङो
युडचि किङ्ति' इत्यतोऽचि किङ्तीति च, तदेतत्फलितमाह अजाद्योर्धधातुकयोरिति ।
अजाद्योः किम्, ग्लायते । यक् । जाग्लायते । यङ् । दासीय । डुदाओ लिङुत्तमैकवचनमिट् ।
आर्धधातुकयोः किम्, यान्ति । वान्ति । व्यतिरै । रा दाने । कर्मव्यतिहारे धातो-
र्लङुत्तमैकवचनमिट् । दधियेति । एवं च अजाद्यार्धधातुकस्य कित्वेन दधिव दधि-
मेत्यादिष्वातो लोपसिद्धावपि दधिय पपिथेत्यादिरूपसिद्धये सूत्रेऽस्मिन्निटीति ग्रहणमाव-
श्यकमिति ज्ञेयम् । यदि तु इडागम एवात्र गृह्यते व्याख्यानात्तदाऽचि किङ्तीत्येतदा-

ध्वदाप् । (१—१—२०) दारूपा वारूपाश्च वातवो घुसंज्ञाः स्युर्दाध्वेवो
विना । २३७, एलिङि । (६—४—६७) घुसंज्ञानां मास्यादीनां चैत्वं
स्यादार्धधातुके किति लिङि । वेयात् वेयास्ताम् वेयामुः । २३७५ विभाषा
घेट्श्रव्योः । (३—१—४९) आभ्यां च्लेश्चङ्वा स्यात्कर्तृवाचिनि लुङि परे ।

वयेत् । आशीलिङि घुसंज्ञाकार्यं वक्ष्यन् घुसंज्ञां दर्शयति दाधाध्वदाप् । दैत्यनेन स्वाभाविकाकारान्तयोः 'डु दाब् दाने' 'दाण् दाने' इत्यनयोः, कृतात्वयोः 'दो अवखण्डने' 'देङ् रक्षणे' इत्यनयोः लाक्षणिकयोश्च, वेत्यनेन स्वाभाविकाकारान्तस्य 'डु धान् धारणपोषणयोः' इत्यस्य, लाक्षणिकस्य 'वेट् पाने' इत्यस्य च ग्रहणम् । 'गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः' इति परिभाषावलात् तत्र दाग्रहणेन धारूपस्यापि ग्रहणाच्च । अत एव 'दो दद् घां' इत्यत्र वेणिवृत्त्यर्थं दाग्रहणमर्थवत्, दधाते हिभावविधानादेव निवृत्तिसिद्धेः, तदाह दारूपा धारूपाश्चेति । एलिङि । एरिति प्रथमान्तम् । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । घुमास्यागापाजहातिसाम् इत्यनुवर्तते । घु मा स्या गा पा जहाति सा एपां द्वन्द्वात् पष्ठीवहुवचनम्, तदाह घुसंज्ञानां मास्थादीनामिति । किति लिङीति । 'दीङो युट्—' इत्यतः कित्तीत्यनुवृत्तेरिति भावः । डितीति नानुवर्तते । लिङार्धधातुकस्य डित्त्वासंभवात् । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते विभाषा घेट् । 'च्लि लुङि' इत्यनुवर्तते । 'णिश्चिदुल्लभ्यः—' इत्यतः कर्तरि चङिति च, तदाह आभ्यामिति । घेट् श्चि आभ्यामित्यर्थः ।

ध्वधातुकस्यैव विशेषणं न तूभयोः । दाधा ध्वदाप् । इह दारूपाश्चत्वारः । डुदाब् दाने । दाण् दाने । दो अवखण्डने । देङ् रक्षणे । धारूपौ तु द्वौ । डुधान् धारणपोषणयोः । घेट् पाने । अनुवन्धानामनेकान्तत्वाद् 'आदेच उपदेशे—' इत्यात्वे दोदेङ्घेटामनुकरणे दाधारूपत्वमस्ति । एवं च दाश्च दाश्च दाश्च दाः । दाश्च धाश्च धौ । दाश्च धौ च दाधा इति विग्रहः । दापदैपौ विनेति । दाप् लवने । दैप् शोधने एतद्भिन्ना इत्यर्थः । दैपः पित्तवमिह प्रतिपेधार्थं न त्वनुदात्तार्थम् । 'अनुदात्तौ सुप्पित्तौ' इति प्रत्ययस्यैव पितोऽनुदात्तत्वात् । न च दैपो लाक्षणिकत्वाच्चास्य प्रतिपेध इति शङ्क्यम्, पित्करणस्यानर्थप्रसङ्गात् । इदमेव दैपः पित्तं 'गामादाग्रहणेऽप्यविशेषः' इति परिभाषाया ज्ञापकमित्याहुः । अदाविति किम्, दातं वह्निः । लूनमित्यर्थः । इह 'दो दद्वोः' इति दद्भावो न । अवदातं मुखम् । शुद्धमित्यर्थः । इह तु 'अच उपसर्गात्—' इति तादेशो न । एलिङि । मास्थादीनामिति । मास्यागापाजहातिसामित्यर्थः । माङ् माने गामादाग्रहणेऽप्यविशेषेऽपि माङ्मेडौ नेह गृह्येते, लिङि कित्त्वासंभवात् । घा गतिनिवृत्तौ । गै शब्दे । गाङ् गतौ इति तु न गृह्येते, लिङि कित्त्वासंभवादेव । पा पाने । ओहाक् त्यागे । पोऽन्तकर्मणि । देयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । हेयात् । अवसेयात् । आर्धधातुके किम्, मायात् । मायाताम् । मायुः । कित्तीति किम्, दासीष्ट । इह 'दीङो युट्चि—' इत्यतः किङ्गीत्यनुवर्तमानेऽपि प्रकृतोपयोगितया कित्तीत्यस्यैवानुवृत्तिः कृता । विभाषा घेट् । 'च्लि लुङि' इत्यनुवर्तते 'णिश्चि—' इत्यस्मात्कर्तरीति

‘चङि’ (सू० २३१५) इति द्वित्वम् । अदधत् अदधताम् । २३७६ विभाषा घ्राघेट्शा-
च्छासः । (२-४-७८) एभ्यः सिचो लुगवा स्यःत्परस्मैपदे परे । अधात् अधाताम् अधुः ।
२३७७ यमरमनमातां सक्च । (७-२-७६) एषां सक् स्यादेभ्यः सिच इट् च परस्मै-
पदेषु । अधासीत् अधासिष्टम् अधासिषुः । ग्लै ९०३ ग्लै ९०४ हर्षक्षये । हर्षक्षयो
धातुक्षयः । ग्लायति । जग्लौ । जग्लिथ, जग्लाय । २३७८ वाऽन्यस्य संयोगादेः ।

अदधदिति । चङि द्वित्वे आलोप इति भावः । अदधताम् अदधन् । अदधः अदधतम्
अदधत । अदधम् अदधाव अदधाम । चङ्भावपक्षे विशेषमाह विभाषा घ्रा । ‘ण्यक्षत्रियार्ष-’
इत्यतो लुगित्यनुवर्तते । ‘गातिस्था-’ इत्यतः सिचः परस्मैपदेष्वाति, तदाह एभ्य इति ।
‘घ्रागन्धोपादाने’ ‘घेट् पाने’ ‘शो तनूकरणे’ ‘छो छेदने’ ‘षो अन्तकर्मणि’ एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्च-
म्येकवचनम् । शो प्रभृतीनां कृतात्त्वानां निर्देशः । घेटः ‘गातिस्थाघुपा-’ इति नित्यं प्राप्ते
अन्येषामप्राप्ते वचनम् । अधुरिति । ‘उस्यपदान्तात्’ इति पररूपम् । अधाः अधातम् अधात् ।
अधाम् अधाव अधाम । सिचो लुगभावपक्षे आह यमरम् । यम, रम, नम, आत्, एषां
द्वन्द्वाषष्ठीबहुवचनम् । आदित्यनेन आदन्तं गृह्यते, तदाह एषां लुक् स्यादिति । सकि ककार
इत्, अकार उच्चारणार्थः । कित्त्वादन्ताव्ययः । चकारेण ‘इडित्यति-’ इत्यत इडिति
‘स्तुसुधून्भ्यः-’ इत्यतः परस्मैपदेष्वाति चानुकृष्यते । ‘अब्जेः सिचि’ इत्यतः सिचीति च ।
तच्च षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह एभ्यः सिच इट् चेति । अधासीदिति । धातोः सगा-
गमः । सिच इट्, इट ईटि इति सिज्जलोपः । अधासिष्टामिति । अपृक्तत्वाभावादीडभावात्
सिज्जलोपः । सस्य षत्वे तकारस्य ष्ट्वेन टः । अधासिषुरिति । अधासीः अधासिष्टम् अधा-
सिष्ट । अधासिषम् अधासिष्व अधाषिषम् । यद्यपि अधासीदित्यत्र सगिटोर्विधिव्यर्थ एव, तथापि
अधासिष्टामित्याद्यर्थम् आतः सगिड्विधानम् । यमादीनां तु अयंसीत्यादौ हलन्तलक्षणवृद्धेर-
भावार्थम्, अयंसिष्टामित्याद्यर्थं च । तदेतद् तत्तद्धातुषु स्पष्टीभविष्यति । अधास्यत् ग्लै ग्लै
हर्षक्षये । धातुक्षय इति । बलक्षय इत्यर्थः । अनिटाविमौ ग्लायतीति । शपि आयादेशः ।
शिद्विपयत्वादात्त्वं न । जग्लाविति । णलि आत्वे ‘आत औ णलः’ इति औभावे वृद्धि-
रिति भावः । अतुसादौ द्वित्वे कृते आतो लोपः । जग्लतुः जग्लुः । भारद्वाजनियमात्थलि

च तदाह च्लेश्चङ् वेत्यादि । अदधदिति । चङि आतो लोपः । स्वयतेरुदाहरण-
मशिविद्यद् । विभाषा घ्रा । इह ‘ण्यक्षत्रियार्ष’ इत्यतो लुगनुवर्तते, गातिस्था-
इत्यतः सिचः परस्मैपदेष्वाति च तदाह सिचो लुगवेत्यादि । परस्मैपदे किम्,
व्यत्यग्रास्त । अधुरिति । ‘आतः’ इति ज्ञेजुस् । यमरमनमातां । इह
‘आर्षधातुकस्येड्वल्लादेः’ इतीडनुवर्तते । ‘अब्जेः सिचि’ इत्यतः सिज्ग्रहणम्, स्तुसु-
धून्भ्यः’ इत्यतः परस्मैपदग्रहणं च, तदाह एभ्यः सिच इडित्यादि । अयंसीत् ।
अयंसिष्टम् । व्यरंसीत् । व्यरंसिष्टम् । अनंसीत् अनंसिष्टम् । परस्मैपदेषु कित्, उदायंस्त

(६—४—६८) घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्धातोरात् ऐत्वं वा स्यादार्धधातुके किति लिङि । ग्लायत्, ग्लेयात् । अग्लासोत् । म्लायति । घै ९०५ न्यक्करणे । न्यक्करणं तिरस्कारः । द्वै ९०६ स्वप्ने । घ्रै ९०७ तृप्ते । घ्यै ९०८ चिन्तायाम् । रै ९०९ शब्दे । स्त्यू ९१० घृयै ९११ शब्दसंघातयोः । स्त्यायति । षोपदेशस्यापि सत्त्वे कृते रूपं तुल्यम् । षोपदेशफलं तु तिष्ठयासति अतिष्ठयपदित्यत्र पत्वम् । खै ९१२ भवने । झै ९१३ जै ९१४ पै ९१५ क्षये । क्षायति । जजौ । ससौ । साता । 'घुमास्था—' (सू० २४६२) इत्यत्र 'विभाषा घ्राषट्—'

वेडित्याह जग्लिथ, जग्लायेति । इट्पक्षे आह्लोपः । जग्लथुः जगल । जग्लौ जग्लिव जग्लिम । ग्लाता । ग्लास्यति । ग्लायतु । अग्लायत् । ग्लायेत् । आशीर्लिङि आत्वे कृते ग्लायत् इति स्थिते चाऽन्यस्य । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'एलिङि' इत्यनुवर्तते । एरिति प्रथमान्तम् । 'आतो लोप इटि च' इत्यत आत इत्यनुवर्तते । कस्मादन्यस्येत्यपेक्षायां 'घुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति प्रकृतत्वात्तेभ्योज्यस्येति लभ्यते, तदाह घुमास्थादेरित्यादिना । कितीति । 'दीडो युडि विडिति' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । डित्तीति तु नानुवर्तते, लिङार्धधातुकस्य डित्त्वासंभवात् । अग्लासीदिति । यमरमेत्यादन्तत्वात् सगिटौ । अग्लासिष्टाम् अग्लासिपुरित्यादि । अग्लास्यत । म्लायतीति । ग्लैधातोरेव रूपाणीति भावः । घै न्यक्करण इति । यकारमध्योज्यम् । इत आरभ्य ऐकारान्तानां संयोगादीनां ग्लैवदेव रूपाणि प्रत्येतव्यानि । 'रै 'शब्दे' इत्यादीनां तु असंयोगादीनाम् आशीर्लिङि 'वान्यस्य संयोगादेः' इत्येत्वं न भवति रायादित्यादि रूपमिति विशेषः । स्त्यू घृयै इति । षोपदेशेषु तस्याधातोः पयुंदासादाद्यो न षोपदेशः । द्वितीयस्तु षोपदेशः । तकारस्य घृत्वसंपन्नटकारनिर्देशः । सत्त्वे कृते इति । 'धात्वादेः—' इति षस्य सकारे सति निमित्तापायात् घृत्वनिवृत्तिरिति भावः । तिष्ठयासतीति । घृयैधातोः कृतसत्त्वात् सनि आत्वे स्त्या स इति सन्नन्ताल्लटि तिपि शपि 'सन्यङोः' इति द्वित्वे 'शपूर्वाः खयः' इति सकारयकारनिवृत्तौ तास्त्यासति इति स्थिते अभ्यासह्रस्वे 'सन्यतः' इति इत्वे सकारस्य इणः परत्वादादेशसकारत्वाच्च षत्वे तिष्ठयासतीति रूपम् । स्वाभाविकसकारादित्वे त्वादेशसकारादित्वाभावात् षत्वं न स्यादिति भावः अतिष्ठयपदिति । घृयैधातोः कृतसत्त्वात् णौ आत्वे 'अर्तिह्ली—' इति पुकि स्त्यापि इति ण्यन्ताद् लुङि अडागमे तिपि 'इतश्च' इति इकारलोपे 'णिश्चिद्रुस्रुभ्यः—' इति च्लेश्चङि 'जेरनिटि' इति णिलोपे 'णौ चङ्युपधायाः—' ह्रस्वे 'चङि' इति स्त्यप् इत्यस्य द्वित्वे 'शपूर्वाः—' इति सकारस्यकारपकाराणां निवृत्तौ सत्यां 'सन्यतः' इति इत्वे इणः परत्वादादेशसकारत्वाच्च सस्य षत्वे तस्य घृत्वे अतिष्ठयपदिति रूपम् । स्वाभाविकसकारत्वे त्वादेशसकारत्वाभावात् षत्वं न स्यादिति भावः । जजौ ससाविति । जैधातोः पैधातोश्च णलि आत्वे आरम् । अरंस्त । अरंसाताम् । वान्यस्य । अन्यस्य किम्, स्थेयात् । घै न्यक्करणे । घ्यायति । दद्यौ । अद्यासीत् । घुमास्थेत्यत्रेति । व्याख्यानात्तन्त्रान्तरे जहातिस्य-

(सू० २३७६) इत्यत्र च स्थतेरेव ग्रहणं न त्वस्य । तेन एत्त्वसिज्जुक्कौ न । सायात् । असासीत् । कै ९१६ गै ९१७ शब्दे । गयात् । अगासीत् । शै ७१८ श्रै ९१९ पाके । पै ९२० ओ वै ९२१ शोपणे । पायात् । अपासीत् । 'धुमास्या-' (सू० २४६२) इतीत्वम्, तदयवाद 'एलिङि' (सू० २३७४) इत्येत्वम्, 'गतिस्था-' (सू० २२२३) इति सिज्जुक् च न । पारूपस्य लाभणिकत्वात् । ष्टै ९२२ वेष्टने । स्तायति । ण्यै ९२३ वेष्टने । शांभायां च इत्येकं स्नायति । दैप् ९२४ शोधने । दायति । अघुत्वादेत्त्वसिज्जुक्कौ न । दायात् । अदासीत् । पा ९२५ पाने । 'पाघ्राध्मा-' (सू० २३६०) इति पिवादेशः । तस्योदन्तत्वान्नोपवागुणः ।

द्वित्वादौ वृद्धिरिति भावः । ननु 'एलिङि' इत्यत्र 'धुमास्थागापाजहातिसाम्-' इत्यनुवृत्त्या सैधातोराशीर्लिङि सायादित्यत्र एत्वं स्यात् । तथा लुङि सगिटोः असासीद् असासिष्टामित्येव इष्यते । तत्र 'विभापा घ्रावेट्-शाच्छासः' इति सिचः पाक्षिके लुकि असान् असातामित्यपि प्रसज्येत्येत्यत आह धुमास्थेत्यत्रेत्यादि । स्यतेरिति । 'षो अन्तकर्मणि' इति श्यन्विकरणस्येत्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । 'विभापा घ्रावेट्-' इत्यत्र श्यन्विकरणाभ्यां साहचर्याच्च । पै ओवै शोपणे । पायति । वायति । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वार्थमोदित्वम् । ननु पैधातोः कर्मणि लटि यकि आत्वे पायते इत्यत्र 'धुमास्थागापाजहातिसां हलि' इति ईत्वं स्यात् । तथा आशीर्लिङि पायाद् इत्यत्र 'एलिङि' इति एत्वं स्यात्, तत्रापि 'धुमास्थागापाजहातिसाम्-' इत्यनुवृत्तेः । तथा लुङि अपासीदित्यत्र 'गतिस्था-' इति सिचो लुकि 'यमरम्-' इति इटः अभावात्तत्त्वंनियोगशिष्टः सगपि न स्यादित्यत आह धुमास्थेती-त्त्वमित्यादिना । पारूपस्येति । उदाहृतमूत्रत्रये लक्षणप्रतिपदोत्तरपरिभाषया आ न्तत्वेन उपदिष्टस्यैव पाधातोर्ग्रहणम्, ननु पैधातोः कृतात्वस्येति भावः । एवं च प्रकृते पैधातोराशीर्लिङि पायादित्येव रूपम् । लुङि सगिटोः अपासीत्, अपासिष्टामित्येव रूपम् । ष्टै वेष्टन इति । षोपदेशोऽयम् कृतण्डुत्वनिर्देशः । वत्वे कृते ष्टुत्वनिवृत्तिः, तदाह स्तायतीति । ण्यैवातुरपि षोपदेशः कृतण्डुत्वनिर्देशः । सत्वे कृत्वे ष्टुत्वनिवृत्तिः, तदाह स्नायतीति । दैप् शोधने । अघुत्वादिति । घुसंज्ञाविधौ दाब्दैपौ विनेत्युक्तेरिति भावः । पा पाने । पिवादेश इति । शिद्विपय इति शेषः । तस्येति । पिवादेशस्य अदन्तत्वाद् न लघूपधगुण इति भाष्ये स्पष्टम् । अनिड्यम् । पपौ पपतुः पपुः । भारद्वाजनियमात् थलि वेट्-पपिथ, पपाथ पपथुः पप । पपौ पपिव पपिम । ऋादिनियमादिट् । पाता । पास्यति । पिबतु । अपिबत् । पिबेत् । आशीर्लिङि 'एलिङि' इत्येत्वमभिप्रेत्याह पेयादिति ।

तीनामिति श्यना निर्देशाच्चेति भावः । विभापा घ्रेति । श्यन्विकरणाभ्यां शाच्छा-भ्यां साहचर्यादिति भावः । एवं शाच्छासेति युग्विधावपि स्यतेरेव ग्रहणमिति बोध्यम् । तेनास्य धातोः 'अतिह्री-' इति पुगेव । सापयति । पै औवै । पायति । वायति । शुष्यतीत्यर्थः । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । वानम् 'शुष्के वानमुभे' 'शु' इत्यमरः अदत्तन्त्वादिति । केचित्तु अङ्गवृत्तपरिभाषयापि गुणाभावं

पिबति । पेयात् । अपात् । घ्रा ९२६ गन्धोपादाने । जिब्रति । घ्रायात्, घ्रेयात् । अघ्रात्, अघ्रासीत् । घ्मा ९२७ शब्दाग्निसंयोगयोः । घमति । घ्मा ९२८ गतिनिवृत्तौ । तिष्ठति । 'स्यादिष्वभ्यासेन—' (सू० २२७७) इति पत्वम्, अवितृष्टौ । 'उपसर्गात्—' (सू० २२७०) इति पत्वम्, अविष्ठाता । स्थेयात् । घ्ना ९२९ अभ्यासे । मनति । दाण् ९३० दाने । प्रणियच्छति देयात् । अदात् । हवृ ९३१ कौटिल्ये । ह्वरति । २३७६ ऋतश्च संयोगादेर्गुणः । (७-४-१०)

'गातिस्या—' इति सिचो लुगित्यभिप्रेत्याह अपादिति । अपातान् । अपुः । अपाः अपातम् अपात । अपाम् अपाव अपाम । अपास्यत् । घ्रा गन्धोपादाने । 'पात्राघ्मा—' इति शिद्धिपये जिब्रदेशः, तदाह जिब्रतीति । अनिड्यम् । जत्रौ जत्रतुः जत्रुः । भारद्वाज-नियमात् यलि वेट्—जत्रिय, जत्राय जत्रयुः जत्र । जत्रौ जत्रिव जत्रिम । क्वादिनियमादिद् । घ्राता । घ्रास्यति । जिब्रतु । जिब्रेत् । आशीर्लिङि 'वाज्यस्य संयोगादेः' इत्येत्त्वविकल्पं मत्वा आह घ्रायात्, घ्रेयादिति । 'विभाषा घ्रावेट्—' इति सिचो वा लुक् । लुग-भावपक्षे आदस्तत्वात्सगिदौ, तदाह अघ्रात् अघ्रासीदिति । घ्रावानुरनिट् । 'पात्राघ्मा—' इति शिद्धिपये घमादेशः, तदाह घमतीति । दध्मौ दध्मतुः दध्नुः । दध्मिथ, दध्माथ दध्मयुः दध्म । दध्मौ दध्मिव दध्मिम । घ्माता । घ्मास्यति । घमतु । अवमत । वमेत् । घ्मायात्, घ्मेयाद् । अघ्मासीत् । अघ्मास्यत् । घ्रावानुः पोपदेशः कृतप्पुट्वनिर्देशः । शिद्धिपये 'पात्रा—' इति तिष्ठादेशः, तदाह तिष्ठतीति । तस्यौ । अवितृष्ठावित्यत्र इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावेऽपि पत्वमाह स्थादिष्विति । तस्यतुः तस्युः । तस्यिय, तस्ययुः तस्य । तस्यौ तस्यिव तस्यिम । स्याता । अविष्ठातेत्यत्र 'सात्पदाद्योः' इति पत्वनिपेयमात्राङ्क्याह उपसर्गादिति पत्वमिति । स्यास्यति । तिष्ठतु । अतिष्ठत् । तिष्ठेत् । आशीर्लिङि संयोगादित्वेऽपि बुमास्यादेरन्यत्वाभावा-देत्त्वविकल्पो न, किन्तु 'एलिङि' इति नित्यमेव एत्वम् तदाह स्थेयादिति । 'गातिस्या—' इति सिचो लुक् । अस्यात् । अस्यास्यत् । घ्ना अभ्यास इति । अयमप्यनिट् । 'पात्रा—' इति शिद्धिपये मनादेशः तदाह मनतीति । मन्नौ मन्नतुः मन्नुः । मन्निय, मन्नाय मन्नयुः मन्न । मन्नौ मन्निव मन्निम । घ्राता । घ्रास्यति । मनतु । अमनत् । मनेत् । घ्रायात्, घ्रेयात्, अघ्रासीत् । अघ्रास्यत् । दाण् दान इति । अयमप्यनिट् । 'पात्रा—' इति शिद्धिपये यच्छादेशः । प्रणियच्छतीति । 'नगंद—' इति णत्वम् । ददौ ददतुः ददुः । ददिय, ददाथ ददयुः दद । ददौ ददिव ददिम । दाता । दास्यति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । आशीर्लिङि 'एलिङि' इत्येत्त्वं मत्वा आह देयादिति ।

समर्थयन्ति । घ्रा गन्धोपादाने । गन्धोपादानं गन्धग्रहणम् । नन्वेवं कर्मणो वात्वर्ये-नोपसंग्रहादकर्मकत्वेन 'जिब्रति कुसुमम्' इत्यादिप्रयोगो न सिध्येदिति चेत् । अत्राहुः—यद्वात्वर्येण कर्तृनिष्ठकर्मण उपसंग्रहस्तस्यैव वातोरकर्मकत्वं नान्यस्य । भवति हि जीवति नृत्यतीत्यादेरकर्मकत्वम् । तदर्थोपसंगृहीतकर्मणः कर्तृनिष्ठत्वात् घ्रावातोः कर्मणस्त्वतयात्वान्नाकर्मकतेति । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः । शब्दशब्देन तदनुकूलो

ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्याल्लिटि । किदर्थमपीदं परत्वाण्यपि भवति ।
रपरत्वम् । उपधावृद्धिः । जह्वार जह्वरतुः जह्वरः । जह्वर्थः । ह्वर्ता । 'ऋदन्तोः
स्ये' (सू० २३६६) ह्वरिष्यति २३८० गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः । (७—४—२९)
अर्तः संयोगादेरऋदन्तस्य च गुणः स्याद्यकि यादावार्धधातुके लिङि च । ह्वर्यात् ।

'गातिस्था—' इति सिचो लुक् मत्वा आह अदादिति । ह्व कौटिल्य इति । अयमप्य-
निट् । ह्वरतीति । शपि गुणे रपरत्वम् । ऋतश्च । लिटीति । 'दयतेदिगि लिटि'
इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ननु तिप्सिप्सिप्सु सार्वधातुकयोरित्येव गुणे सिद्धे किमर्थमिद-
मित्यत आह किदर्थमपीदमिति । अनुसादिकिदर्थं णलाद्यकिदर्थं चेत्यर्थः । ननु अस्य
गुणस्य अनुसादिषु चरितार्थत्वाद् णलि 'अचो ङिति' इति वृद्धिप्रसङ्गात्कथं णलि अयं गुण
इत्यत आह परत्वाण्यपि भवतीति । 'अचो ङिति' इति वृद्धयपेक्षया अस्य गुणस्य
परत्वादित्यर्थः । तर्ह जह्वार इति कथमित्यत आह उपधावृद्धिरिति । 'अत उपधायाः'
इत्यनेनेति शेषः । जह्वर्थेति । क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्—' इति 'ऋतो
भारद्वाजस्य' इति च निषेधादिति भावः । जह्वरथुः जह्वर । जह्वार, जह्वर जह्वरिव
जह्वरिम । क्रादिनियमादिट् । ह्वरतु । अह्वरत् । ह्वरेत् । आशीर्लिङि ह्व्यात् इति स्थिते
कित्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते—गुणोऽर्ति । भौवादिको जौहोत्यादिकश्च ऋधातुः अर्तीत्यनेन गृह्यते ।
लुका निर्देशस्तु न विवक्षितः । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतम् । 'रोङ्' इत्यत ऋत इत्यनुवर्तते ।
तच्च अङ्गविशेषणम्, तदन्तविधिः, ऋदन्तस्याङ्गस्येति लभ्यते । संयोगाद्योरित्यपि
तद्विशेषणम् । 'अकृत्सार्वधातुकयो—' इत्यतः असार्वधातुकग्रहणमनुवर्तते । आर्ध-
धातुके इति लभ्यते । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इत्यतो यकि लिङीति च लभ्यते ।
'अयङ् यि ङिति' इत्यतो यीति सप्तम्यन्तमनुवर्तते । आर्धधातुकविशेषणत्वात्तदादि
वायुरिह गृह्यते । तेन शङ्खं धमतीतिवद् मृदङ्गं धमतीति प्रयोगो नेत्याहुः । अग्निसंयोगे सुवर्णं
धमति । अग्निना संयुनक्तीत्यर्थः । स्थेयादिति । 'एलिङि' इति नित्यमेत्वम् । लुङि अस्थात् ।
म्ना अभ्यासे । मनति । विद्यामभ्यस्यतीत्यर्थः । मन्तौ । अम्नासीत् । अदादिति । 'गातिस्था—'
इति सिचो लुक् । ऋतश्च । संयोगादेः किम्, चक्रुः । चक्रुः । तपरकरणं स्पष्टार्थम् ।
स्तम् इत्यादेर्लिटि तस्तरतुरित्यादौ 'ऋच्छत्यताम्' इति गुणस्य जायमानत्वात् । चकारो
मन्दप्रयोजनः । 'दयतेदिगिलिटि' इत्यतोऽनुवर्तनादाह गुणः स्याल्लिटीति । अवृद्धिनिमित्ते
लिटीति प्राचो व्याख्यानं तु नादर्थव्यम् । न च स्वविषये वृद्धिर्वाधिकेति फलितार्थकथनपरतया
तदुक्तिः संगच्छत इति वाच्यम् । परत्वेन गुणस्यैव न्याय्यत्वादिति भावः । गुणोऽर्ति ।
अर्तीति भ्वादिह्याद्योर्ग्रहणम् । लुका निर्देशस्तु सौत्रः । ऋग्रहणे कर्तव्ये दित्वा निर्देशो
यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । 'रोङ् ऋतः' इत्यस्मादृत इति वर्तते, तच्च संयोगादित्वेन विशेष्यते, तदाह
संयोगादेरिति । अर्तिसंयोगाद्यो र इत्यकारे विधेये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् ।
'अयङ् यि ङिति' इति सूत्राद् यीत्यनुवर्तते । तच्च लिङो विशेषणम् । 'रिङ्
शयग्लिङ्क्षु' इति सूत्राद्यग्रहणस्य लिङ्ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह यकिः

अह्वार्पीत् । अह्वार्ष्टम् । स्मृ ९३२ शब्दोपतापयोः । 'स्वरतिमृति—' (सू० २२७९)
इति वेद । सस्वरिथ, सस्वर्य । वमयोस्तु । २३८१ श्र्युकः विक्रति । (७—२—११)
श्रिञ् एकाच उगन्ताच्च परयोऽगित्कितोरिण्ण स्यात् परमपि स्वरत्यादिविकल्पं
वाधित्वा पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमा-

विधिः, तदाह अर्तेरित्यादिना । तथा च ह्व यात् इति स्थिते गुणे रपरत्वे रूपमाह ह्वया-
दिति । अह्वार्पीदिति । सिचि वृद्धिः, रपरत्वं पत्वम् । अह्वारिष्यत् । स्मृ शब्दोपता-
पयोरिति । अयमप्यनिट् । स्वरति । लिटि तु कित्यपि गुणः । णलि तु कृते गुणे रपरत्वे
उपधावृद्धिः । सस्वार सस्वरतुः सस्वरः । यलि तु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अवस्तास्वत्—
इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति च नित्यनिषेधे प्राप्ते आह स्वरतिसूतीति वेडिति ।
सस्वरिथ, सस्वर्येति । सस्वरयुः सस्वर । सस्वार, सस्वर । इत्यपि ज्ञेयम् । वमयो-
स्त्विति । क्रादिनियमान्नित्यमिडित्यन्वयः । अत्र ईर्णपेवं शङ्कितुमाह । श्र्युकः विक्रति ।
श्रिश्च उक् चेति समाहारद्वन्द्वात् पष्ठी । उक् प्रत्याहारः 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतं पञ्चम्या
विपरिणतम् उका विशेष्यते । तदन्तविधिः । 'एकाच उपदेशे—' इत्यत एकाच इत्यनुवृत्तम्
इगन्तेऽन्वेति । 'नेड्वशि कृति' इत्यतो नेडिति । क्तितीति सप्तमी पष्ठ्यर्थे । ग् च क् च क्तौ
तौ इतौ यस्येति विग्रहः । गकारस्य चत्वेन निर्देशः, तदाह श्रिञ् एकाच इत्यादिना ।
'गकारप्रश्नेषः' किम् ? भूष्णुः । 'ग्लाजिस्थश्च रस्नुः' इति चकाराद् भूधातोः रस्नुः । तस्य
गित्वादिट् न । कित्वे तु स्यास्नुरित्यत्र 'घुमास्था—' इति ईत् स्यात् । इण्ण स्यादित्यनन्तरम्
अनेन निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । नन्विद्यं शङ्का न युज्यते, 'श्र्युकः विक्रति' इति निषेधं वाधित्वा
परत्वात् 'स्वरतिसूति—' इति विकल्पस्य प्राप्तेरित्यत आह परमपीत्यादि सामर्थ्यादि-
त्यन्तम् । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात्परमपि स्वरत्यादिविकल्पं वाधित्वा अनेन
निषेधे प्राप्ते इत्यन्वयः । 'आर्धधातुकस्येड्—' इत्यादिविधिकाण्डात्प्रागेव 'नेड्वशि कृति' इत्या-
दिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यात् 'स्वरति—' इति विकल्पोऽप्यनेन वाच्यत इत्यर्थः । परमपीत्यादिः

यादाविति । आर्धधातुके इत्येतद् 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इत्यनुवृत्तिपर्यालोचनया फलितार्थ-
कयनमिति ज्ञेयम् । संयोगादेरिति किम्, क्रियात् । यादीति किम्, संस्कृपीट् । आर्धधातुके किम्,
इयूयात् । स्मृ । उपतापो रोगः श्र्युकः । किति । 'एकाच उपदेश—' इत्यत एकाच इत्यनु-
वर्तते, तच्च उको विशेषणमित्याह एकाच उगन्तादिति । श्रितः । श्रितवान् । श्रित्वा ।
भूतः । भूत्वा । भूतिः । गित्युदाहरणम्—'भूष्णुः । 'ग्लाजिस्थश्च—' इति रस्नुः । स च गिङ्-
वति न कित्, स्यास्नुरित्यत्र 'घुमास्था—' इतीत्वप्रसङ्गात् । एकाच इति किम्, जागरितः ।
जागरितवान् । ऊर्णोतिस्तु नुवद्भावेन ऊर्णुतुः ऊर्णुतवान् इति सिध्यति । उगन्तात्किम्, शयतिः,
शयितवान् । पुरस्तादित्यादि । 'आर्धधातुकस्येड्वलदेः' इत्यादिविधिकाण्डात्प्रागेव
'नेड्वशि कृति' इत्यादिप्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादित्यर्थः । निषेधे प्राप्त इति । स्मृतः ।

नित्यमिट् । सस्वरिव सस्वरिम । परत्वाद् 'ऋद्धनोः स्ये' (सू० २३६६) इति नित्यमिट् । स्वरिष्यति । स्वर्यात् । अस्वारीत् अस्वारिष्टाम् । अस्वार्पीत् अस्वार्ष्टाम् । स्मृ ९३३ चिन्तायाम् । 'ह्र्' ९३४ संवरणे । ख ९३५ गतौ । क्वादि-
त्वान्नेट्, ससर्थ । सस्रव । रिङ्, स्रियात् । असापीत् । असाष्टीम् । २३८२
सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च । (३—१—५६) एभ्यश्चल्लेरङ् स्यात्कर्तरि लुङि ।
इह लुप्तशपा शासिना साहचर्यात् सत्यर्ती जौहोत्यादिकावेव गृह्येते । तेन

प्राप्ते इत्यन्तः शङ्काग्रन्थः । परिहरति क्वादिनियमान्नित्यमिडिति । प्रकृत्याश्रयः प्रत्यया-
श्रयो वा यावान् इण्निषेधः स लिटि चेत् तर्हि क्वादिभ्य एवेत्युक्तत्वादिति भावः । लुटि
स्वरिता स्वर्ता । लुटि स्ये 'स्वरति—' इति विकल्पं निरस्यति परत्वादिति । स्वरतु ।
अस्वरत् । स्वरेत् । स्वर्यादिति । आशीर्लिङि 'गुणोऽतिसंयोगाच्चोः' इति गुणः । अस्वारी-
दिति । 'स्वरति—' इति इट्पक्षे वृद्धिरिति भावः । अस्वार्पीदिति । इडभावे 'सिचि
वृद्धिः—' इति वृद्धिरिति भावः । खृ चिन्तायामिति । अयमप्यनिट् । स्मरति । लिटि
'ऋतश्च—' इति कित्यपि गुणः । णलि तु गुणे उपधावृद्धिः । सस्मार सस्मरतुः सस्मरुः ।
ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि क्वादिनियमप्राप्तस्य इट्ः यलि नित्यनिषेधः । सस्मर्थ सस्मरथुः
सस्मर । सस्मार, सस्मर सस्मरिव सस्मरिम । स्मर्ता । लुटि स्ये 'ऋद्धनोः—' इति इट्—
स्मरिष्यति । स्मरतु । अस्मरत् । स्मरेत् । आशीर्लिङि 'गुणोऽतिसंयोगाच्चोः' इति गुणः— स्मर्यात् ।
लुङि सिचि वृद्धौ रपरत्वम्—अस्मार्पीत् । अस्मरिष्यत् । ह्र् संवरण इति । अयमपि स्मृथा-
तुवत् । स्मृ गताविति । ऋदन्तोऽयमनिट् । सरति । लिटि संयोगादित्वाभावाद् ऋतश्चेति
गुणो न । ससार सस्रतुः सस्रुः । क्वादित्वान्नेडिति । स्रधातोः क्वादिस्थत्वादिति भावः ।
ससर्थेति । क्वादित्वात्थत्यपि नित्यं निषेध इति भावः । सस्रथुः सस्र । ससार, ससर
सस्रव सस्रम — इत्यपि ज्ञेयम् । सर्ता । लुटि 'ऋद्धनोः—' इति इट्—सरिष्यति । सरतु ।
असरत् । सरेत् । आशीर्लिङि संयोगादित्वाभावाद् 'गुणोऽतिसंयोगाच्चोः' इति न गुणः । किंतु
'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङित्याह रिङिति । स्रियादिति । रीङि प्रकृते रिङ्विधि-
सामर्थ्यान्न दीर्घ इति भावः । असापीदिति । सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अत्र
ल्लेरङमात्राद्धितुमाह सर्ति । ल्लि लुङीत्यनुवर्तते । 'णिश्चिद्रुसुभ्यः—' इत्यतः कर्तरि,
चङिति । तदाह एभ्य इति । ततश्च प्रकृते असापीदित्यत्र अङ् स्यादिति शङ्का
सूचिता । तां परिहरति इह लुप्तेत्यादिना । इह अङ्विधौ शास्तीत्यनेन लुप्त-
विकरणः शासिगृह्यते इति निर्विवादम्, तस्य विकरणान्तराभावात् । एवं च

सूतः । धूत इत्यादौ यथेति भावः । ख गतौ । सरति । सरिष्यति । सर्तिशा-
स्त्यर्ति । परस्मैपदेऽप्यति न संबध्यते । पुपादियोगादस्य पृथक्करणात् । आङ्ः
शासु । इच्छायामित्यस्यात्र न ग्रहणं किं तु सत्यर्तिभ्यां साहचर्यात्परस्मैपदिनः

१ क्वचित्तु 'ह्र्' इति पाठः । वातुपांठे तु 'वृ' इत्युपलभ्यते ।

भवाद्योर्नाङ् । शीघ्रगतौ तु 'पात्राव्मा-' (सू० २३६०) इति शिति धौरादेशः ।
 वावति । ऋ १३६ गतिप्रापणयोः । ऋच्छति । २३८० ऋच्छत्युताम् ।
 (७-४-११) तौदादिकस्य ऋच्छतेः ऋवातोः ऋतां च गुणः स्याल्लिटि । णलि
 प्राग्वदुपधावृद्धिः । आर आरतुः आरुः । २३८४ इडन्त्यतिव्ययतीनाम् ।

तत्साहचर्यात् स्रवातुः ऋवातुश्च जौहोत्यादिकौ श्रुविकरणावेव गृह्यते इत्यर्थः, लुप्तविकरणत्व-
 साम्यादिति भावः तेनेति । लुप्तविकरणयोरेव ग्रहणेन भवाद्विगणस्ययोः स्रवातुः ऋवातोरङ्
 नेत्यर्थः । तदेवं स्रवातोर्गतिसामान्यवृत्तेरुक्तानि रूपाणि । यदि शीघ्रगतौ स्रवातुः, तदा तस्य
 विशेषमाह शीघ्रगतौ त्विति । धौरादेश इति । धौशब्दस्य धौरिति प्रथमान्तम् । धौ
 इत्यौकारान्त आदेश इत्यर्थः । 'पात्रा-' इति सूत्रे सर्तीति शितपा निर्देशः । लुप्तविकरणनिर्दे-
 शस्तु अविवक्षित इति भावः । 'सर्तव्वेगितायां गतौ वावादेशः' इति वार्तिकमभिप्रेत्येदम् ।
 धावतीति । शपि स्रवातोर्धौ भावे आवादेशः । वावतु । अवावत् । वावेत् । ऋगतिप्राप-
 णयोः । अनिट् । 'पात्राव्मा-' इति शिद्विषये ऋच्छादेशः, तदाह ऋच्छतीति । ननु ऋ
 अतुस् इति स्थिते द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे आ ऋ अतुस् इति
 स्थिते 'असंयोगात्-' इति कित्वादुत्तरखण्डस्य गुणाभावे यणं वाधित्वा परत्वादाद् गुणे अरतु-
 रिति स्यादित्यतस्तत्र गुणविधानमाह ऋच्छत्युताम् । 'दयतेर्दिगि लिटि' इत्यतो लिटीति
 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इत्यतो गुण इति चानुवर्तते । ऋच्छति ऋ ऋद् एपां द्वन्द्वाद्बहुवचनम् ।
 बहुवचनादेव ऋकारप्रश्लेषो गम्यते । प्रश्लिष्टेन च ऋकारेण ऋवातुरेव गृह्यते । ऋवणान्तिवा-
 तुग्रहणे 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इत्यस्य वैयर्थ्यात् । 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेपु' इति तौदा-
 दिकस्य ऋच्छतीति शितपा निर्देशः । भौवादिकस्य वातोस्तु ऋग्रहणेनैव सिद्धेः, तदाह तौदा-
 दिकस्य ऋच्छतेरित्यादिना । किदर्थमपीदं सूत्रं परत्वादकित्यपि भवति । भल्लि प्राग्व-
 दिति । 'ह्व त्कौटिल्ये' इत्यत्र उक्तया रीत्या कित्सु चरितार्थोऽप्ययं गुणः 'अचो णिति' इति
 वृद्धयपेक्षया परत्वाद् णल्यपि भवति । ततो रपरत्वे उपधावृद्धिरित्यर्थः । आरेति । ऋवा-
 तोल्लिटि तिपो णलि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे उत्तरखण्डस्य वृद्धौ
 रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । आरतुरिति । पूर्ववद् द्वित्वादौ आ ऋ अतुसिति स्थिते
 कित्वाद् गुणनिपेवे प्राप्ते 'ऋच्छत्युताम्' इति गुणे रपरत्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । आरुति-
 येष्वम् । यलि तु क्रादिनियमप्राप्तस्य इटः 'अचस्तास्वत्-' इति ऋदन्तत्वाद् भारद्वाज-
 मतेऽपि निपेवे प्राप्ते आह इडन्त्यति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'अचस्तास्वत्-' इत्यतः
 यलीत्यनुवर्तते । 'विभाषा स्रजिह्वोः' इति पूर्वसूत्राद्विभाषाग्रहणमस्वरितत्वान्नानुव-
 र्तते, तदाह अद् ऋ इत्यादिना । 'आर्घवातुकश्येत्-' इत्यनुवृत्तौ पुनरिङ्ग्रहणं
 तु 'न वृद्धयश्चतुर्थ्यः' इत्यतो नेत्यनुवृत्तये इत्याहुः । आरिथेति । आरथुः

शासेरेवेत्याहुः । असरत् । अशिपत् । आरत् । प्राग्वदिति । किदर्थमारब्धोऽपि
 गुणः परत्वाणल्यपि भवति । रपरत्वम् । तत् उपधावृद्धिरित्यर्थः । नित्यमिट

(७ २-६६) अद् ऋ व्येन् एभ्यस्थलो नित्यमिद् स्यात् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । अर्यात् । आर्षीत् । आर्षाम् । गृ ९३७ घृ ९३८ सेचने । गरति । जगार । जगर्थ । जग्रिव । रिङ् । ग्रियात् । अगार्षीत् । घृ ९३९ हूर्छने । सु ९४० गतौ । सुस्रोथ । सुस्रुव । सूयात् । 'णिश्चि—' (सु० २३१२) इति चङ् । लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङ्, असुस्रुवत् । पु ९४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रस-

आरुः । आर आरिव आरिम । ऋादिनियमादिट् । अरिष्यतीति । 'ऋद्धनोः—' इति इट् । ऋच्छत् । आच्छत् । अर्यादिति । 'गुणोऽर्ति—' इति गुणे रपरत्वमिति भावः । आर्षीदिति । सिचि वृद्धिः । 'सर्तिंशास्यतिभ्यश्च' इति अङ् तु न, तत्र भौवादिकस्य ऋधातोर्न ग्रहणमित्यनुपदमेवोक्तेरिति भावः । आरिष्यत् । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इट् । गृ घृ सेचने । गरतीति । जगार । असंयोगादित्वाद् 'ऋतश्च—' इति गुणो न । जग्रतुः जग्रुः । ऋादिनियमेन इटि प्राप्ते 'अचस्तास्वत्—' इति नेट् । ऋदन्तत्वाद्भारद्वाजमतेऽपि नेट्, तदाह जगर्थेति । जग्रथुः जग्र । जगार, जगर । जग्रिवेति । ऋादिनियमादिट्, जग्रिम । गर्ता । गरिष्यति । 'ऋद्धनोः—' इति इट् । गरतु । अगरत् । गरेत् । रिङिति । आशीर्लिङि असंयोगादित्वाद् 'गुणोऽर्ति—' इति गुणाभावे 'रिङ् शयगिल्ङ्क्षु' इति रिङित्यर्थः । ग्रियादिति । रीङि प्रकृते रिङ्विधेर्न दीर्घः । अगार्षीदिति । सिचि वृद्धौ रपरत्वम् । अगार्षाम् । अगरिष्यत् । 'ऋद्धनोः—' इति इट् । घृधातोस्तु भौवादिकस्य घृतं घर्मः घृणा इत्यत्रैव प्रयोगः, नान्यत्रेति 'तृज्वत्क्रोष्टुः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ध्वृ हूर्छनं इति । हूर्छनं कुटिलीभवनम् । ध्वरति । दध्वार । 'ऋतश्च—' इति गुणः । दध्वरतुः दध्वरुः । थलि 'अचस्तास्वत्—' इति ऋादिनियमप्राप्त इट् न । ऋदन्तत्वाच्च भारद्वाजमतेऽपि नेट् । दध्वर्थं दध्वरथुः दध्वर । दध्वार, दध्वर दध्वरिव दध्वरिम । ऋादिनियमादिट् । ध्वर्ता । 'ऋद्धनोः—' इति इट्-ध्वरिष्यति । ध्वरतु । अध्वरत् । ध्वरेत् । आशीर्लिङि 'गुणोऽर्ति—' इति गुणः । ध्वर्यात् । अध्वार्षीत् । अध्वरिष्यत् । सु गतौ । अनिद् । स्रवति । सुस्राव । अतुसादौ कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् । सुस्रुवतुः सुस्रुवुः । ऋादित्वाच्चेट्, तदाह सुस्रोथेति । सुस्रुवथुः सुस्रुव । सुस्राव, सुस्रव । सुस्रुवेति । ऋादित्वाच्चेट् । सुस्रुमेत्यपि ज्ञेयम् स्रोता । स्रोष्यति । स्रवतु । अस्रवत् । स्रवेत् । सूयादिति । 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इति दीर्घ इति भावः । लुङि विशेषमाह णिश्चीति । चङिति । 'चङि' इति द्वित्वमित्यपि द्रष्टव्यम् । ननु असुस्रु अ त् इति स्थिते रेफादुत्तरस्य उकारस्य 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणस्य चङ्निमित्तकस्य ङित्त्वान्निषेधेऽपि उवङपेक्षया परत्वात् तिपं निमित्तोक्त्य रेफादुकारस्य लघूपधगुणः स्यादित्यत आह लघूपधगुणादन्तरङ्गत्वादुवङिति । वहिर्भूततिवपेक्षत्वात्लघूपधगुणो वहिरङ्गः । अन्तर्गतचङपेक्षत्वादुवङन्तरङ्गः । अत उवङेव भवति । परादन्तरङ्गस्य वलवत्त्वादिति भावः । असुस्रुवदिति । अस्रोष्यत् ।

स्यादिति । 'विभाषा सृजिदृशोः' इत्यतो विभाषा नानुवर्तत इति भावः । ध्वृ हूर्छने ।

बोऽभ्यनुज्ञानम् । सुपोथ, सुपविथ । सुपुविथ । सोता । २३८५ । स्तुसुधू-
ब्भ्यः परस्मैपदेषु । (७—२—७२) एभ्यः सिच इत् स्यात्परस्मैपदेषु ।
असावीत् । पूर्वोत्तराभ्यां विद्भ्यां साहर्चात्सुनोतेरेव ग्रहणमिति पक्षे असौ-
पीत् । [श्रु ९४२ अथणे । २३८६ श्रुवः शृ च । (३—१—७४) श्रुवः शृ
इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्च । शपोऽपवादः । श्नोर्ङित्त्वाद्वातोर्गुणो न,
शृणोति शृणुतः । २३८७ हुश्नुवोः सार्वधातुके । (६—४—८७) जुहोतेः

पु प्रसवेति । अत्र प्रसवशब्दस्य गर्भमोचनपरत्वभ्रमं वारयति । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति ।
'ओं प्रणयेति ब्रह्म प्रसौति' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । पोपदेशोऽयम् । शपि उवङ्
वावित्वा परत्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः । सवति । सुपात्र । अनुसादौ कित्त्वाद्
गुणाभावे उवङ् । सुपुवतुः सुपुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेद्, तदाह सुपविथ,
सुपोथेति । अकित्त्वाद् गुण इति भावः । सुपुवथुः सुपुव । सुपाव, सुपव । वमयोस्तु
क्रादिनियमान्नित्यमिद्, तदाह सुपुविवेति । कित्त्वाद् गुणाभावे उवङ् सोतेति । सोप्यति ।
सवतु । असवत् । सवेत् । सूयात् । लुङि असौपीदिति प्राप्ते स्तुसुधूब्भ्यः । 'इङ्यति—'
इत्यत इङित्यनुवर्तते । 'अवजः सिचि' इत्यतः सिचीत्यनुवृत्तं पष्ठया विपरिणम्यते, तदाह
एभ्यः सिच इति । असावीदिति । सिचि वृद्धौ 'इट ईटि' इति सिजलोपः । पूर्वोत्तरा-
भ्यामिति । स्तुब्बूब्भ्यामित्यर्थः । सुनोतेरिति । पुब् अभिपवे इति श्नुविकरणस्येत्यर्थः ।
असौपीदिति । इडभावे सिचि वृद्धिः इति भावः । असौप्यत् । श्रु श्रचण इति । उदन्तो-
ऽयमनिद् । श्रुवः शृ च । शृ इति लुप्तप्रथमाकम् । चकारेण 'स्वादिभ्यः श्नुः' इति सूत्रस्यः
श्नुः समुच्चीयते, तदाह श्रुवः शृ इत्यादेशः स्यात् श्नुप्रत्ययश्चेति । शपोऽपवाद इति ।
अनेन शब्द्विषये कर्तर्यसर्वधातुक एवास्य प्रवृत्तिः सूचिता । श्नोर्ङित्त्वादिति । 'सार्वधातुक-
मपि' इत्यनेनेति भावः । शृणोतीति । तिपमाश्रित्य श्नोर्गुणः । तसादीनां ङित्त्वाद्
श्नोर्न गुणः, तदाह शृणुत इति । शृणु अन्तीति स्थिते अन्तेः ङित्त्वात् श्नोर्गुणनिषेधे
सति उवङ् प्राप्ते हुश्नुवोः । श्नोः प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'इणो यण्' इत्यतो
यण् इत्यनुवर्तते, 'अचि श्नु—' इत्यतः अचीति । तस्य सार्वधातुकविशेषणत्वात्तदादि
विविधः । 'एरनेकाचः—' इति सूत्रं एरितिवर्जमनुवर्तते । 'ओः मुपि' इत्यत ओरिति
च पष्ठयन्तम्, तदाह जुहोतेरित्यादिना । असंयोगपूर्वस्येति तु उकारस्य विशेषणं

हूयन्तं कीटित्यम् । स्रु गतौ । यद्यपि सामान्येन गतिरुक्ता, तथापि द्रवद्रव्यस्यैव गतिरिह ज्ञेया ।
स्रवति घृतम् । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानमिति । 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे' इत्यादावभ्यनुज्ञानार्थ-
दर्शनात् । स्तुसुधूब्भ्यः । परस्मैपदेषु किम्, अस्तोष्ट । अवोष्ट । श्रुवः शृ च । यद्ययं श्रुधातुः
स्वादौ पठ्येत तर्हि चकारो न कर्तव्य इति लाघवमित्याहुः । हुश्नुवोः । जुह्वति । सुव्रन्ति ।
हुश्नुवोः किम्, योयुवति । नोनुवति । सार्वधातुके किम्, जुह्वुः । असंयोगपूर्वेति किम्,
अदशुवन्ति । असंयोगपूर्वग्रहणयोर्विशेषणं न श्रुप्रत्ययस्य । तेन आप्नुवन्ति इत्यत्रापि

हनुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य चासंयोगपूर्वोवर्णस्य यणस्यादजादौ सार्ववाते ।
 उवडोऽपवादः । शृण्वन्ति शृणोमि शृण्वः, शृणुवः शृण्मः, शृणुमः ।
 शुश्रोथ । शुश्रुव । शृणु । शृणवानि । शृणूयात् । ध्रूयात् । अश्रौषीत् ।
 ९४३ स्थैर्य । ध्रवति । अयं कुटादौ गत्यर्थोऽपि । दु . ९४४ दु ९४३ गती ।

न तु हनुविशेषणम् । तेन आप्नुवन्तीत्यत्र यण् न । 'हनुवोः' किम् ? योयुवति । अ
 युधातोर्यङ्लुकि 'अदभ्यस्तात्' इति झेरदादेशे योयु अति इति स्थिते अनेकाजङ्गावयवस
 असंयोगपूर्वस्य उकारस्य यण् न भवति । अत्र भाष्ये 'वङ्लं छन्दसि' इत्यनुवृत्तौ 'यङार्थि च' इ
 इति विहितस्य यङ्लुकः 'छन्दस्युभयथा' इत्यार्धधातुकत्वाश्रयणादेव योयुवतीत्यत्र यणभा
 सिद्धेः हनुग्रहणं भाषायामपि क्वचिद् यङ्लुके ज्ञापयतीत्युक्तम् । तथा च भाषायाम्
 अनेकाचः असंयोगपूर्वकोकारान्ताद्योयुवतीत्यादौ यङ्लुक्सिद्धे तत्र यणभावार्थं हनुग्रहणमपि
 फलति । ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादुदाहृतोवर्णान्तादन्यत्रापि क्वचिद्यङ्लुक् सिध्यति । एतदे
 भिप्रेत्य भाष्ये—'हनुग्रहणं ज्ञापयति—भाषायामपि यङ्लुग भवति' इत्युक्त्वा, किमेत
 ज्ञापने प्रयोजनम्, वेभिदीति चेच्छिदीति इत्येतत्सिद्धं भवति' इत्युक्तम् । अत्र भिदिच्छिद्वो
 ग्रहणादुदाहृतोकारान्तादन्यत्र भवन् यङ्लुग् आभ्यामेव भवति, न त्वन्यत्रेत्याहुः । भिदिच्छि
 द्योर्ग्रहणं प्रदर्शनमात्रमित्यन्ये । शृण्वन्तीति । शृणुथः । शृणुथेत्यपि ज्ञेयम् । 'लोपव्यासा
 न्यतरस्यां म्वोः' इत्यभिप्रेत्याह शृण्व इत्यादि । शुश्राव शुश्रुवतुः शुश्रुवुः । थलि वमयो
 क्रादित्वात्रित्यमिणिवेधः, तदाह शुश्रोथ । शुश्रुवेति । शुश्रुमेत्यपि ज्ञेयम् । श्रोष्यति
 शृणोतु, शृणुतात् शृणुताम् । शृण्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्' इति हेङ्लुं यत्
 बाह णिवति । शृणुतात् शृणुतम् शृणुत । शृणवानीति । आटः पित्त्वेन डित्वा
 भावाद् गुण इति भावः । ध्रु स्थैर्य इति । अनिट् । ध्रवति । दुध्राव दुध्रुवतुः दुध्रुवुः ।
 भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । दुध्रविथ, दुध्रोथ दुध्रुवथुः दुध्रुव । दुध्राव, दुध्रव दुध्रुवि
 दुध्रुविम । क्रादिनियमादिट् । ध्रोता । ध्रोष्यति । ध्रवतु । अघ्रवत् । ध्रवेत् ध्रूयात् ।
 अघ्रौषीत् । अघ्रोष्यत् । दु द्रु गताविति । अनिटौ । द्रवति द्रवति । द्रुशव

यणिवेधः सिध्यति । प्रत्ययविशेषणत्वे तु अणुवन्तीत्यत्रैव निषेधः स्यादिति भावः ।
 स्यादेतत्—यङ्लुकच्छन्दसत्त्वाद्योयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्य 'छन्दस्युभयथा' इत्यनेनार्ध
 धातुकत्वाश्रयणे यणादेशो न भवेदिति किमनेन हनुग्रहणेन । न च युवन्ति नुवन्ति
 इत्यत्रातिप्रसङ्गवारणार्थं तद्ग्रहणमिति वाच्यम्, अनेकाच इत्यस्यानुवर्तनेननयोक्तव्यता
 भावादिति चेत् । अत्राहुः—'दावर्तदर्वेष्वोभूतु—' इति च्छन्दसि निपातनाद्भाषायां
 यङ्लुकि वोभवतीतीत्यादौ 'भूवोः—' इति गुणनिषेधो न प्रवर्तते । अत एव भाषाया
 मपि यङ्लुक् सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वात् । योयुवतीत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय हनुग्रहणं
 कर्तव्यमेवेति । हनुग्रहणाज्ज्ञापकाद् भाषायामपि क्वचिद्यङ्लुगभवतीति भाष्यकाराः ।
 एवं च सार्वधातुकपरयोर्हनुवोःनेकाञ्चान्यभिचारादनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमर्थे
 त्याशङ्काया निरवकाश एव । तदनुवृत्त्यभावे हनुग्रहणस्य ज्ञापकत्वासंभवादिति

य, दुदविथ । दुदुवि । दुद्रोथ । दुद्रुव । 'णिश्चि—' (सू० २३१२) इति चङ्, दुद्रुवत् । जि ९४६ जि ९४७ अभिभवे । अभिभवो न्यूनीकरणं न्यूनीभवनं च । आद्ये त्त्वकर्मकः । शत्रून् जयति । द्वितीये त्वकर्मकः । अध्ययनात्पराजयते । अव्येतुं ग्लायतीत्यर्थः । 'पराम्यां जे' (सू० २६८५) इति तङ् 'पराजेरसोढः' (सू० ५८९) इत्यपादानत्वम् । अथ डोडन्ता डितः । णिङ् ९४८ ईषद्वसने । स्मयते । सिष्मिये । सिष्मिद्वे, सिष्मिथिद्वे । गुङ् ९४९ अव्यक्ते शब्दे । गचते । जुगुवे । ङ् ९५० गतौ । गाते गाते गाते । इट् एत्वे कृते वृद्धिः, नै । लङ् इटि—

दुवतुः दुदुवुः । दुद्राव दुद्रुवतुः दुद्रुवुः । अस्य भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह दुद्रोथ, दुद्विथेति । दुदुवथुः दुदुव । दुदाव, दुदव । वमयोः क्रादिनियमादिडित्याह दुदुविवेति । तीयस्य क्रादित्वात्थलि नित्यं नेट्, तदाह दुद्रोथेति । दुदुवथुः दुद्रुव । दुद्राव, दुद्रव । मयोः क्रादित्वात्नेट्, तदाह दुद्रुवेति । दोता । द्रोता । दोष्यति । द्रोष्यति । दवतु । द्रवतु । दवत् । अद्रवत् । दवेत् । द्रवेत् । द्यात् । दूयात् । अदौपीत् । चङिति । द्रुघातोऽरिति भावः । गदुद्रुवदिति । 'चङि' इति द्वित्वम् । डित्त्वाद् गुणनिपेधे उवङिति भावः । अदोष्यत् । द्रोष्यत् जि ञि अभिभव इति । अनिट् । न्यूनीकरणमिति । नीचीकरणमित्यर्थः । न्यूनीभवनमिति क्षोणवलीभवनमित्यर्थः । शत्रून् जयतीति । नीचीकरोतीत्यर्थः । ननु त्वातोः परस्मैपदित्वात् पराजयत इति कथमात्मनेपदमित्यत आह विपराभ्यामिति । ननु राजयस्य अध्ययनेन संश्लेषविश्लेषयोरभावात् कथं पराजयं प्रत्यध्ययनस्यापादानत्वमित्यत आह पराजेरिति । जयति । लिटि 'सल्लिटोर्जे' इति कुत्वम् । जिगाय जिग्यतुः जिग्युः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । जिगयिथ, जिगेय जिग्यथुः जिग्य । जिगाय, जिगय । वमयोः क्रादिनियमादिट्, जिगियव जिगियम । जेता । जेष्यति । जयतु । अजयत् । जयेत् । जेयात् । अजैपीत् । अजैष्टाम् । अजैषुः । अजैषीः । अजैष्टम् । अजैष्ट । अजैपम् । अजैष्व । अजैष्म । अजैष्यत् । इति घेडादयोऽजन्ताः परस्मैपदिनः ।

अथ डोडन्ता डित इति । 'डीङ् विहायसा गतौ' इत्येतत्पर्यन्ताः इत्त्वादात्मनेपदिन इत्यर्थः । णिङ् ईषद्वसने । पोपदेशोज्यम् । स्मयते इति । गत्वादेः—' इति पस्य सः । सिष्मिये इति कित्त्वाद् गुणाभावे इयङ् । आदेश-कारत्वादुत्तरखण्डे सस्य पः । सिष्मियाते सिष्मियरे । क्रादिनियमादिट्, सिष्मियिपे सिष्मियाथे । 'विभाषेतः' इति मत्वा आह सिष्मियिद्वे, सिष्मियेद्वे इति । स्मेता । स्मेष्यते । स्मयताम् । अस्मयत । स्मयेत । स्मेपीष्ट । अस्मेष्ट । अस्मेष्यत । गुङ्घातुरनिट् । गुण ओकारः, अवादेश इति विशेषः । गाङ्-गातुरनिट् । गाते इति । लट्स्तादेशे शपि सवर्णदीर्घे टरेत्त्वमिति भावः ।

देक् । दुद्विथेति । भारद्वाजनियमादिट् । दुद्रोथ । दुद्रुवेति । क्रादित्वात्लिटि नेट् । गाङ् गतौ । गाते गाते गाते इति । पूर्वं शपा सह सवर्णदीर्घे कृते 'आतो

अगे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गासीष्ट । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (सू० २४६१ इति सूत्रे इडादेशस्यैव गाङो ग्रहणम्, न त्वस्य । तेनाङित्त्वाद् 'घुमास्था—' (सू० २४६२) इतीत्त्वं न, अगास्त । आदादिकोऽयमिति हरदत्तादयः । फले तु न भेदः । कुङ् ९५१ घुङ् ९५२ उङ् ९५३ डुङ् ९५४ शब्दे । अन्ये तु उङ् कुङ्

आतामि तथैव रूपमाह गाते इति । गा अ आतामिति स्थिते परत्वात् सवर्णदीर्घे अतः परस्य दीर्घाकारस्याभावाद् 'आतो ङितः' इति इय् न भवति । ज्ञापि तथैव रूपमाह गाते इति । शपा सह अकारस्य सवर्णदीर्घे 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति ज्ञेः अदादेशे टेरत्वमिति भावः । गासे गाथे गाध्वे । लट उत्तमपुरुषैकवचने विशेषमाह इट इति । गा अ इति स्थिते सवर्णदीर्घे सति इट एत्वे कृते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ गै इति रूपमित्यर्थः गावहे गामहे । लिटि अजादौ आल्लोपः । जगे जगाते जगिरे । क्रादिनियमादिट् । जगिषे जगाथे जगिध्वे । जगे जगिबहे जगिमहे । गाता । गास्यते । गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व गाथाम् गाध्वम् । गै गावहे गामहे । अगात अगाताम् अगात । अगाथाः अगाथाम् अगाध्वम् । लङ् इटीति । अगा अ इ इति स्थिते टिदादेशत्वाभावादेत्वाभावे सवर्णदीर्घे आद्गुणे अगे इति रूपमित्यर्थः । अगावहि अगामहि । गेतेति । लिङ्स्तादेशे अपि गा अ त इति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे यलोपे 'आद् गुणः' इति भावः । गेयातामिति । गा अ आतामिति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे 'आद् गुणः' इति भावः । गेरन्निति । ज्ञस्य रत्भावे गा अ रन् इति स्थिते सवर्णदीर्घे सीयुटि सलोपे यलोपे 'आद् गुणः' इति भावः । गेथाः गेयाथाम् गेध्वम् । गेय गेवहि गेमहि । आशीर्लिङि आह गासीष्टेति । गासीयास्ताम् गासीरन् । गासीष्ठाः गासीयास्ताम् गासीध्वम् । गासीय गासीवहि गासीमहि । ननु गासीष्टेत्यादौ 'गाङ्कुटादिभ्योऽङिण्ङित्' इति णिङ्निप्रत्ययस्य ङित्वविधानेन सीयुडागमविशिष्टप्रत्ययस्य ङित्त्वाद् 'घुमास्थाङ्गापाजहातिसां हलि' इति हलादौ ङिति विहितमीत्त्वं स्यादित्यत आह गाङ्कुटादिभ्य इति सूत्रे इति । इङ् इत्यनुवृत्तौ 'गाङ् लिटि' इति विहितस्य गाङादेशस्यैव गाङ्कुटादिसूत्रे ग्रहणम्, न त्वस्य गाघातोरित्यर्थः । एतच्च 'गाङ् लिटि' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । तेनेति । गाङ्कुटादिसूत्रे प्रकृतस्य गाघातोरग्रहणेनेत्यर्थः । लुङ्याह अगास्तेति । अगासाताम् अगासत । अगास्थाः अगासाथाम् अगाध्वम् । अगासि अगास्वहि अगास्महि । अगास्यत । आदादिकोऽयमिति । ततश्च 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इति शपो लुगिति भावः । फले तु न भेद इति । शपो लुकि सति, गाते इत्याद्येव रूपम् । तस्मिन्नसत्यपि गा अ ते इत्यादौ सवर्णदीर्घे सति तदेव रूपमिति न रूपभेद इत्यर्थः । कुङ् घुङ् उङ् डुङ् शब्द इति । चत्वाङितः' इति न प्रवर्तते । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति तु प्रवर्तते इति तातांज्ञेषु तुल्यं रूपमित्याहुः । गै । गावहे । गामहे । जगे । जगाते । गाताम् गाताम् गाताम् । गास्व । उत्तमे तु—गै । गावहे । गामहे । अगात । अगाताम् । न त्वस्येति । गाते इत्यादौ तङ् प्रवर्त्य ङकारस्य चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्य न चरितार्थः ।

खुड् गुड् घुड् डुड् इत्याहुः । कवते । चुकुवे । घवते । अवते । ऊवे । 'वाणादिङ्गं वलीयः' (प ५६) इत्युवङ् । ततः सवर्णदीर्घः । ओता । ओष्यते । ओपीष्ट । औष्ट । डवते । नुडुवे । डंता । च्युड् ९५५ च्युड् ९५६ प्रुड् ९५७ प्लुड् ९५८ गतौ । क्लुड् इत्येके । रुड् ९५९ गतिरेपणयोः । रेपणं हिंसा । रुव्वे । रवितासे । घृड् ९६० अवच्वंसने । वरते । दध्रे । मेड् ९६१ प्रणिदाने ।

रोऽपि ङित आद्यद्वितीयचतुर्थाः कवर्गप्रथमचतुर्थपञ्चमाद्याः । तृतीयस्तु केवलोवर्णः । अन्ये त्विति । आद्य केवलोवर्णो ङित् । इतरे तु पञ्च क्रमेण कवर्गाद्याः । तत्र कुड् वातोल्दाहरति कवते इति । लिटि अजादौ कित्वाद् गुणाभावे उवङ्, तदाह चुकुवे इति । चुकुवाते चुकुविरे । ऋादिनियमादिट्, चुकुविपे चुकुवाथे चुकुविध्वे । चुकुवे चुकुविवहे चुकुविमहे । कोता । कोष्यते । कवताम् । अकवत् । कवेत् । कापीष्ट । अकोष्ट । अकोष्यत् । एवं खवते इत्यादि । उड् वातोराह । अवते इति । ऊवे इति । उ उ ए इति स्थिये द्वितीयस्य उवर्णस्य उवङि कृते सवर्णदीर्घ इति भावः । ननु उवङो वहिर्भूतप्रत्ययापेक्षतया वहिरङ्गत्वादन्तरङ्गे सवर्णदीर्घे कृते ऊ ए इति स्थिते उवङि उवे इत्येवोचितमित्यत आह वाणादिति । ऊवाते ऊविरे । ऋादिनियमादिट् । ऊविपे ऊवाथे ऊविध्वे ऊवे ऊविवहे ऊविमहे । ओता ओष्यते इति । आवत् । अवेत् । ओपीष्ट । औष्ट । औष्यत्—इत्यपि ज्ञेयम् । डुड् वातोर्लटि डवते इति रूपमुक्तम् । संप्रति लिटि रूपमाह नुडुवे इति । 'कुहोश्चुः' इति डकारस्य स्यानिनः चुर्भवनं स्यान्साम्यस्य पञ्चस्वभावादाभ्यन्तरप्रयत्नसाम्यस्य पञ्चस्वप्यविशिष्टत्वादल्पप्राणानुनासिक्यसाम्याद् अकारः । प्रथमतृतीयौ तु न भवतः, आनुनासिक्याभावात् । च्युडादयोऽप्युवर्णान्ता अनिटः कुड् वातुवद् ज्ञेया रुड् गतीति । सेट्कोष्यम् । 'ऊहदन्तैर्यौतिरुक्ष्णु—' इत्यनिट्सु । पर्युदासात्, तदाह रवितासे इति । घृड् वानुरनिट् । दध्रे इति । कित्वाद् गुणनिपेये ऋकारस्य यण् । दध्राते दध्रिरे । ऋादिनियमादिट् । दध्रिपे दध्राथे दध्रिध्वे । दध्रे दध्रिवहे दध्रिमहे । वर्ता । लटि स्ये 'ऋद्धनोः—' इति इटि वरिष्यते । वरताम् । अवरत् । वरेत् । आशीर्लिङि सीयुटि 'उश्च' इति कित्वान्न गुणः । घृपीष्ट । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । अवृत अवृपाताम् अवृपत् । अवरिष्यत् । मेड् प्रणिदाने । णत्वमिति । प्रणिदानशब्दे प्रणिमयते इत्यत्र च 'नेर्गद—' इति णत्वमित्यर्थः । ननु प्रणिमयत् इत्यत्र णत्वमिदं न संभवति, शिद्धिपये आत्वाभावेन, मारूपाभावात् ।

स्यानिवद्भावेन ङित्त्वादेव तडः सिद्धत्वादिति भावः । आदादिकोऽयमिति । एवं च गाथे इत्यादावातामाथामोः परत 'आतो ङितः' इत्यस्य प्रवृत्तिशङ्कैव नास्तीति भावः । फले तु न भेद इति । न च गाते गाथे इत्यादौ शपा सह सवर्णदीर्घे कृतेऽपि पूर्वस्मात्परस्य विधौ कर्तव्ये स्यानिवत्त्वादतः परत्वेन ङितामाकारस्य इयं स्यादिति शङ्क्यम्, पञ्चमीसमासपक्षस्यानित्यत्वाभ्युपगमादिति भावः । नुडुवे इति । 'कुहोश्चुः' इति डस्य नः । 'क्लुड्' इति । अस्मात् पचाद्यचि

१ क्वचित् 'च्युड्' इति पाठः ।

प्रणिदानं विनिमयः प्रत्यर्पणं च । प्रणिमयते । 'नेगंद-' (सू० २२८५)
इति णत्वम् । तत्र घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा ङितो माप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ।
देङ् ६६२ रक्षणे । दयते । २३८८ दयतेर्दिङि लिटि । (७-४-६) दिग्यादेशेन
द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः । दिग्ये २३८६ स्थाघ्वोरिच्च । (१-२-१७)

तथा प्रणिमानशब्देऽपि णत्वं न संभवति, तत्र मेङः कृतात्वस्य लाक्षणिकमारूपत्वात् ।
'गामादाग्रहणेष्वादेशः' इत्याश्रित्य मेङोऽपि कृतात्वस्य णत्वविधौ ग्रहणे तु मीनातिमिनोत्यो-
रात्त्वे प्रणिमाता प्रणिमास्यति इत्यत्रापि नेणत्वापत्तिरित्यत आह तत्रेति । तत्र 'नेगंद-'
इति णत्वविधौ । घुमेत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाङिति पठित्वा तत्र प्रकृतिशब्दस्य घुमाङ्
प्रकृतिपरत्वमाश्रित्य घौ माङ्धातो घुमाङ्प्रकृतौ च परत इति पर्यवसानमाश्रित्य माप्रकृते-
ङितो मेङ्धातोरकृतात्वस्यापि ग्रहणस्य भाष्यकृता अभ्युपगतत्वादित्यर्थः । एवं च प्रणिमयते
इत्यत्र नाव्याप्तिः, मेङः कृतात्वमाप्रकृतित्वे सति ङित्वात् । नापि मीनातिमिनोत्योरात्त्वे
प्रणिमाता प्रणिमास्यतीत्यत्र अतिव्याप्तिः, मारूपस्य ङित्वाभावादिति भावः । एतच्च घुसंज्ञासूत्रे
भाष्ये स्थितम् । ममे ममाते ममिरे । ऋादिनियमादिट्, ममिषे ममाथे ममिध्वे । ममे ममिवहे
ममिमहे । माता । मास्यते । मयताम् । अमयत । मयेत । मासीष्ट । अमास्त । अमास्यत ।
देङ्धातुर्मेङ् वत् । दयतेर्दिङि । दिगीति छुप्रथमाकम् । देङ्धातोः दिङि इत्यादेशः
स्याल्लिटीत्यर्थः । ननु लिट् एशादौ दिग्यादेशे कृते द्वित्वे सति दिदिग्ये इत्यादि स्यादित्यत आह
दिग्यादेशेनेति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । वृत्तिरिति । भाष्यस्याप्युपलक्षणम् । ऋादिनियमा-
दिट् । दिग्यिषे दिग्याथे दिग्यिध्वे । दिग्ये दिग्यिवहे दिग्यिमहे । दाता ।
दास्यते । दयताम् । अदयत । दयेत । दासीष्ट । छुङि सिचि अदास् त
इति स्थिते स्थाघ्वोरिच्च । 'असंयोगास्त्रिट्-' इत्यतः किदिति 'हन्-

'विवलवः । ववयोरभेदाद्विवलव इत्यन्यो मेङ् । प्रणिमयत इति । ननु 'नेमुंद-' इति
कथमिह णत्वं स्यात्, शिद्विषये आत्वाभावेन मारूपाभावादशिद्विषये कृतात्वेऽप्यस्मिन् णत्वं
दुर्लभमेव प्रतिपदोक्तस्यैव माघातोर्ग्रहणौचित्यात् त्वस्य लाक्षणिकस्य । 'गामादाग्रहणेष्वा-
देशः' इत्यभ्युपगमे तु मीनातिमिनोत्योरात्त्वे कृते प्रणिमाता प्रणिमास्यतीत्यादावतिप्रसङ्गः
स्यादित्यत आह तत्रेति । इष्टत्वादिति । अयं भावः—घुसंज्ञासूत्रे प्रणिदयते प्रणिमय-
तीत्यादौ णत्वसिद्धये भाष्यकारैरित्यं सिद्धान्तितम्—'नेगंदनद-' इति णत्वविधौ 'घुमा'
इत्यस्य स्थाने 'घुप्रकृतिमाङ्' इति पठनीयम् । घुश्च प्रकृतिश्च माङ् चेति द्वन्द्वः । प्रकृतिश्च
कस्येत्याकाङ्क्षायां संनिधानात्पूर्वोत्तरयोरेव । तेन न काप्यव्याप्तिः । नापि मा माने इत्यत्र
मीनातिमिनोत्योश्चातिव्याप्तिः माङ् इति ङकारानुबन्धकस्यैव पठितत्वादिति । दिग्यादेशेनेति ।
दयतेर्लिटि परे द्वित्वं प्राप्तं दिग्यादेशश्च । तथा विशेषविहितन दिग्यादेशेन द्वित्वशास्त्रस्य वावः
न चैवं 'प्यायः पी' 'चक्षिडः ख्यान्' इति पीख्याञोरपि विशेषविहितत्वात्ताभ्यां
द्वित्वदावः स्यादिति वाच्यम्, विषयसप्तमीमाश्रित्य लिङुत्पत्तेः प्रागेव तयोः प्रवृत्तत्वात् ।

१ 'विच्यवः' इति क्वचित् ।

अनयोरिदादेशः स्यात् सिच्च कित्स्यात् । अदित । अदिथाः । अदिषि । श्यैङ् ९६३ गतौ । श्यायते । शश्ये । प्यैङ् ९६४ वृद्धौ । प्यायते । पप्ये । प्याता । त्रैङ् ९६५ पालने । त्रायते । तत्रे । पूङ् ९६६ पवने । पवते । पुपुवे । पविता । मूङ् ९६७ वन्वने । मवते । डीङ् ९५८ विहायसा गतौ । डयते । डिङ्ये । डयिता । त ९६९ प्लवनतरणयोः । २३९० ऋत इद्वातोः ।

स्सिच्' इत्यतः सिजिति चानुवर्तते, तदाह अनयोरित्यादिना । परस्मैपदेषु नेदं प्रवर्तते, तत्र 'गातिस्था-' इति सिचो लुका लुप्तत्वात् । अत एव 'लिङ् सिचौ-' इति सूत्रादात्मनेपदे-
प्त्विति नानुवर्तितम्, व्यावर्त्याभावात् । आदितेति । इत्वे कृते 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुक् । त इत्यस्य डित्वादिकारस्य न गुणः । आतामादौ तु इत्वे कृतेऽपि सिचो न लुक्, झलि परत एव लुग्विधेः । सिचः कित्वादिकारस्य न गुणः । अदिपाताम् अदिपत । अदिपाथाम् । अदिद्वम् । अदिपीति । अदिष्वहि अदिष्महि । अदास्यत् इत्यपि ज्ञेयम् । श्यैङ् गतौ । श्यायते इति । शपि आयादेशः । शिद्धिपयत्वादात्वं नेति भावः । शश्ये इति । एशि आत्वे आतो लोपः । शश्याते शशियरे । क्रादिनियमादिद् । शशियपे शश्याथे शशियध्वे । शश्ये शशियवहे शशियमहे । श्याता । श्यास्यते । श्यायताम् । आश्यायत । श्यायेत । श्यासीष्ट । अश्यास्त । अश्यास्यत । प्यैङ् धातुरपि श्यैङ् वत् । त्रैङ्प्येवम् । पूङ् पवन इति । सेट् ऊदन्तानामनिट्सु पर्युदासात् । पवते इति । शपि गुणः, अवादेशः । पुपुवे इति । कित्वाद् गुणाभावे उवङ् । पुपुवते पुपुविरे । पुपुविपे पुपुवाये पुपुविध्वे । पुपुवे पुपुविवहे पुपुविमहे । पविता । पविष्यते । पवताम् । अपवत । पवेत । पविपीष्ट । अपविष्ट । अपविष्यत । मूङ् धातुरप्येवम् । डीङ् विहायसा गताविति । आकाशेन गमने इत्यर्थः । सेडयम्, अनिट्सु डीङ् पर्युदासात् । डयते इति । शपि ईकारस्य गुणे अयादेश इति भावः । डिङ्ये इति । कित्वाद गुणाभावे ईकारस्य यणिति भावः । डिङ्याते डिङ्यरे । डिङ्यपे डिङ्याथे डिङ्यध्वे । डिङ्ये डिङ्यवहे डिङ्यमहे । डयिता । डयिष्यते । डयताम् । अडयत । डयेत । डयिपीष्ट डयिपीयास्ताम् डयिपीरन् । डयिपीष्ठाः डयिपीयास्थाम्

दिग्यादेशविधौ तु लिटीति परसप्तम्येव न तु विपयसप्तमी । लक्ष्यानुरोधात् । तदे-
तत्सूचयति इष्यत इति । दयतेर्लिटि द्वित्वे प्राप्ते तद्वाचित्वा परत्वाद्विग्यादेश इति तु नोक्तम् । परस्परलब्धावकाशयोरेव परस्य वलीयस्त्वात् । दिग्यादेशं विना द्वित्वस्य सावकाशत्वेऽपि द्वित्वं विना दिग्यादेशस्य तदभावादिति दिक् । स्थाध्वोरिच्च । इह 'लिङ् सिचौ-' इति सूत्रादात्मनेपदेऽपि नानुवर्तितम् । परस्मैपदेषु 'गातिस्था-' इति लुकः प्रवृत्तेर्व्यावर्त्यालाभात् । अस्थित । अस्थिपाताम् । भाव्यमानोऽण् क्वचित् सवर्णान् गृह्णातीत्यत्रेदमपि तपरकरणं लिङ्गमित्याहुः । अत्र वदन्ति — विधीयमानस्य सवर्णग्राहकत्वेऽपि तपरकरणमिह व्यर्थम् । न चात्र दीर्घः स्यादिति वाच्यम्, 'धुमास्था—' इत्यनेनैव तत्सिद्धौ विधिवैयर्थ्यापत्तेः । न चैवमपि प्लुतः स्यादिति वाच्यम्, 'प्लुताऽप्लुतप्रसङ्गेऽपि प्लुतश्च विषये स्मृतः' इति सिद्धान्तादिति । डीङ् ।

(७—१—१००) ऋदन्तस्य घातोर्ङ्गस्य इत्स्यात् । 'इत्वोत्त्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रः' (वा० ४३७३) । तरति । ऋच्छत्युताम् । (सू० २३८३) इति गुणः । 'तुफल' (सू० २३ इत्येत्त्वम् । तेरतुः तेरुः । २३६१ वृत्तो वा । (७—२—३८) वृद्धवृद्धभ्यामुक्ताच्चेतो वा स्यान्न तु लिटि । तरिता, तरीता । 'अलिटि' इति किम्—तेरिथ । 'हलि च' (सू० ३३ इति दीर्घः । तीर्यात् । २३६२ सिचि च परस्मैपदेषु । (७—२—४०) अत्र वृत् दोषो न । अतारिष्टाम् ।

अथाष्टावनुदात्तेतः । गुण ९७० गोपने । तिज ९७१ निशाने । मात ९८

डयिषीड्वम्, डयिषीड्वम् । डयिषीय डयिषीवहि डयिषीमहि । अडयिष्ट । अडयिष्ये इति स्मिडादयो डीडन्ता डितः । तुधातुः सेट् परस्मैपदी । अनिट्मु ऋदन्तपर्यादासांसेद् ऋत्त इद्वातोः । ऋत्त इति धातोर्विशेषणम् । तदन्तविधिः । अङ्गस्थेत्यविकृतम्, ९७० ऋदन्तस्येति । 'धातोः' किम् ? मातणाम् । तथा च तरति, पिपति, ततार, पपार इत्यादि ऋकारस्य णिपि णलि च परे गुणवृद्धी वाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद् इत्त्वम् उत्प स्यादिति शङ्का प्राप्ता । तां परिहर्तुमाह इत्वोत्त्वाभ्यामिति । त्यब्लोपे ५—११ द्विपचपत् । 'ऋत्त इद्वातोः' इति इत्त्वम् 'उदाष्ट्यपूर्वस्य' इटि उत्त्वमन्तरङ्गमपि वाधित्वा गुणवृद्धी । तिषेधक्षेत्रेण परत्वात् स्यातामिति भावः । तरतीति । णलि ततार । अनुसादौ किरपद् गुणनिषेधमाशङ्क्याह ऋच्छत्युतामिति । तत्तद् अनुस् इति स्थिते अकारस्य गुणशब्देन भावितत्वाद् 'न शसददवादिगुणानाम्' इति निषेधमाशङ्क्याह तुफलेति । तेरतुः तेरुरिति । तेरिथ तेरथुः तेर । ततार, ततर तेरिथ तेरिम । वृत्तो वा । वृ ऋतु इत्यनयोः समाहारद्वन्द्वत्पञ्चम्येकवचनम् । वृ इति वृद्धवृद्धाग्रहणम् । 'आर्धधातुकस्येड्—' इत्यत इडित्यनुवृत्तं पण्य विपरिणम्यते । 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' इत्यतः अलिटि दीर्घ इत्यनुवर्तते, तदाह वृद्धवृद्धभ्यामित्यादि । तरिता तरीतेति । इटो दीर्घविकल्पः । गुणे रपरत्वम् । तरिष्यति । तरतु । अतरत् । तरेव । हलि चेति । आशीलिङि कित्वाहकारस्य गुणनिषेधे, इत्वे, रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे, तीर्यात् इति रूपमित्यर्थः । अतारीत् । अतारिष्टाम्, इत्यादौ 'वृत्तो वा' इति दीर्घे प्राप्ते सिचि च । अत्रेति । परस्मैपदपरके सिचि वृद्धवृद्धभ्याम् ऋदन्ताच्च परस्य इटो दीर्घो नेत्यर्थः । 'न लिङि' इत्यतो नेत्यनुवर्तते । अतारिष्टामिति । अतारिषुः । अतारिषम् अतारिष्व अतारिष्म । अतरिष्यत् ।

गुण गोपन इति । गोपनं रक्षणम् । तिज निशान इति । निशानं विहायसा आकाशेन । विहायसामिति पाठस्त्वनाकर इत्याहुः । ऋत्त इद्वातोः । किरति । गिरति । कीर्णः । गीर्णः । स्तीर्णः । धातोः किम्, मातणाम् । इत्वोत्त्वाभ्यामिति । 'परत्वाद् गुणवृद्धी भवतः' इति वक्तव्ये किमिदं वातिकमिति चेत्, अत्राहुः—परादप्यन्तरङ्गं प्रबलमितीत्वे प्राप्ते वातिकमिदमारब्धमिति । वृत्तो वा । इह 'आर्धधातुकस्येड्—' इत्यत इडित्यनुवर्तते 'ग्रहो लिटि—' इत्यतो लिटि दीर्घ इति च,

पूजायाम् । वध ९७३ वन्धने । २३६३ गुप्तिज्जिह्वयः सन् । (३—१—५) २३६४ मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य । (३—१—६) सूत्रद्वयोक्तेभ्यः सन्त्यात्, मानादीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्च । 'गुपेर्निन्दायाम्' । (वा १६८७) । 'तिजेः क्षमायाम्' (वा० १६८८) । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने नाशने संशये च' । (वा० १६८९) । 'मानेर्जिज्ञासायाम्' (वा० १६९२) । 'वधेश्चित्तविकारे' (वा० १६९३) । 'दानेराज्वे' (वा० १६९४) 'शानेर्निशाने' (वा० १६९५) । 'सनाद्यन्ताः—' (सूत्र ३०४) इति धातुत्वम् । २३६५ सन्यङोः । (६—१—९) सन्नन्तस्य यङन्तस्य च प्रथमैकाचो द्वे स्तोऽजादेस्तु

तीक्ष्णीकरणम् । मान पूजायाम् । वध वन्धन इति । एते चत्वारोऽनुदात्ते इति स्थितिः । गुप्तिज्जिह्वयः । मान्वध । गुप्तिजो इह पठितौ । 'कित् निवासे' इत्युपपदमेव परस्मैपदिषु पठिष्यते । अभ्यक्षिभ्यो धातुभ्यः सन्नत्ययः स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः । मानवानुर्वधधातुश्च इह पठितौ । दान खण्डने, शान तेजने इत्यनुपदमेव स्वरितेऽसु पठिष्येते । अभ्यश्चतुर्भ्याः सन् स्यादिति द्वितीयसूत्रे प्रथमखण्डस्यार्थः । आभ्यासस्येति च्छेदः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः । स च 'सन्यतः' इति इत्वमेव, नतु ह्रस्वः, इति 'गुणो यङ्लुकोः' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ततश्च मान्वधदानशानाभ्यासावयवस्य इकारस्य सन्संनियोगशिष्टो दीर्घश्च स्यादिति । द्वितीयसूत्रे द्वितीयखण्डस्यार्थः, इत्यभिप्रेत्य सूत्रद्वयस्य फलितमर्थमाह सूत्रद्वयेति । अथ उक्तसन्तो वृत्तिकृदाद्युपनिबद्धान् अर्थविशेषानाह गुपेर्निन्दायामित्यादिना शानेर्निशाने इत्यन्तेन । अत्र गोपनाद्यर्थकानां निन्दादौ वृत्तिस्त्वर्थनिर्देशस्योपलक्षणत्वाद्बोध्यम् । जिज्ञासाशब्देन जिज्ञासाप्रयोज्यो विचारो लक्ष्यते । मानेर्विचार इत्येव वृत्तिकृत् । सन्नन्तस्य धातुकार्यप्राप्त्यर्थमाह सनाद्यन्ता इति । सन्यङोः । अवयवषष्ठ्येपा । प्रत्ययत्वात्तदन्तग्रहणम् । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति 'अजदेर्द्वितीयस्य' इति चाधिकृतम्, तदाह सन्नन्तस्येत्यादिना । सनि यङि च परे इति नु न व्याख्येयम्, तथा सति प्रतिपूर्वादिणः सनि अटधातोर्येङि च प्रतीपिपति, तदाह इटो दीर्घो वेत्यादि । सिचि च । 'न लिङि' इत्यतो नेत्यनुवर्तनादाह इटो दीर्घो नेति । मान्वध । अभ्यासस्येति च्छेदः । अभ्यासस्य विकार आभ्यासः । स चात्र 'सन्यतः' इतीत्वमेव । यदि तु ह्रस्व इत्येव गृह्येत तर्हि तद्वितनिर्देशो व्यर्थः स्यात्तदेतदाह अभ्यासस्येकारस्येति । वृत्तिकाराद्युपनिबद्धानर्थान्दिशयति गुपेर्निन्दायामित्यादिना । सन्यङोः । सप्तमीमाश्रित्य सनि यङि च परे इति व्याख्यायां प्रतीपिपति, अटाटथते इत्यादि न सिध्येत् । सन्यङोः प्रकृतिभागस्यैव द्वित्वप्रसक्तेरत आह सन्नन्तस्येति । ननु सप्तमीपक्षेऽपि सन्यङोरेव द्वित्वं स्यान्न तु प्रकृतिभागस्य । शपोऽकारेणैव जुगुप्सते तितिक्षते इत्यादिरूपसिद्धेस्तयोरकारोच्चारणस्य 'अजदेर्द्वितीयस्य' इति द्वित्वार्थत्वात् । यद्यपि निमित्तस्य कार्यत्वस्वीकारे अट् आट्पुरिद्यादौ लिटि परतः पूर्वभागमात्रस्य द्वित्वं न सिध्येत्तथाप्यकारोच्चारणसामर्थ्यात्

द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यम् । गुपिप्रभृतयः किङ्क्षिन्ना निन्दाद्यर्थका एवानुदात्तेतः ।
दानशानौ तु स्वरितेतौ । एते नित्यं सन्नन्ताः । अर्थान्तरेषु त्वननुबन्धकाः
चुरादयः । अनुबन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात्सन्नन्तात्तड् । धातोरित्यविहितत्वात्

अटाद्यते इत्यत्र प्रत्ययसहितस्य द्वित्वानापत्तेः । अभ्यासकार्यमिति । ह्लादिशेषादिक-
मित्यर्थः । गुपिप्रभृतय इति । कितघोतुभिन्ना गुमिजमानबधाश्चत्वारो गुपेनिन्दायामित्या-
दिनिबद्धनिन्दाद्यर्थका एव अनुदात्तेतः सन्भाज इत्यर्थः । कितधातुस्तु परस्मैपदिषु पठिष्यमाण-
त्वादुदात्तेदेव सन् व्याधिप्रतीकारादिषु पञ्चस्वेवार्षेषु सन्भागिति भावः । दानशानौ
त्विति । दान खण्डने शान तेजने इति धातु स्वरितेतावेव सन्तौ आर्जवे निशाने चार्थे
सन्भाजावित्यर्थः, तयोरनुपदमेव स्वरितेत्सु पाठादिति भावः । एते नित्यं सन्नन्ता इति ।
एते गुमिजादयः सप्त धातवो गुपेनिन्दायामित्यादिनिबद्धेष्वर्थेषु नित्यं सन्नन्ताः । निन्दाद्यर्थ-
कत्वे सनं विना एषां प्रयोगो नास्तीत्यर्थः । अर्थान्तरेषु त्विति । निन्दादिभ्योऽन्त्येषु
धातुपाठनिर्दिष्टेषु तदन्त्येषु चार्थेषु अनुदात्तानुबन्धरहिताः सन्तश्चौरादिका एव भवन्ति न तु
भौवादिका इत्यर्थः । चुरादिष्वेतेषामनुदात्तानुबन्धकत्वे अनुबन्धकरणस्य
केवलेष्वचरितार्थतया ण्यन्तादिकर्तृगोऽपि फले तड् स्यादिति भावः । नन्वेवं सति भ्वादिगणे
गुपादेरनुदात्तानुबन्धकरणं व्यर्थम्, उक्तरीत्या गोपनाद्यर्थकानामेषामनुबन्धरहित-
श्चौरादिकत्वनियमेन निन्दाद्यर्थेषु सन्नन्तनियमेन च ततोऽन्यत्र प्रयोगाभावादित्यत
आह अनुबन्धस्येति । गुपादिषु केवलेष्वनुबन्धनिर्देशस्य निष्फलतया अनुबन्ध-
निर्देशस्य सन्नन्तार्थत्वं विज्ञायत इति कृत्वा सन्नन्तात्तडित्यर्थः । नचैवमपि भ्वादि-
गणे एषां गोपनाद्यर्थनिर्देशो व्यर्थ एवेति वाच्यम्, भ्वादौ तदर्थनिर्देशस्य अपा-
णिनीयत्वादिति भावः । तदुक्तं भाष्ये—‘गुपादिष्वनुबन्धकरणसामर्थ्यात्सन्नन्तादात्म-
नेपदम्’ इति । अत्र सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्त्या केवलानामेषां शब्दिकरणानां
नास्ति प्रयोग इति सूचितम् । तथा चुरादिष्वेतेषामनुदात्तानुबन्धराहित्यमित्यपि

सन्त्यङोः कार्यत्वमभ्युपगन्तुं शक्यमिति चेत् । मैवम्, अकारफलानां बहूनां सत्त्वात् । तथा हि
दित्स्यं धित्स्यमित्यत्र ‘अचो यत्’ इति यति कृते ‘यतो नावः’ इत्याद्युदात्तः सिध्यति । अका-
राभावे तु ‘ऋहलोः—’ इति ण्यतोऽष्टस्वरो न सिध्येत् । किञ्च पिपठिपि ब्राह्मणकुलानी-
त्यत्राल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् झलन्तलक्षणो नुम् न भवति, अकाराभावे तु स्यादेव
नुम् । अपि च पापचक इत्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् ‘अत उपधायाः’ इति वृद्धिर्न
प्रवर्तते । अपि च ‘यस्य हलः’ इत्यत्र यस्येति संघातग्रहणमहर्षोदित्यादौ यलोपध्या-
वृत्त्यर्थमिति सर्वसंमतम् । तथा च अपापचिष्टेत्यादौ यलोपोऽप्यकारफलमिति ‘सन्त्यङोः’
इति पष्ठ्येव युक्ता । एवं हि यडलुकि प्रत्ययलक्षणेन यडन्तत्वाद् द्वित्वं सिध्यति ।
परसप्तम्यां तु द्वित्वस्याङ्कार्यत्वाद् ‘न लुमता—’ इति निषेधः प्रवर्ततेति दिक् ।
दानशानौ चेति । आर्जवनिशानार्थाविति भावः । अर्थान्तरे त्विति । धातुपाठो-
पात्ते गोपनादिरूपेऽर्थे इत्यर्थः । अननुबन्धका इति । सानुबन्धकत्वे तु केवले
चरितार्थत्वाद् अनुबन्धस्य सन्नन्तादिकर्तृगफलाद् ण्यन्तादपि तड् स्यादिति भावः ।

सनोऽत्र नाधंवातुकत्वम् । तेनङ्गुणौ न । जुगुप्सते । जुगुप्सांचक्रे । तितिक्षते ।
मीमांसते । भग्भावः । चत्वंम् । वीभत्सते । रभ ९७४ रामस्ये । आरभते ।
आरेभे । रब्धा । रप्स्यते । डुलभप् ९७५ प्राप्नो । लभते । ण्वञ्ज ९७६
परिण्वञ्जे । २३६६ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि । (६—४—२५) २३६७ रञ्जेश्च ।
(६—४—२६) एपां शपि नलोपः । स्त्रजते । परिण्वजते । 'श्रन्विग्रन्विदग्भिस्वजीनां

सूचितम् । अन्यथा अनुबन्धकरणस्य केवलेष्वचरितार्थत्वात् सन्नन्तादिव ण्यन्तादपि अकर्तुंये
फले आत्मनेपदार्थत्वापातात्सन्नन्तादात्मनेपदमित्युक्तिरसंगता स्यादित्यन्यत्र विस्तरः । धातो-
रिति । 'आधंवातुकं शेषः' इत्यत्र धातोर्विहितः प्रत्यय इतिविहितविशेषणाश्रयणात् सन-
श्चास्य धात्वधिकारविहितत्वाभावाच्चाधंवातुकत्वमित्यर्थः । तेनेति । सन आधंवातुकत्वा-
भावेनेत्यर्थः । जुगुप्सत इति । निन्दतीत्यर्थः । गुपेः सनि अनार्धवातुकत्वादिङ्गुणयो-
भावे 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वमिति भावः । जुगुप्सांचक्र इति ।
'कास्प्रत्ययात्-' इत्याम् । जुगुप्सिता । जुगुप्सिष्यते । जुगुप्सताम् । अजुगुप्सत । जुगुप्सेत ।
जुगुप्सिपीठ । अजुगुप्सिपृ । अजुगुप्सिष्यत । तितिक्षत इति । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । तिजेः
सनि द्वित्वादि । जस्य कृत्वेन गः, तस्य चत्वेन कः, सस्य पत्वमिति विशेषः । मीमांसते
इति । विचारयतीत्यर्थः । मान्वातोः सनि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे 'सन्त्यतः' इति
इत्वे 'मान्वव-' इत्यभ्यासदीर्घे, 'नश्च-' इत्यनुस्वारे, मीमांसवातोर्लंडादीति भावः । वध
धातोः सनि विशेषमाह भग्भाव इति । वकारस्य भकार इत्यर्थः । चत्वंमिति । वस्य
तकार इत्यर्थः । तथा च भत्येति सन्नन्तं संपन्नम् । वीभत्सत इति । भप्त्वचत्वंयोरसिद्ध-
त्वाद् वध् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'सन्त्यतः' इति इत्वे 'मान्वव-' इति दीर्घे वीभत्सधातो-
र्लंडादीति भावः । तदेवं गुपादिषु सप्तसु सन्नन्तेषु अत्र क्रमे वातुपाठे निबद्धाश्चत्वार
उदाहृताः । कितमानशानवातवस्तु अनुपदमेव धातुपाठक्रमे पठिष्यमाणास्तत्र तत्रोदाह-
रिष्यन्ते । रभ रामस्य इति । अनिडयम् । रामस्यं शीघ्रीभावः । आङ्पूर्वकस्तु प्रारम्भा-
र्थकः । तदाह आरभत इति । रब्धेति । क्षपस्तथोरिति घत्वम्, भस्य जश्त्वम् । रप्स्यत
इति । रभताम् । अरभत । रमेत । रप्सीठ । अरब्ध । अरप्स्यत । डुलभ-
पिति । डुरित् पकारश्च । 'ड्वितः विवः' 'विड्विदादिभ्योऽङ्' इति प्रयोजनम् ।
अनिङ्, रभधातुवद्गुणाणि । ण्वञ्ज परिण्वञ्जे इति । पोपदेशोऽयमनिट् । दंशसञ्ज ।
रञ्जेश्च । व्याख्यासौकर्याय सूत्रद्वयमुपात्तम् । नलोप इति । नकारस्य लोप
एवं चानुपूर्वीमात्रसाम्येऽपि भ्वादयश्चुरादिभ्यो भिन्ना एवेति फलितम् । इङ्गुणौ
नेति । यद्यपि 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्वेनापि गुणाभावः सुसावस्तयापीडभावार्य-
मुक्तहंनुरेवाश्रयणीय इति किं हेत्वन्तराश्रयणेनेति भावः । केचित्तु अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया
इच्छासन एव 'हलन्ताच्च' इति सूत्रग्रहणमिति नास्य स्वार्थसनः कित्वमित्याहुः ।
रभ रामस्ये इति । रामस्यमुपक्रमः । लिटि । रेभे । रेभाते । लुङि । अरब्ध । अरप्सा-

लिटः क्त्वं वा' इति व्याकरणान्तरम् । देभतुः । सस्वजे इति भाष्योदाहरणादेक-
 देशानुमत्या इहाप्याश्रीयते । 'सदेः परस्य लिटि' (सू० २३६१) इति सूत्रे 'स्वञ्जेरप-
 संख्यानम्' (वा . ४९६८) अतोऽभ्यासात्परस्य पत्वं न । परिष्वज्जे, परिष्वज्जे ।
 सस्वजिपे, सस्वजिपे । स्वङ्क्ता । स्वङ्क्ष्यते । स्वजेत । स्वङ्क्षीष्ट । अस्वङ्क्त ।
 प्रत्यङ्वङ्क्त । 'प्राक्सितात्—' (सू० २२७६) इति पत्वम् । परिनिविभ्यस्तु
 'सिवादीनां वा—' (सू० २३५९) इति विकल्पः । एतदर्थमेव 'उपसर्गात्सुनोति—'
 (सू० २२७०) इत्येव सिद्धे स्तुस्वञ्ज्योः 'परिनिवि—' (सू० २२७५) इत्यत्र
 पुनरुपादानम् । पर्यङ्वङ्क्त, पर्यस्वङ्क्त । हृद ९७७ पुरीपोत्सर्गे । हृदते । जहृदे ।

इत्यर्थः, 'श्नान्नलोपः' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । परिष्वजत इति । 'परिनिविभ्यः—'
 इति पत्वमिति भावः । संयोगात्परत्वाल्लिटः क्त्वे अप्राप्ते आह श्रन्थीति । व्याकरणान्त-
 रमिदं पाणिनीयैरपि ग्राह्यमित्याह देभतुरिति । 'अत एकहल्मध्ये—' इति सूत्रभाष्ये देभतुः
 इत्युदाहृतम् । 'सदेः परस्य लिटि' इति सूत्रभाष्ये सस्वजे इत्युदाहृतम् । ततश्च एकदेशानु-
 मत्या श्रन्थिग्रन्थीत्यादिवाक्यं कृत्स्नं व्याकरणान्तरस्य भाष्यानुमतमिति विज्ञायत इत्यर्थः ।
 सदेरिति । 'सदेः परस्य लिटि' इति पत्वनिषेधसूत्रे स्वञ्जेरपि ग्रहणमित्यर्थः । ततश्च स्वदि-
 स्वञ्ज्योरुत्तरखण्डस्य सस्य पत्वं न स्यादिति लट्वम्, तदाह अतोऽभ्यासात्परस्येति ।
 परिपस्वजे परिपस्वञ्ज इति । परस्येत्युक्तेरुत्तरखण्डस्यैव पत्वनिषेधः न त्वभ्यासस्य ।
 क्त्विपक्षे नलोपः सस्वजाते, सस्वजाते । सस्वजिरे, सस्वजिरे । क्रादिनियमादिडित्याह
 सस्वजिपे, सस्वजिपे इति । सस्वजाथे, सस्वजाथे । सस्वजिध्वे, सस्वजिध्वे । सस्वजे,
 सस्वजे । सस्वजिवहे सस्वजिवहे । सस्वजिमहे, सस्वजिमहे । स्वङ्क्तेति । स्वङ्क्ता इति स्थिते
 जकारस्य कुत्वेन गकारे सति श्रुत्वसंपन्नजकारस्य निवृत्तौ नकारस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णेन
 ङकारे गकारस्य चत्वे रूपम् । एवमग्रेऽपि । स्वेजतीति । 'दंशसञ्ज—' इति शपि नलोपः
 इति भावः । स्वङ्क्षीष्ट अस्वङ्क्तेति । लुङि अस्वङ्क्त् त इति स्थिते 'झलो झलि' इति
 सिज्जलोपे कुत्वादि पूर्ववदिति भावः । ननु प्रत्यङ्वङ्क्त इत्यत्र अटा व्यवधानादुपसर्गस्यादिणः
 परत्वाभावात् कथम् 'उपसर्गात्सुनोति—' इति पत्वमित्यत आह प्राक् सितादिति । परिनि-
 विभ्यस्त्विति । परस्य स्वञ्जेः इति शेषः । ननु परिनिविभ्यः परस्यापि स्वञ्जेः 'परिनिविभ्यः
 सेवसितसयसिबुसहसुटस्तुस्वञ्जाम्' इति नित्यमेव पत्वमुचितम्, 'प्राक्सितादङ्व्यवायेऽपि' इत्यटा
 व्यवधानेऽपि तस्य प्रवृत्तेः । 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यादिसूत्रे स्वञ्जेः पठितत्वेन स्वञ्जेः 'प्राक्सि-
 तात्—' इति सूत्रविषयत्वादित्यत आह एतदर्थमेवेत्यादि । परिनिवि इति । नित्यपत्व-
 विधौ स्वजिरेष्युपात्तः । ततः 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्येव तस्य पत्वे सिद्धे पुनरुपादानं 'सिवा-
 दीनां वाङ्व्यवायेऽपि' इत्युत्तरसूत्रे पत्वविकल्पविधौ अनुवृत्त्यर्थमेव संपद्यते । परिनिविभ्यः
 परस्य स्वञ्जेः 'सिवादीनां वा—' इति पत्वविकल्पार्थं पूर्वसूत्रे 'परिनिविभ्यः सेव—' इत्यत्र
 स्वजिग्रहणमिति पर्यवस्यतीत्यर्थः । हृद पुरीपोत्सर्गे । अनिडयम् । क्रादिनियमादिट् ।

हत्ता । हत्स्यते । हवेत् । हत्सीष्ट । अहत्त ।

अथ परस्मैपदिनः । नि ण्विदा ९७८ अव्यक्ते शब्दे । स्कन्दिर् ९७९ गतिशोषणयोः चस्कन्दिथ, चस्कन्त्य । स्कन्ता । स्कन्तस्यति । नलोपः—स्कद्यात् । इरित्त्वादङ् वा—अस्कदत्, अस्कान्त्सीत् । अस्कान्ताम् । अस्कान्तसुः । २३६८ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । (८—३—७३) पत्वं वा स्यात् । कृत्येवेदम्, अनिष्ठायाम् इति पयुंदासात् । विष्कन्ता, विस्कन्ता । निष्ठायां तु विस्कन्नः । २३६६ परेश्च (८—३—७४) अस्मात्परस्य स्कन्देः सस्य षो

जहदिपे । जहदिध्वे । जहदिवहे । जहदिमहे । हत्तेति । छुटि तासि दस्य चत्वंम् । अहत्तेति । 'झलो झलि' इति सिज्जलोपः । गुपादयोऽष्टावनुदात्तौ गताः ।

अथ परस्मैपदिन इति । 'कित निवासे' इत्यन्ता इति शेषः । ण्विदेति । निः आकारश्च इत् । सेट् । स्वेदति । सिण्वेद सिण्विदतुः सिण्विदुः । सिण्वेदिथ सिण्विदथुः सिण्विद । सिण्वेद सिण्विदिव सिण्विदिम । स्वेदिता । स्वेदिष्यति । स्वेदतु । अस्वेदत् । स्वेदेत् । स्विद्यात् । अस्वेदीत् । अस्वेदिष्यत् । स्कन्दिरिति । अनिट् । भारद्वाजनिग्रयमात्यलिः वेडित्याह चस्कन्दिथ, चस्कन्त्येति । अनिट्पक्षे चस्कन्द् थ इति स्थिते 'खरि च' इति दकारस्य तकारः चस्कन्दिथ चस्कन्दिम । स्कन्तेति । छुटि तासि चत्वंन दस्य तः । स्कन्तस्यतीति । स्ये दस्य चत्वंम् । स्कन्दतु । अस्कन्दत् । स्कन्देत् । आशीलिङि विशेषमाह नलोप इति । इरः समुदायस्य इत्वेन वातोरनिदित्त्वादाशीलिङि नकारस्य लोप इत्यर्थः । अस्कददिति ! छुडि अङि सति ङित्त्वान्नलोप इति भावः । अङभावे आह अस्कान्त्सीदिति । अनेकहल्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तत इति निरूपितमक्षूधातोः । अतोऽत्र वृद्धौ दस्य चत्वंन तः । चत्वंम् । अस्कान्तसुरिति । उसि सिचि वृद्धौ दस्य चत्वंम् । अस्कान्तसीः अस्कान्तम् अस्कान्त । अस्कान्तसम् अस्कान्तस्व अस्कान्तस्म । अस्कान्तस्यत् । वेः स्कन्देः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे पत्वं वा स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारात् 'सिवादीनां वा—' इत्यतो देत्यनुवृत्तेश्चेति भावः । वेः परस्य स्कन्देः सस्य षो वा स्याद् अनिष्ठायां परत इति फलितम् । ननु विस्कन्दतीत्यादौ कुतो न पत्वविकल्प इत्यत आह कृत्येवेदमिति । पयुंदासस्य अव्राह्मणमानयेत्यादाविव सजातीयापेक्षत्वादिति भावः । विष्कन्ता विस्कन्तेति । तुचि रूपे । अपोपदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयम् । परेश्च । ननु 'विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्ठायाम्'

ताम् । डुलभप् । 'इवि तः क्विः' । लङ्निमम् । 'पिङ्गिदादिभ्यः—' इत्यङ् । लभा । लिटि लेभे । छुडि अलब्ध । वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् । 'सिवादीनाम्—' इत्यतो देत्यनुवर्तते । अपोपदेशत्वादप्राप्ते विभाषेयम् । माधवादिग्रन्थानुरोधेनाह कृत्येवेदमिति । प्राचा तु विस्कन्दतीत्यादाहृतं तत्र मूलं मृग्यमिति भावः । न संबध्यत

वा । योगविभागाद् अनिष्टायाम् इति न संबध्यते, परिष्कन्दति, परिस्कन्दति । परिस्कन्ः
परिष्कणः । पत्वपक्षे णत्वम् । न च पदद्वयाश्रयतया बहिरङ्गत्वात् षत्वस्यासिद्धत्वम्,
'धातूपसर्गयोः वार्यमन्तरङ्गम्' इत्यभ्युपगमात् । 'पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते
ततः साधनेन' इति भाष्यम् । 'पूर्वं साधनेन' इति मतान्तरे तु न णत्वम् ।
यभ ९८० मैथुने । येभिथ, ययब्ब । यब्बा । यप्स्यति । अयाप्सीत् ।
णम ९८१ प्रह्वत्वे शब्दे च । नेमिथ, ननन्थ । नन्ता । अनंसीत्

इत्येव सिद्धे सूत्रभेदो व्यर्थ इत्यत आह योगेति । षत्वपक्षे इति । परिष्कन्द त इति
स्थिते अनिदितामिति नलोपे 'रदाभ्याम्—' इति निष्ठातकारस्य तत्पूर्वदकारस्य च नत्वे
सस्यानेन पत्वपक्षे प्रथमनकारस्य रेफापेक्षा भिन्नपदस्थत्वेऽपि षात् परत्वाद् णत्वे द्वितीय-
नकारस्य षट्त्वेन णत्वे परिष्कण इति रूपमित्यर्थः । ननु दकारस्थानिकनकारस्य षकार-
निमित्तकं णत्वमन्तरङ्गम्, निमित्तनिमित्तिनोरेकपदस्थत्वात् । पत्वं तु परि इत्युपसर्गात्मक-
पदान्तरस्थमिणं निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानं बहिरङ्गम् । ततश्च णत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्य
षत्वस्यासिद्धत्वात् षात्परत्वाभावात् कथं णत्वमित्याशङ्क्य निराकरोति न चेति । पदद्वया-
श्रयतया बहिरङ्गस्य षत्वस्यासिद्धत्वं यत्प्रसक्तं तन्न शङ्क्यमित्यन्वयः । कुत इत्यत आह
धातूपसर्गयोरिति । पूर्वं धातुरिति । धातुरूपसर्गेण सहयुज्यते सन्ध्यादिकार्यं लभते । पश्चाद्
धातूपसर्गकार्यप्रवृत्त्यनन्तरं साधनेन युज्यते । साधनशब्दः कारकवाची । इह तु तद्वाचकः
प्रत्ययो लक्ष्यते । प्रत्ययेनेति यावत् । इदं च 'संप्रसारणाच्च' इत्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टम्,
तदाह भाष्यमिति । मतान्तरे त्विति । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण, इति
पक्षे तु षत्वस्य बहिरङ्गतया असिद्धत्वान्न णत्वमित्यर्थः । यभधातुरनिट् । यभति । ययभ
येभतुः । थलि तु भारद्वाजनियमादिट्पक्षे पित्त्वेनाकित्त्वेऽपि 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाम्यास-
लोपं मत्वा आह येभिथेति । ययब्बेति । थलि इडभावपक्षे पित्त्वेनाकित्त्वादेत्त्वाम्यास-
लोपाभावे ययभ्थ इति स्थिते 'ज्ञपस्तथोः—' इति थस्य धत्वे भस्य जश्त्वेन वकार
इति भावः । यत्स्यतीति । स्ये भस्य चत्वेन पः । यभतु । अयंभत् । यभेत् । यभ्यात् ।
अयाप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अयप्स्यत् । णम प्रह्वत्वं इति । अनिड्यं
णोपदेशश्च । केचित्त्वमं धातुमुदितं पठन्ति । तत्तु प्रामादिकम् । तथा 'सति उदितो वा' इति
वत्वायामिट्त्विकल्पस्य ['यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिड्त्विकल्पस्य च] आपत्तेः ।
नमति । ननाम नेमतुः नेमुः । थलि तु भारद्वाजनियमादिट्पक्षे पित्त्वेनाकित्त्वेऽपि
'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाम्यासलोपं मत्वा आह नेमिथ, ननन्थेति । इडभावपक्षे

इति । अत एव तिङन्तेऽपि षत्वमुदाहरन्ति परिष्कन्दतीति । णम प्रह्वत्वे ।

१ अयं पाठो नितान्तमसङ्गतः, यस्य विभाषेति सूत्रस्य निष्ठायामिण्निषेधकत्वाद्
नमतेथानिट्त्वान्निष्ठायामिड्प्राप्तेः ।

अनंसिष्टाम् । गम्ल ९८२ छल्ल ९८३ गतो । २४०० इपुगमियमां छः । (७-३-७७)
 एपां छः स्याच्छ्रिति परे । गच्छति । जगाम जग्मतुः जग्मुः । जगमिथ, जगन्व । गन्ता ।
 २४०१ गमेरिट् परस्मैपदेषु (७-२-५८) गमेः परस्य सकारादेरिट् स्यात् । गमिष्यति ।
 छदित्वादङ् । 'अनङि' इति पर्युदासान्नोपवालोपः । अगमत् । सर्पति । ससर्प । २४०२
 अनुदात्तस्य चर्तुपधस्यान्यतरस्याम् । (६-१-५९) उपदेशेऽनुदात्तो य ऋदुपधस्त-
 स्याम्वा स्याज्जलादावकिति परे । सप्ता, सर्पा । सप्स्यति, सप्स्यति । असृपत् ।

पितृत्वेन अकित्वादेत्वासलोपाभावे रूपम् । नेमथुः नेम । ननाम, ननम नेमिव । नेमिम ।
 क्रादिनियमादिट् । नन्तेति । मस्यानुस्वारपरसवर्णा । नंस्यति । नमतु । अनमतु । नमेत् ।
 नम्यात् । अनंसीदिति । 'यमरम-' इति सगिति भावः । अनंस्यत् । गम्ल सृष्टु गता-
 विति । अनिटौ । छपिरपोपदेशः । इपुगमि । शितीति । 'ष्ठिवुक्नुचमाम्-' इत्यतः
 तदनुवृत्तेरिति भावः । उदिन्निर्देशात्तोदादिकस्य इपेर्ग्रहणम् । अत्राचोद्यनुवृत्त्यं अजादौ शिती-
 त्याथित्य इष्यति इष्णाति इत्यत्र छत्वं नेति भाष्ये स्थितम् । एवं चात्र सूत्रे तुदादौ च
 उदित्पाठः अनार्प इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । गच्छतीति । शपि मकारस्य छकारः ।
 जग्मतुरिति । 'गमहन-' इत्युपवालोपः । एवं जग्मुः । भारद्वाजिनियमात्थलि वेट्, तदाह
 जगमिथ, जगन्थेति । जग्मथुः जग्म । जगाम, जगम जग्मिव जग्मिम । क्रादिनिय-
 मादिट् । गमेरिट् । गमेरिति पञ्चमी । 'संसिचि-' इत्यतः से इत्यनुवृत्तेन आर्धवातुकस्ये-
 त्यनुवृत्तं विशेष्यते । तदादिबिधिः । तदाह गमेः परस्येत्यादिना । परस्मैपदेष्वित्यस्य
 आत्मनेपदाभावे इत्यर्थः । एवं च संजिगमिपितेति तुचि इट् सिच्यति । गमिष्यतीति ।
 गच्छतु । अगच्छत् । गच्छेत् । गम्यात् । लुङि विशेषमाह लुदिन्त्वादङिति । 'गमहन-'
 इति उपवालोपो नेत्याह अनङि इति पर्युदासादिति । अगमदिति । लङि अगमिष्यत्
 सर्पतीति । शपि ऋकारस्य लघूपधगुणः, रपरत्वम् । ससर्पेति । ससृपतुः ससृपुः । थलि
 क्रादिनियमान्तित्यमिट् । अजन्तत्वाभावादकारवत्त्वाभावाच्च नेङ्विकल्पः । ससर्पिथ ससृपथुः
 ससृप । ससर्प ससृपिव ससृपिम । लुटि तासि लघूपधगुणे रपरे प्राप्ते अनुदात्तस्य
 च । 'उजिट्शोः-' इत्यतो शल्यमकित्तीति 'आदेच-' इत्यत उपदेशे इति चानु-
 वर्तते । तदाह उपदेशेऽनुदात्त इत्यादिना । मित्त्वादन्त्यादचः परः । 'उप-
 देशे' किम् । सप्तम् । तुमुनि परे द्वित्यादिनित्यम् इत्युदात्तोऽयम् । अथापि
 उपदेशे अनुदात्तत्वादम् भवत्येव । 'अकिति' इति किम् । तत्प्रत्यये छतः ।
 सप्तेति । छप्वातोर्लुटि तासि अमागमे ऋकारस्य यणिति भावः । सप्तेति ।
 अमभावे लघूपधगुणे रपरत्वमिति भावः । एवं सप्स्यति सप्स्यतीति । सर्पतु ।
 असर्पत् । सपेत् । सृप्यात् । असृपदिति । लुदिन्त्वात् च्लेरङि सति डिद्वान्न
 केचिदमुमुदितं पठन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः । जग्मतुरिति । 'गमहन-'
 इत्युपवालोपः । अनुदात्तस्य । 'आदेच उपदेशेऽसिति' इत्यत उपदेश इत्यनुवर्तते ।

यम ९८४ उपरमे । यच्छति । येमिथ, ययन्य । यन्ता । अयंसीत् अयंसिष्टाम् । तप ९८५ सन्तापे । तप्ता । अताप्सीत् । २४०३ निसस्तपतावनासेवने । (८-३-१०२) पः स्यात् । आसेवनं पौनःपुन्यम्, ततोऽन्यस्मिन्विषये । निष्ठपति । त्यज ९८६ हानौ । तत्यजिथ, तत्यज्य । त्यक्ता । अत्याक्षीत् । षञ्ज ९८७ सङ्गे । 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' (सू० २३९६) इति नलोपः । सजति । सङ्क्ता । दृशिर् ९८८ प्रेक्षणे । पश्यति । २४०४ विभाषा सृजिदृशोः ।

गुण इति भावः । असप्स्यत्, असप्स्यत् । यम उपरम इति । उपरमो विरमणम् । अनिडयम् । यच्छतीति । 'इपुगमियमाम्-' इति शपि छः । ययाम येमनुः येमुः । थलि भारद्वाजनियमादित्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपौ तदाह येमिथ, यय-
न्येति । इडभावे रूपम् । येमथुः येम । ययाम, ययम येमिव येमिम । क्रादिनियमादित् । यन्तेति । यंस्प्रति । यच्छतु । अयच्छत् । यच्छेत् । यम्यात् । अयंसीदिति । 'यमरम-' इति इट्सकौ । 'इट ईटि' इति सिज्जलोपः । 'नेटि' इति निषेधान्न हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अयंस्प्रत्यत् । तप संताप इति । अनिडयम् । तपति । तताप तेपतुः तेपुः । तेपिथ ततप्य तेपथुः तेप । तताप, ततप तेपिव तेपिम । तप्तेति । तप्स्यति । तपतु । अतपत् । तपेत् । तप्यात् । अताप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अतप्स्यत् । निस-
स्तपतौ । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे पः स्यादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादिति भावः । निसः सकारस्य पः स्यात् तपधातौ परत इति यावत् । अनासेवने इत्येतद्व्याख्या-
स्यन् आसेवनशब्दं व्याचष्टे पौनःपुन्यमिति । आसेवनशब्देन सह नञ्समास इत्यभिप्रेत्याह ततोऽन्यस्मिन्विषये इति । आदेशत्वाभावात् पदान्तत्वाच्च अप्राप्ते वचनम् । निष्ठपतीति । निष्कृष्य तपतीत्यर्थः । निसः सस्य पत्वे तकारस्य ष्ठुत्वेन टः । आसेवने तु न षत्वम् । त्यज हानाविति । हानिरुत्सर्गः । अयमनिट् । त्यजति । तत्याज तत्यजतुः तत्यजुः । संयुक्त-
हल्मध्यस्थत्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । थलि तु भारद्वाजनियमादित्, तदाह तत्यजिथ तत्य-
ज्येति । इडभावे 'चोः कुः' इति भावः । त्यक्तेति । त्यक्ष्यति । त्यजतु । अत्यजत् ।
त्यजेत् । त्यज्यात् । अत्याक्षीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । अत्य-
क्ष्यत् । षञ्ज सङ्ग इति । पोपदेशोऽयमनिट् नोपवश्च । कृतानुस्वारपरसवर्णस्य
निर्देशः । शपः पित्वेन कित्वाभावात्तस्मिन्परे 'अनिदिताम्-' इति नलोपा-
प्रवृत्तेराह दंशसञ्जेति नलोप इति । अनुस्वारपरसवर्णयोरसिद्धत्वादिति भावः ।
सजतीति । लिटि तु ससञ्ज । अतुसादौ तु अकित्वान्न नलोपः । ससञ्जतुः ससञ्जुः ।

उपदेशे किम्, सप्तम् । तुमुनि उदात्तः । ऋदुपधस्य किम्, कर्ता । झलीति किम्, ससर्प । अकित्तीति किम्, सृप्तः । असृपदिति । लृदित्वादङ् । 'स्वृशमृश-' इति सिज्जिक्लपवातिके सृपं प्रक्षिप्य असाप्सीदिति केचिदुदाहरन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः । अयंसीदिति । 'यमरम-' इतीट्सकौ । निसस्तपता । मूर्धन्य इत्यनुवर्तमाने फलितमाह पः स्यादिति । आसेवने तु निस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ।

(७-२-६५) वास्यां थल इड् वा । २४०५ ऋजिदृशोऽर्कत्वसकिति ।
 (६-१-५८) अन्वोरमागमः स्याज्जलादावकिति । द्रष्टु, ददृशेय । द्रष्टा ।
 दृश्यति । दृश्यात् । इरित्वादङ् वा । २४०६ ऋदृशोऽङि गुणः । (७-४-१६)
 ऋवर्णान्तानां दृश्येत् गुणः स्यादङि । अदृशत् । अङभावे—२४०७ न दृशः ।
 (३-१-४७) दृशश्चलः कसो न । अद्राक्षीत् । दंश ९८९ दशनं । दशनं
 दंष्ट्राव्यापारः । पृषोदरादित्वादनुनासिकलोपः । अत एव निमातनादित्येकं ।

यत्किं भारद्वाजनियमाद्वेत् । ससञ्जि, ससङ्क्ष्य । इडभावे जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चत्वे
 सति अनुस्वारपरसवर्णसंपन्नस्य चवर्गपञ्चमस्य निवृत्तौ ककारे परेजकारस्य परसवर्णो
 ङकारः । ससङ्क्ष्युः ससञ्ज । ससञ्ज ससञ्जिव ससञ्जिम । क्रादिनियमाद्विद् । सङ्क्ष्येति ।
 तासि जस्य कुत्वेन गकारे तस्य चत्वे सति अस्य निवृत्तौ नस्य ङकार इति भावः ।
 सङ्क्ष्यति । सजनु । असजत् । सजेन् । सज्यात् । असाङ्क्षीत् । हलन्तत्वाद् वृद्धिः । असङ्-
 क्ष्यत् । दृशिर् प्रेक्षुग इति । इरित् । अनिद् च । पश्यतीति । शिति 'पात्राच्चा-'
 इति पद्यादेश इति भावः । ददर्श ददृशतुः । यत्किं तु क्रादिनियमान्नित्यमिद् प्राप्तः, अजन्ता-
 कारवत्त्वाभावाद् 'अचस्तास्वत्-' इति 'उपदेशेऽजन्तः' इति निषेवस्य चाप्राप्तेः अजन्तत्वा-
 भावेन भारद्वाजनियमस्याप्रसक्तेः । तत्राह विभाषा सृजि । पञ्चम्यर्थे पृष्ठी । 'गमेरिद्-'
 इत्यत इडिति 'अचस्तास्वत्-' इत्यतः यलीति चानुवर्तते, तदाह आभ्यामिति । इडभावपक्षे
 'अनुदात्तस्य-' इति अमागमविकल्पे प्राप्ते सृजिदृशोः । अम् अकिति इति च्छेदः । नित्या-
 र्थमिदम् । दद्रष्टेति । ददृश् य इति स्थिते इडभावपक्षे अमागमे ऋकारस्य यणि ब्रश्चादिना
 शस्य पत्वे यस्य पृत्वेन ठ इति भावः । इडपक्षे त्वाह ददर्शियेति । अजलादित्वादम् नेति
 भावः । द्रष्टेति । तासि अमागमे शस्य पत्वे तकारस्य पृत्वेन टकार इति भावः । दृश्य-
 तीति । अमागमे शस्य पत्वे 'पटोः-' इति कत्वे सस्य प इति भावः । पश्यतु । अपश्यत् ।
 पश्येत् । आशीर्लिङि आह दृश्यादिति । अजलादित्वादम् नेति भावः । लुङि विशेषमाह
 इरित्त्वादङ् वेति । अत्र अङ्गक्षे गुणनिषेवे प्राप्ते ऋदृशोऽङि । ऋ इत्यङ्गविशेषणत्वात्
 तदन्तविधिः, तदाह ऋवर्णान्तानामिति । अङ्गभाव इति । अङ्गभावपक्षे 'शल
 इगुपवात्-' इति क्मादेशे प्राप्ते सतीत्यर्थः । न दृशः । 'छेः सिच्' इत्यतः छेरिति 'शल
 इगुपवात्-' इत्यतः क्स इति चानुवर्तते, तदाह दृशश्चलः कसो नेति ।
 क्सादेशे तु अङ्गदिति स्यादिति भावः । अद्राक्षीदिति । सिचि अमागमे ऋकारस्य
 यणि अकारस्य हलन्तलक्षणवृद्धौ शस्य पत्वे तस्य कत्वे सस्य पत्वमिति भावः ।
 अद्रक्ष्यत् । दंश दशन इति । अयमनिद् नोपपद्य कृतानुस्वारनिर्देशः ।
 दंष्ट्राव्यापार इति । हनुमूलगताः स्थूलदन्ता दंष्ट्राः, तद्व्यापारः । अतस्त्रियादिभ्य

विभाषा सृजिदृशोः । क्रादिनियमान्नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् । सृजिदृशोः ।
 अलि किम्, ससजं । ददर्श । अकितितीति किम्, सृष्टिः । सृष्टवान् । दृष्टः दृष्टवान् ।

तेषामप्यत्रैव तात्पर्यम् । अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात् । 'दंशसञ्ज-' (सू० २३९६) इति नलोपः । दशति । ददंशिय, ददंष्ट्र । दंष्ट्रा । दङ्क्ष्यति । दश्यात् । अदङ्क्षीत् । कृष ९९० विलेखने । विलेखनमाकर्षणम् । कृष्टा, कर्ष्टा । क्रक्ष्यति, कक्ष्यति । 'स्पृशमृशकृषतृपट्टपां च्लेः सिज्वा वाच्यः' (वा० १८२६) । अक्राक्षीत् अक्राष्टाम् । अकार्षीत् अकार्षाम् । अकार्षुः । पक्षे कसः, अकृक्षत् अकृक्षताम् । अकृक्षन् । दह ९९१ भस्मीकरणे । देहिय, ददग्व । दग्धा । दक्ष्यति । अवाक्षोत्

इत्यर्थः । ननु दंशधातोर्लुटि दशनशब्द । तत्र 'अनिदिताम्-' इति नकारस्य लोपो न संभवति ल्युटः क्ङित्त्वाभावात् । 'दंशसञ्ज-' इत्यपि नस्य लोपो न संभवति, तस्य शप्येव प्रवृत्तेः । तथा च दशन इत्यर्थनिर्देशः कथमित्यत आह पृषोदरादित्वादिति । अत एवेति । इत्यर्थः । तेषामपीति । निपातनान्नकारलोप इति वदतामपि पृषोदरादिषु निपातनादित्यर्थ एव तात्पर्यं न तु धातुपाठे दंश इत्यर्थनिर्देशे इति भावः । विनिगमनाविरहमाशङ्क्याह अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वादिति । सर्वधातुष्वर्थनिर्देशस्य अपाणिनीयत्वादित्यर्थः । क्वचिदेव धातुष्वर्थनिर्देशः पाणिनीय इति भूधातौ निरूपितम् । अथ दशतीत्यादौ शपः पित्वेन अक्त्वाद् 'अनिदिताम्-' इति नलोपाप्रवृत्तेराह दंशसञ्जेति नलोप इति । दशतीति । अनुस्वारस्य-सिद्धत्वादिति भावः । 'दंशसञ्ज-' इत्यत्र शपीत्युक्तेरार्धधातुके नलोपो न संयोगात्परत्वेन लिटः क्त्वाभावद् 'अनिदिताम्-' इत्यपि न । ददंश ददंशतुः ददंशुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह ददंशिय ददंष्ट्रेति । अनिट्पक्षे ब्रश्वादिना शस्य षः थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । दंष्ट्रेति । तासि ब्रश्वादिना शस्य पत्वे तकारस्य ष्टुत्वमिति भावः । दङ्क्ष्यतीति । ब्रश्वादिना शस्य पत्वे तस्य कत्वे अनुस्वारस्य परसवर्णे ङकारे सस्य पत्वमिति भावः । दशतु अदशत् । दशेत् । दश्यादिति । आशीर्लिङि 'अनिदिताम्-' इति नलोप इति भावः । अदाङ्क्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः, शस्य षः, तस्य कः, अनुस्वारस्य परसवर्णेन ङः, सस्य पत्वमिति भावः । अदङ्क्ष्यत् । कृष विलेखन इति । अनिडयम् । कर्षति । चकर्ष चकृषतुः चकृषुः । थलि अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमान्तित्यमिट्-चर्कापथ चकृषथुः चकृष । चकर्ष चकृविष चकृषिम, इति सिद्धवत्कृत्याह कृष्टा, कर्ष्टेति 'अनुदात्तस्य च-' इति अम्बिकल्पः । तकारस्य ष्टुत्वम् । क्रक्ष्यति, कक्ष्यतीति । पस्य कत्वे सस्य षः । कर्षतु । अकर्षत् । कर्षेत् । कृष्यात् । 'शल इगुपधात्-' इति च्लेः कसादेशे प्राप्ते आह स्पृशमृशेति । अक्राक्षीदिति । च्लेः कसादेशाभावे सिचि 'अनुदात्तस्य चर्दुपवस्य-' इत्यमि ऋकारस्य यणि हलन्त लक्षणवृद्धौ 'पढोः कः सि' इत्यनेन पस्य कत्वे सस्य पत्वमिति भावः । अकार्षीदिति । अमभावे सिचि वृद्धौ रूपम् । पक्षे कस इति । च्लेः सिजभावपक्षे 'शल इगुपधात्-' इति कस इत्यर्थः । अकृक्षदिति । कसे सति, निज्वाद् गुणाभावे अदाङ्क्षीदिति । 'वदन्नञ्ज-' इति वृद्धिः । अदाष्टम । अदाङ्क्षुः । कृष्टा

अदाग्धम् अवाक्षुः । मिह ९९२ सेचने । मिमेह । मिमेहिथ । मेढा । मेक्ष्यति ।
अमिक्षत् । कित ९९३ निवासे रोगापनयने च । चिकित्सति । संशये प्रायेण
विपूर्वः । 'त्रिकित्सा तु संशयः' इत्यमरः । अस्यानुदात्तेत्वमाश्रित्य चिकित्सते
इत्यादि कश्चिदुदाहरणम् । निवासे तु केतयति । दान ९९४ खण्डने ।

पस्य कः, सस्य प इति भावः । अक्ष्यत्, अकष्यत् । दह भस्मीकरण इति । अनिट् ।
दहति । ददाह देहतुः देहुः । यलि तु भारद्वाजनियमाद्वेडित्याह देहिथ दग्धेति । इट्पक्षे
'यलि च सेटि' इत्येत्त्वाम्यासलोपो । अनिट्पक्षे तु 'दादेः—' इति हस्य घः, 'अपस्तथो—'
इति यस्य वः, घस्य जस्त्वेन ग इति भावः । देहथुः देह । ददाह, ददह देहिव देहिम ।
दग्धेति । तासि हस्य घः, तकारस्य वः, घस्य ग इति भावः । धक्ष्यतीति । हस्य घः,
दस्य भप्, घस्य गः, तस्य चत्वेन कः, सस्य प इति भावः । दहतु । ददहत् । दहेत् ।
दह्यात् । अधाक्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । हस्य घः, दस्य भप्, घस्य गः,
तस्य कः, सस्य प इति भावः । अदाग्धामिति । सिचि वृद्धिः, हस्य घः, 'झलो झलि'
इति सलोपः, 'अपस्तथो—' इति तकारस्य वः, घस्य ग इति भावः । अधाक्षुरिति ।
सिचि वृद्धिः, हस्य घः, दस्य भप्, घस्य गः, तस्य कः, सस्य प इति भावः । अवाक्षीः
अदाग्धम् अदाग्ध । अवाक्षम् अवाक्ष्व अवाक्षम् । अवक्ष्यत् । मिह सेचन इति ।
अनिट् । मेहति । मिमेह मिमिहतुः मिमिहुः । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्वादनियमान्नित्य-
मिट्, तदाह मिमेहिथेति । मिमिहथुः मिमिह । मिमेह मिमिहिव मिमिहिम । मेढेति ।
तासि ढत्ववत्त्वट्त्वढलोपाः । मेक्ष्यतीति । हस्य ढः, तस्य कः, सस्य पः । मेहतु ।
अमेहत् । मेहेत् । मिह्यात् । लुङि 'शल इगुपवात्—' इति वसः । कित्वात् गुणः ।
हस्य ढः, तस्य कः, सस्य पः, तदाह अमिक्षादिति । अमेक्ष्यत् । कित निवासे रोगा-
पनयने चेति । परस्मैपदिषु पाठाद् अयं परस्मैपदी । अर्थद्वयमात्रमत्र निर्दिष्टम् ।
अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद् अर्थान्तरेषु वृत्तिः । तत्र 'कितेव्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयने
नाशने संशये च' इति निवद्वेष्वर्थेषु 'गुप्तिकिद्ध्यः सन्' इति सन्निहितः, तदाह
चिकित्सतीति । 'सन्त्यतः' इति इत्वे हलादिशेषे ग्रन्थासद्भुत्वे चिकित्सेति सन्नन्तम्,
तस्मात्लटि शपि चिकित्सतीति रूपम् । अस्य सनः 'धातोः' इति विहितत्वाभावादनार्ध-
धातुकत्वान्न लघूपधगुणः, नापि इडागम इति प्रागुक्तम् । चिकित्सांचकारेत्यादि मुगमं
जुगुप्सतिवत् । संशय इत्यादि । व्यक्तम् । निवासे त्विति । व्याधिप्रती-
काराद्यर्थपञ्चकावर्थान्तरे जुगदित्वस्योक्तत्वादिनि भावः । दान खण्डने ।

कर्णेति । 'अनुदात्तस्य च—' इत्यम् वा । धक्ष्यतीति । वत्वपत्वभप्भावाः । अधा-
क्षीदीति । 'अस्मिंसिचः—' इतीट् । वृद्धिः । वत्वादि प्राग्वत् । मिह सेचने । सेचनमिह
मिथीकरणकं विवक्षितं नतु सेचनमात्रम् । 'मिह मेहनशेफसी' इत्यमरः । कित निवासे ।
कितेव्याधिप्रतीकारादावेव सन्नित्युक्तम्, तदुदाहरति चिकित्सतीति । रोगमपनयती-

ज्ञान ९९५ तेजने । इतो बह्व्यन्ताः स्वरितेतः । दीदांसति । दीदांसते । शीशांसति । शीशांसते । अर्थविशेषे सन् । अन्यत्र दानयति । शानयति । डु पचप् ९९६ पाके । पचति, पचते । पेचिथ, पपक्थ । पेचे । पक्ता । पक्षीष्ट । पच ९९७ समवाये । सचति, सचते । भज ९९८ सेवायाम् । वभाज भेजतुः भेजुः भेजिथ, वभक्थ । भक्ता । भक्षयति, भक्ष्यते । अभक्षीत्, अभक्त । रञ्ज ९९९ रागे । नलोपः । रजति, रजते । रज्यात्, रङ्क्षीष्ट ।

ज्ञान तेजन इति । तेजनं तीक्ष्णीकरणम् । इत् इति । 'दान खण्डने' इत्यारभ्य 'बह प्रापणे' इत्येतत्पर्यन्ताः स्वरितेत इत्यर्थः । तत्र घातुपाठे अर्थनिर्देशस्य उपलक्षणत्वाद्यदा दानधातुरार्जवे शानधातुस्तु निशाने वर्तते, तदा 'मान्बधदान्शान्—' इति सनि, 'सन्त्यङो' इति द्वित्वे, अभ्यासह्रस्वे, तस्य 'सन्त्यतः' इति इत्वे, तस्य 'मान्बध—' इति दीर्घे सति, नकारस्यानुस्वारे, दीदांसशीशांसाभ्यां लटि स्वरितानुबन्धस्य केवलयोरचरितार्थत्वात् कर्तुं फले तडि शपि दीदांसते इति रूपम् । परगामिनि तु फले परस्मैपदे तिपि शपि दीदांसति शीशांसति इति रूपम्, तदाह दीदांसत इत्यादि । शीसांसतीति । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः । अर्थविशेष इति । आर्जवे निशाने चार्थे सन्तित्यर्थः । अन्यत्रेति । आर्जवे निशानाभ्यामन्यत्र णिजन्तात्परस्मैपदमेवेत्यर्थः । अर्थान्तरे अननुबन्धकाश्चुरादय इत्युक्तेरिति भावः । डु पचप् पाक इति । डुः षकारः चकारादकारश्च इत् स्वरितेत्त्वादुभयपदी तदाह पचति पचत इति । पपाच पेचतुः पेचुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् तदाह पेचिथ पपक्थेति । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । अनिट्पक्षे तु 'चोः कुः' इति भावः । पेचथुः पेच । पपाच, पपच पेचिव पेचिम । क्रादिनियमादिट् । पेच इति । पेचाते पेचिरे । पेचिषे पेचाथे पेचिष्वे । पेचे पेचिवहे पेचिमहे । क्रादिनियमादिट् । पक्तेति तासि 'चोः कुः' । पक्ष्यते । पचतु, पचताम् । अपचतु, अपचत । पचेत् । पक्षीष्टेति आशीर्लिङि तडि सीयुटि 'चोः कुः', षत्वम् । अपाक्षीत् । अपक्त । अपक्षाताम् । अपक्ष्यत्, अपक्ष्यत । पचधातुः षोपदेशः, तदाह सचति सचत इति । सेडयम् । ससाच सेचतुः सेचुः । सेचिथ सेचथुः सेच । ससाच, ससच सेचिव सेचिम । सेचे । सेचिषे । सेचिवहे सेचिमहे । सच्यात्, सचिषीष्ट । असाचीत्, असचीत्, असचिष्ट । भजधातुरनिट् । भजति । किति लिटि वैरूपापादकादेशादित्वाद् 'अत एकह्रस्मध्ये—' इत्यप्राप्तौ 'तृफल—' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ, तदाह भेजतुरिति । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह भेजिथ वभक्थेति । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ इति भावः । भेजिव भेजिम । क्रादिनियमादिट् । भेजे भेजिषे । भेजिवहे । भक्तेत्यादि । सुगमम् । रञ्ज राग इति । नोपधोऽयम् । कृतानुस्वारपरसवर्णनिर्देशः । अनिडयम् । शपः पितृत्वेन

त्यर्थः । शत्रुं चिकित्सति, निगृह्णातोत्यर्थः । क्षेत्रे तृणं चिकित्सति, अपनयति, नाशयति वेत्यर्थः । अर्थान्तरे चुरादिरित्युक्तं तदुदाहरति केतयतीति । पच

अराङ्क्षीत् अराङ्क्ताम् । अरङ्क्त । शप १००० आक्रोशे । आक्रोशो विरुद्धानुष्ठानम् । शशाप शेषे । अशाप्सीत्, अशाप्त । त्विष १००१ दीप्तौ । त्वेषति, त्वेषते । तित्विषे । त्वेष्टा । त्वक्ष्यति त्वक्ष्यते । त्विष्यात्, त्विक्षीष्ट । अत्विक्षत् । अत्विक्षत अत्विक्षाताम् । अत्विक्षन्त । यज १००२ देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु । यजति, यजते । २४०८ लिट्यभ्यासस्योभयेपाम् । (६-१-१७)

ङित्त्वाभावाद् 'अनिदिताम्—' इत्यप्राप्तावपि 'रञ्जेश्व' इति शपि नलोपः, तदाह रजति रजत इति । संयोगात्परत्वात्तिटो न कित्त्वम्, ररञ्ज ररञ्जतुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, ररञ्जिय, ररङ्क्ष्य । अनिट्पक्षे जस्य कुत्वेन गः । ततोऽनुस्वारपरसवर्णवकारनिवृत्तौ गस्य चत्वेन कः नस्यानुस्वारे तस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । ररञ्जिव ररञ्जिम, ऋादिनियमादिट् । रङ्क्ता । रङ्क्ष्यति । रङ्क्ष्यते । रजतु, रजताम्, अरजत्, अरजत । रजेत्, रजेत । आशीर्लिङि यासुटः कित्वाद् 'अनिदिताम्—' इति नलोपः, तदाह रज्यादिति । रञ्जीष्टेति । आत्मनेपदे लिङः सीयुटि जस्य कुत्वेन गः, ततः परसवर्णसंपन्नवकारनिवृत्तिः, गस्य कः, नस्य परसवर्णेन ङः, षत्वमिति भावः । अराङ्क्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणावृद्धौ कुत्वादि पूर्ववत् । अनेकहलव्यवधानेऽपि हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्रवर्तत इति भाष्ये स्पष्टम् । अराङ्क्तामिति । 'झलो झलि' इति सलोपः । कुत्वादि पूर्ववत् । अरङ्क्तेति । लुङस्तङि प्रथमपुरुषैकवचने 'झलो झलि' इति सलोपे कुत्वादि । शप आक्रोश इति । अनिडयम् । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । वमादौ तु ऋादिनियमादिट् । अशाप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । अशाप्तेति । 'झलो झलि' इति सलोपः अशाप्ताताम् । त्विषधातुरनिट् । षपि लघूपधगुणः, तदाह त्वेषति, त्वेषत इति । तित्वेष तित्विषतुः । तित्विषुः । तित्वेषिय तित्विषयुः । तित्वेष तित्विषिव तित्विषिम, ऋादिनियमादिट् । तित्विषे इति । तित्विषाते तित्विषिरे । तित्विषिषे तित्विषाथे तित्विषिष्वे । तित्विषे तित्विषिवहे तित्विषिमहे । त्वेष्टेति । तासि तकारस्य ष्टुत्वम् । त्वेक्ष्यति त्वेक्ष्यत इति । स्ये कत्वषत्वे । त्वेषतु, त्वेषताम् । अत्वेपतु, अत्वेपत । त्वेषेत् त्वेषेत । त्विष्यादिति । यासुट आशीर्लिङि कित्त्वान्न लघूपधगुणः । त्विञ्जीष्टेति । 'लिङसिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः । लुङि परस्मैपदे 'शल इगुपधात्—' इति च्लेः कसः । कित्त्वान्न गुणः, तदाह अत्विच्चादित्यादि । लुङि आत्मनेपदे च्लेः कसादेशं मत्वा आह अत्विच्चेति । अत्विच्चेन्तेति । अत्विक्ष झ इति स्थिते 'कसस्याचि' इत्यन्त्यलोपासंभवादतः परत्वाद् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशासंभवादन्तादेशे कसस्यान्त्यलोपे पररूपे दा रूपमिति भावः । यज देवपूजेति । अनिडयम् । यजति यजत इति । देवान् पूजयति सङ्गमयति ददाति वेत्यर्थः । णलि द्वित्वादौ

समवाये । समवायः सम्बन्धः । भेजतुरिति । 'तृफलभज—' इत्येत्वम् । भक्ष्यतीति । कुत्वषत्वे । त्विष दीप्तौ । अत्विच्चादिति । 'शल इगुपधात्—' इति कसः । कत्वषत्वे । अत्विच्चातामिति । 'कसस्याचि' इति लोपः । यज देव— देवपूजा त्विह देवतो-

वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चाभ्यासस्य संप्रसारणं स्याल्लिटि । इयाज । २४०६
वचिस्वपियजादीनां किति । (६—१—१५) वचिस्वप्योर्यजादीनां च,
संप्रसारणं स्यात्किति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद् द्वित्वम् । ईजतुः ईजुः । इयजिथ,

तु ययाज इति स्थिते लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् । 'व्यङ्गः संप्रसारणम्—' इत्यतः संप्रसारणमित्यनुवर्तते । 'वचिस्वपियजादीनाम्—' इति सूत्रोपात्ताः 'ग्रहिज्यावयि—', इति सूत्रोपात्ताश्च उभयशब्देन गृह्यन्ते, तदाह वच्यादीनां ग्रह्यादीनां चेति । अत्र वच्यादीनामित्यनेन वचिः स्वपिः यजादयश्च विवक्षिताः । 'यज देवपूजा—' इत्यारभ्य 'दु ओ श्वि गतिवृद्धयोः' इत्येतत्पर्यन्ता यजादयः, तदुक्तम्—'यजिर्वपिर्वहिरक्षैव वसिर्वेव्येन इत्यपि । ह्वेञ् वदिः श्वयतिश्चैव यजाद्याः स्युरिमे नव ॥' इति तेष्वनन्तर्भावाद्धचिस्वप्योः पृथग्रहणम् । ग्रह्यादीनामित्यनेन तु ग्रहिज्यावयिव्यधिवर्गपृथिव्यतिवृश्चतिपृच्छतिभृजतयो विवक्षिताः । इयाजेति अभ्यासयकारस्य संप्रसारणे इकारे 'संप्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपमिति भावः । यज् अनुस् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासयकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे च इयजतुरिति प्राप्ते वचिस्वपि । वचिस्वपीति इका निर्देशः । सौत्रः संप्रसारणाभावः । आदिशब्दो यजिनैव संबध्यते न तु वचिस्वपिभ्याम्, तथा सति हि वच्यादेः स्वप्यादेर्यजादेश्चेत्यर्थः स्यात् । तथा सति पृथक्स्वपिग्रहणं व्यर्थं स्यात्, अदादिगणे लुग्विकरणे 'वच परिभाषणे' इत्यारभ्य षष्ठस्य 'लि ष्वप् शये' इत्यस्य वच्यादिग्रहणेनैव सिद्धेः, तदाह वचिस्वप्योर्यजादीनां चेति । ननु यज् अनुस् इति स्थिते द्वित्वात्परत्वात्संप्रसारणे कृते 'विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति न्यायेन द्वित्वस्य कथं प्राप्तिरित्याशङ्क्याह पुनः प्रसङ्गेति । ईजतुरिति । यज् अनुस् इति स्थिते संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । एवं चात्र किति लिटि 'वचिस्वपि—' इति सूत्रम्, अकिति लिटि तु लिट्यभ्यासस्य—' इति सूत्रमिति स्थितिः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् । कृते द्वित्वे अकित्वाद् 'वचिस्वपि—' इत्यप्रवृत्तौ 'लिट्यभ्यासस्य—' इत्यभ्यासयकारस्य संप्रसारणम्, तदाह इयजिथ इयष्टेति । अनिट्पक्षे ब्रश्चादिना जस्य पत्वे ण्डुत्वेन थस्य ठः । ईजथुः ईज । इयाज, इयज ईजिव ईजिम । ईज इति । 'असंयोगात्—' इति कित्वाद् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति भावः । ईजाते ईजिरे । क्रादिनियमादिट् । ईजिपे ईजाथे ईजिध्वे । ईजे ईजिवहे ईजिमहे । यण्टेति । तासि ब्रश्चादिना जस्य पत्वे ण्डुत्वेन द्वेषेन विधिवोधितो द्रव्यत्यागः । लिट्यभ्यासस्येति । वच्यादयो वचिस्वपियजादयः । ग्रह्यादयस्तु 'ग्रहिज्यावयि—' इत्यादयः । यद्यपि ग्रहिपृच्छतिभृजतीनामभ्यासस्य संप्रसारणे कृतेऽकृते च विशेषो नास्ति, तथापि पर्जन्यवह्नक्षणं प्रवर्तते । जग्राह । पप्रच्छ । वध्रज । वृश्चतेस्तु विशेषः, संप्रसारणस्याकरणे वव्रश्चेत्यत्र यकारस्य संप्रसारणं स्यात् । कृते तु संप्रसारणे 'न संप्रसारणे—' इति निषेधप्रवृत्तिरिति । लिटीति किम्, विवक्षति । विवक्षति । वचिस्वपि । आगणान्ता यजादयः । 'यजिर्वपिर्वहिरक्षैव वसिर्वेव्येन व्येञ् इत्यपि । ह्वेञ् वदी श्वयतिश्चेति यजाद्याः स्युरिमे नव' ।

इयष्ट । ईजे । यष्टा । यक्ष्यति, यक्ष्यते । इज्यात्, यक्षीष्ट । अयाक्षीत्, अयष्ट ।
 डु वप् १००३ बीजसन्ताने । बीजसन्तानं क्षेत्रे विकिरणं गर्भाधानं च । अयं
 छेदनेऽपि । 'केशान् वपति । उवाप, ऊपे । वप्ता । उप्यात्, वप्सीष्ट । प्रण्यवा —
 षीत् । अवप्त । वह १००४ प्रापणे । उवाह । उवहिथ । 'सहिवहोरोदवर्णस्य'
 (सू० २३५७) उवोढ । ऊहे । वोढा । वक्ष्यति, वक्ष्यते । अवाक्षीत् अवो-

तकारस्यः टः । यक्ष्यति, यक्ष्यत इति । व्रश्चादिना जस्य पत्वे 'पढाः—' इति पस्य कत्वे
 सस्य षत्वमिति भावः । यजतु, यजताम् । अयजत्, अयजत । यजेत्, यजेत । आशीर्लिङि
 आह इज्यादिति । यासुटः कित्वाद् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणमिति भावः । यक्षी-
 ष्टेति । आशीर्लिङि आत्मनेपदे प्रथमैकवचने सीयुटि-जस्य पत्वे तस्य कत्वे सस्य षत्वमिति
 भावः । अयाक्षीदिति । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । जस्य षः, तस्य कः, सस्य प इति
 भावः । अयष्टेति । अयज् स् त इति स्थिते, 'झलो झलि' इति सलोपे, जस्य षः, ष्टुत्वेन
 तकारस्य ट इति भावः । अयक्षाताम् अयक्षत । अयक्ष्यत्, अयक्ष्यत । डु वप् बीजसन्तान
 इति । प्ररोहार्थं बीजानां क्षेत्रेषु प्रक्षेपण इत्यर्थः, तदाह क्षेत्रे विकिरणमिति । वपिः
 प्रकिरणार्थं इति 'सन्त्यङोः' इत्यत्र भाष्यम् । गर्भाधानं चेति । 'अप्रमत्ता रक्षत तन्तुमेतं
 मा वः क्षेत्रे परबीजानि वाप्सुः' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः अयं छेदनेऽपीति । वर्तत
 इति शेषः । केशान् वपतीति । छिनत्तीत्यर्थः । अनिडयम् । उवापेति । 'लिट्यभ्या-
 सस्य—' इत्यकित्यभ्यासस्य संप्रसारणमिति भावः । किति तु 'वचिस्वपि—' इति
 द्वित्वात्प्राक्संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । ऊर्णुतुः ऊपुः । उवपिथ, उवप्य ऊपथुः ऊप । उवाप,
 उवप ऊपिव ऊपिम । ऊप इति । ऊपाते ऊपिरे । ऊपिषे ऊपाथे ऊपिव्वे । ऊपे ऊपिवहे
 ऊपिमहे । वप्तेति । वप्स्यति, वप्स्यते । वपतु, वपताम् । अवपत्, अवपत । वपेत् वपेत
 उप्यादिति । आशिषि यासुटः कित्वाद् 'वचिस्वपि —' इति संप्रसारणम् । वप्सीष्टेति ।
 सीयुटि रूपम् । प्रण्यवाप्सीदिति । लुङि परस्मैपदे सिचिहलन्तलक्षणा वृद्धिः । 'नेगंद—'
 णत्वम् । अवाप्तम् अवाप्सुः । अवप्तेति । आत्मनेपदे लुङि 'झलो झलि' इति सलोपः ।
 अवप्साताम् । वह प्रापण इति । अयमनिट् । वहति, वहते । उवाहेति । 'लिट्वभ्यासस्य—'
 इति अकिति अभ्यासस्य संप्रसारणमिति भावः । किति 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे कृते
 द्वित्वम् । ऊहतुः ऊहुः भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह उवहिथेति । (१) 'न शसदद—'
 इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति । अय थलि अनिट्पक्षे आह सहिवहो-
 रोदवर्णस्येति । सहिवहारवर्णस्य ओत्स्याद्द्वलोपे परत इत्यर्थः । 'द्वलोपे —' इति
 दीर्घं बाधित्वा ओत्त्वमिति भावः । उवोढेति । उवह् थ इति स्थिते ढत्वघट्टवृत्त्व-

१ वस्तुतस्त्विदमसङ्गतम्, वहतेस्थलि सम्प्रसारणेन लिण्निमित्तादेशादित्वात् 'थलि
 च—' इत्यस्याप्राप्तेः ।

ढाम् अवाक्षुः । अवोढ अवक्षाताम् अवक्षत । अवोढाः अवोढ्वम् । वस १००५
निवासे । परस्मैपदी । वसति । उवास । २४१० शासिवसिघसीनां च ।
(८-३-६०) इण्कुभ्यां परस्यैषां सस्य पः स्यात् । ऊषतुः ऊषुः । उवसिथ,
उवस्थ । वस्ता । 'सः स्यार्धधातुके' (सू० २३४२) । वत्स्यति । उष्यात् ।
अवात्सीत् अवात्ताम् । वेञ् १००६ तन्तुसन्ताने । वयति, वयते । १४११

ढलोपा ओत्त्वं चेति भावः । ऊह्युः ऊह । उवाह, उवह ऊहिव ऊहिम । क्रादिनियमादि ।
ऊह इति । ऊहाते ऊहिषे ऊहिथे ऊहिष्वे, ऊहिद्वे । ऊहे ऊहिवहे ऊहिमहे । वोढेति ।
तासिढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा ओत्त्वं च । लृटि स्ये, हस्य ढः, तस्य कः, षत्वम्, तदाह वक्ष्यति,
वक्ष्यत इति । वहतु वहताम् । अवहत, अवहत । वहेत् वहेत । उह्यात् अवाक्षीदिति ।
हलन्तलक्षणवृद्धौ ढकषाः प्राग्वत् । अवोढामिति । 'झलो झलि' इति सलोपे ढत्वधत्व-
ष्टुत्वढलोपा ओत्त्वं चेति भावः । अवाक्षुरिति । उसि सिचि वृद्धौ ढकषाः । अवाक्षीः
अवोढम् अवोढ । अवाक्षम् अवाक्ष्व अवाक्षम् । अवोढेति । लुङि आत्मने पदे प्रथमपुरुषैकव-
चने अवह् स् त इति स्थिते सलोपः, ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा ओत्त्वं च । अवक्षातामिति ।
आतामि सिचि ढकषा इति भावः । अवक्षतेति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशः । अवो-
ढ्वमिति । अवक्षि अवक्ष्वहि अवक्षमहि । अवक्ष्यत्, अवक्ष्यत । इति वहत्यन्ताः स्वरितेतो
गताः । वसधातुरनिट् । अकिति लिटि परे 'लिट्यभ्यासस्य—' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम्,
तदाह उवासेति । किति तु 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादौ ऊस् अनुस् इति
स्थिते सकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावादप्राप्ते षत्वे शासिवसि । 'सहेः साडः सः' इत्यतः
स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । 'इण्कोः' इति 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इति चाधिभूतम्, तदाह इण्क-
वर्गाभ्यामिति । भारद्वाजनियमात्यलि वेट् इति मत्वा आह उवसिथ, उवस्थेति । (१)
'न शसदद—' इति निषेधात् 'थलि च सेटि' इति न भवति । ऊषथुः ऊष । उवास, उवस ऊषिव
ऊषिम । क्रादिनियमादिट् । वस् स्य ति इति स्थिते आह सः स्यार्धधातुक इति । अनेन
सकारस्य तकार इति भावः । वसतु । अवसत् । वसेत् । उष्यादिति । आशीलिङि यासुटः कित्वाद-
वस्य संप्रारणे 'शासिवसि—' इति षत्वमिति भावः । अवात्सीदिति । सिचि हलन्तलक्षण-
वृद्धौ सस्य तकारः । अवात्तामिति । अवस् स् तामिति स्थिते वृद्धौ 'झलो झलि' इति
कित्तीति किम्, इयष्ट । डुवप् । 'ड्वतः क्त्रः,' उञ्चिमम् । शासिवसिघसीनां च ।
धातुसकारस्याप्राप्ते विधिरयम् । ननु सुपिसौ सुपिस इत्यादावतिप्रसङ्गवारणाय धातोः
सकारस्य चेदेषामेवेति नियमार्थतां स्वीकृत्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति सूत्रं त्यज्यतामिति
चेत् । अत्राहुः—आदेशावयवस्य षत्ववारणाय आदेशस्येत्यंशस्तावदश्यकः । तद्—
ग्रहणे कृते धातुभिन्नसकारस्य चेद्भवति आदेशरूपस्येवेति नियमप्रसङ्गवारणाय प्रत्यय-
ग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति । अवात्सीदिति । 'वदव्रज—' इति वृद्धिः । 'सः सि—' इति

वेवो वयिः । (२-४-४१) वा स्याल्लिटि । इकार उच्चारणार्थः । उवाय ।
 २४१२ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां डिति च ।
 (६-१-१६) एषां किति डिति च संप्रसारणं स्यात् । इति यकारस्य
 प्राप्तं । २४१३ लिटि वयो यः । (६-१-३८) वयो यस्य संप्रसारणं न
 स्याल्लिटि । ऊयतुः ऊयुः । २४१४ वश्चास्यान्यतरस्यां किति । (६-१-३९)

सलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकाराद्यार्धवानुकपरत्वाद् वातुसकारस्य 'सः सि-' इति तकारः ।
 वस्तुतस्तु सिज्जलोपस्यासिद्धत्वात् 'सः सि-' इति तकारे सिज्जलोप इति बोध्यम् । अवात्सुः ।
 अवात्सीः अवात्तम् अवात्त । अवात्सम् अवात्स्व अवात्स्म । अवत्स्यत् । वेव्वातुरनिट् ।
 वित्त्वादुभयपदी । तन्तुसन्तानः पटनिर्माणार्थं तन्तूनां तिर्यक्प्रसारणविशेषः । वयति, वयत्
 इति । शपि अयादेशः । वेवो वयिः । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे वा स्याल्लिटितीति ।
 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेरिति भावः । उच्चारणार्थं इति । इकारस्य
 इत्संज्ञकत्वे तु नुम् स्यादिति भावः । उवायेति । णलि वयादेशे यजादित्वादकिति लिटि परे
 'लिट्यभ्यासस्य-' इति वकारस्य संप्रसारणे उपधावृद्धिरिति भावः । अत्र यकारस्य तु न
 संप्रसारणम्, 'लिटि वयो यः' इति तन्निपेक्षस्यानुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । यद्यपि
 णलि वयादेशाभावेऽपि द्वित्वे अभ्यासस्य संप्रसारणे 'अचो णिति' इति वृद्धौ आयादेशे उवा-
 येति सिध्यति । तथापि ऊयतुरित्याद्यर्थं वयादेशस्य आवश्यकत्वादिहापि वयादेशो न्याय्यत्वा-
 दुपन्यस्तः । वे अतुस् इति स्थिते वयादेशे कृते ग्रहिज्या । चकारेण 'वचिस्वपियजादीनाम्-'
 इत्यतः कितीति समुच्चीयते । 'ण्यङः संप्रसारणम्-' इत्यतः संप्रसारणम् इत्यनुवर्तते, तदाह ।
 एषामित्यादि । अत्र परस्मैपदग्रह्यादिसाहचर्याद् 'अय वय पय गतौ' इति पठितस्यात्मनेप-
 दिनो वयेनं ग्रहणम् । यजादित्वादेव वयेः संप्रसारणे सिद्धे अत्र वयग्रहणं स्पष्टार्थमिति भाष्ये
 स्पष्टम् । इति यकारस्य प्राप्तं इति । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति लिङ्गादन्त्यस्य यणः
 पूर्वं संप्रसारणमिति विज्ञानाद्यकारस्य संप्रसारणे प्राप्ते सतीत्यर्थः । लिटि वयो । संप्रसारणं
 नेति । 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च यकारस्य संप्रसा-
 रणनिपेक्षे वकारस्य संप्रसारणमिति भावः, तदाह ऊयतुरिति । वश्चास्य । 'लिटि वयो यः'

तः । 'अस्तिसिचः-' इतीट् । उच्चारणार्थं इति । इत्संज्ञायां तु 'इदितः-' इति नुम्
 स्यादिति भावः । उवायेति । 'ग्रहिज्या-' इत्यत्र वयिग्रहणद्वेव इति निपेक्षोऽत्र
 न प्रवर्तत । इत्याहुः । ग्रहिज्यावयि । गृह्णाति । गृह्णीतः । जिनाति । जिनीतः ।
 जीनः । डिति वयेरुदाहरणं नास्ति । किति तु 'वचिस्वपियजादीनाम्-' इति सिद्धम्,
 यजादिषु वेवः पाठात् । अतएवाभ्याससंप्रसारणमपि सिद्धम् । वेव इति । संप्रसारण-
 निपेक्षस्तु 'लिटि वयो यः' इति निपेक्षारम्भात् प्रवर्तते । तस्माद् ग्रहिज्यादिषु वयि-
 ग्रहणं स्पष्टार्थमेवेति बोध्यम् । वश्चास्य । अस्पेत्यनेन 'लिटि वयो यः' इति परामृश्यते

वयो यस्य वो वा स्यात्किति लिटि । ऊवतुः ऊवुः । उवयिथ । वयस्तासावभावात्
थलि नित्यमिड् । स्थानिवद्भावेन वित्त्वात्तङ् । ऊपे ऊवे । वयादेशाभावे । २४१५
वेञ्चः । (६-१-४०) वेञो न संप्रसारणं स्यात्लिटि । ववौ ववतुः ववुः ।
ववयिथ, ववाथ । ववे । वाता । ऊयात्, वासीष्ट । अवासीत् । व्येञ् १००७
संवरणे । व्ययति, व्ययते । २४१६ न व्यो लिटि । (६-१-४६) व्येञ् ।

इत्यनुवर्तते तदाह वयो यस्येत्यादि । उवयिथेति । अकित्त्वान्न वः । अजन्तत्वादकार-
वत्त्वाच्च थलि इड्विकल्पमाशङ्क्याह वयेस्तासावभावात्थलि नित्यमिडिति । वयेलिट्येव
विहितत्वेन तासावभावाद् 'अचस्तास्वत्-' इति 'उपदेशेऽजन्तः' इति च इणिनपेधा-
प्रसक्त्या क्कानिनियमान्नित्यमिडित्यर्थः । 'यस्तासावस्ति नित्यानिट् च' इति भाष्यम् । ऊयथुः,
ऊवथुः ऊय, ऊव । उवाय, उवय ऊयिव, ऊविव ऊयिम, ऊविम । ननु वयेरवित्त्वात् कथमु-
भयवदित्वमित्यत आह स्थानिवद्भावेनेति । ऊये, ऊव इति । 'वश्चास्यान्यतरस्याम्'-
इति वत्वविकल्पः । वत्त्वाभावे 'लिटि वयो यः' इति यकारस्य संप्रसारणनिषेधः । वकारस्य
'ग्रहिज्या-' इति 'वचिस्वपि-' इति वा संप्रसारणम् । ऊयाते ऊयिरे । ऊयिषे ऊयाथे
ऊयिध्वे । ऊये ऊयिवहे ऊयिमहे । क्कानिनियमादिट् । एवम् ऊवाते ऊविरे इत्यादि । वया-
देशाभाव इति । यजादित्वाद् 'लिट्यभ्यासस्य-' इति 'वचिस्वपि-' इति च संप्रसारणे
प्राप्ते सतीति शेषः । वेञ्चोः । लिटि 'वयो यः' इत्यतो लिटीति 'न संप्रसारणम्' इत्यतो न
संप्रसारणमिति 'चानुवर्तते, तदाह वेञ्चो नेति अत्र कितीति नानुवर्तते तदाह ववाचिति ।
णलि संप्रसारणनिषेधे 'आदेच उपदेशे-' इत्यात्त्वे 'आत औ णलः' इत्यौभावे 'वृद्धिरेचि' इति
वृद्धौ रूपम् । ववतुरिति । 'आदेचः-' इत्यात्त्वे 'आतो लोपः-' । एवं ववुः । भारद्वाज-
नियमात्थलि वेट्, वेमस्तासावनिट्कत्वात् तदाह ववयिथ, ववार्थेति । इट्पक्षे अकित्त्वेऽपि
इट्परत्वादाल्लोप इति भावः । ववथुः वव । ववौ वविव वविम । क्कानिनियमादिट् । ववे
इति । ववाते वविरे । वविपे ववाथे वविध्वे । ववे वविवहे । वातेति । लुटि तासि
आत्मन् । वास्यति वास्यते । वयतु, वयताम् । अवयतु, अवयत । वयेत् वयेत । ऊयादिति ।
आशीर्लिङि यासुटि कित्वाद् 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सावंधातुकंयोः-'
इति दीर्घ इति भावः । वासीष्टेति । आशीर्लिङि आत्मनेपदे, सीयुटि आत्त्वे रूपम् । वासी-
यास्ताम् । अवासीदिति । आत्त्वे कृते इट्सकौ । अवास् इ स् इदिति स्थिते 'इट ईटि' इति
सलोपः । अवासिष्टामित्यादि । आत्मनेपदे, अवास्त अवासातामित्यादि । अवास्यत्, अवा-
स्यत । व्येञ् संवरण इति । वित्त्वादुभयपदी । अनिट् । व्ययति, व्ययते इति । शपि

तदाह वयो यस्येति । 'वो वा किति' इत्येव सुवचम् । 'लिटि वयो यः' इति
प्रकृतत्वात् । 'उपदेशेऽजन्तः' इति निषेधमाशङ्क्याह वयस्तासावभावादिति ।
ननु स्थानिनस्तासौ विद्यमानत्वात् स्थानिवद्भावेन तासौ विद्यमानत्वं सुलभमिति चेत् ।
अत्राहुः—शास्त्रीयकार्ये हि स्थानिवद्भावो न तु लौकिके । अचस्तास्वदिति निषेधस्य
शास्त्रीयत्वेऽपि सोऽत्र नातिदिश्यते । अच इत्युक्तेरत्वधित्वादिति । वेञ्चः । लिटि किम्,

च । (६—१—३३) अभ्यस्तीभविष्यतो ह्येबः संप्रसारणं स्यात् । ततो द्वित्वम् । जुहाव जुहुवतुः जुहुवुः । जुहोथ जुहविथ । जुहुवे । ह्याता । ह्यात, ह्यासीष्ट । २४१८ लिपिसिचिह्वश्च । (३—१—५३) एभ्यश्चल्लेखः स्यात् । २४१९

भावः । अव्यासातामित्यादि । अव्यास्यत्, अव्यास्यत । ह्येब्धातुरनिट् । क्तिवाद्भयपदो । शब्दे चेति । आकारणार्थं आगच्छेत्यादिशब्दोऽत्र विवक्षितः । ह्ययति, ह्ययते इति । शपि अयादेशः । णलादौ अकिति 'लिट्वभ्यासस्य—' इति अभ्यासस्यैव संप्रसारणे प्राप्ते अभ्यस्तस्य च । 'ह्यः संप्रसारणम्' इत्यनुवर्तते । ह्य इति कृतात्वस्य ह्ये इत्यस्य षष्ठ्यन्तम् । तथा च अभ्यस्तीभूतस्य ह्येबः संप्रसारणमिति लभ्यते । तथा सति णलि ह्ये अ इति स्थिते द्वित्वे कृते 'उभे अभ्यस्तम्' इत्यभ्यस्तसंज्ञायामुत्तरखण्डस्य संप्रसारणे कृते पूर्वखण्डस्याभ्यासस्य 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधः स्यादित्यत आह अभ्यस्तीभविष्यत इति । ननु यद्यभ्यस्तीभविष्यतो ह्येबः संप्रसारणं तर्हि द्वित्वं बाधित्वा परत्वात्संप्रसारणे सति 'विप्रतिषेधे यद्बाधितं तद्बाधितम्' इति न्यायाद् द्वित्वं न स्यादित्यह आह ततो द्वित्वमिति । संप्रसारणानन्तरं द्वित्वमित्यर्थः, पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति भावः । तथा च णलि आत्वे कृते संप्रसारणे पररूपे हु इत्यस्य द्वित्वे 'कुहौश्चुः' इति कृत्वे तस्य जश्च 'अचो ङिति' इति वृद्धौ आवादेशे परिनिष्ठितं रूपमाह जुहावेति । जुहुवतुरिति । अतुसि आत्वे आह्लोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वाद् 'अभ्यस्तस्य च' इत्यनेन संप्रसारणे 'वाणदाङ्गं बलीयः' इत्यस्यानित्यतया अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे कृते द्वित्वे उवडिति भावः । यद्यपि किति 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणेऽपि सिद्धमिदम् । तथापि अकिति आवश्यकमभ्यस्तस्य चेत्येतद् न्याय्यत्वादिहापि भवतीति बोध्यम् । एवं जुहुवुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट्, तदाह जुहोथ, जुहविथेति । जुहुवथुः जुहुव । जुहाव, जुहव जुहुविब जुहुविम । क्लादिनियमादिट् । जुहुवे जुहुवाते जुहुविरे । जुहुविषे जुहुवाथे जुहुविष्वे । जुहुवे जुहुविबहे जुहुविमहे । ह्यातेति । तासि आत्वम् । ह्यास्यति, ह्यास्यते । ह्ययतु, ह्ययताम् । अह्ययत, अह्ययत । ह्येत, ह्येत । ह्यादिति । आशीर्लिङि आत्वे यासुटि क्तिवाद् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृसावंधातुकयोः -' इति दीर्घ इति भावः । ह्यासीष्टेति । आशीर्लिङि सीयुटि रूपम् । लुङि विशेषमाह लिपिसिचि । लिपि सिचि ह्या एषां समाहारद्वन्द्वात्पञ्चम्येकवचनम् । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः—' इत्यतः अङिति चानुवर्तते, तदाह एभ्य इति । इदं परस्मैपदविषयम्, आत्मनेपदे विकल्पविधानात्, तदाह शब्द एवात्र गृह्यत इत्याहुः । तथा च भावे—'यान्तोऽज्यतः प्लुतकृतस्वरमाशु दूरादुद्वाहुना जुहुविरे मुहुरात्मवर्ग्याः' इति कर्मणि प्रयोगः । 'ह्यः संप्रसारणमभ्यस्तस्य च' इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे अभ्यस्तस्य चेति । पूर्वयोगस्तु 'णौ च संश्रद्धो' विषये प्रवर्तते । जुहावयिषति । अब्रूहवत् । अभ्यस्तीभविष्यतो ह्येब इति । अभ्यस्तनिमित्ते प्रत्यये परे द्विर्वचनात्प्रागेव ह्येबः संप्रसारणमिति फलितोऽर्थः । अभ्यस्तमस्यास्तीति अभ्यस्तः सनादिः, तस्य यो ह्येबः तत्प्रकृतिभूतस्तस्येत्यादिव्याख्यानस्य

आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम् । (३-१-५४) 'अतो लोपः—' (सू० २३७२) अह्वत्
अह्वताम्-अह्वत् । अह्वत् । अह्वास्त ।

अय द्वौ परस्मैपदिनौ । वद १००९ व्यक्तायां वाचि । अच्छ वदति । उवाद
ऊदतुः । उवदिय । वदिता । उद्यात् । 'वदव्रज—' (सू० २२६७) इति वृद्धिः ।
अवादीत् । ढु ओ थि १०१० गतिवृद्धयोः । श्रयति । २४२० विभाषा श्वेः
(६-१-३०) श्रयतेः संप्रसारणं वा स्याल्लिटि यङि च । गुशाव

आत्मनेपदेषु । आतो लोप इति । अह्वा अ त् इति स्थिते 'आतो लोप इति च'
इत्याल्लोप इत्यर्थः । अह्वदिति । अह्वताम् । अह्वन्नित्यादि । अह्वतेति । लुङि आत्मने-
पदे अङि रूपम् । अह्वताम् अह्वन्तेत्यादि । अङभावपक्षे त्वाह अह्वास्तेति । अह्वासाताम्
अह्वासत इत्यादि । अह्वास्यत्, अह्वास्यत ।

वद् व्यक्तायां वाचीति । अञ्जल्विभागेन स्पष्टोच्चारणे इत्यर्थः । सेडयम् । अच्छ
वदतीति । अच्छेत्यव्ययमाभिमुख्ये । अभिमुखं वदतीत्यर्थः 'अच्छ गत्यर्थवदेषु' इति गतित्वाद्-
च्छेत्यस्य धातोः प्रागेव प्रयोग इति भावः । अकिति लिटि द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य—' इति
संप्रसारणमिति मत्वा आह उवादेति । किति लिटि तु 'वचिस्वपियजादीनाम्—' इति
द्वित्वात्प्राक् संप्रसारणे कृते द्वित्वे सवर्णदीर्घ इति मत्वाह ऊदतुरिति । उवदिथेति । द्वित्वे
अभ्यासस्य संप्रसारणमिति भावः । ऊदथुः ऊद । उवाद, उवद ऊदिव ऊदिम । वदितेति ।
तासि इट् । वदिष्यति । वदतु । अवदत् । वदेत् । उद्यादिति । आशीर्लिङि यासुटः
कित्वात् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणमिति भावः । अवादीत् इत्यत्र हलन्तलक्षणवृद्धेः
'नेटि' इति निपेक्षेऽपि 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्य वदधातोः पृथग् ग्रहणाद्
वृद्धिरित्यभिप्रेत्याह वदव्रजेति । वृद्धिरिति । एतदर्थमेव 'वदव्रजहलन्तस्य—' इत्यत्र
वदधातोः पृथग् ग्रहणमिति भावः । ढु ओ थि इति । ढुरोकारश्चेत् । श्रयतीति । शपि
गुणायादेशौ । लिटि तु अकिति णलादौ 'लिट्यभ्यासस्य—' इत्यभ्यासस्य नित्यं संप्रसारणे
प्राप्ते किति तु अनुसादौ द्वित्वात्प्राग् 'वचिस्वपि—' इति नित्यं संप्रसारणे प्राप्ते आह विभाषा
श्वेः संप्रसारणमिति । 'ष्यङः संप्रसारणम्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लिटि यङि
चेति । लिङ्यङोः—' इत्यनुवृत्तेरिति भावः । शुशावेति । णलि अभ्याससंप्रसारणं वाचित्वा
द्वित्वात्प्रागेव परत्वाद्नेन संप्रसारणे कृते ततो द्वित्वे वृद्धयवादेशाविति भावः । अकि-

स्वीकारात् । तेन जिह्वायकीयिपतीत्यत्र ह्वेनः संप्रसारणं न भवति, ण्वुलो द्वित्वनिमित्त-
त्वाभात् । अतएव णिचो द्वित्वनिमित्तत्वं नेति ह्वः संप्रसारणमिति योगविभागः क्रियते ।
एतच्च आकरे स्पष्टम् । लिपिसिचि । लिप उपदेहे । षिच क्षरणे । अलिपत । असिचत ।
अच्छ वदतीति । अच्छेत्यस्य वदयोगे गतित्वाद्धातोः प्राक् प्रयोगः । विभाषा श्वेः ।
लिटि यङि चेति । 'लिङ्यङोश्च' इति पूर्वसूत्रमिहानुवर्तत इति भावः । उभयत्र विभा-
षेयम् । लिङंशे अनुसादौ नित्ये प्राप्ते णलादावप्राप्ते । यङंशे त्वप्राप्तविभाषा । शोशू-

शुशुवतुः 'श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेधः' (वा० ३४६२) । तेन 'लिट्यभ्यासस्य—' (सू० २४०८) इति संप्रसारणं न । शिश्वाय शिश्वियतुः । श्वयिता । श्वयेत् । शूयात् । 'जस्तन्भु—' (सू० २२९१) इत्यङ् वा । २४२१ श्वयतेरः । (७-४-१८) श्वयतेरिकारस्याकारः स्यादङि । पररूपम् । अश्वत् अश्वताम् अश्वन् । 'विभाषा घेट्श्वयोः' (सू० २३७५) इति चङ् । इयङ् । अशिश्वियत् । ह्ययन्त—' (सू० २२९९) इति न वृद्धिः । अश्वयीत् । वृत् । यजादयो वृत्ताः ।

त्वाद् 'वचिस्वपि—' इत्यस्य नात्र प्राप्तिः । तथा च लिट्यकित्स्वेकवचनेषु द्वित्वात् प्रागप्राप्तस्य संप्रसारणस्य विकल्पविधिः । शुशुवतुरित्यादिद्विवचनवहुवचनेषु तु द्वित्वात्प्राग् 'वचिस्वपि—' इति प्राप्तस्य संप्रसारणस्य विकल्पविधिः तथा च उभयत्र विभाषेयम् । यङ्शे त्वप्राप्तविभाषैवेयम्—शोशूयते । शेस्वीयते । तत्र णलि एतत्संप्रसारणाभावपक्षे शिव इत्यस्य द्वित्वानन्तरमभ्याससंप्रसारणे शुश्वाय इति प्राप्ते आह श्वयतेर्लिट्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति । लिट्यभ्याससंप्रसारणस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तथा च शिव इत्यभ्यासस्य संप्रसारणाभावादभ्यासे इकार एव श्रूयत इत्याह तेनेति । शूयादिति । आशीर्लिङि यासुटः कित्वाद् 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इति दीर्घ इति भावः । लुङि विशेषमाह जस्तन्भ्वति । तथा च अश्वि अत् इति स्थिते इयङि प्राप्ते श्वयतेरः । इययतेः अः इति च्छेदः । श्वयतेरिति स्थित्वा निर्देशः । श्विधातोरित्यर्थः । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य इकारस्येति लभ्यते । 'ऋदृशोऽङि—' इत्यतः अङीत्यनुवर्तते, तदाह श्वयतेरिकारस्येति । अश्व अत् त् इति स्थिते सवर्णदीर्घमाशङ्क्याह पररूपमिति । आर्षधातुकोपदेशे अदन्तत्वाद् न अलोपः । अश्वदिति । अश्वः अश्वतम् अश्वत । अश्वम् अश्वाम् । अङभावपक्षे त्वाह विभाषेति । इयङिति । 'चङि' इति द्वित्वमित्यपि ज्ञेयम्, तदाह अशिश्वियदिति । अङश्चङश्चाभावे तु अश्वि ईत् इति स्थिते इकारस्य सिचि वृद्धौ सत्याम् आयादेशे अश्वयीदिति प्राप्ते आह ह्ययन्तेति न वृद्धिरिति । श्विग्रहणादिति भावः । न च 'नेटि' इत्येव सिचि वृद्धेः निषेधसिद्धेः पृथक् श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, 'नेटि' इति निषेधस्य हलन्तलक्षणवृद्धिमात्रविषयत्वात् । न च अश्वि ईत् इति स्थिते सिचि वृद्धयपेक्षया परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च इकारस्य गुणे एकारे कृते इगन्तत्वाभावेन सिचि वृद्धयप्राप्त्या अयादेशे कृते यान्तत्वादेव हलन्तलक्षणवृद्धेर्निषेधसिद्धेः 'ह्ययन्त—' इत्यत्र श्विग्रहणं व्यर्थमिति वाच्यम्, अनवकाशतया अपवादत्वेन गुणं बाधित्वा सिचि वृद्धेः प्राप्तौ तन्निषेधार्थत्वादित्यलम् । वृद्धित्यस्य व्याख्यानम् । यजादयो वृत्ता

यते शेस्वीयते । संप्रसारणं नेति । अन्यथा शुश्वायेत्यादि स्यादिति भावः । श्वयतेरः । अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमाह इकारस्येति । पररूपमिति । अतो लोपस्तु न भवति, आर्षधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति व्याख्यातत्वात् इयङिति । लघूपधगुणापेक्षयान्तरङ्गत्वादिति भावः । अश्वयीदिति । नन्विहान्तरङ्गत्वाद् गुणायदेशयोः कृतयोर्यान्तत्वादेव वृद्धिनिषेधो भवेदिति किमनेन शिविग्रहणेनेति चेत् ।

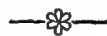
भ्वादिस्त्वाकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसंग्रहः । इति भ्वादयः । २४२२ ऋतेरीयङ् ।
 (३—१—२९) ऋतिः सौत्रस्तस्मादीयङ् स्यात्स्वार्थे । जुगुप्सायामयं धातुरिति बहवः ।
 कृपायां चेत्येके । 'सनाद्यन्ताः—' (सू० २३०४) इति धातुत्वम् । ऋतीयते । ऋतीयां-
 चक्रे । आर्धधातुकविवक्षायां तु 'आयादय आर्धधातुके वा' (सू० २३५०) इतीयङ्भावे
 'शेषात्कर्तरि—' (सू० २१५९) इति परस्मैपदम् । आनर्त । अर्तिष्यति । आर्तीत् ।

॥ इति तिङन्ते भ्वादिप्रकरणम् ॥

इति । ननु भ्वादयो वृत्ता इति कुतो न व्याख्यायते इत्यत आह भ्वादिस्त्वाकृतिगण
 इति । चुलुम्पतीति । चुलुम्पधातुर्लोपार्थकः, तस्यापि भ्वादिगणे पाठात् शब्विकरणत्व-
 मिति भावः । इति भ्वादय इति । नचैवं सति 'अद भक्षणे' इत्यादीनां वक्ष्यमाणानां
 धातुत्वं कथमिति शङ्क्यम्, शब्विकरणा भ्वादयः समाप्ता इत्यर्थात् । ऋतेरीयङ् । ऋतेर्धा-
 तुपाठे अदर्शनादाह ऋतिः सौत्र इति । स्वार्थे इति अर्थविशेषस्थानिर्देशादिति भावः ।
 तकारान्तो धातुरयमिका निर्दिष्टो न त्विकारान्तः । इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धे ईयङिति
 ईकारोच्चारणवैयर्थ्यात् । न च इदन्तत्वे सति 'एरनेकाचः—' इति यण् स्यादिति वाच्यम्,
 एवमपि 'ऋतेडर्थः' इति ड्यप्रत्यये कृते 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घेणैव सिद्धे इयङ्-
 विधिवैयर्थ्यात् । एके इति । अन्ये इत्यर्थः । ऋतीयते इति । ईयङोऽदन्तत्वात् शपि पर-
 रूपम् । ऋतीयांचक्रे इति । 'कास्प्रत्ययात्—' इत्याम् । ऋतीयता । ऋतोयिष्यत ।
 ऋतीयताम् । आर्तीयत । ऋतोयेत । ऋतोयिषीष्ट । आर्तीयिष्ट । आर्तोयिष्यत । आनर्तेति ।
 ऋत् इति तकारारान्ताद् लिटि णलि द्वित्वे उरदत्त्वे रपरत्वे ह्लादिशेषे 'अत आदेः' इत्यभ्या-
 सस्य दीर्घे 'तस्मान्नुड्द्विहलः' इति नुट्, नुड्विधौ ऋकारैकदेशो रेफो हन्त्वेन गृह्यत इत्युक्ते-
 रिति भावः । आनृततुः आनृतुः । अनिट्सु अस्यापाठात् थलि नित्यमिट् । आनर्तिथ आनृतथुः
 आनृत । आनर्त आनृतिव आनृतिम । अर्तिता । अर्तिष्यति । ऋत्यात् । अर्तीदिति । 'इट्
 ईटि' इति सिज्लोपः, आडागमः । आर्तिष्यत् ।

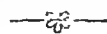
इति श्रीवामुदेवदीक्षितत्रिदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां शब्विकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

अत्राहुः—न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापनार्थं णिश्चिग्रहणम् । तेन चिरिणोति जिरिणोत्योर्यङ्-
 लुगन्तानां चिनीप्रभृतीनां च सिचि बहिरङ्गा वृद्धिरेव भवति । अचिरायीत् अजिरायीत् ।
 अचेचायीत् । अनेनाधीत् इति । तेनेति । उक्तं च वार्तिककृता—'कास्यनेकाञ्ग्रहणं चुलुम्पा-
 दर्थम्' इति । चुलुम्पतीति । लुम्पतीत्यर्थः । चुलुम्प लोप इति कविकल्पद्रुमे उक्तत्वात् ।

इति तत्त्वबोधिण्यां भ्वादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ॥ ४४ ॥

अद १०११ भक्षणे । द्वौ परस्मैपदिनौ । २४२३ अदिप्रभृतिभ्यः शपः । (२-४-७२) लुक्स्यात् । अत्ति अत्तः अदन्ति । २४२४ लिट्यन्यतरस्याम् । (२-४-४०) अदो घस्त्व वा स्याल्लिटि । जघास । 'गमहन-' (सू० २३६३) इत्युपधालोपः । तस्य चर्विषि प्रति स्थानिवद्भावनिषेधाद् घस्य चत्वंम् । 'शासिवसि-' (सू० २४१०) इति पत्वम् । जक्षतुः जक्षुः । घसेस्तासावभावात्थलि नित्यमिट् । जघसिथ । आद आदतुः । 'इडत्त्यत्ति-' (सू० २३८४) इति नित्यमिट् । आदिथ । अत्ता । अत्स्यति । २४२५ हुक्लभ्यो हेधिः ।

अथ लुग्विकरणान् धातून्निरूपयितुमुपक्रमते अद भक्षण इति । अनिडयम् । अदिप्रभृतिभ्यः । 'ण्यक्षत्रियार्पणितः-' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे लुक् स्यादिति । अदिप्रभृतिभ्यः परस्य शपो लुगिति फलितम् । अत्तीति । शपो लुकि दस्य चत्वेन तकारः । एवम् अत्त इत्यपि । अदन्तीति । एतदर्थमेव 'झोञ्तः' इत्यत्र अकारादिरादेश आश्रितः । अत्ति अत्थः अत्थ । अन्नि अन्नः अन्नः । लिट्यन्तरस्याम् । 'अदो जग्धिः' इत्यतः अद इति 'लुङ्सनोर्घस्त्व' इत्यतो घस्त्व इति चानुवर्तते । तदाह अद इति । आदेशे लृकार इत् । घसादेशः अनिट् । जघासेति । अकित्त्वाद् 'गमहन-' इत्युपधालोपो नेति भावः । जघस् अनुसिति स्थिते आह गमहनेत्युपधालोप इति । 'असंयोगात्-' इति कित्त्वादिति भावः । जघ्स् अनुसिति स्थिते घकारस्य चत्वं वक्ष्यन् उपधालोपस्य स्थानिवत्त्वमाशङ्क्याह तस्येति । उपधालोपस्येत्यर्थः । जघ्स् अनुसिति स्थिते संकारस्य आदेशप्रत्ययावयवत्वाभावादाह शासीति । थलि तु क्रादिनियमान्नित्यमिट् । 'उपदेशेऽज्वतः' इति निषेधस्य तासौ नित्यानिङ्विपयत्वात् । वस् तु तासौ न विद्यत एव, कुतस्तस्य तासावनिट्कत्वम् । 'यस्तासावस्ति अनिट् च' इति हि भाष्यम्, तदाह घसेस्तासाविति । जघसिथेति । जक्षथुः जक्ष । जघास, जघस जक्षिव जक्षिम । घसादेशाभावपक्षे स्वाह आदेति । थलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पे प्राप्ते आह इडत्त्यतीति । आदिथेति । आदथुः आद । आद आदिव आदिम । अत्ता । अत्स्यतीति । अनिट् । दस्य तः । अत्तु, अत्तात् अत्ताम् अदन्तु । अद् हि इति स्थिते 'झयो होज्यतर-

ऋतेरीयङ् । तान्तोऽयं धातुरिका निर्दिष्टो न त्विकारान्तः, 'वञ्चिब्रुञ्च्यूतथ' इति निर्देशात् । केचित्तु ईयङ् इति दीर्घोच्चारणात्तान्तोऽयमिति ज्ञाप्यते । इदन्तत्वे हि सवर्णदीर्घेणैव सिद्धेरियङमेव कुर्यादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । इदन्तत्वे तु 'एरनेकाच-' इति यणा सवर्णदीर्घस्य वाधात् । न च ऋतेर्यङ्विधौ 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घोपपत्तेरीयङ्विधानं तान्तत्वे लिङ्गं भवत्येवेति वाच्यम्, यङ्विधौ 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वापत्तेः । कृतायां चेति । 'कर्तनं च ऋतीया च ह्रिणीया च घृणाथंकाः' इति, 'जुगुप्सा कर्णा घृणा' इति चामरः । हुक्लभ्योहेधिः । जुहुवि । 'घसिभसोर्हलि' इत्यतो

(६—४—१०१) होङ्लन्तेभ्यश्च हेविः स्यात् । अङ्घ्रि, अत्तात् । अदानि ।
 २४२६ अदः सर्वेषाम् । (७—३—१००) अदः परस्यावृत्तसार्वधातुकस्या-
 डागमः स्यात्सर्वमतेन । आदत् आत्ताम् आदन् । आदः आत्तम् आत्त । आदम्
 आद्व आच्च । अद्यात् अद्याताम् । अबुः । अद्यास्ताम् अद्यासुः । २४२७ लुङ्-
 सनोर्घस्तृ । (२—४—३७) अदो घस्तृ स्याल्लुङि सनि च । लृदित्वादङ् ।
 अधसत् । हन १०१२ हिंसागत्योः । प्रणिहन्ति । २४२८ अनुदात्तोपदेश-

स्याम्' इति हकारस्य पूर्वसवर्णविकल्पेन धकारविकल्पे प्राप्ते हुभलभ्यो हेर्धिः । भलन्तेभ्यं
 इति । अङ्गविशेषणत्वात् तदन्तविधिरिति भावः । अनेकाल्त्वात् सर्वादेशः । रुदिहीत्यत्र तु
 न, निर्दिश्यमानहेरिटा व्यवहितत्वाद् इट्सहितस्य त्वनिर्दिश्यमानत्वादिति भाष्ये स्पष्टम् ।
 अत्तादिति । धित्वात् परत्वात्तातङ् । तस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वेऽपि न पुनर्धित्वम्, 'विप्रति-
 पेक्षे यद्वाधितं तद्वाधितमेव' इति न्यायात् । अत्तम् अत्त । अदानीति । 'आहुतमस्य—'
 इत्याडागमः । एतदर्थमेव आडागमे दीर्घोच्चारणमिति । भाः । अदाव अदाम् । लुङि आद् त
 इति स्थिते अदः सर्वेषाम् । अद इति पञ्चमी । 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया
 परस्येति लभ्यते । 'गुणोऽवृत्ते' इत्यतः अवृत्ते इति 'तुरुस्तुशम्यमः—' इत्यतः सार्वधातुके इति
 चानुवर्तते । सप्तमीद्वयं च षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'अङ् गार्ग्यगालवयोः' इत्यतः
 अङित्यनुवर्तते । गार्ग्यगालवयोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्तये सर्वेषामिति, तदाह अदः
 परस्येत्यादिना । टित्त्वादाद्यवयवः, तदाह आददिति । आत्तामिति ।
 अवृत्तग्रहणान्नाडागम इति भावः । विधिलिङि रूपमाह अद्यादिति । शपो लुकि अतः पर-
 त्वाभावाद् 'अतो येयः' इति नेति भावः । मिपः अमि यासुटि सलोपे सवर्णदीर्घे अद्याम् अद्याव
 अद्याम् । आशीः लङि अद्यादिति सिद्धवत्कृत्याह अद्यास्तामिति । लुङि अद् स् त् इति स्थिते
 लुङ्सनोर्घस्तृ । 'अदो जग्धिः—' इत्यतः अद इत्यनुवर्तते, तदाह अद् इति । लृदित्वस्य प्रयो-
 जनमाह लृदित्त्वादिति । हनधातुरनिट् । प्रणिहन्तीति । शपो लुक् । नस्यानुस्वारपरस-
 वर्णौ । 'नेर्गद—' इति णत्वम् । अनुदात्तोपदेश । ऊहदन्तैरित्यादिभिः संगृहीता अनुदात्तो-
 पदेशाः, वनतिभौवादिकः, तनोत्यादयस्तु 'तनु विस्तारे' इत्यादिना पठिष्यन्ते । एतेषामनु-

हलीत्यनुवर्त्यं हलादेरिति व्याख्यानात् । रुदिहि स्वपिहि इत्यादाविडादेर्हेर्धनं भवति,
 अत्तादित्यत्र तु धित्वात्परत्वात्तातङि कृते स्थानिवद्भावेन पुनर्धित्वं तु 'सकृदगतौ—' इति
 न्यायान्नेत्याहुः । अन्ये तु हेर्धिरित्यत्र स्थान्यादेशयोर्द्वयोरपीकार उच्चारणार्थ इति
 हकारस्य धकार आदेशः । तेन हलीत्यनुवृत्तिर्न कर्तव्या, नापि तातङो धित्वप्रसङ्गः
 इति सकृदगतिन्यायाश्रयणमपि मास्त्वित्याहुः । अदः सर्वेषाम् । 'अङ्गार्ग्यगालवयोः'
 इत्यतः अङित्यनुवर्तते । गार्ग्यगालवयोरित्यस्य त्वनुवृत्तिशङ्कां निवारयितुं सर्वेषां-
 ग्रहणम् । लुङ्सनो । जिघत्सति । प्रणिहन्तीति । 'नेर्गद—' इति णत्वम्
 अनुदात्तोपदेश । यद्यत्र एतेषामनुनासिकस्थ लोप इति व्याख्याते तदा मन्यते-
 नमननहमिहमुच्चमस्जादीनां चानन्त्यस्यापि लोपः स्यात्, तथा च मतः नतः नद्वः मीढः

वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो ऋलि किङ्ति । (६-४-३७)

अनुनासिक इति लुप्तपष्ठीकं पदं वनतीतरेषां विशेषणम् । अनुनासिकान्ता-
मेषां वनतेश्च लोपः स्याज्जलादौ किङ्ति परे । यमि रमि नमि गमि हनि मन्यतयो-
ऽनुदात्तोपदेशाः । तनु क्षणु क्षिणु ऋणु वृणु शृणु वनु मनु तनोत्यादयः । हतः
घनन्ति । २४२६ वमोर्वा । (८-४-२३) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्नस्य

नासिकस्य लोपः स्याज्जलादौ किङ्ति इति प्रतीयमानार्थः । एवं सति मृक्तमित्यादौ मुचा-
दीनामपि मकारादिलोपः स्यात्, तत्राह अनुनासिक इति लुप्तपष्ठीकं पदमिति ।
एवमप्युक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यादाह वनतीतरेषां विशेषणमिति । अनुदात्तोपदेशानां तनोत्या-
दीनां चेत्यर्थः । तथा च विशेषणत्वात्तदन्तविधौ अनुनासिकान्तानामनुदात्तोपदेशानां तनोत्या-
दीनां वनतेश्चेत्येवामन्तस्य लोपः स्यादित्यर्थलाभान्मृक्तमित्यादौ नातिप्रसङ्गः, तदाह
अनुनासिकान्तानामित्यादिना । वनवातोस्तु अनुनासिकान्तत्वाच्च विशेषणम्,
अव्यभिचारोदिति भावः । अत्रानुदात्तोपदेशान् अनुनासिकान्तान् दर्शयति । यमिरमीति ।
अनुदात्तोपदेशेषु एतेषामेव पणामनुनासिकान्तत्वादिति भावः । अथ तनोतीत्या-
दीननुनासिकान्तान् दर्शयति तनुक्षणुक्षिण्वति । मनु इत्यन्तं समाहार-
द्वन्द्वात् प्रथमैकवचनान्तम् एतेऽष्टौ तनोत्यादयोऽनुनासिकान्ता इत्यर्थः । 'तनु
विस्तारे' इत्यादिभ्य 'डु कृबू करण' इत्यन्ता दश धातवस्तनोत्यादयः । तत्र
करोतिरनुनासिकान्तत्वाभावादिह न गृह्यते । 'जनसनखनां सञ्जलोः' इति सनो-
तेरात्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सोऽप्यत्र न गृहीतः । 'वनुयाचन' इति तनादौ पठितम् । तस्य ।
उचिकरणतया उदित्वेन च वनतिग्रहणेनाग्रहणात् तनादौ पठितस्यापि पृथग्रहणम् । तत्र
तानादिकस्य वनेरुदित्वाद् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिड्विकल्पाद् 'यस्य विभापा' इति
निष्ठायामिडभावे वतः वतवान् इत्युदाहरणम् । वनतेस्तु भौवादिकस्य उदित्वाभावा-
न्निष्ठायां सेट्कत्वेऽपि क्तिनि वतिरित्युदाहरणम्, तत्र 'तितुत्रतथसिसुसरकसेषु इति इग्निपेवा-
दित्यलम् । हत इति । तसि अनुदात्तोपदेशानुनासिकान्तत्वान्नकारलोपः, 'सार्वधातुकम-
पित्' इति तसो ङित्त्वात् । घनन्तीति । अजादिङित्परकत्वाद् 'गमहन-' इत्युपबालोपे
'हो हन्तेः-' इति कुत्वेन हस्य घः । हंसि हयः हय । वमोर्वा । 'उपसर्गादिसमासेऽपि-'
इत्यत उपसर्गादित्यनुवर्तते । 'रपाम्यां नो णः-' इन्नि सूत्रमनुवर्तते 'हन्तेरत्पूर्वस्य'
इत्यतो हन्तेरिति, तदाह उपसर्गस्थान्निमित्तादिति । ऋलि जहानेति स्थिते

मग्न इत्यादि न सिद्ध्येत्, अत आह लुप्तपष्ठीकमिति । वनतीतरेषामिति । वनतेरव्यभि-
चाराद्विशेषणं व्यर्थमिति भावः । वतिः । इह क्तिनि 'तितुत्र-' इतीप्तिपेवाज्जलि किङ्ति न
लोपः । लोपः स्यादिति । 'अलोऽप्यस्य' इत्यन्त्यस्येति भावः । अनुनासिकान्तानुदात्तोपदेशा-
न्दर्शयति यमिरमीति । तनोत्यादीनप्यनुनासिकान्तान्दर्शयति तनुक्षणुक्षिण्वति । करोतिरत्र
तास्तनोत्यादयो नव, तन्मध्ये सनोतेः 'जनसनखनाम्-' इत्यात्वं वक्ष्यतीति न स परिगणितः,

णो वा स्याद्वमयोः परयोः प्रहृष्मि, प्रहृष्मि प्रहृष्वः प्रहृन्वः । 'हो हन्तेः—' (सू० ३५८) इति कुत्वम् । जघान जघन्तुः जघ्नुः । २४३० अभ्यासाच्च । (७-३-५५) अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् । जघनिथ, जघन्थ । हन्ता । 'ऋद्धनोः—' (सू० १३६६) इतीट् । हनिष्यति । हन्तु, हतात् । घन्तु । २४३१ हन्तेर्जः । (६-४-३६) हौ परे । आभीयतया जस्यासिद्धत्वाद्धेर्न लुक्, जहि । हनानि हनाव हनाम् । अहन् अहताम् अघन्न् । अहनम् । २४३२ आर्धधातुके । (२-४-३५) इत्यधिकृत्य । २४३३ हनो वध लिङि । (२-४-४२) २४३४ लुङि च । (२-४-४३) वधादेशोऽदन्तः ।

आह हो हन्तेरिति । 'अभ्यासाच्च' इत्यपेक्षया अस्यान्तरङ्गत्वेन न्याय्यत्वादिति भावः । जघन्तुरिति । 'गमहन—' इत्युपधालोपे 'हो हन्तेः—' इति कुत्वम् । थलि भारद्वाजनियमादिङ्विकल्पे जघनिथ जघन्थ, इति स्थिते णिण्प्रत्ययपरत्वाभावात्तकारपरत्वाभावाच्च 'हो हन्तेः—' इति कुत्वाप्राप्तौ अभ्यासाच्च । 'हो हन्तेः—' इत्यनुवर्तते । 'चजोः कु घिण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणं च, तदाह अभ्यासात् परस्येत्यादिना । जघनिथ, जघन्थेति । इडभावे नस्यानुस्वारपरसवर्णौ । जघन्थुः जघ्न । जघान, जघन जघ्निव जघ्निम । लृटि स्ये इण्निषेधमाशङ्क्याह ऋद्धनोरिति । हन् हि इति स्थिते 'हुञ्जल्यः—' इति घित्वे प्राप्ते हन्तेर्जः । 'शा हौ' इत्यतो हौ इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे हौ पर इति । कृते जादेशे 'अतो हेः' इति हेर्लुङ्कमाशङ्क्य आह आभीयतयेति । जहीति । हतात् हतम् हत । हनानीति । आटः पित्वेन डित्त्वाभावान्नोपधालोप इति भावः । अहन्निति । लङ्स्तिपि, 'इतश्च' इति इकारलोपे 'संयोगान्तस्य—' इति तकारलोपः । न्याय्यत्वादलङ्क्यादिलोपो वा । अहनमिति । अहन्व अहनम् । झलादिपरकत्वाभावान्नोपधादीर्घः । विधिलिङि हन्यात् हन्याताम् इत्यादि । आशीर्लिङि वधादेशं वक्ष्यन्नाह आर्धधातुके । इत्यधिकृत्येति । 'अदो जग्धिः—' इत्यादिविधयो वक्ष्यन्त इति शेषः । तदधिकारस्थं सूत्रमाह हनो वध । वधेति लुप्तप्रथमाकम् । हनो वधादेशः स्यादार्धधातुके लिङीत्यर्थः । लुङि च । हनो वधादेशः स्याद् लुङीत्यर्थः स्पष्टः । वधादेशोऽदन्त इति । वकारादकारो न सुखोच्चारणार्थ इति भावः । तत्प्रयोजनं तु अनुपदमेव 'अवधीत्' इत्यत्र वक्ष्यते । ननु आशीर्लिङि हन् यादिति

ततः क्षतः क्षिति इत्यादीन्युदाहरणानि । तनात्यादीनामुदित्वात् क्त्वायामिङ्विकल्पान्निष्ठायां नेट् । अनुनासिकान्तानामिति किम्, शक्तः । रुद्धः । झलीति किम्, गम्यते । नम्यते । किङ्तीति किम्, गन्ता । मन्ता । जघान जघ्नतुरिति । यद्यप्यत्र 'अभ्यासाच्च' इत्यस्यापि प्रवृत्तिरस्ति तथाप्यन्तरङ्गत्वाद् । 'हा हन्तेः—' इत्युपन्यस्तम् । आभीयतयेति । सन्निपातपरिभाषयापि हेर्लुङ् नेति वक्तुं शक्यमिति केचित् । तन्मन्दम्, 'अतो हेः' इत्यारम्भसामर्थ्यात्तस्याप्रवृत्तेरिति नव्याः । वधादेशोऽदन्त इति । तेन आदेशोपदेशेनेकाच्त्वाद् अवधीदित्यत्र 'एकाचः—' इतीणिषेधाप्रवृत्ताविडादौ सिचि 'अतो ह्लादेः—' इति प्राप्ता वृद्धिरल्लोपस्य स्थानिव-

‘आर्धधातुके’ (सू० २३०७) इति विषयसप्तमी । तेनार्धधातुकोपदेशोऽकारान्तत्वाद् ‘अतो लोपः—’ (सू० २३०८) । वध्यात् वध्यास्ताम् । आर्धधातुके किम् । विध्यादौ हन्यात् । ‘हन्तेः—’ (सू० ३५९) इति णत्वम् । प्रहण्यात् । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाद् ‘अतो ह्लादेः—’ (सू० २२८४) इति न वृद्धिः, अवधीत् ।

अथ चत्वारः स्वरितेतः । द्विप १०१३ अग्रीतौ । द्वेष्टि, द्विष्टे । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति, द्वेक्ष्यते । द्वेष्टु, द्विष्टात् । द्विड्ढि । द्वेषणि । द्वेषै द्वेषावहै । अद्वेष्ट् । २४३५ द्विषश्च । (३—४—११२) लङो झेर्जुस् वा स्यात् । अद्विषुः, अद्विषन् । अद्वेषम् । द्विष्यात् । द्विषीत । द्विषीष्ट । अद्विक्षत् । दुह १०१४ प्रपूरणे । (‘प्रपूरणं पूरणाभावः । धात्वर्थं वाधते कश्चित्) । दोग्धि दुग्धः । धोक्षि ।

स्थिते आर्धधातुके परे कृतस्य वधादेशस्य आर्धधातुकोपदेशे अकारान्तत्वाभावाद् कथं वध्यादित्यत्र अल्लोप इत्यत आह विषयसप्तमीति । तथा च आर्धधातुके विवक्षिते तत्प्रवृत्ते प्रागेव वधादेशो कृते आर्धधातुकप्रवृत्तिरिति फलितम् । ततश्च आर्धधातुकोपदेशे वधादेशस्य अकारान्तत्वादल्लोपो निर्वाधः, तदाह तेनेति । अवधीदिति । सिचि अल्लोपे कृते वधादेशस्य धकारान्ततया एकाच्चेऽप्यादेशोपदेशे अनेकाच्चेन ‘एकाच उपदेशे—’ इति निषेधाभावात् सिच इट् । ‘अतो ह्लादेः—’ इति वृद्धिस्तु न भवति, ‘अचः परस्मिन्—’ इत्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् । एतदर्थमेव हि वधादेशस्य अदन्तत्वमाश्रितम् ।

स्वरितेत इति । उभयपदिन इति फलितम् । द्विष अग्रीताविति । अनिट् । द्वेष्टीति । पित्त्वेन डित्त्वाभाल्लघूपधगुण इति भावः । द्विष्टः द्विषन्ति । द्वेक्षि द्विष्टः द्विष्ट । द्वेष्मि द्विष्वः द्विष्मः । तडि उदाहरति द्विष्ट इति । डित्त्वान्न गुणः । द्विषाते द्विषते । द्विक्षे द्विषाथे द्विड्ढ्वे । द्विषे द्विष्वहे द्विष्महे । षढोरिति पस्य कत्वं मत्वा आह द्वेक्ष्यतीति । द्विड्ढीति । हेधिः, षस्य जश्त्वेन डः, ष्टुत्वेन ढः । द्विष्टात् द्विष्टम् द्विष्ट । द्वेषाणीति । आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद् गुणः, पात्परत्वाण्णत्वम् । द्वेषाव द्वेषाम् । द्विष्टाम् द्विषाताम् द्विषताम् । द्विक्ष्व द्विषायाम् द्विड्ढ्वम् । द्वेषै इति । आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद् गुण इति भावः । अद्वेडिति । लङ्स्तिप्, गुणः, इकारलोपः, हल्ङ्थादिलोपः ‘वाऽवसाने’ इति ‘झलां जश्—’ इति च चर्त्तर्जश्त्वे इति भावः । अद्विष्टाम् । द्विषश्च । ‘झेर्जुस्’ इति ‘लङः शाकटायनस्य’ इति चानुवर्तते, इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सत्रं व्याचष्टे लङो झेरिति । अद्विषन्निति । अद्वेद अद्विष्टम् । अद्विष्ट । अद्वेषम् अद्विष्व अद्विष्म । विधिलिङि परस्मैपदे आह द्विष्यादिति । द्विष्याताम् द्विष्युः इत्यादि । तडि आह द्विषीतेति । द्विषीयाताम् द्विषीरन् इत्यादि । आशीर्लिङि द्विष्यास्ताम् इत्यादि । तड्याह द्विषीष्टेति । ‘लिङ्सिचावात्मनेपदे’ इति कित्त्वान्न गुणः । द्विषीयास्तामित्यादि । लुङि परस्मैपदे आह अद्विक्षदिति । ‘शल इगुपवात्—’ इति कसः । अद्विक्षताम् अद्विक्षन् इत्यादि तडि अद्विक्षत अद्विक्षाताम् अद्विक्षन्त इत्यादि । अद्वेक्ष्यत्, अद्वेक्ष्यत । दुइ प्रपूरण

दुग्धे । धुक्षे धुग्वे । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । धुक्ष्व धुग्वम् । दोहै । अधोक्
अदोहम् । अदुग्ध अधुग्वम् । अधुक्षत्, अधुक्षत । 'लुग्वा दुह—' (सू० २३६५)
इति लुक्पक्षे तथास्वम्बहिरु लङ्बदपि । दिह १०१५ उपचये । उपचयो
वृद्धिः । प्रणिदेग्वि । लिह १०१६ आस्वादाने । लेढि लीढः लिहन्ति लेक्षि ।

इति । अयमनिट् । 'पयो दोग्वि' इत्यादौ प्रकृष्टपूरणस्यार्थस्यानवगमादाह प्रपूरणं पूरणा-
भाव इति । ऊवः पूरणप्रतिकूलीभाव इत्यर्थः । ऊवसः सकाशात् क्षारणे इति यावत् ।
ननु प्रपूरणशब्दस्य कुतोऽयमर्थ इत्यत आह धात्वर्थं बाधते कश्चिदिति । प्रसिद्धं धात्वर्थं
कश्चिदुपसर्गो बाधित्वा अर्थान्तरं नयतीत्यर्थः । दोग्धीति । 'दादेः—' इति हस्य घः, झप-
स्तथोः—'इतितकारस्य घकारः, घस्य जश्त्वेन गः । एवं दुग्ध इत्यपि । दुहन्ति । धोक्षीति ।
'हस्य घः, चत्वेन घस्य कः, पत्वमिति भावः । दुग्धः दुग्ध । दोह्यि दुह्यः दुह्य ।
लटि आत्मनेपदे आह दुग्धे इति । घघगाः । दुहाते दुहते । धुक्ष इति । हस्य घः, दस्य
भप् घकारः, घस्य कः, पत्वम् । दुहाथे । दुग्ध्व इति । हस्य घः, भप्, घस्य गः । दुह्यहे
दुह्यहे । दुदोह दुदुहतुः दुदुहः । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् ऋादिनियमान्नित्यमिट्—दुदोहिय
दुदुहयुः दुदुह । दुदोह दुदुहिव दुदुहिम । दुदुहे दुदुहाते दुदुहिरि । दुदुहिपे दुदुहाथे दुदुहि-
द्वे, दुदुहिव्वे । दुदुहे दुदुहिव्वहे दुदुहिमहे । दोग्धा । बोक्ष्यति, बोक्ष्यते । दोग्ध्वति ।
दुग्धात् दुग्धाम् दुहन्तु । दुग्धीति । हेविः, घत्वजश्त्वे । दुग्धात् दुग्धम् दुग्ध । दोहा-
नीति । आटः पित्त्वादित्त्वाद् गुणः । दोहाव दोहाम् । दुग्धाम् दुहाताम् दुहताम् ।
दुह्येति । घत्वं भप् जश्त्वचत्वे पत्वम् । दुहायाम् । दुग्ध्वमिति । हस्य घः, दस्य भप् घस्य
जश्त्वम् । दोहै इति । आटः पित्त्वादित्त्वाद् गुण इति भावः । दोहावहै दोहामहै । लङि
परस्मैपदे आह अधोगिति । तिप् इकारलोपः, हल्ङ्थादिलोपः, हस्य घः, दस्य भप्, घस्य
जश्त्वम् । अदुग्धाम् अदुहन् । अधोक् अदुग्धम् अदुग्ध । अदोहमिति । अदुह्य अदुह्य ।
लङ्ङस्तङ्थाह अदुग्धेति । हस्य घः, तकारस्य घः, घस्य गः । अदुहाताम् अदुहत ।
अदुग्धाः अदुहायाम् । अधुग्वमिति । हस्य घः, दस्य भप्, घस्य गः । अदुहि अदुह्यहि
अदुह्यहि । लुङि परस्मैपदे आह अधुक्षदिति । 'शल इयुपघात—' इति क्सः । हस्य घः,
दस्य भप्, घस्य चत्वेन, पत्वम् अधुक्षताम् अधुक्षन् इत्यादि । लुङ्ङस्तङ्थाह अधुक्षतेति ।
'क्सस्याचि' । अधुक्षताम् अधुक्षन्त । अधुक्षेयाः अधुक्षायाम् अधुक्षवम् । अधुक्षि
अधुक्षवहि अधुक्षामहि । लुग्वेति । त थासू च्वम् वहि एषु चतुर्षु दन्त्यादिषु परेषु
लुग्वा दुह—' इति क्सस्य लुक्पक्षे लङीव रूपाणीत्यर्थः । तथा च अदुग्ध, अदुग्धाः
अधुग्वम्, अदुह्यहि इत्यपि रूपाणीति फलितम् । अधोक्ष्यत्, अधोक्ष्यत । दिह उपचय
इति । उपचयो वृद्धिः । अनिट् । प्रणिदेग्धीति । 'नेगद—' इति णत्वम् । दुहवातु-
दुह्याणि । लिह आस्वादन इति । अनिट् । लेढीति । शपो लुकि ढत्वचत्वष्ट्व-
वान्तेति भावः । दुह प्रपूरणे । प्रपूरणं त्याजनम् । लङ्ङ्बदपीति । अदुग्ध ।
दुग्धाः अधुग्वम् । अदुह्यहि । दिह उपचये । उपचयो वृद्धिः । प्रणिदेग्धीति ।

लीढे । लिक्षे । लीढ्वे । लेढु । लीढाम् । लीढि । लेहानि । अलेट् । अलिक्षत्,
अलिक्षत । अलिक्षताम् । अलीढ । अलिक्षावहि, अलिह्वहि । अलेक्ष्यत्,
अलेक्ष्यत । चक्षिङ् १०१७ व्यक्तायां वाचि । अयं दर्शनेऽपि । इकारोऽनुदात्तो
युजर्थः । 'विचक्षणः प्रथयन्' । नुम् तु न । 'अन्तेदितः' इति व्याख्यानात् ।

ढलोपाः । लेहीति । सिपि हस्य ढः 'षढोः—' इति ढस्य क इति भावः । लीढः लीढ । लेहि
लिह्वः लिह्वः । लटि तड्याह लीढे इति । लिहाते लिहते । लीचे इति । ढकपाः ।
लिहाथे इति सुगमम् । लीढ्वे इति । ढत्वघत्वष्टुत्वढलोपदीर्घाः । लिहे लिह्वहे लिह्वहे ।
लेढा । लेक्ष्यति, लेक्ष्यते । लेढ्विति । लीढात् लीढाम् लिहन्तु । लीढीति । हेर्धिः, ढत्व-
घत्वषुत्वढलोपदीर्घाः । लीढात् लीढम् लीढ । लेहानीति । आटः पित्त्वेन ङित्वाभावाद्
गुण इति भावः । लेहाव लेहाम् । लीढाम् लिहाताम् लिहताम् । लिक्ष्व लिहायाम् लीढ्वम् ।
लेहै लेहावहै लेहामहै । अलेडिति । लङि तिपि शपो लुकि इकारलोपे हल्ङ्यादिलोपे हस्य
ढः, चर्त्तविकल्प इति भावः । अलीढाम् अलिहद् । अलेट् अलीढम् अलीढ । अलेहम् अलिह्व
अलिह्व । अलीढ अलिहाताम् अलिह । अलीढाः अलिहायाम् अलीढ्वम् । अलिहि अलिह्वहि
अलिह्वहि । अलिह्वदिति । लुङि क्सः । अलिक्षताम् अलिक्षन् । अलिक्षः इत्यादि । तड्याह
अलिह्वतेति । अलीढेति । 'लुग्वा दुह—' इति क्सलोपपक्षे रूपम् । अलिक्षाताम् अलि-
क्षन्त । अलिक्षथाः, अलीढाः अलिक्षायाम् अलिक्ष्वम्, अलिह्वम् । अलिक्षि । 'लुग्वा दुह—'
इति लुग्विकल्पं मत्वाह अलिह्ववहि, अलिह्वहीति । अलेक्ष्यत्, अलेक्ष्यतेति । लृङि
रूपे । द्विषादयश्चत्वारः स्वरितेतां गताः । चक्षिङ् व्यक्तायां वाचीति । गूढार्थस्य स्पष्ट-
प्रतिपत्त्यर्थं विवरणे इत्यर्थः । अयं दर्शनेऽपीति । श्रुतौ 'पूर्वापरं चरतो माययैतौ ।
शिशू क्रीडन्तौ परियातो अध्वरम् । विश्वान्यन्यो भुवनाभिचक्षे । ऋतूनन्यौ विदधज्जायते
पुनः' इत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः । ननु चक्षिङित्यत्र इकारोच्चारणं व्यर्थम् । न च
सुखोच्चारणार्थं तदिति वाच्यम्, अकारोच्चारणेनैव तत्सिद्धेः । नाप्यनुदात्तेत्वप्रयुक्तात्मनेपदार्थं
तदिति शक्यं वक्तुम्, ङित्वादेव तत्सिद्धेरित्यत आह इकारोऽनुदात्तो युजर्थ इति ।
'अनुदात्तेतश्च ह्लादेः' इति ल्युङपवादयुच्प्रत्ययार्थ इत्यर्थः । अकारमुल्लङ्घ्य इकारोच्चारणं
तु उच्चारणार्थत्वाभावप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । विचक्षणः प्रथयन् इति मन्त्रः । अत्र
लित्स्वरनिवृत्तये युच्प्रत्यय इति भावः । ननु युच्प्रत्ययार्थमिकारस्य इत्संज्ञावश्यकत्वे
नुमागमः स्यादित्यत आह नुम् तु नेति । कुत इत्यत आह अन्तेदित इति ।
'इदितो नुम् वातोः' इत्यत्र 'गोः पादान्ते' इत्यस्मादन्ते इत्यनुवृत्तेरिति भावः ।

'नेर्गद—' इति णत्वम् । अलिह्वतेति । 'शल इगुपधा—' इति क्सः । अलिक्षाताम् ।
अलिक्षन्त । अलीढेति । 'लुग्वा दुह—' इति वा लुक् । अलीढाः । अलीढ्वम् ।
चक्षिङ् । दर्शनेऽपीति । 'विश्वा रूपा अभिचष्टे शचीभिः' इत्यत्र दर्शनार्थत्वेन
व्याख्यातत्वादिति भावः । युजर्थ इति । 'अनुदात्तेतश्च ह्लादेः' इति युच् ।
अन्तेदित इति । 'इदितः—' इति नुमविधौ 'गोः पादान्त—' इत्यस्मादन्त इत्यनु-

इकारस्तु 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यम्' (प० ९७) इति ज्ञापनार्थः । तेन 'स्फायन्नि-
र्गोकसन्धिः—' इत्यादि सिध्यति । चष्टे चक्षते । 'आर्धवातुके' (सू० २४३२) । २४३६ चक्षिडः
ख्याब् । (२-४-५४) २४३७ वा लिटि । (२-४-५५) अत्र भाष्ये ख्यादिरयमादेशः ।
असिद्धकाण्डे 'शस्य यो वा' (वा० १५८६) इति स्थितम् । वित्त्वात्पदद्वयम् । चख्यौ, चख्ये,
चक्षौ, चक्षे । 'चयो द्वितीयाः—' (वा० ५०२३) इति तु न, चत्वंस्यासिद्धत्वात् । चचक्षे ।

अन्विकारे युज्यर्थम् अनुदात्तेत्त्वस्य ह्रस्वजनकत्वस्य च आवश्यकत्वे तत एवात्मनेपदसंभवाद्
कारोच्चारणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आह ङकारस्त्विति । ङकारो नित्यात्मनेपदार्थः । अनुदात्तेत्त्व-
प्रयुक्तं त्वात्मनेपदं कदाचिन्न स्यात्, अतो ङकारोच्चारणम् । अत एव 'अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तात्मने-
पदमनित्यम्' इति विज्ञायत इत्यर्थः । स्फायन्निति । स्फायी वृद्धावित्यनुदात्तेतोऽपि लटः
शत्रादेशः, न त्वात्मनेपदं शानजिति भावः । वस्तुतस्तु अन्त्येत्कत्वव्याघातेन चरितार्थत्वाद्
ङकारोच्चारणमुक्तार्थं कथं ज्ञापकम्, भाष्ये तथानुक्तत्वाच्च । अतः पृषोदरादित्वकल्पनया स्फाय-
न्निति कथंचित्साव्यमित्याहुः । चष्टे इति । 'स्कोः—' इति कलोपः, ष्टृत्वं चेति भावः ।
चक्षते इति । चक्षते । यासः सेभावे 'स्कोः—' इति कलोपे 'पढोः—' इति पस्य कत्वे पत्वे
च कृते, चक्षे चक्षथे । द्वमि 'स्कोः—' इति कलोपे षस्य जश्त्वेन ङकारे चडङ्वे । चक्षे
चक्षहे चक्षमहे । आर्धवातुके इत्यनन्तरम् 'इत्यनुवर्तमाने' इति शेषः । चक्षिडः ख्याब् ।
चक्षिडः ख्याब् स्यादावर्धवातुके परे इत्यर्थः । वा लिटि । चक्षिडः ख्याब् वा स्याल्लिटीत्यर्थः ।
अत्रेति । 'चक्षिडः ख्याब्' इति सूत्रभाष्ये 'ख्यादिरयमादेशः' इति, 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यधि-
कारे 'ख्याब्ः शस्य यो वा वक्तव्यः इति' च स्थितमित्यर्थः । तेन पुंख्यानमित्यत्र यत्वस्यासि-
द्धत्वात् 'पुमः खल्यम्परे' इति सूत्रं नेति ह्रस्वविनिरूपणे प्रपञ्चितम् । वित्त्वात्पदद्वयमिति ।
परस्मैपदमात्मनेपदं चेत्यर्थः । चख्यौ इति । ख्यादेशस्य शस्य यत्वपक्षे 'आत औ णलः'
इति भावः । चख्यतुः चख्युः । भारद्वाजनियमात्यलि वेट्, चख्यथ, चख्याथ चख्यथुः चख्य ।
चख्यौ चख्यिव चख्यिम, क्रादिनियमादिट् । लिटि तडि ख्यानादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह
चख्ये इति । चख्याते चख्यिरे । चख्यिषे चख्याथे चख्यिध्वे । चख्ये
चख्यिवहे चख्यिमहे । शस्य यत्वाभावपक्षे त्वाह चक्षौ, चक्ष इति । खस्य
चत्वेन क इति भावः । कृते चत्वं तस्य 'चयो द्वितीयाः शरि—' इति खकारमाशङ्क्य
निराकरोति चय इति । अथ ख्यानादेशाभावपक्षे आह चचक्षे इति । चचक्षिषे

वर्तत इति भावः । एवं च नुमागमशङ्कानुत्थानाय चक्षिड इकारस्थानेऽङ्कार एवास-
क्तुमुचितः अनुदात्तत्वेनैव तडि सिद्धे ङकारो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह ङकारस्त्विति ।
स्फायन्निति । स्फायी वृद्धावित्यनुदात्तेतो लटः शत्रादेशः चष्टे इति । 'स्कोः—'
इति कलोपः, ष्टृत्वम् । ख्यादिरिति । तेन पुंख्यानमित्यत्र 'पुमः खल्यम्परे' इति
सूत्रं नेत्यादि पूर्वार्ध एवोक्तम् । असिद्धकाण्डे इति । णत्वप्रकरणान्तरमिति
शेषः । तेन पर्याख्यानमित्यत्र शकारेण व्यवधानात् 'कृत्यचः' इति णत्वं न । तथा

ख्याता, कशाता । ख्यास्यति, ख्यास्यते; कशास्यति, कशास्यते । अचष्ट । चक्षीत । ख्यायात्, ख्येयात्; कशायात्, कशेयात् । २४३८ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् । (३-१-५२) एभ्यश्च्लेरङ् । अख्यत्, अख्यत, अक्शासीत्, अक्शास्त । 'वर्जने कशान् नेष्टः' (वा० १५९२) समचक्षिष्ट इत्यादि ।

अथ पृच्यन्ता अनुदात्तेतः । ईर १०१८ गतौ कम्पने च । ईर्ते । ईरांचक्रे । ईरिता । ईरिष्यते । ईर्ताम् । ईर्ष्वं । ईर्ध्वम् । ऐरिष्ट । ईड १०१९ स्तुतौ । ईट्टे । २४३६ ईशः से । (७-२-७७) । २४४१ ईडजनोर्ध्वे च । (७-२-७८)

चचक्षिष्वे । चचक्षिवहे । ख्यास्यते इति । चष्टाम् चक्षाताम् चक्षताम् । चक्ष्व चक्षाथाम् चङ्ङ्वम् । चक्षे चक्षावहै चक्षामहै । लङ्याह अचष्टेति । अचक्षाताम् अचक्षत । अचष्टाः अचक्षाथाम् अचङ्ङ्वम् । अचक्षि अचक्ष्वहि अचक्ष्महि । विधि लिङ्याह चक्षीतेति । आशीर्लिङि ख्यादेशस्य शस्य यत्वपक्षे आह ख्यायात्, ख्येयादिति । 'वाज्यस्य-' इत्येत्व-विकल्पः । शस्य यत्वाभावपक्षे आह कशायात्, कशेयादिति । लुङि च्लेः सिचि प्राप्ते अस्यतिवक्ति । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरित्यनुवर्तते, तदाह एभ्यश्च्लेरिति । अख्यत् अख्यतेति । यत्वपक्षे रूपम् । आल्लोपः । वित्त्वादुभयपदित्वादात्मनेपदेऽपि रूपम् । कशादेश-पक्षे परस्मैपदपक्षे त्वाह अक्शासीदिति । अङ्विधौ ख्यातीति यकारनिर्देशाद् यत्वाभावपक्षे अङ् न भवति । किं तु आदन्तत्वलक्षणौ सगितौ, अक्शासिष्टाम् इत्यादि । अक्शास्तेति । आत्मनेपदे लुङि रूपम् । अक्शासाताम् इत्यादि । अख्यास्यत्, अख्यास्यत । अक्शास्यत्, अक्शास्यत । वर्जने कशान् नेष्ट इति । वार्तिकमिदम् । समचक्षिष्टेति । अवर्जयदित्यर्थः । लुङि रूपम् ।

अथ पृच्यन्ता इति । 'पृची संपर्चने' इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । ईर गताविति । सेट् । ईर्ते इति । ईराते ईरते । ईर्षे ईराथे ईर्ष्वे । ईरे ईर्वहे । ईर्महे । ईरांचक्रे इति । 'इजादेश्व-इत्याम् । ईरितेति । ईरिष्यते इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्तामिति । ईराताम् ईरताम् । ईर्ष्वेति । ईराथाम् इत्यपि ज्ञेयम् । ईर्ध्वमिति । ईरै ईरावहै ईरामहै । ऐर्ते ऐराताम् ऐरत । ऐर्था ऐराथाम् ऐर्ध्वम् । ऐरि ऐर्वहि ऐर्महि । ईरोत । ईरिषीष्ट । ऐरिष्ट । ऐरिष्यत । ईड स्तुतौ । ईट्टे इति । तकारस्य ष्टुत्वेन टः, डस्य चत्वेन ट इति भावः । ईडाते ईडते । ईड से इति स्थिते सार्वधातुकत्वादिडागमे अप्राप्ते ईशः से । ईडजनोर्ध्वे च । 'ईड त्यति-' इत्यत इडिति 'रुदादिभ्यः-' इत्यतः सार्वधातुक इति चानुवर्तते । से छे

मुप्रस्थेन निर्वृत्तं सौप्रस्थं तत्र भवः सौप्रस्थीयः, यत्वस्यासिद्धत्वाद् 'धन्वयोपधात्-इति वृत् न, किं तु छ एवेति बोध्यम् । अचष्टेति । 'स्कोः-' इति कलोपः ष्टुत्वम् । 'अस्यतिवक्तिख्याति-' इत्यत्र विधिसामर्थ्याद्यत्वं नासिद्धम् । स्वतन्त्रस्य ख्याघातोः सार्वधातुकमात्रविषयताया वक्ष्यमाणत्वात् । अस्यतेः पुषादिपाठादसिद्धे तदर्थं ग्रहणमित्यादि पुषादिपु वक्ष्यति । वक्तीति । 'ब्रुवो वचिः' 'वच परि भाषणे' इति उभयोर्ग्रहणम् । इर । ईरिता । ईरिष्यते । लङि ऐर्ते ऐराता

ईशीङ्जनां सेध्वेशब्दयोः सार्ववानुक्तयोरिट् स्यात् । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । ईडिपे । ईडिध्वे । 'एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्' (प० ३८) ईडिण्व । ईडिध्वम् । 'विकृतिग्रहणेन प्रकृतेरग्रहणात्' ऐड्ढवम् । ईश १०२० ऐध्वयै । ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे । आस १०२१ उपवेशने । आस्ते । 'दयायासश्च' (सू० २३२४) । आसांचक्रे । आस्स्व आव्वम् । आसिष्ट । आडःशासु १०२२ इच्छायाम् । आशास्ते आशासाते । आड्पूर्वत्वं प्रायिकम् । तेन 'नमोवाकं प्रशास्महे' इति

इति लुप्तपष्ठीके इत्यभिप्रेत्य मूत्रद्वयं युगपद्व्याचष्टे ईशीङ्जनामिति । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः, से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिरिति भावः । प्रत्येकं व्याख्याने तु ईशो ध्वेशब्दे परे न स्यात्, ईङ्जनाः सेशब्दे परे न स्यादिति भावः । ननु तर्हि 'ईशीङ्जनां सेध्वयोः' इत्येकमेव सूत्रं कुतो न कृतमित्यत आह योगविभागो वैचित्र्यार्थ इति । से इत्यस्य उत्तरत्रानुवृत्तिः ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्ष इति वैचित्र्यद्योतनार्थ इत्यर्थः । स्वतन्त्रेच्छस्य महर्षेः नयन्तुमशक्यत्वादिति भावः । ईडिपे इति । ईडे ईड्वहे ईड्महे । लिटि तु ईडांचक्रे इत्यादि । ईडिता । ईडिण्यते । ईड्टाम् । ननु ईडिण्वेत्यत्र कथमिट् सेशब्दाभावात्, तत्राह एकदेशेति । एकदेशविकृतत्वात् स्वशब्दस्य इटि ईडिण्व इति रूपमित्यर्थः । ननु तर्हि ईड्ढवम् इत्यत्र कथं नेट् ध्वेस्वरूपापेक्षया ध्वमित्यस्य एकदेशविकृतत्वादित्यत आह विकृतीति । प्रकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृतस्य ग्रहणम् । न तु विकृतिग्रहणे तदेकदेशविकृताया अपि प्रकृतेर्ग्रहणम् । पुरुषमानयेत्युक्ते हि अन्वोऽनन्वो वा पुरुष आनीयते । अन्वमानय इत्यत्र अन्व एवानीयते न त्वनन्वः । तथा ध्वम् एत्वे कृते ध्वेशब्दः तेन च विकृतेन ध्वमित्यस्य तत्प्रतिभूतस्य न ग्रहणमिति नेडिति भावः । ईडै ईडावहै ईडामहै । ऐट् ऐडाताम् ऐडत । ऐट्टाः ऐडायाम् ऐड्ढवम् । ऐडि ऐड्वहि ऐड्महि । ईडीत । ईडिपीष्ट । ऐडिष्ट । ऐडिण्यत । ईशवानुरीडिवत् । ईष्टे इत्यादि । शस्य ब्रश्चादिना पत्वे ण्डुत्वमिति विशेषः । आस उपवेशने । आस्ते इति । आसाते आसते । आस्से आसाथे । 'वि च' इति सलोपः आध्वे । आसे आस्वहे आस्महे । इजादित्वाद्यभावादाह दयायासश्चेति । आसिता । आसिण्यते । आस्ताम् आसाताम् आस्वेति । सकारद्वयमत्र बोध्यम् । आसाथाम् । आध्वमिति । 'वि च' इति सलोपः आसै आसावहै आसामहै । आस्त आसाताम् आसत । आस्थाः आसाथाम् आध्वम् । आसि आस्वहि आस्महि । आसीत असीयाताम् । आसिपीष्ट आसिपीयास्ताम् । आसिण्टेति । आसिपातामित्यादि । आसिण्यत । आडः शासु इच्छायामिति । आडः परः शासवानु-

ऐरत । ऐरि ऐर्वहि ऐर्महि । ईशः से । यथाश्रुतसूत्रन्यासे ईशो ध्वे शब्दे परे ईशिध्वे ईशिध्वमिति न सिध्येदत आह ईशीङ्जनामिति । वैचित्र्यार्थ इति । ध्वे इत्यस्य पूर्वत्रापकर्षः, से इत्यस्योत्तरत्रानुवृत्तिरित्येवं विचित्रबोधार्थ इत्यर्थः । इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमुक्तम् । तथा हि—'जनी प्राडुमवि' इत्यस्माच्छ्रयनश्छान्दसो लुक् उपधालोपाभावश्च । जनिपे । जनिध्वे । जनिण्व । जनिध्वम् । 'जन जनने' इति

सिद्धम् । वस १०२३ आच्छादने । वस्ते । वस्से । वध्वे । ववसे । वसिता । कसि १०२४ गति-
शासनयोः । कस्ते कंसाते कंसते । अयमनिदिद् इत्येके-कस्ते । तालव्यान्तोऽप्यनिदिद् । कष्टे
कशाते । कक्षे कङ्क्ष्वे । णिसि १०२५ चुम्बने । निस्ते । दन्त्यान्तोऽयम् । आभरणकारस्तु
तालव्यान्त इति वभ्राम । निस्से । णिजि १०२६ शुद्धौ । निङ्क्ते । निङ्क्षे । निजिता । शिजि
१०२७ अव्यक्ते ण्वदे । शिङ्क्ते । पिजि १०२८ वर्णे । संपर्चन इत्येके । उभयत्रेत्यन्ये । अव-
यव इत्यपरं । अव्यक्ते शब्द इतीतरे । पिङ्क्ते । पृजि इत्येके । पृङ्क्ते । वृजो १०२९

रिच्छायामित्यर्थः । नमोवाकमिति । वक्वर्धञि वाकः । नमश्चाब्दस्य वचनं कुर्महे इत्यर्थः,
धातूनामनेकार्थत्वात् । आसिवद्रूपाणि । वस आच्छादन इति । परिधाने इत्यर्थः । वध्वे
इति । 'धि च' इति सलोपः । ववसे इति । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ नैति भावः । वसि-
तेति । अनिट्सु शब्दिकरणस्यैव वसेर्ग्रहणमिति भावः । वषिष्यते । वस्ताम् । अवत्स्त ।
वसीत वसिषोष्ट । अवसिष्ट । अवषिष्यत । कसि गतीति । वसधातुवत् । इदित्वानुमिति
विशेषः तालव्यान्त इति । तालव्योष्मान्त इत्यर्थः । कष्टे इति । 'ब्रश्च-' इति शस्य षः,
ष्टुत्वम् । कक्षे इति । शस्य षः, पस्य 'षढाः-' इति कः, पत्वम् । कङ्क्ष्वे इति । शस्य
षः, तस्य जश्त्वेन ङः, घस्य ष्ट्वेन ङः । णिसि चुम्बन इति । णोपदेशोऽयम् । नुमि
'नश्च-' इत्यनुस्वारः । निस्ते इत्यादि । निस्से इत्यादि । नुमोऽनुस्वारः, आसः सेभावः ।
दन्त्यान्तोऽयमिति । दन्त्योष्मान्तोऽयमित्यर्थः । वभ्रामेति । 'नुम्विसर्जनी-
यशर्व्यवायेऽपि' इति सूत्रे वृत्त्यादौ दन्त्योष्मान्तत्वोक्तेरिति भावः । णिजि शुद्धा-
विति । णोपदेशोऽयम् । अनिट्सु इरित एव ग्रहणादयं सेट् । निङ्क्ते इति ।
नुमि निनुज ते इति स्थिते जस्य कुत्वेन गः, तस्य चत्वेन कः, नस्य अनुस्वारे
परसवर्णो डकारः । निज्जाते । निङ्क्षे निज्जाथे निङ्गध्वे । निञ्जे निज्ज्वहे निञ्ज्महे ।
लिटि संयोगात्परत्वात् कित्वाभावात्तलोपो न । निनिञ्जे निनिज्जाते इत्यादि । निज्जाता ।
निज्जिष्यते । निङ्क्ताम् । अनिङ्क्त । निञ्जीत । निज्जिषोष्ट । अनिञ्जिष्ट । अनि-
ज्जिष्यत । शिजिपिजी अन्येवम् । पृजि इत्येके इति । ऋदुपधोऽयम् । वृजो-

श्लुविकरणस्याप्युपधालोपे व्यतिजजिषे । व्यतिजजिध्वे । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारं' इति
तङ् । नमोवाकमिति । 'नमस्ते रुद्र मन्यवे' इत्यादि नमोवचनम् । वक्वर्धञ् ।
'चजोः-' इति कुत्वम् । ववसे इति । वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौ न । णिसी चुम्बने ।
वभ्रामेति । 'नुम् विसर्जनीय-' इति सूत्रे वृत्तिपदमञ्जर्यादिभिर्भक्तं 'नुमादिभिः
प्रत्येकं व्यवये पत्वमिष्यते, तेन निस्से निस्त्व इत्यत्र न भवति' इति । तच्चास्य सान्तत्वे
युज्यते । शान्तत्वे तु 'ब्रश्च-' इत्यादिना पत्वे 'षढाः-' इति कत्वे कवर्गात्परत्वेन
पत्वं दुर्वारमिति प्रत्युदाहरणमिदं न संगच्छत इति भावः । णिजि शुद्धौ । अनिट्-
केषु णिजिरिति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणादयं सेडिति ध्वनयति । निञ्जिजेतेति । शिजि
अव्यक्ते शब्दे । क्तप्रत्यये शिजितम् । आवश्यकान्यन्तान्हीपि शिजिनी । भूपणानां

वर्जने । दन्त्योष्ठयादिः । ईदित् । वृक्ते वृजाते । वृक्षे । 'ईदित्' इत्यन्ये । वृङ्क्ते । पृची १०३० संपर्चने । पृक्ते । षूङ् १०३१ प्राणिगर्भविमोचने । सूते । सुषुवे । सुषुविपे । सोता, सविता । 'भूसुवोः—' (सू० २२२४) इति गुणनिषेधः । सुवै । सविषोष्ट । असविष्ट, असोष्ट । शीङ् १०३२ स्वप्ने । २४४१ शीङः सार्वधातुके गुणः । (७—४—२१) 'क्विङ्ति च' (सू० २२१७) इत्यस्यापवादः । शेते शयाते । २४४२ शीङो रुट् । (७—१—६) शीङः परस्य आदेशस्यातो रुडागमः स्यात् । शेरते । शेपे शेव्वे । शये शेवहे । शिश्ये । शयिता । अशयिष्ट ।

अथ स्तौत्यन्ताः परस्मैपदिनः । ऊर्णुस्तूभयपदी । यु १०३३ मिश्रणे

धातुः ऋदुपध ईदित्, अतो नुम् नेति भावः । पृची संपर्चन इति । ऋदुपधोऽयम् । पृक्चे इत्यादि । ईरादयः पृच्यन्ता अनुदात्ततो गताः । षूङ्धातुः पोपदेशः, वेट्, डित्वात्तड् । सूते इति । सुवाते सुवते । सूपे सुवाथे सूध्वे । सुवे सूवहे सूमहे । सुषुपिपे इति 'स्वरति—' इति इङ्क्विकल्पं वाधित्वा 'अथ्युक्तः किति' इति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् 'स्वरतिसूति—' इति इङ्क्विकल्पं मत्वाह सोता, सवितेति । तिङ्स्तासा व्यवधानाद् 'भूसुवोः—' इति न गुणनिषेध इति भावः । सोष्यते सविष्यते । सूताम् । सुवाताम् । सूष्व सूध्वम् । आटः पित्वाद् गुणे प्राप्ते आह भूसुवोरिति । सुवै इति । सुवावहै सुवामहै । असूत सुवीत । सविषोष्ट सोषोष्ट इत्यादि स्पष्टम् । शीङ् स्वप्ने । सेट् डित्वात्तड् । शीङः सार्वधातुके । स्पष्टम् । सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह क्विङ्ति चेत्यस्यापवाद इति । अस्य अदादेशे सति शे अते इति स्थिते शीङो रुट् । 'ओऽन्त' इत्यतो झ इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते, तदाह शीङः परस्य आदेशस्येति । रुटि उकार उच्चारणार्थः । टित्वादादथवयवः । शेध्वे इति । षोष्ण्लुङ्लिटाम्' इत्युक्तेन ङः । शिश्ये इति । शिष्यिषे । शिष्यिद्ध्वे, शिष्यिध्वे । शयितेति । शयिष्यते । शेताम् शयाताम् शेरताम् । शेव्व शयायाम् शेध्वम् । शयै शयावहै शयामहै । अशेत अशयाताम् अशेरत । अशेयाः अशयायाम् अशेध्वम् । अशयि अशेवहि अशेमहि । शयीत । शयिषोष्ट । अशयिष्टेति । अशयिष्यत इत्यपि ज्ञेयम् ।

स्तौत्यन्ता इति । ष्टुन् स्तुतावित्यतः प्रकृतना इत्यर्थः । ऊर्णुस्तूभयप-
तु शिञ्जितम् । 'मौर्वी ज्या शिञ्जिनी गुणः' इति चामरः । सुषुविपे इति । 'स्वरति—' इति विकल्पं वाधित्वा 'अथ्युक्तः किति' इति निषेधे प्राप्ते क्रादिनियमान्नित्यमिट् । शीङ् स्वप्ने । क्विङ्ति चेत्यस्येति । अन्यत्र 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्यनेन सिद्धमिति भावः । शीङो रुट् । 'ओऽन्तः' इत्यतो झ इत्यनुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतोऽदिति च । तथा चेष्टानुरोधेनादिति प्रथमान्तस्य षष्ठ्यन्तत्वमा-
श्रित्य व्याचष्टे आदेशस्यात इति । अस्यैव रुडागमे तु अदादेशो दुर्लभ इत्यदि-
त्यस्याप्यनुवृत्तिः कृता । शिश्ये इति । 'एरनेकाचः—' इति यण् । शेताम् । शयाताम् ।

अमिश्रणे च २४४३ उतो वृद्धिर्लुकि हलि । (७—३—८९) लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुके, न त्वभ्यस्तस्य । यौति युतः युवन्ति । युयाव । यविता । युयात्, इह 'उतो वृद्धिः—' न, भाष्ये 'पिच्च डिन्न' 'डिच्च पिन्न' इति व्याख्यानात् । विशेषविहितेन डित्वेन पित्वस्य बाधात् । यूयात् । अयावीत् । रु १०३४ शब्दे । २४४४ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ।

दीति । निच्वादिति भावः । यु मिश्रणेऽमिश्रणे चेति । अमिश्रणं पृथग्भावः । सेडयम् । उतो वृद्धिर्लुकि हलि । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति अचिवर्जमनुवर्तते । लुकीति विषयसप्तमी, दर्शनाभावस्य लुकः परत्वासंभवात् । तदाह लुग्विषय इत्यादिना । यौतीति । गुणं बाधित्वा वृद्धिः । युत इति । अपित्त्वान्न वृद्धिः । युवन्तीति । अपित्त्वाद् वृद्धयभावे डित्त्वाद् गुणभावे उवडिति भावः । यौषि युथः युथ । यौमि युवः युमः । युयावेति । युयुवतुः युयुवुः । युयविथ युयुवथुः युयव । युयाव, युयव युयुविच युयुविम । यचितेति । उवडं बाधित्वा परत्वाद् गुणः । यविष्यति । यौतु, युतात् युताम् युवन्तु । हौ अपित्त्वान्न वृद्धिः ग्रुहि, युतात् युतम् युत । आटि पित्वेऽपि हलादित्वाभावान्न वृद्धिः । पित्वेन डित्त्वाभावाद् गुणः । यवानि यवाव यवाम । अयौत् अयुताम् अयुवन् । अयौः अयुतम् अयुत । अयवम् अयुव अयुम । विधिलिङ्याह युयादिति । अत्र यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वादुतो वृद्धिमाशङ्क्याह इह उतो वृद्धिर्नेति । कुत इत्यत आह भाष्ये इति । व्याख्यानादिति । 'हलः इनः शानज्झौ' इति सूत्रव्याख्यावसरे वचनादित्यर्थः । ननु यासुडागमसहितस्य तिपः पित्त्वात् 'पिच्च डिन्न' इत्युक्तवचनेन 'यासुट् परस्मैपदेषु' इति डित्वस्याप्यभावात् 'क्विडिति च' इति गुणनिषेधाभावाद् गुणः स्यादित्यत आह विशेषविहितेनेत्यादि बाधादित्यन्तम् । 'यासुट् परस्मैपदेषु—' इति विशेषविहितेन यासुटो डित्वेन तत्सहितस्य पितो 'डिच्च पिन्न' इति पित्वप्रयुक्तडित्वनिषेधस्य बाधाद् डित्त्वाद् गुणनिषेधो निर्बाध इत्यर्थः । आशीर्लिङ्याह यूयादिति । आर्धधातुकत्वाच्च वृद्धिः । 'अकृत्सार्वधातुकयोः—' इति दीर्घः । यूयास्ताम् इत्यादि । लुङ्याह अयावीदिति । सिचि वृद्धिः, 'इट ईटि' इति सिजलोपः । अयाविष्टाम् इत्यादि । अयविष्यत् । तुरुस्तु । तु रु स्तु शमि अम् एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चम्येकवचनम् । 'उतो वृद्धिः—' इत्यतो हलीति 'भुसुवो' इत्यतस्तिङीति 'ब्रुव ईट्' इत्यतो ईडिति 'यङो वा' इत्यतो वा इति चानुवर्तते, तदाह एभ्य इत्यादिना ।

शेरताम् । शेष्वा । शयाथाम् । शेध्वम् । उतो वृद्धिः । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति—' इत्यतो निषेधानुवृत्तेराह न त्वभ्यस्तस्येति । उतः किम्, एति । एषि । लुकीति किम्, मुनोति । जुहोति । हलि किम्, यवानि यवाव । 'आडुत्तमस्य—' इत्याडागमः पित् । पिति किम्, युतः । रुतः । 'नाभ्यस्तस्य—' इति किम्, योयोति । रोरोति । सार्वधातुके किम्, यूयात् । न चात्र डिच्च पिन्नेति व्याख्यानाभिवाहः शङ्क्यः । 'किदाशिषि' इति यासुटः कित्त्वात् । केचित्तु युयात् स्तुयात् इत्यादावपि डिच्च पिन्नेत्येतदनाश्रित्य व्याचक्षते संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद् वृद्धिर्न भवति । अन्यथा 'उत औत्' इत्येव

(७-३-९५) एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेस्तिङ ईड् वा स्यात् । 'नाभ्यस्तस्य-'
(सू० २५०३) इत्यतोऽनुवृत्तिसंभवे पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । रवीति,
रौति । रुवीतः, रुतः । हलादेः किम्-रुवन्ति । तिङः किम्-शाम्यति । सार्व-
धातुके किम्-आशिषि रूयात् । विध्यादौ तु रूयात्, रुवीयात् । अरावीत् ।
अरविष्यत् । 'तु' इति सौत्रो धातुर्गतिवृद्धिर्हिंसासु । अयं च लुग्विकरण इति
स्मरन्ति । तवीति, तौति । तुवीतः, तुतः । तोता तोष्यति । णु १०३५ स्तुतौ ।
नौति । नविता । ढुक्षु १०३६ शब्दे । झौति । क्षविता । क्षणु १०३७ । तेजने ।
क्षणोति । क्षणविता । ण्णु १०३८ प्रसवणे । स्नौति । सुष्णाव । स्नविता ।
स्तूयात् । ऊर्णु १०३९ आच्छादने । २४४५ ऊर्णोतेर्विभाषा । (७-३-९०)

नाभ्यस्तस्येति । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवृत्तिसंभवे
पुनः सार्वधातुकग्रहणं पिति इत्यस्यानुवृत्तिर्मा भूदित्येतदर्थमित्यर्थः । रवीतीति । ईट्पक्षे
हलादित्वाभावाद् उतो वृद्धिर्नेति भावः । रौतीति । ईड्भावे 'उतो वृद्धिः-' इति भावः ।
रुवीतः, रुत इति । अपित्वेऽपि ईड्विकल्प इति भावः । रुवन्तीति । अन्तादेशे कृते
हलादित्वाभावादीडभावे उवाडिति भावः । शाम्यतीति । ह्यनस्तिङ्त्वाभावादीड् नेति
भावः । आशिषि रूयादिति । आर्धधातुकत्वादीडभावे 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इति दीर्घः ।
विध्यादौ त्विति । आदिना निमन्त्रणादिसंग्रहः । रूयात् रुवीयादिति । हलादिसार्व-
धातुकत्वाद् ईड्विकल्प इति भावः । ईड्भावपक्षे हलादौ पिति सार्वधातुके 'उतो वृद्धिः-'
इति बोध्यम् । ननु धातुपाठे तु धातोरदर्शनाद् धातुत्वाभावात्कथं ततः सार्वधातुकस्य
ईड्विविरित्यत् आह तु इति सौत्रो धातुरिति । गतिवृद्धिर्हिंसास्विति । अत्र व्याख्या-
नमेव शरणम् । ननु शपो व्यवधानादस्य सार्वधातुकपरत्वं कथमित्यत आह अयं च
लुग्विकरण इति स्मरन्तीति । अव्यवहिततिङः ईड्विधानमेवात्र बीजम् । शाम्यमोस्तु
समीध्वम् अभ्यमीति इति वेदे शपो लुकि बोध्यम् । अयमनिट् हलादौ सार्वधातुके रुधातुवत् ।
आर्धधातुके तु नेट्, तदाह तोतेति । णु स्तुताविति । णोपदेशोऽयं सेट् । युधातुवद्रूपाणि । क्षुक्षु-
स्तुधातवः सेटः । युधातुवद्रूपाणि । क्षुक्षाव कुक्ष्णाव । सुष्णाव इति । णोपदेशोऽयमिति भावः ।
ऊर्णुं धातुरुभयपदी । सेट् उतो वृद्धेर्नित्यं प्राप्नोति ऊर्णोतेर्विभाषा । 'उतो वृद्धिः-' इत्यतो
वृद्धिरिति हलीति चानुवर्तते, 'नाभ्यस्तस्य-' इत्यतः 'पिति सार्वधातुके' इति च इत्यभिप्रेत्य

वदेदिति । तुरुस्तु । तुः सौत्रौ धातुरिति वक्ष्यति । अपिदर्थमिति । एभ्यः
परस्य पितः सार्वधातुकस्येति प्राचो व्याख्यानं प्रामादिकम्, रुवीतः स्तुवीतः इत्याद्य-
सिद्ध्यापत्तेरिति भावः । शाम्यमोरुदाहरणं तु शमीध्वम् । अभ्यमीति । अभ्यन्ति ।
शाम्यमोश्छन्दसि विकरणस्य लुकि सति हलादिसार्वधातुकप्रनन्तरं संभवतीति काशि-
कायामुक्तम् । आपिशलास्तु 'तुरुस्तुशाम्यमः सार्वधातुके छन्दसि' इति पठन्ति, तन्मतं
सूत्रमिदं छन्दस्येव । ऊर्णोतेर्विभाषा । 'उतो वृद्धिः-' इति नित्ये प्राप्ते विभाषेयम् ।

वा वृद्धिः स्याद्वलादौ पिति सार्वधातुके । ऊर्णोति, ऊर्णोति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ।
ऊर्णुते ऊर्णुवाते । ऊर्णुवते । 'ऊर्णोतिराम्नेति वाच्यम्' (वा० १८०२) २४४६
न न्द्राः संयोगादयः । (६—१—३) अचः परा संयोगादयो नदरा द्विर्न
भवन्ति । नुशब्दस्य द्वित्वम्, णत्वस्यासिद्धत्वात् । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने'
(प० १२७) इति त्वनित्यम् । 'उभौ साभ्यासस्य' (सू० २६०६) इति

शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे वृद्धिः स्यादित्यादिना । लिटि 'इजादेः -' इति 'कास्यनेकाच्-'
इति च आमि प्राप्ते आह ऊर्णोतिराम् नेति । ऊर्णोतिर्नुवद्भावस्य वक्ष्यमाणतया इजादित्वस्य
अनेकाच्चत्वस्य चाभावादिति भावः । णलि ऊर्णु अ इति स्थिते 'अजादेद्वितीयस्य' इति नु
इति रेफसहितस्य द्वित्वे हलादिशेषे नकारस्य निवृत्तौ ऊरुनावेति प्राप्ते न न्द्राः संयोगा-
दयः । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यतो द्वे इत्यनुवर्तते । 'अजादेद्वितीयस्य' इत्यतः अजा-
देरिति । अच्चासौ आदिश्चेति कर्मधारयात् पञ्चमी । न, द, र, एषां द्वन्द्वः, तदाह अचः
परा इति । ननु णु इत्यस्य द्वित्वे खण्डद्वयेऽपि णकारः श्रूयेतेत्यत आह नुशब्दस्य द्वित्व-
मिति णत्वस्येति । धातुपाठे ऊर्णु इति नकारस्य कृतणत्वस्य निर्देशः द्वित्वे कर्तव्ये
तस्य णत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । लिङ्गादिति । 'उभौ साभ्यासस्य' इत्यस्यायमर्थः—
साभ्यासस्यानितेः सप्तसर्गस्थान्निमित्तात्परौ खण्डद्वयगतौ नकारौ णत्वं प्राप्नुत इति ।
प्राणिणत् इत्युदाहरणम् । अत्र 'अनितेः' इति णत्वे कृते 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने'
इति णत्वस्यासिद्धत्वाभावमाश्रित्य णि इत्यस्य द्वित्वादेव खण्डद्वये णकारश्रवणसिद्धेः

हलादौ किम्, ऊर्णवानि । पिति किम्, ऊर्णुतः । सार्वधातुके किम्, ऊर्णूयात् । ऊर्णोतिरा-
म्नेति । 'ऊर्णोतिर्नुवद्भावो वाच्यः' इति वक्ष्यमाणस्य आमभावोऽपि फलमिति भावः । न
न्द्राः । अजादेरिति वर्तते । स च कर्मधारयः । आदिग्रहणस्य तु प्रकृतेऽनुपयोगस्तदेतदाह
अचः परा इति । उन्दिदिपति इन्दिदिषति अङ्ङिडिषति । अर्चिचिषति । 'न न्द्राः' इति
किम्, ईक्षतेः सनि ईचिक्षिषते । संयोगादयः किम्, प्राणिणिषति । अरिरिषति । अचः पराः
किम्, इन्द्रीयितुच्छतीति वयजन्तात्सनि इन्दिद्रोयिषति । इह नकारस्य द्वित्वाभावेऽपि दका-
रस्तु द्विरुच्यत एव । अचः परत्वाभावात् । नुशब्दस्येति । उपदेशे नकार एव । णत्वं तु
'रषाभ्याम्-' इत्यनेनेति भावः । पूर्वत्रासिद्धीयमिति । अत्र द्विर्वचनशब्देन षाष्टमाष्टमिकं
चोभयं गृह्यते । तत्र षाष्टस्य ऊढिमाख्यद् इत्युदाहरणम् । आष्टमिकस्य तु द्रोघा द्रोघा
द्रोढा द्रोढा इति । इह त्रिपादीस्थं घत्वढत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव । असिद्धत्वे तु त्रिपादीस्थ-
कार्यात्पूर्वमेव द्रोह् ता इत्यस्य द्वित्वे पश्चाद् 'वा द्रुह-' इह घत्वढत्वयोः प्रवृत्तौ द्रोघा
द्रोढेत्यपि द्विर्वचनं कदाचित्स्यात् । न तु द्रोघा दोघेति समानजातीयस्यैव नियमेन
द्विर्वचनं सिध्यति । किंच षट् सन्त इत्यत्र डस्य चत्वे टकारस्य द्वित्वं 'पूर्वत्रासिद्धीय-
मद्वित्वे' इत्युक्तेरिति मनोरमादावुक्तम् । अत एव सुष्ठुपास्य इत्यत्र घस्य जश्त्वेन
दकारे व्यक्तिभेदादकारस्यापि द्वित्वं सुवचमेवेत्याहुः । अनित्यमिति । अत एव
हृतिशब्दस्य द्वित्वमौजिदित्यपि नामधातुषु वक्ष्यति । उभौ साभ्यासस्येति ।

लिङ्गात् । ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः ऊर्णुनुवुः । २४४७ विभापोर्णोः । (१--२--३)
इडादिप्रत्ययो वा ङित्स्यात् । ऊर्णुनुविष्य, ऊर्णुनविष्य । ऊर्णुविता, ऊर्णुविता । ऊर्णोतु,
ऊर्णोतु ऊर्णवानि ऊर्णवे । २४४८ गुणोऽपृक्ते । (७-३-९१) ऊर्णोतेर्गुणः स्यादपृक्ते
हलादौ पिति सार्वधातुके । वृद्धयपवादः और्णोत् । और्णोः । ऊर्णुयात् । ऊर्णुयाः, इह वृद्धिर्न,
'ङिच्च पित्त' इति भाष्यात् । ऊर्णुयात् । ऊर्णविपीठ, ऊर्णविपीठ । और्णुवीत् और्णुविष्टाम् ।
२४४९ ऊर्णोतेर्विभापा । (७-२-६) इडादौ सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् ।
पक्षे गुणः । और्णवीत् और्णविष्टाम् और्णविपुः । और्णवीत् । शु १०४०

'उभौ साम्यासस्य' इति वचनं 'पूर्ववासिद्वीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यतां गमयतीत्यर्थः ।
ऊर्णुनावेति । नुशब्दस्य द्वित्वे पूर्वकारस्य 'रपाम्याम्-' इति णत्वम् । द्वितीयस्य तु
'अटकुप्वाङ्' इति न णत्वम् । 'उभौ साम्यासस्य' इति लिङ्गादेव । विभापोर्णोः । 'गाङ्-
कुटादिभ्यः-' इत्यतो ङित्त्वानुवर्तते, 'विज इट्' इत्यत इङिति इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं
व्याचष्टे इडादीति । ऊर्णुनुविष्येति । ङित्त्वाभावपक्षे गुणः । ऊर्णुनुवथुः ऊर्णुनुव । ऊर्णु-
नाव, ऊर्णुनव । लुटि तासि इटि ङित्त्वविकल्पं मत्वाह ऊर्णविता ऊर्णुवितेति । ऊर्णवि-
ष्यति, ऊर्णुविष्यति । ऊर्णविष्यते, ऊर्णुविष्यते । लङि और्णु त् इति स्थिते 'ऊर्णोतेर्विभापा'
इति वृद्धिविकल्पे गुणे च प्राप्ते गुणोऽपृक्ते । 'ऊर्णोतेर्विभापा' इत्यत
ऊर्णोतेरिति 'नाभ्यस्तस्य-' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः-' इत्यतो हलीति
चानुवर्तते, तदाह ऊर्णोतेरित्यादि । वृद्धयपवाद इति । 'ऊर्णोतेर्विभापा' इति वृद्धिविक-
ल्पस्यापवाद इत्यर्थः । ऊर्णुयात् इत्यत्र 'विभापोर्णोः' इति वृद्धिविकल्पमाशङ्क्याह इह
वृद्धिर्नेति । भाष्यादिति । तथा च यासुटो ङित्वेन पित्वाभावान्न वृद्धिविकल्प इति
भावः । न चैवं सति गुणनिषेधोऽपि न स्यादिति शङ्क्यम्, विशेषविहितेन यासुटो ङित्वेन
ङिच्च पिन्नेति पित्त्वप्रयुक्तङित्त्वनिषेधस्य वाव इति 'यु मिश्रणे' इति वातावबोक्तत्वादिति
भावः । परस्मैपदे आशीर्लिङ्याह ऊर्णुयादिति । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः ।
ऊर्णुयास्तामित्यादि । आत्मनेपदे लिङ्याह ऊर्णविपीठ, ऊर्णुविपीठेति ।
'विभापोर्णोः' इति ङित्त्वविकल्प इति भावः । लुङि परस्मैपदे और्णु ईत् इति स्थिते
'विभापोर्णोः' इति ङित्त्वपक्षे गुणाभावे उवङि रूपमाह और्णुवीदिति । ङित्त्वा-
भावपक्षे गुणे नित्यं प्राप्ते ऊर्णोतेर्विभापा । 'सिचि वृद्धिः परस्मैपदेपु' इत्यनु-

अनितेरित्यनेन णत्वं कृत्वा द्विर्वचने कृते प्राणिणन् प्राणिणिपतीति सिद्धमिति सूत्रमिदं
जापकमित्यर्थः । एवं च प्रणिनायेत्यादौ द्वितीयस्य णत्वाभावः सिद्धः । विभापोर्णोः ।
'गाङ्कुटादिभ्यः-' इत्यतो किदिति 'विज इट्' इत्यत इङिति चानुवर्तते इत्याशयेनाह
इडादिप्रत्यय इत्यादि । तेन गुणविकल्पे पक्षे उवङ् । गुणोऽपृक्ते । 'नाभ्यस्तस्याचि-'
इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इत्यतो हलीति चानुवर्तते, तदाह
हलादादित्यादि । ऊर्णोतेर्विभापा । 'सिचि वृद्धिः-' इति सूत्रं 'नेटि' इत्यतः

अभिगमने । द्यौति । द्योता । पु १०४१ प्रसवैश्वर्ययोः । प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सोता । असौपीत् । कु १०४२ शब्दे । कोता । ष्टुब् १०४३ स्तुतौ । स्तौति, स्तवीति । स्तुतः स्तुवीतः । स्तुते, स्तुवीते । 'स्तुसुधूम्भ्यः—' (सू० २३८५) इतीट् । अस्तावीत् । 'प्राक्सितात्—' (सू० २२७६) इति पत्वम् । अभ्यष्टौत् । 'सिवादीनां वा—' (सू० २३४९) पर्यष्टौत्, पर्यस्तौत् । ब्रूब् १०४४ व्यक्तायां वाचि । २४५० ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः । (३—४—८४) ब्रुवो लटः परस्मैपदानामादित पञ्चानां णलादयः पञ्च वा स्युर्बुवश्चाहादेशः । अकार उच्चारणार्थः ।

वर्तते, 'नेटि' इत्यत इटीति च, तदाह इडादाविति । आत्मनेपदे तु लुकि और्णविष्ट, और्णविष्ट । और्णविष्यत्, और्णविष्यत् । और्णविष्यत्, और्णविष्यत् । द्य अभिगमन इति । अनिट् । द्यौतीति । उतो वृद्धिः । सार्वधातुके लिटि च युधातुवत् द्योतेति । द्योप्यति । अद्योपीत् । पु प्रसवेति । पोपदेशोऽयम् । अनिट् । सौतीत्यादि द्युधातुवत् । एवं कु शब्दे इत्यपि । ष्टुब् स्तुताविति । उभयपदी अनिट् । 'तुरुस्तुशम्यमः—' इति इड्-विकल्पम्, ईड्भावपक्षे तु उता वृद्धि च मत्वाह स्तौति स्तवीति । स्तुवन्ति । स्तौषि, स्तवीषि । स्तुयः, स्तुवीय । स्तौमि, स्तवीमि स्तुवः, स्तुवीवः स्तुमः, स्तुवीमः । आत्मनेपदे लिटि ईड्विकल्पं मत्वाह स्तुते, स्तुवीते इति । स्तुवाते, स्तुवते । स्तुपे, स्तुवीपे स्तुवाधे स्तुध्वे, स्तुवीध्वे । स्तुवे स्तुवहे, स्तुवीवहे स्तुमहे, स्तुवीमहे । लिटि तुष्टाव तुष्टुवतुः तष्टुवतुः । क्रादित्वात्यत्यपि नेड् भवति । तुष्टोथ तुष्टुवथुः तुष्टुव । तुष्टाव, तुष्टव तुष्टुव तुष्टुम । तुष्टुवे इत्यादि । स्तोता । स्तोप्यति स्तोप्यते । स्तौतु, स्तवीतु, स्तुतात्, स्तुवीतात्, स्तुताम्, स्तुवीताम्, स्तुवन्तु । स्तुहि, स्तुवीहि, स्तुतात्, स्तुवीतात्, स्तुताम्, स्तुवीताम्, स्तुत, स्तुवीत । स्तवानि स्तवाव स्तवाम् । स्तुताम्, स्तुवीताम् स्तुवाताम् स्तुवताम् । स्तुष्व स्तुवीष्व स्तुवाथाम्, स्तुष्वम्, स्तुवीष्वम् । स्तवै स्तवावहै स्तवामहै । लङि अस्तौत्, अस्तवीत्, अस्तुताम्, अस्तुवीताम्, अस्तुवन् । अस्तौः, अस्तवीः अस्तुतम्, अस्तुवीतम्, अस्तुत, अस्तुवीत । अस्तवम्, अस्तुव, अस्तुवीव, अस्तुम, अस्तुवीम । अस्तुत, अस्तुवीत, अस्तुवाताम् इत्यादि । विधिलिङ् स्तुयात्, स्तुवीयात् इत्यादि । आत्मनेपदे स्तोषीष्टेत्यादि । लुङि सिचि इडभावे प्राप्ते आह स्तुसुधूम्भ्य इति । तथा च 'इट् ईटि' इति सिज्लोपे सिचि वृद्धौ अस्तावीदिति फलति । अस्ताविष्टामित्यादि । 'स्तुसुधूम्भ्यः—' इत्यत्र परस्मैपदेऽप्यित्यनुवृत्तेरात्मनेपदे इट् न । अस्तोष्ट, अस्तोपाताम् इत्यादि । व्यक्तायां वाचीति । ब्रुवः पञ्चानाम् । 'परस्मैपदानां णलुसु—' इत्यत उत्तरसूत्रमिदम् । 'विदो लटो वा' इत्यतो लटो वेत्यनुवर्तते, तदाह इटीति चानुवर्तत इत्याशयेनाह इडादावित्यादि । स्तवीतीति । 'तुरुस्तुशम्यमः—' इति ईड्वा । 'स्तुसुधूम्भ्यः—' इत्यत्र परस्मैपदेऽप्यित्युक्तेः आत्मनेपदे तु नेट् । अस्तोष्ट । अस्तोपाताम् । ब्रुवः पञ्चानाम् । 'विदो लटो वा' इत्यतो लटो वेति

१—'तस्य प्रसवे याम उर्वीः' इत्यादौ वेदे प्रसवशब्दस्याभ्यनुज्ञानार्थत्वदर्शनात् ।

आह आहृत् आहुः । २४५१ आहस्थः । (८—२—३५) झलि परे । चत्वम् ।
 आत्य आहृथुः । २४५२ ब्रुव ईट् । (७—३—९३) ब्रुवः परस्य हलादेः पित
 ईट् स्यात् । आत्य इत्यत्र स्थानिवद्भावात्प्राप्तोऽयं 'झलि' इति थत्वविधानात्
 भवति । ब्रवीति ब्रूतः ब्रुवन्ति । ब्रूते । आर्वावातुकाधिकारे । २४५३ ब्रुवो वचिः ।
 (२—४—५३) उवाच ऊचतुः ऊचुः । उवचिथ, उवक्थ । ऊचे । वक्ता । ब्रवीतु,
 ब्रुवो लट् इति । आदितः पञ्चानामिति । तिप् तस् झि सिप् थस् इत्येवमित्यर्थः ।
 णलादयः पञ्चेति । णल् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते पञ्चेत्यर्थः । उच्चारणार्थ इति ।
 तत्प्रयोजनमात्येत्यत्रानुपदमेव व्यक्तं भविष्यति । आहेति । ब्रूवातोर्लट्स्तिपो प्रकृतेराहादेशः
 सिसस्थलि प्रकृतेराहादेशे आह् थ इति स्थिते हस्य ढत्वे प्राप्ते आहस्थः । आह इति षष्ठ्यन्तम् ।
 'झलो झलि' इत्यतो झलीत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे झलि पर इति ।
 अह् इत्यस्य थकारः स्याज्झलीति फलितम् । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्तस्य भवति । चत्वमिति ।
 आय् थ इति स्थिते प्रथमयकारस्य खरि चेति चत्वं आत्य इति रूपमित्यर्थः । आहादेशस्य
 अकारान्तत्वे तु हकारादकारस्य थकारादेशे हस्य ढत्वे चत्वं आट्थ्य इति स्यादिति बोध्यम् ।
 'पञ्चानां णलाद्यभावपक्षे आह ब्रुव ईट् । 'नाभ्यस्तस्य—' इत्यतः पितृति 'उतो वृद्धिः—'
 इत्यतो हलीति चानुवर्तते, तदाह ब्रुवः परस्येत्यादिना । ननु आत्येत्यत्र आहादेशस्य
 स्थानिवत्त्वेन ब्रूत्वात्ततः परस्य थस्य ईडागमः स्यादित्यत्र आह आत्येत्यत्रेति । स्थानि-
 वद्भावात् प्राप्तोऽयमीडागमो न भवतीत्यन्वयः । कुत इत्यत आह झलि थत्वविधानादिति ।
 'आहस्थः' इति झलि परत आहादेशस्य थत्वं विधोयते । ईटि तु सति झलादित्वाभावात्तन्नि-
 विषयं स्यात् । अत आत्येत्यत्र ईडू नेति विज्ञायत इत्यर्थः । ब्रुवन्तीति । ब्रवीपि ब्रूय ।
 ब्रवीमि ब्रूवः ब्रूमः । लट् आत्मनेपदे आह ब्रूते इति । 'ब्रुवः पञ्चानाम्—' इत्यत्र परस्मैप-
 दानामित्यनुवृत्तेराहादेशो न । ब्रुवाते । ब्रुवते । ब्रूपे ब्रुवाथे ब्रूध्वे । ब्रुवे ब्रूवहे ब्रूमहे । ब्रुवो
 वचिः । ब्रुवो वचिरादेशः स्यादार्वावातुक इत्यर्थः । इकार उच्चारणार्थः । उवाचेति ।
 अकिति द्वित्वे कृते 'लिट्त्वभ्यासस्य—' इति संप्रसारणमिति भावः ऊचतुरिति । किति
 द्वित्वात्प्राग् 'वचिस्त्रपियजादीनाम्—' इति संप्रसारणे द्वित्वे कृते हलादिशेषे सवर्णपरत्वाद्
 'अभ्यासस्यासवर्णे' इत्युवङ्भावे सवर्णदीर्घ इति भावः । वचिरनिट्सु परिगणितः ।
 तस्य भारद्वाजनियमात्यलि वेट् तदाह उवचिथ, उवक्थेति । इडभावे 'चोः कुः'
 'ब्रुव ईट्' इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य—' इत्यतः सार्वावातुकग्रहणस्याप्यनुवृत्तेरीड् न । ऊचथुः
 ऊच । उवाच, उवच ऊचिव ऊचिम । क्रादिनियमादिट् । ऊचे इति । ऊवाते
 ऊचिरे । ऊचिपे ऊचाये ऊचिध्वे । ऊचे ऊचिवहे ऊचिमहे । वक्तेति । वच्या-

वर्तते । ब्रुव इत्येतदादिमं पञ्चम्यन्तम्, अन्तिमं तु 'षष्ठ्यन्तमित्याशयेनाह ब्रूवो लट्
 इत्यादि । चत्वमिति । प्रक्रियालाघवाद् 'आहस्थः' इत्येव सुवचमित्याहुः । ब्रुव
 ईट् । हलादेः किम्, ब्रवाणि । पितः किम्, ब्रूतः । झलीति थत्वविधानादिति ।

ब्रूतात् । 'डिच्च पित्' इत्यपित्वादीन् । ब्रवाणि ब्रवै । ब्रूयात् । उच्यात् ।
 'अस्यतिवक्ति—' (सू० २४३८) इत्यङ् । २४५४ वच उम् । (७-४-२०)
 'अङि परे' । अवोचत्, अवोचत ।

अथ शास्यन्ताः परस्मैपदिनः । इङ् त्वात्मनेपदी । इण् १०४५ गतौ ।
 एति इतः । २४५५ इणो यण् । (६-४-८१) अजादौ प्रत्यये परे ।
 इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्किति लिटि । ईयतुः ईयुः । इययिथ, इयेथ । ऐत्

देशे इष्णिषेधः । वक्ष्यति, वक्ष्यते । ब्रवीतु ब्रूतादिति । ननु तिबादेशस्य तातङः पित्वाद्
 'ब्रुव ईट्' इति ईङागमः स्यादित्यत्र आह डिच्चेति । ब्रूताम् ब्रुवन्तु । ब्रूहि, ब्रूतात्
 ब्रूतम् ब्रूत ब्रवाणीति । आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद् न गुणनिषेध इति भावः । ब्रवाव
 ब्रवाम् । ब्रूताम् ब्रुवाताम् ब्रुवताम् । ब्रूष्व ब्रुवायाम् ब्रूष्वमिति सिद्धवत्कृत्य आह ब्रवै
 इति । आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद् गुणः ब्रवावहै ब्रवामहै । लङि अब्रवीत् अब्रूताम्
 अब्रुवन् । अब्रवीः अब्रूतम् अब्रूत । अब्रवम् अब्रूव अब्रूम । विधिलिङ्याह ब्रूयादिति ।
 ब्रूयातामित्यादि । अशीलिङ्याह उच्यादिति । वच्यादेशे 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारण-
 मिति भावः । 'उच्यास्ताम्' इत्यादि । आत्मनेपदे आशीलिङि वक्षीयास्ताम् इत्यादि ।
 अकित्त्वान्न संप्रसारणम् । लुङि सिचि वच्यादेशे अवच् सूत् इति स्थिते आह अस्यतीति ।
 अवच अ त इति स्थिते वच उम् । शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे अङि पर इति । 'ऋह-
 शोऽङि—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मित्त्वादन्त्यादचः परः, आद्गुणः, तदाह अवोच-
 दिति । अवक्ष्यत्, अवक्ष्यत ।

इङ् त्विति । 'इङ् अध्ययने' इति धातुस्तु डित्त्वादात्मनेपदीत्यर्थः । इण् गता-
 विति । 'इणो यण्' इत्यादौ विशेषणार्थो णकारः एतीति । शपो लुकि पितः पित्त्वेन
 डित्त्वाभावाद् गुणः । इत इति । अपित्त्वेन डित्त्वान्न गुणः । इ अन्तीत्यत्र डित्त्वाद् गुणाभावे
 इयङि प्राप्ते इणो यण् । 'अचि श्नधातु—' इत्यतः अचोत्यनुवृत्तस्य अङ्गाधिकारलब्धाङ्गा-
 क्षिप्तप्रत्ययविशेषणत्वात्तदादिविविरित्यभिप्रेत्य शेषपूरणेन सूत्रं व्याचष्टे अजादौ प्रत्यये
 पर इति । इयङोऽपवाद् इति । इयङि प्राप्ते एव तदारम्भादिति भावः । गुणवृद्धौ तु
 परत्वादस्य वाधिके । यथा—अयनम्, आयकः । यन्तीति । एषि एथः इथ । एमि इवः इमः ।
 इयायेति । द्वित्वे सति उत्तरखण्डवृद्धौ आयादेशे 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति ड्यङ् । अतुसि तु
 द्वित्वे कित्त्वाद् गुणाभावे इ इ अतुस् इति स्थिते 'इणो यण्' इत्युत्तरखण्डस्य यणि
 इयतुरिति स्थिते दीर्घ इणः । 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येति 'व्यथो लिटि'
 इत्यतो लिटीति । चानुवर्तते, तदाह इणोऽभ्यासस्येति । ईयतुरिति ।
 भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति मत्वा आह इययिथ, इयेथेति । ईययुः ईय ।

ईङागमे कृते श्लादित्वाभावादिति भावः । इण् गतौ । इयङोऽपवाद् इति ।
 येन नाप्राप्तिव्यायेनेति भावः । गुणवृद्धौ तु परत्वादस्य वाधिके । अयनम् । आयकः ।

ऐताम्-आयन् । इयात् । ईयात् । २४५७ एतेर्लिङि । (७—४—२४) उपसर्गात्परस्य
इणोऽणो ह्रस्वः स्यात् किति लिङि । निरियात् । 'उभयत आश्रयणे नान्ता-
दिवत्' । अभीयात् । अणः किम्—समेयात् । 'समीयात्' इति प्रयोगस्तु-

इयाय, इयय ईयिव ईयिम । एता । एण्यति । एतु, इतात् इताम् यन्तु । इहि इतात् इतम्
इत । अयानि अयाव अयाम । ऐदिति । लङि तिप इकारलोपे इकारस्य गुणे आटो वृद्धिः ।
आयन्निति । झेरन्तादेशे इकारलोपे इ अन् इति स्थिते 'इणो यण्-' इति यणि कृते
तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाडिति भावः । ऐः ऐतम् ऐत । आयम् ऐव ऐम । विधिलिङ्याह
इयादिति । इयाताम् इयुरित्यादि । आशीर्लिङ्याह ईयादिति । 'अकृत्सार्वभानुकयोः—'
इति दीर्घे इति भावः । ईयास्तामित्यादि । एतेर्लिङि । 'उपसर्गाद्घ्रस्व ऊहतेः' इत्यत उप-
सर्गाद् ह्रस्व इति, 'केऽणः' इत्यतः अण इति, 'अयङ् यि किङिति' इत्यत कितीति चानुवर्तते,
तदाह उपसर्गात्परस्येत्यादि । इह आर्धधातुके इति प्रामादिकम् । पूर्वसूत्रेषु तदभावादनु-
वृत्तेरसंभवात् किति लिङित्येव सिद्धेश्च । डितीति तु नानुवर्तते, इण आर्धधातुकलिङो
डित्त्वाभावात् । नन्वभीयादित्यत्रापि ह्रस्वः स्यादित्यत आह उभयत इति । अत्र एकादेशस्य
ईकारस्य पूर्वान्तत्वे उपसर्गानुप्रवेशादिण्धातुत्वं न संभवति । परादित्वेन इण्धातुत्वाश्रयणे
तु नोपसर्गात्परत्वम्, उपसर्गैकदेशस्य इकारस्य ईकारात्मना सत्त्वेन अभ् इत्यस्य
उपसर्गत्वाभावात् । एकादेशस्य आदिवत्त्वमाश्रित्य इण्धातुत्वम्, अन्तवत्त्वमाश्रित्य तस्य
उपसर्गानुप्रवेशश्चेत्यपि न संभवति । पूर्वपरशब्दाभ्यां अन्तादिशब्दाभ्यां च विरोधस्य पुर-
स्स्फूर्तिकतया विरुद्धातिदेशद्वयस्य युगपदसंभवादित्यर्थः । इदं च अन्तादिवत्सूत्रे
भाष्ये स्पष्टम् । न च अभ् इति भान्तस्य एकदेशविकृतन्यायेन उपसर्गत्वाद् ईका-
रस्य परादिवत्त्वे ह्रस्वो दुर्वार इति वाच्यम्, लक्ष्यानुसारेण कचिद् एकदेशविकृत-
न्यायानाश्रयणादिति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । समेयादिति । आ इयात् एयात् ।
समेयादित्यत्र एकारस्य अनण्वान्न ह्रस्वः । ग्रहणकसूत्रादन्यत्र पूर्वणैव णकारेण
प्रत्याहाराश्रयणादिति भावः । तर्हि कचित् समीयादिति प्रयोगः कथमित्याशङ्क्याह

दीर्घे इणः किति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतोऽभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'व्यथो लिटि' इत्यतो
लिटोति च । किति किम्, इयाय । अत्र वदन्ति—इह दीर्घे कृतेऽपि 'अभ्यासस्यासवर्णे' इती-
यडा रूपसिद्धेः कितीति व्यर्थम् । न च दीर्घस्येयङि दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यम्, ईयतुः
ईयुरित्यत्र 'वाणादाङ्गं वलीयः' इति यणि कृते दीर्घविवेरावश्यकत्वात् । किं च लिटोत्यनु-
वर्तमानमपीह व्यर्थमेव, व्यावर्त्याभावादिति । एता । एण्यति । एतु । इतात् । इताम् ।
यन्तु । इहि । उत्तमे तु । अयानि । अयाव । अयाम । लङ्मध्यमे ऐः । ऐतम् । ऐत । उत्तमे
तु आयम् । ऐव । ऐम । ईयादिति । 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घः । एतेर्लिङि । इहार्धधातुक
इति स्वरूपकथनार्थं प्रक्षिप्तम्, किति लिङीत्येतावतैवेष्टसिद्धेः । उभयत आश्रयण इति ।
अन्तादिशब्दावयवविशेषवाचिनौ । तत्र यदि पूर्वस्यावयवबुद्ध्या एकादेश आश्रीयते तदा-

भौवादिकस्य । २४५८ इणो गा लुङि । (२—४—४५) 'गातिस्था—'
(सू० २२२३) इति सिचो लुक् । अगात् अगाताम् अगुः । इङ् १०४६ अध्य-
यने । नित्यमधिपूर्वः । अवीते अवीयाते अवीयते । २४५८ गाङ् लिटि ।
(२—४—४९) इङो गाङ् स्याल्लिटि लावस्थायां विवक्षिते वा । अविजगे
अविजगाते अविजगिरे । अध्येता । अध्येष्यते । अध्ययै । गुणायादेशयोः कृत-

समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्येति । 'इट किट कटी गतौ' इति प्रथिलपृष्ठ्य
इघातोराशीर्लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घो बोध्य इति भावः । लुङि विशेषमाह
इणो गा लुङि । इण्धातोः गा इत्यादेशः स्याल्लुङीति सूत्रार्थः स्पष्टः । अगा स् त् इति
स्थिते आह गातिस्थेतीति । लुङि ऐष्यत् । इङ् अध्ययन् इति । अविहपरिभावे ।
उपरिभावश्च पठने नियमपूर्वकत्वमिति भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नित्यमधिपूर्व इति ।
धातुपाठे वचनमिदम् । अवीते इत्यत्र धातुरुपसर्गं न व्यभिचरतीति भूवादिसूत्रे भाष्ये ।
अधीत इति । 'सार्वधातुकमपित्' इति डित्त्वाद् गुणनिपेधे सवर्णदीर्घः । अजादौ तु
इयङ्, तदाह अधीयाते अधीयते इति । अवीते अवीयाथे अवीध्वे । अधीये अवीवहे
अधीमहे । गाङ् लिटि । इङ् इति । 'ईङश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
स्थानिवत्त्वादेव डित्त्वे सिद्धे डित्करणं 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इत्यत्र 'इणो गा लुङि'
इत्यस्य ग्रहणाभावार्थमिति भाष्यम् । ननु कृते गाङादेशे द्वित्वे अभ्यासजद्वत्वे
अल्लोपे अविजगे इति रूपं वक्ष्यति । तद्युक्तम्, 'द्विवचनेजि' इति गाङादेशनिपेधाद् गाङादे-
शात् प्रागेव द्वित्वे सति उत्तरखण्डस्य गादेशे अधीगे इति रूपापत्तेरित्यत आह लावस्थायां
विवक्षित इति । तत्र लावस्थायामिति वार्तिकमते गाङादेशात् प्रागेव 'द्विवचनेजि' इति
सूत्रं न प्रवर्तते, द्वित्वनिमित्ताचोऽभावात् । विवक्षिते इति भाष्यमते तु सुतरां 'द्विवचनेजि'
इति न प्रवर्तते, अनैमित्तिकत्वादिति भावः । अधिजगिरे इति । अधिजगिषे अधिजगाथे
अधिजगिध्वे । अधिजगे अधिजगिवहे अधिजगिमहे । लोटि अवीताम् अवीयाताम्
अवीयताम् । अवीण्व अवीयाथाम् अधीण्वम् इति सिद्धवत्कृत्य आह अध्ययै इति । तत्र
प्रक्रियां दर्शयति गुणायादेशयोरिति । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चाद्-

तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः स्यात् । एवं परस्यादिवत्त्वे पूर्वस्यान्तवद्भावो न स्यादेकस्यो-
भयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः । नन्वेवं रामौ इत्यत्र 'सुसिङन्तम्—' इति पदत्वं न स्यात्,
परादित्वे रामेति प्रकृतेरभावात् । 'यस्मात्प्रत्ययविचिस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति स्वी-
काराद्राम इत्यस्य प्रकृतित्वात्, पूर्वान्तत्वे तु परत्र प्रत्ययाभावात् । अत्राहुः—पूर्वं पदसंज्ञा पश्चादे-
कादेश इति नोक्तदोषः इह च जापकं 'सुसिप्तिसमाः' इति । विध्यादौ समीयादिति न भवत्येव ।
आशीर्लिङि तु 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घे कृतेऽपि ह्रस्वत्वेन भाव्यमित्याशङ्क्याह भौवादिक-
स्येति । इटकिटकटीत्यत्र प्रथिलपृष्ठ्य इघातोराशीर्लिङि इदं रूपम् । वी गतीत्यत्र ईकारोऽपि धात्व-
न्तरं प्रथिल्यत इति मते तु विध्यादिलिङ्यपि भवत्येवेति बोध्यम् । गाङ् लिटि । लावस्थायां

योरुपसर्गस्य यण् । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण-' इति दर्शनेऽन्तरङ्गत्वाद् गुणात्पूर्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः । 'णेरध्ययने वृत्तम्' (सू० ३०६६) इति निर्देशाच्च भवति । अध्येत । परत्वादियङ्, तत् आट्, वृद्धिः, अध्येयाताम् अध्येयत । अध्येयि अध्येवहि अध्येमहि । अवीयीत अवीयीयाताम् । अवीयी-
न्वम् । अवीयीय । अध्येयीष्ट । २४६० विभाषा लुङ्लुङोः । (२-४-५०) इङो गाङ् वा

सर्गेण' इति 'सुट्कात्पूर्वः' इति सूत्रसिद्धान्तादिति भावः । तथा च इट् एत्वे आटि वृद्धौ
अधि इ ऐ इति स्थिते गुणे अयादेशे यणिति फलितम् । ननु 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते
पश्चात्साधनेन' इत्यपि पक्षः 'सुट्कात्पूर्वः' इति सूत्रभाष्ये स्थितः । तथा च अधि इ ऐ इति
स्थिते पूर्वं सवर्णदीर्घे सति गुणयादेशयोः कृतयोः अवयै इति स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति
पूर्वं धातरिति । साधनेनेत्यस्य कारकबोधकेनेत्यर्थः, प्रत्ययेनेति यावत् । दर्शन इत्येतस्य
न्ते इत्यर्थः । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इति पक्षे पूर्वप्रवृत्तिकत्वेन अन्तरङ्ग-
त्वात् 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणं वाधित्वा सवर्णदीर्घः प्राप्तो न भवतीत्यन्वयः ।
तुत इत्यत आह णेरध्ययने वृत्तमिति निर्देशादिति । अन्यथा ल्युटि अनादेशे अधि
इ अन इति स्थिते पूर्वं सवर्णदीर्घं ततो गुणयादेशयोः कृतयोः अवयनमिति प्रसङ्गादिति
भावः । वस्तुतस्तु पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते । इत्येव भाष्यसंमतम्, पूर्वं धातुरुपसर्गेण नैतत्सा-
धमिति भाष्योक्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । अध्ययावहै अध्ययामहै । लङ्याह अध्यैतेति ।
अधि आ इ त इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धौ यणिति भावः । अधि इ आतामिति स्थिते
आटि वृद्धौ यणि अध्येतामिति प्राप्ते आह परत्वादियङिति । आटः प्रागेव परत्वादिकारस्य
इयङि तत् आटि वृद्धौ यणि अध्येयातामिति रूपमित्यर्थः । अध्यैयतेति । 'आत्मनेपदे-
न्नतः' इत्यदादेशः । अध्येयाः अध्येयायाम् अध्येध्वम् इति सिद्धवत्कृत्याह अध्यैयि अध्यै-
महि अध्यैमहीति । विचिलिङ्याह । अधीयीतेति । अधि इ त इति स्थिते सीयुटि
टि सलोपे यलोपे अधि इ इत इति स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति
भावः । अधीयीयातामिति । अधि इ आतामिति स्थिते सीयुटि सुटि सलोपे अधि इ
यातामिति स्थिते धातुभूत इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अस्य रन्भावे सीयुटि
कारयकारलोपे अधि इ ई रन् स्थिते धातुभूतस्य इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घे अवीयीरन्,
धीयीथाः, अवीयीयायाम् इति सिद्धवत्कृत्य आह अधीयीध्वमिति । ध्वमि सीयुटि
लोपे यलोपे अधि इ ई ध्वमिति स्थिते इङ् इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः । अधीयीयेति ।
टोञ् सीयुट् सलोपः । अधि इ ईय इति स्थिते इङ् इयङि सवर्णदीर्घ इति भावः ।

वेति । वार्तिकमते तु एकादेशात्प्रागेव गाङादेशे 'द्विवचनेऽचि' इति सूत्रं न प्रवर्तते
त्वनिमित्ताचोऽभावात् । विवक्षित इति । भाष्यमते तु सुतरां न प्रवर्तते, अनेमित्तिकत्वा-
ति भावः । निर्देशान्न भवतीति । 'वाणदाङ्ग' वलीयः' इति समाधानं
न प्रवर्तते, व्याश्रयत्वादिति भावः । अध्यैयतेति । 'आत्मनेपदेऽन्नतः' इति

स्यात् । २४६१ गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिण्डित् । (१—२—१) गाङादेशा-
त्कुटादिभ्यश्च परेऽङ्गितः प्रत्यया ङितः स्युः । २४६२ घुमास्थागापाजहातिसां
हलि । (६—४—६६) एषामात् ईत्स्याद् हलादौ किङित्यार्धधातुके ।
अध्यगीष्ट्, अध्यैष्ट् । अध्यगीष्यत्, अध्यैष्यत् । इक् १०४७ स्मरणे । अयमप्य-

अधीयीवहि अधीयीमहि । आशीलिङ्याह अध्येषीष्टेति । सीयुटि गुणः, यण् षत्वम् ।
अध्येषीयास्ताम् अध्येषीरन् । अध्येषीष्ठाः अध्येषीयास्याम् अध्येषीढ्वम् । अध्येषीय अध्येषीवहि
अध्येषीमहि । लुङि आटि अधि आटि इ इति स्थिते विभाषा लुङ्लुङोः । शेषं पूरयति
इङो गाङ् वा स्यादिति । 'इङश्च' इत्यतो 'गाङ् लिटि' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः ।
सिचि अधि अ गा स् त इति स्थिते गाङ्कुटादिभ्यो । अ ञ्च ङणौ, तौ इतौ यस्य
स ङित्, स न भवतीत्यङ्गित् । गाङ् च कुटादयश्चेति द्वन्द्वात्पञ्चमी । गाङिति ङकारा-
नुबन्धाद् 'इणो गा लुङि' इत्यस्य न ग्रहणमित्युक्तम् । नापि 'गाङ् गतौ' इत्यस्यात्र ग्रहणम्,
तत्र ङकारस्यात्मनेपदप्रापणेन चरितार्थत्वात् । इङादेशस्य गाङो ङकारो नात्मनेपदप्रापणेन
चरितार्थः, स्थानिवस्त्वेनैव तत्सिद्धेः तदाह गाङादेशादिति । एवं च सिचः ङित्वे आह
घुमास्था । 'षो अन्तकर्मणि' इत्यस्य कृतात्त्वस्य निर्देशः । घु मा स्या गा पा जहाति सा
एषां द्वन्द्वात्पष्ठी । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् । 'आतो लोप इटि च' इत्यत आत इति 'ईद्यति'
इत्यत ईदिति 'अनुवात्तोपदेश-' इत्यतः किङिति इति चानुवर्तते, तदाह एषामित्यादिना ।
अध्यगीष्टेति । अधि अ गा स् त् इत्यत्र अकारस्य ईकारे यणि सिचः षत्वे तकारस्य
ष्टुत्वेन ठ इति भावः । 'गातिस्था-' इति न सिजलोपः परस्मैपदाभावात् । अध्यगी-
षाताम् अध्यगीषत् । अध्यगीष्ठाः अध्यगीषायाम् अध्यगीढ्वम् । अध्यगीपि अध्य-

ज्ञस्य अत् । लङ् मध्यमे तु अध्यैथाः । अध्यैयायाम् । अध्यैध्वम् अध्येषीष्टेति । लिङः
सीयुट् । अध्येषीयास्ताम् । अध्येषीरन् । गाङ्कुटादिभ्यो । इह गाङ् तावित्यस्य न
ग्रहणम्, तदर्थतया ङकारानुबन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आदेशङकारस्तु अचरितार्थः,
स्थानिवद्भावेनैव तङः सिद्धत्वादत आह गाङादेशादिति । कुठादिस्तु दाद्यन्तगणः । केचित्तु
कुट् आदिर्येषां ते कुटादयः, कुट्स्य आदिः कुटादिः, कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादय इति
समासद्वयमाश्रित्य कुटपूर्वस्य लिखितातोरपि ग्रहणास्त्रिखनमिति प्रयोगः सिद्ध इत्याहुः । तच्च
'रलो व्युपधात्-' इति सूत्रस्थेन लिखित्वा लेखित्वा लिलिखिपति लिलेखिपति इति वृत्ति-
ग्रन्थेन, 'शकुनिष्वालेखने' इति सौत्रप्रयोगेण च विरुध्यते । अङ्गिण्डिति किम्, घनि कोटः ।
पोटः । णलि चुकोट । पुपोट । घुमास्था । 'दीङो युङिच-' इत्यतः किङितोऽनुवर्तते । आर्ध-
धातुक इति चाधिक्रियत एव । किङिति किम्, दाता । धाता । हलादौ किम् ददतुः ।
ददुः । अन्यथा आतो लोपात्परत्वादीत्वं स्यात् । आर्धधातुके किम् मातः । मायः ।
अध्यगीष्टेति । सिचो ङित्वादीत्वम् । इक् स्मरणे । ककार इह 'ईण्वदिकः' इति
विशेषणार्थः । एरित्युक्ते तु ईट किट कटीत्यत्र प्रष्टिष्टस्य ईधातोरपि ग्रहणं स्यादि-

धिपूर्वः । 'अधीगर्थदयेशाम्-' (सू० ६१३) इति लिङ्गात् । अन्यथा हि 'इगर्थ-' इत्येव ब्रूयात् । 'इण्वदिक इति वक्तव्यम्' (वा० १५७७) । अधि-
यन्ति । अध्यगात् । केचित्तु आर्धधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमाहुः, तन्मते
यण् । तथा च भट्टिः—'ससीतयो राघवयोरधीयन्' इति । वी. १०४८ गति-

गीण्वहि अध्यगीष्महि । गाडभावपक्षे आह अध्यैष्टेति । अधि आ इ स् त इति स्थिते इका-
रस्य गुणे आटो वृद्धौ यणि षत्वद्भुत्वे इति भावः । अध्यैपाताम् अध्यैपत । अध्यैपाथाम् ।
'धि च' इति सलोपः अध्यैषि अध्यैष्वहि अध्यैष्महि । लृङ्याह अध्यगीष्यतेति । 'विभाषा
लुङ्लृङोः' इति गाडादेशे स्ये तस्य 'गाङ्कुटादिभ्यः' इति ङित्वे 'धुमास्था-' इति ङि-
यणि षत्वमिति भावः । अध्यगीष्येतामित्यादि । गाडभावपक्षे आह अध्यैष्यतेति । अध्यै-
ष्येतामित्यादि । इक् स्मरणे । अयमपीति । इङ्धातुवदयमपि धातुनित्यमधिपूर्वक इत्यर्थः ।
ननु धातुपाठे इङमधिकृत्य नित्यमधिपूर्व इति वचनाद् भूवादिसूत्रभाष्याच्च इङो नित्यमधि-
पूर्वकत्वं युक्तम् । अस्य तु तथात्वे किं प्रमाणमित्यत आह अधीगर्थेति । तत्र हि अधीगर्थ-
त्यनेन स्मरणार्थकधातुविवक्षितः । इङधातोरधिपूर्वकत्वाभावेऽपि स्मरणार्थकत्वे इङर्थेत्येतावत्तैव
स्मरणार्थकधातुलाभात् तत्र अधीति व्यर्थं स्यात् । अत इङधातुरयं नित्यमधिपूर्वक एव स्मर-
णार्थक इति विज्ञात इत्यर्थः । इण्वदिक इति । षष्ठ्यन्ताद्विति । गुणो यत् कार्यम् 'इणो
यण्' इत्यादि, तद् इको भवतीत्यर्थः । अध्येति, अधीत इति सिद्धवत्कृत्य आह अधिय-
न्तीति । अन्तादेशे इयङपवादः । 'इणो यण्' इति यणिति भावः । अध्येपि अधीयः अधीय ।
अध्येमि अधीवः अधीमः । अधीयाय । अतुसि तु द्वित्वे कृते अधि इ इ अतुस् इति स्थिते
'इणो यण्' इति द्वितीयस्य इकारस्य यणि प्रथमस्य इकारस्य 'दीर्घ इणः किति' इति दीर्घे
सवर्णदीर्घे, अधीयतुः अधीयुः अधीययिथ, अधीयेथ अधीयथुः अधीय । अधीयाय, अधीयय अधी-
यिव अधीयिम । अध्येता । अध्येष्यति । अध्येतु, अधीतात् अधीताम् अधियन्तु । अधीहि, अधीतम्
अधीत । अध्ययानि अध्ययाव अध्ययाम् । अध्येत् अध्यैताम् अध्ययायन् । अध्यैः अध्यैतम् अध्यैत ।
अध्यायम् अध्यैव अध्यैम—इति सिद्धवत्कृत्य लृङ्याह अध्यगादिति । इण्वत्त्वाद् 'इणो गा
लुङि' इति गादेशे 'गातिस्था-' इति सिचो लुका लुप्तत्वाद् 'धुमास्था-' इति ईत्वं न । अध्य-
गाताम् । अध्यगाम् अध्यगाव । अध्यैष्यत् । केचित्त्विति । आर्धधातुके इत्यधिकारे 'इणो गा
लुङि' इति सूत्रे एतद्वातिकपाठस्य भाष्ये दर्शनात्तदधिकारोक्तानामेव कार्याणामुपस्थितत्वा-
दिति भावः । तन्मते यण् नेति । 'इणो यण्' इत्यस्य आर्धधातुकाधिकारस्यत्वाभावात्तातिदेश
इत्यर्थः । तेन झोऽन्तादेशे इयङि सवर्णदीर्घे अधीयन्तीत्याद्युह्यम् । राघवयोरधीयन्निति ।
'अधीगर्थ—' इति षष्ठी । राघवौ स्मरन्नित्यर्थः । अधिपूर्वाद् इङधातोर्लटः शतरि शपो
लुकि इकारस्य इयङि सवर्णदीर्घे अधीयदिति शत्रन्तात् सुवृत्तौ सौ रूपम् ।

त्याहुः । केचित्त्विति । आर्धधातुकाधिकारे वातिकपाठात्तदधिकारोक्तानामेव कार्या-

व्यासिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु । प्रजनं गर्भग्रहणम् । असनं क्षेपणं । वेति वीतः वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् अवीताम् अवियन् । अडागमे सत्यनेकाच्चाद्यणिनि केचित् । अव्यन् । अत्र ईकारोऽपि घात्वन्तरं प्रक्षिप्यते । एति ईतः इयन्ति । ईयात् ऐषीत् । या १०४९ प्रापणे । प्रापणमिह गतिः । प्रणियाति । यातः यान्ति । २४६३ लङः शाकटायनस्यैव । (३-४-१११) आदन्तात्परस्य लङो ज्ञेर्जुस् वा स्यात् । अयुः, अयान् । यायात् यायाताम् ।

वी गतीति । 'अजेर्व्यञ्जपोः' इति सूत्रभाष्यरीत्या अस्य आर्धघातुके नास्ति प्रयोग इति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । वियन्तीति । एकाच्चाद्यणभावादियङिति भावः । लोटि वेतु, वीतात् वीताम् वियन्तु-इति सिद्धवत्कृत्याह वीहीति । हेरपित्वेन ङिन्वान् गुण इति भावः । वीतात् वीतम् वीत । वयानि वयाव वयाम् । लङ्थाह अवेदिति । अवियन्निति । वी अन् इति स्थिते परत्वादडागमात् प्रागियङि कृते अडागम इति भावः । मतान्तरमाह अडागमे सतीति । लावस्थायामङिति पक्षे इयङ् बाधित्वा अनेकाच्चात् यणि अव्यन्निति केचिदाहुरित्यर्थः । केचिदित्यस्वरसं सूचयति । तद्वीजं तु कृतेऽप्यति यणि कर्तव्ये आभीयतया अटोऽसिद्धत्वादनेकाच्चाभावाद्यणभावादियङेवोचित इति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । अत्रेति । वी ई इति सवर्णदोषं वी गतीति निर्देश इति भावः । ईयादिति । विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपमिदं समानम् । 'स्कोः-' इति वलोपः । तत्र विधिलिङि ईयातामित्यादि, आशिषि तु ईयास्तामित्यादि, इति विशेषः । ऐषीदिति । सिचि वृद्धिः । या प्रापण इति । ननु गच्छतीत्यर्थं यातीति कथमित्यत आह प्रापणमिह गतिरिति । णिजर्थस्त्वविवक्षित इति भावः । प्रणियातीति । 'नेगदः-' इति णत्वम् । ययौ । याता । यास्यति । यातु । अयात् । अयाताम् । लङः शाकटायनस्यैव । 'ज्ञेर्जुस्' इति 'आतः' इति चानुवर्तते, तदाह आदन्तादिति । जुस् वेति । शाकटायनग्रहणाद्विकल्पलाभ इति भावः । एवकारस्तु 'लिट् च' 'लिङाशिषि' इत्युत्तरार्थ इति भाष्ये स्पष्टम् । च न 'लोढो लङ्वात्' इत्यतिदेशाद् यान्तु इत्यत्रापि जुस्विकल्पः शङ्क्यः, 'नित्यं ङितः' इत्यतो ङित इत्यनुवृत्त्यैव सिद्धेर्लङ्ग्रहणस्य

णामुपस्थितत्वादतिदेश इति भावः । अधीयन्निति । स्मरन्नित्यर्थः । राघवयोरि-
त्यत्र 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी । वी गति । अवियन्निति । अडागमात् परत्वादियङ् । अडागमे सतीति । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेण अटो नित्यत्वादिति भावः । अतएवापरितोपात् 'असिद्धवदत्राभात्' इति समानाश्रये यणि कर्तव्ये अटोऽसिद्धत्वादियङेवोचित इत्याशयेन वा केचिदित्युक्तम् । लावस्थायामेवाडागम इति पक्षे तु यणेवेति बोध्यम् । ईकारोऽपीति । प्रयुज्यते च 'न हि तरणिखदीते दिक्पराधीनवृत्तिः' इति, व्याख्यातं च मनोरमायाम्-कर्मव्यतिहारे तङ् । न च 'न गतिर्हिसार्थेभ्यः' इति निषेधः शङ्क्यः उत्पूर्वस्याविर्भावार्थत्वादिति । अत्र वदन्ति-
व्यतिशब्दं विना कर्मव्यतिहारकल्पनं क्लेशावहम् । परकीयकर्म च कर्मव्यतिहारेऽपेक्ष्यते तच्चात्र नोपात्तम् । परस्परकरणं तु न संभवत्येव । ततश्चोदीते इति भावे

यायास्ताम् । अयासीत् । वा १०५० गतिगन्वनयोः । गन्वनं सूचनम् । भा १०५१ दीप्तौ ।
ष्णा १०५२ शौचे । आ १०५३ पाके । द्रा १०५४ कुत्सायां गतौ । प्सा १०५५ भक्षणे ।
पा १०५६ रक्षणे । पायास्ताम् अपासीत् । रा १०५७ दाने । ला १०५८ आदाने ।
'द्वावपि दाने' इति चन्द्रः । दाप् १०५९ लवने । प्रणिदाति, प्रनिदाति । दायास्ताम् अदा-
सीत् । ख्या १०६० प्रकथने । अयं सार्वधातुकमात्रविषयः । 'संस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' (वा०
१५९१) इति वार्तिकं तद्भाष्यं चेह लिङ्गम् । संस्थानो जिह्वामूलीयः, स नेति ख्यात्रा-
देशस्य खशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः । 'संपूर्वस्य ख्यातेः प्रयोगो न' इति न्या-

लङ्ङ्वद्भावमादाय प्रवृत्तिनिवारणार्थत्वात् । इदमपि भाष्ये स्पष्टम् । अयानिति । जुसभावे
रूपम् । अयासीत् । ण्णाधातुः पोपदेशः । नस्य ण्त्वान्न णत्वनिर्देशः । स्नाति । स्नायात्,
स्नेयात् । पा रक्षणे । 'एलिङि' इति सूत्रे 'तिस्था—' इत्यत्र च पिवतेरेव ग्रहणादेत्त्व-
सिज्जुक् न, तदाह पायास्ताम् । अपासीदिति । दाप् लवने । घृत्वाभावात् 'शेषे
विभाषा इति णत्वविकल्पं मत्वाह प्रणिदाति, प्रनिदातीति । घृत्वाभावादाशोलिङि
एत्वम्, लुङि लुक् च नेति मत्वाह दायास्तामिति । अदासीदिति च । ख्या प्रकथने ।
अयं सार्वधातुकमात्रविषय इति । मात्रशब्दोऽत्रधारणे । सार्वधातुक एवास्य ख्याधातोः
प्रयोगः, न त्वावधातुक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह संस्थानत्वमिति । 'चक्षिङः ख्यान्' इति
सूत्रे ख्यास्थाने 'खशाब्' इति वक्तव्यम् । अस्य शकारस्य पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारे यकारो
वक्तव्य इत्युक्त्वा 'प्रयोजनं सौप्रख्ये वृत्तिविः' इत्युपक्रम्य 'संस्थानत्वं नमः ख्यात्रे' इत्युक्तं
वार्तिके । तत्र नम्रमध्याहृत्य नमः ख्यात्रे इति संस्थानत्वं न भवतीति व्याख्यातं भाष्ये ।
तदिदं वार्तिकं भाष्यं च ख्याधातोरस्य सार्वधातुके एव प्रयोग इत्यत्र ज्ञापकमित्यर्थः । तत्र
संस्थानपदं व्याचष्टे संस्थानो जिह्वामूलीय इति । प्राचीनाचार्यसमयादिति भावः ।
स नेति । स जिह्वामूलीयो 'नमः ख्यात्रे' इत्यत्र न भवतीत्येतत् ख्यात्रा-
देशस्य खशादित्वविधौ शस्य यत्वविधौ च प्रयोजनमित्यर्थः । खशादित्व इति ।
यत्वविधावित्यस्याप्युपलक्षणम् । शकारस्थानिकयत्वस्यासिद्धत्वात् । 'शर्परे
विसर्जनीयः' इति विसर्जनीय इष्टः सिध्यति, जिह्वामूलीयस्त्वनिष्ठो न भवतीति
भाष्यवार्तिकहृदयम् । ख्याधातोरस्यार्धधातुकेऽपि प्रयोगसत्त्वं तु तृजन्ते ख्यातृशब्दे
यकारस्य शकारस्थानिकत्वाभावाद् असिद्धत्वाभावात् 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्या-
प्रवृत्तौ 'कुप्नोः—' इति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यात् । ततश्चार्धधातुके सर्वत्र न ख्याधातोः
प्रयोग इति विज्ञायते, ज्ञापकस्य सामान्यापेक्षत्वादिति भावः । संपूर्वस्येति ।

निष्ठा ज्ञेया । तथा चोदये दिक्पराधीनवृत्तिस्तरणिर्नेत्यर्थः सुगम इति । प्रणिदातीति ।
'शेषे विभाषा—' इति णत्वविकल्पः । अदासीदिति । अघृत्वान्न सिज्जुक् । नमः
ख्यात्रे इति । यद्ययमार्धधातुकेऽपि प्रयुज्येत तर्हि तृजन्तेऽस्मिन्परे 'शर्परे
विसर्जनीयः' इत्यस्याप्रवृत्त्या कुप्नोरिति जिह्वामूलीयो दुर्वारः स्यादेवेति तद्भावः ।

सकारः । प्रा १०६१ पूरणे । मा १०६२ माने । अकर्मकः । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषः' इतिमाधः । उपसर्गवशेनार्थान्तरे तु सकर्मकः । 'उदरं परिमाति मुष्टिना' । 'नेर्गद—' (सू० २२८५) इत्यत्र नास्य ग्रहणम् । प्रणिमाति, प्रनिमाति । वच १०६३ परिभाषणे । वक्तिः । वक्तुः । अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते । बहुवचनपर इत्यर्थे । झिपर इत्यपरे । वग्धि । वच्यात् । उच्यात् ।

सार्वधातुकेऽपीति भावः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । एवं च संख्याति इत्यादि नास्तीति फलितम् संख्यादिशब्दास्तु ख्यानादेशस्येति बोध्यम् । मा मान इति । मानं परिमितिरिति भावः, तदाह अकर्मक इति । माति घृतं पात्रेऽस्मिन्निति उदाहरणम् । परिमितं भवतीत्यर्थः, संगृहीतं भवतीति यावत् । अत्रार्थे शिष्टप्रयोगसंवादं दर्शयति तनौ ममुस्तत्रेति । 'तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसंभवा मुदः' इति माधकाव्ये । तपोधनस्य—नारदस्य, अभ्यागमेन-आगमनेन, संभवा मुदः—संतोषाः, कैटभद्विषः—श्रीकृष्णस्य तनौ-शरीरे, न ममुः—परिमिता न बभूवुः, आधिक्यान्न संगृहीता बभूवुरिति यावत् । अर्थान्तरे त्विति । परिच्छेदे त्वित्यर्थः । उदरमिति । 'उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु' इति नैषधकाव्ये । कोऽपि कुतुकी दमस्वसुः दमयन्त्याः, उदरं मुष्टिना परिमाति किमु परिगृह्णीतीत्यर्थः । नास्य ग्रहणमिति । ध्रुप्रकृतिमाडिति भाष्यादिति भावः । एवं च 'शेषे विभाषाऽकृतादौ—' इति णत्वविकल्प इति मत्वाह प्रणिमाति, प्रनिमातीति । ममौ । ममिथ, ममाथ । ममिव माता । मास्यति । मातु अमात् । अमासीत् । अमास्यत् । वच परिभाषणे । अनिट् । अयमन्तीति । लटि प्रथम-पुरुषबहुवचनं नास्तीत्यर्थः । बहुवचनपर इति । न प्रयुज्यत इति शेषः । अस्मिन् पक्षे पुरुषत्रये बहुवचनं नास्तीति । भिपर इति । न प्रयुज्यत इति शेषः । अस्मिन् पक्षे लिडादिष्वपि बहुवचनं नास्तीति भावः । तत्र लिटि अकिति 'लिट्यभ्यासस्य—' इति संप्रसारणम्, उवाच । किति तु 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणम्, ऊचतुः । उवचिथ, उवकथ । ऊचिव । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु । अवक् । वच्यादिति । विधिलिङि रूपम् । आशीर्लिङि 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणं मत्वाह

खशादित्वे प्रयोजनमिति वार्तिककाराद्युक्तिर्व्याकुप्येतेति भावः । संपूर्वस्येत्यादि । संख्यातीत्यादिप्रयोगो नास्त्येव । संख्येति प्रयोगस्तु ख्यानादेशस्येति न्यासकारादयः । मा माने । नास्येति । ध्रुप्रकृतिमाड् इति पाठाद् डितामेव तत्र ग्रहणम्, ततश्च 'शेषे विभाषा—' इति विकल्प एव प्रवर्तत इत्याह प्रणिमाति । प्रनिमातीत्यादि । वच परिभाषणे । उवाच । वक्ता । वक्ष्यति । वक्तु । वक्तात् । अवक् । अवक्तुम् । अयमन्तिपर इति । तथा च वचन्ति, वक्ष्यन्ति, वचन्तु, अवचन्, अवोचन्, अवक्ष्यन्तित्येतेसाधवः । बहुवचनपर इति । अस्मिन् पक्षे लटि मध्यमे वकथ । उत्तमे तु वच्मः । लिटि उचुः । मध्यमे ऊच । उत्तमे तु ऊचिम । लुटि वक्तारः । लिङि उच्यासुः, वच्यासुरित्यादयोऽप्यसाधवः । भिपर इति । अस्मिन् पक्षे वकथ, वच्मः, ऊच, ऊचिमेत्यादयः साधव इति दिक् ।

अवोचत् । विद १०६४ ज्ञाने । २४६४ विदो लोटो वा । (३—४—८३) वेत्तेर्लटः परस्मैपदानां णलादयो वा स्युः । वेद विदतु विदुः । वेत्थ विदथुः विद । वेद विद्व विद्व । पंक्षे वेत्ति वित्त इत्यादि । विवेद विविदतुः 'उपविद—' (सू० २३४१) इत्याम्पक्षे विद इत्यकारान्तनिपातान्न लघूपधगुणः । विदांचकार । वेदिता । २४६५ विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । (३—१—४१) वेत्तेर्लोठ्वाम् गुणाभावो लोटो लुक् लोडन्तकरोत्यनुप्रयोगश्च वा निपात्यते । पुरुषवचने न विवक्षिते, इतिशब्दात् । २४६६ तनादिकृञ्भ्य उः । (३—१—७९) तनादेः कृञ्श्च उप्रत्ययः स्यात् । शपोऽपवादः । तनादित्वादेव सिद्धे कृञ्ग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गम् । तेन 'न विश्वसेदविश्वस्तम्' इत्यादि

उच्यಾದिति । अवोचदिति । लुङि 'अस्यतिवक्ति—' इति च्लेरङि 'वच उम्' इति भावः । विद ज्ञान इति । अनिदसु लुग्विकरणाग्रहणाद् अयं सेद् । विदो लोटो वा । 'परस्मैपदानां णलुप्—' इत्यादिसूत्रमनुवर्तते । विद इति पञ्चमी, तदाह वेत्तेर्लट इति । विन्दति-विद्यत्योस्तु शेन श्यना च व्यवधानाद् नैते आदेशाः । इत्यादीति । विदन्ति । वेत्सि वित्यः । वित्य । वेत्ति विद्वः विद्वः । विविदतुरिति । विविदुः । विवेदित्य विविदथुः विविद । विवेद विविदिव विविदिम । आम्पक्ष इति । न लघूपधगुण इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह अकारान्तनिपातनादिति । 'उपविद—' इति सूत्रे विदेत्यकारान्तत्वम् आम्संनियोगेन निपात्यत इत्यर्थः । आमि अतो लोपः । तस्य स्थानिवत्त्वाद् न लघूपधगुण इति भावः । वेदितेति । वेदिष्यतोत्यपि ज्ञेयम् । 'विदांकुर्वन्त्वित्यन्यतरस्याम् । 'कृञ् चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्युत्तरमिदं सूत्रम् । इति शब्दः प्रकारे । एवं जातीयकं वैकल्येन प्रत्येतव्यमित्यर्थः । वेत्तेरिति । लुग्विकरणाद् विदधातोः लोटिपरे आम्प्रत्ययो निपात्यत इत्यर्थः । लोडन्तेति । आमन्ताद्विदेः लोडन्तकृद्धातोः अनुप्रयोगश्च निपात्यत इत्यर्थः । ननु 'विदांकुर्वन्तु—' इति लोटि प्रथमपुरुषबहुवचनस्यैव सूत्रे निर्देशात् कथं लोडन्तसामान्यानुप्रयोग इत्यत आह पुरुषेति । कुर्वन्त्विति प्रथमपुरुषो बहुवचनं च न विवक्षितमित्यर्थः । तयोस्तु नान्तरीयकमुच्चारणमिति भावः । इतिशब्दादिति । तस्य प्रकारवचनस्य लोकप्रयोगानुसारित्वादिति भावः । तनादिकृञ्भ्य उः । शपोऽपवाद इति । अनेन शब्द्विषय एवास्य प्रवृत्तिरिति सूचितम् । 'सार्वधानुके यक्' इत्यतः सार्वधातुकग्रहणस्य 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यस्य चानुवृत्तेरिति भावः । तेनेति । गणकार्यस्यानित्यतया 'श्वसेत्' इत्यत्र अदादिगण विदो लोटो वा । पञ्चमोयं न तु षष्ठी, तेन विद्यतिविन्दत्योरव्यवहितपरस्य लोटोऽभावाच्चेते आदेशास्तदाह वेत्तेरिति । लोटो लुगिति । 'आमः' इति सूत्रे 'मन्त्रे षस—' इत्यतो लेरित्यनुवर्त्य आमः परस्य लेर्लुगिति व्याकुर्वतां मतेनेदमुक्तम् । निष्कर्षे तु तेनैव लुगिति बोध्यम् । पुरुषवचन इति । प्रथमपुरुषो बहुवचनं चेत्यर्थः । परस्मैपदमप्यविवक्षितमेवेति केषांचिन्मते कर्मव्यतिहारे तङ्, व्यतिविदांकुस्ताम्, व्यतिविदांकुर्वतामित्यादि ज्ञेयम् । तेनेति । विश्वसेदित्यत्र

सिद्धम् । विदां करोतु । २४६७ अत उत्सार्वधातुके । (६-४-११०) उपप्रत्ययान्तस्य कृबोऽकारस्य उत्स्यात्सार्वधातुके क्ङिति । उदिति तपरत्वसामर्थ्यान्न गुणः । विदांकुरुतात् । विदांकुरुताम् । 'उतश्च-' (सू० २३३४) इति हेर्लुक् । आभीयत्वेन लुकोऽसिद्धत्वादुत्त्वम् । विदांकुरु । विदांकरवाणि । अवेत् अवित्ताम् । 'सिजभ्यस्त-' (सू० २२२६) इति झेर्जुस् । अविदुः । २४६८ दश्च । (८-२-७२) धातोर्दान्तस्य पदस्य सिपि परे रुः स्याद्वा । अवेः, अवेत् । अस १०६५ भुवि । अस्ति । २४६९ इनसोरल्लोपः । (६-४-१११)

कार्यं शपो लुङ् न भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु कृबग्रहणस्यात्र भाष्ये प्रत्याख्यातत्वाद् उक्तज्ञापनाभावाद् विश्वस्तदित्यसंबद्धमेवेत्याहुः । विश्वस्तमित्यत्र तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाद् नेडित्याहुः । विदां करोत्विति । अत्र विदेलोऽति आमि लोटो लुकि आमन्ताद्विदेः कृबो लोडन्तस्यानुप्रयोगः । तत्र लोटस्तिपि 'एरुः' इत्युत्वे शपं बाधित्वा उपप्रत्यये ऋकारस्य गुणे रपरत्वे उकारस्य तिन्निमित्तो गुणः । तातडि तु ऋकारस्य गुणे रपरे तातडो डित्त्वाद् उकारस्य गुणाभावे विदांकुरुतात् इति स्थिते । अत उत् । उपप्रत्ययान्तस्येति । 'उतश्च प्रत्ययात्-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । कृबोऽकारस्य उदिति । 'नित्यं करोतेः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । क्ङितीति । 'गमहन-इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अकारस्य उत्त्वे कृते तस्य लघूपधगुणमाशङ्क्य आह तपरेति । इदं स्यानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । विदांकुरुतामिति । विदांकुरुतांत्वत्यपि ज्ञेयम् । 'न भकुलुंराम्' इति निषेधाद् 'हलि च' इति दीर्घो न । हेर्लुगिति । विदांकुरु हि इति स्थिते, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्वं परमपि बाधित्वा नित्यत्वाद् 'उतश्च प्रत्ययात्-' इति हेर्लुगित्यर्थः तर्हि सार्वधातुकाभावात् कथमुत्त्वमित्यत आह आभीयत्वेनेति । विदांकुर्विति । विदांकुरुतात् विदांकुरुतम् विदांकुरुत । विदांकरवाणीति । आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावादुकारस्य गुण इति भावः । विदांकरवाव विदांकरवाम । लङ्बाह अवेदिति । हल्ङ्यादिना सिपो लोपे विशेषमाह दश्च । 'सिपि धातो र्वा' इत्यनुवृत्तम् । द इति षष्ठ्वन्तेन धातुविशेष्यते, तदन्तविधिः, पदस्येत्यधिकृतम्, तदाह धातोर्दान्तस्य पदस्येति । अलोऽन्त्यस्येत्यन्त्यस्य ज्ञेयम् । अवेदिति । सिपो हल्ङ्यादिलोपे दकारस्य रुत्वविकल्पः । अवित्तम् अवित्त । अवेदम् अविद्ध अविद्य । विद्यात् विद्याताम् । विद्यात् विद्यास्ताम् । अवेदीत् । अवेदिष्यत् । अस भुवीति । भवनं भूः । सत्ताया-

शपो लुगभावः सिद्ध इति भावः । एवमप्यविश्वस्तमित्यत्रेडभावः कथमिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण । अत उत्सार्व । क्ङिति किम्, करोति । करोषि । लुकोऽसिद्धत्वादिति । सार्वधातुकग्रहणमुत्तरार्थमेव नात्रावश्यकम् । इह भूतपूर्वगत्या सार्वधातुकपरत्वमाश्रीयत इति वृत्तिमते त्वसिद्धत्ववर्णनस्योपयोगलेशोऽपि नास्तीति ज्ञेयम् । दश्च । 'सिपि धातो र्वा' इत्यनुवृत्ते, पदस्येति 'झलां जशोऽन्ते' इत्यस्मादन्त इति च तदाह धातोर्दस्येत्यादि । सिपि किम् तिपि अवेत् । दान्तस्य धातोः सिपि रुव्येतावतैवेष्टसिद्धौ पदान्तानुवृत्तिर्मन्दप्रयोजनेत्याहुः ।

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपः स्यात्सार्वधातुके विडिति । स्तः सन्ति । 'तासस्तयोः-' (सू० २१-९१) इति सलोपः । अस्ति स्थः स्थ । अस्मि स्वः स्मः । 'आर्धधातुके' (सू० २४३२) इत्य-
विहृत्य । २४७० अस्तेभूः । (२-४-५२) वभूव भविता । अस्तु, स्तात् स्ताम् सन्तु ।
२४७१ ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च । (६-४-११९) घोरस्तेध्वत्त्वं स्याद्धौ परेऽभ्यास-
लोपश्च । आभीयत्वेनैतत्त्वस्यासिद्धत्वाद्धेविः । 'श्नसोः-' (सू० २४६९) इत्यल्लोपः । एधि ।
तातड्पक्षे एत्त्वं न । परेण तातडा वाचात् । 'सकृद्गतौ-' (प० ४१) इति न्यायात् ।
स्तात् स्तम् स्त । असानि असाव असाम । 'अस्तिसिचः' (सू० २२२५) इतीट् ।
आसोत् । श्नसोरल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादाट् । आस्ताम् आसन् । स्यात् ।

मित्यर्थः । अस्तीति । सस्य चत्वेऽपि सकार एव भवति, न तु तकारः, अल्पप्राणतया
प्रयत्नभेदात् । श्नसोरल्लोपः । अत् इति लुप्तपष्ठोक्तं पदम् । श्न अस् अनयोर्द्वन्द्वात् पष्ठीद्वि-
चनम् । शकन्वादित्वात् पररूपम् । श्नेति श्नमप्रत्ययैकदेशनिर्देशः । 'अत उत्सार्वधातुके'
इत्यतः सार्वधातुके इत्यनुवर्तते, 'गमहन-' इत्यतः विडतीति, तदाह श्नस्येत्यादिना ।
अस्तेभूः । असवातोर्भूभावः स्याद् आर्धधातुके परे इत्यर्थः । अस् हि इति स्थिते ध्वसोरे-
द्धावभ्यासलोपश्च । घु अस् अनयोर्द्वन्द्वात् । एत् हो इति छेदः । ननु अस् हि इति स्थिते
'हुञ्जल्भ्यो हेविः' इति धित्वं परत्वाद् बाधित्वा 'ध्वसाः-' इति सकारस्य एत्त्वे कृते
हुञ्जल्भ्यः परत्वाभावात् कथं विभाव इत्यत आह आभीयत्वेनेति । तथा च अ ए धीति
स्थिते आह श्नसोरिति । नन्वाशिषि अस् हि इति स्थिते तातडं बाधित्वा परत्वादेत्त्वं
प्राप्नोतीत्यत आह तातड्पक्षे एत्त्वं नेति । कुत इत्यत आह परेणेति । ननु कृते तातडि-
तस्य स्थानिवत्त्वेन हित्वात्तस्मिन्परे 'ध्वसो-' इत्येत्त्वं कुतो नेत्यत आह सकृद्गताविति ।
सकृद् एकवारं गतौ प्रवृत्तौ विप्रतिपेवे विरोधे सति यद्बाधितं तद्बाधितमेव भवति, न तु पुनः प्रवर्तत
इति तदर्थः । लङ्स्तिपि विशेषमाह अस्तिसिच इति । इकारलोपे आटि वृद्धौ 'अस्तिसिचः-'
इति इडागमे इत्यर्थः । ननु तसादौ ङिति परत्वादाडागमात्प्राक् 'श्नसोः-' इत्यल्लोपे
सति अजादित्वाभावात् कथमाङित्यत आह श्नसोरल्लोपस्याभीयत्वेनेति ।
आस्तामिति । अत्र कृते आडागमे तस्य लोपनिवृत्त्यर्थं 'श्नसोरल्लोपः' इति तपर-
करणम् । वस्तुतस्तु आट आभीयत्वेनासिद्धत्वादेव लोपो न भवतीति 'श्नसोरल्लोपः'
इत्यत्र तपरकरणं व्यर्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । आसन्निति । आसीः आस्तम् आस्त ।
आसम् आस्व आस्म । विधिलिङ्याह स्यादिति । स्याताम् स्युरित्यादि । आशी, लङि

तच्चित्यम्, वेत्सीत्यत्रातिप्रसङ्गाच्चत्वंस्यासिद्धत्वेन दान्तत्वात् श्नसोरल्लोपः । 'अत उत्-' इति
सूत्रादत इत्यनुवर्त्यादिग्रहणं त्यक्तुं शक्यमित्याहुः श्नसोरिति । शकन्वादित्वात्पररूपमित्याह
अस्यास्तेश्चेति । अस्यादाहरणं रुवः, रुवन्तीत्यादि । ङिति किम्, रुणद्धि, अस्ति ।
तपरकरणमास्तामासन्नित्यत ह्याडागमे कृते तस्य लोपो माभूदित्येतदर्थम् । निष्कर्षस्तु अनुपदं स्फु-
टीभवप्यति । ध्वसोरेद्धा । एत्वमलोन्यस्य लोपस्तु शित्त्वात्सर्वस्येति भाष्यादौ स्पष्टम् देहि वेहि ।

भूयात् । अभूत् । सिचोऽस्तेश्च विद्यमानत्वे विशेषणादीण । २४७२ उप-
सर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः । (८—३—८७) उपसर्गेणः प्रादुषश्च परस्यास्ते-
सस्य षः स्याद्यकारेऽचि च परे । निष्यात् । प्रादुऽष्यात् । निषन्ति । प्रादुऽपन्ति ।
यच्चपरः किम्—अस्तिः । मृजूष् १०६६ शुद्धौ । २४७३ मृजेवृद्धिः ।
(७—२—११४) मृजेरिको वृद्धिः स्याद्वातुप्रत्यये परे । 'विडत्यजादौ वेच्यते—'

आर्घवातुकत्वाद् भूभावं मत्वाह भूयादिति । लुङि तु सिचि भूभावे 'गातिस्था—' इति सिचो-
लुङं मत्वाह अभूदिति । तत्र 'अस्तिसिचोऽपृत्ते' इति ईडागममाशङ्क्याह सिचोऽस्तेश्चेति ।
इह भूभावे सति अस्तेरश्रूयमाणत्वाद् इप्तेति भावः । उपसर्गप्रादुर्भ्याम् । उपसर्गः प्रादुस्-
अनयोर्द्वन्द्वः । इण्कोरित्यधिकृतम् । तत्र इण इत्युपसर्गेण संबध्यते । न तु प्रादुसि, ततः परस्य
अस्तेः सस्य इणः परत्वासंभवात् । कोरित्यपि असंभवान्न संबध्यते । अस्तिरिति षष्ठ्यर्थे
प्रथमा । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, मूर्धन्य इत्यधिकृतम् । य् अच्
अनयाद्वन्द्वः । यचौ परौ यस्मादिति विग्रहः । यकारे अकारे च परे इति लभ्यते । तदाह
उपसर्गेण इति । उपसर्गस्थादिण इत्यर्थः । परस्येति । अस्तेः सस्य विशेषणमिदम् । न
त्वस्तेः । तेन प्रादुरासीदित्यत्र न पत्वम् । यकारपरकत्वे उदाहरति निष्याद्, प्रादुष्या-
दिति । प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । सस्य षत्वे पूर्वस्य ष्टुत्वेन षः । पान्तत्वे तु प्रादुर्भ्या-
मिति हत्वनिर्देशो नोपपद्यते अच्परकत्वे उदाहरति निषन्ति प्रादुषन्तीति । मृजूप-
शुद्धाविति । ऊदित्वमिड्विकल्पार्थम् । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' इत्यङ्गं षित्वम् । वस्तुतस्तु
भिदादिगणे मृजाशब्दपाठादेव सिद्धेरिह षित्करणमनार्थमित्याहुः । मृजेवृद्धिः । 'इको
गुणवृद्धौ' इति परिभाषया इक इत्युपस्यितम् । मृजेरित्यवयवषष्ठी, तदाह मृजेरिको
वृद्धिः स्यादिति । 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति परिभाषा-
मभिप्रेत्य आह धातुप्रत्यये पर इति । धातोर्विहिते प्रत्यये इत्यर्थः । तेन
परिमृड्भ्यामित्यत्र न वृद्धिरिति भावः । गुणापवादोऽयम् । विडत्यजादौ
वेच्यत इति । मृजेवृद्धिरिति शेषः । 'इको गुणवृद्धौ' इति सूत्रभाष्ये इदं पठितम् ।
असिद्धत्वादाडिति । नन्वेवमाटोऽसिद्धत्वात् 'श्रसोः—' इत्यल्लोपो न भवेदिति तपरकरणं
तत्र व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः—आभाच्छास्त्रस्यानित्यताज्ञापनार्थं तपरकरणम्, तेन देभतुरित्यादि
सिद्धमिति । स्यादेतत्—अत्र केचिद् अदग्रहणस्य निष्फलत्वे तपरकरणस्य ज्ञापनार्थत्वं न
सिध्यते । न च 'अत उत्—' इति सूत्रस्थतपरकरणमेव ज्ञापनार्थमस्त्विति वाच्यम् अस्थेत्युक्तौ
गौरवादधर्मात्रालाघवाय तत्र तपरत्वमिति सुवचत्वात् । तस्मादुक्तज्ञापनार्थमदग्रहणमावश्यक-
मित्याहुः । उपसर्गप्रादुर्भ्याम् । प्रादुस् इति सान्तमव्ययम् । प्रादुषश्चेति पाठे प्रादुर्भ्या-
मिति निर्देशो न युज्यत इति प्राचां पान्तपाठः प्रामादिकः । परस्येति । अय-
मस्तेः सस्य विशेषणं न त्वस्तेः, तेन प्रादुरस्तीत्यत्र न पत्वम् । उपसर्गेत्यादि

१—'मृजू' इति पकाररहितपाठ एव बहुत्रोपलभ्यते ।

(वा० ५०५७) । ब्रश्च- (सू० २९४) इति पः । मार्ष्टि मृष्टः मृजन्ति, मार्जन्ति ममार्जं ममार्जतुः, ममृजतुः । ममार्जिथ, ममार्ष्टं । मार्जिता, मार्ष्टा । मृड्ढि । अमाट् । अमार्जम् । अमार्जीत्, अमार्शीत् । रुदिर् १०६७ अश्रुविमाचने । २४७४ रुदादिभ्यः सार्वधातुके । (७-२-७६) रुद्, स्वप् थस्, अन्, जश् एभ्यां वलादेः सार्वधातुकस्येड् स्यात् । रोदिति रुदितः । हो

ब्रश्चेति प इति । मृज् ति इति स्थिते ऋकारस्य वृद्धौ रपरत्वे जकारस्य ब्रश्चेति पत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टकारे मार्ष्टीति रूपमित्यर्थः । मृष्ट इति । डित्त्वान्न वृद्धिः नापि गुण इति भावः । मृजन्ति, मार्जन्ति इति । विडित्यजादाविति वृद्धिविकल्प इति भावः । मार्क्षि मृष्टः मृष्ट । मार्जिम । मृज्वः । मृज्मः । ममार्जिति । णलि मृजेर्वृद्धिरिति भावः । अनुसादावजादौ किति वृद्धिविकल्पं मत्वाह ममार्जतुः, ममृजतुरिति । ममार्जुः ममृजुः इत्यपि ज्ञेयम् । ऊदित्वादिवृद्धिविकल्पं मृजेर्वृद्धिं च मत्वाह ममार्जिथ, ममार्ष्टेति । इडभावे जस्य ब्रश्चेति पः । थस्य ष्टुत्वेन ठ इति भावः । ममार्जथुः, ममृजथुः ममार्जं, ममृज । ममार्जं ममार्जिव, ममृजिव, ममृज्व 'ममार्जिम, ममृजिम, ममृज्म । लुट्याह मार्जिता, मार्ष्टेति । ऊदित्वादिति तदभावे च 'मृजेर्वृद्धिः' इति भावः । मार्जिष्यति, मार्क्ष्यति । मार्ष्टुं, मृष्टात् मृष्टाम् मार्जन्तु, मृजन्तु । मृड्ढीति । हेरपित्त्वेन डित्त्वान्न वृद्धिः । ब्रश्चादिना जस्य पः, हेर्धिः, पस्य जश्त्वेन ङः, थस्य ष्टुत्वेन ङः । मृष्टात् मृष्टम् मृष्ट । मार्जानि मार्जाव मार्जाम् । लङ्याह अमाट् इति । तिप इकारलोपे वृद्धौ रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे ब्रश्चादिना जस्य पः, तस्य जश्त्वचत्वे इति भावः । अमृष्टाम् अमार्जन्, अमृजन् । अमाट् अमृष्टम् अमृष्ट । अमार्जमिति । अमृज्व अमृज्म । मृज्यात् मृज्यास्तार । अमार्जीत्, अमार्शीदिति । ऊदित्वादिवृद्धिविकल्प इति भावः । इट्पक्षे अमार्जिष्टाम् अमार्जिष्टुरित्यादि सुगमम् । इडभावे अमार्ष्टाम् अमार्क्षुः । अमार्क्षीः अमार्ष्टम् अमार्ष्टं । अमार्क्षम् अमार्क्ष्व अमार्क्ष्मं । अमार्जिष्यत्, अमार्क्ष्यत् । रुदिरधातुरित्ति सेट् । रुदादिभ्यः । इड्वलादेरित्यनुवृत्ति मत्वाह वलादेरिति । रुदित । इति । डित्त्वान्न गुणः । रुदन्ति । रोदिपि रुदिथः रुदिथ । रोदिमि रुदिवः रुदिमः । रुरोद रुदतुः । रुरोदिथ । रुदिव रुदिम । रोदिता । रोदिष्यति । रादितु, रुदितात् रुदिताम् । रुदन्तु । रुदि हि इति स्थिते

किम्, दधि स्यात् । अस्तेः किम्, परिसृजति । मृजू शुद्धौ । अयं न पितृ, भिदादिपाठसामर्थ्यात् । मृजेर्वृद्धिः । गुणापवादः । घातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्याह धातुप्रत्यय इति । धातुप्रत्यये किम्, कंसपरिमृड्भ्याम् । विडित्यजाविति । एतच्चान्येषां वैयाकरणानां मतम् 'इको गणवृद्धौ' इति सूत्रे भाष्यकृता स्वीकृतम् । मृड्ढीति । 'हुञ्जल्भ्यः-' इति हेर्धः । षत्वष्टुत्व-जश्त्वानि । वलादेः सार्वधातुकस्येति । वलादेः किम् रुदन्ति । सार्वधातुके

१—केचित्त्वह क्रादिनियमान्नित्यमितमाहुः, क्रादिनियमस्य नन्-वेत्युभयप्रापितनिषेध-नियामकत्वस्वीकारात् ।

परत्वादिति धित्वं न । रुदिहि । २४७५ रुदश्च पठ्चभ्यः । (७-३-९८) हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य ईट् स्यात् । २४७६ अङ् गार्ग्यगालवयोः । (७-३-९९) अरोदीत्, अरोदत् अरुदिताम् अरुदन् । अरोदीः, अरोदः । अरोदम् । प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षाभ्यामन्तरङ्गत्वाद्यामुट् । रुद्यात् । अरुदद्, अरोदीत् । जि ष्वप् १०६८ शये । स्वपिति स्वपितः । सुष्वाप सुषुपतुः, सुषुपुः । सुष्वपिथ, सुष्वप्यथ । २४७७ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूति-

हुञ्जलभ्यः—' इति धित्वमाशङ्क्याह हौ परत्वादिति । रुदिहीति । हेरपित्वेन डित्वात्र लघूपधगुण इति भावः । रुदितात् रुदितम् रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम । रुदश्च पठ्चभ्यः । 'नाभ्यस्तस्य—' इत्यतः पिति सार्वधातुके इति 'उतो वृद्धिः—' इत्यतो हलीति 'गुणोऽपृक्ते' इत्यतः अपृक्ते इति 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईडिति चानुवर्तते । रुद इति पञ्चमी । रुदादिभ्य इति विवक्षितम् इत्यभिप्रेत्य सूत्रशेषं पूरयति हलादेरित्यादिना । अङ्गार्ग्यगालवयोः । अनयोर्मते रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य अपृक्तस्य अडागमः स्यादिति स्पष्टोऽर्थः । अरोदीरिति । अरुदितम् अरुदित इत्यपि ज्ञेयम् । अरोदमिति । अरुदिव अरुदिम इत्यपि ज्ञेयम् । ननु लिङ्स्तिपि यामुट् बाधित्वा परत्वाद् 'अङ्गार्ग्यगालवयोः' इति 'रुदश्च पठ्चभ्यः' इति च अडीटौ स्यातामित्यत आह प्रकृतिप्रत्ययेति । हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तपेक्षत्वाच्चेत्यपि ज्ञेयम् । लुङि 'इरितो वा' इत्यङ्पक्षे आह अरुददिति । अङ्भावपक्षे त्वाह अरोदादिति । 'अस्तिसिचः—' इति ईट् । 'रुदश्च पठ्चभ्यः' इति तु नेह प्रवर्तते, सिचा व्यवहितत्वात् । जिष्वप् शय इति । षोपदेशोऽयम् । आर्धधातुके अनिट् । स्वपितोति । 'रुदादिभ्यः—' इति इट् । स्वपित इति । स्वपिपि स्वपिथः स्वपिथ स्वपिमि स्वपिवः स्वपिमः सुष्वापेति । द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य—' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे आदेशसकारत्वात् पत्वमिति भावः । सुषुपतुरिति । 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । सुषुपुरित्यपि ज्ञेयम् । सुष्वपिथ, सुष्वप्येति । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति भावः । सुषुपथुः सुषुप । सुष्वाप, सुष्वप सुषुपिव सुषुपिम । सुविनिर्दुर्भ्यः । कृतसंप्रसारणस्य स्वप्धातोः सुपोत्यनेन ग्रहणम् । सूतीत्यनेन सूतिशब्दः कृदन्तो गृह्यते । समेत्यनेनापि समशब्दस्य ग्रहणम् । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यधि-

किम्, स्वप्ता । धित्वं नेति । सकृद्गताविति न्यायात्, हेर्धिरिति स्थान्यादेशयोरिकार उच्चारणार्थ इत्यादिप्रागुक्तसमाधानाद्देति भावः । रुदश्च । पञ्चभ्यः किम्, जागर्तेर्लङि अजागः । प्रकृतिप्रत्ययेत्यादि । हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तपेक्षत्वाच्च बहिरङ्गत्वमडीटोः । अरुददिति । 'इरितो वा' इत्यङ् । अरोदीदिति । 'अस्तिसिच—' इति ईट् । 'रुदश्च—' इत्यनेन तु न, सिचा व्यवधानेन रुदादेः परत्वाभावात् । सुषुपतुरिति । 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणम् । ततो द्वित्वम् ।

समाः । (८—३—८८) एभ्यः सुप्यादेः सस्य षः स्यात् । 'पूर्वं' धातुरूपसर्गेण युज्यते । किति लिटि परत्वात्संप्रसारणे पत्वे च कृते द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धी-यमद्विर्वचने' (प० १२७) सुपुपुपुतुः सुपुपुपुः । पिति तु द्विष्वेऽभ्यासस्य संप्रसारणम् । पत्वस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वं 'हलादिः शेषः' (सू० २१७९) । नित्यत्वाच्च । ततः सुपिरूपाभावात् षः । सुसुज्वाप । सुस्वप्ता । अस्वपीत, अस्वपत् ।

कृतम्, तदाह एभ्यः सुप्यादेरिति । सुपुप्तिः, सुपूतिः, सुपम इत्युदाहरणानि । अत्र कृत-संप्रसारणस्य स्वप्वातोर्ग्रहणात् सुस्वप्न इत्यत्र न पत्वमिति भाष्यम् । नन्वेवं सति सुपुपुपुतु-रित्यत्र सुपूर्वस्य स्वपधातोः कथं पत्वम् । कृतसंप्रसारणस्य हि स्वपधातोः पत्वम् । तत्र यदि स्वप् अतुस् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वे कृते पश्चाद् 'वचिस्वपि-' इपि संप्रसारणं तदा हलादिशेषे उत्तरखण्डस्यैव 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणम्, न त्वभ्यासस्य । अतुसः कितः उत्तरखण्ड-व्यवहितत्वात्, 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधाच्च । ततश्च सु ससुप् अतुसित्यत्र पूर्वखण्डस्य कृतसंप्रसारणत्वाभावात् कथं पत्वम् । उत्तरखण्डस्य च सु इत्युपसर्गादिव्यवहित-परत्वाभावात्कथमनेन पत्वम्, इण्कवर्गाभ्यां परत्वाभावेन आदेशप्रत्यययोः इत्यस्याप्युत्तरखण्डे अप्रवृत्तेः । यदि तु परत्वापूर्वं संप्रसारणे कृते पश्चाद् द्वित्वं तर्हि सुप् इत्यस्य द्वित्वप्रवृत्तेः प्रागेव पत्वमिति वक्तव्यम् । तत्तु न युज्यते । 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इति परिभाषया सु इत्युपसर्गसंबन्धस्य द्वित्वात्प्रागप्रवृत्तेः । तथा च कृतसंप्रसारणस्य अकृतपत्वस्य सुप् इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्यैव 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वं स्यात् । न तु पूर्वखण्डस्य 'सात्पदाद्योः' इति निषेधात् । कृते हलादिशेषे सु इति पूर्वखण्डस्य सुब्रूयत्वाभावेन 'सुक्वि-र्दुर्भ्यः-' इत्यस्याप्यप्रवृत्तिः । न च एकदेशविकृतस्यानन्यत्वं शङ्क्यम्, एवमप्यभ्यासस्यानर्थ-कत्वेन अर्थवद्ग्रहणपरिभाषया पत्वस्य तत्राप्राप्तेः । तस्मादिह सुपुपुपुतुरित्यत्र पूर्वखण्डे पत्वं दुरुपपादमित्याशङ्क्याह पूर्वं धातुरित्यादिना । लक्ष्यानुरोधादिह 'पूर्वं' धातुरूपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन' इत्याश्रीयते । ततश्च द्वित्वात्प्रागेव परत्वात्संप्रसारणे सति सुप् इत्यस्य सु इत्युपसर्गपूर्वकत्वमादाय पत्वे च कृते सति पुनः प्रसङ्गविज्ञानात् पुप् इत्यस्य कृतपत्वस्य द्वित्वे सति खण्डद्वयेऽपि पकारश्रवणं निर्वाधमित्यर्थः । तदुक्तं भाष्ये-' 'पुपिभूतो द्विरुच्यते' इति । ननु कृतपत्वस्य कथं द्वित्वे कर्तव्ये पत्वस्यासिद्धत्वादित्यत आह पूर्वत्रा-सिद्धीयमिति । ननु तर्हि सुसुज्वातेत्यत्रापि पूर्वखण्डे पत्वं श्रूयेतेत्यत आह पिति त्विति । पिति णलि कित्वाभावाद् 'वचिस्वपि-' इत्यस्याप्रवृत्तौ कृते द्वित्वे 'लिट्यभ्यासस्य-' इति पूर्वखण्डस्य संप्रसारणम् । सु सुप् स्वप् अ इति स्थिते 'सुक्वि-र्दुर्भ्यः-' इति पत्वस्यासिद्धत्वाद् हलादिशेष इत्यर्थः । नित्यत्वाच्चेति । कृते अकृते च पत्वे हलादिशेषस्य प्राप्तेरिति भावः । तत इति । हलादिशेषात्तर सु इत्यस्यैव सुपिसूतिसमा इति । सूतीति कितन्नन्तः । समेति पचाद्यजन्तः । सुपुप्तिः । सुपूतिः । सुपमा । विपमः । अद्विर्वचन इति । तेन पत्वसहितस्य द्वित्वम् । सुपि रूपाभावादिति । 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' इति तु न प्रवर्तते । तस्य

स्वप्यात् । सुप्यात् सुपुप्यात् । अस्वाप्सीत् । श्वस १०६९ प्राणने । श्वसिति । श्वसिता ।
 अश्वसीत्, अश्वसत् श्वस्याताम् । श्वस्यास्ताम् । 'ह्यन्तक्षण-' (सू० ३२९९) इति न
 वृद्धिः । अश्वसीत् । अन १०७० च । अनिति । आन । अनिता । आनीत्, आनत् । २४७८
 अनितेः । (८—४—१६) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यानितेर्नस्य णः स्यात् । प्राणिति ।
 जक्ष १०७१ भक्षहसनयोः । जक्षिति जक्षितः । २४७६ अदभ्यस्तात् । (७—१—४)
 जस्य अत्स्यात् । अन्तापवादः । जक्षति । 'सिजभ्यस्त-' (सू० २२२६) इति झेजुस् ।
 अजक्षुः । अयमन्तस्थादितिरित्युज्ज्वलदत्तो वभ्राम । रुदादयः पञ्च गताः ।

स्थित्या सुप् इति रूपस्याभावाच्च प इत्यर्थः । एकदेशविकृतत्वादनन्यत्वेऽपि अभ्यासस्यार्थ-
 वत्त्वाभावाच्च प इति द्रष्टव्यम् । स्वप्ता । स्वप्स्यति । स्वपितु, स्वपितात् स्वपिताम् स्वपन्तु ।
 स्वपिहि, स्वपितात् स्वपितम् स्वपित । स्वपानि स्वपात्र स्वपाम । लङ्याह अश्वपीत्,
 अश्वपदिति । 'रुदश्च पञ्चभ्यः' इति ईट् 'अङ्गार्ग्यगालवयोः' इत्यटि च रूपे । अन्यानि
 रुदिवद्रूपाणि । लङ्याह सुप्यादिति । 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणमिति भावः । 'सुविनि-
 दुर्भ्यः-' इति पत्वं मत्वाह सुपुप्यादिति । अस्वाप्सीदिति । अनिट्त्वान्न सिजलोप इति
 भावः । श्वस प्राणन इति । वलाद्यार्धधातुके सेडयम् सार्वधातुके तु वलादौ 'रुदादिभ्यः-'
 इति इट् । लङ्स्तिपि 'रुदश्च' इति ईटम् 'अङ्गार्ग्य-' इत्यटं च मत्वाह अश्वसीत्,
 अश्वसदिति । विध्याशीलिङोः श्वस्यादिति सिद्धवत्कृत्याह श्वस्याताम् ।
 श्वस्यास्तामिति । अन चेति । अनधातुरपि प्राणने वर्तते इत्यर्थः । सेडयम् । सार्वधातु-
 केऽपि वलादौ 'रुदादिभ्यः-' इति इट् । लङि ईडटौ मत्वाह आनीत्, आनदिति ।
 अनितेः । 'रषाभ्यां नो णः' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादिसमासेऽपि-' इत्यत उपसर्गादिति, तदाह
 उपसर्गस्थादिति । भिन्नपदस्थत्वादप्राप्तौ वचनम् । जक्षधातुः सेट् । वलादौ सार्वधातुकेऽपि
 'रुदादिभ्यः-' इति सेट् । अदभ्यस्तात् । भ्रस्येति । 'शोऽन्तः-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः ।
 जक्षतीति । 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञेति भावः । लङ्स्तिपि ईडटोः
 अजक्षीत् अजक्षत् । इति सिद्धवत्कृत्याह सिजभ्यस्तेति । अदादेशापवादो
 जुस् । अन्तस्थादिरिति । तालव्यान्तस्थादिरित्यर्थः । वभ्रामेति । 'जक्षन्
 क्रीडन् रममाणः' इत्युपनिषदि चवर्गंतृतीयादित्वस्य निर्विवादत्वादिति भावः ।

स्थानिवत्सूत्रशेषत्वात् । पत्वस्य त्रैपादिकत्वेन तत्कार्यं प्रति स्थादित्त्वाभावादित्याहुः । वस्तुतस्तु
 'स्थानिवदादेश-' इत्येतत् प्रति त्रिपादी सिद्धेल्युक्तम् । तस्मादिह समाधानान्तरमूहमित्यन्ये ।
 अनितेः । 'उपसर्गादिसमासेऽपि-' इत्यत उपसर्गादिति वर्तते, 'रषाभ्याम्'-इत्यतो 'नो णः' इति
 च तदाह उपसर्गस्थादित्यादि । अन्तापवाद इति । 'शोऽन्तः' इत्यस्य अवादेशोऽपवादः, अस्य
 त्वपवादो जुसिति ज्ञेयम् । वभ्रामेति । 'जक्षन् क्रीडन् रममाणः' इत्युपनिषदि जशादित्वस्य;
 निर्विवादत्वात् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति निषेधेन 'जक्षत्' इति नुमश्छान्दसत्वेऽपि

जागृ १०७२ निद्राक्षये । जागृति जागृतः जाग्रति । 'उपविद—'
(सू० २३४१) इत्याम्वा । जागरांचकार, जजागार । २४८० जाग्रोऽविचि-
ण्णल्लिङ्गत्सु । (७—३—८५) जागर्तेगुणः स्याद्विचिण्णल्लिङ्गद्वयोऽन्यस्मिन्वृद्धि-
विषये प्रतिषेधविषये च । जजागरतुः । अजागः अजागृताम् अम्यस्तत्वाज्जु-
२४८१ जुसि च । (७—३—८३) अजादौ जुसीगन्ताङ्गस्य गुणः स्यात् ।

जागृवातुः ऋकारान्तः सेट्, जागर्तीति । तिपि शपो लुकि ऋकारस्य गुणे स्परत्वं ।
जागृत इति । डित्त्वान्न-गुणः । जाग्रतीति । 'जक्षित्यादयः पट्' इत्यम्यस्तसंज्ञायाम्
'अदम्यस्तात्' इति झेरदादेशः डित्त्वादगुणनिषेधे ऋकारस्य यणिति भावः । जागर्पि जागृथः
जागृथ । जागर्मि जागृवः जागृमः । लिटि 'कास्यनेकाच्—' इति नित्यमामि प्राप्ते आह
उपविदेत्याम् वेति । जागरामिति । आमि ऋकारस्य गुणो स्परत्वं चेति भावः ।
आमभावे आह जजागारेति । अनुसादौ कित्त्वादगुणनिषेधे प्राप्ते जाग्रोऽवि । जाग्र इति
पष्ठो । 'मिदेगुणः' इत्यतो गुण इत्यनुवर्तते, तदाह जागर्तेगुणः स्यादिति । अविचिण्णल्लि-
ट्स्विति च्छेदः । वि चिण् णल् डित् एपां द्वन्द्वे नञ्समासः, तदाह विचिण्णल्लिङ्गद्वयोऽन्य-
स्मिन्निति । चिण्णल्पयुंदासाद् वृद्धिविषयेऽन्यस्य प्रवृत्तिः । डित्प्युंदासाद् गुणप्रतिषेधविषये-
ऽन्यस्य प्रवृत्तिः, तदाह वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेति । जजागरतुरिति । अत्र
कित्त्वेऽपि गुणः जजागरुः । जजागरिथ जजागरथुः जजागर । जजागार, जजागर जजागरिव
जजागरिम । विचिण्णल्लिङ्गत्सु तु न गुणः । वि—जागृविः । चिण्—अजागारि । णल्—
जजागार । डित्—जागृतः । वृद्धिविषये यथा—ण्वुलि जागरकः । प्रतिषेधविषये यथा—
जजागरतुः । कित्त्वेऽपि गुण इत्याद्यूह्यम् । जागरिता । जागरिष्यति । जागर्तुं,
जागृतात् जागृताम् जाग्रतु । जागृहि, जागृतात् जागृतम् जागृत । जागराणि जागराव
जागराम । लङ्थाह अजागरिति । तिपि इकारलोपे हल्ङ्थादिना तकारलोपे रेफस्य
विसर्ग इति भावः । अम्यस्तत्वाल्लङो झेरदादेशे प्राप्ते आह अम्यस्तत्वाज्जु-
सिति । 'सिजम्यस्तविदिभ्यश्च' इत्यनेनेति भावः । जक्षित्यादित्वादम्यस्तत्त्वम् ।
अजागृ उस् इति स्थिते 'सार्ववातुकमपित्' इति डित्त्वादविचिण्णल्लिङ्गत्स्विति
पर्युंदासादप्राप्ते गुणे आह जुसि च । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । 'मिदेगुणः' इत्यतो गुण
इत्यनुवर्तते । 'इको गुणवृद्धी' इति परिभाषया इक इत्युपस्थितेन अङ्गस्य विशेषणा-

जशादित्वस्य तत्कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । वातुवृत्त्यादौ जशादिपाठाच्च । जाग्रोऽविचि-
ण्णल्-डिङ्गद्वयोऽन्यस्मिन्निति । जागृविः । विशब्देन वादिप्रत्ययो गृह्यते । इकारस्तूच्चारणार्थं
इति वदतां मते कसावपि न भवति, जजागृवान् । जजागृवांसौ । चिण्, अजागारि । णल्,
जजागार । डित्, जागृतः । जागृथः । वृद्धिविषय इति । ण्वुलि जागरकः । घञि जागरः ।
णिचि जागरयति । न चैतेषु गुणे कृतेऽपि 'अत उपवायाः' इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्,
गुणविधेश्चिण्णल्लिङ्गप्रतिषेधस्य चानर्थक्यापत्तेः । जुसि च । चकारः स्पष्टप्रति-

अजागरः । अजादौ किम्—जागृयुः । आशिषि तु जागर्यात् जागर्यास्ताम् जागर्यासुः ।
 लुङि अजागरीत् । 'जागृ इस्' इत्यत्र यण् प्राप्तः, तं सार्वधातुकगुणो बाध्यते, तं सिचि वृद्धिः,
 तां जागर्तिगुणः, तत्र कृते हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्ता, 'नेटि' (सू० २२६८) इति निषिद्धा,
 ततः 'अतो हलादेः—' (सू० २२८४) इति वाधित्वा 'अतो ह्रस्वस्य' (सू० ६३३०)
 इति वृद्धिः प्राप्ता, 'ह्यथन्त—' (सू० २२९९) इति निषिध्यते । तदाहुः—

‘गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् ।

पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यण्पूर्वाः प्राप्तयो नव ॥’ इति ।

दरिद्रा १०७३ दुर्गतौ । दरिद्राति । २४८२ इद्दरिद्रस्य । (६—४—११४)
 दरिद्रातेरिकारः स्याद्वलादौ किङ्कति सार्वधातुके । दरिद्रितः । २४८३
 श्नाभ्यस्तयोरातः । (६—४—११२) अनयोरातो लोपः स्यात् किङ्कति

त्तदन्तविधिः । 'क्सस्याचि' इत्यतोऽनुवृत्तेन अचीत्यनेन जुसीत्यस्य विशेषणात्तदादिविधिः
 तदाह अजादावित्यादिना । अजागररिति । अजागः अजागृतम् अजागृत । अजागरम
 अजागृव अजागृम । विविलिङि यासुटो ङित्त्वान्न गुणः । जागृयात् जागृयाताम् । जागृयु-
 रिति । जुसि चेत्यत्र अजादावित्युक्तेन गुण इति भावः । आशिषि तु जागर्यादिति ।
 किदाशिषि इति यासुटः कित्वाद् 'जाग्रोऽविचिण्णलङित्सु' इति गुण इति भावः । जागृधा-
 तोर्लुङि सिचि इति यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति जागृ इस् इत्यत्रेति । तत्र कृत इति ।
 'जाग्रोऽविचिण्णल्—' इति गुणे रपरत्वे कृते अजागर् ईदिति स्थिते सतीत्यर्थः ।
 तदाहुरिति । वृद्धा इतिशेषः । अजागरिष्टाम् अजागरिपुः इत्यादि सुगमम् । दरिद्रावानु-
 रादन्तः सेट् । दुर्गतिः धनहीनोभवनम् । दरिद्रातीति । धनहीनोभवतीत्यर्थः । इद्दरि-
 द्रस्य । सौत्रो ह्रस्वः । 'गमहन—' इत्यतः किङ्कतीत्यनुवर्तते 'ई ह्रस्वोः' इत्यतो हलि
 इति 'अत उत—' इत्यतः सार्वधातुके इति, तदाह दरिद्रातेरिति । 'श्नाभ्यस्तयोः—'
 इत्याहोपापवादः । 'अलोऽन्यस्य इत्यन्यस्य इकारः । दरिद्रित इति । 'सार्वधातु-
 कमपित्' इति तसो ङित्वादाकारस्य इकारः । श्नाभ्यस्तयोरातः । 'गमहन—'

पत्यर्थः । 'क्सस्याचि' इत्यतोऽचीत्यनुवर्तत इत्याह अजादाविति । जागृयुरिति ।
 एवं शृणुयुः चिनुयुरित्यादावपि गुणो नेति बोध्यम् । यासुटो ङित्त्वाच्छृणुयुरित्यादौ गुणो नेति
 प्राचोक्तिस्तु मनोरमायां दूषिता, 'जुसि च' इति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति । केचित्तु—
 'जुसि च' इत्यत्र उसीत्यावर्त्य उस्वरूपे जुसीति व्याख्यानाघोक्तदोष इत्याहुः । अजादौ
 जुसीति समाधानं तु भाष्यारूढम् । जागर्तः सिच इटि कृते यणादिप्राप्तिक्रमं दर्शयति जागृ
 इस् इत्यत्रेति । तत्र कृत इति । हलन्तलक्षणाया वृद्धेर्जागर्तिगुणेन बाधस्तेन गुणेन
 हलन्तत्वसंपादनात् । या हि गुणप्रवृत्तिसमये वृद्धिः सा बाध्यते नान्येति भावः । अजाग-
 रिष्टाम् । अजागरिपुः । अजागरीरित्यादि । दरिद्रा । इद्दरिद्रस्य । इद्दरिद्र इति वक्तुमुचि-
 तम् । श्नाभ्यस्त । क्रीणन्ति । क्रीणते । पुनन्ति । पुनते । दधति । दधते

विधातुके । दरिद्रति । अनेकाच्च्वादाम् । दरिद्रांचकार । 'आत औ णलः' सू० २३७१) इत्यत्र औ इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्रातेरालोपे कृते विवक्षितम् । अत एव ज्ञापकादाम्नेत्येके । ददरिद्रौ ददरिद्रतुरित्यादि । यत्तु णलि दरिद्रेति तन्निर्मूलमेव । 'दरिद्रातेरार्धधातुके विवक्षिते आलोपो वाच्यः' वा० ४१४६) । 'लुङि वा' (वा० ४१४२) । 'सनि ण्वुलि ल्युटि च न'

त्यतो लोपः किङ्तीत्यनुवर्तते । 'अत उत्-' इत्यतः सार्वधातुके इति, तदाह अनयोरिति । नाप्रत्ययस्य अम्यस्तस्य चेत्यर्थः । दरिद्रतीति । जक्षित्यादित्वादम्यस्तत्वाद् 'अदम्यस्तात्' इति अस्य अदादेशे अकारलोपः । दरिद्रासि दरिद्रियः । दरिद्रिय । दरिद्रामि दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । लिट्वाह अनेकाच्च्वादामिति । इदं च 'कास्प्रत्ययात्-' इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । दरिद्रांचकारेति । आमि सवर्णदीर्घः । कैयटमतमाह आत इति । 'आत औ णलः' इत्यत्र प्रथमातिक्रमे कारणाभावाद् ओकार एव विधातुमुचितः । वृद्धौ सत्यां तावतैव मयौ इत्यादिसिद्धेः तस्मादौकारविधानं दरिद्राधातोर्णलि 'दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः' इत्याल्लोपे ददरिद्रौ इत्यौकारश्चवर्णार्थं संपद्यते । ओकारविधाने तु आल्लोपे सति वृद्धेरसंभवाद् ददरिद्रौ इत्योकार एव श्रूयेतेत्यर्थः । अत एवेति । अस्मादेव दरिद्रातेः औकारश्चवर्णार्थाद् औकारविधानाद्दरिद्रातेर्लिटि आम् नेति विज्ञायते । आमि सति णल एवाप्रसक्तेरित्यर्थः । इदं च 'वस्वेकाजादसाम्' इति सूत्रभाष्ये ध्वनितम्, कैयटेन स्पष्टीकृतम् । तन्निर्मूलमेवेति । 'कास्प्रत्ययात्-' इति 'वस्वेकाच्-' इति सूत्रस्य भाष्यकैयटविरोधादिति भावः । ददरिद्रतुः ददरिद्रुः । ददरिद्रिय ददरिद्रयुः ददरिद्र । ददरिद्रौ ददरिद्रिव ददरिद्रिम । आर्धधातुके विवक्षित इति । 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो दरिद्रातेर्भवन् किङ्ति अकिङ्ति च अजादादार्धधातुके भवति । स च आर्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । तेन दरिद्रातीति दरिद्रः, आल्लोपे कृते पचाद्यच् सिध्यति । आर्धधातुके परे आल्लोपप्रवृत्तौ तु 'श्याद्वयवा-' इत्यादन्तलक्षणो णप्रत्ययः स्यात् । ततश्च कृते णप्रत्यये आल्लोपं बाधित्वा 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युक्ति दरिद्राय इति स्यात् । आर्धधातुके विवक्षिते ततः प्रागेव आल्लोपे तु कृते आदन्तत्वाभावाद् णप्रत्ययाभावे पचाद्यच्प्रत्ययो निर्वाधः । तदिदं भाष्ये स्पष्टम् । लुङि वेति । लुङि आल्लोपो वा वक्तव्य इत्यर्थः । 'अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम्' इति वार्तिकार्थसंग्रहोऽयम् । अद्यतन्यामित्यनेन अद्यतनभूतार्थकधातुविहितलुङ्विभक्तिविवक्षिता, भाष्ये तस्या एवोदाहरणात् । सनि ण्वुलि ल्युटि च नेति । एतेषु दरिद्रातेराल्लोपो नेति वक्तव्यमित्यर्थः । द्विति किम्, क्रीणाति । पुनाति । दधाति । अतः किम्, विभ्रति । औ इत्येव सिद्धे इति । प्रथमत्यागे मानाभावादिति भावः । निर्मूलमेवेति । यत्तु व्याख्यातुभिः समर्थ्यते आमोऽभावे आतो लोपे कृते आदन्तत्वाभावादौत्वं नेति, तन्न, 'आत औ णलः' इत्यत्र प्रायम्यादोकारे कर्तव्ये औकारविधानं दरिद्रातेराल्लोपेऽपि विवक्षितं सद् आमभावे लिङ्गमिति हरदत्तमाववादिग्रन्थैः स्वग्रन्थेन च विरोधान् ।

(वा० ५०५८) । दरिद्रिता । अदरिद्रात् अदरिद्रिताम् अदरिद्रः । दरिद्रियात् । दरिद्रयात् । अदरिद्रीत् । इट्सकौ, अदरिद्रासीत् । चकासु १०७४ दीप्तौ । झस्य अत् चकासति । चकासांचकार । 'धि च' (सू० २२४९) इति सलोपः । सिच

ण्वुलि यथा—दरिद्रायकः, आतो युक् । ल्युटि यथा—दरिद्राणः, अनादेशे कृते आह्लोपाभावात् सवर्णदीर्घः । सनि यथा—दिदरिद्रासति । अनन्तरस्येति न्यायादस्य वार्तिकप्राप्तस्यैव लोपस्यायं निषेधः । तेन 'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' इति दरिद्रातेः सन इट्पक्षे 'आतो लोप इटि च' इत्याल्लोपो भवत्येव—दिदरिद्रिषति । तदुक्तं भाष्ये—'न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते । दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिपतीति वा ।' दरिद्रितेति । तासि इटि उदाहृतवार्तिकेन आह्लोपः । 'आतो लोप इटि च' इत्यस्य संभवेऽपि न्याय्यत्वादत्र वार्तिकोपन्यासः दरिद्रिष्यति । दरिद्रात्, दरिद्रितात् दरिद्रिताम् दरिद्रतु । दरिद्रिहि, दरिद्रितात् दरिद्रितम् दरिद्रित । दरिद्राणि दरिद्राव दरिद्राम् । लङ्याह अदरिद्रादिति । इत्वं मत्वाह अदरिद्रितामिति । अदरिद्रुरिति । जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तत्वात्तुजुसिति भावः । अदरिद्राः अदरिद्रितम् अदरिद्रित । अदरिद्राम् अदरिद्रिव अदरिद्रिम । दरिद्रियादिति । विधिलिङि सार्वधातुकत्वादित्वमिति भावः । आशीर्लिङ्याह दरिद्रयादिति । आतो लोप इति भावः । लुङि आतो लोपपक्षे आह अदरिद्रीदिति । अदरिद्रिष्टामित्यादि । आह्लोपाभावपक्षे त्वाह इट्सकाविति । अदरिद्रिष्यत् । चकासुदीप्ताविति । ऋदित् सेट् । चकास्ति चकास्ते सिद्धवत्कृत्याह भ्रस्य अदिति । जक्षित्यादित्वेन अभ्यस्तत्वादिति भावः । चकासतीति । चकास्ति चकास्थः चकास्थ । चकास्मि चकास्वः चकास्मः । चकासांचकारेति । अनेकाच्त्वादामिति भावः । चकासिता । चकासिष्यति । चकास्तु चकास्ताम् चकासतु । हेधिभावे चकास् धि इति स्थिते 'धि च' इति सलोप इति सिद्धान्तः । तत्र मतान्तरमाह सिच एवेत्येक इति । 'धि च' इति लोपः सिच

तत्पथमौत्स्यस्याप्रवृत्तिर्भवेत् । यदप्युक्तम्—ओकारौकारयोर्द्विमात्रत्वाविशेषादौकारविधानमिति तदपि स्थवीयः । तस्मिन्पक्षे आमो दुर्वारत्वप्रसङ्गात् । चिचक्षित इति । तेन दरिद्रातीति दरिद्र इति पचाद्यजेव भवति । परसप्तम्यां तु 'इयाद्वयवा—' इत्यादन्तलक्षणो णः स्यात् । सति तु तस्मिन् 'आतो युक् चिण्कृतोः' इति युकि दरिद्राय इति स्यादिति भावः । सनि ण्वुलीति । एतेष्वालोपो नेत्यर्थः । दिदरिद्रासति । दरिद्रायकः । दरिद्राणम् । अदरिद्रुरिति । 'सिजभ्यस्त—' इति झेजुंस् । 'लङः शाकटायनस्यैव' इत्यादन्तलक्षणो विकल्पस्तु न भवति । परत्वात् 'श्नाभ्यस्तयोः—' इत्याह्लोपे आकारान्तस्यैवाभावान् । 'ई ह्रस्वघोः' इत्यत ईत्वमिह न शङ्क्यमेव, झेजुंसि हलादिपरत्वाभावादिति भावः । ननु दरिद्राक्षि इति स्थिते जुसः प्रागेव आह्लोपात्परत्वादपवादत्वाच्च ईत्वं स्यात्, मैवम्, अकृतच्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वात् इत्वनिमित्तं हि हलादित्वम्, तच्च विनाशोन्मुखम्, जुसो भावि-

एवेत्येके । चकाद्धि । 'चकावि' इत्येव भाष्यम् । २४८४ तिप्यनस्तेः । (८-२-७३) पदान्तस्य सस्य दः स्यात् तिपि न त्वस्तेः । ('ससजुपोरित्यस्यापवादः) अचकात्, अचकाद् । अचकासुः । २४८५ सिपि धातो रुर्वा । (८-२-७४) पदान्तस्त धातोः सस्य रुः स्याद्वा । पक्षे दः । अचकाः, अचकात् । शामु १०७५ अनुशिष्टौ । शास्ति २४८६ शास इदङ्हलोः । (६-४-३४) शास उपधाया इत्स्यादङि हलादौ किङिति च । 'शासिवसि-' (सू० २४१०) इति पः । शिष्टः । शासति । शशास शशासतुः । शास्तु, शिष्टात् शिष्टाम् शासतु । २४८७ शा हौ । (६-४-३५) शास्तेः शादेशः स्याद्वौ परे तस्याभोयत्वेना-

एवेत्येके मन्यन्ते इत्यर्थः । 'धिसकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम्' इति वार्तिकादिति तदाशयः । अस्मिन्पक्षे सकारस्य जश्त्वेन दकारः, तदाह चक्राद्धीति । एके इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं तु 'धिसकारे सिचोः लोपः-' इति वार्तिकं प्रत्याख्याय सकारमात्रस्य 'धि च' इति लोपस्याभ्युपगमः तदाह चकाधीत्येव भाष्यमिति । चकास्तात् चकास्तम् चकास्त । चकासानि चकासाव चकासाम् । लङि अ चकास् त् इति स्थिते तिप्यनस्तेः । न अस्तिः अनस्तिः, तस्येति विग्रहः । पदस्येत्यधिकृतम् । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते इत्यनुवर्तते । 'ससजुपोः-' इत्यतः स इति पष्ठयन्तमनुवर्तते । 'वसुसंमुखंस्वनहुं दः' इत्यतो द इति, तदाह-पदान्तस्येत्यादिना । अनस्तेः किम् ? 'सलिलं सर्वमा इदम् ।' आः इत्यसवातोर्लङ्स्तिपि इवारलापे 'बहुलं छन्दसि' इति ईङ्भावे हल्ङ्यादिलोपं रूपम् । प्रकृते तु चकासेर्लङ्स्तिपो हल्ङ्यादिलोपे सकारस्य दत्वे 'बाज्वसाने' इति चत्वंजदत्वे इत्यभिप्रेत्याह अचकात् अचकादिति । अचकासुरिति । 'सिजभ्यस्त-' इति जुसिति भावः । सिपि धातो रुर्वा । पदस्येत्यधिकृतम् । 'झलां जशोऽन्ते' इत्यतः अन्ते इत्यनुवृत्तम् । 'ससजुपोः-' इत्यतः स इति छुप्तपष्ठोक्तमनुवर्तते, तदाह पदान्तस्येति पञ्च इति । वसुसंस्वित्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । सिपि धातुत्वस्य अव्यभिचाराद्वातोर्लङ्गुत्तरार्थम् । अचकासीत् । अचकासिष्यत् । शासुधातुरुदित् सेट् । 'शास इदङ्हलोः । 'अनिदितां हलः-' इत्यत उपाधायाः किङिति इत्यनुवर्तते, तदाह शास उपधाया इति । शासतीति । जक्षादित्वेन अभ्यस्तत्वादादेश इति भावः । शास्ति शिष्टः शिष्ट । शास्मि शिष्वः शिष्वः । आशास्ते इत्यत्र तु नेत्वम्, अङ्योग्यस्य परस्मैपदिन एव ग्रहणादिति भाष्ये स्पष्टम् । शशासेति । शशासिथ । शासिता शासिष्यति । शास् हि इति स्थिते आह शा हौ । शा इति छुप्तप्रथमाकम् । 'शास इदङ्हलः-' इत्यतः शास इत्यनुवर्तते, तदाह शास्तेरिति । त्वात् । भ्रस्य आदिति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यनेन । तिप्यनस्तेः । पदान्तस्य किम्, चकास्ति । तस्येति किम्, वशेर्लङ्गि तिपि अवट् । तिपि किम्, त्रिपि चकाः । अनस्तेः किम्, सर्वमा इदम् । आ इति लङि तिपि अस्ते रूपम् । 'बहुलं छन्दसि' इति ईट् न । शास इदङ्हलोः । अङि—अशिषत्, अशिषताम् ।

सिद्धत्वाद्वेधिः । शाधि । अशात् अशिष्टाम् अशासुः । अशात्, अशाः । शिष्यात् । 'सति-
शास्ति-' (सू० २३८२) इत्यङ् । अशिषत् । अशासिष्यत् । दीधीङ् १०७६ दीप्तिदेवनयोः ।
एतदादयः पञ्च धातवश्छान्दसाः । दीधीते । 'एरनेकाचः—' (सू० २७२) इति यण् ।
दीध्याते । २४८८ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः । (७-४-५३) एतयोस्त्यस्य लोपः स्याद्यकारे
इवर्णे च परे । इति लोपं बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्त्वम्, दीध्ये । 'दीधीवेवीटाम्' (सू० २१९०)
गुणनिषेधः । दीध्यांचक्रे । दीधिता । दीधिष्यते । वेवीङ् १०७७ वेतिना तुल्ये । वी गती-
त्यनेन तुल्येऽर्थे वर्तते इत्यर्थः ।

इत्त्वापवादः । ननु शासेः शाभावे सति झल्परत्वाभावात्कथं हेर्धिरित्येत आह तस्याभीयत्वे-
नेति । यद्यपि 'धि च' इति सलोपे शाधीति सिद्धम् । तथापि सलोपस्यासिद्धत्वात् 'शा इत्'
इति इत्त्वं स्यात् । तन्निवृत्तये शाविधानमित्याहुः । लङ् आह अशादिति । 'तिप्यनस्तेः' इति
दत्वे चत्वंविकल्प इति भावः । आशासुरिति । अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अशाः,
अशादिति । 'सिपि धातोः—' इति रुत्वदत्वविकल्प इति भावः । अशिष्टम् अशिष्ट । अशा-
सम् अशिष्व अशिष्म । शिष्यादिति । 'शास इत्—' इति इत्वे 'शासिवसि—' इति प् इति
भावः । अशिषदिति । अङि इत्त्वमिति भावः । दीधीङ् धातुरीकारान्तः । ङित्त्वादात्मनेपदी ।
एतदादयः पञ्चेति । इदं च माधवानुरोधेन । तत्त्वं त्वग्रे वक्ष्यते । जक्षित्यादित्वादभ्यस्त-
त्वाज्जस्य अदादेशः । दीध्यते । दीधीषे दीध्याथे दीधीध्वे । लट् इडादेशे आह यीवर्णयो-
र्दीधीवेव्योः । यिश्च इवर्णश्चेति द्वन्द्वात्सप्तमी । यि इत्यत्र इकार उच्चारणार्थः । 'तास-
स्त्योः—' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते । 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य लोपः, तदाह एतयो-
रित्यादि । आदीष्य गतः, आवेव्य गतः—अत्र ल्यपि ईकारस्य लोपः । इवर्णे
उदाहरणं वक्ष्यते । इति लोपमिति । लट् इडादेशे दीधी इ इत्यत्र 'यीवर्णयोः—'
इति इवर्णपरत्वात्प्राप्तं परमपि बाधित्वा नित्यत्वाट्टेरेत्त्वमित्यर्थः । कृते श्रुते
च लोपे प्रवृत्तेरेत्त्वं नित्यम् । तस्मिन्कृते यीवर्णपरकत्वाभावाच्च लोप इति भावः ।
गुणनिषेध इति । दीधी आमिति स्थिते 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति प्राप्तस्य

विडति । शिष्टः शिष्टवान् । शिष्यात् । शिष्यास्ताम् । अङ् साहचर्यात्परस्मैपद एवेत्वम् । नेह,
आशास्ते । अन्ये तु यस्माच्छासेरङ् संभवति तस्यैवेत्वमिति व्याख्याय व्यतिशिष्टे व्यतिशिद्धे
इत्यात्मनेपदेऽपि इत्वं स्वीकुर्वन्ति । शा हौ । पूर्वसूत्रे उपघापदान्वयानुरोधेन शात इत्यवयव-
पष्ठयपि इह स्थानपष्ठयेव, उपघाया इत्यस्य निवृत्तत्वादित्याह शातेः शादेश इति । 'धि च'
इति सलोपेन शाधीति रूपे सिद्धेऽपि सलोपस्यासिद्धत्वात् 'शास इत्—' इति इत्वं स्यात्, तद्वा-
रणाय शाविधानमित्याहुः । यीवर्णयोः । य्वोरित्युक्तेऽपीष्टसिद्धौ यकारेकारयोरिति स्फुटप्रतिप-
त्तिर्न स्यादिति वर्णग्रहणं कृतम् । यिश्च इवर्णश्च यीवर्णौ तयोः । यिश्चेति इकार उच्चारणार्थो
विवक्षितस्तदाह यकारे इवर्णे चेति । यिवर्णयोरिति पाठस्तुचितः । लोपं
बाधित्वेति । लोपस्य तूदाहरणम्—आदीष्य गतः, आवेव्य गतः । दीधिता ।

अथ त्रयः परस्मैपदिनः । पस १०७८ पस्ति १०७९ स्वप्ने । सस्ति सस्तः
ससन्ति । ससास सेसतुः । सस्तु सवि । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू० १२) इति
सलोपस्यासिद्धत्वाद् 'अतो हेः' (सू० २२०२) इति न लुक् । असत् असस्ताम् ।
असः, अस्तत् । सस्यात् । असासीत्, अससीत् । सन्ति । सन्तः । संस्तन्ति । बहूनां

निपेव इत्यर्थः । दीधितेति । इति कृते इवर्णपरकत्वादीकारस्य लोप इति भावः । दीवी-
ताम् दीव्याताम् दीव्यताम् । दीवीष्व दीव्यायाम् । दीवीष्वम् दीव्यै दीव्यावहै दीव्यामहै ।
अदीवीत अदीव्याताम् अदीव्यत । अदीवीयाः अदीव्यायाम् अदीवीष्वम् । अदीवि अदीवीवहि
अदीवीमहि । दीवीत दीवीयाताम् । दीविपीठ दीविपीयास्ताम् । दीविपीरन् । अदीविष्ट
अदीविष्यत । वस्तुतस्तु छन्दसि दृष्टानुविधित्वाद्देपां पठनानां लोकानुसारेण रूपवर्णनमनुचितम्
वेवीड वेतिना तुल्य इति । दीवीवद्रूपाणि । इति जश्चित्यादयः । पस पस्ति स्वप्न
इति । पोपदेशावेतौ । द्वितीय इदित् । तत्र पसधातोर्द्वहरति सस्तीति । ससन्तीति ।
अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः । एत्वाभ्यासलोपौ मत्वाह सेसतुरिति । सेसः ।
सेसिथ सेसथुः सेस । ससास, ससस सेसिव सेसिम । ससिता । ससिष्यति । सस्तु, सस्तात्
सस्ताम् ससन्तु । सस् हि इति स्थिते हेविभावे 'वि च' इति सलोपे मत्वाह सधीति ।
तत्र धि इत्यस्य स्थानित्वेन हित्वाद् 'अतो हेः' इति लुक्मांशङ्क्याह पूर्वत्रेति । सस्तात्
सस्तम् सस्त । ससानि ससाव ससाम् । लङ्याह असदिति । असस् त् इति स्थिते हलङ्या-
दिना तकारलोपे 'तिप्यनस्तेः' इति सस्य दत्वमिति भावः । असस्तामिति । अससन्
इत्यपि ज्ञेयम् । लङः सिपि तु असस् स् इति स्थिते 'सिपि धातोः—' इति र्वा, पक्षे दः,
हलङ्यादिलोपः, तदाह असः असदिति । असस्तम् असस्त । अससम् असस्व
असस्म । लिङ्याह सस्यादिति । सस्याताम् । सस्यास्ताम् इत्यादि । लुङ्याह
असासीदिति । 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्प इति भावः । अससिष्यत् ।

अथ पस्तिधातोर्द्वहरति सन्तीति । इदित्वान्नुम् । 'नश्च—' इत्यनुस्वारे सस् त् इति
स्थिते, 'स्कोः' इति सलोपे, परसवर्णे, 'झरो झरि' इति प्रथमतकारस्य लोपविकल्पे, एकत्वं
द्वित्वं वा रूपमिति भावः संस्तन्तीति । अनभ्यस्तत्वादन्तादेश एवेति भावः । सिपि संस्तु सि
इति स्थिते 'स्कोः—' इति सलोपे अनुस्वारस्य परसवर्णो नकारः । सवर्णपरत्वाभावाद् 'झरो
झरि, इति तकारलोपो न । सन्त्सि सन्थः सन्थ । संस्तिम संस्त्वः संस्त्वः । ससंस्त
ससंस्ततुः । ससंस्तिथ । ससंस्तिव ससंस्तिम । संस्तिष्यति । सन्तु, सन्तात् सन्ताम् संस्तन्तु ।
संसत् हि इति स्थिते हेविभावे 'स्कोः—' इति सलोपे परसवर्णे सन्त् धि इति
स्थिते 'झरो झरि' इति तकारस्य लोपः, सन्वि । लोपाभावे तकारस्य जश्त्वे
दीविष्यते । वेविता । वेविष्यते । योवर्णयोरिति किम्, आदीव्यनम् । आवेग्यनम् ।
पस । असदिति । 'तिप्यनस्तेः, इति दत्वम् अस इति । 'सिपि धातोः—'
इति र्वा । पक्षे दः । सन्तीति । इदित्वानुमि सन्सत् ति इति स्थिते 'स्कोः—'

समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञा नेत्याश्रित्य 'स्कोः-' (सू० ३८०) इति लोपाभावात् संस्ति संस्तः संस्तन्ति इत्येके । वश १०८० कान्तौ । कान्तिरिच्छा । वष्टि उष्टः उशन्ति । वक्षि उष्टः । उवाश ऊशतुः । वशिता । वष्टु, उष्टात् उष्टाम् । उड्ढि । अवट् औष्टम् औशन् । अवशम् । उद्याताम् । उश्यास्ताम् । अवाशीत्, अवशीत् । 'चर्करीतं च' १०८१ (ग सू १९५) । यङ्लुगन्तमदादौ

सन्धि, सन्तात् सन्तम् सन्त । संस्तानि संस्ताव संस्ताम् । लङ्स्तिपि असस्तु त इति स्थिते हल्ङ्यादिलोपे संयोगादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे असन् । असन्ताम् असन्तन् । असन् असन्तम् असन्त । असन्तम् असन्स्त्व । असन्स्त्व । संस्त्यात् । असन्ति-ष्यत् । मतान्तरमाह बहूनामिति । इत्याश्रित्येति । तथा च प्रकृते लुङ्स्तिपि संस्तु ति इति स्थिते झलि परे अनुस्वारसकारतकाराणां त्रयाणां समवायात् स् त् इत्यनयोः संयोग-संज्ञाविरहात् 'स्कोः-' इति लोपाभावात् संस्तीत्याबूहमित्यर्थः । वश कान्ताविति । कान्तिरिच्छा । सेट् वष्टीति । 'वश्च-' इति शस्य षत्वे तकारस्य ष्टुत्वेन टः । उष्ट इति । ङिति 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणे रूपमिति भावः । उवाशेति । लिटि अकिति 'लिट्यभ्यासस्य-' इति संप्रसारणमिति भावः । ऊशतुरिति । परत्वाद् ग्रहिज्येति संप्रसारणे कृते द्वित्वे ह्लादिशेषे सवर्णदीर्घ इति भावः । उवशित ऊशथुः ऊश उवाश, उवश ऊशिव ऊशिव । वशितेति । अनेन सेट्त्वं द्योतितम् । वशिष्यति । उष्टामिति । उशन्तिवत्यपि ज्ञेयम् । उड्ढीति । वश् हि इति स्थिते विभावे अपित्त्वेन ङित्त्वाद् ग्रहिज्येति संप्रसारणे शस्य षत्वे घस्य ष्टुत्वेन ढकारे पस्य जश्त्वेन ढ इति भावः । वशानि वशाव वशाम् । लङ्याह अवडिति । हल्ङ्यादिलोपे शस्य षः, पस्य ङः, तस्य चत्वंविकल्प इति भावः । औशान्ति । अवट् औष्टम् औष्ट । अवशमिति । पित्त्वान्न संप्रसारणमिति भावः । औश्व औश्वम् । विघ्याशीलिङोः उश्यादिति सिद्धवत्कृत्याह उश्याताम् । उश्यास्तामिति । अवशीत्, अवाशीत् । अवशिष्यत् । तदेवं दीधीङ् वेवीङ् पस पस्ति वश एते षञ्च घातवः छान्दसा एवेति माघवादयः । तत्र 'दीधीवेवीटाम्' इति सूत्रे दीधीवेव्योः छन्दो-विषयत्वादिति भाष्यम् । 'जक्षित्यादयः षट्' इति सूत्रे पसिवशी छान्दसाविति भाष्यम् । एतद्भाष्यादेव पस्तिघातोर्नात्र पाठ इति प्रतीयते । अत एव 'पश शास्ति स्वप्ने' इति पाठमभ्युपगम्य क्षिपा निर्देशेन शास एवार्थभेदान पुनः पाठ इति कैयट आह । अत्र वशघातोरपि छान्दसत्ववचनं प्रायिकम्, 'वष्टि भागुरिर-ल्लोपम्' । 'जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः' इत्यादिप्रयागदर्शनादित्यास्तां तावत् । 'चर्करीतं चेति । घातुपाठे गणसूत्रमिदम् । 'चर्करीतम्' इति यङ्लुगन्तस्य संज्ञा पूर्वाचार्यसिद्धा, तदाह यङ्लुगन्तमदादिविति तेन यङ्लुगन्ताच्छब्देन विकरणः,

इति सलोपे 'झरो झरि सवर्णे' इति तकारस्य वा लोपः संस्ति संस्त इति । ईहापि पूर्ववत्सलोपो वा बोध्यः । वश कान्तौ । भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । 'वष्टि भागुरिरल्लोपम्' 'जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः' इति । चर्करीतं च । गण-

बोध्यम् । हुङ् १०८२ अपनयते । हुते । जुहुवे हुवीत ह्योपीष्ट । अहोष्ट ।
॥ इति तिङन्तेऽदादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥ ४५ ॥

हु १०७३ दानादनयोः । 'आदाने च' इत्येके । 'प्रीणनेऽपि' इति
भाष्यम् । दानं चेह प्रक्षेपः । स च वैवे आचारे हविषश्चेति स्वभावाल्लभ्यते ।
तस्य लुक्, न तु श्यनादि विकरणान्तरम् । परस्मैपदिन इत्युपक्रमाद्यङ्लुगन्तस्य परस्मैपदि-
त्वमेव । हुङ् अपनयन इति । अनिङ्यम् । हुत इति । हुवाते हुवते इत्यादि । जुहुव
इति । जुहुवाते जुहुविरे ऋादिनियमादिट्, जुहुविषे । जुहुविवहे । होता । होप्यते ।
हुताम् । हुष्व । हवे हवावहे । अहुन इति सिद्धवत्कृत्य विधिलिङ्याह इनुवीतेति ।
आशीलिङ्याह होपीष्टेति । लुङ्याह अहोष्टेति ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां लुग्विकरणं समाप्तम् ।

अथ श्लुविकरणा वातवो निरूप्यन्ते । हु दानादनयोरिति । दाने
अदने चेत्यर्थः । भाष्यमिति । 'तृतीया च हाङ्लन्तसि' इति सूत्रस्यमिति शेषः ।
ननु यदि दानमिह प्रसिद्धं विविधतं तर्हि ब्राह्मणाय गां ददातीत्यत्र जुहोतीत्यपि
प्रयोगः स्यादित्यत आह दानं चेह प्रक्षेप इति । नन्वेवमपि कूपे घटं प्रक्षिपति,
आहवनीये जलं प्रक्षिपतीत्यत्रापि जुहोतीति प्रयोगः स्यादित्यत आह स चेति ।
स प्रक्षेपः विधिवोधिते आचारे आहवनीयादौ पुरांडाशादिहविष इति लभ्यते इत्य-
न्वयः । कुत इत्यत आह स्वभावादिति । अनादिसिद्धलोकव्यवहारादित्यर्थः ।

सूत्रमिदम् । चर्करातमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्याणां संज्ञा । अदादौ बोध्य-
मिति । तेन यङ्लुगन्तेषु 'अदिप्रभृतिभ्यः' इति शपो लुग् भवतीति भावः ।
प्राचा तु चर्करातमिति यङ्लुगन्तं परस्मैपदमित्युक्तम्, तच्चेहाप्रकृतत्वादुपेक्षितम् ।

इति तत्त्वबोधिन्यामदादिप्रकरणम् ।

हु दाना । यद्यपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वापादनमेव दानं तथापि प्रयोग-
मनुस्य व्याचष्टे प्रक्षेप इति । वैध इति । आहवनीयादौ हविष इति ।
विविधोदितद्रव्यस्येत्यर्थः । स्वभावादिति । तेन आहवनीये पुरांडाशे प्रक्षेपव्ये
प्रमादेन कोपेन वा पापाणः प्रक्षिप्तः पुरांडाशो वा गतादौ स तु प्रक्षेपो न होम

इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । २४८६ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । (२—४—७५) शपः श्लुः स्यात् । २४६० श्लौ । (६—१—१०) घातोर्द्ध्वं स्तः । जुहोति जुहुतः । 'अदभ्यस्तात्' (सू० २४७९) इत्यत् । 'ह्रस्वोः—' (सू० २३८७) इति यण् । जुह्वति । २४९१ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च । (३—१—३९) एतेभ्यो लिट्याम्वा स्यात्, आमि श्लाविव कार्यं च । जुह्वांचकार, जुहाव । होता । होष्यति । जुहोतु, जुहुतात् । 'हेधिः' जुहुषि । आटि परत्वादगुणः । जुह्वानि । परत्वाद् 'जुसि च' (सू० २४८१) इति गुणः । अजुहुः । जुहुयात् । हूयात् । अहौषीत् । नि भी १०८४ भये । विभेति । २४६२ भियोऽन्यतरस्याम् । (६—४—११५) इकारः स्याद्वलादो विडति सार्वधातुके । विभितः, विभतोः

तथा च विधिवोधित आधारे विधिवोधितस्य देवतायै त्यज्यमानस्य हविषः प्रक्षेपे हुवानुवर्तते इति फलितम् । एतच्च पूर्वमीमांसायां तृतीये 'सर्वप्रदानं हविषस्तदर्थत्वात्' इत्यधिकरणे अध्वरमीमांसाकृतहलवृत्तौ प्रपञ्चितमस्माभिः । जुहोत्यादिभ्यः श्लुः । शप इति । 'अदिप्रभृतिभ्यः—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । हु अ इति स्थिते शपः श्लौ कृते हु ति इति स्थिते श्लौ । शेषं पूरयति घातोर्द्ध्वं स्त इति । 'एकाचो द्वे—' इत्यतो 'लिटि घातोः—' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । द्वित्वे कृते अभ्यासकार्यमभिप्रेत्याह जुहोतीति । यणिति । उवङपवाद इत्यर्थः । भीह्री । भी ह्री भृ हु एषां द्रष्टात्पञ्चम्यर्थे षष्ठी । 'कास्प्रत्ययात्—' इत्यत आम् लिटित्यनुवर्तते, तदाह एतेभ्य इति । श्लुवदिति सप्तम्यन्तादृतिरित्यभिप्रेत्याह आमि श्लाविव कार्यं चेति । जुह्वामिति । आमि श्लाविव द्वित्वे गुण इति भावः । जुहावेति । जुहुवतुः । जुहविय, जुहाथ । जुहुविव हेधिरिति । 'हुञ्जल्भ्यो हेधिः' इत्यनेनेति भावः । जुह्वानीत्यत्र आटः पितृत्वेन अङित्त्वाद् गुणे प्राप्ते तं वाधित्वा 'ह्रस्वोः—' इति यणि प्राप्ते आह आटि परत्वादिति । 'ह्रस्वोः—' इत्यपेक्षया गुणः परत्वाद्भवतीत्यर्थः । लङि अजुहोत् अजुहुताम् इति सिद्धवत्कृत्य 'सिजभ्यस्त—' इति जुसि 'ह्रस्वोः—' इति यणमाशङ्क्याह परत्वाज्जुसि चेति गुण इति । अजुह्वुरिति । अजुहोः अजुहुतम् अजुहुत । अजुहवम् अजुहुव । अजुहुम । अहौषीदिति । सिचि वृद्धिः । अहौ-ष्टामत्यादि । अहोष्यत् । चि भी भय इति । अनिट् ईदन्तः । शपः श्लौ द्वित्वादि मत्वाह विभेतीति । भियोऽन्यतरस्याम् । 'इदृरिदस्य' इत्यत इदिति 'गमहन—' इत्यतः विडतीति 'ई' 'ह्रस्वोः' इत्यतो हलीति 'अत उत्—' इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति । इकारः स्यादित्यादिना । विभ्यतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । विभयामिति । भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च इति

इति ज्ञेयम् । परस्मैपदिन इति । तेन 'होष्ये' इति केषांचित्प्रयोगोऽसाधुरेव । 'स्मरान्नौ जुह्वानाः' इत्यानन्दलहरीप्रयोगस्तु साधुरेव । शानचोऽप्रवृत्तावपि चान्शन्तत्वात् । आटीति । 'आहुतमस्य—' इत्यनेन । परत्वादिति । 'ह्रस्वोः—' इति यणपेक्षया परत्वादित्यर्थः । भियोऽन्यतरस्याम् । सार्वधातुके किम्

विभ्यति । विभयांचकार, विभाय । भेता । ह्री १०८५ लजायाम् । जिह्नेति । जिह्नीतः जिह्नियति । जिह्ण्यांचकार, जिह्णाय । पृ १०८६ पालनपूरणयोः । २४६३ अर्तिपिपत्योश्च । (७—४—७७) अभ्यासस्येकारोऽन्तादेशः स्यात् स्त्रौ । २४९४ उदोष्ठ्यपूर्वस्य । (७—१—१०२) अङ्गावयवौष्ठ्यपूर्वो य ऋत् तदन्तस्याङ्गस्य उत्स्यात् । गुणवृद्धी परत्वादिमं बाधेते । पिपति । उत्त्वम्, रपरत्वम्,

श्लुवत्त्वाद् द्वित्वादीति भावः । विभायेति । विभ्यतु । विभयिथ, विमेथ । विभ्यव विभ्यम । भेतेति । भेष्यति । विभेतु, विभितात्, विभीतात् विभिताम्, विभीताम् विभ्यतु । विभिहि, विभीहि, विभितात्, विभीतात् विभिताम्, विभीताम् विभीत । विभयानि विभयाव विभयाम् । अविभेतु अविभिताम्, अविभीताम् अविभयुः । अविभेः अविभितम्, अविभीतम् अविभित, अविभीत । अविभयम् अविभयः, अविभीव अविभिम, अविभीम । विभियात्, विभी-यात् इत्यादि । आशीर्लिङि भीयात् भीयास्ताम् । अभैषीत् अभेष्यत् । ह्री लजायामिति । अनिट् । जिह्नियतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । इयङ् । जिह्नयामिति । 'भीह्रीभृहुवाम्-' इत्याम् । श्लुवत्त्वाद् द्वित्वादीति भावः । जिह्वायेति । जिह्नयिथ, जिह्नेथ । जिह्नियिथ । हेता । हेष्यति । जिह्नेतु, जिह्नीतात् । जिह्नीहि जिह्नयाणि । अजिह्नेत । जिह्नीयात् । ह्रीयात् । अहैषीत् । अहेष्यत् । पृषातुः सेट् । लट्स्तपि शपः स्त्रौ द्वित्वे पृ पृ इति स्थिते अर्तिपिपत्योश्च । 'अत्र लोपः-' इत्यस्मादभ्यासस्येति 'भृवामित्' इत्यस्माद् इदिति 'निजां त्रयाणाम्-' इत्यतः श्वाविति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति अभ्यासस्येत्यादिना । तथा च अभ्यासे ऋकारस्य इत्वे रपरत्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वे पिपतीति वक्ष्यति । तत्र उत्तरखण्डे ऋकारस्य उत्त्वं शङ्कितुमाह उदोष्ठ्य । 'ऋत इद्धातो' इत्यत ऋत इत्यनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्याधिकृतमिहानुवृत्तमावर्तते । एकमवयवपञ्चान्तम् ओष्ठ्यस्य विशेषणम्, अपरं तु ऋता विशेष्यते, तदन्तविधिः, तदाह अङ्गावयवौष्ठ्येत्यादिना । 'अङ्गावयवेति' किम् ? समीर्णः । 'ऋ गतौ' ऋयादिः तस्मात्संपूर्वात् क्प्रत्यये 'अयुकः किति' इति इणिवेधे 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घे 'रदाभ्याम्-' इति निष्ठा-नत्वे तस्य णत्वे समीर्ण इति रूपम् । तत्र मकारात्मकौष्ठ्यपूर्वत्वादित्त्वं बाधित्वा उत्त्वं स्यात् । अङ्गावयवेत्युक्तौ तु मकारस्य औष्ठ्यस्य अङ्गावयवत्वाभावादुत्त्वं न भवति । तथा च प्रकृतेऽपि पृतीत्यत्र इदमुत्त्वं स्यादिति शङ्का प्राप्ता । तां परिहरति गुण वृद्धी इति । इम-मिति । उत्त्वविधिमित्यर्थः । पिपतीति । उत्त्वात्परत्वाद् गुण इति भावः । पिपृ तस इति स्थिते

भीयते । वेभीयते । हलादौ किम्, विभ्यति । विडति किम्, विभेति । केचिदत्र हलादौ द्वितीयेतन्नातीवोपयुज्यते, इत्वविधानस्य विभित इत्यादौ चरितार्थत्वात्, विभ्यति विभेतीत्यादौ यणादेः प्रवृत्तिसंभवादित्याहुः । अर्तिपिपत्योश्च । अतैरु-दाहरणमित्यतीति वक्ष्यति । उदोष्ठ्य । अङ्गावयवेति किम्, ऋ गतौ ऋयादि-स्तस्मात् क्प्रत्यये 'अयुकः किति' इति इणिवेधात् समीर्ण इति भवति । अन्यथा

‘हलि च’ (सू० ३५४) इति दीर्घः । पिपूरतः पिपुरति । पपार । किति लिटि ‘ऋच्छत्यताम्’ (सू० २३८३) इति गुणे प्राप्ते । २४६५ शृङ्ग्रां ह्रस्वो वा । (७-४-१२) एषां किति लिटि ह्रस्वो वा स्यात् । पक्षे गुणः । पप्रतुः पप्रुः, पपरतुः पपरुः । परिता, परीता । अपिपः अपिपूरताम् अपिपरुः । पिपूर्यात् । पूर्यात् । अपारीत अपारिष्टाम् । ह्रस्वान्तोऽयम् इति केचित् । पिपति पिपृतः पिप्रति । पिपृथात् । अशिपि प्रियात् । अपार्षीत् । पाणिनीयमते तु ‘तं रोदसी पिपृतम्’ इत्यादौ छान्दसत्वं शरणम् । डु भृन् १०८७ धारणपोषणयोः ।

आह उत्त्वमिति । डित्वेन गुणाभावाद् ‘उदोष्य-’ इत्युत्त्वमिति भावः । पिपुरतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे डित्त्वाद् गुणाभावादुत्त्वमिति भावः । पिपिषि पिपूर्यः पिपूर्य । पिपिमि पिपूर्यः पिपूर्यः । लिटि णत्याह पपारेति । उत्त्वात्परत्वाद् वृद्धिरिति भावः । अतिपि-
पर्थोश्च’ इत्यभ्यासस्य नेत्त्वम्, तत्र श्वावित्यनुवृत्तेः । प्राप्त इति । गुणे नित्यं प्राप्त इत्यर्थः । शृङ्ग्रां । शृ ङ्ग्रां एषां द्वन्द्वः । लिटीति । ‘दयतेर्दिगि लिटि’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । यद्यपि पूर्वसूत्रेषु क्वापि कितीति न दुष्टं तथापि अस्य ‘ऋच्छत्यताम्’ इति गुणापवादत्वाद् गुणस्य च तस्य किदर्थत्वात्कितीत्युक्तम् । पप्रतुरिति । पपृ अतुस् इति स्थिते ऋकारस्य ह्रस्वे तस्य यणिति भावः । गुणपक्षे आह पपरतुरिति । गुण एव तु न विकल्पितः । गुणाभावे ‘वाणादाङ्गं वलीयः’ इति यणं वाधित्वा ‘उदोष्य-’ इत्युत्त्वप्रसङ्गात् । पपरिथ पप्रथुः, पपरथुः पप्र पपर । पपर पप्रिथ, पपरिथ । ‘वृतो वा’ इति दार्धविकल्पं मत्वाह परिता, परीतेति । परिष्यति, परीष्यति । पिपृतुं, पिपूरतात् पिपूरताम् पिपुरतु । पिपूहि, पिपूरतात् पिपूरतम् पिपूरतं । पिपराणि पिपराव पिपराम । लङ्ग्याह अपिपरिति । अपिपृतु इति स्थिते गुणे रपरत्वे ह्रङ्ग्यादिना तकारलोपे रेफस्य विसर्गः । अपिपरुरिति । अभ्यस्तत्वाद् जुस् । कृते ‘जुसि च’ इति गुणे रपरत्वम् । अपिपः अपिपूरताम् अपिपूरतं । अपिपूर्वं अपिपूर्यम् । केचिदिति । अन्ये आचार्या इत्यर्थः । ह्रस्वान्तत्वपक्षे ‘उदोष्य-’ इत्युत्वं नेति मत्वाह पिपृत इति । ह्रस्वान्तस्य अनिट्त्वान्न सिज्जलोप इति भावः । नन्वाचार्यान्तरसंमत ह्रस्वान्तत्वं कुतोऽस्माभिरादत्तव्यम् इत्यत आह पाणिनीयेति । पाणिनिसंमतदीर्घान्तत्वस्यैवाश्रयणे ‘तं रोदसी पिपृतम्’ इत्यादौ ‘उदोष्य-’ इत्युत्वापत्त्या ऋकारस्य ह्रस्वस्य श्रवणानापत्त्या तद्विषये छान्दसत्वमेव शरणमनुसरणीयं स्यादित्यर्थः । डु

तु सपूर्ण इति स्यात् । शृङ्ग्रां । शृ हिसायाम् । द विदारणे—इमौ क्रयादौ । पक्षे गुण इति । ‘ऋच्छत्यताम्’ । पप्रथुरिति । ह्रस्वपक्षे यण् । ननु ह्रस्वग्रहणमिह मास्तु, गुणानुवृत्त्या तस्यैव विकल्पोऽस्तु । तथा च यणादेशेन पप्रतुः श्वाश्रुतिरित्यादि सिध्यत्येव । गुणपक्षे तु पपरतुः शशरतुरित्याद्यपि सिध्यतीति चेत्, मैवम् । गुणाभावपक्षे ‘ऋत इद्धातोः’ इतीत्वप्रसङ्गात् । न चान्तरङ्गत्वाद्यनेव स्यादिति वाच्यम्, वाणादाङ्गस्य वलीयस्त्वात् । डुभृन् । ‘इवितः क्विन्’ । भृञि-

२४६६ भृञामित् । (७-४-७६) भृञ् माङ् ओहाङ् एपां त्रयाणामभ्यासस्य
इत्स्यात् श्लौ । विभर्ति विभृतः विभ्रति । विभृद्वे । श्लुवद्वावाद् द्वित्वेत्त्वे ।
विभरामास, वभार । वभर्थ । वभृव विभृहि । विभराणि अविभः अविभृताम्
अविभरुः । विभृयात् । भ्रियात् । भृपीष्ट । अभापीत् । अभृत । माङ्
१०८८ माने शब्दे च । २४६७ ई हल्यघोः । (६-४-११३) श्नाभ्यस्त-

भृञिति । अनिङ्यं निच्चादुभयपदी । श्लौ सति द्वित्वादौ विभर्तीत्यादि स्थितम् ।
भृञामित् । भृञामिति बहुवचनाद् भृञादीनामिति लभ्यते । 'अत्र लोपः—' इत्यतः
अभ्यासस्येति 'निजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यतः त्रयाणां श्वाविति चानुवर्तते, तदाह
भृञ् माङित्यादिना । विभ्रतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे यण् । विभर्पि विभृथः । विभर्मि
विभृवः । विभृमः । विभृते विभ्राते विभ्रते । विभृपे विभ्राथे—इति सिद्धवत्कृत्याह
विभृध्व इति । विभ्रे विभृवहं विभृमहे । श्लुवद्वावादिति । 'भीहोभृहुवाप्—' इत्यनेन
इति भावः । विभरामासोति । अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्ते भूभावां नेति भावः । वभारेति ।
श्वावित्यनुवृत्तेः 'भृञामित्' इति नेत्वम् । वभ्रतुः वभ्रुः इत्यपि ज्ञेयम् । 'कृष्टभृवृ—' इति
लिटि इण्निपेधः । यत्पि 'अचस्तास्वत्—' इति नित्यमिण्निपेधः, ऋदन्तत्वेन भारद्वाजमतेऽपि
निपेधात् तदाह वभर्थेति । वभ्रथुः वभ्र । वभार, वभर इति सिद्धवत्कृत्याह वभृवेति ।
क्रादित्वादिण्निपेध इति भावः । वभ्रे वभ्राते वभ्ररे । वभृपे वभ्राथे वभृद्वे । वभ्रे
वभृवहे वभृमहे । भर्ता । भरिष्यति, भरिष्यते । विभर्तु, विभृतात् विभृताम् विभ्रतु-इति
सिद्धवत्कृत्याह विभृहीति । हेरपित्त्वेन ङित्त्वाद् गुणनिपेध इति भावः । विभृतात् विभृतम्
विभृत इति सिद्धवत्कृत्याह विभराणीति । आटः पित्त्वेन ङित्त्वाभावात् गुणनिपेध इति
भावः । विभराव विभराम । लङ्ग्याह अविभरिति । अविभृत् इति स्थिते गुणे रपरत्वे
हलङ्ग्यादिलोपे रेफस्य विसर्ग इति भावः । अविभरुरिति । अभ्यस्तत्वाद् झेजुंस् 'जुसि च'
इति गुणः । अविभः अविभृतम् अविभृत । अविभरम् अविभृव अविभृम । अविभृत
अविभ्राताम् । अविभ्रत । अविभृयाः अविभ्रायाम् अविभृध्वम् । अविभ्रि अविभृवहि
अविभृमहि । आशीर्लिङ्ग्याह भ्रियादिति । 'रिङ् शयर्लिङ्क्षु' इति रिङ् । आत्मनेपदे
आशीर्लिङ्ग्याह भृपीष्टेति । 'उथ्र' इति कित्त्वान्न गुणः । अभापीदिति । अनिट्त्वान्न-
सिजलोपः । सिञ्चि वृद्धिः । रपरत्वमिति भावः । अभापीमित्यादि । आत्मनेपदे-
लुङ्ग्याह अभृतेति । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिञ्चो लोपः । अभृपातामित्यादि ।
माङ् मान इति । अनिट् । ङित्त्वादात्मनेपदी । श्लौ द्वित्वे 'भृञामित्' इति अभ्यासस्य
इत्त्वे मि मा ते इति स्थिते । ई हल्यघोः । ई इति लुप्तप्रथमाकम् ।
'श्नाभ्यस्तयोरान्तः' इत्यनुवर्तते । 'गमहन—' इत्यतः विहतीति 'अत उत्सावर्धधातुके'

मम् । भृञामित् । निजां त्रयाणामित्यतोऽनुवर्तनादाह एपां त्रयाणामिति ।
केचित्तु कपिञ्जलाविकरणन्यायेन त्रयाणामिति लभ्यत इत्याहुः । त्रयाणां किम्,
जहाति, श्लौ किम्, वभार । ई हल्यघोः । श्नाभ्यस्तयोरिति । लुनीते ।

योरात् ईत्स्यात्सार्वधातुके किङ्कति हलि, न तु घुसंज्ञकस्य । मिमीते । 'श्नाभ्यस्तयोः-'
(सू० २४८३) इत्याल्लोपः । मिमाते । मिमते । प्रण्यमास्त । ओ हाङ् १०८६ गतौ ।
जिहीते जिहाते जिहते । जहे । हाता । हास्यते । ओ हाक् १०९० त्यागे । परस्मैपदी ।
जहाति । २४६८ जहातेश्च । (६-४-११६) इत्स्याद्वा हलादौ किङ्कति सार्वधातुके । पक्षे
ईत्त्वम् । जहितः, जहीतः । जहति । जहौ । जहितात् । २४६९ आ च हौ । (६-४-११७)
जहातेहौ परे आस्याच्चादिदोतौ । जहाहि, जहिहि, जहीहि । अजहात् । अजहुः । अजहाः ।

इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते, तदाह श्नाभ्यस्तयोरित्यादिना । आल्लोप इति ।
अजादौ किङ्कति सार्वधातुके इति शेषः । मिमते इति । अभ्यस्तत्वाददादेशः । मिमीषे
मिमाधे मिमीध्वे । मिमे मिमीवहे मिमीमहे । ममे ममाते ममिरे । ममिषे ममाधे ममिध्वे ।
ममे ममिवहे ममिमहे । माता । मास्यते । मिमीताम् मिमाताम् मिमताम् । मिमीष्व
मिमाथाम् मिमीष्वम् । मिमै मिमावहे मिमामहे । अमिमीत अमिमाताम् अमिमत् ।
अमिमिमायाः अमिमाथाम् अमिमीध्वम् । अमिमि अमिमिवहि अमिमिमहि । मिमीत मिमीया-
ताम् मिमीरत् । मिमीथाः मिमीयाथाम् मिमीध्वम् । मिमीय मिमीवहि मिमीमहि ।
मासीष्ट । अमास्त अमासाताम् । अमासत् । अमास्याः अमासाथाम् अमाध्वम् । अमासि
अमास्वहि अमास्महि । अमास्यत । ओ हाङ् गताविति । अनिट् । डित्त्वादात्मनेपदी ।
'भृगामित्' इति इत्त्वम् । माङ्धातुवद्रूपाणि । अभ्यासे चुत्वं विशेषः, तदाह जिहीते इत्यादि ।
इति भृगदायध्नयो गताः । ओ हाक् त्याग इति । अनिट् । ओकारः ककारश्च इत् ।
जहातीति । श्रौ द्वित्वे अभ्यासचुत्वमिति भावः । तसादौ 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इति नित्य-
मोत्त्वे प्राप्ते जहातेश्च । 'इहिरिद्रस्य' इत्यत इदिति 'भियोऽन्यतरस्याम्' इत्यतः अन्यतर-
स्यामिति चानुवर्तते । 'गमहन-' इत्यतः किङ्कतीति, 'अत उत्सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुके
इति 'ई हल्यघोः' इत्यतो हलीति च इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति इत्स्याद्वेति । जहतीति ।
अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्नाभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोपः । जहाविति । जहतुः जहुः । जहिथ जहाथ
जहथ्रुः जह । जहौ जहिथ जहिम । हाता । हास्यति । जहितादिति । जहिताम्, जहीताम्
जहतु । आ च हौ । आ इति लुप्तप्रथमाकम् । जहातेरिति । 'जहातेश्च' इत्यतस्तदनुवृत्ते-
रिति भावः । चादिदीताविति । 'इहिरिद्रस्य' इत्यत 'ई हल्यघोः' इत्यतश्च तयारिह
चकारेणानुकर्पादिति भावः । जहितात्, जहीतात् जहितम् जहीतम् जहित,
जहीत । जहानि जहावः जहाम । लङ्धाह अजहादिति । अजहिताम्, अजहीताम्
अजहुः । अजहा इति । अजहितम्, अजहीतम् अजहित, अजहीत ।

पुनीते । किङ्कतीति किम्, लुनाति । अघोः किम्, घतः । दत्तः । मिमीत इति ।
'बुमास्था-' इतीत्वमिह न प्रवर्तते, तत्रार्धधातुक इत्यनुवृत्तेः । अन्यथा मातः, माथः,
गाते, गासे - इत्यादावतिप्रसङ्गात् । अत एव काशिकायामुक्तमार्धधातुक इत्यधिकारो
न ल्यपीति योगं यावदिति । जहातेश्च । किङ्कतीति किम्, जहाति । सार्वधातुके

२५०० लोपो यि । (६-४-११८) जहातेरालोपः स्याद्यादौ सार्वधातुके । जहात् । 'एलिङि' (सू० २३७४) हेयात् । अहासीत् । डु दाब् १०६१ दाने । प्रणिददाति । दत्तः । ददति । दत्ते । ददौ । 'ध्वसोः-' (सू० २४७१) इत्येत्त्वाम्यासलोपौ । देहि । अददात् अदत्ताम् अददुः । दद्यात् । देयात् । अदात् अदाताम् अदुः । अदित । डु धाब् १०९२ धारणपोषणयोः । 'दानेऽपि' इत्येके । प्रणिदधाति । २५०१ दधस्तथोश्च । (८-२-३८) द्विरुक्तस्य ज्ञपन्तस्य

अजहाम् अजहिव, अजहीव अजहिम, अजहीम । लोपो यि । 'जहातेश्च' इत्यतो जहातेरिति, 'श्नाभ्यस्तयोरित्' इत्यत आत् इति, 'अत् उत्सार्वधातुके इत्यतः सार्वधातुके इति चानुवर्तते । यि इति सप्तम्यन्तं सार्वधातुकविशेषणम् । तदादिबिधिः, तदाह जहातेरित्यादिना । 'जहातेश्च' इत्यस्यापवादः । आशीलिङ्याह एलिङीति । अहासीदिति । 'यमरम्-' इति सगिटौ । अहास्यत् । डु दाब् । उभयपदी अनिट् । प्रणिददातीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । दत्त इति । ददा तस् इति स्थिते अघोरिति पर्युदासादीत्त्वाभावे 'श्राभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोपः । ददतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे 'श्राभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोप इति भावः । ददासि दत्थः दत्थ । ददामि दद्वः दद्वः । ददाते ददते । दत्से ददाथे ददध्वे । ददे दद्वहे दद्वहे । ददौ इति । ददनुः ददुः । ददिय, ददाथ ददधुः दद । ददौ ददिव ददिम । ददे ददाते ददिरे । ददिषे ददाथे ददिष्वे । ददे ददिवहे ददिमहे । दाता । दास्यति, दास्यते । ददानु, दत्ताम् ददनु । इति सिद्धवत्कृत्य देहि इत्यत्राह ध्वसोरिति । दत्तात् दत्तम् दत्त । ददानि ददाव ददाम । दत्ताम् ददाताम् ददताम् । दत्स्व ददाथाम् ददध्वम् । ददै ददावहे ददामहे । लङ्याह अदादिति । अददुरिति । अभ्यस्तत्वाद् जुस् । अददाः अदत्तम् अदत्त । अददाम् अदद्व अदद्व । विविलिङ्याह दद्यादिति । 'श्राभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोपः । आशीलिङि तु 'एलिङि' इत्येत्त्वमभिप्रेत्याह देयादिति । दासीष्ट । लुङ्याह अदादिति । 'गातिस्था-' इति सिचो लुगिति भावः । अदाः अदातम् अदात । अदाम् अदाव अदाम । लुङ्यात्मनेपदे आह अदितेति । अदा स् त इति स्थिते 'स्थाध्वोरित्' इति दाधातोर्नन्त्यस्य इकारः सिचः कित्त्वं च । कित्त्वान्न गुणः । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोप इति भावः, अदिपाताम् अदिपत् । अदिषाः अदिपाथाम् अदिध्वम् । अदिषि अदिष्वहि अदिष्महि । अदास्यत्, अदास्यत् । डु धाब् । कित्वादुभयपदी । अनिट् । प्रणिदधातीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । तसि श्लौ द्वित्वे अभ्यासजद्वित्वे 'श्राभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोपे दध् तस् इति स्थिते दधस्तथोश्च । धाधातोः कृतद्वित्वस्य दधा इत्यस्य दधः इति पष्ठ्यन्तम् । 'एकाचो वशः-' इत्यतो ज्ञपन्तस्य वशो भष् इत्यनुवर्तते । त थ् अनयोर्द्वन्द्वात्

किम्, हीयते । चादिदीताविति । अत एव भट्टिः प्रायुङ्क्त—'जहिहि जहीहि जहाहि रामभार्याम्' इति । लोपो यि । सार्वेति किम्, हेयात् । प्रणिददातीति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । दत्त इति । 'श्राभ्यस्तयोः-' इत्यालोपः । अघोरित्युक्तत्वा-

धाव्धातोर्वशो भष् स्यात्तथयोः परयोः स्ध्वोश्च परतः । 'वचनसामर्थ्यादाल्लोपो न स्यात्' इति वामनमाधवौ । वस्तुतस्तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' । घत्तः दधति । घत्थः दध । दध्वः दध्मः । घत्ते । घत्से । घदध्वे । घेहि । अधित ।

अथ त्रयः स्वरितेतः । णिजिर् १०९३ शौचपोपणयोः । २५०२ निजं त्रयाणां गुणः श्लौ । (७-४-६५) णिजिर् विजिर् विष्णु एषामभ्यासि गुणः स्याच्छ्लौ । नेनेक्ति नेनित्कः नेनिजति । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेतु ।

सप्तमीद्विवचनम् । तकारादकार उच्चारणार्थः । तकारथकारयोरिति लभ्यते । चकारात् स्ध्वोरिति समुच्चीयते । सकारे व्वशब्दे चेति लभ्यते तदाह द्विरुक्तस्येत्यादिना । तथा च अभ्यासे दकारस्य घकारपरकत्वात् । 'ननु श्राम्यस्तयोः-' इत्याल्लोपस्य 'अचः परस्मिन्-' इति स्थानिवत्त्वान्न तकारपरकत्वम्, नापि क्षपन्तत्वमित्यत आह वचनसामर्थ्यादिति । वस्तु तस्त्विति । भष्भावस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादेव तस्मिन् कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वाप्रसक्तत्वेन वचनसामर्थ्याश्रयणक्लेशो वृथेति भावः । घत्त इति । घस्य चत्वेन त इति भावः । दधतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशे 'श्राम्यस्तयोः-' इत्याल्लोपः । धत्थ इति । यकारस्य कत्वाद् भष् । धत्थ । दधामि । दध्व इति । परनिमित्ताभावान्न भष् । दध्मः । धत्ते इति दधाते दधते । धत्से इति । सकारपरकत्वाद्भूषिति भावः । दधाथे । धदध्वे इति । ध्वे इति स्थिते ध्वशब्दपरकत्वाद्भूषिति भावः । दधे दध्वहे दध्महे । दधौ । दधे । धात धास्यति, धास्यते । दधातु, धत्तात् धत्ताम् दधतु । धेहीति । 'ध्वसांः-' इत्येत्त्वाम्भ्यासलोपविति भावः । धत्तात् धत्तम् धत्त । दधानि दधाव दधाम । धत्ताम् दधाताम् दधताम् । धत्त दधाथाम् धदध्वम् । धधै दधावहे दधामहे । अदधात्, अधत्त । दध्यात्, दधीत । धेया धासीष्ट । अधात् । अधितेति । 'स्थाध्वोरिन्व' इति इत्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो ल इति भावः । अधास्यत्, अधास्यत । णिजिर् । धातुः, अनिङ्यं णोपदेश इरित् । इकार प्रत्येकमिच्चाभावान्न तुम् । इकारस्य स्वरितत्वप्रतिज्ञाबलादात्मने फले आत्मनेपदं भवत्येव तस्मादयमप्युभयपदी । एवं विजिरपि ज्ञेयः । निजां त्रयाणाम् । निजामिति बहुवचनात् दोनां ग्रहणम् । 'अत्र लोपः-' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह णिजिर् इत्यादिन नेनेक्तीति । श्लौ द्वित्वे हलादिशेषे उत्तरखण्डस्य तिपमाश्रित्य गुणे पूर्वखण्डस्यानेन गुणे कुत्वमिति भावः । अभ्यस्तत्वाददादेशं मत्वाह नेनिजतीति । नेनेक्षि नेनि नेनिकथ । नेनेज्म नेनिज्वः नेनिज्मः । नेनित्के नेनिजाते नेनिजते । नेनिक्षे नेनिक नेनिकध्वे । नेनिजे नेनिज्वहे नेनिज्महे । निनेज निनिजतुः निनिजुः । निनेजिथ निनिज

दीत्वं तु न । अदादिति । 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् । दधस्तथोऽदध इति कृतद्विवचनाभ्यासकार्यो धावेव गृह्यते न तु दध धारण इत्यर्थानि व्याचष्टे द्विरुक्तस्येति । भपन्तस्य किम् दधाति । नन्वेवं घत्ते इत्यादावपि स्यादालोपस्य स्थानिवत्त्वेनाज्ञशान्तत्वादत आह वचनसामर्थ्यादिति

नेनिग्वि । २५०३ नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके । (७-३-८७) लघूपवगुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् अनेनित्ताम् अनेनिजुः । अनेनिज्यात् । निज्यात् । अनिजत्, अनै-
क्षीत्, अनित् । विजिर् १०९४ पृथग्भावे । वेवेक्ति, वेवित्ते । विवेजिय । अत्र 'विज इट्'
(सू० २५३६) इति डित्त्वं न, 'ओ विजी' इत्यस्यैव तत्र ग्रहणात् । 'णिजिविजी' रुधादावपि ।
विण्लृ १०९५ व्याप्तौ । वेवेष्टि, वेविष्टे । लृदित्त्वादङ्, अविपत् । तडि क्सः । अजादौ
'क्सस्याचि' (सू० २३३७) इत्यल्लोपः । अविक्षत अविज्ञाताम् अविक्षन्त ।

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनश्चान्दसाश्च । घृ १०९६ क्षरणदीप्तयोः ।
'जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' । 'भृजामित्' (सू० २४९६) । 'बहुलं छन्दसि'

निनिज । निनेज निनिजिव निनिजिम । निनिजे निनिजाते निनिजिरे । निनिजिपे निनिजाये निनि-
जिध्वे । निनिजे निनिजिवहं निनिजिमहे । नेक्ता । नेक्ष्यति । नेनेक्नु, नेनित्तात् नेनित्ताम्
नेनिजत् । नेनिग्धीति । अपित्त्वेन डित्त्वान्न गुणः । हेर्धिः । नेनित्तात् नेनित्ताम् नेनित् ।
'आहुतमस्य-' इति पित्त्वेन अडित्त्वान्नलघूपवगुणे प्राप्ते नाभ्यस्तस्याचि । 'मिदेगुणः' इत्यतो
गुण इति 'पुगन्त-' इत्यतो लघूपवस्येति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति लघूपवगुणो
न स्यादिति । नेनिजानीति । नेनिजाव नेनिजाम । नेनित्ताम् नेनिजाताम् नेनिजताम् ।
नेनिक्ष्व नेनिजायाम् नेनिग्ध्वम् । नेनिजै नेनिजावहै नेनिजामहै । लङि परस्मैपदे आह अने-
नेगिति । अनेनिजुरिति । अभ्यस्तत्वाज्जुसिति भावः । अनेनेक् अनेनित्ताम् अनेनित् ।
अनेनिजम् । 'नाभ्यस्तस्य-' इति न गुणः । अनेनिज्व अनेनिजम् । निक्षीष्ट । लुङ्याह अनि-
जदिति । ईरित्त्वादङिति भावः । अनित्तेति । 'झलो झलि' इति सिज्जलोपः । अनिक्षाताम्
इत्यादि । विजिरपि णिजिवत् । अत्रेति । थलि इट् पक्षे 'विज इट्' इति विहितं डित्त्वं
नेत्यर्थः । अतो न गुणनिपेव इति भावः । ओ विजी इत्यस्यैवेति । व्याख्यानादिति भावः ।
रुधादावपीति । ततश्च 'रुधादिभ्यः श्रम्' इति श्रम्बिकरणावपि ताविति भावः । चिप्लु
व्याप्तौ इति । लवित्, उभयपदी, अनिट् । णिजेरिव रूपाणि । वेवेष्टीति । षट्त्वेन तकारस्य
टः । सिपि 'पढाः-' इति षस्य कत्वम् । वेवेक्षि वेविष्टः । वेविङ्ठि । अविपदिति । लृदि-
त्त्वादङिति भावः । तडि क्स इति । 'शल इगुपवान्-' इत्यनेनेति भावः । आगणान्ता-
दिति । जुहोत्यादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । घृवानुरनिट् । तिपि श्रौ द्वित्वे अभ्यासकार्ये गुणे
रपरत्वे जघति । जघृत्तः जघ्रति । 'जघर्म्यग्निं हविषा घृतेन' इति बहुवृचमन्त्रपाठः 'जिघ-
र्म्यग्निं मनसा घृतेन' इति तैत्तिरीयपाठः । अत्र इत्त्वमभ्यासस्याह भृजामिदिति । ननु तत्र
त्रयाणामेव ग्रहणमित्यत आह बहुलमिति । इत्त्वं छान्दसमिति भावः । जघार जघृतुः ।
जघर्थ । जघ्र । जघ्रिव । घरिष्यति । जघर्तुं, जघृतात् जघ्रतु । जघृहि । जघराणि ।

निजाम् । थाविति किम्, निनेज । नाभ्यस्तस्य । अभ्यस्तस्य किम्, द्वेपाणि । अचि
किम्, वेवेष्टि । विद्ग्रहणम् 'उतो वृद्धिलुंकि हलि' इत्युत्तरार्थम् सार्वेति किम्, निनेज ।

(सू० ३५९८) इतीत्वम् । ह्र १०९७ प्रसह्यकरणे । 'अयं सुवोऽभिजिहर्ति होमान्' । ऋ १०९८ स्र १०९९ गतौ । 'बहुलं छन्दसि' (सू० ३५९८) इत्येव सिद्धे 'अतिपिपत्योश्च' (सू० २४९३) इतीत्वविधानादयं भाषायामपि । 'अभ्यासस्यासवर्णे' (सू० २२९०) इतीयङ् । इयति इयूतः इयूति । आर आरतुः । 'इडत्यति-' (सू० २३८४) इति नित्यमिट् । आरिथ । अर्ता । अरिष्यति । इयराणि । ऐयः ऐयूताम् ऐयूरुः । इयूयात् । अर्यात् आरत् । ससति । भस

अजघः अजघृताम् अजघरुः । अजघरम् अजघृव । जघृयात् । प्रियात् । अघार्षीत् । अवरि-
ष्यत् । ह्र प्रसह्यकरण इति । घृघातुवद्रूपाणि । अयं सुवो अभिजिहर्ति होमानिति ।
सुवे साद्यमाने याजमानो मन्त्रः । अत्रापि अभ्यासस्य इत्त्वं छान्दसमिति भावः । ऋ स्र
गताविति । इमावनिटौ । तत्र ऋधातोः छान्दसत्वेऽपि लोकेऽपि क्वचित् प्रयोग समर्थयति
बहुलमिति । 'भृवामित्' 'अतिपिपत्योश्च' 'बहुलं छन्दसि' इति सूत्रस्थितिः । तत्र बहुलं छन्द-
सीत्येव ऋधातोः इत्त्वसिद्धेः 'अतिपिपत्योश्च' इत्यतिग्रहणाज्जोकेऽपि ऋधातोः शुबिकरणस्य
प्रयोगो विज्ञायत इत्यर्थः । एतच्चात्रैव सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । अत एव भाष्यात् शुबिकरण-
स्यैव ऋधातोः 'अतिपिपत्योश्च' इत्यत्र ग्रहणम् । पिपतिसाहचर्याच्च, श्वावित्यस्य अभ्यासग्रह-
णस्य चानुवृत्तेश्चेत्यलम् । अभ्यासस्यासवर्णे इति । शपः शौ ऋ ति इति स्थिते द्वित्वे
उरदत्त्वं बाधित्वा 'अतिपिपत्योश्च' इत्यभ्यासऋकारस्य इत्त्वे रपरत्वे ह्लादिशेषे उत्तरखण्डस्य
ऋकारस्य गुणे रपरत्वे इ अर् ति इति स्थिते 'अभ्यासस्यासवर्णे' इति इयङि इयति इति
रूपमित्यर्थः । इयत्त इति । पूर्ववदेव द्वित्वादि । तसः अपित्त्वेन डित्त्वाद् गुणनिषेध इति
भावः । इयूतीति । पूर्ववदेव द्वित्वादि । अभ्यस्तत्त्वादवादेशः । डित्त्वान्न गुणः । उत्तरखण्डस्य
ऋकारस्य यण् रेफ इति भावः । इयषि इयूथः । इयमि इयूवः इयूमः । लिट्याह आरेति ।
थलि 'अचस्तास्वतु-' इति 'ऋतो भारद्वाजस्य' इति नित्यमिष्णिषेवे प्राप्त आह इडत्यतीति
नित्यमिडिति । आरिथ । आरिम । अर्तेति । अनिट्त्वादिति भावः । अरिष्यतीति ।
'ऋद्धनोः स्ये' इति इडिति भावः । इयर्तु, इयूतात् इयूताम् इयूतु । इयूहि इयूतात् इयूतम् इयूत ।
इयराणीति । आटः पित्त्वेन अडित्त्वान्न गुणनिषेध इति भावः । इयराव इयराम । लक्ष्याह
ऐय इति । शौ ऋ त् इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासस्य इत्त्वे रपरत्वे ह्लादिशेषे इयङि उत्तर-
खण्डस्य गुणे रपरत्वे च हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे इयः इति स्थिते आटि वृद्धौ
ऐयः इति रूपमिति भावः । न च लावस्थायामडिति पक्षे आटि वृद्धौ रपरत्वे आर्
त् इति स्थिते द्वित्वे ह्लादिशेषे सवर्णदीर्घे हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे आः इति
स्यादिति शङ्क्यम्, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योर्गेऽपि' इति बहुलग्रहणेनात्र लावस्थायामाङि-

बहुलं छन्दसीतीत्वमिति । एतच्च पूर्वोक्तान्वयि । इयतीति । अभ्यासस्य
इयङ्, अभ्यासादुत्तरस्य तु गुणः । इयतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । अर्या-
दिति । 'गुणोर्जति-' इति गुणः । आरदिति । 'सतिशास्ति-' इत्यङि 'ऋह-

११०० भर्त्सनदीप्त्योः । वभस्ति । 'वसिभसोर्हलि च' (३५५०) इत्युप-
धालोपः । 'झलो झलि' (सू० २२८१) इति सलोपः । वव्वः । वप्सति ।
कि ११०१ ज्ञाने । चिकेति । तुर ११०२ त्वरणे । तुतोति तुतूर्तः तुनुरति ।
विष ११०३ शब्दे । दिवेष्टि दिविष्टः । घन ११०४ घान्ये । दधन्ति दधन्तः

त्यस्यानाथ्यणादित्याहुः । ऐयरुरिति । ऐयः ऐयृतम् एयृत । ऐयरम् ऐयव ऐयम ।
विधिलिङ्याह इयूयादिति । यासुटो डिच्वाद् गुणनिपेव इति भावः । इयूयाताम् इत्यादि ।
आशीलिङ्याह अर्यादिति । 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इति दीर्घः प्राप्तः । तं वाधित्वा
'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् प्राप्तः । तं वाधित्वा 'गुणोर्जितसंयोगाद्योः' इति गुण इति
भावः । छुङ्याह आरदिति । 'सतिशास्त्र्यातिभ्यश्च' इत्यङि 'ऋट्शोडि-' इति गुण इति
भावः । आरिण्यत् । तदेवम् ऋधातुं निष्पद्यति ससर्तीति । ससृतः सस्रति इत्यादि
गुणम् । ससार । ससर्थं सस्रव । सर्ता । सरिण्यति । ससर्तुं । अससः अससृताम् अससरुः ।
स्रयात् । स्रियात् । असरत् । भस भर्त्सनेति । अयं सेट् । वभस्तीति । श्रौ भसूति
इति स्थिते द्वित्वे अभ्यासजश्त्वमिति भावः । वभस् तस् इति स्थिते आह वसिभसो-
रेति । 'वसिभसोर्हलि च' इत्यस्यायमर्थः-छन्दसि अनयोरुपधाया लोपः स्याद् हलादावजादौ
व विङिति परे इति । तथा च वभस् तस् इत्यत्र उपधालोपे 'झलो झलि' इति सकारलोपे
तकारस्य 'झपस्तथोः-' इति घत्वे भकारस्य जश्त्वमिति भावः । वप्सतीति । अम्यस्त-
ःवाददादेशे वभस् अति इति स्थिते 'वसिभसोः-' इत्युपधालोपे भकारस्य चत्वंमिति भावः ।
वभस्सि वव्वः वव्व । वभस्मि वप्स्वः वप्समः । वभास वप्सतुः वप्सुः । वभसिथ वप्सथुः
वप्स । वभास, वभस वप्सिव वप्सिम । भसिता । भसिष्यति । वभस्तु, वव्वाम् वप्सतु ।
वव्वि, वव्व्वात् वव्वम् वव्व । वभसानि वभसाव वभसाम् । अवभः अवव्वाम् अवप्सुः ।
अवभः अवव्वम् अवव्व अत्रप्सम् अवप्स्व अवप्सम् । वप्स्यात् । भस्यात् । अभासीत्, अभसीत् ।
अभसिष्यत् । कि ज्ञाने । चिकेतीति । किधातोस्तिपि श्रौ द्वित्वे अभ्यासचुत्वे उत्तर-
खण्डस्य गुण इति भावः । चिकितः चिकयति । चिकेषि चिकियः चिकिथ । चिकेमि चिकिवः
चिकिमः । चिकाय चिकयतुः चिक्युः । चिकयिथ, चिकेथ । चिकियव । केता । केप्यति ।
चिकेतु, चिकितात् । चिकिताम् चिकयतु । चिकिहि । चिकयानि । अचिकेतु अचिकिताम्
अचिकयुः । अचिकेः । अचिकयम् अचिकिव । चिकियात् । कीयात् । अकैपीत् । अकेष्यत् ।
तुर त्वरण इति । तुतूर्त इति । 'हलि च' इति दीर्घः । तुतोषि तुतूर्थः तुतूर्थं । तुतोमि
तुतूर्वः । तुतोर । तुतुरतुः । तुतोरिथ । तुतुरिव । तोरिता । तोरिष्यति । तुतोर्तु, तुतूर्तात्
तुतूर्ताम् तुतुरतु । तुतूर्ह । तुतुराणि । अतुतोः अतुतूर्ताम् अतुतुरुः । अतुतोः । अतुतोरम्
अतुतूर्व । तुतूर्यात् । तूर्यात् । अतोरीत् । अतोरिष्यत् । धिष शब्दे सेट् । दिवेष्टीति ।
श्रौ द्वित्वादौ लघूपधगुणे तकारस्य ष्त्वमिति भावः । दिविषति । दिवेष्टि
शोडि-' इति गुणः । वव्व इति । तसस्तकारस्य 'झपस्तथोः-' इति घत्वम् ।

दधनति । जन ११०५ जनने । जजन्ति । २५०४ जनसनखनां सञ्ज्मलोः ।
(६—४—४२) एषामाकारोऽन्तादेशः स्याज्जलादौ सनि झलादौ किङिति च ।
जजातः जज्ञति । जजंसि । जजान । जजायात्, जजन्यात् । जायात्, जन्यात् ।

दिधिष्ठः । दिधेष्मि दिधिष्वः । दिधेप दिधिषतुः । दिधेपिथ । दिधिषिव । धेषिता । धेषिष्यति ।
दिधेष्टु, दिधिष्ठात् । दिधिषतु । दिधिङ्ठि । दिधिषाणि । अदिधेष्ट् अदिधिष्ठाम् अदिधिषुः ।
अदिधिषम् अदिधिष्व । दिधिष्यात् । धिष्यात् । अघेषीत् । अघेषिष्यत् । धन धान्य इति ।
धान्यार्जन इत्यर्थः । दधन्त इति । क्षमूष् सहने इति धातोः चक्षंसे इतिवद् 'अनुना-
सिकस्य क्व-' इति न दीर्घः । दधंस दधन्थः । दधन्मि दधन्वः दधन्मः । दधान दधन्तुः ।
दधनिथ । दधनिव । धनिता । धनिष्यति । दधन्तु, दधन्तात् दधन्ताम् दधन्तु । दधंहि दधानिनि
अदधन् अदधन्ताम् अदधन्तुः अदधन् अदधन्तम् अदधन्त । अदधनम् अदधन्व अदधन्म ।
दधन्यात् । धन्यात् । अधानीत्, अधनीत् अधनिष्यत् । जन जनन इति । उत्पत्तौ
अकर्मकः । उत्पादने सकर्मकः । जनसन । 'विङ्दन्तेः-' इत्यत आदित्यनुवर्तते । तदाह
एषामाकारोऽन्तादेश इति । सन् झल् इत्यनयोः द्वन्द्वात् सप्तमीद्विवचनम् । सनि झलि
चेति लभ्यते । 'अनुदात्तोपदेशः-' इत्यतो झलि किङ्तीत्यनुवर्तते । तत्र झलीत्यनुवृत्तेन सन्
विशेष्यते । तदादिविधिः । झलादौ सनीति लभ्यते । किङ्तीत्यनुवृत्तं तु एतत्सूत्रस्थेन झला
विशेष्यते । तदादिविधिः । झलादौ किङ्तीति लभ्यते । तथा च झलादौ सनीति
झलादौ किङ्तीति च परनिमित्तद्वयं लब्धम्, तदाह झलादौ सनि झलादौ किङ्तीति
चेति । सन्विशेषणं झलादाविति किम् ? जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । अथ
किङ्तीतिङ्ङिर्विशेषणस्य प्रयोजनमाह जज्ञतीति । जन्तु अति इति स्थिते अतेङित्वेऽपि
झलादित्वाभावादात्त्वाभावे 'गमहन-' इत्युपधालोपे नकारस्य ह्रस्वत्वेन अकार इति भावः ।
'जनसनखनां सन्-' इत्याश्रित्य योगविभागेन उक्तार्थसिद्धिं चाश्रित्य झल्ग्रहणं त्वत्र सूत्रे
प्रत्याख्यातं भाष्ये । जजंसीति । 'नश्च-' इत्यनुस्वारः जजाथः जजाथ । जजन्मि जजन्वः
जजन्मः । जजानेति । जज्ञतुः । सेडयम् । जजनियः जज्ञथुः । जज्ञिव । जनिता । जनिष्यति
जजन्तु, जजातात् । जजार्हि । जजनानि । अजजन् अजजाताम् अजज्जुः । अजजेनम् अजजन्व ।
विधिलिङि 'धे विभापा' इति मत्वाह जजायात् जजन्यात्, इति । अजनीत्,
अजानीत् । अजनिष्यत् । गा स्तुतौ । देवान् जिगातीति । 'भुजामित्' इत्यत्र 'बहुलं
ङ्ङसि' इति वचनादभ्यासस्य इत्त्वमिति भावः । जिगीत इति । 'ई हल्यघोः' इति

तुत्तु इति । 'हलि च' इति दीर्घः । धन धान्ये धान्यार्जन इत्यर्थः । दधन्त
इति । द्धान्सत्वाद् 'अनुनासिकस्य-' इति नेह दीर्घ इत्याहुः । जनसनखनाम् ।
जन जनने, जनी प्रादुर्भावे इत्युभयोरपि ग्रहणम् । झलादौ सनि सिपासति ।
जज्ञतीति । 'गमहन-' इत्युपधालोपः । जजायादिति । 'धे विभापा' इति वा

गा ११०६ स्तुतौ । 'देवाङ्गिगति मुन्युः' । जिगीतः जिगति ।

॥ इति तिङन्तेषु जुहोत्यादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्तेदिवादिप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

दिवु ११०७ क्रीडाविजिगीपाव्यवहारव्युत्तिस्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु ।
 जृपन्ताः परस्मैपदिनः । २५०५ दिवादिभ्यः श्यन् । (३—१—६९)
 शपोऽपवादः । 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः । दीव्यति । दिदेव । देविता ।
 देविष्यति । दीव्यतु । अदीव्यत् । दीव्येत् । दीव्यात् । अदेवीत् । अदेविष्यत् ।
 पिबु ११०८ तन्तुसन्ताने । परिपीव्यति । परिपिपेव । न्यपेवीत्, न्यसेवीत् ।

ईत्त्वम् । जिगतीति । अभ्यस्तत्वाददादेशे 'इनाभ्यस्तयोः—' इत्याल्लोपः । जिगासि जिगीयः
 जिगीय । जिगामि जिगोवः । जगौ जगतुः । जगिथ, जगाथ । जगिव । गाता । गास्यति ।
 जिगातु, जिगीतात् जिगीताम् जगितु । जिगीहि । जिगानि । अजिगात् अजिगीताम् अजिगुः ।
 अजिगाः । अजिगाम् अजिगीव । जिगीयात् । आशिपि गेयात् । अगासीत् । अगास्यत् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
 वालमनोरमाख्यायां श्रुतिकरणं समाप्तम् ।

अथ व्यन्विकरणधातवो निरूप्यन्ते । दिवु क्रीडेति । उद्विदयम् । तेन क्त्वायामिङ्-
 विकल्पः । निष्ठायां च नेट् । भृपन्ता इति । जृप् जृप् वयोहानौ इत्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः ।
 दिवादिभ्यः श्यनिति । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीति 'सार्ववातुके यक्' इत्यतः सार्ववातुके
 इति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्याह-शपोऽपवाद इति । शकारनकारावितौ । दिव् य इति स्थिते
 आह हलि चेति दीर्घ इति । श्यनः अपित्वेन ङित्वान्न गुण इति भावः । दीव्यतः ।
 दीव्यन्ति इत्यादि सुगमम् । दिदेवेति । दिदिवतुः । दिदेविथ । दिदिविव । सेट्त्वं
 सूचयति देवितेति । पिबुवानुरपि सेट्, पोपदेशः, दिबुवानुवत् । परिपीव्यतीति । 'परि-
 निविभ्यः सेव—' इति पत्वमिति भावः । परिपिपेवेति । स्यादिष्वेवाभ्यासस्य इति नियमस्तु
 आत्वम् । एवं जायादित्यत्रापि । जिगातीति । 'बहुलं छन्दसि' इति इत्वम् ।
 इति तत्त्वबोधिण्यां जुहोत्यादिप्रकरणम् ।

दिवु क्रीडा । उद्विकरणं क्त्वायामिङ्विकल्पार्थं निष्ठायामनिङर्थं च ।
 देवित्वा । ब्रूत्वा । द्यूतम् । क्रीडायाम्, दीव्यन्ति माणवकाः । विजिगीषायाम्, शत्रु-

सिबु ११०९ गतिशोषणयोः । छिबु १११० निरसने । केचिदिहेमं न पठन्ति । ण्सु ११११
 अदने । 'आदने' इत्येके । 'अदशने' इत्यपरे । सुष्णोस । ण्सु १११२ निरसने । स्तस्यति ।
 सस्नास । क्सु १११३ ह्वरणदीप्योः । ह्वरणं कौटिल्यम् । चक्नास । व्युष १११४ दाहे ।
 बुव्योष । प्लुष १११५ च । नृती १११६ गात्रविक्षेपे । नृत्यति । ननर्त । २५०६ सेऽ
 सिचि कृतचृतछृदन्तुतः । (७—२—५७) एभ्यः परस्य सिजिभ्रस्त्रस्य सादेराधं
 घातुकस्य इङ्वा स्यात् । नर्तिष्यति, नत्स्यति । नृत्येत् नृत्यात् । अनर्तीत् । त्रसी १११७
 उद्वेगे । 'वा भ्राश--' (सू० २३२१) इति इयन्वा । त्रस्यति, त्रसति । त्रसतुः
 तत्रसतुः । कुथ १११८ पूतीभावे । पूतीभावो दौर्गन्ध्यम् । पुथ १११९ हिंसा
 याम् । गुथ ११२० परिवेष्टने । क्षिप् ११२१ प्रेरणे क्षिप्यति । क्षेप्ता । पुष् ११२२
 विकसने । पुष्यति । पुपुष्प । तिम ११२३ ष्टिम ११२४ ष्टीम ११२५

न, तत्र प्राक्सितादित्यनुवृत्तेरिति भावः । 'सिवादीनां वाङ्मयायेऽपि' इति मत्वाह न्यपेवी
 न्यसेवीदिति । सिबुवातुस्तु रेफवान् । छिबु निरसन इति । 'सुब्वातुछिबुष्वक्तीनाम
 इति न सत्वम् । छीव्यति इत्यादि सुगमम् । आर्धघातुकेषु तु शब्दिकरणस्य छिबुवातुवद्रूपाणि
 ण्सुधातुश्च पोपदेशः । नृती गात्रेति । 'धीदितः--' इत्याद्यर्थं सेडयम् । सेऽसिचि ।
 असिचि इति च्छेदः । सप्तमी पठ्यर्थे । कृत चृत छृत तृद एषां समाहारद्वन्द्वात् पञ्चमी
 'उदितो वा' इत्यतो वेति आर्धघातुकस्येति चानुवर्तते । तदाह एभ्य इत्यादिना । नित्यमि
 प्राप्ते विकल्पार्थमिदं वचनम् । अनर्तीदिति । 'सेऽसिचि--' इत्यत्र असिचि इत्युत्
 नित्यमिडिति भावः । त्रसी उद्वेगे । 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यासविकलरौ मत्वा
 त्रसतुः तत्रसतुरिति । कुथ पूतीभाव इति । पवित्रीभवने इत्यर्थः
 दुर्गन्धकरणे इति वा । 'पूतिगन्धस्तु दुर्गन्धः' इत्यमरः । तिम ष्टिम ष्टीमेति
 द्वितीयतृतीयौ पोपदेशौ । द्वितीय इदुपधः । तृतीयस्तु ईदुपधः । पह पुहेति

दीव्यति । विजिगीषते इत्यर्थः । कान्तिरिच्छा । द्युतेः पृथग्रहणात् । पिबु । परिपिपे
 वेति । 'स्यादिष्वभ्यासेन--' इति नियमो नेह प्रवर्तते, तत्र प्राक् सितादित्यनुवृत्तेः । अस्
 चाप्राक्सितीयत्वात् । तेनाभ्यासस्य पत्वं 'परिनिविभ्यः--' इत्यनेन भवत्येव । न्यपेवी
 दिति । 'सिवादीनां वा--' विकल्पः । नृती । ईदित्करणं 'धीदित--' इति निष्ठायाभिनि
 पेधार्थम् । यद्यपि 'सिसिचि--' इति इटो विकल्पितत्वाद् 'यस्य विभापा' इत्यनेनैवेष्टं सिध्यति
 तथापि 'यस्य विभापा' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमीदित्करणम्, तेन 'धावितमिभराजधिया
 इत्यादि सिद्धम् । सेऽसिचि । नर्तिष्यति नत्स्यतीति । निनर्तिपति । निनृत्सति
 कर्तिष्यति । कत्स्यति । चिर्तिपति । चिकृत्सति । इत्यादि ज्ञेयम् अनर्ती
 दिति । असिचित्युक्तत्वादिह नित्यमिड् । त्रसतुरिति । 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्वाभ्यास
 लोपौ । कुथ । पूतीभावः पवित्रीभवनम् । कुथ्यति भूमिः । पवित्रीभवतीत्यर्थः । पुष्प । विक
 सने 'कालात्साधु--' इत्यत्र पुष्यतिः शबन्तः । पचाद्यचि पुष्पम् । संज्ञायां कन् । पुष्पकम्

आर्द्राभावे । तिभ्यति स्तिभ्यति । स्तीभ्यति । व्रीड ११२६ चोदने लज्जायां च । व्रीडयति ।
 इष ११२७ गतौ । इष्यति । षह ११२८ पुह ११२९ चक्यर्थे । चक्यर्थस्तृप्तिः । सद्यति ।
 जृष ११३० झृष ११३१ वयोहानौ । जीर्यति । जजरतुः, जेरतुः । जरिता, जरीता ।
 जीर्येत् । जीर्यात् । 'जस्तम्भु-' (सू० २२९१) इत्यङ्वा । ऋहशोऽङि गुणः, (सू०
 २४०६) । अजरत्, अजारीत् । अजारिष्टाम् । झीर्यति । जझरतुः अझारीत् । षूड ११३२
 प्राणिप्रसवे । सूयते । सुषुवे । 'स्वरतिसूति-' (सू० २२७९) इति विकल्पं बाधित्वा
 'श्रयुक्तः क्विति' (सू० २३८१) इति निषेधे प्राप्ते क्वादिनियमान्नित्यमिद् ।
 सुषुविषे । सुषुविबहे । सोता, सविता । दूड ११३३ परितापे । दीड् ११३४ क्षये ।
 दीयते । २५०७ दीडो युडचि किडति । (६—४—६३) दीडः परस्याजादेः

पोपदेशौ । चक्यर्थस्तृप्तिरिति । यद्यपि 'चक तृप्तौ प्रतिधाते च' इत्युक्तम् । तथापि तृप्ति-
 रेवेहं विवक्षिता व्याख्यानात् । पुहेः 'नपुंसके भावे क्तः' इति क्तप्रत्यये सुहितशब्दः । सुहित-
 स्तृप्तिरिति 'पूरणगुण-' इति सूत्रे कैयटः । जष भृष वयोहानाविति । सेट्कौ ।
 जीर्यतीति । 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अनुसादौ 'ऋच्छ-
 त्यूताम्' इति गुणे रपरत्वे 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपविकल्प इति भावः ।
 जजरिथ । 'वृत्तो वा' इति मत्वाह जरिता, जरीतेति । षूड् प्राणिप्रसव इति ।
 प्रसव उत्पादनम् । पोपदेशोऽयम् । विकल्पमिति । परमपीति शेषः । निषेधे प्राप्त
 इति । पुरस्तात्प्रतिषेधकाण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः । दूड् परिताप इति । पीडने पीडिती-
 भवने वेत्यर्थः । आद्ये सकर्मकः । द्वितीये अकर्मकः । दीड् क्षय इति । क्षयो ह्रस्वो नाशो वा ।
 दीडो युडचि । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम् अचा विशेष्यते । तदादिविधिः । दीड् इति
 पञ्चमी । सप्तमी षष्ठ्यर्थे । तदाह दीड् परस्येत्यादिना । दिदी ए इति स्थिते परत्वाद्

व्रीड । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्यये टाप् । व्रीडा । घञि तु व्रीडः । अत एव 'व्रीडमावहति मे
 स संप्रति' इति कालिदासः । 'व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलित्ये' इति मायश्च । षह पुह । 'परि-
 निविभ्यः' इत्यत्र सहेत्यकार उच्चारणार्थ इति षत्वमिह भवति । परिषद्यति । 'तीषसह-'
 इतीड्विकल्पस्तु नास्य भवति सहेति शबन्तनिर्देशात्, किंतु 'पह मर्षणे' इत्यस्यैव स इत्या-
 नेयादयः । सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे 'तीषसह-' इत्यत्र शपा निर्देशः । 'परिनिविभ्यः-'
 इत्यत्र तु नेत्यर्धजरतीयमिमं हेयमेव । तत्त्वं तु प्रयोगमनुसृत्य महद्भिरेव निर्धार्यम् । नपुंसके
 भावे क्तः । सुहितं तृप्तिः । अतएव 'पूरणगुण-' इति सूत्रे सुहितार्थास्तृप्त्यर्था इति व्याख्या-
 तम् । जेरतुरिति । 'ऋच्छत्युताम्' इति गुणे कृते 'न शसदद-' इति गुणशब्देन भावितस्य
 निषेधाद् 'अत एकहल्मध्ये-' इत्यप्रवृत्तौ 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपविकल्पः ।
 षूड् । प्रसव उत्पत्तिः । मृत्पिण्डौ घटं सूयत इत्यादिप्रयोगाभावात्प्राणीत्युक्तम् । 'स्वादय
 ओदितः' इति वक्ष्यमाणत्वाद् 'ओदितश्च' इति निष्ठातस्य नत्वम् । प्रसूनम् ।
 विकल्पमिति । परमपीति शेषः । निषेधे प्राप्त इति । पुरस्तात्प्रतिषेध-

विङित आर्धवानुकस्य युट् स्यात् । 'वुग्युटावुवङ्यणोः सिद्धो वक्तव्यौ' (वा० ४०६२) ।
 दिदीये । २५०८ मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च । (६—१—५०)
 एषामात्त्वं स्याल्ल्यपि चकारादशित्येज्निमित्ते । दाता । दास्यते । अदास्त ।
 अदास्थाः । डोङ् ११३५ विहायसा गतौ । डीयते । धीङ् ११३६ आधारे ।
 धीयते । दिध्ये । घेता । मोङ् ११३७ हिंसायाम् । हिंसा अत्र प्राणवियोगः ।
 मीयते । रीङ् ११३८ श्रवणे । रीयते । लीङ् ११३९ श्लेषणे । २५०६
 विभाषा लीयतेः । (६—१—५१) लीयतेरिति यका निर्देशो न तु श्यना ।

'एरनेकाचः—' इति यणि प्राप्ते नित्यत्वाद् युट् । टकार इत् । उकार उच्चारणार्थः । टित्वा-
 दाद्यवयवः । दिदीये इति रूपमिति भावः । ननु युटि कृतेऽपि तस्यासिद्धत्वाद्यण् दुर्वारः ।
 तथा च दिध्ये इति स्यात् । इकारो न श्रूयेत यकारद्वयं श्रूयेत इत्यत आह वुग्युटाविति ।
 मीनातिमिनोति । 'आदेच उपदेशोऽशिति' इत्यत आदित्यनुवर्तते तदाह एषामात्त्वं
 स्याल्ल्यपीति । चकारात् एचः अशितोति परनिमित्तं समुच्चीयते । तत्र एच् इत्यनन्तरं
 निमित्ते इति शेषः । एज्निमित्ते अशिति प्रत्यये च परे इति फलितम्, तदाह चकाराद-
 शित्येज्निमित्त इति । इति समुच्चीयत इति शेषः । लुङ्याह अदास्तेति । इह आत्वे
 कृते घृत्वे सत्यपि 'स्थाध्वोरिच्च' इति न भवति, 'स्थाध्वोरित्वे दीङः प्रतिषेधः' इति घुसंज्ञा-
 सूत्रस्य भाष्यपठितवार्तिकादिति भावः । धीङ् आधार इति । आधारः आधारणम् ।
 स्थापनमिति यावत् । लीङ् श्लेषण इति । लीयते । लित्ये । लित्यिषे । विभाषा
 लीयतेः । ननु लीयतेरिति श्यना निर्देशाद् 'लीङ् श्लेषणे' इति इनाविकरणस्य
 ग्रहणं न स्यादित्यत आह यका निर्देश इति । 'सार्धवानुके यक्' इति विहित-

काण्डारम्भसामर्थ्यादिति भावः । दीङो । पञ्चमीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे परस्येति । अजा-
 देरिति । ङः सौत्यत्रेव उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयानिति सप्तम्याः षष्ठीकल्पनम् । अचि
 किम्, देदीयते विङीतीति किम्, उपदानम् । आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्याह वुग्युटाविति ।
 दिदीय इति । परमपि यणं वाधित्वा नित्यत्वादादौ युट् । सति तु यणि ईकारस्य श्रवणं
 न स्यादिति युटः सिद्धत्वमुक्तम् । मीनाति । मीन् हिंसायाम् । डुमिन् प्रक्षेपणे । प्रमाय ।
 उपदाय । प्रमातव्यम् । उपदातव्यम् । एज्निमित्त इति विषयसप्तमी । तेन आदावात्त्वं
 पाश्चाद्घन् 'आतो युक्—' इति युक् । उपदाय इति सिध्यति । अन्यथा एरचि कृते तत्
 आत्वे उपदा इति स्यात् । अदास्तेति । डीङः प्रतिषेधः । 'स्थाध्वोरिच्च' इति न घृत्व-
 मित्यदितेति रूपं न भवतीत्येके । अन्ये तु 'स्थाध्वोरिच्च' इत्येतत्तु न भवति दीङोऽनुकरणे
 दारूपासंभवेनाधुत्वात् । अत एव प्रनिदातेत्यादौ 'नेगंद—' इति णत्वमपि न भवतीत्याहुः ।
 अयं भावः—'दो अवखण्डने' इत्यादेर्दारूपत्वं संभवति । 'आदेच उपदेशे—'
 इत्यस्यानैमित्तिकत्वात् । दीङस्तु एज्निमित्तप्रत्ययविषये आत्वं दा इत्यनुकरणे एज्नि-
 मित्तस्याभावित्वान्न घृत्वम् । एवं च घुप्रकृतित्वमपि नास्तीति णत्वस्याप्रसक्तिरिति ।
 डीङ् । डीनः । डीनवान् । स्वादिषु पाठसामर्थ्यान्निष्ठायामिण् । इटि हि सति

लीलीङोरत्वं वा स्यादेज्जिपये ल्यपि च । लेता, लाता । लेप्यते, लास्यते । 'एज्जिपये' किम्-लीयते । लित्ये । व्रीड् ११४० वृणोत्यर्थे । व्रीयते । विव्रिये । 'स्वादय ओदितः' (ग सू० २९६) । तत्फलं तु निष्ठानत्वम् । पीड् ११४१ पाने । पीयते । माड् ११४२ माने । मायते । ममे । ईड् ११४३ गतौ । ईयते । अयांचक्रे । प्रीड् ११४४ प्रीतौ । सकर्मकः प्रीयते । पिप्रिये ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिनः । शो ११४५ तनूकरणे । २५१० ओतः श्यन्ति । (७-३-७१) लोपः स्याच्छ्रयनि । श्यति श्यतः श्यन्ति । शशौ शशतुः । शाता । शास्यति । 'विभापा प्रावेट्-' (सू० २३७६) इति सिचो वा लुक् । लुगभावे 'यमरम्-' (सू० २३७७) इतीट्सकौ । अशात् अशाताम् अगुः । अशासीत् अशासिष्ठात् । छो ११४६ छेदने । छयति । पो ११४७

यका लीयतेरिति निर्देशः । स च इत्यन्तसाधारणः, यक उभयत्रापि साधारण्यादिति भावः । 'मीनातिमिनोति-' इत्यतो ल्यपीति 'आदेशः-' इत्यत आदिति एच इति च अनुवर्तते । तदाह लीलीङोरित्यादिना । स्वादय ओदित इति । वानुपाठपठितं गणसूत्रमिदम् । 'पूड् प्राणिप्रसवे' इत्यारम्य व्रीडन्ता ओदित्कार्यभाज इत्यर्थः । निष्ठानत्वमिति । 'ओदितश्च' इत्यनेनेति भावः । प्रीड् प्रीताविति । प्रीतिस्तुष्टिः । 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः' इत्यमरः । एवं सत्यकर्मकः । यथा—फलपूलादिना हरिः प्रीयते । हृष्यतीत्यर्थः । यदा तु प्रीतिः तर्पणं 'प्रीड् तर्पणे' इति क्रैयादिकात् क्तिनि प्रीतिशब्दनिष्पत्तिः, तदा तु सकर्मकः, तदाह सकर्मक इति । प्रीयत इति । तर्पयतीत्यर्थः ।

अथ चत्वारः परस्मैपदिन इति । 'दो अवखण्डने' इत्यन्ता इति भावः । शो तनूकरणे । अनिट् । ओतः श्यन्ति । 'बोर्लोपो लेटि वा' इत्यतो लोप इत्यनुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति लोपः स्यादिति । शशाविति । 'आदेच-' इत्यात्वे णल औत्त्वमिति भावः । शशतुरिति । शशिय, शशाय । शशिव । शास्यतीति । श्यतु । अश्यत् । श्येत् शयात् । छुडि सिचि विशेषमाह विभापा त्रेति । सिचो लुक्पक्षे आह अशादिति । 'आतः' इति जुसिति मत्वाह अशुरिति । सिचां लुगभावे सगिटौ मत्वाह अशासी-

व्यवधानाद् 'ओदितश्च' इति नत्वं न स्यादिति । स्वादिषु पाठसामर्थ्यादिद्व्यवधानेऽपि णत्वमस्त्विति न शङ्क्यम्, इष्टानुरोधात् । डयित इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य । 'निष्ठा शीड्-' इत्यत्र निष्ठेति यांगविभागादिकत्वे गुण इत्याहुः । मीड् हिंसायाम् । मीड् इति क्रयादौ । प्राणवियोग इति । मीयते प्राणैर्वियुज्यत इत्यर्थः । लीड् । ली श्लेषण इति क्रयादौ । यकेति । 'सार्ववातुके यक्' इति विहितेन । न तु श्यनेति । अन्यथा लीड् इत्येव ब्रूयादिति भावः । यका निर्देशस्य फलमाह लीलीङोरिति । ल्यपि । विलाय । विलीय । व्रीड् । वृणोत्यर्थे । वरणम् । वृज् वरण इति स्वादौ पठिष्यमाणत्वात् । वरणे इति वक्तव्ये वृणोत्यर्थ इति वचनं वैचित्र्यार्थम् । व्री वरण इति क्रयादौ । माड् । मायत इति ।

अन्तकर्मणि । स्यति । ससौ । अभिष्यति । अभ्यष्यत् । अभिससौ । दो ११४८ अवखण्डने । द्यति । ददौ । प्रणिदाता । देयात् । अदात् ।

अथात्मनेपदिनः पञ्चदश । जनी ११४९ प्रादुभवि । २५११ ज्ञाजनोर्जा । (७-३-७९) अनयोजादेशः स्याच्छ्रिति । जायते । जज्ञे जज्ञाते जज्ञिरे । जनिता । जनिष्यते । 'दीपजन-' (सू० २३२८) इति वा चिण् । २५१२ जनिवध्योश्च । (७-३-३५) अनयोरुपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि णिति कृति च । अजनि, अजनिष्ट । दीपो ११५० दीप्तौ । दीप्यते । दिदीपे । अदीपि, अदीपिष्ट । पुरी ११५१ आप्यायने । पूर्यते । अपूरि, अपूरिष्ट । तूरी ११५२

दिति । छोधातुरपि शोधातुवत् । षो अन्तकर्मणीति । समापने विनाशने वेत्यर्थः । शोषा-
तुवद्रूपाणि । षोपदेशोऽयम् । स्यतीति । 'ओतः श्यनि' इति । लोपः अभिष्यतीति । 'उप-
सर्गात्-' इति षत्वम् । अभ्यष्यदिति । 'प्राक्सितात्-' इति षत्वम् । अभिससाविति ।
स्थादिष्विति नियमाद् न षः । दो अवखण्डने । प्रणिदातेति । 'नेर्गद-' इति णत्वम् ।
देयादिति । आशीलिङि एलिङीत्येत्वम् । अदादिति । 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् ।

अथात्मनेपदिन इति । वाश्ट शब्दे इत्यन्ता इत्यर्थः । जनी प्रादुभावे इति ।
'श्वेदितो निष्ठायाम्' इत्याद्यर्थमीदित्वम् । ज्ञाजनोर्जा । शितीति । 'ष्ठिवुक्लमुचमाम्-' इत्य-
तस्तदनुवृत्तेरिति भावः । जायते इति । ज्ञाधातोस्तु श्राविकरणत्वाद् जानातीत्युदाहरणम् ।
उभयत्रापि जादेशस्य ह्रस्वान्तत्वे 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति परिभाषया 'अतो दीर्घो
यनि' इत्यप्राप्तेर्जादेशस्य दीर्घान्तत्वमाश्रितम् जज्ञे इति । 'गमहन-' इत्युपधालोपे नस्य
श्रुत्वेन नः । जायेत । जनिषीष्ट । लुङि अजन् त इति स्थिते आह दीपेति । वा चिणिति ।
च्लेः इति शेषः । अजन् इ त इति स्थिते उपधावृद्धौ प्राप्तायाम् जनिवध्योश्च । 'अत
उपधायाः' इत्यत उपधाया इति, 'मृजेवृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'नोदात्तोपदेशस्य-'
इत्यतो नेति 'आतो युक्-' इत्यतः चिण्कृतोरिति 'अचो णिति' इत्यतो णितीति
चानुवर्तते, तदाह अनयोरिति । दीपोधातुरीदित् । 'दीपजन-' इति च्लेः
चिण्वकल्पं मत्वाह अदीपि, अदीपिष्टेति । पुरीधातुरपि ईदित् । 'दीपजन-'
इति चिण्वकल्पं मत्वाह अपूरि, अपूरिष्टेति । तूरी इत्यादयोऽपि 'चूरी

'धुमास्था-' इतीत्वं तु न । तत्रार्धधातुकः इत्यधिकारात् । षोऽन्त । अन्तकर्म नाशनम् ।
'राघवस्य शरैर्घोरैर्घोरं रावणमाहवे' इति । राघवेति संबुद्धयन्तम् । स्येति लोप्मध्यमैकवच-
नम् अभ्यष्यतीति । 'उपसर्गात्सुनोति-' इति षत्वम् । अभ्यष्यदिति । 'प्राक्सितादङ्गव्या-
येऽपि' इति षत्वम् । अभिससाविति । 'स्थादिपु-' इति नियमान्न षत्वम् । दो अवखण्डने ।
अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः । खण्डने इत्येतावत्युक्तेऽपीष्टसिद्धे । प्रणिदातेति । 'नेर्गद' इति
णत्वम् । देयादिति । 'एलिङि' इत्येत्वम् । अदादिति । 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् ।
ज्ञाजनोर्जा । जानाति । शिति किम् ज्ञाता । ज इति ह्रस्वोच्चारणेऽपि 'अतो दीर्घो

गतिस्वरणहिंसनयोः । तूर्यते । तुतुरे । घूरी ११५३ गूरी ११५४ हिंसागत्योः । घूर्यते ।
दुधूरे । गूर्यते । जुगूरे । घूरी ११५५ जूरी ११५६ हिंसावयोहान्योः । शूरी ११५७ हिंसा-
स्तम्भनयोः । चूरी ११५८ दाहे । तप ११५९ ऐश्वर्ये वा । अयं वातुरैश्वर्ये वा व्ययं तड्-
च लभते । अन्यदा तु शब्दिकरणः परस्मैपदीत्यर्थः । केचित्तु बाग्रहणं वृत्तुधातोराद्यवयव-
मिच्छन्ति । तप्यते । तप्ता । तप्स्यते । 'पत' इति व्यत्यासेन पाठान्तरम् । 'द्युत द्यामानि युतः
पत्यमानः' । वृत्तु ११६० वरणे । वृत्यते । पञ्चान्तरे वावृत्यते । 'ततो वावृत्यमाना सा
रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः । क्लिश ११६१ उपतापे । क्लिश्यते । क्लेशिता । काशू
११६२ दीप्तौ । काश्यते । वाशू ११६३ शब्दे । वाश्यते । ववाशे ।

अथ पञ्च स्वरितेतः । मृष ११६४ तितिक्षायाम् । मृष्यति मृष्यते । ममर्षं
ममृषे । शुचिर् ११६५ पूतीभावे । पूतीभावः क्लेदः । शुच्यति । शुच्यते । शुशोच,
शुशुचे । अशुचत्, अशोचीत्, अशोचिष्ट । णह ११६६ बन्धने । नहति, नहते ।

दाहे' इत्यन्ता ईदित एव । तप ऐश्वर्ये वेति । श्यन् आत्मनेपदं चेति शेषः । उभयोः
प्रकृतत्वादित्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति श्यनं तडं चेति । अन्यदा त्विति । ऐश्वर्यादन्यत्रार्थे
वृत्तिदशायामित्यर्थः । केचित्त्विति । तप ऐश्वर्ये वा वृत्तु वरणे इति वातुपाठे स्थितम् । तत्र
'वावृत्तु वरणे' इत्येवं वाशब्दं वृत्तु इत्यस्य आद्यवयमिच्छन्तीत्यर्थः । एवं च तप ऐश्वर्ये इत्येव
स्थितम् । अस्मिन्पक्षे तपधातोः नित्यमेव श्यन् तड् चेति भावः । तप्यते इति । ईष्टे
इत्यर्थः । प्रथमपक्षे ऐश्वर्ये तपतीत्यपि भवति । तपधातोस्तकारपकारयोः क्रमव्यत्यासेन 'पत
ऐश्वर्ये वा' इति पाठान्तरमित्यर्थः । एवं व्यत्यासेन पाठे प्रयोगं दर्शयति द्युत द्यामानि युतः
पत्यमान इति । प्रवायुमच्छा बृहतीत्यृचः एकदेशोऽयम् । पत्यमान इत्यस्य ईशान
इत्यर्थः । अत्र लटः शानच् आत्मनेपदं श्यन् च । पञ्चान्तरे इति । वावृत्तु इति पाठपक्षे
इत्यर्थः । वावृत्यते इति । वृणातीत्यर्थः । अपेक्षते इति यावत् । वावृत्तुधातोः प्रयोगं दर्श-
यति ततो वावृत्यमानेति । अपेक्षमाणेत्यर्थः । न्यवेक्षतीति । 'नेविशः' इत्यात्मनेपदम्
'शल इगुपवात्—' इति क्सः ।

अथ पञ्च स्वरितेत इति । 'शप आक्रोशे' इत्यन्ता इत्यर्थः । शुच्य-
तीति । क्लिन्नं भवतीत्यर्थः । अशुचदिति । इरिस्वादडिति भावः । णह बन्धन
यनि' इति दीर्घे सिद्धे जाग्रहणमङ्गवृत्तपरिभाषाज्ञापनार्थम् । तेन पाधातोः पिवादेशे
कृते गुणो न भवति पिवादेशस्यादन्तत्वाश्रयणं तूपायान्तरमित्याहुः । चिति णिति
कृति चेति । णिति कृत्युदाहरणं घनि जनः । णिति कृति तु जनकः । जनय-
तीत्यत्रोपवावृद्धौ सत्यां 'जनीजप्—' इति मित्त्वाद् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः । दीपी
दीप्तौ । ईदित्त्वान्निष्ठायामिण् । दीप्तः । एवं पुरीत्यादेरीदित्त्वात्पूर्णं इत्यादि ज्ञेयम् ।
केचित्त्विति । तेषां मते ऐश्वर्ये तप्यते इत्येव प्रयोगो न तु तपतीति । न्यवेक्ष-
तेति । निपूर्वादिशतेर्लुङि 'शल इगुपवा—' इति क्सः । 'नेविशः' इति तड्
वाशू शब्दे । 'मन्दिवाशि—' इत्युच् । वाशुरा रात्रिः । तितिक्षायामिति ।

ननाह । नेहिथ, ननद्ध । नेहे । नद्धा । नत्स्यति । अनात्सीत् । रञ्ज ११६७ रागे । रज्यति, रज्यते । शप ११६८ आक्रोशे । शप्यति, शप्यते ।

अथैकादशानुदात्तेतः । पद ११६९ गतौ । पद्यते । पेदे । पत्ता । पद्येत । पत्सीष्ट २५१३ चिण् ते पदः । (३-१-६०) पदश्चलेश्चिण्स्यात्तशब्दे परे । प्रण्यपादि । अपत्सात्ताम् अपत्सत । भिद ११७० दैन्ये । खिद्यते । चिखिदे । खेत्ता । अखित्त । विद ११७१ सत्तायाम् । विद्यते । वेत्ता । बुध ११७२ अवगमने । बुध्यते बुबुधे । बोद्धा । भोत्स्यते । भोत्सीष्ट । अवोधि, अबुद्ध अभुत्साताम् । युध ११७३ संप्रहारे । युध्यते । युयुधे । योद्धा । अयुद्ध । कथं 'युध्यति' इति । युधमिच्छतीति क्यच् । 'अनुदात्तेत्त्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यम्' (प० ९७) इति वा । अनो रुध ११७४ कामे । अनुरुध्यते । अण ११७५ प्राणने । अण्यते । आणे । अणिता । 'अन' इति दस्त्यान्ताऽयमित्येके । मन

इति । णोपदेशोऽयम् । अनिट् । ननाहेति । नेहुतुः । भारद्वाजनियमात्थलि वेट् इति मत्वाह नेहिथ, ननद्धेति । इट्पक्षे 'थलि च सेटि' इत्येत्त्वाभ्यासलोपौ । इडभावे तु 'नहो धः' इति ह्रस्व ध इति भावः । रञ्ज रागे । अनिट् । रज्यतीति । 'अनिदिताम्-' इति नलोप इति भावः । ररञ्ज ररञ्जतुः । ररञ्जिथ, ररङ्क्थ । ररञ्जिव । रङ्क्ता इत्यादि ।

अथैकादशेति । 'लिश अल्पीभावे' इत्यन्ता इत्यर्थः । पद गतौ । अनिट् । चिण् ते पदः । पदश्चले । 'च्लेस्सिच्' इत्यतः च्लेरित्यनुवर्तते इति भावः । तशब्दे इति । आत्मनेपदप्रथमैकवचने इत्यर्थः । इदं च भाष्ये स्पष्टम् । प्रण्यपादीति । च्लेश्चिणि उपधावृद्धौ 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लोपः । 'नेर्गद-' इति णत्वमिति भावः । विद सत्तायाम् । वेत्तेति । अनिडिति भावः । लिटि क्रादिनियमादिट् । एवं बुधधातुरपि । बोद्धेति । तासि 'ज्ञपस्तथाः-' इति तकारस्य धकारः । भोत्स्य इति । 'एकाचः-' इति भप् । भुत्सीष्टेति । 'लिङ्सचौ-' इति कित्त्वम् । 'दीपजन-' इति चिण्विकल्पं मत्वाह अवोधि, अबुद्धेति । युध्यतीति । आत्मनेपदित्वादिति भावः । समाधत्ते युधमिति । युध्शब्दो भावक्रिबन्तः । युधमिच्छतीत्यर्थे 'सुप आत्मनः-' इति क्यजन्ताद् परस्मैपदमित्यर्थः । अनुदात्तेत्त्वप्रयुक्तमात्मनेपदमनित्यमिति समाधानं त्वनुचितम्, तस्य भाष्यादृष्टत्वेन अप्रामाणिकत्वात् । अत एव 'व्यत्ययो बहुलम्' इति सूत्रभाष्ये 'प्रतीपमन्य ऊर्मियुध्यति' इत्यत्र व्यत्ययेन परस्मैपदमित्येव समाहितम् । अनो रुध कामे इति । अनु इत्युपसर्गात्परो रुधधातुः कामे वर्तते इत्यर्थः ।

'गुप्तिज्किङ्करः-' इति सन् । तत्र हि 'तिजेः अमायाम्' इत्युक्तम् । ईशुचिर् । ईदित्वाज्ञेत् । शुक्तम् । क्लिन्नमित्यर्थः । ननद्धेति । 'नहो धः' इति धत्वम् । चिण् ते पदः । तशब्द इति । सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपरुपैकवचनम् । तशब्दे किम्, अपत्थाः । प्रण्यपादीति । 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । 'नेर्गद-' इति णत्वम् । अवोधीति । 'दीपजनबुध-' इति चिण् । अनो रुध कामे ।

११७६ जाने । मन्यते । मेने । मन्ता । युज ११७७ समाधौ । समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।
 अकर्मकः । युज्यते । योक्ता । सृज ११७८ विसर्गे । अकर्मकः । 'संसृज्यते सरसिजैररुणांशु-
 भिनैः' । ससृजिपे । स्रष्टा । स्रध्यते । 'लिङ्सिचौ—' (सू० २३००) इति क्त्वाच्च गुणा
 नाप्यम् । सृक्षीष्ट । असृष्ट असृज्जाताम् । लिश ११७९ अल्पीभावे । लिश्यते । लेष्टा ।
 लेक्ष्यते । लिक्षीष्ट अलिक्षत अलिखाताम् ।

अयागणान्तात्परस्मैपदिनः । रावः ११८० अकर्मकाद् वृद्धावेव । एवकारां
 भिन्नक्रमः । रावोऽकर्मकादेव श्यन् । उदाहरणमाह, वृद्धाविति । यन्मह्यमपरा-
 युज समाधौ । अनिट् । अकर्मक इति । चित्तवृत्तेर्धात्वर्थान्तर्भावादिति भावः । अर्थान्तरे
 तु सकर्मकोऽपि भवति, 'सृजियुज्योः सकर्मकयोः कर्मवद्भावः' इति कर्मवत्सूत्रवार्तिकात् ।
 एतच्च कर्मकर्तृप्रक्रियायां स्पष्टी भविष्यति । सृज विसर्गे इति । अनिट् । विसर्गः संवन्ध
 उपसर्गवशात्, तदाह अकर्मक इति । संसृज्यते इति । अरुणांशुभिन्नैः अरुणकिरण-
 विकसितैः सरसिजैः कमलैः संसृज्यते संवन्धातीत्यर्थः । कमलिनीति शेषः । कर्तारि
 लकारोऽयम्, न त्वयं कर्मणि लकारः, अकर्मकत्वात् । अर्थान्तरे तु सकर्मकोऽयमिति कर्मकर्तृ-
 प्रक्रियायां वक्ष्यते । लिट्वाह ससृजिपे इति । क्वादिनियमादिङिति भावः । स्रष्टेति ।
 'सृजिह्शोर्ज्ञल्यमकिति' इत्यमागमे ऋकारस्य यणि ब्रथादिना जस्य पः ष्टुत्वेन तकारस्य ट
 इति भावः । स्रक्ष्यते इति । पूर्ववदमि, जस्य पत्वे 'पढोः—' इति पस्य कत्वे सस्य
 पत्वमिति भावः । आशीर्लिङ्याह सृक्षीष्टेति । अत्र लघूपधगुणमाशङ्क्याह लिङ्सिचा-
 विति । नाप्यमिति । 'सृजिह्शोर्ज्ञल्यम्—' इत्यमपि नास्तीत्यर्थः । अकित्येव तद्विधाना-
 दिति भावः । लुङ्याह असृष्टेति । 'जलो जल' इति सिचो लोपः । 'लिङ्सिचान्नात्मने-
 पदेपु' इति । सिचः क्त्वाच्च गुणः, नाप्यमिति भावः । लिश अल्पीभावे । लिक्षीष्टेति ।
 'लिङ्सिचौ—' इति क्त्वाच्च गुणः । अलिक्षतेति । 'शल इयुपवात्—' इति क्सः ।

आ गणान्तादिति । दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । राधोऽकर्मकाद्
 वृद्धावेवेति । श्यनिति शेषः । रावधातारकर्मकाद् वृद्धावेवार्थे श्यन्निति प्रतीयमानोऽर्थः ।
 एवं सति अकर्मकादिति व्यर्थम् । रावेरर्थान्तरे च श्यन् न स्यात् । इष्यते हि अपराध्यती-
 त्यादौ द्रोहाद्यर्थेऽपि श्यन्, तत्राह एवकारो भिन्नक्रम इति । यस्मिन् क्रमे वृद्धावित्यत
 ऊर्ध्वम् एवकारः पठितः ततोऽन्यः क्रमां यस्य स भिन्नक्रम इत्यर्थः । वृद्धावित्यत ऊर्ध्वं
 पठित एवकारः अन्यत्र निवेशनीय इति यावत् । तदेव दर्शयति राधोऽकर्मकादेव श्यन्निति ।
 एवं चार्थान्तरेऽपि श्यन् सिध्यति । शत्रुं हिनस्तीत्यर्थे शत्रुमपराध्नोतीत्यत्र सकर्मकत्वाद् न
 श्यन्निति भावः । तर्हि वृद्धावित्यस्य किं प्रयोजनमित्याशङ्क्य अकर्मकक्रिया एवंविधेति
 प्रदर्शनार्थं तत्, नतु परिख्यानार्थमित्याह उदाहरणमाह वृद्धाविति । एवं च वृद्धिग्रहण-
 अनोः परो रुवधातुः कामे । काम इच्छा । दिवादिपु पाठसामर्थ्यात् 'रुधादिभ्यः—'
 इति श्नमं वाधित्वा श्यन् । नाप्यमिति । 'सृजिह्शोर्ज्ञल्यमकिति' इत्यकित्येव
 विधानात् । लिश । आतपादिनानल्पस्य अल्पभावोऽल्पीभावः । लिक्षीष्टेति ।

व्यति । द्रुह्यतीत्यर्थः । विराध्यन्तं क्षमेत कः । द्रुह्यन्तमित्यर्थः । राध्यत्योदनः । सिध्यतीत्यर्थः कृष्णाय राध्यति । दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः । दैवस्य धात्वर्थेऽन्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वम् । रराव ररावतुः । रराधिय । 'राधो हिंसायाम्' (सू० २५३२) इत्येत्वाभ्यासलोपाविह न । हिंसार्थस्य सकर्मकतया दैवादिकत्वायोगात् । राद्धा । 'रात्स्यति । अयं स्वादिश्चुरादिश्च । व्यध ११८१ ताडने । 'ग्रहिज्या—' (सू० २४१२) इति संप्रसारणम् । विध्यति । विव्याध विविधतुः विव्यधिय, विव्यद्ध । व्यद्धा । व्यत्स्यति । विध्येत् विध्यात् । अव्यात्सीत् ।

मकर्मकक्रियामात्रोपलक्षणमिति भावः । तथाविधार्थान्तराण्युदाहरति यन्मह्यमित्यादिना । 'कृधद्रुह—' इति संप्रदानत्वम् । कृष्णाय राध्यतीति । 'राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः' इति संप्रदानत्वम् । दैवमिति । कृष्णस्य किमिदानीं शुभमशुभं वेति पृष्ठो दैवज्ञः तस्य शुभा-शुभसूचकादित्यादिग्रहस्थितिं ज्योतिष्शास्त्रतः परीक्षत इति यावत् । ननु पर्यालोचने दैवस्य कर्मत्वात्कथमिह अकर्मकतेत्यत आह दैवस्येति । ननु 'राधोऽकर्मकाद् वृद्धावेव' इत्यत्र वृद्धिग्रहणस्य उपलक्षणतया हिंसार्थकस्यापि राधेदैवादिकत्वाद् रराधतुः इत्यादौ 'राधो हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणावेत्वाभ्यासलोपौ स्यातामित्यत आह राध इति । इह नेति । रराधतुः इत्यादौ राधोहिंसार्थकत्वे 'राधो हिंसायाम्' इति वक्ष्यमाणावेत्वाभ्यासलोपौ न स्त इत्यर्थः । कुत इत्यत आह हिंसार्थस्येति । नोन्मिषत्येवैषा शङ्का, राधेरकर्मकस्यैव दैवादिक-त्ववचनात् । हिंसार्थकस्य च राधेः सकर्मकतया दैवादिकत्वाभावादुक्तशङ्काया अनुन्मेषादित्यर्थः ननु राध्नोति राधयति इति कथमित्यत आह । अयं स्वादिश्चुरादिश्चेति । रराधिय । ऋादिनियमाद् नित्यमिट्, दीर्घाकारवत्त्वेन 'उपदेशेऽजत्वतः' इत्यस्याप्रवृत्तेः अजन्तोऽकारवा-नित्यत्र च ह्रस्वाकारस्यैव विवक्षितत्वात् । राद्धा । अरात्सीत् । व्यध ताडन इति । चतुर्थान्तोऽयम् अनिट् । विध्यतीति । श्यनो डित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे विध्यतीति रूपमित्यर्थः । वकारस्य तु न संप्रसारणम् 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति निषेधात् । विव्याधेति । द्वित्वे कृते अभ्यासस्य 'लिट्वभ्यास-स्य—' इति संप्रसारणमिति भावः । विविधतुरिति । परत्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वमिति भावः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडित्याह विव्यधिय दिव्यद्वेति । 'लिट्वभ्यासस्य—' इति संप्रसारणम् । अनिट्पक्षे 'क्षपस्तथो—' इति घः । अव्या-

'लिङ्सिचात्रात्मनेपदेषु' इति कित्त्वान्न गुणः । अलिङ्गतेति । 'शल इगुपधाद्—' इति वक्तः । राधोऽर्ककात् । भिन्नकर्मं दर्शयति अकर्मकादेवेति । राधो वृद्धावेव श्यन्निति व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्याद् वृद्धावस्याकर्मत्वात् । अकर्मकात्किम्, शत्रुमपरा-घ्नोति । हिनस्तीत्यर्थः । राध संसिद्धाविति स्वादौ । राधो हिंसायामित्यनुवादाद्विंसायामप्ययम् उदाहरणयाहेति । अकर्मकत्वप्रयोजकस्य यस्य कस्यचिदर्थस्येति भावः । अकर्मके श्यन्नन्तस्य प्रयोगान्दर्शयति यन्मह्यमित्यादिना । कृष्णायेति । 'राधीक्ष्योः—' इति चतुर्थी अपुषदिति ।

पुप ११८२ पुष्टौ । पुष्यति । पुपोप । पुपोपिथ । पोष्टा । पोष्यति । 'पुपादि-' (सू० २३४३)
इत्यङ् । अपुपत् । गुप ११८३ शोपणे । अगुपत् । तुप ११८४ प्रीतौ । दुप ११८५ वैकुल्ये ।
ष्ठिप ११८६ आलिङ्गने । श्लिप्यति । श्लिषेप । श्लेष्टा । श्लेक्ष्यति । २५१४ श्लिपः—अस्मा-
त्परस्यानिटश्चलेः स्यात् । पुपाद्यङोऽपवादो न तु चिणः । पुरस्तादपवादस्यात् ।—आलि-
ङ्गने । (३—१—४६) श्लिपश्चलेरालिङ्गने एव कसो नान्यत्र । योगविभागसामर्थ्यात्
'शल इगुपधात्-' (सू० २३३६) इत्यस्याप्ययं नियमः । अश्लिप्तकन्यां

त्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । पुप पुष्टौ । अनिट् । पुपोपिथेति । अजन्ताकारवत्त्वा-
भावात् क्रादिनियमान्नित्यमिट् । अपुपदिति । पुपाद्यङ् । डित्त्वान्न गुणः । शुपवातुरनिट्
अशुपदिति । पुपाद्यङिति भावः । एवमग्रेऽपि । तुप् दुप् श्लिप् एते अनिटः । लुङिश्लिपः
चलेः सिजादेशे प्राप्ते । श्लिपः । च्लेरिति 'शल इगुपधात्-' इत्यतः अनिटः कस इति चानु-
वर्तते, तदाह अस्मात्परस्येत्यादिना । ननु 'शल इगुपधात्—' इत्येव कसे सिद्धे किमर्थमि-
दमित्यत आह पुपाद्यङोऽपवाद इति । 'शल इगुपधात्-' इति कसं वाचित्वा परत्वात्
पुपाद्यङ् स्यात् तन्निवृत्तये पुनः कसविवरित्यर्थः । ननु श्लिप इति कसः यथा परमपि पुपाद्यङं
वाचते । तथा 'चिण् भावकर्मणोः—' इति चिणमपि परं वाचेत, एवं सति 'उपाश्लेपि कन्या
देवदत्तेन' इत्यत्र कर्मणि लुङि 'चिण् भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिण् न स्यादित्यत आह न तु
चिण इति । 'श्लिपः' इति कसविवः 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्विवेर्न वाचक इत्यर्थः ।
कुत इत्यत आह पुरस्तादिति । 'शल इगुपधादनिटः कसः' 'श्लिपः' 'पुपादिभ्युताच्चलृदितः पर-
स्मैपदेषु' 'चिण् भावकर्मणोः' इति सूत्रक्रम इति भावः । आलिङ्गने । श्लिप इति पूर्वसूत्रे यद-
नुवृत्तं तत्सर्वमिहानुवर्तते, श्लिप इति च । तथा च आलिङ्गने विद्यमानात् श्लिपेः परस्य चलेः
कसः स्यादिति लभ्यते । 'श्लिपः' इति पूर्वसूत्रेणैव सिद्धे नियमार्थमिदम्, तदाह श्लिपश्चलेरा-
लिङ्गने एव कसो नान्यत्रेति । नन्वयं नियमः 'अनन्तरस्य—' इति न्यायात् श्लिप इति
सूत्रप्राप्तस्यैव स्यात्, ननु 'शल इगुपधात्—' इत्यस्यापीत्यत आह शल इगुपधादित्यस्या-
प्ययं नियम इति । कुत इत्यत आह योगविभागसामर्थ्यादिति । यदि 'श्लिपः' इति प्राप्त
एव कस अलिङ्गन एव इति नियम्येत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यात् । 'श्लिप आलिङ्गने'
इत्येकसूत्रत्वे सत्यपि अनालिङ्गने कसो नेत्यस्यार्थस्य सिद्धत्वात् । अतः 'शल इगुपधात्-' इति
कसोऽपि श्लिपेरालिङ्गने एव न त्वनालिङ्गनेऽपि इति नियमो विज्ञायत इत्यर्थः ।

डित्त्वाद गुणाभावः । शुपः । शोष्टा । शोष्यति । 'श्लिप आलिङ्गने' इति सूत्रं योग-
विभागेन व्याचष्टे श्लिप इति । अनिटश्चलेः कस इति । एतच्च 'च्लेः
सिच्', 'शल इगुपधात्—' इत्यतोऽनुवर्तत इति भावः । अनिटः किम्, 'श्लिपु दाहे'
इति भौवादिकस्य सेटो माभूत् । अश्लेपीत् । 'शल इगुपधात्-' इति सिद्धे पुनः
कसविवेः फलमाह पुपाद्यङिति । सामर्थ्यादिति । यदि हि श्लिप इति प्राप्त

देवदत्तः । 'आलिङ्गन एव' इति किम्-समाश्लिषज्जतु काष्ठम् । (आङ्) प्रत्या-
सत्ताविह श्लिषिः । कर्मण्यनालिङ्गने सिजेव, न तु कसः । एकवचने चिण् ।
अश्लेषि अश्लिषाताम् अश्लिषत । अश्लिषाः । अश्लिषद्बन्धम् । शक ११८७ विभा-

अश्लिषत् कन्यां देवदत्त इति । आलिङ्गदित्यर्थः । अत्र पुषाद्यङं वाधित्वा अनेन कसः ।
समाश्लिषज्जतु काष्ठमिति । जतु लाक्षा । सा च काष्ठलग्नैवोत्पद्यते इति स्थितिः । जतु
च काष्ठं चेति समाहारद्वन्द्वः । 'उपाश्लिषत् जतु काष्ठं च' इत्येव भाष्यम् । अत्र श्लिषेरालिङ्ग-
नार्थकत्वाभावात् कसः, किंतु पुषाद्यङ् वेति भावः नन्वेजादित्वाभावेन आडागमस्यासंभवात्
समाश्लिषदित्युक्तमित्यत आह आङिति । समाश्लिषत् इत्यत्र श्लिषेः प्राग् आङ् उपसर्ग एव,
न त्वाडागम इति भ्रमितव्यमित्यर्थः । नन्वालिङ्गनं समाश्लेषणं तथा च समाश्लिषज्जतु काष्ठम्
इत्यत्रापि श्लिषेरालिङ्गनार्थकत्वात् कसो दुर्वार इत्यत आह प्रत्यासत्ताविहेति । इह समाश्लि-
षज्जतु काष्ठम् इत्यत्र श्लिषिः प्रत्यासत्तौ संयोगे वर्तते नतु बाह्यादिना संवलनात्मकसंवलविशेष-
रूपे आलिङ्गने इत्यर्थः । नन्वालिङ्गने एव श्लिषश्चल्लेः कसः, न त्वनालिङ्गने इति नियमाद्
अनालिङ्गने 'शल इगुपधात्-' इत्यपि कसो न भवतीत्युक्तमयुक्तम् । समाश्लिषज्जतु काष्ठमित्य-
त्रानालिङ्गने 'शल इगुपधात्-' इति कसं वाधित्वा परत्वात्पुषाद्यङ् एव प्राप्या कसस्याप्रसक्ते-
रित्यत आह कर्मणीति । अनालिङ्गनवृत्तेः श्लिषधातोः कर्मणि लुङि च्लेस्सिजेव भवति, न तु
पुषाद्यङ्, तस्य परस्मैपदविषयत्वात् कर्मणि लुङश्च 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदनियमात् । तस्य
च 'शल इगुपधात्-' इति प्राप्तः कस उक्तेन नियमेन अनालिङ्गनेऽपि वार्यते इति युक्तमित्यर्थः ।
यदुक्तम् आलिङ्गने श्लिषश्चल्लेः कसः पुषाद्यङ् एवापवादः न तु चिणः इति, तस्य प्रयोजनमाह
एकवचने चिणिति । तदेवोदाहृत्य दर्शयति । अश्लेषीति । आलिङ्गिता कन्या देवदत्तेने-
त्यर्थः । श्लिषेरालिङ्गनार्थकात् कर्मणि लुङि प्रथमैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणोः' इति
च्लेश्विणि कृते 'चिणो लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अत्र श्लिष इति कसस्य पुषाद्यङ्मात्रापवाद-
त्वाभावाच्चिण निर्वाध इति भावः । 'समाश्लेषि जतुना काष्ठम्' इत्यत्र तु अनालिङ्गनात्
च्लेश्विणो निर्वाधत्वादश्लेषीति निर्वाधमेव । एवं च आलिङ्गने अनालिङ्गनेऽपि श्लिषः कर्मणि
लुङि एकवचने तशब्दे परे च्लेश्विणेवेति स्थितम् । अथानालिङ्गने श्लिषः
कर्मणि लुङि 'शल—' इति कसोऽपि नेति यदुक्तं तदुदाहृत्य दर्शयति अश्लिषा-

एव कसो नियम्येत तर्हि योगविभागो व्यर्थः स्यादिति भावः । शल इगुपधादित्यस्यापीति ।
तेन कर्मण्यातांप्रभृतिष्वनालिङ्गने सिजेव भवति न तु कसः । समाश्लिषत जतुनि काष्ठैरिति कसप्र-
त्यये सति तु समाश्लिषन्तेति स्यादिति भावः । प्रत्यासत्ताविति । आलिङ्गनं हि प्राणिकर्तृकं
तु काष्ठादिकर्तृकमिति भावः । श्लिषश्चल्लेरालिङ्गन एव कस इति व्याख्यानस्य फलं दर्शयति
कर्मणीत्यादिना । अश्लिषातामित्यादौ यद्यपि कससिचोविशेषो नास्ति 'कसस्याचि'
त्यकारलोपात्तथापि थासादावस्त्येव विशेष इति वचनयन्नुदाहरति अश्लिषाः ।

पितो मर्षणे । विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः । शक्यति शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्तः । शशात्क । शेक्यि, शशक्य शेके । शक्ता । शक्ष्यति, शक्ष्यते । अशक्त, अशक्त । सेट्कोऽयमित्येके । तन्मतेनानिट्कारिकामु लुदित्पठितः । शकिता । शकिष्यति । ष्विदा ११८८ गात्रप्रक्षरणे । घर्मलुतावित्यर्थः । अयं बोदिति न्यासकारादयः । नेति हरत्तादयः । स्विद्यति । सिष्ण्वेद । सिष्ण्वेदिय । स्वेत्ता । अस्विदत् । क्रुध ११८९ क्रोधे । क्रोद्धा । क्रोत्स्यति । क्षुध ११९० दुभुक्षायाम् । क्षोद्धा । कथं क्षुधित इति । संपदादिक्विचवन्तात्तारकादित्वादित्जिति माधवः । वस्तुतस्तु 'वसतिक्षुधोः—' (सू० ३०४६) इतीट् कक्ष्यते । शुध ११९१ शौचे । शुध्यति । शुशोध । शोद्धा । पिधु ११९२ संराद्धौ । ऊदित्पाठः प्रामादिकः । सिध्यति । सेद्धा । सेत्स्यति । असिधत् । रघ ११९३ हिंसासंराद्धयोः । संराद्धि-

तामिति । अनालिङ्गने श्लिषः कर्मणि लुङः आतामि च्लेः क्साभावात् सिचि 'षढोः—' इति षस्य कत्वे सस्य पत्वे रूपमिति भावः । नन्वश्लिभतामित्यत्र सत्यपि क्से 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपे इष्टं सिद्धमित्यस्वरसात्कर्मणि लुङि ज्ञादाबुदाहरति अश्लिन्नतेत्यादि । अश्लिप् सृ ज्ञ इति स्थिते, झोञ्तादेशं वाधित्वा 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशे षस्य कत्वे सिचिः सस्य पत्वे अश्लिष्यतेतीष्यते । च्लेः क्से तु सति अश्लिप् सृ ज्ञ इति स्थिते 'क्सस्याचि' इत्यकारलोपाप्रसक्तेरतः परत्वाद् 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादेशो न स्यादिति भावः । अश्लिष्टा इति । श्लिषेः कर्मणि लुङस्थासि च्लेः सिचि 'झलो झलि' इति सिचो लोपे ष्टुत्वे अश्लिष्टा इति रूपमिष्यते । क्से तु 'झलो झलि' इत्यसंभवादश्लिष्यथाः इति स्यादिति भावः । अश्लिङ्ङ्वमिति श्लिषः कर्मणि लुङो ध्वमि सिचि 'झलो झलि' इति सस्य लोपे षस्य जश्वेन डकारे षट्त्वेन घस्य ढः । क्से तु सति अश्लिषध्वम् इति स्यादिति भावः । शक विभाषित इति । मर्षणे अर्थे शकवातुविकल्पित इत्यर्थः । विकल्पश्च प्रकृतपरस्मैपदविषयक एव, न तु दिवादिपाठविषयकः, व्याख्यानात्, तदाह उभयपदीति । मर्षणमिह सामर्थ्यम् । शक्यति शक्यते वा हरिं द्रष्टुं भक्त इति । समर्थो भवतीत्यर्थः । सेट्कोऽयमित्येके इति । स्वमते त्वनिट्क एवेति भावः । ननु अनिट्कारिकासु लुदितः शकेः पाठात् कथमनिट्कत्वमित्यत आह तन्मते नेति । ये सेट्त्वं शकेर्वदन्ति तन्मतमवलम्ब्य अनिट्कारिकासु शकिः लुदित्पठित इत्यर्थः । संपदादिक्विचवन्तादिति । क्षुध्यत इति क्षुध्, भावे क्विप् । क्षुध् अस्य संजाता क्षुधित इति विग्रहः । वसति-लुधोरिति । वसेः क्षुषेश्च क्त्वानिष्ठयोरिडागमः स्यादिति तदर्थः । वक्ष्यति इति । कृत्स्विति शेषः । पिधु संराद्धाविति । निष्पत्तावित्यर्थः । प्रामादिक इति । माधवादिसंमतत्वादिति भावः । रघ हिंसेति । सेट् । चतुर्थान्तोऽयम् ।

अश्लिङ्ङ्वमिति । न्यासकारादय इति । तथा च तन्मते 'बोतः क्तः' इति वर्तमाने क्तो भवति । आदित्वाशिष्टायां नेट् । स्विन्नः । 'विभाषा भावादिकर्मणोः' । स्विन्नम् । स्वेदितमित्यादि सिद्धम् । पिधु । संराद्धिनिष्पत्तिः । 'उदितो वा' इति

निष्पत्तिः । रघ्यति । 'रधिजभोरचि' (सू० २३०२) इति नुम् । ररन्ध ररन्धतुः । २५१५
 रधादिभ्यश्च । (७—२—४५) रघ, नश्, तृप्, टप्, द्रुह्, मुह, ण्णुह् णिह्, एभ्यो
 वलाद्यार्धधातुकस्य वेट् स्यात् । ररन्धिथ, ररद्ध । ररन्धिव, रेध्व । २५१६ नेट्यलिटि
 रधेः । (७—१—६२) लिङ्वर्जे इति रधेर्नुम् न स्यात् । रविता, रद्धा । रधिष्यति,
 रत्स्यति । अङि तु नुम् । 'अनिदिताम्-' (सू० ४१५) इति नलोपः । अरधत् । णश
 ११९४ अदर्शने । नश्यति । ननाश नेशतुः । नेशिथ । २५१७ मस्जिनशोर्भलि ।
 (७—१—६०) नुम् स्यात् । ननंष्ट । नेशिव, नेश्व । नेशिम, नेश्म । नशिता, नंष्टा ।
 नशिष्यति, नङ्क्ष्यति । नश्येत् । नश्यात् । अनशत् । प्रणश्यति । २५१८ नशेः पान्तस्य ।
 (८—४—३६) णत्वं न स्यात् । प्रनंष्टा । अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थम् ।
 प्रनङ्क्ष्यति, नशिष्यति । तृप् ११९५ प्रीणने । प्रीणनं 'तृप्तिस्तर्पणा च । 'नाग्नि-
 ररन्धतुरिति । एत्त्वाम्यासलोपौ बाधित्वा परत्वान्नुमि संयोगात्परत्वेन अकित्त्वान्नलोपो
 नेति भावः । रधादिभ्यश्च । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । स्वरतिसूति—' इत्यतो
 वेति चेत्यभिप्रेत्य शेषं पूरयति वलाद्यार्धधातुकस्य वेडिति । आर्धधातुकस्य—' इति
 नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयम् । छुटि तासि इटि 'रधिजभोरचि' इति नुमि प्राप्ते नेट्यलिटि
 रधेः । 'इदितो नुम् धातोः' इत्यतो नुमित्यनुवर्तते, तदाह लिङ्वर्जे इटीति । अङि
 त्विति । पुषाद्यङि कृते सतीत्यर्थः । अरधदिति । 'भो अहं द्विषतेऽरधम् ।' णश अदर्शन
 इति । णोपदेशोऽयं सेट् । 'रधादिभ्यश्च' इति वेट् । तत्र इट्पक्षे आह नेशिथेति । 'थलि
 च सेटि' इत्येत्वाभ्यासलोपाविति भावः । इडभावपक्षे ननश् थ इति स्थिते मस्जिन-
 शोर्भलि । नुम् स्यादिति । 'इदितो नुम्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । ननंष्टेति ।
 व्रश्चादिपत्वम् । ष्टुत्वम् । प्रणश्यतीति । 'उपसर्गादसमासे—' इति णत्वम् । नशेः पान्तस्य ।
 'रपाभ्याम्—' इत्यतो ण इति 'न भाभूपू—' इत्यतो नेति चानुवर्तते इत्यभिप्रेत्य शेषं
 पूरयति णत्वं न स्यादिति । 'पान्तस्य' इति किम् ? प्रणश्यति । भूतपूर्वेति । पूर्व
 षकारस्य सत इदानीमादेशवशेन पान्तत्वाभावेऽपि णत्वनिपेक्षप्राप्त्यर्थमन्तग्रहण-
 मित्यर्थः । प्रनङ्क्ष्यतीति । अत्र षस्य कत्वे कृतेऽपि भूतपूर्वगत्या पान्तत्वान्न
 णत्वमिति भावः । तृप् प्रीणने । तृप्तिस्तर्पणं चेति । आद्ये अकर्मकः । द्वितीये

क्त्वायामिङ्विकल्पः । इट्पक्षे 'रलो व्युपधात्—' इति वा कित्त्वम् । सिधित्वा ।
 सेधित्वा । सिद्ध्वा । प्रामादिक इति । ऊदित्वेत्यपवादाद्विसायामप्ययम् । नत्व-
 नुदात्तेषु सिध्यतेः पाठो व्यर्थः स्यादिति भावः । रधादिभ्यश्च । 'स्वरतिसूति—'
 इत्यतो वेत्यनुवर्तते । योगविभागो वैचित्र्यार्थः । गणनिर्देशाद्यङ्लुकि रारधितेत्येव
 न तु रारद्धेति । नेट्यलिटि । इटीति किम्, रत्त्वकः । अलिटीति किम्,

स्तृप्यति काष्ठानाम् । पितृन्ताप्सीत् इति भट्टिः । इत्युभयत्र दर्शनात् । ततर्पिथ, ततर्प्य, तत्रप्य । तर्पिता, तर्प्ता, तर्प्ता । 'स्पृशमृशकृष—' इति सिञ्चा । अतर्पीत्, अताप्सीत्, अत्राप्सीत्, अतृपत् । दृप् ११९६ हर्षमोहनयोः । मोहनं गर्वः । दृप्यतीत्यादि । 'रधादित्वादिमौ वेट्कावमर्थमनुदात्तता ।' द्रुह ११९७ जिघांसायाम् । 'वा द्रुहमुह—' (सू० ३२७) इति वा घः । पक्षे ढः । द्रुद्रोहिय, द्रुद्रोग्ध, द्रुद्रोढ । द्रोहिता, द्रोघ्रा, द्रोढा । द्रोहिष्यति, द्रोक्ष्यति । ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपम् । अद्रुहत् । मुह ११९८ वैचित्त्ये । वैचित्त्यमविवेकः । मुह्यति । मुमोहिय, मुमोग्ध, मुमोढ । मोहिता, मोग्धा, मोढा । मोहिष्यति, मोक्ष्यति । अमुहत् । णुह ११९९ उदगिरणे । स्तुह्यति । सुण्णोह । सुण्णोहिय, सुण्णोग्ध, सुण्णोढ । सुण्णुहिव, सुण्णुह्व । स्नोहिता, स्नोग्धा, स्नोढा । स्नोहिष्यति, स्नोक्ष्यति । अस्तुहत् । णिह १२०० प्रीतौ । स्निह्यति । सिण्णेह । वृत् । रधादयः समाप्ताः । पुषादयस्तु आ गणान्तादिति सिद्धान्तः । शमु १२०१

सकर्मकः । रधादित्वाद्देडिति मत्वाह ततर्पिथ, ततर्प्येति, तत्रप्येति च । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्यमिति भावः । ततृपिव, ततृप्व । सिञ्चेति । पक्षे पुषाद्यङिति भावः । रधादित्वादिङ्ङविकल्पः । तत्र सिचि इट्पक्षे आह अतर्पीदिति । इङ्भावपक्षे आह अताप्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिरिति भावः । 'अनुदात्तस्य च—' इत्यम्पक्षे आह अत्राप्सीदिति । पुषाद्यङ्पक्षे आह अतृपदिति । ङिञ्चान्न गुण इति भावः । दृप् हर्ष इति । तृपघातुवत् । ननु रधादित्वादेव वेट्कावमर्थमनुदात्तता इति । द्रुह जिघांसायाम् । अनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वाद्देट् । तत्र इङ्भावे आह वा द्रुहमुह इति । द्रोक्ष्यतीति । 'वा द्रुह—' इति घत्वपक्षे ढकारस्य अपि घस्य चत्वे सस्य षत्वे रूपम् । ढत्वपक्षेऽपि 'षढोः—' इति कत्वे एतदेव रूपम्, तदाह ढत्वघत्वयोस्तुल्यं रूपमिति । अद्रुहदिति । पुषादित्वादङिति भावः । मुहघातुरनुदात्तत्वाभावेऽपि रधादित्वाद् वेट् । मुमोहियेति । इट्पक्षे रूपम् । अनिट्पक्षे तु 'वा द्रुहमुह—' इति घत्वं मत्वाह मुमोग्धेति । ढत्वपक्षे आह मुमोढेति । मोक्ष्यतीति । घत्वढत्वयोस्तुल्यं रूपम् । णुह णिहेति । पोपदेशौ । तदाह सुण्णोह । सिण्णेहेति । थलादावनिट्पक्षे 'द्रुह—' इति घत्वविकल्पः । पक्षे ढः । इति रधादयः । आ गणान्तादिति । दिवादिगणसमाप्तिपर्यन्ताः पुषादय इत्यर्थः । सिद्धान्त

ररन्धिव । नुमि कृते संयोगात्परत्वेनाकित्त्वान्नलोपो न । नष्टेति । 'नशेर्वा' इति कुत्वमिह न शङ्क्यं पदान्त एव तद्विधानात् । अन्यथा नष्टं नष्टिरित्यादि न सिध्येत् । प्रणश्यतीति । 'उपसर्गादिसमासेऽपि—' इति णत्वम् । नशेः । 'न भाभूपकमिगमि—' इत्यतो नेत्यनुवर्तते, तदाह णत्वं न स्यादिति । पश्येत्युक्तेऽपि पदस्येत्यस्य विशेषणेन पान्तस्येति लाभादन्तग्रहणं व्यर्थं सज्ज्ञापयतीत्याह भूतपूर्वेति । काष्ठानामिति । करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । तत्रप्येति । 'अनुदात्तस्य

असु १२०९ क्षेपणे । अस्यति । आस । असिता । २५२० अस्यते स्थुक् ।
 (७-४-१७) अङि परे । आस्थत् । अस्य सुपादित्वादङि सिद्धे 'अस्यतिवक्ति-' (सू० २४३८)
 इति वचनं तदर्थम् । तङ् तु 'उपसर्गादस्यत्यूहोः' (वा० १२०) इति वक्ष्यते । पर्यास्थत् ।
 यसु १२१० प्रयत्ने । २५२१ यसोऽनुसर्गात् । (३-१-७१) । २५२२ संयसश्च ।
 (३-१-७२) श्यन्वा स्यात् । यस्यति । संयस्यति, संयसति । 'अनुपसर्गात्' किम्-प्रयस्यति ।
 जसु १२११ मोक्षणे । जस्यति । तसु १२१२ उपक्षये । दसु १२१३ च । तस्यति । अतसत् ।
 दस्यति । अदसत् । वसु १२१४ स्तम्भे । वस्यति । ववास ववसतुः । 'न शशदद-' (सू २२६३)
 इति निषेधः । वशादिरयमिति मते तु, वेसतुः वेसुः । व्युष १२१५ विभागे । अयं दाहे पठितः,
 अर्थभेदेन त्वङ्ग्यं पुनः पठ्यते । अव्युषत् । ओष्ठ्यादिर्दन्त्यान्तोऽयम्, व्यस इति केचित् ।
 अयकारो वुस इत्यन्ये । प्लुष १२१६ दाहे । अप्लुषत् । पूर्वत्र पाठः सिज्य

असु क्षेपणे । अस्यतेस्थुक् । शेषं पूरयति अङि पर इति । 'ऋदृशोऽङि-' इत्यत-
 स्तदनुवृत्तेरिति भावः । थुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः, कित्वादसृधातोर्न्त्यावयवः ।
 ननु पुपादित्वादेवास्यतेश्चल्लेरङि सिद्धे 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यत्र अस्यतिग्रहणं व्यर्थ-
 मित्याशङ्क्य निराकरोति अस्य पुपादित्वादिति । तदर्थमिति । पर्यास्थतेत्यत्र आत्मने-
 पदे अङ्ग्यमस्यतिवक्तृत्यत्र अस्यतिग्रहणमित्यर्थः, पुपाद्यङ्गः परस्मैपदमात्राविषयतया आत्मनेपदे
 अप्रसक्तेरिति भावः । नन्वस्यतेः केवलपरस्मैपदित्वादात्मनेपदं दुर्लभमित्यत आह तङ् तु उप-
 सर्गादिति । वक्ष्यते इति । पदव्यवस्थायामिति शेषः । यसु प्रयत्ने । यसोऽनुपसर्गात्
 संयसश्च । सूत्रद्वयमिदम् । श्यन् वा स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'दिवादिभ्यः श्यन्' इत्यतः
 'वा आश-'
 इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । अनुपसर्गाद्यसः श्यन् वा स्यादिति प्रथमसूत्रार्थः ।
 सोपसर्गात्तु नित्य एव श्यन्, अनुपसर्गादिति पर्युदासात् । संपूर्वात् यसेनित्यमेव श्यनः प्राप्नो
 द्वितीयसूत्रम् । व्युष विभागे । अयमिति । दिवादिगण एव पुपादिभ्यः प्रागयं धातुः
 पठित इत्यर्थः । पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह अर्थभेदेन त्वङ्ग्यं पठ्यत इति । विभा-
 गात्मके अर्थविशेष एव पुपाद्यङ्ग्यमिह पुनः पाठ इत्यर्थः । अव्युषदिति । 'व्युष
 दाहे' इति पूर्वं पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् । ओष्ठ्यादिरिति । दन्त्यो-
 ष्ठ्यादिर्दन्त्याण्मान्तोऽयमिति केचिन्मन्यन्त इत्यर्थः । अयकार इति । दन्त्योष्ठ्या-

नत्वे कृते णत्वम् । शमादिपाठ इति । 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् । शमादय इति ।
 शमत्तमदमश्रमभ्रमङ्गममद इत्यर्थः । यसोऽनुप । अत्र वदन्ति-यस इत्ये-
 वास्तु । ततः समः नियमार्थमिदम् । सोपसर्गाद्यसश्चेत्संपूर्वकादेवेति । एवं च पूर्व-
 सूत्रेऽनुपसर्गादिति ग्रहणमुत्तरत्र च यसश्चेति ग्रहणं त्यक्तुं शक्यमिति । दाहे
 पठित इति । व्युष दाह इत्यस्मिन्नेव गणे पठित इत्यर्थः । अङ्ग्यमिति ।
 दाहे पठितस्य तु सिजेव । अव्योषीत् । इति तत्त्वबोधिनीयां दिवादिगणप्रकरणम्

इत्याहुः । तद्भ्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचम् । विस १२१७ प्रेरणे । विस्यति । अविसत् ।
 कुस १२१८ संश्लेषणे । अकुसत् । वुस १२१९ उत्सर्गे । मुस १२२० खण्डने । मसी
 १२२१ परिणामे । परिणामो विकारः । समी इत्येके । लुठ १२२२ विलोडने । उच
 १२२३ समवाये । उच्यति । उवोच ऊचतुः । मा भवानुचत् । भृक्षु १२२३ भ्रंशु १२२५
 अधःपतने । वभर्श । अभृशत् । अनिदिताम्—' (सू० ४१४) इति नलोपः । भ्रश्यति । अभ्र-
 शत् । वृश १२२६ वरणे । वृश्यति । वृश्यत । कृश १२२७ तनूकरणे । कृश्यति । नि
 वृषा १२२८ पिपासायाम् । हृष १२२९ तुष्टौ । व्यन्नडौ भौवादिकाद्विशेषः । रुष १२३०
 रिष १२३१ हिंसायाम् । 'तीषसह—' (सू० २३४०) इति वेट् । रोषिता, रोष्टा । रेषिता,
 रेष्टा । डिप १२३२ क्षेपे । कुप १२३३ क्रोधे । गुप १२३४ व्याकुलत्वे । युप १२३५ रुप
 १२३६ लुप १२३७ विमोहने । रुप्यति । रुप्यति । लुप्यति । लोपिता । लुप्यतिः सेट्कः ।
 अनिट्कारिकासु लिपिसाहचार्यात्तौदादिकस्यैव ग्रहणात् । लुभ १२९८ गार्ध्ये । गार्ध्यमाका-
 ङ्क्षा । 'तीषसह—' (सू० २३४०) इति वेट् । लोभिता, लोब्धा । लोभि-
 प्यति । लुभ्येत् । लुभ्यात् । अलुभत् । म्वादेरवृत्तत्वाल्लोभतीत्यपीत्याहुः । क्षुभ ।
 १२३६ संचलने । क्षुभ्यति । णभ १२४० तुभ १२४१ हिंसायाम् । क्षुभिनभितुभयो भुतादौ
 क्रयादौ च पठ्यन्ते । तेषां भुतादित्वादङ् सिद्धः । क्रयादित्वात्पक्षे सिज्भवत्येव । इह पाठस्तु
 इत्यर्थः । किलदू १२४२ आर्द्राभावे । किलद्यति । चिकलेदिय । चिक्लिदिव,
 चिक्लिद्व । चिक्लिदिम, चिक्लिद्व । कलेदिता, कलेत्ता । नि मिदा १२४३
 दिदित्योष्मान्तो धातुस्तुः स एवायं यकाररहित इत्यन्ये मन्यन्त इत्यर्थः । अयकारमिति
 पाठे क्रियाविशेषणम् । प्लुष दाहे । ननु दिवादिगणे परस्मैपदिषु पुषादिभ्यः प्राग् अस्य
 पाठः क्वचिद् दृश्यते । तत्र पौनरुक्त्यशङ्कां परिहरति पूर्वत्र पाठः सिजर्थ इति ।
 पुषादावेव पाठे सति अङेव श्रूयेत नतु सिच् । पुषादेः प्रागपि पाठे तु तस्य अङभावात्
 सिच् श्रूयेत । तथा च सिचः कदाचित् श्रावणार्थः पूर्वं पाठ इत्यर्थः । आहुरित्यस्वरसोद्धा-
 वनम् । तद्वीजं दर्शयति तद्भ्वादीति । तद् दिवादिगणे पुषादिभ्यः पूर्वमस्य पठनं
 भ्वादिपाठेनैव संपन्नप्रयोजनकमिति सुष्ठु वक्तुं शक्यमित्यर्थः । एवं च भ्वादिपाठात् शच्चि-
 करणो लुङि सिचः श्रवणं च सिध्यति । पुषादौ पाठात्तु इयन्विकरणः अङ् च सिध्यति ।
 अतो दिवादिगणे पुषादिभ्यः प्रागस्य पाठो व्यर्थ एवेति भावः । एतदेवाभिप्रेत्य मूले
 दिवादिगणे पुषादिगणात् प्राक् प्लुष दाहे इति न पाठितमिति बोध्यम् मसी ।
 परिणाम इति । ईदित्वं 'श्वीदितः—' इत्येतदर्थम् । मस्यति । समी इत्येके
 इति । सम्यति । भृशु भ्रंशु अधःपतने । द्वितीयधातोराह अनिदितामिति ।
 युप रुप लुप विमोहन इति । धातुवृत्त्यादिविरोधादुदिताठो लेखकप्रमादादायातः ।
 इह पाठस्त्विति । क्षुभिनभितुभीनाम् इह दिवादिगणे पाठस्य इत्यनेव प्रयोजन-
 मित्यर्थः । वस्तुतस्तु पुषादेः प्रागेव एषां त्रयाणां पाठो युक्त इति भावः । नि

स्नेहने । 'मिदेगुणः' (सू० २३३६) भेद्यति । अमिदत् । द्युतादिपाठादेव अमिदत् अमेदिष्टेति सिद्धे इह पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । द्युतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचितः । नि द्विदा १२४४ स्नेहनमोचनयोः । ऋधु १२४५ वृद्धौ । आनर्ध्व । आर्ध्वत् । गृधु १२४६ अभिकाङ्क्षायाम् । अगृधत् । वृत् । पुषादयो दिवादयश्च वृत्ताः । केचित्तु पुषादिसमाप्पयर्थमेव वृत्करणम् । दिवादिस्तु भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते भृग्यतीत्यादिसिद्धिरित्याहुः ।

॥ इति तिङन्ते दिवादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ॥ ४७ ॥

पुब् १२४७ अभिपवे । अभिपवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासन्धानं च । तत्र स्नाने अकर्मकः । २५२३ स्वादिभ्यः श्नुः । (३—१—७३) सुनोति ।

मिदा स्नेहने । अमिददिति । ननु भ्वाद्यन्तगणे द्युतादौ 'नि मिदा स्नेहने' इत्यात्मनेपदिषु पठितः लुङि तु 'द्युद्भ्यो लुङि' इत्यत्र परस्मैपदविकल्प उक्तः । द्युताद्यङ् तु परस्मैपद एव न तु तङि । एवं च द्युतादिपाठादेव परस्मैपदपक्षे अङि अमिददिति तङि तु अङभावे अमेदिष्टेति सिद्धम् । तथा च पुषादावस्य पाठो व्यर्थः । तद्वहिर्दिवादौ पाठादेव श्यन्सिद्धेरित्याशङ्क्यते द्युतादिपाठादेवेत्यादिना सिद्धे इत्यन्तेन । तामिमां शङ्कां परिहरति इह/पाठः अमेदीदिति मा भूदिति । पुषादावस्य पाठः अमेदीदिति व्यावृत्त्यर्थ इत्यर्थः । पुषादिभ्यः प्रागेव दिवादावस्य पाठे तु तस्माल्लुङि अङसंभवादमेदीदिति स्यादिति भावः । नन्वेवं सति भ्वाद्यन्तगणे द्युतादावस्य पाठो व्यर्थः । द्युतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपदिषु पठ्यताम् । एवं च अमेदिष्टेति सिद्धम् । इह पुषादौ पाठात्तु अमिददिति सिद्धमित्याशङ्क्येष्टापत्त्या परिहरति द्युतादिभ्यो वहिरेवात्मनेपदिषु पाठस्तूचित इति । सूचित इति पाठे तु सुतरामुचित इति व्याख्येयम् । नि द्विदेत्यादि । व्यक्तम् ।

इति श्रीब्रामुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां श्यन्विकरणं समाप्तम् ।

अथ श्नुविकरणा धातवो निरूप्यन्ते । पुब्धातुः पोपदेशः । अनिट् । इत् आरभ्य नित्त्वादुभयपदिनः । सुरासंधानमिति । सुरोत्पादनमित्यर्थः । स्वादिभ्यः श्नुः । कर्त्र्ये सार्वधातुके स्वादिभ्यः श्नुः स्यादित्यर्थः । शपाऽपवादः । सुनोतीति । लट्स्तिपि श्नुः, शकार इत् शित्वेन सार्वधातुकत्वात् 'सार्वधातुकमपिट्' इति डित्त्वात्स्मिन् परे धातोर्न गुणः । श्नुस्तु तिपमाश्रित्य गुण इति भावः ।

सुनुतः 'ह्रस्वोः-' (सू० २३८७) इति यण् । सुन्वन्ति । मुन्वः, मुनुवः । सुन्वहं, सुनुवहं । सुपाव । सुपुवे । सोता । सुनु । सुनवानि । सुनवै । मुनुयात् । सूयात् । 'सुसुधूञ्म्यः-' (सू० २३८५) इतीद् । असावीत् । असोष्ट । अभिपुणोति । अम्यपुणोत् । अभिसुपाव । २५२४ सुनोतेः स्यसनोः । (८-३-११७) स्ये सनि च परे सुमः पो न स्यात् । विसोप्यति । पिब १२४८

सुनुत इति । तसौ ङित्वात् श्रोत्रं गुण इति भावः । सुनु अन्ति इति स्थिते 'अचि ङ्नुवात्-' इति उवडमाचङ्क्याह ह्रस्वोरिति । सुनोपि सुनुयः सुनुय । सुनोमि । वसि मसि च 'लोपश्चास्यान्तरस्यां म्रौः' इत्युकारलोपविकल्पं मत्वाह सुन्वः सुनुव इति । सुन्मः सुनुम इत्यपि ज्ञेयम् । अथ लटस्तङि सुनुते सुन्वाते सुन्वते । मुनुपे सुन्वाथे सुनुव्हे । सुन्वे । इति सिद्धवत्कृत्याह सुन्वहे सुनुवहे इति । 'लोपश्चास्य-' इत्युकारलोपविकल्प इति भावः । सुन्महे, सुनुमहे इत्यपि ज्ञेयम् । सुपावेति । सुपुवतुः सुपुवुः । सुपविय, सुपोय सुपुवयुः सुपुव । सुपाव, सुपव सुपुवित्र सुपुविम । अथ लिटस्तङ्याह सुपुवे इति । सुपुवाते । सुपुविरे सुपुवाथे सुपुविच्चे । सुपुवे सुपुविवहं सुपुविमहे । सोतेति । अनिट्त्व-सूचनमिदम् । सोप्यति, सोप्यते । सुनोतु, सुनुतात् सुनुताम् सुन्वन्तु । इति सिद्धव-त्कृत्याह सुनु इति । 'उतश्च प्रत्ययात्-' इति हेर्लुक् । सुनुतात् सुनुतम् सुनुत । सुनवा-नीति । 'ह्रस्वोः' इति यणं वाचित्वा परत्वाद् गुणः, आटः पित्त्वेन अङित्वादिति भावः । सुनवाव सुनवाम् । लोटस्तङि सुनुताम् सुन्वाताम् सुन्वन्ताम् । सुनुण्व सुन्वाथाम् सुनुव्वम् । इति सिद्धवत्कृत्याह सुनवै इति । 'ह्रस्वोः-' इति यणं वाचित्वा परत्वाद् गुणः, आटः पित्त्वेन ङित्वाभावादिति भावः । सुनवावहै सुनवामहै । असुनोत् अनुनुताम् अनुन्वन् । असुनोः । असुनवम् अनुनुव, अनुन्व । अनुनुत अनुन्वाताम् अनुन्वत । इत्याबूझम् । विवि-लिङ्याह सुनुयादिति । यामुटो ङित्वात् श्रोत्रं गुण इति भावः । सूयादिति । आशीर्लिङि 'अकृत्सार्ववातुकयोः-' इति दीर्घ इति भावः । सोपीष्ट । लुङि परस्मैपदे सिच इग्निपेवे प्राप्ते आह सुसुधूञ्म्य इति । इङिति । असाविष्टामित्यादि । लुङस्तङ्याह असोष्टेति । असोपातामित्यादि । असोप्यत्, असोप्यत । 'उपसर्गात् सुनोति-' इति पत्वं मत्वा आह अभिपुणोतीति । पात्परत्वाणत्वम् । अम्यपुणोदिति । 'प्राक् सितादङ्य-वायेर्षि' इति पत्वम् । अभिसुपावेति । 'स्यादिष्वभ्यासेन-' इति नियमादभ्यासस्य न पः । 'आदेशप्रत्यययोः' इत्युत्तरखण्डस्य पः । सुनोतेः स्यसनोः । 'अपदान्तस्य मूर्ध्वत्यः' इत्यधिकृतम् । 'न रपर-' इत्यतो नेत्यनुवर्तते, तदाह पो न स्यादिति । स्ये उदाहरति विसोप्यतीति । अत्र 'उपसर्गात् सुनोति-' इति प्राप्नः

पुव् । सुन्व इति । 'लोपश्चास्या-' इत्युकारस्य वा लोपः । सुनवानीति । 'आहुतमस्य-' इत्यादि कृते 'ह्रस्वोः-' इति यणं वाचित्वा परत्वाद् गुणः । सुनोतेः स्यसनोः । 'न रपर-' इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तनादाह पो न स्यादिति ।

वन्धने । सिनोति । विसिनोति । सिपाय । सिष्ये । सेता । शिब् १२४९
निशाने । तालव्यादिः शेता । डु मिब् १२५० प्रक्षेपणे । 'मीनातिमिनोति—'
(सू० २५०८) इत्यात्वम् । ममौ । ममिय, ममाय । मिम्ये । माता । मीयात् ।
मासीष्ट । अमासीत् अमासिष्टम् । अमास्त । चिब् । १२५१ चयने । प्रणि-
चिनोति । २५२५ विभाषा चेः । (७—३—५८) अभ्यासात्वरस्य चिजः

षो न भवति । सनि तु अभिसुसूरित्युदाहरणम् । पुनः सनि द्वित्वे अभिसुसूस् इति सनन्तान्
क्वपि अतो लोपे अभिसुसूस् इत्यस्मात् सोर्हल्ङ्यादिलोपे सस्य रुत्वे 'वोरूपवायाः—' इति
दीर्घे रेफस्य विसर्गः । सुसूपति तु नोदाहरणम्, 'स्तौतिष्योरेव पण्यभ्यासात् इति नियमादेव
पत्वाभावसिद्धेरित्यलम् । पिब् वन्धन इति । पोपदेशः अनिट् च । पुन इव रूपाणि ।
विसिनोतीति । 'सात्पदाद्योः' इति पत्वनिषेधः । 'उपसर्गात्सुनोति—' इति तु न पः,
सुनोत्यादिष्वनन्तर्भावादिति भावः । सिपायेति । णलि वृद्धौ आयादेशः । अनुसादौ 'एरने-
काचः—' इति यण् । सिष्यतुरित्यादि । लिट्स्तङ्याह सिष्ये इति । सिपि ए इति स्थिते
'एरनेकाचः—' इति यणिति भावः सिष्याते सिष्यिरे इत्यादि । असेपोत् । पिब् निशान
इति । पिब्वत् । मिब् प्रक्षेपण इति । मिनोति । उपदेशे एजन्तत्वादात्त्वे अप्राप्ते
आह मीनातिमिनोतीत्यात्वमिति । एज्विपये अशीतीति शेषः । ममाविति । आत्वे कृते
णल औत्वमिति भावः । अनुसादावेज्विपयत्वाभावान्नात्वम् । 'एरनेकाचः—' इति यण् ।
मिम्यतुः । मिम्युः । भारद्वाजनियमात् थलि वेडिति मत्वाह ममिथ, ममाथेति । थलः
पितृत्वेन अकित्वादेज्विपयत्वम् । इट्पक्षे 'आतो लोपः—' इति भावः । मिम्यथुः मिम्य । ममौ
मिम्यिव मिम्यिम । लिट्स्तङ्याह मिम्ये इति । एशः कित्वादेज्विपयत्वाभावाच्च नात्व-
मिति भावः । मिम्याते मिम्यिरे । मिम्यपे मिम्याथे मिम्यिवहे । मिम्ये मिम्यिवहे मिम्यि-
महे । मातेति । एज्विपयत्वादसित्वाच्च आत्वमिति भावः । मास्यति, मास्यते सार्वधातुकेषु
पुब्वत् । मीयादिति । आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुटः कित्वादेज्विपयत्वाभावादात्वाभावे
'अकृत्सार्व—' इति दीर्घ इति भावः । आशीर्लिङि तङि आह मासीष्टेति । एज्विपयत्वादा-
त्वमिति भावः । लुङि परस्मैपदे सिचि आत्वे 'यमरम—' इति सगिटौ मत्वाह अमासी-
दिति । सकि सिच इटि सिज्लोपः । अमास्तेति । लुङि तङि सिचि आत्वमिति भावः ।
अमासाताम् अमासत इत्यादि । चिब् चयन इति । चयनं रचना । अनिट् । सार्वधातुके
पुब्वद्रूपाणि प्रणिचिनोतीति । नेगंद—' इति णत्वमिति भावः । विभाषा चेः । 'चजांः
कुधिण्यतोः' इत्यतः कुग्रहणमनुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति
'सल्लिटोर्जेः' इत्यतः सल्लिटोरिति च तदाह अभ्यासादित्यादिना । स्तृब्

सनि तु अभिसुसूः । सन्नन्तादस्मात्क्वप्यतो लोपे रुत्वे कृते दीर्घः । सुसूपतीत्येतत्तु
नोदाहरणम् 'स्तौतिष्योरेव पणि' इति नियमेनैव पत्वाभावसिद्धेः । एतच्च काशि-
कायां स्पष्टम् । चिब् । चयनं रचनाविशेषः । विभाषा चेः । 'चजोः—' इति सूत्रात्

कुत्वं वा स्यात्सनि लिटि च । प्रणिचिकायं, चिचाय । चिक्ये, चिच्ये । अचैवीत्, अचेष्ट ।
 स्तृन् १२५२ आच्छादने । स्तृणोति । स्तृणुते । 'गुणोऽर्ति-' (सू० २३८०) इति गुणः
 स्तर्यात् । २५२६ ऋतश्च संयोगादेः । (७—२—४३) ऋदन्तात्संयोगादेः परयोर्लिङ्-
 सिचोरिङ् वा स्यात्तङि । स्तरिषीष्ट्, स्तृषीष्ट् । अस्तरिष्ट्, अस्तृत् । कृन् १२५३ हिंसा-
 याम् । कृणोति । कृणुते । चकार । चकर्थ । चक्रे । क्रियात् । कृषीष्ट् । अकार्षीत्, अकृत् ।
 वृन् १२५४ वरण । २५२७ वभूथाततन्थजगृभभववर्थेति निगमे । (७—२—६४) एपां
 वेदे इडभावो निपात्यते । तेन भाषायां थलीट् । ववरिथ । ववृव । ववृवहे । वरिता,
 वरीता । २५२८ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु । (७—२—४२) वृड्वृञ्भ्यामुदन्ताच्च

आच्छादन इति । अनिट् । लिट्स्तिर अनुसादौ 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणः ।
 वृद्धिविषयेऽपि परत्वादस्य प्रवृत्तिः तस्तरतुः ऋदन्तत्वात्थल्यपि नित्यं नेट् । तस्तरर्थ । तस्त-
 रिच । तस्तरे । तस्तराते तस्तरिरे । तस्तरिषे । तस्तरिवहे । स्तर्या । 'ऋद्वनोः स्वे' स्तरि-
 ष्यति । आशीर्लिङि परस्मैपदे यासुटः कित्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते आह गुणोऽर्तीति गुण
 इति । तङि आशीर्लिङि स्तृषीष्ट् इति स्थिते ऋतश्च संयोगादेः । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु'
 इत्यनुवर्तते । 'इट् सनि वा' इत्यत इड्वेति, तदाह ऋदन्तादित्यादिना । लुङि परस्मैपदे
 अस्तार्षीत् । लुङस्तङि त्वाह अस्तरिष्ट्, अस्तृतेति । 'ऋतश्च संयोगादेः—' इति इट्यक्षे
 गुणः । इडभावपक्षे तु 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । कृञ् हिंसायाम् चकर्थेति ।
 'कृञ्भृवृ' इति थल्यपि नित्यमिण्निषेधः । चकृव । क्रियादिति । आशीर्लिङि 'रिङ् शय-
 ग्लिङ्भृ' इति रिङ् । कृषीष्टेति । 'उश्च' इति कित्वाच्च गुणः । अकार्षीदिति । सिचि
 वृद्धिः रपरत्वम् । अकृतेति । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । वृञ् वरणे । सेट् ।
 ववार वव्रुः । वभूथाततन्थ । निगमो वेदः, तदाह एपां वेद इति । ननु 'कृञ्भृवृ-'
 इति निषेधादेव थलि ववर्थेति सिद्धे किमर्थं ववर्थग्रहणमित्यत आह तेन भाषायां थली-
 ङिति । निगमे एव वृणोतेऽथलि इण्निषेध इति नियमालाभादिति भावः व्रवे वव्राते ।
 ववृपे । 'वृतो वा' इति मत्वाह । वरिता वरीतेति । लिङ्सिचोः । 'इट् सनि वा'
 इत्यत इड्वा इत्यनुवर्तते । 'वृतो वा' इत्यतो वृत इति तदाह वृड्वृञ्भ्यामित्या-

कुरुनुवर्तते 'सन्लिटोर्जोः' इत्यतः सन्लिटोरिति च सन्पुदाहरणम् । चिकीर्षति । चिचीपति ।
 ऋतश्च संयोगादेः । 'इट् सनि वा' इत्यत इट् वेत्यनुवर्तते । 'लिङ् सिचोः—' इति सूत्रा-
 दात्मनेपदेष्विति च, तदाह इड् वा स्यात्तङीति । तङि किम्, स्तर्यात् । अस्तार्षीत् । वभू-
 थाततन्थ । भूधातोस्तनोतेश्च थलि इडभावो निपात्यते 'त्वं हि होता प्रथमो वभूय' । येना-
 न्तरिक्षमुर्वाततन्थ' भाषायां तु जगृहिम् । वृणोतेऽथलि क्रादिसूत्रेणेण्निषेधे सिद्धेऽपि
 निगम एव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थं ववर्थग्रहणम् । 'ववर्थं त्वं
 हि ज्योतिषाम्' । भाषायां तु ववरिथ । ववृपे । लिङ्-

परयोर्लिङ्सिचोरिङ् वा स्यात्तङि । २५२६ न लिङि (७—२—३९) वृत्तो लिङ् इटो दीर्घो न स्यात् । वरिषीष्ट, वृषीष्ट । अवारीत्, अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवृत् । धुब् १२५५ कम्पने । धुनोति । धुनुते । अधौपीत् । अधोष्यत् । अधोष्यत । दीर्घान्तोऽप्ययम् । धुनोति, धुनुते । 'स्वरतिसूति—' (सू० २२७९) इति वेट् । दुधविव, दुधोथ । किति लिटि तु 'श्र्युकः—' (सू० २३८१) इति निषेधं वाचित्वा क्लादिनियमान्नित्यमिट् । दुधुविव । 'स्तुसु-धूम्यः—' (सू० २३८५) इति नित्यमिट् । अधाव्रीत्, अधविष्ट, अधोष्ट ।

अथ परस्मैपदिनः । टु दु १२५६ उपतापे । दुनोति । हि १२५७ गतौ वृद्धौ च । २५३० हिनुमीना । (८—४—१५) उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य एतयोर्नस्य णः स्यात् । प्रहिणोति २५३१ हेरचङि । (७—३—५६) अभ्यासात्परस्य हिनोतेर्हस्य कुत्वं स्यान्न तु चङि । जिवाय । पृ १२५८ प्रीतौ । पृणोति । पर्ता । स्पृ १२५९ प्रीतिपालनयोः । 'प्रीतिचलनयोः' इत्यन्ये । 'चलनं जीवनम्' इति स्वामी । स्पृणोति । पस्पार । स्मृ इत्येके । स्मृणोति ।

दिना । न लिङि । 'वृत्तो वा' इत्यतो वृत् इत्यनुवर्तते । लिङीति पष्ठयर्थे समी । 'आध-धातुकस्येट्—' इत्यत इङित्यनुवृत्तं पष्ठथा विपरिणम्यते । 'ग्रहोऽलिटि—' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते । तदाह वृत् इति । वृड्वृभ्यामृकारान्ताच्चेत्यर्थः । वरिषीष्टेति । इट्पक्षे 'वृत्तो वा' इति प्राप्तो दीर्घो न भवति । वृषीष्टेति । इडभावपक्षे 'उथ्व' इति कित्त्वान्न गुणः । अवारी-दिङि । लुङि परस्मैपदे । सिचि वृद्धिः । अवारिष्टाम् अवारिष्टुः । 'सिचि परस्मैपदेषु' इति निषेधादिह 'वृत्तो वा' इति न दीर्घः । लुङस्तङि सिचि 'लिङ्सिचोः—' इति इट्पक्षे 'वृत्तो वा' इति दीर्घविकल्पं मत्वाह अवरिष्ट, अवरीष्टेति । अवृतेति । इडभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । धुब् कम्पन इति । ह्रस्वान्तोऽयमनिट् । पुत्र इव रूपाणि । दीर्घान्तोऽप्ययमियादि । व्यक्तम् ।

अथ परस्मैपदिन इति । राघ साव संसिद्धावित्येतत्पर्यन्ता इत्यर्थः । 'टु दु उपतापे' इत्यारभ्य 'स्मृ इत्येके' इत्येतत्पर्यन्ता धातवो ह्रस्वान्ताः । हि गताविति । प्रहिणोतीत्यत्र भिन्नपदत्वाद् णत्वेऽप्राप्ते आह हिनुमीना । हिनु मीना अनयोर्द्वन्द्वात्पठ्ठीद्विवचनस्य आपो लुक् । 'रपाभ्यां नो णः—' इत्यनुवर्तते । 'उपसर्गादिसमासेऽपि—' इत्यत उपसर्गादिति च । तदाह उप-सर्गस्थादिति । हेरचङि । 'चजोः—' इति सूत्रात् कुग्रहणमनुवर्तते । 'अभ्यासाच्च' इत्यतः अभ्यासादिति । 'हो हन्तेः—' इत्यतो ह इति पष्ठयन्तमनुवर्तते, तदाह अभ्यासात्परस्येति ।

सिचोः । वृत् इत्यनुवर्तते । आत्मनेपदेषु किम्, अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिष्टुः । 'सिचि च परस्मैपदेषु' इति निषेधादिह 'वृत्तो वा' इति न दीर्घः । हिनु मीना । प्रमीणाति । हेरचङि । जेषीयते । अचङीति किम्, अजीहयत् । इह ण्यन्तस्य धात्वन्तरत्वात्केवलस्य त्वभ्यासनिमित्तप्रत्ययपरत्वाभावात्कुत्वप्राप्तिरेव नास्तीत्यचङीति निषेधो व्यर्थः सन् ज्ञापयति ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन

शृणोत्यादयस्त्रयोऽपि छान्दसा इत्याहुः । आप्त् १२६० व्याप्तौ । आप्नोति आप्नुतः आप्नुवन्ति । आप्नुवः । आप्ता । आप्नुहि । लृदित्त्वादङ् । आपत् । शक्नु १२६१ शक्तौ । अशकत् । राघ १२६२ साध १२६३ संसिद्धौ । राघ्नोति । २५२२ राधो हिंसायाम् । (६-४-१२३) एत्वाभ्यासलोपो स्तः किति लिटि सेटि थलि च । अपरेधतुः । रेधुः । रेधिय । राद्धा । साध्नोति । साद्धा । असात्सोत् । असाद्धाम् ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । अशू १२६४ व्याप्तौ संचाते च । अश्रुते २५३३ अश्नोतेश्च । (७-४-७२) दीर्घादिभ्यासादवर्णात्परस्य नुट् स्यात् । आनरो । अशिता, अष्टा । अशिष्यते, अक्ष्यते । अश्रुवीत् । अक्षीष्ट, अशिषीष्ट । आशिष्ट, आष्ट आक्षाताम् । ष्टिघ १२६५ आस्कन्दने । स्तिघ्नते । तिष्टिघे । स्तेघिता ।

अथ आगणान्तात्परस्मैपदिनः । तिक १२६६ तिग १२६७ गतौ च । जिघायेति । जिघ्यतुः । जिघयिथ, जिघेथ । जिघियव । आप्लु व्याप्तौ । अनिट् । आप्रुचन्तीति । संयोगपूर्वकत्वाद् 'हृश्रुवोः—' इति न यण् । आप्रुव इति । संयोगपूर्वकत्वाद् 'लोपश्चास्य—' इति नोकारलोपविकल्पः । आप्रहीति । संयोगपूर्वकत्वादेव 'उतश्च प्रत्ययात्—' इति हेर्न लुक् । शक्लु शक्ताविति । शक्नोति शशाक शेकतुः । शशक्य, शेकिय । शेकिव शक्ता । शक्ष्यति । अशकदिति । लृदित्त्वादङ् । राध साध संसिद्धौ । अनिटौ । दीर्घाकारवत्त्वाद् 'अत एकहल्—' इत्यप्राप्तावाह राधो हिंसायाम् । 'ध्वसोः—' इत्यत एदिति अभ्यासलोप इति च अनुवर्तते । 'गमहन—' इत्यतः कितोति, 'अत एकहल्मध्ये—' इत्यतो लिटोति 'थलि च सेटि' इति सूत्रं चानुवर्तते, तदाह एत्वेत्यादिना अपरेधतुरिति । उपसर्गवादिह हिंसायां वृत्तिः । अन्यत्र रराधतुः । थल्यपि क्रादिनियमान्नित्यमिट् 'उपदेशेऽजत्वतः' इत्यत्र तपरकरणादिह नेष्णिपेवः, तदाह रेधियेति । राद्धेति । 'अपस्तथोः—' इति थः ।

अशू व्याप्ताविति । ऊदित्त्वाद्देद् । अश्नुते इति । अश्रुवाते अश्रुवते । संयोगपूर्वकत्वाद् 'हृश्रुवोः—' इति न यण् । अश्नोतेश्च । 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, 'तस्मान्नुट्—' इति च । तच्छब्देन 'अत आदेः' इति कृतदीर्घः अकारः परामृश्यते, तदाह दीर्घादिति । अनश इति । आनशिपे आनक्षे । आनशिवहे, आनश्चहे । अष्टेति । ब्रश्चादिना शस्य पत्वे ष्टृत्वम् । विधिलिङ्याह अश्नुवीतेति । आशीर्लिङि ऊदित्त्वादिङ् विकल्पं मत्वाह अक्षीष्ट, अशिषीष्टेति । लुङि सिच इट्पक्षे आह आशिष्टेति । अनिट्पक्षे 'झलो झलि' इति सिचो लोपं मत्वाह आष्टेति । ष्टिघातुः पोपदेशः । सेट् । आगणान्ता-

जिघापयिपतीत्यादि सिद्धम् । आप्रुहीति । संयोगपूर्वकत्वाद् 'उतश्च प्रत्ययात्—' इति हेर्नुङ् न । राधो हिंसायाम् । अत इत्यनुवर्तमानेऽपि सामर्थ्यादिकारमात्रं स्थानित्वेनाश्रीयते । अश्नोतेश्च । 'तस्मान्नुट्—' इत्यनुवर्तते इत्याहुः । दीर्घादिति । श्रुविकरणनिर्देशः किम्, क्रयादेरश भोजन इत्यस्य माभूत् । आश । आशनुः ।

चादास्कन्दने । तिक्नोति । तिग्नोति । ष १२६८ हिंसायाम् । सन्नोति । जि घृषा १२६९ प्रागल्भ्ये । घृष्णोति । दधर्ष । धर्षिता । दम्भु १२७० दम्भने । दम्भनं दम्भः । दम्भोति । ददम्भ । 'अनिदिताम्-' (सू० ४१५) इति नलोपः । तस्याभीयत्वादसिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ 'दम्भेथ एत्वाभ्यासलोपौ वक्तव्यौ' (वा० ४१५३) । देभतुः, ददम्भतुः, इदं कित्त्वं पिदपिद्विषयकमिति सुधाकरादयः । तन्मते तिप्सिप्सिप्सु देभ देभिथ देभ इति रूपान्तरं बोध्यम् । अपिद्विषयकमिति न्यासकारादिमते तु ददम्भ ददम्भिथ ददम्भेत्येव । दम्भ्यात् । ऋधु १२७१ वृद्धौ । तृप प्रीणने इत्येके । क्षुम्नादित्वाण्णत्वं न । तृप्नोति । 'छन्दसि' (गण १९७) आगणान्तादधिकारोऽयम् । अह १२७२ व्याप्तौ । अहोति । दध १२७३ घातने पालने च दध्नोति । चमु १२७४ भक्षणे । चम्नोति । रि १२७५ क्षि १२७६ चिरि १२७७ जिरि १२७८ दाश १२७९ दृ १२८० हिंसायाम् । रिणोति । अयं भाषायामपीत्येके । 'न तद्यशः शत्रुमृतां क्षिणोति' । ऋक्षीत्येक एवाजादिरित्यन्ये । ऋक्षिणोति । चिरिणोति । जिरिणोति । दाश्नोति । दृणोति । वृत् ।

॥ इति तिङन्ते स्वादिप्रकरणम् ॥

दिति । स्वादिगणसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । इत्युक्तमिति । भ्वादाविति भावः । कित्त्वपक्षे आह अनिदितामिति नलोप इति । नन्वनिदितामिति नलोपे प्रति 'अत एकहल्मध्ये-' इत्येत्त्वसिद्धेः 'दम्भेथ' इति व्यर्थमित्यत आह तस्याभीयत्वादिति । नलोपस्येत्यर्थः । दम्भ्यादिति । आशीर्लङ् 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । छन्दसोति । गणसूत्रमिदम् । तद्व्याचष्टे आगणान्तादिति । रिद्धि इति । रि क्षि चिरि दाश दृ इति पङ्क्तावः । आद्यद्वितीयत्वेकाक्षरौ, तदाह रिणोति । क्षिणोतीति । अयं भाषायामपीति । क्षिधातुरित्यर्थः । तत्र प्रयोगं दर्शयति न तद्यश इति । वृद्धिति । स्वादयो वृत्ता इत्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां श्रुविकरणं समाप्तम् ।

निघृषा । शूलेन घृष्णोति प्रगल्भते इति शूलघृक् शूलघृपौ । 'ऋत्विक्दधृक्-' इति किनो विधानादन्यत्रापि पदान्तात्रिपये कुत्वम् । दम्भु । लोकवञ्चनाय विहित-कर्मनिष्ठानं दम्भः । तृप । अयं सेट्कः अनुदात्तेषु श्यना निर्देशात् । अह व्याप्तौ । अस्माद् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति अह्य इति 'तस्यादित उदात्तमर्घह्रस्वम्' इत्य-

अथ तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ॥ ४८ ॥

तुद १२८१ व्यथने । इतः षट् स्वरितेतः । २५३४ तुदादिभ्यः शः । (३-१-७७)
 तुदति, तुदते । तुतोद । तुतोदिथ । तुतुदे । तोत्ता । अतौत्सीत्, अतुत्त । णुद १२८२ प्रेरणे ।
 तुदति, तुदते । नुतोद, नुतुदे । नोत्ता । दिश १२८३ अतिसर्जने । अतिसर्जनं दानम् ।
 देष्टा । दिक्षीष्ट अदिक्षत्, अदिक्षत । भ्रस्ज १२८४ पाके । 'ग्रहिज्या—' (सू० १४१२)
 इति संप्रसारणम् । सस्य इच्छत्वेन शः । शस्य जश्त्वेन जः । भृजति, भृजते ।
 २५३५ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् । (६-४-४७) भ्रस्जो

अथ शविकरणा घातवो निरूप्यन्ते । इतः षडिति । 'ऋषी गतौ' इत्यतः प्रागि-
 त्पर्यर्थः । तुदादिभ्यः शः । कर्त्रर्थे सार्वधातुके परे तुदादिभ्यः शः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः ।
 शवपवादः । तुदतीति । लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् शे कृते तस्य अपित्त्वात्
 'सार्वधातुकमपित्' इति डित्त्वान्न गुण इति भावः । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्रादिनियमा-
 ल्लिटि थल्यपि नित्यमिट्, तदाह तुतोदिथेति । तोत्तेति । अनिडिति भावः अतौत्सी-
 दिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । णुदधातुर्णोपदेशः । अनिट् । दिशधातुरप्पनिट् । देष्टेति ।
 व्रश्चेति षत्वे ण्टुत्वम् । स्ये तु 'षढोः—' इति षस्य कत्वं च, देक्ष्यति । दिक्षीष्टेति ।
 'लिङ्सिचौ—' इति कित्त्वान्न गुणः । 'शल इगुपधात्—' इति क्सं मत्वाह अदिक्षत्,
 अदिक्षतेति । भ्रस्ज पाके । अनिट् भ्रस्ज् अ ति इति स्थिते आह ग्रहिज्येति ।
 डित्त्वाद्देफस्य संप्रसारणमुकारः पूर्वरूपं चेति भावः भृस्ज् अ ति इति स्थिते
 आह सस्येत्यादि । णलि भ्रस्ज् अ ति इति स्थिते भ्रस्जो रोपधयोः ।
 भ्रस्ज इत्यवयवपष्ठौ । रोपधयोरिति स्थानपष्ठौ । रश्च उपधा च तयोरिति विग्रहः ।
 रेफादकार उच्चारणार्थः । रेफस्य उपधायाश्च स्थाने इति लभ्यते । 'आर्धधातुके'

त्रास्माभिरुपपादितम् । अन्ये त्वाहुः—'शतचक्रं यो ३ ह्यो वर्तनिः' इत्यत्र अह्य इति षष्ठ्यन्त-
 मेव । 'धेडिति' इति गुणस्तु अहिशब्दस्य च्छान्दसत्वान्नेति । रिद्धि । एते पट् घातवः ।
 एक एवाजादिरिति मते तु पञ्च घातवः ।

इति तत्त्वबोधिण्यां स्वादिप्रकरणम् ।

—०—

तुदतीति । परमपि लघूपधगुणं बाधित्वा नित्यत्वात् श इत्येके । अकृत-
 व्युहपरिभाषया गुणो न प्रवर्तत इत्यन्ये । भ्रस्ज पाके । भर्जनरूपः पाकोऽत्र
 घात्वर्थो न त्वोदनादेः पाकस्तत्र प्रयोगाभावादित्याहुः । भ्रस्जो इति केषांचित्पाठे तु
 'भोदितश्च' इति निष्ठानत्वप्रसक्त्या भृष्टः भृष्टवानिति न सिद्ध्येत् । भ्रस्जो रोप-
 धयोः । रम्यकार उच्चारणार्थः । रमित्यस्यान्त्यादचः परत्वे 'रोपधयः' इति पष्ठो-

रेफस्योपधायाश्च स्थाने रमागमो वा स्यादार्धवातुके । मित्त्वादन्त्यादचः परः । स्थानपष्ठीनिर्देशाद्रोपवयोनिवृत्तिः । वभर्ज वभर्जतुः । वभर्जिय, वभर्जुं । वभर्जे ।

इत्यविकृतम्, तदाह भ्रस्जो रेफस्येत्यादिना । रमि मकार इत् अकार उच्चारणार्थः, तदाह मित्त्वादन्त्यादचः पर इति । तथा च रेफाकारादुपरि सकारात् प्राग् रेफ आगम इति फलितम् । भ्र र् स् ज् अ इति स्थितम् । ननु रम आगमत्वे रोपवयोरिति कथं स्थान-पष्ठीनिर्देश इत्यत आह स्थानेति । स्थानं प्रसङ्गः । रेफस्य उपधायाश्च उच्चारणप्रसङ्गे सति अकारादुपरि रेफः प्रयोज्यः । भकारादुपरि रेफः जकारात्प्राक्सकारश्च न प्रयोज्याविति लब्धम् । तथा च तयोर्निवृत्तिः फलितेति भावः । एवं च भर्जू अ इति स्थिते द्वित्वादौ रूपमाह वभर्जेति । अनुसादावपि संयोगात्परत्वात्कित्वाभावाद् 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणं न भवति । भारद्वाजिनियमात्थलि वेडिति मत्वाह वभर्जिय, वभर्जेति । इडभाव-पक्षे वभर्ज् थ इति स्थिते 'व्रश्च-' इति जस्य पः । ष्टुत्वेन थस्य ठ इति भावः । वभर्जिव । लिटस्तड्याह वभर्जे इति । वभर्जति इत्यादि सुगमम् । रमभावे

निर्देशस्य वैयर्थ्यमाशङ्क्याह निवृत्तिरिति । । अयं भावः--स्थानविशेषलाभाय मित्त्वस्य करणान्न रोपवयोः स्थाने रम् भवति । यत्र ह्यनिर्धारितः स्थानपष्ठ्या निर्दिश्य विधीयते स तत्स्थाने भवति । यथा 'इको यणचि' इत्यादौ यणादिः । प्रकृते तु रमो निर्दिष्टस्थानिकत्वा-द्रोपवयोः स्थानं न भवति । एवं चास्य आदेशागमत्वे भवतो यथा इनमः प्रत्ययागमत्वे इति । अन्ये त्वेतादृग् व्याख्यानमयुक्तमिति मत्वा 'सनः क्तिचि' इत्यतो लोपमनुवर्त्य भ्रज्जो रोपवयोलोपः रम् तु आगम एवेत्याहुः । अपरे तु 'भ्रस्जो रमन्यतरत्याम्' इत्येव सूत्रमस्तु । रसः इति च्छेदः । रस इति रेफाकारसकाराणां यः संघातस्तस्य ऋ इत्यादेशः स्यादित्यर्थः । ततश्च अकिडति भर्जको भर्जनं वभर्जेत्यादि सिध्यति । ऋकाराभावपक्षे तु भ्रज्जको भ्रजनं वभ्रज्जेत्यादि । किडति तु ऋकारपक्षे भृष्टिः भृज्यादित्यादि । तदभावे संप्रसारणे सति तदेव रूपम् । एवं च वरोभृज्यत इत्यादौ रीको रेफस्य निवृत्ति वारयितुम् 'अनु-दात्तोपदेश-' इत्यत उपदेशग्रहणमनुवर्त्यमिदानीं तु नानुवर्त्यम् किडति रमागमं बाधित्वा संप्रसारणमिति पूर्वविप्रतिषेधश्च न कर्तव्य इति महदेव लाघवमित्याहुः । इदं च रसोर्वचनात्सिद्धमिति वार्तिकाशयवर्णनमेव न त्वपूर्वम् । वचनान्तरित्यस्य वा ऋवचनादिति च्छेदः । भाष्यकारैस्तु 'सूत्रं भिद्यते यथान्यासमेवास्तु' इति वदद्भिरस्यां कल्पनायां दुष्टत्वं सूचितं तच्च मनोरमायां स्पष्टमेव । तथा हि रेफाकारसकारसमु-दायस्य ऋभावे पञ्च दोषाः । अपिल्लिटि वभर्जतुः वभर्जुंरित्यादीष्यते, वभृजतुः वभृजुंरित्यादि स्यात् । न चात्र गुणेन निर्वाहः । ऋभावे सति 'असंयोगल्लिट् क्ति' इति क्तिवप्रवृत्त्या तन्निषेवात् । 'सनीव्रन्त-' इति इड्विकल्पाद्विभर्क्षतीत्यादि इष्यते, विभृक्षतीत्यादि स्यात् । ऋभावे 'हलन्ताच्च' इति सनः क्त्वाप्रवृत्तेः । लिङ्-सिचो-स्तडि भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादीष्यते । भृक्षीष्ट अभृष्टेत्यादि स्यात् । 'लिङ्-सिचावात्मने-पदेषु' इति क्त्वाद् णिजन्ताच्चङि अवभर्जदित्येति । अवीभृजदित्यपि स्यात् ।

रमभावे, वभ्रज्ज वभ्रज्जतुः । वभ्रज्जिय । 'स्कोः—' (सू० ३८०) इति सलोपः । 'व्रश्च—' (सू० ३६४) इति पः । वभ्रष्ट । वभ्रज्ज । अष्टा भर्ता । भक्ष्यति, भक्ष्यति । किङ्कति रमागमं वाधित्वा संप्रसारणं पूर्वविप्रतिपेधेन' (वा० ४०७८) भृज्यात् भृज्यास्ताम् । भर्क्षीष्ट, अर्क्षीष्ट । अभाक्षीत्, अभ्राक्षीत् । अभर्ष्ट,

आह वभ्रज्जेति । णलि असृज् अ इति स्थिते द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासजश्च वभ्रसृज् अ इति स्थिते सस्य इच्छत्वेन शकारे शस्य जश्चत्वेन जकार इति भावः । लिट्यभ्यासस्य—' इति संप्रसारणस्य न प्रसक्तिः, अभ्यासे हलादिशेषेण रेफाभावात् । वभ्रज्जतुरिति । संयोगात्परत्वादकित्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति न संप्रसारणमिति भावः । वभ्रज्जियेति । भार- द्वाजनियमादिट्पक्षे रमभावपक्षे रूपम् । तत्र इडभावपक्षे वभ्रसृज् थ इति स्थिते आह स्कोरिति । व्रश्चेति ष इति । जस्येति शेषः । रमभावपक्षे लिटस्तड्याह वभ्रज्जेति । वभ्रज्जाते । वभ्रज्जिषे । इत्यादि सुगमम् । भ्रष्टेति । रमभावपक्षे रूपम् । भ्रष्टेति । रमा- गमे भर्ज् ता इति स्थिते जस्य 'ग्रश्च—' इति पः, ष्टुत्वेन तकारस्य ट इति भावः । एवं भर्ष्टेति । भ्रक्ष्यति, । 'पढोः—' इति कत्वे सस्य पत्वमिति विशेषः । भृज्जतु । अभृज्जत् । भृज्जेत् । ननु आशीर्लिङि असृज् यात् इति स्थिते यासुटः कित्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे पूर्वरूपे सकारस्य इच्छत्वेन शकारे शस्य जश्चत्वेन जकारे भृज्यात् इति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम् संप्रसारणं वाधित्वा परत्वाद् रमागमे कृते भर्ज्यात् इति प्रसङ्गादित्यत आह किङ्कति रमागममिति । आशीर्लिङस्तडि सीयुटि रमागमपक्षे आह भर्क्षीष्टेति । रमभावे तु अकित्वात्संप्रसारणाभावादाह भर्क्षीष्टेति । छुडि परस्मैपदे रमागम- विकल्पं मत्वाह अभर्क्षीत्, अभ्राक्षीदिति । आत्मनेपदे सिचि रमागमविकल्पं

इररारामपवादत्वे 'उर्कृत्' इति ऋत्वप्रवृत्तौ 'सन्वल्लघुनि—' इति सन्वल्लावात् 'सन्त्यतः' इतीत्वे 'दीर्घो लघोः' इति प्रवृत्तेः । यद्यपि 'उर्कृत्' इत्यस्य वैकल्पिकत्वादवभर्जदिति सिध्य- त्येव तथापि पक्षे अबीभृजदित्यनिष्टं स्यादिति बोध्यम् । ऋजिभृजी भर्जने इति भ्वादेस्ता- दृशं रूपमिष्टमिति चेत् । मैवम्, भर्जनार्थे हि तादृग् रूपमिष्टं न तु पाकसामान्ये । उभयोरे- कार्थत्वाभ्युपगमेऽपि प्राचीनाश्चत्वारो दोषास्तु दृढा एव । न हि तेषां घात्वन्तरेण सुपरिहराः । अपिल्लिटि भृजेरपि घातोर्गुणाभावादानुदात्तत्वेन आत्मनेपदित्वाच्च वभर्जतुरित्या- दिरूपस्य तेनाप्यसिद्धेः । तथा भृजेरुदात्तत्वेन ततः परेषां सन्लिङ्सिचामिडागमध्रौव्यात् । विभर्क्षति भर्क्षीष्ट अभर्ष्टेत्यादिरपि तेन न सिध्यति । एतेन अस्जेभृजिरादेश इति पक्षोऽपि निरस्तः पूर्वोक्तदूषणगणप्रसङ्गात् । किञ्च अस्मिन्पक्षे यङ्लुकि अधिको दोषः । वधादेश वत्साम्यासस्य भृज्यादेशे पुनर्द्विवचनस्य दुर्लभत्वात्स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् । स्वीकृतेऽपि द्विवचने रुग्निप्रोक्तोऽभ्यासस्य स्युरेवेति रुगादिरहितं वामर्जिता वाम- जिप्यतीत्यादि रूपं नैव सिध्येत् । यदि तु लाघवे पक्षपातेन स्वातन्त्र्यं चिकीर्ष्यते तर्हि अस्जे रसोरिति पठित्वा रसिति समुदायस्य अरेव विधीयतां तथा च न कोऽपि दोष इति । अयमत्र संग्रहः—'रस ऋच्चेदपिल्लिट्सन्लिङ्सिचच्चङ्परिणक्षुते ।

अभ्रष्ट । क्षिप १२८५ प्रेरणे । क्षिपति, क्षिपते । क्षेप्ता । अक्षैप्सीत्, अक्षिप्त । कृष १२८६
विलेखने । कृपति, कृषते । क्रष्टा, कर्ष्टा । कृष्यात् । कृक्षीष्ट 'स्पृशमृश—' (वा० १८२३)
इति सिज्वा । पक्षे कसः । सिचि अम्वा अक्राक्षीत्, अकार्षीत् अकृक्षत् । 'तडि लिङ्सिचौ—'
(सू० २३००) इति कित्वादम्न अकृष्ट अकृक्षाताम् अकृक्षत । अकृक्षत अकृक्षाताम्
अकृक्षन्त । ऋषी १२८७ गतौ । परस्मैपदी । ऋषति । आनर्प । जुषी १२८८ प्रीतिसेव-
नयोः । आत्मनेपदिनश्चत्वारः । जुषते । ओ विजी १२८९ भयचलनयोः । प्रायेणायमुत्पूर्वः ।
उद्विजते । २५३६ विज इट् । (१—२—२) विजेः पर इडादिः प्रत्ययो
मत्वाह अभर्ष्ट, अभ्रष्टेति । 'शलो झलि' इति सिज्जलोपः । क्षिप प्रेरण इति । अनिट् ।
अजन्ताकारवत्त्वाभावात् क्वादिनियमात्थलि नित्यमिट् । चिक्षेपिथ । एवं कृषधातुरपि ।
चर्क्षिथ । लुटि तासि 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्यमागमविकल्पः । अमागमाभावे गुणे
रपरत्वम्, तदाह क्रष्टा कर्ष्टेति । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह कृष्यादिति । कित्वाद्
झलादित्वाभावाच्च अमागमो गुणश्च नेति भावः । आशीर्लिङस्तड्याह कृक्षीष्टेति । 'लिङ्-
सिचौ—' इति कित्वादमागमो गुणश्च नेति भावः । लुङि परस्मैपदे आह स्पृशमृशेति
सिज्वेति । पक्षे इति । सिजभावपक्षे 'शलः—' इति कस इत्यर्थः । सिचि अम्वेति ।
सिचपक्षे 'अनुदात्तस्य च—' इत्यमागमविकल्प इत्यर्थः । कसे तु कित्वादमागमो नेति भावः ।
अक्राक्षीदिति । सिचि अमागमे रूपम् । अकार्षीदिति । सिचि श्रमभावपक्षे हलन्तलक्षणा
वृद्धिरिति भावः कसादेशपक्षे आह अकृक्षदिति । कित्वादमागमो गुणश्च नेति भावः ।
तड्यीति । तडि सिचपक्षे अकृष् स् त इति स्थिते 'लिङ्सिच—' इति कित्वादम् नित्यर्थः ।
गुणोऽपि नेति ज्ञेयम् । अकृष्टेति । 'शलो झलि' इति सिज्जलोप इति भावः । अकृक्षतेति ।
सिचपक्षे अनतः परत्वाददादेश इति भावः । कसादेशपक्षे आह अकृक्षतेति ।
कित्वादम् नेति भावः । अकृन्तेति । कसादेशपक्षे अ कृक्ष झ इति स्थिते
अच्परकत्वाभावात् 'कसस्याचि' इत्याकारलोपाभावादतः परत्वाददादेशाभावे अन्ता-
देश इति भावः । ऋषी गताविति । सेट् । आनर्षिथ । आनर्षिव । अर्षिता ।
आर्षीत् । ओ विजी भयेति । सेट् । उद्विजितेत्यादौ लघूपधगुणे प्राप्ते विज

दोषो भ्रस्जेभुंजौ चैवं दोपोयङ्लुकि चाधिकः । साभ्यासस्य हि भृज्भावो भवेद्धन्तेर्वधिर्यथा ।
द्वित्वे पुनर्न लभ्येत स्थानिवत्त्वाद्द्वेपरिव । तस्मादस्तु यथान्यासं स्वातन्त्र्येऽस्तु रसोरिति' पूर्व-
विप्रतिषेधेनेति । नित्यत्वादित्यपि सुवचम् । न च संप्रसारणात्पूर्वं धातोः रेफस्य पश्चात्तु
रमागमे रेफस्येति शब्दान्तरप्राप्त्या संप्रसारणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । लक्ष्यानुरोधेन कृता-
कृतप्रसङ्गित्वेनापि क्वचिन्नित्यत्वस्वीकारात् । विज इट् । इह 'वृद्धिर्यस्य—' इति सूत्रान्मण्डू-
कप्लुत्या यस्यादिरिति अनुवर्तते तेन इडादिप्रत्ययो लभ्यत इति मनोरमायां स्थितम् । नव्यास्तु
इह इडित्यनेनोत्तमैकवचनं न गृह्यते । तथा च सति विजिषीयेत्यत्रैव स्यान्न तूद्विजितेत्यादौ ।
ततश्चेष्टसिद्धयर्थमिडागमो गृह्यते तस्य तु डित्वं व्यर्थम् । तन्निमित्तगुणस्याप्राप्तेरतो

डिद्वत् । उद्विजिता । उद्विजिष्यते । ओ लजी १२९० ओ लस्जी १२९१ प्रोडा-
याम् । लजते । लेजे । लज्जते । ललज्जे ।

अथ परस्मैपदिनः । ओ व्रश्च १२९२ छेछने । 'ग्रहिज्या-' (सू० २४१२)
वृश्चति । वव्रश्च वव्रश्चतुः । वव्रश्चिथ, वव्रष्ठ । 'लिटथभ्यासस्य-' (सू० २४०८) ।

इट् । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इत्यतो डिदित्यनुवर्तते, तदाह विजेः पर इत्यादि ।
उद्विजिता । उद्विजिषीष्ट । उदविजिष्ट ।

व्रश्चातुरुदित्त्वाद्धेट् । ग्रहिज्येति । लटि व्रश्च अ ति इति स्थिते शस्यापित्त्वेन
डित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति रेफस्य संप्रसारणमृकारः पूर्वरूपं चेति भावः, तदाह वृश्चतीति ।
वृश्चतः वृश्चन्तीत्यादि । अश्चेति । णलि रूपमिदम् । थलि च प्रक्रिया अनुपदं वक्ष्यते ।
अतुसादौ संयोगात्परत्वेन कित्त्वाभावाद् 'ग्रहिज्या—' इति न संप्रसारणम्, तदाह वव्रश्च-
तुरिति । ऊदित्त्वात्थलादौ वेट्, तदाह वव्रश्चिथ, वव्रष्ठेति धातुपाठे व्रश्च इत्यत्र व्रश् च
इति स्थिते सस्य इत्तुत्वेन शकारनिर्देशः । तथा च वव्रश्च् थ इति स्थिते इत्तुत्वस्यासिद्ध-
त्वात् 'स्कोः—' इति सकारलोपे, चस्य 'व्रश्च—' इति षत्वे, णटुत्वेन थस्य डत्वे, वव्रष्ठेति
रूपम् । वव्रश्चिव । ननु णलि थलि च अकिति द्वित्वे कृते 'लिटथभ्यासस्य—' इत्यभ्यासावय-
वयोर्वकाररेफयोर्द्वयोरपि संप्रसारणं स्यात् । न च 'न संप्रसारणे संप्रसारणम्' इति
वकारस्य संप्रसारणनिषेधः शङ्क्यः, पूर्वं वकारस्य संप्रसारणसंभवादित्यत आह
लिटथभ्यासेति । 'न संप्रसारणे—' इति निषेधादेव ज्ञापकात् प्रथमं रेफस्य
ऋकारः संप्रसारणमित्यर्थः । तस्य संप्रसारणसंपन्नस्य ऋकारस्य अकारविधि

लक्षण्या इङ्वान् गृह्यते । इट्प्रत्ययस्यादिरिति फलितार्थकथनमिडादिप्रत्ययो डिद्वदिति । एवं
च इडादिरिति लाभाय यस्यादिरित्यनुवर्तनबलेशो व्यर्थ एवेत्याहुः । इह ओविजिति तुदादिः
रूपादिश्च गृह्यते न तु विजिर् पृथग्भावे इति जुहोत्यादिव्याख्यानात् । यस्त्वत्र हरदत्तेन
जुहोत्यादेरग्रहणे हेतुस्तः यस्यानिट्कत्वादिति । तदयुक्तम् । क्रादिनिषमेन लिटि इट्संभवात् ।
न च तत्र कित्त्वेन गतार्थत्वादितो डित्वं व्यर्थमिति वाच्यम्, अपिलिटः कित्त्वेऽपि विवेजिये-
त्यत्र पित्त्वेन डित्त्वाभावात् । वव्रश्चेति । अत्र नव्याः—वव्रश्चेत्यादौ 'लिटथभ्यासस्य—'
इत्यभ्यासावयवयोर्द्वयोरपि यणोः संप्रसारणप्रसक्तौ पूर्वस्य यणो निषेधाय 'न संप्रसारणे—'
इति सूत्रं स्वीक्रियते । ततश्च अतएव ज्ञापकात्परस्य प्रथमं संप्रसारणमिति परिकल्प्य आ
पादपरिसमाप्तेरङ्गाधिकार इति पक्षमभ्युपगम्य उरदत्वस्याङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वस्वी-
काराद् 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवद्भावप्रवृत्त्या संप्रसारणपरत्वमाश्रित्य वकारस्य
संप्रसारणनिषेधः कथंचिदुपपद्यते । परस्य संप्रसारणम्, परस्य यणः संप्रसारणमिति वा
सूत्रिते परस्यैव संप्रसारणं न तु पूर्वस्य यण इत्यर्थलाभाद् उक्तबलेशं विनैव वव्रश्च यून
इत्यादि सर्वं सिध्यति । न चैवं 'लिटि वयो यः' 'वेनः' इत्यत्र संप्रसारणनिषेधाय
नञोऽनुवृत्तिर्न लभ्येतेति वाच्यम्, 'न लिटि वयो यः' इति सूत्रकरणे वाचकाभा-
वाद् 'न संप्रसारणे=' इति यथाश्रुतसूत्रप्रणयने त्वन्ततो मात्राद्वयस्याधिक्याच्च ।

इति संप्रसारणं रेफस्य ऋकारः । 'उरत्' (सू० २२४४) । तस्य च 'अचः परस्मिन्—' (सू० ५०) इति स्थानिद्वाद् 'न संप्रसारणे—' (सू० ३६३) इति वस्योत्वं न । अश्चिता, व्रष्टा । अश्चिष्यति, व्रक्ष्यति । वृश्चात् । अव्रश्चीत्, अव्राश्चीत् । व्यच १२९३ व्याजीकरणे । विचति । विव्याच विविचतुः । व्यचिता । व्यचिष्यति । विच्यात् । अव्याचीत्, अव्यचीत् । 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' (वा० ३४५६) इति तु नेह प्रवर्तते । 'अनसि' इति पर्युदासेन कृन्मात्र-

स्मारयति उरदिति । ननु ऋकारस्य अकारे कृते वकारस्य संप्रसारणं स्यात्, संप्रसारण-परकत्वविरहेण 'न संप्रसारणे—' इति निषेवाप्रवृत्तेरित्यत आह तस्य चेति । अकार-स्येत्यर्थः । न च उरदत्वस्य परनिमित्तकत्वाश्रवणात् कथं स्थानिवत्त्वमिति वाच्यम्, आपाद-परिसमाप्तेरङ्गाधिकारः इत्यभ्युपगम्य अङ्गाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वाम्युपगमात् । 'लक्ष्ये लक्षणस्य सकृदेव प्रवृत्तिः' इति न्यायस्तु 'न संप्रसारणे—' इति निषेधादेव न स्थानिभेदे प्रवर्तते इति ज्ञायते । अत एव सुद्धघुपास्य इत्यादौ घकारस्य द्वित्वे कृते पूर्वघकारस्य जश्त्वेन दकारे तस्य द्वित्वमित्यास्तां तावत् । आशीलिङ्याह वृश्च्यादिति । कित्त्वात् संप्रसारणमिति भावः । अव्रश्चीदिति । ऊदित्वादित्पक्षे 'नेटि' इति हलन्तलक्षणवृद्धि-निषेधः । इडभावे हलन्तलक्षणवृद्धि मत्वाह अव्राचीदिति । अव्रश्च् सीत् इति स्थिते हलन्तलक्षणा वृद्धिः । इब्रुत्वस्यासिद्धत्वात् स्कोः—इति सलोपः । 'ब्रश्च—' इति चस्य पः; तस्य 'पढोः—' इति कः, सस्य प इति भावः । 'नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झलि घातुषु । सकारजः शकारश्चेर्षाट्ठवर्गस्तवर्गजः ॥' इत्याहुः । व्यच व्याजीकरणे । सेट् । शे 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणं मत्वाह विचतीति । विव्याचेति । 'लिट्यभ्यासस्य—' इत्यभ्यासयकारस्य संप्रसारणम् । 'न संप्रसारणे—' इति न वकारस्य । विविचतुरिति । कित्त्वाद् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादीति भावः । विव्याचिच । विविचिव । विच्यादिति । आशीलिङि कित्त्वाद्यकारस्य संप्रसारणम् । 'अतो हलादेः—' इति वृद्धिविकल्पं मत्वाह अव्याचीत्, अव्यचीदिति । ननु 'व्यचेः कुटादित्वमनसि' इति व्यचेः कुटादित्ववचनात् व्यचिता, व्यचिष्यति, इत्यादावपि 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इति डित्त्वात् । संप्रसारणं स्यादित्यत आह व्यचेरिति । कृन्मात्रेति । अवधारणे मात्रशब्दः ।

एवं च लघुपायेनेष्टसिद्धौ 'न संप्रसारणे—' इति सूत्रारम्भो ज्ञायपति निमित्तभेदा-भावेऽपि स्थानिभेदे पुनरपि कार्यं प्रवर्तते इति च सुब्युपास्य इत्यादौ घका-रस्य द्वित्वे कृते पुनस्कारात्परस्य दकारस्यापि द्वित्वमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्यानं सूत्रकाराभिप्रेतमेव । यदि स्थानिभेदेऽपि निमित्तैके कार्यप्रवृत्तिः क्वचिद् दृश्यते तत्र तु 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति स दोषः परिहृत्यतामित्याहः । अव्रश्चीदिति । ऊदित्वात्पक्षे इट् । 'वदव्रज—' इति वृद्धेः 'नेटि' इति निषेधः । अव्राचीदिति । स्कोः—इति सलोपः । 'ब्रश्च—' इति पः । पढोरिति कः । ततः सस्य पत्वम् । न वात्र सकारस्य कथं लोप इति वाच्यम्, घातुपाठे सकारस्य पाठात् । तदाहुः—

विषयत्वात् । उच्छि १२९४ उच्छे । उच्छति । उच्छी १२९५ विवासे । उच्छति । ऋच्छ १२९६ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेपु । 'ऋच्छत्यताम्' (सू० २३८३) इति गुणः । द्विहल्ग्रहणस्या-
नेकहलुपलक्षणत्वान्नुट् आनच्छे आनच्छेतुः । ऋच्छिता । मिच्छ १२९७ उत्क्लेशे । उत्क्लेशः
पीडा । मिमिच्छ । अमिच्छीत् । जर्ज १२९८ चर्च १२९९ झर्ज १३०० परिभाषणभर्त्स-
नयोः । त्वच १३०१ संवरणे । तत्वाच । ऋच १३०२ स्तुतौ । आनर्च । उब्ज १३०३
आर्जवे । उब्ज १३०४ उत्सर्गे । लुभ १३०५ विमोहने । विमोहनमाकुलीकरणम् । लुभति ।
लोभिता, लोब्धा । लोभिष्यति । रिफ १३०६ कथनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु । रिफति ।
रिरेफ । रिह इत्येके । 'शिशुं न विप्रा मतिभी रिहन्ति' । तृप १३०७ तृम्फ १३०८ तृसौ ।
आद्यः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्ये । तृपति । ततर्प
तर्पिता । 'स्पृशामृश—' इति सिञ्चिकल्पः पौपादिकस्यैव । अङ्गपवादत्वात् । तेनात्र नित्यं
सिच् । अतर्पित् । तृम्फति । शस्य डित्वाद् 'अनिदिताम्—' (सू० ४१५) इति नलोपे 'शे
तृम्फादीनां नुम् वाच्यः' (वा० ४३२३) आदिशब्दः प्रकारे । तेन येऽत्र नकारानुपक्तास्ते
तृम्फादयः । तृम्फन्ति । ततृम्फ । तृपयात् । तुप १३०९ तुम्प १३१० तुफ १३११
तुम्फ १३१२ हिंसायाम् । तुपति । तुम्पति तुफति । तुम्फति । टप १३१३
टम्फ १३१४ उत्क्लेशे । प्रथमः प्रथमान्तः । द्वितीयो द्वितीयान्तः । प्रथमो
द्वितीयान्त इत्येके । टपति । टफति । टम्फति । ऋफ १३१५ ऋम्फ १३१६
हिंसायाम् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फांचकार । गुफ १३१७ गुम्फ

'उच्छि उच्छे' 'उच्छी विवासे' इति भ्वादौ पठितौ । इह तयोः पाठस्तु शविकरणार्थः । तेन
उच्छती उच्छन्ती, उच्छती उच्छन्ती इति 'आच्छीनद्योः—' इति नुम्विकल्पः सिध्यति ।
भ्वादौ पाठस्तु पित्स्वरार्थ इत्यन्यत्र विस्तरः । ऋच्छ गतीति । 'छे च' इति तुकि तस्य
श्चुत्वेन चकारनिर्देशः । ऋच्छति । णलि लघूपधत्वाभावाद् गुणे अप्राप्ते आह ऋच्छत्यृता-
मिति । द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे 'अत आदेः' इति दीर्घे आ अच्छे इति स्थिते बहुहल्त्वाद्
द्विहल्ल्वाभावान्नुटि अप्राप्ते आह द्विहल्ग्रहणस्येति । आनच्छेति । 'इजादेः—' इत्यत्र
अनृच्छ इति पयुदासादाम् न । ऋच्छितेति । 'ऋच्छत्यृताम्' इत्यत्र लिटीत्यनुवृत्तेन गुण
इति भावः । लुभधातुः सेट् । 'तीषसह' इति वेडिति मत्वाह लोभिता, लोब्धेति ।
शिशुं नेति । नशब्द इवार्थः । विप्राः शिशुमिव मतिभिः रिहन्ति हिंसन्ति इत्यर्थः ।
तृपधातुः इयन्विकरण एवानिट् । अङ्गपवादत्वादिति । अपवादस्य उत्सर्ग-

'नकारजावनुस्वारपठचमौ झलि धातुपु । सकारजः शकारश्चेर्पाट्त्वर्गस्तवर्गजः' इति ।
व्यच । व्याजीकरणं छद्मकरणम् । पयुदासेनेति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि वाक्य-
भेदोऽसमर्थसमासश्च प्रयुज्येतेति भावः । 'कृन्मात्रविषयत्वादिति । तेन उद्वि-
चिता उद्विचितमित्यत्र संप्रसारणं भवति । व्यचिता व्यचिपेत्यादौ तु तिङ्विषये न
भवति । विव्याचेत् । ऋफति । आनर्फ । ऋम्फति । ऋम्फांचकार । गुफ ।

१३१८ ग्रन्थे । गुफति । जुगोफ । गुम्फति । जुगुम्फ । उभ १३१९ उम्भ १३२० पूरणे । उभति । उवोभ । उम्भति । उम्भांचकार । शुभ १३२१ शुम्भ १३२२ शोभायै । शुभति । शुम्भति । दृभी १३२३ ग्रन्थे । दृभति । चृती १३२४ हिसाश्रन्थनयोः । चर्तिता । 'सेऽसिचि-' (सू० २५०६) इति वेट् । चर्तिष्यति, चत्स्यति । अचर्तीत् । विव १३२५ विवाने । विवति । वेधिता । जुड १३२९ गतौ । तवर्गपञ्चमान्त इत्येके । जुडति । 'मरुतो जुनन्ति' । मृड १३२७ मुखने । मृडति । मडिता । पृड १३२८ च । पृडति । पृण १३२९ प्रीणने । पृणति । पपर्ण । वृण १३३० च । वृणति । मृण १३३१ हिसायाम् । तुण १३३२ कौटिल्ये । तुतोण । पुण १३३३ कर्मणि शुभे । पुणति । मुण १३३४ प्रतिज्ञाने । कुण १३३५ शब्दोपकरणयोः । शुन १३३६ गतौ । द्रुण समानदेशत्वादिति भावः । चृती 'हिसाश्रन्थनयोरिति । श्रन्थनं विस्रंसनम् । चृततीत्यादि सुगमम् । "अथास्य योक्त्रं विचृतेत्" इत्याश्रलायनः तु । विस्रंसयेदित्यर्थः, उपसर्गवशात् । 'यजमानो मेखलां विचृते' इत्यापस्तम्बसूत्रे

कुटादित्वे जातेऽपि न क्षतिः 'गाङ्कुटादिभ्यः—' इति सूत्रे अङ्गितः प्रत्यया डितः स्युरित्युक्तत्वात् । उत्तमे णलि तु णित्वाभावपञ्जे डित्वात्संप्रसारणे विव्यचेति न सिध्येदिति अनसीति पर्युदास आवश्यक इति बोध्यम् । 'उच्छि उच्छे' 'उच्छी विवासे' । इमौ भ्वादिगणे व्याख्यातौ । इह पाठस्तु उच्छति उच्छतीत्यत्र 'आच्छीनद्योः—' इति नुम्विकल्पार्थः । पूर्वपाठस्तु स्वार्थः । तथाहि उच्छति-उच्छतीत्यादौ पिद्वचने शप्तिवादीनां पित्वादनुदात्तत्वे धातुस्वरेणाद्युदात्तं पदम् । शे तु प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति । न च 'सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्यः' इति वक्ष्यमाणत्वात्कथमिह मध्योदात्ततेति वाच्यम्, कुरुत इत्यादौ तसादेर्विकरणात्परत्वेन तत्स्वरस्योदात्तस्य विकरणस्वरपेक्षया प्रबलत्वेऽपि शस्य धातोः परत्वेन धातुस्वरापेक्षया शस्वरस्योदात्तस्य प्रबलत्वात् । उपलक्षणत्वादिति । अत एव अदुपधस्य चेद् अश्रोतेरेवेति नियममाश्रित्य द्विहल्ग्रहणं भाष्यकारैः प्रत्याख्यातम् । अन्यथा तत्र संगच्छेतेति भावः । आनच्छेति । अनृच्छ इति पर्युदासान्नाम् । नव्यास्तु 'ऋच्छत्यृताम्' इति लिटि परे गुणविधानसामर्थ्यादामभावः सिद्ध इति 'इजादेः—' इति सूत्रे अनृच्छ इत्येतत्स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः । अन्ये तु 'ऋच्छत्यृताम्' इत्यत्र तौदादिकऋच्छेरिति सर्वैरेव व्याख्यातत्वाद् गणान्तरेऽपि ऋच्छिरस्तीत्यनुमीयते तद्भातोस्तु लिट्यामनिवारणाय अनृच्छ इत्येतदावश्यकमित्याहुः । मिच्छ । उत्कटः क्लेश उत्क्लेशः । ऋच स्तुतौ । ऋच्यते स्तूयते देवतादिकमनयेति ऋक् । ब्राह्मकादिह करणे क्विप् । लोभिता । लोब्धा । 'तीषसह—' इति वेट् । शिशुं न विप्रा इति । नशब्द इवार्थे । विप्रा ब्राह्मणाः शिशुमिव मतिभी रिहन्ति हिसन्ति । न्यूनीकुर्वन्तीत्यर्थः । चृती हिसाश्रन्थनयोः । ईदित्करणं 'क्षोदिता निष्ठा-याम्, इतीग्निषेधार्थम् । यद्यप्यस्य वेट्कत्वान्निष्ठायामिग्निषेधः सिध्यति तथापि 'यस्य विभावा' इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमीदित्करणम् । तेन 'धावितमिभराजधिया' इत्यादि

१३३७ हिंसागतिकौटिल्येषु । घुण १३३८ घूर्ण १३३९ भ्रमणे । घुर १३४० ऐश्वर्यदीप्त्योः । सुरति । सुषोर । आशिपि सूर्यात् । कुर १३४१ शब्दे । कुरति । कूर्यात् । अत्र 'न भकुर्छुराम्' (सू० १६२९) इति निषेधो न । करोतेरेव तत्र ग्रहणादित्याहुः । क्षुर १३४२ छेदने । मुर १३४३ संवेष्टने । क्षुर १३४४ विलेखने । घुर १३४५ भीमार्थशब्दयोः । घुर १३४६ अग्रगमने । वृह १३४७ उद्यमने । दन्त्योष्ठयादिः । पवर्गादिरित्यन्ये । तृह १३४८ स्तृह १३४९ तृह १३५० हिंसार्थाः । तृहति । ततर्ह । स्तृहति । तस्तर्ह । तर्हिता, तर्हा । स्तर्हिता, स्तर्हा । अतृर्हीत्, अताड्कीत् अताण्डम् । इषु १३५१ इच्छायाम् । 'इषुगमि—' (सू० २४००) इति छः । इच्छति । एषिता, एष्टा । एषिष्यति । इष्यात् । ऐषीत् । मिष १३५२ स्पर्धायाम् । मिषति । मेषिता । किल १३५३ श्रैत्यक्रीडनयोः । तिल १३५४ स्नेहने । चिल १३५४ वसने । चिल १३५६ विलसने । इल १३५७ स्वप्नक्षेपणयोः । विल १३५८ संवरणे । दन्त्योष्ठयादिः । विल १३५९ भेदने । ओष्ठयादिः । णिल १३६० गहने । हिल १३६१ भावकरणे । शिल १३६२ षिल १३६३ उल्लेखे । मिल १३६४ क्लेषणे । लिख १३६५ अक्षरविन्यासे । लिलेख । कुट १३६६ कौटिल्ये । 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (सू० २४६१) इति ङित्वम् । चुकुटिथ । 'अङ्णित' इति किम्—चुकोट । कुटिता । पृट १३६७

तङ् आर्षः । धुधातुः षोपदेशः । कुर शब्दे । करोतेरेवेति । व्याख्यानमेवान्न शरणम् । वृहधातुः ऋदुपधः । ऊदित्वाद्देकः । पवर्गादिरिति । पवर्गवृतीयादिरित्यर्थः । तृह स्तृह तृह इति । त्रयोऽपि ऋकारवन्तः । तृतीयोऽनुस्वारवान् । ऊदित्वाद्दे । तर्हेति । तृहेस्तासि ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपाः । एवं स्तर्हा । तृण्डा । अतर्हीत्, अताड्कीत्, अस्तर्हीत्, अस्ताड्कीत्, इति सिद्धवत्कृत्याह अतृर्हीत्, अताड्कीत् इति । तृहिरिडभावपक्षे हलन्तलक्षणवृद्धौ रपरत्वम् । हस्य ङः, ढस्य कः पत्वम् । अनुस्वारस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । अताडामिति । तृहेस्तसस्तामि सिच इडभावपक्षे लोपे हलन्तलक्षणवृद्धौ ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति

सिद्धमित्याहुः । कुर शब्दे । करोतेरेवेति । सुप्रसिद्धत्वात् । कुर्यादित्युक्ते हि लोकानां कृञ् एवोपस्थितिर्भवति न त्वस्येति भावः । मुर संवेष्टने । इषुपधलक्षणः कः । मुरो दैत्यः । मुरारि-विष्णुः । क्षुर विलेखने । विलेखनं छेदनम् । केशान् क्षुरति । 'इषुपध—' इति कः । क्षुरः शस्त्रम् । तिल स्नेहने । तिलति । 'इषुपध—' इति कप्रत्यये तिलः । तिल गतौ तेलतीति शपि । लिख अक्षरविन्यासे । लिखितुं लिखिष्यतीति प्रयोगः प्रामादिकः । यत्तु कैश्चित् कुट-स्यादिः कुटादिः कुट आदियेषां ते कुटादयः कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादय इत्येकशेषं स्वीकृत्य लिखितुमित्यादि समर्थितम् । तदसत् । लेखिता लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिषेधापत्तेः । न चेष्टापत्तिः वृत्तिकारहरदत्तादिग्रन्थविरोधात् । 'गाङ्लिखादिभ्यः' इत्येव सूत्रितव्ये कुटादिभ्य इति पठनस्य स्वारस्यभङ्गापत्तेश्च । किं च 'शकुनिष्वालेखने, इति सौत्रप्रयोगोऽपि विरुध्यत इति प्रागेवोक्तमित्यास्तां तावत् । लिखापयतीति प्रयोगस्तु मनोरमायामित्थं समर्थितः ।

संश्लेषणे । कुच १३६८ संकोचन । गुज १३६९ शब्दे । गुड १३७० रक्षायाम् । डिप १३७१ क्षेपे । छुर १३७२ छेदने । 'न भकुर्छुराम्' (सू० १६२९) इति न दीर्घः । छुर्यात् । स्फुट १३७३ विकसने । स्फुटति । पुस्फोट । मुट । १३७४ आक्षेपमर्दनयोः । व्रुट १३७५ छेदने । 'वा भ्राश-' (सू० २३२१) इति श्यन्वा । व्रुष्यति, व्रुटति । तुत्रोट । व्रुटिता । तुट १३७६ कलहकर्मणि । तुटति । तुतोड । तुटिता । व्रुट १३७७ छुट १३७८ छेदने । जुट १३७९ वन्धने । कड १३८० मदे । लुट १३८१ संश्लेषणे । कुड १३८२ घनत्वे । घनत्वं सान्द्रता । चकडं । कडिता । कुड १३८३ वाल्ये । पुड १३८४ उत्सर्गे । घुट १३८५ प्रतिघाते । तुड १३८६ तोडने । तोडनं भेदः । थुड १३८७ स्थुड १३८८ संवरणे । थुडति । तुथोड । तुस्थोड । खुड छुड इत्येके । स्फुर १३८९ स्फुल ११९० संचलने । स्फुर स्फुरणे, स्फुल संचलने इत्येके । २५३७ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः । (८-३-७६) षत्वं वा स्यात् । निष्फुरति, निःस्फुरति । स्फर इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति । पस्फार । स्फुड १३९१ व्रुड १३९२ व्रुड १३९३ संवरणे । कृड १३९४ भृड १३९५ निमज्जने इत्येके । गुरी १३९६ उद्यमने । अनुदात्तेत् । गुरते । जुगुरे । गुरिता । गू १३९७ स्तवने । दीर्घान्तः । 'परिणूतगुणोदयः' । इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः । नुवति । अनुवीत् । धू १३९८ विधूयने धुवति । गु १३९९ पुरीवोत्सर्गे । जुगुविथ, जुगुथ । गुता । गुष्यति अगुपीत् । 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू० २३६९) अगुताम् अगुपुः । ध्रु १४०० गतिस्थैर्ययोः । ध्रुव इति पाठान्तरम् । आद्यस्य ध्रुवतीत्यादि गुवतिवत् । द्वितीयस्तु सेट् । दुध्रुविथ । ध्रुविता । ध्रुविष्यति । ध्रुव्यात् । अध्रुवीत अध्रुविष्टाम् । कुड् १४०१ शब्दे । दीर्घान्त इति कैयटादयः । कुविता । अकुविष्ट । ह्रस्वान्त इति न्यासकारः । कुता । अकुत । वृत् । कुटादयो वृत्ताः ।

पृड् १४०२ व्यायामे । प्रायेण व्याङ्पूर्वः । रिङ् । इयङ् । व्याप्रियते । व्यापप्रे व्यापप्राते । व्यापरिष्यते । व्यावृत व्यावृपाताम् । मृड् १४०३ प्राण-भावः । एवं अस्तार्ढाम् । अताण्डाम् । स्फुर स्फुरणे । स्फुरतिस्फुलत्योः । मूर्धन्य इत्यधि-कृतम् । 'सिवादोनां वा-' इत्यतो वेत्यनुवर्तते, तदाह षत्वं वा स्यादिति । गू स्तवन इति । गोपदेशः । परिणूतेति । 'श्रुक् किति' इति नेट् । कुड् शब्दे । दीर्घान्त इति । ततश्चायं सेट् ।

पृड् व्यायाम इति । ह्रस्वान्तोऽयममिट् । 'ऋद्धनोः स्पे' इति इटं मत्वाह व्यापरिष्यते इति । मृन्धातुरनिट् । म्रियते । 'अनुदात्तजितः—'

अपनम् आपः प्राप्तिः लिखस्यापो लिखापस्तं करोति । स्फुट विकसने । स्फुटत्यर्थो-ऽस्मादिति स्फोटः स च पदस्फोटवाक्यस्फोटादिभेदेनानेकविधः । कड मदे । कुटादि-कार्याभावेऽपि ङान्तानुरोधेनायं कुटादौ पठितः । भ्वादौ पठितस्य पुनरत्र पाठः शतरि नुमन्त्रिकल्पार्थः । पूर्वं पाठस्तु उच्छ्रतीत्यादाविव कडतीत्यादौ आद्युदात्तार्थः । स्फुरतिस्फुलत्योः । 'सिवादीनाम्—' इत्यतो वेत्यनुवर्तनादाह षत्वं वा

त्यागे । २५३८ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । (१—३—६१) लुङ्लिङोः शितश्च प्रकृति-
भूतान्मृडस्तङ् स्यान्नान्यत्र । डित्वं स्वरार्थम् । म्रियते । ममार । ममर्थः । मच्चिव ।
मर्तासि । मरिष्यति । मृषीष्टु । अमृत ।

अथ परस्मैपदिनः सप्त । रि १४०४ पि १४०५ गतौ । लघूपधगुणादन्त-
रङ्गत्वादियङ् । रियति । पियति । रेता । पेता । वि १४०६ धारणे । वि
१४०७ निवासगत्योः । पू १४०८ प्रेरणे । सुवति । सविता । कृ १४०९ विक्षेपे
किरति किरतः । चकार चकर्तुः । करिता, करीता । कीर्यात् । अकारीत् ।
२५३९ किरतौ लवने । (६—१—१४०) उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदे-
ऽर्थः । उपस्किरति । 'अडभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात्पूर्वं इति वक्तव्यम्'

इत्यत आत्मनेपदमित्यनुवर्तते । चकारेण 'शदेः शितः' इत्यतः शित इत्यनुकृष्यते । प्रकृति-
भूतादित्यध्याहार्यम्, तदाह लुङ्लिङोरिति । तङ् स्यादिति । आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः,
म्रियमाण इत्यत्र आनस्यापि इष्टत्वात् । ननु क्त्वादेव सिद्धे किमर्थमिदमित्याशङ्क्य निय-
मार्थमित्याह नान्यत्रेति इति । डित्वं व्यर्थमित्यत आह डित्वं स्वरार्थमिति ।
'तास्यनुदात्तेर्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तम्-' इत्येतदर्थः । म्रियते इति । शे कृते रिङि-
यन्नाविति भावः । 'मृदन्तत्वाद् भारद्वाजमतेऽपि नेडित्याह ममर्थेति । मच्चिवेति । क्लादिनि-
यमादिट् । मर्ता । 'ऋद्धनोः स्वे' इति ईट् मत्वाह मरिष्यतीति । रि पि गताविति ।
द्वाविमावनिटौ । ननु शे कृते तिपमाश्रित्य इकारस्य परत्वाल्लघूपधगुणः स्यादित्यत आह
अन्तरङ्गत्वादियङिति । कृ विक्षेप इति । दीर्घान्तोऽयं सेट् । किरतीति । 'ऋत
इद्धातोः' इति ईत्वं रपरत्वम् । चकर्तुरिति । कित्वेऽपि 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुण इति
भावः । 'वृतो वा' इति मत्वा करिता, करीतेति । किरतौ लवने । उपादिति । 'उपात्
प्रतियत्न-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सुडागम इति । 'सुट् कात्पूर्वं' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति

स्यादिति । परिणूतेति । 'अथ्युकः किति' इतीप्तिपेधः । म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च । चात् शित
इति अनुकृष्यते, तदाह शितश्च प्रकृतिभूतादिति । तङिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तेन
म्रियमाणे इति सिद्धम् । स्वरार्थमिति । मा हि मृतेत्यत्र 'तास्यनुदात्तेर्ङिददुपदेशाल्लसार्व-
धातुकमनुदात्तम्' इत्यनेन डितः परस्य लादेशसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुदात्तः ।
ङित्वाभावे तु प्रत्ययस्यादात्तत्वे धातुरुदात्तः स्यात् । न च सिज्जलोपस्यासिद्धत्वाद् डितः
परत्वं लसार्वधातुकस्य दुरुपपादमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति शङ्क्यम् डित्वसा-
मर्थ्यात् सिज्जलोपस्यासिद्धत्वं नेति सुवचत्वात् । अमृतेत्यत्राडागमस्यैवोदात्तत्वाद् मृडो
ङित्वस्य न किञ्चित्प्रयोजनमिति अण्निवारणाय मा हि मृतेति माङ् प्रयोग 'तिङ्ङितिङः'
इति तिङन्तनिघातेऽपि डित्वं व्यर्थमेव स्याद् इति हिशब्दप्रयोगः । हिप्रयोगे तु 'हि च'
इत्यनेन तिङन्तनिघातनिषेधादिष्टस्वरः सिध्यतीति बोध्यम् । रि पि गतौ । परत्वाल्लघूपधगुणः
स्यादित्याशङ्क्यामाह अन्तरङ्गत्वादिति । किरतौ लवने । 'उपात्प्रतियत्ने'

(वा० ३६९९) । उपास्किरत् उपचस्कार । २५४० हिंसायां प्रतेश्च । (६-४-१४१)
 उपात्प्रतेश्च किरतेः सुट् स्याद्विंशत्याम् । उपस्किरति । प्रतिस्किरति । गृ १४१० निगरणे ।
 २५४१ अचि विभापा (८-२-२१) गिरतेः रेफस्य लृत्वं स्यादजादौ । गिरति,
 गिलति । जगार, जगाल । जगरिथ, जगलिथ । गरिता, गलिता । दृङ् १४११ आदरे ।
 आद्रियते आद्रियेते आदरे । आद्रिषे । आदर्ता । आदरिष्यते । आदृपीष्ट । आहत आहृताताम् ।
 वृङ् १४१२ अवस्थाने । ध्रियते ।

अथ परस्मैपदिनः पोंडश । प्रच्छ १४१३ जीप्सायाम् । पृच्छति । पप्रच्छ पप्रच्छतुः ।
 पप्रच्छिथ, पप्रष्ट । प्रष्टा । प्रक्ष्यति । अप्राशीत् । वृत् । किरादयो वृत्ताः ।
 खंज १४१४ विसर्गे । 'विभापा खजिदृशोः' (सू० २४०४) ससर्जिय,

भावः 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति वार्तिकम् । 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यनुवृत्तिलभ्यम् । हिंसायां
 प्रतेश्च । चकारादुपादिति समुच्चोयते, तदाह उपादिति । गृनिगरण इति । निगरण
 भक्षणम् । सेट् । अचि विभापा । 'गो यङि' इत्यतो गृ इत्यनुवर्तते । 'कृपो रो लः'
 इत्यतो रो ल इति तदाह गिरतेरिति । अजादाविति । 'वातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये
 भवति' इति परिभाषालब्धस्य प्रत्ययस्य अच् विशेषणात्तदादिविविधः । तेन गिराद्वित्यादौ
 नेति 'मृजेवृद्धिः' इति सूत्रभाष्ये सप्तम् । दृङ् आदर इति । ह्रस्वान्तोऽयम् । अनिट् ।
 आद्रियत इति । रिङ् इयङ् । 'ऋद्धनोः स्ये' इति इटं मत्वाह आदरिष्यत इति ।
 आदृपीष्टेति । 'उथ' इति कित्त्वान्न गुणः । आदृतेति । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपः ।
 प्रच्छ द्वीप्सायामिति । जातुमिच्छा जीप्सा । अनिडयम् । पृच्छतीति । शस्य डित्त्वाद्
 'ग्रहिज्या-' इति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकारः पूर्वरूपं चेति भावः । पप्रच्छतुरिति ।
 संयोगात् परत्वेन कित्त्वाभावान्न संप्रसारणमिति भावः । भारद्वाजनियमात्थलि वेडिति
 मत्वाह पप्रच्छिथ, पप्रष्टेति । इडभावपक्षे ब्रश्वादिना छस्य पः, थस्य घृत्वेन ठ इति भाः ।
 पप्रच्छिव । प्रष्टेति । छस्य ब्रश्चेति पः, तकारस्य घृत्वेन टः । न च पत्वस्यासिद्धत्वात्
 पूर्वं तुकि ततः छस्य पत्वे, घृत्वयोः प्रट्प्रेति स्यादिति वाच्यम्, ब्रश्चेति सूत्रे सतुकस्य छस्य
 ग्रहणात् । किरादयो वृत्ता इति । न चैवं सति 'किरश्च पञ्चम्यः' इत्यत्र पञ्चग्रहणं व्यर्थं

इति सूत्रादुपादिति । वर्तते । लवने किम्, उपकिरति । हिंसायां प्रतेश्च । चादुपात्
 'उरोविदारं प्रतिचस्करे नखैः' इति माघः । कर्मणि लिट् । 'ऋच्छत्यृताम्' इति गुणः ।
 दृङ् आदरे । 'तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि' इति श्रीहर्षः । प्रच्छ जीप्सायाम् । जानु-
 मिच्छा जीप्सा । अत्र जपिर्ज्ञाने । 'आपञ्जप्यधामीत्', 'अत्र लोपः-' इत्यभ्यासलोपः । ण्वुलि
 प्रच्छकः । पृच्छाशब्दात् 'तत्करोति-' इति णिजन्ताण्वुलि तु पृच्छकः । पृच्छाशब्दस्तु भिदा-
 देराकृतिगणत्वादङि संप्रसारणे बोध्यः । किरादयो वृत्ता इति । एते च भूपाकर्मकिरादिसनाम्
 इति वक्ष्यमाणयक्चिणादिनिषेधवार्तिके उपयोक्ष्यन्ते । 'किरश्च पञ्चम्यः' इत्यत्र पञ्चम्य इत्येतदुत्तर-

सप्तष्ट । स्रष्टा । स्रक्ष्यति । 'सृजिदृशोर्ज्ञत्यमकिति' (सू० २४०५) इत्यमागमः । सृजेत् ।
 सृज्यात् । अस्त्राक्षीत् । दु मस्जो १४१५ शुद्धौ । मज्जति । ममज्ज । 'मस्जिनशोर्ज्ञलि'
 (सू० २५१७) इति नुम् । 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम् वाच्यः' (वा० ३२१) । संयोगादिलोपः
 ममङ्क्ष्य, ममज्जिय । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । अमाङ्क्षुः । रुजो १४१६ भङ्गे । रोक्ता ।
 रोक्ष्यति । अरोक्षीत् अरोक्ताम् । भुजा १४१७ कौटिल्ये । रुजिवत् । छुज १४१८ स्पर्शे ।
 छोता । अञ्छौप्सीत् । रुश । १४१९ रिश १४२० हिसायाम् । तालव्यान्तौ । रोष्टा ।
 रोक्ष्यति । लिश १४२१ गतौ । अलिक्षत् । स्पृश १४२२ संस्पर्शने । स्प्रष्टा, स्पर्ष्टा ।
 स्प्रक्ष्यति, स्पर्क्ष्यति । अस्प्र्राक्षीत्, अस्पर्क्षीत्, अस्पृक्षत् । विच्छ १४२३ गतौ । 'गुपूषूप—'
 (सू० २३०३) इत्यायः । आर्धधातुके वा । विच्छायति । विच्छायांचकार ।
 विविच्छ । विश १४२४ प्रवेशने । विशति । वेष्टा । मृश १४२५ आमर्शने ।
 आमर्शनं स्पर्शः । अम्राक्षीत्, अमार्क्षीत्, अमृक्षत् । णुद १४ ६ प्रेरणे ।

किरादीनां पञ्चत्वादिति वाच्यम्, तस्य 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इत्युत्तरार्थत्वात् । सृज
 विसर्गे । अनिट् । सृजति । ससर्ज ससृजतुः । अजन्ताकारवत्त्वाभावेऽपि 'विभाषा सृजिदृशोः—'
 इति थलि वेट् इति मत्वाह ससर्जिथ, सस्रष्टेति । इडभावे 'ब्रश्च—' इति जस्य पः,
 थस्य ण्टुत्वेन ठः, पित्त्वेन अक्त्वात् 'सृजिदृशोः—' इत्यमागम इति भावः । ससृजिव ।
 दु मस्जो शुद्धौ । मज्जतीति । सस्य ण्टुत्वेन शः, तस्य जश्त्वेन ज इति भावः । ममङ्-
 कथेति । मस्जेद्वित्वे हलादिशेषे ममस्ज् थ इति स्थिते 'स्कोः—' इति सकारलोपे ममज्
 थ इति स्थिते जस्य कुत्वेन गकारे, 'मस्जिनशोः—' इति नुमि तस्यानुस्वारे, तस्य परसवर्णो
 डकारः, गस्य चत्वेन क इति बोध्यम् । यद्यपि अकारात् परत्र नुमि सत्यपि इदं सिध्यति,
 तथापि अन्त्यात् पूर्वो नुमित्यस्य मम इत्यादौ नलोपः फलम् । अन्यथा उपधात्वाभावान्नस्य
 लोपो न स्यादिति भावः । एवं मङ्क्तेति । मङ्क्ष्यति इत्यत्र तु सस्य षत्वं विशेषः ।
 'रुजो भङ्गे' इत्यारभ्य 'विच्छ गतौ' इत्यतः प्रागनिटः । 'अनुदात्तस्य चर्दुपधस्य—' इत्य-
 म्बिकल्पं मत्वाह स्प्रष्टा, स्पर्ष्टेति । णुद प्रेरणे । णोपदेशोऽयम् । 'विश प्रवेशने' इत्यारभ्य
 'शद्लृ शतने' इत्यन्ता अनिटः । तत्र अदुपधस्य थलि वेट् अन्यस्य तु नित्यमेवेट् । मृशेः
 'अनुदात्तस्य च—' इत्यम्बिकल्पः, तदाह अम्राक्षीत्, अमार्क्षीदिति । 'स्पृशामृश—'
 इति सिज्वेति भावः । सिजभावे 'शल इगुपधात्—' इति कसं मत्वाह अमृक्षदिति ।
 णुदधातुणोपदेशः । ननु तनादिगण एवास्मिन् स्वरितेत्यु पठितस्य किमर्थमिह पाठ इत्यत
 सूत्रेज्जुवृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । ससर्जिथेति । 'विभाषा सृजिदृशाः' इति थलि वेट् ।
 विच्छ गतौ । तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययान्तादपि शो न तु शप् । तेन विच्छायति
 विच्छायन्तीति नुम्विकल्पः । केचित्तु तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययस्य पाक्षिकत्वं स्वीकृत्य
 विच्छति विच्छन्तीति नुम्विकल्पं विच्छति विच्छतः विच्छन्तीत्यादिरूपाणि
 बोदाजह्नुस्तेषां तु मते तुदादिपाठस्य केवले चरितार्थत्वादायप्रत्ययान्तत्वाच्छ-

कर्त्रभिप्रायेऽपि फले परस्मैपदार्थः पुनः पाठः । पदल १४२७ विशरणगत्यवसादनेषु । सीदति इत्यादि भौवादिकवत् । इह पाठो नुम्बिकल्पार्थः । सीदती, सीदन्ती । ज्वलादौ पाठस्तु नार्थः । सादः । स्वरार्थश्च । श्वनुदात्तः । शस्तूदात्तः । शदल १४२८ शातने । स्वरार्थ एव पुनः पाठः । शता तु नास्ति । 'शदेः शितः' (सू० २३६२) इत्यात्मनेपदोक्तेः ।

अय पट् स्वरितेतः । मिल १४२९ संगमे । मिल संश्लेषणे इति पठितस्य पुनः पाठः कर्त्रभिप्राये तद्धर्थः । मिलति, मिलते । मिमेल, मिमिले । मुचल १४३० मोक्षणे । २४४६ शे मुचादीनाम् । (२-१-५९) नुम् स्यात् । मुञ्चति, मुञ्चते । मोक्ता । मुच्यात् मुञ्जीष्ट । अमुचत, अमुक्त अमुक्षाताम् । लुप्ल १४३१ छेदने । लुम्पति । लुम्पते । अलुपत्, अलुप्त । विदल १४३२ लामे । विन्दति, विन्दते । विवेद, विविदे । व्याघ्रभूत्यादिमते सेट्कोऽयम् । वेदिता । भाष्यादिमतेऽनिट्कः । वेत्ता । परिवेत्ता । परिवर्जने । ज्येष्ठं परित्यज्य दारानम्रींश्च लब्धवानित्यर्थः । वृत्तचौ । लिप १४३३ उपदेहे । उपदेहो वृद्धिः । लिम्पति, लिम्पते । लेप्ता । "लिपिसिच—" (सू० २४१८)

आह कर्त्रभिप्रायेऽपीति । पदलृवातोर्भादौ पठितादेव सीदति इत्यादिसिद्धेः इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह इह पाठ इति । सीदन्ती इति शविकरणात् शत्रन्ताद् डोप 'आच्छो-नद्योः—' इति नुम्बिकल्पार्थ इह पाठ इत्यर्थः । भ्रादावेव पाठे तु 'शप्श्यनोर्नित्यम्' इति नित्यो नुम् स्यादिति भावः । तर्हि भ्राद्यन्तर्गणे ज्वलादावस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह ज्वलादाविति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः—' इति कर्तरि णप्रत्ययार्थ इति भावः । तदुदाहृत्य दर्शयति साद इति । उभयत्र पाठस्य फलान्तरमाह स्वरार्थश्चेति । तदेव विशदयति श्वनुदात्त इति । 'अनुदात्तौ सुप्तिता' इति पितृस्वरेणेति भावः । शस्तूदात्त इति । 'प्रत्ययः' 'आद्युदात्तश्च' इत्यनेनेति भावः । ननु 'शदलृ शातने' इत्यस्य भ्रादौ पाठादेव सिद्धे इह पाठो व्यर्थ इत्यत आह स्वरार्थ एवेति । प्रागुक्तपितृवापितृकृतस्वरभेदार्थ एवेत्यर्थः । ननु शत्रन्ताद् डीपि उक्तरीत्या नुम्बिकल्पार्थोऽपि कुतो न स्यादित्यत आह शता तु नास्तीति । शदेर्लटः शानजेव, ननु शत्रदेश इत्यर्थः । कुत इत्यत आह शदेः शित इतीति । मिल संगमे । पठितस्येति । अस्मिन्नेव तुदादिगणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः । तद्धर्थ इति । पूर्वत्र पाठस्तु कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थ इत्यर्थः । मुचल मोक्षणे । शेमुचादीनाम् । नुम् स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । 'इदितो नुम्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । मुञ्जीष्टेति । 'लिङ्सिचौ—' इति कित्त्वान्न गुण इति भावः अमुचदिति । लृदित्त्वादङिति भावः । लुङि तड्याह अमुक्तेति । 'अलो अलि' इति सिञ्जलोप इति भावः । लिप उपदेहे । तडि तु वेति । 'आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्' इत्यनेनेति शेषः । वेव । तेन विच्छाद्यन्तीति नित्यमेव 'शप्श्यनोः—' इति नुम् । पठितस्येति । अस्मिन्नेव गणे परस्मैपदिषु पठितस्येत्यर्थः । तद्धर्थ इति । पूर्वपाठस्तु

इत्यङ् । तङि नु वा । अलिपत्, अलिपत्, अलिप्त । पिच १४३४ क्षरणे । सिञ्चति, सिञ्चते । असिचत्, असिचत्, असिक्त । अभिषिञ्चति । अभ्यपिञ्चत् । अभिषिषेच ।

अथ चयः परस्मैपदिनः । कृती १४३५ छेदने । कृन्तति । चकर्थ । कतिता । कर्तिष्यति, कर्त्स्यति । अकर्तीत् । खिद १४३६ परिखाते । खिन्दति । चिखेद । खेत्ता । अयं दैन्ये दिवादौ रूपादौ च । पिशि १४३७ अवयवे । पिशति । पेशिता । अयं दीपनायामपि । 'त्वष्टा रूपाणि पिशतु' वृत् । मुचादयस्तुदादयश्च वृत्ताः ।

॥ इति तिङन्ते तुदादिप्रकरणम् ॥

—०—

पिच क्षरणे । अभिपिञ्चतीति । 'उपसर्गात्सुनोति-' इति षः । अभ्यपिञ्चदिति 'प्राक्सितादङ्व्यवायेऽपि' इति षत्वम् । अभिषिषेचेति । 'स्थादिष्वभ्यासेन-' इति षः ।

कृती छेदन इति । इदित्वं 'इवीदित—' इत्येतदर्थम् । 'सेऽसिचि—' इति वेडिति मत्वाह कर्तिष्यति, कर्त्स्यतीति । पिशि अवयव इति । अवयव क्रियाया-मित्यर्थः । रूपाणि पिंशत्विति । प्रकाशयत्वित्यर्थः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां शविकरणं समाप्तम् ।

—०—

संश्लेषणे कर्त्रभिप्रायेऽपि परस्मैपदार्थः । पिच क्षरणे । पिचिरिति केचिदिरितं पठन्ति । तत्तु फलाभावादुपेक्ष्यम् । इह 'लिपिसिचिह्लश्च' इति च्लेरङ् विधीयते स चाप्राप्तविधिः । इरित्वे तु विकल्पेन प्राप्तौ नित्यार्तो विधिरिति फलाभावः । पिशत्विति । दीपयत्वित्यर्थः । इति तुदादयः ।

—❀—

अथ तिङन्ते रुधादिप्रकरणम् ॥ ४६ ॥

रुधिर १४३८ आवरणे । नव स्वरितेत इरितश्च । २५४३ रुधादिभ्यः णम् ।
(३-१-७८) शपोऽपवादः मित्त्वादन्त्यादचः परः । नित्यत्वादृशुणं बोधते । रुणद्धि । श्नसो-
रल्लोपः । (सू० २४६९) । णत्वस्यासिद्धत्वाद्नुस्वारः परसवर्णः तस्यासिद्धत्वाणत्वं । 'न
पदान्त-' (सू० ५१) इति सूत्रेणानुस्वारपरसवर्णयोरल्लोपो न स्थानिवत् । रुन्धः रुन्धति ।
रुद्धे । रोद्धा । रोत्स्यति । रोत्स्यते । रुणद्धु, रुन्धात् । रुन्धि । रुणधानि । रुणधै । अरुणत्
अरुन्धाम् । अरुणत्, अरुणः । अरुणघम् । अरुवत्, अरौत्सीत्, अरुद्ध ।
भिदिर् १४३९ विदारणे । भिनत्ति । भित्ते । भेत्ता । भेत्स्यति । अभिनत्तु ।

अथ इनम्बिकरणा घातवो निरूप्यन्ते । रुधादिभ्यः श्नुम् । कर्त्रेण सार्वधातुके परे रुधादिभ्यः श्नुम्प्रत्ययः स्यात् स्वाथे इत्यर्थः, तदाह शपोऽपवाद इति । श्रमि शमा-
वितो । मित्त्वस्य फलमाह मित्त्वाद्-त्यादचः पर इति । प्रत्ययत्वात् शकारस्येतज्ज्ञा ।
शकारनिर्देशस्तु 'श्रसोरल्लोपः' इत्यत्र विशेषणार्थः । न तु सार्वधातुकसंज्ञार्थः, फलाभा-
वात् । न च 'सार्वधातुकमपित्' इति डित्त्वे गुणनिषेधः फलमिति शङ्क्यम्, श्रमः पूर्वस्य
इगन्तस्य अङ्गत्वाभावादेव गुणाप्रसक्तेः । ननु श्रमः प्राक् परत्वाल्लघूपधगुणे कृते पश्चात्
श्रमि रोणद्धि इति स्यादित्यत आह नित्यत्वाद्गुणं बाधत इति । कृते अकृते च गुणे
प्रवृत्तेः श्रम् स्तियः तस्मिन् सति लघूपधत्वाभावाच्च गुण इति भावः । रुणद्धीति । रुन्ध् ति
इति स्थिते 'ज्ञपस्तथोः-' इति धत्वे णत्वमिति भावः । रुन्ध् तस् इति स्थिते प्रक्रियां
दर्शयति । श्रसोरल्लोप इति । विडति सार्वधातुके तद्विधेरिति भावः । रुन्ध् तस् इति
स्थिते नस्य णत्वमाशङ्क्याह णत्वस्यासिद्धत्वादिति । ननु कृते परसवर्णे तस्य नस्य
णत्वमस्त्वित्यत आह तस्यासिद्धत्वादिति । परसवर्णसंपन्नस्येत्यर्थः । नन्विह अल्लोपस्य
'अचः परस्मिन्-' इति स्थानित्वात् कथमनुस्वारपरसवर्णावित्यत आह न पदान्तेति ।
रुन्द्ध इति । 'ज्ञपस्तथोः-' इति धः । रुन्धन्तीति । रुणत्सि रुद्धः रुद्ध । रुणधिम
रुन्ध्वः रुन्धमः । रुन्द्धे इति । रुन्धाते रुन्धते । रुन्धसे रुन्ध्वहे रुन्धमहे ।
रुरोध । रुरोधिय । अरुणादिति । लङि हल्ङ्यादिना तिपो लोपः । धस्य चत्वंविकल्पः ।
सिपि तु हल्ङ्यादिना लुप्ते 'दथ्र' इति रुत्वविकल्पं मत्वाह अरुणत्, अरुण इति ।
रुन्ध्यात् । रुन्धीत रुन्सीष्ट । इरित्त्वादङ्विकल्पं मत्वाह अरुधत्, अरोत्सी-
दिति । अङभावे सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । लुङस्तङ्याह अरुद्धेति । 'ज्ञलो

रुधादिभ्यः श्रम् । प्रत्ययत्वेऽपि मित्त्वादन्त्यादचः परः । प्रत्ययसंज्ञा-
फलं तु शस्येत्संज्ञा । शस्योच्चारणं तु 'शसोरल्लोपः', 'शान्नलोपः' इत्यत्र विशेषणार्थं
न तु सार्वधानुकसंज्ञार्थं फलाभावात् । न चापित्सार्वधानुकस्य ङित्त्वे गुणनिषेधः फल-
मिति शङ्क्यम्, इगन्तस्याङ्गत्वाभावात् । अरुण इति । सिपि दश्चेति र्वा ।

अभिनः । अभिनदम् । अभिन्त । अभिदत्, अभैत्सीत्, अभित् । छिदिर् १४४० द्वैधीकरणे ।
 अच्छिदत्, अच्छैत्सीत् । रिचिर् १४४१ विरेचने । रिणक्त, रिङ्क्ते । रिरिच । रिरिचे ।
 रेक्ता । अरिणक् । अरिचत्, अरैक्षीत् । अरिक्त । विचिर् १४४२ पृथग्भावे । विनक्ति ।
 विङ्क्ते । क्षुदिर् १४४३ संपेषणे । क्षुणत्ति, क्षुन्ते । क्षोक्ता । अक्षुदत्, अक्षौत्सीत्, अक्षुत् ।
 युजिर् १४४४ योगे । योक्ता । छृदिर् १४४५ दीप्तिदेवनयोः । छृणत्ति छृन्ते ।
 चच्छदं । सेऽसिचि—' (सू० २५०६) इति वेट् । चच्छदिषे, चच्छृत्से । छदिता । छदिष्यति,
 च्छत्स्यति । अच्छदत्, अच्छदीत्, अच्छदिष्ट । उत्तृदिर् १४४६ हिसानादरयोः । तृणत्ती-
 त्यादि । कृती १४४७ वेष्टने । परस्मैपदी । कृणत्ति । आर्धधातुके तौदादिकवत् । मि इन्धी
 १४४८ दीप्तौ । त्रय आत्मनेपदिनः । २५४४ आत्रलोपः । (६-४-२३) श्रमः परस्य
 नस्य लोपः स्यात् । 'श्रसोरल्लोपः' (सू० २४६९) । इन्द्रे । इन्से । इन्धिता । इन्धै ।
 ऐन्ध । ऐन्धाः । खिद १४४९ दैन्ये । खिन्ते । खेत्ता । विद । १४५० 'विचारणे ।
 विन्ते । वेत्ता ।

जलि' इति सिज्जलोपः । भिनत्तीति । भिन्तः भिन्दन्ति । भिनत्सि भिन्यः भिन्त्य । भिनन्धि
 भिन्द्वः भिन्यः । भिन्ते इति । भिन्दान्ते भिन्दते । भिन्से भिन्दाथे भिन्दध्वे । भिन्दे
 भिन्द्वहे । विभेद । विभेदिय । विभिदिव । विभिदे विभिदिषे । अभिनत्,
 अभिन इति । 'दश्' इति ख्वेति भावः । अभिन्तेति । लङि तङि रूपम् । लुङः परस्मै-
 पदे आह अभिदत्, अभैत्सीदीति । इरित्त्वादङ् वेति भावः लुङि । तङ्याह अभि-
 न्तेति । 'जलो जलि' इति सिज्जलोपः । अभित्सातामित्यादि । उच्छृदिरिति । उकार इत् ।
 'उदितो वा' इति क्त्वायामिङ्विकल्पार्थः । वि इन्धी दीप्तौ । ईदित्वं 'इवीदितः—' इत्येत-
 दर्थम् । श्रमि कृते इन् न् ध् ते इति स्थिते आत्रलोपः । इन्प्रत्ययैकदेशस्य श्र इत्यस्य
 श्रादिति पञ्चमी । नेति लुप्तपङ्गीकम्, तदाह श्रमः परस्य नस्येति । नकारस्येत्यर्थः ।
 अकार उच्चारणार्थः । तथा च इन् ध् ते इति स्थिते आह श्रसोरल्लोप इति । तथा च इन्
 ध् ते इति स्थिते 'ज्ञपस्तयोः—' इति तकारस्य धत्वे पूर्वधस्य जश्त्वे परिनिष्ठितमाह इन्द्रे
 इति । यद्यपि 'अनिदिताम्—' इत्येवात्र नलोपः सिध्यति । तथापि अनक्ति इत्यर्थं सूत्रमिहापि
 न्याय्यत्वादुपन्यस्तमिति बोध्यम् । इन्घते । इन्दध्वे । इन्द्राम् इन्त्स्व । इन्दध्वम् । इन्धै इति ।
 रुमि उत्तरमस्य इट् एत्वे आटि वृद्धौ इप न् ध् ऐ इति स्थिते स्नात्रलोपे अटः पित्त्वेन डित्त्वा-
 भावात् 'श्रसोरल्लोपः' इत्यभावे रूपमिति भावः । अत्र नलोपार्थमपि स्नात्र लोप इत्यावश्य-
 कम्, आटः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद् 'अनिदिताम्—' इत्यस्याप्रवृत्तेः । इन्धावहे । लङ्याह

एवमभिन इत्यत्रापि । उच्छृदिर् । उकारः क्त्वायामिङ्विकल्पार्थः । छृत्वा । छृदिता ।
 इट्पक्षे 'न क्त्वा सेट्' इति कित्त्वनिषेधाद् गुणः । आत्रलोपः । अस्य मुख्यो-
 दाहरणम् । अनक्ति । भनक्ति । श्नादित्युत्तरपृष्ठमकारानुबन्धस्य । श्रमो ग्रहणमित्याह
 श्रमः परस्येति । एवं च 'यजयाच—' इति विश्वशब्दस्यापि नुटि विश्वानामित्यत्र

अथ परस्मैपदिनः । शिण्ड १४५१ विशेषणे । शिनष्टि शिष्टः शिपन्ति । शिशेशिथ । शेषा । शेष्यति । हेर्विः । जश्त्वम् । ष्टुत्वम् । झरो झरि—' (सू० ७१) इति वा डलोपः । अनुस्वारपरसवर्णौ । शिण्डि, शिण्डिड । शिनपाणि । अनिट् । लृटित्त्वादड् । अशिपत् पिण्ड १४५२ संचूर्णने । शिपिवत् । पिनिष्टि । भञ्जो १४५३ आमर्दने । भनक्ति । वभञ्जिथ वभञ्ज्य । भङ्क्ता । भुज १४५४ पालनाभ्यवहारयोः । भुनक्ति । भोक्ता । भोक्ष्यति । अभुनक् । वृह १४५५ हिंसि १४५६ हिंसायाम् । २५४५ वृगह इम् ।

ऐन्द्रेति । ऐन्द्रा इति । 'अपस्तथाः—' इति यस्य थः । इन्वोत । छुडि ऐन्विष्ट । शिण्डु विशेषणे । अनिट् । शिशेषिथेति । अजन्ताकारवत्त्वाभावात् ऋादिनियमान्नित्यमिट् । शिनप् हि इति स्थिते अलोपे शिन्प् हि इति स्थिते आह हेर्धिरिति । शिन् प् वि इति स्थिते आह जश्त्वत्वमिति । 'झलां जश् झशि' इति पस्य ड इति भावः । ष्टुत्वमिति । यस्य ड इति भावः । यद्यपि जश्त्वस्यासिद्धत्वात्ततः प्रागेव ष्टुत्वस्य उपन्यासो युक्तः । तथापि जश्त्वं ष्टुत्वमिति प्रक्रियाप्रदर्शनमात्रपरं क्रमस्तु न विवक्षितः । झर इति । जश्त्वसंपन्नस्य ढस्य लोपविकल्प इत्यर्थः । अनुस्वारपरसवर्णाविति । नकारस्य 'नश्च—' इत्यनुस्वारे सति तस्य परसवर्णो णकार इत्यर्थः । 'न पदान्त—' इति निपेवान्नलोपः स्यानिवत् । ढस्य लोपपक्षे उदाहरति शिण्डीति । ढस्य लोपाभावे उदाहरति शिण्ड्डीति । वस्तुतस्तु सानुस्वार एव पाठ उचितः, 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्युत्तरम् अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः 'वा पदान्तस्य' 'तोर्लि' 'उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य' 'झयो होज्यतरस्याम्' 'शश्चोऽटि' इति पट्सूत्रपाठोत्तरं 'झलां जश् झशि' 'अभ्यासे चर्च' 'खरि च' 'वावसाने' 'अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः' इति पठ्सूत्रपाठ इति भाष्यसंमतप्राध्यायीपाठे परसवर्णदृष्ट्या 'झलां जश् झशि' इत्यस्य 'झरो झरि—' इत्यस्य चासिद्धत्वेन यपरत्वाभावे परसवर्णाप्राप्तेरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । शिष्टात् शिष्टम् शिष्ट । शिनपाणीति । आटः पित्त्वेन डित्वाभावात् 'श्नसांः—' इत्यल्लोपो नेति भावः । अशिनडिति । लङ्स्तिपां हल्ङ्थादिलोपे पस्य जश्त्वमिति भावः । अशिष्टाम् अशिपन् अशिनट् अशिष्टम् । अशिष्ट । अशिनपम् अशिष्व अशिष्म । भञ्जो आमर्दनं । भनक्तीति । श्नमि भ न न् ज् इति स्थिते 'श्नान्नलोपः' इति नलोप इति भावः । भङ्क्तः भज्जताद्याचूहम् । भारद्वाजनियमात्यलि वेडिति मत्वाह वभञ्जिथ, वभङ्क्थेति । भङ्क्तेति । अनिडिति भावः । भुज पालनेति । 'भुजोऽनवने' इति तङ् वक्ष्यते-भुङ्क्ते भुज्जते इत्यादि । वृह हिंसि हिंसायाम् । आद्य ऋदुपवः । सेट् । श्नमि कृते

लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः प्रवृत्त्या नलोपशङ्कैव नास्तीत्याहुः । इन्धे । इत्से । श्नमो नकारस्यानुस्वारपरसवर्णौ । 'अनिदिताम्' इति नलोपस्तु न भवति । अल्लोपस्य 'असिद्धवद्व—' इत्वसिद्धत्वात्स्यानिवत्त्वाद्वा । भञ्जो । ओदित्करणं निष्ठानत्वार्थम् । भग्नः । भुज पालनादौ । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदं वक्ष्यते ।

(७-३-९२) तृहः श्नमि कृते इमागमः स्याद्वलादौ पिति । तृणेढि तृण्डः । ततर्ह । तर्हिता । अतृणेट् । हिनस्ति । जिहिस । हिंसिता । उन्दी १४५७ क्लेदने । उनत्ति उन्तः उन्दन्ति । उन्दांचकार । औनत् औन्ताम् औन्दम् । औनः, णत्वे तृणह् ति इति स्थिते तृणह् इम् । तृणह् इति षष्ठी । कृतश्रमः तृहधातोर्निर्देशः । 'नाभ्यस्तस्य-' इत्यतः पित्तीति 'उतो वृद्धिः-' इत्यतो हलीति चानुवर्तते । फलितमाह तृहः श्नमि कृते इति । मित्त्वादन्यादचः परः । श्रमि कृते इत्यनुक्तौ तु येन नाप्राप्तियन्येन इमागमेन श्नम् वाध्यते, 'सत्यपि संभवे वाचनं भवति' इति न्यायात् । अन्यथा 'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयताम्, तक्रं कौण्डिन्याय' इत्यत्र तक्केण दधि न वाध्येत । श्नमा शप् च न वाध्यते, देशभेदेन उभयसंभवादिति भावः । तृणेढीति । तृणह् ति इति स्थिते इमागमे आदृगुणे तृणेह् ति इति स्थिते ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति भावः । तृण्ड इति । तसि श्नमि कृते, तृणह् तस् इति स्थिते, तसः अपित्त्वादिमागमाभावे 'श्नसोः-' इत्यल्लोपे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपा इति भावः । तृन्ति । तृणेक्षि तृण्डः तृण्ड । तृणेह्यि तृंहः । ततर्हेति । ततृहतुः । ततर्हिय । ततृहिव । तर्हितेति । सेडिति भावः । तर्हिष्यति । तृणेढु, तृण्डात् तृण्डाम् तृंहन्तु । तृण्डि, तृण्डिड, तृण्डात् तृण्डम् तृण्ड । तृणहानि तृणहाव तृणहाम् । अतृणेडिति । लङ्स्तिपि श्नमि इम् हल्ङ्यादिलोपः, ढत्वजश्त्वे इति भावः । अतृण्डाम् अतृंहन् । अतृणेट् अतृण्डम् अतृण्ड । अतृणहम् अतृंह्व अतृंह् । तृंहात् । तृंहात् । अतर्हीत् । अतर्हिष्यत् । हिंसियातो- रुदाहरति हिनस्तीति । इह श्नमि इदित्वान्नुमि च कृते 'श्नान्न लोपः' इति नुमो लोप इति भावः । हिस्तः हिंसन्ति । हिनस्सि हिस्थः हिस्थ । हिनस्मि हिस्वः हिस्मः । जिहि- सेति । किति इदित्वान्नलोपो न । जिहिसतुः । जिहिसिथ । हिंसितेति । सेडिति भावः । हिंसिष्यति । हिनस्तु हिस्ताम् । हौ श्नमि नुमि कृते 'श्नान्नलोपः' इति नुमो लोपे हेरपित्वेन डित्त्वात् 'श्नसोः-' इत्यल्लोपे 'धि च' इति सलोपे, हिन्धि इति रूपम् । हिस्तात् । हिन- सानि । अहिनत अर्हिस्ताम् अर्हिसन् । सिपि र्वा-अहिनः अहिनत् अर्हिस्तम् अहिन- सम् अर्हिस्व । हिस्यात् हिस्याताम् । आशीलिङि श्नमभावान्नुमेव । इदित्वान्न- लोपो न । हिस्यादित्येव । हिस्यास्ताम् । अहिशीत् अर्हिसिष्यत् । उन्दी क्लेदने । उन्दन्तीति । उनत्ति उन्त्यः । उनधि उन्दः । उन्दा- भुङ्क्ते । भुजाते । तृणह् इम् । तृह इति वक्तव्ये सश्नमो ग्रहणं विशेषविहितेन इमा श्नमो वाचो माभूदित्येवमर्थम् । न च तौदादिकस्य तृह इत्यस्य व्यावृत्त्यर्थमेवा- स्त्विति शङ्क्यम्, ततः परस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य विकरणेन व्यवधानात् । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति-' इत्यतः पित्तीति 'उतो वृद्धिः-' इत्यतो हलीति च वर्तते, तदाह हलादौ पित्तीति । 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इति सूत्रस्यभाष्यकारीयनिष्कर्षे तु हलीति नानुवर्तते किं तु पित्तीति अनुवर्तत एव । तेन तृण इत्यत्र नातिप्रसङ्गः । न च हलीत्यननुवृत्तौ तृणहानित्यत्रातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अचि नेत्यनुवर्तनात् ।

प्रकरणम् ४६] ३-२१ वालनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता [३२१

औनत् । औनदम् । अञ्जू १४५८ व्यक्तिभ्रमणकान्तिगतिषु । अनक्ति अङ्कतः अञ्जन्ति ।
आनञ्ज । आनञ्जिय, आनङ्क्य । अङ्क्ता, अञ्जिता । अङ्ग्धि । अनजानि । आनक् । २५४६
अञ्जेः सिचि । (७-२-७१) अञ्जेःसिचो नित्यमिट् स्यात् । आञ्जीत् । तञ्जू १४५९
संकोचने । तनक्ति । तङ्क्ता, तञ्जिता । ओ विजी १४६० भयचलनयोः । विनक्ति विङ्कतः ।
'विज इट्' (सू० २५३६) इति डित्त्वम् । विविजिय । विजिता । अविनक् । अविजीत् ।
वृजी १४६१ वर्जने । वृणक्ति । वर्जिता । वृची १५६२ सम्पर्के । वृणक्ति । पपर्व ।

॥ इति तिङन्ते रूपादिप्रकरणम् ॥

मिति । 'इजादेश्च-' इत्याम् । उन्दिता । उन्दिष्यति । उनत्तु, उन्तात् । उन्दि । उनदानि ।
लङ्ग्याह औनदिति । औन्ताम् । औन्दन् । औनः, औनत् । औनदम् । औन्दि । उन्त्यात् ।
उद्यात् । अञ्जूद्यातुः नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः । ऊदित्वाद्देट् । अनञ्जीति । श्रमि कृते
परसवर्णस्यासिद्धत्वात् 'श्रान्न लोपः' इति नकारलोपे जस्य कुत्वेन गः, तस्य चत्वेन क इति
भावः । अङ्क्ता इति । नलोपे अलोपे जस्य कुत्वेन गः, गस्य चत्वेन कः, श्रमो नस्य परस-
वर्णो ङ इति भावः । अञ्जन्तीति । नलोपात्तोपौ । श्रमो नस्य परसवर्णो अ इति भावः ।
अनञ्जि अङ्क्यः । अनञ्जि अञ्ज्वः । अङ्ग्धीति । हौ श्रमि धिभावे नलोपात्तोपौ । जस्य
कुत्वेन गकारः, नस्य परसवर्णो ङकार इति भावः । अनजानीति । 'श्रान्नलोपः' । आटः
पित्वादलोपो न । लङ्ग्याह आनगिति । आङ्क्ताम् आञ्जत् । अञ्ज्यात् । अज्यात् । अञ्जेः
सिचि । 'इडत्त्यर्ति-' इत्यत इडित्यनुवर्तते । ऊदित्वादेव सिद्धे नित्यार्थमिदम् । तदाह
अञ्जेरित्यादिना । तञ्जू संकोचने । नोपधः कृतपरसवर्णनिर्देशः । अञ्जूवृद्धाणि यथा-
योग्यमूहानि । ओ विजीति । ओकार इत् । अनिट्सु इरितो ग्रहणादयं सेट् ।

इति श्रीवासुदेवदोषितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
वालमनोरमाख्यायां श्रम्विवरणं समाप्तम् ।

उन्दी । क्लेदनमाद्रीभावः । अञ्जू । व्यक्तिविवचनम् । भ्रमणं स्निग्धता । अञ्जेः
सिचि । नित्यमिट् स्यादिति । विभाषाग्रहणं नानुवर्तते इति भावः । सिचि
किम्, अङ्क्ता । वृची । ईदित्वान्निष्ठायां नेट् । वृक्तः । 'अयुक्त एकाल्-' इत्यत्र नञ्पूर्वः ।

इति तत्त्वबोधिन्यां रूपादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ॥ ५० ॥

अथ सप्त स्वरितेतः । तनु १४६३ विस्तारे । 'तनादिकृद्भ्यः' (सू० २४६६) तनोति । तन्वः, तनुवः । तनुते । ततान्, तेने । तनु । अतनीत्, अतानीत् । २५४७ तनादिभ्यस्तथासोः । (२-४-७९) तनादेः सिचो वा लुक्स्यात्तथासोः । थासा साहचर्यादिकवचनतशब्दं गृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ट, अतानिष्ट । 'अनुदात्तोपदेशः—' (सू० २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । तङि । अतत्, अतनिष्ट । अतथाः, अतनिष्ठाः । षणु १४६४ दाने । सनोति,

अथ उविकरणशतवो निरूप्यन्ते तनुवानुरुदित् । 'उदितो वा' इति प्रयोजनम् । तनादि-कृद्भ्यः उः । कर्त्रर्थे सार्वधानुके तनादिभ्यः कृञश्च उप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । शपोऽपवादः । तनोतीति । उप्रत्ययस्य तिपमाश्रित्य गुणः । तसादौ तु ङित्त्वान्न गुणः । तनुतः । शोऽन्तादेशे कृते 'इको यणचि' इति यण् । तन्वन्ति । तनोषि तनुथः तनुथ । तनोमि । 'लोपश्चास्यान्तरस्याम्—' इत्युकारलोपविकल्पमभिप्रेत्याह तन्व', तनुव इति । तङ्थाह तनुते इति । तन्वाते तन्वते । तनपे तन्वाथे तनुध्वे । तन्वे तनुवहे, तन्वहे तनुमहे, तन्महे । ततानेति । तेनृः । तेनिथ । तेन । तेनिव । तङ्थाह तेने इति । तेनाते तेनिरे । तेनिपे तेनाथे तेनिध्वे । तेने तेनिवहे तेनिमहे । तनिता । तनिष्यति । तनिष्यते । तनोतु, तनुतात् तनुताम् तन्वन्तु । 'उतश्च प्रत्ययात्—' इति हेतुर्कं मत्वाह तन्विति । तनुतात् तनुतम् तनुत । तनवानि तनवाव तनवाम् । अतनीत् अतनुताम् अतन्वन् । अतनोः । अतनवम् अतन्व, अतनुव । तनयात् । तन्वीत् । तनिषीष्ट । अतो हलादेरिति वृद्धिविकल्पं मत्वाह अतनीत्, अतानीदिति । अतनिष्ठाम् अतनिष्टुः । अतनीः अतनिष्ट अतनिष्टम् । अतनिषम् अतनिष्व अतनिष्म । वृद्धिपक्षे अतानिष्टामित्यादि । अतनिष्यत् । लुङस्तङि प्रथमैकवचने मध्यमपुरुषैकवचने च विशेषमाह तनादिभ्यस्तथासोः । 'गातिस्था—' इत्यतः सिच इति 'ष्यक्षत्रियार्प—' इत्यतो लुगिति 'विभाषा प्राघेट्—' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते, तदाह तनादेरित्यादिना । एकवचनतशब्दो गृह्यत इति । न तु लुङादेशपरस्मैऽदमध्यमपुरुषवहुवचनतादेशोऽपीत्यर्थः । यूयमिति । लुङि मध्यमपुरुषवचने सिचि वृद्धिविकल्पे सति अतनिष्ट अतानिष्टेत्यत्र सिचो नायं लुङ्विकल्प इत्यर्थः । तदेवं प्रत्युदाहरणमुक्त्वा सूत्रस्योदाहरणं वक्ष्यन् प्रक्रियां दर्शयति अनुदात्तोपदेशो-त्यनुनासिकलोपः तङीति । तङि प्रथमैकवचने तशब्दे मध्यमपुरुषैकवचने थासि च सिचो लुकि 'अनुदात्तोपदेशः—' इति नकारस्य लोप इत्यर्थः, तदाह अतत्, अतनिष्टेति । अतथाः, अतनिष्ठा इति च । अतनिषायामित्यादि सुगमम् । षणु दाने । पोप-

अतनिष्ट, अतानिष्टेति । 'तस्यस्यमिषाम्—' इति तादेशः । 'अतो हलादेः—' इति वा वृद्धिः । अततेति । 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिज्जुष्यनुनासिकलोपः । अतनिष्टेति । लृगभावपक्षे इट् । षणु दाने । नान्तोऽयं । णका-

सनुते । 'ये विभाषा' (सू० २३१९) । सायात्, सन्यात् । 'जनसन-' (सू० २५०४) इत्या-
त्वम् । असात्, असनिष्ट । असायाः, असनिष्ठाः । क्षणु १४६५ हिंसायाम् । क्षणोति, क्षणुते ।
'ह्यन्त-' (सू० २२९९) इति न वृद्धिः । अक्षणीत् । अक्षत्, अक्षणिष्ट । अक्षयाः, अक्ष-
णिष्ठाः । क्षिणु १४६६ च । उप्रत्ययनिमित्तो लघूपघगुणः 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' (५०-
९४) इति न भवतीत्यात्रेपादयः । भवत्येवेत्यन्ये । क्षिणोति, क्षेणोति । क्षेणितासि । क्षेणि-
तासे । अक्षेणीत् । अक्षित, अक्षेणिष्ट । ऋणु १४६७ गतौ । ऋणोति, अर्णोति अर्णुतः,
अर्ण्वन्ति । आनर्ण । आनृणे । अर्णितासि, आर्णीत्, आर्त, आर्णिष्ट । आर्थाः, आर्णष्ठाः । तृणु
१४६८ अदने । तृणोति, तर्णोति । तृणुते, तर्णुते । घृणु १४६९ दीप्तौ । जघर्ण, जघृणे ।

अथ द्वावनुदात्तेतौ । वनु १४७० याचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदी । वनोति ।
ववान । मनु १४७१ अवबोवने । मनुते । मेने । हु कृम् १४६२ करणे । करोति । 'अत
उत्सार्वधानुके' (सू० ३४६७) । कुरुतः । यण् । 'न भकुर्धुरात्र' (सू० १६१९) । इति न
दीर्घः । कुर्वन्ति । २५४८ नित्यं करोतेः । (६-४-१०८) करोतेः प्रत्ययोकारस्य नित्यं लोपः
स्याद्वमयोः परयोः । कुर्वः कुर्मः । चकर्थ । कर्ता । करिष्यति । २५४६ ये च । (६-५-१०९)

देशोऽयम् । तनुवद्रूपाणि । असातेति । सिचां लुक्पक्षे रूपम् । असनिष्टेति । इट् ।
झलादिपरकत्वाभावादात्त्वं नेति भावः । क्षणुवानुरदुपवः । "वज्रेऽध्वर्युः क्षण्वीत" इति तैत्ति-
रीये । क्षिणुं चेति । इदुपवः अयमपि हिंसायामित्यर्थः । "वज्रेऽध्वर्युः क्षिण्वीत" इति
शाखान्तरं शावरनाथे उदाहृतम् । ननु क्षिणोतीत्यत्र उप्रत्ययमाश्रित्य इकारस्य लघूपघगुणः
कस्मान्नेत्यत आह उप्रत्ययनिमित्त इति । ऋणु गतौ । अत्रापि क्षिणुवद् मतभेदात्तल्लघूपघ-
गुणतदभावौ, तदाह ऋणोति, अर्णोतीति । एवमग्रेऽपि । अर्ण्वन्तीति । 'इको यणचि'
इति यणिति भावः । हु कृम् करणे । करोतीति । उप्रत्ययमाश्रित्य ऋकारस्य गुणः
स्वरत्वम् । उकारस्य तु तिपमाश्रित्य गुणः । कुरुत इति । तसो डित्त्वादुकारस्य न गुणः ।
कुरु अन्ति इति स्थिते आह यणिति । 'इको यणचि' इत्यनेनेति शेषः । ऊकारस्य
यणि कुर्व अन्ति इति स्थिते 'हलि च' इति दीर्घमाशङ्क्याह न भेति । वसि
मसि च 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्-' इत्यकारलोपविकल्पे प्राप्ते नित्यं करोतेः ।
'उतश्च प्रत्ययात्-' इत्यनुवर्तते, 'लोपश्चास्यान्यतरस्याम्-' इत्यतो लोपः, म्वोरिति
च, तदाह करोतेरिति । चकर्थेति । 'कृसृभृ-' इति नेडिति भावः । अजन्त-
त्वेऽपि ऋदन्तत्वाद् भारद्वाजमतेऽपि नेट् । करिष्यतीति । करोतु, कुरुतात् । कुरु ।
करवाणि । कुरुताम् । कुर्वाताम् । करवै करवावहै । करवामहै । अकरोत् अकुरुताम् ।
अकुरुत अकुर्वाताम् । विधिलिङि कुरु यात् इति स्थिते ये च । 'लोपश्चास्यान्यतर-

रस्तु लाक्षणिकः । तेन यङ्लुकि संसन्ति संसन्त इत्यादावनुस्वारपरसवर्णौ । क्षिणु
हिंसायाम् । क्षिणु च । इमावपि लाक्षणिकणकारौ । तेन विसन्ति । वेक्षन्ति

कृञ् उलोपः स्याद्यादौ प्रत्यये परे । कुर्यात् । आशिषि क्रियात् । कृषीष्ट । अकार्षीत् । 'तना-
दिभ्यः—' (सू० २५४७) इति लुकोऽभावे 'ह्रस्वादङ्गात्' (सू० २३६९) इति सिचो
लोपः । अकृत अकृथाः । २५५० संपरिभ्यां करोतौ भूषणे । (६-१-१३७) २५५१
समवाये च । (६-१-१३८) संपरिपूर्वस्य करोतेः सुट् स्याद् भूषणे संधाते चार्थे ।
संस्करोति । अलंकरोतीत्यर्थः । सत्कुर्वन्ति । सङ्क्षीभवन्तीत्यर्थः । संपूर्वस्य क्वचिद्भूषणेऽपि
सुट् । 'संस्कृतं भक्षाः' (सू० १२१७) इति ज्ञापकात् । 'परिनिविभ्यः—' (सू० २२७५) इति
पः । परिष्करोति । 'सिवादीनां वा—' (सू० २३५९) । पर्यङ्कार्षीत्, पर्यत्कार्षीत् ।
२५५२ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु च । (६-१-१३९) उपात्कृञः
सुट् स्यादेव्येषु । चात्प्रागुक्तयोरर्थयोः । प्रतियत्नो गुणावानम् । विकृतमेव
वैकृतं विकारः । वाक्यस्याध्याहारः आकाङ्क्षितैकदेशपूरणम् । उपस्कृता कन्या ।
अलङ्कृतेत्यर्थः । उपस्कृताः ब्राह्मणाः । समुदिता इत्यर्थः । एषोदकस्योपस्कृते
गुणावानं करोतीत्यर्थः । उपस्कृतं भुङ्क्ते । विकृतमित्यर्थः । उपस्कृतं ब्रूते ।
वाक्याध्याहारेण ब्रूते इत्यर्थः । २५५३ सुट् कात्पूर्वः । (६-१-१३५)

स्याम्—' इत्यतो लोपः इति अस्येति चानुवर्तते । अस्येत्यनेन पूर्वसूत्रे उत इत्युपात्तः उत्तरा-
मृश्यते । 'नित्यं करोतेः' इत्यतः करोतेरित्यनुवर्तते । अङ्गाक्षिप्तः प्रत्ययो यकारेण विरोष्यते
तदादिविविः, तदाह कृञ् उलोप इति । आशिषि क्रियादिति । 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु'
इति रिङिति भावः । कृषीष्टेति । 'उश्च' इति कित्वात्र गुण इति भावः । अकार्षीदिति ।
सिचि वृद्धौ रपरत्वमिति भावः । ननु लुङस्तङि अकृ स् त इति स्थिते 'तनादिभ्यस्तथासोः'
इति सिचो लुकि अकृतेतीष्टं सिध्यति । सिचो लुगभावे तु सकारः श्रूयेतेत्यत आह तेना-
दिभ्य ईत्यादि । संपरिभ्याम् । समवाये च । करोतेः सुट् स्यादिति । 'सुट्
कात्पूर्वः' इत्यतो 'नित्यं करोतेः' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । प्रागुक्तयोरिति । भूषण-
समवाययोरित्यर्थः । ननु 'संपरिभ्याम्—' इति सुट् पदद्वयपेक्षत्वाद् बहिरङ्गः 'लिटि
धातोः—' इति द्वित्वं तु प्रकृतिप्रत्ययमात्रापेक्षत्वादन्तरङ्गम् । ततश्च संचस्कार इत्यत्र परमपि
सुटं वाधित्वा द्वित्वे कृते अभ्यासात्प्रागेव सुटि प्राप्ते सुट् कात्पूर्वः । षष्ठ्याद्यपादे इदं
सूत्रम् । 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे' 'समवाये च' 'उपात्प्रतियत्न—' इत्यारभ्य 'अनुदात्तं
पदमेकवर्जम्' इत्यतः प्रागिदमविकृतं वेदितव्यमित्यर्थः । एवं च कात्पूर्व इत्युक्तेरभ्या-
सात् प्राग् न सुडिति भावः । नन्वभ्यासेन व्यववानात्कथमिह उत्तरखण्डस्य सुट् ।
संस्करोतीत्यादौ अवगमवहिते सुडिविशेषरितार्थत्वात् । 'किं च समस्करोत् इत्यत्र अट
इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ । सिचो लोप इति । न चास्मिन्त्यक्षे प्रत्ययलक्षण-
प्रवृत्त्या अकृतेत्यत्र गुणः स्यादिति वाच्यम्, 'उश्च' इति सिचः कित्त्वेन तन्निषेवात्
'संपरिभ्याम्—' इति वृत्तिस्थपाठं विहाय भाष्यवातिकानुसारेणाह संपरिभ्यामिति ।
इति तत्त्वबोधिन्यां तनादिप्रकरणम् ।

‘अङ्म्यासव्यवायेऽपि’ इत्युक्तम् । संचस्कार । ‘कात्पूर्वः’ इत्यादि भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि ‘पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते’ । अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वम् । एवं च ‘ऋतश्च संयोगादेर्गुणः’ (सू० २३७९) संचस्करतः । ‘कृत्प्रभृ—’ (सू० २३९३) सूत्रे ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ (सू० २२९६) इति सूत्रे च ‘कृन्नोऽसुट्’ इति वक्तव्यम् (वा० ४४०१) । तेन समुट्कात्परस्येत् । संचस्करिव । ‘गुणोऽस्ति—’ (सू० २३८०) इति सूत्रे ‘नित्यं छन्दसि’ (सू० ३५८७) इति सूत्रात् नित्यम् इत्यनुवर्तते । नित्यं यः संयोगादिस्तस्येत्यर्थात् सुटि गुणो न । संस्क्रयात् ‘ऋतश्च संयोगादेः’ (सू० २५२६) इति लिङ्सिचोनेट् ‘एकाच उपदेशे—’ (सू० २२४६) इति सूत्रात् उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे यः संयोगादिः इति व्याख्यानात् । संस्कृपीष्ट समस्कराताम् ।

॥ इति तिङन्ते तनादिप्रकरणम् ॥

व्यवधानात् कथं सुट् । नन्वागमः कृद्भवतः अङ्गभक्तत्वात् । विकरणान्तस्यैवाङ्गत्वादित्यत आह अङ्गभ्यासव्यवायेऽपीत्युक्तमिति । वार्तिकमिति शेषः । अटा श्रभ्यासेन च व्यं-
धानेऽपि संपर्यादिभ्यः परस्मात् कात्पूर्वः सुडित्यर्थः । इत्यादीति । सुट् इत्येवाधिकृतमस्तु
'कात्पूर्वः' इति 'अङ्गभ्यासव्यवायेऽपि' इति च मास्त्वित्येवं भाष्ये प्रत्याख्यातमित्यर्थः । तदेवो-
पपादयितुं प्रतिजानीते तथा हीति । पूर्वं धातुरूपसर्गेण युज्यते इति । पश्चात्साधने-
नेति शेषः । ततश्च पूर्वोपनिषत्तित्वात्पसर्गसम्बन्धनिमित्तकं कार्यं पश्चादनुपतिष्यद्वातुप्रत्यय-
संबन्धनिमित्तकार्यादन्तरङ्गम्, प्रथमोपस्थितत्वात् । तदुक्तं भाष्ये—पूर्वं 'धातुरूपसर्गेणेति
कृत्वा धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गम्' इति तदाह अन्तरङ्गत्वात्सुट् । ततो द्वित्वमिति ।
तथा सुटि कृते स्फु इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे 'शूर्पूर्वाः खयः' इति रेफसकारयोनिवृत्तौ
अभ्यासच्छ्रुत्वे संचस्कारेति रूपसिद्धेः 'कात्पूर्वः' इति 'अङ्गभ्यासव्यवायेऽपि' इति च न कर्त-
व्यमिति भावः । एवं समस्करोदित्यत्रापि विकरणान्ताङ्गभक्ताङगमापेक्षया अन्तरङ्गत्वात्
प्रथमं सुड् भविष्यतीति कृत्वा अङ्गभ्यासव्यवायेऽपीत्यंशो न कर्तव्य इत्युक्तम् । पूर्वं धातुरूपसर्गेण-
व्याश्रयणे फलान्तरमप्याह एवं चेति । उक्तरीत्या अन्तरङ्गत्वात् सुटि कृते संस्कृ इत्यस्मा-
ल्लिटः अनुसि 'ऋतश्च संयोगादेर्गुणः' इति गुणे संचस्करतुरिति सिध्यति । 'पूर्वं धातुः सांघ-
नेन युज्यते' इत्याश्रयणे तु चक्रतुरिति परिनिष्ठितस्य समित्युपसर्गयोगादित्वाभावाद् गुणस्या-
सिद्धिरिति भावः । ननु संचस्करिव, संचस्करिथ इत्यत्र च 'कृच्छ्रभृवृ—' इति 'ऋतो भार-
द्वाजस्य' इति च ईर्णपेवः स्यादित्यत आह कृस्त्रभृवृ सूत्रे इत्यादि । नन्वाशीलिङि
संस्क्रियादित्यत्र 'गुणोऽस्ति संयोगाद्योः' इति गुणः कुतो नेत्यत आह गुणोऽ-
स्तीत्यादि । ननु तडि संस्कृपोष्ठ इति लिङि, समस्कृत समस्कृपाताम् इति छुडि
च 'ऋतश्च संयोगादेः' इति इट् कुतो नेत्यत आह ऋतश्चेत्यादि ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

वालमनोरमाख्यायां उविकरणनिलयणं समाप्तम् ।

अथ तिङन्तेक्रयादिप्रकरणम् ॥ ५१ ॥

डु क्रीब् १४७३ द्रव्यविनियये २५५४ क्रयादिभ्यः श्ना । (३-१-८१)
 क्रीणाति । 'ई हल्यघोः' (सू० २४९७) क्रीणीतः । ईत्वात्पूर्वं श्नेरन्तादेशः । परत्वान्नित्य-
 त्वादन्तरङ्गत्वाच्च । एवं शस्य अद्भावः ततः 'श्नाभ्यस्तयोः—' (सू० २४७३) इत्या-
 ल्लोपः । क्रीणन्ति । क्रीणीते क्रीणाते क्रीणते । चिक्राय चिक्रियतुः । चिक्रयिथ, चिक्रेथ ।
 चिक्रियिव । चिक्रियिवे । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीयात् । क्रेषीष्ट । अक्रेषीत् । अक्रेष्ट ।
 प्रीब् १४७४ तर्पणे कान्तौ च । कान्तिः कामना । प्रीणाति । प्रीणीते । श्रीब् १४७५
 पाके । मीब् १४७६ हिसायाम् । 'हिनुमीना' (सू० १५३०) । प्रमीणाति प्रमीणीतः ।
 'मीनातिमिनोति—' (सू० २५०८) इत्येज्वषये आत्वम् । ममौ मिम्यतुः । ममिथ, ममाथ ।
 मिम्ये । माता । मास्यति । मीयात् । मासीष्ट । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । षिब्
 १४७७ दन्वने । सिनाति । सिनीते । सिपाय । सिष्ये । सेता । स्कुब् १४७८ आप्रवणे ।
 २५५५ स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुब्भ्यः श्नुश्च । (३-१-८२) चात् श्ना । स्कुनोति ।
 स्कुनुते । स्कुनाति । स्कुनीते । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । स्तन्भ्वा-
 दयश्चत्वारः सौत्राः । सर्वे रोधनार्था इत्येके । माधवस्तु प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ, द्वितीयो निष्कोप-
 णार्थश्चतुर्थो धारणार्थ इत्याह । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपः विष्टभ्नोति, विष्टभ्नाति । अवष्ट-
 भ्नोति, अवष्टभ्नाति । अवतष्टम्भ । 'जृस्तन्भु—' (सू० २२९१) इत्यङ् वा ।

अथ श्नाविकरणधातवो निरूप्यन्ते । डु क्रीञिति । क्रयादिभ्यः श्ना । कत्रर्थे
 सार्वधातुके परे क्रयादिभ्यः श्नाप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इत्यर्थः । शपोऽपवादः । क्रीणातीति ।
 श्नाप्रत्ययस्य अपित्सार्वधातुकत्वेन ङित्वादीकारस्य न गुण इति भावः । ई हल्यघोरिति ।
 हलादौ ङिति सार्वधातुके ईत्वमिति भावः । क्री णा ङि इति स्थिते 'ई हल्यघोः' इति
 ईत्वमाशङ्क्याह ईत्वात्पूर्वमिति । नित्यत्वादिति । अकृते कृते च ईत्वे अन्तादेशस्य
 प्रवृत्तेरिति भावः । एवं भ्रस्येति । क्री णा झ इति स्थिते 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यदादे-
 शोऽपि ईत्वात्पूर्वमित्यर्थः । तत् इति । अन्तादेशाददादेशाच्च पश्चादित्यर्थः । अजादौ ङिति
 सार्वधातुके श्नाप्रत्ययस्य आल्लोपः भारद्वाजिन्यात्थलि वेङिति मत्वाह चिक्रयिथ,
 चिक्रेथेति । चिक्रियिवेति । क्रादिनियमादिङिति भावः । क्रीणातु । क्रीणीहि ।
 अक्रीणात् । अक्रीणीत । क्रीणीयात् । कीणीत । सौत्रा इति । नोपधा इत्यपि
 ज्ञेयम् । नलोप इति । 'अनिदिताम्—' इत्यनेनेति भावः । विष्टभ्नोतीति ।
 'स्तम्भेः' इति षत्वम् । अवष्टभ्नोतीति । 'अवाञ्चालम्बनाविदूर्ययोः' इति
 षत्वम् । अवतष्टम्भेति । 'स्यादिष्वभ्यासेन—' इति षत्वम् । व्यष्टभदिति

एवं भ्रस्याद्भाव इति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इत्यनेन । सौत्रा इति ।
 नकारोपधा इत्यपि ज्ञेयाः । विष्टभ्नोतीति । 'अनिदिताम्—' इति नलोपः ।

व्यष्टमत् । व्यष्टम्भोत् । स्तुम्नोति । स्तुम्नाति । २५५६ वेः^१ स्कम्नातेर्नित्यम् ।
 (८-३-७७) वेः परस्य स्कम्नातेः सस्य पः स्यात् । विष्कम्भोति । विष्कम्भाति ।
 स्कुम्नोति, स्कुम्नाति । २५५७ हलः श्नः शानज्झो । (३-१-८३) हलः परस्य
 श्नः शानजादेशः स्यादौ परे । स्तमान । स्तुमान । स्कमान । स्कुमान । पञ्जे स्तुम्नुहि
 इत्यादि । युक् १४७९ क्वन्ने । युनाति । युनीते । योता । क्लृब् १४८० शब्दे । क्लूनाति ।
 क्लूनीते । क्लविता । द्रुब् १४८१ हिंसायाम् । द्रूणाति । द्रूणीते । पूब् १४८२ पवने ।
 २५५८ प्वादीनां ह्रस्वः । (७-३-८) शिति परे । पुनाति । पुनीते । पविता । लूब्
 १४८३ छेदने । लुनाति । लुनीते । स्तृब् १४८४ आच्छादने । स्तृणाति । स्तृणीते ।
 तस्तार तस्तरतुः । स्तरिता, स्तरीता । स्तृणीयात् । स्तृणीत । आशिपि स्तीर्यात् 'लिङ्सिचो-'
 (सू० २५२८) इति वेट् । 'न लिङि' (सू० २५२९) । स्तरिषीष्ट । 'उञ्च'
 (सू० २३६८) इति कित्त्वम् । स्तीर्योष्ट । 'सिचि च परस्मैपदेषु' (सू० २३९२) इति न
 दीर्घः । अस्तारीत् अस्तारिष्टाम् । अस्तरीष्ट, अस्तरिष्टं, अस्तीष्ट । कृब् १४८५ हिंसायाम् ।
 कृणाति । कृणीते । चकार । चकरे । वृब् १४८६ वरणे । वृणाति । वृणीते ।

'प्राक्सितात्—' इति पत्वम् । स्तमानेति । श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशे कृते 'अतो हेः' इति
 युक् । प्वादीनां ह्रस्वः । 'ष्ठिबुङ्मुचमाम्—' इत्यतः शितीत्यनुवर्तते । इत्यभिप्रेत्य शेषं
 पूरयति शिति परे इति । पवितेति । ऊकारान्तत्वात् सेडिति भावः । स्तृब् आच्छा-
 दने । सेट् । तस्तरतुरिति । कित्त्वेष्वपि 'ऋच्छ्रयृताम्' इति गुणः । स्तरिता, स्तरीतेति ।
 'वतो वा' इति दीर्घविकल्पः । आशिपि स्तीर्यादिति । 'ऋत इद्वातोः' इति इत्वे रपरत्वे
 'हलि च' इति दीर्घः । स्तृ षीष्ट इति स्थिते आह लिङ्सिचोरिति वेडिति । 'वृतो वा'
 इति दीर्घविकल्पनिषेधसूत्रं स्मारयति । न लिङीति । वृत इतो दीर्घो नेत्यर्थः । इडभावपक्षे
 स्तृषीष्ट इत्यत्र गुणमाद्यङ्क्याह उञ्चेति कित्त्वमिति । लुङि परस्मैपदे सिचि अस्तारिष्टाम् ।
 इत्यत्र 'वृतो वा' इति इतो दीर्घविकल्पे प्राप्ते आह सिचि चेति । अस्तरीष्ट,
 अस्तरिष्टेति । 'वृतो वा' इति दीर्घः अस्तीष्टेति । 'लिङ्सिचोः—' इति इडभावपक्षे ऋत
 इत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । कृब् हिंसायाम् । चकरे इति ।
 'ऋच्छ्रयृताम्' इति गुणः । वृब् वरणे इति । आशिपीति । वृ यात्

'स्तम्भेः' इति पत्वम् । वेः स्कम्नातेर्नित्यम् । 'सिवादीनां वा' इत्यतो वेति नानुवर्तते
 इति ध्वननार्थमिह नित्यग्रहणम् । विस्कम्भोतीति । स्कम्नातेरित्यत्र श्नाविशिष्टं रूपं
 न विवक्षितं किं तु वातुमात्रम् । अन्यथा विष्कम्भिता विष्कम्भितमित्यादावपि पत्वं न स्यात्
 न चेष्टापत्तिः, भाववादिग्रन्थविरोधादिति भावः । हलःश्नः । स्तमानेति । 'अतो हेः' इत्यार-
 म्भसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषया अप्रवृत्तेर्हेर्लुक् । अतएव जहीत्यत्र हिलोपवारणायेयं परिभाषा
 नोपन्यस्तेत्याहुः । यत्तु कैश्चित् शानजादेशो वातुपाठपठितेभ्यः परस्य श्रो भवति न तु सौत्रेभ्य
 इति व्याख्याय स्तम्नोहीत्युदाहृतं तन्निष्प्रमाणं भाववादिग्रन्थविरुद्धं च । प्वादीनां ह्रस्वः ।

ववार । ववरे । वरिता, वरीता । आशिषि 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू० २४९४) । वृयात् । वरिपीष्ट, वृर्पीष्ट । अवारीत् अवारिष्टाम् । अवरिष्ट, अवरीष्ट, अवृष्ट । घृन् १४८७ कम्पने । धुनाति । धुनीते । दुधविथ, दुधोथ । दुधुविथ । वन्तिता, वोता । 'स्तुत्तुघ्न्यः—' (सू० २३८५) इतीट् । अवावीत् । अवविष्ट, अवोष्ट

अयं वंधनात्यन्ताः परस्मैपदिनः । शृ १४८८ हिंसायाम् । 'शृदृप्रां ह्रस्वो वा' (सू० २४९५) इति ह्रस्वपक्षे यण् । अन्यदा 'ऋच्छत्यृताम्' । (सू० २३८३) इति गुणः । शशरतुः, शशरतुः । 'श्र्युकः किति' (सू० २३८१) इति निषेधस्य क्रादिनियमेन वाधः । शशरिव, शश्रिव । शरिता, शरीता । शृणोहि । शीर्यात् । अगारिष्टाम् । प १४८९ पालनपूरणयोः । पप्रतुः । आशिषि पूर्यात् । वृ १४९० वरणे । भरणे इत्येके । घृ १४९१ भर्त्सने । भरणेऽप्येके । मृ १४९२ हिंसायाम् । मृणाति । ममार । वृ १४९३ विदारणे । ददरतुः, दद्रतुः । दद्रुः । जृ १४९४ वयोहानौ । जृ इत्येके । वृ इत्यप्ये । नृ १४९५ नये । कृ १४९६ हिंसायाम् । ऋ १४९७ गतौ । ऋणाति । अरांचकार । आरिता, अरीता । आर्णाति आर्णीतान् । ईर्यात् । आरोत् आरिष्टाम् । गृ १४९८ शब्दे । ज्या १४९९ वयोहानौ । 'ग्रहिज्या—' (सू० २४१२) २५४९ हलः । (६-४-२)

अङ्गावयवाद्धलः परं यत्संप्रसारणं तदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात् । इति दीर्घे कृते । इति स्थिते 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति ऋ कारस्य उत्त्वमित्यर्थः, तत्र दन्तोष्ठ्यपूर्वस्यापि ग्रहणादिति भावः । ऋत उत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति बाध्यम् । वरिपीष्ट, वृर्पीष्टिति । 'लिङ्सिचोः—' इति वेट् । इडभावे 'उश्च' इति कित्वाद् गुणाभावे उत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । अवारिष्टामिति । 'सिचि च—' इति इटो न दीर्घ इति भावः । अवरिष्ट, अवरीष्टेति । 'वृतो वा' इति सिच इटो दीर्घविकल्प इति भावः । दुधविथ, दुधोथेति । 'स्वरतिमृतिसूयतिघ्नूदितः—' इति वेडिति भावः । शृ हिंसायाम् । सेट् । णलि शशार । शृ अनुस् इत्यत्र कित्त्वेऽपि 'ऋच्छत्यृताम्' इति नित्ये गुणे प्राप्ते आह शृदृप्रामिति । गुणापवादे पाक्षिके ह्रस्वे कृते ऋकारस्य यणि रेफ इत्यर्थः । शशरिव । पृधातुरपि शृधातुवत् । आशिषि पूर्यादिति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वमिति भावः । दृ विदारणे । शृदृप्राम्—' इति ह्रस्वविकल्पं मत्वाह ददरतुः दद्रतुरिति । ऋगतौ । अरांचकारेति । व्यपदेशिवत्त्वेन गुरुमत्त्वादाम् । लङ्याह आर्णादिति । ज्या वयोहानौ । अनिट् । ज्या ना ति इति स्थिते 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे पूर्वत्वे च जिनातीति स्थिते हलः । द्विगोणे पञ्चम्येषा । हलः परस्येति लभ्यते । 'संप्रसारणं विवृणुष्वाम्—' इत्यतः शितोत्यनुवर्तत इत्याह शिति पर इति । न लिङीति । अनेन वृत्त इटो लिङि दीर्घो नेति स्मारितम् । उदोष्ठ्य । दन्तोष्ठ्योऽपि ओष्ठ्यग्रहणेन गृह्यते इत्याह पूर्यादिति वरिपीष्टेति । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदे' इति वेट् । अवृष्टेति । 'उश्च' इति लिङ्सिचोः कित्वाद् गुणाभावे सत्युत्वम् । हलः । 'संप्रसारणस्येत्यनुवर्तते । अङ्गस्येत्यवयवपक्षी । हल इति पञ्चमी तदेतदाह

प्रादीनां ह्रस्वः' (सू० २५५८) । जिनाति । जिज्यौ जिज्यतुः । रो १५०० गतिरेषणयोः ।
रेषणं वृकशब्दः । ली १५०१ श्लेषणे । 'विभाषा लीयते' (सू० १५०९) इत्येजिषपये आत्वं
वा । लेलौ, लिलाय । लाता, लेता । ळी १५०२ वरणे । ळिनाति । प्ली १५०३ गती ।
वृत् । त्वादयो वृत्ताः । प्रादयोऽपीत्येके । व्री १५०४ वरणे । व्री १५०५ भवे । भरणे
इत्येके । क्षीप् १५०६ हिंसायाम् । एषां त्रयाणां ह्रस्वः । केषांचिन्मते तु न । ज्ञा १५०७
अवबोधने । 'ज्ञाजनोर्जा' (सू० २५११) जानाति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यात् ह्रस्वः । वन्ध
१५०८ वन्धने । वध्नाति । ववन्धिय, ववन्ध । वन्धा वन्धारौ । भन्त्स्यति ।
वधान । अभान्त्सीत् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' (सू० १२) इति भणभावात्पूर्व 'जलो

रणस्य' इति सूत्रमनुवर्तते । 'अङ्गस्य' इत्यधिकृतमिहानुवृत्तमावर्त्यति । एकमवयवपष्ठयन्तं हल
इत्यत्रान्वेति अङ्गावयवाद्बल इति लभ्यते । द्वितीयं तु स्थानपष्ठयन्तं संप्रसारणेन विशेष्यते ।
तदन्तविधिः । 'द्वलोप—' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, तदाह अङ्गावयवादित्यादिना । उदा-
हरणं तु वीतः, शूनः, जीनः । 'हलः' इति किम् ? उत उतवान् । 'अङ्गावयवात्' किम् ?
निरुतम् । 'तदन्ताङ्गस्य' इति किम् ? विव्यति । एषामिति । व्रीव्रीदोपामित्यर्थः । त्वादय
एव, वृत्ताः, न तु प्रादय इति मते इति भावः । ज्ञा अवबोधने । शिति जादेशं स्मारयति
ज्ञाजनोर्जेति । दीर्घनिर्देशेति । प्रादित्वेऽपि आकारोच्चारणसामर्थ्यान् ह्रस्व इति भावः ।
वन्ध वन्धने । अनिट् । नोपवः । वध्नातीति । 'अनिदिताम्—' इति नलोप इति भावः ।
भारद्वाजनियमात्यलि वेडिति मत्वाह ववन्धिय, ववद्धेति । अकित्त्वान्नलोपो न । अनिट्पक्षे
तु 'क्षपस्तथोः—' इति थस्य धः । वन्धेति । तासि 'क्षपस्तथोः—' इति थकारस्य धः । भन्त्स्य-
तीति । 'एकाच.—' इति वस्य भप् वस्य चत्वेन तः । वधानेति । 'हलः थः शानज्ज्ञौ' इति
शानच् । अभान्त्सीदिति । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । भणभावः । अवान्धामित्यत्र सकारपरकत्वाद्
भणभावमाशङ्क्याह पूर्वत्रेत्यादि । ननु कृते सिजलोपे प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य सकारपरकत्वाद्

अङ्गावयवादिति । अङ्गावयवात्किम्, निरुतम् । दुरुतम् । तदन्ताङ्गस्य किम्, विव्यति ।
क्षीप् । हिंसायाम् । पित्वादङ् । क्षिया हेतिक्षियाम् । क्षियाशीरित्यादौ क्षिया धर्मव्यतिक्रम
आचारभेद इति वक्ष्यति । दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति । ननु दीर्घग्रहणेनाङ्गवृत्तपरिभाषा
ज्ञाप्यत इत्याकरे स्थितम् । अन्यथा ज्ञाजनोर्जं विदध्यात् । 'अतो दीर्घो यमि' इति दीर्घसिद्धेः ।
तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपक्षयात्कथमिह ह्रस्वाभावसिद्धिरिति चेत् । अत्राहुः—ह्रस्वाभावे
सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषाया ज्ञापकः । सति तु ह्रस्वे पुनरङ्गकार्यं प्रवृत्तमेवेति न
ज्ञापकः तथा च ह्रस्वाभावसिद्धौ न किंचिद्वाचकमिति । किं च 'अङ्गवृत्ते पुनरङ्गवृत्तावविधिः'
इत्येव परिभाषाशरीरम् । तच्चोक्तज्ञापकात्सिद्धम् । यदि तु 'भ्यसो भ्यम्' इति सूत्रे भाष्ये
परिनिष्ठितस्येत्येव पाठस्तर्हि स्वतन्त्रमेवेदं वचनं न तु ज्ञापकसिद्धमिति पक्षोऽपि युष्म-
दस्मच्छब्दगतमनोरमाग्रयादवगम्यते । तस्मिन्स्तु पक्षे दीर्घग्रहणसामर्थ्यं नोपश्रीण-

झलि' (सू० २२८१) इति सिज्लोपः । प्रत्ययलक्षणेन सादिप्रत्ययमाश्रित्य भग्भावो न । प्रत्ययलक्षणं प्रति सिज्लोपस्यासिद्धत्वात् । अवान्धाम् । अभान्तुः । वृद्ध १५०९ संभक्तौ । वृणीते । वव्रे । ववृपे । ववृद्धे । वरिता, वरीता । अवरितृ, अवरीष्ट, अवृत । अन्य १५१० विमोचनप्रतिहर्ययोः । इतः परस्मैपदिनः । श्रन्नाति । 'श्रन्थिग्रन्थि—' इत्यादिना कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ इति हरदत्तादयः । श्रेयतुः श्रेथुः । इदं कित्त्वं पितामपोति सुधाकरमते श्रेयिथ । अस्मिन्नपि पक्षे णलि शश्राथ । उत्तमे तु शश्राथ, शश्रयेति माधवः । तत्र मूलं मृग्यम् । मन्थ १५११ विलोडने । श्रन्थ १५१२ ग्रन्थ १५१३ सन्दर्भे । अर्थभेदाच्छ्रन्थेः पुनः पाठः । रूपं तूक्तम् । कुन्थ १५१४ संश्लेषणे । संक्लेरो । इत्येके । कुन्थाति । चुकुन्थ । कुथ इति दुर्गः । चुकोथ । मृद १५१५ क्षोदे । मृदनाति । मृदान । मृड १५१६ च । अयं सुत्तेऽपि । ष्टुत्वम् । मृड्णाति । गुव १५१७ रोपे । गुघ्नाति । कुष १५१८ निष्कर्षे । कुष्णाति । कौषिता । २५६० निरः कुषः । (७-२-४६) निरः परात्कुपो वलादेरार्धधातुकस्य इड्वा स्यात् । निष्कांपिता, निष्कोष्टा । निरकांपीत, निरकुक्षत् । क्षुभ १५१९ संचलने । 'क्षुभ्नादिषु च' (सू० ७९२) । क्षुभ्नाति क्षुम्नीतः । क्षोभिता । क्षुभान । णभ १५२० तुभ १५२१ हिंसायाम् । नम्नाति । तुभ्नाति । नभते तोभते इति शपि नभ्यति तुभ्यति इति द्यनि । क्लिशू १५२२ विबावने । 'शात्' अङ्गिस्तत् । अश १५२३ भोजने । अश्राति । आश । उ घस १५२४ उब्धे ।

भष् दुर्वार इत्यत आह प्रत्ययलक्षणेनेति । अवान्धामिति । 'क्षपस्तथोः—' इति तस्य घः । श्रन्थ विमोचने । श्रन्थिग्रन्थीत्यादिनेति । 'श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वा' व्याकरणान्तरेणेत्यर्थः । अस्मिन्नपि पक्षे इति । पितामपीदं कित्त्वमिति सुधाकरमतेऽपि प्रथमपुरुषणलि शश्राथ । उत्तमपुरुषणलि तु शश्राथ शश्रथ इति माधव आहेत्यर्थः । तत्र मूलमिति । कित्त्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावित्यारभ्य माधव इत्यन्तसन्दर्भे मूलं नास्तीत्यर्थः । संयुक्तहल्मध्यस्थत्वादेवंविधवार्तिककादर्शनाच्चेति माधवः । कुष निष्कर्षे । निरः कुषः । 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' इत्यनुवर्तते । 'स्वरतिसूति—' इत्यतो वेति च, तदाह निरः परादिति । निरकुक्षदिति । इडभावपक्षे 'शल—' इति क्स इति माधवः । अश भोजने । आशेति । द्विहल्त्वाभावान्न नुडिति भावः ।

मिति सम्यगेवायं ग्रन्थ इति । केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न ह्रस्व इति व्याख्येयमित्याहुः । बध्नातीति । 'अनिदिताम्—' इति नलोपः । अभान्तीदिति । 'वद-व्रज—' इति वृद्धिः । भष्भावः । अवान्धामिति । 'क्षपस्तथोः—' इति तस्य घत्वम् । 'झरो झरि' इति वा लोपः । वृद्ध् संभक्तौ । भक्तिर्भजनम् । श्रन्थ । कित्त्वपक्ष इति । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनां लिटः कित्त्वं वेति व्याकरणान्तरमित्युक्तत्वात् । निरः कुषः । 'स्वरति—' इति सूत्राद्वेत्यनुवर्तते 'आर्धधातुकस्येड्—' इत्यविक्रियत

उकार इत् । घ्रस्नाति । उकारो घात्ववयव इत्येके । उघ्रसांचकार । इष १५२५ आभी-
क्षणे । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्ण्यम् । इष्णाति । 'तीपसह-' (सू० २३४०) इत्यत्र
सहिना साहचर्यादिकारविकरणस्य तौदादिकस्यैव इषेग्रहणं न तु इष्यतीष्णात्योरित्याहुः ।
एषिता । वस्तुतस्तु इष्णातेरपि इड्विकल्प उचितः तथा च वार्तिकम्- 'इपेस्तकारे इयन्प्र-
त्ययात्प्रतिषेधः' (वा० ४४३५) इति । विष १५१६ विप्रयोगे । विष्णाति । वेष्टा । प्रूप^१
१५२७ प्लुप १५२८ स्नेहनसेवनपूरणेषु । प्रुष्णाति । प्लुष्णाति । पुप १५२९ पुष्टौ ।
पोषिता । मुप १५३० स्तेये । मोषिता । खच १५३१ भूतप्रादुर्भावे । भूतप्रादुर्भावोऽ-
तिक्रान्तोत्पत्तिः खच्चाति । वान्तोऽयमित्येके । २५६१ च्छ्वोः शूड-
नुनासिके च । (६-४-१९) सतुक्कस्य लस्य वस्य च क्रमात् श् ऊठ् एता-
वदेशौ स्तोऽनुनासिके क्वौ झलादौ च विङ्गति । खौनाति । चस्वाव खविता ।

इष आभीक्ष्ण्ये । ताति 'तीपसह-' इति इड्विकल्पमाशङ्क्याह तीपसहेत्यत्रेति ।
सहेति शपा निर्देशवलेन भौवादिक एव सहघातुरत्र निर्दिष्टः । तत्साहचर्यात् तौदादिकस्यैव
इषेग्रहणम्, अकारविकरणत्वसामान्यादिति भावः । इपेस्तकारे इयन्प्रत्ययादिति । इयन्
प्रत्ययो यस्मादिति बहुव्रीहिः । इयन्विकरणपठितादिपेस्तकारे परे 'तीपसह-' इति विधिर्न-
त्यर्थः । इष्णातेस्तकारे इड्विकल्पः फलित इति भावः । प्रूप प्लुषेति । आद्यो दोषोपधः ।
पुप पुष्टौ । पोषितेति । अनिट्सु इयन्विकरणस्यैव पुपेग्रहणादयं सेडिति भावः । 'पुषादि-
द्युतादि-' इत्यत्र इयन्विकरणपुषादेरेव ग्रहणादङ् न । खच भूतप्रादुर्भावे । अतिक्रान्तो-
त्पत्तिरिति । दशममासादौ उत्पत्तियोग्यस्य एकादशादिमासादिप्लुत्पत्तिरित्यर्थः । खच्चा-
तीति । नस्य इच्छुत्वेन न इति भावः । वान्तोऽयमिति । 'खच भूतप्रादुर्भावे' इत्येवं दन्त्यो-
ष्ठयान्तमेके पठन्तीत्यर्थः । च्छ्वोः शूडनुनासिके च । च्छ्व् व् अनयोर्द्वन्द्वात् पष्ठीद्विव-
चनम् । छकारात्प्राक् तुक्ः इच्छुत्वेन चकारस्य निर्देशः । शूठ् इति छेदः । श् ऊठ् अनयोः
समाहारद्वन्द्वात् प्रथमा । चकारेण विवञ्जलोः ङिङ्तीयत्नुवर्तते, तदाह सतुक्कस्य इत्यादि ।
विश्वः प्रश्नः, विच्छ्वातोः प्रच्छ्वातोश्च औणादिके नङ्प्रत्यये अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि
कृते सति सतुक्कस्य छस्य शकार आदेशः । वकारस्य ऊठ्मुदाहरति खौनातीति । खच्

एव, तदाह वलादेरित्यादि । निरः किम्, कोषिता । कोषितुम् । निरकु-
क्षदिति । इडभावे क्सः । सहिता साहचर्यादिति । यद्यपि पह पुह चकथर्थ
इति दिवादिरपि सहिरस्ति तथापि सहेति शपा निर्देशाद् भौवादिकेनैव सहिना साह-
चर्यमित्याहुः । इयन्प्रत्ययादिति । बहुव्रीहिरयम् । इयन्प्रत्ययवत् इपेस्तकारे परत
इड्विकल्पप्रतिषेध इति वार्तिकार्थः । तथा च दैवादिकाद्विकल्पो नेति फलितम् ।
एवं च 'तीपसह-' इत्यत्र इष्णातेरपि ग्रहणमिति बोध्यम् । पोषितेति । अनिट्

शानचः परत्वाद्धि कृते हलन्तत्वाभावान्न शानच् । हेठ १५३२ च । पृत्वम् ।
हेट्णाति । ग्रह १५३३ उपादाने । स्वरितेत् । 'ग्रहिज्या-' (सू० २४१२) ।
गृह्णाति । गृह्णीते । २५६२ ग्रहोऽलिटि दीर्घः । (७-२-३७) एकाचो
ग्रहेर्विहितस्येदो दीर्घः स्यान्न तु लिटि । ग्रहीता । लिटि तु जग्रहिय । गृह्यात् ।

ना ति इति स्थिते वकारस्य ऊठ्, ठकार इत् 'एत्येधव्युठ्मु, इति वृद्धिरिति भावः । खौन्तीतः
खौनन्तीत्यादि । खव् ना हि इति स्थिते 'हलः इनशानज्झौ' इति शानजादेशमाशङ्क्याह
शानचः परत्वादिति । हेट् चेति । हेठधातुरपि भूतप्रादुर्भावे वर्तते इत्यर्थः । ग्रह
उपादन इति । अदुपधः । स्वरितेत्त्वादुभयपदी । किति डिति च संप्रसारणं स्मारयति
ग्रहिज्येति । गृह्णाति, गृह्णीते । इनाप्रत्ययस्य डित्वाद्रेफस्य संप्रसारणेति भावः । णलि
द्वित्वे कृते 'लिट्यभ्यासस्य-' इति संप्रसारणे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासज्जुवे
वृद्धिः । जग्राह । अनुसादौ किङ्कति परत्वाद् 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वादि ।
जगृहतुः जगृहुः । जग्रहिय जगृह्युः जगृह । जग्राह, जग्रह जगृहिव जगृहिम । जगृहे जगृहते
जगृहिरे । जगृहिषे जगृहाधे जगृहिद्वे, जगृहिध्वे । जगृहे जगृहिवहे जगृहिमहे । ग्रहोऽलिटि
दीर्घः । ग्रह इति दिवयोगे पञ्चमी । 'आर्धधातुकस्येड्-' इत्यत इडित्यनुवृत्तं पष्ठथत्तं विपरि-
णम्यते । 'एकाच उपदेशेऽनुदात्तात्' इत्यत एकाच इति च, तदाह एकाच इत्यादि ।
'एकाचः' किम् ? यङ्लुकि माभूत् । जाग्रहिता । 'विहितस्य' इति किम् ? ग्रहितम् । णिलोपे
कृते ग्रहघातोः परत्वेऽपि विहितत्वाभावादितो न दीर्घः । न च णिलोपस्य स्थानिवत्त्वाद् न
ग्रहघातोः पर इडिति वाच्यम्, दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् । अलिटि इत्यस्य फलमाह
लिटि तु जग्रहियेति । गृह्यादिति । आशीर्लिङि यासुटः कित्वात्संप्रसारणमिति

केपु पुष्येति इयना निर्देशादयं सेडिति भावः । च्छ्वोः शूङनु । च्छ्वोरिति सतुक्कस्यानु-
करणम् । जुत्वेन तकारस्थाने चकार इत्याह सतुक्कस्येति । एवं च सूत्रे छकारात्पूर्वं
चकारो ज्ञेयः । सतुक्कस्य किम्, विच्छप्रच्छाभ्यां नङ्प्रत्यये छकारस्य शकारे कृते
तुकोऽभ्रवणं यथा स्यात् । अकृतव्यूहपरिभाषा त्वनित्या अस्मादेव सतुक्कग्रहणात् ।
तेनातिक्रान्तो भवकन्तमतिभक्कानित्यादि सिद्धमित्याहुः । सूत्रस्थेन चशब्देन विवक्षालोः
किङ्कतीत्यनुकृष्यत इत्याह क्वावित्यादि । ग्रहो लिटि दीर्घः । एकाचः किम्,
जाग्रहिता । जाग्रहियति । इत्यादौ यङ्लुकि माभूत् । विहितस्येति किम्, ग्रहितम् ।
न चात्र णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् ग्रहेः परत्वं नेति वाच्यम् । दीर्घविधौ
स्थानिवत्त्वनिषेधात् । त्रैपादिकदीर्घविधावेव स्थानिवत्त्वनिषेध इत्यभ्युपगमे तु विहिते
विशेषणं व्यर्थमेवेत्याहुः । प्रकृतस्येदो ग्रहणाद् ग्राहिता ग्राहिष्यत इत्यादौ चिष्प्र-

प्रकरणम् ५२] बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता [३३३
 ग्रहीपीठ । 'हायन्त—' (सू० २२९९) इति न वृद्धिः । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीष्ट अग्रहीषाताम्
 अग्रहीपत ।

॥ इति तिङन्ते क्रयादिप्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते चुरादिप्रकरणम् ॥ ५२ ॥

चुर १५३४ स्तेये । २५४३ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेना-
 लोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् । (३—१—२५) एभ्यो णिच् स्यात् ।
 चूर्णन्तिभ्यः । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—' (ग० सू० २०३) इत्येव सिद्धे तेषामिह

भावः । लिङस्तड्याह ग्रहीपीठेति । 'ग्रहोऽलिटि—' इति दीर्घः । 'न लिङि' इति इटो
 दीर्घनिषेधस्तु न, तत्र वृत इत्यनुवृत्तेः । अग्रहीष्टामिति । 'ग्रहोऽलिटि—' इति दीर्घः ।
 अग्रहीषुः । अग्रहीरित्यादि । लुङस्तड्याह अग्रहीष्टेति । 'ग्रहोऽलिटि—' इति दीर्घः ।
 अग्रहीपतेति । अग्रहीष्ठाः इत्यादि सुगमम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
 बालमनोरमाख्यायां शनाविकरणनिरूपणं समाप्तम् ।

— | —

अयं स्वार्थिकणिजन्ताः चुरादिवातवो निरूप्यन्ते । चुर स्तेये इति । रेफादकार उच्चा-
 रणार्थः, न त्वित्संज्ञकः, प्रयोजनाभावात्, 'णिचश्च' इति पदव्यवस्थाया वक्ष्यमाणत्वाच्च ।
 एवमग्रेऽपि । सत्याप । सत्याप पाश रूप वीणा तूल श्लोक सेना लोमन् त्वच् वर्मन् वर्णं चूर्णं
 चुरादि एषां द्वन्द्वात्पञ्चमी, तदाह एभ्यो णिच् स्यादिति । चूर्णान्तेभ्य इति । सत्यादिभ्यः
 चूर्णान्तेभ्यो द्वादशभ्यः करोत्याचष्टे इत्याद्यर्थे 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलम्' इति वक्ष्यमाणेन
 सिद्धमेवार्थनिर्देशनमित्यर्थः । ननु तेनैव सिद्धत्वादिह चूर्णान्तानुक्रमणं व्यर्थमित्यत आह
 तेषामिह ग्रहणं प्रपञ्चार्थमिति । न च तेभ्यः स्वार्थे एव णिज्विधिरस्त्विति वाच्यम्, 'सत्यस्य तु
 कृव्यापुङ्गु निपात्यते । सत्यं करोति सत्यापयति इत्यादिभाष्यविरोधादिति भावः । नामधातुप्रकरणे

दिटो न दीर्घः । ग्रहीपीठेति । वृत इत्यनुवृत्ते 'न लिङि' इति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते ।
 अग्रहीषातामिति । लुङात्मनेपदद्विवचनम् ।

इति तत्त्वबोधिन्यां क्रयादिप्रकरणम् ।

— | —

सत्यापपाश । एतस्योदाहरणानि अग्रे नामधातुषु स्फुटीभव्यन्तीति

अहणं प्रपञ्चार्थम् । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे । 'पुगन्त-' (सू० २१८९) इति गुणः । 'सना-
च्यन्ताः-' (सू० २३०४) इति धातुत्वम् । लिप्शवादि गुणयादेशौ । चोरयति २५४४
णिचश्च । (१-३-७४) णिजन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिति क्रियाफले । चोरयति, चोर-
यते । चोरयामास । चोरयिता । चोर्यात् चोरयिषोष्टि । 'णिश्चि-' (सू० २३११) इति
चङ् । 'णौ चङि-' (सू० २३१४) इति ह्रस्वः । द्वित्वम् । 'हलादिः शेषः' (सू० २१७९)
'दीर्घो लघोः' (सू० २३१८) इत्यभ्यासदीर्घः । अचूचुरत्, अचूचुरत । चिति १५२५
स्मृत्याम् । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । गिन्त इति पठितव्ये इदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे
लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात्, चिन्त्यते इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् ।

सत्यादिचूर्णान्तानामुदाहरणानि मूल एव स्फुटीभविष्यन्ति । चुरादिभ्यस्तु स्वार्थे इति ।
अर्थान्तरस्यानिर्देशादिति भावः । अत्र 'धातोरेकाचः-' इत्यतो धातोरेत्यनुवर्तते । चुरादिभ्यो
धातुभ्यो णिजिति फलितम् । ततश्च णिच आर्धधातुकत्वं सिध्यति । अन्यथा धातोरिति
विहितत्वादाधर्धानुकत्वं न स्यादिति बोध्यम्, तदाह पुगन्तेति गुण इति । णिचि कृते चुर
इ इति स्थिते णिच आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् चकारादुकारस्य 'पुगन्तलघूपधस्य-' इति गुण
इत्यर्थः । णिचश्च । 'अनुदात्तङितः-' इत्यत आत्मनेपदमिति 'स्वरितजितः कर्त्रभिप्राये
क्रियाफले' इति धातुवर्तते । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया णिजन्तादिति लभ्यते, तदाह णिजन्ता-
दित्यादिना । चोरयतीति । चोरायष्यति, चोरयिष्यते । चोरयतु, चोरयताम् । अचो-
रयत्, अचोरयत । चोरयेत्, चोरयेत । आशीर्लिङि परस्मैपदे आह चोर्यादिति । 'णेरनिटि'
इति णिलोप इति भावः । आशीर्लिङि आत्मनेपदे आह चोरयिषोष्टेति । छुड्याह
णिश्रीत्यादि । दीर्घो लघोरिति । 'सन्वल्लघुनि-' इति सन्वद्धावविषयत्वादिति भावः ।
चिति स्मृत्याम् । चिन्तयतीति । इदित्वानुमि णिजन्तात्तिङ् उत्पत्तिरिति भावः ।
ननु इदित्करणं मास्तु प्रक्रियालाघवात् । 'चिन्त स्मृत्याम्' इत्येवोच्यताम् । न च नलोप-
निवृत्त्यर्थमिदित्वमिति वाच्यम्, चिन्तयति चिन्तयांचकार इत्यादौ णिचः किङ्त्वामात्रादेव
नलोपस्याप्रसक्तेः । न च णिजभावे आशीर्लिङि चिन्त्यादिति कर्मलकारे यकि चिन्त्यते
इत्यत्र च नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्वमिति शङ्क्यम् चुरादिणिचो नित्यत्वेन णिचं
विना केवलात् चिन्त्यात् चिन्त्यते इति प्रयोगस्य शशभृङ्गायमाणत्वादित्यत आह
चिन्तेत्यादि । तेनेति । पाक्षिकत्वेनेत्यर्थः । तथा च कदाचित् चिन्त्यात्
चिन्त्यते इति प्रयोगस्य सत्त्वात् तत्र नलोपनिवृत्त्यर्थमिदित्करणमिति भावः । ननु
तथापि यत्र नलोपप्रसक्तिस्तत्रैव चिन्त्यात् चिन्त्यते इत्यत्र णिज्विकल्पः स्यात्, ननु

नास्माभिरुपपाद्यन्ते । त्वचशब्दोष्कारान्तः । प्रपञ्चार्थमिति । सत्यापग्रहणं तु
आपुगर्गमिति ज्ञेयम् । अन्ये त्वाद्-सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमेवामुपादानम् । अन्यथा
रमणीयं घटं करोतीत्यादाविव रमणीयं रूपयतीत्यादावपि णिज् न स्यादिति । अचू-
चुरदिति । अत्र व्याख्यात्रा 'सन्वल्लघुनि-' इति सन्वद्धाव इत्युक्तं तद्रमसात् ।

एतच्च ज्ञापकं सामान्यापेक्षमित्येके । 'अत एकहल्—' (सू० २२६०) इत्यत्र वृत्तिकृता जगाण जगणतुरित्युदाहृतत्वात् । विशेषापेक्षमित्यपरे । अत एव 'आ घृषाद्वा' (ग० सू० २०२) इत्यस्य न वैयर्थ्यम् । यत्रि १५३६ संकोचे । यन्त्रयति । यन्त्र इति पठितुं शक्यम् । यत्तु इदित्करणाद्यन्त्रतीति माषवेनोक्तं तच्चिन्त्यम् । एवं कुद्रितन्त्रिमित्रिषु । स्फुडि १५३७ परिहृसे । स्फुण्डयति । इदित्करणात्स्फुण्डति । स्फुटि इति पाठान्तरम् । स्फुण्डयति । लङ् १५३८ दर्शनाङ्कनयोः । कुद्रि १५३९ अनृतभाषणे । कुन्द्रयति । लङ् १५४० उपसेवायाम् । लाडयति ।

चिन्तितोत्पादौ, शपा व्यवधानेन तत्र नलोपस्याप्रसक्तेरित्याशङ्क्य ज्ञापकमिदं चिन्तितानुसामान्यापेक्षमित्यभिप्रेत्योदाहरति चिन्तति । चिन्तेदिति । ज्ञापकमिदं चुरादित्वसामान्यापेक्षमिति मतान्तरमाह एतच्चेति । ज्ञापकस्य चुरादित्वसामान्यापेक्षत्वे वृद्धसंनतिमाह अत एकेति । ज्ञापकस्य चितिधातुमात्रविषयकत्वे गणधातोः चौरादिकस्य जगणतुरित्युदाहरणानुपपत्तिः स्पष्टैवेति भावः । विशेषापेक्षमिति । चितिधातुमात्रविषयमित्यर्थः । इदमेव मतं युक्तमित्याह अत एवेति । सर्वस्यापि चुरादेर्णिज्जिकल्पे सति 'आ घृषाद्वा' इति कपिपयचुराद्यन्तगणपठितानां णिज्जिकल्पविधिवैयर्थ्यमिति भावः । यत्रि सङ्कोचे । यन्त्रयतीति । अकारस्य उपधात्वाभावात् वृद्धिः । अययन्त्रदिति । अकारस्य गुरुत्वादलघुत्वान्ननुपरकत्वाभावात् सन्वद्भावाभावाद् इत्त्वदोषो न । एवमग्रेऽपि संयोगान्तधातूनां ज्ञेयम् । पठितुं शक्यमिति । नलोपाभावस्तु इदित्वस्य न फलम्, नकारस्य उपधात्वाभावादेव नलोपस्याप्रसक्तेरिति भावः । तच्चिन्त्यमिति । यन्त्र्याद् इत्यणिजन्ते सत्यपि नकारस्य अनुपधात्वादेव लोपाप्रसक्त्या इत्त्वस्य प्रयोजनाभावादिति भावः । एवं 'कुद्रि अनृतभाषणे' 'तत्रि कुदुम्बवारणे' 'मत्रि गुप्तभाषणे' इति चुरादौ पठिष्यमाणेष्वपि इदित्वं त्यक्तुं शक्यमित्यर्थः । लङ् उपसेवायाम् । लाडयतीति

सन्वद्भावविषये हि जायमानो दोषः सन्वद्भावं नाश्रत इति । सामान्यापेक्षमिति । सर्वेऽपि चुरादयो विकल्पेन णिच् लभन्त इतोत्तर्यकमित्यर्थः । न चैवम् 'आघृषाद्वा' इति व्यर्थमिति वाच्यम्, ज्ञापकसिद्धस्यासावन्त्रिकत्वात् । एवं चास्मिन्पक्षे आघृषीयाणामेवैच्छिको विकल्पः, अन्येषां तु शिष्टप्रयोगाद्व्यवस्थित इत्यर्थः । जगाण । जगणतुरिति । वृत्तौ चकाण चकणतुरिति प्रचुरः पाठस्तस्मिन्स्तु पाठे नास्त्येव प्रकृतार्थविद्धिः । केचित्तु णिजभावे गणयामासेत्यादिरूपामावेऽपि गणधातोर्दन्तत्वाद्गणयामासेत्यामा भवितव्यमिति जगाणेत्यादिपाठश्चिन्त्य इत्याहुः । न वैयर्थ्यमिति । वैयर्थ्यशङ्कापि नेत्ययमेव पक्षो युक्त इति भावः । न च पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगणतुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शङ्क्यम्, भ्वादेराकृतिगणत्वात् तत्रत्यधातोस्तद्रूपसिद्धेः । तच्चिन्त्यमिति । यत्रितमित्यादिषु इकारो व्यर्थ एव न तु ज्ञापनार्थः । तेषां संयोगान्तत्वात्, यन्त्रतन्त्रमन्त्र इति नकारे पठितेऽपि 'अनिदित्याम्—' इति लोपो न लभ्यते नकारस्यानुपधात्वात् । चिन्त्यादित्यत्र तु चिन्त स्मृत्यामिति नकारोपघाठे नलोपः स्यादेवेति तद्वारणाय क्रियमाण

मिदि १५४१ स्नेहने । मिन्दयति, मिन्दति । ओ लङि १५४२ उत्क्षेपणे । ओलण्डयति, ओलण्डति । ओकार इदित्येके । लण्डयति, लण्डति । उकारादिरयमित्यन्ये । उलण्डयति । लज् । १५४३ अपवारणे । जल इत्येके । पीड १५४४ अवगाहने । पीडयति । २५६५ आजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् । (७-४-३) एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ्परे गौ । अपीपिडत्, अपिपीडत् । नट १५४५ अवस्पन्दने । अवस्पन्दनं नाट्यम् । अथ १५४६ प्रयत्ने । प्रस्थाने इत्येके । बध १५४७ संयमने । बाधयति । बन्ध इति चान्द्रः । प १५४८ पूरणे । पारयति । दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तद्धि सेट्कत्वाय । एवं च पृणातिपिपतिभ्यां परिता परीता इत्यादिसिद्धावपि परति, णिचि अत उपधावृद्धिः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अलील न् । पीड अवगाहने । आजभास । 'गौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्यनुवर्तते, तदाह एषामिति । नित्ये उपधाह्रस्वे प्राप्ते विकल्पोऽयम् । ह्रस्वपक्षे लघुपरकत्वात्सन्त्वत्वादभ्यासदीर्घ इत्यभिप्रेत्याह अपीपिडदिति । अत्र उत्तरखण्डे ह्रस्वः, पूर्वखण्डे तु दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे तु लघुपरकत्वाभावात् सन्त्वविरहान्नाभ्यासदीर्घ इति मत्वाह अपिपीडदिति । अत्र उत्तरखण्डे दीर्घः, पूर्वखण्डे ह्रस्वः । नट अवस्पन्दन इति । अवस्पन्दनं नाट्यम् । नाटयति । अनोनटत् । अथ प्रयत्ने । श्रययति । अशि-श्रयत् । सन्त्वविविधौ अनेकहल्ब्यवधानेऽपि लघुपरत्वं न विरुध्यते, 'अस्मृदृत्वर-' इति इत्वापवादस्य अत्वस्य विधानाल्लिङ्गात् । अन्यथा अपप्रथदित्यादौ अनेकहल्ब्यवधानाद् लघुपरत्वाभावादेव इत्वाप्रसक्त्या किं तेन । पृ पूरणे । ननु ह्रस्वान्त एवायं धातुनिर्दिश्यताम् तावतैव पारयतीत्यादिसिद्धेः । न च णिजभावपक्षे परिता परिष्यतीत्यत्र इड्यं दीर्घोच्चारणम् ऋदन्तत्वे अनिट्कत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम्, चुरादिणिचो नित्यत्वेन ततो णिजभावस्य शशशृङ्गायमाणत्वादित्यत आह दीर्घोच्चारणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गमिति । पृधातोरिति शेषः । णिचः पाक्षिकत्वे तु परितेत्यादौ पतंत्यादिवारणाय दीर्घोच्चारणमर्थवदिति भावः । ननु ह्रस्वान्तत्वेऽपि परितेत्यादौ इट् कुतो न स्यादित्यत आह तद्धि सेट्कत्वायेति । हि यतः तद् दीर्घोच्चारणं परितेत्यादौ सेट्कत्वार्थम् ऋदन्तत्वे तु इण् स्यात्, 'अदृ-दन्तैः' इत्यनिट्कारिकासु ऋदन्तस्य पर्थुदासेन ऋदन्तस्यानिट्कत्वावगमादिति भावः । ननु पृधातोः णिचः पाक्षिकत्वज्ञापकस्य किं फलम् । श्नाविकरस्मिन्नुविकरणपठिताभ्यामेव पृधातुभ्यां परितेत्यादिसिद्धेरित्यत आह एवं चेति ।

इकारस्तु ज्ञापक इति भावः । लङ् स्नेहपूर्विका सेवोपसेवा । लाडयति पुत्रम् । लडयोरभेदाल्लालयति । ओकार इदित्येके इति । ओदित्करणम् 'ओदितश्च' इति धातोरव्यवहितस्य निष्ठातकारस्य नत्वार्थमिति तद्वलान्नेडित्येके । लण्डणः ओदिद्वलादिद्व्यवधानेऽपि नत्वमित्यन्ये । लण्डनः । पीड अवगाहने । 'आजभास-' इति ह्रस्वपक्षे सन्त्वद्भावविषयत्वाद् 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ह्रस्वाभावपक्षे । न दीर्घ इत्याह अपीपिडदित्यादि । पृतु पूरणे । दीर्घोच्चारणमित्यादि

परतः इत्यादिसिद्धिः फलम् । ऊर्ज १५४९ बलप्राणनयोः । पक्ष १५५० परिग्रहः ।
वर्ण १५५१ चूर्ण १५५२ प्रेरणे । वर्ण वर्णने इत्येके । प्रथ १५५३ प्रख्यति ।
प्राथयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति वक्ष्यमाणत्वान्नास्य मित्वम् । २५६६
अत्स्मृदृत्वरप्रथमदरतृस्पशाम् । (७-४-९५) एषामभ्यासस्याकारोऽन्तादेशः
स्याच्चङ्परे णौ । इत्वापवादः । अपप्रथत् । पृथ १५५४ प्रक्षेपे । पर्थयति ।
२५६७ उर्जत् । (७-४-७) उपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋत्स्याद्वा चङ्परे

उक्तरीत्या पृथातोः णिचः पाक्षिकत्वे ज्ञापिते सतीत्यर्थः । परतीति । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य'
इत्युत्वं तु न भवति । पराभ्यां गुणवृद्धिभ्यां वावादिति भावः । ऊर्ज बलेति । 'सन्वल्ल-
घुनि-' इति सूत्रं द्वेवा व्याख्यातं प्राक् । तत्र चङि 'न न्द्राः-' इति निषेधात्, जि इति
णिजन्तस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे चङपरे णौ लघोरभावात् प्रथमव्याख्याने अभ्यासस्य तथाविधल-
घुपरकत्वविरहात् सन्वत्त्वविरहान्नाभ्यासदीर्घः, और्जिजत् । द्वितीयव्याख्याने तु चङपरे णौ
यदङ्गम् ऊर्ज इत्येतत् तदीयस्याभ्यासस्य चङमादाय वा णिचं लुप्तमादाय वा लघुपरकत्वा-
दभ्यासस्य दीर्घः, और्जिजत् । एवमेव एवंजातीयकेषु द्रष्टव्यम् । प्रथ प्रख्याने । प्राथय-
तीति । णिचि उपधावृद्धिरिति भावः । नन्वस्य घटादिकत्वेन मित्वाद्घ्रस्वः स्यादित्यत
आह नान्ये इति । ऋपादिपठचकव्यतिरिक्तचुरादिषु मित्वनिषेवादिति भावः । घटादिकस्य
तु मित्वाद्धेतुमणिचि प्रथयतीत्येव भवति । न च चौरादिकस्यैव मित्वाथं घटादावनुवादः
किं न स्यादिति वाच्यम्, 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति निषेधादित्यलम् । अत्स्मृ । अभ्यास-
स्येति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चङ्परे णाविति । 'सन्वल्ल-
घुनि-' इत्यतः चङपरे इत्यनुवर्तते । चङ् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । अन्यपदार्थस्त्वर्थाणि-
रेवेति भावः । इत्वेति । 'सन्त्यतः' इति इत्त्वस्यापवाद इत्यर्थः । अपप्रथदिति । अत्र
अत्त्वविधानादेव सन्वत्त्वविधौ अनेकहल्व्यवधानेऽपि लघुपरकत्वमिति विज्ञायते । अन्यथा
येन नाव्यवधानन्यायाद् एकहल्व्यवधानस्यैवाश्रयाद् अत्र सन्वत्त्वाविरहादेव इत्वाप्रवृत्त्या
किं तेन । संयोगे परे गुरुत्वान्नाभ्यासदीर्घः । पृथ प्रक्षेपे । ऋदुपवः । पर्थय-
तीति । णिचि लघूपवगुणः, रपरत्वम् । उर्जत् । ऋ इत्यस्य उरिति पष्ठयन्तं
रूपम् । 'णौ चङ्युधायाः-' इत्यनुवर्तते । 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतो वेति, तदाह उप-
धाया इति । ननु ऋकारस्य ऋकारविविध्वर्थ इत्यत आह इररारामपवाद

पारयतीत्यादिरूपाणि ह्रस्वोच्चारणेऽपि सिध्यन्तीति परतीत्याद्यर्थं दीर्घोच्चारणमित्यर्थः ।
अत्र वदन्ति—धातुपाठकृता पाणिनिना विशिष्यैव उदात्ता अनुदात्ताश्च पठिताः, न
हि ऋकारान्ताः सेट्का इति । तेन परिभाषितं येनेत्थं तस्याशयः कल्प्यते । कविकल्प-
द्रुमे त्वस्य नित्यप्यन्तत्वमुक्तमिति । एवं चास्मिन्गक्षे दीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति फलि-
तम् । अन्ये तु दीर्घोच्चारणं परित्ता परीतेत्यादौ 'वृतां वा' इति इटो दीर्घविकल्पा-
र्थम् । ततश्च णिज्विकल्पः सिद्ध एवेति परतीत्यादिरूपमाहुः । ऊर्ज । ऊर्जयति ।
बलवान्भवति । जीवति वेत्यर्थः । उर्जत् । 'जिघ्रतेर्वा' इत्यतो वेति वर्तते । इर-

णौ । इररारामपवादः । अपीपृथत्, अपपर्यत् । पय इत्येके । पाययति । पम्ब १५५५ सम्ब-
त्वेन । सम्बयति अससम्बत् । शम्ब १५५६ च । अशशम्बत् साम्ब इत्येके । भज १५५७
अदने । कुट्ट १५५८ छेदनमर्त्सनयोः । पूरणे इत्येके । कुट्टयति । पुट्ट १५५९ कुट्ट १५६०
अल्पीभावे । अट्ट १५६१ पुट्ट १५६२ अनादरे । अट्टयति । अयं दोषवः । प्लुत्वस्यासिद्ध-
त्वाद् 'न न्द्राः-' (सू० २४४६) इति निषेधः । आट्टित् । लुण्ठ १५६३ स्तेये ।
लुण्ठयति । लुण्ठति । 'लुठि स्तेये' इति भौवादिकस्य । शठ १५६४ श्वठ १५६५
असंस्कारगत्योः । श्वठि इत्येके । तुजि १५६६ पिजि १५६७ हिसाबलदानं-
निकेतनेषु । तुजयति । पिजयति । इदिकरणात् तुजति पिजति । तुज पिज
इति केचित् । लजि लुजि इत्येके । पिस १५६८ गतौ । पेसयति । पेसति इति
तु शपि गतम् । पान्त्व १५६९ सामप्रयोगे । श्वल्क १५७० बल्क १५७१ परि-
भाषणे । प्णिह १५७२ स्नेहने । स्फिट् इत्येके । स्मिट १५७३ अनादरे ।
अपोपेदेशत्वान्न पः । असिस्मट् । प्मिड् अनादरे इत्येके । डित्वस्यावयवेष्व-

इति । कृत संशब्देन । अचोक्तत् इत्यादौ 'उपधायाश्च' इति इत्वे रपरत्वे इर् प्राप्तः,
अमीमृजदित्यत्र तु 'मृजेवृद्धिः' इत्यार् प्राप्तः, प्रकृतपृथधातौ तु चङि णिलोपे प्रत्यय-
लक्षणेन णिचमाश्रित्य लघूपवगुणे रपरत्वे अर् प्राप्तः, तेपामपवाद इत्यर्थः । अपीपृथदिति ।
णिचमाश्रित्य प्राप्तं गुणं वाचित्वा ऋकारे, द्वित्वे, इरदत्वे, हलादिशेषे, सन्त्वत्वादित्वे, दीर्घे
रूपमिति भावः । अपपर्यदिति । ऋत्वाभावपक्षे द्विर्वचनेऽचोति निषेवाद् गुणात्प्राग् द्वित्वे
उरदत्वे हलादिशेषे ऋकारस्य णिचमाश्रित्य गुणे रपरत्वे अपपर्यदित्यत्र लघुपरकत्वाभावेन
सन्त्वत्त्वविहादित्वदीर्घा नैति भावः । अट्ट पुट्ट अनादरे । अयं दोषध इति । अट्टधातु-
रित्यर्थः । दकारस्य प्लुत्वचत्वाभ्यां निर्देश इति भावः । दोषवत्वस्य प्रयोजनमाह प्लुत्व-
स्येति । तथा च दकारं विहाय टि इत्यस्य द्वित्वे आद् टिटत् इति स्थिते दस्य
प्लुत्वे चत्वे च आट्टित् इति रूपमिष्टं सिध्यति । स्वाभाविकदोषवत्त्वे तु
'न न्द्राः-' इति निषेधाभावात् टकारद्वयसहितस्य प्यन्तस्य द्वित्वे हलादिशेषेणा-
भ्यासे प्रथमतःकारस्य अनिवृत्तौ आट्टिट्दिति अनिष्टं रूपं स्यादिति भावः ।

रारामिति । ऋकारोपधे तु 'उपधायाश्च' इत्यचोक्तदित्यादौ इर् प्राप्तः, अमीमृजदित्यत्र
मृजेवृद्धिरार् प्राप्तः, इतरेषाम् ऋदुपधानां गुणेन अपोपृथदित्यादावर् इति विवेकः ।
नन्विह उरित्यनुद्यमानः सवर्णान् गृह्णाति, ऋदिति विवोयमानस्तु न गृह्णाति ।
तथा च अचोक्लृपदित्यत्र 'उर्ऋत्' इत्यनेन ऋवर्णे सति अचोक्लृपदिति प्रसज्येतेति
चेत् । नैवम् । लत्वस्यासिद्धत्वेन प्रथमम् 'उर्ऋत्' इत्यस्य प्रवृत्तौ पश्चात् 'कृपो
रो लः' इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेशविधानादिप्रसिद्धेः । न च चली-
क्लृप्यत् इत्यादौ रोगागमादर्लत्वार्थं 'कृपो रो लः' इत्यस्यावश्यकत्वेऽपि कृपूधातुः
'क्लृप् सामर्थ्ये' इत्येव पठ्यताम् । एवं हि प्रक्रियालाघवं लभ्यते । ऋकारैकदेशस्य
लृकारैकदेश इति व्याख्यानक्लेशोऽपि न भवतीति वाच्यम् । अचोक्लृपदित्यत्र 'उर्ऋत्'

रितार्थत्वाणिजन्तात्तद् । स्माययते । ऋष १५७४ ऋषणे । पयि १५७५ गतौ । पय्ययति, पय्यति । पिच्छ १५७६ कुट्टने । छदि १५७७ संवरणे । छन्दयति, छन्दति । थण १५७८ दाने । प्रायेणायं विपूर्वः । विश्राणयति । तड १५७९ आघाते । ताडयति । खडः १५८० खडि १५८१ कडि १५८२ भेदने । खाडयति । खण्डयति । कण्डयति । कुडि १५८३ रक्षणे । गुडि १५८४ वेष्टने । रक्षणे इत्येके । कुठि इत्यन्ये । अवकुण्ठयति, अवकुण्ठति । गुठि इत्यपरे । खुडि १५८५ खण्डने । वडि १५८६ विभाजने । वडि इत्येके । मडि १५८७ भूपायां हर्षे च । भडि १५८८ कल्याणे । छर्द १५८९ वमने । पुस्त १५९० वुस्त १५९१ आदरानादरयोः । चुद १५९२ संचोदने । नक्क १५९३ वक्क १५९४ नाशने । णोपदेशलक्षणो पयुदस्तोऽयम् । प्रनक्कयति । चक्क १५९५ चुक्क १५९६ व्ययने । छल १५९७ शौचकर्मणि । तल १५९८ प्रतिष्ठायाम् । तुल १५९९ उन्माने । तोलयति । अतूलत् । कथं तुलयति तुलना इत्यादि ।—‘अतुलोपमाभ्यां’ (सू० ६३०) इति निपातनादादन्तस्य तुलाशब्दस्य सिद्धौ ततो णिच् । दुल १६०० ठत्सेपे । पुल १६०१ महत्त्वे । चुल १६०२ समुच्चयाये । मूल १६०३ रोहणे । कल १६०४ विल १६०५ क्षेपे । विल १६०६ भेदने । तिल १६०७ स्नेहने । चल १६०८ भृतौ । पाल १६०९ रक्षणे । लूप १६१०

प्मिङ् अनादरे । ननु णिच्चेत्यात्मनेपदसिद्धेः किमर्थं ङित्करणमित्यत आह णिजन्तात्तङ्ङिति । तङ्ङेवेत्यर्थः । अकर्त्रभिप्रायेऽपि फले णिजन्तादात्मनेपदार्थं ङित्करणमिति यावत् । ननु कृतेऽपि ङित्करणे णिजन्तस्य ङित्त्वाभावात् कथमुक्तप्रयोजनलाम् इत्यत आह ङित्त्वस्य अवयवे अचरितार्थत्वादिति । ण्यन्तावयवे प्मिङ्भावात् ङित्वं व्यर्थम्, तस्य णिच् विना प्रयोगाभावात् । ततश्चावयवे श्रुतं ङित्वं ण्यन्तादेव कार्यं साधयतीत्यर्थः । स्माययते इति । णिचि वृद्धौ आयादेशे स्मायि इति ण्यन्ताल्लट्स्तिपि शपि गुणयादेशाविति भावः । असिप्मयत् । तुल उन्माने । कथमिति । लघूपवगुणप्रसङ्गादिति भावः तुलनेति । ‘ण्यस-श्चन्यो युच्’ इति भावः । समावृत्ते अतुलोपमाभ्यामिति । आदन्तस्येति । तुलघातोर्ण्यन्तान्तात्पचाद्यचि निपातनाद् गुणाभावे स्त्रीत्वे तुलाशब्द आदन्तः । ततस्तत्कराति तदाचष्टे इति णिचि ईष्वत्त्वात् टिलोपे तुलि इति ण्यन्ताल्लट्स्तिपि युचि च तुलयतीति तुलनेति च रूपम् । आकारलोपस्य ‘अचः परस्मिन्—’ इति स्थानि-

इत्यस्य प्रवृत्तावनिष्टरूपप्रसङ्गात् । ‘कृपो रो लः’ इत्यनेन ऋकारैकदेशस्य लृकारैकदेश इत्यभ्युपगमे तु उक्तव्याख्यानक्षेत्रावभ्याम् । इदं च कैयटरीत्योक्तम् । नत्विदं धोदक्षमम् ‘ऋत उत्’ इत्यनेन तपरकरणे लृवर्णग्राहकत्वे ऋपसिद्धेः स्पष्टत्वात् । अयं दोषश्च इति । टोपवत्त्वे त्वाटिट्वादिति स्यादिति भावः । शठ श्वठ । शाठयति । असंस्कृता भवति गच्छति वेत्यर्थः । स्माययत् इति । आत्वं तु नेह भवति । ‘नित्यं स्मयतेः’ इति निदेशेन ‘स्मिङ् ईपद्धसने’ इति भौवादिकादेव हेतुमणौ तडिधानात् । श्रण दाने । विश्राणनं वितरणम् । चुद् संचोदने । ‘ण्यसश्चन्यः—’ इति

हिंसायाम् । शुल्ब १६११ माने । शूर्पे १६१२ च । चुट १६१३ छेदने । मुट १६१४ संकु-
ण्णे । पडि १६१५ पसि १६१६ नाशने । पण्डयति, पण्डति । पंसयति, पंसति । ब्रज १६१७
मार्गे १६१८ संस्कारगत्योः । शुल्क १६१९ अतिस्पर्शने । क्षपि १६२० गत्याम् । क्षम्पयति
क्षम्पति । क्षपि १६२१ क्षान्त्याम् । क्षम्पयति, क्षम्पति । क्षजि १६२२ कृच्छ्रजीवने । श्वर्त
१६२३ गत्याम् । श्वभ्र १६२४ च । जप १६२५ मिच्च । अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते ।
२५६८ मितां ह्रस्वः । (६-४-९२) । मितामुपधायाः ह्रस्वः स्याण्णो परे ।
ज्ञपयति । यम १६२६ च परिवेषणे । चान्मिन् । परिवेषणमिह वेष्टनम् । न तु
भोजना, नापि वेष्टना । यमयति चन्द्रम् । परिवेष्टत इत्यर्थः । चह १६२७

वत्त्वान्न गुण इति भावः । ब्रज मार्गेति । मार्गयति । यद्वा । मार्गति न वात्वन्तरम् । ब्रज-
धातुमार्गसंस्कारे गतौ चेत्यर्थः । ज्ञप मिच्चेति । ज्ञपधातुणिचं लभते, मित्संज्ञश्चेत्यर्थः ।
मित्त्वकार्यभागिति वा । धातुपाठे अर्थनिर्देशाभावादाह अयमिति । प्रच्छ जीप्सायामित्यत्र
ज्ञाने 'आघट्टुङ्स्याशपां जीप्स्यमानः' इत्यत्र ज्ञापने प्रयोगदर्शनादिति भावः । मितां ह्रस्वः ।
'ऊदुपधाया गोहः' इत्यत उपधाया इति 'दोषो णौ' इत्यतो णाविति चानुवर्तते, तदाह मिता-
मुपधाया इत्यादिना । ज्ञपयतीति । णिचि उपधावृद्धो ह्रस्व इति भावः । यम च
परिवेषणे । चान्मिदिति । इति अनुकृष्यते इति शेषः । यमधातुः परिवेषणे णिचं लभते,
मित्त्वकार्यभाक् चेत्यर्थः । मित्संज्ञक इति वा । परिवेषणमिह वेष्टनमिति । 'परिवेपस्तु परिविः'
इति कोशादिति भावः । न तु भोजनमिति । भुजेहेतुमण्यन्तात् द्वियामित्यधिकारे 'ण्यास-
श्चत्यो युच्' क्रीवत्वं लोकात् । भोजनेत्येव क्वचित्पाठः । भोक्तुः पात्रे भोज्यद्रव्योपकल्पन-
मिह न परिवेषणमित्यर्थः । भोजनायां यमेहेतुमण्यन्तस्य अमन्तत्वादेव मित्त्वसिद्धेरिति भावः ।
परिवेष्टत इत्यर्थ इति । अनेन इह परिविपेरण्यन्ताल्ल्युटि परिवेषणशब्द इति सूचितम् ।

युचि चोदना । ब्रज मार्गे । ब्राजयति । मार्गयति । केचित्तु मार्गेति न वात्वन्तरं किंतु ब्रजे-
त्येक एव धातुमार्गसंस्कारे गतौ चेति व्याचख्युः । ज्ञप मिच्च । चादगतावित्येके । ज्ञपधातु-
णिचं लभते मित्संज्ञकश्चेत्यन्ये । ज्ञाने ज्ञापने चेति । 'प्रतिपज्ज्ञसिचेतनाः' । प्रच्छ जीप्साया-
मित्यत्र ज्ञाने । 'आघट्टुङ्-' इति सूत्रे जीप्स्यमानो बाधयितुमिष्यमाण इति व्याख्याया ज्ञापने
च प्रयोगदर्शनादिति भावः । वेष्टनमिति । 'परिवेपस्तु परिविः' इत्यमरः । न त्वित्यादि ।
अयं भावः—घटादौ 'यमोऽपरिवेषणे' इति पठितं तत्र परिवेषणमिति हेतुमण्यन्तस्य रूपम् ।
हेतुमण्यन्तस्य हि भोजना वेष्टना चार्थः । तथा च अपरिवेषण इत्यनेन भोजनातो वेष्टनात-
श्चात्यत्र मित्त्वनिषेवेऽपि तयोरर्थयोस्त्वमन्तत्वादेव मित्त्वसिद्धेरिति । यद्यपि घटादौ
यच्छति भोजनातोऽन्यत्र मिच्चेति व्याख्यातं तथाप्यत्रत्यग्रन्यानुगुणेनोपलक्षणतया
तद्व्याख्येयमित्याहुः । अत्रेदं बोध्यम्—घटादौ 'यमोऽपरिवेषणे' इत्यत्र परिपूर्वकस्य
विषेणजन्तस्य ल्युटि रूपम्, 'यम च परिवेषणे' इत्यत्र तु केवलस्यैव ल्युटि रूपं

‘परिकल्पने । चहयति । अचीचहत् । कथादौ वक्ष्यमाणस्य तु अदन्तत्वे नाग्लो-
पित्वादीर्घसन्त्वद्भावौ न । अचचहत् । चप इत्येके । चपयति । रह १६२८ त्यागे
इत्येके । अरीरहत् । कथादेस्तु अररहत् । बल १६२९ प्राणने । बलयति । चिब्
१६३० चयने । २५६६ चिस्फुरोणौ । (६—१—५४) आत्वं वा स्यात् ।
२५७० अर्तिह्रील्लीरीकन्यूयीक्ष्माग्यातां पुङ्गौ । (७—३—३६) एषां पुक्

न च वेष्टनेऽप्यर्थे यमेरमन्तत्वादेव सिद्धे मित्त्वविधिव्यर्थ इति वाच्यम्, ‘न कम्यमिचमाम्’
इति मित्त्वप्रतिषेधप्रकरणस्थे ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति वटाद्यन्तर्गणसूत्रे अपरिवेषणे इति पर्यु-
दासेन भोजनतोऽन्यत्र वेष्टनेऽर्थे मित्त्वनिषेधस्य प्राप्तौ मित्त्वप्राणार्थत्वाद् ‘यमोऽपरिवेषणे’
इत्यत्र परिवेषणशब्देन भोजनाया एव विवक्षितत्वेन वेष्टने यमेमित्त्वनिषेधस्य प्रसङ्गात् । अत
एव यमिर्भोजनतोऽन्यत्र न मिदिति व्याख्यातं मूलकृता । भोजनायां तु ‘यमोऽपरिवेषणे’ इति
मित्त्वनिषेधविधौ भोजनायाः पर्युदासादेव तत्र मित्त्वनिषेधाभावादमन्तत्वादेव मित्त्वप्राप्तेरिह
चुरादौ परिवेषणशब्देन वेष्टनमेव विवक्षितं न तु भोजनेत्यास्तां तावत् । चह परिकल्पन-
इति । इत आरभ्य ‘चिब् चयने’ इत्येतत्पर्यन्तं चेत्यनुवर्तते । अतस्तेषां मित्त्वाद् णिचि
ह्रस्वः, तदाह चहयतीति । नन्वेतैत्र सिद्धे अग्रे चुराद्यन्तर्गणे कथादावस्य पाठो व्यर्थ
इत्यत आह कथादाविति । कथादयोऽदन्ता इति वक्ष्यन्ते । तस्माण्णिचि अल्लोपे चहय-
तीत्यादौ अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वादवृद्ध्यभावे मित्वाद्घ्रस्वे च न विशेषः । तथापि अदन्तात्
चङि णौ अल्लोपे सति अग्लोपितया सन्त्वत्तदीर्घयोरभावे अचचहदिति रूपमस्ति फल-
मित्यर्थः । चप इत्येके इति । ‘चह परिकल्पने’ इत्यस्य स्थाने चप इत्येके पठन्तीत्यर्थः । ‘रह
त्यागे’ इत्येके इत्यपि तथैव व्याख्येयम् । एवं च जपादिषु पञ्चपु चहवातुः चपवानुः रहधा-
तुर्वा अन्यतमस्तुतीयः बलवातुश्चतुर्थः चिब्धातुः पञ्चमः इति कृत्वा जपादिपञ्चानां मत-
त्रयेऽपि पञ्चत्वात् जपादिपञ्चकत्वस्य न विरोधः । ‘रह त्यागे’ इत्यस्यापि कथादि-
पाठफलमाह कथादेस्तु अररहदिति । अदन्तत्वेन अग्लोपित्वाच्च दीर्घसन्त्वत्वे
इति भावः । बल प्राणने । च इत्यनुवृत्त्या । मित्त्वस्यानुकर्षणाद्घ्रस्वं मत्वाह बल-
यतीति । चिस्फुरोणौ । ‘आदेच उपदेशे—’ इत्यत आदिति ‘विभाषा लीयतेः’
इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति आत्वं वा स्यादिति ।
चिबो णिचि आत्वे चा इ इति स्थिते अर्तिह्री । अर्ति ह्री ल्ली क्यूयी
क्ष्माग्री आत् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी । पुक् णौ इति छेदः, तदाह—एषां पुक्

न तु णिजन्तस्य । तथा च भोजनावद्वेष्टानाया अपि परिवेषणशब्दार्थत्वादुभयत्राप्य-
मन्तत्वेनैव मित्त्वं सिध्यति । वेष्टने तु अपरिवेषण इत्यनेन अमन्तत्वप्रयुक्तमित्यस्य
निषेधेऽपि ‘यम च परिवेषणे’ इत्यनेन मित्त्वं सिध्यतीति दिक् । चिस्फुरोणौ ।
‘आदेच उपदेशे’—इत्यत आदित्यनुवर्तते ‘विभाषा लीयतेः’ इत्यतो विभाषाग्रहणं च
तदाह आत्वं वा स्यादिति । अर्तिह्री । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च आदौ पुक् पश्चाद्-

स्याणौ । चपयति, चययति । नित्करणसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्पः । चयते । प्रणिचयति, प्रनिचयति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' (ग० सू० १९८) । अहेतौ स्वार्थे णिचि ज्ञपादिभ्योऽप्ये मितो न स्युः । तेन शमादीनाममन्तत्वप्रयुक्तं मित्वं न । घट्ट १६३१ चलने । मुस्त १६३२ सङ्घाते । खट्ट १६३३ संवरणे । पट्ट १६३४ स्फिट्ट १६३५ चुवि १६३६ हिंसायाम् । पुल १६३७ सङ्घाते । पूर्ण इत्येके । पुण इत्यग्ये । पुंस १६३८ अभिवर्तने । टकि १६३९ वन्धने । टङ्कयति, टङ्कति । घूस १६४० कान्तिकरणे । घूसयति । दन्त्यान्तः । मूर्धन्यान्त इत्येके । तालव्यान्तः इत्यपरे । कीट १६४१ वर्णे । चूर्ण १६४२ संकोचने । पूज १६४३ पूजायाम् । अर्क १६४४ स्तवने । तपने इत्येके । शुठ १६४५ आलस्ये । शुठि १६४६ शोषणे । शुण्ठयति, शुण्ठति । जुड १६४७ प्रेरणे । गज १६४८ मार्ज १६४९ शब्दार्थौ । गाजयति । मार्जयति । मर्च १६५० च । मर्चयति । घृ १६५१ प्रस्रवणे । स्नावणे इत्येके । पचि १६५२ विस्तारवचने । पञ्चयति । पञ्चते इति व्यक्तार्थस्य शपि गतम् । तिज १६५३ निशाने । तेजयति । कृत १६५४ संशब्दने ।

स्याणौ इति । पुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः कित्वादान्तावयवः । चाप् इ इति स्थिते चेत्यनुवर्त्य मित्वस्यानुकर्मणेन मित्त्वाद्ध्रस्वे चपि इत्यस्मात्तिवाद्दौ परिनिष्ठितमाह चपयतीति । आत्वाभावपक्षे त्वाह चययतीति । चेर्णिचि वृद्धौ आयादेशे मित्त्वादुपधा-ह्रस्व इति भावः । ननु चिञ्धातीरिह नित्करणं व्यर्थम्, ण्यन्ताद् णिचश्चेत्येव उभयपदसिद्धेः । चौरादिकस्यास्य नित्यं ण्यन्तत्वेन चयति चयते इति केवलस्याण्यन्तस्य शशशृङ्गायमाणत्वा-दित्यत आह नित्करणसामर्थ्यादिति । एवं च णिजभावपक्षे उभयपदार्थमिह नित्करणमर्थ-वदिति भावः । 'शेषे विभाषाऽक्रखादौ' इति णत्वविकल्पं मत्वाह प्रणिचयति, प्रनिचयति इति । 'नान्ये मितोऽहेतौ' इति चुरादिगणसूत्रम् । अहेताविति च्छेदः । 'हेतुमति च' इति सूत्रेण विहितो णिच् हेतुशब्देन विवक्षितः । स न भवतीत्यहेतुः स्वार्थणिच् । तस्मिन्वरे इति लभ्यते । किमपेक्षया अन्ये इत्याकाङ्क्षायां इतः प्राक् पठितज्ञपादिचिजन्तेभ्य इति लभ्यते, तदाह अहेतौ स्वार्थे णिचीत्यादिना । अहेतावित्यस्य व्याख्यानं स्वार्थे णिचीति । तेनेति । ज्ञपादिचिजन्तव्यतिरिक्तचुरादीनां मित्वनिपेधेनेत्यर्थः । शमादीनामिति । शम आलोचने अम रोगे इत्यादीनामग्रे चुरादौ पठिष्यमाणानामित्यर्थः । अमन्तत्वेति 'जनीजूप्कन्सुरङ्गोऽमन्ताश्च' इत्यमन्तत्वनिमित्तकमित्यर्थः । कृत शब्दने ।

गुणः । अर्पयति । ह्रेपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्षमाप-यति । स्थापयति । चपयतीति । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा न प्रव-र्तते । 'आतोऽनुपसर्गे' इति कबाधनाय 'ह्वावामश्च' इत्यारम्भादिति भावः । ज्ञपा-दिभ्य इति । मुख्यमते पञ्च ज्ञपादयः । मतान्तरे तु सप्त । पूर्ण इत्येके । पूणेत्यन्ये इति । ईदृशेषु पाठशुद्धिनिर्णेतुमशक्या । अतएव क्षीरस्वामिनोक्तम्— 'पाठेऽर्थे चागमभ्रंशान्महतामपि मोहतः । न विद्मः किं जहोमोऽत्र' किमुपादद्महे

२५७१ उपधायाश्च । (७-१-१०१) धातोरुपधाभूतस्य ऋत इत्यात् । रपरत्वम् ।
 'उपधायां च' (सू० २२६५) इति दीर्घः । कीर्तयति । 'उर्ऋत्' (सू० २५६७) अचीकृतत्,
 अचिकीर्तत् । वधं १६५५ छेदनपूरणयोः । कुवि १६५५ आच्छादने । कुम्बयति । कुम्भि
 इत्येके । लुवि १६५६ तुवि १६५८ अदर्शने । अदर्शने इत्येके । ह्रप १६५९ व्यक्तायां वाचि ।
 क्लप इत्येके । चुटि १६६० छेदने । इल १६६१ प्रेरणे । एलयति । ऐलिलत् । अक्ष १६६२
 म्लेच्छने । म्लेच्छ १६६३ अव्यक्तायां वाचि । ब्रस् १६६४ वर्ह १६६५ हिंसायाम् ।
 केचिदिह गर्जं गर्दं शब्दे, गर्धं अभिकाङ्क्षायाम्, इति पठन्ति । गुर्दं १६६६ पूर्वनिकेतने ।
 जसि १६६७ रक्षणे । मोक्षणे इति केचित् । जंसयति, जंसति । ईड १६६८ स्तुतौ । जसु
 १६६९ हिंसायाम् । पिडि १६७० सञ्जाते । रुप १६७१ रोपे । रुट इत्येके । डिप १६७२
 क्षेपे । ष्टुप १६७३ समुच्छाये ।

आ कुस्मादात्मनेपदिनः 'कुस्म नाम्नो वा' इति वक्ष्यते । तमभिष्या-
 प्येत्यर्थः । अकर्तृगामिफलार्थमिदम् । चित १६७४ सञ्चेतने । चेतयते । अची-

उपधायाश्च । । 'ऋत इद्धातोः' इत्यनुवर्तते, तदाह धातोरित्यादिना । चङि 'उर्ऋत्'
 इत्युपधाया ऋत्वपक्षे आह अचीकृतदिति । उपधाया ऋत्वे कृत् इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे
 लघुपरतया सन्वत्वादित्वे 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घ इति भावः । ऋत्वाभावपक्षे आह
 अचिकीर्तदिति । ऋत इत्वे रपरत्वे 'उपधायां च' इति दीर्घे कीर्त्त इत्यस्य द्वित्वे
 हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे कुत्वमिति भावः । लघुपरकत्वाभावेन सन्वद्भावविषयत्वाभावाभा-
 म्भ्यासदीर्घः आकुस्मादित्यत्र आङविभिधाविति मत्वा तमभिष्याप्येति । ननु 'णिचश्च'
 इति सिद्धे आत्मनेपदविधानं व्यर्थमित्यत आह अकर्तृगामीति । ननु 'दशि
 वयम्' इति । पुल । पूर्णादिषु पाठे भ्रंशः । व्रजधातोर्मार्गिसंस्कारोऽर्थ उत संस्कार एवैत्यर्थ
 भ्रंशः । आगमभ्रंशात् शास्त्रभ्रंशात् । चूर्ण संकोचने । प्रेरणे । पठितस्य पुनः पाठोऽर्थभेदकृतः ।
 मर्च चेति । क्वचिद्धातुपाठेऽस्यादृष्टत्वेऽपि नायमप्रामाणिक इति मन्तव्यम् । 'मिदचोऽज्या-
 त्परः' इति सूत्रे कैयटेनास्योपन्यस्तत्वात् । 'मर्तो मर्तं मर्चयति द्वयेन' इति प्रयोगदर्शनाच्च ।
 उपधायाश्च । 'ऋत इद्धातोः' इति वर्तते, तदाह धातोरुपधाया इति । ननु 'ऋत
 इद्धातोः' इति सूत्रे धातोर्ऋत् इति वैयधिकरण्येन व्याख्याने सिद्धमिष्टमिति किमनेन सूत्रे-
 नेति । मैवम् । तथा हि सति ऋकारोयतीत्यत्रापि इत्वप्रसङ्गात् । अदर्शन इत्येक इति । अत्र
 वदन्ति—अदर्शने लुबितुवी भवादौ पठितौ तयोस्तत्र पाठो वृथा स्यात् । इदित्वादेव लुम्बति
 तुम्बतीत्यादिरूपसिद्धेः । अदर्शने त्वर्थेऽर्थभेदाद् म्वादपाठः सार्थक इत्यर्थार्थत्वं
 चौरादिकयोर्युक्तमित्यस्वरसादेक इत्युक्तमिति । अक्ष म्लेच्छने । अक्षणेऽप्ययम् ।
 तच्च तैलादिनाऽप्यञ्चनम् । अक्षयति । अममक्षत् । गुर्दं पूर्व निकेतने । गुर्दयति ।
 पूर्वयति । केचित्तु पूर्वनिकेतने इति पठित्वा गुर्दधातुः पूर्वनिवासे वर्तते इति व्याचक्षते ।
 जसु हिंसायाम् । क्त्वायामिङ्विकल्पार्थमुदिकरणमिति तत्सामर्थ्यादस्य णिजनित्यः ।

चित्तं । दशि १६७५ दंशने । दंशयते । अददंशत । इदित्वाणिजभावे दंशति । आकुस्मी-
यमात्मनेपदं णिञ्चनियोगेनैवेति व्याख्यातारः । नलोपे सज्जिसाहचर्याद् भ्वादेरेव ग्रहणम् ।
दसि १६७६ दर्शनदंशनयोः । दंसयते, दंसति । दस इत्यप्येके । उप १६७७ डिप १६७८
संचाति । तत्रि १६७९ कुटुम्बधारणे । तन्वयते । चान्द्रास्तु वानुद्वयमिति मत्वा कुटुम्बयते
इत्युदाहरन्ति । मत्रि १६८० गुप्तपरिभाषणे । स्पश १६८१ ग्रहणसंक्षेपणयोः । तर्जने ।
वस्त १४८४ गन्व १६८५ अर्दने । वस्तयते । गन्वयते । विष्क १६८६ हिंसायाम् । हिष्क
इत्येके । निष्क १६८७ परिमाणे । लल १६८८ ईप्सायाम् । कूण १६८९ संकोचे । तूण
१६९० पूरणे । अण १६९१ आशाविशङ्कयोः । शठ १६९२ श्लाघायाम् । यथ १६९३
पूजायाम् । स्यम १६९४ वितर्के । गूर १६९५ उद्यमने । शम १६९६ लक्ष ९६७७ आलो-
चने । 'नाप्ये मितः—' इति मित्वनिषेधः । कुत्स १६९८ अवक्षेपणे । वृट् १६९९ छेदने । कुट्
इत्येके । गल १७०० स्रवणे । भल १७०१ आभण्डने । कूट १७०२ आप्रदाने । अवत्सादने
इत्येके । कुट्ट १७०३ प्रतापने । वठ्ठु १७०४ प्रलम्भने । वृष १७०५ शक्तिबन्धने ।

दंशने' णिजभावे दंशति इति कथम् । आकुस्मीयत्वेन णिजभावेऽपि तद्धो दुर्वा-
रत्वादित्यत आह आकुस्मीयमिति । 'दंशसञ्जज्ञां शपि' नलोपमाशङ्क्याह
नलोपे सञ्जीति । स्पश ग्रहणेति । अपस्पशत् । 'अत्स्मृदृत्वर—' इति
अभ्यासस्य अत्त्वकित्वापवादः । गूर उद्यमने । अयं दीर्घोपधः । गूरयते ।
तुदादौ तु 'गुरी उद्यमने' इति ह्रस्वोपधः । दिवादौ तु 'धुरी, गुरी हिंसागत्योः' इति
तुदादौ तु 'गुरी उद्यमने' इति ह्रस्वोपधः दिवादौ तु 'धुरी, गुरी हिंसागत्योः' इति
दीर्घोपध एवेति केचित् । ह्रस्वोपध इत्यन्ये । विदधातोरर्थभेदे विकरणभेदं संगृह्णाति

जासयति । जसति । जसित्वा । जस्त्वा । जस्त्वम् । चित्तं संचेतने । संचेतनं मूर्च्छाद्यव-
स्थानिवृत्त्युत्तरकालिकं ज्ञानम् । दंशतीति । इह 'दंशसञ्ज—' इति नलोपमाशङ्क्याह
सञ्जिसाहचर्यादिति । स्पश । स्पाशयते । 'अत्स्मृदृत्वर—' इत्यादिनाऽभ्यासस्य अत्वम् ।
इत्वापवादः । अपस्पशत् । तर्ज भर्त्स्य तर्जने । तर्जयते । भर्त्सयते । 'तर्जयन्निव केतुभिः'
इति प्रयोगस्तु णिजन्तादस्माद्भ्रौवादिकात् तर्जतेर्वा हेतुमणिचि बोध्यः । भ्रूण । भ्रूणयते
'भ्रूणोऽर्भके स्त्रैण गर्भे' इत्यमरः । गूर उद्यमने । दीर्घोपधोऽयम् । गूरयते । ह्रस्वोपधस्तु
दिवादौ तुदादौ चेति मनोरमायां स्थितम् । यद्यपि तुदादौ गुरी उद्यमने इति पाठादध्रस्वो-
पध एव तथापि दिवादौ धुरी गुरी हिंसागत्योरिति पाठान्नास्ति ह्रस्वोपध इति नव्याः ।
शम लक्ष् । ननु 'निशामय तदुत्पत्तिम्' इत्यत्र शामय इत्येतत् शमु उपशम इत्य-
स्माणिचि रूपं चेद् अमन्तन्वान्मित्त्वे सति ह्रस्वेन भाव्यमित्याशङ्क्य कथमनेन सिद्ध-
मिति वदन्ति । आकुस्मीयत्वात्तद्धि निशामयस्वेति रूपस्य सर्वसंमतत्वादिति चेत् ।
अत्राहुः—स्वार्थण्यन्तादस्मद्वेतुमणिचि निशामयेति रूपम् । न चार्थासंगतिः ।
'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते' इति सिद्धान्तादिति । कुत्स अवक्षेपणे ।
'यनश्च 'कुत्सायाम्' इति निर्देशादङ् । कुत्सा । 'प्यासश्चन्य—' इति युच् । कुत्सना ।

शक्तिवन्धनं प्रजननसामर्थ्यं, शक्तिवन्धश्च । वर्णयते । मद १७०६ तृप्तियोगे । मादयते । दिवु १७०७परिकूजने । गृ १७०८ विज्ञाने । गारयते । विद १७०९ चेतनाख्याननिवासेषु । वेदयते ।

सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विन्ते विचारणे ।

विन्दते विन्दति प्राप्नो इत्यन्तुक्शनम्योष्विदं क्रमात् ॥

भान १७१० स्तग्भे । मानयते । यु १७११ जुगुप्सायाम् । यावयते । कुस्म १७१२ नाम्नो वा (ग० सू० १९९) । कुस्म इति धातुः कुत्सितस्मयने वर्तते । कुस्मयते । अचुकुस्मत । अथवा कुस्म इति प्रातिपदिकम् । ततो वात्वर्थे । णिच् । इत्याकुस्मीयाः । चर्च १७१३ अध्ययने । चुक् १७१४ भपणे । शब्द १७१५ उपसर्गादाविष्कारे च । चाद्भापणे । प्रतिशब्दति । प्रतिश्रुतमाविष्कारो-तीत्यर्थः । अनुपसर्गाच्च आविष्कारे इत्येव । शब्दयति । कण १७१६ निमीलने

सत्तायां विद्यते इत्यादिश्लोकेन । कुस्म नाम्नो वा । गणमूत्रम् । कुस्मेति पृथक्पदम् अविभक्तिकम्, तदाह कुस्म इति धातुरिति । कुत्सितस्मयने वर्तते इति शेषपूर्णं व्याख्या-नादिति भावः । कुस्मयते इति । आकुस्मीयत्वादकर्तृणोऽपि फले आत्मनेपदम् । आकुस्मा-दात्मनेपदिन इत्यत्र आङ्भिविधावित्याश्रयणादिति भावः । अचुकुस्मतेति । उकारस्य गुरुतया अभ्यासस्य लघुपरकत्वाभावान्न सन्वत्त्वमिति भावः । नाम्नो वेत्यंशं व्याचष्टे अथवेति । नाम प्रातिपदिकम्, तस्माद्वा णिज्भवतीत्यर्थः । तच्च प्रातिपदिकं कुस्मशब्दा-त्मकमेव गृह्यते प्रत्यासत्त्या । तथा च कुस्मेति धातोः कुस्मेति प्रातिपदिकाद्वा णिजिति फलितम् । तत्र धातोः णिचः स्वार्थिकत्वमभिप्रेत्य प्रातिपदिकाद् णिचि विशेषमाह तत् इति । तस्मात् प्रातिपदिकादित्यर्थः । धात्वर्थे इति । करोतीत्यर्थे आचष्टे इत्यर्थे वेत्यर्थः । न च 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्येव प्रातिपदिकात् णिच् सिद्ध इति वाच्यम्, 'आकुस्मादात्मनेपदिनः' इत्यात्मनेपदनियमार्थत्वात् । इत्याकुस्मीयाः । शब्द उपसर्गा-दिति । उपसर्गात्परः शब्दधातुः आविष्कारे वर्तते इत्यर्थः । अनुपसर्गाच्चेति । अनुपसर्गात्परोऽपि शब्दधातुः णिचं लभते इत्यर्थः । आविष्कारे इत्यस्यैवानुवृत्त्यर्थं

भल । आभण्डनं निरूपणमित्याहुः । वञ्चु प्रलम्भने । ल्युटि वञ्चनम् । उदित्करणस्य क्त्वा-यामिङ् विकल्पार्थत्वाण्णिजनित्यः । वञ्चयति । वञ्चति । वचित्वा । वञ्चित्वा । वक्त्वा । 'वञ्चिषुञ्च्युतश्च' इति सेटः क्त्वः कित्त्वविकल्पनात् पाक्षिको नलोपः । इडभावे तु नित्यम् । निष्ठायां तु वक्तम् । 'यस्य विभाषा' इतीप्तिपेवो नाम्नो वेति वाशब्दं व्याचष्टे अथ वेति । प्रातिपदिकमिति । 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति सूत्रे अन्येभ्योऽपीति वक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वात्स्म-यतेर्इप्रत्यये टिलोपे 'कुगति-' इति समासे च निष्पन्नमित्यर्थः । यद्यपि कुपूर्वस्य स्मिङो लडादिषु कुस्मयते इत्यादि सिद्धं तथापि प्रकुस्मयते इत्यादि न सिध्येदुपसर्गस्य धातुना व्यव-धानायोगात् । कुस्मयां चक्रे इत्याद्यर्थमपि कुस्मेति पाठोऽर्थवान् । इत्याकुस्मीयाः । चर्च । सर्वोऽपि चुरादिणिच् पाक्षिक इति पक्षे । 'गुरोश्च हलः' इत्यप्रत्ययः । चर्चा । कण निमो-

काणयति । 'णौ चड्युपवाया ह्रस्वः' (सू० २३१४) 'काण्यादीनां वा' (धा० ४६१३) इति विकल्प्यते । अचीकणत् अचकाणत् । जभि १७१७ नाशने । जम्भयति, जम्भति । पूद १७१८ क्षरणे । सूदयति । अमपूदत् । जसु १७१९ ताडने । जासयति, जसति । पश १७२० बन्वने । पाशयति । अम १७२१ रोगे । आमयति । 'नान्ये मित-' इति निषेधः । अम गत्यादौ शपि गतः । तस्माद्धेतुमणौ 'न कम्पमिचमाम्' इति निषेधः । आमयति । चट १७२२ स्फुट १७२३ भेदने । विकासे शशपोः स्फुटति स्फोटते इत्युक्तम् । घट १७२४ सञ्जाते । घाटयति । 'हन्त्यर्थाश्च' (ग० सू० २००) । नवगण्यामुक्ता अपि हन्त्यर्थाः स्वार्थे णिच् लभन्ते इत्यर्थः । दिवु १७२५ मर्दने । उदित्वाद्देवतीत्यपि । अर्ज १७०६ प्रतियत्ने । अयमर्थान्तरेऽपि द्रव्यमर्जयति । घुपिर् १७२७ विशब्दने । घोषयति । 'घुपिर्विशब्दने' (सू० ४०६३) इति सूत्रे 'अविशब्दने' इति निषेधा-
ल्लिङ्गादनित्योऽस्य णिच् । घोषति । इरित्त्वादङ् वा । अघुपत्, अघोषोत् ।

पृथगुक्तिः । शब्द आविष्कारे चेत्येतावत्येवोक्ते अनुपसर्गाद्भाषणेऽपि स्यात्, तदाह आविष्कारे इत्येवेति । काण्यादीनामिति । इदं वार्तिकं 'आजभासभाष-' इति सूत्रे भाष्ये पठितम् । 'काणि राणि आणि भाणि हेठि लोपयः पट्कोण्यादयः' इति भाष्यम् । अचीकणदिति । ह्रस्वत्वपक्षे लघुपरत्वादभ्यासस्य सन्वत्त्वमिति भावः । शशपोरिति । शविकरणे शविकरणे चेत्यर्थः । हन्त्यर्थाश्चेति । गणसूत्रमिदम् । हन हिंसागत्योरिति हनधातोर्हिंसा गमनं चार्थः । एतदर्थकाः ये धातवो भ्वादिषु नवसु गणेषु पठिताः ते सर्वेऽपि चुरादौ पठिताः प्रत्येतव्या इत्यर्थः । ततश्च तेभ्यः स्वार्थे णिजपि पक्षे भवतीति फलितम्, तदाह नवगण्यामित्यादि । दिवु मर्दने । उदित्वादिति । उदित्करणम् 'उदितो वा' इति क्त्वायामिडविकल्पार्थम् । दत्त्वा, देवित्त्वा । इडभावे ऊठ् । इटि तु 'न क्त्वा सेट्' इति क्त्विनिषेधाद् गुण इति स्थितिः । अस्य नित्यण्यन्तत्वे सति णिच् व्यवहितत्वेन क्त्वायामिडविकल्पस्य अप्रसक्तेरुदित्करणं व्यर्थं सज्जापयति अस्य दिवुधातोः णिज्विकल्प इतीति भावः । घुपिर् विशब्दने । विशब्दनं शब्देन स्वाभिप्रायाविष्करणं प्रतिज्ञानं च । भ्वादौ त्वयं धातुर्विशब्दनार्थकः पठितः । घोषयतीति । शब्देन स्वाभिप्रायमाविष्करोतीत्यर्थः, प्रतिजानीते इति वा । लिङ्गादिति । इण्निषेधप्रकरणे 'घुपिर् अविशब्दने' इति सूत्रम् । अविशब्दनार्थकाद् घुषधातोः निष्ठायामिण् स्यादित्यर्थः । यथा घुष्ठा रज्जुः । प्रसारितेत्यर्थः अविशब्दने इति किम् ? अवघुषितं वाक्यम् । प्रतिज्ञातमित्यर्थः । अत्र विशब्दनार्थकत्त्वान्नेऽपि निषेध इति स्थितिः । तत्र विशब्दनार्थकस्य घुषधातोः चौरादिकत्वेन ण्यन्तत्वनियमाणिचा व्यवधानात्ततः

लने । एकनेत्रनिमीलन एवायं शब्दः स्वभावात् । काणः । कण्यादीनामिति । एते हेतुमण्यन्तेषु वक्ष्यन्ते । हन्त्यर्थाश्च । तेन घातयति हन्तीत्येतौ समानार्थौ । अर्ज । प्रतियत्नो गुणाधानम् । अर्जयतीति । संगृह्णातीत्यर्थः । घुपिर् । अविशब्दनं प्रतिज्ञानम् । निषेधाल्लिङ्गादिति । घुपिर्विशब्दन इति सूत्रेण अवि-

प्यन्तस्य तु अक्षुप्तम् । आङः क्रन्द १७२८ सातत्ये, मौवादिकः क्रन्दवानुराह्वानाद्यर्थे उक्तः । स एवाङ्पूर्वो णिच् लभते सातत्ये । आक्रन्दयति । अन्ये तु 'आङ्पूर्वो घृपिः क्रन्द-सातत्ये' इत्याहुः । आघोषयति । लस १७२९ शिल्पयोगे । तसि १७३० भूप १७३१ अलङ्करणे । अवतंसयति, अवतंसति । भूपयति । अहं १७३२ पूजयाम् । ज्ञा १७३३ नियोगे । आज्ञापयति । भज १७३४ विद्याने । शृधु १७३५ प्रसहने । अशशर्वत्, अशोशृवत् । यत् १७३६ निकारोपस्कारयोः । रक् १७३७ लग १७३८ आस्त्रादने । रत्र इत्यके । रग इत्यन्ये । अञ्चु १७३९ विशेषणे अञ्चयति । उदित्वमिङ्विकल्पार्थम् । अत एव विभाषितो णिच् । अञ्चति । एवं शृधुजमुप्रभृतीनामपि बोध्यम् । लिनि

परा निष्ठा नास्त्येवेति इण्निपेवे विशब्दनपर्युदासो व्यर्थः सन् चौरादिकस्यास्य विशब्दनार्थकस्य घुपेः णिचो विकल्पं गमयति । एवं च अत्रघुपितं वाक्यमित्यत्र चौरादिकघुपेर्विशब्दनार्थकस्य निष्ठायाम् इण्निपेवो नेति भाष्ये स्पष्टम् । इरित्त्वाङ्ङ्वेति । णिजभावपक्षे इति शेषः । ननु इरित्त्वादेव णिज्विकल्पे सिद्धे 'घुपिरविशब्दने' इति इण्निपेवसूत्रे अविशब्दने इति पर्युदासस्य णिज्विकल्पजापकत्वावयवकलेशो भाष्ये व्यर्थ इति चेत् न—अत एव भाष्यादिरि-त्त्वाभावविज्ञानात् । एवं च 'घुपिर् विशब्दने' इत्यत्र घुपिरित्यस्य इका निर्देशमाश्रित्य प्रथमान्तत्वमेवावयवणीम् । इरित्त्वाङ्ङ्वेति मूलं तु भाष्यविरोधादुपेक्ष्यमेवेत्यास्तां तावत् । आङः क्रन्द सातत्य इति । आङः परः क्रन्दवानुः आह्वानसातत्येऽर्थे णिच् लभते इत्यर्थः । यद्वा आङ् इत्यनन्तरं घुपिरित्यनुवर्तते । क्रन्दसातत्ये इत्यर्थनिर्देशः, तदाह अन्ये त्विति । लस शिल्पयोग इति । कौशले इत्यर्थः । तसि भूषेति । अत्र तसिः प्रायेण अवपूर्वः, तदाह अवतंसयतीति । ज्ञा नियोग इति । आङ्पूर्वः, तदाह आज्ञापयतीति । आदन्तत्वात् पुक् । अजिजपत् । यत् निकारेति । तालव्यान्तःस्यादिः । यत्रो वा प्रैपो वा निकारः । यातयति । अयायतत् अञ्चु विशेषण इति । व्यावर्तने इत्यर्थः । उदित्व-मिति । 'उदितो वा' इत्यण्यन्तात् क्त्वायामिङ्विकल्पार्थमित्यर्थः । ण्यन्तात् णिचा व्यववानाद् इङ्विकल्पस्य न प्रसक्तिरिति भावः । नन्वस्य नित्यण्यन्तत्वादण्यन्तत्वम् असिद्धमित्यत आह

शब्दने निष्ठाया इण्निपिव्यते विशब्दनायदितस्मादनन्तरा निष्ठा नास्त्येव णिचा व्यववानात् । अतो घुपिरविशब्दने इति मौवादिकादेव निष्ठाया इण्निपेवो भवेदिति किं विशब्दनप्रतिपेवेन । ततश्चानेनैव विशब्दनप्रतिपेवेनानित्योऽस्य णिजिति ज्ञाप्यते इति भावः । इरित्करणादपि णिज्विकल्पः सिध्यतीति केचित् । शिल्पयोग इति । क्रियाकौशलं शिल्पम् । यत् निकारो-पस्कारयोः । यत्रो वा प्रैपो वा निकारः । निकारोपस्कारयोरिति पाठान्तरम् । क्रियानिघण्टौ 'यत्ने प्रैपे निराकारे पादपे चाप्युपस्कृतौ । नित्योऽयं वान्यधनयोः प्रतिदाने' इत्युक्तम् । अस्वार्थः—यत्राद्यर्थे चतृषु यतवातुं प्रयुञ्जीत । निसः परभागे चेत्प्रयुज्यते तदाऽयं वान्य-धनयोः प्रतिदाने च वर्तते इति । ऋणं निर्यातयति । प्रतिददातीत्यर्थः । अञ्चु विशेषणे ।

१७४० चित्रीकरणे । लिङ्गयति, लिङ्गति मुद १७४१ संसर्गे । मोदयति सक्तून्वृतेन ।
 त्रस १७४२ धारणे । ग्रहणे इत्येके । वारणे इत्यन्ये । उग्रस १७४३ उच्छे । उकारो
 घात्ववयव इत्येके । नेत्यन्ये । घ्रासयति । घ्रसति उघ्रासयति । मुच १७४४ प्रमोचने
 मोदने च । वस १७४५ स्नेहच्छेदापहरणेपु । चर १७४६ संशये । च्यु १७४७ सहने ।
 ह्रसने चेत्येके । च्यावयति । च्युस इत्येके । च्योसयति । भुवोऽवकल्कने १७४८ । अवकल्कनं
 मिश्रीकरणमित्येके । चिन्तनमित्यन्ये । भावयति । कृपेश्च १७४९ कल्पयति । 'आ स्वदः
 सकर्मकात्' (ग० सू० २०१) स्वदिमभिव्याप्य संभवत्कर्मभ्य एव णिच् । अस् १७५०
 ग्रहणे । ग्रासयति फलम् । पुष १७५१ धारणे । पोषयत्याभरणम् । दल १७५२ विदारणे ।
 दालयति । पट १७५३ पुट १७५४ लुट १७५५ तुजि १७५६ मिजि १७५७ पिजि
 १७५८ लुजि १७५९ भजि १७६० लघि १७६१ त्रसि १७६२ पिसि १७६३ कुसि
 १७६४ दशि १७६५ कुशि ११६६ घट १७६७ घटि १७६८ बृहि १७६९ बर्हि १७७०
 चल्ह १७७१ गुप १७७२ धूप १७७३ विच्छ १७७४ चीव १७७५ पुय १७७६ लोक
 १७७७ लोच १७७८ णद १७७९ कुप १७८० तर्क १७८१ वृत् १७८२ वृधु १७८३
 माषार्थाः । पाटयति । पोटयति । लोटयति । तुज्जयति । तुज्जति । एवं परेपाम् । घाटयति ।
 घण्टयति । २७७ नागलोपिशास्त्रदिताम् । (७—४—२) णिच्यग्लोपिनः शास्तेः
 ऋदितां चोपधाया ह्रस्वा न स्याच्चङ्परे णौ । अलुलोचत् । वर्तयति । वर्धयति ।

अत एवेति । च्यु सहन इति । च्यावयति । अच्युच्यवत् । भुवोऽवकल्कने इति ।
 अवकल्कनवृत्तेर्भूधातोर्णिच् स्यादित्यर्थः । कृपेश्चेति । अवकल्कनवृत्तेः कृपेः णिच् स्यादित्यर्थः
 कल्पयतीति । 'कृपो रो लः' इति लत्वम् । आस्वदः सकर्मकादिति । आङभिविवौ,
 तदाह स्वदिमभिव्याप्येति । तत्र 'एवद आस्वादेन' इत्यस्य अकर्मकत्वादाह संभव-
 त्कर्मभ्य इति । इत आरभ्य आस्वदीयाः सकर्मकाः । स्वादिस्त्वकर्मकः । पट पुटेति ।
 एकत्रिंशद् धातवः । आद्याद्वयष्टान्ताः । आद्यद्वितीयौ पवर्गप्रथमादी । चतुर्थाद्या एकादश
 इदितः । त्रिसिपिसौ इदुपधौ । अदुपधौ इत्येके । षोडशसप्तदशाविदितौ । अलुलोकत्
 अलुलोचत् इत्यत्र उपधाह्रस्वे प्राप्ये नागलोपि । 'णौ चङ्पुधायाः—' इत्यनुवर्तते ।
 णावित्यावर्तते । एकमग्लोपिन इत्यत्रान्वेति । द्वितीयं तु निषेवे परनिमित्तम्, तदाह
 णिच्यग्लोपिन इत्यादि । अलुलोकदिति । ऋदित्वान्नागलोपीति निषेवेन उपधा-

विशेषणं व्यावर्तनम् । 'भुवोऽवकल्कने' । भूधातोर्णिच् स्यात् । भावयतीति ।
 मिश्रीकरोति चिन्तयति वेत्यर्थः । कृपेश्च । कृपेर्णिच् स्यादवकल्कने । आस्वदः ।
 अभिव्याप्येति । आकुस्मादिति पूर्वत्र आवृषादागर्वादिति परत्र च आङोऽभिवि-
 ध्यर्थतायाः सर्वसंमतत्वेन तन्मव्यपतितेज्रापि तथैव व्याख्यानमुचितमिति भावः ।
 अन्ये त्वाङ्पूर्वकात्स्वदः सकर्मकाणिजिति व्याचख्युः । आस्वदीयेषु धातवः सर्वे
 सकर्मकाः । घाटयतीति । अयं चुरादावेव संघाते गतः, पुनः पाठस्तु अर्थ-

दित्वाद् वर्तति । वर्धति । रुट् १७८४ लजि १७८५ अजि १७८६ दसि १७८७ भृशि १७८८ रुशि १७८९ शीक १७९० रुसि १७९१ नट १७९२ पुटि १७९३ जि १७९४ १७९५ रवि १७९६ लवि १७९७ अहि १७९८ रहि १७९९ महि १८०० च । लङि १८०१ तड १८०२ नल १८०३ च । पूरी १८०४ आप्यायने । ईदित्वं निष्ठायामिणिपेधाय । अत एव णिज्वा । पूरयति, पूरति । रुज १८०५ हिंसायाम् । प्वद १८०६ आस्वादने । स्वाद् इत्येके । असिप्वदत् । दीर्घस्य त्वपोपदेशत्वाद् असिस्वदद् । इत्यास्वदीयाः ।

‘आ धृपाद्वा’ (ग० सू० २०२) इति ऊर्ध्वं विभाषितणिचो वृषधानुमि-
व्याप्य । युज १८०७ पृच १८०८ संयमने । योजयति, । योजति । अयौक्षीत् ।
पर्वयति, पर्वति । पर्विता । अपर्वीत् । अर्च १८०९ पूजायाम् । पृह १८१०
मर्पणे । साहयति । ‘स एवायं नागः सहित कलभेभ्यः परिभवम्’ । ईर १८११
क्षेपे । ली १८१२ द्रवीकरणे । लाययति, लयति । लेता । वृजी १८१३ वर्जने ।

ह्रस्वाभावे सति लघुपरकत्वाभावान्नाभ्यासदीर्घ इति भावः । उदित्वादिति । ‘वृत्तु वृधु’
इत्युदित्वम् ‘उदितो वा’ इत्यण्यन्तात् क्त्वायामिङ्विकल्पार्थम् । ण्यन्तात्तु णिचा व्यवधानाद्
नेङ्विकल्पप्रसक्तिः । अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इति भावः । पूरी आप्यायने । इण्निषे-
धायेति । अण्यन्तात् क्त्वायामिणिपेधार्थमीदित्वम् । ण्यन्तात्तु णिचा व्यवधानादप्रसक्तेः ।
अतो णिज्विकल्पो विज्ञायते इत्यर्थः । स्वदधातुः पोपदेशः, तदाह असिप्वददिति । आदेश-
सकारत्वात्पः । अभ्यासेकारस्य संयोगपरकत्वेन गुरुत्वान्नाभ्यासदीर्घः । दीर्घस्य त्विति ।
दीर्घमव्यस्य त्वित्यर्थः । अपोपदेशत्वादिति । ह्रस्वमव्यस्यैव स्वेदः पोपदेशेषु परिगणना-
दिति भावः । इत्यास्वदीयाः ।

आ धृपाद्वेति । गणसूत्रम् । विभाषितणिच इति । विकल्पितणिच्चाः प्रत्येतव्या इत्यर्थः ।
आङ्निव्याप्ताविति मत्वाह धृषधानुमिभिव्याप्येति । णिजभावपक्षे आह अयौक्षीदिति ।
अर्च पूजायामिति । अयमनुदात्तेदिति शाकटायनः । अर्चयते । अर्चते । अस्य न्नादौ पाठः
अनापः । अनेनैव सिद्धेः । नच परस्मैपदार्थं भ्रादावर्चः पाठ इति वाच्यम्, न्नादौ तस्याप्यात्म-
नेपदीयतायाः शाकटायनसंमतत्वेन माधवोक्तेः । एवमत्रत्यानामावृषीयाणां भ्रादौ परस्मैपदिपु
पाठः प्रामादिक एवेत्याहुः । ली द्रवीकरणे । लाययतीति । ‘लीलोः-’ इति नुक्

भेदात् । स्वाद् इत्येके इति । अस्मिन्मते पूर्वत्राप्यास्वादः सकर्मकादिति पाठ्यम् । ननु दीर्घ-
पाठो व्यर्थः । ह्रस्वापाठेऽप्युपधावृद्ध्या स्वादयतीति रूपाणां नुत्यत्वादत आह दीर्घस्य त्विति ।
‘सः स्विदस्वदिसहीनां च’ इति सूत्रेण अभ्यासेणः परस्य सस्य सकारो न तु पत्वमिति वक्ष्यमा-
णत्वात्सन्नन्तेऽपि सिस्वादयिषितीत्यादि रूपं नुत्यमेवेत्यभिप्रेत्याह असिस्वददिति । इत्यास्व-
दीयाः । आधृपाद्वा । व्याख्यानात्, योग्यताबलाद्वा णिजिति संबध्यते । अयौक्षीदिति । णिज-
भावपक्षे अनिट्कोऽयमिति भावः । ली द्रवीकरणे । लिनातिलीयत्येयंका निर्देश इति भाष्य-

वर्जयति, वर्जति । वृञ् १८१४ आवरणे । वारयति, वरति, वरते । वरिता, वरीता । जृ १८१५ वयोहानौ । जारयति, जरति । जरिता, जरीता । जि १८१६ च । ज्ञाययति, ज्ञयति । ज्ञेता । रिच १८१७ वियोजनसम्पर्चनयोः । रेचयति, रेचति । रेक्ता । शिप १८१८ असर्वोपयोगे । शेषयति, शेषति । शेषा । अशिक्षत् । अयं विपूर्वोऽतिशये । तप १८१९ दाहे । तापयति, तपति । तप्ता । तृप १८२० तृप्नौ । 'संदीपने' इत्येके । तर्पयति, तर्पति । तर्पिता । छृदी १८२१ संदीपने । छर्दयति, छर्दति । छर्दिता । छर्दिष्यति । 'सिसिचि-' (२५०६) इति विकल्पो न । साहचर्यात्तत्र रौघादिकस्यैव ग्रहणात् । चृप छुप ह्य सन्दीपने इत्येके । चर्पयति । छर्पयति । हभी १८२२ भये । दर्भयति, दर्भति । दर्भिता । हभ १८२३ संदर्भे । अयं तुदादावीदित् । श्रथ १८२४ मोक्षणे । हिंसायामित्येके । मी १८२५ गतौ । माययति, मयति । मेता । ग्रन्थ १८२६ वन्धने । ग्रन्थयति, ग्रन्थति । शीक १८२७ आमर्षणे । चीक १८२८ च । अर्द १८२९ हिंसायाम् । स्वरितेत् । अर्दयति, अर्दति, अर्दते । हिंसि १८३० हिंसायाम् । हिंसयति, हिंसति । हिनस्ति इति श्रमि गतम् । अर्ह १८३१ पूजायाम् । आडः षट् १८३२ पद्यर्थे । आसादयति, आसीदति । 'पाप्मा—' (सू० २३६०) इति सीदादेशः आसत्ता । आसात्सीत् । शुन्व १८३३ शौचकर्मणि । शुन्विता । अशुन्वीत् अशुन्विष्टाम् । छद १८३४ अपवारणे । स्वरितेत् । जुष १८३५

तु न, लासाहचर्याद् हेतुमण्णावेवास्य प्रवृत्तेः । लेतेति । 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्त्वं तु न, तत्र श्राश्यन्विकरणयोरेव यका निर्देश इति भाष्यात् । वृञ् आवरणे । वरिता, वरीतेति । 'वृत्तो वा' इति दीर्घः । आशीर्लिङि त्रियात् । आत्मनेपदे तु 'लिङ्सिचोः—' इति वेद् । वृषीष्ट, वरिषीष्ट । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः । 'न लिङि' इति इटो न दीर्घः । अवृत । जि चेति । ह्रस्वान्तोऽयम् । रिच वियोजन इति । अनिडयम् । ततश्च णिजभावपक्षे नेट्, तदाह रेक्तेति । शिप असर्वेति । अयमप्यनिट्, तदाह शेष्टेति । अशिक्षदिति । 'शल इगुपधात्—' इति कसः । अयं विपूर्वोऽतिशयः इति । वर्तते इति शेषः । अयमस्माद्विशिष्ट इत्यत्र अधिक इति गम्यते । तृप तृप्ताविति । अनिट्सु श्यना निर्देशादयं सेट्, तदाह तर्पितेति । छृदी संदीपन इति । ईदित्वं निष्ठाया-

कारोक्तत्वाद् 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्वमिह न प्रवर्तत इति ध्वनयति । लेतेति । वरीतेति । 'वृत्तो वा' इति वा दीर्घः । लिङि वृयात् । आत्मनेपदे तु वृषीष्ट । वरिषीष्ट । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेपु' इति वेद् । 'न लिङि' इति इटो दीर्घनिषेधः । इडभावपक्षे 'उश्च' इति कित्त्वान्न गुणः । लुङि अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिषुः । 'सिचि च परस्मैपदेपु' इति दीर्घनिषेधः । आत्मनेपदे 'तु । अवरिष्ट । अवरीष्ट । इडभावे सिचो लोपः । अवृत । रिच । णिजभावे अयमनिडित्याह रक्तेति । अशिक्षदिति । 'शल इगुपधात्—' इति कसः । तृप । अनिट्सु श्यना निर्देशादयं सेडिति ध्वनयति तर्पितेति । छृदी । ईदित्वान्निष्ठायामनिट् । ऋवर्णा-

परितर्कणे । परितर्कणमूहो हिंसा वा । परितर्पणे इत्यन्ये । परिमृत्तिक्रिया । जोषयति, जोषति । प्रीतिसेवनयोरुपेत इति तुदादौ । धृब् १८३६ कम्पने । णावित्यविकृत्य 'धृब्प्री-
जोर्नुग्वक्तव्यः' (वा० ४५१९) । धूनयति । धवति, धवते । केचित्तु 'धृब्प्रीणोः—' इति
पठित्वा प्रीणातिसाहचर्याद् धुनातेरेव नुकमाहुः । धावयति । अयं स्वादौ क्रयादौ तुदादौ च,
स्वादौ ह्रस्वश्च तथा च कविरहस्ये—

‘धूनोति चम्पकवनानि धूनोत्यशोकं चूतं धुनाति धुवति स्फुटितातिमुक्ताम् ।
वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून् यत्कानने धवति चन्दनमञ्जरीम् ॥’

प्रीब् १८३७ तर्पणे । प्रीणयति । 'धृब्प्रीणोः—' इति हरदत्तोक्तपाठे तु प्रापयति,
प्रयति प्रयते । अन्य १८३८ ग्रन्थ १८३९ सन्दर्भे । अफ्लृ १८४० लम्पने । आपयति,
आपति । आप्ता । आपत् । स्वरितेदयमित्येके । अपते । तनु १८३१ श्रद्धोपकरणयोः ।
उपसर्गाच्च दैव्यं । तानयति वितानयति तनति वितनति । चन श्रद्धोपहननयोः इत्येके ।
चानयति चनति । वद १८३२ सन्देशवचने । वादयति । स्वरितेत् वदति, वदते । अनुदात्तेदि-
त्येके । ववदतुः । ववदिय । ववदे । वद्यात् । वच १८४३ परिभाषणे । वाचयति, वचति ।
वक्ता । अवाक्षीत् । मान १८४४ पूजायाम् । मानयति, मानति । मानिता । विचारणे तु
भौवादिको नित्यसन्नतः । स्तम्भे तु मानयते । इत्याकुस्मीयाः । मन्यते इति दिवादौ । मनते
इति तनादौ च । भू १८४५ प्राप्तावात्मनेपदी । भावयते, भवते । णिच्संनियोगेनैवात्मनेपद-
मित्येके । भवति । गर्ह १८४६ विनिन्दने । मार्ग १८४७ अन्वेपणे । कठि १८४८ शोके ।
उत्पूर्वोऽयमुत्कण्ठायाम् । कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः । मृजु १८४९ शौचालङ्कारयोः । मार्ज-
यति, मार्जति । मार्जिता, मार्ष्ट । मृप १८५० तितिक्षायाम् । स्वरितेत् । मर्पयति मर्पति
मर्पते । मृष्यति, मृष्यते इति दिवादौ । सेचने क्षपि मर्पति । धृप १८५१ प्रसहने । धर्ष-
यति, धर्षति । इत्याधर्षायाः ।

मिणिषेधार्थम् । धुवति स्फुटितेति । शविकरणस्य रूपम् । शस्य डित्वाद् गुणाभावे
उवङ् । प्रीब् तर्पणे । प्रीणयतीति । 'धृब्प्रीणोः—' इति वार्तिकानुगिति भावः ।
हरदत्तेति । अनेन भाष्यासंमतत्वं सूचितम् । उपसर्गाच्चेति । दैव्यं तु उपसर्गादिनुपसर्गाच्च
परस्तनुधातुराधृपीयो वेदितव्य इत्यर्थः । श्रद्धोपकरणयोस्त्वनुपर्गादेवेति भावः । वच परि-
भाषणे । अवाक्षीदिति । 'अस्यतिवक्ति—' इति लुका निर्देशादङ् नेति भावः । 'वचि-
स्वपि—' इति संप्रसारणम्, उच्यात् । इत्याधृपीयाः ।

अस्य णत्वम् । छृणः । छृणवान् । ह्रस्वाच्चेति । धुन् कम्पने इत्यर्थः । अवा-
क्षीदिति । 'अस्यतिवक्ति—' इति लुक् निर्देशादङ् नेति भावः । 'वचिस्वपि—' इति
संप्रसारणम् । उच्यात् । धृप । प्रसहने । केचित्त्वादितमाहुस्तन्मते धृष्टो मुख्यमते तु
वृषितः । नन्वत्र 'निष्ठा शीङ्—' इत्यादिना सेणिष्ठायाः कित्त्वनिषेधाद् गुणेन भाव्य-

अथादन्ताः । कथ १८५२ वाक्यप्रवक्षे । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्
वृद्धिः । कथयति । अग्लोपित्वात् दीर्घसन्वद्भावौ । अचकथत् । वर १८५३
ईप्सायाम् वरयति । वारयतीति गतम् । गण १८५४ संख्याने । गणयति । २५७३
ई चगणः । (७—४—६७) गणेरभ्यासस्य ईत्स्याच्चङ्परे णौ । चादत् ।
अजगणत्, अजीगणत् । शठ १८५५ श्वठ १८५६ सम्यगवभाषणे । पठ १८५७
वठ १८५८ ग्रथे । रह १८५९ त्यागे । अररहत् । स्तन १८६० गदी १८६१

अथादन्ता इति । वक्ष्यन्ते इति शेषः । अन्ते अकारो नेत्संज्ञकः, नाप्युच्चारणार्थ इति
भावः । तत्र कथघातोर्णिचि अतो लोपे कथि इत्यस्मात् तिपि शपि गुणे अयादेशे कथयतीति
रूपं वक्ष्यति । तत्र णिचमाश्रित्य उपधावृद्धिमाशङ्क्याह अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादिति ।
'अचः परस्मिन्—' इत्यनेनेति भावः । अत्रेदमवधेयम् । स्थानिनि सति निमित्तव्याघातान्न
भवति तस्याभावस्य अशास्त्रीयत्वान्नातिदेशः । अन्यथा नायक इत्यत्र ईकारस्थानिकस्य ऐका-
रस्य आयादेशानापत्तेः । ईकारे स्थानिनि सति आयाभावस्य दृष्टत्वेन तस्याप्यैकारे
अतिदेशप्रसङ्गात् । 'अचः परस्मिन्—' इत्यत्र तु स्थानिनि सति यत् शास्त्रीयं कार्यं प्रसज्यते
तस्य, तदभावस्य चाशास्त्रीयस्याप्यतिदेश इति भाष्ये स्पष्टम् । अतोऽत्र थकारादकारे सति
प्रसक्तस्य उपधावृद्धयभावस्य अशास्त्रीयत्वेऽप्यति इति सिद्धम् । लुङि चङि अचकथत् इत्यत्र
सन्वत्त्वमाशङ्क्याह अग्लोपित्वादिति । सन्वत्त्वविषये जायमानोऽभ्यासदीर्घः सन्वत्त्वं
नापेक्षत् इति पृथगुक्तिः । एवं वरादौ सर्वत्र ज्ञेयम् । गण संख्याने । चङि अल्लोप स्थानि-
वत्त्वात् दीर्घसन्वद्भावयोरभावे अजगणदित्येव प्राप्ते आह ई च गणः । 'सन्वल्लघुनि—' इत्यतः
चङपरे इति, 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येति चानुवर्तते, तदाह गणेरभ्यासस्येति ।
'अत्स्मृदृत्वर—' इति पूर्वसूत्राददग्रहणं चकारादनुकृष्यते, तदाह चादिति ।

मिति चेत् । अत्राहुः—आदित्साहचर्यादादित एव मिष्टपेत्यस्य तत्र ग्रहणात् । न च आदितो
निष्ठाया इङ् दुर्लभ इति शङ्क्यम् । 'विभाषा भावादिकर्मणोः' इति सत्संभवादिति । इत्या-
धृपीया युजादयः । अथादन्ता इति । वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्त्यावयवोऽकारो न तूच्चारणार्थ
इत्यर्थः । स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिरिति । 'अचः परस्मिन्—' इति सूत्रेणेत्यर्थः । न च स्थानिनि
सति यत्कार्यं तदेव स्थानिवदित्यनेनातिदिश्यते न त्वादेशप्रयुक्तं वार्यते । अन्यथा नायकः
पादक इत्यादि न सिध्येदिति वृद्धिरत्र दुर्वरिति वाच्यम्, 'अचः परस्मिन्' इत्यत्र
स्थानिवदित्यनुवर्त्य शब्दाविकारपक्षाश्रयेण भावाभावानुभावप्यतिदिश्येते इति सिद्धान्तात् ।
स्थानिनि सत्यभवन्त्या वृद्धेरादेशेऽप्यभावात् । स्थानिनि सति यत्र भवति तदादेशोऽपि न
भवतीत्यत्र तु 'न पदान्त—' इति सूत्रस्थयलोपादिग्रहणमेव लिङ्गमिति दिक् । ई च
गणः । 'अत्स्मृदृत्वर—' इत्यत्र योऽस्य चकारेण समुच्चीयते । स्तन गदी । गदीत्यत्र
इका निर्देशादनो लोपः । अनेकाच्चेनापोपदेशत्वात्पत्त्वं न । तिस्तनयिषति 'स्तनि-

देवशब्दे । स्तनयति । गदयति । अजगदत् । पत १८६२ गतौ वा । वा णिजन्तः । वा अदन्त इत्येके । आद्ये पतयति, पतति । पतांचकार । अपतीत् । द्वितीये पातयति अपोपतत् । पप १८६३ अनुपसर्गात् । गतावित्येव । पपयति । स्वर १८६४ आक्षेपे । स्वरयति । रच १८६५ प्रतियत्ने । रचयति । कल १८६६ गतौ संख्याने च । चह १८६७ परिकल्कने । परिकल्कनं दम्भः शाठ्यं च । मह १८६८ पूजायाम् । महयति । महति इति शपि गतम् । सार १८६९ कृप १८७० अथ १८७० दौर्बल्ये । सारयति । कृपयति । श्रययति । स्पृह १८७२ ईप्सायाम् । भाम १८७३ क्रोधे । अवभामत् । सूच १८७४ पैशुन्ये । सूचयति । अपोपदेशत्वान्न पः । असूसुचत् । खेट १८७५ भक्षणे । तृतीयान्त इत्येके । खोट इत्यन्ये । क्षोट १८७६ क्षेपे । गोम १८७७ उपलेपने । अजुगोमत् । कुमार १८७८ क्रीडायाम् । अजुकुमारत् । शील १८७९ उपधारणे । उपवारण-मभ्यासः । साम १८८० सान्त्वप्रयोगे । अससामत् । साम सान्त्वने इत्यती-तस्य तु असोपमत् । वेल १८८१ कालोपदेशे । वेलयति । काल इति पृथग्वातु-

स्तनगदी देवशब्द इति । पर्जन्यगर्जने इत्यर्थः । स्तनश्च गदिष्वेति द्वन्द्वः । गदीति इका निर्देशः । गदेत्यकारान्ताद् इकि अल्लोपे गदीति निर्देशः । एवं च प्राकरणिकमदन्तत्वं न व्याहृत्यते । पत गतौ वेति । गतावर्थे पतवातुः णिच् बालभत इत्यर्थः, तदाह वा णिजन्त इति । आद्युपीयत्वाभावाद् विकल्पविधिः यद्वा वाशब्दस्य अदन्तत्व एवान्वयः । णिच् तु नित्य एव, तदाह वा अदन्त इत्येके इति । प्रथमपक्षे तु अदन्तत्वमेव, तदाह आद्ये पत-यतीति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पतांचकारेति । णिजभावेऽप्यदन्तत्वात् 'कास्यनेकाच्—' इत्यामिति भावः । चङि अपपतत् । अग्लोपित्वान्न दीर्घसन्वत्त्वे । द्वितीये पातयतीति । तकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वादुपवावृद्धिरिति भावः । अपीप-तदिति । अग्लोपित्वाभावादुदीर्घसन्वत्त्वे इति भावः । कृपयतीति । अदन्तस्य त्वस्य धात्वन्तरत्वात् । 'कृपो रो लः' इति न भवति । स्पृह ईप्सायाम् । आप्तुमिच्छा ईप्सा । अवभामदिति । चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपवाहस्वः । सूच पैशुन्ये । अपोप-देशत्वादिति । अनेकाच्चादिति भावः । खेट भक्षणे । तृतीयान्त इति । टवर्गतृतीयान्त इत्यर्थः । साम सान्त्वप्रयोगे । सान्त्वप्रयोगः अकटुभाषणम् । अससामदिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपवाहस्वः । ननु साम सान्त्वने इति कथादेः प्राक् चुरादौ पाठो व्यर्थः अनेनैव सिद्धेरित्यत आह साम सान्त्वने इत्यतीतस्य तु असोपमदिति । पूर्वपठिते सामघातौ मकारादकारस्य उच्चारणार्थतया उपवाहस्वः दीर्घसन्वत्त्वे चेत्यर्थः । यद्यपि साम सान्त्वप्रयोगे इत्येव प्राक् चुरादौ पठितम्,

हृषिपुषि—' इति णेरिष्णुचि 'अयामन्ता—' इत्ययादेशः । 'स्तनयितुर्वलाहकः' । पत गतौ वा । गणमूवमिदम् । कृपयतीति । 'कृपो रो लः' इति न प्रवर्तते । तत्र कृपू सामर्थ्य इत्यस्य ग्रहणात्, कृपप्रकृतिकणिजन्तस्य तु वात्वन्तरत्वात् । स्पृह ।

रित्येके । कालयति । पल्पूल १८८२ लवनपवनयोः । वात १८८३ सुखसेवनयोः ।
 गतिसुखसेवनेषु इत्येके । वातयति । अववातत् । गवेष १८८३ मार्गणे ।
 अजगवेषत् । वास १८८६ उपसेवायाम् । निवास १८८६ आच्छादने । भाज
 १८८७ पृथक्कर्मणि । सभाज १८८८ प्रीतिदर्शनयोः । प्रीतिसेवनयोरित्यन्वे ।
 सभाजयति । ऊन १८८९ परिहाणे । ऊनयति । 'ओः पुयण्जि-' (सू० २४७७)
 इति सूत्रे पययोरिति वक्तव्ये वर्गप्रत्याहारजकारग्रहो लिङ्गं णिव अव आदेशो

तथापि सान्त्वनस्य सामप्रयोगादनव्यत्वात्तथोक्तिरिति भावः । गवेष मार्गणे । मार्गणम्
 अन्वेषणम् । चङि अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधाह्रस्वः, तदाह अजगवेषदिति । निवास
 आच्छादने । अनिनिवासत् । ऊन परिहाणे । परिहाणं न्यूनीभावः । ऊनयतीति ।
 णावतो लोप इति भावः । ननु लुङि चङि ऊन इ अ त् इति णिलोपे 'चङि' इत्यजा-
 देद्वितीयस्य नशब्दस्य द्वित्वे अतो लोपे अग्लोपित्वेन सन्वत्त्वाभावादभ्यासे इत्वदीर्घयोरभावे
 आटो वृद्धिः औननदिति रूपं वक्ष्यति । तदनुपपन्नम्, द्वित्वात्प्रागेव परत्वादतो लोपे कृते
 निशब्दस्य द्वित्वे औननदित्येवमभ्यासे इकारश्रवणप्रसङ्गात् । न च द्वित्वे कार्ये अतो लोपस्य
 'द्विवंचनेऽचि' इति निषेधः शङ्क्यः, अल्लोपनिमित्तस्य णिचो द्वित्वनिमित्तत्वाभावाद्
 इत्यत आह ओःपुयण्जीत्यादि । 'ओः पुयण्यपरे' इति सूत्रे ओः पययोरपर-
 योरित्येव वक्तव्ये पु इति पवर्गस्य यणिति प्रत्याहारस्य जकारस्य च ग्रहणं लिङ्गमि-
 त्यन्वयः । कुत्र लिङ्गमित्यत आह णिचीत्यादि । द्वित्वे कार्ये णिज्जिमित्तकः

आप्तुमिच्छा ईसा । अवभामदिति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् 'णौ चङि-' इत्युपधाह्रस्वो
 न । सूच । पिशुनो दुर्जनस्तस्य कर्म पैशुन्यम् । अषोपदेशत्वादिति । अनेकाच्चादिति
 भावः । सामसान्त्वन इत्यतीतस्य त्विति । अयं तु धातुरितः प्राङ् मूलपुस्तके न
 कुत्रापि दृष्टः पुस्तवान्तरेषु मृग्यः । केचित्तु साम सान्त्वने इत्यस्य क्वाप्यपठितत्वेऽपि षान्त्व
 सामप्रयोगे इति प्राक्पठितमेव । तत्र च षान्त्व सामेति धातुद्वयं प्रयोगे वर्तते । प्रयोगश्च
 सान्त्वप्रयोगपरः । स च सान्त्वनमेवेत्येवं ग्रन्थकाराशयं वर्णयित्वा स्थितस्य गतिं समर्थयन्ते ।
 गवेष । मार्गणमन्वेषणम् । ऊन परिहाणे । अस्माणौ चङि द्वित्वात्परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च
 अल्लोपेन 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिचा सह द्वित्वे औननदित्यनिष्टं प्रसज्येत, किं तु औनन-
 दित्येवं रूपमिष्टम् । तच्च नशब्दस्य द्वित्वं विना न संभवति । न च 'द्विवंचनेऽचि' इति सूत्रेण
 द्वित्वे कर्तव्ये अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्निषेधाद्वा नशब्दस्य द्वित्वं सिध्यतीति वाच्यम्, णिचो
 द्वित्वनिमित्तत्वाभावादत आह ओः पुयण्जीत्यादि । संपूर्णसूत्रं लिङ्गमिति केषां-
 चिद् भ्रमं निवर्तयितुमाह पययोरिति । अयं भावः—'स्मिपूङ्गञ्जशां सवि'
 'सनीवन्तर्ध-' इति सूत्राभ्यां पूङ्ग्यौतिभ्यां परस्य संन इडागमे 'कृते' 'द्विवंचनेऽचि'
 इति स्थानिवद्भावादादेशनिषेधाद्वा उवणन्तिस्यैव द्वित्वमिति पुपविषते युयविषती-
 त्यनिष्टं प्रसज्येत । ततश्चाभ्यासावर्णस्थेत्वार्थं पययोरित्यपेक्षितम् । अन्यथा पिपवि-
 षते यियविषतीति न सिध्येदिति । वर्गप्रत्याहारेति । पुयण्जीति वर्गादिग्रहण-

१ स्याद् द्वित्वे इति । यत्र द्विरुक्तावभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽञ् प्रक्रियायां
 अत्र आदेशो न स्यादित्यत्र लिङ्गमिति पूर्वोक्तान्वयः । तथाहि 'ओः पुण्यञ्चपरे' इति सूत्रम् ।
 सनि परे यदङ्गं तदवयवाम्भ्यासोवर्णस्य इकारः स्याद् अवर्णपरकेषु पत्रगण्यञ्चकारेषु परत इति
 तदर्थः । पूङ् पिपावयिपति, भू विभावयिपति, यु यियावयिपति, रुरिरावयिपति, लून् लिलाव-
 यिपति, जु जिजावयिपति इत्युदाहरणानि । अत्र द्वित्वं प्रत्यनिमित्ते णिचि 'द्विर्वचनेऽचि' इति
 निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद् वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः अभ्यासेष्वाकारस्य ह्रस्वे
 सति 'सन्त्यतः' इत्येव इत्त्वसिद्धेः पत्रगण्यप्रत्याहारजकारग्रहणं व्यर्थम् । पकारयकारग्रहणं तु
 न व्यर्थम् । पिपावयिपति यियावयिपतीत्यत्र उक्तरीत्या 'सन्त्यतः' इति इत्वसिद्धावपि पिप-
 विपते यियविपतीत्यत्र पूङ्वातोयुंवातोश्च अण्यन्तात् सनि अभ्यासे इत्त्वार्थं तदावश्यकत्वात् ।
 तत्र हि 'इंको झल्' इति सनः क्तिवात् 'श्र्युकः किति' इति प्राप्तमिण्णिपेवं वाचित्वा 'स्मिपू-
 ङ्ङरञ्जशां सनि' इति 'सनीवन्तद्ध्रस्जदम्भुश्चिस्वृयणुंभरजपिसनाम्' इति च सूत्राभ्यामिति कृते
 इडादेः सनो द्वित्वनिमित्तत्वेन इटोऽपि द्वित्वनिमित्ततया 'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणावादेशयोर्निषेधे
 सति पू यु इत्यनयोर्द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्त्यतः' इत्यस्याप्रवृत्त्या तत्र इत्त्वार्थं पययो-
 रित्यावश्यकम् । वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणं तु 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इत्यनाश्रयणे
 व्यर्थमेव । तदाश्रयणे तु विभावयिपतीत्यादिषु णिचि लुप्ते सति 'चङि' इति द्वित्वे कार्ये प्रत्य-
 यलङ्गणमाश्रित्य णिचि गुणावादेशयोः प्रतिषेधे सति उवर्णान्तानां द्वित्वे अभ्यासे अकाराभावेन
 'सन्त्यतः' इत्यस्याप्रवृत्त्या वर्गप्रत्याहारजकारग्रहणमर्थवत् । अतः द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो
 नेति विज्ञायत इत्यर्थः । ननु 'कृत संशब्दने' अस्माद् णौ 'उपवायाश्च' इति ऋत इत्वे रपरत्वे
 'किंत्' इत्यस्मात् लुङि चङि णिलोपे द्वित्वे ह्लादिशेषे कस्य चुत्वे उत्तरखण्डे इकारस्य 'उप-
 वायां च' इति दीर्घे अचिकीर्तदिति रूपमिष्यते । तत्र युज्यते, द्वित्वे कर्तव्ये णावच आदेशस्य
 निषिद्धतया इत्वात्प्रागेव कृत् इत्यस्य द्वित्वे, उरदत्त्वे, रपरत्वे, ह्लादिशेषे, कस्य चुत्वे,
 उत्तरखण्डे, 'ऋत इत्वे, रपरत्वे, उपवादीर्घे, अचिकीर्तदित्यापत्तेरित्यत आह यत्र
 द्विरुक्तावित्यादि । यत्र वातौ चङि द्विर्वचने कृते अभ्यासोत्तरखण्डस्य आद्योऽञ्
 फलं तु अवीभवत् अमीभवत् अरीरवत् अलीलवत् अजोजवत् विभावयिपति मिमा-
 वयिपति रिरावयिपति लिलावयिपतीत्यादिरूपसिद्धिरिति वाच्यम् । तद् दुरुपपादम् ।
 णिचि परत्वादन्तरङ्गत्वाच्च वृद्ध्यादौ कृते द्वित्वे सत्यभ्यासे उवर्णस्य दुर्लभत्वादकारस्य
 'सन्त्यतः' इतीत्वेन रूपसिद्धेश्च । ततो वर्गादिग्रहणं व्यर्थं सदुक्तार्थे ज्ञापकमिति भावः ।
 ज्ञापनफलं तु यत्र 'ओः पुण्यञ्च' इत्यस्याप्राप्तिस्तत्र बोध्यम् । तद्यथा—'चुञ्जाव-
 यिपति । चङि अचुक्षवत् । उडुरिवाचरति उडवति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इत्याचारे
 वित्रप् तदन्ताद्धातोर्णौ सन् । उडुडावयिपति । चङि औड्डवत् । तु इति सौत्रो धातुस्ततो
 णौ सन् । तुतावयिपति । चङि अतूतवत् । नुनावयिपति । अनूनवत् । पुस्फारयिपति ।
 अपुस्फुरत् । 'चिस्फुरोर्णौ' इति वा आत्वम् । अपुस्फुरदित्यादिबन्ध्यासे 'उकारश्चवर्णं

परिनिष्ठिते रूपे वाञ्छवर्णो लभ्यते तवैवायं निषेधः, ज्ञापकस्य सजातीयपक्ष-
त्वात् । तेन अचिकीर्तत् इति सिद्धम् । प्रकृते तु नशब्दस्य द्वित्वम्, तत् उत्तर-

अवर्णो लभ्यते तत्रैव द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो नेत्ययं निषेध इत्यन्वयः । यद्यपि धातोरवय-
वस्य एकाचो द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे द्वितीयस्याचोऽभावादाद्योऽजिति व्यर्थमेव । तथापि
स्पष्टार्थं तदित्याहुः । नन्वभ्यासोत्तरखण्डस्याद्योऽजवर्णो लभ्यते इत्यत्र किमवर्णो द्वित्वप्रवृत्ति-
वेलायां विवक्षित उत परिनिष्ठिते रूपे विवक्षितः ? नाद्यः, क्षुधातोर्ण्यन्तात् सति चुक्षावयिष-
तीत्यत्र क्षु इत्यस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे प्रक्रियादशायामवर्णाभावेन वृद्ध्यावादेशयो-
निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वाद् प्रागेव परत्वाद् वृद्ध्यावादेशयोः क्षाव् इत्यस्य द्वित्वे चिक्षावयिषती-
त्यापत्तेः । न द्वितीयः, ऊन इ अ त इति स्थिते सति न इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासोत्तरखण्डे
अल्लोपे सत्यवर्णाभावेन णौ अल्लोपस्य निषेधाप्रवृत्त्या द्वित्वात् प्रागेव परत्वादतो लोपे सति नि
इत्यस्य द्वित्वे औन्नदित्यापत्तेरित्यत आह प्रक्रियायां परिनिष्ठिते रूपे वेति । न त्वमु-
क्तत्रैवेत्याग्रह इति भावः । सजातीये पुण्यजाम् अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णात्परत्वनियमादिति
भावः । सिद्धमिति । प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा उत्तरखण्डे अवर्णाभावाद्धत इत्वस्य न निषेध
इति भावः । एवं च चुक्षावयिषति इत्यत्र क्षु इत्यस्य द्वित्वे प्रक्रियादशायामभ्यासोत्तरखण्डे
अवर्णाभावेऽपि परिनिष्ठिते रूपे तत्सत्त्वाद् णौ गुणावादेशयोर्भवत्येव द्वित्वे कार्ये निषेधः ।
औन्नदित्यत्रापि णौ भवत्येवाल्लोपस्य निषेध इत्याह प्रकृते त्विति । औन्नदित्यत्रेत्यर्थः ।
नशब्दस्येति । अल्लोपात्प्रागेव नशब्दस्य द्वित्वाश्रयणे प्रक्रियादशायामुत्तरखण्डे
अवर्णलाभादल्लोपस्य निषेधे सति नशब्दस्यैव द्वित्वं न तु निशब्दस्येति भावः ।

भवति ज्ञापनात्, अन्यथा चिञ्जावयिषतीत्यादि प्रसज्येत । तदेतत्सकलमभिप्रेत्य वार्तिककृतोक्तम्
'ओः पुण्यजिषु वचनं ज्ञापकं णौ स्थानिवद्भावस्य' इति । स्थानिवद्भावः प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणम् ।
अच आदेशो न स्यादिति । प्रतिषेधपक्षो मुख्य इत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् । प्रतिषेधः स्थानिव-
द्भावस्याप्युपलक्षणमिति बोध्यम् । नन्वेवं कृतं संशब्दन इति धातोर्णो चङि इरादेशात्प्रागेव कृत
इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे च अचकीर्तदिति स्यान्न तु अचिकीर्तदित्यत आह यत्र द्विरुक्ताविति ।
आद्योजिति । चङ्सहितस्योत्तरखण्डत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् । अन्ये तु आद्यग्रहणं स्पष्ट-
प्रतिपत्त्यर्थं धातोरवयवस्यैकाचो द्वित्वे सत्यभ्यासोत्तरखण्डे अज्द्वयासंभवादित्याहुः
औजडत् औन्नदित्यादौ परिनिष्ठिते अवर्णस्यालाभादाह प्रक्रियायामिति । चुक्षा
वयिषतीत्यादौ प्रक्रियायामवर्णो न लभ्यते इत्याह परिनिष्ठिते रूपे वेति
वाशब्दोऽनास्थायाम्, क्वचिदवर्णपरत्वं विवक्षितं न तु अमुक्तत्रैवेत्याग्रह इति भावः ।
सजातीयापेक्षत्वादिति । पुण्यजीत्यभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णपरा भवन्ति । अतः
स्तथैव ज्ञापकमित्यर्थः । अतएव भाष्यकृता पवगादिरन्यस्मिन्नपि हलि अवर्णपरे एवं
स्थानिवत्त्वमिति अचिकीर्तदित्यादौ नातिव्याप्तिरिति सिद्धान्तितम् । ननु 'ओः
'पुण्यजि—' इति सूत्रे णिचि इति नास्ति, तथा च णिच्यच आदेशो न स्यादित्यर्थे

अण्डेल्लोपः, औननत् । भा भवानूननत् । ध्वन १८९० शब्दे । अदध्वनत् ।
तत् इति । नशब्दस्य द्वित्वानन्तरमुत्तरखण्डे अल्लोप इति भावः । अत्र नशब्द-
द्वित्वार्थमेव ऊनघातोरदन्तत्वं स्थितम् । फलान्तरं सूचयन्नाह मा भवान् ऊन-
क्यमिदं ज्ञापकं भवेत् । न च सामान्यतो द्वित्वे कार्ये अत्र आदेशो न स्यादित्येव ज्ञाप्यता-
मिति वाच्यम्, दिद्वनीयिपति निनवनीयिपतीत्यादावभ्यासे उकारश्चवणप्रसङ्गादिति चेत् ।
अत्राहुः—येन नाव्यवधानमित्येकेन प्रत्ययेन द्वित्वनिमित्तप्रत्ययस्य व्यवधानमाश्रीयते । तच्च
पेरेव संभवतीति णिज्विपयकमेव ज्ञापकम्, दिद्वनीयिपतीत्यत्र तु ल्युटा क्यचा व्यवधाना-
दनेकव्यवधानमिति न तद्विषयकं ज्ञापनमिति । अस्मिन्मते आचारक्विवन्ताह्वनशब्दात्सनि
दुदवनिपतीति स्यात्, तच्च नेष्यते, णौ स्यानिबद्भावस्य ज्ञापकमिति वार्तिकोक्तेः । स्यानि-
वत्त्वेन प्रतिपेवेन वा णादेवाम्यासे उकारेण भवितव्यम् । अतो वार्तिककारवचनादेव णौ-
स्यानिवदिति स्वीकर्तव्यम् । तथा च न पूर्वोदाहरेण दोष इति दिक् । फलितमाह प्रकृते
त्विति । औननदिति । ‘नोननयति ध्वनयति—’ इति चङ्निपेवस्त्वित् न तत्र छन्दसीत्यनु-
वृत्त्या ‘मा त्वावतो जरितुः काममूनयोः’ इत्यादिवेदे एव तन्निपेवात् । यद्यपि परिनिष्ठित
एवावर्णपरत्वमित्याशयेन उवणादेश एव स्यानिवत्स्यान्नाय इति वदतां वोपदेवादीनां मते
औननदित्येव भाव्यम्, अवर्णादेशस्य स्यानिवत्त्वे तु परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वाभावात्तथापि
अचिकीर्तदित्यादौ स्यानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अवर्णाभावादिति भाष्यकारोक्तपरिहार-
पर्यालोचनया उवणादेश एव स्यानिवदिति नियमो नास्तीत्यौननदिति रूपं निर्वाधमेव । किं
च उवणादेश एवेति नियमे ‘लोपः पिवतेरोच्चाभ्यासस्य’ इति सूत्रे अपीप्यदित्यत्र पिवतेर्णौ
‘शाच्छासा—’ इत्यादिना शुकि चङि उपघालोपे तस्य स्यानिवत्त्वात्पायशब्दस्य द्वित्वमिति
वृत्तिग्रन्थो विरुध्यते । अपि च ‘शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजडतया’ इति वैयाघ्रपद्य-
वार्तिकस्य औजडदिति प्रयोगोऽपि विरुध्यते । एतद्वि पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रयोजनकथन-
वार्तिकम् । तद्यथा—शुष्किकेत्यत्र तु ‘उदीचामातः—’ इतीत्वविकल्पो न, ‘शुषः कः’ इति
कत्वस्यासिद्धत्वेन यक्पूर्वत्वाभावात् । शुष्कजङ्घेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव ‘न कोपघायाः’
इति पुंवद्भावनिपेवो न । क्षामिमानित्यत्र तु ‘मादुपघाया—’ इति वत्त्वं न । ‘क्षायो मः’
इति मत्वस्यासिद्धत्वात् । वहेः कान्ताणिचि चङि औजडदित्यत्र हत्वस्यासिद्धत्वाणो
कृतस्य टिलोपस्य स्यानिवत्त्वाच्च हृत्शब्दस्य द्वित्वं ‘कुहोश्रुः’ ‘अभ्यासे चर्च’ । सन्व-
दित्वं तु अनगलोपीति प्रतिपेवान्न भवति । एवं काशिकायामपि ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ इति
सूत्रे औजडदित्युदाहृत्य ऊढिमाख्यदौजडदित्येतत्तु क्तिन्नन्तस्य ऊढिशब्दस्य भवती-
त्युक्तम्, तदपि विरुध्यते, उवणादेश एव स्यानिवदिति नियमे णौ कृतस्य टिलोपस्यात्र
स्यानिवत्त्वाभावेन हृत्शब्दस्य वा द्वित्वासंभवात् । एवं चाङ्गुवातोणिच्य-
ल्लोपे चङि स्यानिवत्त्वात्कशब्दस्य द्वित्वं आश्रकदिति रूपमेव सर्वसंमतं न त्वाश्रक-
दिति वोपदेवोक्तमिति बोध्यम् । नन्वाचिकीर्तदित्यादौ स्यानिवत्त्वमाशङ्क्योत्तरभागे
अवर्णाभावादिति वदन्भाष्यकारो न वोपदेवग्रन्थस्य प्रतिकूलः उत्तरभागे परिनिष्ठित-

कूट १८११ परितापे । परिदाहे इत्यन्ये । संकेत १८९२ ग्राम १८९३ कुण १८९४ गुण १८९५ चामन्त्रणे । चात्कूटोऽपि । कूटयति । संकेतयति । ग्रामयति । कुणयति । गुणयति । पाठान्तरम्—केत श्रावणे निमन्त्रणे च । वेतयति । निकेतयति । कुण गुण चामन्त्रणे चकारात्वेतेति । कूण १८९६ संकोचने इति स्तेन १८९७ चौर्ये । अतिस्तेनत् ।

आ गर्वादात्मनेपदिनः । पद १८९८ गतौ । पदयते । अपपदत । गृह १८९९ ग्रहणे । गृहयते । मृग १९०० अन्वेषणे । मृगयते । मृगयति । इति कण्ड्वादिः । कुह १९०१ विस्मापने । हूर १९०२ वीर १९०३ विक्रान्तौ । स्थूल १९०४ परिग्रहणे स्थूलयते । अतुस्थूलत । अर्थ १९०५ उपयाच्चायाम् । अर्थयते । अर्थयत । सत्र १९०६ सन्तानक्रियायाम् । अस-सत्रत । अनेकाच्त्वान्न षोपदेशः । सिसत्रायपते । गर्व १९०८ माने । गर्वयते । अदन्त-

नदिति । अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्व इति भावः । पाठान्तरमिति । केत श्रावणे इत्यादि ज्ञेयमित्यर्थः । चकारात्वेतेति । समुच्चीयते इति शेषः । संकोचने इतीति । इतिशब्दः पाठान्तरसमाप्तौ । स्तेन चौर्ये । अनेकाच्त्वान्न षोपदेशोऽयमिति मत्वाह अतिस्तेनदिति ।

गृह ग्रहणे । ऋदुपधेऽयम् । गृहयते इति । 'अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुण इति भावः । लुङि अजगृहत् । अग्लोपित्वान्न सन्वत्त्वम् । मृग अन्वेषणे । मृगयते इति । इहाप्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न रुणः । 'मार्गं अन्वेषणे' इत्याघृषीयस्य तु मार्गयति मार्गति इति च गतम् । अर्थ उपयाच्चायाम् । अर्थयते इति । अर्थ इ इति स्थिते अतो लोपः । न तु 'अचो णिणति' इति वृद्धिः, वृद्धेलोपो बलीयानिति न्यायात् । 'अर्थवेदयोः—' इत्यापुक्त्तु न, तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् । गर्व माने । अभिमाने इत्यर्थः । ननु कथादावस्य पाठो व्यर्थः, अदन्तत्वे फलाभावात् । न च सन्वत्त्वनिवृत्तये अग्लोपित्वाय अदन्तत्वमिति शङ्क्यम्, लघुपरकत्वाभावादेव तदप्रसक्तेः । नाप्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् उपधावृद्धिनिवृत्त्यर्थमदन्तत्वमिति शङ्क्यम्, गकारादकारस्यानुपधात्वादेव तदप्रसक्तेरित्यत आह

रूपे अवर्णपरत्वमुवर्णादेशस्यैव संभवति नान्यस्येत्याशयेनैव भाष्यकारेण तथोक्तमिति वक्तुं शक्यत्वादिति चेत् । मैवम् । तथा हि सति यत्र 'ओः पुयण्जि—' इत्यस्याप्रातिस्तत्राप्युवर्णादेश एव स्थानिवद् ज्ञापकस्य सजातीयापेक्षत्वादित्येवमेव भाष्यकारो वदेत्, ऋजुमार्गेण सिध्यतोऽर्थस्य वक्रेण साधनायोगादिति दिक् । सङ्केत । चत्वारोऽत्र घातवः । पाठान्तरमिति । संकोचन इत्येतत्पर्यन्तम् । अनेकाच्चेना-षोपदेशत्वात्षत्वं नेति ध्वनयति अतिस्तेनदिति । गृहयते इति । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । लुङि अजगृहत् । अग्लोपान्न सन्वद्भावः । मृगयते इति । मार्गयति मार्गतोति तु मार्गं अन्वेषण इत्याघृषीयस्य । अर्थ । अर्थयते इति । 'वृद्धेलोपो बलीयान्, इत्यल्लोपान्न वृद्धिः । वोपदेवस्तु वृद्धौ कृतायां पुकि चाऽप्यपियते इति रूपमाह तद्वभसात् । न च 'अर्थवेदसत्यानाम्—' इत्यापुक् स्यादेवेति वाच्यम्,

त्वसामर्थ्याणिज्विकल्पः । धातोरन्त उदात्तः, लिटि आम् च फलम् । एवमग्रेऽपि । इत्यागर्वायाः ।

सूत्र १९०८ वेष्टने । सूत्रयति । असुसूत्रत् । मूत्र १९०९ प्रस्रवणे । मूत्रयति, मूत्रति । रूक्ष १९१० पारुष्ये । पार १९११ तीर १९१२ कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् । पुट १६१३ संसर्गे । पुटयति । धेक १९१४ दर्शने इत्येके । अद्विधेकत् । कत्र १९१५ शैथिल्ये । कत्रयति, कत्रति । कर्त इत्यप्येके । कर्तयति, कर्तति । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च' (ग०सू०२०३) । प्रातिपदिकोद्वात्वर्थे णिच्स्थात्, इष्टे यथा प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावरभावटिलोप-

अदन्तत्वसामर्थ्याणिज्विकल्प इति । ननु गवंते इत्यत्र णिजभावेऽप्यदन्तत्वं निष्कलमिति कथं तस्य विकल्पज्ञापकतेत्यत आह धातोरन्त उदात्त इति । तेन गवंते इत्यत्र वकारादकार उदात्तः फलति । अदन्तत्वाभावे नु गकारादकार उदात्तः स्यादिति भावः । लिट्याम् चेति । गर्वाचक्रे इत्यत्र 'कास्यनेकाचः-' इत्याम्प्रत्ययोऽप्यदन्तत्वस्य फलमित्यर्थः । अन्यथा अनेकाच्चाभावादाम् न स्यादिति भावः । एवमग्रेऽपीति । 'मूत्र प्रस्रवणे' इत्यादावित्यर्थः । इत्यागर्वायाः ।

सूत्र वेष्टने । अनेकाच्चादयोपदेशत्वाथर्मस्य अदन्तत्वमिति न ततोऽस्य णिज्विकल्पः । कत्र शैथिल्ये । कर्त इत्यपीति । अदन्तत्वसामर्थ्यादस्य णिज्विकल्प इति मत्वाह कर्तयति, कर्ततीति । प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च । चुरादिगणसूत्रमिदम् । इष्टवदिति सप्तम्यन्ताद्वतिः । तेन भुवमाचष्टे भावयतीत्यत्र 'इष्टस्य यिट् च' इति पिडागमो न भवति, तदाह । इष्टे यथेति । अत्र धात्वर्थे इत्यनेन करणम् आख्यानं दर्शनं वचनं श्रवणमित्यादि गृह्यते । पुंवद्भावेति । अतिशयेन पट्वी पटिष्ठेत्यत्र 'भस्याढे-' इति पुंवत्त्वम् । द्रढिष्ठ-

तत्र प्रातिपदिकस्य ग्रहणात् । अदन्तत्वसामर्थ्यादिति । कथादिपूषवावृद्धिर्धसन्वद्भावरविरहेण सारभामप्रभृतीनामुपवाहस्वस्य गृहमृगप्रभृतीनामुपधागुणस्य च व्यावर्तनेनादन्तत्वं सार्थकम् । इह त्वदन्तत्वे प्रागुक्तफलाभावाणिज्विकल्पः पाक्षिकत्वं ज्ञापयतीति भावः । ननु अदन्तत्वसार्थकत्वाय बाह्योप इति प्राचोक्तमेवाम्युपगम्यतामिति चेत् । अत्राहुः—चिन्तयते-रिदित्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मते इह अदन्तत्वस्य फलं स्पष्टमेव । विशेषापेक्षं ज्ञापकमिति मते तु तत्र तत्र आकार इकार ईकार उकार ङकारश्चेत्यनुबन्धा यथा ज्ञापकतया स्वीकृताः तथा अदन्ततापि णिज्विकल्पमेव ज्ञापयतु, क्लृप्तेनैव णिज्विकल्पेन कृतार्थत्वे अपूर्वस्य लोपवाचस्य कल्पनाया अन्याय्यत्वात् । एवं हि सति मतद्वयेऽप्येकरूपमेव फलं लभ्यत इति । असुसूत्रादिति । अनेकाच्चान्न पत्वम् । प्रातिपदिकादिति । यदि सुबन्ताणिच् स्यात्तदा स्रजयतीत्यादौ कुत्वं स्यादिति भाव इति केचित् । तन्न, इष्टवद्भावेन भत्वे कुत्वस्याप्रसक्तेः । अत्र बहुलं णिच् स्यात् । स च णिच् इष्टवद्भवतीत्यन्वयात्पक्षे वाक्यमपि भवतीत्याह पटुसाचष्ट इति । धात्वर्थे इत्यनेन करणाख्यानादिगृह्यत इति भावः । ननु

विन्मनुब्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्वण्णावपि स्युः । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोपः, अपीपटत् । 'णौ चङि—' (सू० : २३१४)

इत्यत्र 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रभावः । अतिशयेन साधुः साधिष्ठ इत्यत्र टिलोपः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक् । अतिशयेन गोमान् गविष्ठ इत्यत्र मनुपो लुक् । अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठ इत्यादौ 'स्थूलदूरयुव—' इत्यादिना यणादिलोपः पूर्वस्य च गुणः । अतिशयेन प्रियः प्रेष्ठ इत्यादौ 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः । अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ इत्यत्र भत्वान्न कुत्वम् । एते इष्टे इव णावपि परतः स्युरित्यर्थः । पटयतीति । पटुमाचष्टे इत्याद्यर्थे णिच् । इष्टवत्त्वात् 'टिः' इति टिलोप इति भावः । ननु उकारस्य टेलोपे सति अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वं न स्यादित्यत आह परत्वाद् वृद्धौ सत्यां टिलोप इति । 'अचो णिति' इति उकारस्य वृद्धो कृतायामौकारस्य टेलोपः । अकृतायां तु वृद्धौ उकारस्य टेलोपः । ततश्च, 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विविरनित्यः' इति न्यायेन टिलोपः अनित्यः । वृद्धिस्तु टिलोपे कृते सति नैव भवतीति साप्यनित्या । एवं च वृद्धिटिलोपयोरुभयोर्मध्ये परत्वाद् उकारस्य वृद्धिः औकारः । तस्यावादेशात्प्रागेव परत्वाद् वाणदाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च औकारस्य टेलोप इत्यर्थः । एवं च अग्लोपित्वात् सन्वत्त्वमिति मत्वाह अपीपटदिति । एतच्च 'मुण्डमिश्र—' इति सूत्रे

बहुल्याचष्टे भावयतीत्यत्र 'इष्टस्य यिट् च' इति णिचोऽपि यिट् स्यात् । अत्राहुः—टेरिति सूत्रे 'णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य' इति वार्तिके प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो भाग्यदित्येवमर्थम् । तेनात्र णिचो यिष्ण भवति, तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं संनियोग-शिष्टत्वात् किं तु बह्यतीत्येव भवितव्यमिति मतान्तरम् । एतच्च तत्रैव सूत्रे कैयटे स्रष्टमिति । अन्ये त्वाहुः—इष्टवदिति हि समम्यन्नातिर्णावित्युपमेये समीदर्शनात्तेन इष्टानि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदतिदिश्यते न त्विष्टनोऽपीति । पुंवद्भावेति । अतिशयेन पट्वी पटिष्टेत्यत्र 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावः । ऋशिष्ठः द्रदिष्ठः इत्यत्र 'र ऋतो हलादेः—' इति रभावः । साधिष्ठ इत्यादौ टिलोपः अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठ इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति विनो लुक् । अतिशयेन 'गोमान् गविष्ठ इत्यादौ मनुपो लुक् । स्थविष्ठ इत्यादौ 'स्थूलदूर—' इत्यादिना यणादिलोपः । प्रेष्ठ इत्यादौ 'प्रियस्थिर—' इत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः । तद्वण्णावपीति । पुंवद्भावस्योदाहरणमेणीमाचष्टे एतयति । टिलोपेनैव सन्नियोगशिष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्भावग्रहणं दारदमाचष्टे दारदयतीत्यादिसिद्ध्यर्थमिति बोध्यम् । द्रढयतीत्यादौ रभावः । स्रजिष्णमाचष्टे स्रजयतीत्यत्र विनो लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयतीत्यत्र मनुपो लुक् । अङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धिरत्र न भवति । प्रियमाचष्टे प्रापयति । स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यादौ तु वृद्धिर्भवत्येव । 'द्वयोः' इति निर्देशने तस्याः परिभाषायाः अनित्यत्वज्ञापनादिति दिक् । परत्वाद् वृद्धाविति लोपः शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यः । वृद्धिरप्यनित्या । उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिः । तस्यां कृतायामौकारस्यावादेशात्प्रागेव परत्वाद्वाणदाङ्गस्य बलीयस्त्वाच्च लोप इत्यर्थः । एवं चानग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावौ

इत्यत्र भाष्ये तु 'वृद्धेलोपो वलीयान्' इति स्थितम्, अपपटत् । 'तत्करोति तदाचष्टे' (ग० सू० २०४) । पूर्वस्यैव प्रपञ्चः । करोत्याचष्टे इति वात्वर्यमात्रं णिजर्थः । लङर्थस्त्वविवक्षितः । 'तेनातिक्रामति' (ग० सू० २०५) । अश्नेनाति-

भाष्यकैयटयोः स्पष्टम् । स्थितमिति । तथा च वृद्धेः प्रागुकारस्य लोपे अग्लोपित्वान्न सन्त्वत्वमित्यर्थः । भाष्ये उभयया दर्शनाद्रूपद्वयमपि साध्विति बोध्यम् । शब्देन्दुरोखरे तु 'वृद्धेः लोपो वलीयान्' इति 'णौ चडि-' इति सूत्रभाष्यमेव प्रमाणम्, 'मुण्डमिश्र-' इति सूत्रभाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति प्रपञ्चितम् । अत्र पुंवद्भावादिकमुदाह्रियते । एनीमाचष्टे एत-यति, पुंवद्भावाद् डीनकारयोनिवृत्तिः । दृढमाचष्टे द्रढयति, 'र ऋतः-' इति रभावः । सन्निवणमाचष्टे सजयति, 'विन्मतोः-' इति विना लुक् । गोमन्तमाचष्टे गवयति, मनुषो लुक्, अङ्गवृत्तपरिभाषया न वृद्धिः स्थूलमाचष्टे स्यवयति इत्यादिषु यणादिलापः । प्रियमा-चष्टे प्रापयति, स्थिरमाचष्टे स्थापयति इत्यादिषु प्रस्यस्फाद्यादेशाः । अत्र वृद्धिर्भवत्येव, द्वयोरिति निर्देशेन अङ्गवृत्तपरिभाषाया अनित्यत्वाश्रयणात् । सन्निवणमाचष्टे सजयति, मुवन्ताद् विहितस्य विनो लुकि अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वात् प्राप्तं कुत्वं भवत्वात् भवति । तत्करोति तदाचष्टे । इदमपि चुरादिगणसूत्रम् । प्रातिपदिकादित्यनुवर्तते । तत्करोति तदाचष्टे इति चार्थे प्रातिपदिकारिणच् स्यादित्यर्थः । आचारक्त्रिविव प्राति-पदिकादेवेदम् । ननु 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे-' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह पूर्व-स्यैव प्रपञ्च इति । ननु करोति आचष्टे इति वर्तमाननिर्देशादकरोदि-त्याद्यर्थेषु न स्यादित्यत आह करोत्याचष्टे इत्यादि । लङर्थ इति । उपलक्षणम् । तेन भूते भविष्यति द्वित्वे बहुत्वे च प्रत्ययो भवत्येव । तेनातिक्रामति । इदमपि

स्त इत्याह अपीपटदिति । इह टिलोपस्य स्यानिवद्भावेन व्यवधानादीर्घसन्वद्भावौ नेति न भ्रमितव्यम् । स्यानिवत्त्वेऽन्यङ्गस्य णिच्परत्वानपायात् चङ्परे णौ यल्लङ्विति पक्षेऽपि अभ्यासस्य आदिष्ठादचः पूर्वत्वेन स्यानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घसन्वद्भावौ स्त एव । केचित्तु चङ्परे णौ यल्लङ्विति पक्षे पदुशब्दोकारस्य वृद्धौ कृतायां णिचरं लघु दुर्लभमिति सन्व-द्भावाप्राप्त्या अपपटदित्येव रूपम् । प्रथमं टिलोपः पश्चाद् द्विवचनमिति मत्वा अभ्यासस्य आदिष्ठादचः पूर्वत्वेन स्यानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोरमोक्तं यत्, तन्नादर्थव्यम् । 'णिच्यच्च आदेशो न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये' इति निषेधपक्षस्य मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य दुरूपपादत्वादित्याहुस्तन्मन्दम् । अपीपटदित्यत्र त्रितीयाच्यन्तस्य प्रथमावयवस्य द्वित्वमिति हि निर्विवादम् । तथा च द्वितीयस्याचो द्वित्वकरणात्प्रथमं टिलोपः स्यादेवेति । वृद्धेलोप इति । कृताकृतप्राप्तिमात्रेण लोपो नित्यः । वृद्धिस्त्वनित्या, टिलोपे सति स्यानिनः पूर्वत्र कर्तव्यातायां लोपस्य स्यानिवत्त्वात्, स्वविवौ स्वस्य स्यानिवत्त्वाभावाच्च । अस्मिस्तु पक्षे 'मुण्डमिश्र-' इति सूत्रे हलिकल्योरदन्तत्वनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव । वृद्धेः प्राक् टिलोपे सति अग्लोपित्वसंभवात् । तथा चादन्तत्वनिपातनसामर्थ्याद्विलोपात्पूर्वं वृद्धिरेवेत्यनग्लोपित्वादपीपटदित्येव रूपं साध्विति प्रतीयते । भाष्यद्वयप्रामा-

क्रामति अश्वयति । हस्तिनातिक्रामति हस्तयति । 'धातुरूपं च' (ग० सू० २०६)
 णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं प्रतिपद्यते । चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तथा च वार्तिकम्—
 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे' कृल्लुक् प्रकृतिप्रत्ययापत्तिः प्रकृतिवच्च कारकम् (वा० १७६६)
 इति । कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति । इह कंसं हन् इति स्थिते,

गणसूत्रम् । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—'इत्यस्यैव प्रपञ्चः । वाचा अतिक्रामति वाचयति इत्यत्र
 कुत्वं तु शङ्क्यम्, असुवन्तादेव प्रतिपदिकात् प्रत्ययोत्पत्तेः । धातुरूपं चेति । इदमपि
 गणसूत्रम् । णिच्प्रकृतिरिति प्रतिपद्यते इति चाद्याहृत्य व्याचष्टे णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं
 प्रतिपद्यत इति । ननु प्रातिपदिकाद् वात्वर्थे णिच् भवति णिच्प्रकृतिर्धातुरूपं च प्रतिपद्यते-
 इति प्रतीयमानार्थाश्रयणे भुक्तमाचष्टे भुक्तयतीति न स्यात् । भुक्तशब्दस्य भुजवातुरादेशः
 स्यादित्यत आह चशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति । किमनुक्तं समुच्चीयते इत्यत आह
 च वार्तिकमिति । आख्यानात् कृत इति । 'हेतुमति च' इति सूत्रे 'इदं वार्तिकं
 स्थितम् । आख्यानं वृत्तकथाप्रबन्धः, तद्वाचिनः कृदन्तात् कंसवधादिशब्दात् तदाचष्टे
 इत्यर्थे णिचि कृते णिच्प्रकृत्यवयवभूतस्य कृतो लुक्, तस्यैव कृतो या प्रकृतिः हनादिवातु-
 प्रकृतिवच्च कारकम् इत्यंशस्तु मूल एव व्याख्यास्यते । कंसवधमाचष्टे कंसं घातय-
 तीत्युदाहरणम् । हननं वधः, 'हनश्च चघ्नः' इति नावे हनधातोः अप्रत्ययः
 प्रकृतेः वधादेशश्च । कंसस्य वधः कंसवधः, तदन्वाख्यानपरवाक्यसन्दर्भो विवक्षितः ।
 तमाचष्टे इत्यर्थे णिच् । अप्रत्ययस्य कृतो लुक् प्रकृतिभूतस्य हनवातोर्वादेशस्य
 च निवृत्तिः । तथा च फलितं दर्शयति इह कंसं हन् इति स्थिते इति ।

प्याद्रूपद्वयमपि साध्विति बहवः । लङर्थस्त्विति । करोत्याचष्टे इति हि कर्तरि वर्तमाने
 लङेकवचनम् । लङर्थविवक्षायां तु ण्यन्ताद्भावकर्मणोः भूतभविष्यतोर्द्विवचनबहुत्वयोश्च प्रत्ययो
 भवत्येवेति भावः । दद्यप्येकत्वादिसंख्या लङर्थो न भवति, तथापि लङादेशतिङर्थोऽपीह लङर्थ-
 त्वेन गृहीत इति ज्ञेयम् । तेनातिक्रामति । तृतीयाप्रकृतिभूतात्प्रातिपदिकाणिच् । तृतीया-
 न्ताणिजित्यन्ये । एवं तत्करोतीत्यत्रापि द्वितीयाप्रकृतिभूताद् द्वितीयान्ताद्वा णिच् । न च
 सुवन्ताणिचि वाचं करोत्याचष्टे वाचाऽतिक्रामति वा वाचयतीत्यत्र कुत्वं स्यादिति शङ्क्यम्,
 इष्टवद्भावेन भसंज्ञाया पदसंज्ञाया बाधात् । यशस्विनमाचष्टे यशसयति स्रजयतीत्यादौ
 विनो लुकि प्राप्तस्य पदकार्यस्य बाधार्थं भसंज्ञातिदेशस्यावश्यकत्वात् 'तत्करोति—'
 इत्यादिनिर्देशानुगुणत्वाच्च सुवन्ताणिजिति पक्ष एव ज्यायानित्याहुः । णिच्प्रकृ-
 तिरिति । वधशब्दो णिच्प्रकृतिरिदानीं तु कृल्लुक्प्रत्ययविभक्त्यभागेन एव कृतिरित्यर्थः ।
 आख्यानात्कृत इति । यद्यपि वधशब्दः कृदन्तः स आख्यानं न भवति, तथा-
 प्याख्यानवाची कृदन्तश्च कंसवधशब्दात् भवत्येव, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि
 ग्रहणात् । कृल्लुगिति । 'हनश्च वधः' इति विहितस्य अप्रत्ययस्य लुक् । प्रकृ-
 तिप्रत्यापत्तिरिति । विकारपरित्यागेन स्वरूपेणावस्थितिरित्यर्थः, तदेत्सकलमभि-

२५७४ हनस्तोऽचिण्णलोः । (७—३—३२) हन्तेस्तकारोऽन्तादेशः, स्याच्चि-
ण्णत्वज्जे विति णिति । नन्वत्राङ्गसंज्ञा धातुसंज्ञा च कंसविशिष्टस्य प्राप्ता ।
ततश्चाद्वित्वयोर्दोषः । किं च कुत्वतत्वे न स्याताम्, धातोः स्वरूपग्रहणे
तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात् । सत्यम्, प्रकृतिवच्च इति चकारो भिन्नक्रमः—कारकं
च, चात्कार्यम् । हेतुमणिचः प्रकृतेर्द्वित्यादेर्हेतुमणौ यादृशं कारकं धातावन-

हनस्तोऽचिण्णलोः । हन इति पठ्ठी । त इत्यत्र अकार उच्चारणार्थः, तदाह हन्तेस्तकार
इति । अन्तादेश इत्यलोऽन्त्यपरिभाषया सिद्धम् । विति णिति चेति । 'अवो णिति'
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तथा च हनो नकारस्य तत्वे 'हो हन्तेः—' इति कुत्वेन हस्य
धकारे धातीति प्यन्तं फलितम् । ततो लटि धातयति इति रूपं स्थितम् । कृतो लुकि
समासनिवृत्तौ सुव्लुकोऽपि निवृत्तौ कंसमिति च स्थितम् । 'आख्यानात् कृतः—' इति वार्ति-
कस्य प्रकृतिवच्च कारकमित्यंशं शङ्कोत्तरत्वेन योजयिष्यन् शङ्कामवतारयति नन्विति ।
कंसविशिष्टस्येति । कंसवधशब्दस्यैवेत्यर्थः । तस्मादेव णिचो विधानादिति भावः । ननु
कंसवधशब्दस्य अङ्गत्वे का हानिरित्यत आह ततश्चेति । कंसवधशब्दस्याङ्गत्वाद् अद्वि-
त्वयोर्विषये दोषः स्यात् । कंसशब्दात्पूर्वमङ्गमः स्यात् । कंस इत्यस्य द्विवचनं स्यात् ।
इष्यते तु कंसमजीघतत् इत्येवं हनधातोरेवोभयमित्यर्थः । किं चेति । कंसं धातयतीति
कुत्वतत्वे न स्यातामित्यर्थः । कृतः इत्यत आह धातोरिति । धातांहन् इत्यादितत्त्व-
रूपेण ग्रहणे सति तत्प्रत्यये—धातोर्विहितप्रत्यये कार्यविज्ञानमिति परिभाषयेत्यर्थः । तेन
वात्रैघ्नमित्यत्र 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति न भवतीति 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति सूत्रे भाष्ये
स्पष्टम् । तथा च प्रकृते कंसं धातयतीत्यत्र 'हो हन्तेः—' इति कुत्वं हनस्तोऽचिण्णलोः' इति
तत्त्वं च न स्याताम्, अत्र णिचः प्रातिपदिकाद्विहितत्वेन धातोर्विहितत्वाभावादित्यर्थः । अत्र
प्रत्ययलक्षणेन कृदन्ततया कृत्प्रकृत्यर्थस्य कर्मत्वेन कंसस्येति पठ्ठी स्यादित्यप्याक्षेपो बोध्यः,
तत्परिहारस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् । तामिमां शङ्कामवोद्गीकारेण परिहरति सत्यमिति ।
कंसवधशब्दस्यैवाङ्गत्वमित्याद्यङ्गीक्रियते, दोषापादनं तु नाङ्गीक्रियत इत्यर्थः । प्रकृतिवच्चे-
तीति । 'आख्यानात् कृतः—' इति वार्तिके प्रकृतिवच्चेति चकारो भिन्नक्रमः, प्रकृतिवदित्य-
नन्तरपठितः चकारः कारकमित्यस्मादूर्ध्वं निवेशनीय इति भावः । तदेवाभिनीय दर्शयति
कारकं चेति । चकारोऽप्ययमनुक्तसंग्रहार्थ इत्याह चात्कार्यमिति । समुचीयत इति शेषः ।
तथा च कारकं कार्यं च प्रकृतिवदिति फलितम् । अत्र प्रकृतिशब्देन हेतुमणिचः प्रकृति-
प्रेत्याह कंसं हन् ई इति स्थिते इति । कंसविशिष्टस्येति । तस्मादेव णिचो
विधानादिति भावः । दोष इति । कंसशब्दात्पूर्वमङ्गमः कंस इत्यस्य द्विवचनं
स्यादित्यर्थः । किं चेति । एवं च कंसमजीघनदीप्तं न सिद्ध्येदिति भावः । तत्प्र-
त्यये । धातोर्विहितप्रत्यये । तेन वात्रैघ्नमित्यत्र 'हनस्त—' इति तत्त्वं न भवतीति
ज्ञेयम् । उक्तदोषान्परिहरति सत्यमिति । प्रकृतिवच्चेति चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थ इत्याह
चात्कार्यमिति । यद्यप्यन्यतरातिदेशेनाप्यद्विवचने सिद्ध्यतः, तथापि धातावनन्त-

न्तर्भूतं द्वितीयान्तं यादृशं च कार्यं कुत्वतत्वादि तदिहापीत्यर्थः कंसमजीघतत् ।
'कर्तृकरणाद्धात्वर्थे' (ग० सू० २०७) कर्तुर्व्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्र-
मित्यर्थः । असिना हन्ति असयति । वल्क १९१६ दर्शने । चित्र १९१७

विवक्षिता, व्याख्यानात् । प्रकृताविव प्रकृतवत् । सप्तम्यन्ताद्धतिः, तदाह प्रकृतेर्ह्यन्यादेहेतु-
मण्णाविति । प्रयुज्यमाने सतीति शेषः । कारकमित्यस्य विवरणं द्वितीयान्तमिति ।
द्वितीयातृतीयादिकारकविभक्त्यन्तमित्यर्थः । हन्ति कंसं कृष्णः तं प्रेरयतीत्यर्थे कंसं घातयति,
कंसमजीघतदित्यादौ हेतुमण्यन्ते प्रयुज्यमाने यद् द्वितीयादिकारकविभक्त्यन्तं यच्च कार्यं
कुत्वतत्वाद्धात्वदि तत्सर्वम् 'आख्यानात् कृतः—' इत्यस्योदाहरणे कंसवधमाचष्टे कंसं
घातयति, कंसवधमाचष्ट कंसमजीघतदित्यादावपि भवतीति फलितम् । तत्र कारकमित्यनेन
कंसात् पृष्ठी निरस्ता, सदाहृतं हेतुमण्यन्तस्यले कृत्रागाभावेन कर्मणि द्वितीयाया एव
सत्त्वात् । कार्यमित्यनेन तु कुत्वतत्वे कंसस्य अद्धात्वनिरासश्चेति बोध्यम् आख्यानाशब्दश्च
कस्यंचिद् वृत्तानुवादपरः, न तु भारतादिप्रसिद्धकंसववादिकथापरः । तेन राजागमनमाचष्टे
राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति । द्वितीयान्तमित्यत्र द्वितीयाग्रहणमुपलक्षणम् तेन पुष्ययोग-
माचष्टे पुष्येण योजयतीति सिध्यतीति भाष्ये स्पष्टम् । कर्तृकरणाद्धात्वर्थे । इदमपि गण-
सूत्रम् । प्रतिपदिकाद्धात्वर्थे इत्यस्यैव प्रपञ्चः । कर्तुः करणं कर्तृकरणम्, न तु कर्ता च करणं
च इति द्वन्द्वः व्याख्यानात्, तदाह कर्तुर्व्यापारार्थमिति । अभिमतफलोत्पादनार्थमित्यर्थः ।
सावकतममिति यावत् । नन्वेवं सति करणाद्धात्वर्थे इत्येव सिद्धे कर्तृग्रहणं व्यर्थमित्यत
आह न तु चक्षुरादिमात्रमिति । कर्तृग्रहणं विहाय करणादित्येवोक्तौ चक्षुरादीन्द्रियमेव
सुप्रसिद्धत्वात् करणादिति शब्देन गम्येत । अतः कर्तृग्रहणमित्याहुः । वस्तुतस्तु
'सावकतमं करणम्' इति शास्त्रप्रसिद्धकरणस्य ग्रहणीचित्यात् कर्तृग्रहणं स्पष्टार्थमेव ।
केचित्तु कर्तृकरणदिति द्वन्द्वमाश्रित्य देवदत्तेन वाचयति देवदत्तयतीति कर्तुर्देवदत्तः ।

भूतद्वितीयान्तादिलाभाय कारकातिदेशः । कार्यातिदेशस्तु कुत्वतत्वादिलाभायेति विवेकः ।
इह भारतभागवतादिप्रसिद्धे कंसववाच्याख्याने एव णिजिति नाग्रहः, किं तूपाख्यानमात्रे ।
तेन राजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्यादि सिध्यति । इह कृत्रप्रकृतौ राज्ञः कर्तृत्वेऽपि
गमेहेतुमणौ 'गतिबुद्धि—' इत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति द्वितीयान्तमेव रूपातिदेशवलात्स्वी-
क्रियते । देवदत्तपाकमाचष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तु देवदत्तस्य कर्तृत्वानपायात्तृतीयैव
भवति । रुक्मिणीहरणमाचष्टे इत्यादौ 'हृज्जन्यतरस्याम्' इति विकल्पाद् रुक्मिणी रुक्मिण्या
वां हारयतीति प्रयोगः । कर्तृकरणादिति । कर्तृग्रहणाभावे चक्षुषा पश्यति चक्षयतीत्या-
दावेव स्यान्न तु करिभिरवब्रह्नाति अवकरयतीत्यादौ । लोके इन्द्रियाणामेव करणत्वेन
सुप्रसिद्धत्वात्, अतस्तत्संग्रहार्थं कर्तृग्रहणमिति मनोरमायां स्थितम् । नव्यास्तु—सावकतमत्वेन
विवक्षितं यत् तत्करणशब्देन गृह्यते, न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव । अन्यथा 'कर्तृकरणयो-
स्वृतीया' इत्यादावपि लोकप्रसिद्धकरणग्रहणप्रसक्त्या वागेन हत इत्यादिरूपं न सिध्येत ।
तथा च कर्तृग्रहणं विनाप्यवकरयतीति रूपसिद्धौ न किञ्चिद्वाचकमिति व्याख्याय कर्तृ-

चित्रोकरणे । आलेख्यकरण इत्यर्थः । कदाचिद्दर्शने । चित्र इत्ययमद्भुतदर्शने णिच् लभते । चित्रयति । अंस १९१८ समाधाते । वट १९१९ विभाजने । लज १९२० प्रकाशने । वटि लजि इत्येके । वण्टयति । लज्जयति । अदन्तेषु पाठवलाददन्तत्वे वृद्धिरित्यन्ये । वण्टापयति । लज्जापयति । शाकटायनस्तु कथादीनां सर्वेषां पुकमाह । तन्मते कथापयति गणापयति इत्यादि । मिश्र १९२१ सम्पर्के । संग्राम १९२२ युद्धे । अयमनुदात्तेत्, अकारप्रश्लेपात् । अससङ्ग्रामत । स्तोम १९२३ श्लाघायाम् । अनुस्तोमत् । छिद्र १९२४ कर्णभेदने । करणभेदन इत्यन्ये । कर्ण इति धात्वन्तरमित्यन्ये । अन्व १९२५ दृष्ट्युपवाते । उपसंहार इत्यन्ये । आन्दवत् । वण्ड १९२६ वण्डनिपातने । अङ्क १९२७ पदे लक्षणे च । आञ्चकत् । अङ्ग १९२८ च । आञ्जगत् । सुख १९२९ दुःख १९३० तत्क्रियायाम् । रस १९३१ आस्वादनस्तेहनयोः । व्यय १९३२ वित्त-

कदाचिद्दर्शने इति । चित्रेत्यनुवर्तते, तदाह चित्र इत्ययमिति । कदाचिद्दर्शने इत्यस्य विवरणम्—अद्भुतदर्शने इति । चित्र चित्रोकरणकदाचिद्दर्शनयोरित्येव सुवचम् । वटि लटि इत्येके इति । ननु कथादावनयोः पाठो व्यर्थः । इदितोरनयोः टकारजकारान्तयोरदन्तत्वस्याप्रसक्तेः फलभावाच्चेत्यत आह अदन्तेष्विति । अदन्तेषु पाठवलाद् वण्ट लज्जेति कदाचिददन्तत्वमप्यनयोर्विज्ञायते । अदन्तत्वस्य च फलाभावादतो लोपं बाधित्वा 'अचो ण्णिति' इति वृद्धो 'अतिंही-' इति पुगित्यर्थः, फलितमाह वण्टापयतीति । शाकटायनस्त्विति । ऋपिविशेषोऽयम् । संग्राम युद्धे । गणसूत्रमिदम् । युद्धवाचि संग्रामेति प्रातिपदिकं करात्यर्थे णिच् लभत इत्यर्थः । वनु 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्येव सिद्धे किमर्थमिदमित्यत आह अनुदात्तेदिति । एतदात्मनेपदार्थमिति भावः । ननु संग्रामशब्दस्य प्रातिपदिकस्य अकारान्तत्वात् कथमनुदात्तेत्वमित्यत आह अकारप्रश्लेपादिति । संग्रामशब्दादनुदात्तानुनासिकं पररूपेण प्रशिष्य निर्देशादिति भावः । अससंग्रामतेति । लुङि चङि संग्रामशब्दस्य ण्यन्तस्य अङ्गत्वात् ततः प्रागङिति भावः । एतच्च भृशादिसूत्रे कैयटे स्पष्टम् । अग्लोपित्वान्नोपधाह्रस्वः । सुख दुःख तत्क्रियायाम् । सुखानुकूले दुःखानुकूले च व्यापारे इत्यर्थः । सुख दुःखेति प्रातिपदिकाभ्यां तत्करोतीत्यर्थे णिच् स्यादिति यावत् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्येव

करणादित्यत्र समाहारद्वन्द्वं मत्वा देवदत्तेन पाचयति देवदत्तयतीत्युदाजहुः । कदाचिद्दर्शने । चित्रकरणकदाचिद्दर्शनयोरिति सुवचम् । अदन्तेषु पाठवलादिति । अदन्तस्य फलान्तराभावादतोलोपं बाधित्वा वृद्धिरित्यर्थः । संग्राम । संग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिकं करोत्यर्थे णिच् लभते । अनुदात्तेदिति । एतच्च 'भृशादिभ्यो भुवि-' इति सूत्रे कैयटेनोक्तम् । अकारप्रश्लेपादिति । तेन प्रशिष्टस्येत्संज्ञा प्रकृत्यकारस्य तु इष्टवदिति टिलोपः । तथा च अग्लोपादससंग्रामतेत्यत्र नोपधाह्रस्वः । सुख दुःख । तच्छब्देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थो परामृश्येते । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे—' इत्येव सिद्धे अनयोः पाठः सोपसर्गादिप्रत्ययार्थ इत्येके । सुख-

संमुत्सर्गे । अवध्ययत् । रूप १९३३ रूपक्रियायाम् । रूपस्य दर्शनं करणं वा रूपक्रिया । छेद १९३४ द्वैधीकरणे । अचिच्छेदत् । छद १९३५ अवधारणे इत्येके । छदयति । लाम १९३६ प्रेरणे । व्रण १९३७ गात्रविचूर्णने । वर्ण १९३८ वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु । वर्णक्रिया वर्णकरणम् । सुवर्णं वर्णयति । कथां वर्णयति । विस्तृणातोऽत्यर्थः । हरिं वर्णयति । स्तोतौत्यर्थः । 'बहुलमेतन्निदर्शम्' (ग० सू० २०८) । अदन्तवानुनिदर्शनमित्यर्थः । बाहुलकादन्येऽपि बोध्याः । तद्यथा—पर्ण १९३९ हस्तिभावे । अपपर्णत् । विष्क १९४० दर्शने । क्षिप १९४१ प्रेरणे । वस १९४२ निवासे । तुत्य १९४३ आवरणे । एवमान्दोलयति । प्रेङ्खोलयति । विडम्बयति । अवधीरयति इत्यादि । अन्ये तु दशगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः । तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः । अपरे तु नवगणीपाठो बहुलम् इत्याहुः । तेनापठितेभ्योऽपि क्वचित्सत्त्वार्थे णिच् । 'रामो राज्यमचोकरत्' इति यथेत्याहुः । चुरादिभ्य एव बहुलं णिजित्यर्थ इत्यन्ये । सर्वे पक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः । 'णिङङ्गान्निरसने' (ग० सू० २०९) । अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसनेऽर्थे णिङ् स्यात् । हस्तौ निरस्यति । हस्तयते । पादयते । 'श्वेताश्वाश्चतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च' (ग० सू० २१०) । श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वदयो लुप्यन्ते, णिङ् च धात्वर्थे । श्वेताश्वमाचष्टे तेनातिक्वामिति वा,

आभ्यां णिजित्याहुः । बहुलमेतन्निदर्शनम् । गणपूत्रमिदम् । एतेषां कथादीनाम् अदन्तानां निदर्शनं पाठ इत्यर्थः, तदाह अदन्तेति । बहुलग्रहणस्य फलमाह बाहुलकादिति । अपपर्णादिति । अगलोपित्वान्न सत्त्वत्वमिति भावः । क्षिप प्रेरणा । क्षिपयति । अगलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः । एवमग्रेऽपि । वस निवासे । वसयति । अदन्तत्वान्नोपधावृद्धिः । आन्दोलयतीत्यादौ अदन्तत्वेन अगलोपित्वान्नोपधाह्रस्वः । तदेवं बहुलमेतन्निदर्शनम् इत्यस्य कयाद्यदन्तविषयत्वमुक्त्वा मतान्तरमाह अन्ये त्विति । भ्वादिः, अदादिः, जुहोत्यादिः, दिवादिः, स्वादिः, तुदादिः, रुधादिः, तनादिः, क्रयादिः, चुरादिरिति दशगणो, तद्वहिर्भूता अपि सौत्राः जुप्रभृतयः, लौकिकाः प्रेङ्खालादयः, वैदिकाः 'तद्रथांसि रात्रिभिरसुभन्' इत्यादौ सुमादयश्च संगृहीता भवन्तीत्यर्थः । मतान्तरमाह अपरे त्विति । चुरादिभिन्ना उदाहृता येनव गणाः तेभ्योऽपि क्वचित् स्वार्थे णिच् बहुलग्रहणादस्मात्त्वमिति इत्यर्थः । मतान्तरमाह चुरादिभ्य एवेति । वस्तुतस्तु भूवादिसूत्रे पाठेन धातुसंज्ञेति भाष्यप्रतीकमुपादाय स पाठो नोपलक्ष्यार्थः, किंतु इयत्ताप्रतिपादनार्थ इति कैयट आह । एवं च बहुलमेतन्निदर्शनम् इति गणसूत्रमनार्थमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । णिङङ्गान्निरसने इति । गणपूत्रम् । स्पष्टम् । णिजित्यमात्मनेपदम् । श्वेताश्वाश्चतरगालोडिताह्वरकाणामश्वतरेतकलोपश्च । इदमपि गणसूत्रम् । श्वेताश्वादीनामिति । श्वेताश्व अश्वतर गालोडित आह्वरक एषामित्यर्थः । अश्वादय इति । श्वेताश्वशब्दे अश्वशब्दः, अश्वतरशब्दे तरशब्दः, दुःखाभ्यां तत्क्रियायामेव णिच् स्यान्न त्वाचष्ट इत्यस्मिन्नर्थे इत्येतदर्थः पाठ इत्यन्ये ।

श्वेतयते । अश्वतरमाचष्टे, अश्वयते । गालोडितं वाचां विमर्शः, तत्करोति गालो-
डयते । आह्वरयते । केचित्तु णिचमेवानुवर्तयन्ति । तन्मते परस्मैपदमपि ।
'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धम्' (ग० सू० २११) । णिजन्तादेव बहुवचना-
दात्मनेपदमस्तु । मास्तु 'पुच्छभाण्ड-' (सू० २६७६) इति णिङ्विधिः ।
सिद्धशब्दो ग्रन्थान्ते मङ्गलार्थः ।

इति तिङन्ते चुरादिप्रकरणम् ।

गालोडितशब्दे इतशब्दः, आह्वरकशब्दे कशब्दश्च लुप्यन्ते इत्यर्थः । णिङ् चेति । चकार-
लभ्यमिदम् । धात्वर्थे इति । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' इत्यतस्तदनुवर्तते । निरसन इति
निवृत्तमिति भावः । विमर्श इति । विवेचनमित्यर्थः । केचित्त्वति । श्वेताश्वेत्यादिसूत्रे
णिचमेवानुवर्तयन्ति न तु णिङ्मित्यर्थः णिच्णिङोः फलभेदं दर्शयति । तन्मते इति ।
पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव सिद्धमिति । धातुपाठं रचयितुर्भीमसेनस्य वाक्यमिद-
मित्याहुः 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे-' इति णिचि सिद्धे 'पुच्छभाण्डचीवराणिङ्' इति न कर्तव्य-
मित्यर्थः । ननु नित्यात्मनेपदार्थं 'पुच्छभाण्ड-' इति णिङ्विधिरावश्यक इत्यत आह
णिजन्तादेव बहुलवचनादिति । 'बहुलमेतन्निदर्शनम्' इति बहुलग्रहणादित्यर्थः । ननु
'पुच्छादिषु धात्वर्थे इत्येव णिजित्येव सिद्धे सिद्धशब्दो व्यर्थ इत्यत आह सिद्धशब्द इति ।
धातुपाठात्मकग्रन्थसमाप्तौ सिद्धशब्दप्रयोगो मङ्गलार्थ इत्यर्थः । पस्पशाह्निकभाष्ये 'हि सिद्धे
शब्दार्थसंबन्धे' इति वार्तिके ग्रन्थस्यादिमवार्तिकव्याख्यावसरे सिद्धशब्दोपादानं मङ्गलार्थमि-
त्युक्तम् । 'मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रयन्ते' इति भूवाद-
सूत्रस्यभाष्याद् ग्रन्थान्तेऽपि मङ्गलस्य कर्तव्यतासिद्धिः ।

इति श्रीवासुदेवदोक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां चुरादिनिरूपणं समाप्तम् ।

पुच्छादिविति । भीमसेनस्य वाक्यम् । ग्रन्थान्त इति । सू सत्तायामित्यादि-
धातुपाठस्यान्त इत्यर्थः ।

इति तत्त्वबोधिनीयां चुरादिप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते णिप्रकरणम् ॥ ५३ ॥

२५७५ तत्प्रयोजको हेतुश्च । (१—४—५५) कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात् । २५७६ हेतुमति च । (३—१—२६) प्रयोजकव्यापारे प्रेषणादौ वाच्ये धातोर्णिच्स्यात् । भवन्तं प्रेरयति भावयति । 'णिच्श्च'

अथ 'हेतुमति च' इति णिज्विधि वक्ष्यन् हेतुसंज्ञाग्राह तत्प्रयोजको हेतुश्च । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता तच्छब्देन परामृश्यते । तस्य कर्तुः प्रयोजकः, प्रवर्तयिता तत्प्रयोजकः, तदाह कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञ इति । चकारः पूर्वसूत्रोपात्तां कर्तृसंज्ञां समुच्चिनोति, तदाह कर्तृसंज्ञश्चेति । देवदत्तः पचति, तं प्रेरयति यज्ञदत्त इत्यत्र देवदत्तस्यैव पाकानुकूलव्यापारात्मकपचधात्वर्थाश्रयत्वरूपकर्तृत्वसत्त्वात् प्रयोजकस्य तदभावाद्दिह कर्तृसंज्ञाविधिः । प्रयोजकस्य प्रयोज्यकर्त्रा अन्यथासिद्धत्वाद्धेतुत्वाप्राप्तौ हेतुसंज्ञाविधिः । हेतुमति च । 'सत्यापपाश—' इत्यतो णिजित्यनुवर्तते । हेतुः प्रयोजक आधारतया अस्यास्तीति हेतुमान्-प्रयोजकनिष्ठः प्रेषणादिव्यापारः, तस्मिन् वाच्ये णिच्स्यादित्यर्थः । 'धातोरेकाचो हलादेः—' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते, तदाह प्रयोजकव्यापार इति । प्रेषणादावित्यादिशब्देन अध्येषणानुमत्युपदेशानां ग्रहणम् । तत्र भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणम् आज्ञेत्यर्थः । समानस्याधिकस्य च सख्याचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणा । अनुमतिः राजादेः संमतिः ज्वरितस्य कषायपाने हितावबोधनेन प्रवर्तना उपदेशः । हननाद्भोत्या पलायमानस्य निरोधाचरणमपि प्रयोजकव्यापारः प्रयोजकनिष्ठप्रवर्तनायां णिजिति फलितम् । एते तु विशेषाः प्रकरणादिना अवगम्यन्ते । कुलालो घटं करोतीत्यत्र तु न णिच् प्रयोज्यप्रयोजकोभयसमभिव्याहार एव तत्प्रवृत्तितित्यन्यत्र विस्तरः । भवन्तमिति । देवदत्तो यज्वा भवति । तं प्रेरयति याजक इत्याद्यर्थे

तत्प्रयोजको हेतुश्च । तच्छब्देन 'स्वतन्त्रः कर्ता' इति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः तद्व्यापारानुकूलव्यापारवानित्यर्थः । चकार एकसंज्ञाधिकार-बाधनार्थस्तदाह हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति । हेतुसंज्ञायाः प्रयोजनं 'भीष्मोर्हेतुभये' 'भियो हेतुभये पुक्' इत्यादौ प्रयोजकस्य हेतुत्वेन व्यवहारः । कर्तृसंज्ञायास्तु 'लः कर्मणि च भावे च—' इति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः । हेतुमति च । स्वनिष्ठाधारतानिरूपिता-धेयतासंबन्धेन हेतुर्यत्रास्ति स हेतुमान्व्यापारः, तस्मिन्वाच्ये णिजित्याहुः । प्रयोजकव्यापार इति । प्रयोजकश्चेतनसाधारण्येन विवक्षितः । स च क्वचित्सिद्धः क्वचित्फलरूपः देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ । सिद्धः । भिक्षा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरूपः । प्रेषणादाविति । भृत्यादेर्निकृष्टस्य प्रवर्तना प्रेषणा । आज्ञेत्यर्थः । आदिशब्देनाध्येषणानु-मत्यादीनामुपादानम् । समानस्याधिकस्य वा ऋत्विगाचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणम्, प्रार्थनेत्यर्थः । अनुमतिस्तु राजादेः संमतिः, तां विना यागादिक्रिया न निष्पद्यत इत्यनुमतिमात्रेण राजादिः प्रयोजकः । अनुमत्यादीत्यादिशब्दे

(सू० २५६४) इति कर्तृगे फले आत्मनेपदम् । भावयते । भावयांवभूव २५७७
ओः पुयण्ज्यपरे । (७-४-८०) सनि परे यदङ्गं तदवयवाभ्यासोकारस्येत्वं
स्यात्पवर्गयण्जकारेण्ववर्णपरेषु परतः । अवीभवत् । अपीपवत् । मूङ् । अमीम-

भूवात्त्वर्थस्य भवनस्य मुख्यकर्ता यज्वा, तस्य यज्वभवने प्रवर्तयिता याजकादिः प्रयोजकः,
तन्निष्ठायां प्रेरणायां भूवातोर्णिच् वृद्धयावादेशौ, भावीति णिजन्तम् । तस्माद्भवानानुकूल-
व्यापारार्थकाद् लटि भावयतीति रूपम् । भवन्तं प्रेरयतीति फलितोऽर्थः । भावयांवभूवेति ।
कर्तृगामिन्यपि क्रियाफले भूवातोर्नात्मनेपदित्वाद् अनुप्रयुज्यमानादपि नात्मनेपदमिति भावः ।
ओःपुयण् । उ इत्यस्य ओरिति पठौ । पुयण्जि इति छेदः । पुश्च यण् च ज् चेति समाहार-
द्वन्द्वात्सप्तमी । अः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । 'सन्त्यतः' इत्यस्मात्सनीत्यनुवर्तते । अङ्गस्ये-
त्यधिकृतम् । 'अत्र लोपः-' इत्यस्मादभ्यासस्येति, 'भृनामित्' इत्यस्मादिदिति चानुवर्तते,
तदाह सनि परे इत्यादिना । अवीभवदिति । भू इ अत् इति स्थिते द्वित्वे
कार्येणौ अच आदेशस्य निषेधाद् वृद्धयावादेशाभ्यां प्रागेव भू इत्यस्य द्वित्वे उत्तर-
खण्डस्य वृद्धयावादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे अभ्यासे अकाराभावेन 'सन्त्यतः' इत्य-
स्याप्रवृत्त्या सन्वत्वादानेन इत्वे दीर्घं इति भावः । अपीपवदिति । पूङ्धातो रूपम्

नात्रोपदेशानुग्रहयोरुपदानम् । ज्वरितः कपायं पिबेदित्युपदेशमात्रेण वैद्यादिः प्रयोजकः ॥
यस्तु केनचिद्धनुमिष्टं पलायमानं निरुणद्धि सोऽपि हन्तुरनुग्राहकत्वेन प्रयोजकः । सर्वेऽप्येते
विशेषाः कथं णिच्प्रत्ययगम्या इति चेत् । अत्राहुः—सर्वानुगतं प्रवर्तनासामान्यं णिचोऽर्थः,
विशेषास्त्वर्थप्रकरणादिगम्या इति । नन्वेवं णिचो लोडादीनां च पर्यायता स्यात्ततश्च इदानीं
पृच्छतु भवानिति वक्तव्ये प्रच्छयतीति णिजपि प्रयुज्यतेति चेत् । मैवम् । कर्तुः प्रयोजको
हि हेतुः प्रैपविषयो यः संबोध्यो देवदत्तादिः स तु नाद्यापि प्रश्नकर्तृत्वेनावधारितः । तथा
च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिता या । प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः सा णिजर्थस्तदनुपहिता प्रयोजकप्रवृत्तिस्तु
लोडर्थ इत्युभयोर्भेदः । उक्तं च—'द्रव्यमात्रस्य तु प्रैपे पृच्छादेर्लोङ् विधीयते । सक्रियस्य
प्रयोगस्तु यदा स विषयो णिचः' इति । अस्यार्थः—कर्तृत्वेनानवधारितस्य देवदत्तादेस्तु
प्रैपे प्रच्छ जीप्सायामित्यादेर्लोङ् भवति । प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिस्तु यदा
सा णिचो विषय इति । किं च प्रयोजकनिष्ठा प्रयुक्तिर्लोडर्थः, प्रयोजकप्रयोजककर्तृका
तु णिजर्थः । पच देवदत्तेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः । पाचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः, पाच-
यामीत्यादौ तु वक्तेति दिक् । ओः पुयण्जि । पुयण्जीति समाहारद्वन्द्वात्सप्तम्येक-
वचनम् । अपर इति बहुव्रीहिः । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनु-
वर्तते । 'भृनामित्' इत्यत इदग्रहणं 'सन्त्यतः' सनीति च । अङ्गस्येति तु
अधिक्रियत एव, तदेतदभिप्रेत्याह सनि पर यदङ्गमित्यादि । अपरे किम्, बुभू-
पति । पवर्गयण्जीति किम्, ऊर्णुनविपति । अवीभवदित्यादि । भू सत्तायाम् ।
पूङ् पवने । मूङ् ववने । यु मिश्रणादौ । रु शब्दे । लूब् छेदने । जु गतौ ।
सौत्रोऽयं वातुः 'जुचंक्रम्य-' इत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं वृद्धयावा-

वत् । अयीयवत् । अरीरवत् । अलीलवत् । अजीजवत् । २५७८ स्रवति-
शृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा । (७—४—८१) एषामभ्या-
सोकारस्य इत्वं वा स्यात्सन्धिवर्णपरे धात्वक्षरे परे । असिस्रवत्, असुस्रवत् ।
'नाऽग्लोपि-' (सू० २५७२) इति ह्रस्वनिषेधः । अशशासत् । अडुढौकत् ।
अचीचकासत् । मतान्तरे अचचकासत् । अग्लोपि इति सुव्धातुप्रकरणे उदा-

मूडित्यस्माद्धातोर्मीमवदिति रूपमित्यर्थः । अयीयवदिति । युधातो रूपम् । अरीरव-
दिति । रधातो रूपम् । अलीलवदिति । लूवधातो रूपम् । अजीजवदिति । जुः सौत्रो
धातुः जुचङ् क्रम्येत्यत्र निर्दिष्टः । ननु भू भू इति द्वित्वोत्तरं वृद्धयावादेशयोः कृतयोः उपधा-
ह्रस्वे तस्य स्थानिवत्त्वेन लघुपरत्वाभावात् सन्वत्त्वाप्रसक्त्या कथमिहाभ्यासोवर्णस्य इत्त्व-
मिति चेद् न, आरम्भसामर्थ्यादेव स्थानिवत्त्वाप्रवृत्तेरित्यलम् । स्रवतिशृणोति । अपर
इत्यनुवर्तते, न तु पुयण्जि इति, पवर्गजकारयोर संभवात् स्रवत्यादौ यणः सत्त्वेऽप्यव्यभिचारात्,
तदाह अवर्णपरे धात्वक्षरे इति । अक्षरशब्दो वर्णपरः । असिस्रवत्, असुस्रवदिति ।
द्विह्रस्ववधानेन लघुपरत्वाभावात् सन्वत्त्वमिति भावः । अशिश्रवत्, अशुश्रवत् । अदिद्रवत्,
अदुद्रवत् । अपिप्रवत्, अपुप्रवत् । अपिप्लवत्, अपुप्लवत् । अचिच्यवत्, अचुच्यवत् । अय
शामुधातोर्शशासदित्यत्राह नाग्लोपीति । अडुढौकदिति । ढौकृ गतावित्यस्य ऋदित्वा-
दिति भावः । अचीचकासदिति । चकास्र दीप्तौ । ऋदित्वान्नोपधाह्रस्वः । चङ् परे णौ
यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षे सन्वत्त्वम् अभ्यासदीर्घश्चेति भावः । मतान्तरे
त्विति । अङ्गं यत्र द्विरुच्यते इति मते चङ् परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्गस्य अभ्यास इति
मते चेत्यर्थः । अग्लोपीतीति । अग्लोपिन उपधाह्रस्वनिषेधे मा भवानूननदिति उदाहृतम् ।
अतितिरायदित्याद्युदाहरणन्तरं सुव्धानुनिरूपणे वक्ष्यते इत्यर्थः । ननु 'चुर स्तये' इत्यस्मा-
त्स्वार्थे णिच् उपधागुणे चोरि इति रूपम् । तस्माद्धेतुमण्यौ प्रथमस्य णेलोपि सति चोरि
इत्येव हेतुमण्यन्तम् । तस्माल्लटि तिपि शपि गुणे अयादेशे चोरयतीत्येव रूपमिष्यते ।
तन्नोपपद्यते, हेतुमण्यौ परे प्रथमस्य णेलोपं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धौ आयादेशे

देशौ भवतस्ततः कृतस्य 'णौ चङि-' ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावेन लघुपरत्वाभावात्सन्वद्भावा-
प्रवृत्त्याऽग्रीभवदित्यादावभ्यासोवर्णस्येत्वं दुर्लभमिति चेत् । अत्राहुः— आरम्भसामर्थ्यादेव न
स्थानिवत्त्वमिति । स्रवतिशृणोति । अपर इत्यनुवर्तते न तु पुयण्जीति, पवर्गजकारयोर-
संभवाद्यणः संभवेऽप्यव्यभिचारात्तदाह अवर्णपरे धात्वक्षरे इति । अक्षरशब्दोऽत्र वर्णपरः ।
अवर्णपरे किम् शुश्रूपयति । शृणोत्यादेरुदाहरणं तु अशिश्रवत्, अशुश्रवत् । अदिद्रवत् ।
अदुद्रवत् । अपिप्रवत्, अपुप्रवत् । अचिच्यवत्, अचुच्यवत् । अडुढौकदिति । ढौकृ गतौ ।
चङ् परे णौ यदङ्गं तस्य योऽभ्यासो लघुपर इति पक्षाश्रयेणाह अचीचकासदिति ।
मतान्तर इति । 'अङ्गं यत्र द्विरुच्यते' इति मते चङ् परे णौ यल्लघु तत्परो योऽङ्ग-
स्याभ्यास इति मते चेत्यर्थः । सुव्धातुप्रकरणे इति । अतितिरायत् । असस-

हरिष्यते । ण्यन्ताणिचि पूर्वविप्रतिषेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिं वाधित्वा णिलोपः । चोरयति । 'णौ चङि-' (सू० २३१४) इति ह्रस्वः । 'दीर्घो लघोः' (सू० २३१८) । न चाग्लोपित्वाद् द्वयोरप्यसंभवः, ण्याकृतिनिर्देशात् । अचूचुरत् । २५७९ णौ च संश्रद्धोः । (६—१—३१) सन्परे चङ्परे च णौ श्रव्यतेः संप्रसारणं वा स्यात् 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' (प० १२९)

चोराय् इ इत्यस्माह्लटि चोराययतीत्यापत्तेरित्यत आह ण्यन्ताणिचितीति । ण्यन्ताणिचिवृद्धिं वाधित्वा णिलोप इत्यन्वयः । कुत इत्यत आह पूर्वविप्रतिषेधादिति । 'ण्यल्लोपावियङ्गुणवृद्धिर्दोर्ध्वः पूर्वविप्रतिषेवेन' इति वार्तिकेनेति भावः । अपवादत्वाद्देति । 'कमु कान्तौ' इति घातौ द्विधा प्रपञ्चितत्वादिति भावः । अथ ण्यन्ताणौ प्रथमस्य णेलोपे चोरि इत्यस्माह्लुङि चङि अचोर् इ अ त् इति स्थिते प्रक्रियां दर्शयति णौ चङीति ह्रस्व इति । ततो हेतुमण्येलोपे चुर इत्यस्य द्वित्वे सन्वद्भावविषयत्वादाह दीर्घो लघोरिति । यथा च अचूचुरदिति सिद्धम् । ननु उपवाह्रस्वः अभ्यासदीर्घश्चेति द्वयमपि चङ्परे णौ विहितम् । तदुभयमप्यत्र प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य प्रथमणिचमादाय न संभवति, तस्य द्वितीयणिचा व्यवहितत्वेन चङ्परकत्वाभावात् । नापि द्वितीयणिचमादाय तदुभयसंभवः, द्वितीयणिचप्रकृतेः प्रथमण्यन्तस्य णिलोपमादाय अग्लोपित्वादित्याशङ्क्य परिहरति न चेति । अग्लोपित्वाद् द्वयोरपि उपवाह्रस्वाभ्यासदीर्घयोरसंभवो न शङ्क्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह ण्याकृतिनिर्देशादिति । चङ्परे णावित्यत्र णावित्यस्य चङ्परकणित्वजात्याश्रयैकानेकणिज्यक्तिपरकत्वं विवक्षितम् । तथा च णिद्वयस्य चङ्परकत्वाभावेऽपि णित्वस्य चङ्परकत्वमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति प्रवृत्तिरिति भावः । अत्र जातिनिर्देशः अयुक्त इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । दु ओ श्वि गतिवृद्धयोः अस्माद्धेतुमणौ वृद्ध्यायादेशयोः श्वायीत्यस्माद् लडादौ श्वाययतीति रूपम् । लुङि चङि अश्वि इ अत् इति स्थिते विशेषमाह णौ च संश्रद्धोः । 'विभाषा श्वेः' इति सूत्रमनुवर्तते । 'व्यङ्गः संप्रसारणम्' इत्यतः संप्रसारणमिति च, तदाह सन्परे इत्यादिना । नन्वन्तरङ्गत्वात् संप्रसारणात्पूर्वं वृद्ध्यायादेशयोः कृतयोः पश्चात् संप्रसारणे पूर्वरूपे अशीशवदिति स्यात्, अशू-शवदिति न स्यात्, इत्यत आह संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवदिति । इदं वचनं 'लिट्यभ्यासस्य-' इति सूत्रभाष्ये स्थितम् । एवं च अश्वि इ अत् इत्यत्र ध्रायत् । अश्विविष्वद्रायत् । अदिदेवद्रायत् । इत्याद्युदाहरिष्यत् इत्यर्थः । वृद्धिं वाधित्वेति । 'ण्यल्लोपावियङ्—' इत्यादिवचनाणिग्लोपांशप्रत्याख्यानपक्षेऽपवादत्वाद्देत्यर्थः । असंभव इति । तथा च अचुचोरदित्येव रूपमिति भावः । ण्याकृतिनिर्देशादिति । चङ्परे णावित्यत्र चङ्परे णित्वे इत्यर्थः । तेन णिद्वये सत्यपि णित्वं चङ्परमस्तीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति संभव इति भावः । एतेन अवीवदद्वीणां परिवादकेनेत्यादौ सन्वद्भावो व्याख्यातस्तत्रापीत्यमेव, पूर्वपक्षसिद्धान्तयोस्तुल्यत्वात् । णौ च । विभाषा श्वेरित्यनुवर्तते । संश्रद्धोरिति णावित्यस्य विशेषणं 'ह्रः संप्र—'

इति वचनात्संप्रसारणं पूर्वरूपम् । अशूशवत् । अलघुत्वान्न दीर्घः । अशिश्चयत् ।
२५८० स्तम्भुसिवुसहां चङि । (८—३—११६) उपसर्गनिमित्त एपां सस्य
पो न स्याच्चङि । अवातस्तम्भत् । पर्यसीपिवत् । न्यसीषहत् । आटिटत् ।
आशिशत् । बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो द्वित्वात्प्रागेव, ओणेऋदित्करणल्लिङ्गात् । मा

वृद्धयादेशाभ्यां प्रागेव वकारस्य संप्रसारणमुकार इति फलितम् । पूर्वरूपमिति । ततश्च
शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य णिचमाश्रित्य वृद्धयावादेशयोरुपधाह्रस्वे सन्त्वविपयत्वाद-
भ्यासदीर्घे फलितमाह अशूशवदिति । संप्रसारणाभात्रपक्षे अशिश्चयदित्यत्र अभ्यासदीर्घमा-
शङ्क्याह अलघुत्वादिति । संयोगपरकत्वादिति भावः । अवपूर्वात्स्तम्भेर्ण्यन्तादवष्टम्भय-
तोत्यादि । 'अवाच्चालम्बनावदूर्ययोः' इति पत्वम् । चङि अवातस्तम्भदित्यत्र पत्वे प्राप्ते
स्तम्भुसिवु । 'उपसर्गनिमित्तस्य प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । 'न रपरस्यपी' त्यतो नेत्यनु-
वर्तते । 'सहं: साडः सः' इत्यतः स इति पष्ठयन्तमनुवर्तते । मूर्धन्य इत्यधिकृतम्, तदाह,
उपसर्गनिमित्त इत्यादि । स्तम्भुः सौत्रो धातुः । 'पिबु तन्तुसन्ताने' 'पह मर्षणे' ।
पर्यसीपिवत्, न्यसीषहदिति । 'परिनिविभ्यः सेव-' इत्युपसर्गनिमित्तं पत्वं न ।
अभ्यासनिमित्तं तु पत्वं भवत्येव । आटिटत् आशिशत् इति । आट् इ अ त्, आश् इ अ
त् इति 'णौ चङि-' इत्युपधाह्रस्वात् प्रागन्तरङ्गत्वात् 'चङि' इति द्वित्वमाशङ्क्याह
बहिरङ्गोऽपीति । उपधाह्रस्वः चङ्परण्यपेक्षत्वाद् बहिरङ्गः । द्वित्वं तु चङ्मात्रापेक्ष-
त्वादन्तरङ्गम् । अथापि द्वित्वात् प्रागेव उपधाह्रस्व इत्यर्थः । कुत इत्यत आह ओणेरेति ।
'ओणु अपनयने' इति धातोः ऋदित्करणम् औणिणदित्यत्र 'नाग्लोपि-' इति उपधाह्रस्वप्रति-
षेधार्थम् । यदि तु उपधाह्रस्वात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वाद् द्वित्वं स्यात् तदा ओण् इ अ त् इत्यत्र
'अजादेद्वितीयस्य' इति णि इत्यस्य णिचा सह द्वित्वे सति पश्चादोकारस्य चङ्परे णौ
उपधात्वाभावादेव ह्रस्वस्याप्रसक्तत्वाद् ऋदित्करणं व्यर्थं स्यात् । द्वित्वात्प्रागेव उपधाह्रस्व,
इत्यभ्युपगमे तु ओणू इ अत् इत्यस्यामवस्थायां प्राप्तस्य ह्रस्वस्य निषेधार्थमृदित्करणमर्थवत् ।
अतः बहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वो विद्वत्त्वात् प्रागेवेति विज्ञायत इत्यर्थः । तनु आटिटत् आशिशत्
इत्यत्र द्वित्वप्रवृत्त्यनन्तरमुपधाह्रस्वस्याभावेऽपि 'आटश्च' इति वृद्धौ आटिटत् आशि-

इत्यतः संप्रसारणमनुवर्तते एवेत्याह सन्परे चङ्पर इति । वचनादिति । इयं च
परिभाषा 'लिट्त्वभ्यासस्योभयेपाम्' इत्यत्र वच्यादीनां ग्रह्यादीनामनुवृत्त्यैवैष्टिसिद्धावुभयेपांग्रहण-
सामर्थ्याल्लभ्यते । अन्यथा वन्नश्चेत्यत्र हलादिःशेषे कृते वस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः । स्तम्भु-
सिवु । स्तम्भुः सौत्रः । पिबु तन्तुसन्ताने । पह मर्षणे । स्तम्भतेः 'स्तम्भेः' इत्यनेन प्राप्तिर-
न्ययोस्तु 'परिनिविभ्यः-' इत्यनेनेति विवेकः । आटिटत् । आशिशदिति । णिचा सह
द्वित्वात्सन्वद्भावो नेति तद्विषये विहितो यो 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः स न प्रवर्तते ऋदित्करणा-
ल्लिङ्गादिति । यदि पूर्वं द्विवचनं भवेत्तदा णिशब्दस्य द्वित्वे सत्युपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रति-

भवानिदिवत् । एजादावेववातौ विधानान्न वृद्धिः, मा भवान्प्रेदिवत् ।
'नन्दाः—' (सू० २४४६) इति नदराणां न द्वित्वम् । औन्दिवत् । आङ्ङिडत् ।
आचिचत् । उब्ज आर्जवे । उपदेशे दकारोपबोध्यम् । 'भुज्युब्जौ पाण्युपता-

शत् इति सिध्यत्येवेति किमनेन ज्ञापनेनेत्यत आह मा भवानिदिधदिति । एष् इ अ
त् इति स्थिते पूर्वं द्वित्वप्रवृत्तौ वि इत्यस्य द्वित्वे पश्चादेकारस्य ह्रस्वो न स्यात् । द्वित्वा-
त्प्रागेव उपवाह्रस्वे तु इष् इ अ त् इति स्थिते वि इत्यस्य द्वित्वे माङ्योगादाडभावे इदिव-
दिति इष्टं सिध्यतीत्यर्थः । ननु मा भवान् प्रेदिवदित्यत्र प्र इदिवदिति स्थिते कृतेऽपि ह्रस्वे
एकदेशविकृतन्यायेन एधधातुत्वाद् 'एत्येधत्पूर्वसु' इति वृद्धिः स्यादित्यत आह एजादावे-
धताविति । अवणदिजाद्योरेत्येधत्प्योरिति व्याख्यातत्वादिति भावः । औन्दिवदिति ।
उब्ज इ अ त् इति स्थिते दि इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । आङ्ङिडदिति । अङ्ङातुर्दोषः
षट्त्वसंपन्नो डकारः । अङ्ङि अ त् इति स्थिते षट्त्वस्यासिद्धत्वेन दकारात्परस्य डि इत्यस्य
द्वित्वमिति भावः । आर्चिचदिति । अर्च् इ अ त् इति स्थिते रेफान् परस्य चि इत्यस्य
द्वित्वमिति भावः । उब्ज आर्जव इति । ननु चङि ञि इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे
औविब्जदिति रूपं स्यात् । औब्जिजदित्येव तु इष्यते, तत्राह उपदेशे दकारोपबोध्य-
मिति । ततश्च 'न न्दाः—' इति दकारस्य द्वित्वनिषेवाद् जि इत्यस्यैव द्वित्वमिति भावः ।
तर्हि दकारः कुतो न श्रूयत इत्यत आह भुज्युब्जाविति । ननु द्वित्वात् प्रागन्तरङ्ग-
त्वाद् दकारस्य वकारादेशे सति 'न न्दाः—' इति निषेधस्य कथमिह प्रवृत्ति-

येधार्थमृदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदुक्तेऽर्थे ज्ञापकमेव । एजादावेधताविति । 'एत्येध-
त्पूर्वसु' इति सूत्रे एजाद्योरेत्येधत्प्योरिति व्याख्यातत्वादिति भावः । न च मा भवान्प्रेदिव-
दित्यत्र 'णौ चङि—' इति ह्रस्वे कृते नायमेवतिरिति वृद्धेः प्रवृत्तौ किमेधतेरेजादिविशेषणेनेति
वाच्यम्, एकदेशविकृतस्यान्यत्वात् । न चैवमपि 'अजादेद्वितीयस्य' इति विशब्दस्थाने
विधिशब्दादेशे सति वस्नसोरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यम्, 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनं
पाष्ठम्' इति भाष्ये सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा इहैव प्रेदिवदित्यत्र णिलोपो न स्यात् । जिघां-
सतीत्यादौ सनः सकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यादिति दिक् । उब्ज आर्जव
इति । अयमुपध्मानीयोपध इति वार्तिककृतोक्तम् । तस्य 'अलां जश् क्षशि' इति जश्चेन
वकारे कृते उब्जिता उब्जितुमिति रूपम् । एतच्चायोगवाहानां शप् पाठस्य फलम् ।
भाष्यकारादयस्तूपध्मानीयोपधपाठे उब्जिजपतीति रूपं न सिध्येत् । यदि 'पूर्वत्रासिद्धीय-
मद्विर्वचने' इत्याश्रित्य वकारोत्तरं द्वित्वं क्रियते, यदि वा अस्यानित्यतामाश्रित्य वकारात्पूर्व-
मेवोपध्मानीयस्य द्वित्वमुभयथापि इष्टरूपासिद्धिः, आद्ये उब्जिजपति, द्वितीये तूपध्मानीय-
स्याच्त्वात्तदादेः 'अजादेद्वितीयस्य' इति द्वित्वे हलादिशेषे द्वितीयोपध्मानीयस्य जश्चेन
वकारे पश्चात्प्रथमस्यापि तथैव वकारे उब्जिजपतीत्यापत्तेः । ततश्चेष्टसिद्धये
द्वारोपबोध्यं स्वीकार्यः । भुज्युब्जाविति निपातनादुपवाहदकारस्य वो
भवतीति वाक्यं कल्प्यते, तच्च 'स्तोः श्चुना श्चुः' इत्यस्याग्रे । तदय-

पयोः' (सू० २८७७) इति सूत्रे निपातादस्य वः । स चान्तरङ्गोऽपि द्वित्वविषये 'न न्द्राः—' (सू० २४४६) इति निषेधाजिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते । न तु ततः प्राक्, दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । औब्जिजत् । अजादेरित्येव । नेह—

रित्यत आह स चेति । ननु द्रु गतौ द्रावयति चङि द्रु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः उपधाह्रस्वे 'स्रवति शृणोति—' इत्यभ्यासस्य इत्वे अदिद्रवदिति इष्यते । तन्नोपपद्यते, 'न न्द्राः—' इति दकारस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह अजादेरित्येवेति । 'न न्द्राः—' इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तत एवेत्यर्थः । आदिभूतादच इति व्याख्यातं प्राक् । ततश्च । आदिभूतादचः परा नदरा द्विर्न भवन्तीति फलितम् । नेहेति । प्रकृते आदिभूतादचः परत्वाभावान्न दकारद्वित्वनिषेध इत्यर्थः । अदिद्रपदिति पाठे द्राधातोर्णिचि पुकि द्रापि इत्यस्माद्रूपम् । ननु लावस्थायामडिति पक्षे अचः परत्वमस्त्येवेति चेत् 'नु 'न्द्राः—' इत्यत्र 'लिटि धातोः—' इत्यतो धातोर्दित्यनुवर्त्य

मर्थः—इच्छुना योगे उद्जेर्दकारस्य वकार इति । 'अभ्युदगः समुदगः' इत्यत्र तु उब्जिता उब्जितुमित्यत्रेव चवर्गयोगो नास्तीति न वकारः । दकारोपधे चास्मिन्स्वीकृते 'न न्द्राः—' इति निषेधाजिशब्दस्य द्वित्वे ततो वकारे च उब्जिजिपतीति सिध्यति रूपम् । न च 'पूर्वत्रा-सिद्धीयमद्विर्वचने' इति वकारोत्तरं द्विर्वचने सति स्यादेवानिष्टमिति वाच्यम्, द्विर्वचने हि त्रैपादिकं सिद्धं न तु तन्निषेधेऽपि । तथा च निषेधे त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वात् 'न न्द्राः—' इति निषेधः प्रवर्तते । यद्वा तादृशवाक्यमिह न कल्प्यते किं तु 'भुज्युब्जो—' इति निपातनेन दस्य व इति । न चैवं वकारसहितस्य द्वित्वप्रसङ्गः, धातौ दकारोच्चारणसामर्थ्यात् । न चाभ्युदग इत्यादावपि वकारश्रवणप्रसङ्गः, अकुत्वविषय एव वकारनिपातनाभ्युपगमात् । यद्वा अभ्युदग इत्यादि रूपं द्व्युपसर्गादगमेर्दप्रत्यये ज्ञेयम् । उद्जेस्तु घञि अनभिधानात् प्रयोगाभाव इति वदन्ति तदेतद्भाष्यादिमतमभिप्रेत्याह उपदेशे दकारोपध इत्यादि । अजादेरित्येवेति । 'न न्द्राः—' इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते, तेन आदिभूतादचः परा एव नदरा द्विर्नोच्यन्ते, नान्ये इत्यर्थः । ननु लावस्थायामेव अडिति भाष्यकारोक्तपक्षे अदिद्रवदित्यत्र अजादित्वमस्त्येव, न्याय्यश्च प्रथममट्, परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चेति चेत् । अत्राहुः—द्वितीयस्येत्यप्यत्रानुवर्तते तत्सामर्थ्याच्च नित्यं द्वितीयस्येति तदर्थः । तेन लावस्थायामटि कृतेऽपि धातुसंज्ञा-प्रवृत्तिकाले अजादित्वाभावान्नोक्तदोषः । नित्यं द्वितीयस्यैकाच्चा ये नदरास्तेपामेव निषेधात् । न चैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्यैव इष्टसिद्धावजादेरित्यस्यात्रानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यम् । इन्द्रिीयिपतीत्यत्र दकारस्यापि द्वित्वनिषेधापत्तेः । अजादेरित्युक्तौ त्वादिभूतादचः परत्वं दकारस्य नेति सिद्धमिष्टम् । न च अजादेरित्युक्तावपि चन्द्रिीयिपतीत्यत्र दोषः स्यादेव, आद्यवयवस्य ह्रस्वान्नकारस्य द्वित्वनिषेधाप्रसङ्गादिति वाच्यम्, अजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीत्युक्तत्वात् । इह च एकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय अच इत्येवानुवर्त्यताम् । अथवा आदे-रित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु तस्य नावयवपरत्वम्, किन्तु पूर्ववर्तिमात्रपरत्वं शब्दाधिकाराश्रयणादिति ज्ञेयम् । नन्वेवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति ग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति न वक्तव्यमिति

वदिद्वत् । २५८१ रभेरशच्छिटोः । (७-१-६३) रभेर्नुमस्यादचि न तु शच्छिटोः । २५८२ लभेश्च । (७-१-६४) अररम्भत् । अललम्भत् । 'हिरचङि' (सू० २५३१) इति सूत्रे अचङि इत्युक्तेः कुत्वं न । अजीहयत् । 'अत्स्मृदृत्वरप्रयन्नदस्तृस्पशाम्' (सू० २५६६) असस्मरत् ! अददरत् । तपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः । २५८३ विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । (७-४-९६) अस्यासस्यात्त्वं वा स्याच्चङ्परे णौ । अवर्वेष्टत्, अविवेष्टत् । अचचेष्टत्, अचिचेष्टत् । 'भ्राजभास—' (सू० २५६५) इत्यादिना बोधवाहस्वः । अविभ्रजत् । 'काण्यादीनां वेति वक्तव्यम्' (वा० ४६१३) । ण्यन्ताः कणरणभणथणलुपहंताः

वानुसंज्ञाकालिकादादेरचः परा नदराः द्विर्नेति व्याख्यानादित्याहुः । रभेरशच्छिटोः । 'इदितो नुम्वतोः' इत्यतो नुमिति 'रविजभोरचि' इत्यतः अचीति चानुवर्तते, तदा रभेर्नुमित्यादि । लभेश्च । लभेरपि नुम् स्याद् अचि, न तु शच्छिटोरित्यर्थस्य स्पष्टत्वादनुक्तिः । अररम्भ-दिति । नुमि कृते संयोगपरत्वेन अकारस्य लघुत्वाभावान्न सन्वत्त्वमिति भावः । 'हि गतौ वृद्धौ च' इत्यस्माच्चङि अजीहयदित्यत्र 'हिरचङि' इति हकारस्य कुत्वं नेत्याह हेरचङीति । 'अत् स्मृदृत्वर—' इति सूत्रं चुरादौ 'प्रथ प्रख्याने' इति वातौ व्याख्यातम् । असस्मर-दिति । अत्र 'सन्धतः' इतीत्वे प्राप्ते अत्त्वम् । अत एव जापकादनेकहृत्त्ववधानेऽपि लघुपरत्व-मित्युक्तं प्राक् । संयोगपरत्वेन लघुत्वाभावान्नान्यासदीर्घः । अददरदिति । दृ विदारणे इत्यस्य रूपम् । अत्रापि 'सन्धतः' इत्यस्यापवादः अत्त्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घमा-शङ्क्याह तपरत्वसामर्थ्यादिति । अतत्वरत् । अपप्रयत् । अमम्रदत् । अतस्तरत् । अपस्पशत् । विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः । 'अत्र लोपः—' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'अत् स्मृदृत्वर—' इत्यतः अदिति 'सन्वल्लघुनि—' इत्यतः चङ्परे इति । चङ् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः, णादित्याधिकम्, तदाह अभ्यासस्यात्त्वमिति । अविभ्रजदिति । उपवा-हस्वपक्षे लघुपरत्वात् सन्वत्त्वादभ्यासस्य इत्त्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति न, संयोगपरत्वाद-लघुत्वात् । काण्यादीनां वेति । 'णौ चङ्शुपधायाः—' इति ह्रस्व इति शेषः । ण्यन्ताः कणरणेति । 'कण निमीलने, रण शब्दे, भण शब्दे, थण दाने, लुप छेदने, हंठ

भाष्यं विद्ध्यतेति चेत् । मैवम् । यस्मिन्सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति तदाशयात् । न च अजादेरित्येतावत्युक्ते यस्य कस्यचिदेकाचो द्वित्वं स्यादिति वाच्यम्, प्रथमस्यैकाचः पूर्वेष्वेव सिद्धेः पुनरारम्भो द्वितीयस्य द्वित्वार्थमिति सुवचत्वात् । रभेशच्छिटोः । 'रविजभोः—' इत्यतोऽचीति 'इदितः—' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते । अचि किम्, आरब्धम् । अशच्छिटोः किम्, रभते, रेभे । लभेश्च । योगविभागः 'श्राङा यि—' इत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति । काण्यादीनामिति । कण निमीलने । रण शब्दे । भण शब्दे । थण दाने । लुप्ल छेदने । हिठ' विवाधायाम् । पद् ।

काण्वाद्यः पङ् भाष्ये उक्ताः । ह्यायिवाणिलोठिलापयश्चत्वारोऽधिका न्यासे ।
चाणिलोटी इत्यप्यन्यत्र । इत्थं द्वादश । अचीकणत्, अचकाणत् । २५८४
स्वापेश्चङि । (६—१—१८) ण्यन्तस्य स्वपेश्चङि संप्रसारणं स्यात् । असूपुपत् ।
२५८५ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् । (७—३—३७) णौ परे । पुकोऽपवादः ।

विवाधायाम् इति पङ् धातवो ण्यन्ताः काण्वाद्यो भाष्ये पठिता इत्यर्थः । ह्यायीति । 'ह्वेन्
स्पर्धायां शब्दे च' आत्वे युकि च निर्देशः, 'वण शब्दे' दन्त्योष्ठ्यादिः, 'लुट् प्रतीचाते'
टवर्गद्वितीयोपधः 'लप व्यक्तायां वाचि' इति चत्वारो ण्यन्ता भाष्योक्तेभ्योऽधिका न्यासग्रन्थे
पठिता इत्यर्थः । चाणिलोटी इति । 'चण दाने' तालव्यादिः । 'लुट् स्तेये' टवर्गप्रथमान्तो
भ्वादिः । चुरादौ भाषार्थकोऽपि । एतावपि ण्यन्तौ द्वौ भाष्यन्यासग्रन्थाभ्यामन्यत्र क्वचिद्
ग्रन्थे पठितौ इत्यर्थः । इत्थं द्वादशेति । अनेन मतभेदेन काण्वाद्यो द्वादशेत्यर्थः । अची-
कणदिति । उपधाह्रस्वाभावपक्षे रूपम् । अरीरणत्, अरीराणत् । अवीभणत्, अवभाणत् ।
अशिभ्रणत्, अशभ्राणत् । अलूलुपत्, अलुलोपत् । अजीहिठत्, अजिहेठत् । अजुहवत्, अजु-
हावत् । अवीवणत्, अववाणत् । अलूलुठत् अलुलोठद् । लीलपत्, अललापत् । अचीचणत्,
अचचाणत् । अलूलुट् अलुलोट् । स्वापेश्चङि संप्रसारणमिति । व्यङ्गः संप्रसारणमित्य-
तस्तदनुवृत्तेरिति भावः । असूपुपदिति । 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत्' इति वच-
नात्कृते संप्रसारणे द्वित्वं पूर्वरूपं सन्वत्त्वदीर्घौ षत्वमिति भावः । शाच्छासा । शो
तनूकरण, छो छेदने, पो अन्तकर्मणि, ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च, व्येन् संवरणे, एषां कृतात्त्व-
निर्देशः । 'वेन् तन्तुसंताने' 'पा पाने' भ्वादिः । एषां द्वन्द्वात् पष्ठोबहुवचनम् । णौ परे
इति । शेषपूरणमिदम् । आदन्तलक्षणपुकोऽपवादः । युकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः,
कित्वादन्तागमः । अत्र 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य ग्रहणम्' इति वचनात्

ह्वेन् स्पर्धायां शब्दे च । वण शब्दे । लुट् प्रतीचाते । लुप् छेदने । लोपीति णिजन्तनिर्देशः ।
लापयति इति पाठान्तरे लप व्यक्तायां वाचि । केचित्तु लपहेठ इति पठन्ति । न्यासे चत्वारः ।
भ्रण दाने । लुट् स्तेये । भ्वादिः । चुरादौ दण्डकपाठे भाषार्थकोऽपि । अरीरणत्,
अरीराणत् । अवीभणत्, अवभाणत् । अशिभ्रणत्, अशभ्राणत् । अलूलुपत्, अलुलोपत् ।
अजीहिठत्, अजिहेठत् । स्वापेश्चङि । चङि किम्, स्वापयति । असूपुपदिति । इह
संप्रसारणोत्तरं द्वित्वम् । शाच्छासा । शो तनूकरणे । छो छेदने । पोऽन्तकर्मणि । ह्वेन्
स्पर्धायाम् । व्येन् संवरणे । वेन् तन्तुसंताने । पा पाने । 'लुग्विकरणालुग्विकरण—' इति
परिभाषया 'पा रक्षणे' इति नेह गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदं वक्ष्यति । शाययति
अशीशयत् छांययति । अचिच्छयत् । साययति । यसीषयत् । ह्याययति अजुहवत् ।
व्याययति । अविव्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति । अपीप्यत् । इह
शाच्छासादीनां कृतात्वानां निर्देशः पुनः प्राप्तिं ध्वनयितुम् । तत्प्रयोजनं त्वस्मिन्

शाययति । छाययति । साययति । ह्वाययति । व्याययति २५८६ । ह्रः संप्रसारणम् । (६—६—३२) सन्तरे चङ्परे च णौ ह्रः संप्रसारणं स्यात् । अजूहवत्, अजुहावत् । २५८७ लोपः पिवतेरोच्चाभ्यासस्य । (७—४—४) पिवतेरुपधाया लोपः स्याद् अभ्यासस्य इदन्तादेशश्च चङ्परे णौ । अपीप्यत् । 'अर्तिह्री—' (सू० २५७०) इति पुक् । अर्पयति । ह्येपयति । व्लेपयति । रेपयति । यलोपः । क्नोपयति । क्ष्मापयति । स्थापयति । २५८८ तिष्ठतेरित् । (७—४—५)

'पा रक्षणे' इति न गृह्यते । तस्य तु पालयतीति रूपमनुपदमेव वक्ष्यति । शाययतीति । लुङि अशीचयत् । छाययतीति । अचिच्छयत् । साययतीति । असीपयत् । ह्वाययतीति । लुङि तु विशेषो वक्ष्यते व्याययतीति । अविच्ययत् । वाययति । अवीवयत् । पाययति । लुङि तु विशेषो वक्ष्यते । ह्रः संप्रसारणम् । ह्रः कृतात्त्वस्य ह्र इति षष्ठी । 'णौ च संश्रङोः' इत्यनुवृत्तिमभिप्रेत्याह सन्पर इत्यादि । अजूहवदिति । ह्रा इ अ त् इति स्थिते 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवद्' इति वचनात् कृते संप्रसारणे पूर्वरूपे च हु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोरुपधाह्रस्वे सन्त्वदीर्घाविति भावः । अत्र कृते संप्रसारणे पूर्वरूपे च ह्राभावात्तु युक् । पाधातोर्णौ युगागमे पायि इत्यस्माल्लुङि चङि द्वित्वादौ अपीप्य अ त् इति स्थिते लोपः पिवतेः । चङ्परे णाविति । 'णौ चङ्युपधायाः—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अपीप्यदिति । 'नानर्थक्यल्लाङ्ग्यविधिः—' इत्यस्य अनभ्यासविकार इति निषेधादभ्यासान्त्यस्य ईत्त्वम् । इह उपधालोपे कृते अलोपित्वादलघूपवत्त्वा सच्चन्वत्त्वदीर्घयोरप्राप्तावीत्त्वविधिः । अर्तिह्री इति पुगिति । क्रमेणोदाह्रियते इति शेषः । अर्पयतीति । ऋधातोर्दाहरणम् । वृद्धिं वाधित्वा नित्यत्वात् पुक्, गुणः । ह्येपयतीति । 'ह्री लजायाम्' इत्यस्य रूपम् । व्लेपयतीति । व्ली विशरणे इत्यस्य रूपम् । रेपयतीति । रो क्षये इत्यस्योदाहरणम् । 'क्नूयी शब्दे' इत्यस्य क्नोपयतीत्युदाहरिष्यन्नाह यलोप इति । क्नूयीधातोर्णौ पुकि 'लोपो व्योः—' इति यलोप इत्यर्थः । ततः क्नूप् इ इति स्थिते अलघूपधत्वेऽपि पुगन्तत्वाद् गुणः । क्ष्मापयतीति । 'क्ष्मायी विधूनने' अस्माष्णौ पुकि यलापः । आदन्तस्योदाहरति स्थापयतीति । लुङि चङि अतिष्ठप् अ त् स्थिते तिष्ठतेरित् । 'णौ चङ्युपधायाः—' इत्यनुप्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिः । तेन व्यापयति, क्नापयतीत्यादि सिद्धम् । ह्रः संप्र । 'णौ च संश्रङोः' इति वर्तते, तदाह सन्पर इत्यादि । अजूहवत् अजुहावदिति । 'काण्यादीनां वा—' इति ह्रस्वविकल्पः । अपीप्यदिति । उपधालोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात् कृते लोपे स्थानिवद्भावाद्वा पायशब्दस्य द्वित्वे हलादिः शेषे ईकारः । स च अनभ्यासविकार इति निषेधादन्त्यस्यादेशः । इहालोपित्वादलघूपवत्त्वाच्च सन्वदित्वदीर्घयोरप्राप्तावित्वं विधीयते । व्लेपयतीत्यादि । व्ली वरणे । रोङ् क्षये । क्नूयी शब्दे उन्दे च । क्ष्मायी विधूनने । तिष्ठतेरित् । तकारो मन्दप्रयोजनः । क्षिपा निर्देशो यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । अता-

उपधाया इदादेशः स्याच्चङ्परे णौ । अतिष्ठिपत् । २५८६ जिघ्रतेर्वा ।
 (७—४—६) अजिघ्रिपत्, अजिघ्रपत् । 'उर्ऋत्' (सू० २५६७) । अचीकृतत्,
 अचिकीर्तत् । अवीवृतत्, अववर्तत् । अमीमृजत्, अममार्जत् । 'पातेणौ' लुग-
 वक्तव्यः । (वा० ४५२०) । पुकोऽपवादः । पालयति । २५६० वो विधूनने-
 जुक् । (७—३—३८) वातेर्जुक्स्याणौ कम्पेऽर्थे । वाजयति । कम्पे किम्-
 केशान्वापयति । 'विभाषा लीयतेः' (सू० २५०९) । २५६१ लीलोलुङ्ग-

वर्तते, तदाह उपधाया इति । जिघ्रतेर्वा । घातोऽपधाया इहा स्याच्चङ्परे णावित्यर्थः ।
 अजिघ्रप् अत् इति स्थिते उपधाया इत्त्वविकल्पः । उर्ऋदिति । घातोऽपधाया ऋकारस्य
 ऋद्धा चङ्परे णाविति व्याख्यातं चुरादौ । अचीकृतदिति । कृत् इ अ त् इति स्थिते
 ऋत्वपक्षे कृत इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्यासचुत्वे सन्वत्त्वाद् इत्वे तस्य दीर्घे
 रूपम् । अचिकीर्तदिति । कृत इ अ त् इति स्थिते 'उर्ऋत्' इत्युपधाया ऋत्वाभावपक्षे
 उपधायाश्चेति इत्वे रपरत्वे किर्त इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उपधायां चेति दीर्घे रूपम् ।
 अवीवृतदिति । 'वृत्तु वर्तने' । णिचि लघूपधगुणं वाधित्वा उर्ऋत् । चङि वृत् इत्यस्य
 द्वित्वे उरदत्त्वे सन्वत्त्वाद् इत्वं दीर्घश्चेति भावः । अववर्तदिति । ऋत्वाभावपक्षे वृत्
 इत्यस्य द्वित्वे उरदत्त्वे उत्तरखण्डस्य लघूपधगुणे रूपम् । लघुपरत्वाभावाच्च सन्वत्वदीर्घौ ।
 अमीमृजदिति । उपधाया ऋत्वपक्षे रूपम् । अममार्जदिति । उपधाया ऋत्वाभावपक्षे
 द्वित्वे उरदत्त्वे उत्तरखण्डे 'मुजेवृद्धिः' इति वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । लघुपरत्वाभावाच्च सन्वत्वम् ।
 पातेणौ लुगिति । लुगागम इत्यर्थः । पुकोऽपवाद इति । आदन्तलक्षणपुकोऽपवाद
 इत्यर्थः । यद्यपि 'पाल रक्षणे' इति घातोरेव सिद्धम्, तथापि पुको निवृत्तिः फलम् । वो
 विधूनने । 'ओ वै शोपणे' इति घातोः कृतात्वस्य व इति षष्ठ्यन्तम् । 'अतिह्री-' इत्यतो
 णावित्यनुवर्तते, तदाह वातेरित्यादि । पुकोऽपवादो जुक् । केशान्वापयतीति । सुगन्वी-
 करोतीत्यर्थः । अत्र वैधातोः पुगेव । वाधातोस्त्विह न ग्रहणम्, लुग्विकरणत्वात् । केचित्तु
 वातेरेवात्र ग्रहणम्, नतु वेभः, नापि वै इत्यस्य, लाक्षणिकत्वात् सानुबन्धकत्वाच्चेत्याहुः ।

स्थपत् । लटि तास्थापयतीति । 'उर्ऋत्' । चुरादौ व्याख्यातम् । अचिकीर्तदिति । ऋदा-
 देशाभावपक्षे 'उपधायाश्च' इतीत्वे रपरत्वम् 'उपधायां च' इति दीर्घः । पुकोऽपवाद इति ।
 आदन्तत्वात्पुक् प्राप्तिः । एवं च लुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेव फलम् । पालयतीति रूपस्य पाल
 रक्षणे इति धातुनापि सिद्धेरिति भावः । वो विधू । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणपरिभाषया
 ओवै शोपण इत्यस्यैव ग्रहणम्, न तु वा गतिगन्धनयोरित्यस्य । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा
 त्वस्मिन्प्रकरणे न प्रवर्तते इत्युक्तं प्राक् । ओवै शोपणे इत्यस्य रूपमिति वदन् वामनोऽ-
 प्यत्रानुकूलः । वज गताविति धातुना वाजयतीति रूपे सिद्धे जुगागमस्य पुङ्निवृत्तिरेवार्हापि
 फलम् । वातेरिति । वायतेरिति वक्तुं युक्तम् । आत्वविधायकसूत्रं स्मारयति विभाषा
 लीयतेरिति । लीयतेरिति यका निर्देशो न तु इयना । अन्यथा विभाषा लीड

कावन्यतरस्यां स्नेहनिपातने । (७-३-३९) लीयतेलतिश्च क्रमानुगु-
कावागमौ वां स्तो णौ स्नेहद्रवे । विलीनयति, विलाययति । विलालयति,
विलापयति वा घृतम् । ली ई इति ईकारप्रश्लेषादात्त्वपक्षे नुग्न । स्नेहद्रवे किम्-
लोहं विलापयति । 'प्रलम्भनाभिभवपूजासु लियो नित्यमात्त्वमशिति वाच्यम्'
(वा० ३४८३) २५६२ लियः संमाननशालिनीकरणयोश्च । (१-३-७०)

आत्त्वविधायकसुत्रं स्मारयति विभाषा लीयतेरिति लीलीडोरात्त्वं वा स्यादेज्विपये ल्यपि
च इति व्याख्यातं प्राक् इयन्विकरणे । तत्र 'लीयतेः' इति यका निर्देशः, न तु इयना । तेन
'ली श्लेषणे' इति इनाविकरणस्य 'लीङ् श्लेषणे' इति इयन्विकरणस्य च ग्रहणमिति च
प्रागुक्तं न विस्मर्तव्यम् । लीलोः । ली ला इत्यनयोः पष्ठीद्विवचनम् । णाविति । 'अतिह्री-'
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । स्नेहस्य तैलस्य निपातनं द्रावणं स्नेहनिपातनम् तदाह स्नेहद्रवे
इति । आत्त्वाभावपक्षे आह विलीनयतीति । लीलीडोरीकारान्तयोर्नुकि रूपम् । द्रवीक-
रोतीत्यर्थः । लीलीडोरात्त्वनुगभावपक्षे आह विलाययतीति । लाघातोर्लुगागमे आह
विलालयतीति । अत्र लातेरादादिकस्य कृतात्त्वलीयतेश्च ग्रहणम्, व्याख्यानात् विलापय-
तीति । लुगागमाभावे रूपम् । ननु कृतात्त्वस्य लीधातोरपि एकदेशविकृतन्यायेन लीत्वान्नुक्
स्यादित्यत आह ली ई इति । लोहं विलापयतीति । नुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे पुक् । आत्त्वा-
भावे तु वृद्धयायादेशाविति भावः । प्रलम्भनाभिभवेति । प्रलम्भनं वञ्चना । अभिभवः
तिरस्कारः । पूजा प्रसिद्धा । एज्वर्येषु लीलीडोः एज्विपये नित्यमात्त्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।
लियः संमानन । लिय इति लीलीडां ग्रहणम् । 'अनुदात्तङितः-' इत्यत आत्मनेपद-

इत्येवावक्ष्यत् । तेन लीलीडोरुभयोरप्यात्वं भवति । लीलोः । लीङ् श्लेषणे दिवादिः । ली
श्लेषणे क्त्वादिः । लाग्रहणेन ला आदाने अदादिः कृतात्त्वौ लीलीडौ च त्रयोऽपि गृह्यन्ते ।
लीयतेरिति औचित्यादिहापि यका निर्देश इत्युभयोरपि ग्रहणम् । न च 'निरनुवन्धकग्रहणे न
सानुवन्धकस्य ग्रहणम्' इति परिभाषया सूत्रेऽपि लीडो न ग्रहणमिति वाच्यम्, इयं हि
परिभाषा 'वामदेवाङ् ज्यङ्छौ' इत्यत्र डित्वेन ज्ञापिता । ज्ञापनं च उत्सर्गतः सजातीयापेक्ष-
मिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते । यथा सदव्ययतव्यसमानाधिकरणेनेत्यत्र तव्यस्येव
ग्रहणं न तु तव्यतः, अत एव 'जृषश्च्योः क्त्व' इति सूत्रे जृणातिजोर्येत्योरुभयोरग्रहणमिति ।
न्यासकृतोक्तम् । अतोऽत्र लीलीडां ग्रहणमिति सम्यगेव । न चैवं 'दिव औत्' इत्यत्र निरनुवन्ध-
परिभाषाया दिविति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु धातोरिति ग्रन्थः कथं संगच्छत इति
वाच्यम्, उत्सर्गतः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति वदन्ति ।
विलीनयतीति । लीलीडोरिकारान्तयोर्नुकि रूपम् विलाययतीति । नुगभा-
वपक्षे तयोरेव रूपम् । विलाययतीति । लातेः कृतात्वयोर्लीलीडोश्च लुकि रूपम्
विलापयतीति । लुगभावपक्षे आदन्तानां तेषामेव रूपम् । लोहं विलापय-
तीति । नुग्लुकोरभावादात्त्वपक्षे पुक् । आत्त्वाभावे तु वृद्धयायादेशौ । प्रलम्भनेति ।
प्रलम्भनं वञ्चनम् । अशिति किम्, लीयते । लिनाति । लियः संमानन ।

लीङ्लियोर्ण्यन्तयोरात्मनेपदं स्यादकतृगेऽपि फले पूजामिभवयोः प्रलम्भने चार्थे । जटाभि-
र्लापयते । पूजामधिगच्छतीत्यर्थः । श्वेतो वर्तकामुल्लापयते । अभिभवतीत्यर्थः । वालमुल्लापयते
चञ्चयतीत्यर्थः । २५६३ विभेतेहेतुभये । (६-१-५६) विभेतेरेच आत्वं वा स्यात्प्र-
योजकाद्भयं चेत् । २५९४ भीस्म्यो-हेतुभये । (१-३-६८) आभ्यां ण्यन्ताभ्यामात्मने-
पदं स्याद्वेतोश्चेद्भयस्मयौ । सूत्रे भयग्रहणं वात्वर्थोपलक्षणम् । मुण्डो भापयते । २५६५
भियो हेतुभये पुक् । (७-३-४०) भी ई इति ईकारः प्रश्लिष्यते । ईकारान्तस्य भियः
पुक्स्याणौ हेतुभये । भीपयते । २५६६ नित्यं स्मयतेः । (६-४-५७)
स्मयतेरेचो नित्यमात्वं स्याणौ हेतोः स्मये । जटिलो विस्मापयते । हेतोश्चेद्भय-
स्मयावित्युक्तेर्नेह—कुञ्चिकयैनं भाययति, विस्माययति । कथं तर्हि 'विस्माप-

मिति 'जेरणौ' इत्यतो जेरिति चानुवर्तते । 'णिचश्च' इति सिद्धे अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । संमाननं
पूजालाभः । शालिनीकरणम् अभिभवः चकाराद् 'गृध्रिवञ्च्योः-' इति पूर्वसूत्रात्प्रलम्भन-
ग्रहणं समुच्चयते, तदाह लीङ्लियोरित्यादिना । विभेतेहेतुभये । 'आदेच उपदेशे-'
इत्यत एच इति आदिति चानुवर्तते । 'विभापा लीयतेः' इत्यतो विभापेति, 'चिस्फुरोः-'
इत्यतो णाविति च । हेतुभयं प्रयोजकाद्भयम् । तदाह विभेतेरेच इत्यादिना । भीस्म्यो-
तुभये । 'अनुदात्तङितः-' इत्यत आत्मनेपदमिति 'जेरणौ-' इत्यतो जेरिति चानुवर्तते ।
हेतुः प्रयोजकः, तदाह आभ्यां ण्यन्ताभ्यामित्यादि । अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । ननु
हेतोश्चेद् भयस्मयावित्यनुपपन्नम्, सूत्रे स्मयग्रहणाभावादित्यत आह सूत्रे भयेति । सूत्रे
भयग्रहणं स्मिङ्वात्वर्यस्य स्मयस्याप्युपलक्षणमित्यर्थः । मुण्डो भापयते इति । अत्र आत्वं
पुक् आत्मनेपदं च । भिय आत्वाभावपक्षे विरोपनाह भियो हेतुभये पुक् । भी ई इति ।
द्वयोः सवर्णदीर्घं भीशब्दात् पठ्येति भावः । इदं च स्यानिवत्सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । ईकारप्रश्ले-
षलव्यमाह ईकारान्तरयेति । तेन आत्वपक्षे न पुगिति फलितम् । णाविति । 'अतिह्नी-'
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यं स्मयतेः । 'आदेच उपदेशे-' इत्यत एच इति आदिति
चानुवर्तते । 'चिस्फुरोः-' इत्यतो णाविति 'विभेतेहेतुभये' इत्यतो हेतुभये इति च । तत्र
भयग्रहणं स्मयस्याप्युपलक्षणम्, अत्र तु स्मय एव विवक्षितः, स्मयतेर्भात्वर्थकत्वासंभवात्,
तदाह स्मयतेरेच इत्यादि । 'विभापा लीयतेः' इत्यतो विभापानुवृत्तिनिवृत्तये नित्य-
ग्रहणम् । अथ 'विभेतेहेतुभये' इति 'नित्यं स्मयतेः' इति च आत्वविधौ 'भीस्म्यो-
हेतुभये' इति आत्मनेपदविधौ च हेतुग्रहणस्य प्रयोजनमाह हेतोश्चेद् भयस्मयावि-
त्युक्तेर्नेहेति । कुञ्चिकयैनमिति । केशवन्वविशेषः कुञ्चिका । तस्याश्च करणतया

चात्प्रलम्भने । विभेतेहेतुभये । हेतुः प्रयोजकः । इह 'आदेच उपदेशे-' इत्यत
एच आदित्यनुवर्तते 'विभापा लीयतेः' इत्यतो विभापा 'चिस्फुरोः-' इत्यतो णाविति
च तदाह विभेतेरेच इत्यादि । भीस्म्योः । व्यत्ययेन पठ्येत्याह आभ्या-
मिति । 'जेरणौ-' इत्यतो जेरित्यनुवृत्तेर्ण्यन्ताभ्यामेव विविरकर्त्रभिप्रायार्थः ।

यन्विस्मितमात्मवृत्तौ' इति । 'मनुष्यवाचा' इति करणादेव हि तत्र समयः । अन्यथा शानजपि स्यात् । सत्यम् । विस्मापयन् इत्येव पाठ इति सांप्रदायिकाः । यद्वा मनुष्यवाक्प्रयोज्यकर्त्री विस्मापयते, तथा सिंहो विस्मापयन्निति प्यन्ताण्णौ शता इति व्याख्येयम् । २५९७ स्फायो वः । (७—२—४१) णौ । स्फावयति । २५६८ शदेरगतौ तः । (७—३—४२) शदेर्णौ तोऽन्तादेशः स्यान्न तु गतौ । शातयति । गतौ तु गाः शादयति गोविन्दः । गमयतीत्यर्थः । २५९६ रुहः

प्रयोजककर्तृत्वाभावाद् आत्वं पुक् च नेति भावः । आक्षिपति कथमिति । रघुवंशकाव्ये तमार्यगृह्यं निगृहीतवेनुर्मनुष्यवाचा मनुवंशकेतुम् ।

विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्तौ सिंहोऽस्त्वं निजगाद सिंहः ॥

इति श्लोके विस्मापयन्निति कथमित्याक्षेपः । प्रयोजकाद्भयाभावेन आत्वपुगनुपपत्तेरिति भावः । ननु मनुष्यवागेव तत्र प्रयोजिकेत्यत आह मनुष्येति । मनुष्यवाचेति तृतीयान्तगम्य-करणाद् मनुष्यवागात्मकादेव हि तत्र समयः । ननु करणभूतापि मनुष्यवाक् प्रयोजिका कुतो नेत्यत आह अन्यथेति । मनुष्यवाचः समयप्रयोजकत्वमभ्युपगम्य आत्वाश्रयणे 'भीस्म्यांहंतु-भये' इत्यात्मनेपदमपि स्यादित्यर्थः । समयोऽत्र प्रयोजकमूलको नेति युक्तमेव । किन्त्वात्त्वपुगा-क्षेपो न युज्यते इत्यर्वाङ्गीकारेण परिहरति सत्यमिति । विस्मापयन्नित्येवेति । णौ आयादेशे स्मायि इत्यस्माज्जटः शतरि शपि णेर्गुणे अयादेशे विस्मापयन्नित्येव कालिदासो महाकविः प्रायुङ्क्त । विस्मापयन्निति पकारपाठस्तु लेखकप्रमादकृत इति भावः । यद्वेति । राजा दिलीपो विस्मयते । तं सिंहाचारिता मनुष्यवाक् प्रयोजयति विस्मापयते मनुष्यवाग् राजानम् । अत्र मनुष्यवाक् प्रयोजककर्त्री । राजा तु प्रयोज्यकर्तेति स्थितिः । अत्र समयस्य प्रयोजककर्तृभूतमनुष्यवाङ्मूलकत्वादात्त्वे पुक् । मूले प्रयोज्यकर्त्रीत्येव पाठः । प्रयो-जककर्त्रीत्यर्थः, प्रयोज्यः कर्ता यस्याः सा प्रयोज्यकर्त्री इति बहुव्रीह्याश्रयणात् । प्रयोजककर्त्री-त्येव पाठः सुगमः । तां विस्मापयमानां प्रयोजककर्त्री मनुष्यवाचं प्रयोजयति सिंहो विस्मा-पयति । स्मापि इति प्यन्ताद् णौ प्रथमणेलोपे स्मापि इत्यस्मात् शतृप्रत्यये शपि णेर्गुणे अयादेशो विस्मापयन्निति भवतीत्यभिप्रेत्याह तथा सिंह इति । प्रयोजककर्तारि तृतीया । आत्मनेपदं भीस्मिप्रकृतिकण्यन्तादेव, ननु प्यन्तप्रकृतिकण्यन्तादिति भावः । स्फायोवः । णाविति शेषपूरणम् । 'अतिह्री-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । शदेरगतौ तः । 'अतिह्री-' इत्यतो णावित्यनुवृत्ति-मत्वाह शदेर्णाविति । तोऽन्तादेश इति । तकार इत्यर्थः अकार उच्चारणार्थः । रुहः पो ।

ईकारान्तस्येति । तेन आत्वपक्षे भाययते इत्येव न त्वत्र पुगित्यर्थः । करणा-देव हीति । तथा च करणात् स्कये आत्वाभावेन पुगदुर्लभ इति भावः । प्रयोज्य-कर्त्रीति । यद्यपि प्रथमणिजर्थं प्रति मनुष्यवागेव प्रयोजिका अतएव आत्वं प्रवृत्तम्, तथापि द्वितीयणिजर्थभिप्रायेणेदमुक्तमिति मनोरमायाम् । केचित्तु प्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथमणिजभिप्रायेणैवेदं सुयोजमित्याहुः प्यन्ताण्णा-विति । राजा विस्मयते तं मनुष्यवाग्विस्मापयते तथा सिंहो विस्मापयन्नित्यर्थः । एवं

पोऽन्यतरस्याम् । (७—३—४३) णौ । रोपयति, रोहयति । २६०० क्रीड्जीनां णौ (६—१—४८) एषामेव आत्वं स्याणौ । क्रापयति । जापयति । अध्यापयति । २६०१ णौ च संश्रद्धोः । (२—४—५१) सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् । २६०२ सिध्यतेरपारलौकिके । (६—१—४९) ऐहलौकिकेऽर्थे विद्यमानस्य सिध्यतेरेव आत्वं स्याणौ । अन्नं साधयति । निष्पादयतीत्यर्थः । अपारलौकिके किम्-तापसः सिध्यति, तत्त्वं निश्चिनोति । तं प्रेरयति सेधयति तापसं तपः । २६०३ प्रजने वीयतेः । (६—१—५५) अस्यैव आत्वं वा स्याणौ प्रजनेऽर्थे । वापयति,

णाविति । शेषपूरणम् । क्रीड्जीनां णौ । 'डु क्रीब् द्रव्यविनिमये, ईड् अध्ययने, जि जये' एषां द्वन्द्वः । एच आत्त्वमिति । 'आदेच उपदेशे-' इत्यतस्तदनुत्तेरिति भावः । क्रापयति । जापयतीति । आत्वे पुक् । छुडि अचिरूपत्, अजीगपत् । अध्यापयतीति । इङ् आत्वे पुक्ति रूपम् । अवि इ इ अ त् इति स्थिते । णौ च संश्रद्धोः । विषयसप्तमीयमित्याकरे स्पष्टम् । णौ विवक्षिते इति लभ्यते । 'इङश्च' इत्यत इङ् इति 'गाङ् लटि' इत्यतो गाङिति 'विभाषा छुड्छुडोः' इत्यतो विभाषेति चानुवर्तते, तदाह सन्परे चङ्परे चेत्यादि । सन्परे चङ्परे च णौ विवक्षिति इत्यर्थः । अध्यजीगपदिति । णौ इङो गाङादेशे पुकि उपधाह्रस्वे अधि गप् इ अ त् स्थिते गप् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासह्रस्वे सन्वत्त्वादित्वे दीर्घे अभ्यासद्वित्वे रूपम् । न च द्वित्वे कार्ये 'णावजादेशो न' इति द्वित्वात् माग् गाङादेशस्य निषेधः शङ्क्य, अभ्यासोत्तरखण्डे अवर्णसत्त्व एव तन्निषेधप्रवृत्तेरुक्तत्वात् । द्वित्वे कार्ये गाङादेशस्य निषेधे सति गाङः पूर्वम् 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिच् एव द्वित्वे सति प्रक्रियायां परिनिष्ठिते वा धातोर्निरखण्डे अवर्णाभावादिति भावः अध्यापिपदिति । गाङभावे 'क्रीड्जीनां णौ' इत्यात्वे पुकि अधि आ प् इ अ त् इति स्थिते, पि इत्यस्य द्वित्वे रूपमिति भावः । सिध्यतेरपारलौकिके । 'आदेच उपदेशे-' इत्यस्मादादेच इति 'क्रीड्जीनाम्-' इत्यस्माणाविति चानुवर्तते, तदाह ऐहलौकिके इत्यादि । अन्नमिति । तन्निष्पादनं तृप्त्यर्थत्वादहलौकिकमिति भावः । तत्त्वमिति । आत्मस्वरूपमित्यर्थः । सेधयति तापसं तप इति । तत्त्वं निश्चाययतीत्यर्थः । आत्मतत्त्वनिश्चय आमुष्मिकफलक इति भावः । प्रजने वीयतेः । 'आदेचे उपदेशे-' इत्यस्मादादेच इति 'चिस्फुरोः-' इत्यतो णाविति 'विभाषा लीयतेः'

च प्रथमणिचि हेतुर्ननुष्यवागिति आत्वपुकावुपपन्नौ । क्रीड्जीनाम् । डुक्रीब् द्रव्यविनिमये । इङ् अध्ययने । जि जये । अचिरूपत् । अजीगपत् । अध्यजीगपदिति । नात्र णिज्जिमित्तस्य गाङो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावो निषेधो वा शङ्क्य, यत्राभ्यासोत्तरखण्डे आद्योऽजवर्णोऽस्ति तत्रैव स्थानिवद्भावो निषेधो द्युत्तत्वात् । इह तु गाङः पूर्वं सति हि द्वित्वे 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिच् एव द्वित्वं भवेत्तत्तदङ्परनिमित्तो गाङ् ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखण्डं दुर्लभं कीर्तयतिसाम्यादिति नोक्तशङ्कावकाशः । अध्यापिपदिति । पि-

वाययति वा गाः पुरोवातः । गर्भं ग्राहयतीत्यर्थः । 'ऊदुपधाया गोहः' (सू० २३६४) । गृहयति । २६०४ दोपो गौ (६-४-९०) दुप इति सुवचम् । दुष्यतेरुपधाया ऊत्स्यात् । दूषयति । २६०५ वा चित्तविरागे । (६-४-९१) विरागोऽप्रीतता । चित्तं दूषयति, दोषयति वा कामः । 'मितां ह्रस्वः' (सू० २५६८) । भ्वादौ चुरादौ च मित उक्ताः । घटयति । 'जनीजृप्-' जनयति । जृणातेस्तु जारयति । 'रञ्ज्णौ' मृगरमणे

इत्यतो विभापेति चानुवर्तते, तदाह अस्यैव इत्यादि । वीयतेरिति न श्यना निर्देशः, 'वी गतिप्रजनस्यानार्जनोपाजनेषु' इत्यस्य लुग्विकरणस्यत्वात् । किंतु यका निर्देशोऽयम् । तेन व्येवोऽपि ग्रहणम्, तस्यापि संप्रसारणे वीधानुना तुल्यत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु व्येवो न ग्रहणम् । तस्य प्रजनार्थकत्वाभावात् । तस्य गौ 'शाच्छासा—' इति पुगपवादयुग्विधानेन व्याययतीति रूपे विशेषाभावाच्चेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । गर्भं ग्राहयतीति । पुरोवातकाले गावो गर्भं गृह्णन्तीति प्रसिद्धः । अयं 'गृहसंवरणे' इत्यस्य गुणनिमित्ते अजादौ प्रत्यये परे उपधाया ऊत्त्वविधिं स्मारयति ऊदुपधाया गोह इति । गृहयतीति लघूपध-गुणापवाद ऊत्त्वमिति भावः । दोपो गौ । ऊदुपधाया इत्यनुवर्तते । 'दुष वैकृत्ये' इति द्यन्विकरणः । तस्य कृतलघूपधगुणस्य निर्देशः । ततश्च । गुणविपयकमेवेदम् । दुष्यतेरुप-धाया ऊत्स्यादिति । णाविति शेषः । दूषयतीति । लघूपधगुणापवाद ऊत् । दुपो णावित्येव सुवचम् । वा चित्तविरागे । ऊदुपधाया इति, दोपो णाविति चानुवर्तते । चित्तविरागे दुप उपधाया ऊद्वा स्याद् णाविति फलितम् । विरागपदस्य विवरणं अप्रीततेति । इच्छाविरह इत्यर्थः । चित्तमिति । चित्तं दुष्यति स्नानसंव्यावृद्धनादिनित्यकर्मसु विरक्तं भवति । तत्प्रयोजयति काम इत्यर्थः । मितां ह्रस्व इति । गौ मितामुपधाया 'ह्रस्व इति प्राग्व्याख्यात-मपि स्मारयति । जनीजृपिति । इदमपि व्याख्यातं स्मार्यते । जृणातेस्त्विति । स्नाविकरणस्य

शब्दस्यात्र द्वित्वम् सिध्यतेरपार । श्यना निर्देशाद्भौवादिकस्याग्रहणम् । तत्त्वं निश्चिनो-तीति । तत्त्वनिश्चयश्चात्मविपयकः स च परलोके उपयुज्यते । प्रजने । वीयतेरिति वी गतिप्रजनादावादादिकस्य यका निर्देशः । अत्र केचिदुत्प्रेक्षयन्ति—वीतेरिति वक्तव्ये यका निर्देशाद्व्येवोऽपि ग्रहणम् । तस्यापि यकि संप्रसारणे वीधानुना समानरूपत्वात् । अतो द्वयोरपि प्रजनेऽर्थे आत्वं वा स्यात् । तत्र आत्वे तदभावे च यद्यपि व्येवो व्यायतीति रूपं तुल्यं 'शाच्छासा—' इति पुकोऽपवादतया युग्विधानात् तथापि णिजन्तात्किंवा व्याः व्यौ व्याः आत्वाभावपक्षे व्यैः व्यायौ व्याय इत्यस्ति विशेषः । विभापाविधानसार्थ्यात्पक्षेऽपि 'आदेव उपदेशोऽस्ति' इति न प्रवर्तते । अनेकार्थत्वाच्च धातूनां व्ययतेरपि प्रजनोऽर्थ इति । दोपो गौ । दुप वैकृत्ये दिवादिः । गौ किम्, दोपः । चित्तमिति । चित्ती संज्ञान इत्यस्मात् कः । दूषयति, दोषयति वेति । चित्तं दुष्यति स्नानसंव्यादौ विरक्तं भवति, तत्प्रयुङ्क्त इत्यर्थः । जृणातेस्त्विति । अपित्वादस्य मित्वं नेति भावः । आखे-

नलोपो वक्तव्यः' (वा० ४०६७) । मृगरमणमाखेटकम् । रजयति मृगान् ।
 'मृग-' इति किम्-रञ्जयति पक्षिणः । रमणादन्यत्र तु रञ्जयति मृगान् तृणदानेन । चुरादिषु
 ज्ञापादिश्चिब् । 'चिस्फुरोर्णौ' (सू० ३५६९) । चपयति, चययतीत्युक्तम् । चिनोतेस्तु
 चापयति, चाययति । स्फारयति स्फोरयति । अपुस्फरत्, अपुस्फुरत् ।
 २६०६ उभौ साभ्यासस्य । (८-४-२१) साभ्यासस्यानितेरुभौ
 नकारौ णत्वं प्राप्नुतो निमित्ते सति । प्राणिणत् । २०७ णौ

अष्टित्वाद् न मित्त्वमिति भावः । रञ्जेर्णावाति । णेः कित्वाभावाद् अनिदितामित्यप्राप्तौ
 वचनम् । मृगरमणपदस्य विवरणम् आखेटकमिति । मृगयेत्यर्थः रजयति मृगानिति ।
 'रञ्ज रागे' शब्दिकरणः । 'रञ्जेश्व' इति शपि नलोपः । रजन्ति मृगाः-ग्राह्या भवन्ति । तान्
 मृगान् तादृग्व्यापारविषयान् करोति-मृगवधासक्तो राजादिरित्यर्थः । नकारलोपः ।
 रञ्जयति पक्षिण इति । पक्षिणो रजन्ति-ग्राह्या भवन्ति । तान् तादृग्व्यापारविषयान्
 करोतीत्यर्थः । पक्षिग्रहणमिदं न मृगयेति मन्यते । रञ्जयति मृगान् तृणदानेनेति ।
 धावतो' मृगान् रक्षणाय तृणसमर्पणेन कण्ठनस्थानगान् करोतीत्यर्थः । चुरादिष्विति ।
 चुरादिषु ज्ञापादिष्वकान्तर्गतश्चिब्धातुरस्ति । तस्मात् स्वार्थणिचि कृते 'चिस्फुरोः—'
 इति आत्वपक्षे पुकि मित्त्वादुपधाह्रस्वे चपयतीति रूपम् । आत्वाभावे तु वृद्धौ
 आयादेशे मित्त्वाद् ह्रस्वे चययतीति रूपमुक्तं चुरादावित्यर्थः । चिनोतेस्त्विति ।
 अनुविकरणस्य तु चिब्धातोर्हेतुमणौ 'चिस्फुरोः—' इति आत्वे पुकि मित्त्वाभावाद् ह्रस्वाभावे
 चापयतीति रूपम् । आत्वाभावे वृद्धौ आयादेशे मित्त्वाभावाद् ध्रस्वाभावे चाययतीति
 रूपमित्यर्थः । स्फोरयति, स्फारयतीति । 'चिस्स्फुरोः—' इत्यात्वविकल्पः । अपुस्फरत्,
 अपुस्फुरदिति । स्फुर इ अ त् इति स्थिते द्वित्वे कर्तव्ये णाबच आदेशस्य निषिद्धतया
 स्फुरित्युकारवतो द्वित्वे ततश्चिस्फुरोर्णाविति उत्तरखण्डे आत्वविकल्पः । आत्वपक्षे उपधा-
 ह्रस्व इति भावः । उभौ साभ्यासस्य । रनितेरित्यनुवर्तते । 'अन प्राणेत' इति धातो-
 रित्यर्थः । 'रषाभ्यां नो णः—' इत्यधिकृतम् । 'उपसर्गादिसमासेऽपि—' इत्यत उपसर्गादित्यनु-
 वर्तते, तदाह साभ्यासस्येत्यादिना । निमित्ते सतीति । उपसर्गस्थे रेफे सतीत्यर्थः प्राणिण-
 दिति । प्र अन् इ अ त् इति स्थिते 'अनितेः—' इति णत्वस्यासिद्धत्वाद् नि इत्यस्य

टर्कामिति । मृगयेत्यर्थः । रजयतीति । रजन्ति मृगाः, ग्रहणमरणानुसूक्तलव्यापारविषया
 भवन्ति, तान्मृगांस्तादृग्व्यापारविषयान्करोतीत्यर्थः । ज्ञापादिश्चिब् इति । तेन मित्त्वाद्-
 ध्रस्व इति भावः । स्वादिगणस्थस्य तु मित्त्वं नेत्युदाहरति चापयतीत्यादि । अपुस्फुरदिति ।
 द्वित्वे कर्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्फुरित्युकारवतो द्वित्वम्, ततः 'चिस्फुरोर्णौ'
 इति वा आत्वम् । उभौ सा । 'रषाभ्याम्—' इति सूत्रे न इति षष्ठ्यन्तं प्रथमाद्विवचनान्त-
 तया विपरिणम्यत इत्याह उभौ नकाराविति । ननु साभ्यासस्येत्युक्त्या उभयोरपि भविष्य-

गमिरबोधने । (२-४-४६) इणो गमिः स्याण्णौ । गमयति । बोधने तु प्रत्याययति । 'इण्वदिकः' (वा० १५७७) । अधिगमयति । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (सू० २५७४) । 'हो हन्तेः' (सू० ३५८) इति कुत्वम् । घातयति । ईर्ष्ययति ।

द्वित्वे उत्तरखण्डे नकारस्याभ्यासनकारेण व्यवधानाणत्वे अप्राप्ते उभयोर्नकारयोरनेन णत्वमित्यर्थः । न च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति निषेधाद् द्वित्वे कर्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वं विरहेण परत्वात् कृते णत्वे ततः पश्चाद् द्वित्वे प्राणिणदिति सिद्धमिति वाच्यम्, अत एव 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वविज्ञानात् । तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वे कृते अभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावासिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः । णौ गमिर-बोधने । 'इणो गा लुङि' इत्यत इण् इत्यनुवर्तते, तदाह इणो गमिरिति । मकारादिकार उच्चारणार्थः । गमयतीति । प्रापयतीत्यर्थः । प्रत्याययतीति । बोधयतीत्यर्थः । लुङि प्रत्याययत् । इणो णिचि 'इणो यण्' इति यणं वाधित्वा परत्वाद् वृद्धौ आयादेशे आय् इ अत् इति स्थिते यि इत्यस्य द्वित्वम् । न च 'द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषिद्धत्वाद् वृद्धेर्निषेधः शङ्क्यः, 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिचो द्वित्वे उत्तरखण्डे अवर्णाभावात् । 'इक् स्मरणे' इत्यस्य इण्वत्त्वमुक्तं स्मारयति इण्वदिक इति । अधिगमयतीति । स्मारयतीत्यर्थः । हन्तेर्निति णिति च तकारादेशमुक्तं णौ स्मारयति हनस्तोऽचिण्णलोरिति । कुत्वमिति । हस्येति शेषः । उपधावृद्धि मत्वाह घातयतीति ।

तीत्युभौग्रहणं व्यर्थमिति चेत् । अत्राहुः—साहित्यमात्रं विवक्षितं न तुल्ययोग इत्यभ्युपगमे द्वयोर्युगपन्न सिद्ध्येदित्युभौग्रहणम् । न च तुल्ययोगविवक्षायां 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति समासोऽत्र न स्यादिति शङ्क्यम्, तुल्ययोगग्रहणं प्रायिकं सकर्मकः सलोमक इत्युक्तत्वादिति । कैयटे तु उभावित्यस्मिन्नसति साम्यासस्यानितेर्णौ भवतीत्युच्यमाने वचनसामर्थ्याच्च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यनाश्रीयमाणे अकृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते अनन्तरस्यानितेरिति पूर्वैणैव णत्वस्य सिद्धत्वाद् व्यवहितनकारार्थमिदं णत्वं स्यात् । अनन्तरस्य तु तत्त्रकौण्डिन्यायेन न स्यादिति उभावित्युच्यत इति स्थितम् । साम्यासस्येति किम्, प्राण् नमति । असत्यस्मिन् 'अनितेः' इति पठौ संवन्वसामान्ये स्यात्तत्तत्स्थानन्तर्यादिसंवन्धोऽपि गृह्येत । सति त्वस्मिन्नवयवावयविभावसम्बन्धो लभ्यते । अतोऽर्थवत्साम्यासग्रहणम् । यदि त्विष्टानुरोधेनानितेरिति पठौ अवयवसंवन्धे व्याख्यायते अनितेश्च नकारद्वयाभावात्सामर्थ्याद् द्विर्वचनं प्राप्त एवानितिगृह्येत तदा साम्यासस्येति मन्दप्रयोजनम् । इह पूर्वं णत्वं कृत्वा द्वित्वे कृते प्राणिणदित्यादिसिद्धावयमारम्भः 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः । तेन ऊर्णुनावेत्यत्र णत्वात्पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वादभ्यासोत्तरखण्डे णत्वाभावः सिद्धः । प्रत्याययतीति । प्रतिपूर्वस्येणो ज्ञानार्थता । लुङि प्रत्याययत् । इह इणो णिचि कृते 'इणो यण्' इति यणं वाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः । न च 'ओः पुयण्जि— इति ज्ञात्वात्पूर्वं द्वित्वं पश्चाद् वृद्धिरिति शङ्क्यम्, 'अजादेद्वितीयस्य' इति णिचो

‘ईर्ष्यतेस्तृतीयस्येति वक्तव्यम्’ (वा० ३४०६) । तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयैकाच इति वार्थः । आद्ये षकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम् । द्वितीये तु ‘अजादेद्वितीयस्य’ (सू० २१७६) इत्यस्यापवादतया सन्नन्ते प्रवर्तते । ऐर्ष्ययत्, ऐर्ष्ययत् । द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्चङि षकार एवाभ्यासे श्रूयते । हलादिशेषात् । द्वित्वं तु द्वितीयस्यैव । तृतीयाभावेन प्रकृतवार्तिकाप्रवृत्तेः । निवृत्तप्रेषणाद्धातोर्हेतुमणौ

लुङि अजीघतत् । ईर्ष्ययतीति । ईर्ष्यतेणौ रूपम् । वक्तव्यमिति । द्वित्वमिति शेषः । इति वार्थ इति । ‘न न्द्राः—’ इति सूत्रभाष्ये स्पष्टमिदम् । आद्य इति । तृतीयस्य व्यञ्जनस्येति पक्ष इत्यर्थः । षकारस्येति । अन्यथा ईर्ष्य इ अ त् इति स्थिते ‘न न्द्राः—’ इति रेफं वर्जयित्वा षकारसहितस्य ण्य इत्यस्य द्वित्वं स्यात् । ततश्च उत्तरखण्डे णिलोपे ऐर्ष्ययदिति स्यात् । ऐर्ष्यं यदित्तीष्टं न स्यात् । अतस्तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तम् । एवं च यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्विषकारमिष्टं सिध्यतीत्यर्थः । द्वितीय इति । तृतीयैकाच इति व्याख्याने इत्यर्थः । सन्नन्ते प्रवर्तत इति । उक्तवार्तिकमिति शेषः । सनि इटि ईर्ष्यं इस इति स्थिते ईर्ष्यं इति प्रथमैकाच् ण्यिस् इति द्वितीयैकाच् स इति तृतीयैकाजिति स्थितिः तत्र तृतीयैकाचः संभवात्तस्य द्वित्वविधिः । अन्यथा ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति स्यादिति भावः । ‘ऐर्ष्यं यदिति । यकारमात्रस्य द्वित्वे णिलोपे संयुक्तद्विषकारं रूपम् । अथ द्वितीयव्याख्यायां रूपमाह ऐर्ष्ययदिति । तदुपपादयति द्वितीयव्याख्यायामिति । ण्यन्ताच्चङि ईर्ष्यं इ अ त् इति स्थिते ‘न न्द्राः—’ इति निषेधाद्रेफं वर्जयित्वा ‘अजादेद्वितीयस्य’ इति ण्य इत्यस्य द्वित्वम्, न तु यकारमात्रस्य, प्रथमव्याख्याने एव तृतीयव्यञ्जनस्येत्युक्तेः । तत्र ण्य इत्यस्य द्वित्वे कृतेऽपि अभ्यासे षकार एव हल् इकारशिरस्कः श्रूयते, न तु यकारोऽपीत्यर्थः । कुत इत्यत आह हलादिशेषादिति । ननु तृतीयस्यैकाच इति द्वितीयव्याख्यायाम् इह द्वितीयस्यैकाचः कथं द्वित्वमित्यत आह द्वित्वं तु द्वितीयस्यैवेति । एकाच इति शेषः कुत इत्यत आह तृतीयाभावेनेति । ईर्ष्यं इ अ त् इत्यत्र ईर्ष्यं इति प्रथमैकाच्, ण्यि इति

द्वित्वेऽभ्यासोत्तरखण्डस्यावर्णपरत्वाभावात् । इति वार्थ इति । व्याख्यानद्वयमप्याकरारूढमिति भावः । षकारस्येति । रेफस्य तु ‘न न्द्राः—’ इत्यनेन निषेधादिति भावः । द्वितीये त्विति । तृतीयस्यैकाच इति पक्षे सन्नन्ते प्रवर्तत इति । वचनसामर्थ्यादिति भावः । ऐर्ष्ययदिति । तृतीयव्यञ्जनस्येति पक्षे इदमुदाहरणम् । ऐर्ष्ययदिति रूपस्यासाधुत्वमाशङ्क्योपपादयति द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना द्वितीयस्यैवेति । एकाच इति शेषः । अप्रवृत्तेरिति । किंतु सन्नन्त एव प्रवर्तते । तत्र ह्यनुपदम् ईर्ष्ययिषति इत्युदाहरिष्यति । अर्थ उपयाच्नायामित्यस्य आगर्हीयत्वादात्मनेपदेन भाव्यमिति प्रार्थयन्तीति माघकाव्यादिप्रयोगोऽसाधुरित्याशङ्क्य तत्समर्थनायाह निवृत्तप्रेषणादिति । उक्तं च—‘निवृत्तप्रेषणा-

शुद्धेन तुल्योऽर्थः । तेन 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इत्यादिना सिद्धम् । एवं सकर्मकेषु सर्वेष्वप्यम् ।

इति तिङन्ते णिच्प्रकरणम्

द्वितीयैकाच्, न तु चङि परे तृतीयैकाजस्ति । अतोऽत्र तृतीयैकाच् इति वार्तिकं न प्रवर्तते । तस्माद् द्वितीयस्यैव एकाचो द्वित्वमित्यर्थः । एवं च तृतीयस्यैकाच् इति वार्तिकं सन्नन्त एव प्रवर्तते । ईष्यतेरामः सत्त्वेन ततः परस्य लिटोऽभावादिति बोध्यम् । ननु 'प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः' इति माघकाव्ये प्रार्थयन्ति न चौरादिकस्वार्थिकणिजन्तम्, तस्यागर्वीयतया आत्मनेपदप्रसङ्गात् । नापि हेतुमण्यन्तम् । स्वाभीष्टं याचते इत्यर्थे तदसंभवात् । नहि प्रयोजकव्यापाराभावे तत्प्रवृत्तिरस्तीत्यत आह निवृत्तेति । निवृत्तं प्रेपणं यस्मात् स निवृत्त-प्रेपणः—संप्रति अविवक्षितप्रेपण इत्यर्थः । तस्माद्वातोः भूतपूर्वगत्या प्रेपणमादाय हेतुमण्यौ कृते शुद्धेन णिज्विहीनेन धातुना तुल्योऽर्थः प्रतीयते इत्यर्थः । तदुक्तम् 'निवृत्तप्रेपणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिष्यते' इति । इदं च 'णेरणौ—' इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां हेतुमणिचो निरूपणं समाप्तम् ।

द्वातोः प्राकृतेऽर्थे णिजुच्यते' इति । तेनेत्यादि । प्रार्थनां कुर्वन्तीति विवक्षितार्थे प्रयोगः सिद्ध इति भावः । केचित्तु परस्मैपदसिद्धयर्थं प्रार्थनं प्रार्थः, तं कुर्वन्ति प्रार्थयन्तीति व्याचक्षते, तदसत्, धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्यये चिकीर्षिते उपसर्गाणां पृथक्करणस्य वक्ष्यमाणतया 'अर्थवेद—' इत्यापुगागमस्य दुर्वारत्वात् ।

इति तत्त्वबोधिन्यां ण्यन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते सन्प्रकरणम् ॥ ५४ ॥

२६०८ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा । (३-१-७) इपिकर्मण इपिणैककर्तृकाद्धातोः सन्प्रत्ययो वा स्यादिच्छायाम् । धातोर्विहितत्वादिह सन् आर्धवातु-
कत्वम् । इट् । द्वित्वम् । 'सन्त्यतः' (सू० २३१७) । पठितुमिच्छति पिपठिपति । कर्मणः
किम्-गमनेनेच्छतीति । करणान्माभूत् । समानकर्तृकात् किम्-शिष्याः पठन्तितीच्छति
गुरुः । वाग्रहणात्पक्षे वाक्यमपि । 'लुङ्सनोर्धरलृ' (सू० २४२७) । 'एकाच उपदेशे—'
(सू० २२४६) इति नेट् । सस्य तत्वम् । अतुमिच्छति जिघत्सति । 'ईर्ष्यतिस्तृतीयस्य—'
(वा० ३४०३) इति यिसनोर्द्वित्वम् । ईर्ष्ययिपति, ईर्ष्ययिपति । २६०९ रुढ-

अथ सन्प्रक्रियाः निरूप्यन्ते । धातोः कर्मणः । 'गुप्तिजिङ्गयः—' इत्यतः सन्तित्य-
नुवर्तते । इच्छायाः श्रुतत्वात्तां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् । तथा समानकर्तृकत्वमपि इच्छा-
निरूपितमेव विवक्षितम् । कर्मेति स्ववाचकशब्दद्वारा धातौ सामानाधिकरण्येनावेति । एवं
च इच्छासमानकर्तृकत्वे सति इच्छाकर्मीभूतो यो व्यापारः तद्वाचकाद्धातोरिच्छायां सन् वा
स्यादिति फलति, तदाह इपिकर्मण इत्यादि । इपिरिच्छा । इपिणा एककर्तृकत्वाद् इपि-
कर्मीभूतव्यापारवाचकाद्धातोरित्यर्थः । ननु समानकर्तृकादित्युक्त्यैव धातोरिति लब्धम् ।
वात्वर्थव्यापाराश्रयस्यैव कर्तृत्वादित्यत आह धातोरिति । धातोरिति विहितस्यैव प्रत्यय-
स्यार्धवातुकत्वम्, ननु धातोः परस्य । अन्यथा जुगुप्सते इत्यत्र धातोरित्यविहितस्यापि
'गुप्तिजिङ्गयः—' इति सन् आर्धवातुकत्वापत्तौ लघूपवगुणापत्तेरिति भावः । अस्य सन् आर्ध-
धातुकत्वे फलमाह इडिति । द्वित्वमिति । 'सन्त्यङोः' इत्यनेनेति भावः । अभ्यासस्य इत्त्व-
विवि स्मारयति सन्त्यत इति । पठितुमिच्छतीति । भावस्तुमुनर्थः । 'अव्ययकृतो भावे'
इत्युक्तेः । वात्वर्थ एव भाव इत्युच्यते । तथा च पठितुमित्यस्य पठनक्रियैवार्थः । तस्मिन्
पठने इच्छाकर्मत्वम् इच्छासमानकर्तृकत्वं च सना गम्यते । तथा च स्वकर्तृकं पठनमिच्छती-
त्यर्थे पिपठिपतीति शब्दो वर्तते इत्युक्तं भवति । अथ 'अद नञञे' इति धातोः सनि घस्त्व-
भावं स्मारयति लुङ्सनोर्धरलृ इति । घस् स इति स्थिते इटमाशङ्क्याह एकाच इति ।
नेडिति । घस् स स्थिते आह सस्य तत्वमिति । 'सः स्यार्धवातुके' इत्यनेनेति भावः ।
जिघत्सतीति । द्वित्वे अभ्यासजशब्दज्ञाते इति भावः । यिसनोर्द्वित्वमिति । तृतीयस्य व्यञ्जन-
नस्येति पले ईर्ष्यं इस इत्यत्र यकारमात्रस्य द्वित्वे, सनः पत्वे, संयुक्तद्वियकारं रूपमिति भावः,
तदाह ईर्ष्ययिपतीति । तथा च सन्तते ईकाररेफकारयकारद्वित्वेकारपकाराः तृतीयस्यैकाच
इति पले ईर्ष्यं इस इत्यत्र स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्त्वे सकारद्वयस्यापि पत्वे रूपं मत्वाह ईर्ष्य-

धातोः कर्मणः । इपिकर्मण इत्यादि । इच्छायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वं
कर्तृत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यत इति भावः । पठितुमिच्छतीति । एकनिष्ठा पाठ-

१ तृतीयव्यञ्जनमात्रस्य द्वित्वमिति बालमनोरमामतेनेदम् ।

विदमुपग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्र । (१—२—८) ऐभ्यः सन् क्त्वा च क्तितौ स्तः । रुद्विपति । विविद्विपति । मुमुपिपति । २६१० सनि ग्रहगुहोश्च । (७—२—१२) ग्रहेर्गुहंरुगन्ताच्च सन इण्ण स्यात् । 'ग्रहिज्या—' (मू० २४१२) इति संप्रसारणम् । सनः पत्वस्यासिद्धत्वाद्भूभावः । जिघृक्षति । सुपुप्सति ।

पिपतीति । अत्र तु सन्नन्ते ईकाररेफकारयकारेकारपकारेकारपकाराकाराः । रुद् विद् । इका निर्देशात् संप्रसारणे गृहीति निर्देशः । स्वपीति इकारस्तु उच्चारणार्थः, न त्विका निर्देशः, मुपीति संप्रसारणप्रसङ्गात् । चकाराद् 'मृडमुदगुव—' इति पूर्वसूत्रस्थं क्त्वेति समुच्चीयते, तदाह सन् क्त्वा चेति । किताविति । 'असंयोगाल्लिट्—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । रुदसाहचर्यद्वित्तेरेव ग्रहणमिति केचित् । अविशेषात्सर्वस्येत्यन्ये । "हलन्ताच्च" इति सिद्धे रुद्विदमुपां ग्रहणं 'रलो व्युपवात्—' इति विकल्पवाचनार्थम् । ग्रहेस्तु क्त्वायां 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधवाचनार्थम् । स्वपिप्रच्छयोस्तु क्त्वायां क्त्वेऽपि सनः अप्राप्तकित्वविधानार्थम् । रुद्विपतीत्यादौ सनः कित्वाल्बूपवगुणाभावः । सनि ग्रहगुहोश्च । चकारात् 'श्र्युकः किति' इत्यत उक्क इत्यनुकृष्यते, न तु श्रयतिः, तस्य 'सनीवन्तर्ध—' इति विकल्पस्य वक्ष्यमाणत्वात् । 'नेड्वशिकृति' इत्यतो नेडिति चानुवर्तते, तदाह ग्रहेरित्यादि । ग्रहवातोऽनित्यसिद्धिं प्राप्ते गुहेः ऊदित्वात्तद्विकल्पे प्राप्ते वचनम् । ग्रहिज्येति । ग्रह् स इति रेफस्य संप्रसारणम् ऋकार इत्यर्थः । ननु गृह् स इति स्थिते हस्य ढत्वे भण्भावापेक्षया परत्वात् क्त्वे सस्य पत्वे च कृते अप्रतत्त्वाभावे कथं भण्भाव इत्यत आह सनः पत्वस्येति । कत्वस्यासिद्धत्वादित्येव सुवचम् । जिघृक्षतीति । गृह् स इति स्थिते हकारादिणः परस्य सस्य पत्वं परत्वात् प्राप्तं

गाचरा वर्तमानेच्छेत्यर्थः । यिसनोरिति । तृतीयव्यञ्जनस्येति पक्षे यकारस्य द्वित्वम्, तृतीयस्यैकाच इति पक्षे तु सन इत्यर्थः । रुद्विद् । रुदसाहचर्याद् वेत्तेरेव ग्रहणम् । इह रुद्विदमुपाणां ग्रहणं 'रलो व्युपवात्—' इति विकल्पे प्राप्ते ग्रहेः 'न क्त्वा सेट्' इति निषेधात्त्वत्वाया अप्राप्ते स्वपिप्रच्छयोस्तु क्त्वेः कित्वेऽपि सनः कित्वस्याप्राप्ती वचनम् । रुदित्वा । विदित्वा । मुपित्वा । एतेषु गुणाभावः कित्वस्य फलम् । गृहीत्वा । सुपुप्त्वा । पृष्ट्वा । एतेषु संप्रसारणमपि फलम् । सनि ग्रहगुहोश्च । ग्रहेऽनित्यं गुहेऽविकल्पेन प्राप्ते निषेधोऽप्यम् । सनः पत्वस्यासिद्धत्वाद्भूभाव इति । कुत्वस्यासिद्धत्वाद्भूभाव इत्येव सुवचम् । केचित्तु ढत्वे सति भण्भाव इत्यव्याहारेण योजयन्ति । तथा च जगृह् स इति स्थिते इणः परत्वेन सस्य पत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वाद् ढत्वे भण्भावः । ततश्च क्त्वे कवर्गात्परस्य पत्वमिति विविक्रमः । अन्ये तु पत्वे ढत्वे च कृते पश्चाद्भूभावे कर्तव्ये सकारपरत्वाभावाद्भूभावो न स्यादित्याशङ्कायां सनः पत्वस्यासिद्धत्वादिति ग्रन्थः प्रवृत्त इति कार्यासिद्धिपक्षावलम्बनेन व्याचक्षते जिघृक्षतीति । गुहेर्जुषुक्षति । सूत्रे चकारात् 'श्र्युकः किति' इत्यत उक्क इत्यनुकृष्यते । उगन्ताद् बुभूषति, णुलूषति । श्रयतिस्तु नानुकृष्यते तस्य

२६११ किरश्च पञ्चभ्यः । (७—२—७५) कृ, गृ, हृ, घृ, प्रच्छ
 एभ्यः सन इट् स्यात् । पिपृच्छिषति । चिकरिषति । जिगरिषति । जिगलिषति ।
 अत्रेटो दीर्घो नेष्टः । दिदरिषते । दिधरिषते । कथम् 'उद्दिधीर्षुः' इति । भौवा-
 दिकयोर्बुङ्घृबोरिति गृहाण । २६१२ इको भल् । (१—२—९) इगन्ता-

तस्यासिद्धत्वाद् हस्य ढत्वे भण्भावः, ततः कत्वे कात्परस्य पत्वमिति क्रम इति भावः । गृहेः
 जुष्टुक्षतीत्युदाहार्यम् । उगन्ताद् बुभूषति । अत्र श्र्युकः कितीत्यनेन तु न सिध्यति, तत्र कित
 एव निषेधात् । परत्वादिडागमे 'इको झल्' इत्यस्याप्राप्तेः । स्पष्टं चेदं शब्देन्दुशेखरे ।
 सुषुप्सतीति । सनः कित्वाद् 'अचिस्वपि—' इति संप्रसारणं लघूपधगुणाभावश्च । किरश्च
 पञ्चभ्यः । किर इति पञ्चमी । किरादिभ्य इति विवक्षितम् । तुदादौ 'कृ' विक्षेपे, गृ
 निगरणे, हृङ् आदरणे, घृङ् अवस्थाने, प्रच्छ जीप्सायाम्' इति स्थिताः, तदाह कृ गृ
 इत्यादिना । सन इडिति । 'स्मिपूङ्ग्वशां सनि' इत्यतः 'इडत्यति—' इत्यतश्च तद-
 नुवृत्तेरिति भावः । किरतिगिरत्योः 'इट् सनि वा' इति विकल्पे अन्येषां च 'एकाच—'
 इति च निषेधे प्राप्ते वचनमित्युक्तम् । पिपृच्छिषतीति । सनः कित्वाद् 'ग्रहिज्या—'
 इति संप्रसारणम् । चिकरिषतीति । कृधातोः सनि इटि रूपम् । जिगरिषतीति । 'गृ
 निगरणे' इत्यस्मात्सनि इटि रूपम् । जिगलिषतीति । 'अचि विभाषा' इति लत्वविकल्प
 इति भावः । इट् सनि वेत्यस्यायमपवादः । चिकरिषति इत्यत्र 'वृतो वा' इति दीर्घमाश-
 ङ्क्याह दीर्घो नेष्ट इति । वार्तिकमिदं वृत्तौ स्थितम् । भाष्ये तु न दृश्यते । दिदरिषते,
 दिधरिषते इति । हङो घृङश्च सनि इटि रूपम् । पूर्ववत्सनः इत्यात्मनेपदम् । कथमिति ।
 उद्दिधीर्षुरिति कथमित्यन्वयः । किरादित्वेन इट्प्रसङ्गादिति भावः । भौवादिकयोरिति ।
 'घृङ् अवस्थाने, घृङ् धारणे' इत्यनयोर्भौवादिकयोः सनि किरादित्वाभावादिविभावे 'अञ्जन-
 गमां सनि' इति दीर्घे 'ऋत इद्धातोः' इति इत्वे, रपरत्वे, 'हलि च' इति दीर्घे, षत्वे, उद्दि-
 धीर्ष इत्यस्मात् 'सनाशंसभिज्ञ उः' इत्युप्रत्यये उद्दिधीर्षुरिति रूपमिति गृहाण जानीहीति
 शङ्ककं प्रति उत्तरम् । इको भल् । इगन्तादिति । सना आक्षिप्तधातुविषेणत्वात्तदन्त-

'सनीवन्तर्ध—' इति विकल्पविधानात् । किरश्च पञ्चभ्यः । पञ्चग्रहणमुत्तरार्धं
 स्पष्टप्रतिपत्तय इहैव कृतम् । एवं च प्रच्छधातोरनन्तरं गणपाठस्य वृत्करणं त्यक्तुं
 शक्यम् । अत्रत्य पञ्चभ्य इत्येनेनैव वृत्करणं यत्तदपाणिनीयमिति व्याख्येयमित्याहुः ।
 केचित्तु—'भूषाकर्मकिरादिसनाम्—' इति वार्तिके किरादिज्ञानार्थं वृत्करणमावश्यक-
 मित्याहुः । अत्रेट इति । 'वृतो वा' इति प्राप्ते भाष्यकारेष्टिरियम् । भौवादि-
 कयोरिति । तथा च 'अञ्जनगमाम्—' इति वक्ष्यमाणेन दीर्घ इति भावः । इको
 भल् । 'रुदविद—' इत्यतः सन्ननुवर्तते, सनाक्षिप्तो धातुरिका विशेष्यते, विशेषणम्
 च तदन्तविधिरित्याह इगन्तादिति । इगन्तात् किम्, पिपासति, तिष्ठसति ।

ज्जलादिः सन्कित्स्यात् । वुभूपति । दीङ्-दातुमिच्छति दिदीपते । एज्विपय-
त्वाभावात् 'मीनातिमिनोति-' (सू० २५०८) इत्यात्त्वं न । अत एव 'सनि
मीमा-' (सू० २६२३) इति सूत्रे मावातोः पृथङ्मीग्रहणं कृतम् । २६१३
हलन्ताच्च । (१-२-१०) इक्समीपाद्धलः परो ज्ञलादिः सन्कित्स्यात् ।
गुह्, जुघुक्षति । विभित्सति । इकः किम्-यियक्षते । झल् किम्-विवर्धिषते ।
हल्ग्रहणं जातिपरम् । तृह्-तिवृक्षति, तितृ-तिवृषति । २३१४ अज्झनगमां

विविरिति भावः । सन् किदिति । 'रुदविदमुपग्रहि-' इत्यतः 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतश्च
तदनुवृत्तेरिति भावः । वुभूपतीति । किट्त्वान्न गुणः । उकः परत्वान्नेट् दिदीपते इति ।
सनः किट्त्वान्न गुणः । दीङो डित्वात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् एज्विपयत्वाभावादिति ।
किट्त्वे गुणनिषेधादिति भावः । अत एवेति । यद्येज्विपयादन्यत्राप्यात्वं स्यात् तदा मीमेति
पृथक् ग्रहणमनर्थकं स्यात् । 'गामादाग्रहणेज्वविशेषः' इत्युक्तेरिति भावः । हलन्ताच्च ।
'इको झल्' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते । 'रुदविदमुप-' इत्यतः सनिति 'असंयोगाल्लिट्-' इत्यतः
किदिति च । हलिति लुप्तपञ्चमोक्तं पदम् । अन्तशब्दः समीपवाची, तदाह इक्समीपा-
दित्यादि । जुघुक्षतीति । सनः किट्त्वान्न गुणः । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इत्युदित्वेऽपि नित्यं
नेट् । हस्य ढत्वे भणभावे कत्वपत्वे इति भावः । विभित्सतीति । भिदेः सनः किट्त्वान्न
गुणः यियक्षते इति । अत्र हलः इक्समीपत्वाभावात् किट्वम् सति तु किट्त्वे यजेः संप्र-
सारणं स्यादिति भावः । विवर्धिषते इति । वृवेः सनि रूपम् । अत्र सन इटि झलादित्वं
नेति भावः । ननु 'तृह् हिंसायाम्' तुदादिः नोपधोऽयम् । कृतानुस्वारस्य निर्देशः । अस्मात्सनः
'अनिदिताम्-' इति नलोपार्थं किट्वमिष्यते । तन्नोपपद्यते । न ह्यत्र इक्समीपादनुस्वारात् सन्
परो भवति, हकारेण व्यवधानात् । हकारात्तु परः सन इक्समीपाद्धलः परो न भवति, अनु-
स्वारेण व्यवधानादित्यत आह हल्ग्रहणं जातिपरमिति । हल्वजात्याक्रान्तैकानेकव्यक्ति-
परमित्यर्थः । तृह्विति । तृह्वधातोः प्रदर्शनमिदम् । तितृक्षतीति । ऊदित्वादिङभावपक्षे
रूपम् । सनः किट्त्वान्नलोपो लघूपवगुणाभावश्च । ढत्वकत्वपत्वानि । इट्पक्षे आह तितृ-
हिषतीति । झलादित्वाभावेन किट्वाभावात्तलोपो नेति भावः । अज्झनगमां ।

झलीति किम्, शिशयिषते । किट्स्यादिति । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतः किदनुवर्तत इति
भावः । एज्विपयत्वाभावादिति । किट्त्वेन गुणाप्राप्तेरित्यर्थः । अत एवेति यद्येज्विपया-
दन्यत्राप्यात्वं भवेत्तदा मीग्रहणं तत्र न कुर्याद्गामादाग्रहणेज्वविशेषादिति भावः । हलन्ताच्च ।
इगित्यनुवर्तते तदवयवत्वं हलो न संभवतीति समीपवाच्यत्रान्तशब्द इत्याशयेन व्याचष्टे ।
इक्समीपादिति । सौत्रत्वाद्विशेषणस्यान्तशब्दस्य परनिपातः । तितृक्षतीति । कट्त्वे सति
'अदिताम्-' इति नलोपः । अज्झनगमाम् । गमा सामान्येन ग्रहणे गम्लृ गतावित्यस्मात्
संजिगंसते इत्यत्रातिप्रसङ्गः स्यादतः 'सनि च' 'इङश्च' इति सूत्राभ्यां विहितस्येणि-

सनि । (६-४-१६) अजन्तानां हन्तेरजादेशगमेश्च दीर्घः स्याज्झलादौ सनि । 'सन्लिटोर्जेः' (सू० २३३१) । जिगीषति । 'विभाषा चैः' (सू० २५२५) । चिकीषति, चिचीषति । जिघांसति । सनि च' (२-४-४७) इणो गमिः स्यात् सनि, न तु बोधने । जिगमिषति । बोधने प्रतीपिषति । 'इण्वदिकः' (वा० १५७७) । अधिजिगमिषति । कर्मणि तङ् । 'परस्मैपदेषु' इत्युक्तेनेट् । 'झलादौ सनि' इति दीर्घः । जिगांस्यते । अधिजिगांस्यते । अजा-

सनि अच्, हन् गम् एपां द्वन्द्वः । 'नोपवायाः' इत्यत उपधाया इत्यनुवृत्तं हन्गमोरत्वेति, न त्वजन्ते, असंभवात् । अङ्गस्येत्यधिकृतम् । अचस्तद्विशेषणत्वात्तदन्तर्विधिः, गमघातुरिह अजादेश एव विविक्षित इति प्रकृतसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य-' इत्यतो दीर्घ इत्यनुवर्तते, तदाह अजन्तानामित्यादिना । झलादौ सनीति । 'च्छ्वोः शूठ्-' इति सूत्रभाष्ये 'अञ्जनगमाम्-' इत्यत्र सनं झला विशेषयिष्याम इत्युक्तेरिति भावः । अथ जिघातो-रभ्यासात् परस्य कुत्वविधिं स्मारयति सन्लिटोर्जेरिति । जिगीषतीति । जेदीर्घे अभ्यासात्परस्य कुत्वम् । अथ चिञ्धातोरभ्यासात्परस्य कुत्वविकल्पं स्मारयति विभाषा चेरिति । चिकीषति, चिचीषतीति । अजन्तत्वाद्दीर्घः । जिघांसतीति । हनेः सनि 'अञ्जन-' इत्यकारस्य दीर्घः, न त्वन्त्यस्य नकारस्य । दीर्घश्च्युत्वा अच इत्युपस्थितेः । द्वित्वम्, 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् । 'नश्च' इत्यनुस्वारः । सनि च । 'इणो गा लुङि' इत्यत इण इति 'णौ गमिरबोधने' इत्यतो गमिरबोधने इति चानुवर्तते, तदाह इणो गमिरित्यादि । जिगमिषतीति । गमेरिति इट् । अत्र 'अञ्जनगमाम्-' इति दीर्घो न, झलादौ सनीत्युक्तेः । प्रतीपिषतीति । बोधयितुमिच्छतीत्यर्थः । अत्र बोधनार्थत्वादिणो न गमिः । इ स इति स्थिते 'अजादेशद्वितीयस्य' इति सनो द्वित्वे अभ्यासेत्त्वम् । प्रतिना सवर्णदीर्घे सकारद्वयस्यापि षत्वमिति भावः । 'इक्स्मरणे' इत्यस्याह इण्वदिक इति । अनेन वार्तिकेन इक्धातुरिण्वद्भवतीत्यर्थः । ततश्च 'सनि च' इति भावः । कर्मणि तिङ्गिति । इण्धातोरिण्धातोश्च सन्नन्तात्कर्मणि लट्स्तडित्यर्थः । 'भावकर्मणोः' इत्यनेनेति भावः । परस्मैपदेष्विति । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इत्युक्तेस्तडि नेडित्यर्थः । झलादाविति । 'अञ्जन-' इति झलादौ सनि विहितो दीर्घ इत्यर्थः । जिगांस्यते

डोरादेशस्य 'इण्वदिकः' इति इक आदेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह अजादेशः गमेरिति । एतच्च सूत्रेज्ज्ग्रहणाल्लभ्यते । तथाहि-इह सनीत्येव सूत्रं कर्तव्यम् । दीर्घश्च्युत्युपस्थितेनाच इत्यनेनाङ्गस्य विशेषणादजन्ताङ्गस्य दीर्घः, चिचीषति । ततो हनिगम्योरित्यपरं कर्तव्यम् । एवं चाज्ग्रहणमतिरिच्यमानं प्रवृत्तिभेदेन गमेर्विशेषणार्थम् । अजन्तस्य दीर्घो भवति अजादेशगमेश्चेति । झलादाविति किम्, जिगमिषति । 'गमेरिट् परस्मैपदेषु' इति इट् । सनि च । 'णौ गमिरबोधने' इत्यतोऽबोधन इत्यनुवर्तते । प्रतीपिषतीति । तत्क्रकौण्डिन्यायस्यानित्यत्वात्सन्-रूपस्याभ्यासस्येत्वम् । अनित्यत्वे लिङ्गं तु 'नित्यं कौटिल्यै गतौ' इत्यत्र नित्य-

देशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्न दीर्घः । जिगंस्यते । संजिगंसते । २६१६ इडश्च । (२-४-४८)
 इडो गमिः स्यात्सनि । अधिजिगांसते । २६१७ रलो व्युपधाद्बलादेः संश्र । (१-२-२६)
 उश्च इश्च वी । ते उपधे यस्य तस्माद्बलादेः, रलन्तात्परौ क्त्वासानौ सेटौ वा कितौ स्तः ।
 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' (सू० २३४४) । दिद्युतिपते, दिद्योतिपते । रुचर्चपते,
 रुरोचिपते । लिलिखि पति, लिलेखिपति । रलः किम्—दिदेविषति । व्युपधात्
 किम्—विर्वतिपते । हलादेः किम्—एपिपिपति । इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन वाध्यते ।
 उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलम्, ओणेऋदित्करणस्य सामान्यापेक्षज्ञापकत्वात् । २६१८

इति । गन्तुमिष्यते इत्यर्थः । इणो रूपम् । अधिजिगांस्यते इति । स्मर्तुमिष्यत इत्यर्थः ।
 इको रूपम् । जिगंस्यते इति । गम्लुधातोः सन्नन्तात्कर्मणि तडि रूपम् । गमेरजादेशत्वा-
 भवान्न दीर्घः । इडश्च । गमिः स्यात् सनीति । 'णो गमिः—' इत्यतः 'सनि च' इत्य-
 तश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । इडो डित्वात् 'पूर्ववत्सनः' इति । तड् । परस्मैपदेष्वित्युक्तेर्नेट् ।
 'अञ्जन—' इति दीर्घ इति भावः । रलो । क्त्वासनाविति । चकारेण 'पूङः क्त्वा च'
 इत्यतः क्त्वाया अनुकर्पादिति भावः । सेटाविति । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति
 भावः । वा कित्वाविति । 'नोपधात्थफान्ताद्वा' इत्यतः 'असंयोगास्त्रिट् कित्' इत्यतश्च तदनु-
 वृत्तेरिति भावः । दिद्युतिपत इति । 'द्युत दीप्तौ' अनुदात्तेत । सनि द्वित्वे कित्वाद्
 'द्युतिस्वाप्योः—' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे सनः कित्वान्न लघूपधगुण इति भावः ।
 सनः कित्वाभावे आह दिद्योतिपते इति । 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् । एपिपिपतीति ।
 इषधातोः सन् इट्, हलादित्वाभावेन कित्वाभावादगुणे एषू इस् ति इति स्थिते 'अजादेद्विती-
 यस्य' इति पिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे सनः षत्वे रूपम् । नन्विह सत्यपि कित्त्वे नित्यत्वात्
 परमपि गुणं वाधित्वा पिस् इत्यस्य द्वित्वे धात्ववयवस्य द्कारस्य उपधात्वाभावादेव गुणा-
 प्रसक्तेर्हलादेरिति व्यर्थमित्यत आह इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन वाध्यत इति । कुत
 इत्यत आह उपधाकार्यं हि द्वित्वात्प्रबलमिति । तच्च कुत इत्यत आह ओणेरिति ।
 ओणेः ऋदित्करणस्य ज्ञापकत्वादित्यन्वयः । तथाहि ओणधातोः ण्यन्ताल्लुङि 'णौ चङ् व्युप-
 वायाः—' इति ह्रस्वस्य 'नागलोपिशासवृदिताम्' इति निषेधे सति औणि अ त् इति स्थिते
 णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानोणिणदिति रूपम् । अत्र उपवाह्रस्वनिषेधार्थमोणेः ऋदित्करणम् ।
 उपधाह्रस्वे कृते तु उण् इ ष त् इति स्थिते णि इत्यस्य द्वित्वे मा भवानुणिणदिति स्यात् ।
 ओकारो न श्रूयत इति स्थितिः । यदि तु नित्यत्वाद् उपधाह्रस्वात् प्रागेव ओणू इ अ त् इत्यस्यां
 दशायां द्वित्वं स्यात् । तदा ओकारस्य उपधात्वाभावादेव ह्रस्वाप्रसक्तेस्तन्निषेधार्थमृदित्करण-

ग्रहणमिति वक्ष्यते । संजिगंसते इति । 'समो गम्यृच्छ्रम्याम्' इति तड् 'पूर्व-
 वत्सनः' इति सन्नन्तादपि भवति । रलो व्युपधा । 'न क्त्वा सेट्' इत्यतः
 सेडिति वर्तते । चकारेण क्त्वायाः संग्रहः । 'असंयोगात्—' इत्यतः किदिति,

सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्चिस्वयुर्णुभरज्ञपिसनाम् । (७-२-४९) इवन्तेभ्य ऋधादिभ्यश्च सन इङ् वा स्यात् । इङभावे 'हलन्ताच्च' (सू० २६१३) इति कित्त्वम् । 'छ्वोः—' (सू० २५६१) इति वस्य ऊट् । यण् । द्वित्वम् । दुद्यूषति, दिदेविषति । 'स्तौतिण्योरेव—' (सू० २६२७) इति वक्ष्यमाणनियमान्न षः । सुस्यूषति, सिसेविषति । २६१६ आप्ज्ञाप्यधामीत् । (७-४-५५) एषामच ईत्स्यात्सादौ सनि । २६२० अत्र लोपोऽभ्यासस्य । (७-४-५८) 'सनि मीमा—' (सू० २६२३) इत्यारभ्य यदुक्तं तत्राभ्यासस्य लोपः स्यात् । आप्तुमिच्छति ईप्सति । अर्धतुमिच्छति । रपरत्वम् । चर्त्वम् । ईर्सति,

मनर्थकं स्यात् । तस्मादुपधाह्रस्वात्मकम् उपधाकार्यं द्वित्वात् प्रबलमिति विज्ञायते इत्यर्थः । ननु भवतु उपधाह्रस्वो द्वित्वात् प्रबलः । प्रकृते तु उपधागुणः कथं द्वित्वात् प्रबलः स्यादित्यत आह सामान्यापेक्षेति । उपधाह्रस्वस्य उपधाकार्यत्वेन रूपेण द्वित्वात् प्राबल्यविज्ञानादित्यर्थः । वस्तुतस्तु 'णौ चङ्युपधायाः—' इति सूत्रे यदयमोणिमृदितं करोति तज्ज्ञापयति द्विवचनाद्ध्रस्वत्वं वलीय इति भाष्ये विशिष्य उपधाह्रस्वग्रहणात् सामान्यापेक्षत्वं ज्ञापकस्य चित्त्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । सनीवन्तर्ध । सनि इवन्तेति च्छेदः । इवन्त, ऋध, भ्रस्ज, दम्भु, श्चि, स्क्व यु, ऊर्णु, भर, जपि, सन, एषां द्वन्द्वः । इव् अन्तेऽयेषां ते इवन्ताः । 'स्वरति—' इत्यतो वेति 'इणिष्ठायाम्' इत्यत इङिति चानुवर्तते, तदाह इवन्तेभ्य इत्यादि । इवन्तस्य दिव्धातोर्दाहुरिष्यन्नाह इङभावे इति । वस्येति । वकारस्येत्यर्थः । यणिति । ऋकारादिकारस्य इति शेषः । द्वित्वमिति । द्यु इत्यस्येति शेषः । दुद्यूषतीति । 'अज्ज्ञान—' इति दीर्घः । इट्पक्षे आह दिदेविषतीति । अज्ञालादित्वान्न सनः कित्त्वम्, अतो नोठ्, किन्तु लघूपधगुण इति भावः । इवन्तस्योदाहरणान्तरं सिवुधातोः सुस्यूषतीति वक्ष्यते । तत्र द्वितीयस्य षत्वमाशङ्क्याह स्तौतिण्योरिति । सुस्यूषतीति । सिवुधातोः सनि इङभावे दुद्यूषतीतिवद्रूपम् । इट्पक्षे आह सिसेविषतीति । ऋध्धातोः सनि ईर्सतीति रूपं वक्ष्यन्नाह आप्ज्ञाप्यधामीत् । सादौ सनीति । 'सनि मीमाधुरभ—' इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । 'सः स्यार्धधातुके' इत्यतः सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणम् । तदादिविधिरिति भावः । अत्र लोपोऽभ्यासस्य । 'सनि मीमा—' इति 'आप्ज्ञाप्यधामीत्' इति 'दम्भ इच्च' इति 'मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा' इति पूर्वसूत्रचतुष्टयविहितकार्यमन्वेत्यनेन परामृश्यते, तदाह सनि मीमेत्यारभ्येति । सूत्रचतुष्टयकार्ये कृते सतीत्यर्थः । ईप्सतीति । आप्धातोः सनि आकारस्य इत्वे 'अजादेद्वितीयस्य' इति ष इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासलोप इति भावः । रपरत्वमिति । ऋधेः सनि इङभावे ऋकारस्य ईत्वे रपरत्वमित्वमित्यर्थः । चर्त्वमिति । ईर्ध् स इति

'नोपधात्—' इत्यतो वेति चानुवर्तते, तदाह क्त्वासनावित्यादि । सेट् किम्, भित्त्वा, छित्त्वा, द्रुषुक्षते । आप्ज्ञाप्य । 'सनि सीमा—' इत्यतः अच इत्यनुवर्तते, 'सः स्यार्धधातुके' इत्यतः सीति च, तदाह अच ईत्स्यात्सादाविति । सीत्यस्य

अर्दिधिषति । विभ्रजिषति, विभर्जिषति, विभ्रक्षति, विभर्क्षति । २६२१ दम्भ-
इच्च । (७—४—५६) दम्भेरच इत्यादीच सादौ सनि । अभ्यासलोपः ।
'हलन्ताच्च' (सू० २६१३) इत्यत्र हल्यग्रहणं जातिपरमित्युक्तम् । तेन सनः
किञ्चान्नलोपः । धिप्सति, धीप्सति, दिदम्भिषति । शिश्रीषति, शिश्रयिषति ।
'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' (सू० २४९४) । सुस्वूर्पति, सिस्वरिषति । युयूषति, यियविषति ।

स्थिते 'घस्य चत्वं 'न न्द्राः—' इति रेफं वर्जयित्वा 'अजादेद्वितीयस्य' इति त्स इत्यस्य द्वित्वे
अभ्यासस्य लोप इति भावः । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति वचनात् चत्वं कृते द्वित्वमिति
बोध्यम् । इट्पक्षे आह अर्दिधिषतीति । सनः सादित्वाभावादोत्त्वाभावे गुणे रपरत्वे
अर् ध् इ स इति स्थिते धिस् इत्यस्य द्वित्वमिति भावः । भ्रस्ज्धातोः सन इटि 'भ्रस्जो
रोपघयोः—' इति रमागमाभावे आह विभ्रजिषतीति । सस्य ष्चुत्वेन शः, शस्य
जश्त्वेन जः । किङ्भवाद् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणं न । विभर्जिषतीति । इटि रमाग-
मपक्षे भ्रस्ज् इस इति स्थिते अकारादुपरि सकारात्प्राग् रेफागमे भकाराद्रेफस्य सकारस्य
च निवृत्तौ भज् इस इति स्थिते भज् इत्यस्य द्वित्वे ह्लादिशेषे अभ्यासस्य इत्त्वे जश्त्वे
सनः षत्वे च रूपम् । तदेवमिट्पक्षे रमागमतदभावाम्भ्यां रूपद्वयम् । विभ्रक्षतीति । इङ्-
भावे रमागमाभावे च रूपम् । जस्य कुत्वं सस्य षः । विभर्क्षतीति । इङ्भावे रमागमे
च रूपम् । तदेवमिङ्भावपक्षे रमागमतदभावाम्भ्यां द्वे रूपे । दम्भ इच्च । 'सनि मीमा—'
इत्यतः सनीति अच इति चानुवर्तते । चकाराद् 'आप्ताप्यवाम्—' इति सूत्रादीदिति समुच्चीयते
'सः सि—' इत्यतः सीत्यनुवृत्तं सनो विशेषणं तदादिविधिः, तदाह दम्भेरच इत्यादि ।
अभ्यासलोप इति । 'अत्र लोपः —' इत्यनेनेति शेषः । दिम्भ् स इति स्थिते इक्षसीपा-
दनुस्वारादव्यवहितपरत्वाभावेऽपि हलन्तादित्यस्य प्रवृत्तिमुपपादयति हलन्ताच्चेत्यत्रेति ।
हल्यग्रहणं हलत्वजात्याक्रान्तैकानेकव्यक्तिपरमिति प्रागुक्तमित्यर्थः । ततः किमित्यत आह
तेनेति । धिप्सतीति । 'सनीवन्त—' इति इङ्भावे इत्त्वे रूपम् । धीप्सतीति ।
इङ्भावे ईत्त्वे च रूपम् । दिदम्भिषतीति । इट्पक्षे सनो झलादित्वाभावादकिञ्चान्नलोपो
नेति भावः । शिश्रीषतीति । 'सनीवन्त—' इति इङ्भावे अज्झनेति दीर्घः । सनः
किञ्चान्न गुणः । इट्पक्षे आह शिश्रयिषतीति । अञ्जलादित्वान्न किञ्चम, नाप्यज्झनेति
दीर्घः । स्वरुधातोः सनि ऋकारस्य उत्त्वविधिं स्मारयति उदोष्ठ्येति सुस्वूर्पतीति ।
'सनीवन्त—' इति इङ्भावे ऋकारस्य 'अज्झन—' इति दीर्घे कृते उत्त्वे रपरत्वे 'उपधायाः
च' इति दीर्घे इति भावः । सिस्वरिषतीति । स्वरु इत्यस्य द्वित्वे उरदत्वे इत्त्वमिति भावः ।
युयूषतीति । 'सनीवन्त—' इति इङ्भावे 'अज्झन—' इति दीर्घः । यियविषतीति । इट्पक्षे
'द्विर्वचनेऽचि' इति गुणनिषेवाद् यु इत्यस्य द्वित्वे 'ओः पुयण्जि—' इतीत्त्वमिति भावः ।

सनो विशेषणात्सादाविति लाभः । ईप्सतीति । 'अजादेद्वितीयस्य' इति प्स-
शब्दस्य द्वित्वम् । विभ्रजिषतीति । इटि तदभावे च रमागमविकल्पाच्चत्वारि-
रूपाणि । सुस्वूर्पतीति । 'अज्झनगमाम्—' इति दीर्घे सत्युत्वम् । यिय-

ऊर्णुनूपति ऊर्णुनविपति । न च परत्वाद् गुणावादेशयोः सतोरभ्यासे उकारो न श्रूयेतेति वाच्यम्, 'द्विर्वचनेऽचि' (सू० २२४३) इति सूत्रेण द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपातिदेशनिषेधाद्वा न च सन्नन्तस्य द्वित्वं प्रति कार्यित्वान्निमित्तता कथमिति वाच्यम्, 'कार्यमनुभवन् हि कार्यो निमित्ततया नाश्रीयते, न त्वननुभवन्नपि' (प० ११) । न चेह सन् द्वित्वमनुभवति । विभरिपति । जपिः पुगन्तो मित्संज्ञकः पकारान्तश्चौरादिकश्च । इडभावे 'इको

ऊर्णुनूपतीति । 'सनीवन्त—' इति इडभावपक्षे 'न न्द्राः—' इति रेफं वर्जयित्वा नुस इत्यस्य द्वित्वे 'अञ्जन—' इति दीर्घः । 'इको झल्' इति सनः कित्त्वान्न गुणः । इट्पक्षे तु 'विभाषोर्णोः' इति सनः डित्त्वविकल्पं मत्वाह ऊर्णुनविपतीति, ऊर्णुनविपतीति । डित्त्वपक्षे गुणाभावानुशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उवङ् । डित्त्वाभावपक्षे तु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डस्य गुणावादेशाविति भावः । उभयत्राप्यभ्यासे उवर्णः श्रूयते । ननु डित्त्वाभावपक्षे ऊर्णु इस इति स्थिते द्वित्वात् प्रागेव परत्वाद् गुणे अवादेशे च कृते नृशब्दस्य द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्वे ऊर्णनविपतीति अभ्यासे इकार एव श्रूयेत, न तु उकार इत्याशङ्क्य निराकरोति द्विर्वचनेऽचीति । अस्मिन् सूत्रे स्थानिवदित्यनुवर्त्य रूपातिदेशं चाश्रित्य द्वित्वनिमित्ते अचि परे यः अजादेशः स द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिरूपं प्रतिपद्यते इत्येकोऽर्थः । 'न पदान्तं—' इत्यतो नेत्यनुवर्त्य द्वित्वनिमित्ते अचि यः अजादेशः स न स्याद् द्वित्वे कर्तव्ये इत्यन्योऽर्थः । तत्र प्रथमव्याख्याने तु कृतस्यापि गुणस्य स्थानिभूतोकाररूपप्रतिपत्त्या तु इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते । द्वितीयव्याख्यानेऽपि द्वित्वात् प्राग् गुणस्य निषिद्धतया नृशब्दस्यैव द्वित्वे अभ्यासे उकार एव श्रूयते इति भावः । ननु ऊर्णु इस इति सन्नन्तस्य द्वित्वरूप-कार्यभाक्त्वेन तदन्तर्गतस्य इस इत्यस्यापि कार्यित्वान्न द्वित्वनिमित्तत्वम्, 'न हि कार्यो निमित्ततया आश्रीयते' इत्युक्तेः, तथा च द्वित्वे कर्तव्ये द्वित्वनिमित्तात्परकादेशस्य क्रियमाणो निषेधः कथमिह गुणस्य प्रसज्यत इत्याशङ्क्य निराकरोति न च सन्नन्तस्येति । कार्यमनुभवन्निति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । न चेह सन्निति । किन्तु नृशब्द इत्यर्थः । नुभूषतीति । सनीवन्तेति इडभावपक्षे भृ स इति स्थिते 'अञ्जन—' इति दीर्घे 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वे रपरत्वे उत्तरखण्डस्य 'हलि च' इति दीर्घः । सनः कित्त्वान्न गुण इति भावः । इट्पक्षे आह विभरिपतीति । भू इस इति स्थिते द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य अत इत्वे उत्तरखण्डस्य गुणे रपरत्वमिति भावः । जपिः पुगन्तो मित्संज्ञक इति । 'सनीवन्त—' इति सूत्रे गृह्यते इति शेषः । 'मारणतोपणनिशामनेषु जा' इति घटादौ, ततो हेतुमणौ पुकि घटादित्वेन मित्वाद् उपधाह्रस्वे जपीति ण्यन्तो गृह्यत इत्यर्थः । पकारान्तश्चौरादिकश्चेति । 'जप मिच्च' इति यः स्वतः पकारान्तः पठितः चुरादौ, न तु पुगन्तः सोऽपि 'सनीवन्त—' इति सूत्रे गृह्यत इत्यर्थः । इडभावे विपतीति । 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यादेशनिषेधाद् द्वित्वे कृते अभ्यासस्योवर्णस्येत्वम् । ऊर्णु-नूपतीति । इडभावे 'अञ्जनगमाम्—' इति दीर्घः । इट्पक्षे तु 'विभाषोर्णोः' इति

झल्' (सू० २६१२) इति कित्त्वान्न गुणः । 'अञ्जन—' (सू० २६१४) दीर्घः परत्वा-
 णिलोपेन वाच्यते 'आप्झप्—' (सू० २६१६) इति ईत् । जीप्सति, जिज्ञपयिपति ।
 अमितस्तु जिज्ञापयिपति । 'जनसन—' (सू० २५०४) इत्यात्वम् । सिपासति, सिस-
 निपति । 'तनिपतिदरिद्रातिभ्यः सनो वा इङ् वाच्यः' (वा० ५०५९) । २६१२ तनो-
 तेर्विभाषा । (६—४—१७) अस्योपधाया दीर्घो वा स्याज्झलादौ सनि । तितांसति,
 तितनिपति । 'आशङ्कायां सन्वक्तव्यः' (वा० १७०७) श्वा मुमूर्षति । कूलं पिपतिपति ।
 २६२३ सनि मीमाधुरभशकपतपदामच इस् । (७—४—५४) एषामच
 इस्स्यात्सादौ सनि । अभ्यासलोपः । 'स्कोः—' (सू० ३८०) इति सलोपः । पित्तति ।
 दिदरिद्रिपति दिदरिद्रासति । डु मिन्, मीन् आभ्यां सन् । कृतदीर्घस्य

इति । उभयविधादपि ण्यन्ताद् ङिपि इत्यस्मात् सनि इडभावपक्षे णेः परस्य सनः 'इको
 झल्' इति कित्त्वाण्णुङोः । नेत्यर्थपरत्वादिति । णेलोपे सति अचोऽभावात् दीर्घ इति
 भावः । तथा च जीप् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे 'अत्र लोपः—' इत्यभ्यासलोपे परिनिष्ठितमाह
 जीप्सतीति । इट्पक्षे आह जिज्ञपयिपतीति । अमितस्त्विति । मारणादिव्यतिरिक्तार्थ-
 कस्य घटादिकस्य हेतुमण्यन्तस्य 'ज्ञा नियोगे' इति चौरादिकण्यन्तस्य च मित्त्वाभावेन
 उपवाहस्वाभावात् 'सनोवन्त—' इत्यत्र ङिपिग्रहणेनाग्रहणान्नित्यमेव इडिति भावः, तदाह
 जिज्ञापयिपतीति । सनधातोः सनि आह जनसनेत्यात्वमिति । नकारस्येति शेषः ।
 सिपासतीति । आत्वे कृते सा इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्य ह्रस्वे अत इत्वे पत्वे रूपम् ।
 न च 'स्तौतिण्योरेव—' इति नियमान्न प इति शङ्क्यम्, सनः पत्वे सत्येव तत्प्रवृत्तेः । इट्-
 पक्षे त्वाह सिसनिपतीति । अत्र 'जनसन—' इत्यात्वं तु न, सनो झलादित्वाभावात् ।
 'स्तौतिण्योरेव—' इति नियमान्न प इति भावः । तनिपतीति । प्राप्तविभाषेयम् । तनोते-
 र्विभाषा । उपधाया दीर्घ इति । 'नोपधायाः—' इत्यनो 'ढ्रलोपे—' इत्यतश्च तदनुवृत्तेरिति
 भावः । झलादौ सनीति । 'अञ्जन—' इत्यतस्तदनुवर्तते । तत्र झलादाविति भाष्ये स्थितमिति
 भावः । आशङ्कायामिति । आशङ्काविषयक्रियावृत्तेर्धातोः स्वार्थे सन्नित्यर्थः । श्वा मुमूर्ष-
 तीति । शङ्कितमरणो भवतीत्यर्थः । कूलं पिपतिपतीति । शङ्कितपतनं भवतीत्यर्थः । 'तनि-
 पति—' इति इट्पक्षे रूपम् । पतेः सनि इडभावपक्षे त्वाह सनि मीमा । सादौ सनीति ।
 'सः सि—' इत्यतः सीत्यनुवृत्तेरिति भावः । अभ्यासलोप इति । 'अत्र लोपः—' इत्यनेनेति
 भावः । पित्त् स ति इति स्थिते आह स्कोरिति । दरिद्रातेः सनि 'तनिपति—' इति
 इडविकल्पमुदाहरति दिदरिद्रिपति दिदरिद्रासतीति । डु मिञिति । 'डु मिञ्

वा डित्त्वम् । न चेह सन्निति । किं तु नुशब्द इत्यर्थः । कित्त्वान्न गुण इति ।
 णिचः स्याने इत्यर्थः । श्वा मुमूर्षतीति । एकद्वविषया मरणशङ्केति बोधः ।
 मरणशङ्काविषयो भवतीत्यन्ये । 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमिह न शङ्क्यम्, 'शदेः—'
 इत्यादिसूत्रद्वये सनो नेत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात् । सन्ति

मिनोतेरपि मीरूपाविशेषादिसु । 'सः सि-' (सू० २३४२) इति तः, मित्सति मित्सते । मा माने-मित्सति । माड्मेडोः-मित्सते । दोदाणोः-दित्सति । देङ्-दित्सते । दान्-दित्सति । घेट्-घित्सति । धान्-घित्सति, घित्सते । रिप्सते । लिप्सते । शक्त्-शिक्षति । शक मर्षणे इति दिवादिः स्वरितेत्-शिक्षति, शिक्षते । पित्सति । 'राघो हिंसाया सनीस् वाच्य' (वा० ४६३५) । रित्सति । हिंसायाम् किम्-आरिरात्सति । २६३४ मुचोऽ-कर्मस्य गुणो वा । (७-४-५७) सादौ सनि । अभ्यासलोपः । मोक्षते,

प्रक्षेपणे' स्वादिः, 'मीङ् हिंसायाम्' कयादिः, आभ्यां सन्नित्यर्थः । 'सनि मो-' इत्यत्र मीग्रहणेन एतयोरुभयोर्ग्रहणमिति भावः । ननु मी इति दीर्घश्रवणाद् डु मिङ् इत्यस्य ह्रस्वा-न्तस्य कथं ग्रहणमित्यत आह कृतदीर्घस्येति । डु मिङ्घातोः सनि 'अञ्जन-' इति कृतदीर्घस्य तथा 'मीङ् हिंसायाम्' इति स्वतःसिद्धदीर्घस्य च मीरूपाविशेषादुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः । सः सीति । उभयोरपि धात्वोः मी स इति स्थिते 'सनि मीमा-' इति ईसादेशे द्वित्वे 'अत्र लोपः-' इत्यभ्यासलोपे 'सः सि-' इति सस्य तकार इत्यर्थः । मित्सति, मित्सते इति । प्रकृतेर्वित्त्वात् 'पूर्ववत्सनः' इति उभयपदित्वम् । माड्मेडोरिति । मेडः सनि 'आदेचः-' इत्यात्वे कृते मारूपत्वाविशेषात् 'सनि मीमा-' इत्यत्र उभयोरपि ग्रहणमिति भावः । दोदाणोरिति । 'दो अवखण्डने' इति धातोः सनि आत्वे कृते दारूपाविशेषाद् घुत्वादुभयोर्ग्रहणमिति भावः । दित्सतीति । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्नोपधागुणः । देङिति । तस्यापि कृतात्त्वस्य दारूपत्वेन घुत्वादिति भावः । दाञिति । 'डु दान् दाने' इति धातुरपि घुत्वाद् गृह्यत इति भावः । घेङिति । अस्यापि कृतात्त्वस्य घुत्वात् 'सनि मीमा-' इत्यत्र ग्रहणमिति भावः । रिप्सते इति । रभधातो रूपम् । लिप्सते इति । लभधातो रूपम् । पित्सतीति । पल्लधातो रूपम् । पदधातोः पित्सते इति रूपम् । सनि इस् वाच्य इति । आकारस्येति शेषः । रित्सतीति । सनि ईसादेशः । 'अत्र लोपः-' इत्यभ्यासलोपः । मुचोऽकर्मकस्य । सनीति । शेषपूरणमिदम् । 'सः सि-' इत्यतः सीति 'सनि मीमा-' इत्यतः सनीति चानुवृत्तेरिति भावः । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते वचनम् । अभ्यास लोपः इति । 'अत्र लोपः-' इत्यनेनेति शेषः । मोक्षते इति । 'अत्र लोपः-'

मीमा । 'सः सि-' इत्यतः सीत्यनुवर्तते तस्य सनो विशेषणत्वात्सादौ सनीति लाभः । मीरूपाविशेषादिति । ननु मिनोतेर्मोरूपस्य लाक्षणिकत्वाद् मीग्रहणेन ग्रहणं न प्राप्नोति । नैष दोषः, यत्र लक्षणाभिनिवृत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रति-पदोक्तयोरिति परिभाषोपस्थापनं न तु यत्र प्रयोगाश्रयणं तत्रेति 'इको झल्' इति सूत्रे कैयटेनोक्तत्वात् । तस्यायमाशयः—मीरूपमात्रस्य प्रयोगोऽत्राश्रितः । 'विभाषा दिक्स-मासे-' इत्यत्र तु लक्षणाभिनिवृत्तस्य समासशब्दस्याश्रयणाद् 'दिङ्नामान्यन्तराले' इति प्रतिपदोक्त एव समास आश्रीयत इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनि-त्यत्वात्क्वचिदुपतिष्ठते क्वचिन्नोपतिष्ठत इति तु निष्कृष्टोऽर्थः । मित्सतीति । 'हल-

मुमुक्षते वा वत्सः स्वयमेव । अकर्मकस्य किम्-मुमुक्षति वत्सं कृष्णः । 'न वृद्धयश्चतुर्भ्यः' (सू० २३४८) । विवृत्सति । तडि तु विवर्तिपते । 'सिस्चिच-' (सू० २५०६) इति वेट् । निनर्तिपति, निनृत्सति । २६२५ इट् सनि वा । (७-२-४१) वृड्-वृद्ध्यामृदन्ताच्च सन इड् वा स्यात् । तितारिपति, तितरीपति, तितोर्पति । विवरिपति, विवरीपति, व्वूर्पति । वृड्-वुवूर्पते, विवरिपते । दुध्वूर्पति । २६२६ स्मिपूङ्-रञ्जवशां सनि । (७-२-७४) स्मिङ्, पूङ्, ऋ, अञ्, अश्, एभ्यः सन इट् स्यात् । सिस्मयिपते । पिपविषते ।

इत्यभ्यासलोपः । तडि त्विति । 'नवृद्धयः-' इत्यत्र परस्मैपदग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वादिति भावः । निनृत्सतीति । इड्भावपक्षे 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न गुणः । इट् सनि वा । 'वृतो वा' इत्यतो वृत् इत्यनुवर्तत इति मत्वाह वृड्-वृद्ध्यामित्यादि । 'सनि ग्रहग्रहोश्च' इत्यस्यापवादः चिकीर्षतीत्यादौ 'अज्ज्ञन-' इति दीर्घे कृते सनि नेदं प्रवर्तते, 'एकाच उपदेशे-' इत्यत उपदेशे इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादिति व्याख्यानात् । तितरिपति, तितरीपतीति । तृधातोः सनि लटि 'वृतो वा' इति दीर्घः । इडभावे त्वाह तितोर्पतीति । 'इको झल्' इति कित्वात् गुणाभावे तृ इत्यस्य ऋकारस्य इत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । विवरिपतीति । वृद्धातोः सनि इटि 'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पः । इडभावे त्वाह वुवूर्पतीति । 'उदोष्ठ्य-' इत्युत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः । वुवूर्पते इति । डित्त्वादात्मनेपदम् । दुध्वूर्पतीति । 'ध्व कौटिल्ये' । 'अज्ज्ञन-' इति दीर्घः । 'उदोष्ठ्य-' इत्युत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घ इति भावः । स्मिपूङ् । स्मि, पूङ्, ऋ, अञ्, अश् एपां द्वन्द्वः । ऋकारस्य यणि रेफे रञ्जिवति निर्देशः । इट् स्यादिति । 'इडित्यति-' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । पूजस्तु पुपूषतीत्येव । 'सनि ग्रह-' इति इग्निपेधात् । सिस्मयिपते इति । 'स्तौतिष्णोरेव-' इति नियमान्न षः । पिपविपते इति । पूङ्धातोः पू इत्यस्य द्वित्वे 'ओः पुयण्जि-'

न्ताच्च' कित्त्वान्नोपधागुणः । शिञ्जतीति । ननु निरनुवन्धपरिभाषया 'शक मर्षणे' इत्यस्यैव ग्रहणमुचितमिति चेत् । अत्राहुः-इयं हि परिभाषा प्रत्ययग्रहणविषया । अत एव 'जृबृश्च्योः-' इत्यत्र जृजृषोरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकारेणोक्तमतोऽत्रापि स्वादिदेवादिकयोर्ग्रहणं युक्तमेवेति । मुचोऽकर्मकस्य । 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वेन गुणाभावे प्राप्ते विधिरयम् । विवृत्सतीति । 'वृद्धभ्यः स्यसनोः' इति विकल्पेन परस्मैपदम् । इट् सनि वा । चिकीर्षतीत्यादौ 'अज्ज्ञनगमाम्-' इति दीर्घे कृते नेदं प्रवर्तते । 'एकाच उपदेशे-' इत्यत उपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशे ऋकारान्तादितिव्याख्यानात् । अत एवेदं विनैवोदाहरति दुध्वूर्पतीति । ध्व कौटिल्ये । 'अज्ज्ञन-' इति दीर्घः । 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्वं रपरत्वं 'हलि च' इति दीर्घः । स्मिपूङ् । पूङिति ङकारानुवन्धग्रहणात् पूजः पुपूषतीत्येव । 'सनिग्रह-' इतीग्निपेधात् । सिस्मयिपत इति । स्मिङ् ईपद्धसने अस्यानिट्त्वादिडागमस्या-

अरिरिषति । इह रिश्शब्दस्य द्वित्वम् । इस् इति सनोऽवयवः कार्यभागिति कार्यिणो निमित्त-
त्वायोगाद् 'द्विर्वचनेऽचि' (सू० २२४३) इति न प्रवर्तते । अञ्जिजिषति । अशिशिषते ।
'उभौ साम्यासस्य' (सू० २६०६) प्राणिणिपति । उच्छेस्तुक्, श्चुत्वम्, 'पूर्वत्रासिद्धीयम-
द्वित्वे' इति चट्टाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम्, 'हलादिः शेषः' (सू० २१७९) उचिच्छिषति ।
'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति त्वनित्यम्, 'च्छ्वोः—' (सू० २५६१) इति
सनुक्कग्रहणाज्ज्ञापकात्, प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनाद्वा । 'गौ च संश्रद्धोः' (सू० २५७९)

इति इत्त्वम् । अरिरिषतीति । ऋधातोः सनि इटि रूपम् । रिश्शब्दस्येति । गुणे रपरत्वे
'अजादेद्वितीयस्य' इति रिस् इत्यस्य द्वित्वमित्यर्थः । ननु 'द्विर्वचनेऽचि' इति निषेधाद् गुणा-
संभवाद् रिस् इत्यस्य कथं द्वित्वमित्यत आह द्विर्वचनेऽचि इति न प्रवर्तते इति । कुत
इत्यत आह कार्यिणो निमित्तत्वायोगादिति । 'नहि कार्यी निमित्ततया आश्रीयते' इति
निषेधादिडादेः सनो द्वित्वरूपकार्यिणो न द्वित्वनिमित्तमिति भावः । ननु इडागमः सन्भक्तः
ततश्च इस् इत्यस्य द्वित्वेऽपि समुदायस्य इस इत्यस्य द्वित्वकार्यित्वाभावाद् द्वित्वनिमित्तत्व-
मित्यत आह इस इतीति । इस् इति सनोऽवयवो द्वित्वभागिति कृत्वा अवयवद्वारा इस् इति
समुदायस्य कार्यित्वमिति भावः । अञ्जिजिषतीति अञ्जेः सनि इटि 'न न्द्राः—' इति
नकारस्य निषेधाद् जिस् इत्यस्य द्वित्वम् । ऊदित्वादिङ्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । अशिशि-
षते इति । 'अशू व्याप्तौ' ऊदित्वादिङ्विकल्पे प्राप्ते नित्यमिट् । 'अश भोजने' इति
ऋधादिस्तु नित्यं सेडेव । उच्छेरिति । 'उच्छी चिवासे' । अत्र 'छे च' इति तुगित्यर्थः ।
श्चुत्वमिति तुक् इति शेषः । ननु उच्छ् इस इति स्थिते श्चुत्वस्यासिद्धत्वात्तकारसहितस्य
द्वित्वे अभ्यासे तकारः श्रूयेत इत्यत आह पूर्वत्रेत्यादि । हलादिः शेष
इति । च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे । हलादिशेषादभ्यासे छकारसकारयोर्निवृत्तौ युक्-
श्चकार इकारश्च शिष्यते इत्यर्थः, तदाह उचिच्छिषतीति । उत्तरखण्डे
छकारे परे इकारस्य तुक्श्चुत्वेन चकारः । ननु च्छिस् इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषा-
त्पूर्वखण्डे छकारसकारयोर्निवृत्तौ 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति न्यायेन
तुकोऽपि निवृत्तस्तदादेशचकारस्य कथमभ्यासे श्रवणमित्यत आह निमित्तापाये
इति । कथमनित्यत्वमित्यत आह च्छ्वोरिति । पृष्ठः पृष्ठवानित्यादौ प्रच्छेः
छकारस्य 'च्छ्वोः—' इति शकारे व्रश्वादिना शस्य षत्वे तुक्चकारस्य श्रवणप्राप्तौ
तन्निवृत्त्यर्थं सनुक्कग्रहणम् । तत्र चकारस्य शकारे सति निमित्ताभावादेव तुकोऽपि
निवृत्तिसिद्धेः सनुक्कग्रहणं व्यर्थमापद्यमानं 'निमित्तापाये—' इत्यस्यानित्यतां ज्ञापयती-
त्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययापत्तिवचनाद्वेति । 'हनश्च वधः' इति हनधातोरप्रत्यये प्रकृतेर्वधादेशे

प्राप्तिः । 'स्तौतिण्यौरेव—' इति नियमान्न षः । आरीरिषतीति । अस्याप्यनित्यत्वा-
दिडागमस्याप्राप्तिः । रिस्श्शब्दस्येति । सन इटि गुणे च कृते अरिस् इति स्थिते
'अजादेद्वितीयस्य' इति रिश्शब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः । अञ्जिजिषतीत्यादि

(सू० २६०१) इति सूत्राभ्यामिडो गाङ्, श्वयतेः संप्रसारणं च वा । अधिजिगापयिपति, अध्यापिपयिपति । शिश्वाययिपति, शुशावयिपति । 'ह्रः संप्रसारणम्' (सू० २५८६) जुहावयिपति । 'णौ द्वित्वात्प्राग्व आदेशो न' इत्युक्तत्वादुकारस्य द्वित्वम् । पुस्फारयिपति । चुक्षावयिपति । 'ओः पुयण्यपरे'

वधशब्दः । कंसवचमाचष्टे कंसं घातयतीत्यादौ 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे कृल्लुक्प्रकृति-प्रत्यापत्तिः' इति अप्रत्ययस्य लुकि प्रकृतेर्ववादेशनिवृत्तिर्विहता । तत्र कृतो लुकि निमित्ता-पायादेव वधाद्यादेशनिवृत्तिसिद्धेः प्रकृतिप्रत्यापत्तिवचनं व्यर्थमापद्यमानं 'निमित्तापाये—' इत्यस्य नित्यतां ज्ञापयतीत्यर्थः । यद्यप्यत्र वधशब्दे अप्रत्ययो ववादेशश्च युगपद्विहितः, न तु प्रत्यये परे । तथापि संनियोगशिष्टत्वात् प्रत्ययस्य निमित्तत्वं पर्यवसानगत्येति बोध्यम् । वस्तुतस्तु पुण्ययोगं जानाति पुण्येण योजयतीत्येतत्साधके 'पुण्ययोगे जि' इति वचने भाष्यो-क्तप्रकृतिप्रत्यापत्तिरित्यनुवृत्तिरिह ज्ञापिका । तत्र हि 'चजोः—' इति घिति परतः कुत्वम् । अन्यथा कृल्लुकि निमित्तापायपरिभाषयैव कुत्वनिवृत्तौ किं प्रकृतिप्रत्यापत्त्यनुवृत्त्येति शब्दे-न्दुशेखरे विस्तरः । अथ 'इङ् अध्ययने' 'टु ओ श्वि गतिवृद्धयोः' इत्याभ्यां सनि विशेषमाह णौ चेति । 'संश्रङोः' इति सूत्रं द्वितीयस्य चतुर्थे पादे पष्ठस्य प्रथमे पादे च स्थितम् । सन्परे चङ्परे च णौ इङो गाङ् वेति प्रथमस्यार्थः । सन्परे चङ्परे च णौ श्वयतेः संप्रसारणं वेति द्वितीयस्यार्थः । प्रथमसूत्रेण इङो गाङ्, द्वितीयसूत्रेण श्वयतेः संप्रसारणमित्युभयमपि पाक्षिकं भवतीत्यर्थः । अधिजिगापयिपतीति । इङो णौ विवक्षिते गाङि पुकि गापि इत्यस्मात्सनि रूपम् । 'णौ च संश्रङोः' इति गाङ्विवी विपयसप्तमीति प्रागेवोक्तम् । गाङ्-भावे आह अध्यापिपयिपतीति । 'क्राङ्जीनां णौ' इत्यात्वे पुक् । शिश्वाययिपतीति । श्विधातोर्णौ वृद्धावादेशे श्वायि इत्यस्मात्सनि संप्रसारणाभावे रूपम् । संप्रसारणपक्षे आह शुशावयिपतीति । ण्यन्तात्सनि इटि श्वि इ इस् इति स्थिते 'संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं वलवत्' इति वचनात्प्रथमं संप्रसारणं पूर्वरूपम् । शु इत्यस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे उकारस्य वृद्धावादेशे णिचो गुणायदेशाविति भावः । ह्रः संप्रसारणमिति । हेतुमण्यन्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् । जुहावयिपतीति । ह्रैवो ण्यन्तात्सनि इटि प्रथमं संप्रसारणं पूर्वरूपम् । हु इत्यस्य द्वित्वम् । उकारस्य वृद्धावादेशौ, णिचो गुणायदेशाविति भावः । ननु परत्वाद् द्वित्वात् प्रागेव उकारस्य वृद्धावादेशयोः कृतयोः हाव् इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासस्यात इत्त्वे इकार एव श्रूयतेत्यत आह णौ द्वित्वादिति । पुस्फारयिपतीति । स्फुरतेर्ण्यन्तात्सनि इटि 'चिस्फुरोर्णौ' इत्यस्मात् प्रागेव स्फुर् इत्यस्य द्वित्वम्, द्वित्वे कार्ये णावच आदेशस्य निषेधात् । 'ओः पुयण्जि—' इति इत्त्वं तु न, फकारस्य सकारेण व्यवहिततया पवर्गपरत्वाभावात् । चुक्षावयिपतीति । शुधातोः ण्यन्तात्

अञ्जू व्यक्तिभक्षणदौ । अशू व्याप्तौ । अनयोरुदित्वादिकले प्राप्ते । नित्यमिट् । अश भोजन इति क्र्यादिस्तु नित्यं सेडेव । सूत्राभ्यामिति । एकं द्वितीयेऽपरं तु पष्ठे । तत्राद्येन गाङादेशोऽपरेण संप्रसारणम् । ह्रः संप्रसारणम् । इदं च णिजन्तेषु

(सू० २५७७) पिपावयिषति, विभावयिषति, यियावयिषति, रिरावयिषति, लिलावयिषति, जिजावयिषति । पुयण्जि इति किम्—नुनावयिषति । अपरे किम्—बुभूषति । 'स्रवति—' (सू० २५७८) इतीत्त्वं वा सिस्रावयिषति । सुस्रावयिषतीत्यादि । अपरे इत्येव, शुश्रूषते २६२७ स्तौतिष्योरेवषण्यभ्यासात् । (८—३—६१) अभ्यासेणः परस्य स्तौतिष्यन्तयोरेव सस्य षः स्यात् पभूते सनि नान्यस्य । तुष्टूषति । द्युतिस्वाप्योः—' (सू० २३४४) इत्युत्त्वम् । सुष्वापयिषति । सिषाधयिषति । स्तौतिष्योः किम्—सिसिक्षति । उपसर्गात्तु 'स्थादिष्वभ्यासेन च - ' (सू० २२७७) इति षत्वम् । परिषिपिषति ।

सनि इटि क्षु इत्यस्य द्वित्वम् । परिनिष्ठिते रूपे अवर्णपरत्वेन णावच आदेशस्य निषेधादिति भावः । ओः पुयणिति । हेतुमणिचक्रक्रियायामिदं व्याख्यातमपि स्मार्यते । पिपावयिषतीत्यादि । पू, भू, यु, रु, लू, जु एभ्यो ण्यन्तेभ्यः सनि इटि द्वित्वे कार्ये णावच आदेशनिषेधात् उवर्णान्तिनामेव द्वित्वे अभ्यासोवर्णस्य इत्त्वमिति भावः । जुः सौत्रो धातुः 'जुचङ्क्रम्य—' इत्यत्रोक्तः । अथ 'स्रवतिशृणोति—' इति सूत्रं हेतुमणिचक्रक्रियायां व्याख्यातं स्मारयति स्रवतीतीत्त्वं वेति शुश्रूषते इति । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदम् । स्तौतिष्योरेव । णीति कृतषत्वस्य सनो ग्रहणम् । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधि-कृतम्, 'इण्कोः—' इति च । तत्र कुग्रहणं निवर्तते असंभवात् । णिग्रहणेन तदन्तग्रहणम् । 'सहेः साडः सः' इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते, तदाह अभ्यासेण इत्यादि । षभूते इति । षकारं प्राप्ते सनोत्यर्थः । नान्यत्रेति । अभ्यासेणः परस्य चेतसस्य षत्वं तर्हि स्तौतिष्यन्तयोरेवेत्यर्थः । न च 'आदेशप्रत्यययोः' इत्येव सिद्धे आरम्भसामर्थ्यादेव नियमलाभाद् एवकारो व्यर्थ इति शङ्क्यम्, षण्येवेति नियमनिरसनार्थत्वात् । षण्येवेति नियमे सति तुष्टावेत्यत्र षत्वानपत्तेः । स्तौतेरुदाहरति । तुष्टूषतीति । 'अञ्जन—' इति दीर्घः । ण्यन्तस्योदाहरिष्यन्नाह द्युतीति । उत्त्वमिति । वकारस्य संप्रसारणमुकार इत्यर्थः । सुष्वापयिषतीति । स्वपेणौ उपधावृद्धौ स्वापि इत्यस्मात् सनि इटि वकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे सुप इत्यस्य द्वित्वे णेगुणेश्यादेशे सनः षत्वे अभ्यासेणः परस्य षत्वमिति भावः । सिषाधयिषतीति । अत्रापि ण्यन्तत्वादभ्यासेणः परस्य सस्य षत्वमिति भावः । सिसिक्षतीति । सेक्नुमिच्छतीत्यर्थः । सिचूधातोः सन् 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वान्न लघूपधगुणः । अभ्यासेणः परस्य सस्य चेतु षत्वं तर्हि स्तौतिष्योरेव इति नियमान्न ष इति भावः । ननु परिषिषिषतीत्यत्र अभ्यासेणः परस्य सस्य कथं षत्वम् । 'स्तौतिष्योरे—' इति नियमात्, 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' इति षत्वस्याप्यनेन नियमेन निवृत्तेरित्यत आह उपसर्गाच्चिति । 'स्तौतिष्योरेव—' इति नियमेन मध्येऽपवाद-

व्याख्यातमिह तु स्मारितम् । जिजावयिषतीति । जुः सौत्रो धातुः 'जुचङ्क्रम्य—' इत्यत्रोक्तः । शुश्रूषते इति । 'ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः' इत्यात्मनेपदम् । स्तौतिष्योरेव । एवं च सिषाधयिषेति प्रयोगस्य साधुत्वं न तु सिषाधयिषेत्यस्येति ज्ञेयम् ।

पणि किम्-तिष्ठासति । सुपुप्सति, अभ्यासादित्युक्तेर्नेह निषेधः । इण्-प्रतीपिपति । इक्-अधीपिपति । २६२८ सः स्विदिस्वदिसहीनां च । (८-३-६२) अभ्यासेणः परस्य ण्यन्तानामेषां सस्य स एव, न पः, पणि परे । सिस्वेदयिषति, सिस्वादयिपति । सिसाहयिपति । 'स्यादिष्वेवाभ्यासस्य' इति नियमान्नेह अभिसुमुपति ।

शैपिकान्मतुवर्योयाच्चैपिको मतुवर्यिकः ।

सरूपप्रत्ययो नेष्टः सन्नन्ताश्च सनिष्यते ॥'

शैपिकाक्छैपिकः सरूपो न । तेन शालीये भव इति वाक्यमेव, न तु छान्ताच्छः । सरूपः किम्-अहिच्छत्वे भव आहिच्छत्वं, आहिच्छत्वे भव

न्यायवलाद् 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वमेव बाध्यत इति भावः । पणि किमिति । कृतपत्वनिर्देशः किमर्थं इति प्रश्नः । तिष्ठासतीति । 'वात्वादेः-' इति पस्य सत्वे स्या इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वम् । कृतपत्वे सन्धेवाथं नियमः, अत्र तु सनः पत्वाभावेन नियमाप्रवृत्तेः पत्वं निर्वाचयामिति भावः । सुपुप्सतीति । स्वप्वातोः सनि 'रुदविदमुपगृहस्वपि-' इति कित्वाद् 'वचिस्वपि-' इति संप्रसारणे कृते द्वित्वम् । कित्वाच्च लघूपधगुणः । इहापि 'स्तौतिष्णोरेव-' इति नियमो न भवति, सनः पत्वाभावादिति भावः । ननु पणि इणः परस्य सस्य चेत् पत्वं तर्हि स्तौतिष्णोरेवेत्येतावदेवास्तु, अभ्यासादिति किमर्थमित्यत आह अभ्यासादित्युक्तेर्नेहेति । प्रतीपिपतीति । इण्वातोः सनि 'अजादेद्वितीयस्य' इति स इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासेत्त्वम् । इह पभूते सनि 'इण गतौ' इति घातोः परस्य सस्य पत्वं भवत्येव, अभ्यासेणः परत्वे सत्येव नियमप्रवृत्तेरिति भावः । अधीपिपतीत्यप्येवम् । सः स्विदीति । सः स्विदीति छेदः । 'स्तौतिष्णोरेव ण्यभ्यासात्' इति सूत्रं स्तौतिवर्जमनुवर्तते । 'सहे साडः सः' इत्यतः स इति पठ्यन्तं च, तदाह अभ्यासेण इति । सकारविधिर्नियमार्थं इत्याह सस्य स एवेति । सुनोतैः सनि 'स्तौतिष्णोरेव-' इति नियमादुत्तरखण्डस्य पत्वाभावे अभिसुमुपतीत्यत्र 'उपसर्गात्सुनोति-' इत्यभ्यासस्य पत्वमाशङ्क्याह रथादिष्वेवेति । शैपिकादिति । सन्विधायकसूत्रस्यमिदं वातिकम् । शैपिकात्सरूपः शैपिकः प्रत्ययो न । मतुवर्योयात् सरूपो मतुवर्यिकः प्रत्ययो नेत्यन्वयः । शेषाधिकारे विहितः शैपिकः । भवार्थं अव्यात्मादित्वाद्गुणः । मतुवर्ये भवो मतुवर्योयः, गहादित्वाच्छः । मतुवर्योऽस्यास्तीति मतुवर्यिकः । 'अत इनिठनौ' इति ठन् । शालीये इति । शालायां भवः शालीयः । 'वृद्धाच्छः' । शालीये भव इत्यर्थे शालीयशब्दात् पुनश्छो नेत्यर्थः ।

उपसर्गात्स्विति । मध्येऽपवादन्नायात् 'स्तौतिष्णोः-' इति नियमेन 'आदेशप्रत्यययोः' इति पत्वमेव बाध्यते, न तु 'स्यादिष्वभ्यासेन च-' इत्युत्तरेण विहितमिति भावः । सुपुप्सतीति । 'रुदविद--' इति सनः कित्वाच्च गुणः । प्रतीपिपतीति । इह पभूते सनीण् गताविति घातोः परस्य सस्य पत्वं भवत्येवेत्यर्थः । नियमान्नेहेति । न चात्र नियमादेव निषेधे 'सुनोतैः स्यसनाः' इति सूत्रं सन्विषये निर्विषयं

आहिच्छत्रीयः, अणन्ताच्छः । तथा मत्वार्थात्सरूपः स न । घनवानस्यास्ति, इह मतुवन्ता-
न्मतुन्न । विरूपस्तु स्यादेव, दण्डिमती शाला । सरूप इत्यनुषज्यते । अर्थद्वारा सादृश्यं
तस्यार्थः । तेन इच्छासन्नन्तादिच्छासन्न । स्वार्थसन्नन्तात्तु स्यादेव, जुगुप्सिपते
भोमांसिपते ।

इति तिङन्ते सन्प्रकरणम् ।

—००—

आहिच्छत्रे भव इति । आहिच्छत्रशब्दो भवार्थे अणन्तः । ततो भवार्थे 'वृद्धाच्छः' इति
छ एव भवति, न तु पुनरिति भावः । ननु जुगुप्सिपते इत्यादौ कथं सन्नन्तात् सन्नित्यत
आह सरूप इत्यनुषज्यते इति । सन्नन्तान्न सनिष्यते इत्यत्रापि सरूप इत्यनुषज्यते
इत्यर्थः । नन्वेवमपि जुगुप्सिपते इत्यत्र सरूपस्य सनः कथं प्रवृत्तिरित्यत आह अर्थद्वारेति ।
शब्दतो वैरूप्यस्यासंभवादर्थद्वारकमेव सारूप्यं विवक्षितमिति भावः । तेनेति । इच्छासन्न-
न्तादिच्छासन्नैति लभ्यते इत्यर्थः । स्वार्थेति । स्वार्थसन्नन्तात्तु इच्छासन् भवत्येवेत्यर्थः ।

इति श्री वासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां सन्नन्तनिरूपणं समाप्तम् ।

स्यादिति वाच्यम्, अभिसुसूपतेरप्रत्ययः,^१ अभिसुसूरित्यत्र पत्वनिषेधाय तस्यावश्यकत्वात् ।
एतच्च काशिकायां स्पष्टम् । शैषिकेति । एतच्च श्लोकवार्तिकमिति केचित् । भाष्यमिति बहवः ।
शेषे भवः शैषिकः, अद्यात्मादित्वाद्बन् । मतुवर्थे भवो मतुवर्थीयः, गहादित्वाच्छः । मतुवर्थो-
ऽस्यास्तीति मतुवर्थिकः, 'अत इनिठनौ' इति ठन् ।

इति तत्त्वबोधिण्यां सन्नन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते यङ्प्रकरणम् ॥ ५५ ॥

२६२६ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् । (३-१-२२) पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारः, तस्मिन् द्योत्ये यङ् स्यात् । २६३० गुणो यङ्लुकोः । (७-४-८२) अभ्यासस्य गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । 'सनाद्यन्ता-' (सू० २३०४) इति धातुत्वान्नडादयः । डिन्तत्वादात्मनेपदम् । पुनःपुनरतिशयेन वा भवति बोभूयते । बोभूयांचक्रे । अबोभूयिष्ट । धातोः किम्-आर्धधातुकत्वं यथा स्यात् । तेन 'ब्रुवो वचिः' (सू० २४५३) इत्यादि । एकाचः किम्-पुनःपुनर्जागृति । हलादेः किम्-भृशमीक्षते । भृशं शोभते रोचते इत्यत्र यङ् नेति भाष्यम् । पौनःपुन्ये तु स्यादेव । रोच्यते । शोशुम्यते ।

अथ यङ्प्रक्रिया निरूप्यन्ते । धातोरेकाचो । तस्मिन्द्योत्ये इति । वाच्यत्वे तु प्रत्ययवाच्यस्य प्रधानतया सन्नन्ते इच्छाया इव तस्य विशेष्यत्वं स्यादिति भावः । गुणो यङ्लुकोः । यङ् च लुक्च इति द्वन्द्वात् सप्तमी । लुगिह यङ् एव विवक्षित उपस्थितत्वात् । 'अत्र लोपः-' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते, तदाह अभ्यासस्येति । इक्षरिभाषया इगन्तस्येति । बोभूयते इति । 'सन्त्यङोः' इति द्वित्वम् । यङो डिन्त्वादूकारस्य न गुणः । बोभूय इत्यस्मा-ल्लटि तिपि शपि पररूपम् । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति पुनर्द्वित्वं तु न, तस्य 'क्रियासमभिहारे' इति विहितलोडन्तमात्रविषयत्वात् । अत एव 'क्रियासमभिहारे लोट्' इति सूत्रभाष्ये 'क्रियासमभिहारे लोणमध्यमपुरुषैकवचनस्य द्वे वाच्ये' इत्येव पठितम् । पौनःपुन्ये यङि तु 'नित्यवीप्सयोः' इति न द्वित्वम्, 'क्रियासमभिहारे द्वे' इत्यनेन पौनःपुन्येऽपि लोडन्तद्वित्वविधानेन पौनःपुन्यस्य अन्यतो लाभे सौत्रद्वित्वाप्रवृत्तेर्ज्ञापनादित्यलम् । धातोः किमिति । 'क्रियासमभिहारे' इत्यनेनैव धातोर्लाभात्किमर्थं धातुग्रहणमिति प्रश्नः । आर्धधातुकत्वमिति । धातोरित्यभावे आर्धधातुकत्वं न स्यात् । धातोरिति विहितप्रत्ययस्यैव आर्धधातुकत्वादिति भावः । ब्रुव इति । यङ् आर्धधातुकत्वे सत्येव तस्मिन् परे 'ब्रुवो वचिः' 'वेवो वयिः' इत्यादि कार्यं सिध्यति । अन्यथा 'आर्धधातुके' इत्यधिकृत्य तद्विधानान्न स्यादिति भावः । भृशमीक्षते इति । न च भृशशब्देनैवात्र भृशार्थमानाद् यङ् न भविष्यतीति वाच्यम्, भृशत्वं हि यङ्द्योत्यम्, न तु वाच्यम् । द्योतनं च उक्तस्यापि संभवतीति भावः । यङ् नेति । अनभिधानादिति भाष्ये स्पष्टम् । पौनःपुन्ये त्विति । पुनःपुनःशब्दसमभिहारेऽपि यङस्त्येव, भृशार्थ एवानभिधानोक्तेरिति भावः । सूचि-

धातोरेकाचो । क्रियासमभिहार इत्युक्तत्वाद्धातोरेव स्यान्न तु प्रातिपदिकादिति पृच्छति धातोः किमिति । ब्रुवो वचिरित्यादीति । वाच्यते, चाख्यायत इत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः । धातुग्रहणाभावे विगित्यव्ययादपि स्यात्तस्य 'क्रियावाचित्वादेकाच्त्वाच्चेति तद्वारणार्थमपि धातुग्रहणमात्रस्यकमित्याहुः ।

‘सूचिसूत्रिमूत्र्यटथर्त्यशृणोतिभ्यो यङ् वाच्यः’ (वा० १७५१) । आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्ताः । सोसूच्यते । सोसूत्र्यते । अनेकाच्चकत्वेनापोपदेशत्वात्पत्वं न । मोमूत्र्यते । २६३१ यस्य हलः । (६—४—४९) यस्य इति सङ्घातग्रहणम् । हलः परस्य यश्चन्दस्य लोपः स्यादाधंघातुके । ‘आदेः परस्य’ (सू० ४४) । ‘अतो लोपः’ । (सू० २३०८) । सोसूचांचक्रे । सोसूचिता । सोसूत्रिता । मोमूत्रिता । २६३२ दीर्घोऽकितः । (७—४—८३) अकितोऽभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यङि यङ्लुकि च अटाटथते । २६३३ यङि च । (७—४—३०) अतः

सूत्रीति । सूचि, सूत्रि, मूत्रि, अटि, अर्ति, अशू, ऊर्णोति एषां द्वन्द्वः । ‘सूच पैशुन्ये, सूत्र वेष्टने, मूत्र प्रस्रवणे’ एते त्रयश्चुराद्यन्तर्गणे कथादावदन्ताः । तेषामनेकाच्चत्वादप्राप्तौ यङ्वचन-मित्याह आद्यास्त्रय इति । ‘अट गतौ, ऋ गतौ, अश भोजने, अशू व्याप्तौ’ एषां ह्लादित्वाभावाद्धचनम् । ऊर्णुंअस्तु ह्लादित्वाभावादेकाच्चत्वाभावाच्च वचनम् । सोसूच्यते इति । प्यन्ताद्यङि णिलोपे द्वित्वे ‘गुणो यङ्लुकोः’ इति अभ्यासगुणः । सूचेः षोपदेशत्वभ्रमं वारयति अनेकाच्चकत्वेनेति । षोपदेशत्वे तु ‘धात्वादेः—’ इति षस्य सत्वे कृते आदेशसकारत्वादुत्तरखण्डस्य षत्वं स्यादिति भावः । लिटि सोसूच्य आमिति स्थिते यस्य हलः । यकारादकारस्य उच्चारणार्थत्वभ्रमं वारयति संघातग्रहणमिति । यकाराकारसमुदायस्येत्यर्थः । हल इति पञ्चमी । ‘आधंघातुके’ इत्यधिकृतम् । ‘अतो लोपः’ इत्यस्मात् लोप इत्यनुवर्तते, तदाह हलः परस्येत्यादिना । ननु ‘अलोऽन्यस्य’ इति यकारादकारस्य लोपः स्यादित्यत आह आदेः परस्येति । ‘अलोऽन्यस्य’ इत्यस्यायमपवाद इति भावः । अतो लोप इति । यकाराकारसंघाते यकारस्य लोपे सति परिशिष्टस्याकारस्य ‘अतो लोपः’ इत्यर्थः । ननु मास्तु संघातग्रहणम् । यकारस्यैवात्र लोपो विधीयताम् । अतो लोपे सति इष्टसिद्धिरिति चेत्, न—ईष्ण् धातोस्तृचि इति ईर्ण्येत्यत्र यकारलोपनिवृत्त्यर्थत्वादित्यलम् । अटधातोः यङि ‘अजादेद्वितीयस्य, इति टथ इत्स्यय द्वित्वे ह्लादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ अटत्वते इति स्थिते दीर्घोऽकितः । अभ्यासस्येति । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । यङि यङ्लुकि चेति ‘गुणो यङ्लुकोः’ इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अकित इत्यस्य तु यंयम्यते इत्यादौ प्रयोजनं वक्ष्यते । ऋधातोर्यङि कृते ङित्त्वाद्गुणनिषेधे प्राप्ते यङि च । ‘गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः’ इति सूत्रमनुवर्तते । ‘रीङ् ऋतः’ इत्यस्माद् ऋत इति च, तदाह अर्तेरित्यादि । तथा

यस्य हलः । संघातग्रहणमिति । तेन ईर्ण्यता अहर्योदित्यादौ यलोपो न । संघातग्रहणेन चार्थवत्ग्रहणपरिभाषोपस्थित्या पुत्रकाम्येत्यादौ नातिप्रसङ्गः । वर्णग्रहणे तूक्तपरिभाषाया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः । हलः किम्, लोऽर्ण्यता पोऽर्ण्यता । दीर्घोऽकितः । अकितः किम्, यंयम्यते, रंरम्यते । ननु दीर्घश्चतुर्थोपस्थितेनाच्चा ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यतोऽनुवृत्तमभ्यासस्येत्येतद्विशिष्येत । ततश्चाजन्ताभ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात् पापच्यत इत्यादावेव दीर्घो भवेन्न तु

संयोगादेश्च ऋतो गुणः स्याद्यङि यङ्लुकि च । यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः,
अरायते इति भाष्योदाहरणात् । अरायिता । अशाशिता । ऊर्णोनूयते । वेभिद्यते ।
अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः, वेभिदिता । २६३४ नित्यं कौटिल्ये
गतौ । (३-१-२३) गत्यर्थात्कौटिल्य एव यङ् स्यान्न तु क्रियासमभिहारे ।
कुटिलं व्रजति वान्रज्यते । २६३१ लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्यो भावगर्हा-

च ऋ य इति स्थिते ऋकारस्य गुणे अकारे रपरत्वे अर् य इति स्थिते 'न न्द्राः-' इति
रेफस्य द्वित्वनिषेधे य इत्यस्य द्वित्वे 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासदीर्घे अर्थायते इति प्राप्ते आह
यकारपररेफस्येति । भाष्योदाहरणादिति । 'धातोरेकाचः-' इति सूत्रे इति शेषः
अरायितेति । 'यस्य हलः' इति यकारलोपः । अशाशितेति । अशधातोर्योङि इय इत्यस्य
द्वित्वे हलादिशेषेण अभ्यासे यकारनिवृत्तौ 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे 'यस्य हलः' इति यकार-
लोपः । ऊर्णोनूयते इति । ऊर्णु य इति स्थिते 'न न्द्राः-' इति नु इत्यस्य द्वित्वे हला-
दिशेषे अभ्यासगुणे 'अकृतत्-' इति दीर्घः । वेभिद्यते इति । भिद् य इति स्थिते भिद्
इत्यस्य द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासगुणः । ननु वेभिद्य इति यङन्ताल्लुटि तासि इटि यलोपे
अतो लोपे वेभिदितेत्यत्र तासि परे लघूपधगुणः स्यादित्यत आह अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वा-
दिति । नित्यं कौटिल्ये गतौ । नित्यशब्द एवार्थः । कौटिल्ये इत्यस्योपरि द्रष्टव्यः ।
'धातोरेकाचः-' इत्यतो यङित्यनुवर्तते, तदाह गत्यर्थात्कौटिल्य एवेति ।
गत्यर्थवृत्तेर्धातोः कौटिल्ये द्योत्य एव यङित्यर्थः । एवशब्दव्यवच्छेदमाह न तु
क्रियासमभिहारे इति । शब्देन्दुशेखरे तु गत्यर्थेभ्यः क्रियासमभिहारे यङस्त्येवेति
प्रसञ्चितम् । लुपसद । लुप, सद, चर जप, जभ, दह, दश, गृ एषां द्वन्द्वः ।

यंयम्यते जङ्घनीतीत्यादौ । तत्र हि परत्वान्नुकि कृतेऽभ्यासस्याजन्तत्वाभावादीर्घस्य प्रसक्तिरेव
नास्तीति किमनेनाकित इत्यनेन । न चाभ्यासावयवस्याचो दीर्घ इति वैयधिकरण्यान्वये
स्वीकृतेऽकिद्ग्रहणं प्रयोजनवदिति वाच्यम्, संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्या-
यत्वात्, येन नाप्राप्तिन्यायेन नुको दीर्घापवादत्वस्वीकाराच्च । तस्मादकित इति व्यर्थमिति ।
चेत् । अत्राहः- डोढौक्यते इत्यत्राभ्यासह्रस्वं बाधित्वा परत्वाद् 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घे कृते
डोढौक्यत इति स्यात् । तस्माद् अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन् बाधका न बाधन्त इति
ज्ञापनाय कित इति ग्रहणं कर्तव्यमिति । तथा चोक्तज्ञापकनिर्वाहाय 'दीर्घोऽकितः' इत्यत्राभ्यास-
स्याच इति वैयधिकरण्यपक्षस्याश्रयणाद् यंयम्यत इत्यादौ दीर्घात्प्रागेव नुकि कृतेऽपि दीर्घः
स्यात्, तद्वारणार्थमकित इत्यावश्यकमिति दिक् । अटाम्यत इति । इह ऋशब्दस्य
द्वित्वम् । यङि च । इह 'गुणोऽतिसंयोगाद्योः' इत्येतत्सर्वमप्यनुवर्तते । यकार
पररेफस्येति । यदि भाष्योदाहरणं सामान्यापेक्षं ज्ञापकं स्यात्तदाऽयमाख्यद् आरयंदि-
त्यादि सिध्यति । नित्यं कौटिल्ये । नित्यशब्दोऽवधारणार्थक इत्याह कौटिल्य
इवेति । तत्क्रौण्डिन्यायेनैवेष्टे सिद्धे नित्यग्रहणं तस्य न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थम् ।
तेन 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तेनावाधनात्पूजार्थेभ्यो मते क्तः सिध्यति ।

याम् । (३-१-२४) एभ्यो धात्वर्थगर्हायामिव यङ् स्यात् । गर्हितं लुम्पति लोलुप्यते सासद्यते । २६३६ चरफलोश्च । (७-४-८७) अनयोरभ्यासस्यातो नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । नुक् इत्यनेनानुस्वारो लक्ष्यते । 'स च पदान्तवद्वाच्यः' (वा० ४६६१) 'वा पदान्तस्य' (सू० १२५) इति यथा स्यात् । २६३७ उत्परस्यातः । (७-४-८८) चरफलोरभ्यासात्परस्यात् उत्स्याद्यङ्यङ्लुकोः । 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः । चञ्चूर्यते, चञ्चूर्यते । पम्फुल्यते, पम्फुल्यते । २६३८ जपजभदहदशभञ्जपशा च । (७-४-८९) एपामभ्यासस्य नुक् स्याद्यङ्यङ्लुकोः । गर्हितं जपति जञ्जप्यते इत्यादि । २६३९ ओ यङि । (८-२-२०) गिरते रेफस्य लृत्वं स्याद्यङि । गर्हितं गिलति जेगिल्यते । 'घुमास्थ्या-' (सू० २४६१) इतीत्वम्, गुणः, देदीयते । पेपीयते । सेपीयते । 'विभाषा इवेः' (सू० २४२०), शोशूयते । शोश्वीयते ।

यङित्यनुवर्तते । भावो धात्वर्थः, तद्गता गर्हा भावगर्हा । नित्यमित्यनुवृत्तम् एवकारार्थकम्, तदाह एभ्य इत्यादि । चरफलोश्च । 'अत्र लोपः-' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इत्यस्माद् अतो नुगिति 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यस्माद् यङ्लुकोरिति च, तदाह अनयोरित्यादि । नुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । लक्ष्यते इति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रे यंयम्यते रंरम्यते, इत्यादौ अनुस्वारश्रवणार्थं नुगित्यनुस्वारोपलक्षणमाश्रयणीयम् । अन्यथा झत्परत्वाभावाद् 'नश्च-' इत्यनुस्वारासंभवात्तकार एव श्रूयतेत्युक्तं भाष्ये । तस्यैवेहानुवृत्तेराप्यनुस्वारोपलक्षणात्वमिति भावः । पदान्तवदिति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति पूर्वसूत्रस्थमिदं वार्तिकमत्राप्यनुवर्तते इति भावः । उत्परस्यातः । 'अत्र लोपः-' इत्यस्मादभ्यासस्येत्यनुवृत्तं परशब्दयोगात् पञ्चम्या विपरिणम्यते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतो यङ्लुकोरिति 'चरफलोः-' इति चानुवर्तते, तदाह चरफलोरित्यादि । दीर्घ इति । उकारस्येति शेषः । चञ्चूर्यते इति । गर्हितं चरतीत्यर्थः । यङि द्वित्वे हलादिशेषे अभ्यासाकारादुपरि अनुस्वारागमे 'वा पदान्तस्य' इति तस्य परसवर्णे अकारे उत्तरखण्डे अकारस्य उत्त्वे तस्य दीर्घः । परसवर्णाभावपक्षे त्वाह चञ्चूर्यते इति । पम्फुल्यते इति । अत्र अनुस्वारस्य मकारः परसवर्णः । जपजभ । 'चरफलोश्च' इत्यत्र यदनुवृत्तं तत्सर्वमिहाप्यनुवर्तते, तदाह एपामिति । इत्यादीति । जञ्जभ्यते । दन्दह्यते । दन्दश्यते । वम्भज्यते । पम्पश्यते । पसघातुर्दन्त्यान्तः सौत्रौ गत्यर्थं इति माधवः । तालव्यान्त इति काशिका । ओ यङि । शु इत्यस्य गृ इति षष्ठ्येकवचम् । 'कृपो रो लः' इत्यतो रो ल इत्यनुवर्तते, तदाह गिरतेरित्यादि । दा, पा, सा, एभ्यो यङि विशेषमाह घुमास्थेत्यादि । शोशूयते इति । श्विघातोर्यङि संप्रसारणं तदाश्रयं च कार्यं बलवत् इति वचनात्

ततश्च 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी न प्रवर्तत इति 'पूजितो यः सुरासुरैः' इति तृतीया साधुरेव । इत्यादीति । जंजभ्यते । दंदश्यते । दंदह्यते । वंभज्यते । तस घातुर्दन्त्यान्तः सौत्रौ गत्यर्थं इति । स्पश वाघनस्पर्शनयोरित्यत्र माधवः । पंपस्यते ।

‘यङि च’ (सू० २६३३), सास्मर्यते । ‘रीङ्कृतः’ (सू० १२३४), चेक्रीयते । सुट् सञ्चेस्क्रीयते । २६४० सिचो यङि । (८—३—११२) सिचः सस्य पो न स्याद्यङि । निसेसिच्यते । २६४१ न कवतेर्यङि । (७—१—६३) कवते-रभ्यासस्य चुत्वं न स्याद्यङि । कोकूयते । कौतिकुवत्योस्तु चोक्कूयते । २६४२

संप्रसारणे पूर्वरूपे गु इत्यस्य द्वित्वम् । ‘अकृत्सार्वधातुकयोः—’ इति दीर्घः । सास्मर्यते इति । स्मृ य इति स्थिते संयोगादित्वाद् ‘यङि च’ इति परत्वाद्गुणे रपरत्वे द्वित्वे ‘दीर्घाऽ-कितः’ इत्यभ्यासदीर्घः चेक्रीयते इति । कृ य इति स्थिते परत्वाद् ऋकारस्य रीडादेशे क्री इत्यस्य द्वित्वे अभ्यासगुणः । सुडिति । ‘संपरिभ्यां करोतौ भूपणे’ ‘समवाये च’ इत्यनेनेति शेषः । सिचो यङि । ‘सहेः साडः सः’ इत्यतः स इति षष्ठ्यन्तमनुवर्तते । ‘मूर्धन्यः’ इत्यधिकृतम् ‘न रपरस्यपि—’ इत्यतो नेत्यनुवर्तते, तदाह सिच इति निसेसिच्यते इति । ‘उपसर्गात्सुनोति—’ इति ‘स्थादिष्वभ्यासेन—’ इति च पत्वमनेन निषिध्यते । न कवतेर्यङि । ‘अत्र लोपः—’ इत्यतः अभ्यासस्येति ‘कुहोद्बुः’ इत्यतः चुरिति चानुवर्तते इति मत्वाह कवतेरभ्यासस्येति । ननु कोर्यङि इत्येव

काशिकायां तु तालव्यान्तः क्वचिद् दृश्यते । एवं जङ्गपोति । जङ्गभीति । दन्दहीतीत्यादि यङ्लुकि उदाहर्तव्यम् । प्रो यङि । ‘कृपो रो लः’ इत्यतो रो ल इति वर्तते, तदाह रेफस्य लत्वमिति । चेक्रीयते इति । परत्वाद्दीङि कृते द्विवचनम् । सञ्चेस्क्रीयते इति । रीङि द्वित्वे च सुट् । न च संकृ इत्यस्यामवस्थायां द्वित्वात् परत्वात्सुटि कृते संयोगादित्वेन रीङ्प्रवृत्तेः प्रागु गुणः स्यादिति वाच्यम्, अडभ्यासव्यवायेऽपीत्यस्यारम्भे अडभ्यासयोः कृतयो-रेव सुङ् न तु ततः प्रागिति सिद्धान्तात् । एतेन सुटो बहिरङ्गत्वान्न संयोगादित्वेन गुण इति केषांचित्समाधानं परास्तम् । अभ्यासात्परस्य सुटि कृते साभ्यासस्याङ्गस्य संयोगादित्वमृदन्तत्वं च नास्तीति गुणप्राप्तेरभावात् । ननु ‘अडभ्यासव्यवायेऽपि ‘सुट् कात्पूर्वः’ इति वार्तिक-प्रत्याख्यानाय ‘पूर्वं’ धातुरुपसर्गेण युज्यते’ इति पक्षं स्वीकृत्य भाष्यकृता सञ्चस्करतुरित्या-दावन्तरङ्गत्वासुटि ससुट्कस्यैव द्वित्वाभ्युपगमात् सञ्चेस्क्रीयते इति न सिध्येत् । तत्र हि सुटि कृते रीङं बाधित्वा परत्वाद् ‘यङि च’ इति गुणे सञ्चस्कर्यत इत्यनिष्टरूपप्रसङ्गात् । यदि तु इष्टानुरोधेन पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति मताश्रयणेन रीडादेशं द्वित्वं च कृत्वा पश्चात्सुटि इष्टं रूपं सिध्यतीत्युच्यते, तर्हि ‘अडभ्यासव्यवायेऽपि’ इति वचनं स्वीकर्त-व्यमेव स्यादिति चेत् । अत्राहुः—अडभ्यासेत्यादिवार्तिकं विनापि सञ्चस्करतुरित्यादिरूपसिद्धये भाष्यकृता ‘पूर्वं’ धातुरुपसर्गेण युज्यते’ इति पक्ष आश्रितः । सञ्चेस्क्रीयते समचेस्क्रीयत इत्यादिसिद्धिस्तु वार्तिकायत्तैवेति । सिचो यङि । अभ्याससकारस्य ‘उपसर्गात्सुनोति—’ इति, ततः परस्य तु ‘स्थादिष्वभ्यासेन च—’ इति पत्वे प्राप्ते निषेधोऽयम् । यङि किम्, अभिपिपिक्षति । न कवतेर्यङि । इह कोरित्येव वाच्ये कवतेरिति शपा निर्देशात्कुङ्-शब्द इति म्वादिरेव गृह्यते न तु कु शब्द इति अदादिः, कूङ् शब्द इति तुदादिश्चेत्याशयेनाह

नीग्वञ्चुस्सुध्वंसुभ्रं सुकसपत्तपदस्कन्दाम् । (७-४-८४) एषामभ्यासस्य नीगागमः
स्याद्यङ्लुकोः । अकित इत्युक्तेर्न दीर्घः । नलोपः । वनीवच्यते । सनीस्रस्यते इत्यादि ।
२६४३ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य । (७-४-८५) अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासोऽ-
दन्तस्तस्य नुक् स्यात् । नुका अनुस्वारो लक्ष्यते इत्युक्तम् । यंयम्यते यंयम्यते । तपरत्वसामर्थ्याद्
भूतपूर्वदीर्घस्यापि न । भाम क्रोधे, वाभाम्यते । 'ये विभापा' (सू० २३१९) जाजायते, जज-
न्यते । 'हस्तेहिंसायां यङि घ्नीभावो वाच्यः' (वा० ४६२१) जेघ्नीयते । हिंसायां किम्-

सिद्धे श्तिपा निर्देशो व्यर्थ इत्यत आह कौतिकुवत्योस्त्विति । शपा निर्देशार्थं कवति-
ग्रहणम् । तेन 'कु शब्दे' इति लुग्विकरणस्य 'कुङ् शब्दे' इति शविकरणस्य च ग्रहणं न
लभ्यत इति भावः । न च कोरित्युक्तेऽपि दीर्घान्तस्य शविकरणस्य न ग्रहणप्रसक्तिरिति
शङ्क्यम्, तुदादौ 'कुङ् शब्दे' इति ह्रस्वान्तपाठस्य न्यायसंमते तौदादिकेऽस्याप्रवृत्तिरेव
फलम् । 'लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्येव ग्रहणम्' इति लुग्विकरणस्य ग्रहण-
निवृत्तिरिति बोध्यम् । नीग्वञ्चु अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपः—' इत्यतस्तदनुवृत्तिरिति
भावः । यङ्लुकोरिति । यङि यङ्लुकि चेत्यर्थः । न दीर्घ इति । नीगागमात् प्राक्
प्राप्तोऽभ्यासदीर्घो नेत्यर्थः । भविष्यदपि कित्त्वं दीर्घप्रतिबन्धकमिति भावः । नलोप इति ।
'अनिदिताम्—' इत्यनेन नकारस्य लोप इत्यर्थः । इत्यादीति । सनीस्रस्यते, दनीध्वस्यते,
वनीभ्रस्यते, चनीकस्यते, पनीपत्यते, पनीपद्यते, चनीस्कद्यते । नुगतोऽनु । अङ्गस्येत्यधि-
कृतम् । 'अत्र लोपः—' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतो यङ्लुकोरिति
च, तदाह अनुनासिकान्तस्येत्यादि । ननु यंयम्यते इत्यत्र नुको नकारस्य अपदान्तत्वाद्-
झत्परकत्वाच्च कथं 'नश्च' इत्यनुस्वार इत्यत आह नुकेति । नन्वभ्यासे ह्रस्वविधानादीर्घ-
स्याभावाद् नुग्विधावत इति तपरकरणं व्यर्थमित्यत आह तपरत्वसामर्थ्यादिति ।
स्वाभाविक एव यो ह्रस्वोऽकारः, तस्येव ग्रहणम्, नतु दीर्घदिशभूतस्य ह्रस्वाकारस्येवेतदर्थं
तपरकरणमिति भावः । वाभाम्यते इति । आकारस्थानिकस्य ह्रस्वविधिसंपन्नस्य
अकारस्य न नुगिति भावः । जनघातोर्यङि नकारस्य आत्त्वविकल्पं स्मारयति
ये विभाषेति । घ्नीभाव इति । यद्यपीह ह्योभावविधावपि 'अभ्यासाच्च'
इति कुत्वे हकारस्य घकारः सिध्यति, तथापि प्रयत्नलाघवाभावात् प्रक्रियालाघवाच्च
घ्नीति घकारोच्चारणमिति भावः । जेघ्नीयते इति । पुनः पुनरतिशयेन

कौतिकुवत्योस्त्विति । ननु कोरित्युक्तेऽपि कूङः प्रसङ्गो नास्ति दीर्घान्तत्वान्लुग्विकरण-
परिभाषया च कौतेरपि प्रसङ्गो नास्तीति चेत् । अत्राहुः—कोरित्युक्ते नु निरनुबन्ध-
परिभाषाया अपि जागरूकत्वादुभयोर्ग्रहणं स्यादिति कौतिव्यावृत्त्यर्थं शपा निर्देशः
कर्तव्यः । कृते च तस्मिन्कुवतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्र तात्पर्यमिति कुङ् इत्येवात्र
सुवचम् । इत्यादीति । दनीध्वस्यते । वनीभ्रस्यते । चनीकस्यते । पनीपत्यते । पनीपद्यते ।
चनीस्कद्यते ॥ एवं वनीवञ्चीति । सनीस्रंसीति । दनीध्वंसीतीत्यादि यङ्लु-

जङ्घन्यते । २६४४ रीगृदुपधस्य च । (७—४—६०) ऋदुपधस्य वातोरभ्यासस्य रीगागमः स्याद्यङ्यङ्लुकोः । वरीवृत्त्यते । क्षुम्नादित्वाञ्च णः । नरीनृत्त्यते । जरीगृह्यते । उभयत्र लत्वम्, चलीक्लप्यते । 'रीगृत्वत इति वक्तव्यम्' (वा० ४४६२) । परीपृच्छते । वरीवृश्च्यते । २६४५ स्वपिस्यमिष्येञां यङि । (६—१—१९) संप्रसारणं स्याद्यङि । सोपुष्यते । सेसिम्यते । वेवीयते ।

वा हिनस्तीत्यर्थः अत्र यङीति विषयसप्तमी । यङि विवक्षिते सतीति लभ्यते । तेन द्वित्वस्य परत्वेऽपि प्रागेव ध्नीभाव इति बोध्यम् । जङ्घन्यत इति । गर्हितं गच्छतीत्यर्थः । रीगृदुपधस्य च । अभ्यासस्येति । 'अत्र लोपः—' इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । यङ्लुकोरिति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चरीवृत्त्यते इति । 'वृत्तु वर्तने' अस्माद्यङि द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक् । नृतेर्यङि नरीनृत्त्यते इत्यत्र णत्वमाशङ्क्याह क्षुम्नादित्वाञ्च ण इति । जरीगृह्यते इति । 'ग्रह उपादाने' अस्माद्यङि 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे द्वित्वे उरदत्वे हलादिशेषे अभ्यासस्य रीक् । उभयत्रेति । कृपघातोः यङि द्वित्वे उरदत्वे रपरत्वे हलादिशेषे रीक् चरीकृप्यते इत्यत्र 'कृपो रं लः' इत्यभ्यासे रेफस्य लकारः, उत्तरखण्डे ऋकारस्यावयवो यो रेफः तस्य लकारसदृश इत्यर्थः । ननु ब्रश्चघातोर्यङि वरीवृश्च्यते इत्यत्र कथमभ्यासस्य रीक् । घातोः शकारोपवत्त्वेन ऋदुपवत्त्वाभावादित्यत आह रीगृत्वत इति । 'रीगृदुपधस्य—' इत्यत्र ऋदुपवत्त्वेत्यपनीय ऋत्वत इति वक्तव्यमित्यर्थः । ऋत् अस्यास्तीति ऋत्वत् । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वात् पदत्वोभावान्न जश्त्वम् । परीपृच्छयत इति । प्रच्छघातोर्यङि 'ग्रहिज्या—' इति रेफस्य संप्रसारणमुकारः । पूर्वरूपं द्वित्वं रपरत्वं हलादिशेषः रीक् । वरीवृश्च्यत इति । ब्रश्चघातोर्यङि संप्रसारणे द्वित्वादि पूर्वरत् । स्वपिस्यमि । संप्रसारणं स्यादिति शेषपूरणम् । 'यङः संप्रसारणम्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । सोपुष्यते इति । स्वपूवातोर्यङि वकारस्य संप्रसारणे उकारे पूर्वरूपे द्वित्वे अभ्यासगुणः । उत्तरखण्डे सस्य पत्वम् । सेसिम्यते इति । स्यमुघातोर्यङि यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि । अपोपदेशत्वान्न पः । वेवीयत इति । व्येब्रो यङि यकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे द्वित्वादि । 'हलः' इति वा 'अकृत्सार्ववातुकयोः—' इति वा दीर्घः । अय वशघातोर्यङि वावश्यते इत्यत्र 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणे प्राप्ते

क्युदाहर्तव्यम् ध्नीभाव इति । ह्रीभावे कृतेऽपि 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वेन जेध्नीयत इति सिध्यति, तथापि प्रक्रियालाघवाय ध्नी इत्युक्तमिति मनोरमा । अन्ये तु 'सिंहिः' 'मिनिः' इति इकारोच्चारणसामर्थ्याद्यथा 'एरुः' इत्युत्वं न भवति तथा । ह्रीभावे हि कृते 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वं न स्यादित्याशयेन ध्नीभावः कृत इत्याहुः । अत्र च दिग्वादेशेनैव ध्नीभावेन द्वित्वं न वाच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादिति केचित् । वस्तुतस्तु यङन्तावयवस्य द्वितीयाजवविकस्य द्वित्वं ध्नीभावस्तु प्रकृतिमात्रस्येति विषयभेदाद् द्वित्वं निर्वाचमेव । रीगृदुपधस्य च । ऋदिति किम्, चेकीत्यंते । णिजभावपक्षे एकाच्त्वाद्यङ् । स्वपिस्यमि । यञि किम्, स्वप्नक् । सेसिम्यते इति ।

२६४६ न वशः । (६—१—२०) वावश्यते । २६४७ चायः की । (६—१—२१) चेकीयते । २६४८ ई द्राध्मोः । (७—४—३१) जेघ्रीयते । देघ्मीयते । २६४९ अयङ् यि ङिति । (७—४—२२) शीङोऽयङादेशः स्याद्यावौ ङिति परे । शाशय्यते । अभ्यासस्य ह्रस्वः । ततो गुणः । ङौढौव्यते तोत्रौक्यते ।

॥ इति तिङन्ते यङ्प्रकरणम् ॥

तन्निषेधं स्मारयति न वशः । वशधातोः छान्दसत्वं प्रायिकमिति प्रागेवोक्तम् । चायः की । यङीति शेषः । 'स्वपिष्यमिव्येवां यङि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । चेकीयते इति । 'चायू पूजानिशामनयोः' । अस्माद्यङि प्रकृतेः कीभावे द्वित्वादि । ई द्राध्मोः । प्राध्मा अनयोः द्वन्द्वात् पष्ठीद्विवचनम् । यङीति शेषः, 'यङि च' इत्यतस्तदनुवृत्तेः जेघ्रीयते । देघ्मीयते इति । ईत्वं कृते द्वित्वादि । ह्रस्वस्य इकारस्य विधावपि 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घसिद्धेः दीर्घोच्चारणम् 'अस्य च्वौ' इत्युत्तरार्थम् । अयङ् यि ङिति । यि इति सप्तमी । क् व् एतौ इतौ यस्येति विग्रहः । शीङ इति । 'शीङः सार्वधातुके गुणः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अयङि इकार इत्, यकारादकार उच्चारणार्थः, ङित्वादन्तादेशः । शाशय्यते इति । शी य ईति स्थिते ईकारस्य अय्, ततो द्वित्वे अभ्यासदीर्घः । ङौढौधातोर्यङि विशेषमाह अभ्यासस्य ह्रस्व इति । द्वित्वे अभ्यासह्रस्वे उकारे यस्य 'गुणो यङ्लुकोः' इति गुण इत्यर्थः । तोत्रौक्यते इति । त्रौके रूपम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां यङन्तनिरूपणं समाप्तम् ।

स्यमु शब्दे दन्त्याजन्तासादित्वाभावेनाषोपदेशत्वान्न षः । वेवीयते इति । 'हलः' इति 'अकृत्सार्व-' इति वा दीर्घः । चायः की । यङि परे चायः की स्यात् । दीर्घोच्चारणं यङ्लुगर्थम् । अत एव 'न लुमता-' इति निषेधोऽपि न प्रवर्तते इति यङ्लुक्पि चायः को स्यादेव । चेकीतः । ई द्राध्मोः । दीर्घोच्चारणं प्राग्वत् । जेघ्रीतः । 'अस्य च्वौ' इत्याद्यर्थं दीर्घग्रहणमिति तु सुवचम् । शाशय्यते इति । परत्वादन्तरङ्गत्वाच्चायङादेशे कृते द्वित्वम् ।

इति तत्त्वबोधिण्यां यङन्तप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ॥ ५६ ॥

२६५० यङोऽचि च । (२—४—७४) यङोऽप्रत्यये लुक् स्यात्, चकारात् विनापि बहुलं लुक्स्यात् । अनैमित्तिकोऽयमन्तरङ्गत्वादावौ भवति । ततः प्रत्ययलक्षणेन यङन्तत्वाद् द्वित्वम् । अभ्यासकार्यम् । धातुत्वाल्लडादयः ।

अथ यङ्लुक्प्रक्रिया निरूप्यते । यङोऽचि च । अचि इति प्रत्ययग्रहणम्, न तु प्रत्याहारः, यडा साहचर्यात् । 'ण्यक्षत्रियार्प—' इत्यतो लुगित्यनुवर्तते तदाह यङोऽचप्रत्यये लुगिति । चकारात् विनापीति । अचप्रत्ययाभावेऽपीत्यर्थः । बहुलमिति । चकाराद् 'बहुलं छन्दसि' इति पूर्वसूत्राद्बहुलग्रहणमप्यनुकृष्यते इति भावः । एवं च अचप्रत्यये तदभावेऽपि यङो बहुलं लुगिति फलितम् । तेन लूबो यङन्तादचि यङो लुगभावपक्षे अतो लोपे लोलूय इति रूपम् । लुकि तु लोलुव इति रूपं सिद्धयति । तथा अचप्रत्ययाभावेऽपि बोभूयते बोभवीति इत्यादौ यङो लुग्विकल्पः सिद्धयतीति बोध्यम् । अनैमित्तिकोऽयमिति । अचप्रत्ययादन्यत्र बोभवीतीत्यादौ यङ्लुग् अनैमित्तिकः । ततश्च परस्मादापि द्विवादिकार्यात्प्रागेव अन्तरङ्गत्वाच्चङो लुग् भवति, ततो द्वित्वादिति वस्तुतः स्थितिकथनमिदम् । अचप्रत्यये विधीयमानस्तु यङ्लुग् नैमित्तिकत्वाद्बहिरङ्ग एव । ततश्च परत्वान्नित्यत्वाच्च आदौ द्वित्वे कृते यङो लुकि अचप्रत्ययमाश्रित्य प्राप्तो गुणः 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति निषेधान्न भवति, अचप्रत्ययस्य यङ्लोपनिमित्तत्वादिति बोध्यम् । नन्वेवं सति यङ्लुकि 'सत्यङोः' इति द्वित्वं न स्यात् । यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावादित्यत आह तत इति । यङो लुगनन्तरमित्यर्थः । 'न लुमता—' इत्यनेन हि लुमता शब्देन लुप्ते तन्निमित्तमङ्गकार्यं निषिध्यते । द्वित्वादिकं तु यङन्तस्य कार्यम्, न तु यङ्निमित्तकम्, यङि परतस्तद्विषयभावादिति भावः । द्वित्वमिति । न च 'एकाचः—' विधीयमानं द्वित्वं कथमिह यङ्लुकि स्यात्, 'क्षितपा शपा—' इति निषेधादिति वाच्यम्, 'गुणो यङ्लुकोः' इत्याद्यभ्यासकार्यविधिवलेन द्वित्वनिषेधाभावज्ञापनादिति भावः । अभ्यासकार्यमिति । गुणादिति भावः । धातुत्वादिति । यङो लुकि सत्यपि प्रत्ययलक्षणमाश्रित्य यङन्तत्वात् 'सनाद्यन्ताः—' इति

यङोऽचि च । यडा साहचर्यादनीति प्रत्ययो गृह्यते नतु प्रत्याहारः । 'ण्यक्षत्रियार्प—' इत्यतोऽत्र लुगनुवर्तते, तदाह अचप्रत्यये लुक् स्यादिति । चकारेण 'बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलमित्यनुकृष्यत इत्याह बहुलं लुक् स्यादिति । केचित्तु छन्दसीत्यनुकर्षन्ति, तेषामपि मते क्वचिद्भाषायां यङ्लुग्भवत्येव । 'भूसुवोः—' इति गुणनिषेधे सिद्धे बोभूत्विति छन्दसि निपातनाज्ज्ञापकात् । एतच्च मूले एव स्फुटीभविष्यति । अनैमित्तिकोऽयमिति । अचप्रत्यये विधीयमानो यङ्लुक् तु तन्निमित्त एव । तेन लालुवः पोपुव इत्यादौ 'न धातुलोप—' इति निषेधः सिध्यति । यङन्तत्वादिति । 'सत्यङोः' इति षष्ठी, न तु सप्तमी । अन्यथा यङो लुका लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेर्द्वित्वं न स्यादिति भावः । न चाङ्गाधिकारविहितकार्यस्येव

‘शेषात्कर्तरि-’ (सू० २१५६) इति परस्मैपदम् । ‘अनुदात्तङितः-’ (सू० २१५७) इति तु न । ङित्वस्य प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणाप्रवृत्तेः । यत्र हि ‘प्रत्ययस्यासाधारणं रूपमाश्रीयते तत्रैव तत्’ । अत एव सुहृषत्प्रासाद इत्यत्र ‘अत्वसन्तस्य-’ (सू० ४२५) इति दीर्घो न । येऽपि स्वर्गशीडादयोऽ-

धातुत्वम् । न च ‘न लुमता-’ इति निषेधः शङ्क्यः, धातुसंज्ञाया यङन्तधर्मत्वेन यङि परतोऽङ्गकार्यत्वाभावादिति भावः । यङो ङित्वात्तदन्तादात्मनेपदमाशङ्क्याह शेषादिति । ‘ननु ‘शेषात्कर्तरि-’ इत्यत्र आत्मनेपदनिमित्तहीनो धातुः शेषः । यङन्तधातुस्तु न तथा, आत्मनेपदनिमित्तङकारानुबन्धसत्त्वादित्यत आह अनुदात्तङित इति तु नेति । कुत इत्यत आह ङित्वस्येति । तदेवोपपादयति यत्र हीति । यत्र प्रत्यये लुक्तेऽपि प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण तमाश्रित्य कार्यप्रवृत्तिरिष्यते तत्रैव प्रत्ययलक्षणम् । यथा राजेत्यत्र हि लुप्तं सुप्रत्ययं सुप्त्वात्मकप्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाश्रित्य सुबन्ततया पदत्वाद् ‘नलोपः-’ इति नकारलोपप्रवृत्तिः । ङित्वं तु न प्रत्ययमात्रधर्मः, ‘ऋतेरीयङ्’ इत्यादि प्रत्ययेष्वप्रत्ययेष्वपि चित्रङादिषु सत्त्वात् । ततश्च यङि लुक्ते सति प्रत्ययलक्षणेन तमाश्रित्य तद्वृत्तिङित्वप्रयुक्तं कार्यमात्मनेपदं न शङ्क्यं शक्यमिति भावः । ननु यत्किञ्चिद्धर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्यं प्रत्ययलक्षणं कुतो नेत्यत आह अत एवेति । प्रत्ययमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण प्रत्ययाश्रयकार्यं प्रत्ययलक्षणाश्रयणादेवेत्यर्थः । दीर्घो नेति । सु शोभनाः हृषदो यस्य स सुहृषत्प्रासाद इत्यत्र समासावयवत्वाल्लुप्तं जसं प्रत्ययलक्षणेनाश्रित्य प्राप्तः असन्तत्त्वलक्षणो दीर्घो न भवति । उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षे व्युत्पत्तिपक्षे च अस्त्वस्य वेधा इत्यादावप्रत्यये च सत्त्वेन प्रत्ययमात्रवृत्तित्वाभावेन तत्पुरस्कारेण दीर्घे क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणासंभवादिति भावः । एतत्सर्वं प्रत्ययलक्षणसूत्रभाष्यकैयटादिषु स्पष्टम् । न च सुहृषत्प्रासाद इत्यत्र जसो लुका लुप्तत्वाद् ‘न लुमता-’ इति निषेधादेव

‘न लुमता-’ इति निषेधाद् द्वित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमीपक्षोऽपि निर्दुष्ट इति वाच्यम्, ‘न लुमता-’ इत्यत्राङ्गाधिकारो न गृह्यते किं आङ्गमनाङ्गं वा प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयमानं सर्वमिति सिद्धान्तात् । अन्यथा राजपुरुष इत्यादौ नलोपो न स्यात्, त्वदुक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ भत्वेन पदत्ववाधात् । यद्यपि ‘एकाचः-’ इति विधियमानं द्वित्वं ‘श्चित्पाशपा-’ इत्यादिना निषिध्यते तथापि तत्स्यादेव । ‘गुणो यङ्लुकोः’ ‘रुग्निकौ च लुकि’ इत्याद्यभ्यासकार्यविधिद्वित्वांनिषेधस्य ज्ञापनात् । प्रत्ययाप्रत्ययेति ! प्रत्यये ङित्वं दृश्यते ‘ऋतेरीयङ्’ इत्यादिषु, अप्रत्ययेऽपि दृश्यते चित्रङादिषु । एवं च यङो लुकि प्रत्ययलक्षणेन यङाश्रितङित्वप्रयुक्तकार्यमात्मनेपदमत्र न शङ्क्यमिति भावः । ङित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्त्वत्र नोक्तः, शोडादीनामिव भू इत्यादिधातूनामनुबन्धेनानिर्दिष्टत्वाद् । यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन समुदायाननुबन्धत्वाद् यङन्तोऽपि धातुरनुबन्धेनानिर्दिष्ट इति बोध्यम् । सुहृषदिति । शोभना हृषदोऽस्मिन्निति बहुव्रीहौ हृषच्छब्दो जसन्तः । दीर्घो नेति । असिति प्रत्ययोऽप्रत्ययश्चास्तीति प्रत्ययस्यासाधारणरूपानाश्रयणात्प्रत्ययलक्षणेनासन्तत्वाभावा-

नुदात्तङितस्तेभ्योऽपि न, 'अनुदात्तङितः—' (सू० २१५७) इत्यनुबन्धनिर्देशात्, तत्र च 'शितपा शपा—' (प० २३२) इति निषेधात् । अत एव श्यन्नादयो न, गणेन निर्देशात् । किं तु शवेव । 'चर्करीतं च' इत्यदादौ पाठाच्छपो लुक् । २६५१ यङो वा । (७-३-९४) यङन्तात्परस्य हलादेः पितः सार्वधानुकस्येङ् वा स्यात् । 'भूसुवोः—' (सू० २२२४) इति गुणनिषेधो यङ्लुकि भाषायां न, 'वोभूतु तेतिक्ते—' (सू० ३५९६) इति छन्दसि निपातनात्

दीर्घो न भविष्यतीति वाच्यम्, दीर्घस्यासन्तकार्यत्वेन जसि परे अङ्गकार्यत्वाभावादित्यलम् । ननु उक्तरीत्या प्रत्ययलक्षणाभावाद् लुप्तयङन्ताद् ङित्वप्रयुक्तमात्मनेपदं मास्तु । ये तावत् स्वर्वादयः अनुदात्तेतः, ये च शीङादयो ङितः पठिताः, तेभ्य आत्मनेपदं दुर्वारमित्यत आह येऽपीति । तेभ्योऽपि नेति । तेभ्यो यङ्लुकि नात्मनेपदमित्यर्थः । कुत इत्यत आह अनुदात्तङित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति । नन्वनुबन्धनिर्देशेऽपि यङ्लुकि आत्मनेपदं कुतो न स्यादित्यत आह तत्र च शितपेति । न चानुबन्धनिर्देशादेव ङित्वप्रयुक्तमपि कार्य-मात्मनेपदं यङ्लुकि न भविष्यति अतः प्रत्ययासाधारणधर्माश्रित्येव सत्येव प्रत्ययलक्षणमिति क्लेशानुभवो वृथेति वाच्यम् यङो ङकारस्य प्रत्ययानुबन्धत्वेन यङन्तस्य धातोरनुबन्धेना-निर्देशादित्यलम् । अत एवेति । 'शितपा शपा—' इति निषेधादेव यङ्लुकि श्यन्नादयो विकरणा नेत्यर्थः । 'शितपा शपा—' इति निषेधमुपपादयति गणेन निर्देशादिति । 'दिवादिभ्य श्यन्' 'रुधादिभ्यः श्नम्' इत्यादिगणनिर्देशादित्यर्थः । किंतु शवेवेति । 'कर्तरि शप्' इत्यस्य 'शितपा शपा—' इति निषेधाविषयत्वादिति भावः । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तमदादौ बोध्यमिति व्याख्यातं प्राक् । अतो यङ्लुगन्ताच्छपो लुगित्यर्थः । एवं च भूधातोर्यङो लुकि द्वित्वादौ वोभू इत्यस्माल्लटि तिपि शपो लुकि बाभूति इति स्थिते यङो वा । 'उतो वृद्धिः—' इत्यतो हलीति 'नाभ्यस्तस्याचि—' इत्यतः पिति सार्वधानुके इति 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईङिति चानुवर्तते, तदाह यङन्तादित्यादिना । टित्वात्तिप आद्यवयव ईट् । तथा च वोभू ई ति इति स्थिते ङकारस्य गुण अवादेशे वोभवीतीति रूपं वक्ष्यति । 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणनिषेधमाशङ्क्याह भूसुवोरिति । निपातनादिति । 'कृषेः छन्दसि' इत्यतः छन्दसीत्यनुवृत्तौ दाघाति

दिति भावः । तेभ्योऽपीति । ये त्वनुदात्तेतः प्रत्ययलक्षणं विनैव ङितश्च तेभ्योऽपीत्यर्थः । अदादौ पाठादिति । तथा च 'अदिप्रभृतिभ्यः शपः' इत्यनेन यङ्लुगन्तात्परस्य शपो लुगित्यर्थः । यङो वा । 'नाभ्यस्तस्याचि—' इति सूत्रात्पिति सार्वधानुक इति 'उतो वृद्धिः—' इत्यतो हलीति चानुवर्तते 'ब्रुव ईट्' इत्यत ईङिति च, तदेतदाह यङन्तादित्यादि । यङो लुक्पि प्रत्ययलक्षणेनात्र यङन्तत्वम् । एतेन यङन्ताद्वलादिपित्सार्वधानुकं न संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्तं लक्ष्यत इति व्याख्यानं परास्तम् । उक्तरीत्या यङन्तत्वानपायात् । किं च यङन्ताद् हलादिपिन्न संभवतीति यङ्शब्देन यङ्लुगन्ते लक्षितेऽपि 'स्यङोः' इति द्वित्वस्य यङन्ते चरितार्थतया यङ्लुगन्तलक्षणायां बीजाभावाद्यङ्लुकि द्वित्वाभावप्रसङ्गादिति दिक् ।

अत एव यङ्लुग्भाषायामपि सिद्धः । न च यङ्लुक्प्रपञ्च एव गुणाभावो निपात्यता-
मिति वाच्यम्, 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्' (प० १०१) 'द्विःप्रयोगो
द्विर्वचनं पाठम्' इति सिद्धान्तात् । बोभवीति, बोभोति बोभूतः
बोभुवति । बोभवांचकार । बोभविता । अबोभवीत्, अबोभोत् अबोभूताम्

दर्शति दर्शयिषि 'बोभूतु तेतिक्ते—' इत्यादिसूत्रे भूधातोर्यङ्लुगन्तस्य गुणाभावो निपात्यते ।
'भूसुवोः—' इत्येव तत्र गुणनिषेधे सिद्धे गुणाभावनिपातनं नियमार्थम्, यङ्लुकि छन्दस्यै-
वायम् 'भूसुवोः—' इति गुणनिषेधो, नान्यत्र इति । अतो लोकेऽपि यङ्लुगन्तीति विज्ञायते ।
एतेन 'यङाचि च' इति यङ्लुग्विधौ 'बहुलं छन्दसि' इति पूर्वसूत्राच्छन्दसीत्यनुवर्तयन्तः
परास्ताः, तदाह अत एव यङ्लुग् भाषायामपि सिद्ध इति । 'भूसुवोस्तिङि' इति सूत्र-
भाष्ये तु बोभूत्वित्येतन्नियमार्थम् । अत्रैव यङ्लुगन्तस्य गुणो न भवति, नान्यत्र । क्व मा
भूद् बोभवीतीत्युक्तम् । अत्रैवेत्यस्य बोभूत्विति लोत्वेवेत्यर्थः । यङ्लुगन्तस्येदस्य भूधातोरिति
शेषः । बोभवीतीत्येवोदाहृतत्वादिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । वस्तुतस्तु भाष्ये यङ्लुगन्त-
स्येति सामान्याभिप्रायमेव, भूधातुमात्रसंकोचे मानाभावात् । बोभवीति इत्युदाहरणं तु
धात्वन्तराणामपि प्रदर्शनपरमिति मूलकृदाशयः । ननु भूधातोर्यङ्लुकि बोभू इत्यस्य 'भूसु-
वोस्तिङि' इति गुणनिषेधप्रसक्तिर्नास्ति, द्वित्वे सति यङ्लुगन्तस्य प्रकृत्यन्तरत्वेन भूरूपत्वा-
भावात् । ततश्च यङ्लुगन्तस्याप्राप्ते गुणाभावे तत्प्राप्त्यर्थमेव बोभूत्विति निपातनमिति युक्तम्
तथा च छन्दस्येव यङ्लुगन्तस्य गुण निषेधः न तु भाषायामिति नियमः कथं सिद्ध्येदित्या-
शङ्क्य निराकरोति न च यङ्लुकीति । प्रकृतीति । 'प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि
ग्रहणम्' इति परिभाषया 'भूसुवाः—' इत्यत्र भूग्रहणेन बोभू इति यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणा-
दित्यर्थः । ननु 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम्' इत्यत्र किं प्रमाणमित्याशङ्क्य न्याय-
सिद्धिमिदमित्याह द्विःप्रयोग इति । षष्ठाध्यायादौ 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र किमिदं
द्विर्वचनम्—एकाचः प्रथमस्य एकस्य स्थाने द्वितयात्मक आदेशः स्थान्यपेक्षया अन्यो विधीयते,
उत स्थानिन एकस्य सतो द्विरुच्चारणं विधीयते, न तु तत्स्थानिनः अतिरिक्त्यने इति संशय
'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्' इति सिद्धान्तितम् । तदधिकारस्थत्वात् 'सन्त्यङोः' इति द्विर्वचनमपि
तथाविधमेव । ततश्च भू इत्यस्यैव बोभू इति द्विःप्रयुज्यमानतया 'भूसुवोः—' इति
भूग्रहणेन ग्रहणाद्यङ्लुक्यपि निषेधसिद्धेः बोभूत्विति निपातनं छन्दस्येव यङ्लुकि
गुणनिषेधः न तु भाषायामिति नियमलाभाल्लोकेऽपि यङ्लुक् सिद्ध इति भावः ।
बोभूत इति । अपित्वादोष्ण । डित्वाच्च न गुणः । बोभुवतीति । 'अदभ्य-
स्तात्' इत्यत् । डित्वाद् गुणाभावे उवङिति भावः । बोभवीषि, बोभोषि

छन्दसि निपातनादिति । गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमिदं छन्दस्येव गुणनिषेधो
नान्यत्रेति नियमार्थमित्यर्थः । बोभूत्विति समुदायस्यातिरिक्तत्वात् 'भूसुवोः—'
इति गुणनिषेधो न प्राप्नोतीति निपातनमिदं न नियमार्थमित्याशङ्क्यामाह न चेति
द्विःप्रयोग इति । तथा च प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणमित्येतन्न्यायसिद्धं

अवोभवुः । वोभूयात् वोभूयाताम् । वोभूयास्ताम् । 'गातिस्था-' (सू० २२२३)
इति सिचो लुक्, 'यङो वा' इतीट्पक्षे गुणं वाधित्वा नित्यत्वाद् वुक्, अवो-
भूवीत्, अवोभोत् अवोभूताम् । अभ्यस्ताश्रयो जुस्, नित्यत्वाद् वुक्, अवोभूवुः ।
अवोभविष्यदित्यादि । पास्पर्वीति, पास्पद्धि पास्पद्धः पास्पर्वन्ति । पास्पत्सि ।

वोभूयः वोभूय । वोभवीमि, वोभोमि वोभूमः । वोभवांचकारेति । 'कास्यनेकाच्-'
इत्याम् । वोभविता । वोभविष्यति । वोभवीत्, वोभोत्, वोभूतात् वोभूताम् वोभुवत् ।
हेरपित्वादीण्, ङित्वाच् गुणः । वोभूहि, वोभूतात् वोभूतम् वोभूत । आटः पित्वेन ङङित्वाद्
गुणः वोभवानि वोभवाव वाभवाम । लङ्याह अवोभवीदित्यादि । अवोभवुरिति ।
'सिजभ्यस्त—' इति जुसि गुणे अवादेशः । अवोभवोः, अवोभोः अभोभूतम् अवोभूत । अवो-
भवम् अवोभूव अवोभूम । वोभूयादिति । विधिलिङि आशीर्लिङि च रूपम् । वोभूयातामिति
विधिलिङस्तामि रूपम् । वोभूयुः । वोभूयाः वोभूयातम् वोभूयात् । वोभूयाम् वोभूयाव वोभू-
याम । वोभूयास्तामिति । आशीर्लिङि तासि रूपम् । वोभूयास्त । वोभूयासम् वोभूयास्व
वोभूयास्म । लुङ्स्तिपि सिचि कृते आह गातिस्थेति ईट्पक्ष इति । 'इतश्च' इति इकारलोपे
कृते इडागमे 'सार्ववातुकार्धवातुकयोः' इति गुणं परमपि वाधित्वा नित्यत्वाद् 'भुवो वुक्लु-
ङ्लिटोः' इति वुगित्यर्थः । गुणे कृते अकृते च प्राप्तेः वुको नित्यत्वं बोध्यम् । अवोभूवी-
दिति । वुकि कृते सति तेन व्यवधानादकारस्य न गुणः । ननु लुङो झेजुंसि वुकि अवोभूवु-
रिति रूपं वक्ष्यति । तदयुक्तम्, 'आतः' इति सूत्रे सिज्जुकि आदन्तादेव झेजुंसिति नियमना-
दित्यत आह अभ्यस्ताश्रयो जुसिति । 'सिजभ्यस्त—' इत्यनेन अभ्यस्तात्परत्वाद्
जुसित्यर्थः । सिजभ्यस्त—' इति सूत्रे सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमः,
न त्वभ्यस्ताश्रयजुस इति भावः । अवोभू उस् इति स्थिते 'जुसि च' इति गुणमाशङ्क्याह
नित्यत्वाद् वुगिति । 'जुसि च' इति गुणापेक्षयेत्यर्थः । अवोभूवुरिति । न चात्राभ्यस्ता-
श्रयजुसं वाधित्वा परत्वाद् 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः स्यादिति शङ्क्यम्, अभ्यस्ताश्रयजुसः
अदादेशापवादत्वादिति भावः । अवोभूवीः, अवोभोः अवोभूतम् अवोभूत । अवोभूवम् अवोभूव
अवोभूम । इत्यादीति । अवोभवविष्यताम् अवोभवविष्यन् इत्यादि व्यक्तम् । पास्पर्वीतीति ।

नापूर्वं वचनमिति भावः । वोभुवतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । अवोभूवी-
दिति । केचिदिह 'भुवो वुक्—' इति सूत्रे 'ओः सुपि' इत्यत ओरित्यनुवर्तते ।
तथा च—उवर्णान्तस्य भुवो वुगित्यर्थाद् गुणे कृते वुक् प्राप्तिर्नास्तीत्यनित्यो वुक्
स च पराम्यां गुणवृद्धिभ्यां वाध्यते । तेन अवोभवीदिति रूपमाहुः । तच्चिन्त्यम्, भुवो
वुको नित्यत्वादिति भाष्यग्रन्थविरोधात् । तस्माद् वुको नित्यत्वमाश्रित्य 'इन्विभव-
तिभ्यां च' इति सूत्रं प्रत्याख्यातवतो भाष्यकृत ओरित्यनुवर्तनमसंमतमेव । आत इति
नियमाज्जुसभावमाशङ्क्याह अभ्यस्ताश्रय इति । अयं भावः—'सिजभ्यस्त—'
इति सूत्रेण सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस् प्राप्तस्तस्यैवायं नियमो न त्वभ्यस्ताश्रयस्य

‘हुञ्जलभ्यो हेधिः’ (सू० २४२५) । पास्पधि । लङ्, अपास्पर्त्, अपास्पर्द् ।
सिपि ‘दश्’ (२४६८) इति रुत्वपक्षे ‘रो रि’ (सू० १७३) अपास्पाः ।
जागाद्धि । जाघात्सि । अजाघात् । सिपि रुत्वपक्षे अजाघाः । नाथ्, नानात्ति

स्पर्धधातोः यङ्लुकि दित्वे ‘शर्पूर्वाः खयः’ इति प्रकारशेषे ‘दीर्घोऽकितः’ इति दीर्घे पास्पर्ध्
इत्यस्माल्लटस्तिपि शपि शपो लुकि ‘यङो वा’ इति ईडागमे रूपम् । ईडभावे त्वाह पास्प-
र्द्धीति । पास्पर्ध् ति इति स्थिते ‘अपस्तथोर्धोऽय’ इति तकारस्य धकारः । ‘झलो जश् झशि’
इति पूर्वधकारस्य द इति भावः । मिब्वस्मस्तु पास्पर्धोमि पास्पर्ध्मि पास्पर्ध्वः पास्पर्ध्मः ।
पास्पर्धाचकार । पास्पर्धिता । पास्पर्धिष्यति । पास्पर्धोतु, पास्पर्धु, पास्पर्धात् पास्पर्धेतु ।
हेरपित्वादीडभावं सिद्धवत्कृत्याह हुञ्जलभ्य इति । पास्पर्धीति । हेधिभावे ‘झरो झरि—’
इति वा धलोपः । पास्पर्धात् । पास्पर्धम् । पास्पर्धानि पास्पर्धाव पास्पर्धाम् । लङिति ।
उदाहरणसूचनम् । ईटि अपास्पर्धीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह अपास्पर्त् इति ।
अपास्पर्ध् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तकारलोपे ‘वाऽवसाने’ इति चत्वंविकल्प इति भावः ।
अपास्पर्धाम् अपास्पर्धुः । सिपि तु अपास्पर्ध् स् इति स्थिते जश्त्वे ‘दश्’ इति दकारस्य रुत्व-
पक्षे अपास्पर् र् स् इति स्थिते हल्ङ्यादिना सकारलोपे ‘रो रि’ इति रेफलोपे ‘दूलोपे—’
इति दीर्घे विसर्गे अपास्पाः इति रूपम् । न च दीर्घे ‘दश्’ इति रुत्वमसिद्धमिति शङ्क्यम्
‘दूलोपे—’ इति सूत्रे दूग्रहणेन लण्मूत्रे जर्गुधेः अजर्घाः इति भाष्यप्रयोगेण च पूर्वत्रासिद्ध-
मित्यस्याप्रवृत्तिबोधनात् । अपास्पर्धाम् । अपास्पर्ध्व अपास्पर्ध्म । लिङि पास्पर्ध्यात् पास्पर्ध्या-
ताम् । पास्पर्ध्यास्ताम् इत्यादि । लुङि अपास्पर्ध् स् इति स्थिते ‘अस्तिसिचः—’ इति
नित्यमीट् । ‘इट ईटि’ इति, सलोपः, अपास्पर्धीत् अपास्पर्धिष्टाम् अपास्पर्धिषुः । अपास्प-
र्धिष्यत् । गाघुधातोर्यङ्लुगन्ताद् लटस्तिपि ईटपक्षे जागाधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह
जागाद्धीति । जागाध् ति इति स्थिते ‘अपस्तथोः—’ इति तकारस्य धः । जागाद्धः

जुस इति । ‘जुसि च’ इति गुणमाशङ्क्याह नित्यत्वाद् जुगिति । अवोभूवुरिति । न
चात्र परत्वाद् ‘अदभ्यस्तात्’ इति अदादेशः स्यादिति वाच्यम्, अभ्यस्ताश्रयजुसोऽदादेशापवा-
दत्वात् । पास्पर्धीतीति । स्पर्ध संघर्षे । ‘दीर्घोऽकितः’ इत्यभ्यासस्य दीर्घः । ‘यङो वा’ इति
ईडविकल्पः । ईडभावपक्षे ‘अपस्तथोः—’ इति घत्वम्, ‘झरो झरि’ सवर्णे इति वा धलोपः । लिटि
पास्पर्धाचकार । पास्पर्धिता । लटि पास्पर्धिष्यति । लोटि पास्पर्धु पास्पर्धात् । पास्पर्धाम् ।
पास्पर्धेतु । पास्पर्धीति । हेधिन्त्वे वा धिलोपः । लुङि इडागमपक्षे अपास्पर्धीत् रुत्वपक्षे
इति । पश्चान्तरे तु अपास्पर्त्, अपास्पर्द् । लिङि पास्पर्ध्याताम् । पास्पर्ध्यात् । पास्पर्ध्या-
स्ताम् । लुङि । ‘अस्तिसिचोऽपृक्ते’ इति नित्यमीट्, ‘इट ईटि’ इति सलोपः, अपा-
स्पर्धीत् । अपास्पर्धिष्टाम् । अपास्पर्धिषुः । लुङि अपास्पर्धिष्यत् । जागाद्धीति ।
गाघृ प्रतिष्ठादौ । ईटपक्षे तु जागाधीति । जाघात्सीति । ‘एकाच—’ इति भवभावः ।
घस्य चत्वंम् । लोटि जागाधीतु । जागादधु । जागाद्धाम् । जागाधतु । लङि अजा-

नानात्तः । दध, दादद्धि दादद्धः । दावत्सि । अदाधत् अदाधुः । अदावः,
अदाधत् । लुङि अदादाधीत्, अदादधीत् । चोऽकुन्दोति, चोऽकुन्ति । अचो-

जागाधति । सिपि ईट्पक्षे जागाधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह जागात्सीति ।
जागाध् सि इति स्थिते 'एकाचो वशः—' इति गस्य भप् वस्य चत्वंमिति भावः । जागाद्धः
जागाद्ध । जागाध्मि जागाध्वः जागाध्मः । जागाधांचकार जागाधिता जागाधिष्यति । जागा-
धीतु, जागाद्धु, जागाद्धात् जागाद्धाम् जागाधतु । जागाद्धि, जागाद्धात् जागाद्धाम् जागाद्ध ।

जागाधानि जागाधाव जागाधाम । लङि अजागाधीत्, अजागात् अजागाद्धम् अजागाधुः ।
सिपि ईट्पक्षे अजागाधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह सिपोति । अजागाध् स् इति
स्थिते भष्भावे जश्त्वे 'दश्च' इति दस्य रुत्वपक्षे हल्ङ्यादिलोपे रेफस्य विसर्गे अजागाः इति
रूपमित्यर्थः । पक्षे अजागाद् इति वाच्यम् । अजागाद्धम् इत्यादि । जागाध्यात् । लुङि

'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट्, अजागाधीत् अजागाधिष्टाम् इत्यादि । नाथृ इति । उदाह-
रणसूचनम् । वर्गद्वितीयान्तोऽयं धातुः न झपन्तः । तस्य ईट्पक्षे नानाथीति इति सिद्धवत्कृत्य
ईडभावपक्षे आह नानात्तीति । नानाथति इति स्थिते 'खरि च' इति यस्य चत्वंम्
'झपस्तयोः—' इति 'एकाचो वशो भप्—' इति च न, अझपन्तत्वात् । नानात्तः नानाथति । नाना-

थीपि, नानात्सि नानात्थः नानात्थ । नानाथीमि, नानाथिम नानाथ्वः नानाथ्मः । लोटि नानाथीतु,
नानात्तु । हेधिः, यस्य जश्त्वेन दः, नानाद्धि । नानाथानि नानाथाव नानाथाम । लङि अना-
नाथीत्, अनानात् अनानात्ताम् अनानाथुः इत्यादि । लुङि 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट्,
अनानाथीत् अनानाथिष्टाम् इत्यादि । दधेति । उदाहरणसूचनमिदम् । दधधातोर्लटस्तिपि

ईट्पक्षे दादधीतीति सिद्धवत्कृत्य ईडभावपक्षे आह दादद्धीति । दाद्ध ति इति स्थिते
'झपस्तयोः—' इति तकारस्य धः । दादाधीतीति सिद्धवत्कृत्याह दाधत्सीति । 'एकाचो
वंशः—' इति दस्य भप् । धस्य 'खरि च' इति चत्वंमिति भावः । दादत्थः दादत्थ । दादध्मि
इत्यादि । लोटि दादधीतु, दादद्धु । दादद्धि । दादधानि । लिङ्गस्तिपि ईटि अदा-

दधीत् इति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह अदाधत् इति । अदाधत् इति स्थिते
हल्ङ्यादिलोपे भष्भावे धस्य 'वावसाने' इति चत्वंविकल्प इति भावः । सिपि ईटि
अदादधीरिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह अदाधः इति । अदाध् इति स्थिते
जश्त्वे 'दश्च' इति दस्य रुत्वे हल्ङ्यादिना सलोपे रुत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वेन झपन्तत्वाद्

दस्य भपिति भावः । अदाधदिति पक्षे रूपम् । 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीडिति मत्वाह
अदादधीदिति । 'अतो ह्लादेः—' इति वृद्धिविकल्पः । अदादधिष्टाम् इत्यादि ।
स्कुदि आप्रवणे, इदित्वान्तुम् । अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति चोऽकुन्दीतीति । ईटि
रूपम् । तदभावे त्वाह चोऽकुन्तीति । 'झरो झरि सवर्णे' इति दकारस्य लोप-

गाधीत् अजागात् । अजागाद्धाम् । अजागाधुः । लुङि अजागाधीत् । अजागा-
धिष्टाम् । नाथृ नाधृ याच्नादौ । नानात्तीति । ईट्पक्षे नानाथीति । दध

स्कुन् अचोस्कुन्ताम् अचोस्कुन्दुः । मोमुदीति, मोमोति । मोमोदांचकार ।
मोमोदिता । अमोमुदीत्, अमोमोत् अमोमुत्ताम् अमोमुदुः । अमोमुदीः, अमोमोः,
अमोमोत्, लुङि गुणः, अमोमोदीत् । चोर्कृति, चोर्कूदीति । लङ्, तिप्,
अचोर्कृत्, अचोर्कूदीत् । सिप्पक्षे अचोर्कूः । अचोर्कूः अजोर्गूः । वनीवञ्चीति,

विकल्पः । इह यङो लुप्तत्वादित्त्वाच्च यङं तिङं चाश्रित्य नलोपो न । लङि ईट्पक्षे अचो-
स्कुन्दीदिति सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह अचोस्कुन्निति । अचोस्कुन् द् त् इति स्थिते हल्ब्या-
दिना तकारलोपे दकारस्य संयोगान्तलोपः लुङि तु 'अस्तिसिचः-' इति नित्यमीट् । अचोस्कु-
न्दीत् अचोस्कुन्दिष्टाम् इत्यादि । मोमुदीतीति । मुद हर्षे इटि 'नाभ्यस्तस्याचि-
धातुके' इति लघूपधगुणो न । मोमोदीतीति । ईडभावे अचपरत्वाभावाद् 'नाभ्यस्तस्याचि-'
इति लघूपधगुणनिषेधो न । मोमोदितेति । 'न धातुलोप आर्धधातुके' इति गुणनिषेधस्तु
न, धात्वन्शलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे एव तन्निषेधस्य प्रवृत्तेः, इह च यङ्लुक्ः अनैमित्ति-
कत्वस्य उक्तत्वात् । लुङि गुण इति । सिज्जिमित्तक इति शेषः । अतो 'नाभ्यस्तस्य-'
इति गुणनिषेधो न शङ्क्यः । चोर्कृतीति । कुर्द क्रीडायाम्, यङ्लुग् द्वित्वादि । ईडभावे
'उपधायां च' इति दीर्घः । अचोर्कृत् इति । लङ्स्तिपि अचोर्कूद् त् इति स्थिते हल्ब्या-
दिलोपे 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोप इति भावः । सिप्पक्षे इति । लङः सिपि
ईडभावे अचोर्कूद् स् इति स्थिते 'दश्च' इति रुत्वपक्षे हल्ब्यादिना सलोपे 'रो रि' इति प्रथम-
रेफलोपे दीर्घे दकारस्थानिकरेफस्य विसर्गे अचोर्कूरिति रूपमित्यर्थः । अचोर्खूरिति । खुर्द-
धातोर्यङ्लुगन्ताद् लङः सिपि कुर्दवद्रूपम् । अजोर्गूरिति । गुर्दधातोर्यङ्लुगन्तात् सिपि
रूपम् । वनीवञ्चीतीति । वञ्चु गतौ, अस्माद् 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ्तस्य लृक् ।
द्वित्वादि । 'नीग्वञ्चु-' इत्यादिना अभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वान्न तदाश्रितो
नलोपः । तिप्ः पित्त्वेन अङित्त्वान्न तदाश्रितोऽपि नलोपः । इकरोच्चारणसामर्थ्याग्नीको न
गुणः । अन्यथा निकमेव विदध्यात् । न च 'नीग्वञ्चु-' इत्यनुबन्धनिर्देशाच्चङ्लुकि
नीग् दुर्लभ इति शङ्क्यम्, तत्र यङ्लुकोः इत्यनुवृत्तिसामर्थ्येन अदोषादिति भावः ।

धारणे । ईट्पक्षे दादधीति । लुङि 'अतो हलादेः-' इति वा वृद्धिः । चोस्कुन्दीति । स्कुदि
आप्रवणे । 'इदितः-' इति नुम् । ईडभावे 'झरो झरि सवर्णे' इति वा लोपः । लङि ईट्पक्षे
अचोस्कुन्दीत् । लुङि तु 'अस्तिसिचः-' इति नित्यमीट् । अचोस्कुन्दीत् । अचोस्कुन्दिष्टाम् ।
मोमुदीतीति । मुद हर्षे । 'नाभ्यस्तस्याचि-' इति लघूपधगुणनिषेधः । मोमोदितेति । न
चात्र 'न धातुलोपः-' इति गुणनिषेधः शङ्क्यः, बहुलग्रहणेन प्राप्तस्य यङ्लुकोऽनैमित्ति-
कत्वात् । लुङि गुण इति । सिज्जिमित्तकोऽयं गुणस्तेन 'नाभ्यस्तस्याचि-' इति निषेधो
न शङ्कनीय इति भावः । चोर्कृतीति । कुर्द खुर्द गुर्द शुद क्रीडायाम् । लङि तिपि । ईट्पक्षे
अचोर्कूदीत् । अचोर्खूदीत् अजोर्गूदीत् । पक्षे अचोर्कूरिति । 'दश्च' इति रुत्वपक्षे इत्यर्थः ।
वनीवञ्चीतीति । वञ्चु गतौ । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इति यङ् । 'नीग्वञ्चु-

वनीवृत्ति वनीवृत्तः वनीवचति । अवनीवञ्चीत्, अवनीवन् । जङ्गमीति, जङ्गन्ति 'अनुदात्तो-
पदेशः' (सू० २४२८) इत्यनुनासिकलोपः । जङ्गतः । जङ्गमति । 'म्बोश्च' (सू० २३०९) ।
जङ्गन्मि । जङ्गन्वः । एकाजग्रहणेनोक्तत्वाग्नेनिपेधः । जङ्गमिता । अनुनासिकलोपस्याभीय-
त्वेनासिद्धत्वाच्च हेर्लुक् । जङ्गहि । 'मो नो वातोः' (सू० ३४१), अजङ्गन् । अनुवन्निर्देशाच्च
छेरङ्, 'ह्ययन्तः' (सू० २२९९) इति न वृद्धिः, अजङ्गमीत् अजङ्गमिष्टाम् । हन्ते-
र्यङ्लुक्, 'अभ्यासाच्च' (सू० २४३०) इति कुत्वं यद्यपि 'हो हन्तेः' (सू० ३५८) ।
इत्यतो हन्तेरित्यनुवर्त्य विहितम्, तथापि यङ्लुकि भवत्येवेति न्यासकारः,
'शितपा शपा-' (प० १३२) इति निपेधस्त्वनित्यः, 'गुणो यङ्लुकोः' (सू० २६३०)

वनीवङ्कीति । ईडभावे चस्य कुत्वेन कः । नकारस्यानिकानुस्वारस्य परसवर्णोऽङ्कार इति
भावः । वनीवृत्त इति । तसो ङित्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । लोटि
वनीवञ्चीत्, वनीवङ्क्तु वनीवक्तात् वनीवक्ताम् वनीवचतु । ह्रैवः, अपित्वेन ङित्वात्रलोपः,
अत एव ईडपि न, वनीवग्वि वनीवञ्चानि, आटः पित्वादित्वान्नलोपो न । लङितिपि इट्पक्षे
आह अवनीवञ्चीदिति । ईडभावे त्वाह अवनीवन् इति । हल्यादिना तलोपे चकारस्य
संयोगान्तलोपः । जङ्गमीतीति । गमेर्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि इट् । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति
नुक् । 'नश्च' इत्यनुस्वारः परसवर्णश्चेति भावः । तसि आह अनुदात्तेति । जङ्गमतीति ।
'गमहन-' इत्युपधालोप इति भावः । ननु गमेरनित्वात् प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणा-
जङ्गमितेत्यत्र कयमिडित्यत आह एकाजग्रहणेनेति । ननु जङ्गहीत्यत्र अनुनासिकलोपे कृते
'अतो हेः' इति लुक् स्यादित्यत आह अनुनासिकलोपस्येति । लङस्तिपि अजङ्गमीदिति
सिद्धवत्कृत्य ईडभावे आह मो न इति । अजङ्गम् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे 'मो
नो वातोः' इति मस्य न इत्यर्थः, तदाह अजङ्गमिति । अजङ्गताम् अजङ्गमुः । अजङ्गन्
अजङ्गतम् अजङ्गत । अजङ्गमम् अजङ्गन्व अजङ्गन्म । लुङि अजङ्गीदित्यत्र 'पुपादिभ्युनाञ्चु
लुदितः-' इत्यङ्माशङ्क्याह अनुवन्वेति । हन्तेर्यङ्लुगिति । हिसार्थे क्रियासमभिहारे
गत्यर्थत्वे तु कौटिल्य इति बोध्यम् । हन्तेरित्यनुवर्त्येति । तथा च 'शितपा शपा-' इति
निपेधात्कयमिह हन्तेः कुत्वमित्याक्षेपः । गुण इति । 'गुणो यङ्लुकोः' इति ज्ञापकादित्यन्वयः ।
'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्र एकाजग्रहणाद्यङ्लुकि द्विवचनस्या प्रवृत्त्या
अभ्यासाभावाद् 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानं व्यर्थं सत् 'शितपा शपा-'
इत्यादिनिपेधस्य क्वचिद्यङ्लुकि अप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । नन्वेकाजग्रहणविधेरेव
यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिज्ञापनलाभेऽपि हन्तेः इति शितपा निर्देशनिमित्तकनिपेधस्य

इत्यभ्यासस्य नीगागमः । यङो लुका लुप्तत्वाद् न तदाश्रितो नलोपः वनीवृत्त
इति । तसोऽङित्वादिह स्यादेव 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । लोटि वनीवञ्चीत् ।
वनीवङ्क्तु । वनीवक्तात् । वनीवक्ताम् । वनीवचतु । वनीवग्वि । वनीवञ्चानि ।
जङ्गमीतीति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् । जङ्गमतीति । 'गमहन-

इति सामान्यापेक्षज्ञापकादिति भावः । जङ्घनीति, जङ्घन्ति जङ्घतः जङ्घन्ति । जङ्घनिता । श्लिपा निर्देशावादेशो न, जङ्घहि । अजङ्घनीत् अजङ्घन् । जङ्घन्यात् । आशिपि तु वध्यात् । अवधीत् अवधिष्टमित्यादि । वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवति, स्थानिवत्त्वेन 'अनभ्यासस्य' इति निषेधात् । तद्वि समानाधिकरणं धातोर्विशेषणम्, बहुव्रीहिवलात् । आङ्पूर्वात्तु 'आङो गमहनः'

कथं यङ्लुकि अप्रवृत्तितः स्यादित्यत आह सामान्यापेक्षेति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणविधानमेकाग्रहणस्यानित्यत्वं ज्ञापयत् तद्वचनोपात्तत्वसामान्यात् 'श्लिपा शपा-' इत्यादिसर्वनिषेधानां यङ्लुकि क्वचिदप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । इति भाव इति । न्यासकृत इति शेषः । जङ्घनीतीति । 'नुगतः-' इति नुक् । जङ्घत इति । 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यनुनासिकलोपः । जङ्घन्तीति । 'गमहनः' इत्युपवालोपः । जङ्घनितेति । एकाग्रहणादिनिषेधो न जङ्घनीत्यत्र 'हन्तेर्जः' इत्याशङ्क्याह श्लिपेति । अजङ्घन्निति । लङ्-स्तिपि ईडभावे अजङ्घन् त् इति स्थिते हल्ङ्यादिलोप इति भावः । आशिपि तु वध्यादिति । जङ्घम् इत्यस्मादाशीर्लिङि 'हनो वधलिङि' इति वधादेशः, प्रकृतिग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । अवधीदिति । जङ्घन् इत्यस्मात्लुङ्-स्तिपि 'लुङि च' इति वधादेशे 'अस्ति सचः-' इति नित्यमीडिति भावः । ननु हनो यङ्लुगन्तात् आशीर्लिङि लुङश्च तपि द्वित्वात्प्रागेव वधादेशे कृते तस्य द्वित्वं कुतो न स्यादित्यत आह वधादेशस्य द्वित्वं तु न भवतीति । कुत इत्यत आह स्थानिवत्त्वेनेति । वधादेशात्परत्वादादौ द्वित्वे कृते सति कृतद्विवचनस्य स्थाने वधादेशः । तस्य च स्थानिवत्त्वेन साभ्यासतया अनभ्यासस्येति निषेधान्न द्वित्वमित्यर्थः । ननु साभ्यासस्य स्थाने भवन् वधादेशः स्थानिवत्त्वेन साभ्यासोऽस्तु । द्वित्वं तु दुर्वारम् । साभ्यासत्वेऽप्यभ्यासानात्मकत्वाद् अनभ्यासस्येत्यनेन धातोरवयवस्याभ्यासस्य द्वित्वनिषेधादित्यत आह तद्वीति । धात्ववयवस्य अभ्यासस्येति नार्थः । किन्तु अनभ्यासो यो धातुः तदवयवस्यैकाच इत्येवम् अनभ्यासग्रहणं सामानाधिकरण्येन धातोर्विशेषणमित्यर्थः । नन्वेवमपि न अभ्यास इति विश्रुते द्वित्वं दुर्निवारमेव, वधादेशस्य स्थानिवत्त्वेन साभ्यासात्वेऽप्यभ्यासानात्मकत्वादित्यत आह बहुव्रीहिवलादिति । न विद्यते अभ्यासो यस्य धातोरिति बहुव्रीहिमाश्रित्य अनभ्यासस्येत्येतद्धातोः सामानाधिकरण्येन विशेषणमित्यर्थः । प्रकृते च वधादे-

इत्युपवालोपः । अजङ्घन्निति । ईट्पक्षे त्वजङ्घमीत् । अजङ्घताम् । अजङ्घ्मुः । अजङ्घमीः । अजङ्घतम् । अजङ्घत । अजङ्घमम् । अजङ्घन्व । अजङ्घन्म । सामान्यापेक्षेति । अयं भावः-एकाच इत्यत्रैकाग्रहणाद्यङ्लुकि द्विवचनं न कुत्रापि प्राप्नोति । तथा च 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य विधीयमानो गुणो द्विवचनं विना निवेशमलभमानः सन् 'श्लिपाशपा-' इति सर्वेषामपि निषेधानां क्वचिद्यङ्लुक्प्रवृत्तिं ज्ञापयतीति । तथा च प्रयुज्यते-'राजा वृत्रमजङ्घन्त' इत्यादि । द्वित्वं तु न भवतीति । वध्यात् अवधीदित्यत्र कृतद्विवचनस्य 'हनो वध लिङि'

(सू० २६९५) इत्यात्मनेपदम्, आजङ्घते इत्यादि । 'उत्परस्य-' (सू० २६३७) इति तपरत्वान्न गुणः, 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घस्तु स्यादेव, तस्यासिद्धत्वेन तपरत्व-निवर्त्यत्वायोगात्, चञ्चुरीति, चञ्चूति, चञ्चूर्तः चञ्चुरति । अचञ्चुरीत् अचञ्चूः । चङ्घनीति, चङ्घन्ति । 'जनसन-' (सू० २५०४) इत्यात्वम्, चङ्घातः । 'गमहन-' (सू० २३६३) इत्युपधालोपः, चङ्घन्ति । चङ्घाहि । चङ्घानानि । अचङ्घनीत्, अचङ्घन् । अचङ्घ्लुः । 'ये विभापा' (सू० २३१९) चङ्घायात्, चङ्घन्यात् । अचङ्घनीत् । अचङ्घानीत् । 'उतो वृद्धिः' (सू० २४४३) इत्यत्र 'नाभ्यस्तस्य-' इत्यनुवृत्तेस्तो वृद्धिर्न, योयोति, योयवीति । अयोयवीत्, अयोयोत् । योयुयात् । आशिपि दीर्घः । योयूयात् । अयोयावीत् ।

शस्य स्यानिवत्त्वेन साम्यासत्वादभ्यासहीनत्वाभावात् द्वित्वमिति भावः । आङ्पूर्वात्त्विति यङ्लुगन्ताद्धनधातोरिति शेषः । 'आङो यमहनः' इत्यत्र हन्ग्रहणेन यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणम् प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । उत्परस्येति । चर गतौ भक्षणे च, अस्माद्यङ्लुकि लट्स्तिपि ईडभावे द्वित्वे 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक् । 'उत्परस्यातः' इत्युत्तरखण्डे अकारस्य उत्त्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः । चञ्चूर्तीति रूपम् । तिपमाश्रित्य उकारस्य लघूपधगुणस्तु न, उदिति तपरकरणसामर्थ्यात् । अन्यथा उरित्युक्तेऽपि 'भाव्यमा-नोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इत्येव दीर्घादिव्यावृत्तेरित्यर्थः । ननु उदिति तपरकरणाद्यथा गुणो निवर्तते तथा 'हलि च' इति दीर्घोऽपि निवर्तते इत्यत आह हलि चेति दीर्घस्तु स्यादेवेति । कुत इत्यत आह तस्येति । 'हलि च' इति दीर्घशास्त्रस्य त्रैपादिकत्वेन 'उत्पर-स्यातः' इति शास्त्रं प्रत्यसिद्धतया तपरकरणेन तन्निवृत्तेरसंभवादित्यर्थः । वस्तुतस्तु गुणस्यापि बहिरङ्गतया असिद्धत्वात्तपरत्वनिवर्त्यत्वं न भवति । अत एव विप्रतिपेक्षसूत्रे भाष्ये 'उदाप्यय-' इत्युत्त्वे पोष्यते इत्यत्राभ्यासगुणो दृश्यमान उपपद्यत इति शब्देन्दुखरे प्रपञ्चितम् । अचञ्चूरिति । लट्स्तिपि ईडभावे हल्ङादिना तलोपे प्रत्ययलक्षणेन पदान्तत्वाद् 'वोरूपधायाः-' इति दीर्घः । खनु अवदारणे, अस्माद्यङ्लुकि उदाहरति चङ्घनीतीति । चङ्घ्वाहीति । हेरपिन्वेन डित्वाद् 'जनसन-' इत्यात्वम् । अचङ्घ्वाहीति । 'अस्तिचिचः-' इति नित्यमीट् । 'अतो हलादेः-' इति वृद्धिविकल्पः । युधातोः योयोतोत्यत्र 'उतो वृद्धिः--' इति वृद्धिमाशङ्क्याह उतो वृद्धिरित्यत्रेति । आशिपि 'लुङि च' इति वधादेशात्पुनर्द्वित्वं न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह स्थानिवत्त्वेनेति । आङ्पूर्वादिति । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणादिति भावः । चञ्चूर्तीति । चरतिगतौ भक्षणे च । 'चरफलोश्च' इत्यभ्यासस्य नुक् । 'उत्परस्यातः' इत्युत्त्वम् । 'हलि च' इति दीर्घः । अचञ्चूरित्यत्र तु पदान्तविषयत्वाद् 'वोरूपधायाः-' इति दीर्घः । चङ्घ्वाहीति । खनु अवदारणे । चङ्घ्वात् इति । यत्तु केचिद्वातु-ग्रहणेन कृतं कार्यं यङ्लुकि वेति 'जनसन-' इत्यात्वाभावे 'अनुनासिकस्य क्लृप्तलोः-' इति दीर्घोऽपि न भवति । किप्साहचयाद्धि झलादिः कृदेव तत्र

नोनवीति, नोनोति । जाहेति, जाहाति । 'ई हल्यघोः' (सू० २४९७) जाहीतः । इह 'जहातेश्च' (सू० २४६८) 'आ च हौ' (सू० २४९९) 'लोपो यि' (सू० २५००) 'घुमास्था-' (सू० २४६२) 'एलिङि' (सू० २३७४) इत्येते पञ्चापि न भवन्ति, शितपा निर्देशात् । जाहति । जाहासि, जाहेषि जाहीथः जाहीथ ।

दीर्घ इति । 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इत्यनेनेति भावः । अयोग्यावीदिति । ईटि सिचि वृद्धिः । नुधातोरपि युधातुवद्रूपाणीति मत्वाह नोनवीतीति । हाङ्हाकोर्यङ्लुकि तुल्यानि रूपाणि डित्त्वप्रयुक्तात्मनेपदस्य यङ्लुकि अप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति मत्वाह जाहेतीति । हाङ्हाकोर्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि आदगुणे रूपम् । न च हाङोऽभ्यासस्य 'भृमामित्' इति इत्त्वम्, हाकस्तु तस्मास्ति, भृम् माङ् ओहाङ् एषां त्रयाणामेव तत्र ग्रहणात् । तत् कथं हाङ्हाकोस्तुल्यत्वमिति शङ्क्यम्, 'भृमामित्' इत्यस्य श्लावेव प्रवृत्तेः । न च अकित इति निषेधाद् हाकोऽभ्यासस्य दीर्घाभावात् कथमुभयोस्तुल्यरूपत्वमिति वाच्यम्, क् इत् यस्य स कित्, न विद्यते किद् यस्य स अकित्, तस्य अकित इति बहुव्रीहिर्भवद्बुद्धौद्वाभ्रयणात् । इह च हाको धातोः कित्वेऽपि न किद्वत्त्वम् । तदभ्यासस्य तु दूरेतरां न किद्वत्त्वम् । 'द्विः प्रयोगो द्विवचनं षाष्ठम्' इति सिद्धान्तात् । बहुव्रीह्याभ्रयणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवत्त्वेन हाको न किद्वत्त्वम् । अतो हाकोऽभ्यासदीर्घो निर्वाध इति भावः । जाहीत इति । हाङ्हाकोस्तसि ईत्वमेव । ननु हाको 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्पः कुतो नेत्यत आह इहेति । हलादौ विङिति सार्वधातुके 'जहातेश्च' इति इत्त्वविकल्पः, तथा 'आ च हौ' इति जहातेहौ परे आत्वमित्त्वमीत्वं च, तथा 'लोपो यि' इति यादौ सार्वधातुके जहातेरास्त्रोपश्च तथा 'घुमास्था-' इति जहातेर्हलादौ विङित्यार्धधातुके ईत्वं, तथा 'एलिङि' इति जहाते-रार्धधातुके किति लिङ्येत्वं च इत्येते पञ्चापि विधयो यङ्लुकि न भवन्तीत्यर्थः । कुत इत्यत आह शितपेति । एवं च जाहीत इत्यत्र 'ई हल्यघोः' इति इत्त्वमेव, न त्वित्त्वविकल्प इति स्थितम् । जाहतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यदादेशः, 'श्नाभ्यस्तयोः-' इत्याल्लोपः । जाहांचकार । जाहिता । जाहिय्यति । जाहेतु,

गृह्यते न तु तिङित्यभ्युपेत्य चङ्छन्त इति रूपमाहुस्तदयुक्तम् । धातुग्रहणेन कृतस्य यङ्लुक्-प्रवृत्तौ मानाभावात् । सत्यपि प्रमाणे आत्वं वेति विकल्पोक्त्या चङ्छात इति रूपं केन वार्यताम् । यच्चोक्तम् 'अनुनासिकस्य-' इति सूत्रे क्विप्साहचर्याज्जलादिरपि कृदेव गृह्यत इति तदप्ययुक्तमेव । यदि हि कृदेव क्विप् स्यात्तदा साहचर्योक्तिः सङ्गच्छेत किं तु कृद्विभोऽभ्यस्त्येवाचारक्विप् । अत एव राजानति चर्माणिति इत्यादौ माधवादिभिः किनिमित्तो दीर्घ उक्तः । चङ्खाहीति । हेरपित्वेन डित्वाद् 'जनसन-' इत्यात्वम् । अचङ्खानीदिति । 'अतो हलादेः-' इति वा वृद्धिः । जाहेतीत्यादि । हाङ्हाको-स्तुल्यानि रूपाणि । डित्त्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यङ्लुक्प्रवृत्तेः 'भृमामित्' इति हाङ् इत्त्वस्य श्लुनिमित्ताभ्यासस्यैव विहितत्वाच्च । न च अकित इति निषेधन हाकोऽभ्यासस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयोस्तुल्यरूपतेति शङ्क्यम्, अकित इत्यत्र हि न विद्यते किञ्चस्याभ्यासस्येति बहुव्रीहिराश्रीयते, तेन

जाहोहि । अजाहेत्, अजाहात् अजाहीताम् अजाहुः । जाहीयात् । आशिपि जाहायात् । अजाहासीत् अजाहासिष्टाम् । अजाहिष्यत् । लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् 'स्वपिस्यमि-' (सू० २६४५) इत्युत्त्वं न, 'रुदादिभ्यः-' (सू० २४७४) इति गणनिर्दिष्टत्वादिन्, सास्वपीति, सास्वसि सास्वसः सास्वपति । असास्वपीत्, असास्वप् । सास्वप्यात् । आशिपि तु 'वचि-स्वपि-' (सू० २४०९) इत्युत्त्वम्, सासुप्यात् । असास्वापीत्, असास्वपीत् । २६५२ रुग्निकौ च लुकि । (७-४-९१) ऋदुपधस्य घातोरभ्यासस्य रुक्, रिक्, रीक् एते आगमाः स्युयङ्लुकि । २६५३ ऋतश्च । (७-४-९२) ऋदन्तघातोरपि तथा । ववृत्तीति, वरिवृतीति, वरीवृतीति । वर्वति, वरिवर्ति वरीवर्ति । ववृत्तः,

जाहानु, जाहीतात् जाहीताम् जाहानु । जाहीहीति । हेरपित्वेन डित्वादीत्वम् । इह 'आ चे हौ' इति न । विधिलिङ्याह जाहीयादिति । 'ई हल्यधोः' इति ईत्वमेव । 'लोपो यि' इत्याहोपस्तु न । आशिपि जाहीयादिति । इह 'घुमास्या-' इति ईत्वं न । 'एलिङि' इत्यपि न । अजाहासीदिति । 'यमरम-' इति सगिटौ । नि ण्वप् शये । अस्य यङ्लुकि 'स्वपिस्यमिव्येनां यङि' इति संप्रसारणमाशङ्क्याह लुका लुप्ति इति । उत्त्वं नेति । वस्य संप्रसारणं नेत्यर्थः । इडभावपक्षे 'रुदादिभ्यः-' इति इटमाशङ्क्याह रुदादिभ्य इति । असास्वप् इति । लङ्स्तिपि ईडभावे हलङ्यादिलोपः । असास्वापीत् इति । 'अतो हलादेः-' इति वृद्धिविकल्पः । 'अस्तिसिचः-' इति नित्यमीड् । रुग्निकौ च लुकि । 'रीगदुपधस्य च' इत्यत ऋदुपधस्येत्यनुवर्तते । रिगपि इह चकारात् समुच्चयते । अत्र 'लोपः -' इत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यतो यङ्ग्रहणं च, तदाह ऋदुपधस्येत्यादिना । रुकि उकार उच्चारणार्थः । रिकि तु इकारः श्रूयत एव । एवं रीकि ईकारश्च, व्याख्यानात् । ऋतश्च । तथेति । अभ्यासस्य रुक् रिक् रीक् एते आगमाः स्युयङ्लुकीत्यर्थः । वृत्तु वर्तने, अस्माद्यङ्लुगन्ताद् ववृत्त् इत्यस्माह्लतस्तिपि ईट्पक्षे अभ्यासस्य क्रमेण रुकं रिक् रीक् चोदाहरति ववृत्तीति, वरिवृतीति, वरीवृतीति इति । इट्पक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि णिति सार्वधातुके' इति निषेधान्न लघूपधगुणः ।

'द्विप्रयोगो द्विवचनं पाठम्' इत्यभ्युपगमाद्धातोः कित्त्वे अभ्यासस्य कित्त्वेऽपि वनीवञ्चीतीत्यादाविव कित्त्वाभावान्न दोषः । किं च द्वित्वाभावे केवलस्यार्थवत्त्वेऽपि द्वित्वे सति समुदाय एवार्थवानिति हि सर्वसंमतम् । तथा कित्त्वमपि समुदायस्यैवास्तु, न तु प्रत्ययवमिति नास्त्येव दीर्घे प्रतिबन्धः । जाहीयादिति । 'ई हल्यधोः' इतीत्वम् । लुका लुप्ति इति । सर्वविधिम्यो लुग्विधेर्वलीयस्त्वादकृतव्यूहपरिभाषया च लुकः पूर्वं न शङ्क्यमेवेति भावः । उत्त्वं नेति । फलितार्थकथनमिदम् । 'स्वपिस्यमि-' इत्यादिना विधीयमानं यत्संप्रसारणं तन्नेत्यर्थः । असास्वापीदिति । 'अतो हलादेः-' इति विकल्पे वृद्धिः । रुग्निकौ च । चकारेण 'रीगदुपधस्य-' इत्यतो रीगनुकृष्यते । रुक् उकार उच्चारणार्थः । ऋतश्च । ऋतोऽनुवर्तमानमङ्गं विशेष्यते । ऋदन्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्येत्यर्थः । ऋदन्ताद्धातोरिति पाठस्तु फलितार्थकथनपरतया नेयः ।

वरिवृत्तः, वरीवृत्तः, । ववृत्तति, वरिवृत्तति, वरीवृत्तति । वर्वर्तमास, वरिवर्तमास, वरीवर्तमास । वर्वर्तिता, वरिवर्तिता वरीवर्तिता । गणनिर्दिष्टत्वाद् 'न वृद्धम्यश्चतुर्म्यः', (सू० २३४८) इति न । वर्वर्तिष्यति, वरिवर्तिष्यति, वरीवर्तिष्यति । अववृतीत् अवरिवृतीत्, अवरोवृतीत् । अववर्तुं, अवरिवर्तुं, अवरोवर्तुं । सिपि 'दश्' (सू० २४६८) इति रुत्वपक्षे 'रो रि' (सू० १७३) अवर्वाः, अवरिवाः, अवरीवाः । गणनिर्दिष्टत्वाद् न, अववर्तीत्, अवरिवर्तीत्, अवरोवर्तीत् । चर्करीति, चर्कति, चरिकर्ति, चरीकर्ति, चर्कृतः चर्कति । चर्करांचकार । चर्करिता । अचर्करीत्, अचर्कः । चर्क्यात् । आशिषि रिस्, चर्क्यात् । लुङि, अचर्करीत् । 'ऋतश्च' (सू० २६५३) इति तपरत्वान्नेह । कृद्विशेषे चाकर्ति । ताततिं तातीतः तातिरति । तातीहि । तातराणि । अतात-

ईडभावेऽपि रुगाद्यागमत्रयमुदाहरति वर्वर्तीत्यादि । इति नेति । इण्निपेधो नेत्यर्थः । लोटि ववृतीत्, वर्वर्तुं ववृत्तात् ववृत्ताम् ववृत्तु । ववृद्धि । वर्वर्तानि । लङ्स्तिपि ईटि आह अववृतीदिति । ईडभावे त्वाह अववर्तुं इति । हल्ङ्यादिना तिपां लोपः । 'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । अवर्वा इति । लङः सिपि अववर्तुं स् इति स्थिते जश्त्वे 'दश्' इति दकारस्य रुत्वे 'रो रि' इति पूर्वरेफस्य लोपे 'दूलोपे-' इति दीर्घे हल्ङ्यादिना सिपो लोपे रेफस्य विसर्गे इति भावः । अङ् नेति । 'पुषादिभ्युतादि-' इत्यनेनेति शेषः । 'अस्तिसिच-' इति नित्यमीद् । अथ 'डु कृन् करणे' इति धातोर्मुदाहरति चर्करीतीत्यादि । चर्क्यादिति । विधिलिङस्तडः सार्वधातुकत्वाद् 'अकृत्सार्वधातुकयोः-' इति दीर्घो न । आशिषीति । आशीर्लिङ् आर्धधातुकत्वाद् 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङिति भावः । लुङि अचर्करीदिति । सिचि वृद्धिः । लृत्तश्च इति तपरत्वान्न हेति । रग्न्रीक शेषः । इति चाकर्तीति ईडभावे रूपम् । न चाभ्यासह्रस्वत्वे 'रीगृत्वतः-' इति रीक् शङ्क्यः, नित्यत्वादुरदत्त्वस्य प्राप्तेः । चाकीर्तः चाकिरति इत्यादि डिच्त्वाद् गुणाभावे ऋत इत्वं रपरत्वम् । ईटि चाकरीति चाकीर्तः चाकिरति । चाकरांचकार । चाकरिता । चाकर्तुं, चाकीर्तात् चाकिरतु । चाकीर्हि । चाकिराणि । लङि अचाकरीत्, अचाकः अचाकीर्ताम् अचाकरुः । विधावाशिषि च चाकीर्यात् । यासुटो डिच्त्वान्न गुणः । इत्वं 'हलि च' इति दीर्घः । चाकीर्याताम् । चाकीर्यास्ताम् इत्यादि । लुङि अचाकरीत् अचाकारिष्टाम् इत्यादि । एवं 'तृ प्लवनतरणयोः' इत्यस्यापि रूपाणि । अद्वैतदीपिकायां तु चोद्यं नावतरीततीति लोटि ववृतीत् ३ । वर्वर्तुं ३ ववृत्तात् । ववृत्ताम् ३ । ववृत्तु ३ । ववृद्धि ३ । अङ्नेति । 'पुषादिभ्युतादि-' इत्यनेन । चर्करीतीति । डुक्कृन् करणे । चर्क्यादिति । सार्वधातुकत्वाद् 'अकृत्सार्व-' इति न दीर्घः । लुङि 'सिचि वृद्धिः-' इति वृद्धिः । अचर्करीत् ३ । अचर्कारिष्टाम् ३ । अचर्कारिषुः ३ । अचर्करीः ३ । चाकर्तीति । ईट्पक्षे चाकरीति । लोटि चाकरीत्, चाकर्तुं, चाकीर्तात् । चाकीर्ताम् । चाकिरतु । चाकीर्हि । लङि अचाकरीत् । अचाकः । अचाकीर्ताम् ।

रीत्, अतातः अतातीतीम् अतातरुः । अतातारीत् अतातारिष्टामित्यादि । अर्तेर्यङ् लुकि द्वित्वेऽभ्यासस्योरदत्त्वं रपरत्वम्, 'ह्लादिः शेषः' (सू० २१७९), रुक्, रिग्रीकोस्तु 'अभ्यासस्यासवर्ण' (सू० २२९०) इति इयङ् अरति, अरयति । अररीति, अरियरीति । अर्ऋतः, अरियृतः । झि अत्, यण्, रुको 'रो रि' (सू० १७३) इति लोपः, न च तस्मिन्कर्तव्ये यणः स्थानिवत्त्वम्, पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधात्, आरति अरियति । लिङि क्षितपा निर्देशाद् 'गुणोऽस्ति—'

लेखकप्रमादः । चोद्यं तु नावतातीतीति पाठः प्रामाणिकः । अर्तेरिति । 'सूचिसूत्रि—' इत्यादिना ऋधातोर्यङ् । तस्य लुक् । व्यपदेशिवत्त्वेन ऋ इत्यस्य आदिभूतादचः परत्वाद् द्वितीयैकाच्चाच्च द्वित्वम् । अभ्यासऋवर्णस्य अत्वे रपरत्वे अर् ऋ इति स्थिते ह्लादिशेषेण रेफस्य निवृत्तिः । अ ऋ इति स्थिते अभ्यासस्य रुक् । लट्स्तिपि ईडभावे अर् ऋ ति इति स्थिते, तिपि ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे सति, अरतीति रूपमित्यर्थः । रिग्रीकोस्त्विति । यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्त्वे ह्लादिशेषे अ ऋ इति स्थिते रिकि रीकि च कृते तिपि उत्तरखण्डस्य ऋकारस्य गुणे अकारे रपरे कृते अरि अति अरी अतीति स्थिते अभ्यासे रेफादिवर्णस्य यणं बाधित्वा 'अभ्यासस्यासवर्ण' इति इयङि अरियतीति रिग्रीकोस्तुल्यं रूपमित्यर्थः । अथ लट्स्तिपि इट्पक्षे आह अररीति, अरियरीति । अर्ऋत इति । रुकि तसि रूपम् । डिच्चाच्च गुणः । अरियत इति । द्वित्वे उरदत्त्वे ह्लादिशेषे अ ऋ तस् इति स्थिते रिकि रीकि च कृते इयङ्देशे रूपम् । झि अदिति । झि इत्यविभक्तिकनिर्देश उदाहरणसूचनार्थः । 'अदभ्यस्तात्' इति ज्ञेः अदादेश इति यावत् । यणिति । रुकि कृते अर् ऋ अति इति स्थिते ऋकारस्य यण् रेफ इत्यर्थः । तथा च अर् र् अतीति स्थिते आह रुको रो रीति लोप इति । ननु रेफस्य लोपे कर्तव्ये यणादेशसंपन्नस्य रेफस्य 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वाद् ऋकारपरकत्वाद् रेफपरकत्वाभावात् कथं पूर्वरेफस्य लोप इत्यत आह पूर्वत्रासिद्धे तन्निषेधादिति । पूर्वत्रासिद्धीयकार्ये कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिषेधादित्यर्थः । आरतीति । अर् र् अति इति स्थिते पूर्वरेफस्य लोपे संति 'द्विलोपे—' इति दीर्घः । न च यणः स्थानिवत्त्वं शङ्क्यम्, दीर्घविधौ तन्निषेधादिति भावः । अरियतीति । द्वित्वे उरदत्त्वे ह्लादिशेषे रिकि रीकि च कृते, परत्वादभ्यासस्य इयङि, ततो यणि रिग्रीकोस्तुल्यमेव रूपमित्यर्थः । अरिषि, अरियषि अररीषि, अरियरीषि । अर्ऋतः अरियृतः । अरामि, अरियामि अररीमि, अरियरीमि । अर्ऋवः, अरियृवः ।

अचाकरुः । लिङि चाकीर्यात् । आशिषि तु चाकीर्यास्ताम् । लुङि अचाकरीत् । अचाकारिष्टाम् । एवं तातरीतीत्यादि । अर्तेरिति । भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणम् । उरदत्वमिति । केचित्तु 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणमाहुः । फले तु न विशेषः रिग्रीकोस्त्विति । एवं च अरियतीति रूपमुभयोस्तुल्यमिति भावः । आरतीति । 'रो रि' इति लोपे 'द्विलोपे—' इति दीर्घः । 'दीर्घोऽस्ति—' इति दीर्घस्तु न भवति कित्वात् । अरियतीति । परत्वात्पूर्वमियङ् । ततो यण् ।

(सू० २३८०) इति गुणो न । रिङ्, रलोपः दीर्घः, अरियात्, अरि-
यियात् । गृह् ग्रहणे, जर्गृहीति, जर्गृढि जर्गृढः जर्गृहति । अजर्घटं । गृह्णाते-

अररांचकार, अरियरांचकार अररिता, अरियरिता । अररिष्यति, अरियरिष्यति । अरर्तुं,
अरियर्तुं, अररीतु, अरियरीतु अर्त्ततात् अरियृतात् । अर्त्तताम्, अरियृताम् । आरतु,
अरियतु । अर्त्तहि, अरियृहि । अरराणि, अरियराणि । अरराव, अरियराव । लङि आरः,
आरियः आररीत्, आरियरीत् । आर्त्तताम्, आरियृताम् आररुः, आरियरुः । आरः, आरियः
आररीः, आरियरीः । आर्त्ततम्, आरियृतम् । आर्त्तत, आरियृत । आररम्, आरियरम् ।
आर्त्तव, आरियृव । विधिलिङि अर्त्तयात्, अरियृयात् । अर्त्तयाताम् अरियृयाताम् । अर्त्तयुः
अरियृयुः इत्यादि । आशीलिङि विशेषमाह लिङि श्रितपेति । रुकि अर् ऋ यात् इति
स्थिते 'अति' इति श्रितपा निर्देशाद् 'गुणोऽर्ति-' इति गुणो नैत्यर्थः । रिङिति । ऋकारस्येति
शेषः । तथा च अर् रि यात् इति स्थिते आह दीर्घ इति । 'रो रि' इति लोपे 'द्वलोपे-'
इति दीर्घ इत्यर्थः । तथा च परिनिष्ठितमाह आरियदिति । रिग्रीकोस्त्वाह अरियिया-
दिति । अरि ऋ यात्, अरी ऋ यात् इति स्थिते इवणस्य इयङ् ऋकारस्य रिङ् । 'लोपो
व्योः-' इति यलोपस्तु न, बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वाद् 'अवः परिस्मन्-' इति
स्यानिवत्त्वाच्च । 'न पदान्त-' इति निषेधस्तु न शङ्क्यः, 'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपरूपाजादेश
एव न स्यानिवत्' इत्युक्तेरित्यलम् । लुङि आररीत्, आरियरीत् । लुङि आररिष्यत्, अरि-
यरिष्यत् । गृह् ग्रहणे इति । ऋदुपधोऽयम् । यङ्लुकि द्वित्वे उरदत्त्वे हलादिशेषे अभ्या-
सस्य रुग्रीग्रीकः तदाह जर्गृहीतीत्यादि । इदृपक्षे 'नाभ्यस्तस्याचि पिति
सावंधातुके' इति लघूपधगुणनिषेधः । इडभावे त्वाह जर्गृढि इत्यादि । जर्गृह्-
ति इति स्थिते लघूपधगुणे रपरत्वे ढत्वधत्वष्ट्रत्वढलोपाः । 'यणो मयः-' इति
शिष्टस्य ढस्य द्वित्वविकल्पः । एवं जरिगृढि, जरीगृढि । जर्गृढ इति । रुक्,
ढत्वधत्वष्ट्रत्वढलोपाः । डित्त्वान्न गुणः । एवं जरिगृढः जरीगृढः । जर्गृहतीति ।

रिग्रीकोस्तुल्यमिदम् । मध्यमोत्तमयोस्तु । अरर्षि । अरियर्षि । अररीषि । अरियरीषि ।
अर्त्तथः । अरियृथः । अरर्मि । अरियर्मि । अररीमि । अरियरीमि । अर्त्तवः । अरियृवः लिटि
अररांचकार । रिग्रीकोस्तु । अरियरांचकार । लुटि अररिता । रिग्रीकोस्तु अरियरिता । अर-
रिष्यति । अरियरिष्यति । अरर्तुं । अरियर्तुं । अर्त्ततात् । अरियृतात् । अर्त्तताम् । अरियृताम्
आरतु । अरियतु । अर्त्तहि । अरियृहि । अरराणि । अरियराणि । अरराव । अरियराव ।
लङि आरः आरियः । आररीत् । आरियरीत् । आर्त्तताम् । आरियृताम् । आररुः आरियरुः ।
आरः । आरियः । आररीः । आरियरीः । आर्त्ततम् । आरियृतम् । आर्त्तत । आरि-
तयु । आररम् । आरियरम् । आर्त्तव । आरियृव । विधिलिङि अर्त्तयात् ।
अरियृयात् । अर्त्तयाताम् । अरियृयाताम् । अर्त्तयुः । लिङीति । आशीलिङीत्यर्थः । अरि-
यियादिति । रिग्रीकोः-अरियृ इति स्थिते लिङि रिङ् । बहिरङ्गत्वेन रिङोऽसिद्धत्वा-

स्तु जाग्रहीति, जाग्रोडि । तसादौ ङिन्निमित्तं संप्रसारणम्, तस्य बहिरङ्गत्वेना-
 अदभ्यस्तात्' इत्यत् । जर्गुहीपि, जरिगुहीपि, जरीगुहीपि । 'नाभ्यस्तस्याचि पिति—'
 इति न लघूपधगुणः । जर्घक्षि, जरिर्घाञ्जि जरीर्घाक्षि । जर्गुडः, जरिर्गुडः, जरीगुडः । जर्गुड,
 जरिगुड, जरीगुड । जर्गुहीमि, जरिगुहीमि, जरीगुहीमि, जर्गुहि, जरिर्गुहि, जरीगुर्हि ।
 जर्गुह्वः, जरिर्गुह्वः, जरीगुह्वः जर्गुहाः जरिर्गुहाः, जरीगुहाः । जर्गुर्हाञ्कार, जरिर्गुर्हाञ्कार,
 जरीगुर्हाञ्कार । जर्गुर्हिता, जरिर्गुर्हिता, जरीगुर्हिता । जर्गुर्हिष्यति, जरिर्गुर्हिष्यति,
 जरीगुर्हिष्यति, जर्गुहीतु जरिगुहीतु, जरीगुहीतु, जर्गुहु, जरिर्गुहु, जरीगुहु । जर्गुढात्,
 जरिर्गुढात्, जरीगुढात् । जर्गुढाम्, जरिर्गुढाम्, जरीगुढाम् । जर्गुर्हतु, जरिर्गुर्हतु, जरीगुर्हतु ।
 जर्गुडि, जरिर्गुडि, जरीगुडि । जर्गुहाणि, जरिर्गुहाणि, जरीगुहाणि । लङि अजर्गुहीत्,
 अजरिर्गुहीत् अजरीगुहीत् । ईडभावे तु अजर्गुहं त् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे हस्य
 ढत्वे गस्य भप घकारः । अजर्घट्, अजरिर्घट् । एकाग्रहणे सत्प्रगीह यङ्लुकि भप्, 'गुणो
 यङ्लुकोः' इत्यनेन 'शितपा शपा—' इति निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनादित्याहुः अजर्गुढाम्
 ३ अजर्गुहुः ३ अजर्गुहीः ३ अजर्घट् ३ अजर्गुढम् ३ अजर्गुड ३ अजर्गुहम्
 ३ अजर्गुह्व ३ अजर्गुहा ३ । जर्गुह्यात् ३ लुङि 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् ।
 अजर्गुर्हीत् । अजर्गुर्हिष्यत् । गृह्णातेस्त्विति । 'ग्रह उपदाने' इत्यस्मादित्यर्थः ।
 अदुपवोऽयम् । इटि आह जाग्रहीतीति । यङो लुका लुप्तत्वात् तिप्-
 पित्वाच्च 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणं नेति भावः । ईडभावे त्वाह जाग्राडोति ।

द्यलोपो न भवति 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वाच्च । न च न पदान्त—इति निषेधः
 शङ्क्यः, स्वरदीर्घ्यलोपेषु लोपरूपाजादेश एव न स्थानिवदित्युक्तत्वात् । न च अकृतव्यूहपरि-
 भापाया इयङ् नेति शङ्क्यम्, रिङः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावाद् उक्तपरिभापाया
 अप्रवृत्तेः । अतएव अरियूतीत्यपि सिद्धम् । तत्रापि यणः स्थानिवत्त्वेन निमित्तविनाशाभावात्
 तत्परिभापाया अप्रवृत्तेरियङो निर्वधित्वात् । क्वचित्तु मूलपुस्तकेषु परत्वान्नित्यत्वाच्च पूर्व
 रिङि कृते इयङोऽप्रवृत्तिरित्याशयेन अरिरियात् अरीरियादिति पठ्यते; तदापाततः । अरि-
 यूतीति रूपासिद्ध्या पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्विरोधापत्तेः लुङि आरारीत् । आरियारीत् । लृङि
 आररिष्यत् । आरियरिष्यत् । जर्गुहीतीति । 'नाभ्यस्तस्याचि—' इति गुणनिषेधः । मध्य-
 मोत्तमयोस्तु जर्गुहीपि ३ । जर्घक्षि ३ । जर्गुडः ३ । जर्गुहीमि । जर्गुर्हि ३ जर्गुह्वः ३ ।
 जर्गुहाः ३ । जर्गुर्हाञ्कार जर्गुर्हिता । जरीगुर्हिता । इहानुबन्धनिर्देशादितिलक्षण इड-
 विकल्पो न । जर्गुहीतु । जर्गुहु । जर्गुढम् । जर्गुर्हतु ३ । जर्गुडि ३ । मिपि जर्गुहाणि ३ ।
 लङि अजर्गुहीत् ३ ईडभावे 'एकाच—' इति भप्भावः । अजर्घट् ३ । यद्यपि इह यत्रैकाज्-
 ग्रहणं चेति निषेधाद्भप्भावो दुर्लभस्तथापि 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यनेन 'शितपा शपा—' इत्यादि-
 निषेधस्यानित्यत्वज्ञापनाद् भप्भावोऽत्र प्रवर्तते इत्याहुः । अजर्गुढाम् । अजर्गुहुः ३ । अजर्गुहीः ।
 अजर्घट् ३ अजर्घड् ३ अजर्गुहम् ३ । अजर्गुह्व ६ । जर्गुह्यात् ३ । अजर्गुर्हीत् । अजर्गु-

सिद्धत्वान्न रुगादयः, जागृढः जागृहति । जाग्रहोपि, जाग्रहि । लुटि जाग्र-
हिता । 'ग्रहोऽलिटि—' (सू० २५६२) इति दीर्घस्तु न, तत्र एकाच इत्यनुवृत्तेः ।
माधवस्तु दीर्घमाह । तद्भाष्यविरुद्धम् । जगृ'वीति, जगृ'र्द्धि जगृ'द्धः जगृ'वति ।

जाग्रह् ति इति स्थिते ढत्वघत्वण्डुत्वढलोपदीर्घाः । जाग्रह् तस् इति स्थिते आह तसादा-
विति । कृते संप्रसारणे ऋदुपवत्त्वाद् रुगादीनाशङ्क्याह तस्येति । संप्रसारणस्येयः । जागृढ
इति । ढत्वघत्वण्डुत्वढलोपाः । 'ढ्रलोपे—' इति दीर्घस्तु न ऋकारस्याण्त्वात् । जागृहति ।
सिपः पित्त्वान्न संप्रसारणमिति मत्वाह जाग्रहोपि जाग्रहीति । ईडभावे हस्य ढः, सस्य
पः, भण्मावः । जागृढः जागृढ । जाग्रहोमि, जाग्रहि जागृह्वः जागृह्वः । इत्यनुवृत्तेरिति ।
'एकाचो द्वे—' इति सूत्रे हरदत्तेन तयोक्तत्वादिति भावः । माधवस्त्विति । एकाग्रहणं
नानुवर्तते इति तदाशयः । भाष्यविरुद्धमिति । 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रभाष्ये 'ग्रह
उपादाने' इत्यस्माद्यडि संप्रसारणे अभ्यासस्य रीकि यङन्ताद् जरीगृहिता जरीगृहितम्, जरीगृहि-
तव्यमित्यत्र इटो दीर्घाभावं सिद्धवत्कृत्य तत्र दीर्घमाशङ्क्य ग्रहोऽङ्गात्परस्य इटो दीर्घो विवोयते ।
जरीगृह् इत्यङ्गम्; तच्च न ग्रहवानुरिति निरूप्याङ्गविशेषणसामर्थ्यदेव 'प्रकृतिग्रहणे यङ्लु-
गन्तस्याऽपि ग्रहणम्' इति नात्र प्रवर्तते इति समाहितम् । यङन्ते उक्तो न्यायो यङ्लुगन्तेऽपि
जाग्रहितेत्यादौ समान इत्यादि प्रौढमनोरमायां ज्ञेयम् । न च हरदत्तमत एकाग्र-
हणानुवृत्त्येवात्र दीर्घनिवारणे सति भाष्योक्तमिदं समाधानं नादरणीयमिति वाच्यम्-
उपायस्य उपायान्तरादुपकत्वादित्यलम् । जाग्रहिष्यति । जाग्रहोतु, जाग्रादु,
जागृदात् जागृढाम् जागृहतु । हौ जागृढि । जाग्रहाणि । लङि अजाग्रहीत,
अजाग्रट् अजागृढाम् । अजागृढम् अजागृढ । अजाग्रहम् अजागृह्व अजागृह्व ।

हिंष्टाम् ३ । अजर्गहिष्यत् । जाग्रहीतीति । ग्रह उपादाने । यङो लुका लुका लुप्तत्वात्तन्नि-
मित्तं 'ग्रहिण्या—' इति संप्रसारणमिह नेति भावः । जागृढ इति । 'दीर्घोऽङ्कितः' । तत्रै-
काच इति । 'ग्रहो लिटि—' इत्यत्रैकाच इति 'एकाचो द्वे—' इत्यस्मिन् सूत्रे हरदत्तेनोक्तत्वा-
दिति भावः । माधवस्त्विति । अयं भावः—'ग्रहोऽलिटि—' इति सूत्रे यङ्लोपे चोक्तमिति
वार्तिकतदीयभाष्यकैयटादिपर्यालोचनया जरीगृहीतेत्यादिषु ग्रहेर्यङन्तात्तृचस्तासेर्वा य इट् तस्य
दीर्घाभावे युक्तिद्वयं लभ्यते । पूर्वस्मादपि विवौ स्थानिवद्भाव इत्येके ग्रहेर्विहितो य इट् तस्य
दीर्घ इत्यपरे । तत्राद्यः पञ्चो भाष्यवार्तिककाररीत्या । ताभ्यां हि 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्'
इत्यवष्टभ्य दीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानात् । त्रैपादिकदीर्घातिरिक्तदीर्घेऽस्मिन् कर्तव्ये स्थानिव-
द्भावस्य तन्मते सुवचत्वात् । द्वितीयस्तु सूत्रीत्या, तेन तु सामान्यतो दीर्घविवौ स्थानिवद्भा-
वस्य निषिद्धत्वात्तन्मते स्थानिवद्भावस्य वक्तुमशक्यत्वात् । एवं च यङ्लुकि दीर्घप्रवृत्तौ न
किञ्चिद् वाचकम् । यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वाद् अजुङ्गदेशत्वाच्च । स्थानिवद्भावयो-
गात् । 'द्विःप्रयोगो द्विवचनं पाठम्' इति सिद्धान्ताद्यङ्लुगन्ताद् गृह्णातेर्विहितस्य
ग्रहेर्विहितत्वानभावाच्च । तद्भाष्यादिविरुद्धमिति । आदिशब्देन कैयटहरदत्तौ

जर्गुधीपि, जर्घसि । अजर्गुधीत् । ईडभावे गुणः, हल्ङ्यादिलोपः, भण्भावे;
जश्त्वचत्वे, अजर्घत् । अजर्गुद्धाम् । सिपि 'दश्च' (सू० २४६८) इति पक्षे रुत्वम् ।
अजर्घाः । अजर्गुधीत् अजर्गुधिष्ठाम् । पाप्रच्छेति, पाप्रष्टि । तसादौ 'ग्रहिज्या—'

जागृह्यात् । लुङि अजाग्रहीत् । 'ह्ययन्त—' इति न वृद्धिः । 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट्
अजाग्रहिष्यत् । 'गृधु अभिकाङ्क्षायाम्' अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि आह जर्गुधीतीति
'नाभ्यस्तस्य—' इति न लघूपधगुणः । ईडभावे आह जर्गुद्धीति । जर्गुध् इति स्थिते
'झपस्तथोः—' इति तकारस्य घः । लघूपधगुणो रपरत्वम् । जर्गुद्ध इति । तसादौ
डित्त्वान्तगुणः । 'झपस्तथोः—' इति तस्य घः । जर्घत्सीति । जर्गुध् सि इति स्थिते
गस्य भष् घः, गुणः, रपरत्वम्, वस्य चत्वंम् । जर्गध्मि ३, जर्गुधीमि ३ । जर्गुध्वः ३ ।
जर्गध्वाचकार ३ । जर्गधिता ३ । जर्गधिष्यति ३ । जर्गुधीतु ३ जर्गद्धुं ३ जर्गुद्धात् ३ ।
हौ जर्गुद्धि ३ । जर्गुधानि ३ । लङि तिपि ईट् अजर्गुधीत् ३ । इडभावे इति । अजर्गुध्
त् इति पित्त्वादडित्त्वाद् गुणे रपरत्वे हल्ङ्यादिना तकारलोपे पदान्तत्वाद् गस्य भष् घकारः
घस्य जश्त्वेन दकारः, तस्य 'वावसाने' इति चत्वंविकल्प इत्यर्थः । अजर्घत् इति ।
'रात्सस्य' इति नियमान्न संयोगान्तलोपः । अजर्गुद्धाम् अजर्गुधुः । सिपि ईडभावपक्षे अजर्गुध्
स् इति स्थिते, गुणे, रपरत्वे, हल्ङ्यादिलोपे भण्भावे, घस्य जश्त्वे, तस्य चत्वंविकल्पे
पूर्ववदेव रूपं सिद्धवत्कृत्याह सिपि दश्चेति पक्षे रुत्वमिति । तथा च अजर्घर् २ इति
स्थिते 'रो रि' इति लोपे 'ढ्रलोपे—' इति दीर्घे, शिष्टरेफस्य विसर्गे, अजर्घाः इति
रूपमित्यर्थः । अजर्गुद्धम् अजर्गुद्ध । अजर्गुधम् अजर्गुध्व अजर्गुध्म । लुङ्याह
अजर्गुधीदिति । 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् । पाप्रच्छीतीति । 'प्रच्छ जीप्सा-

गृह्यते । विरोधश्चात्र मनोरमायामुपपादितः । तथा हि 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इति सूत्रे
ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह 'तुचो हि जरीगृहीत्यङ्गं न तुः ग्रहिः, विशेषण-
सामर्थ्याद्धि यथाश्रुतरूपाश्रयणम्' इति । यद्यपि तत्र यङन्तं प्रक्रम्येदमुक्तम्, तथापि युक्ति-
साम्याद् यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घ इति लक्ष्यते । एकाज्ग्रहणमनुवर्तयन् हरदत्तोऽप्यत्रानुकूलः । न
ह्यस्मिन्पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्य प्रसक्तिरस्ति । एवं च पूर्वस्मादपि विद्यौ स्थानिवद्भाव इति
ग्रहेर्विहितस्य य इट् तस्य दीर्घ इति च प्रागुक्तसमाधानमुपायस्योपायान्तरादुपपत्त्यादिति
न्यायेन यङन्तांशो उपायान्तरपरतया नेयम् । न च ग्रहीति यथाश्रुतरूपाश्रयणे गृहीत इत्यादा-
विटो दीर्घो न स्यादिति वाच्यम्, अङ्गसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रुतरूपस्यैव सत्त्वात् । ग्राहित-
मित्यादौ तु नैवम् । एकाच इति समाधानं तु णिज्भिन्नविषयकमेव, 'निष्ठायां सेटि' इति
णिलोपे ग्राहितमित्यादावेकाचत्वानपायात् । तदित्यम्—यङ्लुगन्ताणिजन्ताच्च यङन्ताच्च
ग्रहेरिटः । द्विधा त्रिधा चतुर्धा च दीर्घप्राप्तिः समाहिता । अस्यार्थः—यङ्लुगन्ताददीर्घे प्राप्ते
समाधानद्वयम् । ग्रहेरङ्गादिति व्याख्यानमेकाच इत्यनुवृत्तिश्चेति । णिजन्तात्तु ग्रहिस्वरूपाभावः,
विहितविशेषणं स्थानिवद्भावश्चेति समाधानत्रयम् । यङन्तात्समाधानचतुष्टयम्,
'एकाचः—' इत्यनुवृत्तिः पूर्वोक्तसमाधानत्रयं चेति अजर्घा इति ।

(सू० २४१२) इति संप्रसारणं न भवति, शितपा निर्देशात् । 'छ्वोः शूङ्—' (सू० २५६१) इति शः । 'ब्रश्च—' (सू० २९४) इति षः । पाप्रष्टुः पाप्रच्छति । पाप्रश्मि पाप्रच्छ्वः पाप्रश्मः । 'यकारवकारान्तानां तृट् भाविनां यङ्लुक् नास्ति' इति 'छ्वोः—' (सू० २५६१) इति सूत्रे भाष्ये ध्वनितम् । कैयटेन स्पष्टी-

याम् अस्माद्यङ्लुगन्ताल्लटस्तिपि ईटि रूपम् । ईडभावे आह पाप्रष्टीति । 'ब्रश्च—' इति छस्य षः । तकारस्य घृत्वेन टः । 'छ्वोः—' इति छस्य शकारस्तु नात्र भवति, तस्य अनुनासिकादौ प्रत्यये कत्रौ झलादौ किति डिति च विहितत्वात् । ननु तिपः पित्त्वेन डित्त्वाभावाद् 'ग्रहिज्या—' इति संप्रसारणाभावेऽपि तसो डित्त्वात् संप्रसारणं दुर्वारमित्यत आह तसादाविति । शितपेति । 'ग्रहिज्या—' इति सूत्रे पृच्छतीति शितपा निर्देशादित्यर्थः । पाप्रच्छतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । पाप्रच्छीषि । सिपि ईडभावे तु 'छ्वोः—' इति छस्य न शः, सिपी झलादित्वेऽपि डित्त्वाभावात् । किंतु 'ब्रश्च—' इति ष एव । 'षढोः—' इति पस्य कः सस्य षत्वम् । पाप्रक्षि पाप्रष्टुः पाप्रष्ट । पाप्रश्मीति । अनुनासिकप्रत्ययपरकत्वात् छस्य 'छ्वोः—' इति श इति भावः । पाप्रच्छ्व इति । अत्र 'छ्वोः—' इति न शः, वसो झलादित्वाभावात् । पाप्रश्म इति । अनुनासिकादिप्रत्ययपरकत्वात् छस्य शः । पाप्रच्छांचेकार । पाप्रच्छिता । पाप्रच्छिष्यति । पाप्रच्छीतु, पाप्रष्टु, पाप्रष्टात् पाप्रष्टाम्, पाप्रच्छतु । हेङिः, अपित्त्वेन डित्त्वाद् झलादित्वाच्च छस्य शः, तस्य 'ब्रश्च—' इति पः घृत्वेन घस्य ङः, पस्य जत्वेन ङः, पाप्रङ्ङि । पाप्रच्छानि । लङितिपि ईटि अपाप्रच्छीत् । ईडभावे तु अपाप्रच्छत् इति स्थिते हल्ङ्यादिना तलोपे छस्यः षः, तस्य जश्त्ववत्त्वं । अपाप्रट् अपाप्रष्टाम् अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः, अपाप्रट् अपाप्रष्टम् अपाप्रष्ट । अपाप्रच्छ्व अपाप्रश्म । लिङि पाप्रच्छयात् । लुङि अपाप्रच्छीत् । 'अस्तिसिच—' इति नित्यमीट् अपाप्रच्छिष्यत् । ऊठ् भाविनामिति । 'भू प्राप्ता' चुरादिराष्टुषीयः । तस्माद् 'आवश्यकाधमर्षयोर्णिनिः' इति भविष्यदर्थे णिनिः । ऊठं प्राप्स्यतामित्यर्थः । ऊठ्विषयाणां मिति यावत् । ध्वनितमिति । सूचितमित्यर्थः । स्पष्टीकृतमिति । तथा हि 'छ्वोः—' इति सूत्रे किङ्दग्रहणानुवृत्तौ कांश्चिद् दोषानुद्भाव्य परिहृत्य किङ्दग्रहणानुवृत्तिं स्वीकृत्योक्तं भाष्ये एतावानेव विशेषः । अनुवर्तमाने किङ्दग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यमिति । अत्र कैयटः—पृष्ठा पृष्ठमित्यादौ 'छ्वोः—' इति छस्य शत्वे कृते तस्य 'ब्रश्च—' इति पत्वे घृत्वमिति स्थितिः । तत्र किङ्तीत्यनुवृत्तौ छस्य षत्वं न स्यात् । अतः छस्य षत्वं वक्तव्यमित्यर्थः । न च किङ्दग्रहणानुवृत्तावत्र शत्वाभावेऽपि गृध्रु अभिकाङ्क्षायाम् । इह अपदान्तस्यापि रेफस्य 'रो रि' इति लोपो भवत्येव, तत्र मण्डूकप्लुत्या पदस्येत्यननुवर्तनात् । पाप्रष्टीति । प्रच्छ जीप्सायाम् । 'ब्रश्च—' इति षः । पाप्रच्छिता । पाप्रच्छिष्यति । पाप्रष्टु । पाप्रष्टात् । पाप्रष्टाम् । पाप्रच्छतु । पाप्रङ्ङि । पाप्रच्छानि । अपाप्रच्छीत् । अपाप्रट् । अपाप्रष्टाम् । अपाप्रच्छुः । अपाप्रच्छीः, अपाप्रट् । अपाप्रष्टम् । अपाप्रष्ट । अपप्रच्छम् । अप्राप्रच्छ्व । अपाप्रश्म । भाष्ये ध्वनितमिति । 'छ्वोः शूङ्—' इति सूत्रे भाष्ये किङ्दग्रहणमनुवर्तते न

तम, । इदं च 'च्छ्वोः—' (सू० २५६१) इति यत्रोठ् तद्विपर्ययम् । 'ज्वर-
वर—' (सू० २६५४) इत्युठ्भाविनोः स्त्रिविमव्योस्तु यङ्लुगस्त्येवेति न्याय्यम् ।
माधवादिसंमतं च । मव्य वन्वने, अयं यान्त ऊठ्भावी । 'तैवृ देवृ देवने',
त्यादयो वान्ताः । हय गतौ जाहयीति, जाहति जाहतः जाहयति । जाह-
तिपि, जाहसि । वलि लांप्पे यवादौ दीर्घः, जाहामि जाहावः जाहामः ।

। दोषः, व्रश्चादिना छस्य इष्टसिद्धेरिति वाच्यम्, 'च्छ्वोः—' इत्यत्र 'छस्य पत्वं वक्तव्यम्'
इत्यनेनैव प्रष्टेत्यादिसिद्धेः व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यमित्याशयात् । न च प्रडिति विव-
तात् सोलपि पत्वार्थं व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणमिति वाच्यम्, तत्रापि विवन्निमित्तंशादेशस्य दुर्निवा-
त्वात् । विच् तु प्रच्छधातोरनभिधानास्नास्ति । एवं चात्र भाष्ये 'ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुङ्'
नास्ति' इत्युक्तप्रायम् । अन्यथा 'च्छ्वोः—' इत्यत्र किङ्ग्रहणानुवृत्तौ दिवेर्यङ्लुकि दिवादौ
इङभावे लघूपधगुणे 'लोपो व्योः—' इति वलोपे देदेति देदेपीत्याचूठः अभावे रूपम् । तदन-
ुवृत्तौ तु वस्य ऊठि देद्योति देद्योपि इत्यादि रूपमिति विशेषस्य सत्त्वादेतावानेवेत्येवकारो
विरुध्येत । अत ऊठ्भाविनां यकारवकारान्तानां यङ्लुङ् नास्तीति विज्ञायते इत्यलम् । इदं
वेति । 'च्छ्वोः—' इति सूत्रेण यत्र ऊठ् प्रवर्तते तद्विपर्ययमेव इदम् उक्तं ज्ञापनमित्यर्थः ।
स्त्रिविमव्योस्त्विति । स्त्रिवु गतिशोपणयोः, मव्य वन्वने इत्यनयोरित्यर्थः । न्याय्यमिति ।
उक्तज्ञापनस्य 'च्छ्वोः—' इति सूत्रस्य भाष्यमूलकत्वादिति भावः । ननु ज्ञापनस्य सामान्या-
क्षत्वं कुतो नाश्रीयते इत्यत आह माधवादिसंमतं चेति । उक्तविशेषवत्त्वमिति शेषः ।
ऊठ्भावीति । अतो नास्य यङ्लुगिति भावः । वान्ता इति । ऊठ्भाविन इति शेषः ।
तैतेषामपि यङ्लुगिति भावः । ऊठ्भाविनामिति विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह हय गताविति ।
स्य यान्तत्वेऽपि ऊठ्विपयत्वाभावादस्त्येव यङ्लुगिति भावः । जाहतीति । तिप
इङभावे 'लोपो व्योः—' इति यलोपः । मपि ईङभावे जाहय् मि इति स्थिते आह
वलि लोपे इति । ईट जाहयीमि जाहयांचकार । जाहयिता । जाहयिष्यति ।
गेटि जाहयीतु जाहतात् जाहताम् जाहयतु । जाहहि । जाहयानि जाहयाव । लङि
प्रजाहयीत् अजाहत् अजाहताम् अजाहयुः । अजाहयीः अजाहः अजाहतम्
प्रजाहत । अजाहयम् अजाहाव अजाहाम । जाहय्यात् । लुङि 'ह्यन्त—' इति न
वृद्धिः । 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् । अजाहयीत् अजाहयिष्टाम् । अजाहयिष्यत् ।
वेति विकल्प्य कांश्चिद्दोषानुद्भाव्य परिहृत्य चोक्तम्—एतावानेव विशेषः—अनुवर्तमाने
केद्वग्रहणे 'छः पत्वं वक्तव्यम्' इति, अनुवर्तमाने त्वनेन छः शत्वे कृते शान्त-
त्वादेव पो भविष्यतीति प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिसिद्धये व्रश्चादिसूत्रे छग्रहणं न कर्तव्यमिति
भावः । एवं हि वदता भाष्यकृता ऊठ्भाविभ्यो यङ्लुङ् नास्त्युक्तप्रायम् । अन्यथा
दिवेर्यङ्लुकि ईङभावपक्षे देदेति देदेपि इत्यादौ ऊठो भावाभावाभ्यां महान् विशेषः
स्यात् । तत्र किङ्ग्रहणाननुवृत्तावूठः प्रवृत्त्या देद्योति देद्योपीत्यादिरूपविशेषलाभात् ।
ततश्चैतावानेवेत्येवकारो विरुध्येत । स्त्रिविमव्योस्त्विति । स्त्रिवु गतिशोपणयोः ।
मव वन्वने । जाहामीति । ईट्पक्षे जाहयीमि । लोटि जाहयीतु । जाहतु ।

हृयं गतिकान्त्योः, जाह्र्योति, जाह्रति जाह्रतः जाह्रयति । लोटि जाह्रहि । अजाहः अजाहर्ताम् अजाह्र्युः । भव बन्धने । २५५४ ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । (६-४-२०) ज्वरादीनामुपधावकारयोरुठ् स्यात्कवौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । अत्र किङिति श्वाते नानुवर्तते । अवतेस्तुनि ओतुरिति दर्शनात् । अनुनासिकग्रहणं चानुवर्तते, अवतेर्मन्प्रत्यये । तस्य टिलोपे ओम् इति दर्शनात् । ईडभावे ऊठि पिति गुणः । मामोति, मामवीति

जाह्रति । तिपि जाह्रति इति स्थिते ईडभावे यलोपः । जाह्रति । हौ यलोपः । लङ्स्तिपि अजाह्रत् इति स्थिते यलोपः । हल्ङ्यादिना यकारलोपः । रेफस्य विसर्ग इति । सिष्यप्येवं रूपम् । ज्वरत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च । ज्वर, त्वर, स्त्रिवि, अवि, भव् एषां द्वन्द्वः । 'च्छ्वोः शूट्-' इत्यतो वकारग्रहणम् ऊठ्ग्रहणम् अनुनासिके इति चानुवर्तते । छस्य श इति नानुवर्तते, ज्वरादिषु छस्य अभावेन असंभवात् । 'अनुनासिकस्य क्विञ्जलोः किङिति' इत्यतः क्विञ्जलोरिति चानुवर्तते । चकारो वकारसमुच्चयार्थः, तदाह ज्वरादीनामिति । अवतेस्तुनीति । अवधातोरोणादिके तुन्प्रत्यये कृते, अकारवकारयोर्लुठि; तस्य गुणे; ओतुरिति दृश्यते । किङीतीत्यनुवृत्तौ तु तत्र स्यादिति भावः । ओमिति । 'अवतेष्टिलोपश्च' इत्यौणादिकसूत्रम् । 'अव रक्षणे' इति धातोर्मन्प्रत्ययः स्यात् प्रत्ययस्य टेलोपश्चेति तदर्थः । तथा च अम् इति स्थिते उपधाभूतस्य अकारस्य वकारस्य च ऊठि तस्य गुणे ओमिति दृश्यते । 'ज्वरत्वर-' इत्यत्र अनुनासिकग्रहणानुवृत्तौ तु मनि परे अवते-रुठ् न स्यात्, क्विञ्जलोरेव तद्विधिलाभादिति भावः । ऊठि पिति । भवधातोर्यङलुक् । मामव् ति इति स्थिते ईडभावपक्षे अकारवकारयोरेकस्मिन् ऊठि तिपः पित्त्वेन डित्त्वाभावाकारस्य गुणे मामोतीति रूपमित्यर्थः । उपधाया वकारस्य च प्रत्येकमूठ् इति पक्षे सवर्णदीर्घः पक्षद्वयमपि 'एकः पूर्वपरयोः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । ईट्पक्षे आह मामवीतीति । अत्र ऊठ् न, क्वौ झलादौ अनुनासिकादौ च

जाहतात् । जाहताम् । जाहयतु । जाहहि, जाहतात् । जाहयानि । जाहयाव । जाहयाम । लङि । अजाहयीत्, अजाहत् । अजाहताम् । अजाहयुः । अजाहयीः, अजाहः । अजाहतम् । अजाहत । अजाहयम् । अजाहाव अजाहाम । जाहय्यात् । 'ह्ययन्तक्षण-' इति वृद्धिनिषेधः । अजाहयीत् । अजाहयिष्टाम् । अजाहयिष्यत् । ज्वरत्वर । ज्वर रोगे । त्वरा संभ्रमे । अत्र वृत्तौ झलादौ किङीतीत्युक्तम्, तत्र किङीतीत्येतद्भ्रमसकृतमेवेत्याह किङीतीति नानुवर्तत इति । अवतेस्तुनीति । 'ज्वरत्वर-' इत्युपधावकारयोरुठि गुणे च कृते ओतुरिति सिध्यति, नान्यथा । तेनात्र किङीतीति नानुवर्तनीयमिति भावः । अवतेरिति । उपधावकारयोरुठि गुणे च कृते मन्प्रत्ययस्य टिलोपे ओमिति सिध्यतीत्यर्थः । ज्वरादेरुदाहरणं क्विपि-ज्वः । ज्वरौ । ज्वरः । झलादौ तु ज्वतिः । ज्वणः । ज्वणवान् । त्वर । त्वः । त्वरौ । त्वरः । त्वतिः । त्वणः । त्वणवान् । स्त्रिवि । सूः । सुवौ । सुवः । सूतिः । अवि, ऊः ।

ममूतः मामवति । मामोपि । मामोमि मामावः मामूमः । मामोतु, मामूतात् ।
ममूहि । मामवानि । अमामोत् । अमामोः अमामवम् अमामाव अमामूम ।
तुर्वी हिसायाम्, तोतुर्वीति । २६५५ राल्लोपः । (६—४—२१) रेफा-
त्परयोश्चलोपः स्यात्त्ववौ झलादावनुनासिकादौ च प्रत्यये । इति वलोपः ।
लघूपधगुणः । २६५६ न धातुलोप आर्धधातुके । (१—१—४) धात्व-

प्रत्यये परे तद्विधानात् । मामूत इति । अकारस्वकारयोरुठि तसो ङित्त्वान्न गुण इति भावः ।
मामवतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । मामवीपीति सिद्धवत्कृत्याह मामोपीति ।
अत्परकत्वाद् ऊठ्, गुणः । मामूथः मामूथ । मामवीमि इति सिद्धवत्कृत्याह मामोमीति ।
अनुनासिकपरकत्वादूठ्, गुणः । मामाव इति । मामाव् वस् इति स्थिते परनिमित्ताभावादूठ्
न । 'लोपोव्यो—' इति वलोपे 'अतो दीर्घो यन्नि' दीर्घः । मामूम इति । मामव् मस् इति स्थिते
अनुनासिक परकत्वादूठ् । ङित्त्वान्न गुणः । मामूतात् मामूतम् मामवतु । मामूहीति ।
ऊठि हेरपित्त्वेन ङित्त्वान्न गुणः । मामूतात् मामूतम् मामूत । मामवानीति । आटः पित्त्वा-
दङित्त्वाद् गुणः । मामवाव । मामवाम । लङ्स्तिप्याह अमामोदिति । अमामू-
ताम् । अमामवुः । सिप्याह अमामोरिति । अमामूतम् अमामूत । लिङि मामव्यात् । लुङि
'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् । अमामवीत् अमामावीत् अमामविष्यत् । ञ्वरतेस्तु जाञ्व-
रीति जाजूति इत्यादि । त्वरतेस्तु तात्त्वरीति तातूति इत्यादि । स्निवेस्तु सेस्त्रवीति । ईङभावे
तु ऊठि सेस्त्रांति इत्यादि । छ्वतेस्तु यङभावात् क्त्विदाहरणम् । ऊः उवौ उवः इत्याच्चूह्यम् ।
तोतुर्वीतीति । 'उपधायां च' इति दीर्घः । ईङभावे तोतुर्वीति इति स्थिते राल्लोपः ।
'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति सूत्रं शूडवर्जमनुवर्तते । 'अनुनासिकस्य क्त्विजलोः—' इत्यतः
क्त्विजलोरिति च । तदाह रेफात्परयोरित्यादि । अत्रापि किङ्तीति नानुवर्तते, पूर्वसूत्रे तद-
ननुवृत्तेः । वलोप इति । तथा च तोतुर् ति इति स्थिते उकारस्य लघूपधगुणः; तिपः
पित्त्वेन अङित्त्वादित्यर्थः । न धातुलोपे । 'इको गुणवृद्धी' इत्यनुवर्तते । तत्र धातुलोपे सति
इको गुणवृद्धी न स्त आर्धधातुके परत इत्यर्थे, लूब्धातोः यङन्तात् पचाद्यचि, यङो लुकि,
लोलुव इत्यत्र गुणनिपेधाभावप्रसङ्गात्, अत्र धात्ववयवस्य यङो लोपेऽपि धातोर्लोपाभा-
वात् । धात्ववयवलोपे सतीत्यर्थे तु शीङ्धातोस्तृचि शयिता इत्यत्र गुणो न स्यात्; तत्र

उवौ । उवः । ऊतिः । मव, मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतिः । मामोपी-
त्यादि । ईट्पक्षे । मामवीपि । मामवीमि । मामवीतु । अमामवीत् अमामवीरिति
बोध्यम् । राल्लोपः । 'च्छ्वोः शू—' इत्यतः च्छ्वोरित्यनुवर्तते । क्वाबुदाहरणम् ।
तूः । तुरौ । तुरः । धुर्वी; धूः । धुरौ । धुरः । मूर्च्छा, मूः । मुरौ मुरः ।
न धातुलोप । आर्धधातुके धातुलोपो नास्तीति लक्षणया व्याचष्टे धात्वंशेति ।
यद्यपि 'दुरिणो लोपश्च' इत्यौणादिके रक्प्रत्यये धातुलोपः प्रसिद्धस्तथापि प्रयोजन-

शलोपनिमित्ते. आर्धधातुके परे इको गुणवृद्धी न स्तः। इति नेह निषेधः तिवादीनामनार्धधातुकत्वात्। तोतोति। 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः।

धात्ववयवङ्कारलोपसत्त्वात्। आर्धधातुके परे यो धात्ववयवलोपः तस्मिन् सतीत्यर्थे कनोपयतीत्यत्रापि गुणनिषेधः स्यात्। तत्र यकारलोपस्य आर्धधातुकपरकत्वसत्त्वादित्यतो व्याचष्टे धात्वंशलोपनिमित्त इति। धातुं लोपयतीति धातुलोपः, कर्मण्यण्। धातुलोपनिमित्तं आर्धधातुके परे इति यावत्। लोलुव इत्याद्यादाहरणम्। लूब्धातोर्यङन्तात् पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इत्यच्प्रत्ययमाश्रित्य यङो लुकि, अच्प्रत्ययमाश्रित्य प्राप्नो गुणोऽनेन निषिध्यते। मरीमृज इति तु वृद्धिनिषेधोदाहरणम्। धात्विति किम्? शीङ्, शयिता। इह उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वम्, ननु सानुबन्धस्येति कैयटादिमते तु धातुग्रहणं स्पष्टार्थम्। इदं सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम्। हरदत्तेन पुनरुद्धृतम्। कौस्तुभे तु तदपि दूषयित्वा प्रत्याख्यातमेव। इति। नेहेति। तोतोतीत्यत्र अयं गुणनिषेधो नेत्यर्थः। हलि चेति। तोतुर्व् तस् इति स्थिते 'लोपो व्योः—' इति वकारस्य लोपं वाधित्वा 'च्छ्वोः शूठ—' इत्युठि प्राप्ते, वकारस्यानेन लोपे, 'हलि च' इति दीर्घ इत्यर्थः। यद्यपि तोतोतीत्यत्र 'च्छ्वोः—' इत्यूठः अप्रवृत्तेर्वकारस्य 'लोपो व्योः—' इति लोपः सिध्यति, तथापि तोतूतं इत्यादौ ऊठो वाधनाय आवश्यकीयं लोपो न्याय्यत्वात्तोतोतीत्यत्रोपन्यस्त इति बोध्यम्।

वानप्रसिद्धः। इणो लुप्तत्वादेव गुणाप्रसङ्गात्। प्रत्ययसन्नियोगेन धातुलोपविधानाद् आर्धधातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति। अत एव दूरमित्यत्र 'दूलोपे—' इति दीर्घे कर्तव्ये धातुलोपस्य स्थानिवत्त्वं नास्ति, इह धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिविशेष्यं चार्धधातुकमित्याशयेनाह लोपनिमित्त इति। गुणवृद्धी न स्त इति। यद्यपि। 'किङिति च' इति सूत्रे लैगवायन इत्यत्र गुणनिषेधो मा भूदिति 'इलक्षणे गुणवृद्धो न स्तः' इति व्याख्यातम्, तथापि इह प्रयोजनाभावादिलक्षणे इति नोक्तम्। धात्विति किम्, लूब् लविता। पूब् पविता। नन्वत्रानुबन्धलोपनिमित्तमार्धधातुकं न भवतीति द्वयङ्गविकल्पमिति चेत्। अत्राहुः—धातुग्रहणे सति धातोर्लोपो यस्मिन् इति बहुव्रीहिलाभाद् लोपनिमित्त इत्यर्थो लभ्यते, तदभावे तु लोपे सत्यार्धधातुक इत्यर्थान्नवितेत्यादौ दोषः स्यादेवेति। यदा तु लोपयतीति लोपः, तस्मिंल्लोपनिमित्तं आर्धधातुके इको गुणवृद्धो न स्त इति व्याख्यायते, तदा धातुग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थम्। उत्सृष्टानुबन्धस्य धातुत्वमिति कैयटादिमते तु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्याश्रयणं विनापि धात्ववयवलोपे सत्यार्धधातुके इति व्याख्यायां लवितेत्यादौ नातिप्रसङ्ग इति बोध्यम्। आर्धधातुके किम्, 'त्रिधा वद्धो वृषभो रोरवीति'। रु शब्द इत्यस्माद् 'धातोरेकाच—' इति यङि तस्य लुक्। यङन्तस्य धातुत्वे यङो धात्ववयवत्वाल्लुप्तत्वाच्चात्रापि निषेधः स्यात्तन्माभूदिति। नन्वत्र यङ्लुकोऽनैमित्तिकत्वादिको लोपनिमित्तपरत्वं नास्तीति द्वयङ्गविकल्पमिति चेत्। अत्राहुः—आर्धधातुकग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभाद् बहुव्रीहिर्नलभ्यते, तदभावे त्ववयवलोपे सति गुणवृद्धी न स्त इत्यर्थान्द्रोरवीतीत्यत्र दोषः स्यादेवेति। केचित्तु धातुं लोपयतीति धातुलोपः, 'दूलोपे—'

तोतूर्तः तोतूर्वति । तोथोति । दोदोति । दोधोति । मुच्छा, मोमोति मोमूर्तः
मोमूर्च्छतीत्यादि । आर्धधातुके इति विषयसप्तमी । तेन यङि विवक्षिते

तोतूर्वतीति । 'अदभ्यस्तात्' इत्यत् । 'उपधायां च' इति दीर्घः । तोतूर्वीपि, तोतोर्पि
तोतूर्थः तोतूर्थ । तोतूर्वीमि, तोतोर्मि तोतूर्वः तोतूर्मः । तोतूर्वाचकार । तोतूर्विता ।
तोतूर्विष्यति । तोतूर्वीतु, तोतोर्तु तोतूर्तात् तोतूर्ताम् तोतूर्वतु । तोतूर्हि । तोतूर्वाणि लङि
अतोतूर्वात्, अतोतोः अतोतूर्ताम् अतोतूर्वुः । अतोतूर्वीः, अतोतोः अतोतूर्ताम् अतोतूर्त ।
अतोतूर्वम् अतोतूर्व अतोतूर्म । तोतूर्व्यात् । लुङि 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् । अतोतूर्वीत् ।
अतोतूर्विष्यत् । ध्रुवीधातोः रुदाहरति तोथोर्तीति । तुर्वीवद्रूपाणि । दोदोर्तीति ।
ध्रुवीधातो रूपम् दोधोर्तीति । ध्रुवीधातो रूपम् । मुच्छाधातोः मोमूर्च्छीति इति सिद्धव-
क्त्य ईडभावे आह मोमोर्तीति । 'राल्लोपः' इति छस्य लोपः । इत्यादीति ।
मोमूर्च्छीपि, मोमोर्पि । मोमूर्च्छीमि, मोमोर्मि । मोमूर्च्छ्वः । मोमूर्हि ।
मोमूर्च्छीत् अमोमूः । सिष्यप्येवम् लुङि 'अस्तिसिचः—' इति नित्यमीट् ।
मोमूर्च्छीत् । अमोमूर्च्छिष्यत् । विषयसप्तमीति । 'अजेर्व्यघनपोः'

इत्यत्रैव 'कर्मण्यण्' इत्यभ्युपेत्य व्यधिकरणबहुव्रीह्याश्रयणं विनैव धात्ववयवलोपनिमित्ते
गुणवृद्धी न स्त इति व्याचक्षते । इक इति किम्, रागः अभाजि । 'वञि च भावकरणयोः'
इति रञ्जेर्नलोपे कृते वृद्धिः । अभाजीत्यत्र तु 'भञ्जेश्च चिणि' इति नलोपे वृद्धिः ।
इति नेह निषेध इति । सूत्रस्योदाहरणं तु लोलुवः, पोपुवः, मरीमृज इत्यादि बोध्यम् ।
तत्र लोलुपपोपुयशब्दाभ्यां पचाद्यचि 'यङोऽचि च' इति यङ्लुकि कृते अचूप्रत्ययमाश्रित्य
माप्नो निषिध्यते, मरीमृज इत्यत्र तु वृद्धिः । ननु लोलूयादिभ्योऽचूप्रत्यये 'अतो लोपः'
इत्यल्लोपे यकारस्य 'यङोऽचि च' इति लुक्क्यल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादचूप्रत्ययनिमित्तः 'सार्व-
गानुकार्धधातुकयोः' इति गुणो 'मृजेवृद्धिः' इति वृद्धिश्च न भवेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण ।
न चैवमपि लोलुव इत्यादावुवङि कृते लघूपधगुणः स्यात् तद्वारणाय निषेधोऽयमावश्यकः ।
उवङ् आदिष्टादचः पूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावादिति वाच्यम्, स्थानिद्वाराना-
देष्टादचः पूर्वत्वेन उवङो दृष्टत्वात् । स्थानिद्वारा दृष्टत्वेऽपि स्थानिवद्भवतीत्येतद् 'न
दान्त—' इति सूत्रे सवर्णग्रहणेन ज्ञापितम् । न हि शिण्ढि इत्यत्र स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेना-
नुस्वारो दृष्टः, किं तु स्थानिद्वारा । तथा च अनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये क्षमः अल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वनिषेधाय तत्र सवर्णग्रहणं कृतमितीह स्थानिवद्भावः सिद्धः । नानावेत्यत्र तु
लेङुत्पत्तेः प्रागेव बहुलग्रहणादकारविशिष्टस्य यङो लुकि स्थानिवद्भावाप्रसक्त्या न
वृद्धयभावशङ्केति 'न धातुलाप—' इति सूत्रस्य न किञ्चित्प्रयोजनमिति चेत् । सत्यम्, अतएव
भाष्ये प्रत्याख्यातमिदमिति संक्षेपः । तोतोर्तीति । यद्यप्यत्र 'लोपो व्योः—' इत्यनेन वलोपः
सिध्यति, तथापि तोतूर्त इत्यादौ वलोपार्थं 'राल्लोपः' इत्युपन्यस्तम् । अन्यथा तत्र 'लोपो
व्योः—' इति लोपं वाधित्वा वस्य 'च्छ्वोः शूङ्—' इति ऊङ् स्यात् । तोथोर्तीत्यादि ।
ध्रुवीं ध्रुवीं ध्रुवीं हिंसायाम् । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः । मोमूर्च्छीपि । मोमोर्पि । मोमूर्थः ।

अजेर्वी, वेवीयते । अस्य यङ्लुङ् नास्ति, लुकापहारे विषयत्वासंभवेन वीभाव-
स्याप्रवृत्तेः ।

॥ इति तिङन्ते यङ्लुक्प्रकरणम् ॥

अथ तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ॥ ५७ ॥

२६५७ सुप आत्मनः क्यच् । (३—१—८) इषिकर्मण एषितु-

इति वीभावविधौ आर्धधातुके इत्यनुवृत्तं विषयसप्तम्यन्तमाश्रीयते । नतु परसप्तम्यन्तमित्यर्थः ।
ततः किमित्यत आह तेनेति । विषयसप्तम्याश्रयणेनेत्यर्थः । विवक्षिते इति । यङि
विवक्षिते ततः प्रागेव अजेर्वीभाव इत्यर्थः । एवं च कृते वीभावे हलादित्वाद्यङ् लभ्यते इति
मत्वाह वेवीयते इति । ननु अजेर्वीभावानन्तरं यङि सति तस्य 'यङोऽचि च' इति
पाक्षिको लुक् कुतो नोदाह्रियते इत्यत आह अस्य यङ्लुङ् नास्तीति । विषयत्वेति ।
लुका लुप्तयङो भाविज्ञानविषयत्वाभावेनेत्यर्थः ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां यङ्लुगन्तप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ नामधातुप्रक्रिया निरूप्यन्ते । सुप आत्मनः क्यच् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया
सुबन्तादिति लभ्यते । 'धातोः कर्मण-' इति सूत्रात्कर्मण इच्छायां वेत्यनुवर्तते । कर्मण इति
पञ्चमी । कर्मकारकादिति लभ्यते । सन्निधानादिच्छां प्रत्येव कर्मत्वं विवक्षितम् ।
आत्मन्शब्दः स्वपर्यायः । तादर्थ्यस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । स्वार्थात्कर्मण इति
लभ्यते । स्वश्च इच्छायां सन्निधापितत्वादेषितैव विवक्षितः । तथा च
स्वस्मै यदिष्यते कर्मकारकं तद्वृत्तेसुबन्तादिच्छायां क्यज्वा स्यादिति फलति ।

मोमूर्थ । मोमूर्च्छीमि, मोमोमि । मोमूर्च्छ्वः । मोमूर्मः । मोमूर्च्छ्विचार । मोमूर्च्छता ।
मोमूर्च्छीतु, मोमोर्तु, मोमूर्तात् । मोमूर्हि । अमोमूर्च्छीत् । अमोमोः । अमोमूर्च्छुः ।
मोमूर्च्छयात् । अमोमूर्च्छीत् । अमोमूर्च्छिष्टाम् । अमोमूर्च्छिष्यत ।

इति तत्त्वबोधिण्यां यङ्लुगन्तप्रकरणम् ।

सुप आत्मनः क्यच् । 'धातोः कर्मणः—' इति पूर्वसूत्रात् कर्मण इच्छायां
वेत्यनुवर्तते । ततश्च सन्निधानादिच्छाकर्मण एव भवतीत्याह इषिकर्मण इति ।
परस्य पुत्रमिच्छतीत्यत्रातिप्रसङ्गवारणाय सूत्रे आत्मशब्द उपात्तः । स तु

सम्बन्धिनः सुवन्तादिच्छायामर्थे क्यच्प्रत्ययो वा स्यात् । धात्ववयवत्वासुब्लुक् ।
 २६५८ क्यचि च । (७—४—३३) अस्य ईत् स्यात् । आत्मनः पुत्रमिच्छति
 पुत्रीयति । 'वान्तो यि प्रत्यये' (सू० ६३) गव्यति । नाव्यति । 'लोपः शाकल्यस्य'
 (सू० ६७) इति तु न । अपदान्तत्वात् । तथाहि २६५६ नः क्ये ।
 (१—४—१६) क्यचि क्यङि च नान्तमेव पदं स्यान्नान्यत् । सन्निपातपरिभाषया
 क्यचो यस्य लोपो न, गव्यांचकार । गव्यिता नाव्यांचकार । नाव्यिता ।

तदिदमभिप्रेत्याह इपिकर्मण एपितृसम्बन्धिन इत्यादिना । एषित्रार्थादिविकर्मण इत्यर्थः ।
 एपित्रा स्वार्थं यदिष्यते कर्मकारकं तद्वाचकात्सुवन्तादिति यावत् । धात्ववयवत्वादिति ।
 सुवन्तात् क्यचि कृते तदन्तस्य 'सनाद्यन्ताः—' इति धातुत्वादिति भावः । क्यचि च ।
 'अस्य च्वौ' इत्यतोऽस्येत्यनुवर्तते 'ई प्राध्माः' इत्यत ईग्रहणं चेति मत्वा शेषं पूरयति अस्येति ।
 अकारस्येत्यर्थः । पुत्रीयतीति । क्यचि पुत्र य इति स्थिते ईत्वे पुत्रीय इति धातोर्लङादिर-
 त्यर्थः । आत्मनः किम् ? राज्ञः पुत्रमिच्छति । पदविवक्षित्वेन । समर्थपरिभाषायाः प्रवृत्तेः
 पुत्रमिच्छतीत्यत्र पुत्रशब्दान्न क्यच् । गव्यतीति । गामात्मन इच्छतीत्यर्थः । नाव्यतीति ।
 नावमात्मन इच्छतीत्यर्थः । अपदान्तत्वादिति । 'लोपः शाकल्यस्य' इत्यस्य पदान्त एव
 प्रवृत्तेरिति भावः । नन्वन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वमस्त्येवेत्यत आह तथा हीति । यथा
 पदत्वं न भवति तथोच्यत इत्यर्थः । नः क्ये । नकारादकार उच्चारणार्थः । 'सुप्तिङन्तम्—'
 इत्यतः सुवन्तं पदमित्यनुवर्तते । सुवन्तं नकारेण विशेष्यते, तदन्तविधिः । नका-
 रान्तं सुवन्तं पदसंज्ञं स्यादिति लभ्यते । सुवन्तत्वादेव पदत्वे सिद्धे नियमा-
 र्थमिदम् । क्यग्रहणेन क्यच्यङोर्ग्रहणम् । न तु क्यषः, 'लोहितडाज्भ्यः क्यप्-
 चनम्—' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यषोऽभावात्, तदाह क्यचि क्यङि
 चेत्यादिना । ननु गव्यांचकारेत्यत्र आम आर्धधातुकत्वात्तस्मिन् परे वकाराद्धल
 उत्तरस्य यकारस्य 'यस्य हलः' इति लोपः स्यादित्यत आह सन्निपातेति ।
 यकारनिमित्तकादेशसंपन्नवकारस्य यकारलोपं प्रति निमित्तत्वासंभवादिति भावः ।

स्वशब्दपर्यायः । स्वश्च क इत्याकाङ्क्षायामिच्छायाः सन्निधापित्वादेपितैव गृह्यते, तदाह एपि-
 तृसंबन्धिन इति । सुवन्तस्योक्तविशेषणद्वयमर्थद्वारकं बोध्यम् । नः क्ये । 'लोहितडाज्भ्यः
 क्यप्चनं भृशादिष्वितराणि' इति वक्ष्यमाणतया हलन्तात् क्यपू दुर्लभ इत्यभिप्रेत्याह क्यचि
 क्यङीति । एवं चेह क्यपीयत्यपि कैश्चिदुक्तम्, तदुपेक्ष्यम् । 'यस्य हलः' इति लोपमाशङ्क्याह
 सन्निपातपरिभाषयेति । यकारे परे वान्तादेशविधानाद्वकारो यलोपस्य निमित्तं न भवतीति
 भावः । गव्यतीति । अत्रान्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपो दुर्वारः स्यादित्याशङ्क्याह अपदा-
 न्तत्वादिति । इदं च समाधानस्य समाधानान्तरादूपकत्वादिति न्यायेन समाधिसौकर्यादुक्तम् ।
 वस्तुतस्तु उक्तरीत्या शङ्कैव नेति बोध्यम् । अन्ये तु वार्तिक एव प्रश्नेष इति द्वितीयपक्ष-
 माश्रित्येदम् । सूत्रे वकारप्रश्ने लोपासंभवात्, न हि कार्यीति न्यायात् । न च वलीति
 निमित्तत्वेनाश्रयणात् तत्रापि लोपो भवत्येव । अन्यथा वलीत्येव कुर्यादिति वाच्यम्,

नलोपः, राजीयति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (सू० १३७३) त्वद्यति मद्यति ।
 एकार्थयोरित्येव, युष्मद्यति अस्मद्यति । 'हलि च' (सू० ३५४) गीर्यति ।
 पूर्यति । धातोरित्येव । नेह-दिवमिच्छति दिव्यति । इह पुरामिच्छति पुर्य-

गव्यितेति । इटि अतो लोपः । राजीयतीत्यत्राह नलोप इति । राजानमिच्छतीत्यर्थे क्यचि
 राजन् य ति इति स्थिते 'नः क्ये' इति पदत्वान्नकारस्य लोप इत्यर्थः कृते नलोपे 'क्यचि'
 इत्यकारस्य ईत्त्वमिति मत्वाह राजीयतीति । न च ईत्वे कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं शङ्क्यम्,
 'नलोपः सुप्स्वर-' इति नियमादित्यलम् । ननु त्वामात्मन इच्छति, मामात्मन इच्छतीत्यत्र
 युष्मदस्मद्भूयो क्यचि धात्ववयवत्वात् सुपो लुकि प्रत्ययलक्षणाभावात् 'त्वमावेकवचने' इति
 कथं त्वमौ स्याताम्, विभक्तौ परत एव तद्विवक्षितमित्यत आह प्रत्ययोत्तरपदयोश्चेति । सुपो
 लुका लुप्तत्वेऽपि क्यचमादाय मपर्यन्तस्य त्वमाविति भावः । ननु युष्मानात्मन इच्छति, अस्मा-
 नात्मन इच्छति, युष्मद्यति अस्मद्यति इत्यत्रापि क्यचमादाय त्वमौ स्यातामित्यत आह एका-
 र्थयोरित्येवेति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रमनुवृत्तम् । एकवच-
 नशब्दश्च न रूढः, किंतु एकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वमेकवचनशब्देन विवक्षितमिति युष्मदस्मत्प्र-
 क्रियायां प्रपञ्चितं प्राक् । तथा च युष्मदस्मदोरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वाभावात् त्वमाविति
 भावः । गिरमात्मन इच्छति, पुरमात्मन इच्छतीत्यत्र गिराब्दात्पुशाब्दाच्च क्यचि विशेषमाह
 हलि चेति । उपधादीर्घ इति शेषः । ननु दिवमिच्छति दिव्यतीत्यत्रापि 'हलि च' इति दीर्घः
 स्यादित्यत आह धातोरित्येवेति । 'हलि च' इति सूत्रे 'सिपि धातोः-' इत्यतस्त-
 दनुवृत्तेरिति भावः । दिव्यतीति । दिव्शब्दः अव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति भावः ।
 इहेति । 'हलि च' इति सूत्रे धातोरित्यनुवृत्तेः पुर्यतीत्यत्र न दीर्घ इति माधव-

वकारे परतो यकारलोपे तस्य निमित्तत्वेनाश्रयणावश्यकत्वादिति द्वितीयकल्प एव युक्त
 इत्याहुः । राजीयतीति । 'क्यचि' इत्यवर्णस्य ईत्वे कर्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति
 नलोपोऽसिद्धो न भवति, 'नलोपः सुप्स्वर-' इति नियमात् । यद्यपि नियमसूत्राणां निषेधमुखेन
 'प्रवृत्तिरिति 'नलोपः सुप्स्वर-' इति सूत्रं राजीयतीत्यादिषु पठनीयम्, राजभ्यामित्यादौ तु पूर्व-
 त्रासिद्धम्' इति, नलोपस्यासिद्धत्वेन दीर्घाद्यभावसिद्धेः, तथापि विधिमुखेन प्रवृत्तिरिति पक्षा-
 भ्युपगमेन हलन्तेषु राजभ्यां राजभिरित्यत्रैव पठितमिति ज्ञेयम् । न च विधिमुखप्रवृत्तिपक्षो
 निरालम्ब एवेति वाच्यम्, 'अनुपराभ्यां कृञः' इति सूत्रस्थभाष्यग्रन्थपर्यालोचनया तत्पक्षाव-
 गमात् । यत्तु 'नलोपः सुप्स्वर-' इति सूत्रे मनोरमायामुक्तं 'नियमसूत्राणां विधिमुखेन
 प्रवृत्तिः सामान्यशास्त्रतात्पर्यसङ्कोचकता च' इति पक्षस्य 'द्युद्भयो लुङि' इति सूत्रे भाष्यकृता
 ध्वनितत्वादिति । तच्चिन्त्यम् तत्सूत्रस्य भाष्यकारैरस्पृष्टत्वात् । केचित्तु 'द्युद्भयो लुङि'
 इत्यत्र ध्वनितत्वादिति वक्तव्ये सूत्रग्रहणं बहुव्रीहिलाभार्थम् । 'द्युद्भयो लुङि' इति सूत्रं
 यस्मिन्प्रकरणे तद् 'द्युद्भयो लुङि' इति सूत्रम्' परस्मैपदप्रकरणमित्यर्थः । तत्र हि
 'अनुपराभ्याम्-' इति सूत्रं वर्तत इति तत्सूत्रे यद् ध्वनितं तत्तु परस्मैपदप्रकरणे

तीति माधवोक्तं प्रत्युदाहरणं चिन्त्यम् । पूर्णिरोः 'साम्यात् । दीच्यतीति दीर्घस्तु प्राचः प्रामादिक एव । अदस्यति 'रीडृतः' (सू० १२३४) । कर्त्रीयति । 'क्यच्च्योश्च' (सू० २११९) । गार्गीयति वात्सीयति । 'अकृत्सार्व—' (सू० २२९८) इति दीर्घः । कवीयति । वाच्यति । समिध्यति । २६६० क्यस्य विभाषा । (६—४—५०) हलः परयोः क्यच्चपङ्गोर्लोपो वा । स्यादार्धधातुके । आदेः

ग्रन्थश्चित्त्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह पूर्णिरोः साम्यादिति । 'गृ शब्दे, पृ पालनपूरणयोः' इत्याभ्यां क्विपि 'ऋत इद्धातोः' इति 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इति च इत्वे उत्त्वे च कृते रपरत्वे गिशब्दस्य पुरशब्दस्य च निष्पत्तेरिति भावः । प्रामादिक एवेति । दिव्शब्दस्य अव्युत्पन्न-प्रातिपदिकत्वान्न धातुत्वम् । दिव्धातोः क्विवन्ताद् ऊठि ब्रूशब्दाच्च क्यचि ब्रूयतीत्येव उचितम् । विचि तु लघूपधगुणे 'लोपो व्योः—' इति लोपे देशब्दात् क्यचि देयतीत्येवोचितमिति भावः । अदस्यतीति । अमुमात्मन इच्छतीत्यर्थे अदस्शब्दात् क्यचि सुपो लुका लुप्तत्वाद्विभक्तिपर-कत्वाभावान्न त्यदाद्यत्वम् । सान्तत्वान्नोत्त्वमत्त्वे । 'नः क्ये' इति नियमेन पदान्तत्वाभावान्न सस्य रत्वमिति भावः । कर्तृशब्दात् क्यचि विशेषमाह रीडृत इति । गार्ग्यशब्दात् क्यचि विशेषमाह क्यच्च्योश्चेति । आपत्यस्य यनो यकारस्य लोप इति भावः । कृते यलोपे 'क्यचि च' इत्यकारस्य ईत्वं मत्वाह गार्गीयतीति । वात्सीयतीति । वात्स्यशब्दात् क्यचि पूर्ववत् । कविशब्दात् क्यचि विशेषमाह अकृत्सार्वेति । वाच्यतीति । वाचशब्दात् क्यचि 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावान्न कुत्वम् । 'वचिस्वपि—' इति संप्रसारणं तु न धातोः कार्यमुच्यमानं धातुविहितप्रत्यये एवेति नियमात् । समिध्यतीति । समिध्शब्दात् क्यचि 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावान्न जश्त्वम् । लुटस्तासि इटि 'समिध्य इ ता' इति स्थिते 'यस्य हलः' इति नित्ये यलोपे प्राप्ते क्यस्य विभाषा । 'यस्य हलः' इत्यतो हल इति पञ्चम्यन्तमनुवर्तते । 'आर्धधातुके' इत्यधिकृतम्, तदाह हलः परयोः क्यच्चक्यङोरिति । क्यप् तु नात्र गृह्यते, 'लोहितडाज्म्यः क्यप्-चनम्—' इति वक्ष्यमाणनया हलन्तात्तदभावात् । श्रन्तलोपमाशङ्क्याह आदेः

ध्वनितं भवति । यद्वा 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यत्र हि भाष्यकृता 'बुद्ध्यो लुङि' इति परामृ-ष्टम् । तथा च 'बुद्ध्यो लुङि' इति सूत्रं यस्मिंस्तत् 'बुद्ध्यो लुङीति सूत्रम्' । 'अनुपराभ्यां कृञः' इति सूत्रमित्थर्थ इत्येव कुकविकृतिवत् कथंचिस्त्यतस्य गतिः समर्थनीयेत्याहुः । पूर्णिरोः साम्यादिति । गृ शब्दे, पृ पालनपूरणयोरित्येताभ्यां क्विपि 'ऋत इद्धातोः' उदो-ष्ठ्यपूर्वस्य' इति प्रवृत्तेरिति भावः । प्रामादिक एवेति । दिवुधातोः क्विपि तु ब्रूरिति स्यात् । ततः क्यचि तु ब्रूयतीति भवति । क्विपं विहाय विचि कृते तूपधगुणो वलोपश्च स्यात् । ततः क्यचि तु दंयतीति भवति । तथा च 'हलि च' इति सूत्रे वृत्तावपि 'धानोरित्येव नेह दिवमिच्छति दिव्यति' इत्येवोक्तमिति भावः । आपत्ययकारस्य लोपं स्मारयति क्यच्च्योश्चेति । 'नः क्ये' इति नियमेन पदत्वाभावात्कुत्वं नेत्याह वाच्यतीति । एवं समिध्यतीत्यत्र जश्त्वं नेति

परस्य' (सू० ४४) । 'अतो लोपः' (सू० २३०८) । तस्य स्थानिवत्त्वाल्लघूपधगुणो न । समिधिता, समिध्यता । 'मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यज् न' (वा० १७१४) । किमिच्छति । इदमिच्छति । स्वरिच्छति । २६६१ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु । (७-४-३४) क्यजन्ता निपात्यन्ते । अशनायति । उदन्यति । धनायति । बुभुक्षादौ किम्-अशनीयति । उदकीयति । धनीयति । अश्वक्षीरवृषलवणामात्यप्रीतौ क्यचि । (७-१-५१) एषां क्यचि असुगागमः स्यात् । 'अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम्' (वा० ४३०९) । अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । 'क्षीरलवणयो-

परस्येति । तथा च समिध् अ इता इति स्थिते आह अतो लोप इति । तथा च समिध् इता इति स्थिते लघूपधगुणमाशङ्क्याह तस्य स्थानिवत्त्वादिति । क्यच्सूत्रे 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इति वार्तिकम् । मान्तेभ्यः अव्ययेभ्यश्च क्यचः प्रतिषेध इत्यर्थे पुत्रमात्मन इच्छति पुत्रीयतीत्यत्र न स्यात् । पुत्राविच्छतीत्यादावेव स्यात् । मान्तानि अव्ययानि मान्ताव्ययानि तेभ्य इत्यर्थे स्वरिच्छतीत्यत्र क्यचः प्रतिषेधो न स्यात् । अतस्तद्वार्तिकं विवृण्वन्नाह 'मान्तप्रकृतिकसुबन्तादव्ययाच्च क्यज् नेति । अशनायोदन्य । अशनाय, उदन्य, धनाय इत्येषां द्वन्द्वः । क्यजन्ता इति । एते त्रयः शब्दाः क्रमेण बुभुक्षादिष्वर्थेषु निपात्यन्ते इत्यर्थः । भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । पातुमिच्छा पिपासा । गर्धः अभिकाङ्क्षा । अशनायतीति । अशयते यत् तदशनम् अन्नम् तद्भोक्तुमिच्छतीत्यर्थः । 'क्यचि च' इति ईत्वाभावो निपात्यते । 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घः । उदन्यतीति । उदकं पातुमिच्छतीत्यर्थः उदकशब्दस्य उदन्नादेशो निपात्यते नलोपाभावश्च । धनायतीति । जीवनार्थं सत्यपि धने अधिकं धनं वाञ्छतीत्यर्थः । ईत्वाभावो निपात्यते । अशनीयतीति । अशनम् अन्नं तत्संग्रहीतुमिच्छति वैश्वदेवाद्यर्थमित्यर्थः । उदकीयतीति । सस्यादिसेवनार्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । धनीयतीति । दरिद्रः सन् जीवनाय धनमिच्छतीत्यर्थः । अश्वक्षीर । क्यचि । परे असुगिति शेषपूरणम्, 'आजसेरसुक्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । असुकि ककार इत्, उकार उच्चारणार्थः । कित्वा-दन्त्यावयवः । अश्ववृषयोरिति । वार्तिकम् । अश्वस्यति वडवेति । मैथुनार्थमश्व-

बोध्यम् । 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इति वार्तिकस्य यथाश्रुतव्याख्याने पुत्रमिच्छतीत्यत्रापि न स्यात् । पुत्रौ पुत्रान् वा इच्छतीत्यादावेव स्यात्, अतो व्याचष्टे मान्तप्रकृतिकादिति । अशनायोदन्य । क्यजन्ता इति । उदकशब्दस्योदन्भावोऽप्ययोर्दीर्घ इत्यपि ज्ञेयम् । इह यः सद्य एव भोक्तुमशनमिच्छति यश्च पातुमुदकम्, यश्च धने सत्यपि पुनर्धनं तत्रोदाहरणानि । यस्तु कालान्तरोपयोगार्थमशनमिच्छति, यश्च स्नातुमुदकम्, यश्च दरिद्रः सन् धनमिच्छति तत्र प्रत्युदाहरणानि । ननु 'उदन्या तु पिपासा तृद्' इति निघण्टौ परस्परसामानाधिकरण्यं न स्याद् उदन्याशब्दस्य उदकेच्छावाचित्वादिति चेत् । अत्राहुः—अशनायतीत्यादिपु अवि-वक्षितप्रकृत्यर्थं बुभुक्षापिपासादिकमेवार्थः, तथा च नोक्तलोप इति । अश्वक्षीर ।

ललिसायाम्' (वा० ४३१५) । क्षीरस्यति बालः । लवणस्यत्युष्टः । 'सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि लालसायां सुगसुकौ' (वा० ४६१६-१७) दधिस्यति, दध्यस्यति । मधुस्यति, मध्वस्यति २६६३ काम्यच्च । (३-१-९) उक्तविषये काम्यच् स्यात् पुत्रकाम्यति । इह 'यस्य हलः' (सू० २६३१) इति लोपो न, अनर्थकत्वात् । यस्य इति सञ्ज्ञातग्रहण-मित्युक्तम् । यशस्काम्यति । सर्पिष्काम्यति । मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययं स्यादेव । किकाम्यति । स्वःकाम्यति । २६६४ उपमानादाचारे । (३-१-१०) उपमानात्कर्मणः सुवन्तादाचारार्थं क्यच् स्यात् । पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम् । विष्णूयति

मिच्छतीत्यर्थः । वृपस्यति । गौरिति । मैथुनार्थं वृपमिच्छतीत्यर्थः 'वृपस्यन्ती तु कामुकी' इति कोशस्तु अथवृपरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छामात्रे लाक्षणिकः । क्षीरलवणयोरिति वार्तिकम् । असुगिति शेषः । लालसा उत्कटेच्छा । सर्वप्रातिपदिकानामिति । इदमपि वार्तिकम् । लालसायां सर्वेषां प्रातिपदिकानां क्यञ् वक्तव्यः । तस्मिन् परे प्रकृतीनां सुगसुकौ च वक्तव्यौ इत्यर्थः । नचानेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'क्षीरलवणयोर्ललिसायाम्' इति वार्तिकं व्यर्थमिति शङ्क्यम्, 'क्षीरलवणयोः-' इति वार्तिकं कात्यायनीयम् 'सर्वप्रातिपदिकानाम्-' इति तु मतान्तरमित्यदोषात् । एतच्च भाष्ये अपर आहृत्येनेन ध्वनितम् । काम्यच्च । 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्युत्तरमिदं सूत्रम्, तदाह उक्तविषय इति । पुत्रकाम्यतीति । कस्येत्संज्ञा तु न, फलाभावात् । अनर्थकत्वादिति । काम्यच ऐकदेशस्य यकारस्य अर्था-भावादित्यर्थः । ननु वेभिदिता इत्यत्रापि यकारस्य अनर्थकत्वाज्ज्ञोपो न स्यादित्यत आह यस्य इतीति । 'यस्य हलः' इत्यत्र यस्येत्यनेन यकाराकारसंघातग्रहणमित्यनुपदमेवोक्त-मित्यर्थः । तथा च वेभिद्य इता इति स्थिते यङो यस्य संघातस्यार्थवत्त्वाद्यकार लोपो निर्वाधः । प्रकृते तु काम्यजेकदेशस्य यस्यानर्थकत्वाज्ज्ञोपो नेति भावः यशस्काम्यतीति । 'सोऽपदादौ' इति सत्वम् । ननु किमात्मन इच्छति किकाम्यति स्वःकाम्यतीति कथम् ? मान्ताव्ययानां नेत्यनुवृत्तेरित्यत आह मान्ताव्ययेभ्योऽप्ययमिति । उपमानादाचारे । 'सुप आत्मनः क्यच्' इत्यतः सुप इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः समानकर्तृकात्-' इत्यतः कर्मण इति तदाह उपमानात्कर्मण इत्यादिना । उपमानं यत्कर्मकारकं तद्वृत्तेः सुवन्तादित्यर्थः । पुत्रमिवेति । 'धातोः कर्मणः-' इत्यतो वेत्यनुवृत्तिरनेन सूचिता । छात्रं पुत्रत्वेन उपचरतीत्यर्थः ।

'आजसेः-' इत्यतोऽसुगिति वर्तते । अश्वस्यतीति । मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः । एवं मैथुनार्थं वृपमिच्छति वृपस्यति गौः । ननु, 'इति रामो वृपस्यन्तीम्' इति प्रयोगो मनुष्यविषये कथं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः-अथवृपरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेन मैथुनेच्छैवार्थः अत एव 'वृपस्यन्ती तु कामुकी' इति कोशोऽपि स्वरसतः संगच्छते इति । लालसायामिति । उत्कटेच्छायामित्यर्थः । काम्यच्च । उच्चारणसामर्थ्यान् कस्येत्संज्ञा । 'मान्ताव्ययेभ्यः प्रतिषेधः' इत्यस्यानुवृत्त्यभावं सूचयति अयं स्यादे-

द्विजम् । 'अधिकरणान्चेति वक्तव्यम्' (वा० १७१७) प्रासादीयति कुट्वां भिक्षुः । कुटीयति प्रासादे । २६६५ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । (३—१—११) उपमानात्कर्तुः सुवन्तादाचारे क्यङ् वा स्यात्, सान्तस्य तु कर्तृवाचकस्य लोपो वा स्यात् । क्यङ् वेद्युक्तेः पक्षे वाक्यम् । सान्तस्य लोपस्तु क्यङ्संनियोगशिष्टः । स च व्यवस्थितः । 'ओजसोऽप्सरसो नित्यमितरेषां विभाषया' (वा० १७१९-२०) । कृष्ण इवाचरति कृष्णायते । ओजश्शब्दो वृत्तिविषये तद्वति, ओजायते । अप्सरायते । यशायते, यशस्यते । विद्यायते । विद्यास्यते । त्वद्यते । मद्यते । अनेकार्थत्वे तु युष्मद्यते । अस्मद्यते । 'क्यङ्मानिनोश्च' (सू० ८३७) । कुमारीवाचरति कुमारायते । हरिणीवाचरति हरितायते । गुर्वीव गुरुयते । सपत्नीव सपत्नायते । सपतीयते । सपत्नीयते । युवतिरिव युवायते । पट्नीमृद्वथाविव

विष्णूयतीति । द्विजं विष्णुत्वेन उपचरतीत्यर्थः । अधिकरणाच्चेति । उपमानभूताधिकरणवृत्तेरपि सुवन्तादाचारे क्यजिति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रासादीयति कुट्यामिति । प्रासादे इव कुट्वां हृष्टो वर्तते इत्यर्थः । कुटीयति प्रासादे इति । कुट्यामिव प्रासादे क्लिष्टो वर्तते इत्यर्थः । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । कर्तुरित्यावर्तते । कर्तुः क्यङित्वेकं वाक्यम् । अत्र कर्तुरिति पञ्चम्यन्तम् । उपमानादाचारे इत्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः—' इत्यतो वेति च, तदाह उपमानादिति । उपमानं यत्कर्तृकारकं तद्वृत्तेः सुवन्तादित्यर्थः । कर्तुः सलोपश्चेति द्वितीयं वाक्यम् । चकारः तुपर्यायो भिन्नकर्मः । स इति लुप्तपष्ठिकं पृथक्पदम् । कर्तुरिति पष्ठ्यन्तस्य विशेषणम् । तदन्तविधिः, तदाह सान्तस्य लोपस्त्विति । एतच्च मडाभाष्ये स्पष्टम् । क्यङि सलोपविकल्पः सर्वत्र स्यादित्यत आह स च व्यवस्थित इति । सान्तस्य सलोप इत्यर्थः । व्यवस्थामेव दर्शयति ओजसोऽप्सरस इति । इदं वार्तिकम् । ओजश्शब्द इति । क्यङन्तोऽयम् । सनाद्यन्ता इति धातुत्वाद् वृत्तिः । तत्र ओजश्शब्द ओजस्विनि वर्तत इत्यर्थः । ओजायते इति । ओजस्वीवाचरतीत्यर्थः । ओजश्शब्दात् क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घ इति भावः । अप्सरायते इति । अप्सरश्शब्दात् क्यङि सलोपदीर्घौ । क्यङो ङित्वादात्मनेपदम् । इतरेषां विभाषयेत्यस्योदाहरति यशायते, यशस्यते इति । यशस्वीवाचरती-

वेति । आचरतीति । व्यवहरतीत्यर्थः । अधिकरणाच्चेति । सप्तम्यन्तरूपात् सुवन्तादित्यर्थः । कर्तुः क्यङ् सलोपश्च । 'धातोः कर्मणः' इति सूत्राद्वेत्यनुवर्तत इत्याह क्यङ् वा स्यादिति । सेति लुप्तपष्ठिकं कर्तृविशेषणमित्याह सान्तस्येति । चकारस्तु अन्वाचये बोध्यः । तद्वतीति । तथा च ओजायत इत्यत्र ओजस्वीवाचरतीति, विग्रहो बोध्यः । चिद्वस्यत इति । नान्तस्यैव पदत्वात्सस्य रुत्वं न । पुंवद्भावं स्मारयति क्यङ्मानिनोश्चेति सपत्नीचेति । त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यम् । सपत्नायत इति । शत्रुपर्यायात्सपत्नशब्दाच्छार्ङ्गरवादिङीनान्तात्क्यङि पुंवद्भावे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घ च रूपमिदम् । सपतीयत इति । समानस्वाभिकाभिधायिनो भाषितपुंस्कस्य 'नित्यं सपत्न्यादिषु' इति नादेशे नान्तत्वान्

पट्वीमृदूयते । 'न कोपधायाः' (सू० ८३८) । पाचिकायते । 'आचारेऽव-
गल्भक्लीवहोडेभ्यः क्विच्वा' (वा० १७२१) । वाग्रहणात् क्यङपि । अव-

त्यर्थः । विद्वायते, विद्वस्यते इति । विद्वानिवारचतीत्यर्थः । विद्वच्छब्दात् क्यङि सलोप-
विवल्पः । त्वद्यते । मद्यते इति । त्वमिव अहमिव आचरतीत्यर्थः । युष्मदस्मच्छब्दात्
क्यङि 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ । युष्मद्यते । अस्मद्यते इति । युयमिव
वयमिव आचरतीत्यर्थः । 'त्वमावेकवचने' इत्यस्मात् 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे एकवचने
इत्यनुवृत्तेरेकत्वविशिष्टार्थवृत्तित्वे सत्येव युष्मदस्मदोस्त्वमाविति भावः । कुमार्यादिशब्दात्
क्यङि पुंवत्त्वं स्मारयति क्यङ् मानिनोश्चेति । कुमारायते इति । पुंवत्त्वेन डीषो
निवृत्तौ दीर्घः । हरितायते इति । हरिणोशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन 'वर्णादिनुदात्तात्'— इति
नत्वस्य डीपश्च निवृत्तौ दीर्घः । गुरूयते इति । गुर्वीशब्दात् क्यङि डीपो निवृत्तौ दीर्घः ।
सपत्नायते इति । शत्रुपर्यायात् सपत्नशब्दात् शाङ्गैरवादित्वेन डीनन्तात् पुंवत्त्वेन डीनो
निवृत्तौ दीर्घ इति भावः । सपत्नीयते इति । समानः पतिः स्वामी यस्याः इति बहुव्रीहौ
सपतिशब्दस्य नत्वे डीपि च निष्पन्नात् सपत्नीशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वेन डीवृत्त्वयोर्निवृत्तौ दीर्घः
इति भावः । सपत्नीयते इति । विवाहनिवन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य समानः पतिः यस्या
इति बहुव्रीहौ सपत्नीशब्दस्य नित्यस्त्रीलिङ्गत्वान्न पुंवत्वमिति भावः । युवायते इति ।
युवतिशब्दात् क्यङि पुंवत्त्वे तिप्रत्ययस्य निवृत्तौ नलोपे दीर्घ इति भावः । वयोवाचिनां
जातिकार्यं वैकल्पिकमिति 'जातेरस्त्रीविषयात्—' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । एतेन 'जातेश्च' इति
निषेधादिह पुंवत्त्वं दुर्लभमित्यपास्तमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पट्वीमृदूयते इति । इह
पूर्वपदस्य क्यङ्परकत्वाभावात् पुंवत्वम् । ननु पाचिकेवाचरति पाचिकायते इत्यत्रापि-
'क्यङमानिनोश्च' इति पुंवत्त्वेन टापः 'प्रत्ययस्थात्—' इति इत्वस्य च निवृत्तौ पाच-
कायते इति स्यादित्यत आह न कोपधाया इति । 'आचारेऽवगल्भक्लीवहोडेभ्यः
क्विच्वा' इति वार्तिकम् । उपमानादित्यनुवर्तते । 'धातोः कर्मणः—' इत्यतो वाग्रह-
णस्यास्मिन्प्रकरणे अनुवृत्त्यैव सिद्धे वाग्रहणं व्यर्थमित्यत आह वाग्रहणात्
क्यङपीति । अन्यथा विशेषविहितत्वात् क्त्रिपा क्यङो बाधः स्यादिति भावः ।

डीप्, ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः । सपत्नीयत इति । विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्त-
केन पतिशब्देन समासे सति नित्यस्त्रीत्वान्न पुंवत् । युवायत इति । न च ड्याप्सूत्रे भाष्ये
युवतितरेत्युदाहरणाद् यौवनं जातिरिति 'जातेश्च' इति निषेधे युवतीयत इत्युदाहरणमिहोचित-
मिति वाच्यम्, वयसोऽनित्यत्वेनाजातित्वात् । अन्यथा युवजानिरिति 'अचः परस्मिन्—' इति
सूत्रस्थभाष्यग्रन्थो विरुध्येत । युवतितरेति भाष्यस्य तु का गतिरिति चेत् । अत्राहुः—
'तसिलादिषु—' इति पुंवद्भावे प्राप्ते भाष्यनिर्देशादेव न पुंवदिति । युवतीशब्दस्य तु तरपि
'घरूप—' इति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येव । पट्वीमृदूयत इति । पूर्वपदस्य क्यङ्परकत्वा-
भावान्न पुंवत् । पाचिकायत इति । पुंवद्भावे सति कात्पूर्वस्येत्वं न श्रूयेतेति भावः ।

गल्भादयः पचाद्यजन्ताः । विप्रसन्नियोगेनानुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चाचप्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते, तेन तङ् । अवगल्भते । क्लीवते । होडते । भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्, एतद्वातिकारम्भसामर्थ्यात् । न च अवगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलम् । केवलानामेवाचारेऽपि वृत्तिसंभवाद्, धातूनामनेकार्थत्वात् । अवगल्भांचक्रे ।

तथा चात्र वाशब्दे विकल्पार्थक इति फलितम् । अत्र सुप इति नानुवर्तते । प्रातिपदिकात् क्यङोऽप्राप्तौ वाग्रहणात् समुच्चीयते इति केचित् । अवगल्भादय इति । 'गल्भ धाष्ट्यं' अवपूर्वः, 'क्लीव अवाष्ट्यं' 'होड् अनादरे' एभ्यः पचाद्यचि अवगल्भादिशब्दास्त्रयो निष्पन्ना इत्यर्थः । तथा च अवगल्भ इवाचरति, क्लीव इवाचरति, होड इवाचरतीत्यर्थे अवगल्भादिशब्देभ्यः विवक्ष्यङाविति स्थितम् । अवगल्भते इत्यात्मनेपदलाभायाह विवप्रसन्नियोगेनेति । अन्त्यस्य अकारस्य अनुदात्तत्वमनुनासिकत्वं चात्र प्रतिज्ञायते । ततश्च तस्य इत्संज्ञायां लोपे अनुदात्तेत्वादात्मने पदं लभ्यते, तदाह तेन तङिति । अवगल्भते इति । विवपि भकारादकारस्य लोपे हलन्ताल्लडादौ तङि शविति भावः । ननु अवगल्भांचक्रे, क्लीवांचक्रे इत्यत्र कथमाम् ? अन्त्यस्य च इत्संज्ञालोपाभ्यामपहारेण धातूनामेकाच्त्वेन 'कास्यनेकाच्' इत्यस्याप्रवृत्तेः । न च अवगल्भ इत्यस्य विवक्तस्य धातोरनेकाच्त्वमस्तीति वाच्यम्, 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते, इत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वादित्यत आह भूतपूर्वादपीति । विववृत्पत्तेः प्राक्तनमनेकाच्त्वं भूतपूर्वगत्या आश्रित्येत्यर्थः । भूतपूर्वगत्याश्रयणे प्रमाणमाह एतद्वातिकेति । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः विवल्वा-' इति वक्ष्यमाणवार्तिकादेव अवगल्भते, अवजगल्भे इत्यादिसिद्धौ पुनरेभ्यः विवविविधानं तत्संनियोगेन अन्त्यवर्णस्य अनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयणं ज्ञापयतीत्यर्थः । नन्वनुदात्तत्वानुनासिकत्वप्रतिज्ञानस्यात्मनेपदसिद्धावुपक्षीणत्वात् कथमुक्तज्ञापकतेत्याशङ्क्य निराकरोति न चावगल्भते इत्यादिसिद्धिस्तत्फलमिति । कुत इत्यत आह केवलानामिति । अचप्रत्ययरहितानां धातुपाठसिद्धानामनुदात्तेतामेव गल्भादिधातूनामवगल्भ इवाचरतीत्याद्यर्थेषु वृत्तिसंभवात् । तच्च कुत इत्यत आह धातूनामनेकार्थत्वादिति । एवं च 'आचारेऽवगल्भ-' इति विवविविधानमनुवन्वासजनार्थं सद् भूतपूर्वगत्या अनेकाच्त्वाश्रयणं ज्ञापयतीति सिद्धम् । न च 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-' इति विवपि अवगल्भतीत्यादिवारणाय अनुवन्वासजनमुपक्षीणमिति कथं तस्य उक्तज्ञापकतेति वाच्यम्, 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-' इति वार्तिकेन विवपि एवं पञ्चमीयते । सौधनीयते । सुकेशीयते । ब्राह्मणीयत इत्यादि । अचारेऽवगल्भ । गल्भ धाष्ट्यं । क्लीव् अवाष्ट्यं । होड् अनादरे क्यङपीति । अपिशब्दाद्वाक्यम् । तत्तु 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः-' इत्यत्र वाग्रहणाल्लभ्यते इत्याहुः । विवप्रसन्नियोगेनेत्यादि । तेन क्यङ्संनियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वयोरभावादि-त्संज्ञालोपौ न स्त इति 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घे सति अवगल्भायते क्लीवायत इत्यादि भवति । तेन तङिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । तथा च अवगल्भमानः क्लीवमानः

क्लीवांचक्रे । होडांचक्रे । वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्केवलदुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ्गेवेति माधवादयः । तङ् नेति तूचितम् । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विप्वा वक्तव्यः' (वा० १७२२) । पूर्ववार्तिकं तु अनुबन्धासञ्जनार्थम् । तत्र क्विवन्नूद्यते । प्रातिपदिकग्रहणादिह सुप इति न संवध्यते । तेन पदार्थं न । कृष्ण इवाचरति कृष्णति । 'अतो गुणे' (सू० १९१) इति शपा सह पर-

तथा प्रयोगे इष्टापत्तेः भूतपूर्वाश्रयणपरभाष्याप्रमाण्येन 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति वार्तिकस्य भ्रवगल्भादिभ्यः अप्रवृत्तिविज्ञानाद्वेत्यास्तां तावत् । 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र अवेत्यस्य प्रयोजनमाह अवेत्युपसर्गेति । केवलादिति । उपसर्गविहीनादगल्भशब्दादित्यर्थः । उपसर्गान्तरेति । प्रगल्भानुगल्भादिशब्दादित्यर्थः । क्यङ्गेवेति । न तु क्विवित्यर्थः । माधवादय इत्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजमाह तङ्नेति तूचितमिति । केवलदुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च गल्भशब्दात् प्रगल्भादिशब्दाच्च अनेन क्विवभावेऽपि 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति वार्तिकेन क्विन्निर्वाधः । परन्तु अवपूर्वत्वं एवानुबन्धासञ्जनादात्मनेपदमेव तत्र नेति वक्तुमुचितमित्यर्थः । सर्वप्रातिपदिकेभ्य इति । आचारे इति शेषः । नन्वेनेनैव वार्तिकेन सिद्धे 'आचारेऽवगल्भ—' इति वार्तिकं व्यर्थमित्यत आह पूर्ववार्तिकं त्विति । अन्त्यवर्णस्य इत्संज्ञासिद्धयर्थमित्यर्थः । तर्हि तत्र क्विग्रहणं व्यर्थमित्यत आह तत्र क्विवन्नूद्यत इति । तत्संनियोगेनानुबन्धासङ्गार्थमित्यर्थः । पदकार्यं नेति । राजानतीत्यादौ नलोपादिकं नेत्यर्थः । अन्यथा अन्तर्वर्तिविभक्त्या पदत्वान्नलोपादिकं स्यादिति भावः । पररूपमिति ।

इत्यादि सिध्यति । माधवादय इति । केचित्तेषामाशयमाहुः—'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र सुप इत्यनुवर्तते । तथा च केवलदुपसर्गान्तरविशिष्टाद् गल्भप्रगल्भादिसुवन्तात्क्यङ्गेव, न तु क्विप् । तङ् नेति तूचितमिति । उत्तरवार्तिकेन प्रातिपदिकमात्रात्क्विप् विधीयत इति एतेभ्योऽपि त्रिभ्यः क्विपि सिद्धे तत्संनियोगेनानुदात्तत्वानुनासिकत्वमात्रमच् प्रत्ययस्य 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यवगल्भादिषु प्रतिज्ञायते लाघवात् । अन्यत्र तु गल्भप्रगल्भादिप्रातिपदिकेषु क्विपि परस्मैपदमेव भवति, न तु तङिति भावः । नन्वेवम् 'आचारेऽवगल्भ—' इत्यत्र वाग्रहणात् क्यङ्गमनुवर्त्य अवगल्भादिप्रातिपदिकेभ्यः क्यङ्गविधानेऽप्यन्यत्र सुवन्तादेव क्यङिति क्यङो विषय एव नास्ति । तथा च केवलदुपसर्गान्तरविशिष्टाच्च क्यङ्गप्युक्त इति चेति अत्र वदन्ति-प्रातिपदिकेभ्यः क्विप् सुवन्तेभ्यः क्यङिति विषयभेदेनापि गल्भति गल्भायते प्रगल्भति प्रगल्भायते इत्यादि सिध्यत्येवेति । स्यादेतत्—गल्भ घाष्टर्थे इत्यादीनामनुदात्तत्वादवगल्भते इत्यादिप्रयोगसिद्धावपि अवगल्भादिपूत्तरवार्तिकेन क्विपि सत्यवगल्भतीत्याद्यनिष्ठप्रयोगः स्यात्तद्वारणार्थम् 'आचारेऽवगल्भ' इति वार्तिकारम्भस्यावश्यकतया सामर्थ्यस्योपक्षीणत्वाद् 'भूतपूर्वादप्यनेकाच आम्' इत्येतदप्युक्तमिति चेत् । सत्यम् । अत्र ह्ययमाशयः—'सार्वप्रातिपदिकेभ्यः—' इति वार्तिके वाग्रहणेन व्यवस्थितविभाषाश्रीयते । तथा च 'अवगल्भक्लीवहोडेभ्यः—' क्विपोऽभावादिनिष्ठप्रयोगो न भविष्यतीति स्वीकृते सामर्थ्यं नोपक्षीणमिति दिक् । पदकार्यं नेति । सवर्णदीर्घो यद्यपि पदमात्रकार्यं न भवति;

रूपम् । अ इवाचरति अति अतः अन्ति । प्रत्ययग्रहणमपनीय अनेकाच इत्युक्तेर्नाम् । औ अनुः उः, द्वित्वम्, 'अतो गुणे' (सू० १९१) 'अत

कृष्णशब्दात् क्विवन्ताल्लडादौ शपि 'अतो गुणे' इति पररूपमित्यर्थः । कृष्णांचकार । कृष्णिता । कृष्णिष्यति । कृष्णतु । अकृष्णत् । कृष्णेतु । कृष्णायात् । अतो लोपात्परत्वाद् 'अकृत्स्वार्त्'— इति दीर्घः । पूर्वदिप्रतिपेवस्य विहितत्वादतो लोप इत्यन्ये । अ इवेति । अः विष्णुः । स इवेत्यर्थः । अतीति । शपा पररूपम् । असि अयः अय । आमि आवः आमः । क्षिप्रत्ययान्त-त्वाल्लिटि 'कात्प्रत्ययार्त्'— इत्याम्प्रत्ययमाशङ्क्याह प्रत्ययग्रहणमपनीयेति । औ अनुः उः इति सिद्धरूपप्रदर्शनम् । तत्र प्रक्रियां दर्शयति द्वित्वमिति । णलि 'द्विर्वचनेऽचि' इति लोपस्य निपेय इति भावः । अतो गुणे इति । द्वित्वे कृते अ अ अ इति स्थिते अन्तरङ्गत्वादतो लोपं

तथापि पदस्य जायमानं कार्यं नेत्यत्र तात्पर्यं बोध्यम् । तनोतीति तत्, स इव आच-रति ततति, अत्र जश्त्वं न । त्वगिव आचरति त्वचति, अत्र कुत्वं नेत्याद्यपि बोध्यम् । द्वित्वमिति । अ णल् इति स्थिते 'द्विर्वचनेऽचि' इति निपेयादतो लोपो न भवतीति भावः । 'अतो गुणे' इति द्वित्वे कृतेऽप्यतो लोपो न भवति, अन्तरङ्गे-णानेन वाचितत्वादिति भावः । यद्यप्यत्र फले विशेषो नास्ति तथापि शास्त्रप्राप्ति-क्रममनुव्योक्तम् । यद्यप्येवं 'वाणदिङ्गं वलीयः' इति परिभाषयाऽतो लोप एवाचित इति चेत् । मैवम्, तस्याः समानाश्रये कारश्चकारेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारान्न तु व्याश्र-येऽपि । न च परत्वान्नित्यत्वाच्च 'अत आदेः' इत्यनेनैव प्रथमं भाव्यमिति वाच्यम्, तस्य बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् । न चापवादत्वाद् 'अत आदेः' इत्यनेन भाव्यमिति वाच्यम्, अपवादो यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्हि अन्तरङ्गेण वाच्यत इत्युक्तत्वात् । आनर्देत्यादौ तस्य चरि-तार्थत्वात् । तत्र हलादिःशेषात्प्रागेव परत्वाद् 'अत आदेः—' इत्यस्य प्रवृत्तेः । न च नित्य-त्वाद्वलादिः शेष एव प्रथमं स्यादिति वाच्यम्, नित्यत्वस्य 'अत आदेः' इत्यत्रापि तुल्य-त्वात् । एतच्च मनोरमानुसारेणोक्तम् । केचिदत्र वदन्ति । 'अतो गुणे' इति पररूपापवादस्य 'अत आदेः' इत्यस्य आनर्देत्यादौ चरितार्थत्वादान्तरङ्गमेव भवतीति मनोरमोक्तं चिन्त्यम् । स्वविषयमध्य एकत्रोदाहरणे चरितार्थस्योदाहरणान्तरेऽपि प्रवृत्त्यभ्युपगमात् । न हि गोद इत्यत्र 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति चरितार्थमिति गोद इत्यादौ न प्रवर्तते तस्मादणं वाधित्वा कप्रत्ययो यथा स्वविषये सर्वत्र प्रवर्तते तथेहापि प्रवर्तत इति । तदपरे न क्षमन्ते । गोदगो-पादौ सर्वत्राणः कस्य च प्राप्तिसंभवे विनिगमनाविरहादणं वाधित्वा कप्रत्यय एव भवति । प्रकृते त्वानर्देत्यादौ हलादिःशेषात्प्राग् 'अतो गुणे' इत्यस्य प्राप्त्यभावाद्वैपम्यमस्तीति । ननु 'अत आदेः' इत्यस्य पररूपापवादत्वमेवामासेत्यत्र यदुक्तं तत्कथं संगच्छते । आनुवृत्तुरित्यादौ 'आद् गुणः' इति गुणस्यापि प्राप्तेः । न च यथा सवर्णदीर्घो यण्-गुणयोरपवादस्तथायमप्युभयोरपवाद इति वाच्यम्, एवमप्यानर्देत्यत्रेव हलादिः— शेषात्प्रागेवासेत्यत्रापि 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तौ किं तेन पररूपापवादकत्वकथनेनेति चेत् । अत्र केचिदाहुः—द्वन्द्वापवाद एकशेष इति केषांचित्प्रवादे यथाऽपवादशब्दो

प्रकरणम् ५७] ३-२९ वालमनोरमा-तत्त्वबोधिनीसहिता [४४६

आदेः' (सू० २२४८) इति दीर्घः, णल औ, वृद्धिः । अतुसादिषु तु 'आतो लोप इटि च' (सू० २३७२) इत्याल्लोपः । मालेवाचरति मालाति । लिङ्ग-विशिष्टपरिभाषयैकादेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वा क्विप् । मालांचकार । लङि अमालात्, अत्र हल्ङ्यादिलोपो न, डीप्साहचर्यादिषोऽपि सोरेव लोपविधानात् । इट्-

वाधित्वा पररूपमिति भावः । न च परत्वान्नित्यत्वादपवादत्वाच्च 'अतो गुणे' इत्यस्मात्प्राग् 'अत आदेः' इत्यस्य प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, तस्य बहिरङ्गत्वाद् 'अत आदेः' इत्यस्यापवादत्वेऽपि आनर्देत्यत्र हलादिशेषात्प्रागेव परत्वाद् 'अत आदेः' इत्यस्य चरितार्थत्वेन वाचकत्वासंभवाद् 'अपवादोऽपि यद्यन्यत्र चरितार्थस्तर्ह्यन्तरङ्गेण वाच्यते' इत्युक्ते-रित्यन्यत्र विस्तरः । यद्यप्यत्र प्रक्रियाव्युत्क्रमे फलविशेषो नास्ति, तथापि न्याय्यत्वादेव-मुक्तम् । णल औ इति । पररूपे दीर्घे च आ अ इति स्थिते 'आत औ णलः' इत्यौत्वमिति भावः । वृद्धिरिति । आ औ इति स्थिते 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिरित्यर्थः । तथा च औ इति रूपं परिनिष्ठितम् । अतुसादिष्विति । अ अतुस, अ उस, इति स्थिते द्वित्वे पररूपे 'अत आदेः' इति दीर्घे आतो लोप इत्यर्थः । अतुः उः इति प्रत्ययमात्रं शिष्यते । थलि इटि द्वित्वे दीर्घे आल्लोपे, इय अयुः अ । औ इव इम । वस्तुतस्तु 'कास्यनेकाग्रहणम्-' इति वार्तिकव्याख्यावसरे प्रत्ययग्रहणमपनीयेति भाष्ये नोक्तम् । कासेश्च प्रत्ययान्ताच्च आमिति लभ्यते । अत एव 'आचारेऽग्रगल्भक्तीवहोडेभ्यः-' इति वार्तिके अवगल्भांचक्र इत्यादौ अन्त्यवर्णस्यानु-वन्धत्वेन एकाच्त्वेऽपि 'कास्प्रत्ययात्-' इत्यामित्युक्तं भाष्ये इति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । इता । इष्यति । अतु, अतात् अताम् अन्तु । अ, अतात् अतम् अत । आनि आव आम । आत् आताम् आन् । आः आतम् आत । आम् आव आम । विधिलिङि एत एताम् एयुः । एः एतम् एत । एयम् एव एम । यात् यास्ताम् यामुः । लुङि 'इट ईटि' इति सिञ्जलोपे 'आटश्च' इति वृद्धि वाधित्वा परत्वादतो लोपे इटा सह आटो वृद्धौ ऐत ऐष्टाम् ऐयुः इत्यादीति केचित् । आर्धधातुकोपदेशकाले एव परत्वादतो लोपे अङ्गस्याभावादाद् नेत्यन्ये । ईत् इष्टाम् इत्यादि । ऐष्यत ननु मालाशब्दस्य टाप्प्रत्ययान्तत्वेन प्रातिपदिकत्वाभावात्ततः कथं क्विविद्यत आह लिङ्गविशिष्टेति । वस्तुतस्तु आवन्तेभ्य आचारे क्विब् नास्त्येवेति विश्वपा-शब्दनिरूपणे प्रपञ्चितम् । डीप्साहचर्यादिति । ड्यन्तादाचारक्विब्रन्ताद्

वाचकपरः, 'सरूपाणाम्-' इत्येकशेषानारम्भे हि स्वाद्युत्पत्तौ द्वन्द्वस्य प्रवृत्तेः, एकशेष-सूत्रारम्भे तु पदान्तराभावेन तदप्रवृत्तेः, तथाऽत्रत्यापवादशब्दोऽपि वाचकपरः । 'अत आदेः' इत्यनारम्भे हि हलादिःशेषे पररूपप्रवृत्तावेवामासेति स्यात् । आरब्धे तु तत्सूत्रे परत्वादहलादिः शेषात्प्रागेव दीर्घप्रवृत्त्या पररूपस्याप्रसक्तेरिति । यद्यप्यासेत्यादौ प्रथमतः 'अत आदेः' इति दीर्घाकरणेऽपि हलादिः शेषे पररूपे च कृते तस्य पूर्वान्तवद्भावे सति अभ्यासग्रहणेन ग्रहणाद् 'अत आदेः' इति दीर्घप्रवृत्त्या समीहित-रूपसिद्धिः, तथाप्यानर्देत्यादि न सिध्यत्येव । तत्र हि 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति दीर्घो-भूतादकारान्नुटि नकारोपर्यकारश्रवणाभावप्रसङ्गादिति दिक् । प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदि-

सकौ, अमालासीत्, कविरिव कवयति । आशोर्लिङि कवीयात् । 'सिचि वृद्धि-' (सू० २२९७) इत्यत्र धातोरित्यनुवर्त्य धातुरेव यो धातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्न वृद्धिरिति कैयटादयः अकवायीत् । भाववस्तु नामधातोरपि वृद्धिमिच्छति, अकवायीत् । विरिव वयति । विवाय विव्यतुः । अवयीत्, अवायीत् । श्रीरिव श्रयति । शिश्राय शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिपि रिङ् । पित्रियात् । भूरिव भवति । अत्र 'गातिस्था—' (सू० २२२३) इति, 'भुवो वुक्—' (सू० २१७४) इति, 'भवतेः—' (सू० २१८१) इति च न भवति । अभिव्यक्तत्वेन धातुपाठस्थस्यैव तत्र ग्रहणात्, अभावीत् । वुभाव । दूरिव द्रवति । 'णिश्चि—' (सू० २४१२) इति चङ् न, अद्रावीत् । २६६६ अनुनासिकस्य क्विभ्रलोः किङिति । (६—४—१५) अनुनासिकान्तस्यो-

गौरीशब्दात् लुङि अगौरयत् इत्यादौ तिस्योङर्थन्तात्परत्वासंभवात् । तत्साहचर्यादावन्तादपि न तयोर्लोप इत्यर्थः । कवयतीति । शपि गुणायदेशौ । कवीयादिति । 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घः । लुङि अकवि ईत् इति स्थिते सिचि वृद्धिमाशङ्क्याह सिचि वृद्धिरित्यत्रेति । सिचा धातोराक्षेपतो लाभेऽपि 'ऋत इद्धातोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेर्धातुरेव यो धातुरिति लभ्यते इति भावः । कैयटादय इति । 'इको गुणवृद्धी' इति सूत्रे गोशब्दादाचारक्वपि अगवीदित्युपकम्य तथोक्तत्वादिति भावः । माधवस्त्विति । 'सिचिवृद्धिः—' इत्यत्र 'ऋत इद्धातोः' इत्युतो धातुग्रहणानुवृत्तौ मानाभावेन धातुरेव यो धातुरित्युक्तार्थाभावादिति तदाशयः । वस्तुतस्तु 'इको गुणवृद्धी' 'वदव्रजहलन्तस्याचः' इत्यादिसूत्रस्थभाष्ये सिचि परत एजन्तं नास्तीत्युक्तत्वादेजन्तेभ्य आचारक्विव् नास्त्येवेति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् । विरिवेति । विः पक्षी स इवेत्यर्थः । अभिव्यक्तत्वेनेति । 'अभिव्यक्तपदार्था ये—' इति न्यायेनेति भावः । अभावीदिति । इह 'गातिस्था—' इति सिचो न लुक् । वुभावेति । इह न वुक् । अम्यासस्य अत्वं च न । चङ् नेति । 'णिश्चि—' इति सूत्रे दुग्रहणेन धातुपाठस्थस्यैव ग्रहणादिति भावः । अनुनासिकस्य । अङ्गस्थेत्यधिकृतमनुनासिकेन विशेष्यते तदन्तविधिः । 'नोपधायाः' इत्यत उपधा इति 'दूलोपे—' इत्यतो दीर्घ इति चानुवर्तते, तदाह अनुनासिकान्तस्ये-
कत्वाक्वित्रपोऽनुत्पत्तिमाशङ्क्याह लिङ्गविशिष्टेत्यादि । सिचि वृद्धिरित्यत्रेति । सिचा धातोराक्षेपाद् 'ऋत इद्धातोः' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तनाच्च धातुरेव यो धातुरिति व्याख्या लभ्यते इति ज्ञेयम् । विरिवेति । विः पक्षी । अनुनासिकस्य । अङ्गस्थेति विशेष्यसन्निधानात्तदन्तलाभः । 'दूलोपे—' इत्यतो दीर्घग्रहणम्, 'नोपधायाः' इत्यत उपधाग्रहणं चानुवर्तते, तदाह अनुनासिकान्तस्येत्यादि । भ्रलादा-
विति । एतच्च 'यस्मिन्विध्विस्तदादावल्ग्रहणे' इति परिभाषया लभ्यते । झलादौ किति शान्तो दान्त इत्युदाहरणम्, डिति तु यङ्लुकि तसि शंशान्तः, दंदान्तः । पथी-
नतीति । अन्तरङ्गत्वादीर्घस्ततो न गुण इत्याहुः । 'इन्हन्—' इत्यनेन शावेवेति नियमादीर्घभावे गुणे सति पथेनतीत्येव रूपमित्यन्ये । येषामिन्नादीनां शत्रुपधादीर्घः

पद्याया दीर्घः स्यात्कत्रौ झलादौ च क्तिङिति । इदमिवाचरति इदामति । राजेव
राजानति । पन्था इव पथीनति । ऋभुञ्जीणति । द्यौरिव देवतीति
माधवः । अत्र ऊठि द्यवतीत्युचितम् । क इव कति । चकौ इति हरदत्तः ।
माधवस्तु 'ण्यल्लोपौ-' इति वचनाणालि वृद्धिं वाचित्वा अतो लोपात् चक इति
रूपमाह । स्व इव सस्वौ, सस्व । यत्तु स्वामास स्वांचकार इति तदनाकरमेव ।

त्यादिना । इदामतीति । 'हलन्तेभ्य आचारक्विप् नास्ति' इति 'ह्रस्वनद्यापः—' इति
सूत्रभाष्ये स्पष्टमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । पथीनतीति । पथिन्शब्दात् क्विपि 'अनुनासि-
कस्य-' इति इकारस्य दीर्घः । इदं तु माधवानुरोधेन । क्विपिभ्युपगमेऽपि तिपि पथेनतीत्येव
युक्तम्, 'इहन्-' इति नियमेन दीर्घाप्राप्तेः । न च 'नियमस्य सजातीयापेक्षत्वात् सुत्रानन्तर्ये
एवायं नियमो नान्यत्रेति वाच्यम्, तथा सति वृत्रघ्नः स्त्री वृत्रघ्नोत्यत्रापि अल्लोपं वाचित्वा
अन्तरङ्गत्वाद् 'अनुनासिकस्य-' इत्युपधादीर्घापत्तेरित्याहुः । देवतीतीति । दिव्शब्दादाचार-
क्विपवन्तात् शति लघूपधगुणः । 'नः क्ये' इति नियमेन अपदान्तत्वाद् 'दिव उत्' इत्युत्त्वं नेति
भावः । अत्र ऊठीति । दिव्शब्दात् क्विपि 'च्यवोः-' इति वकारस्य ऊठि कृते लघूपधगुणं
वाचित्वा परत्वादिकारस्य यणि ब्रूशब्दात् शपि ङकारस्य गुणे अवादेशे च द्यवतीति रूपमुचि-
तमित्यर्थः । चकाविति । कशब्दात् क्विपवन्ताल्लिटि णलि द्वित्वे चुत्वे चक अ इति स्थिते कका-
रादकारस्य अतो लोपात्परत्वाद् वृद्धो आकारे 'आत औ णलः' इत्यौत्त्वे वृद्धिरेकादेश इति
भावः । माधवस्त्विति । चक अ इति स्थिते पूर्वविप्रतिषेधाद् वृद्धिं वाचित्वा ककारादकारस्य
अतो लोपे कृते णलोऽकारेण सह चक इति रूपमित्यर्थः । नचैवं सति अ इवाचरति अति औ
अतुः इत्यत्रापि लिटि 'अत आदेः' इति दीर्घं वाचित्वा अतो लोपः स्यादिति वाच्यम्,
'ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधलभ्यः अतो लोपः संनिहितमेव 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घं
वाधते, न तु 'अत आदेः' इति दीर्घमपि, 'अनन्तरस्य—' इति न्यायादिति माधवाशय

क्रियते परमदण्डीनीत्यादौ तेषामेव दण्डिन्वृत्रहन्नादीनाम् 'इहन्-' इति नियमो न तु पथ्यादी-
नाम् । तेषां तु औ परतः सुपन्यानीत्यादावुपधादीर्घप्रवृत्तावपि 'इतोऽसर्वनामस्याने' इत्यत्त्वे
कृते 'इहन्-' इति नियमाप्रवृत्तेः । अन्यथा पन्यानौ पन्यान इति न सिध्येत्, तथा च पथीन-
तीत्याद्येव साध्वित्यपरे । देवतीतीति माधव इति । अपदान्तत्वादिह उन्न । अत्रेति । लघू-
पधगुणं वाचित्वान्तरङ्गत्वाद् ऊठि यण्, तस्मिन्कतं व्ये ग्रहिरङ्गस्याप्यूठो नासिद्धत्वम्, 'नाजानन्तर्ये-'
इति निषेधात् । न च वाणादाङ्गस्य वलीयस्त्वाद्यणं वाचित्वा लघूपधगुणः स्यादिति वाच्यम्,
व्याश्रयत्वात् । अत एव सित्रौणादिके नप्रत्यये स्योनशब्दः सिध्यतीति भावः । क इवेति ।
को ब्रह्मा । चक इतीति । नचैवम् औ अतुरित्यत्रापि 'अत आदेः' इति दीर्घं वाचित्वा 'अतो
लोपः' एव स्यादिति चेत् । अत्राहुः—'ण्यल्लोपौ-' इति वचनेन जायमानो योऽतो
लोपः स तु संनिहितमेव 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घं वाधते, 'अनन्तरस्य-' इति न्यायात्
न तु व्यवहितमपि 'अत आदेः' इति दीर्घमिति माधवाशयान्नानेन तदग्र्यस्य

२६६७ भृशादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः । (३-१-१२) अभूत-
तद्भावविषयेभ्यो भृशादिभ्यो भवत्यर्थे क्यङ् स्याद्वलन्तानामेषां लोपश्च । अभूतो
भृशो भवति भृशायते । अच्चेः इति पर्युदासबलाद् अभूततद्भावे इति लब्धम् ।
तेनेह न-क्व दिवा भृशा भवन्ति । ये रात्रौ भृशा नक्षत्रादयस्ते दिवा क्व
भवन्तीत्यर्थः । सुमनस्, अस्य सलोपः, सुमनायते । चुरादौ 'संग्राम युद्धे'
इति पठ्यते । तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकम् । तस्मात् 'तत्करोति-' इति णिच्

इत्याहुः । तदनाकरमेवेति । अनेकाच्च्वाभावादिति भावः । वस्तुतस्तु प्रत्ययग्रहणमपनीये-
त्यस्य भाष्ये अदर्शनात् प्रत्ययान्तत्वादात्मभवत्येवेति युक्तमेवेत्यनुपदमेवोक्तम् । भृशादिभ्यो ।
भवनं भूः, भावे क्विप्, तदाह भवत्यर्थे इति । भवने इत्यर्थः । क्यङ् स्यादिति ।
'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । हलन्तानामेषामिति । भृशादिषु ये
हलन्तास्तेषां लोपः क्यङ् चेत्यर्थः । ननु 'अभूततद्भावे' इति कुतो लब्धमित्यत आह अच्चे-
रिति पर्युदासबलादिति । अभूततद्भावग्रहणमिति वार्तिकमेतल्लब्धार्थकथनपरमिति भावः ।
ये रात्रौ भृशा इति । प्रकाशातिशयवन्त इत्यर्थः । भृशादिषु हलन्तमुदाहरति सुमनस्
इति । सुमनायते इति । असुमनाः सुमना भवतीत्यर्थः । यद्यपि स्त्रियामित्यधिकारे अप्-
मनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वं च' इति लिङ्गानुशासनसूत्रे सुमनश्शब्दस्य नित्यं बहुवचनं
विहितम्, तथापि तद्देवादिवर्षाण्यरूढविषयम् । सु शोभनं मनो यस्येति सुमनाः इति बहुव्री-
हियौगिक इति भावः । सुमनायते इति क्यङि सलोपे 'अकृत्सार्व-' इति दीर्घः । ननु लङि
मनश्शब्दात्प्रागटि 'स्वमनायते' इति वक्ष्यमाणमनुपपन्नम्, अङ्गस्य अङ्गविधानात् सुमनश्शब्दस्य
समस्तस्यैव लङं प्रत्यङ्गत्वात् 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्' इति
न्यायादित्याशङ्क्याह चुरादौ 'संग्राम युद्धे' इति पठ्यते इति । ततश्च क्वचित् सोपसर्ग-
पाठबलादन्यस्मात् सोपसर्गादाचारक्वपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इति विज्ञायते इत्यर्थः ।
ननु चुरादौ संग्रामेति समस्तो धातुः, न तु सोपसर्गो ग्रामशब्दः । एवं चास्य प्रातिपदिकत्वा-
भावात् सोपसर्गात् क्वपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमिदं गमकमित्यत आह
तत्र संग्राम इति प्रातिपदिकमिति । 'ग्रसेरा च' इत्यौणादिके मन्प्रत्यये निष्पन्नस्य
ग्रामशब्दस्य 'कृतद्धित-' इति प्रातिपदिकत्वम् । अन्युत्पत्तिपक्षे 'अर्थवदधातुः-' इति
प्रातिपदिकत्वमित्यर्थः । ननु चुरादावस्य पाठो धात्वधिकारविहितचौरादिकणिजर्थः ।
एवं च प्रातिपदिकत्वेन चुरादौ तस्य पाठो व्यर्थ इत्यत आह तस्मादिति ।
तस्मात् संग्राम इति प्रातिपदिकात् चौरादिकणिजसंभवेऽपि 'तत्करोति-' इत्यर्थे णिच्

विरोध इति । अनाकरमेवेति । अनेकाच्च्वाभावादित्यर्थः । अन्ये तु भाष्ये प्रत्यय-
ग्रहणमपनीयेत्यनुक्तत्वात्प्रत्ययान्ततया स्वामासेत्यादि रूपं शुद्धमेवेत्याहुः । भृशा-
दिभ्यो । भुवीत्येतद्व्याचष्टे भवत्यर्थे इति । भृश, क्षीप्र, मन्द, पण्डित, दुर्मनस्,
सुमनस्, उन्मनस्, इत्यादयो भृशादयः । क्व दिवेत्यादि भाष्यकारीयं प्रत्युदाहरणं
व्याचष्टे ये रात्रावित्यादिना । प्रातिपदिकमिति । न त्वर्थं धातुः, 'ग्रसेरा

सिद्धः । तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते । युद्धे । योऽयं ग्रामशब्द इत्युक्तेऽपि सामर्थ्यात्संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्टपाठो ज्ञापयति—‘उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते, इति । तेन मनः शब्दात्प्रागट् । स्वमनायते । उन्मनायते । उदमनायत । एवं च अवागल्भत अवा-

सिद्ध इत्यर्थः । ननु ‘तत्करोति—’ इत्यनेनैव संग्रामशब्दात् प्रातिपदिकाणिच्णसिद्धेः किमर्थमिह चुरादौ तस्य पाठ इत्यत आह तत्सन्नियोगेनेति । णिच्सन्नियोगेन अकारस्य इत्संज्ञकस्य अनुदात्तेत्त्वार्थकस्य आसन्नानर्थः । न च मकारादकारस्य इत्संज्ञकत्वे अल्लोपस्य णिनिमित्त-क्त्वाभावादसंग्रामत इत्यत्र ‘णौ चङ्युपधायाः—’ इत्युपधाह्रस्वः स्यादिति वाच्यम्, संग्रामेत्यर्थं हि कथादित्वाददन्तः । तस्मादंकारो भिन्न एव अनुबन्धत्वेनासज्यते इत्यर्थः । एवं च णौ अतो लोपे सति णावग्लोपित्वालोपवाह्रस्वः । कथादित्वलक्षणादन्तत्वाभावायैवास्य चुरादौ पाठ इति भावः । ननु चुरादौ संग्रामशब्दस्य ‘तत्करोति - ’ इति णिचि पदे अस्त्वनुबन्धासङ्गः । तथापि आचारक्वपि उपसर्गस्य न धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यत्र कथमस्य ज्ञापकतेत्यत आह युद्धे इति । सामर्थ्यादिति । ग्राम युद्धे इत्येतावतैव संग्रामशब्दो लभ्यते, केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादित्यर्थः । विशिष्टपाठ इति । संग्रामशब्द-पाठ इत्यर्थः । ज्ञाप्यमर्थमाह समानाकारमिति । संग्रामशब्दे युद्धवाचिनि समित्यस्य क्रियायोगाभावात् समानाकारमित्युक्तम् । धातुसंज्ञाप्रयोजके इति । क्विवादाविति शेषः । पृथक् क्रियते इति । तथा च न तस्य धातुसंज्ञाप्रवेश इत्यर्थः । ततः किमित्यत आह तेनेति । सम् इत्यस्य धातुसंज्ञाप्रवेशाभावेनेत्यर्थः । तथा च सुमनश्शब्दाद् आचार-क्वपि विवक्षिते मनश्शब्दमात्रस्य धातुत्वात्ततो लङि मनश्शब्दस्यैवाङ्गत्वात्ततः प्रागेव अट् । न तु सुमनस् इति समुदायात्प्रागित्यर्थः । एतेन संग्रामयतेरेव सोपसर्गाद् नान्यस्मा-दित्यादि भाष्यं भृशादिभ्य इति सूत्रस्थं व्याख्यातमिति बोध्यम् । उन्मनायते इति । भृशादित्वात् क्यङि सलोपः । एवं चेति । एवमुक्तरीत्या ‘आचारेऽवगल्भ—’ इति क्विक्व-वावपि अनेत्यस्य पृथक्करणाद् गल्भशब्दात्प्रागेव अट् इत्यर्थः । ननु आ ऊढः ओढः, ‘कुगात—’ इति समासः । अस्माद् भृशादित्वात् क्यङि ओढायते इत्यादि रूपम् । अत्रापि आङो धातुसंज्ञाप्रवेशो न स्यात् । तत्र यद्यपि लङि ऊढशब्दाद् वा आङो वा प्राग् प्राटि न रूपे विशेषः उभयथापि ओढायतेत्येव रूपं सिद्धमेव । तथापि ओढायेति क्यङन्तात् क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे

च’ इत्यौणादिकेन मन्प्रत्ययान्ततया निष्पादितत्वात् एवं च वक्ष्यमाणज्ञापकं संगच्छत इति भावः । अनुबन्ध इति । संग्रामेति शब्दकाराद् भिन्नोऽकारोऽनुबन्ध इत्यर्थः । तथा च अत्र ‘अतो गुणे’ इति पररूपं ज्ञेयम् । यदि तु मकारादकारोऽनुबन्धः स्यात्तर्हि असंसंग्रामतेत्यत्र ‘णौ चङि—’ इत्युपधाह्रस्वः स्यात् । णिच् सन्नियोगेनानुबन्धकरणे तु अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेप-दस्याप्रवृत्त्या ‘णिचश्च’ इति कर्तृगमिनि क्रियाफल एवात्मनेपदं स्याच्च तु परगामिनीति विवेकः । सामर्थ्यादिति । केवलस्य ग्रामशब्दस्य युद्धे प्रयोगाभावादिति भावः । क्रियायोगाभावाद्दुप-

गल्मिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकं च सजातीयविषयम् । तेन यत्रोपसर्ग-
स्वरूपं सकलं श्रूयते न त्वादेशेनापहृतं तत्रैव पृथक्कृतिः । एवं च आ ऊढ ओढः, स इवाचर्य
ओढायित्वा, अत्र उन्मनाप्य अवगल्म्य इतिवन्त ल्यप् । ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे पाठवार्तिकं
तद्भाष्यं च प्रमाणम् । तथाहि 'उस्योमाङ्क्षाटः प्रतिपेवः' (वा० ३६३६) । उस्योमाङ्कोश्च पर-
योराटः पररूपं नेत्यर्थः । उभ्रामैच्छत् औसीयत् । औङ्कारीयत् । औडीयत् । 'आटश्च' (सू० २६९)

ओढायित्वेत्येवेष्यते, अत्र क्यङि चिकीर्षिते उक्तरीत्या पृथक्करणे पृथक्कृतस्य अङः 'कुगति-
प्रादयः' इति क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासे सति 'समासेऽनपूर्वं क्त्वो ल्यप्' इति ल्यप् स्यादित्यत
आह ज्ञापकं च सजातीयविषयमिति । तदेवोपपादयति तेनेति । चुरादौ 'संग्राम युद्धे'
इति समग्रहणस्य उक्तार्थे पृथक्करणे ज्ञापकस्य सजातीयविषयकत्वाश्रयणेन यत्र उपसर्ग-
स्वरूपम् अविकृतं श्रूयते नत्वेकादेशेनापहृतं तत्रैव उपसर्गस्य पृथक्कृतिरिति विज्ञायते
इत्यर्थः, संग्रामे समग्रहणस्य ज्ञापकस्य एवंविधत्वादिति भावः । ततः किमित्यत आह
एवं चेति । ओढायित्वेति । ओढशब्दाद् भृशादित्वात् क्यङि ओढायेत्यस्मात् क्यङन्तात्
क्त्वाप्रत्यये अतो लोपे रूपम् । अत्रेति । अत्र न ल्यवित्यन्वयः । क्यङि विवक्षिते आङ्
एकादेशेनापहृतत्वेन पृथक्करणाभावे सति तस्य आङः क्त्वाप्रत्ययान्तेन समासाभावान्न
ल्यविति भावः । उन्मनाप्य, अवगल्म्य इतिवदिति व्यतिरेकदृष्टान्तः । उन्मनसृशब्दाद्
भृशादित्वादाचारे क्यङि सकारलोपे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घे उन्मनायेत्यस्मात्, क्त्वो
ल्यपि, अतो लोपे, उन्मनाप्येति रूपम् । अवगल्मशब्दाद् आचारेऽवगल्मेति विवबन्तात् क्त्वो
ल्यपि रूपम् । अत्र उदित्यस्य अवेत्यस्य च उपसर्गस्वरूपस्य अनपहृतत्वेन क्यङि विवपि च
विवक्षिते पृथक्कृततया तयोः क्त्वान्तेन समासे सति ल्यबुचितः । इह तु ओढायित्वेत्यत्र न
तथेति व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयम् ज्ञापकस्य सजातीयत्वे प्रमाणं दर्शयति ज्ञापकस्येति । पाठं
वार्तिकं दर्शयति उस्योमाङ्क्षिति । उसि, आंम्, आङ् एपां द्वन्द्वः । पठस्य प्रथमे पादे
'ओमाङ्कोश्च' इति सूत्रे इदं वार्तिकं पठितम्, यद्वयाचष्टे उस्योमाङ्कोश्च परयोरिति ।
'एङि पररूपम्' इत्यतः पररूपग्रहणानुपपत्ति मत्वाह पररूपं नेति । उसि तावदु-
दाहरति औसीयदिति । उस्त्रामात्मन ऐच्छदित्यर्थे 'सुप आत्मनः—' इति क्यज-

सर्गो नेत्यभिप्रेत्याह समानाकारमिति । पूर्वपदमिति । तच्च समास एव संभवति ।
तेन आन्दोलयित्वा प्रेङ्गोलयित्वेत्यादौ आ-प्रेत्यादीनां न पृथक्करणम् । अन्यथा तेषां क्त्वा-
प्रत्ययान्तेन समासे सति ल्यप् स्यादिति भावः पृथक्करणस्य फलमाह तेनेति । सुमिमनायिपति
उन्मिमनायिपतीत्यादौ मनश्शब्दस्य द्विर्वचनं पृथक्करणस्य फलमिति बोध्यम् । अवागल्म-
तेति । 'आचारेऽवगल्म—' इति क्विविधौ अवेत्यस्य पृथक्करणाद् गल्मशब्दात्प्रागट् । किं
तत्साजात्यमित्यत आह तेनेति । उस्त्रामिति । 'माहेयी सौरमेयी गौरुस्त्रा माता च शृङ्गिणी'
इत्यमरः । औसीयदिति । क्यजन्तादुस्त्राशब्दात्तङिअङ्गस्याटि च कृते 'उस्यपदान्तात्' इति

इति चशब्देन पुनर्वृद्धिविवानादिदं सिद्धमिति पाठे स्थितम् । २६६८ लोहिता-
देडाडभ्यः क्यप् । (३—१—१३) लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे क्यप्
स्यात् । २६६६ वा क्यषः । (१—३—१०) क्यपन्तात्परस्मैपदं वा स्यात् ।
लोहितायति, लोहितायते । अत्र अच्चेः इत्यनुवृत्त्या अभूततद्भावविषयत्वं

ताल्लसि उस्तीयशब्दादङ्गात्प्रागाटि कृते 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते ।
अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा त्वनित्या, अस्मादेव भाष्योदाहरणात् । अन्यथा भिन्बुरित्यादौ पररूपं
न स्यात्, आगमसहितस्य युस एवार्थवत्त्वादिति भावः । ओमि परत उदाहरति औङ्कारी-
यदिति ओढीयदिति । ओङ्कारशब्दात् क्यजन्ताल्लसि अङ्गस्य आटि कृते 'ओमाङोश्च'
इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते । आसि उदाहरति आटश्चेति । आ ऊढ ओढः,
तस्मात् क्यजन्ताल्लसि अङ्गस्य आटि कृते 'ओमाङोश्च' इति पररूपं प्राप्तमनेन निषिध्यते ।
उदाहरणत्रयमिदं भाष्ये स्थितम् । तत्र यदि उपसर्गस्वरूपस्य एकादेशेनापहारेऽपि पृथक्करणं
स्यात् तर्हि क्यचि विवक्षिते आसः पृथक्कृतौ सत्यां घातुवहिर्भावादूढशब्दात् प्रागाडः परत्र
आटि सति पररूपस्याप्रसक्तेरासि पररूपप्रतिषेधो व्यर्थः स्यात् । उक्तज्ञापकस्य सजातीय-
विषयत्वे तु अत्र आस एकादेशेनापहारात् पृथक्करणाभावादोढशब्दात् प्रागाडगमे सति आसि
पररूपप्राप्तेस्तन्निषेधोऽर्थवान् भवति । अतो ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वे 'उस्योमाङ्कु—'
इत्याङ्ग्रहणम् औढीयदिति तदुदाहरणपरिभाष्यं च अत्र प्रमाणमिति भावः । ज्ञापकस्य
सजातीयविषयत्वे प्रमाणान्तरमाह आटश्चेति । चशब्देनेति । 'आटश्च' इति चकारः—
पुनर्वृद्धिविवानार्थः । तथा च आटोऽचि वृद्धिरेव यथा स्याद् नान्यत्पररूपमिति लभ्यते इत्यपि
पट्टाध्याये 'ओमाङोश्च' इति सूत्रे 'आटश्च' इति सूत्रे च भाष्ये स्थितमित्यर्थः । एवं च
एतद्वातिकप्रत्याख्यानपरः सौत्रश्चकारस्तद्भाष्ये ज्ञापकमित्युक्तं भवति । लोहितादि । भव-
त्यर्थे इति । 'भृशादिभ्यो भुवि—' इत्यतो भुवि इति अनुवृत्तेरिति भावः । वा क्यपः ।
परस्मैपदमिति । 'शेपात्कर्तरि—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । लोहितायतीति ।
अलोहितो लोहितो भवतीत्यर्थः । अत्रेति । 'लोहितादि—' इति सूत्रे इत्यर्थः ।

पररूपं प्राप्तम् । न चानर्थकोऽयमुसु न ग्रहीष्यत इति वाच्यम् छिन्बुभिन्बुरित्या-
दावप्युसोऽनर्थकत्वादागमसहितस्यैवार्थवत्त्वात् । तथा चायुरपुरित्यादावेव स्यात् ।
एवं चायमेवाडागमस्य उसि परे प्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अत्राप्रवृत्तौ ज्ञापक
इति स्थितम् । अतएव 'उस्यपदान्तात्' इत्यत्राऽपदान्तात् किं कोस्येति भाष्ये प्रत्यु-
दाहृतम् । औङ्कारीयदिति । 'ओमाङोश्च' इति पररूपं प्राप्तम् । आडागमस्याङि
परे उदाहरणमाह औढीयदिति । यत्रादेशेनापहृतं तत्रापि यदि पृथक्कृतिस्तदा
आङः परत्राटा भाव्यमित्याडागमस्याङि परे पररूपनिषेधो व्यर्थः स्यात् । तथा च
ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वे प्रमाणमयमेव निषेध इति भावः । चशब्दं प्रयुज्जानः सूत्र-
कारोऽपि ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेऽनुकूल इत्याह चशब्देनेति । पाठे स्थित-
मिति । भाष्यकारोऽप्युक्तार्थे प्रमाणभूत इति भावः । स्यादेतत्—अवधीरयतीत्या-

लब्धम् । तच्च लोहितशब्दस्यैव विशेषणम् । न तु डाचोऽसंभवात् । नाप्यादिशब्दग्राह्याणाम्, तस्य प्रत्याख्यानात् । तथा च वार्तिकम्—‘लोहितडाज्यः क्यष्वचनम्, भृशादिष्वितराणि’ (वा १७२६) इति । न चैवं काम्यच इव क्यषोऽपि ककारः श्रूयेत् उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यम्, तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानाद् । पटपटायति, पटपटायते । कृभ्वस्तियोगं विनापीह डाच् । डाजन्तात्क्यषो विधानसमामर्थ्यात् । यत्तु—

लोहितस्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च ।

मूच्छन्निद्राकृपाधूमाः कण्ठा नित्यचर्मणी ॥

इति पठित्वा श्यामादिभ्योऽपि क्यपि पदद्वयमुदाहरन्ति, तद्भाष्यवार्तिक-
विरुद्धम् तस्मात्तेभ्यः क्यङेव । श्यामायते । सुखादयो वृत्तिविषये तद्वति
तच्चेति । अभूततद्भावविषयत्वमित्यर्थः । असंभवादिना ‘अव्यक्तानुकरणात् डाचो विहि-
तत्वेन तस्य अभूततद्भावविषयत्वे अनुकरणत्वस्य भङ्गापत्तेरिति भावः । नाप्यादिशब्द-
ग्राह्याणामिति । श्यामादिशब्दानामिति शेषः । तस्येति । आदिग्रहणस्येत्यर्थः । आदिग्रहण-
प्रत्याख्याने प्रमाणं दर्शयति तथा चेति । आदिग्रहणमपनीय लोहितशब्दाद् डाजन्तेभ्यश्च
क्यष्वचनं कर्तव्यम् । इतराणि लोहितादिगणपठितानि श्यामादीनि प्रातिपदिकानि भृशादिष्वेव
पठनीयानीत्यर्थः । एवं च श्यामादिशब्देभ्य क्यङि आत्मनेपदमेवेति फलितम् । तस्यापीति ।
आदिग्रहणस्येव क्यषः ककारस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यातत्वादित्यर्थः । पटपटायतीति । ‘अव्य-
क्तानुकरणाद् द्वयजवरार्द्धादनितौ डाच्’ इति पटच्छब्दाद् डाचि विवक्षिते सति ‘डाचि
विवक्षिते द्वे बहुलम्’ इति द्वित्वे ‘नित्यमात्रेडिते डाचि’ इति पूर्वखण्डान्तस्य तकारस्य
उत्तरखण्डादेः पकारस्य च पररूपे एकस्मिन् पकारे, डित्त्वाट्टिलोपे पटपटाशब्दाद् डाजन्तात्
क्यपि तदन्ताल्लडादीति भावः । ‘अभूतद्भावे’ इति तु नात्र संवध्यते इत्युक्तम् । न ह्यपट-
च्छब्दः पटच्छब्दो भवतीति युज्यते । ननु कृभ्वस्तियोगाभावादिह कथं डाजित्यत आह
कृभ्वस्तियोगं विनापीति । भवत्यर्थसत्तामात्रेणेत्यर्थः । कुत इत्यत आह डाजन्तादिति ।
तद्भाष्येति । ‘भृशादिष्वितराणि’ इत्युक्तवार्तिकतद्भाष्यविरुद्धमित्यर्थः । तस्मा-
दिति । उक्तवार्तिकभाष्यविरोधात् तेभ्यः श्यामादिभ्यो भृशादित्वलक्षणः क्य-
ङेव न तु क्यषित्यर्थः । ततश्च ‘वा क्यषः’ इत्यस्याप्रवृत्तेः डित्त्वादात्मनेपदमेवेति

दाववशब्दस्य पृथक्करणमस्ति वा न वा । आद्ये वोपदेवेनावशब्दात् प्रागाडागमं वकार-
द्वित्वं च कृत्वा चङि आववधीरदित्युदाहृतं तन्न संगच्छेत । द्वितीये तु ‘इतीव धारा-
मवधीर्य मण्डलीक्रियाश्रियामण्डि तुरङ्गमैर्मही’ इति श्रीहर्षप्रयोगो न संगच्छेतेति
चेत् । अत्राहुः—नायं धातुश्चुरादौ पठितः किं तु ‘बहुलमेतन्निदर्शनम्’ इति ब्राह्म-
लकादूहितः । ऊहश्च धीरेत्यस्यापि संभवति अवधीरेत्यस्यापि । प्रयोगद्वयप्रामाण्या-
न्मुनित्रयविरोधाभावाच्च । तदा त्ववधीरेति विशिष्टस्यैव धातुत्वं तदाऽवधीरयित्वेति
साधु । धीरेत्यस्यैव धातुत्वे अवधीर्येत्यस्य साधुत्वमिति । तस्पेति । आदिशब्द-

वर्तन्ते । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि क्यप् । लोहिनीयति, लोहिनीयते । २६७० कष्टाय क्रमणे । (३—१—१४) चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुत्साहेऽर्थे क्यङ् स्यात् । कष्टाय क्रमते कष्टायते । पापं कर्तुमुत्साहत इत्यर्थः । 'सत्रकक्षकष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्' (वा० १७६१) । कण्वं पापम् । सत्रादयो वृत्तिवियये पापार्थाः । तेभ्यो द्वितीयान्तेभ्यश्चिकीर्षायां क्यङ् । पापं चिकीर्षतीत्यस्वपदविग्रहः । सत्रायते, कषायते इत्यादि । २६७१ कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः । (३—१—१५) रोमन्थतपोभ्यां कर्मभ्यां

मत्वाह श्यामायते इति । श्यामो भवतीत्यर्थः । ननु देवदत्तः सुखायते इति कथम् ? देवदत्तस्य सुखत्वाभावादित्यत आह सुखादय इति । श्यामादिषु ये सुख-दुःखादिशब्दा गुणवचनाः ते सुखादिगुणवति वर्तन्ते इत्यर्थः । एवं च सुखायते इत्यस्य सुखवान् भवतीत्यर्थः । एव दुःखायते इत्यादावपि । ननु लोहितशब्दाद्विहितः क्यप् कथं लोहिनीशब्दात् स्यादित्यत आह लिङ्गविशिष्टेति । कष्टाय क्रमणे । क्रमणशब्दं विवृणोति उत्साहे इति । अस्वरितत्वात् क्यपिति नानुवर्तते इति भावः । क्रियार्थोपपदस्येति चतुर्थीति मत्वाह पापं कर्तुमिति । क्रमते इत्यत्र 'वृत्तिसर्ग-तायनेषु क्रमः' इति तङ् । 'कण्वचिकीर्षायाम्' इत्यत्र कण्वपदं व्याचष्टे कण्वं पापमिति । सत्रादिशब्दान् विवृणोति सत्रादय इति । द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादिति भावः । कण्वशब्दस्तु सत्रादिशब्दानां कण्वपरत्वे तात्पर्यग्राहकः । केचित्तु कण्वेत्यविभक्तिकम् । कण्ववर्तिभ्य इति व्याचक्षते । अस्वपदविग्रह इति । वृत्ताविव सत्रादिशब्दानां पापवाचित्वादिति भावः । इदं कष्टशब्दादन्यत्रैव । कष्टाय क्रमते इति तु स्वपदविग्रहोऽस्त्येव । भाष्ये एवं विग्रहं प्रदर्श्य सत्रादिषु विग्रहाप्रदर्शनादित्याहुः । कर्मणो रोमन्थ । वृत्तधातोर्ष्यन्ताद् 'धात्वर्थनिर्देश इग्वक्तव्यः' इति इकि वर्तिशब्दः । आवर्तनमर्थः । चरेः संपदादित्वाद्भावे वित्रप्, वर्तिं चर । अनयोर्द्वन्द्वात्सप्तमी । आवर्तने चरणे चेति लभ्यते । कर्म-शब्देन कर्मकारकं विवक्षितम् । द्वित्वे एकवचनम् । तथा च कर्मकारकवृत्तिभ्यां रोमन्थतपश्शब्दाभ्यामां त लभ्यते । यथासंख्यमन्वयः, तदाह रोमन्थतपोभ्या-

स्येत्यर्थः । तस्यापीति । क्यपः ककारस्येत्यर्थः । एतेन 'नः क्ये' 'क्यस्य विभाषा' इति सूत्रद्वये क्यपोर्षप ग्रहणं वदन्तः परास्ताः । लोहिनीयतीति । क्यङ् सति तङ्गेव स्यात् । 'क्यङ्मानिनोश्च' इति पुंवद्भावश्चेति भावः । कष्टाय क्रमणे । क्यङ्-वानुवर्तते, स्वरितत्वात् न तु क्यप् । कष्टायेति निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तं लभ्यते । क्रम-णमुत्साहः । 'वृत्तिसर्गतायनेषु—इति क्रमेरात्मनेपदविधायकसूत्रे सर्ग उत्साह इति सर्वैर्व्याख्यातत्वात् । कष्टं कृच्छ्रम् । 'कृच्छ्रगहनयोः कपः' इति इडभावः । न च दुःखं कर्तुमुत्साहः संभवतीति तत्सावनं पापमिह गृह्यत इत्याह पापं कर्तुमिति । द्वितीयान्तेभ्य इति । चिकीर्षायां द्वितीयान्तस्यैवान्वययोग्यत्वादेवमुक्तम् । कर्मणो । रोमन्थतपोभ्यामित्यनेन सामानाधिकरण्यात्कर्मण इति पठ्यमी । प्रत्येकं

क्रमेण वर्तनायां चरणे चार्थे क्यङ् स्यात् । रोमन्थं वर्तयति रोमन्थायते । 'हनुचलने इति वक्तव्यम्' (वा० १७६२) । चर्वितस्याकृष्य पुनश्चर्वणम् इत्यर्थः । नेह—कीटो रोमन्थं वर्तयति । अपानप्रदेशान्निस्सृतं द्रव्यमिह रोमन्थः, तद्वनातीत्यर्थ इति कैयटः । वर्तुलं करोतीत्यर्थे इति न्यासकारहरदत्तो । 'तपसः परस्मैपदं च' (वा० १७६६) तपश्चरति तपस्यति । २६६४ बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने । (३—१—१६) आभ्यां कर्मभ्यां क्यङ् स्यात् । बाष्पमुद्धमति बाष्पायते । ऊष्मायते । फेनाच्चेति वाच्यम्' (वा० १७६४) । २६७३ शब्दवैरकलहाभ्रकण्वमेघेभ्यः करणे । (३—१—१७) एभ्यः, कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्यङ् स्यात् । शब्दं करोति शब्दायते । पक्षे 'तत्करोति—' इति णिजपीड्यते इति न्यासः । शब्दयति । 'सुदिनदुर्दिननीहारेभ्यश्च' (वा० १७३६—३७) । सुदिनायते । २६७४ सुखादिभ्यः कर्तुर्वेदनायाम् । (३—१—१८) एभ्यः कर्मभ्यो वेदनायामर्थे क्यङ् स्याद्देनाकर्तुरेव चेतुस्त्वा-

मिति रोमन्थमिति । उद्गीर्णस्य निगीर्णस्य वा मन्यो रोमन्थ इति भाष्यम् । उद्गीर्णस्य उदरादुपरि कण्ठद्वारा निर्गतस्य, निगीर्णस्य अपानद्वारा निर्गतस्य च मन्यः चर्वणं रोमन्थ इत्यर्थः । वर्तयतीति । आवर्तयतीत्यर्थः । हनुचलन इति । हनु तालु, तच्चलने सत्येव अर्थं विधिरित्यर्थः । तथा च उदरगतं भक्षितं द्रव्यं तृणादिकं पुनः पुनराकृष्य तालुचलनेन चूर्णितस्य पुनः पुनः प्राशने रोमन्थशब्दात् ऋङिति फलितम्, तदाह चर्वितस्येति । हनुचलनेन भक्षितस्य उदरं प्रविष्टस्य पुनः पुनराकृष्य हनुचलनेन भक्षणे गम्ये इति फलितमित्यर्थः । कीट इति । इह हनुचलनाभावान्न क्यङिति भावः । तदेवोपपादयति अपानेति । तपसः परस्मैपदं च इति वार्तिकम् । तपश्शब्दः कर्मकारकवृत्तिः पूर्वसूत्रोच्चरणे क्यङं लभते । ङित्वप्रयुक्तमात्मनेपदं वाधित्वा परस्मैपदमेव लभते इत्यर्थः । तपस्यतीति । प्रातिपदिकादेवास्य क्यङुत्पत्तेरन्तर्वर्तिविभक्त्यभावाद् 'नः क्ये' इति नियमाच्च पदत्वाभावान्न रुत्वमिति भावः । बाष्पोष्मभ्यामुद्धमने । आभ्यां कर्मभ्यामिति । 'कर्मणो रोमन्थ—' इत्यतः कर्मग्रहणमनुवर्तते इति भावः, कर्मकारकवृत्तिभ्यामित्यर्थः । फेनायते इति । फेनमुद्धमतीत्यर्थः । शब्दवैर । करणं क्रिया, तदाह करोत्यर्थे इति । तत् करोतीति णिचोऽपवादः । पक्षे इति । कदाचिदित्यर्थः । न्यास इति । भाष्यानारुढत्वमत्र अवचिवीजम् । सुदिनदुर्दिन इति वार्तिकम् । करोत्यर्थे क्यङिति शेषः । सुखादिभ्यः कर्तुं इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् । 'कर्मणो रोमन्थ—' इत्यतः कर्मग्रहणानुवृत्तिं मत्वाह एभ्यः कर्मभ्य इति वेदनायामिति ।

संबन्धादेकवचनमित्याह कर्मभ्यामिति । वर्तनायां चरण इति । सूत्रे वर्तति । ण्यन्ताद् वृतेः 'ण्यसश्चन्य—' इति युचं वाधित्वा अस्मादेव निपातनात् क्तिन् । चर्तस्त्वं संपदादित्वाद् भावे क्तिविति भावः । केचित्तु वर्तिशब्दो वर्तयतेः 'इक्षितपौ—' इति इकि रूपम् । लक्षणया चार्थलाभ इत्याहुः । शब्दवैर । कर्मण इत्यनुवर्तते इत्याह एभ्यः कर्मभ्य इति । सुखादिभ्यः । कर्तुं इति पृथक्पदं लुप्तषष्ठीकम् ।

देवि स्युः । सुखं वेदयते सुखायते । कर्तृग्रहणं किम्-परस्य सुखं वेदयते । २६७५ नमोव-
रिवश्चित्रङ्गः वयच् । (३-१-१९) करणे इत्यनुवृत्तेः क्रियाविशेषे पूजायां परिचर्याया-
माश्रये च । नमस्यति देवान्, पूजयतीत्यर्थः । वरिवस्यति गुरुन्, शुश्रूषत इत्यर्थः ।
चित्रीयते, विस्मयत इत्यर्थः । विस्मापयत इत्यन्ये । २६७६ पुच्छभाण्डचीवराणिण्ड-
(३-१-२०) 'पुच्छादुदसने व्यसने पर्यसने च' (वा० १७४६) । विविधं विरुद्धं
बोत्क्षेपणं व्यसनम् । उत्पुच्छयते । विपुच्छयते । परिपुच्छयते । 'भाण्डात्समाचयने'
(वा० १७४४) । संभाण्डयते, भाण्डानि समाचिनोति, राशीकरोतीत्यर्थः । समव-
भाण्डत । 'चीवरादर्जने परिवाने च' (वा० १७४५) । संचीवरयते भिक्षुः, चीवराण्य-
र्जयति, परिवर्त्ते वेत्यर्थः । २६७७ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहलकल

ज्ञाने इत्यर्थः । कर्तृत्वं च वेदनां प्रत्येव विवक्षितम्, उपस्थितत्वात् । वेदनाकर्तृवृत्तिभ्यः ।
सुखादिशब्देभ्य इति लभ्यते, फलितमाह वेदनाकर्तुरेव चेदिति सुखं वेदयत इति ।
जानातीत्यर्थः । 'विद चेतनायाम्' इति चुरादौ । नमोवरिवस् । नमस्, वरिवस्, चित्रङ्ग-
एषां समाहारश्चात्पञ्चमी । आत्मनेपदार्थं चित्रशब्दो द्विविदिष्टः । 'शब्दवैर-' इत्यतः
करणे इत्यनुवर्त्तते । करणं क्रिया, सा च पूजापरिचर्याश्चर्यात्मिका विवक्षिता, 'नमसः
पूजायाम्' 'वरिवसः परिचर्यायाम्' 'चित्रङ्ग आश्रये' इति वार्तिकैः, तदाह करणे इत्यनुवर्त्ते-
रित्यादिना । नमस्यति देवानिति । कारकविभक्तेर्वलीयस्त्वाद् द्वितीया । परिचर्या
शुश्रूषेति मत्वाह शुश्रूषते इत्यर्थे इति । आश्रयशब्दो विस्मयवाचीति मत्वाह विस्मयत
इत्यर्थ इति । विस्मापयत इत्यन्ये इति । आश्चर्यशब्दो विस्मापनपर
इति भावः । ततश्चित्रीयमाणोऽसाविति भट्टिः । असौ मायामृगो विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः ।
पुच्छभाण्ड । पुच्छादुदसने । इति वार्तिकम् । उत्पुच्छयते इति ।
विविधं विरुद्धं वा पुच्छमुत्क्षिपतीत्यर्थः । 'भाण्डात् समाचयने । इत्यपि वार्तिकम् ।
समवभाण्डतेति । उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयाजके प्रत्यये चिकीर्षिते
पृथक्क्रियते । इत्युक्तत्वात् संभाण्डशब्दात् वयङ्यपि भाण्डशब्दात् प्रागेवाडिति
भावः । एवम् उदपुपुच्छत इत्यादावपि । चीवरादर्जने । इत्यपि
विद चेतनाख्याननिवासेष्विति चौरादिकाद्युचि वेदनाशब्दो ज्ञानवाची, तदपेक्षमेव कर्तृत्वम् ।
कर्ता च सुखादिभिरन्वेति । तदेतदाह वेदनाकर्तुरेवेति । परस्य सुखमिति । इह
यन्निष्ठं सुखं तद्विज्ञो वेदनाकर्तेति वाक्यमेव । सुखादयः सुखदुःखतृप्रकृच्छादयः । नमोव-
रिवः । चित्रङ्गः वयज्जिवानमीत्वार्थं द्वित्करणं तु तडर्थम् । विस्मापयत इत्यन्य इति ।
तथा च भट्टिः—'ततश्चित्रीयमाणोऽसौ' इति । असौ मायामृगश्चित्रीयमाणो विस्मयमुत्पादय-
न्नित्यर्थः । पुच्छभाण्ड । इत्यनुवृत्तेरत्रापि क्रियाविशेष एव णिङ् । तमेव विशेषं दर्शयति
पुच्छादित्यादिना । डकारोऽत्र 'णेरनिटि' इति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणार्थो नित्यात्मनेपदा-

कृततूस्तेभ्यो णिच् । (३—१—२१) कृञर्थे । मुण्डं करोति मुण्डयति । 'व्रताद्भोज-
नतन्निवृत्त्योः' (वा० ५०६०) । पयः शूद्रान्नं वा व्रतयति । 'वस्त्रात्समाच्छादने' (वा०
५०६१) । संवस्त्रयति । 'हल्यादिभ्यो ग्रहणे' (वा० ५०६२) । 'हलिकल्योरदन्तत्वं च
निपात्यते' (वा० १३४७) हलि कलि वा गृह्णाति हलयति कलयति । महद्वलं हलिः ।
परत्वाद् वृद्धौ सत्यामपीष्टवद्भावेनाजोव लुप्यते । अतः सन्वद्भावदीर्घो न । अजहलत् ।
अचकलत् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तानि विहन्ति वितूस्तयति । तूस्तं केशा इत्येके ।
जटीभूताः केशा इत्यन्ये । पापमित्यपरे । मुण्डादयः 'सत्यापपाशः' (सू० २५६३) इत्य-
त्रैव पठितुं युक्ताः । 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्ये-' इत्येव सिद्धे केषांचिद् ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि

वार्तिकम् । मुण्डमिश्र । कृञर्थे इति । शेषपूरणमिदम्, 'शब्दवैर-' इत्यतः करणे
इत्यनुवृत्तेरिति भावः । व्रताद्भोजन । इति वार्तिकम् । पयःशूद्रान्नं वा व्रतयतीति ।
पयो भुङ्क्ते, शूद्रान्नं वर्जयतीत्यर्थः । वस्त्रात्समाच्छादने । इत्यपि वार्तिकम् । भाष्ये तु
न दृश्यते । संवस्त्रयतीति । वस्त्रेण सम्यगाच्छादयतीत्यर्थः । वस्त्रं परिधत्ते इति वा ।
हल्यादिभ्यो ग्रहणे । इति वार्तिकम् । भाष्ये तु न दृश्यते । हलिकल्योरिति । हलि-
कली इदन्तौ । हलकलशब्दावदन्तौ इदन्तौ च । याविदन्तौ तयोरत्त्वं निपात्यत इति भाष्ये
स्पष्टम् । हलयति कलयतीति । हलिकलिभ्यां णौ इकारस्य अकारे इष्टवत्त्वेन टेलोपे हलि-
कलि इति ण्यन्ताभ्यां लडादीति भावः । महद्वलं हलिरिति । अत्र वृद्धप्रयोगः अन्वेपणीयः ।
नन्दनयोरिकारान्तयोरदन्तत्वनिपातनं व्यर्थम् । इकारस्य णाविष्टवत्त्वात्तोपे हलयति कलय-
तीति सिद्धेः । न च अजहलत् अचकलत् इत्यत्र सन्वत्त्वाप्रवृत्तये अगलोपित्वाय तयोरदन्तत्व-
मिति वाच्यम्, इकारलोपेऽप्यगलोपित्वसिद्धेरित्यत आह परत्वादिति । इकारस्य णौ इष्ट-
वत्त्वे टिलोपात् प्रागेव परत्वाद् 'अचो णिति' इति वृद्धौ कृतायां ऐकारस्य इष्टवत्त्वात्
टिलोपे अगलोपित्वं न स्यात् । इकारयोरत्त्वे तु अकारस्य टिलोपात् प्राक् परत्वाद् वृद्धौ
सत्यामप्याकार एव इष्टवत्त्वाल्लुप्यत इत्यर्थः । अत इति । अगलोपित्वात् सन्वत्त्वम्, 'दीर्घो
लघोः' इति दीर्घश्च नेत्यर्थः । कृतं गृह्णातीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः पठितुं युक्ता
इति । लाघवादेकसूत्रत्वं युक्तमित्यर्थः । केषांचिदिति । मुण्डादीनामित्यर्थः । सापेक्षे-
भ्योपीति । अन्यथा णिजन्तस्यास्य सनाश्चन्तवृत्तित्वाद्विशेषणसापेक्षत्वे मुण्डादिभ्यो

र्थश्च । उदपुपुच्छत । मुडमिश्र । कृञर्थे इति । क्वचित्क्रियासामान्ये, प्राचुर्येण
तु क्रियाविशेषे । व्रतादिति । पयो व्रतयति, अश्नातीत्यर्थः । शूद्रान्नं व्रतयति,
वर्जयतीत्यर्थः । वस्त्रादिति । समाच्छादने यो वस्त्रशब्दस्तस्मात्करोत्यर्थे णिजि-
त्यर्थः । संवस्त्रयतीति । वस्त्राच्छादनं करोतीत्यर्थः । अदन्तत्वमिति । अय-
मेव निपातो वृद्धौ सत्यां टिलोप इत्यत्र ज्ञापकः । यदि पूर्वं लोपो भवेत्तदागलोप-
कार्यसिद्धौ किमनेन निपातनेन । तथा च, अपीपटदिति सिध्यतीत्यादि चुरादिष्वेवो-
पपादितम् । कृतयतीति । उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः । पठितुं युक्ता इति । एक-

णिजयति । मुण्डयति माणवकम् । मिश्रयत्यन्नम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रम् । लवणयति । व्यञ्जनम् । हलिकत्योरदन्तत्वार्थम् । सत्यस्यापुगर्थम् । केषांचित्तु प्रपञ्चार्थम् । सत्यं करोत्याचष्टे वा सत्यापयति । 'अर्थवेदयोरप्यापुगवक्तव्यः' (वा० १७५८) । अर्थापयति, वेदापयति । पाशं विमुञ्चति विपाशयति । रूपं पश्यति रूपयति । वीणयोपगायत्युपवीणयति । तूलेनानुकुष्णात्यनुतूलयति । तृणाग्रं तूलेनानुषट्पयतीत्यर्थः । श्लोकैस्त्वस्तोति उपश्लोकयति । सेनयामिषयति । अभिपेणयति । 'उपसर्गात्सुनोति—' (सू० २२७०) इति पः अभ्यपेणयत् । 'प्राक्सितात्—' (सू० २२७६) इति पः । अभिपिपेणयिषति । 'स्थादिष्वभ्यासेन च—' (सू० २२७७) इति पः । लामान्यनुमाष्टि अनुलोमयति । 'त्वच संवरणे' घः, त्वचं गृह्णाति त्वचयति । वर्मणा संनहति संवर्मयति । वर्णं गृह्णाति वर्णयति । चूर्णैरवव्वंसते अवचूर्णयति । इष्टवदित्यतिदेशात्पुंवद्भावादयः । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे

णिच् न भवेत्, सविशेषणानां वृत्तिनिषेधात् । इह मुण्डादीनां पुनर्ग्रहणे तु तत्सामर्थ्यात् सापेक्षेभ्योऽपि मुण्डादिभ्यो णिच् सिध्यतीत्यर्थः । स्पष्टं चेदं 'सुप आत्मनः—' इत्यत्र भाष्य-कैयटयोः । मुण्डयति माणवकमिति । अत्र माणवकं मुण्डं करोतीत्यर्थे मुण्डशब्दस्य माणवकसापेक्षत्वेऽपि णिट् सिध्यति । अन्यथा यदा प्रकरणादिना माणवकादिविशेषो ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति णिट् स्यादिति भावः । 'सुपआत्मनः' इति सूत्रभाष्ये तु मुण्डयति माणवकमित्यत्र गमकत्वाणिच्, महान्तं पुत्रमिच्छतीत्यादौ तु अगमकत्वाद् न क्यजित्युक्तम् । प्रपञ्चार्थमेव मुण्डादिग्रहणमिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । श्लक्ष्णयति वस्त्रमिति । निर्मलं करोतीत्यर्थः । लवणयति व्यञ्जनमिति । लवणयुक्तं करोतीत्यर्थः । हलिकत्योरिति । एवं च ताभ्यां सापेक्षाभ्यां न णिच्, तदग्रहणस्य अदन्तत्वनिपातनेन चरितार्थत्वादिति भावः । ननु सत्यशब्दात् तत्करोति इत्यादिनैव णिच्सिद्धेः 'सत्याप—' इति सूत्रे सत्यग्रहणव्यर्थमित्यत आह सत्यस्यापुगर्थमिति । केषांचिदिति । पाशादीनामित्यर्थः । सत्यापयतीति । आपु-ग्विधिसामर्थ्यान्न टिलोपः । पाशं विमुञ्चतीत्यादौ 'प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे—' इति णिच् । अभि-पिपेणयिषतीति । अभि पेणि इति ण्यन्तात्सनि रूपम् । ननु त्वचं गृह्णाति त्वचयतीति कथम् ? त्वच्छब्दाच्चकारान्ताणिचि टिलोपे त्वयतीत्यापत्तेरित्यत आह त्वचेति । 'त्वच संवरणे' इत्यस्मात् 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' इति प्रत्यय इत्यर्थः । पुंवद्भावादय इति । आदिना रभावटिलोपादिग्रहणम् । एतयतीति । 'भस्याडे—' इति पुंवत्त्वस्य इष्टनि

सूत्रकरणे लाघवमिति भावः । सापेक्षेभ्योऽपीति । विधानसामर्थ्यादिति भावः । अन्यत्र तु रमणीयं पटुमाचष्टे इत्येव न तु पटयतीति वृत्तिः । सापेक्षत्वमेव दर्शयति माणवकमित्यादिना । अयं भावः—द्वितीयान्ताद्विधीयमानो णिच् पदविधित्वात्सापेक्षेभ्यो न भवेत्, किं तु यदा प्रकरणादिना माणवकस्येति ज्ञायते तदैव मुण्डयतीति वृत्तिः स्याद् न तु माणवकादिप्रयोगे । णिजन्तस्य सनाद्यन्तवृत्ति-त्वात्सविशेषणानां वृत्त्यभावाच्चेति । घ इति । 'पुंसि संज्ञायाम्—' इत्यनेन । पुंवद्भा-

दारदयति । पृथुं प्रथयति । वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोपः । अपिप्रथत्, अपप्रथत्
 मुदुं म्रदयति । अमम्रदत् । भृशं कृशं हृढं—अशयति कशयति द्रढयति ।
 अवभ्रशत् अचक्रशत् । अदद्रढत् । परिव्रढयति । पर्यंम्रढत् । ऊढिमाख्यत्
 औजिढत् । ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् ह्रितिशब्दस्य द्वित्वम् । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे'
 इति त्वनित्यमित्युक्तम् । दिशब्दस्य द्वित्वमित्यन्ये, औडिढत् । ऊढमाख्यत्,

प्रवृत्तेः णावपि तस्यातिदेशाद् 'वर्णादिनुदात्तात्—' इति स्त्रीप्रत्ययस्य तत्संनिर्यागशिष्टनत्वस्य
 च निवृत्तौ एतशब्दे तकारादकारस्य टिलोप इति भावः । नन्वेनोशब्दाणौ टिलोपेन स्त्रीप्रत्य-
 यनिवृत्तौ तत्संनिर्यागशिष्टनत्वस्यापि निवृत्तौ एतयतीति सिध्यतीत्यस्वरसात् पुंवद्भावे उदाह-
 रणान्तरमाह द्रदमिति । द्रदिति कश्चिद्वाजा, तस्यापत्यं दारदः, 'द्वयम्गध—' इत्यण् ।
 स्व्यपत्ये तु दरदोऽपत्यं स्त्री दरत्, 'अतश्च' इत्यणो लुक् । तामाचष्टे इत्यर्थे दरच्छब्दाणौ
 इष्टवत्त्वात् पुंवत्त्वेन स्त्रियामित्यनुवृत्तौ 'अतश्च' इति स्त्रियां विहितस्य अणुप्रत्ययलुको निवृत्तौ
 दारदशब्दे टेलोपे दारदयतीति रूपं सिध्यति । पुंवद्भावाभावे तु दरदशब्दस्य टिलोपे सति
 दरयतीति स्यादिति भावः । टिलोपस्य अजादेशत्वेन स्थानिवत्त्वान्नोपधावृद्धिः ।

'पृथुं मुदुं भृशं चैव कृशं च हृढमेव च ।

परिपूर्वं वृढं चैव षडेतान् रविधौ स्मरेत् ॥' इति । श्लो० ग० कारः ।

क्रमेणोदाहरति पृथुमिति । आचष्टे इति शेषः । प्रथयति । तत्र प्रक्रियां
 दर्शयति वृद्धौ सत्यामिति । पृथु इ इति स्थिते परत्वाद् वृद्धौ कृतायां टिलोपः ।
 अथवा कृतायामकृतायां च वृद्धौ प्रवृत्त्या नित्यत्वाद् वृद्धेः टिलोपः । उभयथापि 'र ऋतः—'
 इति रभावे प्रथयतीति रूपमिति भावः । वस्तुतस्तु अकृतायां वृद्धौ उकारस्य लोपः ।
 कृतायां तु औकारस्य लोपः । तथा च 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन् विधिरनित्यः' इति टिलोपो-
 ऽनित्यः । ततश्च परत्वात् टिलोपात् प्राग्वृद्धिरेवेति 'मुण्डमिश्र—' इति सूत्रे भाष्ये स्थितम् ।
 वृद्धौ सत्यां पूर्वं वा टिलोप इति मूलं तु कृताकृतप्रसङ्गित्वाद्विलोपस्य नित्यत्वमभिप्रेत्येति
 बोध्यम् । अपिप्रथदिति । वृद्धौ सत्यां टिलोपे अलोपित्वाभावात् सन्वत्त्वे 'सन्वतः' इति
 इत्त्वमिति भावः । अपप्रथदिति । वृद्धेः पूर्वं टिलोपेन उकारस्य निवृत्तावगलोपित्वात्
 सन्वत्त्वाभावे रूपम् । अवभ्रशदित्यादौ वृद्धेः पूर्वं पश्चाद्वा टिलोपेऽपि अलोपित्वान्न सन्वत्त्व-
 मिति भावः । औजिढदिति । बहधातोः क्तिन् ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपे ऊढिः । तस्माद्
 णौ टिलोपे ऊढि इति ण्यन्ताल्लुङि चङि आटि वृद्धौ औढि अ त् इति स्थिते प्रक्रियां
 दर्शयति ढत्वादीनामिति । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वात् 'अजादेद्वि-
 तीयस्य' इति ह्रितिशब्दस्य द्वित्वमित्यर्थः । इत्युक्तमिति । लुग्विकरण-

चादय इति । आदिशब्देन रभावटिलोपादयः । टिलोपेनैवैतयतीत्यादिरूपसिद्धौ
 पुंवद्भावाग्रहणं दारदयतीति सिध्यर्थमिति चुरादिष्वेवास्माभिरुक्तम् । दरदोऽपत्यं
 दारदः । 'द्वयम्गध—' इत्यण् । तस्य स्त्रियाम् 'अतश्च' इति लुकि दरद, तामा-
 चष्टे दारदयति । इह पुंवद्भावाभावे टिलोपे सति दरयतीति स्यात् । प्रथयतीति ।

औजढत्, औडढत् । 'ओः पुयण्—' (सू० २५७७) इति वर्गप्रत्याहारजग्रहो लिङ्गं 'द्वित्वे कार्ये णावच आदेशो न' इति ऊनयतावुक्तम् । 'प्रकृत्यैकाच्' (सू० २०१०) वृद्धिपुक्कौ, स्वापयति । त्वां मां वा आचष्टे त्वापयति मापयति, मपर्यन्तस्य त्वमौ, पररूपात्पूर्वं नित्यत्वाद्विलोपः वृद्धिः पुक् । त्वादयति मादयति इति तु न्याय्यम्, अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' (सू० २०११)

प्रक्रियायां ऊर्णुब्धाताविति शेषः । एवं च ह्तिशब्दस्य द्वित्वे ह्लादिशेषे 'कुहोश्चुः' इति हस्य चुत्वमिति भावः । 'दिशब्दस्येति । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इत्यस्य क्वचिदनित्यत्वेऽप्यत्र तदप्रवृत्तौ मानाभावादिति भावः । ऊढमाख्यदिति । वहधातोः क्तप्रत्यये ढत्ववत्त्वष्टुत्वढलोपेषु ऊढ-शब्दाद् ण्यन्ताल्लुङि चङि ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् ह्तेत्यस्य द्वित्वे ह्लादिशेषे अभ्यासस्य चुत्वे रूपम् ओडढदिति । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे' इति ढत्वादीनामसिद्धत्वाभावपक्षे ढशब्दस्य द्वित्वे रूपम् । नन्विह परत्वात् टिलोपे सति णिच्सहितस्य ह्तीति ढीत्यस्य वा द्वित्वे कृते अभ्यासे इकार एव श्रूयेत नत्वकार इत्यत आह ओः पुयणित्यादि । स्वशब्दाण्यचि टिलोप-माशङ्क्याह प्रकृत्यैकाजिति । प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावे अकारस्य वृद्धौ आकारे पुगागमः, तदाह वृद्धिपुकाविति । त्वापयति, मापयति इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति मपर्यन्तस्येति । युष्म-दस्मद्भ्यां णौ 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति मपर्यन्तस्य त्वमौ । त्व अद् इ, म अद् इ, इति स्थिते आह पररूपादिति । कृते अकृते च पररूपे टिलोपस्य प्रवृत्तेर्नित्यत्वं बोध्यम् । त्व इ, म इ इति स्थिते आह वृद्धिरिति । अकारस्य आकारः । टिलोपस्य स्थानिवत्त्वं तु न शङ्क्यम्, अजादेशत्वाभावात् । पुगिति । 'अर्ति—' इत्यनेनेति भावः । तदेवं प्राचीनमतमुपन्यस्य स्वमतमाह त्वादयतीत्यादिना । तदेवोपपादयति अन्तरङ्गत्वादिति । त्व अद् इ, म अद् इ, इति स्थिते नित्यमपि टिलोपं बाधित्वा अन्तरङ्गत्वात्पररूपे कृते 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावे टिलोपस्याप्रवृत्तौ उपधावृद्धिरिति भावः । ननु इष्टमेयसु किमुदाहरणमिति प्रश्ने प्रेयान् प्रेमा प्रेष्ठ इत्युदाहरणानि प्रदर्श्य नैतदस्ति प्रयोजनं 'प्रस्यस्फ—' इति विहितप्रादीनामाभीयत्वेनासिद्धतया तत्र टिलोपाप्रसक्तेरित्युक्त्वा श्रेयान् श्रेष्ठ इत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' इति श्रादेशस्य पाञ्चमिकतया आभीयत्वाभावेनासिद्धत्वाभावात् टिलोपे प्राप्ते प्रकृतिभावविधिरित्युदाहरणान्तरं प्रदर्श्य श्रादेशे अकारोच्चारणसमाख्याट्टिलोपो न भविष्यतीत्युक्त्वा सखितमः सजिष्ठ इत्यत्र 'विन्मतोर्लुक्' इति लुकि टिलोपनिवृत्त्यर्थं प्रकृतिभावविधानमित्युक्त्वा प्राप्त एव टिलोपे आरभ्यमाणस्य

'र ऋतो ह्लादेः—' इति रभावः । अपिप्रथदिति । वृद्धौ सत्यां टिलोपेऽनग्लोपित्वा-त्सन्वद्धावे सति 'सन्त्यतः' इतीत्वम् । वृद्धेः पूर्वं टिलोपे तु अपप्रथत् । औजढदिति । इह टिलोपे सति णिच्सहितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासेकारो दुर्लभ इत्यत आह ओः पुयण्जीत्यादि । त्वमाविति । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यनेन । 'अन्तरङ्गत्वादिति । न च 'वार्णादाङ्गम्—' इति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुचितेति

प्रकृतिभावात् । न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यम्, भाष्यस्य प्रेष्ठाद्युदाहरणविशेषेऽप्यथासिद्धिपरत्वात् । युवामावां वा युष्मयति अस्मयति । श्वानमाचष्टे शावयति । 'नस्तद्धिते' (सू० ६७९) इति टिलोपः । प्रकृतिभावस्तु न, येन नाप्राप्तिन्यायेन 'टिः' (सू० १७८६) इत्यस्यैव वाचको हि सः । भत्वाद्

लुक्स्तदपवादतया लुका टिलोपस्य वाचो भविष्यतीति 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात् त्वादयति, मादयति इत्यत्र प्रकृतिभावोपन्यासो न युज्यते इत्याशङ्क्य निराकरोति न च प्रकृतिभावो भाष्ये प्रत्याख्यात इति भ्रमितव्यमिति । कुत इत्यत आह भाष्यस्येति । उदाहृतभाष्यस्य हि प्रेयान् प्रेष्ठ इत्यादीनां प्रकृतिभावं विनाऽपि साधने तात्पर्यम्, न तु प्रकृतिभावप्रत्याख्यानमभिमतम्, स्वमाचष्टे स्वापयतीत्यादौ तदावश्यकत्वात् । अत एव 'प्रकृत्यैकाजिष्टेमेयस्सु चेन्नैकाच् उच्चारणसामर्थ्यादिवचनात् प्रकृतिभावः' इति वार्तिकव्याख्यावसरे 'अन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति' इति भाष्ये उक्तम् । अन्यथा अन्तरेणैव वचनमित्युच्येत इत्यास्तां तावत् । 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इत्यत्र एकवचने इत्यनुवृत्तम् । तच्च यौगिकमाश्रीयते । एकत्वविशिष्टवाचिनोर्युष्मदस्मदोरिति लभ्यते इति मत्वाह युवामावां वेति । न च द्वयोरुक्तौ युवावादेशौ शङ्क्यौ, विभक्तेर्लुका लुप्तत्वात् । न च लुक् प्रागेव युवावौ किं न स्यातामिति वाच्यम् 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् वाधते' इत्युक्तेरिति भावः । शावयतीति । श्वानमाचष्टे इत्यर्थः । श्वन्शब्दाण्यौ श्वन् इ इति, स्थिते आह नस्तद्धित इति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावमाशङ्क्याह प्रकृतिभावस्तु नेति । कुत इत्यत आह येनेति । 'टिः' इति टिलोपे प्राप्ते सत्येव प्रकृत्यैकाजित्यारभ्यते 'नस्तद्धिते' इत्यस्य सजिष्ठ इत्यादौ अप्राप्तावपि प्रकृतिभाव आरभ्यते इति भावः । भत्वादिति । इष्टवत्त्वेन भत्वात् 'श्वयुव-' इति संप्रसारणमित्यर्थः । तथा च श्वन् इ

वाच्यम्, व्याश्रयत्वात् । भाष्यस्येति । वृत्तिकारैर्हि 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रे प्रेयान् प्रेष्ठ इत्यादय उदाहृताः । ते च प्रस्थाद्यादेशविधायकस्य 'प्रियस्थिर-' इत्यादिशास्त्रस्य 'असिद्धवदत्राभात्' इत्यसिद्धवद्भावेन प्रस्थादावकारोच्चारणसामर्थ्याद्वा भाष्ये प्रकृतिभावं विनैव साधिताः । सग्विन् सजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपो न भविष्यति, लोपापवादस्य विन्मतोर्लुक्स्तत्र प्रवर्तनात् । एपैवानेकाक्षु पयस्वान् पयसिष्ठः चम्पकसजिष्ठ इत्यादिपु गतिः । न चैतावता 'प्रकृत्यैकाच्' इति सूत्रं प्रत्याख्यातमिति मन्तव्यम्, स्यापयतीत्यादौ तस्यावश्यकत्वादिति भावः । युवामावांमिति । युष्मानस्मानिति विग्रहेऽपि युष्मयति अस्मयतीत्येव रूपम् । न च द्वयोरुक्तौ युवावौ भवत इति रूपे विशेषः शङ्क्यः विभक्तिपरत्वाभावात् न च प्रत्ययलक्षणम् लुका लुप्तत्वात् । न च प्रागेवादेशोऽस्त्विति वाच्यम्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुग् वाधते' इति न्यायात्, अकृतव्यूहपरिभाषाया जागरूकत्वाच्च येन नाप्राप्तीति । यत्र यत्र 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यस्य प्रवृत्तिस्तत्र टेरित्यस्य प्रवृत्तिर्न तु नस्तद्धिते इत्यस्य । सजिष्ठ इत्यादौ तस्याप्रवृत्तेरिति भावः । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिपेवो वा'

संप्रसारणम् । अन्ये तु 'नस्तद्धिते' (सू० ६७९) इति नेहातिदिश्यते, इष्ठनि तस्यादृष्टत्वात् ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वात् 'टेः' (सू० १७८६) इत्यस्यैव प्रवृत्तेः तेन शुनयतीति रूपमाहुः । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति, अङ्गवृत्तपरिभाषया संप्रसारणं नेत्येके । संप्रसारणे वृद्धावावादेशे च विदावयतीत्यन्ये । नित्यत्वा-

इति स्थिते टिलोपे सति तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादनन्तत्वाद् वस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशः । अन्ये त्विति । इष्ठनि दृष्टस्यैव इष्ठवदित्यतिदेशः । टेरित्येव टिलोपे इष्ठनि दृष्टः, न तु 'नस्तद्धिते' इति । अतो नास्यातिदेश इत्यर्थः । नन्वतिशयेन ब्रह्मा ब्रह्मिष्ठ इत्यत्र 'नस्तद्धिते' इति टिलोपे दृष्ट इत्यत आह ब्रह्मिष्ठ इत्यादाविति । तेनेति । 'नस्तद्धिते' इत्यस्याप्रवर्तनेनेत्यर्थः । ततश्च प्रकृतिभावात् 'टेः' इति लोपस्याभावे संप्रसारणे शुनयतीति रूपमित्यर्थः । आहुरित्यस्वरसोद्भावनम् । तद्वीजं तु ब्रह्मवच्छब्दादिष्ठनि टेरिति टिलोपापवादे 'विन्मतोर्लुक्' इति मनुषो लुकि 'नस्तद्धिते' इति टिलोपो दृष्ट एव । ततश्च इष्ठनि तस्यादृष्टत्वादित्ययुक्तम् । किञ्च ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाद्देरित्यस्य प्रवृत्तिरित्ययुक्तम्, केवलस्य ब्रह्मशब्दस्य वेदादिवचनस्य गुणववनत्वाभावेन इष्ठनो दुर्लभत्वात्, 'आजादो गुणवचनादेव' इत्युक्तेः । मत्वन्तादिष्ठनि तु मतोर्लुकि तेन 'टेः' इत्यस्य प्रवृत्तिभावेन लुगुत्तरं तदप्रवृत्त्या परत्वादित्यप्यसङ्गतिरिति शब्देन्दुशेखरे स्थितम् । विद्वयतीति । विद्वस्शब्दाण्यौ टिलोपः । ननु इष्ठत्वाद् भत्वे वसांः संप्रसारणमित्याशङ्क्याह अङ्गवृत्तेति । 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिः' इति परिभाषयेत्यर्थः । 'अङ्गकार्ये कृते पुनर्नाङ्गकार्यम्' इति तदर्थः । वस्तुतस्तु विद्वयतीत्यत्र 'टेः' इत्यसो लोपे वस्वन्तत्वाभावात् संप्रसारणाप्रसक्तेरङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यासो धृयेत्यस्वरसं सूचयति इत्येके इति । संप्रसारणे इति । विद्वच्छब्दाण्यौ इष्ठवत्त्वेन टिलोपे कृते वकारस्य संप्रसारणे पूर्वरूपे उकारस्य वृद्धौ आवादेशे विदावयतीत्यन्ये मन्यन्ते इत्यर्थः । अत्रापि पूर्ववदेवास्वरसः, टिलोपे सति वस्वन्तत्वाभावात् । नित्यत्वादिति । टिलोपे कृते अकृते च प्रवृत्तेः संप्रसारणम् नित्यम् । टिलोपस्तु कृते संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो भवति, अकृते तु अस इत्यनित्यः, 'शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यः' इति न्यायादिति भावः । ननु कृतेऽपि संप्रसारणे

इति न्यायेनेत्यन्ये । संप्रसारणमिति । न च टिलोपे सत्यन्नन्तत्वाभावात् 'व्ययुवमघोनाम्-' इति कथमिह संप्रसारणप्रवृत्तिरिति शङ्क्यम् स्थानित्वादसिद्धवदनेत्यसिद्धत्वाद्वा टिलोपेऽप्यन्नन्तत्वलाभात् । अतद्धित इति हि तत्र पर्युदासो न तु प्रतिपेवः तेन तद्धिते न विधिर्न निपेवः, किं तु तद्धितमिन्ने परे विधिः । तद्धितमिन्नत्वं तु णिचोऽस्त्येवेति न संप्रसारणप्रतिवन्धः, नापि दधिष्ठ इत्यादाविष्ठनि ओर्गुणो दृष्ट इतीहापि वृद्धिं वाधित्वा गुणः स्यादिति वाच्यम्, जातेऽपि गृणे पुनर्वृद्धौ रूपसिद्धेः । अथवा टिलोपसंप्रसारणयोर्गुणं प्रति 'असिद्धवदत्र-' इत्यसिद्धत्वादिष्ठवद्भावेन नास्ति गुणप्रसङ्गः । शुनयतीति । इष्ठवद्भावेन भत्वात्संप्रसारणम् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावः । नित्यत्वादिति । शब्दान्तरप्राप्त्या तु टिलोपस्यानित्यत्वमिति भावः ।

टिलोपात्प्राक्संप्रसारणम् । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपम्, टिलोपः । विदयतीत्यपरे उदञ्चमाचष्टे उदीचयति । उदैचिचत् । प्रत्यञ्चं प्रतीचयति । प्रत्यचिचत् । 'इकोऽसवर्णे-' (सू० ११) इति प्रकृतिभावपक्षे प्रतिअचिचत् । सम्यञ्चमाचष्टे समीचयति । सम्यचिचत् समिअचिचत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चे- ण्टिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः । 'असिद्धवदत्र-' (सू० २१८३)

पररूपात्प्राग् अस एव टिलोप इति तस्य नित्यत्वमित्यत आह अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपं टिलोप इति । संप्रसारणे पूर्वरूपे च कृते उसो लोपेऽपि वस्वन्तत्वस्य विनङ्क्ष्यत्वान्न संप्रसारणमित्यस्वरसं सूचयति इत्यपरे इति । एवं च विदयतीति प्रथमपक्ष एव स्थितः । तत्राङ्गवृत्तपरिभाषोपन्यास एव वृथेति स्थितम् । उदीचयतीति । उत्पूर्वकादञ्चेः ऋत्वितिद्यादिना क्विनि 'अनिदिताम्—' इति नलोपे उदञ्चशब्दः । तस्माणौ इण्वत्त्वेन भत्वादच इत्यकारलोपं बाधित्वा 'उद ईत्' इति ईत्त्वे उदीचि इति ण्यन्ताल्लडादय इति भावः । उदैचिचदिति । लुङि 'द्विर्वचनेऽचि' इति णिलोपनिषेधात् चिशब्दस्य द्वित्वम् 'उपसर्गसमानाकारं पूर्वपदं धातुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चिकीर्षिते पृथक् क्रियते' इत्युक्तेरुद उपर्णाडिति भावः । एवं च उदः पृथक्करणेन 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावात् टिलोपः । प्रतीचयतीति । अच इत्यल्लोपे 'चौ' इति पूर्वस्य दीर्घः प्रत्यचिचदिति । इह अच इत्यल्लोपे चिशब्दात्प्रागटि तकारादिकारस्य यण् अच इत्यकारलोपस्याभीयत्वेऽपि असमाना- श्रयत्वात्नासिद्धत्वम्, लोपस्य णिनिमित्तत्वाद् आटस्तु लुङ्निमित्तत्वात् । इकोऽसवर्णे इतीति । 'न समासे' इति तु न, पृथक्करणेन समासनिवृत्तेः समीचयतीति । 'समः समि' इति सम्यादेशः अच इति लोपे 'चौ' इति दीर्घः । सम्यचिचदिति । सम्यादेशस्य स्थानि- वत्त्वेनोपसर्गत्वात् पृथक्करणम्, पृथक्करणेन उत्तरपदपरत्वाभावेऽप्यन्तरङ्गत्वाज्जातः सम्यादेशो न निवर्तते । तिराययतीति । तिरस् इत्यव्ययम् । तत्पूर्वाद् अञ्चेः क्विनि नलोपे तिरस् अच् इत्यस्माणौ टिलोपेन धातोनिवृत्तौ 'तिरसस्तिर्यलोपे' इति तिरिभावे इकारस्य वृद्धावायादेशे तिरायी इत्यस्माद् ण्यन्ताल्लडादीति भावः । न च तिरसः पृथक्करणे सति धातोः 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावात् कथं टिलोप इति वाच्यम्, तिरसित्यस्य कदाप्यनुपसर्गंतया उपसर्गसमानाकारत्वाभावेन पृथक्करणाभावात् । नन्वेवं सति अञ्चेत्तेष्टिलोपेनापहारे सति अञ्चतिपरकत्वविरहात्कथमिह तिरसस्तिरिभाव

उदीचयतीति । उपसर्गं पृथक्कृत्याच्शब्दादेव णिजिति 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रवृत्तेः टिलोपे न 'उद ईत्' इतीत्वम् । 'अनिदिताम्—' इति विवनिमित्तो नलोपः । उदैचिचदिति । लुङि द्विर्वचनेऽचि इति णिलोपस्य निषेधाच्चिशब्दस्य द्वित्वम् । प्रतीचयतीति । 'अचः' इत्यल्लोपे 'चौ' इति पूर्वस्य दीर्घः । प्रत्यचिचदिति । इह धात्वकारस्याच इति लोपे चिशब्दात्प्रागटि यण् । न चास्तामासन् इत्या- दिवदलोपस्यासिद्धत्वादाट् स्यादिति वाच्यम्, व्याश्रयत्वात् । णिनिमित्तो हि लोपो लुक्निमित्तश्चाट् । आसन्नित्यादौ तु न तथेति वैषम्यम् । तिराययतीति । उप- सर्गसमानाकारत्वाभावादिह तिरसः पृथक्करणं नास्ति, तेन 'प्रकृत्यैकाच्' इत्यप्रवृत्तेष्टि-

इति चिणो लुङ्न्यायेन प्रथमटिलोपोऽसिद्धः । अतः पुनटिलोपो न, अङ्गवृत्तपरि-
भाषया वा चङ्चलोपित्वादुपवाहस्वो न । अतितिरायत् । सध्रयञ्चमाचष्टे
सध्राययति । अससध्रायत् । विण्वद्रयञ्चम् अविण्वद्रायत् । देवद्रयञ्चम् अदिदेव-

इत्यत आह अञ्चेष्टिलोपेनेति । वहिरङ्गत्वेनेति । वहिर्मूतणिनिमित्तकत्वादिति भावः ।
नन्वस्तु तिरसस्तिरिः, तत्र रेफादिकारस्य 'टेः' इति लोपः स्यादित्यत आह असिद्धवद-
त्रेति । प्रथमटिलोपोऽसिद्ध इत्यन्वयः । तिरस् अच् इ इति स्थिते प्रथमप्रवृत्तः अच् इत्येवं
रूपटेलोपः तिरः टिलोपे कर्तव्ये आभीयत्वादसिद्ध इत्यर्थः । ननु प्रथमटिलोपस्य कथं तिरःष्टि-
लोपे कर्तव्ये असिद्धत्वम् टिलोपशास्त्रस्य एकत्वादित्यत आह चिणो लुङ् न्यायेनेति ।
पचधातोर्भावकर्मणोर्लुङस्तद्धि प्रथमपुरुषैकवचने तशब्दे परे 'चिण् भावकर्मणाः' इति
'च्लेदिचिणि उपधावृद्धौ अटि अपाचि त इत्यस्मात् 'तिङश्च' इति तरपि तदन्तात् 'किमेत्तिङ-
व्ययघादाम्' इत्याम्प्रत्यये अपाचितरामिति स्थिते 'चिणो लुक्' इति प्रथमस्य तशब्दस्य
लुकि कृते पुनस्तरप्रत्ययतशब्दस्य लुङ् न भवति, स्थानिभेदेन लुको भेदमाश्रित्य प्रथमलुक्
असिद्धत्वेन व्यवधानादिति स्थितिः । एवमिहापीत्यर्थः । अत इति । प्रथमटिलोपस्या-
सिद्धत्वादित्यर्थः । अङ्गवृत्तपरिभाषया वेति । पुनटिलोपो नेत्यनुपज्यते । न च तिरेरि-
कारस्याङ्गवृत्तपरिभाषया टेरिति लोपाभावे तिराययतीति वृद्धिरपि तस्य न स्यादिति
वाच्यम्, अङ्गवृत्तपरिभाषया अनित्यत्वेन वृद्धिविषये तदप्रवृत्तः । अगलोपित्वादिति ।
तिरस् अच् इ इति स्थिते, 'टेः' इत्यचो घातोर्लोपे सति तिरि इत्यस्य अगलोपित्वम्, अचो
घातोर्लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वादित्यभिमानः । सध्राययतीति । सहस्य सध्रिः ।
तिराययतीतिवद्रूपम् । संहृत्यस्य उपसर्गत्वाभावान्न पृथक्करणम्, तदाह अससध्राय-
दिति । विण्वद्रयञ्चमिति । विण्वक् अच् इ इति स्थिते 'विण्वदेवयोश्च—' इति
विण्वक्शब्दटेरद्रयादेशे 'टेः' इत्यचो घातोर्लोपे विण्वद्रि इ इति स्थिते वृद्धौ आयादेशे
विण्वद्रायि इति ण्यन्ताल्लटि विण्वद्राययतीति रूपम् । देवद्रयञ्चमिति । देवशब्दस्य

लोपस्तदाह अञ्चेरिति । चिणो लुङ्न्यायेनेति । यथाऽपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य
तशब्दस्य लुकि पुनस्तरप्रत्ययस्य लुङ् न भवति, प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात् तथेत्यर्थः ।
पुनटिलोपो नेति । तिरादेशस्येकारस्य लोपो नेत्यर्थः । अगलोपित्वादिति । अनगलो-
पिनोऽप्यगलोपित्वस्वीकारादिति भावः । देवद्रयञ्चमिति । ननु 'आख्यानात्कृतस्तदाचष्टे—'
इति कारकस्य पृथक्करणाद्देवानश्चयतीति प्रसज्येत, बलिवन्धनमाचष्टे बलं वन्धयतीतिवत् ।
इष्यते तु देवद्राययतीत्येव रूपम् । किं च कारकस्य पृथक्करणेऽदिदेवद्रायदित्यपि न सिध्येत् ।
न च पुराणप्रसिद्धाख्यान एव कारकस्य पृथक्करणादिकमिति वाच्यम्, राजानमागमयतीत्यत्रा-
व्याप्तेरिति चेत् । अत्राहुः—यत्राख्याने कृच्छ्रयते तत्रैवेदं प्रवर्तते, कृल्लुगिति संनि-
योगशिष्टविधानात् । किं च । आख्यानग्रहणसामर्थ्यान्महाजनप्रवादविषयीभूतार्थ-
विषयकमेव तत् । भाष्यादौ तादृशानामेवोदाहृतत्वात् । यदि तु देवाश्चनमाचष्टे

द्रायत् । अदद्रथञ्चम् आददद्रायत् । अमुमुयञ्चम् अमुमुआययति । चङ्, आमुमु-
आयत् । अदमुयञ्चम् अदमुआययति । आददमुआयत । भुवं भावयति ।
अवीभवत् । भुवम् अबुभ्रवत् । श्रियम् अशिश्रयत् । गाम् अज्जगवत् । रायम् ।
अरीरयत् । नावम् अनूतवत् । स्वश्वं स्वाशश्वत् । स्वः, अव्ययानां भमात्रे
टिलोपः, स्वयति । असस्वत्, असिस्वत्, बहून् भावयति, बह्यतीत्यन्ये ।

टेरद्रथादेशे देवद्राययतीति सिद्धवत्कृत्य लुङ्याह अदिदेवद्रायदिति । अतितिरायदितिव-
द्रूपम् आददद्रायदिति । सर्वनामत्वाददस्शब्दस्य टेरद्रथादेशः । त्यदाद्यत्वे सत्येव उत्त्व-
मत्त्वे इति पक्षे इदम्, अदस्शब्दाद्विभक्तेः लुका लुप्तत्वे विभक्तिपरकत्वाभावेन त्यदाद्यत्वा-
प्रवृत्तेः । त्यदाद्यत्वाविषयत्वेऽपि उत्त्वमत्त्वे स्त इति मतमाश्रित्याह अमुमुञ्चमिति ।
अदस् अच् ई इति स्थिते टेरद्रथादेशे अच् इत्यस्य टेलोपे अदद्रि इ इति स्थिते 'अदसोऽङ्गः
पृथङ्मुत्वम्' इति मते दकाराकारयोर्दकाररेफयोश्च मत्वोत्त्वयोः कृतयोः अमुमु इ इ इति
स्थिते प्रथमस्य इकारस्य णिञ् वृद्धौ आयादेशे अमुमु आयि इति ण्यन्तात्लडादिरिति भावः ।
मुत्वस्यासिद्धत्वान्न यण् । अदमुआयतीति । 'किञ्चिदन्त्यसदेशस्य' इति मते इदम् । भुव-
मिति । भुवमाचष्टे इत्यर्थे भूशब्दाद् णिच् वृद्ध्यावादेशौ भावि इत्यस्मात्लडादीति भावः ।
अवीभवदिति । 'ओः पुयण्जि—' इति इत्त्वम् । अबुभ्रवदिति । अवर्णपरकपवर्गादिपर-
त्वाभावाद् 'ओः पुयण्जि—' इति न । स्वश्वमिति । सु शोभनः अश्व इति विग्रहः ।
स्वाशश्वदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणादश्वशब्दस्य- अजादेद्वितीयस्य इति
द्वित्वमाडागमश्च । स्वरिति । स्वर इत्यस्मात्णञ्चि 'अव्ययानां भमात्रे—' इति टिलोपः,
इष्टवत्त्वेन भत्वात् । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव

इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरस्ति तदा देवानञ्चयतीति भवत्येवेति अमुमुआयदिति । 'पूर्व-
त्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यसिद्धत्वनिषेधान्मुशब्दस्य द्वित्वम् । अवीभवदिति । 'ओः
पुयण्जि—' इत्यभ्यासोवर्णस्येत्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । ननु परत्वात्प्रथमं दीर्घं
कृते पश्चादित्वं स्यात् । न चैवं 'दीर्घो लघोः' इत्यस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम्, अज्जहवदित्यादौ
तस्य सावकाशत्वादिति चेत् । अत्राहुः—'विप्रतिषेधे परम्—' इत्यत्र परशब्दस्येष्टवाचित्वा-
लक्ष्यानुरोधेन दीर्घात्प्रागित्वमेव भवति । लक्ष्यभेदात्पुनरिकारस्य दीर्घो वा भवति अबुभ्र-
वदिति । 'इहाम्यासात्परो यः पवर्गः स त्ववर्णपरो न, यस्त्ववर्णपरो यण् नासावभ्यासात्पर
इत्यभ्यासोकारस्येत्वं न । गां गावयति । स्वश्वमिति । शोभनोऽश्वः स्वश्वः, शोभनोऽश्वो यस्येति
बहुव्रीहिर्वा । स्वाशश्वदिति । उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणाद् 'अजादेः—' इति द्वितीयस्य
द्वित्वमाडागमश्च । स्वयतीति । 'प्रकृत्यैकाच्' इति प्रकृतिभावस्तु येन नाप्राप्तिन्या-
याद्वैरित्यस्यैव बाधको न तु 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' इत्यस्येति भावः । अस्-
स्वदिति । 'ओः पुयण्जि—' इति ज्ञापकेन द्वित्वे कार्येऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वनिषेधाद्
स्वरशब्दस्य द्वित्वमिति मतेनेदम् । अनग्लोपिन्यग्लोपिन्वाभ्युपगमेऽयज्जलादेशेऽ-
जादेशत्वव्यवहारो नास्तीति मते तु णिच्सहितस्यैव द्वित्वं तदाह असिस्वदिति ।

सन्निवणं स्रजयति, संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिः । श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्राययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीं पयसयति, इह टिलोपो न, तदपवादस्य लुक्:

वाचकः । असस्वदिति । द्वित्वे कार्ये णावजादेशस्य निषेवाद् टिलोपं वाधित्वा स्वरशब्दस्य द्वित्वम्, अरित्यस्य लोपे अकारस्यापि लोपसत्त्वेन अजादेशत्वादिति भावः । असिस्वदिति । अलोपस्य अजादेशत्वं नेति मते द्वित्वे कार्ये णो टिलोपस्य निषेवाभावात् टिलोपे कृते णिचा सह स्विशब्दस्य द्वित्वमिति भावः । वहूनििति । 'वहुशब्दाणिच णाविष्ठवदित्यतिदेशाद् 'वहोर्लोपो भू च वहोः' इति वहोर्भूभावः । 'इष्टस्य यिट् च' इति यिडागमस्तु न, णाविष्ठवदिति सप्तम्या इष्टनि परे दृष्टस्यैव कार्यस्यातिदेशादिति भावः । वहयतीति । यिडभावे तत्सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभावादिति भावः । स्रजयतीति । इष्टवत्त्वाद् 'विन्मतोः' इति लुक् । नचाजादी गुणवचनादेवेति इष्टप्रत्ययः स्रग्विन्शब्दाद् दुर्लभ इति इष्टवत्त्वमत्र कथमिति शङ्क्यम्, 'विन्मतोः—' इति लुग्विवानेन स्रग्विन्शब्दादिष्टवत्त्वासिद्धेरिति भावः । उपवावृद्धिमाशङ्क्याह संज्ञापूर्वकत्वाच्च वृद्धिरिति । णाविष्ठवदित्यनेनातिदेशेन विनो लुक्: सत्त्वादङ्गवृत्तारिभाषया न वृद्धिरिति कैयटः । श्रीमतीमिति । श्रीमतीशब्दाणिच णाविष्ठवदित्यातिदेशेन 'भस्याडे—' इति पुंवत्त्वे 'विन्मतोः—' इति मतोर्लुकि रेफादिकारस्य वृद्ध्यायादेशयोः श्रायि इत्यस्माद् लडादीति भावः । अशिश्रयदिति । णावच आदेशो नेति वृद्ध्यायादेशयोः प्रागेव श्रीशब्दस्य द्वित्वे उत्तरखण्डे वृद्ध्यायादेशयोः कृतयोस्वरवाहस्व इति माचवः । मतुपो लुकि अकारस्यापि भावयतीति । 'वहोर्लोपो भू च वहोः' 'इष्टस्य यिट् च' इति भूभावः । न चैवं यिडागमोऽपि णेरस्त्विति वाच्यम्, णावित्युपमेये सप्तमीनिर्देशादिष्टवदित्यत्र सप्तम्यन्ताद्वितिरित्यभ्युपगमात् । एवं चेष्टनि परे पूर्वस्य यत्कार्यं तदेवातिदिश्यते, न त्विष्टनोऽपि कार्यमिति स्थितम् । वहयतीत्यन्य इति । यिडभावे तत्सन्नियोगशिष्टस्य भूभावस्याप्यभाव इति भावः । नन्वेवमन्यमत-द्वेन किमर्थमिदमुपन्यस्तमिति चेत् । अत्राहुः—प्राधान्यादिष्टवदिति कार्यातिदेशो न त्वयं शास्त्रातिदेशः । तथा चेष्टनि दृष्टं भूभावं स एवातिदेशो विधत्त इति नात्र सन्नियोगशिष्टपरि-भाषायाः प्रवृत्तिः । इत्थं च भावयतीत्येव रूपं सम्यगिति स्रजयतीति । इष्टवद्भावेन 'विन्मतोः—' इति लुक् । ननु 'अजादी गुणवचनादेव' इत्युक्तत्वाद् इष्टप्रत्ययः स्रग्विन्श-ब्दाद् दुर्लभ इति इष्टवद्भावोऽत्रायुक्त इति वाच्यम् । अस्मादेव लुग्वचनाज्जापकाद्विन्नन्तान्-तुवन्ताच्च अजादौ भवत इत्यभ्युपगमात् । श्रीमतीमिति । मतुपो लुक् । श्राययति । अशिश्रयदिति । द्वित्वे णिनिमित्तगुणे सत्यादेशः । एतेन 'स संचरिष्णुर्भुनवान्त-रेषु यदृच्छयाशिश्नयदाश्रयः श्रियाम्' इति माघश्लोके अशिश्नयदिति प्रचुरः पाठो व्याख्यातः, यां दिशं श्रीमतीमकरोदित्यर्थादिति मनोरमायां स्थितम् । अत्र केचित्—सापेक्षाणां वृत्त्यभावान्मनोरमोक्तं यत्तदयुक्तम् । न हि कश्चिद् यं घटं करोति तमानये-त्यर्थं यं घटयति तमानयेति प्रयुङ्क्ते । अत एव 'तत्करोति—' इत्यनेनैव सिद्धे मुण्डादि-ग्रहणं सापेक्षेभ्योऽपि णिजर्थमिति पूर्वोक्तं संगच्छते । यद्यन्यत्रापि सापेक्षेभ्यो णिच्

प्रवृत्त्वात् स्थूलं स्थवयति । दूरं दवयति । कथं तर्हि 'दूरयत्यवनते विवस्वति' इति, दूरमतति अयते वा दूरात्, दूरात् कुर्वतीत्यर्थः । युवानं यवयति कनयति । 'युवाल्पयो-' (सू० २०१९) इति वा कन् । अन्तिकं नेदयति । बाढं सावयति ।

लोपसत्त्वेन अग्लोपित्वात्रोपधाह्रस्व इत्यन्ये । पयस्विनीमिति । णिचि इष्टवत्त्वादिन्मतोरिति मतुपो लुगिति भावः । पयसयतीत्यत्र इष्टवत्त्वात् टिलोपमाशङ्क्याह इह टिलोपो नेति । कुत इत्यत आह तदपवादस्येति । न च टिलोपं वाधित्वा मतुपो लुकि कृते पयसष्टेलोपः कुतो न स्यादिति वाच्यम्, सत्यपि संभवे वाधनमिति न्यायेन पयसष्टिलोपस्यापि मतुपो लुका वावात् । स्थवयतीति । स्थूलशब्दाद् णिचि इष्टवत्त्वात् स्थूलदूरेति स्थूलशब्दस्य यणादेलोपे ऊकारस्य गुणे अवादेशे स्थवि इत्यस्मात्प्लडादीति भावः । गुणे आकारस्य 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिस्तु न शङ्क्या, अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्तेः । दवयतीति । पूर्ववद्यणादिलोपो गुणश्च । कथं तर्हीति । 'स्थूलदूर-' इति यणादिलोपस्य टिलोपापवादत्वादिति भावः । दूर-मततीति । 'अत सातत्यगमने' इति धातोः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विपि दूरादिति रूपम् । अय गतावित्यस्मात् क्विपि 'लोपो व्योः—' इति यलोपे 'ह्रस्वस्य पिति—' इति तुकि दूरादित्येव रूपम् । तस्माणाँ टिलोपे दूरि इति ण्यन्तात् शतृप्रत्यये शपि इकारस्य गुणे अयादेशे दूरयच्छब्दस्य दूरयतीति सप्तम्यन्तमिति भावः, तदाह दूरात् कुर्वतीत्यर्थः इति । कुर्वतीति सप्तम्यन्तम् । यवयतीति । युवन्शब्दाद् णौ स्थूलदूरेति वना यणादेलोपः पूर्वस्य उकारस्य गुणे अवादेशः । यवि इत्यस्मात्प्लडादि । कनयतीति । युवन्शब्दस्य कनादेशपक्षे रूपम्, तदाह युवाल्पयोरिति । नेदय-

स्यात्तर्हि तत्र संगच्छेत । न चात्र सापेक्षत्वं नेति विवदितव्यम्, यां दिशं श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात् । नापि सविशेषणानां वृत्त्यभावेऽपि विशेष्ययोगे स्यादेव वृत्तिरिति नात्रानुपपत्तिरिति श्रीमतीमित्यर्थं प्रति दिशो विशेष्यत्वादिति वाच्यम्, विशेष्ये हि बहिर्भूते विशेषणानां वृत्तिर्नाङ्गीक्रियते । न हि कश्चित् श्रीमतो राज इदमित्यर्थे राज्ञः श्रीमतमिति वृत्तिमभ्युपैति । किं च माषष्ठोके अशिश्नयदित्येव पाठो बहुषु पुस्तकेषु दृश्यते, न त्वशिश्नय-दित्यलं शुद्धे ग्रन्थसमर्थनाभिनिवेशेनेत्याहुः । पयसयतीति । इह विन्मतोल्लेकि अग्लोपात्सत्त्व-दित्वादिकं च न । अनग्लोपेऽपि सन्वद्भावाभावात् । 'णौ चङ्—' इति सूत्रे अत्यरराजविति भाष्यमिह प्रमाणम् । लुङि अपपयसत् । एवं सग्विणमाख्यत् अससज्जदित्यत्रापि सन्वदित्वं न । गोमान्तं गवयति । लुङि अज्गवत् । इहाग्लोपाद् 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घो न । गां स्रजं पय इति विग्रहे तु अज्गवत् । असिस्त्रजत् । पययति । अपपयत् । टेलोपस्य वहिरङ्गत्वेन असिद्धत्वा-दिह वृद्धिर्न । अग्लोपित्वात्, सन्वद्भावदीर्घो न । तदपवादस्येति । येन नाप्राप्तिन्यायेन टिलोपापवादो लुक् । स्थवयतीति । 'स्थूलदूर-' इति यणादिलोपो गुणश्च । न च गुणस्य 'अचोऽञ्णिति' इति वृद्धिः स्यादिति वाच्यम्, अङ्गकार्ये कृते पुनरङ्गकार्यस्याप्रवृत्तेः । 'प्राति-पदिकाद्वात्थ्ये—' इति बहुलग्रहणाद्वा लुङि अनुस्यवत् । दवयति । यवयतीत्यादि ।

प्रशस्यं प्रशस्यति, इह श्रज्यौ न, उपसर्गस्य प्रथक्कृतेः । वृद्धं ज्यापयति । प्रियं प्रापयति । स्थिरं स्थापयति । स्फिरं स्फापयति । उरुं वरयति, वारयति । बहुलं बंहयति । गुरुं गरयति । वृद्धं वर्पयति । तृप्त्रं त्रपयति । दीर्घं द्राघयति । वृन्दारकं वृन्दयति ।

इति तिङन्ते नामधातुप्रकरणम् ।

तीति । अन्तिकशब्दस्य णौ नदादेशः । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसावौ' इत्युक्तेः । साधयतीति । वाढशब्दस्य णौ साधादेशः । इहेति । प्रशस्यतीत्यत्र 'प्रशस्यस्य श्रः' 'ज्य च' इति श्रज्यौ नेत्यर्थः । कुत इत्यत आह उपसर्गस्येति । तत्पृथक्करणे सति विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावा-
न्नादेशाविति भावः । 'वृद्धं ज्यापयतीति । वृद्धस्य चेति वृद्धशब्दस्य ज्यादेशो वृद्धौ पुगिति भावः । 'प्रियस्थिर-' इति सूत्रक्रमेणोदाहरति प्रियं प्रापयतीति । प्रियशब्दस्य प्रादेशो वृद्धिः पुक् । स्थापयतीति । स्थिरशब्दस्य स्थादेशो वृद्धिपुक् । वरयति, वारयतीति । उरुशब्दस्य वर् । संज्ञापूर्वकविवेकनित्यत्वादुपवावृद्धिविकल्प इति भावः । बंहयतीति । बहुलस्य बहादेशः । गरयतीति । गुरोः गर् । वृद्धं वर्पयतीति । वृद्धस्य । वपदिशो 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेशेन विकल्प्यते । त्रपयतीति । तृप्त्रस्य त्रप् आदेशः । अदुपवः संज्ञापूर्वकत्वात् वृद्धिः । गरीयतीत्यादिवत् । त्रापयतीति क्वचित्पाठः द्राघयतीति । दीर्घस्य द्राघादेशः । वृन्दयतीति । वृन्दारकस्य वृन्दादेशः ।

इति श्रीवामुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां नामधातुप्रक्रिया समाप्ता ।

इहापि पूर्ववद्बृद्ध्यभावः लुङि श्रद्धवत् । अयूयवत् । श्रचीकनत् । नेदयतीति । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसावौ' टिलापः । लुङि अनिनेदत् । अससावत् । प्रशस्यम् प्राशशस्यत् । पृथक्कृतेरिति । तेन विशिष्टस्य स्थानिनोऽभावाद् नादेशाविमौ भवत इत्यर्थः ज्यापय-
तीति । 'वृद्धस्य च' इति ज्यादेशः । स च 'प्रियस्थिर-' इति वपदिशेन सह विकल्प्यत इत्याह वर्पयतीति । लुङि अजिज्यपत् । अववर्पत् । प्रियम् अपिप्रपत् । स्थिरम् अतिस्थि-
पत् । सस्यादेशावयवत्वात्पत्वं न । स्फिरम् अपिस्फिरत् । उरुमिति । वरादेशे कृते संज्ञापूर्व-
कविवेकनित्यत्वाद्वाहुलकाद्वा भाववेन विकल्पेन उपवावृद्धिर्वाहतेति स्वयमपि तथैवाह वरयति । वारयतीति । अवीवरत् । बंहयतीति । अगलोपित्वाद् अवबंहत् । गरयतीति । अजीगरत् । त्रापयतीति । अतित्रपत् । द्राघयतीति । अदद्राघत् । वृन्दयतीति । अववृन्दत् ।

इति तत्त्वबोधिन्यां नामधातुप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते कण्ड्वादिप्रकरणम् ॥ ५८ ॥

२६७८ कण्ड्वादिभ्यो यक् (३-१-२७) एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक्स्यात्स्वार्थे । धातुभ्यः किम्-प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत् । द्विधा हि कण्ड्वादयो धातवः प्रातिपदिकानि च । कण्डून् गात्रविघर्षणे, कण्डूयति, कण्डूयते । मन्तु अपराधे । रोष इत्येके । मन्तूयति । चन्द्रस्तु मितमाह, मन्तूयते । वल्यु पूजामाधुर्ययोः, वल्यूयति । असु उपतापे, असु असून् इत्येके, असूयति, असूयते । लेट् लोट् धौत्ये पूर्वभावे स्वप्ने च, दीप्तावि-
त्येके, लेट्वति । लेटिता । लोट्वति । लोटिता । लेला दीप्तौ । इरस् इरञ्, इरन् ईर्ष्यायाम्, इरस्यति । इरज्यति । 'हलि च' (सू० ३५४) इति दीर्घः । ईर्यते । उषस् प्रभातीभावे । वेद धौत्ये, स्वप्ने च । मेधा आशुग्रहणे,

अथ कण्ड्वादिप्रक्रिया निरूप्यन्ते । कण्ड्वादिभ्यो यक् । धातुभ्य इति । 'धातोरेकाचः—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । नित्यमिति । वाग्रहणं तु निवृत्तमिति भावः । अन्यथा कण्ड्वतीत्याद्यपि स्यादिति भावः । द्विधा हीति । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । तेन कण्डूरित्याद्यविगृहीतरूपसिद्धिः लेटितेति । 'यस्य हलः' इति यलोपः । मेधा आशुग्रहण इति । आशुग्रहणं त्वरया बोधः सुग्रहणे इति

कण्ड्वादिभ्यो यक् । 'धातोरेकाच—' इत्यस्माद्धातोरिति वर्तते । वेति निवृत्तम् । अन्यथा कण्ड्वतीत्याद्यपि स्यात्तदाह धातोर्नित्यमिति । केचित्तु 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यतो नित्यमित्यनुवर्तते इत्याहुः तच्चिन्त्यम् । तत्र हि नित्यग्रहणमेवकारार्थं वर्तते तत्क्रकौण्डिन्या-
यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमिति प्राग्व्याख्यातत्वात् । किं च 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' इत्यत्रापि वेत्यनुवर्तते । अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्यं यङ् स्यादिति । स्वार्थे इति । कण्ड्वादिभ्यो यक् स्यात् कृञर्थे इति प्राचोक्तमयुक्तमिति भावः । द्विधा हीति । यकः कित्वेन धातव इति ज्ञायते । कण्डून् इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति । यदि तु धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वान्ते पठितेऽपि यकि परे 'अकृत्सार्व—' इति दीर्घेण कण्डूयतीत्यादिसिद्धेः किं तेन दीर्घपाठेन । द्वैविध्ये तु धातुभ्यो यकि गुणनिषेधेन कित्वं सार्थकम् । कण्डूरित्यादियग्रहितरूपसिद्ध्या दीर्घपाठोऽपि सार्थकः । अतएवोक्तं । भाष्ये—'धातुप्रकरणाद्धातुः कस्य चासञ्जनादपि । आह चायमिमं दीर्घं मन्ये धातुर्विभाषितः' इति । एतेन कण्डू करोति कण्डूयति इति प्राचोक्तविग्रहोऽपि परास्तः । कण्ड्वादयः प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युपगमात् । न च द्वैविध्याभ्युपगमेऽपि प्रातिपदिकादेव यक् स्यादिति वाच्यम्, तथाहि सति धातोर्ल-
डादौ कण्ड्वतीत्याद्यनिष्टप्रसङ्गात् । सुखदुःखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अल्लोपासंभवेन सुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसङ्गाच्च । यत्तु कैश्चित् 'शब्दचैरकलह—' इति सूत्रात्करणे इत्य-
नुवर्तनात् कृञर्थे यगिति प्राचोक्तव्याख्यायां न किञ्चिद्वाधकमित्युक्तम् । अनु-
वृत्तौ मानाभावात् । अन्यथा णिजन्तेष्विव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्यापारद्वयापत्तेरिति
दिक् । पूर्वभावे इति । पूर्वत्वमित्यर्थः । लेटितेति । 'यस्य हलः' इति यलोपः ।

मेवाय त । कुपुभ क्षेपे, कुपुभ्यति । मगव परिवेष्टने, नीचदास्ये इत्यन्ये । तन्तस् पम्पस् दुःखे । सुख दुःख तत्क्रियायाम्, सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः । सपर पूजायाम् । अरर आराकर्मणि । भिपज् चिकित्सायाम् । भिण्ज् उपसेवायाम् । इषुव शरधारणे । चरण वरण गतौ । चुरण् चौर्ये । तुरण् त्वरायाम् । भुरण् धारणपोषणयोः । गद्गद वाक्स्खलने । एला केला खेला विलासे । इलेत्यन्ये । लेखा स्खलने च । अदन्तोऽयमित्यन्ये । लेख्यति । लिट् अल्पकुत्सनयोः, लिट्यति । लाट् जोवने । हूणीङ् रोपणे लज्जायां च । महीङ् पूजायाम्, महीयते, पूजां लभत इत्यर्थः । रेखा श्लाघासादनयोः । द्रवस् परितापपरिचरणयोः । तिरस् अन्तर्वी । अगद नोरोगत्वे । उरस् वलार्थः, उरस्यति, बलवान्भवतीत्यर्थः । तरण गतौ पयस् प्रसृतौ । सम्भूयस् प्रभूतभावे । अम्बर संवर संभरणे । आकृतिगणोऽयम् ।

इति तिङन्ते कण्डवादिप्रकरणम् ।

— ० ० —

पाठान्तरम् । सुख्यतीति । यकि अतो लोपः । प्रातिपदिकेभ्यां यकि तु आर्षवानुक्त्वाभावाद्बलोपो न स्यादिति बोध्यम् । चौरादिकयोस्तु सुखयति दुःखयतीत्युक्तम् । अरर आराकर्मणीति । आरा प्रतोदः, तत्करणकं कर्म आराकर्म । भिपज् चिकित्सायाम् । जान्तोऽयम् । भिपज्यति । लेखा स्खलने चेति । लेखायति । लेख्यतीति । अदन्ताद्यकि अतो लोपः । आकृतिगणोऽयमिति । कण्डवादिरित्यर्थः । तेन दुवस् संदोपने इत्यादिसंग्रहः 'समिधार्गिन् दुवस्यते' ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां कण्डवादयः समाप्ताः ।

सुख्यतीति । चुरादौ तु सुख दुःख तत्क्रियायां सुखयतीत्याद्युदाहृतम् । सपर । यगन्ताद् 'अप्रत्ययात्' 'गुरोश्च हलः' इत्यनेन वा अप्रत्यये टाप्, सपर्या । अरर । आरा प्रतोदः, तत्करणकं कर्म आराकर्म । अदन्तोऽयमिति । लेख्यति । आदन्तपक्षे तु लेखायति । महीङ् । 'प्रेत्य स्वर्गे महीयते' इति रामायणम् । प्रसृताविति । प्रसृतिः परिमाणविशेषः । प्रभूतभावे इसि । बाहुल्य इत्यर्थः । 'प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु' इत्यमरः । संभूयस्यति । असंभूसीत् । नेह सशब्दस्य पृथक्कृतिः, यत्र प्रातिपदिकाद्वातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य विधानं तत्रैव पृथक्कृतिरित्याहुः । आकृतिगण इति । तेन दुवस् सन्दीपन इत्यादि सिद्धम् । प्रयुज्यते च 'समिधार्गिन् दुवस्यते' इत्यादि ।

इति तत्त्वबोधिण्यां कण्डवादिप्रक्रिया प्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ॥ ५६ ॥

कण्डूयतेः सन् । 'सन्त्यङोः' (सू० २३९५) इति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते 'कण्ड्वादेस्तु-
तीयस्येति वाच्यम्' (वा० ३४०४) । कण्डूयियिषति । क्यजन्तात्सन् । 'यथेष्टं' नामधातुषु
(वा० ३४०६) आद्यानां त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः । अजादेस्त्वाच्चेतरस्य । पुपुत्रो-
यिषति, पुतित्रीयिषति, पुत्रीरियिषति अशिश्चोयिषति, अश्वीरियिषति । नदराणां संयुक्तानां
मचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः । इन्द्रीयतेः सन्, द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम्, इन्द्रिद्रीयि-
षति, इन्द्रीयियिषति । चिचन्द्रीयिषति, चन्द्रिद्रीयिषति, चन्द्रीयिषति । प्रियमाख्यातुमाच-

अथ प्रत्ययमालां वक्ष्यन्नाह कण्डूयतेः सन्निति । 'धातोः कर्मणः—' इत्यनेनेति
भावः । प्रथमस्यैकाच इति । 'अजादेद्वितीयस्य' इति द्वितीयैकाचो द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि
ज्ञेयम् । कण्ड्वादेस्तृतीयस्येति । एकाचो द्वित्वमिति शेषः । कण्ड्वादेरित्यनन्तरं यगन्त-
स्येति शेषः, केवलकण्ड्वादिषु तृतीयैकाचोऽभावात् । कण्डूयियिषति । कण्डूयेति यगन्तात्
सनि इटि अतो लोपः । इस् इति तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । असु उपतापे, कण्ड्वादिः ।
असूयियिषति । अजादेस्तृतीयस्य एकाचो द्वित्वम् । क्यजन्तात्सन्निति । उदाह्रियत
इतिशेषः । यथेष्टं नामधातुषु । इत्यपि वार्तिकम् । नाम प्रातिपदिकं तद्धटितधातुष्वित्यर्थः ।
अजादेस्त्वाच्चेतरस्येति । अजादेरित्यनुवृत्त्या परेषामेकाचां यथेष्टमित्यर्थलाभादिति भावः ।
नदराणामिति । तेषां मध्ये आदिभूतादचः परस्यैवेत्यर्थः । इन्द्रीयतेः सन्निति । इन्द्र-
शब्दात् क्यजन्तात्सन्नित्यर्थः । द्रीशब्दयिशब्दयोरिति । नकारस्य आदिभूतादचः परत्वात्
द्वित्वम् । दकारस्य तु आदिभूतादचः परत्वाभावान्न द्वित्वनिषेध इमि भावः ।
चिचन्द्रीयिषतीति । चन्द्रीयतेः सनि प्रथमस्यैकाचो द्वित्वम् । चन्द्रिद्रीयिषतीति ।
द्वितीयस्यैकाचो द्वित्वम् । 'न द्राः—' इति नकारस्य न द्वित्वमिति माधवः । आदिभूतादचः
परेषां नदराणां न द्वित्वमित्येव भाष्यसंमतम् । अत्र नकारस्यापि द्वित्वमित्येव युक्तम् ।
चन्द्रियिषतीति । तृतीयस्यैकाचो द्वित्वम् । प्रियमिति । प्रियमाख्यातुमि-
च्छतीत्यर्थे 'तत्करोति तदाचष्टे' इति ण्यन्तात्सनि इटि णाविष्टवत्त्वात्प्रियशब्दस्य
'प्रियस्थिर—' इति प्रादेशे वृद्धौ पुकि णिचो गुणायादेशयोः पत्वे प्रापयिषेत्येव
सन्नन्तम् । प्रियमाचक्षाणं प्रेरयितुमिच्छतीत्यर्थे तु प्रापि इति ण्यन्तादुक्ताद्धेतुमणौ
तदन्तात् सनि इटि द्वितीयं णिचमाश्रित्य प्रथमणिचो लोपे द्वितीयणिचो गुणाया-
देशयोः प्रापयिषेत्येव सन्नन्तम् । तत्र यथेष्टं नामधातुष्वित्याद्यानां त्रयाणामेकाचा-

प्रथमस्येति । अजादेस्तु द्वितीयस्य द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयम् । प्राचा तु
'यथेष्टं नामधातुषु' इति प्राप्ते 'कण्ड्वादेस्तृतीयस्य' इत्युक्तमित्यवतारितम्, तदयुक्तम्,
नामधातुत्वस्य निराकृतत्वात् । अत एव मूले नामधातून् समाप्य कण्ड्वादयः पृथगे-
वोक्ताः । द्रीशब्दयिशब्दयोरिति । नकारस्य त्वचः परत्वाद् द्वित्वं । नेति भावः

ज्ञाणं प्रेरयितुं वेच्छति पिप्रापयिषति, प्रापयिषति, प्रापयिषति । उरुं विवारयिषति, वारिरयिषति, वारयिषति । बाढं सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम् । पत्वं तु नास्ति । 'यङ्-सन्प्यन्तात्सन्' । बोभूयिषयिषति । यङ्णिच्सन्नन्ताणिच् । बोभूययिषतीत्यादि ।

इति तिङन्ते प्रत्ययमालाप्रकरणम् ।

मेकैकस्य द्वित्वे पिप्रापयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थः । उरुमिति । उरुमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थे उरुशब्दादाचष्टे इत्यर्थे णिचि 'प्रियस्थिर-' इति वरादेशे उपधावृद्धौ वारि इति ण्यन्तात्सनि इटि णिचो गुणयादेशयोः पत्वे वारयिषेति सन्नन्तम् । माधवमते वृद्धयङ्गीकाराद् वारि इत्यस्माद् हेतुमण्यन्तात् सनि इटि प्रथमणेलोपे पत्वे वारयिषेत्येव रूपम् । तत्र यथेष्टं नामधातुष्वित्येकैकस्य एकाचो द्वित्वे विवारयिषतीत्यादिरूपत्रयमित्यर्थः । बाढं सिसाधयिषतीति । बाढमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छतीत्यर्थे णिजादि पूर्ववत् । अन्तिकवाढयोरिति साधादेशः । तत्र सकारस्यादेशत्वाभावान्न पत्वम्, तदाह पत्वं तु नास्तीति । बोभूयिषयिषतीत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति । यङिति । भूधातोरिति शेषः । द्वित्वे बोभूयेति स्थितम् । सन्निति । इटि अतो लोपे पत्वे बोभूयिषेति स्थितम् । ण्यन्तात् सन्निति । बोभूयिषेत्यस्माद् हेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूयिषि इति स्थितम् । तस्मात् सनि इटि णिचो गुणयादेशयोः पत्वे बोभूययिषेति स्थितम् । ततो लट्स्तिपि शपि पररूपे बोभूयिषयिषतीति रूपम् । अनभ्यासस्येत्युक्तेर्न पुनर्द्वित्वम् । अथ बोभूययिषयतीत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति यङिति । भूधातोरिति शेषः । द्वित्वे बोभूयेति स्थितम् । णिजिति । बोभूयेत्यस्माद्धेतुमणौ अतो लोपे बोभूयि इति स्थितम् । सन्नन्ताणिजिति । बोभूयि इत्यस्मात्सनि इटि णिचो गुणयादेशयोः पत्वे बोभूययिषेति स्थितम् । तस्माद्धेतुमण्णिचि अतो लोपे बोभूययिषि इत्यस्माद्धट्स्तिपि शपि गुणयादेशयोः बोभूययिषयतीति रूपं सिद्धम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां प्रत्ययमाला समाप्ता ।

पिप्रापयिषतीति । णाविष्टवद्भावेन प्रियशब्दस्य 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना प्रादेशस्ततो द्वित्वादि । सिसाधयिषतीति । इष्टवद्भावादिह 'अन्तिकवाढयोः—' इति साधादेशः । पत्वं तु नास्तीति । आदेशावयवत्वादिति भावः । बोभूययिषयतीति । इह यङ्निमित्तद्वित्वे कृतेऽपि सन्निमित्तद्वित्ववारणाय 'लिटि धातोः—' इति सूत्रे अनभ्यासस्येत्येतदवश्यं कर्तव्यम् । एवं च 'लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति अनभ्यासग्रहणं तत्र मास्त्विति भाष्यस्थं प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रमिति भावः ।

इति तत्त्वबोधिण्यां प्रत्ययमालाप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम् ॥ ६० ॥

‘अनुदात्तङित आत्मनेपदम्’ (सू० २१५७) । आस्ते । शेते । २६७६ भावकर्मणोः । (१—३—१३) बभूवे । अनुबभूवे । २६८० कर्तरि कर्मव्यतिहारे । (१—३—१४) क्रियाविनिमये द्योत्ये कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । व्यतिलुनीते, अन्यस्य योग्यं लवनमन्यः करोतीत्यर्थः । ‘श्रसोरल्लोपः’ (सू० २४६९) । व्यतिस्ते व्यतिपाते व्यतिपते । ‘तासस्त्योः—’ (सू० २१९१) इति सलोपः । व्यतिसे । ‘धि च’ (सू० २२४९) व्यतिष्वे । ‘ह एति’ (सू० २२५०) व्यतिहे । व्यत्यसै । व्यत्यास्त । व्यतिषीत । व्यतिराते व्यतिराते व्यतिराते ।

अथ आत्मनेपदप्रक्रिया निरूप्यते । आत्मनेपदपरस्मैपदव्यवस्थापकानि सूत्राणि प्रथमस्य तृतीयपादे पठितानि । तानि क्रमेण व्याख्यास्यन् व्याख्यातमपि सूत्रं पुनः स्मारयति अनुदात्तङित इति । आत्मनेपदमित्येतत् ‘शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्’ इत्यतः प्रागनुवर्तते । भावकर्मणोः । भावो भावना क्रियेति पर्यायाः कर्मशब्दः कर्मकारके वर्तते । भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः । भाव उदाहरति बभूवे इति । वृत्ता भवनक्रियेत्यर्थः । कर्मण्युदाहरति अनुबभूवे इति । आनन्द इति शेषः । आनन्दकर्मिका वृत्ता अनुभवक्रियेत्यर्थः । कर्तरि कर्म । कर्मव्यतिहारशब्दं विवृण्वन्नाह क्रियाविनिमये द्योत्ये इति । एवं च कर्मशब्दः क्रियापरः, व्यतिहारशब्दो विनिमयपर इत्युक्तं भवति । अन्यस्येति । शूद्रादियोग्यं सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहार इति कैयटः । संप्रहरन्ते राजानः । कर्तृग्रहणं भावकर्मणोरित्यस्यानुवृत्तिनिवृत्त्यर्थम् । अन्यथा व्यतिलुनीत इत्यत्र न स्यात् । वस्तुतस्तु पृथक् सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थमिति भाष्ये स्पष्टम् । व्यति अस् ते इति स्थिते आह श्रसोरिति । व्यतिस्ते इति । तपसे अयोग्यः शूद्रस्तपस्वी भवतीत्यर्थः । इह ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्—’ इति न षः, यच्परकत्वाभावादिति भावः । व्यतिपाते इति । इह अच्परकत्वाद् ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्—’ इति षः । व्यति स् से इति स्थिते आह तासस्त्योरिति । ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्—’ इति नेह षत्वम्, अस्त्यवयवस्य सकारस्य लुप्तत्वात् । व्यतिषथे । व्यति स् ध्वे इति स्थिते आह धि चेति । सलोप इति शेषः । व्यतिस ए इति स्थिते आह ह एतीति । सकारस्य हकार इति भावः । व्यत्यसै इति । लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । व्यत्यास्तेति । लङि रूपम् । व्यतिषीतेति । लङि रूपम् ।

भावकर्मणोः । भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्यात्मनेपदमित्यर्थः । कर्तरि कर्म । अन्यस्येति । शूद्रस्य योग्यं सस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः । परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः । संप्रहरन्ते राजानः । पृथक्सूत्रारम्भादेव सिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थम् । व्यतिस्ते इति । यच्परत्वाभावात् न षः । व्यतिस इति । ‘उपसर्गप्रादुर्भ्याम्—’ इति नेह षत्वम् । सकारस्यास्त्यवयवत्वाभावात् । ‘आदेशप्रत्यययोः’ इति षत्वं तु ‘सात्पदाद्योः’ इति निषिद्धम् । एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमा-

व्यतिभाते व्यतिभाते व्यतिभाते । व्यतिवभे । २६८१ न गतिहिंसार्थेभ्यः । (१-३-१५)
व्यतिगच्छन्ति व्यतिघ्नन्ति । 'प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्' (वा ८३८) । हसादयो
हसप्रकाराः शब्दक्रियाः । व्यतिहसन्ति । व्यतिजल्पन्ति । 'हरतेरप्रतिषेधः' (वा० ८९९)
संप्रहरन्ते राजानः २६८२ इतरेतरान्योऽन्योपपदाच्च । (१-३-१६) परस्परो-
पपदाच्चेति वक्तव्यम्' (वा० ९००) । इतरेतरस्यान्योऽन्यस्य परस्परस्य वा व्यतिलुनन्ति ।
२६८३ नेर्विशः । (१-३-१७) निविशते । २६८४ परिव्यवेभ्यः क्रियः ।
(१-३-१८) अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । परिक्रीणीते विक्रीणीते । अवक्रीणीते ।
२६८५ विपराभ्यां जेः । (१-३-१९) विजयते । पराजयते । २६८६

व्यतिराते इति । लटि प्रथमपुरुषैकद्विवहुवचनेषु समानमेव रूपम् । व्यतिभाते
इति । भाधातो रूपम् । व्यतिवभे इति । लिटि रूपम् । न गतिहिंसा
र्थेभ्यः कर्मव्यतिहारे आत्मनेपदं नेत्यर्थः । हसादिगणस्य अदर्शनादाह हसप्रकारा
इति । उपसर्गमनपेक्ष्य ये गतिहिसयोर्वर्तन्ते तेपामेव ग्रहणलाभाय अर्थग्रहणम् ।
ह्रस्वात्तुस्तु उपसर्गबलाद्धिसायां वर्तन्ते इति न तस्य प्रतिषेध इत्याह हरतेर-
प्रतिषेध इति । अर्थग्रहणलभ्यमिदं वार्तिकम् इतरेतर । नात्मनेपदमिति
शेषः । नेर्विशः । निपूर्वाद्विश आत्मनेपदं स्यादित्यर्थः । नेति निवृत्तम् । यद्यपि
न्यविशतेत्यत्र न विशिनः परः, अटा व्यवधानाद् अटो विकरणान्ताङ्गभक्तत्वेन विश-
धात्ववयवत्वाऽभावात् । तथापि 'अङ्गव्याये उपसंख्यानम्' इति वार्तिकाद्भवतीति
'शदेः शितः' इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् । परिव्यवेभ्यः । परि वि अव एभ्यः
परस्मात् क्रीवधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । क्त्वादात्मनेपदसिद्धेः किमर्थमिदमित्यत
आह अकर्त्रभिप्रायार्थमिति । विपराभ्यां जेः । वि परा आभ्यां परस्माद्
जिधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । विजयते इति । उत्कृष्टो भवतीत्यर्थः । परा-

त्रस्य पदत्वात् । न गतिहिंसार्थेभ्यः । अर्थशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । कर्मव्यतिहारे यदा-
त्मनेपदं तस्य निषेधः । अर्थग्रहणसामर्थ्याद् ये शब्दान्तात्मनेपदस्य गतिहिंसयोर्वर्तन्ते त एवेह
गृह्यन्ते । हरतिस्तुपसर्गवशाद् हिंसायां प्रवर्तते इति 'हरतेरप्रतिषेधः' इति वार्तिकमर्थग्रहण-
लभ्यमेवेत्याहुः । इतरेतरा । नन्वितरेतरादिशब्दैरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात्तद्व्योक्त-
मात्मनेपदं न प्राप्नोतीति किमर्थं निषेधः । अत्राहुः—लौकिके व्यवहारे लाघवानादरादात्मने-
पदं प्रसज्येति निषेधोऽयमारभ्यते । अतएव व्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहारद्योतनाय
व्यतीत्युपसर्गात्मात्मनेपदं च समुच्चित्य प्रयुज्यत इति । नेर्विशः । नेः किम्, प्रविशति ।
अर्थवदग्रहणलक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणम् । तेनेह न—'मधूनि
विशन्ति भ्रमराः' । 'इत्युक्त्वा मैथिली भर्तुरङ्के निविशती भयात्' इत्यत्र तु अङ्गानि
विशतीति पाठ्यम् । न च पदसंस्कारपक्षे त्वङ्के निविशतीति पाठोऽप्यदोष इति
वाच्यम्, त्वं करोति भवान् करोपोत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुक्तीत्या साधुत्वापत्तेः, 'वा
लिप्सायाम्' इत्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेश्च । स्यादेतत्—'नवाम्बुदश्यामतनुर्न्यविशत' इत्यत्रात्मने-

७ आङो दोऽनास्यविहरणे । (१—३—२०) आङ्पूर्वाददातेर्मुखविकसनादन्यत्रापे-
 चर्तमानादात्मनेपदं स्यात् । विद्यामादत्ते । अनास्य इति किम्—मुखं व्याददाति । आस्य-
 ग्रहणमविवक्षितम्, विपादिकां व्याददति । पादस्फोटो विपादिका । नदी कूलं व्याददाति ।
 'पराङ्गकर्मकान्त निषेधः' (वा० ९०३) व्याददते पिपीलिकाः 'पतङ्गस्य मुखम् । २६८७
 क्रीडोऽनुसंपरिभ्यश्च । (१—३—२१) चादाङः । अनुक्रीडते । संक्रीडते । आक्रीडते ।
 अनोः कर्मप्रवचनीयान्, उपसर्गेण समा साहचर्यात् । माणवकमनुक्रीडति ।
 तेन सहेत्यर्थः । 'तृतीयायै' (सू० ५४९) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वम् । 'समोऽ-
 कूजने' (वा० ९०४) । संक्रीडते । कूजने तु संक्रीडति चक्रम् । 'आगमेः
 क्षमायाम्' (वा० ९०४) । ण्यन्तस्येदं ग्रहणम् आगमयस्व तावत्, मा त्वरिष्ठा
 इत्यर्थः । 'शिक्षेर्जिज्ञासायाम्' (वा० ९०६) । धनुषि शिक्षते । धनुर्विषये ज्ञाने
 जयते इति । निष्कृष्टो भवतोत्यर्थः । आङो दो । आस्यविहरणं मुखविकसनम् ।
 दा इत्यस्य द इति पठचमो, तदाह, ददातेर्मुखविकसनादन्यत्रेति ।
 विद्यामादत्ते इति । गृह्णातीत्यर्थः । दावो निस्त्वेऽप्यकत्र भिप्रायार्थमिदम् ।
 अविवक्षितमिति । अविहरणे इत्येतावदेव विवक्षितमित्यर्थः । विपादिकां
 व्याददातीति । क्षारौषधादिना विदारयतीत्यर्थः । अत्र आस्यविहरणाभावेऽपि
 विकसनसत्त्वान्नात्मनेपदमिति भावः । नदी कूलं व्याददातीति । भिनतीत्यर्थः ।
 अत्रापि विकसनसत्त्वादास्यविहरणाभावेऽपि नात्मनेपदम् पराङ्गकर्मकान्त निषेध
 इति । वार्तिकम् । पतङ्गस्येति । पक्षिणो मुखं भक्षणाय विकासयन्तीत्यर्थः । क्रीडोऽनु ।
 चादाङ इति । तथा च अनु सम् परि आङ् एभ्यः परस्मात् क्रीडधातोरात्मनेपदमित्यर्थः ।
 'अनोः कर्मप्रवचनीयान्' इति वार्तिकम् । तदिदं व्यायसिद्धमित्याह उपसर्गेण समेति ।
 'समोऽकूजने' इति वार्तिकम् । समः परस्माद् अकूजने विद्यमानात् क्रीडरात्मनेपदमित्यर्थः ।
 कूजने तु संक्रीडति चक्रमिति । कूजतीत्यर्थः । आगमेः क्षमायामिति । आत्मनेपद-
 मिति शेषः । वार्तिकमिदम् । ण्यन्तस्येदं ग्रहणमिति भाष्ये ण्यन्तस्यैवोदाहरणादिति
 भावः । आगमयस्व तावदिति । कंचित्कालं सहस्वेत्यर्थः । आङुपसर्गवशाद्
 गमधातुः क्षमायां वर्तते । 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादिगणसूत्रेण स्वार्थे णिच् ।
 चुरादेराकृतिगणत्वाद्वा । मा त्वरिष्ठा इति । फलितार्थकयनम् । 'शिक्षे
 जिज्ञासायाम्' इत्यपि वार्तिकम् । धनुषि शिक्षते इति । वैषयिके आधारे सप्तमी ।
 पदं न स्यात्, अटा व्यवधानात् । न च स्वाङ्गमव्यवधायकमिति वाच्यम्, अङ्ग-
 भक्तस्याटो विकरणविशिष्टस्यावयवत्वेऽपि धातोरनवयवत्वादिति । चेत् । अत्राहुः—
 लावस्थायामडागम इति भाष्यमते न कश्चिदोषः । मतान्तरे तु उपसर्गनियमे 'अङ्-
 व्यवाये उपसंस्थानम्' इति वार्तिकमस्तीति दिक् । आङो दो । अक्रत्रं भिप्रायार्थ-
 मिदम् । तेन 'व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयम्' इति प्रयोग आस्यविहरणेऽपि सिद्धः ।
 क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणात् । शिक्षेर्जिज्ञासायामिति । शिक्षा विद्यो-

शक्तो भवितुमिच्छतीत्यर्थः । 'आशिषि नाथः' (वा० ११०) आशिष्येवेति नियमार्थं
 वार्तिकमित्युक्तम्, सर्पिपो नाथते । सर्पिर्मे स्यादित्याशास्त इत्यर्थः । कथं 'नाथसे किमु पति
 न भूमताम्' इति । 'नाथसे' इति पाठ्यम् । 'हरतेर्गंतताच्छील्ये' (वा० १०८) । गतं
 प्रकारः । पैतृकमश्वा अनुहरन्ते । मातृकं गावः । पितुर्मातुश्च गतं प्रकारं सततं परिशील-
 यन्तीत्यर्थः । ताच्छील्ये किम्-मातुरनुहरति । 'किरतेर्हर्षजीविकाकुलायकरणेष्वाति वाच्यम्'
 (वा० १०७) । हर्षादयो विषयाः । तत्र हर्षो विक्षेपस्य कारणम्, इतरे फले । २६८८
 अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने । (६-१-१४२) अपात्किरतेः सुट् स्यात् । 'सुडपि
 हर्षादिष्वेव वक्तव्यः' (वा० ३७०६) । अपस्किरते वृषो हृष्टः, कुक्कुटो भक्षार्थी,
 श्वा आश्रयार्थी च । हर्षादिषु इति किम्-अपकिरति कुसुमम् । इह तड्सुटौ

शकिः सन्नन्तः । 'सनि मीमा-' इति इस । अभ्यासलोपश्च, तदाह धनुर्विषये इत्यादि ।
 'शिक्ष विद्योपादाने' इत्यस्य तु नेह ग्रहणम्, अनुदात्तेत्वादेव सिद्धेरिति भावः । कथमिति ।
 भूभृतां पति किमु न नाथसे-न याचसे इत्यर्थः । आशिषः अप्रतीतेः कथमात्मनेपदमित्यर्थः ।
 नाथसे इति पाठ्यमिति । तवर्गचतुर्थान्तोऽयम् । 'आशिषि नाथः' इति नियमस्तु तवर्ग-
 द्वितीयान्तस्यैवेति भावः । 'हरतेर्गंतताच्छील्ये, इति वार्तिकम् । आत्मनेपदमिति शेषः ।
 गतं प्रकार इति । वृत्तमित्यर्थः । ताच्छील्यं स्वभावानुसरणम् । गतिताच्छील्यमिति यावत् ।
 गतेति पाठे भावे क्तः पैतृकमश्वा इति । पैतृकं वृत्तम् अश्वाः स्वभावादनुसरन्तीत्यर्थः ।
 मातृकं गाव इति । अनुहरन्ते इत्यनुषज्यते । मातुरनुहरतीति । अनुकरोतीत्यर्थः । अत्र
 सादृश्यमात्रं विवक्षितम् न तु गतिताच्छील्यमिति भावः । किरतेरिति । वार्तिकम् । हर्षः
 प्रमोदः, जीविका जीवनोपायभक्षणम्, कुलायकरणम् आश्रयसंपत्तिः, एषु कृधातोरात्मनेपद-
 मित्यर्थः । ननु कृधातोर्विक्षेपार्थकस्य कथमेषु वृत्तिरित्यत आह हर्षादयो विषया इति ।
 धात्वर्थत्वाभावेऽपि पदान्तरसमभिव्याहारगम्या इत्यर्थः । तत्रेति । तेषु हर्षादिष्वित्यर्थः ।
 कारणमिति । तथा च हर्षमूलकत्वं विक्षेपस्य लभ्यते इति भावः । इतरे इति । जीविका-
 कुलायकरणे विक्षेपस्य साध्ये इति लभ्यते, हर्षादीनामेवंविधविषयत्वे सत्येवात्मनेपदमिति
 फलितम्, भाष्ये तथैवोदाहृतत्वादिति भावः । अपाच्चतुष्पात् । 'सुट्कात्पूर्वः' इत्यधिकृतम् ।
 'किरतौ लवने' इत्यतः किरतावित्यनुवर्तते तदाह, अपात् किरतेः सुट् स्यादिति ।
 चतुष्पात्सु शकुनिषु च गम्येष्वातिष्वपि ज्ञेयम् । आलेखनं खननम् । सुडपि हर्षादिष्वेवेति
 वार्तिकम् । अपस्किरते । वृषो हृष्ट इति । हर्षाद् भूमिं लिखन् घृत्यादि
 विक्षिपतीत्यर्थः । कुक्कुटो भक्षार्थीति । अपस्किरते इत्यनुषज्यते ।
 श्वा आश्रयार्थीति । अपस्किरते इत्यनुषज्यते । अपकिरति कुसु-

पादाने इत्यस्य नेह ग्रहणमनुदात्तेत्वादेवात्मनेपदसिद्धेः । किं तु शकेः सन्नन्तस्येति
 घनयति धनुर्विषय इत्यादिना । नियमार्थमिति । नाथतेरनुदात्तेत्वं तु
 'अनुदात्तेतश्च हलादेः' इति युचि नाथन इति रूपसिद्धार्थमिति भावः । मातुर-

न । हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तङ् प्राप्तस्तथापि सुडभावे नेष्यते इत्याहुः । गजोऽपकिरति ।
 'आङि नुप्रच्छयोः' (वा० ९०९) । आनुते । आपृच्छते । 'शप उपालम्भे' (वा० ९११) ।
 आक्रोशार्थात्स्वरितेतोऽकर्तृगेऽपि फले शपथरूपेऽर्थे आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः । कृष्णाय शपते ।
 २६८६^(६) समवप्रविभ्यः स्थः । (१-३-२२) संतिष्ठते । 'स्थाच्चोर्चि' (सू० २३८९) ।
 समस्थित समस्थिषाताम् समस्थिषत । अवृत्तिष्ठते । प्रतिष्ठते । वित्तिष्ठते । 'आङः प्रति
 ज्ञायामुपसंख्यानम्' (वा० ९१२) । शब्दं नित्यमातिष्ठते । नित्यत्वेन प्रतिजा-
 नीते इत्यर्थः । २६६० प्रकाशनस्थेयाख्ययोश्च । (१-३-२३) गोपी

ममिति । वृषादिरिति शेषः । ह्रियमाणो वृषादिः पादैः कुसुममवकिरतीत्यर्थः । अत्र हर्षाद्य-
 भावान्नात्मनेपदम् । नापि सुट्, तदाह इह तङ्सुटौ नेति । ननु अपर्षस्करते वृषो हृष्ट
 इत्याद्युदाहरणत्रये यदि हर्षजीविकाकुलायकरणाद्येव विवक्षितानि, न त्वालेखनमपि, तदा
 तङेव स्यान्न तु सुङ् इत्यत आह हर्षादिमात्रेत्यादि । आलेखनाभावेऽपीत्यर्थः । नेष्यते
 इति । किरतेर्हर्षजीविकेत्यात्मनेपदविधौ ससुट्कानामेव भाष्ये उदाहरणादिति भावः ।
 भाष्यस्थान्युदाहरणान्यालेखनविषयाभ्येव भविष्यन्तीत्यस्वरसं सूचयति आहुरिति ।
 गजोऽपकिरतीति । स्वभावाख्यानमत्रेति भावः । 'आङि नुप्रच्छयोः' । इति
 वालिकम् । आनुते इति । सृगाल इति भाष्यम् । सृगाल उत्कण्ठापूर्वकं शब्दं करोतीत्यर्थः
 इति कैयटः । वनु 'शप आक्रोशे' इत्यस्य स्वरितेत्वादेव सिद्धे 'शप उपालम्भे' इत्यात्मनेपद-
 त्रिविध्यर्थं इत्यत आह आक्रोशार्थादिति । 'शप आक्रोशे' इति स्वरितेतः कर्तृगामिन्येव
 फले आत्मनेपदं प्राप्तम् । अकर्तृगेऽपि फले शपथात्मकनिन्दाविशेषे वक्ष्यमानात् तस्मात्
 शपधातोरात्मनेपदार्थमिदमित्यर्थः । कृष्णाय शपते इति । 'श्लाघह नुङ्स्थाशपाम्-' इति
 संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । समवप्रविभ्यः स्थः । स्थ इति पञ्चमी । सम् अव प्र वि एभ्यः परस्मात्
 स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । संतिष्ठते इति । समाप्तं भवतीत्यर्थः । प्रकाशन । प्रकाशनं
 स्वाभिप्रायाविष्करणम् । स्थेयो विवादपदनिर्णेत । तिष्ठति । विश्राम्यति । विवादपदनिर्णयोऽ-
 स्मिन्नित्यर्थे बाहुलके अधिकरणे 'अचो यत्' इति यति ईत्वे स्थेयशब्दव्युत्पत्तेः ।

'स्थेयो विवादस्थानस्य निर्णेतारि पुरोहिते' इति मेदिनी ।

इह तु विवादपदनिर्णेतृत्वेनाध्यवसायो विवक्षितः । आख्या अभिधानम् ।
 प्रकाशनाख्यायां स्थेयाख्ययां च वर्तमानात् स्थाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रकाशने
 नुहरीतीति । सादृश्यमात्रमत्र विवक्षितं न तु प्रकारताच्छील्ये । गजोऽपकिरतीति ।
 अत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात् सुटोऽप्राप्तिः कृष्णाय शपत इति । 'श्लाघह नुङ्-'
 इति संप्रदानसंज्ञा । 'नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि' यदि
 किञ्चिदपि स्मरामि' इत्यत्र तु स्वाशयं प्रकाशयामीत्यर्थो विवक्षितो न तु शपथ
 इति न तङित्याहुः । प्रकाशन । प्रकाशनं ज्ञापनम् । स्थेयो विवादपदनिर्णेत ।
 तिष्ठन्तेऽस्मिन् विवादपदनिर्णयार्थमिति व्युत्पत्तेः । बाहुलकादधिकरणे

कृष्णाय तिष्ठते, आशयः प्रकाशयतीत्यर्थः । संशयः कर्णादिषु तिष्ठते यः कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः । २६६१ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । (१-३-२४) मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्व इति किम्—पीठादुत्तिष्ठति । 'ईहायामेव' । (वा० ११३) नेह—ग्रामाच्छ्रुतमुत्तिष्ठति । २६६२ उपान्मन्त्रकरणे । (१-३-२५) आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते । मन्त्रकरणे किम्—भर्तारमुपतिष्ठति श्रौतनेन । 'उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपरिष्विति वाच्यम्' । (वा० ११४) । आदित्यमुपतिष्ठते । कथं तर्हि 'स्तुत्यं स्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्ये सरस्वती' इति, देवता-

उदाहरति गोपी कृष्णाय तिष्ठते इति । 'ऋषह नुद्धस्याशपाम्' इति संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । स्येये उदाहरति संशयेति । कर्णादिष्विति विषयसप्तमी । फलितमाह कर्णादीनिति । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूला क्रिया ऊर्ध्वकर्म । तद्भिन्नमनूर्ध्वकर्म । तद्वृत्तेः स्याधातोस्तत्पूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । मुक्तावुत्तिष्ठते इति । गुरुपगमनादिना यतते इत्यर्थः । पीठादुत्तिष्ठतीति । उत्पततीत्यर्थः । ईहायामेव इति वार्तिकम् । ईहाकायपरिस्पन्दः । ग्रामाच्छ्रुतमुत्तिष्ठतीति । उत्पद्यत इत्यर्थः । उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रकरणकेश्ये विद्यमानाः स्याधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । आग्नेय्या आग्नीध्रमुपतिष्ठते इति । आग्नेय्या ऋचा आग्नीध्राख्यमण्डपविशेषमुपेत्य तिष्ठतीत्यर्थः । स्थितेरकर्मकत्वेऽपि उपेत्येतदपेक्ष्य सकर्मकत्वम् । केचित्तु मन्त्रकरणके समीपावस्थितिपूर्वकस्तवे विद्यमानात् स्याधातोरात्मनेपदमिति व्याचक्षते । तत्र स्तवो गुणवत्त्वेन संकीर्तनमिति स्तुतशस्त्राधिकरणे प्रपञ्चितमस्माभिः । श्लोकै राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठते इत्यात्मनेपदं न, मन्त्रकरणकत्वाभावात् । 'उपादेवपूजा-' इति वार्तिकम् अमन्त्रकरणकत्वार्यम् । आदित्यमुपतिष्ठते इति । अभिमुखीभूयावस्थितिपूर्वकस्तुत्याविभिः पूजयतीत्यर्थः । कथं तर्हीति । रघोर्देवतात्वाभावादिति भावः । समाधत्ते देवतात्वारोपा-

'अचो यत्' । 'स्येयो विवादस्यानस्य निणतरि पुरोहिते' इति मेदिनी । कर्णादिष्विति । अधिकरणे सप्तमी । तेषां स्थेयत्वं तिष्ठते इत्यात्मनेपदेन द्योत्यते तमेवार्थमाह कर्णादीनिति । प्रकाशनेत्यादि किम्, चैत्रे तिष्ठति । उदोऽनूर्ध्वकर्मणि । स्थ इत्यनुवर्तते । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलं यत्कर्म तदूर्ध्वकर्म । 'उदोऽनूर्ध्व-' इत्युक्तेऽप्यनूर्ध्वक्रियायां वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लस्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यत एव । तथापि परिस्पन्दार्थलाभाय कर्मपदमित्यभिप्रेत्याह ईहायामेवेति । इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा । सा च ग्रामाच्छ्रुतमित्यत्र नास्ति । उपान्मन्त्रकरणे । मन्त्रः करणं यत्र मन्त्रकरणं स्तुतिः तत्र वर्तमानादुत्पूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात् । आग्नेय्येति । अग्निदेवताकया ऋचा आग्नीध्रमग्निविशेषं स्तौतीत्यर्थः । अत्र केचिद् श्लोकै राजानं स्तौतीत्यर्थे श्लोकैरुपतिष्ठत इति प्रयोगो नेप्यते । ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठते । आग्नेय्या आग्नीध्रमिति वैदिकविषय एव सर्वैरुदाहृतत्वात् । तथा च तिष्ठतेरर्थे यदा मन्त्रकरणं तदा तडिति व्याख्येयम् । उपतिष्ठत इत्यस्य तु समीपावस्थानमेवार्थः । न च तत्र यष्ट्यादिवन्मन्त्रस्य करणत्वं न संभवतीति वाच्यम्, उपस्थानस्वरूपे तस्यो-

त्वारोपात्, नृपस्य देवतांशत्वाद्वा । गङ्गा यमुनामुपतिष्ठते, उपस्थिष्यतीत्यर्थः । रथिकानु-
पतिष्ठते, मित्रीकरोतीत्यर्थः । पत्न्याः सुघ्नमुपतिष्ठते, प्राप्नोतीत्यर्थः । 'वा लिप्सायामिति
वक्तव्यम्' (वा० ११९) । मिश्रुकः प्रभुमुपतिष्ठते उपतिष्ठति वा, लिप्साया उपगच्छतीत्यर्थः ।
२३९३^{१७} अकर्मकाच्च । (१-२-२६) उपात्तिष्ठतेरकर्मकादात्मनेपदं स्यात् । भोजनकाल
उपतिष्ठते, संनिहितो भवतीत्यर्थः । २६९४ उद्विभ्यां तपः । (१-३-२७) अकर्मकाद्
इत्येव । उत्तपते । वितपते । दीप्यते इत्यर्थः । 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' (वा० १९६) ।
स्वमङ्गं स्वाङ्गम्, न तु 'अद्रवम्—' इति परिभाषितम् । उत्तपते वितपते पाणिम् । नेह—
सुवर्णमुत्तपति, सन्तापयति विलापयति वेत्यर्थः । चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुत्तपति सन्तापयतीत्यर्थः ।
२६९५ आङो यमहनः । (१-३-२८) आयच्छते । आहते । अकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकादित्येव ।
नेह—परस्य शिर आहन्ति । कथं तर्हि 'आजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः' इति भारविः ।
'आहृध्वं मा रघूत्तमम्' इति भट्टिश्च । प्रमाद एवायमिति भागवृत्तिः । प्राप्येत्यध्याहारो वा ।

दिति । नृपस्येति । 'नाविष्णुः पृथिवोपतिः' इत्यादिस्मरणादिति भावः । वा लिप्साया-
मिति । लिप्साहेतुकार्यवृत्तेः स्थाघातोरात्मनेपदं वेत्यर्थः । अकर्मकाच्च । उपात्तिष्ठतेरिति ।
'उपात्तमन्त्रकरणे' इत्यतः 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यनश्च तदनुवृत्तेरिति भावः । उद्विभ्यां
तपः । अकर्मकादित्येवेति भाष्यम् । दीप्यते इति । दीप्तिमान् भवतीत्यर्थः । स्वाङ्गकर्म-
काच्चेति । उद्विभ्यां तप इत्यनुवर्तते । चकारादकर्मकसमुच्चयः । स्वाङ्गशब्दोऽत्र यौगिक
इत्याह स्वमङ्गमिति । सुवर्णमुत्तपतीति । अस्वाङ्गकर्मकत्वाभावाच्च नात्मनेपदमिति
भावः । स्वाङ्गशब्दोऽत्र न पारिभाषिकः । किन्तु यौगिक इत्यस्य प्रयोजनमाह चैत्रो मैत्रस्य
पाणिमुत्तपतीति । अत्र अद्रवं मूर्तिमदित्यादिपरिभाषितस्वाङ्गकर्मकत्वेऽपि स्वकीयाङ्ग-
कर्मकत्वाभावान्नात्मनेपदमिति भावः । आङो यमहनः । आङः परस्माद् यमो हनश्चा-
त्मनेपदमित्यर्थः । आयच्छते इति । रजुर्दीर्घो भवतीत्यर्थः । दीर्घीकरोति
पादमिति वा । आहते इति । स्वोदरमिति शेषः । परस्य शिर आहन्तीति ।
स्वीयाङ्गकर्मकत्वाभावादकर्मकत्वाभावाच्च नात्मनेपदम् । कथं तर्हीति । स्वीयाङ्ग-
कर्मकत्वाभावादकर्मकत्वाभावाच्चात्मनेपदासंभवादिति भावः । प्राप्येति । विषमविलो-
चनस्य वक्षः प्राप्य आजघ्ने इति, रघूत्तमं प्राप्य माऽहृध्वमिति च प्राप्तिक्रियां प्रत्येव

पयोगाभावेऽपि तत्कार्ये स्तुतावुपयोगादुपस्थानकरणत्वं मन्त्रस्य न विहन्यते । आग्नी-
ध्रमिति द्वितीया तु करणत्वान्यथानुपपत्तिलभ्येन स्तोतुमित्यनेनान्वेति । एवं चाग्नेय्या
आग्नीध्रं स्तोतुं तत्समीपे तिष्ठतीत्येव वाक्यार्थः । आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्स-
मीपावस्थानस्यासंभवादित्यं स्तोतुं तदभिमुखतया तिष्ठतीत्यर्थ इत्याहुः । गङ्गा-
यमुनामिति । एतेन यमुनैव प्राचीना गङ्गा तु पश्चाद्यमुनया सह मिलितेति प्रती-
यते । स्वाङ्गकर्मकाच्चेति । चकारेणाकर्मकस्य संग्रहः । नत्वद्रवमिति । अन्यथा
चैत्रो मैत्रस्येत्यादि वक्ष्यमाणं न सङ्गच्छेतेति भावः । आङो यमहनः । प्राप्येति ।

ल्यब्लोपे पञ्चमीति तु ल्यवन्तं विनैव तदर्थविगतिर्यत्र तद्विषयम् । भेत्तुमित्यादितुमुन्नताध्या-
हारो वास्तु, समीपमेत्येति वा । २५६६ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् । (२—४—४४)
हनो वधादेशो वा लुङि आत्मनेपदेषु परेषु । आवधिष्ट आवधिपाताम् । २६९७ हनः
सिच् । (१—२—१४) कित्स्यात् । अनुनासिकलोपः । आहत आहसाताम् आहसत ।
२६६८ यमो गन्धने । (१—२—१५) सिचिक्त्स्यात् । गन्धनं सूचनं परदोषाविष्क-
रणम् । उदायत । गन्धने किम्—उदायस्त पादम् । आकृष्टवानित्यर्थः । २६९६ समो गम्यु-
च्छिभ्याम् । (१—३—२९) अकर्मकाभ्याम् इत्येव । सङ्गच्छते । २७००
वा गमः । (१—२—१३) गमः परौ झलादी लिङ्सिचौ वा कितौ स्तः ।

विषमविलोचनस्य रघूत्तमस्य च कर्मतया हन्तेरकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्वाधमिति भावः ।
यद्यपि हननक्रियां प्रत्यपि तयोरेव वस्तुतः कर्म तथापि तस्याविवक्षितत्वादकर्मकत्वमेव, 'घातो-
रर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥' इत्यनुपदमेव
वक्ष्यमाणत्वादिति बोध्यम् । ननु प्राप्येत्यध्याहारे प्रासादात्प्रेक्षते इत्यादिवत्पञ्चमी स्यादित्यत
आह ल्यब्लोपे इति । ल्यब्लोपे पञ्चमीत्येतत्तु यत्रार्थाध्याहारमाश्रित्य ल्यवन्तार्थावगतिः
तद्विषयकम् । अत्र तु ल्यवन्तशब्दाध्याहारान्न पञ्चमीत्यर्थः । भेत्तुमित्यादीति । एवं च
ल्यब्लोपपञ्चम्या न प्रसक्तिरिति भावः । आजघ्ने विषम—' इत्यत्र परिहारान्तरमाह समीप-
मेत्येति वेति । अध्याहार इति शेषः । विषमविलोचनस्य समीपमेत्य स्वीयमेव वक्षो मल्ल
इव वीरावेशादास्फालयांचक्रे इत्यर्थः । तथा च स्वाङ्गकर्मकत्वादात्मनेपदं निर्वाधमिति भावः ।
लुङि आहन् स् त इति स्थिते हनः सिच् । कित्स्यादिति शेषपूरणम् । 'असंयोगाल्लिट् कित्'
इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । हनुघातोः परः सिच् कित्स्यादिति फलितम् । अनुनासिकलोप
इति । 'अनुदात्तोपदेशः—' इति नकारलोप इत्यर्थः । उत् आ यम् स् त् इति स्थिते । यमो
गन्धने । सिचिक्त्स्यादिति । शेषपूरणम् । सिचः कित्त्वे मकारस्य अनुदात्तोपदेश इति लोपः ।
समो गम्युच्छिभ्याम् । आत्मनेपदमिति शेषः । अकर्मकाभ्यामित्येवेति । स्वाङ्गकर्मका-
च्चेति तु निवृत्तमिति भावः । संगच्छते इति । संगतं भवतीत्यर्थः । वा गमः । 'इको झल्'
इत्यतो झलिति 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इत्यतो लिङ्सिचाविति 'असंयोगाल्लिट्—' इत्यतः किदिति

तथा च । हन्तेरकर्मकतया आजघ्ने आहध्वमित्यात्मनेपदं युक्तमित्यर्थः । भेत्तुमित्या-
दीति । एवं च ल्यब्लोपपञ्चम्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । समीपमेत्येति ।
विषमविलोचनस्य समीपमेत्य वक्ष आजघ्ने । स्वकीयमेव वक्षो मल्ल इव सन्तोषाति-
शयादास्फालयांचक्रे इत्यर्थात्स्वाङ्गकर्मकत्वमस्त्येवेति भावः । आत्मनेपदेष्विति ।
तडीत्येव सुवचम् 'समो गम्युच्छिप्रच्छिस्वरत्यतिविदिम्यः' इति वृत्तिस्थं पाठमु-
पेक्ष्य भाष्यस्थं पाठमनुसरति समो गम्युच्छिभ्यामिति । संगच्छत इति ।
सङ्गतं भवतीत्यर्थः । वा गमः । 'असंयोगाल्लिट् कित्' इत्यतः किदनुवर्तते, 'इको
झल्' इत्यतो झलप्रहणम्, 'लिङ्सिचौ—' इत्यतो लिङ्सिचाविति चानुवर्तते । कित्त्वपक्षे

सङ्गसीष्ट, सङ्गसीष्ट । समगत, समगस्त । समृच्छते । समृच्छिष्यते । अकर्मका-
भ्यां किम्—ग्रामं संगच्छति । 'विदिप्रच्छिस्वरतीनामुपसंख्यानम्' (वा० ११८) ।
वेत्तेरेव ग्रहणम् । संवित्ते संविदाते । २७०१ वेत्तेर्विभाषा । (७—१—७)
वेत्तेः परस्य आदेशस्यातो रुडागमो वा स्यात् । संविद्वत्ते संविदते । संपृच्छते ।
संस्वरते । 'अतिश्रुदृशिभ्यश्चेति वक्तव्यम्' (वा० १२६) । अतीति द्वयोर्ग्रहणम् ।
अङ्विधौ त्वित्यतरेवेत्युक्तम् । मा समृत मा समृषाताम् मा समृषत इति, समार्ते

चानुवर्तते, तदाह गमः परावित्यादि । समगतेति । लुङि रूपम् । सिचः कित्त्वपक्षे 'अनु-
दात्तोपदेश—' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लुङ् । समृच्छते इति । 'ऋच्छ
गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु' इति तौदादिकस्य रूपम् । अत्र तौदादिकस्य ऋच्छतेरेव ग्रहणम्, नतु
ऋच्छादेशस्येति सूचयितुं लुङन्तमप्युदाहरति समृच्छिष्यते इति । विदिप्रच्छिस्वरती-
नामिति । सम इत्यनुवर्तते । संपूर्वेभ्यो विदिप्रच्छिस्वरतिभ्य आत्मनेपदमित्यर्थः । वेत्ते-
रिति । लुग्विकरणस्यैव विदेशग्रहणमित्यर्थः, व्याख्यानादिति भावः । वेत्तेरिति । लुग्विकरण-
स्यैव विदेशग्रहणमित्यर्थः, व्याख्यानादिति भावः । वेत्तेर्विभाषा । 'झोऽन्तः' इत्यतो झ इत्य-
नुवर्तते । 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्तं षष्ठ्या विपरिणम्यते । 'शीङो रुट्' इत्यतो
रुडिति च, तदाह वेत्तेः परस्येत्यादिना । अतिश्रुदृशिभ्य इति । संपूर्वेभ्यस्तडिति शेषः ।
द्वयोरिति । भौवादिकस्य इत्यतश्चेत्यर्थः । अङ्विधौ त्विति । 'सतिशास्त्वितिभ्यश्च' इत्यत्रे-
त्यर्थः । मा समृतेति । 'उश्च' इति सिचः कित्त्वान्न गुणः 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः ।
माङ्योगे मा समृतेत्यादि । माङ्योगाभावे तु समार्तेत्यादि इत्येवं भौवादिकस्य ऋधातो रूप-
मित्यर्थः । माङ्योगादाडभावः । अथ माङ्योगाभावे आडागमे उदाहरति समार्तेति । सम
आ ऋ स् त इति स्थिते 'उश्च' इति कित्वाद् गुणनिषेधे 'आटश्च' इति वृद्धिं वाधित्वा परत्वाद्
'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपे 'आटश्च' इति अकारस्य वृद्धौ रपरत्वे रूपम् । न च
सिजलोपस्यासिद्धत्वाद् आटश्चेति वृद्धौ कृतायां ह्रस्वादङ्गादिति सिजलोपस्याप्रवृत्त्या
समाष्टेत्येवोचितमिति वाच्यम्, 'सिजलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इति वचनेन पूर्वं

'अनुदात्तोपदेश—' इति मलोपः । समृच्छिष्यत इति लुटः प्रयोगस्तु तौदादिकऋच्छेरत्र ग्रहणं
न तु ऋच्छादेशस्येति ध्वननार्थम् । ग्रामं संगच्छतीति । 'तच्चैक्यं समगच्छत' इत्यत्र तु
एकं जातमित्यर्थादगमेरकर्मत्वमेवेति तङ् । एकमेवैक्यम् । स्वार्थे ष्यन् । विदिप्रच्छि । पर-
स्मैपदिसाहचर्यादाह वेत्तेरेवेति । विन्दतिहि स्वरितेत् । सत्ताविचारणार्थयोस्तु अनुदात्तेत्वादेव
सिद्धम् । न च निरनुवन्धपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्रहणं स्यादिति वाच्यम्, 'लुग्विकरणाऽलुग्विकर-
णयोः—' इति परिभाषया तु विन्दतेर्ग्रहणप्रसङ्गात्, वेत्तेर्विभाषा । 'शीङो रुट्' इत्यतो
रुडनुवर्तते, 'अदभ्यस्तात्' इत्यतः अदित्यनुवृत्त्यं षष्ठ्यन्तत्वेन विपरिणम्यत इत्याह अतो
रुडागम इति । अङ्विधौ त्विति । 'सतिशास्त्विति—' इति लुग्विकरणेन शासिना
साहचर्यादिति भावः । मा समृतेति । 'उश्च' इति कित्त्वम् । माङ्योगादाडभावः ।
समार्तेति । ननु सिजलोपस्यासिद्धत्वाद् 'आटश्च' इति वृद्धौ कृतायां 'ह्रस्वादङ्गात्

समापत्तां समापत इति च भ्वादेः । 'इयतेस्तु मा समरत मा समरेताम् मास मरन्त इति; समारत समारेताम् समारन्त इति च । संशृणुते । संपश्यते । अकर्मकादित्येव । अत एव 'रक्षांसीति पुरापि संशृणुमहे' इति मुरारिप्रयोगः प्रामादिक इत्याहुः । अध्याहारो वा 'इति कथयद्भ्य' इति अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् शृणु,

धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।

प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥

वहति भारम् । नदी वहति, स्यन्दते इत्यर्थः । जीवति । नृत्यति ।

सिज्जलोपे पश्चादाटश्चेति वृद्धेः प्रवृत्तिसंभवादित्यलम् । इयतेस्त्विति । इलुविकरणश्रुवातो-
रित्यर्थः । मा समरतेति । 'सतिशास्त्विति-' इत्यङ्, तत्र इयतेर्ग्रहणादिति भावः ।
'ऋदृशोऽङि-' इति गुणः । समारतेति । 'आटश्च' इति वृद्धिः । इति चेति । इयते
रूपमित्यन्वयः । तदेवम् 'अतिश्रुदृशिभ्य-' इत्यत्र अतिप्रपञ्चमुक्त्वा श्रुवातोऽदाहरति ।
संशृणुते इति । दृशोऽदाहरति संपश्यते इति । अकर्मकादित्येवेति । 'समो गम्युच्छि-
भ्याम्' इत्यत्र अकर्मकादित्यनुवृत्तेरभ्युपगतत्वेन तत्रोपसंख्यातवार्तिकेऽस्मिन् तदनुवृत्तेर्युक्तत्वादिति
भावः । अत एवेति । प्रामादिक इत्याहुरित्यत्रान्वयः, सकर्मकत्वेनात्मनेपदासंभवादिति
भावः । अध्याहारो वेति । इति कथयद्भ्य इत्यध्याहारो वेत्यन्वयः । तथा च रक्षांसीति
कथयद्भ्यः पुरा संशृणुमहे इत्यत्र कथन एव रक्षसामन्वितत्वात् श्रुवः अकर्मकत्वादात्मनेपदं
निर्वाचमिति भावः । धातोरिति । धातोरर्थान्तरे वृत्तेरिति, धात्वर्थेनोपसंग्रहादिति, प्रसिद्धे-
रिति, अविवक्षात इति चत्वारि वाक्यानि । अकर्मिका क्रियेति सर्वत्रान्वेति । कर्मण इति
तु द्वितीयादिषु वाक्येष्वन्वेति । वहति भारमिति । प्रापयतीत्यर्थः । अत्र सकर्मकत्वमिति
भावः । अस्यार्थान्तरे क्वचिदकर्मकत्वमुदाहरति नदी वहतीति । स्यन्दते
इति । प्रसवतीत्यर्थः । धात्वर्थोपसंग्रहे उदाहरति जीवतीति । नृत्य-

इति सिज्जलोपाप्रवृत्त्या समाधुंति रूपं स्यात् । न च ह्रस्वाद्धिहितस्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धि-
रिति वाच्यम्, विहितविशेषणे मानाभावात् । उदायत आहृतेत्याद्यसिध्यापत्तेश्च । अत्र
केचित्—'सिज्जलोप एकादेशे सिद्धो वाच्यः' इत्यनेन पूर्वं सिज्जलोपे पश्चाद् वृद्धिर्भवति ।
एकादेशे इति विषयसप्तम्याश्रयणात् । न चैवमध्यैष्टेति न सिध्येत्, तत्राप्युक्तरीत्या पूर्वं
सिज्जलोपे वृद्धौ सत्यामध्यैतेति रूपप्रसङ्गादिति वाच्यम्, 'वाणांदाङ्गं वलीयः' इति पूर्वमेव
गुणे कृते सिज्जलोपो न प्रवर्तते इति 'आटश्च' इति वृद्धौ कृत्यामध्यैष्टेति रूपस्य निर्वाच-
त्वात् । समातेत्यत्र तु 'उश्च' इति किञ्चेन गुणाप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिज्जलोपे पश्चाद् 'आटश्च'
इति वृद्धिरिति वैषम्यमित्याहुः । अन्ये तु सिज्जलोपानन्तरं यत्रैकादेशः प्रसज्यते तत्रैव
सिज्जलोपः सिद्धो यथा अग्रहीदिति । न चात्र तादृशो विषयोऽस्ति । किं च 'वाणांदाङ्गं वलीयः'
इति पूर्वमेव गुणे कृते इत्यादि यदुक्तं तदसत्, समानाश्रये हि वाणांदाङ्गं वलीयः । अन्यथा
द्यौरिवाचरति द्यवतीत्यत्र यण् न स्यात् किं तु 'पुगन्त-' इति गुण एव स्यात् । तथा च

प्रसिद्धेर्यथा-मेघो वर्षति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा-‘हितान्न यः संशृणुते स किंप्रभुः’ ।
 ‘उपसर्गादस्यत्यहोर्वेति वाच्यम्’ (वा० १२०) । अकर्मकाद् इति निवृत्तम् । वन्धं निरस्यति,
 निरस्यते । समूहति, समूहते । २७०२ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः (७-४-२३) यादौ
 विङति । ब्रह्म समुह्यात् । अग्निं समुह्य । २७०३ निसमुपविभ्यो ह्वः । (१-३-३०)
 निह्वयते । २७०४ स्पर्धायामाङः (१-३-३१) कृष्णश्चाणूरमाह्वयते । स्पर्धायां किम्-
 पुत्रमाह्वयति । २७०५ गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रतियन्नप्रकथनोपयोगेषु
 कृञ्चः । (१-३-३२) गन्धनं हिंसा । उत्कुरुते । सूचयतीत्यर्थः । सूचनं हि प्राणवियोगा-
 नुकूलत्वाद्विसैव । अवक्षेपणं भर्त्सनम् । श्येनो वर्तिकामुदाकुरुते, भर्त्सयतीत्यर्थः ।
 हरिमुपकुरुते, सेवते । परदारान्प्रकुरुते, तेषु सहसा प्रवर्तते । एधोदकस्यो-

तीति । जीवेः प्राणधारणमर्थः । नृतेस्त्वङ्गविक्षेपः । उभयत्रापि कर्मणो धात्वर्थान्तर्भावान्न
 सकर्मकत्वमिति ‘सुप आत्मनः—’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । मेघो वर्षतीति । वर्षणकर्मणो
 जलस्य प्रसिद्धत्वादकर्मकत्वम् । हितान्न य इति । हितात्पुरुषाद् यो न संशृणुते-स्वहितं
 न मन्यते स किंप्रभुः, कुत्सित इत्यर्थः । अत्र स्वहितस्य वस्तुतः कर्मत्वेऽपि तदविवक्षया
 अकर्मकत्वमिति भावः । एवं चास्मिन्नकर्मकाधिकारे हनिगम्यादीनां सतोऽपि कर्मणः
 अविवक्षया अकर्मकत्वं सिद्धमिति बोध्यम् । अकर्मकत्वनिर्णयोऽयं ‘लः कर्मणि—’ इत्यादौ
 उपयुज्यते । उपसर्गादस्यत्यहोर्वेति । आत्मनेपदमिति शेषः । निवृत्तमिति । सोपसर्ग-
 योरस्यत्यहोः सकर्मकत्वनियमादिति भावः । उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः । यादौ विङति इति
 शेषप्रणम्, ‘अयङ् यि विङति’ इत्यतः तदनुवृत्तेरिति भावः । ब्रह्म समुह्यादिति । ऊह
 वितर्क, सम्यग्विचारयेदित्यर्थः । अत्र आशीलिङि यासुटः कित्त्वेन ऊकारस्य ह्रस्वः ।
 अग्निं समुह्येति । परितस्संमृज्येत्यर्थः । क्त्वादशस्य ल्यपः कित्त्वमिति भावः । निसमुपवि
 ह्वेवः कृतात्वस्य ह्व इति पञ्चम्यन्तम् । निह्वयते इति । संह्वयते । उपह्वयते । विह्वयते ।
 अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । स्पर्धायाःमाङः । आङ्पूर्वकात् स्पर्धाविषयकाद् ह्वेव आत्मनेपद-
 मित्यर्थः । कृष्णश्चाणूरमाह्वयते इति । स्पर्धार्थमाकारयतीत्यर्थः । गन्धनावक्षेपण ।
 आत्मनेपदम् अकर्त्रभिप्रायेऽपीति शेषः । गन्धनं हिंसेति । गन्ध अर्दने । अर्दं हिंसाया-
 मित्युक्तेरिति भावः । सूचयतीति । परदोषमाविष्करोतीत्यर्थः । नन्वेवं सति कथमस्य
 गन्धने वृत्तिः ? हिंसाया असत्त्वादित्यत आह सूचनं हीति । श्येनो वर्तिकांमिति ।
 वर्तिका शकुनिविशेषः । साहसिक्ये उदाहरति परदारान् प्रकुरुते इति ।
 साहसप्रवृत्तिविषयीकरोतीत्यर्थः । सहसा वर्तते साहसिकः, ‘ओजस्सहोऽम्भसा

समाष्टेत्येध वक्तव्ये समार्तेति लेखकप्रमाद इत्याहुः । गन्धनं हिंसेति । गन्ध
 अर्दने । अर्दं हिंसायामित्यनयोश्चुरादौ पाटादिति भावः । सहसा वर्तते साहसिकः ।
 ‘ओजःसहोऽम्भसा—’ इति ठक् । यस्य कर्म साहसिक्यम् । ब्राह्मणादित्वात्प्यन् ।
 परदारानित्यादि । तान्वशीकरोतीत्यर्थः । साहसिक्यं न धात्वर्थः । तथा हि सति

पस्कुरुते, गुणमावत्ते । गायाः प्रकुस्ते, प्रकथयति । शतं प्रकुस्ते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते ।
 एषु किम्—कटं करोति । २७०६ अघेः प्रसहने । (१—३—३३) प्रसहने क्षमा-
 भिभवश्च, पह मर्पणेऽभिभवे च इति पाठात् । शत्रुमविकुस्ते, क्षमते इत्यर्थः । अभिभवतीति
 वा । २७०७ वेः शब्दकर्मणः । (१—३—३४) स्वराविकुस्ते, उच्चारयतीत्यर्थः ।
 शब्दकर्मणः किम्—चित्तं विकरोति कामः । २७०८ अकर्मकाच्च । (१—३—३५)
 वेः कृञः इत्येव । छात्रा विकुर्वते । विकारं लभन्ते । २७०९ संमाननोत्सञ्जनाचार्य-
 करणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः । (१—३—३६) अत्रोत्सञ्जनज्ञानविगणनव्यया
 नयतेर्वाच्याः । इतरे प्रयोगोपाधयः । तथा हि शास्त्रे नयते, शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शिष्येभ्यः
 प्रापयतीत्यर्थः । तेन च शिष्यसंमाननं फलितम् । उत्सञ्जने, दण्डमुन्नयते, उत्क्षिपती-

वर्तते' इति ठक् । तस्य कर्म असमीक्ष्यकरणं साहसिकयम् । तदाह तेषु सहसा प्रवर्तते
 इति । फलितार्थकयनमिदम्, साहसप्रवृत्तिमात्रार्थकत्वे द्वितीयानुपपत्तेः । अतः साहसप्रवृत्ति-
 विषयीकरणपर्यन्तानुधावनमिति बोध्यम् । प्रतीयन्ते उदाहरति एधोदकस्योपस्कुरुते
 इति । एधशब्दः अदन्तः 'अवोदैधोद्यप्रथयहिमश्रथाः' इति सूत्रे निपातितः । एधश्च उदकं
 चेति समाहारद्वन्द्वः । यद्वा एधश्शब्दः सकारान्तो नपुंसकलिङ्गः । एवश्च दकं चेति विग्रहः ।
 दकशब्द उदकवाची । 'प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधः । 'काष्ठ-
 दाविन्वनं त्वेव इवमेवः समित् स्त्रियाम्' इत्यमरः । प्रतीयन्तो गुणावानमित्यभिप्रेत्याह
 गुणमाधत्ते इति । काष्ठस्य शोषणादिगुणावानम् । दकस्य तु गन्धद्रव्यसंपर्कजनितगन्धा-
 वानम् । अघेः प्रसहने । अघेः परस्मात् कृञः प्रसहनवृत्तेरात्मनेपदमित्यर्थः । वेः शब्द-
 कर्मणः । शब्दः कर्मकारकं यस्य तस्मात् कृञो विपूर्वादात्मनेपदमित्यर्थः । अकर्मकाच्च । वेः
 कृञः इत्येवेति । तथा च अकर्मकाद् विपूर्वात् कृञ आत्मनेपदमित्यर्थः विकुर्वते इत्येतद्-
 व्याचष्टे विकारं लभन्ते इति । लाभे विकारस्य कर्मत्वेऽपि धात्वर्थोपसंग्रहादकर्मकत्वम् ।
 संमाननोत्सञ्जन । एषु गम्येषु णीबूधातोरात्मनेपदमित्यर्थः परगामिन्यपि
 फले आत्मनेपदार्थमिदम् । इतरे इति । संमाननाचार्यकरणप्रभृतय इत्यर्थः ।
 प्रयोगोपाधय इति । वाच्यत्वाभावेऽपि आर्थिकाः सत्तामात्रेण शब्दप्रयोगे निमि-
 त्तभूता इत्यर्थः । आत्मनेपदद्योत्या इति यावत् । तदेवोपपादयितुं प्रतिजानीते तथा
 हीति । संमानने उदाहरति शास्त्रे नयत इति । अत्र णीब् प्रापणार्थकः ।
 सिद्धान्तमित्यध्याहार्यम् । सिद्धान्तं प्रत्यधिकरणत्वात् शास्त्रे इति सप्तमी, तदाह
 शास्त्रस्थमिति । तेनेति । सिद्धान्तप्रापणेनेत्यर्थः । फलितमिति । अर्थादिति

परदारानिति कर्मणोऽनन्वयः स्यात्, किं तु प्रयोगोपाधिरित्यभिप्रेत्याह तेषु सह
 सेति । एधोदकस्येति । एवशब्दोऽकारान्तः 'अवोदैवौश्च—' इति निपातितः ।
 एधाश्च उदकं च एषां समाहारः । यद्वा एधःशब्दः सकारान्तः । तथा च एधांसि
 च दकं चेति विग्रहः । दकशब्दोऽप्युदकवाच्येवेत्यर्थोऽत्र न भिद्यते । उक्तं च हला-

त्यर्थः । माणवकमुपनयते, विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । उपनयनपूर्वकेणाध्यापनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते । ज्ञाने तत्त्वं नयते, निश्चिनोतीत्यर्थः । कर्मकरानुपनयते, भूतिदानेन स्वसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनम् । करं विनयते, राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीत्यर्थः । शतं विनयते, धर्मार्थं विनियुङ्क्त इत्यर्थः । २७१० कर्तृस्थे चाशरीरे कर्मणि । (१—३—३७) नियः कर्तृस्थे कर्मणि यदात्मनेपदं प्राप्तं तच्छरीरावयवमिन्न एव स्यात् । सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवो लक्ष्यते । क्रोधं विनयते-

भावः । उत्सञ्जन इति । उदाह्रियते इति शेषः । उत्सञ्जनमुत्क्षेपः । उत्क्षिपतीत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । आचार्यकरणे उदाहरति माणवकमुपनयते इति । उपपूर्वो णीन् समीपप्रापणार्थकः । सामीप्यं च प्रत्यासत्या प्रापयित्रपेक्षमेव । तच्च माणवकीयमात्मसमीपप्रापणं वैधमेव विवक्षितम्, पूर्वोत्तराङ्गकलापाम्नासामर्थ्यात्, तदाह विधिना आत्मसमीपं प्रापयतीति । तत्राचार्यकरणस्यार्थिकत्वमुपपादयति उपनयनपूर्वकेणेति । 'माणवकमुपनयीत तमध्यापयीत इत्यध्यापनार्थत्वमुपनयनस्यावगतम्, अध्यापनादाचार्यत्वं संपद्यते,

‘उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥’

इति स्मरणात् । तथा च आचार्यकरणमुपनयनसाध्यत्वादार्थिकमिति भावः । ज्ञान इति । उदाह्रियते इति शेषः । निश्चिनोतीत्यर्थ इति । नयतिनिश्चयार्थक इति भावः । भूतौ उदाहरति कर्मकरानुपनयते इति । भूतिः वेतनम्, तदर्थं कर्म करोति कर्मकरः । ‘कर्मणि भूतौ’ इति टप्रत्ययः । कर्मण्युपपदे कृञ्श्रुः स्यात्कर्तरीति तदर्थः । उपपूर्वको णीन् समीपप्रापणार्थकः समीपप्रापणं च भूत्यर्थमिति कर्मकरशब्दसमभिव्याहाराद्गम्यते, फलितमाह भूतिदानेनेति । ऋणादेरिति । आदिना करादिसंग्रहः । निर्यातनं प्रत्यर्पणादि । करं विनयत इति । राज्ञे देयो भागः करः, विपूर्वो णीन् परिशोधनार्थकः, तदाह राज्ञे देयं भागं परिशोधयतीति । परिगणयति दातुमित्यर्थः । व्यये उदाहरति शतं विनयते धर्मार्थमिति । अत्र विपूर्वो णीन् व्ययार्थकः, तदाह विनियुङ्क्त इत्यर्थ इति । कर्तृस्थे । निय इति । कर्मकारके कर्तृस्थे सति णीन्धातोर्न्यदात्मनेपदं कर्तृगे फले ब्रित्वात् प्राप्तम्, तत् शरीरावयवमिन्न एव सति कर्मकारके स्यात् । कर्मणः शरीरावयवत्वे तु कर्तृगेऽपि फले परस्मैपदमेवेत्यर्थः । ननु सूत्रे शरीरग्रहणात् कथं शरीरावयवत्वेत्युक्तमित्यत आह सूत्रे इति । शरीरतादात्म्यापन्नस्यैव कर्तृतया शरीरस्य कर्तृस्थत्वं न संभवति । शरीरावयवानां तु समवायेन आधारतया तत्संभवतीति

युधे—‘प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च’ इति । संमानन । उपनयनपूर्वकेणेति । उपनयनं वटुसंस्कारः । तस्य परगामित्वात्परस्मैपदे प्राप्ते अनेनात्मनेपदं विधीयते । नह्युपनयनमात्रेण आचार्यत्वं भवति, किं तु तत्पूर्वकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधित्वं परंपरया ज्ञेयम् । ‘उपनीय ददद्देमाचार्यः स उदाहृतः’

अप्रगमयति । तत्फलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृगत्वात् 'स्वरितवितः—' (सू० २१५८) इत्येव सिद्धे-नियमार्थमिदम् । तेनेह न-गडुं विनयति । कथं तर्हि 'विगणय्य नयन्ति पौरुषम्' इति । कर्तृगामित्वाविवक्षायां भविष्यति । २७११ वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः । (१-३-३८) वृत्तिरप्रतिबन्धः । ऋचि क्रमते बुद्धिः, न प्रतिहन्यत इत्यर्थः । सर्ग उत्साहः । अवयवनाय क्रमते, उत्सहते । क्रमन्तेऽस्मिन् शास्त्राणि, स्फीतानि भवन्तीत्यर्थः । २७१२ उपपराभ्याम् । (१-३-३९) वृत्त्यादिष्वाम्यामेव क्रमेण तूपसर्गान्तरपूर्वात् । उपक्रमते । पराक्रमते । नेह-संक्रामति । २७१३ आङ् उद्गमने । (१-३-४०) आक्रमते सूर्यः । उदयते इत्यर्थः । 'ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्' (वा० ९२१) । नेह-आक्रामति घ्नो हर्म्यतलात् । २७२४ वेः^(९) पादविहरणे । (१-४-४१) साधु विक्रमते वाजी । पादविहरणे किम्-विक्रामति सन्धि, द्विवा भवति, स्फुटतीत्यर्थः । २७१५ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् । (१-३-३२) समर्थौ तुल्यार्थौ, शकन्द्वादित्वात् पररूपम् । प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता । प्रक्रमते ।

भावः । ननु क्रोधापगमस्य क्रोधविषयशत्रुगतानिष्ठपरिहारफलकत्वाद् भित्त्वेऽप्यात्म-
नेपदाप्राप्तेस्तद्विध्यर्थत्वात्कथमुक्तनियमार्थत्वमस्य सूत्रस्येत्यत आह तत्फलस्येत्यादि । गडुं
विनयतीति । कर्मणौ गडोः शरीरावयवत्वान्नात्मनेपदमित्यर्थः । कथं तर्हीति । पौरुष्य
कर्मणः शरीरावयवभिन्नतया आत्मनेपदप्रसङ्गादिति भावः । कर्तृगामित्वेति । कर्तृस्ये
कर्मणि नियः कर्तृगे फले भित्त्वात् प्राप्तमात्मनेपदं शरीरावयवभिन्न एवेति नियम्यते, न तु
विधीयते । अत्र तु फलस्य कर्तृगामित्वं सदपि न विवक्षितम् अतो नात्मनेपदमिति भावः ।
वृत्तिसर्ग । आत्मनेपदमिति शेषः । तायने उदाहरति क्रमन्तेऽस्मिन्निति । तायनं वृद्धिः
तदाह स्फीतानीति । उपपराभ्याम् । वृत्तिसर्गतायनेषु क्रम इत्यनुवर्तते । तेनैव सिद्धे
नियमार्थमिदम्, तदाह आभ्यामेव क्रमेरिति । आत्मनेपदमिति शेषः । आङ् उद्गमने ।
आङ्ः परमादुद्गमनवृत्तेः क्रम आत्मनेपदमित्यर्थः । आक्रमते सूर्य इति । आङ्पूर्वः
क्रमिरुद्गमनार्थकः, तदाह उदयते इत्यर्थ इति । उपसर्गवशादिति भावः वेः
पादविहरणे । पादविहरणं पादविक्षेपः । तद्वृत्तेर्विपूर्वात् क्रमेरात्मनेपदमित्यर्थः, साधु
विक्रमते वाजीति । सम्यक्पदानि विक्षिपतीत्यर्थः प्रोपाभ्याम् । क्रम आत्मने-
पदमिति शेषः । समौ अर्थौ ययोरिति विग्रह इत्याह समर्थौ तुल्यार्थाविति ।
सर्वर्णदोर्धमाशङ्क्याह शकन्द्वादित्वादिति । ननु प्रक्रमत इत्यत्र अति-
शयितपदविक्षेपार्थप्रतीतेः उपक्रमते इत्यत्र समीपे पदानि विक्षिपतीति प्रतीतेः कथ-
मनयोस्तुल्यार्थकत्वमित्यत आह प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थतेति । तथा च आर-
इति स्मृतिः । कर्तृस्ये । कर्मणीति आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः । वृत्ति-
सर्ग । ताय सन्तानपालनयोः । तायनं स्फीतता तदाह स्फीतानीति । प्रवृद्धा-
नीत्यर्थः । वेःपाद । यद्यपि क्रमेः 'पादविक्षेप एवार्थस्तथापि घातूनामनेकार्थत्वादेव-

उपक्रमते । समर्थभ्यां किम्-प्रक्रामति, गच्छतीत्यर्थः । उपक्रामति, आगच्छतीत्यर्थः । १७१६ अनुपसर्गाद्वा । (१—३—४३) क्रामति क्रमते । अप्राप्तविभाषेयम् । वृत्त्यादौ तु नित्यमेव । २६१७ अपह्ववे ज्ञः । (१—३—४४) शतमपजानीते अपलपतीत्यर्थः । २७१८ अकर्मकाच्च । (१—३—४५) सर्पिषो जानीते, सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः । २७१९ संप्रतिभ्यामनाध्याने । (१—३—४६) शतं संजानीते, अवेक्षते इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते, अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अनाध्याने इति योगो विभज्यते । तत्सामर्थ्याद् 'अकर्मकाच्च' (सू० २७१८) इति प्राप्तिरपि बाध्यते । मातरं मातुर्वा संजानाति । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी । २७२० भासनोपसंभापाज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु

भ्यार्थकाम्यामिति फलितमिति भावः । अनुपसर्गाद्वा । क्रम आत्मनेपदमिति शेषः । अप्राप्तविभाषेयमिति । अनुपसर्गात् क्रमेः आत्मनेपदस्य कदाप्यप्राप्तेरिति भावः । वृत्त्यादाविति वृत्तिसर्गतायनेषु तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेवेत्यर्थः । अपह्ववे ज्ञः । अपह्वः अपलापः । तद्वृत्तेर्जाधातोरात्मनेपदमित्यर्थः । अकर्मकाच्च । ज्ञ आत्मनेपदमिति शेषः । सर्पिषो जानीत इति । अत्र जाधातुः प्रवृत्तौ वर्तते । 'ज्ञोऽविदथस्य करणे' इति तुतीयायै षष्ठी, तदाह सर्पिषोपायेन प्रवर्तत इति । 'अनुपसर्गात् ज्ञः' इति वक्ष्यमाणेनैव सिद्धे सोपसर्गार्थमिदम् । सर्पिषोऽनुजानीते । सम्प्रतिभ्यामनाध्याने । ज्ञ आत्मनेपदमिति शेषः । अवेक्षत इत्यर्थ इति । अकर्मकत्वाभावात् पूर्वेणाप्राप्तिरिति भावः । अनाध्याने किम् ? मातरं संजानाति । आध्यायतीत्यर्थः । उत्कण्ठापूर्वकं स्मरणमाध्यानम् । ननु यदा आध्याने कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीमाश्रित्य मातुः संजानाति इति प्रयुज्यते तदा सम्पूर्वो जानातिरयमकर्मक इति स्थितिः । तत्र 'संप्रतिभ्यामनाध्याने' इत्यात्मनेपदस्याप्रवृत्तावपि 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेणात्मनेपदं दुर्वारम्, तत्र अनाध्याने इत्यभावात् । संप्रतिभ्यामित्यत्र अनाध्यानग्रहणस्य मातरं संजानातीति सकर्मके चरितार्थत्वादित्यत आह अनाध्याने इति योगो विभज्यत इति । ततश्च 'संप्रतिभ्याम्' इत्येको योगः । संप्रतिपूर्वाद् ज्ञ आत्मनेपद-मित्यर्थः 'अनाध्याने' इति योगान्तरम् । अनाध्याने संप्रतिभ्यामात्मनेपद-मित्यर्थः । ततः किमित्यत आह अकर्मकाच्चेति । प्राप्तिरपि बाध्यत इति । ननु अनन्तरस्येति न्यायेन सम्प्रतिभ्यामित्यस्यैव बाधो युक्त इत्यत आह तत्सामर्थ्यादिति । एकसूत्रत्वेनैव सिद्धे अनाध्याने इति योगविभागादव्यवहितस्यापि बाध इत्यर्थः । ननु मातरं मातुर्वा संजानाति इत्यत्र मातुः कर्मत्वाद् द्वितीयैव युक्तेत्यत आह कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति । न चैवमपि 'अवीगर्थदेशां

युक्तम् । प्रोपाभ्याम् । प्रोपाभ्यां प्रारम्भे इत्येव सुवचम् । उपक्रामतीति । वृत्त्याद्यर्थेष्वेवोपपराभ्यामिति । प्रवृत्तेर्नात्रात्मनेपदं शङ्क्यमिति भावः । वृत्त्यादौ तेवति । न च वृत्त्यादिसूत्रं सोपसर्गे चरितार्थमित्यनुपसर्गात्क्रमेवृत्त्याद्यर्थेऽपि विभा-
गैवास्त्विति वाच्यम्, उपपराभ्यामिति नियमस्योक्तत्वात् । अकर्मकाच्च । 'अनु'

वदः । (१—३—४७) उपसंभाषोपमन्त्रणे धातोर्वाच्ये, इतरे प्रयोगोपाधयः । शास्त्रे वदते । भासमानो ब्रवीतीत्यर्थः । उपसंभाषा उपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्वयतीत्यर्थः । ज्ञाने-शास्त्रे वदते । यत्ने-क्षेत्रे वदते । विमतौ-क्षेत्रे विवदन्ते । उपमन्त्रणमुपच्छन्दनम् । उपवदते, प्रार्थयते इत्यर्थः । २७२१^(१२) व्यक्तवाचां समुच्चारणे । (१—३—४८) मनुष्यादीनां संभूयोच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात् । संप्रवदन्ते ब्राह्मणाः । नेह-संप्रवदन्ति खगाः । २७२२ अनोरकर्मकात् । (१—३—४९) व्यक्तवाग्विपयादनुपूर्वादिकर्मकाद्वदेरात्मनेपदं स्यात् । अनुवदते कठः^(१३) कलापस्य । अकर्मकात् किम्-उक्तमनुवदति । व्यक्तवाचां किम्-अनुवदति वीणा । २७२३ विभाषा विप्रलापे । (१—३—५०) विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चारणे उक्तं वा स्यात् । विप्रवदन्ते, विप्रवदन्ति

कर्मणि' इति पष्ठ्येव स्यान् तु द्वितीयेति वाच्यम् तत्र शेष इत्यनुवर्त्य कर्मण शेषत्वं विवक्षायां पष्ठी, कर्मत्वविवक्षायां तु द्वितीयेत्यभ्युपगमात् । न चैवं सति 'पष्ठी शेषे' इत्यनेनैव सिद्धत्वाद् 'अधीगर्थ'— इति व्यर्थमिति वाच्यम्, मातुः स्मरणमित्यादौ शेषपठ्याः समासाभावार्यत्वादिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितम् । भासनोपसंभाषा । आत्मनेपदमिति शेषः । इतरे इति । भासनज्ञानादय इत्यर्थः प्रयोगोपाधय इति । इदं 'सम्माननोत्सङ्गन'— इत्यत्र व्याख्यातं प्राक् । भासनं तु तत्तदाक्षेपेण समाधानाय नवनवयुक्त्युल्लेखः । शास्त्रे वदते इति । विषयसप्तम्येण । भासमान इति । नवनवयुक्तीरल्लिखतीत्यर्थः । शास्त्रे वदते इति विषयसप्तमी, व्यवहरतीत्यर्थः । व्यवहारश्च ज्ञानं विना संभवतीति ज्ञानमार्थिकम् । ज्ञात्वा व्यवहरतीति फलितम् । क्षेत्रे विवदन्त इति । विरुद्धं व्यवहरन्तीत्यर्थः । विरुद्धव्यवहारश्च वैमर्त्यमूलक इति विमतिरार्थिकी । उपवदते इति । उपपूर्वस्य वदेः प्रार्थनमर्थः, तदाह प्रार्थयते इत्यर्थ इति । व्यक्तवाचाम् । व्यक्ताः अङ्गलभेदेन स्पष्टोच्चारिता वाचः येषामिति विग्रहः । समित्येकीभावे, तदाह मनुष्यादीनामिति । संप्रवदन्ते ब्राह्मणा इति । संभूयोच्चारयन्तीत्यर्थः । अनोरकर्मकात् । व्यक्तवाचामित्यनुवृत्तं विषयपष्ठ्यन्तमाश्रीयते । समुच्चारणे इति निवृत्तम्, तदाह व्यक्तवाग्विपयादिति । मनुष्यकर्तृकादित्यर्थः । अनुवदते इति । अनुः सादृश्ये 'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम् —' इति पष्ठी । कठः कलापेन तुल्यं वदतीत्यर्थः । वस्तुतस्तु शेषपष्ठीत्येवोचितम् । 'तुल्यार्थैः—' इत्यत्र अतुलोपमाभ्यामिति पयुंदासेन अनव्ययानामेव तुल्यार्थानां ग्रहणात् । अन्यथा चन्द्र इव मुखमित्यादावपि तृतीयापष्ठ्योरापत्तेरित्यलम् । विभाषा विप्रलापे इति । 'व्यक्तवाचां समुच्चारणे' इत्यनुवर्तते । विरुद्धोक्तिर्विप्रलापः, तदाह विरुद्धोक्तिरूपे इति । अवाद् अः । आत्मनेपदमिति शेषः ।

पसर्गाज्जः' इत्यनेनैव सिद्धे सर्पिणोऽनुपजानीते इत्यादिसोपसर्गार्थमिदं सूत्रम् । भासनोपसंभाषा एषु किम्, यत्किंचिद्वदति । अनुवदते कठ इति । अनुः सादृश्ये । तेन कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणा पष्ठी । विभाषा विप्रलापे ।

वा वैद्याः । २७२४^(५) अवाद् अः । (१-३-५१) अवगिरते । 'गृणातिस्त्वेवपूर्वो न प्रयुज्यत एव' इति भाष्यम् । २७२५^(५) समः प्रतिज्ञाने । (१-३-५२) शब्दं नित्यं सङ्गिरते, प्रतिजानीते इत्यर्थः । प्रतिज्ञाने किम्-सङ्गिरति/आसम् २७२६^(५) उदश्चरः सकर्मकात् । (१-३-५३) धर्ममुच्चरते । उल्लङ्घ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात् किम्-वाष्पमुच्चरति । उपरिष्ठादगच्छतीत्यर्थः । २७२७^(५) समस्तृतीयायुक्तात् । (१-३-५४) रथेन सञ्चरते । २६२८ दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थे । (१-३-५५) सम्पूर्वाद्दाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात्, सा च तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे । दास्या संयच्छते । पूर्वसूत्रे समः इति षष्ठी । तेन सूत्रद्वयमिदं व्यवहितेऽपि प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या संप्रयच्छते । २७२९^(५) उपाद्यमः स्वकरणे । (१-३-५६) स्वकरणं स्वीकारः । भार्यामुपयच्छते । २७३० विभाषोपयमने । (१-२-१६)

गृ इत्यस्य ग्र इति पञ्चमी । प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्यानित्यवाद् 'ऋत इद्धातोः' इति न भवति । तदनित्यत्वे इदमेव मानम् । अवगिरत इति । शविकरणोऽयम् । अवगृणातीत्यत्राप्यात्मनेपदमाशङ्क्याह गृणातिस्त्विति । एवं च तुदादेरेव ग्रहणमिति भावः । समः प्रतिज्ञाने । गिरतेरात्मनेपदमित्यर्थः । प्रतिज्ञानो अभ्युपगमः । संगिरति आसमिति । भक्षयतीत्यर्थः । उदश्चरः । उत्पूर्वाच्चरधातोः सकर्मकादात्मनेपदमित्यर्थः । समस्तृतीया । सकर्मकादिति निवृत्तम् संपूर्वात् । तृतीयान्तसमभिव्याहृताच्चरेरात्मनेपदमित्यर्थः । तृतीयायुक्तादिति किम् ? रथिकाः संचरन्ति । अत्र यद्यपि रथेनेत्यर्थाद् गम्यते, तथापि तृतीयान्तश्चरणाभावान्नात्मनेपदम् । एतदर्थमेव योगग्रहणम्, अन्यथा तृतीययेत्येवावक्ष्यत् । सकर्मकादप्येतदात्मनेपदं भवति अविशेषात्, अत एव 'तृतीयायुक्तादिति किम् ? उभौ लोकौ संचरसीमं चामुं च लोकम्' इति भाष्यं संगच्छते । दाणश्च सा । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यनुवर्तते तदाह संपूर्वादिति । उक्तं स्यादिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । सा चेदिति । तच्छब्देन तृतीया परामुद्ध्यते, तदाह तृतीया चेदिति । दास्या संयच्छते इति । 'अशिष्टव्यवहारे दाणः प्रयोगे चतुर्थ्यर्थे तृतीया वाच्या' इति तृतीया । ननु रथेन समुदाचरते इत्यत्र 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्य न प्रवृत्तिः, आङ् व्यवहितत्वेन सम्पूर्वकत्वाभावात्, 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परिभाषया सम इति पञ्चम्या चरेः अव्यवहितपरत्वलाभात् । तथा दास्या संप्रयच्छते इत्यत्रापि 'दाणश्च सा चेत्-' इति कथं प्रवर्तते । प्रशब्देन व्यवधानादित्यत आह पूर्वसूत्रे सम इति षष्ठीति । तथा च षष्ठ्या पौर्वापर्यमेव गम्यते । न त्वव्यवहितत्वमिति भावः । तेनेति । षष्ठ्याश्रयणेनेत्यर्थः । सूत्रद्वयमिति । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इति पूर्वसूत्रस्य षष्ठ्यन्तस्यैव 'दाणश्च-' इति सूत्रेऽप्यनुवृत्तेरिति भावः । उपाद्यमः । आत्मनेपदमिति शेषः । ननु स्वं वल्लमुत्पादयतीत्यर्थं वल्लमुपयच्छतीत्यत्राप्यात्मनेपदं स्यादित्यत आह स्वीकरणं स्वीकार इति । अस्वस्य सतः स्वंत्वेन परिग्रहः स्त्रकरणशब्देन

यमः सिच्चिद्धा स्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायत-उपायस्त वा । उद्वोढेत्यर्थः ।
 गन्धनाङ्गे उपयमे तु पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यं कित्त्वम् । २७३१ ज्ञाश्रुस्मृदृशां
 सनः । (१-२-५७) सन्नन्तानामेषां प्राग्वत् । धर्मं जिज्ञासते । शुश्रूषते ।
 सुस्मृपते । दिदक्षते । २७३२ नानोर्ज्ञः । (१-३-५८) पुत्रमनुजिज्ञासति ।
 पूर्वसूत्रस्यैवायं निषेधः । 'अनन्तरस्य-' (५० ५२) इति न्यायात् । तेनेह न-

विवक्षित इत्यर्थः । च्विप्रत्ययस्तु वैकल्पिकः, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्युक्तेरिति भाष्ये
 स्पष्टम् । भार्यामुपयच्छते इति । अन्यदीयां कन्यां भार्यात्वेन परिगृह्णातीत्यर्थः । विभा-
 षोपयमने । 'यमो गन्धने' इत्यतो यम इति 'हूनः सिच्' इत्यतः सिजिति 'असंयोगात्-'
 इत्यतः किदिति चानुवर्तते, तदाह यमः सिच्चिद्धा स्याद्विवाहे इति । उपयमशब्दो विवाहे
 वर्तते इति भावः । रामः सीतामुपायतेति । भार्यात्वेन स्वीकृतवानित्यर्थः । 'सिच्' कित्त्व-
 पक्षे 'अनुदात्तोपदेश-' इति मकारलोपे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । उद्वोढेति ।
 भार्यात्वेन परिग्रह उद्वाहः । गन्धनाङ्गे उपयमे त्विति । हिंसापूर्वके विवाहे
 त्वित्यर्थः, राक्षसविवाहे त्विति यावत् । 'हत्वा भित्त्वा च शीर्षाणि रुदतीं रुदतो हरेत् । स
 राक्षसो विवाहः' इति स्मृतेः । नित्यं कित्त्वमिति । 'यमो गन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेति शेषः ।
 यदि गन्धनाङ्गेऽप्युपयमने परत्वादित्यं विभाषा स्यात् तर्हि एषा प्रासविभाषा स्यात् । ततश्च
 'न वेति विभाषा' इत्यत्र भाष्ये अप्रासविभाषासु अस्याः परिगणनं विरुध्येत । अतः पूर्ववि-
 प्रतिषेध आश्रयणीय इति भावः । ज्ञाश्रु । प्राग्वदिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । यद्यपि 'अप-
 हवे ज्ञः, अकर्मकाच्च, सम्प्रतिभ्यामनाध्याने' इति सूत्रैः 'अतिश्रुदृशिभ्यश्च' इति वार्तिकेन च
 ज्ञादिभ्यः आत्मनेपदे कृते 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदं सिद्धम्, तथाप्यपहवाद्यभावेऽप्यात्मने-
 पदार्थं ज्ञाश्रुदृशीनामिह ग्रहणमिति मत्वोदाहरति धर्मं जिज्ञासते इति । ज्ञातु-
 मिच्छतीत्यर्थः । शुश्रूषते इति । 'अज्ज्ञनगमां सनि' इति दीर्घः । 'इको झल्'
 इति सनः कित्त्वम् । 'श्र्युकः किति' इति इणिवेधः । सुस्मृपते इति । स्मृधातोः
 सनि 'अज्ज्ञन-' इति दीर्घ 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वे रपरत्वे 'हलि च' इति दीर्घः ।
 नानोर्ज्ञः । अनुपूर्वाद् ज्ञाधातोः सन्नन्ताद् नात्मनेपदमित्यर्थः । पुत्रमनुजिज्ञास-
 तीति । अनुज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः । ननु सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थे सर्पिषाऽनुजि-
 ज्ञासते इत्यत्रापि 'अपहवे ज्ञः, अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदस्याप्यनेन निषेधे सति सन्न-

अप्रासविभाषा । स्वकरणं स्वीकार इति । स्वकरणमित्यत्र च्विर्न भवति, 'सम-
 र्थानां प्रथमाद्वा' इति विकल्पात् । स्वकरणत्वेन भार्यास्वीकारो गृह्यते इति वृत्ति-
 कृत् । भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुङ्क्त 'उपायस्त महास्त्राणि' इति । गन्धनाङ्गे
 इति । पूर्वविप्रतिषेधश्च 'नवेति विभाषा' सूत्रे भाष्ये उक्तः । नित्यं कित्त्वमिति ।
 'यमो गन्धने' इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः । ज्ञाश्रुस्मृ । 'अपहवे ज्ञः' इत्यादिना ज्ञाधातोः
 'अतिश्रुदृशिभ्यश्च-' इति श्रुदृशिभ्यां चात्मनेपदे कृते तस्मिन्विषये, 'पूर्ववत्सनः' इत्य-

सर्पिषोऽनुजिज्ञासते । सर्पिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । 'पूर्ववत्सनः' (सू० २७३४) इति तङ् । 'अकर्मकाच्च' (सू० २७१८) इति केवलाद्विधानात् । २७३३ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । (१-३-५९) आभ्यां सन्नन्ताच्छ्रुव उक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्म-प्रवचनीयात्स्यादेव, देवदत्तं प्रति शुश्रूषते । 'शदेः शितः' (सू० २३६३), 'अ्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' (सू० २५३८) व्याख्यातम् । २७३४ पूर्ववत्सनः । (१-३-६२) सनः पूर्वो यो घातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्यात्मनेपदं स्यात् । एदिविषते । शिशयिषते निविविक्षते । पूर्ववत् किम्-ब्रूषति । 'शदेः-' (सू० २३६२) इत्यादिसूत्रद्वये 'सनो' 'न' इत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् । तेनेह न शिशत्सति । मुमूर्षति । 'आम्प्रत्यय-चत्कृषोऽनुप्रयोगस्य' (सू० २२४०) एषांचक्रे । २७३५ प्रोपाभ्यां युजेर-यज्ञपात्रेषु । (१-३-६४) प्रयुङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । 'स्वराद्यन्तोपसर्गादिति वक्तव्यम्' (वा० ९३९) । उब्रुङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञपात्रेषु किम्-द्वन्द्वं

न्तात्परस्मैपदमेव स्यादित्यत आह पूर्वसूत्रस्यैवेति । एवं च सर्पिषोऽनुजिज्ञासते इत्यत्र 'अकर्मकाच्च' इत्यात्मनेपदं निर्वाधमिति भावः । ननु 'अकर्मकाच्च' इति ज्ञाघातोरात्मनेपदे सन्नन्तात्कथमात्मनेपदलाभ इत्यत आह पूर्ववदिति । केवलात् सन्निहीनाद् ज्ञाघातोरात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि तस्मात् 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदमित्यर्थः । प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः । उक्तं नेति । आत्मनेपदं नेत्यर्थः । प्रत्याङाविहोपसर्गाविव गृह्यते, व्याख्यानात्, तदाह कर्मप्रवचनीयात्स्यादेवेति । आत्मनेपदमिति शेषः । देवदत्तं प्रतीति । 'लक्षणेत्थम्भूत-' इति प्रतिः कर्मप्रवचनीयः । पूर्ववत्सनः । पूर्वणेव पूर्ववत् । तेन तुल्यम्-' इति तृतीयान्ताद्वृत्तिः । पूर्वशब्देन सन्नप्रकृतिविवक्षिता, तदाह सनः पूर्व इत्यादि । एदिविषते इति । सन्नप्रकृतेरेषघातोरात्मनेपदित्वात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादात्मनेपदम् । 'निर्विशः' इत्यात्मनेपदविधानात्तत्प्रकृतिकसन्नन्तादपि आत्मनेपदम् । ननु 'शदेः शितः' 'अ्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इत्यात्मनेपदविधानात् शिशत्सति मुमूर्षति इत्यत्रापि सन्नन्तादात्मनेपदं स्यादित्यत आह शदेरित्यादीति । आदिना 'अ्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इत्यस्य ग्रहणम् । शदेरित्यादिसूत्रद्वये 'पूर्ववत्सनः' इति 'नानोर्ज्ञः' इत्यतो नेति चानुवर्त्य शदेर्अ्रियतेश्च सन्नन्ताच्चात्मनेपदमिति व्याख्येयमित्यर्थः । नन्वेवं सति शीयते अ्रियते इत्यादावात्मनेपदं न लभ्येत्यत आह वाक्यभेदेनेति । 'शदेः शितः' 'अ्रियतेर्लुङ्लिङोश्च' इति एकं वाक्यम् । शिद्धाविनः शदेरात्मनेपदं स्यात्, मृडो लुङ्लिङ्-प्रकृतिभूतात् शित्प्रकृतिभूताच्चात्मनेपदं स्याद् नान्यत्रेत्यर्थः । तेन शीयते अ्रियते ममारेत्यादि सिध्यति । सनो नेत्यपरं वाक्यम् । शदेः अ्रियतेश्च सन्नन्तान्नात्मनेपदमित्यपरम् । तेन शिशत्सति, मुमूर्षति इत्यादौ नात्मनेपदमित्यर्थः । प्रोपाभ्याम् । आत्मनेपदमिति शेषः । स्वरेति । स्वरौ अचौ आद्यन्तौ यस्य स स्वराद्यन्तः । तथाभूतोपसर्गात्परत्वं एव युजेरात्मनेपदमित्यर्थः । द्वन्द्वमिति । द्वन्द्वं द्विशो न्यञ्चि अवोविलानीत्यर्थः । समः

नेन सिद्धेऽपि विषयान्तरे सन्नन्तादनेन विधीयत इति ज्ञेयम् । निविविक्षत् इति ।

व्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति । २७३६ समः क्षणुवः । (१—३—६५) संक्षुण्ते शस्त्रम् । २७३७ भुजोऽनवने । (१—३—६६) ओदनं भुङ्क्ते । अम्य-
वहरतीत्यर्थः । 'बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलम् ।' 'वृद्धो जनो दुःख-
शतानि भुङ्क्ते' । इह उपभोगो भुजेरर्थः । अनवने किम्—महौ भुनक्ति । २७३८
णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्सकृत्तः आध्याने । (१—३—६७) प्यन्तादात्मने-

क्षणुवः । आत्मनेपदम् इति शेषः । 'समो गम्यच्छिष्याम्' इत्यत्रैव 'समो गम्यच्छिष्युवः'
इति न सूत्रितम्, तथा सति अकर्मकादित्यनुवृत्त्या सकर्मकान्न स्यात् । तत्सूचयन्नुदाहरति
संक्षुण्ते शस्त्रमिति । तीक्ष्णीकरोतीत्यर्थः भुजोऽनवने । अवनं रक्षणम् । ततोऽन्यत्र
भुजेरात्मनेपदमित्यर्थः । ननु 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इति धातुपाठे स्थितम् । तत्र 'बुभुजे
पृथिवीपालः पृथिवीम्' इत्यत्र न पालनमर्थः । तथा सति अनवने इति पर्युदासादात्मनेपदा-
योगात् । नाप्यभ्यवहरणम्, असंभवात् । नहि पृथिव्या अभ्यवहरणं संभवति । तथा वृद्धो
जनो दुःखशतानि भुङ्क्ते' इत्यपि न युज्यते, दुःखशतानां पालनस्य अभ्यवहरणस्य
चासंभवात्, तत्राह इह उपभोगो भुजेरर्थ इति । धातूनामनेकार्थकत्वादिति भावः ।
महौ भुनक्तीति । रक्षतीत्यर्थः । अत्र रौवादिकस्यैव 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्य
ग्रहणम् । न तु 'भुजो कौटिल्ये' इति तौदादिकस्यापीति भाष्यम् । भुजति वासः । कुटिली-
भवतीत्यर्थः । णेरणौ । इह चत्वार्यवान्तरवाक्यानि । णेरिति प्रथमं वाक्यम् । प्रत्ययग्रहण-
परिभाषया णेरिति तदन्तग्रहणम् । आत्मनेपदमित्यधिकृतम्, तदाह प्यन्तादात्मनेपदं
स्यादिति । अणौ यत् कर्म णौ चेदिति द्वितीयं वाक्यम् । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इति वत्कर्म-
शब्दोऽत्र क्रियापरः । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात् तदिति लभ्यते । तथा च अणौ या क्रिया सा प्यन्ते
चेदिति लभ्यते । एवं सति पचति पाचयतीत्यादौ सर्वत्र अणौ क्रियाया प्यन्ते अवश्यं सत्त्वाद्वा-
क्यमिदमनर्थकम् । तस्माद् अणौ या क्रिया सैव प्यन्ते चेदित्येवकारा लभ्यते । ततश्च द्वितीयवाक्यस्य

'नेविशः' इत्यात्मनेपदविधानात्सन्नन्तादपि आत्मनेपदम् । सनो नेत्यनुवर्त्येति । 'नानोर्ज्ञः'
'पूर्ववत्सनः' इति सूत्राभ्यामिति शेषः । समः क्षणुवः 'समो गम्यच्छिष्याम्' इति पठनीये
पृथगस्य पाठः सकर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति संक्षुण्ते शस्त्रमिति ।
भुजोऽनवने । अवनं पालनम्, अदने इति वक्तव्ये अनवन इति पर्युदासस्य प्रयोजनद्वयम् ।
संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुत्वादौवादिकस्यैव भुजेग्रहणमित्येकम्, अदनादर्थ-
दर्यान्तरेऽप्युपभोगादौ आत्मनेपदं भवतीति द्वितीयम्, तदाह बुभुजे पृथिवीपाल इति ।
इहेति । उपभोग इत्युपलक्षणमात्मसात्करणस्यापि । पृथिवीं बुभुजे, स्वाधीनां चकारेत्यर्थः ।
भुज पालनाभ्यवहारयोरित्यस्य स्वादेरेव ग्रहणमिति भुजो कौटिल्य इत्यस्मात्तुदादेः
परस्मैपदमेव । पाणि विभुजति । मूलानि विभुजति । णेरणौ यत्कर्म । आत्मने-
पदमित्यधिक्रियते । इहावान्तरवाक्यानि चत्वारि प्रतीयन्ते । णेरात्मनेपदमित्येकं
वाक्यम् । तच्च स्यादित्यन्तेन व्याख्यातम् । अणौ यत्कर्म णौ चेदिति द्वितीयम् ।

पदं स्यादणौ या क्रियां सैव चेण्यन्तेनोच्येत, अणौ यत्कर्मकारकं स चेणौ कर्ता स्यान्न त्वाध्याने । 'णिचश्च' (सू० २५६४) इति सिद्धेऽकर्त्रभिप्रायार्थमिदम् । कर्त्रभिप्राये तु 'विभापोपपदेन—' (सू० २७४४) इति विकल्पे, 'अणावकर्म-

फलितमाह अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येत इति । सं कर्तेति तृतीयं वाक्यम् । अत्र अणौ यत् कर्म णौ चेदित्यनुवर्तते । कर्मशब्दोत्र कारकविशेषपरः । शब्दाविकाराश्रयणात्, तदेतदाह अणौ यत्कर्मकारकं स चेणौ कर्ता स्यादिति । अत्र तच्छब्दस्य विधेयसमर्पककर्तृशब्दानुसारेण पुंलिङ्गता ज्ञेया, शैत्यं हि यत्सा प्रकृतिर्जलस्य' इतिवत् । अयं 'अनाध्याने' इति चतुर्थं वाक्यं व्याचष्टे न त्वाध्याने इति । आध्यानमुष्ठापूर्वकं स्मरणम् । तत्र नात्मनेपदमिति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयमिति मन्यते । वस्तुतस्तु आध्याने आत्मनेपदं नेत्यर्थश्चयणे भवतीत्यत्र नवोऽन्वितत्वेन असामर्थ्यादाध्यानशब्देन समासात्तं भवात् पर्थुदास एवायम् । 'न त्वाध्याने' इति मूलं तु फलितार्थकथनपरमेव । तथा च आध्यानभिन्नेऽर्थे विद्यमानाद् ण्यन्तादात्मनेपदं स्यादित्येवं प्रथमवाक्य एव आध्याने इत्यस्यान्वयात् त्रीण्येवात्रावान्तरवाक्यानीति युक्तम् । वाक्यत्रयमित्येव च भाष्ये दृश्यते । ननु 'णिचश्च' इति सिद्धे किमर्थमिदं सूत्रमित्यत आह णिचश्चेतीति । परगामिन्यपि फले आत्मनेपदार्थमित्यर्थः । स्यादेतत्, 'विभापोपपदेन प्रतीयमानः' इति सूत्रं वक्ष्यते । कर्तृगामिनि क्रियाफले यदात्मनेपदं विहितम्, तद् उपपदेन क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वे गम्यं वा स्यादिति तदर्थः । स्वं यज्ञं यजति यजते वेत्याद्युदाहरणम् । 'जेरणौ—' इत्यस्य तु दर्शयते भवः इत्यनुपदमेव उदाहरणं वक्ष्यत इति स्थितिः । तत्र दर्शयते भवः स्वयमेवेत्यत्र फलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायां 'जेरणौ—' इति नित्यमात्मनेपदमिष्यते । तत्र परत्वाद् 'विभापोपपदेन—' इति विकल्पः स्यात्, 'जेरणौ—' इत्यस्य फले आत्मगामित्वगमकोपपदाभावे सावकाशत्वात् । किञ्च 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति वक्ष्यते । अण्यते यो धातुकर्मकः चित्तवत्कर्तृकश्च तस्माद् ण्यन्ताद् परस्मैपदं स्यादिति तदर्थः । शेते कृष्णः । तं गोपी शाययतीत्युदाहरणम् । 'जेरणौ—' इत्यस्य तु दर्शयते भव इत्युदाहरणं विषय इति स्थितिः । तत्र लूधातोः लुनाति केदारं देवदत्त इत्यत्र चित्तवत्कर्तृकत्वाद् लूयते केदार इति कर्मकर्तरि, कर्मणः केदारस्य कर्तृत्वेन विवक्षिततया अकर्मणः त्वाच्च लावयते केदार इति ण्यन्ताद् 'जेरणौ—' इत्यात्मनेपदं बाधित्वा परत्वाद् 'अणावकर्मकात्—' इति परस्मैपदमेव स्यात् । 'जेरणौ—' इत्यस्य दर्शयते भव इत्य-

कर्मशब्दः क्रियापरः, 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इतिवत् । तथा च अणौ या क्रिया सैव ण्यन्ते चेदित्यर्थः । एवं स्थिते फलितमाह सैव चेद् ण्यन्तेनोच्येतेति । वर्तेति तृतीयं वाक्यम् । अणावित्यादि चेच्छब्दान्तमिहानुवर्तते । कर्मशब्दोत्र कारकविशेषपरः, शब्दाविकाराश्रयणात्तदेतद्व्याचष्टे, अणौ यदित्यादिना स्यादित्यन्तेन । अनाध्याने इति वाक्यान्तरं व्याचष्टे न त्विति । आध्यानमुष्ठापूर्वकं स्मरणम् । वस्तुतस्तु पर्थुदास एव लाघवादाश्रयणीयः । अस्मिन्पक्षे आ-

कात्—' (सू० २७५४) इति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिपेधेनेदमेवे-
प्यते । कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम् । तथाहि—पश्यन्ति भवं

सावकाशत्वादित्यत आह कर्त्रभिप्राये त्विति । पूर्वविप्रतिपेधेनेति । पूर्वविप्रतिपेधाश्रयणे
राजा दर्शयते इति भाष्यप्रयोगो मानम्, अन्यथा तत्र 'अणावकर्मकात्—' इति परस्मै-
पदापत्तेः । दर्शनविषयो भवतीत्यर्थे पश्यति भव इत्यत्र दृशेणावकर्मकत्वात् चित्तवत्कर्तृ-
कत्वाच्च । 'विभापोपपदेन—' इति विकल्पवाधविषये पूर्वविप्रतिपेधाश्रयणे तु व्याख्यान-
मेव शरणम् । अन्ये तु दर्शयते राजा इति भाष्यप्रयोगः फलस्य परगामित्वविषयो भवि-
ष्यति । एवं च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वाद् 'अणावकर्मकात्—' इत्यस्य प्रवृत्तौ न
किञ्चिद्वाधकमिति पूर्वविप्रतिपेधाश्रयणं चिन्त्यमित्याहुः । तच्चिन्त्यम्, अणावकर्मकादित्यस्य
परगामिन्यपि फले परत्वात् प्रवृत्तेर्दुर्वारत्वात् । नहि 'अणावकर्मकात्—' इत्यत्र कर्त्रभिप्राय
इत्यस्ति 'स्वरितवित्तःकर्त्रभिप्राये—' इत्यस्य बहुव्यवहितत्वादिति शब्दरत्ने प्रपञ्चितम् । ननु
दर्शनविषयो भवतीत्यर्थे दर्शयते भव इत्यत्र वस्तुतो दर्शनकर्माभूतस्यैव भवस्य कर्तृत्व-
विवक्षायां 'तस्य कर्मवत्कर्मणा—' इति कर्मवद्भावाद् 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदसिद्धेः 'गेरणौ—'
इति सूत्रं व्यर्थमित्यत आह कर्तृस्थेति । कर्तृस्थो भावो येषां ते कर्तृस्थभावकाः, कर्तृस्था
क्रिया येषां ते कर्तृस्थक्रियाः, एवंविधा धातव इह सूत्रे उदाहरणम् । 'कर्मवत्कर्मणा—'
इत्यस्य तु कर्मस्थभावकाः कर्मस्थक्रियाश्चोदाहरणमिति प्रकृतसूत्रे 'कर्मवत्कर्मणा—' इति
सूत्रे च भाष्ये स्पष्टम् । अतो विषयभेदात् । 'कर्मवत् कर्मणा—' इत्यनेन 'गेरणौ'

नभिन्ने इत्यर्थे सति फलितो न त्वाद्याने इति नेयः । तथा च अत्र वाक्यत्रयमेवेति
बोध्यम् । विकल्प इति । परत्वात्प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः पूर्वविप्रतिपेधेनेति ।
'विभापोपपदेन—' इत्यस्यावकाशः एवं यजं यजति,, स्वं यजं यजते इत्यादि ।
गेरणावित्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि । तथा 'अणावकर्मकात्—' इत्यस्य शेते कृष्णस्तं
गोपी शाययतीत्यवकाशः 'गेरणौ—' इत्यस्य तु लावयते केदारः स्वयमेवेति । तत्र
हि लूयते केदार इति द्वितीयकक्षायामणावकर्मकत्वादिति भावः । न च पश्यति भव
इतिवद् द्वितीयकक्षायां लुनाति केदार इत्येव प्रयोग इति भ्रमितव्यम् । लवनस्य
कर्मणस्थक्रियात्वेन 'कर्मवत्कर्मणा—' इति यगात्मनेपदप्रवृत्तेः । नव्यास्तु 'अणावक-
र्मकात्' इत्यस्य वाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो मानम् तत्र हि निवृत्तप्रेषणपक्षे
दृशेणावकर्मकत्वात् चित्तवत्कर्तृकत्वाच्च परस्मैपदप्राप्तेः । 'विभापोपपदेन—' इति विकल्प-
वाधे तु न किञ्चिन्मानम् । किं च 'अणावकर्मकात्—' इत्यस्य वाधेऽपि नास्त्येव प्रमाणम् ।
पूर्वाक्तभाष्यस्य परगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वात् तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफले पर-
त्वाद् 'अणावकर्मकात्—' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाधकमस्तीति पूर्वविप्रतिपेधेनेदमे-
वेष्ट्यत इत्येतच्चिन्त्यमित्याहुः । वस्तुतस्तु 'गेरणौ—' इति सूत्रस्याचित्तवत्कर्तृकेऽपि
लावयते केदार इत्यादौ चरितार्थत्वाद् 'अणावकर्मकात्—' इत्यनेन परगामिनि क्रिया-
फलेऽपि परत्वात्परस्मैपदे प्राप्ते दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगवलात्पूर्वविप्रतिपेधाभ्युप-
गमेन 'गेरणौ—' इत्यात्मनेपदप्रवृत्तावपि आत्मार्यं दर्शयते स्वार्थं दर्शयते इत्यादौ

भक्ताः, चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्रेरणांशत्यागो पश्यति भवः, विषयो भवतीत्यर्थः । ततो हेतुमणिच्, दर्शयन्ति भवं भक्ताः, पश्यन्तीत्यर्थः ।

इत्यस्य न गतार्थेति भावः । अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः यथा, दर्शन-
श्रवणादिः । सपरिस्पन्दनसाध्यो धात्वर्थः क्रिया, यथा पाकादिः । यद्यपि दर्शने चक्षु-
स्मीलनादिरूपं स्पन्दनमस्ति तथापि तद्धिन्हस्तपादादिचेष्टैवात्र स्पन्दनमित्यविरोधः । तत्र
कर्तृस्थभावकमुदाहरति पश्यन्ति भवं भक्ता इति । सकर्मकेषु, धातुषु फलव्यापारयोर्धातु-
र्वन्ते । यथा पचेर्विक्रित्यनुकूलो व्यापारः तत्र विक्रित्तिः फलम् । तदनुकूलोऽ-
धिभ्रयणादिव्यापारः । धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ता देवदत्तादि । व्यापारव्यधिकरणधातू-
पात्तफलाश्रयभूतं कर्म । यथा तण्डुलान् पचेतीत्यत्र विक्रित्याश्रयास्तण्डुला इति स्थितिः ।
प्रकृते च दृशेश्चाक्षुषज्ञानानुकूलव्यापारार्थकत्वे सकर्मकत्वानुपपत्तिः फलस्य चाक्षुषज्ञानस्य
तदनुकूलप्रयत्नादेश्च समानाधिकरणत्वात् । अतो दृशेश्चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्त्यनुकूल-
व्यापारोऽर्थः । तत्र ज्ञानविषयत्वापत्तिः फलम् । तदनुकूलः प्रयत्नादिव्यापारो देवदत्तनिष्ठः ।
एवं च प्रयत्नादिव्यापारव्यधिकरणचाक्षुषज्ञानविषयत्वरूपफलाश्रयो घटादिः कर्मेति युज्यते,
तदेतदाह चाल्लुपज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थ इति । प्रेरणेति । यदा चाक्षुषज्ञानविषय-
त्वापत्तिरेव दृशेरर्थो विवक्षितः । न तु तदनुकूलव्यापारः कृद्धानुगम्यः प्रेषणांशः ।
तदा पश्यति भव इत्यस्य चाक्षुषज्ञानविषयः संपद्यते इत्यर्थः सौकर्यातिशय-
विवक्षया अनुकूलव्यापारांशस्य अविवक्षा बोध्या । तथा च चाक्षुषज्ञानविषयत्वाप-
त्तेरेव दृशेरर्थत्वात्तादश्रयस्य भवस्य कर्तृत्वमेव, तदाह विषयो भवतीत्यर्थ इति ।
लक्षणया चाक्षुषज्ञानविषयो भवतीत्यर्थ इत्यर्थः । न चात्र भवस्य वस्तुतो दर्शन-
कर्मण इह कर्तृत्वात् 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति कर्मवत्त्वाद्यगादिकमेव स्यान्न
तु शवादीति शङ्क्यम्, 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यस्य कर्मस्थभावकेषु कर्मस्यक्रियेषु च
प्रवृत्तेः । अतः कर्मकर्तर्यपि शवादिकमेवेति भावः । तत इति । कृद्धानुगम्यं प्रेप-
परत्वाद् 'विभाषोपपदेन—' इत्यस्य प्रवृत्तौ न किञ्चिद्वाचकमस्ति । ततोऽपि परत्वात्
'अणावकर्मकात्—' इति परस्मैपदमेव स्यादिति तद्वाधेन पूर्वविप्रतिषेधे स्वीकृते, 'विभा-
षोपपदेन—' इत्यस्याप्यर्थात्पूर्वविप्रतिषेधेन बाधो जात एवेति चेत्, एवं तर्हि दर्श-
यते राजेति भाष्यप्रयोगस्य केवले चरितार्थत्वात्सोऽप्यपदप्रयोगे 'अणावकर्मकात्—' इति
परस्मैपदमेवास्तु । तत्रापि पूर्वविप्रतिषेधेन 'णेरणौ—' इत्यस्य प्रवृत्तौ मानाभावादिति
दिक् । 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यनेन गतार्थत्वशङ्कां निरस्यति कर्तृस्थभावका इति ।
अपरिस्पन्दनसाधनसाध्यो धात्वर्थो भावः । सपरिस्पन्दनसाधनसाध्या तु क्रिया ।
साधनं कारकं तत्साध्यत्वाद्धात्वर्थस्य । ननु नृत्यन्तं भवं पश्यतीत्यत्र दृशेः कर्तृस्थ-
भावकता न स्यात्, किं तु कर्तृस्थक्रियाकर्तृत्व स्यात् । न च साधनशब्देन लकारवाच्यं
कारकं विवक्षितमिति वाच्यम्, नृत्यन्भवः पश्यतीत्यत्र तद्गोपतादवस्थ्यादिति चेत् ।
अत्राहुः—आरोहणादौ सपरिस्पन्द एव देवदत्तादिर्यथा साधनं तथा दर्शनश्रवणादौ
न भवति किंतु स्पन्दनरहितोऽपीति नोक्तदोष इति कर्तृस्थभावकमुदाहरति पश्य-

पुनर्ण्यस्यैवाविवक्षायां दर्शयते भवः । इह प्रथमतृतीययोरवस्ययोर्द्वितीयचतु-
र्थ्योश्च तुल्योऽर्थः । तत्र तृतीयकक्ष्यायां^१ न तड् । क्रियासाम्येऽप्यणौ कर्मकार-
णांश्च विहाय चाक्षुपज्ञानविषयत्वापत्तिवृत्तेर्दृष्टेर्हेतुमणिजित्यर्थः । दर्शयन्ति भवं भक्ता
इति । चाक्षुपज्ञानविषयत्वमापादयन्तीति णिजन्तस्य फलितोऽर्थः, तदाह पश्यन्तीत्यर्थ
इति । चाक्षुपज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः । पुनरिति । चाक्षुपज्ञानविषयत्वमापादयन्तीत्यर्थके
दर्शयन्ति भवं भक्ता इत्युक्तोदाहरणे णिजर्थस्य आपादनांशस्य अविवक्षायां प्रकृतसूत्रेणात्मने-
पदे सति दर्शयते भव इत्युदाहरणमित्यर्थः । अत्र ण्यन्तस्य प्रेरणारहितेऽर्थे लक्षणा । गङ्गायां
धोप इत्यत्र टाप इव णिचः स्थितिः । चुरादेराकृतिगणत्वात् स्वार्थिको णिजित्यन्ये । इहेति ।
अवस्था पदविशेषात्मकावयवसंनिवेशविशेषः । प्रथमा च तृतीया च प्रथमतृतीये । तयोर-
वस्ययोरिति विग्रहः । 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे-' इति प्रथमाशब्दस्य पुंवत्त्वम् । पश्यन्ति
भवं भक्ता इति प्रथमावस्था । पदविशेषसंदर्भ इति यावत् । अवस्यैव कथ्येति व्यवहरि-
ष्यते मूले । कक्ष्या हि राजवान्यादौ जनविशेषसंघातनिवासात्मिका अनन्तरस्यानप्रापिका ।
तद्यथा रामायणे-'आ पञ्चमायाः कक्ष्याया नैनं कश्चिदवारयत्' इत्यादि इदं च प्रथमवाक्यम्,
प्रेरणांशत्यागे पश्यति भव इति द्वितीयवाक्यस्य उपपादकम् । चाक्षुपज्ञानविषयत्वापादने
दृश्यर्थे प्रेरणांशत्यागस्य प्रेरणार्थिशिष्टार्थकदृशिवटितप्रथमवाक्याभावे असंभवात् । प्रेरणां-
शत्यागे पश्यति भव इति द्वितीया कक्ष्या तु दर्शनविषयत्वापत्तिमात्रार्थकाद्धेतुमणिचि दर्शयन्ति
भवं भक्ता इति तृतीयावाक्यस्य, पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमवाक्यसमानार्थकस्य उपपा-
दिका, चाक्षुपज्ञानविषयत्वापादनानुकूलव्यापारार्थवृत्तेर्दृष्टेर्हेतुमणिचि चाक्षुपज्ञानविषयत्वा-
पत्त्यनुकूलव्यापारान्तरस्यापि प्रवेशापत्तेः । तृतीयं वाक्यं त्विदं दर्शयन्तीति,
प्यर्थस्याविवक्षायां दर्शयते भव इति चतुर्थवाक्यस्य दर्शनविषयो भवतीति ।
द्वितीयवाक्यसमानार्थकस्य ण्यन्तवटितस्योपपादकमिति स्पष्टमेव । तथा च
प्रथमतृतीययोः कक्ष्ययोः पश्यन्ति भवं भक्ताः, दर्शयन्ति भवं भक्ता इत्यनयोः,
तथा पश्यति भवः, दर्शयते भवः इति द्वितीयचतुर्थ्योः कक्ष्ययोश्च तुल्योऽर्थ इत्यर्थः ।
तत्र प्रथमद्वितीययोः कक्ष्ययोः दृष्टेर्ण्यन्तत्वाभावादेव तडो न प्रसक्तिरिति
मत्वाह तत्र तृतीयकक्ष्यायां न तडिति । कुत इत्यत आह क्रिया-
साम्येऽपाति । दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयकक्ष्यायाः, पश्यन्ति भवं भक्ताः,
न्तीति । प्रेरणांशेति । सौकर्यविवक्षयेति भावः । तत इति । त्यक्तप्रेरणांश-
कादातोर्ल्यर्थः । पुनर्ण्यस्येत्यादि । न चैवं णिजपि गच्छतीति दर्शयते भवं
इति न सिध्येदिति वाच्यम्, उपायनिवृत्तावप्युपेयानिवर्तनादिति कैयटोक्तेः । एवं
च स्वार्थ एव णिजिति पर्यवसानादाह द्वितीयचतुर्थ्योरिति । तुल्योऽर्थ इति ।
न्यूनाधिकभावरहितः । तत्र तृतीयेति । प्रथमाद्वितीययोस्तु ण्यन्तत्वाभावात् तडः
प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः । क्रियासाम्येति । प्रथमकक्ष्या सहेत्यर्थः ।

कस्य णौ कर्तृत्वाभावात् । चतुर्थ्यां तु तङ् । द्वितीयामादाय क्रियासाम्यात् । प्रथमायां कर्मणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च । एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणम् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः, न्यग्भावयन्तीत्यर्थः । तत आरोहति हस्ती, न्यग्भवतीत्यर्थः । ततो णिच् आरोहयन्ति । आरोहन्तीत्यर्थः । तत आरोह-

इति प्रथमकक्ष्यासमानार्थकतया अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्य सत्त्वेऽपि प्रथमकक्ष्यायामणौ कर्मकारकस्य भवस्य दर्शयन्ति भवं भक्ता इति तृतीयकक्ष्यायां णौ कर्तृत्वाभावादित्यर्थः । एवं चतुर्थकक्ष्योपपादिका तृतीयकक्ष्यैषा प्रत्युदाहरणं चेत्युक्तं भवति । अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्य तु अच्चारोपितप्रेरणपक्षे द्वितीयकक्ष्यायां न तङिति फलं वक्ष्यते । चतुर्थकक्ष्या तु प्रकृतसूत्रस्योदाहरणमित्याह चतुर्थ्यां तु तङिति । 'णेरणौ-' इति प्रकृतसूत्रेणेति शेषः । तदेवोपपादयति द्वितीयामादायेति । पश्यति भव इति द्वितीयकक्ष्यायां या चाक्षुषज्ञानविषयत्वापत्तिरूपा क्रिया तस्या एव दर्शयते भव इति द्वितीयकक्ष्यायां ण्यन्तदृश्यत्वादित्यर्थः । अनेन अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंश उपपादितः । अथ अणौ यत्कर्मकारकं णौ स चेत्कर्ता स्यादित्यंशमुपपादयति प्रथमायामिति । पश्यन्ति भवं भक्ता इति प्रथमकक्ष्यायाम्, अण्यन्तदृशिकर्मणो भवस्य दर्शयते भव इति चतुर्थकक्ष्यायां ण्यन्तदृशिकर्तृत्वाच्चेत्यर्थः । अथ कर्तृस्थक्रियधातुमुदाहरति एवमारोहयते हस्तीत्यप्युदाहरणमिति । तत्र प्रथमकक्ष्यामाह आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति । हस्तिनं पान्तीति हस्तिपाः । त एव हस्तिपकाः । स्वार्थे कः । उपरिभागाक्रमणानुकूलव्यापारः सोपानगमनादिः । इह तु उच्चस्य हस्तिनो न्यग्भावनमेव उपरिभागाक्रमणानुकूलो व्यापारो विवक्षितः । तच्च नीचीकरणम् तदाह न्यग्भावयन्तीति । अत्र उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनानुकूलोऽङ्कुशपातादिः व्यापारः । उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनं फलम् । तदाश्रयत्वाद्धस्ती कर्म । तादृशव्यापाराश्रयत्वाद्धस्तिपकाः कर्तारः । अथ द्वितीयकक्ष्यामाह तत इति । प्रेरणांशपरित्यागे सति उपरिभागाक्रमणानुकूलन्यग्भवनार्थकाललटि आरोहति हस्तीति भवतीत्यर्थः । प्रेषणांशपरित्यागे फलितमाह न्यग्भवतीत्यर्थ इति । अथ तृतीयकक्ष्यामाह ततो णिजिति । प्रेषणांशं परित्यज्य न्यग्भवनार्थकत्वमाश्रिताद् धातोः प्रेषणविवक्षायां हेतुमणिजिति भावः । आरोहयन्तीति । हस्तिनं हस्तिपका इति शेषः । प्रेषणांशनिवृत्तौ णिजन्तस्य फलितमर्थमाह आरोहन्तीत्यर्थ इति । आक्रमणाय हस्तिनं न्यग्भावयन्तीति द्वितीयामादायेति । अणौ या क्रिया सैव चेद् ण्यन्ते इत्यस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेत्येदमुक्तम् । यदा त्वधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते तदा प्रथमामादाय तत्संभवति । इदानीं कर्तृस्थक्रियाकमुदाहरति एवमित्यादिना । आरोहति हस्तीति । प्रेषणांशत्यागे उदाहरणमिदम् । ततो णिजिति । निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्रेषणांशविवक्षायां णिजित्यर्थः । पुनर्पर्यर्थस्याविवक्षायामुदाहरणमाह

यते, न्यग्भवतीत्यर्थः । यद्वा पश्यन्त्यारोहन्तीति प्रथमकक्ष्या प्राग्वत् । ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपाणिञ्च । दर्शयति भवः । आरोहयति हस्ती । पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः । ततो णिज्भ्यां तत्प्रकृतिभ्यां च उपात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्त्यागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणम् । अर्थः प्राग्वत् । अस्मिन्पक्षे द्वितीयकक्ष्यायां न तङ् । समानक्रियात्वाभावाणिजर्थस्याधिक्यात् । अनाध्याने

यावत् । चतुर्थकक्ष्यामाह तत इति । अविवक्षितप्रेषणाद् ण्यन्तात् प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे आरोहयते इति रूपमित्यर्थः । प्रेषणांशत्यागे सति ण्यन्तस्य फलितमर्थमाह न्यग्भवतीत्यर्थ इति । तदेवं 'निवृत्तप्रेषणाद्धातोः प्राकृतेऽर्थे णिजिज्यते' इति पक्षमाश्रित्योदाहृतम् । इदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाश्रित्याह यद्वेति । पश्यन्तीति । पश्यन्ति भवं भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति च, प्रथमकक्ष्या पूर्ववद्व्याख्येयेत्यर्थः । द्वितीयकक्ष्यामाह ततः कर्मण इति । दृशेः रुहेश्च प्रथमकक्ष्यायां कर्मीभूतस्य भवस्य हस्तिनश्च प्रयोजककर्तृत्वरूपहेतुत्वारोपाद्धेतुमणिजित्यर्थः । दर्शयति भव इति भक्तानिति शेषः, तदाह पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थ इति । चाक्षुषज्ञानविषयत्वमापादयतो भक्तान् भवः प्रेरयति, न्यग्भावयतो हस्तिपान् हस्ती प्रेरयतीत्यर्थः । उभयत्र हेतुमणिञ्च । तत्र प्रकृतिभ्यां दृशिरुहिभ्यामेकैकं प्रेरणम् । णिचा तु तद्विषयकमेकैकं प्रेरणान्तरं प्रतीयते इति स्थितिः । चतुर्थकक्ष्यामाह ततो णिज्भ्यामिति । हेतुमणिज्भ्यां तत्प्रकृतिभूतदृशिरुहिभ्यां च उपात्तयोः प्रेरणयोस्त्यागे सति चाक्षुषज्ञानविषया भवति भव इति, न्यग्भवति हस्तीति चार्थः पर्यवस्यति तत्र प्रकृतसूत्रेणात्मनेपदे दर्शयते भवः, आरोहयते हस्तीति च सिद्धमित्यर्थः । पश्यन्ति भवं भक्ता इति, आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपका इति च प्रथमकक्ष्यायां कर्मणो भवस्य हस्तिनश्च तृतीयकक्ष्यायां कर्तृत्वात् प्रथमकक्ष्यायां सत्त्वाच्चेति तृतीयकक्ष्यायामुदाहरणे सूत्रप्रवृत्तिरुपाद्या । न च प्रथमकक्ष्यायां चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीति । न्यग्भावयन्तीति प्रकृत्युपात्तस्य प्रेषणांशस्य तृतीयकक्ष्यायां त्यागादणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्य कथं प्रवृत्तिरिति वाच्यम्, सैव चेण्यन्तेनेत्यत्र आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते, नतु न्यूनत्वमपि इत्यदोषात् । ननु द्वितीयकक्ष्यायामेव कुतो न तडित्यत आह अस्मिन्पक्षे द्वितीयेति । कुत इत्यत आह समानक्रियात्वाभावादिति । द्वितीयकक्ष्यायां अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेत्यंशस्याभावादिति यावत् । तदेवोपपादयति णिजर्थस्येति । णेरिति किम् ? पश्यत्यारोहतीति निवृत्तप्रेषणान्मा- आरोहयत इति । एवं निवृत्तप्रेषणपक्षमुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषणपक्षमाह यद्वेति । हेतुत्वारोपादिति । प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः । अत्रापि सौकर्यविवक्षैव वीजम् । पश्यत इति । पश्यतो भक्तान् आरोहतो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थः । आधिक्यादिति । अस्मिन्पक्षे णौ चेत्सा क्रियेत्यनेन आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न तु न्यूनत्वमपि । अन्यथा तृतीयकक्ष्यायामपि तङ् न स्यात् । प्रकृत्युपात्तप्रेषणांशस्य त्यागेन न्यूनतायाः सत्त्वादिति भावः । णेरिति किम्, पश्य-

किम्-स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयति वनगुल्मः । उत्कण्ठापूर्वकस्मृतौ

भूत् । स्मरति वनगुल्मं कोकिल इति । स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थः । पक्षद्वयेऽप्येषा प्रथमकक्ष्या द्वितीयतृतीयकक्षयोरप्युपलक्षणम् । तत्र निवृत्तप्रेषणपक्षे स्मरति वनगुल्म इति द्वितीयकक्ष्या । स्मृतिविषयो भवतीत्यर्थः । स्मरयति वनगुल्मं कोकिल इति तृतीयकक्ष्या । स्मृतिविषयत्वमापादयतीत्यर्थः । अध्यारोपितप्रेषणपक्षे तु स्मरयति वनगुल्मः कोकिलमिति द्वितीयकक्ष्या । स्मरन्तं प्रेरयतीत्यर्थः । स्मरयति वनगुल्म इति । प्रत्युदाहरणमिदम् । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्ष्यैषा । अध्या-

त्यारोहतीत्यादिनिवृत्तप्रेषणात्माभूत् । न च णौ चेदिति श्रुतत्वाद् ण्यन्तादेव स्यादिति वाच्यम्, अणावित्यस्यापि श्रुतत्वात् । तस्याग्रिमयोगार्थमवश्यकर्तव्यस्य स्पष्टार्थमिहैव कर्तुमौचित्याच्च । अणौ या क्रिया सैव चेण्यन्ते इति किम्, दर्शयति भवः । आरोहयति हस्तीत्यध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्षायां माभूत् । कथं तर्हि 'करेणुरारोहयते निषादिनम्' इति माघप्रयोगः, 'स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः कृताधिपत्यामिव साधुबन्धुताम्' इति भारविप्रयोगश्च संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः—'णिचश्च' इत्यनेन क्रियाफले कर्तृगामिनि तद्ध न तु प्रकृतसूत्रेणेति । अणौ यत्कर्म कारकं णौ चेत्स कर्तेति किम्, दर्शयन्ति, भवमिति निवृत्तप्रेषणपक्षे तृतीयकक्षायां माभूत् । स्मरति वनगुल्ममिति । पक्षद्वयेऽपीयं प्रथमकक्षा । स्मरयति वनगुल्म इति । निवृत्तप्रेषणपक्षे चतुर्थकक्ष्यम् । अध्यारोपितपक्षे तु तृतीयकक्ष्येति ज्ञेयम् । केचित्तु एतत्सूत्रस्थे भाष्ये दर्शयते भृत्यान् राजेत्युदाहरणम्, स्मरयत्येनं वनगुल्म इति प्रत्युदाहरणं च दृश्यते । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे द्वितीयकक्ष्यायामेवा-
नेनात्मनेपदं भवति न तु तृतीयकक्ष्यामिति प्रतीयते । तथा च कर्मपदमात्रार्थं तस्य क्रियावाचित्वं स्वीकृत्याणौ या क्रिया सैव चेण्यन्तेनोच्येतेति वाक्यान्तराभ्युपगम्येवकारेणा-
धिक्यं न व्यवच्छिद्यते किं तु भूतनैवेत्यस्मादेव भाष्यादवगम्यते । एवं च दर्शयते भव आरोहयते हस्तीति कर्मप्रयोगरहितं मूलग्रन्थस्योदाहरणम्, स्मरयति वनगुल्म इति प्रत्युदा-
हरणं च भाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः । अन्यैस्त्वविवक्षितमिह कर्मण्युक्त्वाऽत्र मूलग्रन्थाविरोधेनैव भाष्यग्रन्थः समर्थितः । तेषामयमाशयः—गभीरायां तद्यां घोष इत्यत्र गभीराभिन्ननद्यामिति गभीरनदीपदार्थयोरभेदबोधानन्तरं तीरलक्षणायां तीरस्य गभीरत्वा-
भावाच्चान्वास्तु गभीरत्वेऽप्येकदेशान्वयासंभवाच्च अनर्थकमपि गभीरायामिति पदं प्राथमिक-
बोधमादाय सार्थकं तद्वदिहापि अध्यारोपितप्रेषणापक्षे द्वितीयकक्षायां कर्मण्यन्वितम्, ततो णिजर्थस्येव कर्मण्यन्वितम्, ततो णिजर्थस्येव कर्मणोऽपि त्यागे णिचः कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय सार्थकम् । स्वबोध्यसंबन्धो लक्षणेऽप्युपगमात् । विशिष्ट वाक्यार्थस्य चेह बोध्यत्वेन तत्संबन्धस्य बोधकर्तारूपस्य वाक्ये सत्त्वात् । एषैवार्थवादैः प्राशस्त्य-
लक्षणाया गतिः । अन्यथा 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्यादिविधवाक्यस्य योऽर्थवादः 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता, वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति' 'स एवैनं भूतिं गमयति' इत्यादिस्तत्र वायुमेव स्वेन भागधेयेन स एवैनमित्यादिरूपस्य विभक्ति-
भेदेन प्रयोगस्य वैयर्थ्यं स्यादिति । नन्वेतत्सूत्रस्योदाहरणं च यथाश्रुतभाष्या-

विषयो भवतीत्यर्थः । 'भीरस्म्योहेतुभये' (सू० २५६४) । व्याख्यातम् । २७३९ गृध्रि-
वञ्च्योः प्रलम्भने । (१-३-६९) प्रतारणेऽर्थे ण्यन्ताभ्यामभ्यां प्राग्वत् । माणवकं गर्ध-
यते, वञ्चयते वा । प्रलम्भने किम्-श्वानं गर्धयति । अमिकाङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः । अहिं
वञ्चयति । वर्जयतीत्यर्थः 'लियः संमाननशालीनोकरणयोश्च' (सू० २५९२) । व्याख्यातम् ।
२७४० मिथ्योपपदात्कृचोऽभ्यासे । (१-३-७१) णेः इत्येव । पदं मिथ्या
नारयते । स्वरादिदुष्टमसकृदुच्चारयतीत्यर्थः । मिथ्योपपदात् किम्-पदं सुष्ठु

रोपितप्रेषणपक्षे तु तृतीयकक्ष्येति बोध्यम् । 'स्मृ आध्याने' इति घाटादिकत्वेन
मेत्वाद्ग्रस्त्रः । विस्तरस्त्वय प्रौढमनोरमाशब्दरत्नशब्देन्दुशेखरेण्वनुसंधेयः ।
गृध्रिवञ्च्योः । प्रलम्भनं प्रतारणमिति मत्वाह प्रतारणेऽर्थे इति ।
गार्ग्यदिति । आत्मनेपदमित्यर्थः । धातूनामनेकार्थकत्वादनेयोः प्रतारणे वृत्तिः ।
मिथ्योपपदात् । अभ्यासवृत्तेर्मिथ्याशब्दोपपदकात् कृमः आत्मनेपदमित्यर्थः ।

नुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनङ्केशेनेति चेत् । मैवम् ।
निवृत्तप्रेषणपक्षे दर्शयते भव इत्याद्युदाहरणस्य प्रत्युदाहरणस्य च कर्मरहितस्य स्त्रीकर्तव्य-
तया तदैकरूप्यस्यास्मिन्नपि पक्षे अकर्मकोदाहरणप्रत्युदाहरणयोः सिद्धये कर्मणोऽविवक्षितत्व-
व्याख्याया उचितत्वात् । किं च 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यनेनैव सिद्धे कर्तृस्यभावक्रियार्थं सूत्र-
मिति भाष्यग्रन्थस्वारस्यादप्यकर्मकोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति । न च 'कर्मवत्कर्मणा-'
इति सूत्रे तुल्यशब्देनापि कर्मस्यक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते न त्वाविक्यमिति स्त्रीकृते
नास्ति भाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्ग इति वाच्यम्, तथा हि सति कर्मवत्कर्मस्यक्रिय इत्युक्तेऽपि
कर्मस्या क्रिया यस्य कर्तुः स कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभात् तत्समीहितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रिय
इत्यस्य वैयर्थ्यपित्तेः । द्वितीयकक्षायां भवे हस्तिनि च विषयत्वापादनविषयप्रेरणायाश्च न्यग्भ-
वनविषयकप्रेरणायाश्च क्रमेण सत्त्वेऽपि विषयत्वापत्तिरूपाया न्यग्भवनरूपायाश्च कर्मस्यक्रि-
यायाः सत्त्वात् । यदि तु 'कर्मणा तुल्यक्रियः-' इत्येतत्सार्थक्याय तुल्यशब्देनात्र न्यूनाधिक-
व्यवच्छेदः क्रियत इत्युच्यते, तदा 'कर्मवत्कर्मणा-' इति सूत्रस्य द्वितीयकक्षायामप्रवृत्तेः कर्म-
वत्कर्मणेत्यनेनैव सिद्धे इत्यादिभाष्यग्रन्थस्वारस्यभङ्गो भवत्येव । ततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे
तृतीयकक्षायामेवोदाहरणम्, न तु द्वितीयकक्षायामित्यभ्युपगन्तव्यम् । एतेनाध्यारोपितप्रेषणपक्षे
णौ चेत्सा क्रियेत्यनेनाविक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्यत्र विनिगमनाभावान्न्यूनत्वव्यवच्छेद
एव स्वीकृते, द्वितीयकक्षायां तड् दुर्वार इति न्यूनाविक्यव्यवच्छेद एव ग्राह्यस्तेन कक्षाचतुष्टय-
पक्ष एव सावीयानिति वदन्तः परास्ताः । दर्शयते भृत्यान् राजेति भाष्योदाहरणवलेन अध्या-
रोपितपक्षस्यैव प्रबलत्वादिति हिक् । गृध्रिवञ्च्योः प्रलम्भने । अकर्त्रभिप्रायार्थ आरम्भः ।
मिथ्योपपदात्कृचोऽभ्यासे । इह करोतिरुच्चारणार्थत्वादकर्मकः । उच्चारणं निःसर-
णम् । ण्यन्तस्तूच्चारणवृत्तिः सकर्मकः उच्चारयतीति । निःसारयतीत्यर्थः ।
असकृदुच्चारणे तु धातौर्लक्षणा, आत्मनेपदं तु द्योतकम्, तेनैव द्योतितत्वाद् 'नित्य-

कारयति । अग्न्यासे किम्-सकृत्पदं मिथ्या कारयति । 'स्वरितवितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' (सू० २१५८) यजते । सुनुते । कर्त्रभिप्राये किम्-ऋत्विजो यजन्ति । सुन्वन्ति । २७४१ अपाद्दः । (१-३-७३) न्यायमपवदते ॥ कर्त्रभिप्राये इत्येव, अपवदति । 'णिचश्च' (सू० २५६४) । कारयते । २७४२ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे । (१-३-७५) अग्रन्थे इति च्छेदः ब्रोहीन् संयच्छते । भारमुद्यच्छते । वस्त्रमायच्छते । अग्रन्थे किम्-उद्यच्छति वेदम्, अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येव । ब्रोहीन् संयच्छति । २७४३ अनुपसर्गाज्ज्ञः । (१-३-७६) गां जानीते । अनुपसर्गात् किम्-स्वर्गं लोकं न प्रजानाति । कथं तर्हि भट्टिः—'इत्थं नृपः पूर्वमवालुलोचे ततोऽनुजज्ञे गमनं सुतस्य' इति कर्मणि लिट् । नृपेणेति विपरिणामः । २७४४ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने । (१-३-७७) 'स्वरितवितः—' इत्यादिपञ्चसूत्र्या यदात्मनेपदं विहितं तत्समीपोच्चारितेन पदेन

इत ऊर्ध्वं णेरिति निवृत्तम् । अपाद्दः । अपपूर्वाद्विदधातोरात्मनेपदमित्यर्थः न्यायमपवदते इति । वदनेन निरस्यतीत्यर्थः । 'किमिह वचनं न कुर्यान्नास्ति वचनस्यातिभारः' इति न्यायात् । समुदाङ्भ्यो । सम, उत्, आङ् एतत्पूर्वाद् अग्रन्थविषयकाद् यमेरात्मनेपदमित्यर्थः । ब्रोहीन् संयच्छते इति । संगृह्णातीत्यर्थः । भारमुद्यच्छते इति । उद्गृह्णातीत्यर्थः । वस्त्रमायच्छते इति । कत्वादौ निबध्नातीत्यर्थः । कर्त्रभिप्राये इत्येवेति । ब्रोहीन् संयच्छतीति । परार्थं संगृह्णातीत्यर्थः । 'आङो यमहनः' इत्येव सिद्धे आङ्ग्रहणं सकर्मकार्थम्, तस्य अकर्मकादेव प्रवृत्तेरिति बोध्यम् । अनुपसर्गाज्ज्ञः । अनुपसर्गाद् ज्ञावातोरात्मनेपदमित्यर्थः । 'अकर्मकाच्च' इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थमिदम्, तदाह गां जानीते इति । कथमिति । अनुपूर्वकस्य अनुमत्यर्थकस्य ज्ञाधार्तारूपसर्गपूर्वकतया प्रकृतमूत्रस्याप्रवृत्तेः सकर्मकतया 'अकर्मकाच्च' इत्यस्याप्यप्रवृत्तेः अनुजज्ञे इति कथमात्मनेपदमित्यर्थः । समाधत्ते कर्मणि लिङिति । तथा च 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदमिति भावः । सुतस्य गमनमनुज्ञातमित्यर्थः फलति । नन्वेवं सति नृप इति प्रथमान्तस्य कथमिहान्वय इत्यत आह नृपेणेति विपरिणाम इति । अवालुलोचे इत्यत्रान्वितं नृप इति प्रथमान्तं तृतीयया विपरिणमितमन्त्रानुपज्यते इत्यर्थः । विभाषोपपदेन । स्वरितवित इत्यादीति । 'स्वरितवितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले, अपाद्दः, णिचश्च, समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे, अनुपसर्गाज्ज्ञः' इति पञ्चसूत्रीत्यर्थः । समीपोच्चारितं पदमुपपदम्, न तु 'तत्रोपपदं सप्तमीस्थम्' इति

'पस्यो' इति न द्विवचनम् । ऋत्विजो यजन्तीति । दक्षिणादिकं तु न यागफलम् । स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना स्वर्गाद्बुद्देशेन यागादिविवानात्स्वर्गादिरेव फलमिति भावः । समुदाङ्भ्यो । 'आङो यमहनः' इत्येव सिद्धे आङ्पूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्तुदाहरति वस्त्रमायच्छत इति । अनुपसर्गाज्ज्ञः । 'अकर्मकाच्च' इत्येव सिद्धे सकर्मकार्थ आरम्भः । विभाषोपपदेन । उपपदेन फलस्य कर्तु-

त्याफलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते वा स्यात् । स्वं यज्ञं यजति, यजते वा । स्वं कटं रोति, कुस्ते वा । स्वं पुत्रमपवदति, अपवदते वा । स्वं यज्ञं कारयति, कारयते वा । ऽं व्रीहि संयच्छति, संयच्छते वा । स्वां गां जानाति, जानीते वा ।

इति तिङन्ते आत्मनेपदप्रकरणम् ।

अथ तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम् ॥ ६१ ॥

(२५)

‘शेषात्कर्तरि परस्मैदम्’ (सू० २१५९) । अति । २७०५ अनुपराभ्यां ।

संकेतितम्, असंभवात्, तदाह समीपोच्चारितेन पदेनेति । फलस्य कर्तृगामित्वे नित्यमात्मनेपदे पञ्चसूत्र्या प्राप्ते विभाषेयमिति ‘न वेति विभाषा’ इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । स्वं यज्ञमिति । स्वोयमित्यर्थः । अत्र स्वशब्देनैव फलस्यात्मगामित्वावगमात् ‘स्वरितञितः—’ इति नित्यात्मनेपदस्यानेन विकल्पः । स्वं यज्ञं कारयतीत्यत्र ‘णिचश्च’ इत्यस्यानेन विकल्पः । स्वं व्रीहिमिति । अत्र ‘अनुपसर्गाज्ज्ञः’ इत्यस्यानेन विकल्पः ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां आत्मनेपदव्यवस्था समाप्ता ।

अथ परस्मैपदव्यवस्थां निरूपयितुमुपक्रमते शेषात्कर्तरीति । अनुप-

गामित्वे द्योतिते तङोऽप्राप्तावप्राप्तविभाषेयम् । कर्तृगामिनि क्रियाफले नित्ये प्राप्ते प्राप्तविभाषेत्यन्ये । स्वं यज्ञमिति । स्वमित्युपलक्षणम् । स्वार्थं यज्ञं यजति आत्मार्यं यज्ञं यजति इत्याद्यपि बोध्यम् ।

इति तत्त्वबोधिण्यामात्मनेपदप्रक्रियाप्रकरणम् !

शेषात्कर्तरि । ‘अनुदात्तङित—’ इत्यादिष्व्वात्मनेपदमेवेति नियमान्न तत्र परस्मैपदस्य संभवः । तथा च कर्तरि परस्मैपदमित्यनेन परस्मैपदमेवेति नियमिते तद्धितानामेव तद्धिविध्यतीति शेषग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः । ‘अनुदात्तङितः—’ इत्यादिष्व्वात्मनेपदमिति नियमात् ‘शेषात्कर्तरि—’ इत्यनेन परस्मैपदमेव तत्र भवि-

कृञः । (१—३—७६) कर्तृगेऽपि फले गन्धनादौ च परस्मैपदार्थमिदम् ।
 अनुकरोति । पराकरोति ॥ कर्तरीत्येव, भावकर्मणोर्मा भूत् । न चैवमपि कर्म-
 कर्तरि प्रसङ्गः, कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतया तत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' (सू० २७६६)
 इत्यात्मनेपदेन परेणास्य बाधात् शास्त्रातिदेशपक्षे तु 'कर्तरि कर्म—' (सू० २६८०)
 इत्यतः 'शेषात्—' (सू० २१९५) इत्यतश्च कर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्य कर्तॄन् यः कर्ता
 न तु कर्मकर्ता तत्रेति व्याख्येयम् । २७४६ अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ।
 (१—३—८०) क्षिप प्रेरणे । स्वरितेत् । अभिक्षिपति २७४७ प्राद्वहः ।

राभ्यां कृञः । परस्मैपदमिति शेषः । ननु 'स्वरितमिति—' इत्यात्मनेपदस्य कर्तृ गामिन्येव
 फले विधानादकर्तृगामिनि फले 'शेषात्कर्तरि' इति परस्मैपदस्य सिद्धत्वात् किमर्थमिदमित्यत
 आह कर्तृगेऽपीति । गन्धनादाविति । गन्धनावक्षेपणसेवनसाहसिकप्रतियत्नप्रकथनो-
 पयोगेषु इत्यर्थः । सा भूदिति । भावे कर्मणि लकारस्य कर्तृगे फले परस्मैपदनिवृत्त्यर्थं
 कर्तरीत्यस्यानुवृत्तिरिति भावः । ननु कर्तरीत्यस्यानुवृत्तावपि अनुक्रियते शब्दः स्वयमेवेत्यत्र
 कर्मकर्तरि परस्मैपदं दुर्वारमित्याशङ्क्य परिहरति न चेति । एवमपि कर्तरीत्यस्यानुवृत्ता-
 वपि कर्मकर्तरि आत्मनेपदस्य प्रसङ्गो नाशङ्क्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह कार्यातिदे-
 शेति । तत्र कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इत्यात्मनेपदेन परेणास्य परस्मैपदस्य
 बाधादित्यन्वयः । ननु कर्मणि यच्छास्त्रं तत् 'कर्मवत्कर्मणा—' इति कर्मकर्तर्यतिदिश्यते । तथा
 चात्र कर्मकर्तरि 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदशास्त्रमिह प्राप्तम् । तस्य च परत्वाभावाद् 'अनु-
 पराभ्यां कृञः' इत्यनेन कथं बाधः स्यादित्यत आह कार्यातिदेशपक्षस्य मुख्यतयेति ।
 शास्त्रातिदेशस्य कार्यातिदेशार्थतया कार्यातिदेशस्य मुख्यत्वम् । ततश्च कर्मवत् कर्मणित्यनेन
 कर्मणि विहितमात्मनेपदं कर्मकर्तरि विधीयते । तस्य च परत्वात्तेनात्मनेपदेन 'अनुप-
 राभ्याम्—' इति परस्मैपदं कर्मकर्तरि बाधमर्हतीति भावः । 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यत्र
 शास्त्रातिदेशमभ्युपगम्याह शास्त्रातिदेशपक्षे त्विति । 'अनुपराभ्यां कृञः' इत्यत्र 'कर्तरि
 कर्मव्यतिहारे' इत्यस्मादेकं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा 'शेषात् कर्तरि परस्मैपदम्'
 इत्यस्माद् द्वितीयं कर्तृग्रहणमनुवर्तते । तथा च स्वभावत एव यः कर्ता, न तु विवक्षाधीनः
 कर्मकर्ता तथाविधकर्तॄन् अनुपराभ्यां कृञः परस्मैपदमिति लभ्यते । एवं च कर्मकर्तरि
 नास्य प्रवृत्तिरित्यर्थः । अभिप्रति । परस्मैपदमिति शेषः । स्वरितेदिति । ततश्च
 कर्तृगामिनि फले आत्मनेपदे प्राप्ते अनेन तत्रापि परस्मैपदमिति भावः । अभिक्षि-
 पतीति । प्रतिक्षिपति अतिक्षिपति इत्यप्युदाहार्यम् । प्राद्वहः । प्रपूर्वाद्वहे पर-
 ष्यतीति परस्मैपदग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित् । अस्य बाधादिति ।
 अनुपराभ्यामित्यस्येत्यर्थः । अत एव 'कर्मवत्कर्मणा—' इति सूत्रे कार्यातिदेशोऽप्र-
 मिति वक्ष्यति । शास्त्रातिदेशपक्षे 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यनेनात्मनेपदं न विधीयते किं
 तु तद्विधायकं 'भावकर्मणोः' इति शास्त्रमिति दिश्यते, तस्य च पूर्वत्वात्परेण 'अनु-
 पराभ्याम्—' इत्यनेन बाधमाशङ्क्याह शास्त्रातिदेश इत्यादि । स्वरितेदिति ।

(१-३-८१) प्रवहति । २७४८ परेमृषः । (१-३-८२) परिमृष्यति । भौवादिकस्य तु परिमर्षति । इह परेरिति योगं विभज्य बहेरपीति केचित् २७४९ व्याङ्परिभ्यो रमः । (१-३-८३) विरमति । २७५० उपाञ्च । (१-३-८४) यज्ञदत्तमुपरमति । उपरमयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । २७५१ विभाषाऽकर्मकात् । (१-३-८५) उपाद्रमेरकर्मकात्परस्मैपदं वा उपरमति, उपरमते वा, निवर्तते इत्यर्थः । २७५२^(११) बुध-युधन्तशजनेङ् प्रुदुस्रुभ्यो णेः । (१-३-८६) एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं स्थात् । 'णिचश्च' (स० २५६४) इत्यस्यापवादः । बोधयति पद्मम् । योधयति काष्ठानि । नाशयति

स्मैपदमित्यर्थः । बहेः स्वरितत्वात् कर्तृगामिन्यात्मनेपदे प्राप्ते तत्राप्यनेन परस्मैपदम् । परेमृषः । परस्मैपदमिति शेषः 'मृष तितिक्षायाम्' इति दैवादिकस्य स्वरितेत्वात् पदद्वये प्राप्ते अयं विविः, तदाह परिमृष्यतीति । चौरादिकस्यापि 'आधृपाद्वा' इति णिजभावे स्वरितेत्वेऽपि परस्मैपदमेव परिमर्षतीति भौवादिकस्य त्विति । 'मृषु सहने सेचने च' इति भौवादिकस्य तु परस्मैपदित्वात् परिमर्षतीत्येव रूपं सिद्धम् । अतोऽस्मिन् सूत्रे तस्य न ग्रहणमिति भावः । इहेति । परेरिति योगो विभज्यते । वह इत्यनुवर्तते । परेवहः परस्मैपदमित्यर्थः परिवहति । मृष इति योगान्तरम् । तत्र परेः इत्यनुवर्तते । परेः मृषः परस्मैपदमित्युक्तोऽर्थ इति केचिदाहुरित्यर्थः । भाष्ये त्वयं योगविभागो न दृश्यते । व्याङ्परिभ्यो रमः । परस्मै पदमिति शेषः । रमेरनुदात्तेत्वाद्विधिरयम् । विरमतीति । आरमति, परिरमति, इत्यप्युदाहार्यम् । उपाञ्च । उपपूर्वादिपि रमेः परस्मैपदमित्यर्थः । उत्तरसूत्रे उपादित्यस्यैवानुवृत्तये व्याङ्पर्युपेभ्यो रमेरिति नोक्तम् । अत्र विरमतीत्यर्थे उपरमतीति नोदाहरणम् । तस्य अकर्मकतया उत्तरसूत्रेण परस्मैपदविकल्पविधानात् । अतः सकर्मकमुदाहरति यज्ञदत्तमुपरमतीति । ननु विरामार्थकत्वात् कथं सकर्मकतेत्यत आह उपरमयतीत्यर्थ इति । ननु णिजभावात् कथमयमर्थो लभ्यते इत्यत आह अन्तर्भावितण्यर्थोऽयमिति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । विभाषाऽकर्मकात् । उपादिति रम इति परस्मैपदमिति चानुवर्तते, तदाह उपाद्रमेरिति । बुधयुध । बुध युध नश जन इङ् प्रु द्रु स्रु एपां द्वन्द्वः । बोधयति पद्ममिति । सूर्य इति शेषः । बुधिविकसनार्थकः । विकसति पद्मम् । तद्विकासयति सूर्य इत्यर्थः । 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति परस्मैपदं तु न सिध्यति, अणौ पदस्य कर्तृतया चित्तवत्कर्तृकत्वाभावात् । योधयति काष्ठानीति । काष्ठानि युज्यन्ते स्वयमेव । तानि योधयतीत्यर्थः । अणावचित्तवत्कर्तृकत्वाद् 'अणावकर्मकात्—' इत्यस्य न प्राप्तिः । अत एव योधयति देवदत्तमिति नोदाहृतम्, 'अणावर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इत्येव सिद्धेः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । नाशयति ।

तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफलेऽपि परस्मैपदार्थः सूत्रारम्भ इति भावः । परेमृषः । स्वरितेत्वात्पदद्वये प्राप्तेऽयमारम्भः परिमर्षतीति । 'आ धृपाद्वा' इति वैकल्पिक—त्वाणिजभावः । उपाञ्च । व्याङ्पर्युपेभ्य इति नोक्तम्, उत्तरसूत्रे उपेत्यस्यैवानुवृत्ति-

दुःखम् । जनयति सुखम् । अध्यापयति । प्रावयति, प्रापयतीत्यर्थः । द्रावयति, विलापयतीत्यर्थः । स्त्रावयति, स्यन्दयतीत्यर्थः । २७५३ (३०५) निगरणचलनार्थे-
भ्यश्च । (१-३-८७) निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति ।
कम्पयति । 'अदेः प्रतिषेधः' (वा० ९५९) । आदयते देवदत्तेन । 'गतिबुद्धि-'
(सू० ५४९) इति कर्मत्वम् 'आदिखाद्योर्न' (वा० ११०९) इति प्रतिषिद्धम् ।
'निगरणचलन-' इति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं निषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मै-

दुःखमिति । दुःखं नश्यति, तद् नाशयति हरिरित्यर्थः । जनयति सुखमिति । जायते
सुखम्, तद् जनयति हरिरित्यर्थः । अध्यापयतीति । अवीते वेदं विधिः, तमध्यापयती-
त्यर्थः । 'प्रु गतौ' इत्यस्योदाहरति प्रावयतीति । गत्यर्थकत्वं मत्वाह प्रापयतीत्यर्थ
इति । द्रावयतीति । द्रवत्यज्यं तद् द्रावयतीत्यर्थः । धातोर्द्रवीभावार्थकत्वं मत्वाह विला-
पयतीत्यर्थ इति । स्त्रावयतीति । स्रवति जलं तत्स्त्रावयतीत्यर्थः । धातोः स्यन्दनार्थकत्वं
मत्वाह स्यन्दयतीत्यर्थ इति । 'प्रीतिं भक्तजनस्य यो जनयते' इत्यात्मनेपदं तु प्रामादि-
कमेव । यद्वा भक्तजनः हरौ प्रीतिं जनयत्यात्मविषये तां हरिः जनयति इति ण्यन्ताण्यौ
रूपम् । प्रयोज्यकर्तुः शेषत्वदिवक्षया भक्तजनस्येति पष्ठीत्याहुः । निगरण-निगरणं भक्षणम्,
चलनं कम्पनम्, एतदर्थकभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदमित्यर्थः । पूर्वसूत्रे प्रुद्रुसूणां ग्रहणं तु अचल-
नार्थानामेव । अतएव मूले प्रापयतीत्यादि व्याख्यातम् । पानमपि भक्षणमेव 'अपोऽश्नाति' इति
श्रुतिः । अत एव 'न पादम्याङ्यमाङ्यस-' इति सूत्रं पाग्रहणमर्थवत् । 'न पोयतां नाम चकोरजिह्वया
कथं चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ! इमां किमाचामयसे न चक्षुषी चिरं चकोरस्य भवन्मुख-
स्पृशी, इति श्रीहर्षश्लोके आचामयेति पृथक्पदम् । अः विष्णुः, तस्य स्त्री इः लक्ष्मीः ।
तया सहिता से इत्येकारान्तस्य सेशब्दस्य संबोधनम् । 'एङ्हस्वात्-' इति सम्बुद्धिलोप
इति व्याख्येयमिति प्रौढमनोरमायां स्थितम् । वस्तुतस्तु चक्षुषोर्मुखचन्द्रिकाकर्मकपानात्म-
काचमनासंभवादाचामिरादरे लाक्षणिकः । अतो निगरणार्थकत्वाभावात् परस्मैपदम् । न
चैवं सति प्रत्यवसानार्थकत्वाभावाच्चक्षुषोः 'गतिबुद्धि-' इति कर्मत्वं न स्यादिति शङ्क्यम्,
ह्याचामिरत्र केवले आदरे वर्तते, किंतु दर्शनपूर्वकादरे वर्तते । सादरज्ञाने लाक्षणिक इति
यावत् । ततश्च बुद्ध्यर्थकत्वादाचामेः चक्षुषोः कर्मत्वं निर्वाधमित्यादि शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।
अदेः प्रतिषेध इति । अदेर्ण्यन्ताद् निगरणार्थकतया प्राप्तस्य परस्मैपदस्य प्रतिषेधो
चक्रवर्ग इत्यर्थः । आदयते देवदत्तेनेत्यत्र अदेः प्रत्यवसानार्थत्वात् प्रयोज्यकर्तुर्देवदत्तस्य
कर्मत्वमाशङ्क्याह गतिबुद्धीति । नन्वादयत्यन्नं वदुनेति कथम् । निगरणार्थकतया प्राप्तस्य
परस्मैपदस्य अदेः प्रतिषेधादित्यत आह निगरणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्यैवायं
यथा स्यादिति । निगरणचलनार्थेभ्यश्च । निगरणं भक्षणम् । प्रुद्रुसूणां चल-
नार्थानामनेनात्मनेपदे सिद्धेऽप्यचलनार्थानां तत्सिद्धये पूर्वसूत्रग्रहणम् । अत एव
तत्र विवृतं प्रापयतीत्यर्थ इत्यादिना । कथं ताह 'इमां किमाचामयसे न चक्षुषी'
इति श्रीहर्षः । आङ्पूर्वाच्चमेरनेन परस्मैपदौचित्यादिति चेत् । अत्राहुः--आचाम-

पदं स्यादेव, आदयत्यन्नं वदुना । २७५४ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।
(१-३-८८) ण्यन्तात्परस्मैपदं स्यात् । शेते कृष्णः, तं गोपी शाययति ।
२७५५ न पादस्याङ्ग्यमाङ्ग्यसपरिमुहुरुचिर्नृतिवदवसः । (१-३-८९)
एभ्यो ण्यन्तेभ्यः परस्मैपदं न । पिवतिर्निगरणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका
अकर्मकाः । नृतिश्चलनार्थोऽपि । तेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । पाययते । दमयते ।

निषेध इति । न तु 'शेषात्कर्तरि-' इति प्राप्तस्येत्येवकारार्थः, 'अनन्तरस्य-' इति न्याया-
दिति भावः । अणावकर्मकात् । ण्यन्तादिति शेषपूरणम्, णेरित्यनुवृत्तेरिति भावः । अणौ
यो धातुरकर्मकः चित्तवत्कर्तृकश्च, तस्माद् ण्यन्तात्परस्मैपदमिति यावत् । चित्तवत्कर्तृकादिति
किम् ? ब्रीहयः शुष्यन्ति, तान् शोषयते । अकर्मकात्किम् ? कटं करोति, तं प्रयुङ्क्ते कटं
कारयते । न पादस्याङ्ग्यम् । पा दमि आङ्ग्यम् आङ्ग्यस् परिमुह् रुचि नृति वद् वस् एषां
समाहारद्वन्द्वात्पञ्चमी । प्राप्तस्य निषेध्यत्वात् प्राप्तिमुपपादयति पिवतिर्निगरणार्थ इति ।
ततश्च 'निगरणचलनार्थेभ्यः-' इति प्राप्तिरिति भावः । इतरे इति । दम्यादयः अणौ चित्त-
वत्कर्तृका अकर्मकाश्चेत्यर्थः । ततश्च 'अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात्' इति प्राप्तिरिति भावः ।
नृतिरिति । नृतिश्चलनार्थकः । अणौ चित्तवत्कर्तृकः अकर्मकश्चेत्यर्थः । सूत्रद्व-
येनेति । 'अणावकर्मकात्-' इति 'निगरणचलनार्थेभ्यश्च' इति च सूत्रद्वयेनेत्यर्थः ।
पाययते इति । 'शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक्' इति पुकाऽपवादो युक् । दमयते इति ।
'जनी अनसुरब्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वाद्ध्रस्वः । ननु दिवादौ दमिः सकर्मक इत्यु-
येति पृथक्पदम् । ईलक्ष्मीस्तया सहिता सेस्तस्याः संवोधने हे से इति । केचित्तु सा त्वम्
इने चक्षुषो इनचक्षुषी श्रेष्ठचक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते अणावकर्मकात् । क्रिया-
फलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्ते परस्मैपदार्थमिदम् । अणाविति किम्, हेतुमण्य-
न्तादकर्मकात्परस्मैपदनियमो माभूत् । आरोह्यमाणं प्रयुङ्क्ते आरोहयते । न्यग्भवन्तं प्रेरयती-
त्यर्थः । 'णेरणौ-' इति सूत्रे उदाहरणत्वेन य आरोहयतिरकर्मको निर्णीतस्तस्माद् द्वितीये
णिचि प्रत्युदाहरणमिदम् । केचित्तु अणाविति किम्, चुरादिण्यन्तात्परस्मैपदनियमो माभूत् ।
तद्यथा पुट्टं चुट्टं अल्पीभावे । पुट्टयति । चुट्टयति । अल्पीभवतीत्यर्थः । अकर्मकाविमौ । ततो
हेतुमणिर्णिचि । पुट्टयते चुट्टयते । इति प्रत्युदाहरन्ति । तद्भाष्यादिविरुद्धम् । तथा हि—
बुधादिसूत्रादिह णेरिति वर्तते बुधादिभ्यश्च हेतुमणिरेव संभवतीति तदन्तादेवायं । विधिः ।
अणाविति प्रतिषेधोऽपि प्रत्यासत्तेस्तस्यैव न्याय्यः । तेन चुरादिण्यन्ताद्धेतुमणौ
परस्मैपदं भवत्येवेति भाष्यादौ स्थितम् । तथा च हेतुमण्योः प्राग् योऽकर्मको हेतु-
मण्यन्तभिन्नस्तस्माद्धेतुमण्णावात्मनेपदं नेति फलितार्थः । अकर्मकात्किम्, कटं
यः करोति तं प्रयुङ्क्ते कटं कारयति । चित्तकर्तृकादिति किम्, शुष्यन्ति ब्रीहय-
स्तांशोषयते । न पाद । चित्तवत्कर्तृका अकर्मका इति । दिवादौ दमिः
सकर्मक इत्युक्तम्, इह त्वकर्मक इति पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्ति, तथापि कर्मणः कर्तृ-
त्वविवक्षायां दमिरत्राकर्मक इत्याहुः । पाययत इति । 'शाच्छासा-' इति युक् ।

आयामयते । आयासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । 'घेट
उपसंख्यानम्' (वा० ९६२) । 'घापयेते शिशुमेकं समीची' । अकर्त्रभिप्राये 'शेषात्-'
(सू० २१५९) इति परस्मैपदं स्यादेव । वत्सान्पाययति पयः । दमयन्ती कमनीयतामदम् ।
भिक्षां वासयति । 'वा क्यपः' (सू० २६६९) लोहितायति, लोहितायते । 'बुद्ध्यो लुङि'
(सू० २३४५) । अद्युतत् अद्योतिष्ठ । 'बुद्ध्यः स्यसनोः' (सू० २३४६) । वत्स्यति
वत्तिष्यते । विवृत्सति विवर्तिषते । 'लुटि च क्लृपः' (सू० २३५१) कल्पा । कल्पासि
कल्पितासे । कल्पस्यति, कल्पिष्यते, कल्पस्यते । चिक्लृप्सति, । चिकल्पिषते, चिक्लृप्सते ।
इति तिङन्ते परस्मैपदप्रकरणम् ।

क्तम् । अतः कथमिह 'अणावर्मकात्-' इति प्राप्तिरिति चेद् दमेः परस्मैपदनिषेधादेव
दमिरकर्मकोऽपि । अतो दमिः सकर्मक इत्यस्य न विरोधः । आयामयते इति ।
'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधान्न ह्रस्वः । वासयते इति । 'वस निवासे'
इति भौवादिकस्यैवात्र ग्रहणम् । न तु 'वस आच्छादने' इत्यादादिकस्यापि, तस्य
सकर्मकत्वादेवाप्राप्तेः, लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमित्युक्तेश्च ।
घेट उपसंख्यानमिति । परस्मैपदनिषेधस्येति शेषः । घापयेते शिशुमिति
मन्त्रः । ननु 'दन्तान् पाययति पयः' 'दमयन्ती कमनीयतामदम्' 'भिक्षां
वासयति' इति च कथम् । 'न पादभ्याङ्घ्रम-' इति परस्मैपदस्य निषेधादित्यत आह अकर्त्र-
भिप्राये इति । 'अनन्तरस्य-' इति न्यायेन 'निगरणचलनार्थम्यश्च, अणावर्मकात्' इति
सूत्रद्वयप्राप्तस्यैव 'न पादभ्याङ्घ्रमाङ्घ्रस-' इति निषेध इति भावः । 'वा क्यपः' इत्यादि
प्राग्व्याख्यातमपि सूत्रक्रमेण पुनरुपात्तम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां परस्मैपदव्यवस्था समाप्ता ।

आयामयत इति । 'यमोऽपरिवेषणे' इति मित्त्वनिषेधः । वासयत इति । वस निवासे
इत्यस्य ग्रहणम्, वस आच्छादने इत्यस्य तु न निषेधः सकर्मकत्वेन तस्य प्राप्त्यभावात् । कर्म-
कर्तृत्वविवक्षायाकर्मकत्वेऽपि लुग्विकरणपरिभाषया नात्र ग्रहणमित्याहुः । समीची इति ।
प्रथमाद्विवचनम् । 'वा छन्दसि' इति पूर्वसवर्णदीर्घः । परस्मैपदं स्यादेवेति । 'अनन्तरस्य-'
इति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्तस्यैव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः । इति परस्मैपदव्यवस्था
समाप्ता ।

इति तत्त्वबोधिण्यां परस्मैपदप्रक्रियाप्रकरणम्

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ॥ ६२ ॥

अथ भावकर्मणोर्लङादयः । 'भावकर्मणोः' (सू० २६७९) इति तङ् । २७५६ सार्वधातुके यक् । (३—१—६७) धातोर्यक्प्रत्ययः स्याद्भावकर्मणाचिनि सार्वधातुके परे । भावो भावना उत्पादना क्रिया । सा च धातुत्वेन

अथ भावकर्मतिङ्प्रकरणं निरूप्यते । 'लः कर्मणि—' इत्यत्र सकर्मकभ्यां धातुभ्यः कर्मणि कर्तरि च, अकर्मकभ्यस्तु भावे कर्तरि च लकारा विहिताः । तेषु कर्तरि लकाराः निरूपिताः । अथेदानीं भावकर्मणोर्लङादयः निरूप्यन्ते इति प्रतिजानीते अथ भावकर्मणा-लङादय इति । निरूप्यन्ते इति शेषः । तत्र 'शेषात्कर्तरि परस्मैपदम्, अनुपराभ्यां कृन्ः' इत्यादिपरस्मैपदविधिपु प्राप्तोष्वाह भावकर्मणो रिति तिङिति । सार्वधातुकं यक् । धातोरिति । 'धातोरेकाचः—' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । भावकर्मणाचनीति । 'चिण्भावकर्मणोः' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । घटस्य भावो घटत्वमित्यादौ प्रकृतिजन्य बोधे प्रकारो भावः । कवेरयं भाव इत्यादौ अभिप्रायः ।

'भावः पदार्थसत्तायां क्रियाचेष्टात्मयोनिषु ।

विद्वल्लीलास्वभावेषु भूत्यभिप्रायजन्तुषु ॥'

इति नानार्थरत्नमाला । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्तुषु' इत्यमरः । इह तु 'लः कर्मणि—' इत्यत्र भावशब्दो भावनायां यौगिक इत्याह भावो भावनेति । 'लः कर्मणि—' इत्यत्र भावशब्देन भावना विवक्षितेति भावः । भावनाशब्दस्य चिन्तायामपि प्रसिद्धत्वादाह उत्पादनेति । उत्पत्त्यनुकूलो व्यापार इत्यर्थः । एवं च भूधातोरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमणौ वृद्ध्यावादेशयोः भाविशब्दाद् 'एरच्' इति भावे अचिणिलोपे भावशब्दः, भावयतेरुत्पत्त्यर्थकाद्धेतुमण्यन्तात् स्त्रियामित्यधिकारे 'ण्यासश्चन्यो युच्' इति युचि अनादेशे टापि भावनाशब्द इति बोध्यम् । उत्पादना चेयं धात्वर्थान्नातिरिच्यते इति दर्शयितुमाह क्रियेति । धात्वर्थात्मकक्रियैव उत्पादनेत्यर्थः । तथा हि फलव्यापारयोर्धातुरिति सिद्धान्तः । पचधातोः पाकाऽर्थः पाको विक्लि-त्यनुकूलव्यापारः । तत्र विक्लित्यंशः फलम् । अधिश्रयणादिस्तदनुकूलो व्यापारः । तथाविधव्यापाराश्रयो देवदत्तादिः कर्ता, धातूपात्तव्यापाराश्रयः कर्ताति सिद्धान्तात् । अधिश्रयणादिव्यापारजन्या विक्लित्तिः फलम्, तदाश्रयत्वादादनं कर्म, व्यापारजन्यफल-

सार्वधातुके यक् । 'धातोरेकाचः—' इत्यतो धातारिति, 'चिण् भाव-कर्मणोः' इत्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते । भावो भावनेति । उत्पत्त्यर्थान्नुव-र्तेणजन्तादेरजिति भावः 'एरज्ज्यन्तानाम्' इति त्वनार्णमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः । भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वं ज्यन्तस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तुल्यार्थत्वं च दर्श-यति उत्पादना क्रियते । यथा करोति घटमित्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलाल-निष्ठः, तथा भावयति घटमित्यादावपि । भवति घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनु-

सकलधातुवाच्या भावार्थकलकारेणानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्या-

शालि कर्मेति सिद्धान्तात् । एवं सकर्मकेषु सर्वत्र ज्ञेयम् । 'एध वृद्धौ' इत्यस्मिन्नकर्म-
केऽपि वृद्धयनुकूलव्यापारो धात्वर्थः । न चैवं सति एधने देवदत्त इत्यत्र धातूपात्त-
व्यापाराश्रयत्वाद्व्यापारजन्यवृद्धिरूपफलाश्रयत्वाच्च कर्तृत्वं कर्मत्वं च स्यादिति वाच्यम्
धातूपात्तव्यापारजन्यतद्व्यापारव्यधिकरणफलाश्रयत्वं कर्मत्वमिति सिद्धान्तात् । एवं च
फलोत्पत्त्यनुकूलव्यापारात्मिका क्रिया धात्वर्थ इति सिद्धम् । एतेन क्रियावाची धातुः,
धातुवाच्या क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽपि निरस्तः । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्यैव क्रियात्वात् ।
तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव च क्रिया' इति । ननु उत्पत्त्यनुकूल-
व्यापारस्यैव सर्वत्र धातुवाच्यत्वे सर्वेषां धातूनामेकार्थत्वापत्तिः । विक्लित्यादितत्तत्फलो-
त्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थकत्वं तु न संभवति । एकैकस्य धातोर्विकलित्यादितत्तत्फलांशे
तदनुकूलव्यापारात्मकव्यापारसामान्ये च वाचकत्वानुपपत्तेरित्यत आह सा च
धातुत्वेन सकलधातुवाच्येति । पच्यादयो धातुत्वेन रूपेण उत्पत्त्यनुकूलव्या-
पारात्मिकां क्रियामाहुः । पचित्वादिविशेषरूपेण तु विक्लित्यादितत्तत्फलांशमाहुः ।

कूलो व्यापारोऽस्त्येव, परन्तु फलसमानाधिकरणः सः । कुलालनिष्ठस्तु फलव्य-
धिकरण इतीयान्भेदः । अत एव फलव्यापारयोः सामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्म-
कस्तयोस्तु वैयधिकरण्यात् करोत्यादिः सकर्मक इत्याहुः । एतेन भावो भावनेत्यादि
ग्रन्थेन 'भूवादयो धातवः' इत्यत्र क्रियावाचिनः किम् विकल्पार्थकवाशब्दाद्भावे
चिण् माभूत् । अन्यथा भ्वादिगुणे वाशब्दमात्रपठनादक्रियावाचिनोऽपि वाशब्दस्य
धातुत्वे 'धात्वर्थः केवलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते' इति विकल्पस्यापि भावत्वापत्त्या
तद्वाचकवाशब्दाल्लिट् स्यादेवेति केषांचिद्व्याख्यानं परास्तम् । भावनावाचकादेव भावे
लिटः स्वीकारात् । विकल्पस्य तु भावनाभिन्नत्वात् । अन्यथा क्रियावाचिन इति विशे-
षणे दत्तेपि तद्दोषतादवस्थ्यात् विकल्पवाचकाल्लिङभावेऽपि लडादयः स्युरिति तु न
शङ्कनीयमेव । वर्तमानाक्रियादिवृत्तेर्धातोरेव लडादीनां विधानात् । किमर्थं तर्हि क्रियावा-
चिनो भ्वादय इति सर्वैरेव तत्र व्याख्यातम् । याः पश्यसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपदो-
क्तपरिभाषाया याशब्दस्य धातुत्वासंभवाद् 'आतो धातोः' इति तत्राल्लोपाप्रसक्तिरिति
चेत् । अत्राहुः—'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षे 'आतो धातोः' कार्यप्रदेशे
'भ्वादयो धातवः' इत्युपतिष्ठते, भ्वादिषु याशब्दमात्रपठनाद्, द्रव्यवाचकोऽपि याशब्दस्त-
त्रोपतिष्ठते । वर्णग्रहणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अप्रवृत्तेः । 'आतो धातोः'
इत्यत्र त्वात् इति वर्णग्रहणात् । तस्माद् द्रव्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसंज्ञा माभूदिति
क्रियावाचिन इति विशेषणमवश्यं वक्तव्यमेवेति । उत्पादना क्रियेत्यनेन तु क्रिया-
वाची धातुर्धात्वर्थः क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽत्र दुष्परिहर इति केषांचिदाक्षेपो निरस्तः ।
उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात् । तदुक्तम्—'व्यापारो भावना सैवोत्पादना सैव
च क्रिया इति । धातुत्वेनेति । सकलधातुषु धातुत्वं जातिखण्डोपाधिवैयर्थ्यदे-
तत् । तच्च वाचकतावच्छेदकम् । क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः । धातु-
वाच्येति । नन्वेवं पचतोत्यादावेककर्तृका वर्तमाना पचिक्रियेति क्रियाविशेष्यको

भावात्प्रथमपुरुषः । तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीतेर्न द्विव-
तथा च वाचकतावच्छेदकभेदाद्विकित्यादिफलविशेषस्य क्रियासामान्यस्य च वाच्यता
संगच्छते इति भावः । तथा च भट्टिह—

‘विभज्य सेनां परमार्थकर्मा सेनापतींश्चापि पुरन्दरोऽथ ।
नियोजयामास स शत्रुसैन्ये करोतिरर्थेऽपि सर्वधातून् ॥’ इति ।

अस्तिभवतिविद्यतीनामपि सत्तानुकूलव्यापार एवार्थः । तत्र सत्ता आत्मभरणम् ।
तदनुकूलव्यापारस्तु जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यति, इति वाण्याय-
णिप्रणीतपङ्कभावविकारेष्वन्यतमो यथायथं ज्ञेयः । भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टमेतत् । प्रपञ्चितं
च मञ्जूपायामित्यलम् । ननु उत्पादनात्मकक्रियारूपस्य भावस्य धातुवाच्यत्वे ‘लः कर्मणि च
भावे च—’ इति भावे कथं लकारविधिः । अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वादित्यत आह
भावार्थकलकारेणानूद्यते इति । द्वौ त्रय इत्यादौ द्विवचनबहुवचनवदिति भावः ।
युष्मदस्मद्व्यामिति । युष्मदि अस्मदि च तिङ्समानाधिकरणे उपपदे मध्यमोत्तमपुरुषौ
विहितौ । युष्मदस्मदोस्तिङ्समानाधिकरण्यं च तिङ्वाच्यकारकाचित्त्वमेव । भावे
लकारे तु आस्यते त्वया आस्यते मया इत्यादौ भाव एव तिङ्वाच्यो न युष्मदस्मदर्थौ ।
अतो न मध्यमोत्तमावित्यर्थः । कर्मलकारे तु त्वं वन्द्यसे, अहं वन्द्ये इत्यादौ लकारस्य
युष्मदस्मदोश्च सामानाधिकरण्यसंभवात्पुरुषत्रयमपि यथायथमुदाहरिष्यते । तिङ्वाच्यति ।
सत्त्वं द्रव्यं लिङ्गसंख्यानवययोग्यम् । तिङ्वाच्या या भावना क्रिया सा असत्त्वरूपा लिङ्गसंख्या-
न्वयायोग्या, शब्दशक्तिस्वभावात् । ततश्चतस्यां तिङ्वाच्यभावनायां द्वित्वबहुत्वयोरप्रतीतेः युच्वा-
भ्यां युष्माभिर्वा आस्यते इत्यादौ न द्विवचनं बहुवचनं चेत्यर्थः । तिङ्वाच्येत्यनेन कृद्वाच्यायाः

बोधो न स्यात् । प्रत्ययार्थं प्रति प्रकृत्यर्थस्य विरोधताया औपगवादौ क्लृप्तत्वात् । तथा च
भावना तिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमतमेव रमणीयमिति चेत् । अत्राहुः—प्रत्ययार्थः
प्रधानमिति उत्सर्गः, स चेह त्यज्यते, क्रियाप्रधानमाख्यातम्’ इति स्मरणात् । टावाद्यर्थत्वेन
मीमांसकैरभ्युपगमतस्य स्त्रीत्वस्य पाचिकादौ विशेषणत्वाभ्युपगमात्प्रत्ययार्थः प्रधानमिति
नियमस्य प्रत्युक्तत्वाच्च । किं च भोक्तव्यमित्यादौ तिङ् विनापि भावना प्रतीयते कारकापेक्षा
च दृश्यते । अस्ति च करोतिसामानाधिकरण्यम् । किं कर्तव्यं भोक्तव्यम्, किं कृतवान्
भुक्तवान् इति । न च कृतामपि तव्यदादीनां भावनावाचकत्वमस्त्विति शङ्क्यम् । नामार्थ-
योरभेदान्वयानुरोधेन ‘कर्तरि कृत्’ इति तव्यदादयः कर्मादाविति परैरप्यभ्युपगमात् । अन्यथा
पाचको देवदत्तः पक्तव्य ओदन इत्यत्राभेदबोधो न स्यात् । तथा च धातुवाच्यत्वं भावनाया
इत्येव मतं रमणीयतरमिति । लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृकर्माभिधायिन एव संभवति
न भावाभिधायिन इत्याशयेन व्याचष्टे सामानाधिकरण्याभावादिति । न चैवं युष्म-
दस्मद्विन्नोपपदे ‘समानाधिकरणे देवदत्तः पचतीत्यादाविव प्रथमपुरुषेण भाव्यमिति
प्रथमपुरुषोऽप्यत्र न स्यादिति वाच्यम् । ‘शेषे प्रथमः’ इत्यत्र मध्यमोत्तमयोरविषये
प्रथमः स्यादिति व्याख्यानात् । तिङ्वाच्येति । घनादिवाच्यायास्तु सत्त्वरूप-

चनादि । किं त्वेकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपेक्षत्वाद् अनभिहिते कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्यैश्च भूयते । वभूवे । २७५७ स्यसिचसी-
युट्तासिपु भावकर्मणोरुपदेशोऽङ्गमनग्रहद्वशां वा चिष्वदिट् च ।
(६—४—६२) उपदेशो योऽच् तदन्तानां हनादीनां च चिणीवाङ्गकार्यं वा स्यात्स्या-

क्रियायाः लिङ्संख्यानव्यित्वात्मकं सत्त्वरूपत्वमस्तीत्युक्तं भवति । तद्यथा, पाकौ पाका इत्यादि । तदुक्तम्, 'सार्वधानुके यक्' इति सूत्रे भाष्ये 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति । द्रव्यवद् लिङ्संख्यानव्यं लभते इत्यर्थः, शब्दशक्तिस्वभावादिति भावः । ननु तिङ्वाच्यभावनाया असत्त्वरूपतया द्विवहुवचनाभावे आस्यते इत्यादौ एकवचनं च न स्यादित्यत आह किं त्वेकवचनमेवेति । तिङ्वाच्यभावलकारस्येति शेषः । तस्येति । 'द्वयेकयोर्द्विवचनैकवचने' 'बहुषु बहुवचनम्' इति सूत्रन्यासं भङ्क्त्वा 'एकवचनं द्विवहुषु द्विवहुवचने' इति सूत्रन्यासः कर्तव्यः । तत्र द्वित्ववहुत्वयोर्द्विवहुवचननियमे सति तयोरविषये एकवचनमिति लभ्यते इति भाष्ये स्पष्टम् । एवं च एकवचनस्य एकत्वमुत्सृज्य द्विवहुवचना-
व्यविषये विहितत्वेन औत्सर्गिकतया एकत्वसंख्यानपेक्षत्वाद् भावलकारस्य असत्त्वरूपभाव-
वाचित्वेऽप्येकवचनमेवेति भावः । अनभिहिते इति । भावलकारे कर्तुंस्तिङ्वाच्यत्वाभावेन अनभिहितत्वात्तृतीयेत्यर्थः । त्वया मयेति । त्वत्कर्तृकं मत्कर्तृकम् अन्यकर्तृकं भवनमित्यर्थः । स्यसिच् । अच् हन् ग्रह दृश् एषां द्वन्द्वात् षष्ठी उपदेश इत्यच एव विशेषणम्, नेतरेषाम्, अव्यभिचारात्, तदाह उपदेशे योऽजिति । अजित्यस्य उपदेशान्वयित्वेऽपि सौत्रः समासः । अजिति लुप्तषष्ठीकं

मिष्टमेवेति पाकं पाकेनेत्यादौ यथायथं द्वितीयादयः प्रवर्तन्ते । अतएव भाष्यकृतोक्तं 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशते' इति । द्रव्यवर्मास्त्रिङ्संख्याकारकादीन् गृह्णातीत्यर्थः । एकवचनमेवेति । प्रायोवादोऽयम् । अन्यथा 'उष्ठासिका आस्यन्ते हतशायिकाः शय्यन्ते' इति भाष्ये धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि कृदभिहितो भावो द्रव्यवत्प्रकाशत इत्यासिकाः शायिका इत्यत्र बहुवचनसिद्धावपि आस्यन्ते शय्यन्ते इत्यत्र तन्न सिध्येत् । न च कर्मण्येवात्र लकारोऽस्तिवति शङ्क्यम् । धातुद्वयस्याप्यकर्मकत्वेन तदसंभवाद् अर्थासङ्गतिश्च । तत्र ह्युष्ठाणां यादृशान्यासनानि हतानां यादृशानि शयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनादीनोत्यर्थः । सादृश्यावगमादिह आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासाद्बहुवचनम् । न चैवं संख्यानव्यित्वे असत्त्वरूपता न स्यादिति वाच्यम् । लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेणासत्त्वरूप-
त्वमुपपद्यत इति कारकेषूक्तत्वात् । केचिदिह उष्ठासिकाहतशायिकाशब्दयोस्तत्सदृशे लक्षणां स्वीकृत्य आस्यन्त इत्यादिना अभेदान्वयमाहुः । मनोरमायां तु आसिकाः शायिका इति च द्वितीया बहुवचनं क्रियाविशेषणत्वेन कर्मत्वात् । न चैवं क्लीबत्वमेकवचनान्तत्वं च स्यादिति वाच्यम् । 'स्त्रियां वित्तम्' इत्यधिकारात्स्त्रीत्वाधारणेन 'सामान्ये नपुंसकम्' इत्यस्या-
प्रवृत्तेः, बहुत्वावधारणेनैकवचनाप्रवृत्तेश्चेत्युक्तम् । स्यसिच्सीयुट्तासिपु । यद्यप्यजादयो द्वन्द्वेन निर्दिष्टास्तथाप्युपदेशं इत्यच एव विशेषणं न हनादीनामव्यभिचारात्तदाह उप-

दिपु परेषु भावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादोनामिडागमश्च । अयमिद् चिण्वद्भाव-
संनिधांगशिष्टत्वात्तदभावे न । इहार्धधातुके इत्यधिकृतं सीयुटो विशेषणम्, नेत-
रेपामव्यभिचारात् । चिण्वद्भावद्वृद्धिः । नित्यश्चायं^१ वल्निमित्तो विधाती ।

वा । चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः स्यसिचसीयुट्तासिष्वित्युपमेयतः सप्तमीदर्शनात्, तदाह
चिणीवेति । अङ्गकार्यमिति । अङ्गस्येत्याधिकृतत्वादिति भावः । भावकर्मवाचिपु स्या-
दिष्विति नार्थः, सीयुटो लिङागमतया भावकर्मवाचित्वेऽपि स्यसिचतासीनां भावकर्मवा-
चित्वाभावात् । नापि भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परे ये स्यादयस्तेष्वित्यर्थः, स्यसिचतासीनां
भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वसंभवेऽपि सीयुटस्तदसंभवात् । सीयुडागमविशिष्टस्यैव लिङो भाव-
कर्मवाचितया केवलसीयुटो न भावकर्मवाचिप्रत्ययपरकत्वमस्ति । अतो विषयसप्तमीति
मत्वाह भावकर्मणोर्गम्यमानयोरिति । इद्विवौ स्यसिचसीयुट्तासिपु इति सप्तमी
पृथ्वा विपरिणम्यते इति मत्वाह स्यादोनामिडागमश्चेति । अत्र अञ्जनग्रहदृशां स्यादोनां
च न यथासंख्यम्, व्याख्यानात् । स्यादिपु परेषु अङ्गस्य इडिति नार्थः, 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः'
इत्यत्र 'आर्धधातुके' इति योगं विभज्य यावानिद् स आर्धधातुकस्यैवेति भाष्ये उक्तत्वात् ।
चिणि यदङ्गाधिकारविहितं कार्यं तस्यैवात्रातिदेशः, न तु चिणि दृष्टमात्रस्य । तेन धानिष्यते
इत्यत्र 'हनो वध लिङि, लुङि च' इति चिणि दृष्टो वधादेशश्चिण्वदिति नातिदिश्यते, तस्य
द्वैतीयोक्तत्वेन अङ्गाधिकारविहितत्वाभावात् । तथा आयिष्यते इत्यत्र इणो गादेशो न ।
अध्यायिष्यते इत्यत्र इङो गाडादेशो न, द्वैतीयोक्तत्वात् । चिण्वत्त्वाभावे अयमिड् नेत्याह
अयमिडिति । सेट्कस्य वलादिवलक्षण इट् तु स्यादेवेति भावः । ननु भूयेतेति विधि-
लिङि चिण्वत्त्वम् इट् च स्यातामित्यत आह इहार्धधातुके इति । नेतरेपामिति ।
स्यसिचतासीनां न विशेषणमित्यर्थः । अव्यभिचारादिति । स्यसिचतासीनां सर्वत्रार्धधातु-
कत्वनियमादिति भावः । अत्र वार्तिकम् ।

'चिण्वद्वृद्धिर्युक् च हन्त्येव बत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिनित्यश्चायं, वल्निमित्तो विधाती ॥' इति ।

स्यसिचसीयुडिति सूत्रस्य वृद्ध्यादि प्रयोजनमित्यर्थः । तत्र वृद्धिं दर्शयति

देशे योऽजिति । उपदेशे अजन्तानामिति न व्याख्यातम्, तथाहि सति णिज-
न्तस्य न स्यात्तस्यापदेशाभावात् । उपदेशो हि साक्षादुच्चारणम् । न च ण्यन्तस्य
तदस्ति । चिण्वदिति सप्तम्यन्ताद्वृत्तिः, 'स्यसिचसीयुट्तासिपु—' इति प्रतियोगिनि सप्त-
मीनिर्देशादतो व्याचष्टे चिणीवेति । ननु चिणि दृष्टमात्रस्य वृद्ध्यादिकार्यस्याति-
देशे धानिष्यते आयिष्यते अध्यायिष्यते इत्यत्र हनो वधादेशः, इणो गादेशः, इङो
गाडादेशोऽपि स्यादिति चेत् । मैवम् । अङ्गाधिकारवलेन अङ्गस्यैव कार्यस्यातिदेशात् ।
न चैते हानिणिडादेशा अङ्गास्तदेतदाह अङ्गकार्यं वा स्यादिति । सीयुट इति ।
तथा च सीयुट्शब्देन तद्विशिष्टं लक्ष्यत इति भावः । आर्धधातुक इत्यनेन व्याव-

भाविता, भविता । भाविष्यते । भविष्यते । भूयताम् । अभूयत । भूयेत ।
भाविषीष्ट, भविषीष्ट । २७५८ चिण्भावकर्मणोः । (३—१—६६) च्लेश्चिण्ण्य-
द्भाकर्मवाचिनि तशब्दे परे । अभावि । अभाविष्यत, अभविष्यत । तिङोक्त-

चिण्वद्भावाद् वृद्धिरिति । लुटि भू ता इति स्थिते चिण्वत्त्वाद् 'अचोऽङिणिति' इति
वृद्धिरित्यर्थः । इडागमश्चेत्यपि बोध्यम् । तत्फलं तु वक्ष्यते । तथा दाधातोर्लुटि 'आतो युक्'
चिण्कृतोः' इति युक् । तथा लुटि घानिष्यते इत्यत्र 'होहन्तेऽङिणन्नेषु' इति घत्वम् । शमेह-
तुमण्यन्ताल्लुटि शामिता, शमितेत्यत्र 'चिण्णमुलोः-' इति दीर्घः । तथा अनेनैवात्र इटि
कृते तस्य आभीयत्वेनासिद्धत्वाद् अनिटीति निषेधाभावाद् णिलोपः । तथा भाविष्यते इत्यत्र
भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणम् इटं वाधित्वा नित्यत्वादानेन इट्, वल्निमित्ते
इटि कृतेऽकृते च चिण्वदिटः प्रवृत्त्या कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । वलादिलक्षणस्त्विङ् न नित्यः,
चिण्वदिटि कृते वलादित्वस्य विहितत्वेन वलादिलक्षणस्य इटः अप्रवृत्तेः । नित्यश्चायमित्यस्य
चिण्वदिङिति शेषः । वल्निमित्त इत्यनन्तरम् इङनित्य इति शेषः । अनित्यत्वे हेतुः—
विधातीति । चिण्वदिटो वलादिनिमित्तविधातकत्वादित्यर्थः । एवं च सेट्कत्वेऽप्यनेनैव
इट् । एतदभावपक्षे तु सेट्कत्वे वलादिलक्षण इङिति बोध्यम्, तदाह भवितेति । चिण्व-
दिङभावपक्षे वलादिलक्षण इङिति भावः । चिण् भावकर्मणोः । च्लेरिति ।
'च्लेः सिच्' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । तशब्दे परे इति । 'चिण् ते पदः'
इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अभावीति । च्लेश्चिणि कृते 'चिणो लुक्' इति
तशब्दस्य लोपः चिण्वधौ । तशब्दे किम् ? अभाविषाताम् । अथ अनुपूर्वाद्
भूधातोरुपभोगार्थकात्सकर्मकात्कर्मणि लकारे विशेषमाह तिङोक्तत्वादिति ।

त्यस्तु विधिलिङ् । तेन भूयेतेत्यत्र न भवति । न चात्र 'लिङः सलोपः-' इति सलोपाद्वला-
दित्वं नास्तीति वाच्यम्, तस्येहानपेक्षणात् । यदाह—'चिण्वद् वृद्धिर्युक् च हन्तेश्च घट्वं दीर्घ-
श्चोक्तो यो मितं वा चिणीति । इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिनित्यश्चायं वल्निमित्तो
विधाती ।' इति । अस्यार्थः—चिण्वदित्यतिदेशस्य वृद्ध्यादिकं प्रयोजनम् । तथा हि—भाविता
भाविष्यते इत्यादौ वृद्धिः । दायिता दायिषीष्टेत्यादौ युक् । घानिता घानिष्यते इत्यादौ
घत्वम् । हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लकारे शामिता शमिता शामिष्यते शमिष्यते इत्यादौ चिण्णमु-
लोरिति मितामुपधाया वा दीर्घः । अत्रैव शमितेत्यादौ 'स्यसिच्सीयुट्-' इत्यनेन कृत इङ्
आभीयत्वेनासिद्धस्तेनानिटीति निषेधो न प्रवर्तत इति जेलोपो भवति । भाविष्यते इत्यादौ
भू स्य इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिटं वाधित्वा चिण्वदिङेव भवति । अस्मि-
न्कृते तु स न भवति । वलादिनिमित्तस्य विहितत्वात् । एवं च नित्यत्वात् सेङ्भ्यो-
प्यमेवेङ् भवति । एतदभावपक्षे तु सेङ्भ्यो वलादिलक्षण इङ् भवतीति बोध्यम् ।
चिण् भावकर्मणोः । 'च्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिणू ते पदः' इत्यतस्ते
इति चानुवर्तते । तत्रत्यं तु चिण्ग्रहणं 'न रुधः' इति निषेधेन तिरोहितमिति

त्वात्कर्मणि न द्वितीया । अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च । अनुभूयेते अनुभूयन्ते । त्वमनुभूयसे । अहमनुभूये । अन्वभावि । अन्वभाविषाताम्, अन्वभविषाताम् । णिलोपः । भाव्यते । भावयांचक्रे । भावयांवभूवे । भावयामासे । इह तशब्दस्य एशि, इट् एत्वे च कृते 'ह एति' (सू० २२५०) इति ह्रस्वं न, तासिसाहचर्यादस्तेरपि व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुके एव 'ह एति' इति ह्रस्वप्रवृत्तेरित्याहुः । भाविता । चिण्वदिट् आभीयत्वेनासिद्धत्वाणिलोपः । पक्षे भावयिता । भाविष्यते, भावयिष्यते । भाव्यताम् । अभाव्यत । भाव्येत । भाविषीष्ट, भावयिषीष्ट । अभावि अभाविषाताम्, अभावयिषाताम्, । वुभूष्यते । वुभूषांचक्रे । वुभूषिष्यते । वोभूषिष्यते । वोभूय्यते । यङ्लुगन्तात्, वोभूयते । वोभवांचक्रे ।

कर्तुंस्त्वनभिहितत्वात् तृतीयैवेति भावः, तदाह अनुभूयते आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया चेति । इहानन्दस्य तिङाभिहितत्वात् प्रथमेति भावः । युष्मदस्मदुपात्तयोः कर्त्रोस्त्वनभिहितत्वात् तृतीया । अनुभूयेते इति । सुखदुःखे इति शेषः । अनुभूयन्ते इति । सुखानीति शेषः । णिलोप इति । भूधातोर्णौ वृद्धौ आत्रादेशे भावि इति ण्यन्तात् कर्मणि लट्स्तादेशे यकि णिलोप इत्यर्थः । भावयामासे इति । प्रथमपुरुषैकवचने उत्तमपुरुषैकवचने च रूपम् । इहेति । भावयामासे इत्यत्र प्रथमैकवचनतशब्दस्य 'लिट्स्तञ्जयाः-' इति एशादेशे उत्तमपुरुषैकवचनस्य इटश्च 'टित् आत्मनेपदानाम्-' इत्येत्वे च कृते भावयामास् ए इति स्थिते 'ह एति' इति सकारस्य हकारः प्राप्तो न भवतात्यर्थः । कुत इत्यत आह तासीति । 'ह एति' इत्यत्र तासस्त्वोरित्यनुवर्तते । तत्र एधिताहे इत्यादौ तासेः सस्य सार्वधातुक एव एति परे हकार इति निर्विवादम् । तथाविधतासिसाहचर्यादस्तेरपि सकारस्य व्यतिहे इत्यादौ सार्वधातुक एव परे प्रवृत्तिः । अतो भावयामासे इत्यत्र नास्तेः सकारस्य हकारः, एकारस्या-र्वाधातुकत्वादित्यर्थः । भावितेति । ण्यन्ताद् भावि ता इति स्थिते परत्वाद्वलादिलक्षणमिटं वाधित्वा चिण्वदिटि तस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादनिटोति निषेधाभावाणिलोपे भावितेति रूपम् । अत एव चिण्वदिङ्विधो उपदेशे योऽजित्येव व्याख्यातम्, न तु उपदेशे अजन्तस्येति, तथा सति हि णिजन्तस्य उपदेशाभावान्न स्यादिति भावः । वलादिलक्षणे इटि कृते तु तस्य अनाभीयत्वेन असिद्धत्वाभावादनिटोति निषेधाणिलोपाभावे णेरुपायादेशयोः कृतयोर्भावयितेति रूपमिति मत्वाह पक्षे भावयितेति । अथ सन्नन्ताद् भूधातोः भावलकारे उदाहरति । वुभूष्यते इति । यकि सनोऽकारस्य 'अतो लापः' इति लोपः । वुभूषिता । वुभूषिष्यते इति । चिण्वदिटि वलादिलक्षणे इटि च रूपं तुल्यम् । चिण्वदिङ्भावपक्षेऽपि तदतिदेशेन प्राप्तां वाधित्वा परत्वादतो लोपः । अथ यङन्ताद् भूधातोः भावलकारे उदाहरति वोभूय्येत इति । यकि यङोऽकारस्य पूर्ववदतो लोपः । द्वियकारकं रूपम् । यङ्लुगन्ताद् वोभूयते इति

पुनरत्र चिण्वहणं कृतम्, तशब्दे किम्, अभाविषाताम् । चिण्वदिट् इति । ण्यन्तस्य धातोरुपदेशाभावेऽप्युपदेशे योऽजिति व्याख्यानाच्चिण्वदिङिह प्रवर्तते

चक्रे । वोभाविता, वोभविता । 'अकृत्सार्व-' (सू० २२९८) इति दीर्घः । स्तूयते विष्णुः । तुष्टुवे । स्ताविता, स्तोता । स्ताविष्यते, स्तोष्यते । अस्तावि अस्ताविषाताम्, अस्तोषाम् । 'गुणोर्ति-' (सू० २३८०) इति गुणः । अर्थते । स्मर्यते । सस्मरे । परत्वावित्यत्वाच्च गुणे रपरे कृते अजन्तत्वाभावेऽप्युपदेशग्रहणाच्चिष्वदिट्, आरिता, अर्ता । स्मारिता, स्मर्ता । 'गुणोर्ति-' (सू० २३८०) इत्यत्र नित्यग्रहणानुवृत्तेरुक्तत्वाच्चेह गुणः, संस्क्रियते । 'अनि-

एकयकारं रूपम् । ष्टुधातोः कर्मलकारे यकि तस्यार्धधातुकत्वाद् 'अतो दीर्घो यजि' इत्य-
प्राप्तावाह अकृत्सार्वेति । स्ताविता, स्तोतेति । चिष्वदिडभावपक्षे अनिट्कत्वान्नेट् । अथ
ऋधातोः कर्मणि लकारे कृते कित्त्वाद् गुणनिषेधे प्राप्ते आह गुणोर्तीति । अर्थते इति ।
गुणे कृते रपरत्वम् । स्मृधातोः कर्मणि लकारे आह स्मर्यते इति । 'गुणोर्ति-' इति संयोगा-
दित्वाद् गुणे रपरत्वमिति भावः । ननु छुटि ऋ ता, स्मृ ता इति स्थिते चिष्वदिट् बाधित्वा
परत्वाद् गुणः प्राप्नोति नित्यत्वाच्च अकृते कृते च चिष्वदिटि गुणस्य प्राप्तेः । कृते तु गुणे
रपरत्वे अजन्तत्वाभाच्चिष्वदिडभावे अनिट्त्वाद्बलादिलक्षणेडभावे अर्ता स्मर्त्येव स्यात्,
आरिता स्मारितेति न स्यादित्यत आह परत्वादित्यादि । कृते गुणे रपरत्वे अजन्तत्वाभावेऽपि
उपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्युक्तंश्चिष्वदिङ् निर्वाध इत्यर्थः । आरितेति । कृतेऽपि गुणे रपरत्वे
चिष्वदिटि उपधावृद्धिः । अर्तेति । चिष्वदिडभावे रूपम् । एवं स्मारिता स्मर्त्यपि । ननु
संपूर्वात् कृञः कर्मणि लकारे यकि 'रिङ् शयगिल्ङ्क्षु' इति रिडादेशे 'संपरिभ्यां करोतौ भूषणे,
समवाये च' इति सुटि संस्क्रियते इति वक्ष्यते । तत्र 'गुणोर्ति-' इति संयोगा-
दित्वाद् गुणः स्यादित्यत आह नित्यग्रहणानुवृत्तेरिति । 'नित्यं छन्दसि' इत्यतो नित्यमित्य-
नुवृत्तेः 'गुणोर्ति-' इत्यत्र नित्यं यः संयोगादिस्तस्यैव संयोगादिलक्षणा गुण इति लभ्यते ।

एवेति भावः । परत्वादिति । चिष्वदिडपेक्षया । नित्यत्वादिति । न च कृते चिष्वदिटि
वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यम् । 'अचो ङ्णिति' इति वृद्धि बाधित्वा परत्वाद् गुणे
रपरत्वे च पश्चाद् 'अत उपधायाः' इति वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वानपायात् । उपदेशग्रह-
णादिति । तत्सामर्थ्यादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वम् । ऋधातोर्व्यपदेशिवद्भावेन यत्स्थितं तदा-
दाय ण्यन्तादप्यारितेत्यादौ चिष्वदिट् प्रवर्तत इति भावः । नन्वेवं स्मारितेत्यादि न सिद्ध्येत्,
स्मृ इत्यस्य उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाभावात् । उपदेशेऽजन्तानामिति व्याख्याते तु ण्यन्तस्य न
स्यादित्युक्तत्वादिति चेत् । सत्यम् । अतएवापरितोषान्मनोरमायामुक्तस्तु वा उपदेशे यदजन्तं
तस्येति व्याख्यानम् । अङ्गस्येति व्यधिकरणपक्षी अङ्गावयवस्याजन्तस्येत्यर्थ इति । एवं च
णिजन्तेऽपि शामितेत्यादौ चिष्वदिट् सिद्ध्यति, व्यपदेशिवद्भावेन णिजेव णिजन्तस्त-
दवयवकं शामीत्यङ्गमित्याश्रयणात् । आरिता स्मारितेत्याद्यपि सिद्ध्यति । ऋधातुः
स्मृधातुश्चोपदेशेऽजन्तस्तदवयवकं भवत्यार् स्मारित्यङ्गमिति दिक् । नित्यग्रहणानु-
वृत्तेरिति । 'नित्यं छन्दसि' इति सूत्रात् । काशिकायां तु सुटो बहिरङ्गलक्षणस्या-

दिताम्—' (सू० ४१५) इति नलोपः, स्रस्यते । इदितस्तु नन्यते । संप्रसारणम्, इज्यते । 'अयङ् यि विङिति' (सू० २६४९) । शय्यते । २७५९ तनोतेर्यकि । (६-४-४४) आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते, तन्यते । 'ये विभापा' (सू० २३१९), जायते जन्यते । २७६० तपोऽनुतापे च । (३-१-६५) तपश्चलेश्चिण्ण स्यात्कर्मकर्तर्यनुतापे च । अन्वतप्त पापेन, पापं कर्तुं, तेनाभ्याहत इत्यर्थः, कर्मणि लुङ् । यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रा अशो-
चीत्यर्थः । 'घुमास्था—' (सू० २४६२) इतीत्त्वम् । दीयते । धीयते । 'आदेचः—'

कृत् तु न नित्यं संयोगादिः, संपरिपूर्वकत्वाभावं तदभावादिति भावः । अथ संस्वातोर्भाविलकारे
यकि विशेषमाह अनदितामिति नलोप इति । इदितस्त्विति । 'टु नदि समृद्धौ'
इत्यस्माद्भाविलकारे यकि इदित्वान्नलोपो नैत्यर्थः । अथ अजधातोः कर्मलकारे यकि
विशेषमाह संप्रसारणमिति । 'वचिस्वर्वापयजादीनाम्—' इत्यनेनेति भावः । शीङ् धातोर्भाव-
लकारे यकि विशेषमाह अयङ् यि विङितीति । तनोतेर्यकि । 'विङ्वनोः—' इत्यतो
आदिति 'ये विभापा' इत्यतो विभापेति चानुवर्तते, तदाह आकारोऽन्तादेशो वा
स्यादिति । शेषपूरणमिदम् । तायते, तन्यते इति । कर्मणि लकारः तपोऽनुतापे च ।
'चलेः सिच्' इत्यतः चलेरिति । 'चिण्ते—' इत्यतश्चिण् इति 'न रुधः—' इत्यतो नेति
चानुवर्तते । चकाराद् 'अचः कर्म—' इत्यतः कर्मकर्तरीति समुचीयते, तदाह तपश्चलेरि-
त्यादि । तत्र कर्मकर्तरि कर्मकर्तृप्रक्रियायामुदाहरिष्यति । अनुतापे कर्मलकारे उदा-
हरति अन्वतप्तः पापेनेति । पापेनेति कर्तरि तृतीयेति मत्वाह पापं कर्त्रिति ।
अनुपूर्वस्य तपेः पश्चात्तापार्थकत्वे असंगतिः । नहि पापस्य सूर्यादिवत्तपनशक्तिरस्ति ।
शोकार्थकत्वे अकर्मकत्वापत्तिरित्यत आह अभ्याहत इति । अनुपूर्वस्तपिरिह
उपसर्गवशाद् अभिहननार्थक इति भावः । तस्य च सकर्मकत्वात् कर्मलकार उप-
पद्यते इति मत्वाह कर्मणि लुङिति । शोकार्थकत्वमाश्रित्य भावे वा लुङित्याह
यद्वा पापेन पुंसा कर्त्रेति । परिणाममसमीक्ष्य सहसा किञ्चिदकृत्यं कृत्वा पश्चाद्
दुःखमन्वभवदित्यर्थः । दुःखानुभवः शोकः धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः । शुच
शोके अकर्मकः । पुत्रमनुशोचतीत्यत्र तु वियुक्तं पुत्रं स्मृत्वा शोचतीत्यर्थः । स्मरणे
पुत्रस्य कर्मत्वाद् द्वितीयेत्यविरोधः । अथ दाधातोर्वाधातोश्च कर्मलकारे यकि विशे-
पमाह घुमास्थेतीत्त्वमिति । ग्लैधातोर्भावे लिटस्यादेशस्य एशदेशे 'आदेचः—'

सिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणोऽत्र न प्रवर्तत इत्युक्तम् । 'सुट्
कात्पूर्वः इति त्रिधीयमानः कभक्तो न त्वङ्गभक्तस्तेनासंयोगाद्येव अङ्गमित्यभक्तत्वादित्य-
स्याशयः । तनोतेर्यकि । 'विङ्वनोः—' इति सूत्रादादिति, 'ये विभापा' इत्यतो
विभापेति चानुवर्तते । यकि किम्, तंतन्यते । तपोऽनु । चकारेण 'अचः कर्म-
कर्तरि' इत्यतः कर्मकर्तरीत्येतदनुकृष्यते । कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति अभ्याहत
इत्यर्थ इति । भावेऽपीदमुदाहरणमित्याह पापेन पुंसेति । अविचार्य कर्म कृत्वा

(सू० २३७०) इत्यत्र अशितेति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः । एशः आदिशित्वा-
भावात्तस्मिन्नात्त्वम्, जग्ले । २७६१ आतो युक्चिचणुकृतोः । (७-३-३३) आदन्तानां युगा-
गमः स्याच्चिचणि ऋति णिति कृति च । दायिता, दाता । दायिषीष्ट, दासीष्ट । अदायि ।
अदायिषाताम्, अदिषाताम्, अधायिषाताम्, अधिषाताम् । अग्लायिषाताम्, अग्लासाताम् ।
हन्यते । 'अचिण्णलोः' (सू० २५७४) इत्युक्तेन हन्यन्ते । 'हो हन्तेः' (सू० ३५८०)
इति कुत्वम् । घानिषा, हन्ता । घानिष्यते हनिष्यते । आशीलिङि वधा-

इत्यात्त्वस्य अशितेति निषेधमाशङ्क्याह आदेच इत्यत्रेति । श् चासाविच्च इति कर्म-
धारयाश्रयणादित्संज्ञकशकारादौ प्रत्यये परे आत्त्वस्य निषेधो लभ्यते । एशः शित्वेऽपि
आदिभूतशकारेत्कत्वाभावान्निषेधाभावात्तस्मिन् एशि परे आत्त्वं भवत्येवेत्यर्थः । जग्ले इति ।
आत्वे कृते 'आतो लोप इटि च' इति तस्य लोप इति भावः आतो युक् । अङ्ग्लेऽप्येत्यधिकृत-
माता विशेषितम्, तदन्तविधिः । 'अचो ऋणिति' इत्यतो ऋणित्यनुवृत्तं कृत एव विशेषणम्,
न तु चिणः तस्य णित्वाव्यभिचारात् तदाह आदन्तानामित्यादि । दायितेति ।
चिण्वदिट्पक्षे युक् अदायिषातामिति । 'स्थाध्वोरिच्च' इत्येतद् बाधित्वा परत्वाच्चिण्व-
दिटि कृते 'धुमास्या-' इतीत्वं न, अजादित्वात् । पुनः 'स्थाध्वोरिच्च' इति तु न
भवति, अञ्जलादित्वात् । तत्र हि 'इको झल्' इति सूत्राद् झल इत्यनुवृत्तम् । तथा च
झलादिरेव सिच् किदिति लाभादिडादिः सिच् न कित् । तत्संनियोगादित्त्वमपि न
भवतीत्याहुः । वस्तुतस्तु सत्यपि तस्मिन्नात्र काचित् भतिः । सिचः कित्वेऽप्यनिग्लक्षणाया
बृद्ध्या रूपसिद्धेरिति दिक् । अथ अनुधातोः कर्मलकारे आह हन्यते इति । अचिण्ण-
लोरिति । छुटि चिण्वदिटि बृद्धौ 'हन्यन्तोऽचिण्णलोः' इति हनो नकारस्य तकारो
न भवति, चिण्वत्त्वादित्यर्थः । कुत्वमिति । तस्य णिति विहितस्यात्र चिण्वत्त्वात्
प्राप्तिरिति भावः । घानिष्यते इति । 'ऋद्धनोः-' इति बाधित्वा नित्यत्वाच्चिण्वदिट् ।
'ऋद्धनोः—' इति तु चिण्वदिटि कृते न भवतीत्यनित्यम्, तत्र वलीत्यनुवृत्तेरिति
भावः न । नन्वाशीलिङि घानिषीष्टेत्यत्र हन् सीष्ट इति स्थिते परमपि चिण्वत्त्वं
बाधित्वा वधादेशः प्राप्नोति, आर्धधातुके विवक्षिते विहितत्वेन वधादेशस्यान्तरङ्गत्वा-

पश्चादशोचीत्यर्थः । कर्मकर्तरि तु तत्प्रक्रियायामुदारहरिष्यति आतो युक् । 'अचो
ऋणिति' इत्यतो ऋणित्यनुवर्तते । तच्च कृतो विशेषणं न तु चिणः । तस्य
णित्वेनाव्यभिचारात् । चिणुकृतोः किम् चौडिः । बालाकिः । बाह्यादित्वादिन्
ददौ । ऋणितेति किम्, पानीयम् दानीयम् । अदायिषातामिति । 'स्थाध्वो-
रिच्च' इत्येतद्बाधित्वा परत्वाच्चिण्वदिटि कृते 'धुमास्या' इतीत्वं न भवति । अजादि-
त्वात् 'स्थाध्वोरिच्च' इत्यपि पुनर्न भवति । अञ्जलादित्वादित्याहुः । तेषामय-
माशयः—'इको झल्' इति सूत्रात् झलनुवर्तते । तथा च झलादिरेव सिच् किन्
त्वयमिडादिः सिच् । एवं च तत्संनियोगशिष्टत्वादित्त्वमप्यत्र न भवतीति । वस्तुतस्तु
सत्यपि तस्मिन्नेह काचित्भतिः । सिचः कित्वेऽप्यनिग्लक्षणाया अनिषेधाद् 'अचो

देशस्यापवादश्चिण्वद्भावः, आर्धधातुके सीयुटीति । विशेषविहितत्वात्, घानि-
षोष्ट । पक्षे वविषोष्ट । अघानिपाताम्, अहसाताम् । पक्षे ववादेशः । अववि
अवधिपाताम् । अघानिष्यत्, अहनिष्यत् । नच स्यादिपु चिण्वदित्यतिदेशा-
द्ववादेशः स्यादिति वाच्यम्, 'अङ्गस्य' (सू २००) इत्यधिकारादाङ्गस्यैवाति-
देशात् । गृह्यते । चिण्वदिटो न दीर्घत्वम्, प्रकृतस्य वलादिलक्षणस्यैवेतो

दित्यत आह आशीर्लिङि वधादेशस्यापवादश्चिण्वद्भाव इति । ननु घानितेत्यादौ
अप्राप्तेऽपि ववादेशे आरम्भात् कथं ववादेशस्य चिण्वद्भावः अपवादः स्यादित्यत आह
आर्धधातुके सीयुटीति । 'स्यसिच्योयुट्-' इति सूत्रे अजन्तस्य स्ये, अजन्तस्य सिचि,
अजन्तस्य आर्धधातुके सीयुटि, अजन्तस्य तासौ, इत्यजन्तस्य चत्वारि वाक्यानि । एवं
हनग्रहृशामप्येकैकस्य चत्वारि वाक्यानीति स्थितिः । तत्र हन आर्धधातुके सीयुटि चिण्व-
दिङ्विधिर्निरवकाशत्वाद्वधादेशापवादः, अप्राप्त एव वधादेशे आरम्भात् । ववादेशस्तु न
चिण्वदिटोऽपवादः, तस्य वध्यादित्यत्र कर्तरि लिङि चरितार्थत्वादिति भावः । पक्षे इति ।
चिण्वत्त्वाभावपक्षे 'हनो वध लिङि' इति वधादेशे वलादिलक्षणे इटि अतो लोपे रूपम्,
वधादेशस्यादन्तत्वात् न च हनधातोरनुदात्तत्वादुपदेशे एकाच्चात्तदीयवधादेशस्यापि तथा-
विधत्वादिह कथं वलादिलक्षण इडिति वाच्यम्, 'एकाच उपदेशे-' इत्यत्र अच इत्येकत्व-
सामर्थ्यादिकत्वे सिद्धे पुनरेकग्रहणवलेन य उपदेशे एकाज्जैव ननु कदाप्यनेकाजिति लभ्यते ।
तेन वधेर्हन्त्युपदेशमादाय एकाचोऽपि न निषेधः । आदेशोपदेशे अनेकाच्चादित्युक्तं प्राक् ।
लुङि तु सिचिश्चिणि उपधावृद्धौ कुत्वेन घः । आत्मनेपदेऽन्यतरस्यामिति ववादेशाभावः ।
अघानिषतामिति । चिण्वदिटि वधादेशाभावपक्षे रूपम् । अहसातामिति । चिण्वदिङ-
भावपक्षे 'हनः सिच्-' इति कित्त्वादनुदात्तोपदेशेत्यनुनासिकलोपः । पक्षे अवधीति ।
'आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्' इति ववादेशपक्षे इत्यर्थः । अवधिपातामिति । 'आत्मनेपदेऽन्य-
तरस्याम्' इति ववादेशस्यापि पाक्षिकतया अप्राप्तेऽपि ववादेशे चिण्वत्त्वस्यारम्भान्ना-
पवादत्वमिति भावः । ननु चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वात् स्यादिपु चिण्वत्त्वाद्वधादेशः स्यादि-
त्याशङ्क्य परिहरति न चेत्यादिना । आङ्गस्यैवेति । ववादेशस्तु द्वैतीयिकः, न त्वङ्गा-
धिकारस्थ इति भावः । अय 'ग्रह उपादाने' इत्यस्मादुपवात् कर्मलकारे
उदाहरति गृह्यते इति । 'ग्रहिज्या-' इति संप्रसारणम् । अथ
लुटि तासि चिण्वदिटि 'ग्रहोऽलिङि-' इति दीर्घमाशङ्क्याह

नृणिति' इति वद्व्या रूपनिष्पत्तेः । आशीर्लिङीति । न तु लुङि । तत्र चिण्वद्भावाद्
'आत्मनेपदेऽन्यतरस्याम्' इति ववादेशस्यापि वैकल्पिकतया येन नाप्राप्तिन्यायाभावादिति
भावः । आर्धधातुके सीयुटीत्यादि । यद्यपि 'हनो वध लिङि' इत्यत्रापि आर्धधातुका-
धिकारादाधधातुके लिङीत्यपि समानम्, तथापि लिङिति पदद्वयसाधारणम्, सीयुट् तु आत्मने-
पद एवेति विशेषविहितत्वमस्तीति भावः । अहसातामिति । चिण्वदिटोऽभावे
'हनः सिच्' इति कित्त्वाद् 'अनुदात्तोपदेशे-' इत्यनुनासिकलोपः ।
चिणि वधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिण्वद्भावेन स्यादिपु प्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति

‘ग्रहोऽलिटि’- (सू० २५६२) इत्यनेन दीर्घविधानात् । ग्राहिता, ग्रहीता । ग्राहिष्यते, ग्रहीष्यते । ग्राहिपीष्ट, ग्रहीपीष्ट । अग्राहि अग्राहिपाताम्, अग्रहीषाताम् । दृश्यते । अदर्श अदर्शपाताम् । सिचः कित्त्वादम्न, अदृक्षाताम् । गिरतेर्लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतम् । तथा हि—चिण्वदिटो दीर्घो नैत्युक्तम्, अगारिध्वम् । द्वितीये त्वटि ‘वृतो वा’ (सू० २२९१) इति वा दीर्घः, अगरीध्वम् । अगारिध्वम् । एपां त्रयाणां लृत्वं ढृत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्च वैकल्प-

चिण्वदिटो न दीर्घत्वमिति । कुत इत्यत आह प्रकृतस्येति । बलादिलक्षणस्य इटः प्रकृतत्वात्तस्यैव ‘ग्रहोऽलिटि-’ इति दीर्घविधौ ग्रहणम्, नतु चिण्वदिट इति भाष्ये स्पष्टम् । ग्राहितेति । चिण्वदिटि रूपम् । ग्रहीतेति । चिण्वदिडभावपक्षे बलादिलक्षणस्य इटो दीर्घे रूपम् । अथ दृशेः कर्मलकारे उदाहरति दृश्यते इति । लिटि दृशे । लुटि तासि चिण्वदिट्पक्षे दर्शिता । चिण्वत्त्वाभावे ‘सृजिदृशोः-’ इत्यम् । द्रष्टा । दर्शय्यते द्रक्ष्यते । दर्शपीष्ट । चिण्वदिडभावे तु ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इति कित्त्वात् ‘सृजिदृशोः-’ इत्यम्न । नापि लघूपधगुणः । दृक्षीष्ट । अदर्शीति । चिणि लघूपधगुणः अदर्शिपातामिति । चिण्वदिटि रूपम् । चिण्वत्त्वाभावे त्वाह सिचः कित्त्वादम्नेति । ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इति सिचः कित्त्वात् ‘सृजिदृशोः-’ इत्यम्न भवति, अकितीति पर्युदासादित्यर्थः । अथ गृधातोः कर्मलकारे याकि ऋत इत्त्वे ‘हलि च’ इति दीर्घे गीर्यते । जगरे । लुटि तासि चिण्वत्त्वपक्षे, गारिता । चिण्वत्त्वाभावे बलादिलक्षणे इटि गुणे रपरत्वे गरिता गरीता ‘वृतो वा’ इति वा दीर्घः । गारिष्यते गरिष्यते गरीष्यते । गीर्यताम् । अगीर्यत । गीर्यत । गारिपीष्ट । चिण्वत्त्वाभावपक्षे तु ‘लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु’ इति इङ्विकल्पः । इडभावपक्षे ‘उश्च’ इति कित्त्वम्, इत्त्वम्, रपरत्वम्, ‘हलि च’ इति दीर्घः, पत्वम्, गीर्पीष्ट । इट्पक्षे तु, गरिपीष्ट । लुङि अगारि अगारिपाताम्, अगोर्पाताम्, अगारिपाताम् । इति सिद्धवत्कृत्याह लुङि ध्वमि चतुरधिकं शतमिति । रूपाणीति शेषः । तदेवोपपादयति तथाहीति । अगारिध्वमिति । गृस् ध्वम् इति स्थिते चिण्वदिटि वृद्धौ रपरत्वे ‘धि च’ इति सलोपे रूपमिति भावः । द्वितीये त्विटीति । चिण्वदिडभावपक्षे बलादिलक्षणे सिच इटि ऋकारस्य गुणे रपरत्वे ‘धि च’ इति सलोपे ‘वृतो वा’ इति दीर्घविकल्पे अगारिध्वम् अगरीध्वम् इति रूपद्वयमित्यर्थः । एपामिति । एपां त्रयाणां मध्ये एकैकस्मिन् रेफस्य ‘अचि विभापा’ इति लृत्वम् । ‘विभापेटः’ इति वा घस्य ढृत्वम् । तथा घस्य तदादेशद्वयस्य वस्य मस्य च द्वित्व-

न चेत्यादिना । अदर्शिपातामिति । ‘न दृशः’ इति वसस्य निपेधादिह सिचि चिण्वदिट् । सिचः कित्त्वादिति । ‘लिङ्सिचावात्मनेपदेषु’ इत्यनेन । लृत्वमिति । ‘अचि विभापा’ इति गिरते रेफस्य लृत्वे षट् । ढृत्वमिति । ‘विभापेटः’ इत्यनेन पण्णां ढृत्वे द्वादश । द्वित्वत्रयं चेति । ‘अनचि च’ इति द्वादशानां मध्ये पण्णां घस्य च द्वित्वे चतुर्विंशतिः । मय इति पञ्चमी यण इति षष्ठीति पक्षे वकारस्य द्वित्वेष्टाचत्वारिंशत् । ‘अनचि च’ इति मकारस्य

कानि, इत्थं पण्णवतिः । लिङ्सिचो-’ (सू० २५२८) इति विकल्पादिङभावे ‘उथ्र’
रपरत्वम् (सू० २३६८) इति कित्त्वम्, इत्वं ‘हलि च’ (सू० ३५४) इति दीर्घः, ‘इणः षीध्वम्-’
(सू० २२४७) इति नित्यं ढत्वम् अगीर्ध्वम् । ढवमानां द्वित्वविकल्पेऽप्युक्तपण्णवत्या
सह सङ्कलने उक्ता संख्येति ।

इङ् दीर्घश्चिष्वदिट् लत्वं ढत्वं द्वित्वविकं तथा ।

इत्यष्टानां विकल्पेन चतुर्भिरविकं शतम् ॥

हेतुमण्यन्तात्कर्मणि लः । यक् णिलोपः । शम्यते मोहो मुकुन्देन ।

त्रयमित्येवं पञ्च वैकल्पिकानीत्यर्थः । तत्र धढयोर्मस्य ‘अनचि च’ इति द्वित्वविकल्पः । वका-
रस्य तु भय इति पञ्चमीमाश्रित्य ‘यणो मयः-’ इति द्वित्वविकल्प इति विवेकः । यद्यपि
धढयोर्वस्य मस्य च द्वित्वचतुष्टयमिति वक्तुमुचितम्, तथापि ढस्य वस्थानिकतया धढयो-
रेकत्वमभिप्रेत्य द्वित्वत्रयमित्युक्तिः । इत्थमिति । एवं च त्रयाणामेषां लत्वविकल्पे एक-
वानि पट्, द्विवानि च पडिति द्वादश । तथा रेफवत्सु त्रिषु लकारवत्सु च त्रिषु ढस्य द्वित्व-
विकल्पे एकवानि पट्, द्विवानि च पडिति द्वादश । उभयेषामपि द्वादशानां मेलने चतुर्विं-
शतिः । एषु वस्य द्वित्वविकल्पे एकवानि चतुर्विंशतिः, द्विवानि चतुर्विंशतिरित्यष्टाचत्वारिं-
शत् । एषु मस्य द्वित्वविकल्पे एकमान्यष्टाचत्वारिंशत् द्विमान्यष्टाचत्वारिंशदिति पण्णव-
तिरित्यर्थः । लिङ्सिचोरिति । चिष्वदिङभावपक्षे वलादिलक्षणस्य इटो ‘लिङ्सिचोः-’
इति विकल्पितत्वात्तदभावपक्षे ‘उथ्र’ इति सिचः कित्वाद् गुणभावे ऋत इत्वे रपरत्वे ‘हलि
च’ इति दीर्घे रेफादिणः परत्वाद् ‘इणः षीध्वम्-’ इति नित्यं ढत्वे अगीर्ध्वमिति रूप-
मित्यर्थः । ढवमानामिति । ढस्य ‘अचो रहाभ्याम्-’ इति द्वित्वविकल्पे एकद्वे द्विद्वमिति
द्वे रूपे । तयोः वस्य ‘यणा मयः-’ इति द्वित्वविकल्पे एकवे द्वे द्विवे द्वे इति चत्वारि ।
एषु चतुर्षु मस्य ‘अनचि च’ इति द्वित्वविकल्पे एकमानि चत्वारि द्विमानि चत्वारोऽप्युक्त-
रूपाणीत्यर्थः । पण्णवत्येति । उक्तपण्णवत्या अष्टानां मेलने सति या संख्या सिध्यति सा
चतुश्चरशतसंख्या उक्तेति ज्ञेयमित्यर्थः । उक्तप्रक्रियां दलोकेन संगृह्णाति इङ्दीर्घ इत्या-
दिना । वलादिलक्षण इट्, ‘वृत्तो वा’ दीर्घः । अजन्तलक्षणः चिष्वदिट्, ‘अचि विभाषा’
इति लत्वम्, ‘विभाषेटः’ इति वा ढत्वम्, षढवमानां द्वित्वविकल्पमित्यष्टानां विकल्पात्
चतुरविकं शतं रूपाणीत्यर्थः । शम्यते मोहो मुकुन्देनेत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति हेतुमण्यन्ता-
दिति । शमधातोर्हेतुमणौ उपचावृद्धौ अमन्तत्वेन मित्वाद्घञ्स्वे शमीत्यस्मात्कर्मणि
लः, न तु भावे, हेतुमण्यन्तस्य सकमकत्वनियमादिति भावः । इगिति । तङि कृते
‘सार्वधातुके यक्’ इत्यनेनेति शेषः । णिलोप इति । ‘णेरनिटि’ इत्यनेनेति शेषः ।
लुटि तासि शमि ईता इति स्थिते अमन्तत्वेन मित्वान्नित्यमुपधाह्रस्वे प्राप्ते
द्वित्वे पण्णवतिः । ढवमानामिति । ‘अचो रहाभ्याम्-’ इति ढस्य द्वित्वे
द्वयम् । द्वयोरपि वस्य ‘यणो मयः-’ इति द्वित्वे चत्वारि । चतुर्णामपि मस्य

२७६२ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यन्तरस्याम् । (६—४—९३) चिण्णरे णमुल्पर-
 च णौ मितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् । प्रकृतो 'मितां ह्रस्वः' (सू० २५६८)
 एव तु न विकल्पतः, ण्यन्ताण्यौ ह्रस्वविकल्पासिद्धेः । दीर्घविधौ हि णिचो
 लोपो न स्थानिवदिति दीर्घः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु स्थानिवत्त्वं दुर्वारम् ।
 भाष्ये तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' । इत्यवष्टभ्य द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चरः
 प्रत्याख्याताः । णाविति जातिपरो निर्देशः । दीर्घग्रहणं चेदं मास्त्विति तदाशयः ।

चिण्णमुलोः । 'दोपो णौ—' इत्यतो णाविति 'ऊदुपधाया गोहः' इत्यस्मादुपधाया इति
 'मितां ह्रस्वः' इत्यतो मितामिति चानुवर्तते, तदाह चिण्णरे इत्यादिना । नन्विह दीर्घ-
 ग्रहणं व्यर्थम्, चिण्णमुलोरन्यतरस्यामित्येतावतैव 'मितां ह्रस्वः' इति पूर्वसूत्रादनुवृत्तस्य
 ह्रस्वस्य विकल्पे दीर्घविकल्पस्य सिद्धेरित्यत आह प्रकृतो मितां ह्रस्व एव तु न विकल्पत
 इति । कुत इत्यत आह ण्यन्ताण्णाविति । शमघातोर्ण्यन्ताण्यौ पूर्वणेर्लोपे छुटि तासि
 ण्यन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वदिति तस्याभीयत्वेनासिद्धतया अनिटीति निषेधाभावाणिलोपे दीर्घ-
 विकल्पे सति शमिता शामितेति रूपद्वयमिष्यते । ह्रस्वविकल्पस्य विधौ तु ह्रस्वविकल्पो
 न स्यात् । प्रथमणिलोपस्य 'अचः परस्मिन्—' इति स्थानिवत्त्वेन व्यवहितया चिण्णरकणि-
 परकत्वाभावादित्यर्थः । दीर्घविकल्पविधौ तु न दोष इत्याह दीर्घविधाविति । दीर्घ-
 विकल्पविधौ हि प्रथमस्य णिचो लोपो न स्थानिवत्, दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात् ।
 अतोऽत्र दीर्घविकल्पः सिध्यति । ह्रस्वविधौ तु प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्,
 तत्र स्थानित्वनिषेधाभावादित्यर्थः । भाष्ये त्विति । न पदान्तसूत्रस्थभाष्ये तु
 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवद्' इत्येव सिद्धत्वाद् न पदान्तसूत्रे द्विर्वचनसवर्णानुस्वारदीर्घज-
 श्वरः प्रत्याख्याताः । सुद्धृपास्य इत्यत्र 'अनचि च' इति द्विर्वचनस्य, शिण्डीत्यत्र 'नश्च'
 इत्यनुस्वारस्य 'अनुस्वारस्य ययि—' इति परसवर्णस्य च, प्रतिदीव्य इत्यत्र 'हलि
 च' इति सगिधरित्यत्र 'झलो जश् झशि' इति जश्त्वस्य, इक्षतुरित्यत्र 'खरि
 च' इति चर्त्त्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वादित्यर्थः । ननु ण्यन्ताण्यौ 'चिण्णमुलोः—'
 इति दीर्घे कर्तव्ये प्रथमणिलोपस्य स्थानिवत्त्वं दुर्वारम्, 'चिण्णमुलोः—' इति
 दीर्घस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाभावात् । ततश्च प्रथमणिचा व्यवहितत्वाद् दीर्घानि-
 पत्तिः । एवं च तत्र दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वनिवारणाय दीर्घग्रहणस्यावश्यकत्वात्कथं
 दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानमित्यत आह णावितीति । 'चिण्णमुलोः—' इति दीर्घविधौ

'अनचि च' इति द्वित्वे त्वष्टौ । चिण्णमुलोः । शमितेत्यादौ 'जनोजृष्—' इत्या-
 दिना मित्वेन मितामुपधाया नित्यं ह्रस्वे प्राप्ते दीर्घोज्जेन विकल्प्यते ण्यन्ताण्णा-
 विति । णिलोपस्य स्थानिवत्त्वे व्यवधानादिति भावः । दीर्घः सिध्यतीति ।
 'न पदान्त—' इति निषेधादित्यर्थः । ननु त्रिपादीस्ये दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवत्त्वाभावः
 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेनैव सिद्ध इति दीर्घग्रहणस्योपयोगाभावेऽपि ण्यन्ताण्यौ 'चिण्ण-
 मुलोः—' इति दीर्घे कर्तव्ये स्थानिवद्भावनिवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह
 जातिपरो निर्देश इति । इदं मास्त्विति ह्रस्वविकल्पेनापीष्टं सिध्यतीति

शामिता, शमिता, शमयिता । शामिष्यते, शमिष्यते, शमयिष्यते । यङन्ता-
णिच्, शंशम्यते । शंशमिता, शंशामिता, शंशमयिता । यङ्लुगन्ताणिच्य-
प्येवम् । भाष्यमते तु यङन्ताचिष्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः । ण्यन्तत्वा-
भावे शम्यते मुनिना । २७६३ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ।

चिण्परे णमुत्परे च णो इत्यत्र णाविति णित्वजातिप्रधानो निर्देशः । चिण्णमुत्परकणित्वजातौ
परत इति लभ्यते । णित्वजातिश्च णिद्वयेऽस्तीति प्रथमणेः स्थानिवत्त्वेऽपि दीर्घो निर्वाध
इति न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानभाष्यस्याशय इत्यर्थः । शामिता, शमितेति ।
शमधातोर्ण्यन्ताल्लुटि तासि चिष्वदिटि दीर्घविकल्पः । शमयितेति । चिष्वत्त्वाभावे
वलादिलक्षणे इटि रूपम् । यङन्तादिति । शमधातोर्यङि शंशम्य इत्यस्माद् हेतुमणौ
'यस्य हलः' इति यकारलोपे अतो लोपे शंशमि इत्यस्मात् कर्मलकारे णिलोपे शंशम्यते
रूपमित्यर्थः । शंशामिता, शंशमितेति । 'चिण्णमुलोः—' इति दीर्घविकल्पः । शंशम-
यितेति । चिष्वत्त्वाभावे वलादिलक्षणे इटि रूपम् । भाष्यमते त्विति न पदान्तसूत्रे
दीर्घग्रहणप्रत्याख्यानपरभाष्यमते त्वित्यर्थः । यङन्तादिति । ण्यन्तादिति शेषः
यङन्ताणिचि यलोपे अल्लोपे च कृते शंशमीत्यस्माल्लुटि तासि चिष्वदिटि
कृते तस्यासिद्धत्वाणिगलोपे शंशमितेत्यत्र अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिचपरकत्वा-
भावात् 'चिण्णमुलोः—' इति दीर्घो नास्ति, भाष्यमते न पदान्तसूत्रे दीर्घग्रहणाभावेन
स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादित्यर्थः । शम्यते मुनिनेति । अकर्मकत्वाद्भावे
ल इति भावः । नोदात्तोपदेशस्य । 'मृजेवृद्धिः' इत्यतो वृद्धिरिति 'अत
उपधायाः' इत्यत उपधाया इति 'अचो ङिति' इत्यतो ङितीति 'आतो युक्'
इत्यतश्चिण्णकृतोः इति चानुवर्तते । तत्र ङितीति कृत एव विशेषणम्, न

भावः । वस्तुतस्तु 'चिण्णमुलोः—' इति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेव । तथा हि । हेतु अनादरे
घटादिः । मितं ह्रस्वे कर्तव्य एव इक् । हिडयति । अत्र चिण्णमुलोः कृतयोर्ह्रस्वे विकल्प्य-
माने अहिडि अहेडि इति स्यात् । दीर्घे तु अहिडि अहीडीति भवति । एतच्चात्रैव सूत्रे कैयटे
स्पष्टम् । शंशमितेत्यादि । चिणि, अशंशमि अशंशमि । णमुलि, शंशमं शंशमं शंशमं
शंशममित्यादि द्रष्टव्यम् । दीर्घो नास्तीति । यङोऽल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेन णिचपरत्वाभावा-
दुपधादीर्घस्योपधावृत्तेश्चाप्रवृत्तेः । तथा च फलभेदादीर्घग्रहणप्रत्याख्यानं न युज्यत इति भावः ।
शम्यते मुनिनेति । अकर्मकत्वाद् भावेः लः नोदात्तोपदेशस्य । ङिति कृति । शमः ।
दमः । घब् । णिति कृति । शमकः । दमकः । ण्वुल् । उपदेश इति किम्, शमी । दमी ।
इह धिनुणि कृते वर्ज्यमानस्वरेण उदात्तत्वाभावान्निषेधो न स्यात् । कथं तर्हि 'हरेर्यद-
क्रामि पदैककेन खम्' इति श्रीहर्षप्रयोग इति चेत् । अत्राहुः निवृत्तप्रेषणाद्धातोः
प्रवृत्तेऽर्थे णिचि ततश्चिण्ण बोध्यः । तथा च णिचोऽकृत्वाद् वृद्धेरनिषेधः । मित-
मिति ह्रस्वस्तु त भवति, 'वा चित्तविरागे' इत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणा-
दिति घटादावुक्तत्वात् । किं च ह्रस्वे जातेऽपि न क्षतिः । 'चिण्णमुलोः—' इति दीर्घ

(७—३—३४) उपधाया वृद्धिर्न स्याच्चिणि किति णिति कृति च । अशमि । अदमि । उदात्तोपदेशस्य इति किम्-अगामि । मान्तस्य किम्-अवादि । अनाचमेः किम्-आचामि । 'अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यम्' (वा० ४५१८) । चिणि 'आयादयः-' (सू० २३०५) इति णिङभावे, अकामि । णिङ्णिचोरप्येवम् अवामि । वध हिंसायाम्, हलन्तः । 'जनीवध्योश्च' (सू० २५१२) इति न वृद्धिः, अवधि । 'जाग्रोर्विचिण्णलुङ्ति' (सू० २४८०) इत्युक्तेर्न गुणः । अजागारि । २७६४ भञ्जेश्च चिणि । (६-४-३३) नलोपो वा स्यात् । अभाजि, अभजि । २७६५ विभाषा चिण्णमुलोः । (७-१-६९) लभेर्नुमागमो वा स्यात् । अलम्भि, अलाभि । व्यवस्थितविकल्पत्वात्प्रादेर्नित्यं

तु चिणः, अव्यभिचारात् । तदाह उपधाया इत्यादिना । अनुदात्तोपदेशाः संगृहीताः । ततोऽप्यः सर्वोऽपि धातुर्दात्तोपदेशः । आङ्पूर्वश्चमिराचमिः तद्वर्ज्येत्यर्थः । अशमि । अदमीति । शमधातोर्दमधातोश्च लुङि चिणि 'अत उपधायाः' इति वृद्धिर्न अगामीति । गमेरनुदात्तोपदेशत्वादिति भावः । अवादीति । वदधातुर्न मान्त इति भावः । आचा-मीति । अनाचमेरित्युक्तेरिह नोपधावृद्धिनिषेधः । अनाचमिकमिवमीनामिति । आच-मिकमिवमिवर्जानाम् इत्यर्थः । एवं च कमिवभ्योरपि न निषेध इति फलितम् । ननु कर्मेणिङन्तत्वात् केवलस्य तस्य चिणादौ प्रयोग एव नास्तीत्यत आह चिण्यायादय इति । णिङ्णिचोरप्येवमिति । णिङन्ताणिजन्ताद्वा कर्मेश्चिणि णिलोपे सति पूर्ववद् रूपं शिष्यते इत्यर्थः । ननु 'जनीवध्योश्च' इति वधेरुपधावृद्धिनिषेधो व्यर्थः । वधादेशस्यादन्ततया अल्लोपस्य स्यानिवत्त्वादेव अवधीत्यादौ उपधावृद्धयभावसिद्धेरित्याशङ्क्य अधिधात्वन्तरं हलन्तमेव 'जनीवध्योश्च' इत्यत्र गृह्यत इत्यभिप्रेत्याह वध हिंसायां हलन्त इति । भञ्जेश्च चिणि । 'शान्नलोपः' इत्यतो नेति लुप्तपष्ठीकम्, लोप इति चानुवर्तते । 'जान्तनशां विभाषा' इत्यतो विभाषेति मत्वा शेषं पूरयति नलोपो वा स्यादिति । अभाजीति । नलोपपक्षे उपधावृद्धिः विभाषा चिण्णमुलोः । 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति 'इदितो नुम्—' इत्यतो नुमिति चानुवर्तते इति मत्वा शेषं पूरयति लभेर्नुमागमो वेति । ननु प्रालम्भि उपालम्भीत्यादौ उपसर्गपूर्वस्यापि लभेः नुम्बिकल्पः स्यादित्यत आह व्यवस्थितेति । प्रादेरुपसर्गात्परस्य लभेर्नित्यं नुम् । अनुपसर्गात्परस्य तु लभेर्विभाषा नुमिति व्यवस्थितविकल्पाश्रयणादुपसर्गपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमित्यर्थः ।

विकल्पनाद् इति कथमह उद्यमे यम उपरमे इति प्रयोगः । संज्ञापूर्वकविधेरनित्य-त्वाद् वृद्धयभाव इति ज्ञेयम् । अथवा उद्यमोपरमशब्दौ घञर्थे कविधानाद् बोध्यौ । णिङ्णिचोरप्येवमिति । णिङन्ताणिजन्ताद्वा कर्मेश्चिणि 'जेरनिटि' इति णिलोपे सति रूपं तुल्यमिति भावः । विभाषा । 'लभेश्च' इत्यतो लभेरिति वर्तते । णमुलि लभंलभम् लाभंलाभम् । प्रादेस्तु प्रलम्भंप्रलम्भमित्येव । अथ ये द्विकर्मकास्तेषु लकृत्यक्तखलर्याः किं मुख्ये कर्मणि, उत गौणे, किं बोभयोरिति संदेहे

नुम् । प्रालम्भि । द्विकर्मकाणां तु—

गौणे कर्मणि दुह्यादेः प्रधाने नीहृकृष्वहाम् ।

बुद्धिमक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजेच्छया ॥

प्रयोज्यकर्मण्येषां ण्यन्तानां लादयो मताः ।

(१०९०—१०९५ वार्तिकार्थः) । गौर्दुह्यते पयः । अजा ग्रामं नोयते

वस्तुतस्तु 'चिष्णमुलोरनुपसर्गस्य' इति वार्तिकात्, भाष्ये 'उपसर्गात् खल्वबोः' इत्यत उप-
सर्गादिति 'न सुदुर्भ्याम्' इत्यतो नेति चानुवर्त्य उपसर्गात्परस्य लभेः 'विभाषा चिष्णमुलोः'
इति नेति व्याख्यातत्वाच्च । एतेन प्रपूर्वस्य लभेर्नित्यं नुमिति व्याख्यानं परास्तम् । 'लः
कर्मणि—' इति लकारा विहिताः । तथा 'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति कर्मणि कृत्यादि-
प्रत्यया वक्ष्यन्ते । ते तावद् द्विकर्मकवातुषु कतरस्मिन् कर्मणि भवन्तीत्यत्र व्यवस्था-
माह द्विकर्मकाणां त्विति । कर्मप्रत्ययव्यवस्था वक्ष्यत इति शेषः । तां व्यवस्थां सार्धश्लो-
केन दर्शयति गौणे कर्मणीत्यादिना । दुह्याच्पचूदण्डरुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजिमथमुपां गौणे
कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । 'अकथितं च' इति सूत्रेण यस्य कर्मसंज्ञा तद् गौणं कर्मेति
बोध्यम् । प्रधाने इति । नीहृकृष्वहां प्रधाने कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । 'अकथितं
च' इति सूत्रादन्वेन यस्य कर्मसंज्ञा तत्प्रधानं कर्मेति बोध्यम् । अयं 'गतिबुद्धि' इति सूत्रेण
द्विकर्मकाः तेषु व्यवस्थामाह बुद्धीति । बुद्धयर्थकस्य शब्दकर्मकाणां च प्रधाने वा गौणे वा
कर्मणि स्वेच्छया लादयो मता इत्यन्वयः । इह 'गतिबुद्धि—' इत्यनेन यस्य कर्मसंज्ञा तद्
गौणं कर्म । तदितरत्तु प्रधानं कर्म । प्रयोज्येति । अन्येषां गत्यर्थानाम् अकर्मकाणां 'हुक्त्रोः—'
इति सूत्रोपात्तहृक्बोश्च प्रयोज्यकर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । अयं सार्धश्लोकः 'अकथितं च'
इति सूत्रस्थवार्तिकभाष्यसंग्रह इति बोध्यम् । गौर्दुह्यते पय इति । गोपेनेति शेषः । अत्र
गौरप्रधानकर्मत्वात्तस्मिन् कर्मणि लकारः । तिङा अभिहितत्वात् गोः प्रथमा । प्रधानकर्म-
त्वात्पय इति द्वितीयान्तम्, तस्य तिङा अनभिहितत्वात् । वलिर्याच्यते वसुधाम् । अविनीतो
विनयं याच्यते । तण्डुला ओदनं पच्यन्ते । गगाः शतं दण्डयन्ते । व्रजो रुच्यते
गाम् । माणवकः पन्थानं पृच्छयते । वृक्षोऽवचीयते फलानि । माणवको धर्मम्

व्यवस्थामाह द्विकर्मकाणां त्विति । दुह्यादेरिति । दुह्याच्पचित श्लोके पूर्वार्धोपात्ता द्वादश
दुह्यादयस्तेभ्यो गौणे कर्मणि लादयो मता इत्यन्वयः । 'अकथितं च' इति सूत्रेण यस्य कर्म-
संज्ञा तद्गौणम् । 'गतिबुद्धि—' इति सूत्रेण ये द्विकर्मकास्तत्र व्यवस्थामाह बुद्धिमक्षार्थयो-
रिति । निजेच्छयेति । गौणे वा मुख्ये वा कर्मणीत्यर्थः । इह 'गतिबुद्धि—' इति सूत्रेण
यस्य कर्मसंज्ञा तद् गौणम् । प्रयोज्येति । अणौ कर्तुर्णौ कर्मसंज्ञा यस्य तत्प्रयोज्यकर्म ।
अन्येषामिति । गत्यर्थकर्मकहकरोतीनाम् । लादय इति । कृत्यक्तखलर्था आदिशब्देन
ग्राह्याः । गौर्दुह्यत इति । देवदत्तेनेति शेषः । कृत्यादिषु गौर्दोऽगव्या दोहनीया पयः । गौः
सुदोहा दुर्दोहा पयः । अजा ग्रामं नेतव्या, नयनीया । हर्त्तव्या । हरणीया । अज्ञा

ह्रियते कृष्यते उह्यते । बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वा ।
भोज्यते माणवकमोदनः, माणवक ओदनं वा । देवदत्तो ग्रामं गम्यते । 'अकर्म-
काणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते' । मासो 'मासे वा आस्यते

उच्यते, शिष्यते वा । शतं जीयते देवदत्तः । सुधां क्षीरोदधिमथ्यते । देवदत्तः शतं मुष्यते ।
एतेषु गौणकर्मणि लकारः । अथ प्रधाने नीहृक्पुष्वामित्यत्रोदाहरति । अजा ग्रामं नीयते,
ह्रियते, कृष्यते, उह्यते इति । प्रतिक्रियमजा ग्राममित्यन्वेति । उह्यत इत्यत्र वहतेर्यजा-
दित्वात्संप्रसारणम् । अत्र अजायां प्रधानकर्मणि लकारः ग्रामस्यानभिहितत्वाद् द्वितीया ।
द्युद्धयर्थस्योदाहरति बोध्यते माणवकं धर्मः, माणवको धर्ममिति वेति । गुरुणेति
शेषः । अत्र माणवके गौणकर्मणि धर्मे वा प्रधानकर्मणि ण्यन्ताद् लकारः । भक्षार्थस्य तु
अश्रयन्ते देवा अमृतं हरिणा, अश्रयतेऽमृतं देवानिति वा उदाहार्यम् । शब्दकर्मकस्य तु
वेदोऽर्थाप्यते विधि हरिणा, वेदमध्याप्यते विधिरिति वेत्युदाहार्यम् । यदुक्तं गत्यर्थानां अक-
र्मकाणां हृक्पुष्वादिभ्योऽप्यन्तानां प्रयोज्यकर्मणि लकार इति । तत्र गत्यर्थस्योदाहरति देवदत्तो
ग्रामं गम्यते इति । यज्ञदत्तेनेति शेषः । अत्र प्रयोज्यकर्मणि देवदत्ते गमेर्ण्यन्ताद् लः ।
ननु अकर्मकाणां ण्यन्तानां प्रयोज्यकर्मण्येव लादय इति व्यवस्था व्यर्था । तत्र प्रयाज्यं विना
अन्यस्य कर्मणोऽभावादित्याशङ्क्य 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो गन्तव्योऽध्वा च
कर्मसंज्ञक इति वाच्यम्' वातिकेन अकर्मकधातुनामपि देशकालादिकर्मत्वेन ण्यन्तानां तेषां
द्विकर्मकतया प्रयोज्यकर्मण्येव तत्र लादय इति व्यवस्था प्रयोजनवतीत्यभिप्रेत्य मासमास्यते
माणवक इति ण्यन्ते प्रयोज्यकर्मणि माणवके एव लः, न तु मासे कर्मणि इत्युदाहरिष्यते ।
एवं तर्हि अण्यन्तेष्वकर्मकेषु मासमास्यते देवदत्तेनेति भावे लकारो न स्यात्, सकर्मकेभ्यः
कर्मणि कर्तरि च ल इति नियमात् । मास आस्यते देवदत्तेनेत्येव कर्मणि मासे लकारः
स्यादित्याशङ्क्याह अकर्मकाणामित्यादि । ये अकर्मकाः 'कर्तुरीप्सिततमं कर्म, तथायुक्तं
चानीप्सितम्' इति सूत्रसिद्धकर्मरहिताः 'आस उपवेशने, वृत्तु वर्तने' इत्यादयः, तेषां
'अकर्मकधातुभिर्योगे—' इति वातिकसिद्धकर्मकाणां कर्मणि भावे च लकार इष्यते
इत्यर्थः । न चेदं वातिकमिति भ्रमितव्यम्, भाष्ये अदर्शनात् । किंतु न्यायमूलकमेव,
अकर्मकधातुभिर्योगे देशकालादीनां कर्मसंज्ञाविकल्पस्य भाष्याद्यभिमतत्वात् । यथा
चैतत्तथा कारकाविकारे 'अकर्मकधातुभिर्योगे—' इति वचनव्याख्यावसरेऽत्रोचाम,
तदाह मासो मासे वा आस्यते देवदत्तेनेति । अत्र मासस्य कर्मत्वपक्षे
कर्मलकारः, मासस्याभिहितत्वात् प्रथमा । मासस्य कर्मत्वाभावपक्षे तु भावे लकारः

ग्रामं नेया इत्याद्युदाहर्तव्यम् । ग्रामं गम्यत इति । यज्ञदत्तेनेत्यव्याहारः ।

देवदत्तेन । णिजन्तात्तु प्रयोज्ये प्रत्ययः । मासमास्यते माणवकः ।

इति भावकर्मतिङ्प्रकरणम् ।

अथ कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ॥ ६३ ॥

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्त-
राण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते, स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात् । तेन पूर्वं करणत्वादि-

मास इति सप्तमी । मासमिति त्वपपाठः । अथ प्रकृतमनुसरति णिजन्तात्त्विति ।
आसवातोः प्रकृतिसिद्धकर्मरहितत्वेन अकर्मकाणो मासस्य कर्मत्वपक्षेऽपि प्रयोज्यकर्मण्येव
लकार इत्यर्थः । मासमास्यते माणवक इति । ण्यन्तात् प्रयोज्यकर्मणि माणवके लः ।
मासस्यानभिहितत्वाद् द्वितीया । ह्रस्वेऽस्तु हार्यते कार्यते वा भृत्यः कटं देवदत्तेन ।

इति श्रीवासुदेवदक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां

बालमनोरमाख्यायां भावकर्मप्रक्रिया समाप्ता ।

अथ कर्मकर्तृप्रक्रियां निरूपयिष्यन् कर्मणः कर्तृत्वं साधयितुमाह यदेति । फलव्या-
पारयोर्धनुरिति सिद्धान्तः । पचिहि विक्लित्यनुकूलव्यापारे वर्तते । तत्र विक्लित्तिः फलम् ।
तदाश्रय ओदनं कर्म तदनुकूलो व्यापारः अधिश्रयणादिः पुरुषप्रयत्नरूपो व्यापारः । तत्राधि-
श्रयणं द्रुल्लया उपरि तण्डुल्युक्तस्याल्याः स्थापनम् । स्थापनं स्थित्यनुकूलव्यापारः । तत्र
स्थितिः स्थालीतण्डुलनिष्ठा । तदनुकूलः पुरुषचेष्टाविशेषः । धातूपात्तव्यापाराश्रयः पुरुषः
कर्ता, स्वतन्त्रत्वात् । स्वातन्त्र्यं प्राधान्यमिति भाष्यम् । कर्मकरणादिकं तु पुरुषप्रयत्नपर-
तन्त्रत्वान्न कर्तृत्वं लभते इति स्थितिः । तत्र यदा सौकर्यातिशयविवक्षया कर्तुः पुरुषस्य
व्यापारः प्रयत्नो न विवक्ष्यते, किंतु कर्मादिगत एव व्यापारो विक्लित्यादिकलानुकूलत्वेन
विवक्ष्यते तदा कर्मादिकारकाण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते इत्यर्थः । ननु कर्मादिगतव्यापारस्य
पुरुषप्रयत्नाधीनत्वादस्वतन्त्रत्वात्कथं कर्मणः कर्तृत्वमिदं आह स्वव्यापारे
स्वतन्त्रत्वादिति । स्वातन्त्र्येण विवक्षितत्वादित्यर्थः । तदुक्तं कर्मवत्कर्मणा
इत्यत्र भाष्ये, 'कर्मकर्तरि कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यस्य विवक्षितत्वात्' इति । अत्र कर्म-

माणवक इति । अयं प्रयोज्यः कर्ता । देवदत्तेनेति प्रयोजकस्त्वध्याहृतव्यः ।

इति तत्त्वबोधिण्यां भावकर्मप्रक्रियाप्रकरणम् ।

सत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात्कर्तरि लकारः । साध्वसिच्छिनन्ति । काष्ठानि पचन्ति । स्थाली पचति । कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक्सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः । तेभ्यो भावे कर्तरि च लकाराः । पच्यते ओदनेन । भिद्यते काष्ठेन । कर्तरि तु-

ग्रहणं करणादिकारकस्याप्युपलक्षणम् । तेनेति । असिना छिनत्तीत्यादिप्रयोगदशायाम् असि-कुठारादीनां करणत्वादिसत्त्वेऽपि, असिः छिनन्ति इत्यादिप्रयोगदशायां कर्तृत्वेन विवक्षितत्वात् कर्तरि लकार इत्यर्थः । साध्वसिः छिनत्तीति । अत्र करणस्य कर्तृत्वविवक्षा । साधु इति क्रियाविशेषणं सौकर्यातिशयद्योतनाय । अतितैक्षण्यात् पुरुषप्रयत्नविशेषमाघाता-तिशयं विना स्वयमेव असिः छिनत्तीत्यर्थः । काष्ठानि पचन्तीति । अत्रापि करणानां कर्तृत्वविवक्षा । स्थाली पचतीति । अत्राधिकरणस्य कर्तृत्वविवक्षा । काष्ठानामतिशुष्कत्वाद् धमनफूत्कारानपेक्षया स्थाल्या अतिलघुत्वादविलम्ब्यक्षपणतया सौकर्यं बोध्यम् । कर्मणस्त्विति । ये छिदिभिदिप्रभृतय एककर्मकाः, तत्र कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां वृक्षः छिनत्तीत्यादौ 'प्राक् सकर्मकत्वेऽपि संप्रति कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि एते इत्यर्थः । ये तु द्विकर्मकाः, तत्र एकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि इतरेण कर्मणा सकर्मकत्वसत्त्वात्प्रायेणेत्युक्तिः । ततश्च तेषु द्विकर्मकेषु कर्मणि कर्तरि च लकारः । तत्र कर्मणि लकारे यथा—सुधां क्षीरसागरो मथ्यते । कर्तरि यथा—सुधां क्षीरसागरो मथ्नाति । अथ यदुक्तं एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वमिति, तस्य प्रयोजनमाह तेभ्यो भावे कर्तरि च लकारा इति । न तु कर्मणि, असंभवात् । अत एव अकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि ल इत्युक्तमिति भावः । तत्र एककर्मकेभ्यः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावे लकारमुदाहरति ओदनेनेति । ओदनकर्तृकः पाक इत्यर्थः । एवं भिद्यते काष्ठेनेत्यपि । यद्यपि पचेद्विकर्मकत्वम्, तथापि तण्डुलानामविवक्षायाम् एककर्मकत्वं पचेराश्रितम् । कर्तरि त्विति । एककर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारे विशेषो

कर्मणस्त्विति । सौकर्यातिशयं द्योतयितुमित्यनुषङ्गः । प्रायेणेति । ये भिदिच्छिदिप्रभृतय एककर्मकास्ते अकर्मकाः, ये तु द्विकर्मकास्ते सकर्मका इति भावः । अकर्मकत्वस्य फलमाह भावे कर्तरि चेति । भावे चाकर्मकेभ्य इत्युक्तत्वादिति भावः । द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामुदाहरणम्—'मथ्नाति सागरोऽमृतम्' 'स्वयं प्रदुग्धेऽस्य गुणैरुपस्तुता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनी' इति । प्रदुग्धे इत्यत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' इति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे दुहिपच्योरिति प्रतिप्रसूतस्य यको 'न दुहस्तुनमाम्—' इति निषेधः । उक्तप्रयोगानुरोधाद् द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा न मुख्यस्येत्याहुः । तच्चित्यम्, अजां ग्रामं नयतीत्यत्र मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षादर्शनात् । अत्रेदमवधेयम्—अधिकरणत्वाविवक्षायां व्रजो गौणकर्मति रुणद्धि व्रजो गौं स्वयमेवेति भवति । यदा तु व्रजस्य न कर्मत्वं तदा मुख्यकर्मणोऽपि कर्तृत्वविवक्षा भवति । रुच्यते व्रजे गौः स्वयमेवेति । तथा गोरपादा-

२७६६ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः (३-१-८७) कर्मस्यया क्रियया तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवत्स्यात् । कार्यातिदेशोऽयम् । तेन यगात्मनेपदचिण्वि-
ण्वदितः स्युः कर्तुरभिहितत्वात् प्रथमा । पच्यते ओदनः । भिद्यते काष्ठम् ।
अपाचि । अभेदि । ननु भावे लकारे कर्तुर्द्वितीया स्यादस्मादतिदेशादिति चेन्न,
लकारवाच्य एव हि कर्ता कर्मवत्, 'लिङ्याशिष्यङ्' (सू० ३४३४) इति

वक्ष्यते इत्यर्थः । कर्मवत्कर्मणा । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरोत्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिण-
म्यते । तुल्या क्रिया यस्य स तुल्यक्रियः कर्ता । कर्मणेत्यनेन कर्मकारकस्या क्रिया विवक्षिता,
क्रियायाः कर्मकारकेण तुल्यत्वस्य तत्स्यक्रियामादायैव उपपाद्यत्वात्, तदाह कर्मस्थयेत्या-
दिना । कर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां कर्ता कर्मवदिति यावत् । वत्करणाभावे तु कर्मसंज्ञक
इत्यर्थशङ्का स्यात् । तथा सति सकर्मकत्वात् पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठेनेति भावे लो न
स्यात् । कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशे कार्यातिदेशे वा न फलभेदः । तथापि
शास्त्रातिदेशस्यापि कार्यातिदेशार्थत्वान्मुख्यत्वात् कार्यातिदेश एवाश्रयणीय इत्यर्थः । तेनेति ।
स्युरित्यत्रान्वेति । कर्मवत्त्ववचनेन कर्मकार्याणि 'सावधानुके यक्' इति यक्, 'भावकर्मणोः'
इत्यात्मनेपदम्, 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्, 'स्यसिचसीयुट्तासिषु-' इति चिण्वत्त्वम्,
तत्संनियोगशिष्ट इट् च स्युरित्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि विहितानि शास्त्राण्येव
न स्युरिति भावः । कर्तुरिति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्तरि लकारे सति तदादेशतिङ्
कर्तुरभिहितत्वादित्यर्थः । पच्यते ओदन इति । फूत्कारादिपुरुषश्रमातिशयविशेषं विना
विक्रित्याश्रयो भवतीत्यर्थः । भिद्यते काष्ठमिति । कुठारादिदृढाघातं पुरुषश्रमं विना द्विषा
भवतीत्यर्थः । अत्र कर्मणः कर्तृत्वेऽपि कर्मत्वातिदेशाद्यक् । अपाचि अभेदोति । अत्र
कर्मवत्वाच्चिण् । ननु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां भावलकारे पच्यते ओदनेन, भिद्यते काष्ठे-
नेत्यत्र कर्मकर्तुस्तिहासनिहितत्वाद् द्वितीया स्यात्, कर्मवत्वातिदेशादित्याशङ्कते नन्विति ।
परिहरति नेति । नायमाक्षेप उन्मिषतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह लकारवाच्य एव हि कर्ता
कर्मवदिति । तच्च कुत इत्यत आह लिङ्याशिपीति । 'व्यत्ययो बहुलम्, लिङ्याशिष्यङ्'
इति संहितया पाठे लकारात् पूर्वं लकारान्तरं 'हलो यमाप्-' इति लुप्तं प्रच्छिष्यते ।
ततश्च ल् ल् इति द्विलकारात् सूत्राल् ल इति पष्ठयन्तं 'कर्मवत्कर्मणा—'
इत्यत्रानुवर्तते । तथा च लः कर्ता कर्मवदिति लभ्यते । वाच्यत्वं पष्ठयर्थः, तथा च
लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदिति पर्यवस्यतीत्यर्थः । अस्त्वेवम्, प्रकृते 'किमायातमित्यत
नत्वविवक्षायां गौर्दुह्यते पयः स्वयमेवेत्यादि । कर्मवत्कर्मणा । तत्करणं किमर्थम्,
यथा अन्नह्यदत्ते प्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दो ब्रह्मदत्तवदित्यर्थं वदति तथा कर्मेत्युच्य-
मानेऽपि कर्मवदित्यर्थलभात् । सत्यम्, कर्मणा तुल्यक्रियः कर्ता कर्मेत्युच्यमाने
कर्मसंज्ञक इत्यर्थः स्यात् । तथा हि सति अकर्मकव्यपदेशाभावाद्भावे लकारो न स्यात् ।
किं तु कर्मणि स्यात् । पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठमिति । यद्यप्ययं प्रयोगः
सिद्धान्ते इष्ट एव तथापि पच्यते ओदनेन भिद्यते काष्ठेनेति भावे न स्यादिति बोध्यम् ।

द्विलकारकाल् ल इत्यनुवृत्तेः, भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेः । अत एव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न भवन्ति, किं तु भाव एव, भेत्तव्यं कुसूलेन ।

आह भावे प्रत्यये च कर्तुर्लकारेणानुपस्थितेरिति । तत्र भावस्येव तद्वाच्यत्वादिति भावः । अत एवेति । लकारवाच्यस्यैव कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वविधानादेव कृत्यक्तखलर्थाः प्रत्ययाः कर्मणि विहिताः कर्मकर्तरि न भवन्ति, तस्य लकारवाच्यत्वाभावेन कर्मवत्त्वस्य तत्राप्रवृत्तेरित्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् । ननु 'सिनोतेर्ग्रास-कर्मकर्तृकस्य' इति निष्ठानत्ववार्तिके सिनो ग्रासः स्वयमेवेति भाष्ये कथमुदाहृतम् । तत्प्रत्ययस्य कर्मकर्तर्यभावादिति चेद् उच्यते, अत एव भाष्याद् 'निष्ठा' इति सूत्रविहितकर्मार्थिकतत्प्रत्ययस्यैव कर्मकर्तर्यभाव इति विज्ञायते । सिनो ग्रासः स्वयमेवेत्यत्र तु गत्यर्थिकर्मकेत्यादिना कर्तरि विहितः तत्प्रत्ययः कर्मकर्तरि भवत्येवेति शब्देन्दुशेखरे विस्तरः । भेत्तव्यं कुसूलेनेति । पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कुसूलकर्तृका भिदिक्रियेत्यर्थः ।

कर्मशब्देनात्र कर्मस्थक्रिया लक्ष्यत इत्याह कर्मस्थयेति । कर्मकारकस्थयेत्यर्थः । 'कर्तरि शप्' इत्यतः कर्तरीत्यनुवृत्त्यं प्रमथया विपरिणम्यते, स च विशेष्यस्तदाह तुल्यक्रियः कर्तेति । कार्यातिदेशोऽयमिति । यद्यपि शास्त्रातिदेशेऽपि लक्ष्यं सिध्यति, तथापि शास्त्रस्यापि कार्यार्थतया मुख्यत्वात्कार्यातिदेश एवाश्रितः । भावे लकारे इति । तत्र कर्तुरनभिहितत्वादिति भावः । द्विलकारकादिति । 'व्यत्ययो बहुलं लिङ्याशिष्यङ्' इति संहितया पाठेऽनुस्वारस्य परसवर्णेन जाते लकारे तस्योपरि लट्त्वमित्यर्थः । तेन लकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभाद्यगादिकमेव भवति, न तु द्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः । यत्र लकारवाच्यः कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमिति व्युत्पादनस्य फलमाह अत एवेति । न भवन्तीति । लकारेणैव कर्मकर्तुरपस्थानात्कृत्यादीनां प्रसक्तिर्नास्ति, उक्तार्थानामप्रयोगात् । लविधेः पूर्वं तु सुतरां नास्ति, लकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेन कर्मवत्त्वाभावादिति भावः । अत्रेदं बोध्यम्—कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र तत्ग्रहणं त्यक्तुमुचितम् तस्य कर्मकर्तरि इष्टत्वात्, भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति । वक्ष्यति च स्वयमपि 'सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य' इति वार्तिके सिनो ग्रासः स्वयमेवेति । ननु 'गत्यर्थिकर्मक—' इत्यत्राविवक्षितकर्मणोऽकर्मका इति न गृह्यते, दत्तवान् पक्कवान् इत्यर्थे दत्तः पक्क इत्यापत्तेरिति चेत् । अत्राहुः—'सिनोतेर्ग्रासकर्तृकस्य' इति निष्ठातकारस्य नकारविधानसार्थ्यादिविवक्षितकर्मणोऽपि क्वचिद् गृह्यन्ते । अन्यथा निष्ठातकारस्तत्र न लभ्येत, तेन सिनो ग्रासः स्वयमेव, भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेत्यादि सङ्गच्छते इति । अत्र केचित्ददन्ति—लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वे 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यत्र वदग्रहणं व्यर्थम् । न च कर्तुः कर्मसंज्ञायां भावे लकारो न स्यादित्युक्तमिति वाच्यम्, कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां धातुरकर्मक इत्यकर्मकात्कर्तरीव भावे लकारस्य निर्वाधत्वात् । लकारवाच्यस्य कर्मसंज्ञायामपि केवलकर्तुस्तदनभ्युपगमात् । न हि भावे लकारः कर्तारं वक्ति । न च वत्करणाभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावाद नमते दण्ड इत्यत्र 'न दुहस्तुनमाम्—' इति यको निषेधेऽपि शब्दो न स्याद्वत्करणे कृते तु कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यम्, एकसंज्ञाधिकारादन्यत्र संज्ञाद्वयसमा-

ननु पचिभिद्योः कर्मस्था क्रिया विक्लित्तिद्विवाभवनं च । सैवेदानीं कर्तृस्था न तु तत्तुल्या । सत्यम्, कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः । कर्मणा इति किम्-करणाधिकरणाभ्यां तुल्याक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादौ मा भूत् । किं च कर्तृस्यक्रियेभ्यो मा भूत् । गच्छति

शङ्कते नन्विति । इदानीमिति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षादशायामित्यर्थः । न तु तत्तुल्येति । तुल्यत्वस्य भेदघटितत्वादिति भावः । अवाङ्मोकारेण परिहरति । सत्यमिति । विक्लित्तिद्विवाभवनं च कर्मस्यमेव संप्रति कर्तृस्यमिति युक्तम् । तथापि तयोस्तुल्यत्वाभावस्तु नेत्यर्थः । कर्मत्वेति । कर्मत्वकर्तृत्वसमानाधिकरणक्रिया-भेदमाश्रित्य तुल्यत्वव्यवहार इत्यर्थः । वास्तवभेदाभावेऽपि अ.पाधिकभेदात्कर्म-स्यक्रियातुल्यक्रियत्वं कर्मकर्तुरिति भावः । करणाधिकरणाभ्यामिति । असिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यत्र करणाधिकरणयोर्यो व्यापारः स एव असिश्छिनत्ति स्थाली पचतीत्यत्र कर्तृस्य इति तत्रापि कर्मवत्त्वं स्यात् । तन्निवृत्त्यर्थं कर्मणेति पदमित्यर्थः । ननु 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यत्र 'धातोरेकाचः-' इत्यतो धातोरित्यनुवर्तते । धाचांवाच्यया क्रियया तुल्यक्रिय इत्यर्थः । करणत्वाद्यवस्थायां वस्तुतः सन्नपि असिस्थाल्योर्व्यापारो न धातूपात्त इति नोक्तदोष इत्यस्वरसादाह किं चेति ।

वेशादिप्रसिद्धेरिति । न तु तत्तुल्येति । तुल्यत्वं हि सादृश्यम्, तच्च भेदनिबन्धनम् । न च प्रकृते भेदोऽस्ति । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया कर्मस्थफलरूपक्रियाया एव कर्तृस्यत्वात् । तथा च सूत्रमिदमसमसमजमिति भावः । वास्तविकभेदाभावेऽप्यौपाधिकभेदोऽस्तौत्याह कर्मत्वेति । कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्भेदौपाधिकमवस्थाभेदसमानाधिकरणं क्रिया-भेदमाश्रित्येत्यर्थः । एवं चावस्थाभेदेन क्रियाभेदात्कर्मस्थक्रियातुल्यं, क्रियत्वं कर्तुरस्तीति भावः । करणाधिकरणाभ्यामिति । तुल्यक्रियः कर्तृत्येतावत्युच्ययाने असिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यादौ कर्तृस्थ इत्यतिप्रसङ्गः स्यात्, तन्माभूदित्यर्थः । न च कर्मत्वावस्थायां विक्लित्यादिरिव करणत्वाद्यवस्थायामपि असिः स्थाल्योर्व्यापारो वस्तुतः सन्नपि धातुना नोपात्त इति कथमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, सादृश्यप्रतियोगिक्रियाया धातूपात्तत्वेनाविशेषितत्वात् । न ह्येतस्मिन्सूत्रे धातूपात्तक्रियाया तुल्यक्रिय इत्युक्तमस्ति येनातिप्रसङ्गो न भवेत् । ननु तुल्यक्रियः कर्ता कर्मवद्भवतीत्युक्ते केनेत्याकाङ्क्षायामनेकारकोपस्थितावपि कर्मवदिति प्रत्यासत्त्या कर्मणेति लभ्यत एवेत्यत आह किं चेति । अविगच्छतीत्यादिश्लोकस्योत्तरार्धं तु 'यत्कुपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा' । ननु फलं व्यापारश्च धात्वर्थः, स एव क्रियाशब्द-वाच्यः, तत्र व्यापाराश्रयः कर्ता, फलाश्रयस्तु कर्म । एवं च पचिभिदिप्रभृतीनां गमिहहिप्रभृतीनां च सकर्मकत्वे फलस्य कर्मनिष्ठत्वे च तुल्ये कर्तृस्थभावका गम्यादय इति कथं

ग्रामः । आरोहति हस्ती । 'अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धाति वा ।' यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु, यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु, तत्र कर्मस्था क्रिया, नेतरत्र । न हि पक्वापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलभ्यते । करोतिरुत्पादनार्थः । उत्पत्तिश्च कर्मस्था । तेन करिष्यते ।

गच्छति ग्राम इति । मार्गस्य अविपमनिष्कण्टकतया प्रत्यासन्नतया च श्रमं विना प्राप्याश्रयो भवतीत्यर्थः । आरोहति । अङ्कुशाधानादिहस्तिपकव्यापारं विना स्वयमेव न्यग्भवन् आरोहणाश्रयो भवतीत्यर्थः । हस्तीति । अधिगच्छति शास्त्रार्थः स्मरति श्रद्धाति चेति । पूर्वार्धमिदम् । 'यत्कृपालेशतस्तस्मै नमोऽस्तु गुरवे सदा ।' इत्युत्तरार्धम् । गुरुकृपालेशादेव श्रमं विना स्वयमेव शास्त्रार्थः अधिगच्छति । नश्चर्याविषयो भवति, स्मृतिविषयो भवति; श्रद्धाविषयो भवतीत्यर्थः । अत्र कर्मकर्तुः ग्रामादेः कर्तृस्यक्रियावत्त्वेन कर्मस्थक्रियावत्त्वाभावाद् न कर्मवत्त्वम् । अतो न कर्मकार्यं यगादि किन्तु कर्तृकार्यं शवाद्येवेति भावः । ननु कर्मकर्तुः ग्रामादेः प्राप्याद्याश्रयत्वेन कर्मस्थक्रियत्वमस्त्येवेत्यत आह यत्रेति । यत्र क्रियाकृतो विशेषो वैलक्षण्यं दृश्यते प्रत्यक्षमुपलभ्यते, तत्र कर्मणि विद्यमाना क्रिया कर्मस्थक्रियेत्युच्यते इत्यन्वयः । तदाहुत्य दर्शयति यथा पक्वेषु तण्डुलेष्विति । तण्डुलावस्थापेक्षया विविलत्तिकृतो विशेषो दृश्यते इति शेषः । अन्यत्रापि क्रियाकृतं वैलक्षण्यमुदाहृत्य दर्शयति यथा वा छिन्नेषु काष्ठेष्विति । अच्छिन्नापेक्षया वैलक्षण्यं दृश्यते इति शेषः । गच्छति ग्राम इत्यादौ तु नैवमित्याह न हीति । ग्रामेष्विति । उपलक्षणमिदम् पक्वापक्वतण्डुलेषु यथाक्रियाकृतं वैलक्षण्यमुपलभ्यते तथा गतागतग्रामे आरूढानारूढहस्तिनि अधिगतानधिगते स्मृतास्मृते श्रद्धिताश्रद्धिते च शास्त्रार्थे क्रियाकृतवैलक्षण्यं न दृश्यते इत्यर्थः, ग्रामगमनादौ कर्तयैव श्रमादिवैलक्षण्यदर्शनादिति भावः । ननु ज्ञानेच्छयोरिव यत्नस्यापि कर्तृस्यत्वात् तद्व्याचिनः कृत्रोऽपि कर्ता न कर्मवत्स्यात् । ततश्च क्रियते घटः स्वमयेवेति यगादिः न सिध्येदित्याशङ्क्य कृत्रो न यत्नार्थत्वमित्याहुः । करोतिरुत्पादनार्थ इति । उत्पत्त्यनुकूलव्यापारार्थक इत्यर्थः । एतच्च भूवादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । करोतिरुत्पादनार्थकत्वं तु कर्मस्थक्रियत्वं तत्कर्तुरुपपादयति इति । उत्पत्तिश्च कर्मस्थेति । उत्पन्ने अनुत्पन्ने च वैलक्षण्यस्य प्रत्यक्षत्वादिति भावः । तेनेति कृत्रः कर्तुः कर्मस्थक्रियत्वेनेत्यर्थः । तथा च क्रियते घटः स्वयमेवेत्यत्र यक्, तासि तु चिष्वदिट्पक्षे

ज्ञातव्या इत्यत आह यत्र कर्मणीति । ग्रामेष्विति । आरूढानारूढहस्तिषु अधिगतानधिगतशास्त्रार्थेष्वित्यादावपि वैलक्षण्यं नोपलभ्यत इति बोध्यम् । कारिष्यते इति । 'स्यसिचसीयुट्-' इति 'वैकल्पिकश्चिष्वदिट् । पक्षे 'ऋद्धनोः स्ये' इतीट् करिष्यते । एवं लृङि अकारिष्यत अकरिष्यत । सिचश्चिष्वदिटि अकारिष्ट । पक्षे अकृत । सीयुट्श्चिष्वदिटि करिषीष्ट । पक्षे कृषीष्ट । तासि तु कारिता कर्ता । यक्चिणोस्तु क्रियते घटः स्वयमेव । अकारीत्यादि नैतत्सिध्येदिति । कर्मव-

घट इत्यादि । यत्नार्थत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत, ज्ञानेच्छादिवद्यत्नस्य कर्तृस्थत्वात् । एतेनानुव्यवस्यमानेऽर्थे इति व्याख्यातम् । कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्छयनि कृते श्रोत्रलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छ्रील्यादावयं चानश्, न त्वात्मनेपदम् । 'सकर्मकाणां

कारिता, तदभावे तु कर्ता इति सिद्धवत्कृत्याह करिष्यते घट इत्यादि । चिष्वदिट्पक्षे कारिष्यते इति रूपम् । तदभावपक्षे तु 'ऋद्धनोः स्ये' इति इट्, करिष्यते । सोयुटश्चिष्वदिट्, तदभावे तु कृषीष्ट । लुङि अकारि अकृत । नैतदिति । कर्मवत्त्वं न सिद्ध्येदित्यर्थः । यतते इति वत्सकर्मकत्वमेव न स्यादित्यपि बोध्यम् । एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वव्युत्पादनेत्यर्थः । अनुव्यवस्यमानेऽर्थे इति । अर्थे स्वयमेव निश्चयविषयतां संपद्यमाने इत्यर्थः । व्याख्या-
तमिति । समर्थितमित्यर्थः । कथं समर्थितमित्यत आह कर्तृस्थत्वेन यगभावादिति । अनुव्यवसायो निश्चयः, तत्र कर्मकर्ता अर्थः, स न कर्मस्यक्रियः, अर्थे अनुव्यवसायकृतवैलक्ष-
ण्याभावात् । किन्तु कर्तृस्थक्रिय एव, अनुव्यवसायकर्तारि देवदत्ते हर्षादिदर्शनात् । ततश्च कर्मवत्त्वाभावान्न यक् । यकि तु किट्वाद्'धुमास्थगापाजहातिसाम्-' इति ईत्वे अनुव्यवसीय-
मान इति स्यादित्यर्थः । ननु यगभावे कथं यकारश्रवणमित्यत आह श्यनीति । 'पो अन्त-
कर्मणि' इति धातोरनुव्यवपूर्वादुपसंगवशेन निश्चयवृत्तेः आने कृते श्यनि 'ओतः श्यनि' इत्यो-
कारलोपे अनुव्यवस्यमान इति रूपसिद्धेरित्यर्थः । नन् कर्मवत्त्वाभावे 'भावकर्मणोः' इत्या-
त्मनेपदाभावात् कथमिह लटः शानच् । तस्यात्मनेपदत्वादित्यत आह ताच्छ्रील्यादाविति ।
'ताच्छ्रील्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इत्यनेन चानशित्यर्थः । तस्य च लादेशत्वाभावेन आत्म-
नेपदत्वाभावात् कर्मवत्त्वाभावेऽपि कर्मकर्तारि प्रवृत्तिनिर्वाधा, तदाह न त्वात्मनेपद-
मिति । ननु अन्योन्यं स्पृशतः स्वयमेव यज्ञदत्तदेवदत्तावित्यत्रापि कर्मवत्त्वाद्यगादि
स्यात् । तत्र हि स्पृशिशः संयोगानुकूलव्यापारार्थकः । उभावपि कर्तारौ कर्मभूतौ
च । स्पर्शनक्रियाया एकत्वेऽपि आश्रयभेदात्तद्भेदमाश्रित्य यज्ञदत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां
प्रति देवदत्तस्य कर्मत्वम् । एवं देवदत्तनिष्ठां स्पर्शनक्रियां प्रति यज्ञदत्तस्य कर्मत्वम् । एवं
कर्तृत्वमप्युभयोर्ज्ञेयम् । एवं च उभयोः कर्तृत्वकर्मत्वसत्त्वादेकस्मिन् कर्तारि कर्मणि

त्कर्मणा-' इति कर्मवत्त्वं न सिद्ध्येदित्यर्थः । एतेन पञ्चति पाकं करोतीति विवरणादव्या-
तस्य यत्ने शक्तिरिति नैयायिकोक्तिः परास्ता । करोतेत्यन्तार्थत्वे तु यतते इति वत्सकर्मकतापि
न स्यादिति । एतेनेति । ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । यगभावादिति । सति तु
यव्यनुव्यवसीयमान इति स्यादिति भावः । ओल्लोप इति । 'ओतः श्यनि' इत्यनेन । ननु
कर्मवत्त्वाभावे कथमिह शानजित्यत आह ताच्छ्रील्यादाविति । न त्विति । शानच् न
भवतीत्यर्थः । देवदत्तयज्ञदत्तावन्योन्यं स्पृशत इत्यत्र तयोरेव कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्तीति कर्म-
स्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वात्कर्मवत्त्वावप्राप्तिमाशङ्क्याह सकर्मकाणामिति । न चात्र देवदत्तो
यज्ञदत्तं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्रयितव्यः । तथा च स्वनिष्ठां क्रियां
प्रति कर्तृत्वम् इतरक्रियां प्रति तु कर्मत्वं भवति । अन्यथा द्वयोरपि कर्तृत्वमेव स्यात्,

प्रतिषेधो वक्तव्यः' (वा० १८७३) । अन्योन्यं स्पृशतः । अजा ग्रामं नयति ।
'दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यम्' (वा० १८७६) । २७६७

वा या स्पृशिक्रिया सैवेतरस्मिन् कर्तरि कर्मणि वा वर्तते इति कर्मवत्त्वं स्यात्, आश्रयनि-
बन्धनं भेदमाश्रित्य तुल्यक्रियत्वोपपत्तेः । स्पृष्टास्पृष्टयोरन्योन्यसंयोगकृतहर्षादितदभाव-
दर्शनाच्चेत्यत आह सकर्मकाणां प्रतिषेध इति । एककर्मकाणां छिदिभिदिप्रभृतीनां
कर्मणः कर्तृत्वविवक्षया अकर्मकाणां कर्तुः कर्मवत्त्वमुक्तम् । ये तु द्विकर्मकाः कर्मणः
कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मका धातवः तेषां धातूनां कर्मकर्तुः कर्मवत्त्वप्रतिषेधो वक्तव्य
इत्यर्थः । अन्योन्यं स्पृशत इति । कर्मत्वे तु यकि तङि च स्पृश्येते इति
स्यादिति भावः । 'सकर्मकाणां प्रतिषेधः—' इत्यस्य उदाहरणान्तरमाह
अजा ग्रामं नयतीति । अजा ग्रामं स्वयमेव प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र नयनं
प्रत्यजायाः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि ग्राममादाय सकर्मकत्वान्न कर्मवत्त्वमिति
भावः । वस्तुतस्तु गते अगते च ग्रामे वैलक्षण्याभावादेवात्र कर्मवत्त्वस्याप्राप्तिरिति
नेदमस्य वार्तिकस्योदाहरणम् । अत एव भाष्ये अन्योन्यमश्लिष्यतः, अन्योज्यं
स्पृशतः, अन्योज्यं संगृह्णीतः इत्येवोदाहृतमिति शब्देन्दुशेखरे स्पष्टम् । दुहि-
पच्योरिति । कर्मवत्त्वमिति शेषः अनयोद्विकर्मकत्वादेकस्य कर्मणः कर्तृत्ववि-
वक्षायामपि अन्यकर्मणा सकर्मकत्वात्पूर्ववार्तिकेन कर्मवत्त्वनिषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवोऽयम् ।

इमौ गङ्गां स्पृशत इत्यत्र यथा । एवं च कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वाभावात्कर्मवद्भावो
न प्राप्नोति । न च संयोगस्य द्विष्टत्वात्कर्मस्थफलस्य कर्तृस्थत्वाच्चास्त्येवेति शङ्क्यम्,
तत्तन्निरूपितसंयोगस्य भिन्नत्वात् । अन्यथा फलव्यापारयोरेकाश्रयत्वे सकर्मकत्वमेव
न लभ्यते । किं च रुहिगम्योः कर्तृस्थक्रियत्वादरोहति हस्ती, गच्छति ग्राम इत्यत्र
कर्मवद्भावो नेति भाष्यकैयटादिसंमतम् । तथा च संयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्यतया
रुहिगमिभ्यां रुहेशेषस्यं दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणान्तरमाह
अजा ग्रामं नयतीति । इह प्रतिषेधाभावे यक् स्यात् क्रियाफलस्याकर्तृगामि-
त्वेऽप्यात्मनेपदं स्यादिति भावः । नन्विहापि कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत
इति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेत् अत्राहुः—क्रियाकृतविशेषोपलम्भानुपल-
म्भवदुद्देश्यतापि नियामिका । यत्र कर्मस्थांशस्योद्देश्यता सा कर्मस्थक्रिया, यत्र तु
व्यापारांशस्य सा कर्तृस्थेति । तथा हि—दर्शनारोहणाभ्यां विषये न्यग्भूते च विशे-
षानुपलम्भात्कर्तृस्थता । उद्देशानुरोधाच्च अहं पश्येयमित्युद्देशो न त्वयं विषयो भव-
त्विति । एवमहमुपरि गच्छेयमित्युद्देशो न तु हस्तिनो न्यग्भावो भवत्विति ऊर्ध्वदेश-
संयोगानुकूलव्यापारविशेष उपरि गमनं तदेव रुहरथो न न्यग्भावमात्रम् । वृक्षस्य
शाखां हस्ताभ्यामवनमयत्यपि भूमिष्ठे पुष्प आरोहतीत्यप्रयोगात् । अत एव हि
'यद्धितुपरं छन्दति' इत्यत्र भाष्यं रुहिर्गत्यर्थ इति । अत एव चारोहन्ति हस्तिनं हस्ति-
पकास्तानारोहयति महामात्र इत्यादिप्रयोगेष्वपि कर्तृणो कर्मत्वं संगच्छते । पचिभि-
द्योस्तु विक्लित्तिर्द्विधाभवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टस्तुद्देशेनैव कारकव्यापार इति कर्म-
स्थक्रियत्वात्पच्यते ओदनः, मिद्यते काष्ठमित्यत्र कर्मवद्भावो भवत्येव । अजा ग्रामं

न दुहस्तुनमां यक्चिणौ । (३—१—८९) एषां कर्मकर्तरि यक्चिणौ न स्तः । दुहेरनेन यक् एव निषेधः, चिण् तु विकल्प्यते । शप्, लुक् । गौः पयो दुग्धे । २७६८ अचः कर्मकर्तरि । (३—१—६२) अजन्ताच्चेत्थिष्वा स्यात्कर्मकर्तरि तशब्दे परे । अकारि, अकृत । २७६९ दुहश्च । (३—१—६३) अदोहि । पक्षे क्सः, 'लुग्वा—' (सू० २३६५) इति पक्षे लुक् । अदुग्ध,

न दुह । दुह स्तु नम् एषां द्वन्द्वः । कर्मकर्तरीति । एतत्तु नानुवृत्तिलभ्यम्, पूर्वत्रानु-
पलम्भात् । किन्तु 'कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः' इति समभिध्याहारलभ्यमेव । 'अचः कर्म
कर्तरि' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या तदनुवृत्तिर्वा 'दुहेरनेनेति । 'न दुहस्तुनमाम्—' इत्यनेन
दुहेः कर्मकर्तरि यक् एव निषेधः । चिणु 'दुहश्च' इति वक्ष्यमाणसूत्रेण विकल्पतो वक्ष्यते
इत्यर्थः । कर्मकर्तरि यशब्दे दुहेश्चिण्वेति तदर्थः । चिणु विकल्पेनेष्यते इति वचचित्पाठः ।
दुग्धे इत्यत्र प्रक्रियां दर्शयति शप् लुगिति । दुहेः कर्मकर्तरि यकि निषिद्धे शप् प्रवर्तते ।
तस्य 'अदिप्रभृतिभ्यः—' इति लुगित्यर्थः । गौः पयो दुग्धे इति । गोः स्वयमेव पय उत्सृज-
तीत्यर्थः । कर्मकर्तृभूतायां गवि लट् । स्वरितेत्त्वेऽपि भावकर्मणोः इत्यात्मनेपदमेव । 'न
दुह—' इति न यक् । गां पयो दुग्धे इति तु नोदाहृतम्, 'गौणे कर्मणि दुह्यादेर्लादयो मताः'
इत्युक्तेः । अचः कर्मकर्तरि । 'क्लेः सिच्' इत्यतः च्लेरिति 'चिण् ते पदः' इत्यतः
चिण्ते इति, 'दीपजन—' इत्यतः अन्यतरस्यामिति चानुवर्तते । 'धातोरेकाचः—' इत्यतोऽनुवृ-
त्तस्य धातुग्रहणस्य अत्रा विशेषितत्वात्तदन्तविधिः, तदाह अजन्तादित्यादिना । अका-
रीति । कटः स्वयमेवेति शेषः कर्मकर्तरि लुङ् । च्लेश्चिण् । वृद्धिः । रपरत्वम् । 'चिणो
लुक्' इति तशब्दस्य लुक् । अकृतेति । चिणभावपक्षे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो
लोपः । दुहश्च । अच इतिवर्जं पूर्वसूत्रं तत्रानुवृत्तं यत्तत्सर्वमिहानुवर्तते । कर्मकर्तरि तशब्दे
परे दुहेश्चिण्वा स्यादित्यर्थः स्पष्ट इति न व्याख्यातम् । अनुवृत्तिसौकर्यार्थमेव पूर्वसूत्रं प्रकृतदुह-
धातवानुपयुक्तमित्युपन्यस्तम् । अदोहीति । दुहेः कर्मकर्तरि लुङ् । स्वयमेव गौः पय इति
शेषः । चिणपक्षे लघूपधगुणः । चिणभावपक्षे आह पक्षे क्स इति । 'शल इणुपधात्—' इत्य-
नेनेति भावः । लुग्वेति । 'लुग्वा दुहदिहलिहगुहाम्—' इति ऋसस्य पाक्षिको लुगित्यर्थः ।

नयतीत्यत्रापि कर्मस्यांशस्य संयोगस्योद्देश्यता न तु व्यापारांशस्येति कर्मवद्भावे प्राप्ते
प्रतिषेधोऽप्यभावश्यक इति दिक् । दुहिपच्योरिति । द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य
कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्निषेधे प्राप्तेऽप्यमारम्भः । गौः पयो दुग्धे
इति । अत्र कर्मवद्भावेनात्मनेपदं नित्यं 'गौणे कर्मणि दुह्यादेः' इत्युक्तत्वाद् मुख्य-
कर्मणः कर्तृत्वाविवक्षायां पयो गां दुग्धे इति नोदाहृतमित्याहुः । एवं च 'प्रधाने
ग्रीहकृष्वहाम्' इत्युक्तत्वात् तुल्यन्यायेन न्यादीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति
तल्लतम् । अचः कर्म । 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिण्तेशब्दानुवर्तते, 'दीपजन—'
इत्यतोऽन्यतरस्यामिति च तदाह अजन्तादित्यादि । अचः किम्, क्षमेदि
गठम् । अत्र नित्यं चिण् । कर्मकर्तरि किम्, अकारि घटः कुलालेन । अत्रापि

अधुक्षत । उदुम्बरः फलं पच्यते । 'सृजियुज्योः श्यंस्तु' (वा० १८७७) । अनयोः सकर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवद्वागपवादश्च इत्यन्वाच्य इत्यर्थः । 'सृजेः श्रद्धोपपन्ने कर्तयैवेति वाच्यम्' (वा० ५०५४) । सृज्यते स्रजं भक्तः । श्रद्धया निष्पादयतीत्यर्थः । असृजि । युज्यते ब्रह्मचारी योगम् । 'भूपाकर्मकिरादिसनां

अथ दुहिपच्योरित्यत्र पचेरुदाहरति उदुम्बरः फलं पच्यत इति । उदुम्बरवृक्षं फलं पचति कालविशेष इत्यत्र द्विकर्मकः पचिः । इह तु उदुम्बरो वृक्षः स्वयमेव कालविशेष-मनपेक्ष्य फलं पक्वाश्रयं करोतीत्यर्थः । अत्र उदुम्बरस्य गौणकर्मणः कर्तृत्वेन विवक्षायां फलेन प्रधानकर्मणा सकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणां प्रतिषेधः' इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिषेधे प्राप्ते 'दुहिपच्योः—' इति कर्मवत्त्वस्य प्रतिप्रसवाद्यगादिकमिति भावः । वस्तुतस्तु भाष्ये द्विकर्मकेषु पचेरपरिगणनात् द्विकर्मत्वमिति कारकाधिकारे प्रपञ्चितमस्माभिः । तथा च कर्मकर्तरि फलं पच्यते इत्यत्र फलस्यैव कर्मतया तस्य कर्तृत्वविवक्षायां पचेरकर्मकत्वात् 'सकर्मकाणाम्—' इति प्रतिषेधस्याप्रसक्तेः प्रतिप्रसविधिरयं व्यर्थ इति यद्यपि, तथाप्यत्र मते उदुम्बरः फलं पचतीत्येव कर्तृलकारे पचेः कर्तृस्यक्रियत्वात् कर्तृस्यक्रियत्वाभावा-दुदुम्बरः फलं पच्यत इति कर्मकर्तरि 'कर्मवत्कर्मणा—' इति कर्मवत्त्वस्याप्राप्ते 'दुहिपच्योः—' इति कर्मवत्त्वस्य बहुलं पचेरपूर्वविधिरित्यन्यत्र विस्तरः । 'सृजियुज्योः श्यंस्तु' इति वार्तिकम् । अनयोः सकर्मकयोः इत्यादि तद्भाष्यम् । अत्र सृजियुज्यादैवादिकयोर्न ग्रहणम् । तयोरकर्मकताया उक्तत्वात् । किंतु 'सृज विसर्गे' इति तौदादिकस्य 'युजियोगे' इति रौधादिकस्य च ग्रहणम्, तत्र विसर्गं उत्पादनम्, यथा प्रजाः सृजतीति । योगः संयोजनम्, यथा अश्वं युनक्तीति, रथादिना संयोजयतीति गम्यते । सृजेः श्रद्धोपपन्ने इति । श्रद्धायुक्ते मुख्यकर्तयैव उक्तो विधिरित्यर्थः । तत्र मुख्यकर्तरि अत्यन्ताप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते । 'युजेस्तु कर्मकर्तयैव उक्तविधिः' इति भाष्यात्तत्रापि कर्मणि क्रियाकृतवैलक्षण्याभावादप्राप्तं कर्मवत्त्वमिह बहुलं विधीयते । कर्मवत्त्वे सति यकि प्राप्ते तदपवादः इयन्विधीयते । तेन 'विणत्यादिनित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति । यकि तु 'तास्यनुदात्ते' इत्यादिना लसार्वधातुकानुदात्तत्वे प्रत्ययस्वरेण यक उदात्तत्वं स्यात् । सृज्यते स्रजं भक्त इति । अत्र मुख्यकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वादात्मनेपदम् । यगपवादः इयन् । श्रद्धयानिष्पादयतीत्यर्थ इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । सृज्यते स्रजं भक्त इत्यत्र यदा तु निष्पादयतीत्येवार्थः, ननु श्रद्धयेति तदा सृजति स्रजमित्येव भवति । अथ युजेरुदाहरति युज्यते ब्रह्मचारी योग-

नित्यमेव । दुहश्च । कर्मकर्तरीत्येव । अदोहि गौर्गोपेनेत्यत्र तु नित्यम् । उदुम्बरः फलमिति । कालः उदुम्बरं फलं पचतीति स्थिते गौणमकर्मण उदुम्बरस्य कर्तृत्वविवक्षायामिह कर्मवद्भावः । ननु द्विकर्मकेषु पचेरप्रामाणिकः पाठ इति ये वदन्ति तेषामयं ग्रन्थः कथं संगच्छत इति चेत् । अत्राहुः—उदुम्बरः फलं पचतीत्यत्र 'कर्मवत्कर्मणा—' इत्यस्याप्राप्तौ दुहिपच्योरित्यनेन कर्मवद्भावो बहुलं विधीयते सृजियुज्योरिवेति न काप्यनुपपत्तिरिति । सृजियुज्योः श्यंस्तु । श्यनो नित्वमाधुदा-

चान्यत्रात्मनेपदात् (वा० १८८०) । भूपावाचिनां किरादीनां सन्नन्तानां च यक्चिणौ चिण्वदिट् च नेति वाच्यमित्यर्थः । अलङ्कुरुते कन्या । अलमकृत । अवकिरते हस्ती । अवाकीर्णं । गिरते । अगोर्णं । आद्रियते आहत । किरादि-

मिति । अत्र कर्मकर्तरि यगपवादः श्यन्निति भाष्यम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो योगशास्त्र-प्रसिद्धः । ब्रह्मचर्यं स्त्रीसङ्गराहित्यम्, तद्योगाङ्गम् इति च योगशास्त्रप्रसिद्धम् । स योगो ब्रह्म-चारिणं युनक्ति-आत्मदर्शनेन संयोजयतीति कर्तृलकारे संयोजनक्रियायां योगो मुख्यकर्ता, ब्रह्मचारी तु कर्मेति स्थितिः । तत्र कर्मणो ब्रह्मचारिणः कर्तृत्वविवक्षायां युज्यते ब्रह्मचारी योगमिति कर्मकर्तरि ब्रह्मचारिणि लकारः, कर्मवत्त्वादेव यगपवादः श्यन् । ब्रह्मचारी प्राणायामाभ्यासादिश्रमबाहुल्यं विना स्वयमेव योगेन संवध्यते इत्यर्थः । तत्र ब्रह्मचारिणि कर्मकर्तरि धात्वर्थसंवन्धः अनुयोगितया वर्तते । योगे तु प्रतियोगितया वर्तत इति स्थितिः । तत्र यद्यपि प्रतियोगिनो योगात् 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति तृतीयया भवितव्यम्, तथापि युजेः प्रतियोगित्वावच्छिन्नसंवन्धोऽर्थः । तत्र प्रतियोगित्वं फलम्, संवन्धो व्यापारः । प्रतियोगित्व-रूपफलाश्रयत्वाद् द्वितीयेति समाहितं शब्देन्दुशेखरे । अत्र भाष्यप्रयोगादेव योगाद् द्वितीये-त्यन्ये । भूपाकमेति वार्तिकम्, भूपाकर्म, किरादि, सन् एपां द्वन्द्वः । अन्यत्रेति प्रथमान्ता-त्स्वार्थे ऋल् । आत्मनेपदाद् अन्यत्कर्मकार्यमिति लभ्यते । भूपा कर्म क्रिया येषां वाच्यतया ते भूपाकर्माणो धातवः, भूपाणक्रियावाचिनामिति यावत्, तदाह भूपावाचिनामित्यादिना । अलङ्कुरुते कन्येति । स्वयमेव अन्यप्रयत्नं विना भूपाणक्रियावतीत्यर्थः । अत्र भूपार्यकत्वात् कर्मकर्तरि तडेव न तु यक् । अलमकृतेति । अत्र तडेव न तु चिण् । छुटि तु अलङ्कृत-त्येव । न तु चिण्वदिटौ । अवकिरते हस्तीति । हस्तिनमवकिरति कुसुमादित्यत्र मुख्यक-र्तरि लकारः । तत्र हस्ती कर्म । तस्य कर्तृत्वविवक्षायां स्वयमेव पुरुषप्रयत्नं विना वृक्षा-दिसमीपं गच्छन् पुष्पादिभिः अवकीर्णवान् भवतीत्यर्थः । अत्रापि तडेव, न तु यगादि । अवा-कीर्णं इति । 'लिङ्सिचोरात्मनेपदेपु' इति वेट् । गिरते इति । ओदनं स्वयमेवेति शेषः । 'गृ-निगरणे' अर्थं किरादिः । आद्रियते इति । 'दृङ् आदरणे' अयमपि किरादिः । शप्रत्यये 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' इति रिङ् । अतिथिमाद्रियते इति मुख्यकर्तरि । आद्रियतेऽतिथिरिति कर्मकर्तरि स्वयमेव आदरणाश्रय इत्यर्थः । अत्र यद्यपि शे यकि च न विशेषः । तथापि न्याय्यः श एव, यको निषिद्धत्वात् । स्वरे वा विशेषः । तङ् तु डित्त्वादेव सिद्धः । अतिथेरभिहितत्वात् प्रथमेति विशेषः आहृतति । चिणोऽनेन निषेधे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । 'उश्च' इति कित्त्वम् । अथ सन्नन्तस्योदाहरति तार्थम् । यकि तु 'तारयनुदात्तेत-' इत्यादिना लसार्ववातुकानुदात्तत्वे कृते यक् उदा-त्तत्वं श्रूयेत । श्रद्धोपपन्न इति । अश्रद्धायुक्ते कर्तरि तु यगेव । भूपाकमेति । कर्मशब्दः क्रियावाचीत्याह भूपावाचिनामिति । अन्यत्रेति । आत्मनेपदादन्यस्य निषेधः, आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह यकिचणाविति । अवाकीर्णं इति । 'लिङ्सिचौ-' इति वेट् । आद्रियत इति । तुदादित्वाच्चे 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु'

स्तुदाद्यन्तर्गणः । चिकीर्षते कटः । अचिकीर्षिष्ट । इच्छायाः कर्तृस्थत्वेऽपि करोतिक्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियत्वम् । २७७० न रुधः । (३-१-६४) अस्माच्छ्लेश्चिण् । अवारुद्ध गौः । कर्मकर्तरीत्येव । अवारोधि गौर्गोपेन । २७७१ तपस्तपः कर्मकस्यैव । (३-१-८८) कर्ता कर्मवत्स्यात् । विध्यर्थमिदम् । एवकारस्तु व्यर्थ एवेति वृत्त्यनुसारिणः । तप्यते तपस्तापसः अर्जयतीत्यर्थः । 'तपोऽनुतापे च' (सू० २७६०) इति चिण्निपेधात्सिच् । अतस्तपः कर्मकस्य इति किम्-उत्तपति सुवर्ण सुवर्णकारः । 'न दुहस्तुनमां यक्चिणौ' (सू० २७६७)

चिकीर्षते कट इति । स्वयमेव कर्तुमिच्छाविषय इत्यर्थः । नन्विच्छायाः पुरुषरूपकर्तृनिष्ठत्वात् कटरूपकर्मनिष्ठत्वाभावाद् इच्छायां सत्यामसत्यां च कटे कर्मणि वैलक्षण्यादर्शनाच्च कर्मस्थक्रियत्वाभावादिह कर्मवत्त्वस्याप्रसक्तेस्तन्निषेधो व्यर्थ इत्यत आह इच्छाया इति । न रुधः । 'च्लेः सिच्-' इत्यतः च्लेरिति 'चिण्ते पदः' इत्यतश्चिणिति चानुवर्तते, तदाह अस्माच्छ्लेश्चिण् नेति । अवारुद्ध गौरिति । स्वयमेवेति शेषः । कर्मकर्तरीत्येवेति । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । अवारोधि गौर्गोपेनेति । इह गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षाया अभावान्न चिण्निपेध इति भावः । तपस्तपः कर्मकस्यैव । आद्यं तप इति पठ्यन्तम् । तपः कर्मकस्यैव तपधातोरेति लभ्यते । 'कर्तरि णप्' इत्यतः कर्मवदित्यनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यते । 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यतः कर्मवदित्यनुवर्तते इति मत्वा सूत्रशेषं पूरयति कर्ता कर्मवदिति । विध्यर्थमिदमिति । एतच्चातुपदमेव उदाहरणव्याख्यावसरे स्पष्टीभविष्यति । ननु विध्यर्थत्वे एवकारो व्यर्थ इत्यत आह एवकारस्त्विति । तप्यते तपस्तापस इति । अत्र तपिर्जनार्थक इत्याह अर्जयतीत्यर्थ इति । प्राजापत्य-चान्द्रायणादिकृच्छ्राद्यात्मकं तपः संपादयतीत्यर्थः । मुख्यकर्तरि ल । संप्रदानस्य तापसात्मककर्तृस्थत्वात् तपोरूपकर्मस्थत्वाभावात् 'कर्मवत्कर्मणा-' इत्यप्राप्तं कर्मवत्त्वम् न सूत्रेण विधीयते । तेन यगात्मनेपदादि । यदा तु तदपि दुःखजननात्मके संतापे वर्तते तदा तापसं तपस्तपतीत्येव भवति, दुःखयतीत्यर्थः । अत्र मुख्यकर्तुं तपः । तापसस्तु कर्म । अत्रापि दुःखजननव्यापारस्य सपोरूपकर्तृस्थतया तापसरूपकर्मस्थत्वाभावात् 'कर्मवत् कर्मणा-' इत्यनेन कर्मवत्त्वं न भवति । तपः कर्मकत्वाभावाद्नेनापि कर्मवत्त्वम् । अतो न यगादिकर्मकार्यम् । अथ छुडि अतप्तेत्यत्र कर्मत्वाच्चिणमाशङ्क्याह तपोऽनुतापे च इति । चिण्निपेधात् सिजिति । तस्य 'झलो झलि' इति लोपे परिनिष्ठितमाह अतप्तेति । उत्तपति सुवर्ण सुवर्णकार इति । अत्र तपः कर्मकत्वाभावाच्च कर्मवत्त्वमिति

इति रिङि इयङ् । आहतेति । 'उश्च' इति क्त्विम् । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । न रुधः । 'चिण् ते पदः' इत्यतश्चिण्नुवर्तते । 'अचः कर्मकर्तरि' इत्यतानुवर्तनादाह कर्मकर्तरीत्येवेति । अतप्तेति । तपस्तापस इत्यनुषज्यते । न दुहस्तु । ननु दोग्धिपर्यायत्वेन स्तौतेरपि द्विकर्मकत्वाद्गौरूपकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि पयोरूपकर्मणो विद्यमानत्वात्सकर्मकाणां प्रतिषेवेन यक्चिणोः प्राप्तिरेव नास्तीति

प्रस्तुते । प्रास्ताविष्ट, प्रास्तोष्ट । नमते दण्डः । अनंस्त । अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र नमिः ।
‘यक्चिणोः प्रतिपेवे हेतुमणिश्चिन्नूवामुपसंख्यानम्’ (वा० १८८१) । कारयते ।
अचीकरत । उच्छ्रयते दण्डः । उदशिश्नियत । चिण्वदिद् तु स्यादेव ।

भावः । भाष्ये तु एवकारादिदं सूत्रं नियमार्थमित्युक्तमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितमेतत् ।
वृत्त्यनुसारिण इत्यनेन भाष्यविरोधः सूचित इत्यलम् । ‘दुहिपच्योर्वहुलम्’ इति कर्मवत्त्ववि-
धिस्यदुहिप्रसङ्गाद् ‘न दुहस्तुनमाम्’ इति सूत्रमुपन्यस्तं प्राक् । इदानीं सिंहावलोकनग्यायेन
स्तुनमोखाहतुं पुनः सूत्रमुपन्यस्यति न दुहस्तुनमो यक्चिणाविति । तत्र स्नुवातोखा-
हरति प्रस्तुते इति । स्नुवातुः क्षीरप्रस्रवणविषयोत्कण्ठोकरणे वर्तते । वत्सो गां प्रस्तौ-
तीति मुख्यकर्तरि लकारे वत्सो गां क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठयतीत्यर्थः । अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र
स्तुवातुः । अत्र गौः कर्म । उत्कण्ठनव्यापारस्तु कर्तृभूतवत्सनिष्ठः । उत्कण्ठा तु गौरूपकर्म-
निष्ठा । गोः कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु प्रस्तुते गौः, स्वयमेव क्षीरप्रस्रवणविषये उत्कण्ठा-
वतीत्यर्थः । तत्र उत्कण्ठा पूर्वं कर्मगता । संप्रति तु कर्तृगता । उत्कण्ठाकृतं च वैलक्षण्यं
प्रस्रवणं दृश्यत एव । ततश्च कर्मस्यक्रियत्वात् कर्मवत्त्वेन यकि प्राप्ते अनेन निषेधः ।
प्रास्ताविष्टेति । अत्र कर्मवत्त्वात् प्राप्तश्चिण् न । किंतु चिण्वदिटौ पक्षे स्तः । चिण्वदिडभावे
तु ‘स्तुक्रमोः-’ इति नियमाद्वलादिलक्षण इप्न, तदाह प्रास्तोष्टेति । णम उदाहरति
नमते दण्ड इति । नमति दण्डं कश्चित् । नमयतीत्यर्थः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां तु
नमते दण्डः । अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यक् । अनंस्तेति । कर्मवत्त्वेऽपि न चिण् । ननु णमघातोः
प्रह्वीभावार्थकस्याकर्मकत्वात् कर्मवत्त्वाप्रसक्तैर्यक्चिणोर्न प्रसक्तिरित्यत आह अन्तर्भा-
वितप्यर्थोऽत्रनमिरिति । वातूनामनेकार्थकत्वादिति भावः । यक्चिणोरिति । ‘न
दुहस्तुनमाम्-’ इति यक्चिणोः प्रतिपेधसूत्रे दुहस्तुनमां हेतुमणिश्चिन्नूवामिति च वाच्य-
मित्यर्थः । कारयते इति । स्वयं देवदत्त इति शेषः । करोति देवदत्तः, तं प्रेरयति यज्ञदत्त
इति ण्यन्तामुख्यकर्तरि लकारः । अत्र ण्यन्तकर्मणो देवदत्तस्य यज्ञदत्तप्रेरणमनपेक्ष्य
कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वेऽपि तडेव, न यगिति भावः ।

चेत् । अत्राहुः—वत्सादियोगेन क्षीरप्रस्रवणानुकूला उत्कण्ठा स्नुवातोरर्थः । सा च गौनिष्ठा ।
स्तु प्रस्रवणे इत्यत्रापि करणे ल्युट् । प्रस्रूयतेऽनेनेति प्रस्रवणं सा चोत्कण्ठा—‘स्वयं प्रदुग्धेस्य
गुणैरुपस्तुता वसृपमानस्य वसूनि मेदिनी’ इति प्रयोगे उपस्तुता उत्कण्ठितेत्यर्थः । वत्सो गां
प्रस्तौति उत्कंठयति । अन्तर्भावितप्यर्थोऽत्र स्तौतिः । गोः कर्तृत्वविवक्षायां प्रस्तुते गौरिति ।
प्रास्ताविष्टेति । चिण्वदिट् । न च चिणि निपिष्टे चिण्वदिडपि न स्यादिति शङ्क्यम्,
चिण्वदित्यनेन हि चिणीव कार्यमतिदिश्यते । न चिण् नेत्युक्त्या सोऽतिदेशो निषेद्धुं शक्यते
येन चिण्वदिटो निषेधः स्यात् प्रास्तोष्टेति । ‘स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते’ इति नियमाद्वला-
दिलक्षण इट् न । नमते दण्ड इति । इह नमितानमितयांविशेषदर्शनादुद्देशानुरोधाच्च
कर्मस्यक्रियत्वमस्ति कर्मस्यांशस्य नमनस्य उद्देश्यता न तु तदनुकूलव्यापारस्येति

कारिष्यते । उच्छ्रायिष्यते । ब्रूते कथा । अवोचत । भारद्वाजीयाः पठन्ति—‘गिश्चिग्रन्थि-
ग्रूणात्मनेपदाकर्मकाणामुपसंख्यानम्’ (वा० १८८२) पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौः ।
अन्तर्भावितण्यर्थतायाम् उत्पुच्छयते गाम् । पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम् उत्पुच्छयते गौः । उदपुपु-
च्छत । यक्चिणोः प्रतिषेधाच्छ्वङ्गौ । अन्विग्रन्थयोराधृषोयत्वाणिजभावपक्षे ग्रहणम् । ग्रन्थति
ग्रन्थम् । ग्रन्थति मेखलां देवदत्तः । ग्रन्थते ग्रन्थः । अग्रन्थिष्ट । अग्रन्थते । अग्रन्थिष्ट । क्रैयादि-

अचीकरतेति । अत्र कर्मवत्त्वेऽपि न चिष्, ‘गिश्चि-’ इति चङेव । उच्छ्रयते दण्ड
इति । स्वयमेवेति शेषः । दण्डमुच्छ्रयति कश्चिदिति मुख्यकर्तरि लकारः । तत्र कर्मणो
दण्डस्य कर्तृव्यापारमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वेऽपि न यक्,
तङ्गेव । उदशिश्चिद्यतेति । कर्मवत्त्वेऽपि चिष्भावाद् ‘गिश्चि-’ इति चङ् । ननु
कारिष्यते इत्यत्र कथं चिष्प्रदिहौ । ण्यन्तस्याजन्तस्य उपदेशाभावादित्यत आह चिष्प्रदिट्
तु स्यादेवेति । ‘स्यसिचसीयुट्तासिपु-’ इत्यत्र हि उपदेशे अजन्तस्येति नाथः । किन्तु उपदेशे
योञ्च् तदन्तस्येत्यर्थः । तथा च णिजन्तस्योपदेशाभावेऽपि णेरुपदेशसत्त्वान्न दोष इति भावः ।
उच्छ्रायिष्यते इति । शिञ् उपदेशे योञ्च् तदन्तत्वाच्चिष्प्रदिहौ । ब्रूते कथेति । स्वय-
मेवेति शेषः । कथां ब्रूवति कश्चिदिति मुख्यकर्तृलकारे कथा कर्म, तस्य पुरुषप्रयत्ना-
विवक्षायां कर्मकर्तरि लकारः । कर्मवत्त्वात् तङ् न यक् । अवोचतेति । कर्मव-
त्त्वेऽपि न चिष् । किन्तु ‘ब्रूवो वचिः’ ‘अस्यतिवक्तिख्यातिम्योऽङ्’ ‘वच उम्’ इति भावः ।
उच्चारणेन शब्देषु प्राकट्यरूपविशेषदर्शनात् कर्मस्यक्रियत्वं बोध्यम् । गिश्चिग्रन्थीति ।
अजन्तस्य ग्रन्थेः ग्रन्थेः ब्रूव आत्मनेपदविवावकर्मकस्य च यक्चिणोः प्रतिषेधो भारद्वाजीया-
भिमत इत्यर्थः । अत्र णि इति सामान्यस्य ग्रहणम् । न तु हेतुमणिच एव । ततश्च णिङन्त-
स्यापि न यक्चिणाविति मत्वाह पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयते गौरिति । ‘पुच्छादुदसने’
इति णिङ् । नन्वत्र उदसने पुच्छं कर्म । गौर्मुख्यकर्त्री । ततश्च नात्र यक्चिणोः प्रसक्ति-
रित्यत आह अन्तर्भावितण्यर्थतायामिति । उदस्यतीत्यस्य उदासयतीत्यन्त-
र्भावितण्यर्थताश्रयणे उत्पुच्छयते गां देवदत्त इत्यत्र गौः कर्म । तस्य गोरूपकर्मणः प्रेरयितु-
पुरुषप्रयत्नानपेक्षया कर्तृत्वविवक्षायां कर्मकर्तरि लकारे उत्पुच्छयते गौरिति भवतीत्यर्थः ।
स्वयमेव पुच्छमुदस्यति गौरिति बोधः । उदपुपुच्छतेति । अत्र न चिष् शाप्चङाविति ।
उत्पुच्छयते गौरित्यत्रयकः प्रतिषेधात् शाप् । उदपुपुच्छतेत्यत्र चिष्ः प्रतिषेधाच्चङित्यर्थः ।
ननु ‘अन्व मोक्षणे, ग्रन्थ ग्रथने’ इति अन्विग्रन्थयोः चौरादिकतया णिग्रहणेनैव सिद्धेः पुनर्ग्र-
हणं व्यर्थमित्यत आह अन्विग्रन्थयोरिति । ग्रन्थति ग्रन्थमिति । रचयतात्यर्थः । अग्रन्थति
मेखलां देवदत्त इति । विस्मयतीत्यर्थः । देवदत्त इत्युभयत्रान्वेति । अत्र कर्मणो ग्रन्थस्य

कर्मवद्भावस्य प्राप्तिरस्तीति भावः । अचीकरतेति । चिणि प्रतिषिद्धे ‘गिश्चि-’
इति चङ् । गिश्चिग्रन्थीति । णेः सामान्यग्रहणस्य फलमाह पुच्छमुदस्यती-

कयोस्तु ग्रन्थीते ग्रन्थीते स्वयमेव । विकुर्वते सैन्धवाः । वल्गन्तीत्यर्थः । 'वेः शब्दकर्मणः' (सू० २७०७) 'अकर्मकाच्च' (सू० २७०८) इति तङ् । अन्तर्भावितव्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्यागे विकुर्वते सैन्धवाः । व्यकारिष्ट व्यकारिपाताम् व्यकारिषत् । व्यकृत व्यकृपाताम् व्यकृषत् । २७७२ कुपिरञ्जोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च । (३—१—९०) । अनयोः कर्मकर्तारि न यक् । किं तु श्यन्परस्मैपदं च । आत्मनेपदापवादः । कुण्यति, कुण्यते वा पादः । रज्यति, रज्यते वा

मेखलायाश्च कर्तृत्वविवक्षायां ग्रन्थते ग्रन्थः, ग्रन्थते मेखलेति च भवति । स्वयमेव ग्रन्थरचनाश्रयः संसनाश्रयश्चेत्यर्थः । तत्र कर्मवत्त्वेऽपि न यगिति भावः । अग्रन्यिष्ट अग्रन्यिष्टेत्यत्र च न चिण् । क्रैयादिकयोस्त्विति । कर्मवत्त्वेऽपि तयोर्यकि निषिद्धे णाविकरण इति भावः । आत्मनेपदविधावकर्मको यः, तमुदाहरति विकुर्वते सैन्धवा इति । सैन्धवा अध्वाः । अत्र विपूर्वः कृब् वल्गने वर्तते, उपसर्गवशात्, तदाह वल्गन्तीति । शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकोऽयम् । मुख्यकर्तारि लकारः । वेरिति । 'वेः शब्दकर्मणः' इत्यनन्तरं पठितेन 'अकर्मकाच्च' इति सूत्रेण परगामिन्यपि फले तडित्यर्थः । नन्वस्याकर्मकतया अध्वानां कर्मकर्तृत्वाभावात्त यकः प्रसक्तिरित्यत आह अन्तर्भावितेति । विपूर्वकः कृब् शब्दं कुर्वाणस्य प्रेरणे यदा वर्तते तदा, विकुर्वते सैन्धवानिति भवति । अध्वान् शब्दाद्यत्यो-
त्यर्थः । तत्र सैन्धवानां कर्मणां पुरुषप्रेरणाविवक्षया कर्तृत्वविवक्षायां विकुर्वते सैन्धवा इति भवति । वल्गन्तीत्यर्थः । अत्र सैन्धवानां कर्मकर्तृणां कर्मवत्त्वेऽपि न यगित्यर्थः । व्यकारिष्टेति । चिणि निषिद्धे ण्यन्तत्वाभावाच्चङ्भावे सिचिचिष्व-
दिटि वृद्धिरिति भावः । चिष्वदिङ्भावपक्षे आह व्यकृतेति । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचोलोपः । कुपिरञ्जोः । अनयोरिति । 'कृष निष्कर्षे, रञ्ज रागे' इत्यनयो-
रित्यर्थः । कर्मकर्तरीति । 'अचः कर्मकर्तारि' इत्यतो मण्डुकप्लुत्या तदनुवृत्तेरिति भावः । 'न दुहस्नुनमाम्—' इत्यतो नेति यगिति चानुवर्तते, तदाह न यगिति । किंतु श्यनिति । यग्विषये इत्यर्थः । एवं च यग्विषयादन्यत्र न श्यनः प्रवृत्तिः न यगित्यनुक्त्वा श्यनो विधाने तु यग्विषयादन्यत्रार्धवातुकेऽपि श्यन् स्यादिति भावः । प्राचांग्रहणाद्विकल्पः, तदाह कुण्यति, कुण्यते वा पाद इति । स्वयमेवेति शेषः । कुण्णाति पादं देवदत्त इति मुख्यकर्तृलकारे पादः कर्म । तस्य पुरुषप्रयत्नमनपेक्ष्य कर्तृत्वविवक्षायां श्यनि परस्मैपदे च कुण्यतीति रूपम् । तदुभयाभावे यकि आत्मनेपदे च कुण्यते इति रूपमिति भावः । यक्ष्यनोः स्वरे विशेषः । श्यनि कुण्यन्ती वधूरित्यत्र 'स्पश्यनोर्नित्यम्' इति नित्यं नुम् यकि तु 'आच्छीनद्योः—'

त्यादि । 'पुच्छभाण्ड—' इति णिङ् । आत्मनेपदविधौ योऽकर्मकस्तमुदाहरति विकुर्वते सैन्धवा इति । कुपिरञ्जोः । 'न दुहस्नुनमाम्—' इत्यतो नेति वर्तते, तदाह न यक् । किं तु श्यन्निति । तस्मिन्नेव विषय इति भावः । 'न गिरा गिरेति ब्रूयात्' इत्यादौ गिरं कृत्वा गेयमित्यत्र गिरापदं प्रतिषिध्यगि (गिरं) रापदं विधीयमानं गिरापदस्थान एव यथा भवत्येवमिहापि यकः प्रतिषेधं कृत्वा विधीयमानः श्यन् तदीयस्थान

वह्नम् । यगविषये तु नास्य प्रवृत्तिः । कोषिषीष्ट रङ्क्षीष्ट ।

इति कर्मकर्तृतिङ्प्रकरणम् ।

इति विकल्पः स्यात् । रज्यति रज्यते वा वह्नमिति । अन्तर्भावितण्यर्थतायां देवादि-
कृत्वात् इयनि रज्यति वह्नमित्यत्र रज्यतीत्यर्थः । मुख्ये कर्तरि लः । कर्मणः कर्तृत्वविव-
क्षायां तु रज्यति, रज्यते वा वह्नमिति भवतीत्यर्थः । यगविषये तु नास्त्येवेति । इय-
निति शेषः । यकं प्रतिषिध्य तत्स्थाने इयनो विधिसामर्थ्यादित्यर्थः । कोषिषीष्टेति । आर्ध-
धातुकत्वेन यगविषयत्वात् इयन् । तत्संनिधोगशिष्टत्वात् परस्मैपदं च इयनभावे सति न
भवतीति भावः । रङ्क्षीष्टेति । रज्जेः सीयुटि जस्य कृत्वेन गः । तस्य चत्वेन कः ।
अनुस्वारपरसचणौ । अत्र कर्मकर्तृप्रकरणे सर्वत्र पच्यते ओदनः स्वयमेवेति, भिद्यते काष्ठं
स्वयमेवेत्यादौ स्वयंशब्दस्य आत्मना करणेत्यर्थः, न त्वात्मना कर्त्रेति, तथा सति कर्मण्येव
लः स्यादिति 'णेरणौ—' इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
बालमनोरमाख्यायां कर्मकर्तृप्रक्रिया समाप्ता ।

एव भवत्यतो व्याचष्टे यगविषये तु नास्त्येति । इयना संनिधोगशिष्टं परस्मैपदं
इयन्नभावे न भवतीत्यात्मनेपदमेवोदाहरति कोषिषीष्टेति । ध्रुक्कुषे । कोषिष्यते ।
अकोषि । अकोषिष्यत । ररञ्जे । रङ्क्ष्यते । अरञ्जि अरङ्क्ष्यत इत्याद्यपि
ज्ञेयम् । इयन्पक्षे कुष्यन्तीत्यत्र नित्यं नुम् । यक्पक्षे तु 'आच्छीनद्योः—' इति
विकल्पः । स्वरे विशेषोऽप्यस्त्येव । इह प्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेवेति वृत्त्यादौ
प्रयुज्यते । तत्र स्वयंशब्दः करणार्थको ज्ञेयः । आत्मना करणेनेति । कर्मत्वे तु
कर्मणि लः स्यात् । स्पष्टं चेदं कैयटादौ ।

इति तत्त्वबोधिण्यां कर्मकर्तृप्रक्रियाप्रकरणम् ।

अथ लकारार्थप्रकरणम् ॥ ६४ ॥

२७७३ अभिज्ञावचने लृट् । (३—२—११२) स्मृतिबोधिपदे भूतानद्यतने धातोर्लृट् स्यात् । लङोऽपवादः । स्मरसि कृष्ण गोकुले वत्स्यामः । एवं बुध्यसे चेतयसे इत्यादियोगेऽपि । तेषामपि प्रकरणादिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात् । २७७४ न यदि । (३—२—११३) यद्योगे उक्तं न । अभिज्ञानसि कृष्ण यद्वने अभुञ्जमहि । २७७५ विभाषा साकाङ्क्षे । (३—२—११४) उक्तविषये लृट् वा स्याद् लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्धात्वर्थः । स्मरसि कृष्ण वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः । वासो लक्षणं चारणं लक्ष्यम् । पक्षे लङ् ।

अथ लकारार्थप्रक्रिया निरूप्यते । अभिज्ञावचने लृट् । अभिज्ञा स्मृतिः, सा उच्यते बोध्यते अनेनेति विग्रहः, तदाह स्मृतिबोधिपदे इति । स्मृतिबोधकपदे समीपे प्रयुज्यमाने सतीत्यर्थः । भूते इत्यधिकृतम् । 'अनद्यतने लङ्' इत्यतः अनद्यतने इत्यनुवर्तते, तदाह भूतानद्यतने इति । लङ् इति । अनद्यतने लङित्यस्यापवाद इत्यर्थः । स्मरसीति । हे कृष्ण गोकुले अवसामेति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः । अत्र वाक्यार्थः कर्म । कृतं गोकुलवासं स्मरसीति यावत् । एवमिति । स्मरसीति पदयोग इव बुध्यसे इत्यादिस्मृतिबोधकपदयोगेऽपि लङित्यर्थः । तनु बुध्यत्यादेः स्मृतित्वेन रूपेण स्मृत्यर्थकत्वाभावात्कथमिह लङित्यत आह तेषामपीति । पर्यवसानगत्या स्मृतिबोधकत्वात्तद्योगेऽपि लृट् । एतदर्थमेव वचनग्रहणमिति भावः । न यदि । यदीति सप्तमीति मत्वाह यद्योगे इति । उक्तंनेति । अभिज्ञावचने इति लृट् न भवतीत्यर्थः । अभिज्ञानासीति । वने अभुञ्जमहीति यत् तत् स्मरसीत्यर्थः । विभाषा । उक्तविषये इति । अभिज्ञाबोधिपदे इत्यर्थः । लक्ष्यलक्षणभावेनेति । ज्ञाप्यज्ञापकभावेनेत्यर्थः । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । स्मरसीति । पूर्वं वने अवसाम, तत्र वने गा अचारयाम इति यत् तद् हे कृष्ण स्मरसीत्यर्थः । अत्र यद् इत्यस्य गम्यत्वेऽपि तस्य प्रयोगाभावान्न यद्योगः । वासो लक्षणमिति । चारणस्येति शेषः । उभयत्रापि लृट्विकल्पः । अभिज्ञावचनयोगस्य अविशिष्टत्वादिति भावः । न च यद्योग एव 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति विकल्पोऽस्त्विति भ्रमितव्यम्, यदि च अयदि

अभिज्ञा । भूते इत्यधिक्रियते । 'अनद्यतने लङ्' इत्यतः अनद्यतन इति वर्तते । अभिज्ञा स्मृतिः, सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाह स्मृतिबोधिनीत्यादि । वत्स्याम इति । अवसामेत्यर्थः । पश्य मृगां धावतीत्यत्र वाक्यार्थरूपमृगकर्तृकधावनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासो वाक्यार्थः कर्म । कृष्णेति संबोधनं स्मरणक्रियायां विशेषणम् । तथा च पूर्वोक्तनिवासकर्मकं कृष्णसंवन्धकं स्मरणमिति फलितोऽर्थः । न यदि । लृटः प्रतिषेधे उत्सर्गो लङ् । वासो लक्षणमिति । प्रसिद्धत्वाज्ज्ञापकमित्यर्थः । चारणं लक्ष्यमिति सहसा बुद्ध्यनारोहाज्ज्ञाप्यम् । पक्षे लङिति । वने अवसाम । गा अचारयाम । यच्छ-

यच्छब्दयोगेऽपि 'न यदि' (सू० २७७४) इति बाधित्वा परत्वादिकल्पः । 'परोक्षे लिट्' (सू० २१७१) चकार । उत्तमपुरुषे चित्तविक्षेपादिना पारोक्ष्यम् । 'सुप्तोऽहं किल विललाप' 'बहु जगद पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहम्' । 'अत्यन्तापह्नवे लिङ् वक्तव्यः' (वा० २०८४) । अलिङ्गेष्ववात्सीः । नाहं कलिङ्गान् जगाम । २७७६ ह्रश्वतोर्लङ् च (३—२—११६) अनयोरुपपदयोर्लिङ्विषये लङ् स्यात् । चाल्लिट् । इति ह अकरोच्चकार वा । शश्वद् अकरोच्चकार वा । २७७७ प्रश्ने चासन्नकाले । (३—२—११७) प्रष्टव्यः प्रश्नः । आसन्नकाले पृच्छयमानेऽर्थे लिङ्विषये लङ्लिटौ स्तः । अगच्छत्किम् । जगाम किम् । अनासन्ने तु कंसं जघान किम् । २७७८ लट् स्मे । (३—२—११८) लिटोऽपवादः । यजति

चायं विकल्प इति भाष्यात्तदाह यच्छब्दयोगेऽपीति । 'परोक्षे लिट्' इति प्राग् व्याख्यातमपि विशेषविवक्षया स्मार्यते । अहमर्थस्य प्रत्यक्षत्वात् परोक्षत्वाभावात् कथमस्य लिट् उत्तमपुरुष इत्यत आह उत्तमपुरुषे चित्तेति । सुप्त इति । सुप्तत्वादहं विललापेत्यर्थः । अत्र स्वापाच्चित्तविक्षेपः । बहु जगदेति । मत्तत्वात्तस्य पुरस्तादहं बहु जगदेत्यर्थः । अत्र उन्मादाच्चित्तविक्षेपः । आदिना व्यासङ्गसंग्रहः । अत्यन्तापह्नवे इति । अपरोक्षार्थमिदम् । कलिङ्गेष्ववात्सीरिति । अतस्त्वं न सहवासयोग्य इति प्रश्नः । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगवेषु च । तीर्थयात्रां विना यातः पुनः संस्कारमर्हति ।' इति वचनादिति भावः । नाहं कलिङ्गान् जगामेत्युत्तरम् । कलिङ्गशब्दस्य जनपदविशेषवाचित्वाद् बहुवचनम् । अत्र तद्देशगमनोत्तरकालिकवासविषयकप्रश्ने कारणीभूतगमनस्यैवापलापादत्यन्तापह्नवोज्ञेयः । कलिङ्गेष्ववात्सीरित्यत्र 'अकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावः—' इति कर्मसंज्ञायाः पाक्षिकत्वान्न द्वितीयेति कारकाधिकारे निरूपितम् । ह्रश्वतोर्लङ् च । स्पष्टम् । प्रश्ने चासन्नकाले । प्रश्ने इत्यनेन प्रश्नविषयो विवक्षित इत्याह प्रष्टव्यः प्रश्न इति । अर्थे इत्यनन्तरं वर्तमानाद्यातोरिति शेषः । प्रयोक्तृवृष्टिपथातिक्रान्तत्वमनासन्नकालत्वम् । वृत्तौ तु पञ्चवर्षातीतकालः अनासन्नकाल इत्युक्तम् । लट् स्मे । स्मेत्यव्ययम् । तद्योगे लिङ्विषये लट् स्यादित्यर्थः । यजति

ब्दयोगेऽपीति । अत एव 'न यदि' इति योगात्पूर्वं 'विभाषा साकाङ्क्षे' इति न कृतमिति भावः । अत्यन्तापह्नव इति । अपह्नवोऽपलापस्तत्र आत्यन्तिकत्वं नामेत्यं यदभियुक्तस्तद्धेतोरप्यपह्नुतिः । नाहमित्यादि । कलिङ्गो नाम निषिद्धो देशः । 'अङ्गवङ्गकलिङ्गेषु सौराष्ट्रमगवेषु च । तीर्थयात्रां विना गत्वा पुनः संस्कारमर्हति' इति स्मरणान्तस्मिन्देशे त्वया गतं चिरं स्थितमिति केनचित्कश्चिदुक्तः सन्नाह नाहं कलिङ्गाजगामेति । न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तर्हि तद्धेतुभूतं गमनमपीति भवत्यत्यन्तापह्नवः । यदा तु कलिङ्गेष्वगम इत्युक्तः सन्गमनमेवापलपति न तदात्यन्तापह्नव इति लङेव भवति, न कलिङ्गेष्वगच्छमिति । प्रश्ने च । प्रश्ने भूतानद्यतनपरोक्षे इति वर्तते । प्रश्न इत्यत्र कर्मणि नडित्याह प्रष्टव्य इति । आसन्नेति । पञ्चवर्षाभ्यन्तरमासन्नकालं पञ्चवर्षातीतं तु विप्रकृष्टकालमित्याहुः । पृच्छयमान

म युधिष्ठिरः । २७७९ अपरोक्षे च । (३-२-११६) भूतानद्यतने लट् स्यात्स्मयोगे । एवं स्म पिता ब्रवीति । २७७० ननौ पृष्टप्रतिवचने । (३-२-१२०) अनद्यतने परोक्ष इति निवृत्तम् । भूते लट् स्यात् । अकार्पीः किम् । ननु करोमि भोः । २७८१ नन्वोर्विभाषा । (३-२-१२१) नशब्दे नुशब्दे च लङ् वा स्यात् । अकार्पीः किम् । न करोमि । नाकार्पम् । अहं नु करोमि । अहं न्वकार्पम् । २७८२ पुरि लुङ् चास्मे (३-२-१२२) अनद्यतनग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्तते । पुराशब्दयोगे भूतानद्यतने विभाषा लुङ्, चाल्लट्, न तु स्मयोगे । पक्षे यथाप्राप्तम् । वसन्तीह पुरा छात्रा अवात्सुः अवसन् ऊर्ध्वा । अस्मे किम्—यजति स्म पुरा । भविष्यतीत्यनुवर्तमाने— २७८३ यावत्पुरानिपातयोर्लट् । (३-३-४) यावद् भुङ्क्ते । पुरा भुङ्क्ते । निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः । निपातयोः किम्-यावद्वास्यते तावद्भोक्ष्यते ।

स्मेति । स्मशब्दो भूतकालद्योतकः । अपरोक्षे च । एवं स्मेति । पिता एवमुक्तवानित्यर्थः । ननौ पृष्ट । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । अकार्पीः किमिति प्रश्नः । ननु करोमीत्युत्तरम् । अकार्पमित्यर्थः नन्विति संवोधने । नन्वोर्विभाषा । न नु अनयोर्द्वन्द्वः, तदाह नशब्दे नुशब्दे चेति । लङ् वा स्यादिति । भूते इति शेषः । अकार्पीः किमिति प्रश्नः । न करोमि नाकार्पमित्युत्तरम् । अहं नु करोमि, अहं न्वकार्पमिति च । 'तर्कं नु स्यात्' इत्यमरः पुरि लुङ् चास्मे । अस्मे इति च्छेदः पुरेत्याकारान्तमव्ययम् । पुरीति तस्य सप्तम्येकवचनम् । आत इति योगविभागादाल्लोपः । मण्डूकप्लुत्येति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । चाल्लडिति । तथा च लुङ् लट् च वेति फलितम् । पक्षे इति । एतदुभयाभावपक्षे इत्यर्थः । यथाप्राप्तमिति । अनद्यतनपरोक्षभूते लिट् । परोक्षत्वाविवक्षायां तु लङित्यर्थः । 'अभिज्ञावचने—' इत्यारभ्य एतदन्ता विधयस्तृतीयस्य द्वैतीयोकाः । अथ तृतीयस्य तार्तीयोका विधयो वक्ष्यन्ते ।

भविष्यतीत्यनुवर्तमाने इति । 'भविष्यति गम्यादयः' इति सूत्रादिति भावः । यावत्पुरा । यावत् पुरा इति द्वे पदे अनयोः प्रयुज्यमानयोर्लट् स्यादित्यर्थः । लुङादेरपवादः । निश्चयं द्योतयत इति । 'यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे' इत्यमरः । यावद्वास्यते तावद्भोक्ष्यते इति । यत्परिमाणं

इति । आसन्नकालिके भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिधात्वर्थे प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः । प्रश्ने किम्, भूतानद्यतनपरोक्षे लिङेव । जगाम चैत्रः । लट् स्मे । स्मे इत्यव्ययं भूतकालद्योतकम् । ननौ पृष्टस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः । समाहारद्वन्द्वे तुभ्यत्र स्यात् इष्यते च प्रतिवचने एव लट्, तदाह । ननु करोमीति । न च पृष्टग्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं वाच्यम्, विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं वचनाभिमुख्यमपि प्रातेवचनमिति पृष्टग्रहणं कर्तव्यमिति कैयटे स्थितत्वात् । नन्वोः । भूत इत्येव पक्षे लुङ् । अनद्यतने तु लुङ् । पक्षे यथाप्राप्तमिति लुङ् लटोभावपक्षे लङ्, परोक्ष्ये तु लिङित्यर्थः । भविष्यतीति । 'भविष्यति गम्यादयः'

करणभूतया पुरा यास्यति । २७८४ विभाषा कदाकह्योः । (३-३-५) भविष्यति लङ् वा स्यात् । कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वा । २७८५ किंवृत्ते लिप्सायाम् । (३-३-६) किंवृत्तं विभक्त्यन्तम् । भविष्यति लङ् वा स्यात् कं कतरं कतमं वा भोजयसि, भोजयिष्यसि, भोजयितासि वा, लिप्सायां किम्-कः पाटलिपुत्रं गमिष्यति । २७८६ लिप्स्यमानसिद्धौ च । (३-३-७) लिप्स्यमानेनानादिना स्वर्गादिः सिद्धौ गम्यमानायां भविष्यति लङ् वा स्यात् । योऽन्नं ददाति, दास्यति, दाता वा, स स्वर्गं याति यास्यति,

तत्परिमाणकमित्यर्थः 'यत्तदेतेभ्यः । परिमाणे वतुप्' इति वतुवन्तत्वेन निपातत्वाभावात् लङिति भावः । करणभूतयेति । पुरा यास्यतीति प्रत्युदाहरणान्तरम् । पुरश्चब्दस्य पुरेति तृतीयान्तमिदम् । तत्स्फोरणाय करणभूतयेत्युक्तम् । विभाषा कदाकह्योः । भविष्यति लङ् वा स्यादिति शेषपूरणम् । लङ्भावपक्षे लुट् लृटौ यथाप्राप्तम्, तदाह कदा कर्हि वा भुङ्क्ते भोक्ष्यते भोक्ता वेति । न च कर्हियोगे लङ्भावपक्षे लुडेवोचितः, न तु लृट् । 'अनद्यतने । हिलन्त्यतरस्याम्' इति हिलन्तकर्हियोगविरोधादिति वाच्यम्, लृडुदाहरणस्य कदायोगमात्रविषयत्वादित्याहुः । किंवृत्ते लिप्सायाम् । किञ्चब्देन वृत्तं निष्पन्नं किंवृत्तमित्यभिप्रेत्याह विभक्त्यन्तमिति । लङ् वेति । लङ्भावे तु लुट् लृटौ यथाप्राप्तम् किंवृत्तशब्देन विभक्त्यन्तङ्तरङ्गतमाल्लानामेव ग्रहणमिति वृत्तिः । तेन कदादियोगे भविष्यति लृट् । 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति सूत्रभाष्यरीत्या तु किंवृत्तानां सर्वेषां कदेत्यादीनामपि ग्रहणमिति युक्तम् । कं कतरं कतमं वेति । क्षुधितमग्निलिप्सुमिति शेषः । लिप्स्यमानसिद्धौ च लङ् वेति । पक्षे यथाप्राप्तम् लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्त्वेऽप्यर्किवृत्तार्थमिदमिति मत्वोदाहरति योऽन्नमिति । योऽन्नं ददाति स स्वर्गं याति योऽन्नं दास्यति स स्वर्गं यास्यति । योऽन्नं दाता स, स्वर्गं यातेत्य-

इति सूत्रात् । यावत्पुरा । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्येति निपातग्रहणेन ज्ञाप्यते । यावद् भुङ्क्ते इति । निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः । यावद्/स्यत इति । अनद्यतनभविष्यति तु यावद्दाता तावद्भोक्तेति प्रत्युदाहर्तव्यम् । विभाषा । ननु 'अनद्यतनेहिलन्त्यतरस्याम्' इत्यनद्यतने किमोडित्विहितस्तत्तश्च कर्हियोगे लुटेव भाव्यमिति कथमुदाह्रियते कर्हि भोक्ष्यत इति । अत्राहुः—भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्यते इति लृट् । कर्हियोगे तु अनद्यतनावगतिर्लक्षणयेति भोक्ता वेति । ननु भविष्यत्सामान्येऽयं लङ्विहितस्तस्य लुटा सह कथं विकल्पो विषयभेदादिति चेत् । अत्राहुः—'अनद्यतने लृट्' इत्यत्र 'विभाषा कदा-' इत्यादीनि कानिचित्सूत्राणीष्टानुरोधेनानुवर्तन्ते तेन लृट् विषयेऽपि लङ् भवति न त्वनद्यतने लुटा लङ् बाध्यत इति । किंवृत्ते । किमा वृत्तम् किंवृत्तम् । केचित्तु यद्यपि कदाकुत्रेत्याद्यपि किं वृत्तं तथापि तत्र गृह्यते, अनभिधानात् । तेन कदा भोजयिष्यसीत्यादौ भविष्यति लङ् नेत्याहुः । लिप्स्यमान । लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्सायाः सत्त्वात्पूर्वेण सिद्धेऽप्यर्किवृत्तार्थमिदमिति

याता वा । २७८७ लोडर्थलक्षणे च । (३—३—८) लोडर्थः प्रैपादिलक्ष्यते येन तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्वातोर्भविष्यति लङ् वा स्यात् । कृष्णश्चेद् भुङ्क्ते त्वं गाश्चारय । पक्षे लुट्लटौ । २७८८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । (३—३—९) ऊर्ध्वं मुहूर्ताद्भव ऊर्ध्वमौहूर्तिकः । निपातनात्समास उत्तरपदवृद्धिश्च । ऊर्ध्वमौहूर्तिके भविष्यति लोडर्थलक्षणे वर्तमानाद्वातोर्लिङ्लटौ वा स्तः । मुहूर्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत, आगच्छति, आगमिष्यति, आगन्ता वा अयं स्वं छन्दोऽवोष्व । २७८९ वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । (३-३-१३१) समीपमेव सामीप्यम् । स्वार्थे ण्यब् । 'वर्तमाने लट्' (सू० २१५१) इत्यारम्य

न्वयः । लोडर्थलक्षणे च । लोडर्थः प्रैपादिरिति । विधिनिमन्त्रणामन्त्रणावीष्टसंप्रश्नप्रार्थनेषु इत्यनुवृत्तौ 'लोड् च' इति लोड्विधानादिति भावः । कृष्णश्चेदिति । कृष्णभोजनकाले त्वं गाश्चारयेत्यर्थः । अत्र कृष्णभोजनं लोडर्थस्य गोचारणप्रैपस्य लक्षणम्, परिच्छेदकमिति यावत् । पक्षे लुङ्लुटाविति । कृष्णश्चेद्भोक्ता, भोक्ष्यते वा, त्वं गाश्चारयेत्युदाहार्यम् । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । ऊर्ध्वमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । ऊर्ध्वं मुहूर्ताद् भव इति विग्रहः । केचित्तु ऊर्ध्वमिति द्वितीयान्तम्, 'अकर्मकवातुभिर्योगे—' इति कर्मत्वादित्याहुः । ऊर्ध्वमौहूर्तिक इति । ऊर्ध्वमुहूर्तशब्दाद् भवार्थे कालाट्टमिति भावः । ननु तद्विधित्यत्र दिक्संख्ये इत्यनुवृत्तेः समानाधिकरणाविकाराच्चात्र कथं समास इत्यत आह निपातनादिति । पूर्वपदे आदिवृद्धिमाशङ्क्याह उत्तरपदवृद्धिश्चेति । निपातनादित्यनुपज्ज्यते । ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति । मुहूर्तादूर्ध्वकालीने इत्यर्थः । इदं च लोडर्थलक्षण इत्यत्रान्वेति । लिङ्लटाविति । चाल्लट् समुचीयते इति भावः । वा स्त इति । पक्षे लुङ्लटौ यथाप्राप्तम् । छन्द इति । वेदमित्यर्थः ।

इति तृतीयस्य तृतीये भविष्यतीत्यधिकारस्था लविधयः ।

अथास्मिन्नेव तृतीयपादे कतिपयान् विधीनाह वर्तमानसामीप्ये स्वार्थे ण्यञिति । अस्मादेव निर्देशात् चतुर्वर्णदिराकृतिगणत्वाद्देति भावः । इत्यारभ्येति । तृतीयस्य द्वितीये 'वर्तमाने लट्' इत्यारम्य आपादसमाप्तेः 'उणादयो बहुलम्' इति तृतीयपादादिमसूत्रात् प्राग् वर्तमानाधिकारः । तस्मिन्नधिकारे येन विशेषणेन याभ्यः प्रकृतिभ्यो वर्तमाने प्रत्यया विहिताः ते सर्वे तेनैव विशेषणेन ताभ्यः प्रकृतिभ्यो वर्तमानसमीपकाले भूते भविष्यति च वा भवन्तीत्यर्थः । अत्र भूते भविष्यति चेत्याधिकम्, तयोरेव वर्तमानसामीप्यसत्त्वात् कदा आगतोऽतोऽत्याध्वनयन्नुदाहरति योऽन्नमिति । लोडर्थ । लोडर्थस्य लक्षणमिति पष्ठीतत्पुरुषः । कृष्णभोजनं लोडर्थस्य गोचारणप्रैपस्य लक्षणम् । भोजनकाले गोचारणं त्वया कर्तव्यमित्यर्थः । पक्षे लुङिति । कृष्ण इति । कृष्णश्चेद् भोक्ता कृष्णश्चेद्भोक्ष्यते त्वं गाश्चारयेत्यर्थः । लिङ् चोर्ध्व । कालाट्टम् । 'तद्विधितोत्तरपद—' इत्यत्र 'दिक्संख्ये—' इत्यनुवर्तनादिह समासो दुर्लभ इत्याशङ्क्यामाह निपातनादिति । वर्तमान । स्वार्थे ण्यञिति । अस्मादेव सामीप्य इति निर्देशात्प्यनि सिद्धे 'चतुर्वर्णादिभ्यः' इति

‘उणादयो बहुलम्’ (सू० ३१६९) इति यावद्धेनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा स्युः । कदा आगतोऽसि ? अयमागच्छामि, अयमागमम् । कदा गमिष्यसि । एष गच्छामि गमिष्यामि वा । २७९० आशंसायां भूतवच्च (३—३—१३२) वर्तमानसमीप्य इति नानुवर्तते । भविष्यति काले भूतवद्वर्तमानवच्च प्रत्यया वा स्युराशंसायाम् । देवश्चेदवर्षोदं वर्षति

गतं प्रति प्रश्नः । अयमागच्छामीत्युत्तरम् । अव्यवहितपूर्वकाले आगतवानस्पीत्यर्थः । वर्तमानसमीपकाले भूते लट् । अयमित्यनेन आगमनकालीनं प्रस्त्रेदपरिकरवन्धादि युक्तं रूपं निर्दिश्यते इदानीमागमनं सूचयितुम् । आगममिति । वर्तमानवत्त्वाभावे भूते लुङ् । कदा गमिष्यसीति गमनात्प्राक् प्रश्ने, एष गच्छामि इत्युत्तरम् । अव्यवहितोत्तरकाले गमिष्यामीत्यर्थः । एष इति तु अयमिति वद् व्याख्येयः । वर्तमानकालसमीपे भविष्यति लट् । गमिष्यामि वेति । वर्तमानवत्त्वाभावे भविष्यति लट् । आशंसायां भूतवच्च । नानुवर्तते इति । अत्र व्याख्यानमेव शरणम् । अप्राप्तस्य प्रियस्य प्राप्तीच्छा आशसा । सा च भविष्यद्विषयैव । भूते इच्छाविरहात् तदाह भविष्यति काले इति । देवश्चेदिति । देवः पर्जन्यः, अवर्षोच्चेद् धान्यमवाप्सम् । वर्षति चेद् वषामः । वर्षिष्यति चेद् वष्याम इत्यन्वयः । भूतवद्भावाद् भविष्यति लुङ्, अवर्षोर्दिति अवाप्समेति च भवति । वषधातोलुङि उत्तमपुरुषवहुवचने अवाप्समेति भवति । वृष्टिवापयोरुभयोरप्याशंसाविषयत्वाद्दुभयत्रापि लुङ् । वर्तमानवत्त्वपक्षे तु लट् । तदुभयाभावे तु लृट् । ननु भूतवत्त्वपक्षे लङ्लिट्वावपि

वातिकं प्रपञ्चार्थमित्याहुः । न चात्र ‘पूरणगुण—’ इति निषेधात्पट्टीसमासो न प्राप्नोतीति वाच्यम्, अनेनैव निर्देशेन तन्निषेवस्यानित्यत्वाभ्युपगमात् । तेन बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । येनोपाधिनेति । धातुविशेषाद्भुवाधिना । तथा हि पूङ्ग्यजोः शानज्वहितः स ताभ्यामेव धातुभ्यां भवति न तु धात्वन्तरात् । तच्छ्रीलादिविशिष्टे कर्तरि ‘अलङ्कृन्—’ इत्यारभ्य ‘भ्राजभास—’ इति यावद् ये ङ्गुजादय उक्तास्तेऽपि कृमादिभ्यो धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधौ सत्येव भवन्ति । कदा आगतोऽसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यम्, आगच्छामीत्युदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयेऽयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवागममिति वर्तमानसमीपभूतकालद्योतनाय । तेन ह्यागमनाविनाभूतं यद् रूपं धूलीघूसरताप्रस्वेदादियुक्तं तत्प्रतिनिदिश्यते । एवं कदा गमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नवाक्यम् । गच्छामीत्युदाहरणे भविष्यत्कालाभिव्यक्तये एष इति प्रयोगस्तु इदानीमेव गमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालद्योतनाय । तेन हि गमनाज्विनाभूतं यद् रूपं परिकरवन्धादियुक्तं तत्प्रतिनिदिश्यते । न च कदेति प्रश्ने उत्तरवाक्ययोः कालानुपादानादसंगतिः शङ्क्या, उत्तरत्रायमेपशब्दाभ्यामिदानीमिति कालावगमात् । समीप्ये किम्, कदा आगतो भवान् । अस्मान्मासात्पूर्वस्मिन्मासे आगच्छम् । एतच्च सूत्रमाकरे प्रत्याख्यातम् । गङ्गासमीपे गङ्गात्वारोपवद्वर्तमानसमीपे वर्तमानत्वारोपसंभवात् । आशंसायाम् । आशंसनमाशंसा अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा । आशंसायां वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य वपदिर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्भविष्यतीत्युक्तम् । आशंसायां किम्, गमिष्यति ।

वर्षिष्यति वा वान्यमवाप्सम् वषामो वप्स्यामो वा । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः, तेन लङ्लुटौ न । २७६१ क्षिप्रवचने लृट् । (३-३-१३३) क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात् । वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमागु त्वरितं वा यास्यति । शीघ्रं वप्स्यामः । नेति वक्तव्ये लङ्ग्रहणं लुटोऽपि विषये यथा स्यात् । श्वः शीघ्रं वप्स्यामः । २७६२ आशंसावचने लिङ् । (३-३-१३४) आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यति लिङ् स्यान्न तु भूतवत् । गुरुश्चेदुपेयादाशंसेऽधीयीय । आशंसे क्षिप्रमधीयीय । नानद्यतनवत्क्रियाप्रबन्धसामीप्ययोः । (३-३-१३५) क्रियायाः सातत्ये सामीप्ये च गम्ये लङ्लुटौ न । यावज्जीवमन्नमदादास्यति वा । सामीप्यं तुल्यजातीयेनाव्यवधानम् । येयं

कुतो न स्यातामित्यत आह सामान्यातिदेशे इति । भूतत्वसामान्ये विहितस्यातिदेशादनद्यतनभूतत्वविशेषविहितयोर्लङ्लुटोर्नातिदेश इत्यर्थः । एतच्च भाष्ये स्पष्टम् क्षिप्रवचने लृट् । वचनग्रहणात् क्षिप्रपर्याये इति लभ्यते, तदाह क्षिप्रपर्याये इति । पूर्वविषये इति । आशंसायामित्यर्थः । 'आशंसायां भूतवच्च' इत्यस्यापवादः । ननु क्षिप्रवचने नेत्येतावतैव आशंसायां क्षिप्रपर्याये उपपदे भविष्यति न भूतवद् न वर्तमानवदिति लाभाल्लङ्ग्रहणमनर्थकमित्यत आह नेति वक्तव्ये इति । क्षिप्रवचने नेत्युक्ते 'सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशः' इति न्यायेन भविष्यत्सामान्ये विहितस्य लृट् एव निषेधः स्यात्, न तु लुटः, तस्य अनद्यतन-भविष्यद्विशेषविधानात् । लङ्ग्रहणे तु उक्तविषये लृडेव स्यात्, न तु लकारान्तरमिति लाभाल्लुटोऽपि विषये लृडेवेति लभ्यत इत्यर्थः । श्वः शीघ्रं वप्स्याम इति । अनद्यतनत्वद्योतनाय श्वशब्दः । अत्र न लुडिति भावः । आशंसावचने लिङ् । आशंसायाः प्राप्तिच्छाया भूते असंभवाद् भविष्यतीति लभ्यत इति मत्वाह भविष्यतीति । 'आशंसायां भूतवच्च' न तु भूतवदिति । गुरुश्चेदिति । गुरुरुपेयाच्चेत् क्षिप्रमधीयीयेत्याशंसे इत्यन्वयः । क्षिप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिङ्गेव न तु लुडिति भावः । नानद्यतनवत् । क्रियायाः प्रबन्धः सातत्यम्, क्रियायाः सातत्ये इति । अनद्यतनवदित्यनेन अनद्यतने भूते भविष्यति च विहितौ लङ्-लुटौ विवक्षितौ, तदाह लङ्लुटौ नेति । अनद्यतने भूते लङ् न भवति । भविष्यत्यनद्यतने तु लृङ् नेत्यर्थः । क्रियासातत्ये लङ्निषेधमुदाहरति यावज्जीवमन्नमदादिति । लुङि 'गातिस्था-' इति सिचो लुक् । सामीप्ये उदाहरिष्यन्नाह सामीप्यमिति । येयमिति । पौर्णमास्या उपरि कृष्णपक्षे कतिपयाहोरात्रैः व्यव-

क्षिप्रवचने । वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थम्, तदाह क्षिप्रपर्याये इति । पूर्वविषय इति । आशंसायामित्यर्थः । तेन पूर्वलकारापवादोऽप्यम् । आशंसावचने । भूतवर्तमानवत्प्रत्यययोरपवादः । न भूतवदिति न वर्तमानवदित्यपि बोध्यम् । आशंसेऽधीयीयेति । एवं प्रार्थये अवीयीय इच्छामो वयमधीयीमहीत्यादि ज्ञेयम् । क्षिप्रमिति । क्षिप्रप्रयोगेऽपि परत्वाल्लिङ्गिति भावः । नानद्यतन । भूतानद्यतने लङ्विहितो भविष्यत्यनद्यतने तु लृट् तौ चानयोरर्थयोर्निषिध्यते, तदाह

पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामग्नीनाधित, सोमेनायष्ट । येयममावास्याऽऽगामिनी तस्यामग्नीनावास्यते, सोमेन यक्ष्यते । २७६४ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् (३-३-१३६) भविष्यति काले मर्यादोक्तावरस्मिन्प्रविभागेऽनद्यतनवन्न । योऽयमध्वा गन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः । २७९५ कालविभागे चानहोरात्राणाम् । (३-३-१३७) पूर्वसूत्रं सर्वमनुवर्तते । अहोरात्रसम्बन्धिन

घानेऽपि सामीप्यमस्त्येव, पौर्णमास्यन्तरेण सजातीयेन व्यवधानाभावात् । आधितेति । धाधातोर्लुङ् 'स्याध्वोरिच्च' इति धाधातोरित्त्वं सिचः कित्त्वं च । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः । सोमेनायष्टेति । येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यामित्यनुपज्यते । अथ क्रियासातत्ये लुटो निषेधमुदाहरति येयममावास्येति । सोमेन यक्ष्यते इति । येयममावास्या आगामिनी तस्यामित्यनुपज्यते । भविष्यति मर्यादा । अवरस्मिन्निति च्छेदः । अनद्यतनवन्नेति । लुट् नेत्यर्थः अक्रियाप्रवन्वार्थमिति भाष्यम् । असामीप्यार्थं चेति कैयटः । योऽयमिति । कस्मिंश्चिज्जनपदविशेषे वसतः पाटलिपुत्राख्यं नगरविशेषं जिगमिषोरिदं वाक्यम् । मध्येमार्गं कौशाम्बी नाम कच्चिन्नगरोति स्थितिः । तत्र आपाटलिपुत्राद् योऽयं गन्तव्योऽध्वा तस्य अध्वनो मध्यवर्तिन्याः कौशाम्ब्या यदवरं पूर्वप्रदेशः तत्र सक्तून् श्वःप्रभृति पास्याम इति योजना । अत्र कौशाम्ब्या इति मर्यादा गम्यते अवरमित्यनेन अवरत्वं गम्यते । अत्र भविष्यत्यनद्यतने लुङ् न, किन्तु लुङेवेति भावः । कालविभागे । पूर्वसूत्रमिति । 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन्' इति सूत्रमित्यर्थः । ननु कालमर्यादायामपि पूर्वसूत्रेणैव सिद्धमित्यत आह अहोरात्रेति । तथा च अहोरात्रसंबन्धिन प्रविभागे 'भविष्यति मर्यादावचने' इत्युक्तविधिर्न भवतीत्यर्थः । ननु 'भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् कालविभागे चानहो-

लुङ्लुटौ नेति । एवं च भूते लुङ् भविष्यति तु लुङित्याशयेनोदाहरति अन्नमदाद् दास्यतीत्यादि । अग्नीनिति । आहवनीयादीन् । भविष्यति मर्यादा । अक्रियाप्रवन्वार्थमसामीप्यार्थं चेदं वचनम् । नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह अनद्यतनवन्नेति । लुङ् न नेत्यर्थः । इह सूत्रे देशकृता मर्यादा उत्तरत्र कालकृता, तत्र विशेषं वक्ष्यति तस्य यदवरमिति । पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशाम्ब्याः सकाशादित्यर्थः । कौशाम्ब्याः पूर्वमिति यावत् । भविष्यति किम्, योऽध्वा अतिक्रान्त आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पिबाम । मर्यादावचने इति किम्, योऽध्वा गन्तव्यां निरवधिकस्तस्य यदवरं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पास्यामः । अवरस्मिन्निति किम्, योऽध्वा गन्तव्यस्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं कौशाम्ब्यास्तत्र सक्तून्पातास्मः । कालविभागे च । कालविभागः कालविशेषः । अनहोरात्राणामिति संबन्धपक्षो । पूर्वसूत्रमिति । तदयमर्थः—मर्यादोक्तौ कालविशेषाद्यदवरं तस्मिन्प्रविभागे भविष्यत्यनद्यतनवन्न, स चेत्कालविभागः अहोरात्रसंबन्धो न चेदित्यर्थः । इह कालविभागे सत्यवरस्मिन्नेत्युक्ते कस्मादित्यपे-

विभागे प्रतिपेक्षार्थमिदम् । योगविभाग उत्तरार्थः । योऽयं वत्सर^१ आगामी तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र युक्ता अध्येष्यामहे । अनहोरात्राणां किम्-योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्राध्येतास्महे । २७९६ परस्मिन् विभाषा । (३-३-१३८) अवरस्मिन्वर्जं पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते । अप्राप्तविभाषेयम् । योऽयं संवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहायण्यास्तत्राध्येष्याहं, अध्येतास्महे 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' (सू० २२२९) । भविष्यतीत्येव । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुभिक्षमभविष्यत् । २७६७ भूते च । (३-३-१४०) पूर्वसूत्रे सम्पूर्णमनुवर्तते । २७९८ वोताप्योः । (३-३-१४१)

रात्राणाम्' इत्येकमेव सूत्रं कुतो नेत्यत आह योगविभाग उत्तरार्थ इति । इदमुत्तरसूत्रे स्पष्टीभविष्यति । योऽयं वत्सर आगामीति । कालतो मर्यादायामुदाहरणम् आग्रहायण्या इति । मार्गशीर्षपौर्णमास्या इत्यर्थः । युक्ता इति । नियमयुक्ता इत्यर्थः । अध्येष्यामहे इति । अत्र न लृट्, किन्तु लृढेवेति भावः । पञ्चदशरात्र इति । पञ्चदश रात्रयो यस्य पक्षस्येति बहुव्रीहिः । 'अचप्रत्ययवपूर्वात्' इत्यत्र अजिति योगविभागादच्समासान्तः । यद्वा पञ्चदशानां रात्रोणां समाहारः पञ्चदशरात्रः । 'अहःसर्वैकदेश-' इत्यच्समासान्तः । 'संख्यापूर्वं' रात्रं क्लीबम्' इति तु 'लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वात्लिङ्गस्य' इति वचनाच्च भवति । परस्मिन्विभाषा । अनुवर्तते इति । तथा च भविष्यति काले मर्यादांक्तौ परस्मिन् विभागे अनद्यतनवद्वेति फलितम् । 'लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति व्याख्यातं भूधातुनिरूपणे । भूते च । अधिकारोऽयम् । अनुवर्तते इति । तथा च लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ भूत इत्यधिक्रियते इति फलितमिति भावः । वोताप्योः । अयमप्यधिकारः । वा आ उताप्योरिति छेदः । भूते इति लिङ्निमित्ते लृङिति

क्षायामर्यात्कालविरोधादिति लभ्यत इत्येके । केचित्तु कालविभाग इति पञ्चम्यर्थे सप्तमीत्याहुः । उत्तरार्थ इति । 'परिस्मिन्विभाषा' इति सूत्रे कालमर्यादाया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात् । भविष्यतीति किम्, यः संवत्सरोऽस्तीतस्य यदवरं मासात्तत्र पयोऽपि वाम । मर्यादायामिति किम्, यो निरवधिः समयस्तस्य यदवरं मासात्तत्र पयः पातास्मः । पञ्चदशरात्र इति । नन्वत्र 'संख्यापूर्वं रात्रम्-' इति क्लीबत्वेन भाव्यम् । न च पञ्चदशरात्रयो यस्मिन्पक्षे इति बहुव्रीह्याश्रयणात्पुल्लिङ्गः सिद्ध इति वाच्यम्, 'अहःसर्वैकदेश-' इत्यचप्रत्ययस्याभावप्रसङ्गादिति चेत् । सत्यम् । अत एव हि भाष्यप्रयोगात्क्लीबत्वं नेत्याहुः । परस्मिन् । 'भविष्यत्यनद्यतनवन्न' इति विकल्पेन निषिध्यते । वर्ज्यमिति । णिजन्ताद् 'अचो यत्' इति कर्मणि यत् । वर्ज्यमिति पाठे तु 'द्वितीयायां च' इति णमुल् । अनहोरात्राणामित्येव । योऽयं वत्सर आगामी तस्य यत्परं पञ्चदशरात्रात्तत्र पयः पातास्म इत्यादि । लिङ्निमित्त इति । अतिपत्तिरनिष्पत्तिः । भूते च । लिङ्निमित्ते लृङ् स्याद् भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तौ । अद्यतनानद्यतनसाधारणं भूतसामान्यमिह ज्ञेयम् । अस्योदाहर-

वा आ उताप्योः इति छेदः । 'उताप्योः—' (२७०९) इत्यतः प्राग्भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिक्रियते । पूर्वसूत्रं तु 'उताप्योः' इत्यादौ प्रवर्तते इति विवेकः । २७६६ गर्हायां लङपिजात्वोः । (३-३-१४२) आभ्यां योगे लट् स्यात् कालत्रये गर्हायाम् । लुडादीन्परत्वादयं वाधते । अपि जायां त्यजसि, जातु गणिकामावत्से, गंहितमेतत् । २८०० विभाषा कथमि लिङ् च । (३-३-१४३) गर्हायामित्येव । कालत्रये लिङ्, चाल्लट् कथं धर्मं ज्यजेः त्यजसि वा । पक्षे कालत्रये लकाराः । अत्र भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वा । कथं नाम

चानुवर्तते, तदाह उताप्योरित्यतः प्रागिति । उताप्योः समर्थयोरित्यतः प्रागित्यर्थः । नन्वेन 'उताप्योः—' इत्यतः प्राग् भूते लिङ्निमित्ते लृङ् वेत्यधिकारकान्तत्वाद् भूते चेति पूर्वमधिकारसूत्रं निर्विषयमित्यत आह पूर्वसूत्रं त्विति । 'उताप्योः समर्थयोरिति लिङ्' इत्यारभ्य 'इच्छाभ्यां विभाषा' इत्यतः प्राग् 'भूते च' इति पूर्वमधिकारसूत्रं प्रवर्तते इत्यर्थः । इमावधिकारौ यत्र लिङ् विधिस्तत्रैव प्रवर्तते न तु लडादिविधौ, लिङ् निमित्ताभावाद् । गर्हायाम् । अपि जातु अनयोर्द्वन्द्वः । अत्र 'वोताप्योः—' इति भूते लिङ् निमित्ते लृङ् वा इत्यधिकारो न संबध्यते । लङ् विधानेन तद्विषये लिङ् निमित्ताभावात् । कालत्रये इति । वर्तमाने भूते भविष्यति चेत्यर्थः । भविष्यतीति निवृत्तम् । अतः कालसामान्ये लङिति भावः । परत्वादिति । अनवकाशत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । अपि जायामित्यत्र जातु गणिकामित्यत्र च अपिजातुशब्दौ निन्दाद्योक्तौ, तदाह गंहितमेतदिति । विभाषा कथमि लिङ् च । गर्हायामि येवेति । अनुवर्तते एवेत्यर्थः । कालत्रये लिङिति शेषपूरणम् । भविष्यतीति निवृत्तमिति भावः । चाल्लङिति । समुच्चीयते इति शेषः । तथा च कथमित्यस्मिन् प्रयुज्यमाने कालत्रये गर्हायां लिङ् लटौ वा स्त इति फलितम् । कथं धर्मं त्यजेरिति । त्यक्तवान् त्यक्ष्यसि त्यजसि वेत्यर्थः । गंहितमेतदिति कथंशब्दादगम्यते । लटि उदाहरति त्यजसि वेति । उक्तोऽर्थः । पक्षे इति । विभाषाग्रहणाल्लिङ् लटोरभावपक्षे भूते वर्तमाने भविष्यति च कालत्रये लिङ् लृङ् लुङ् लृङ् लट् इत्यर्थः । अत्रेति । अत्र उक्तविषये भविष्यति काले क्रियाया अनिष्पत्तौ गम्यमानायां 'लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ' इति नित्यमेव लृङ्, कथमो गर्हायाश्च लिङ् निमित्तस्य सत्त्वादित्यर्थः, विशेषविहितत्वादिति भावः । भूते वेति । 'वोताप्योः—' इति भूते लिङ् निमित्ते लृङ् वेति अविकृतत्वादुक्तविषये भूतकाले लृङ् वेत्यर्थः । भविष्यति नित्यं लृङित्यत्रोदाहरति कथं नामेति । तत्रभवानिति समुदायः पूज्यवाची । वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तेति यावत् ।

गानि 'उताप्योः समर्थयोरिति लिङ्' इत्यारभ्य 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति विहाय सप्तसूत्र्यां बोध्यानि । ततः प्राचीनेषु 'वोताप्योः' इत्यनेन विकल्पोक्तेः । लृङ् वेति । लिङ् निमित्ते भूत एवायं विकल्पः, भविष्यति तु नित्यमेव लृङ् । गर्हायाम् । अत्र 'वोताप्योः' इति न संबध्यते । वर्तमाने लङ् लुङ् कालत्रये तु न प्राप्नोतीति विधिरयम् । कालत्रय इति । कालविशेषानुपादानादिति भावः । परत्वादिति । निरव-

तत्रमवान्वर्ममत्यक्ष्यत् । २८०१ किंवृत्ते लिङ्लुटौ । (३-३-१४४) गर्हायामित्येव ।
 विभाषा तु नानुवर्तते । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् ।
 २८०२ अनवक्लृप्त्यमर्पयोरकिंवृत्तेऽपि । (३-३-१४५) गर्हायामिति निवृत्तम् ।
 अनवक्लृप्तिरसंभावना । अमर्पोऽक्षमा । न सम्भावयामि न मर्पये वा भवान्हरिं निन्देत्,
 निन्दिष्यति वा । कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत्, निन्दिष्यति वा । लृङ् प्राग्वत् । २८०३
 किंकिलास्त्यर्थेषु लुट् । (३-३-४६) अनवक्लृप्त्यमर्पयोरित्येतद् 'गर्हायां च'
 (सू० २८०६) इति यावदनुवर्तते । किंकिलेति समुदायः क्रोधद्योतक उपपदम् ।
 अस्त्यर्था अस्तिभवतिविद्यतयः लिङोऽपवादः । न श्रद्धे न मर्पये वा किंकिल

एवंविधः कथं धर्ममत्यक्ष्यत्, तत्त्यागस्य गहितत्वादिति भावः । किंवृत्ते लिङ्लुटौ । नानु-
 वर्तते इति । व्याख्यानानादिति भावः । विभक्त्यन्तं डतरडतमान्तं च किंशब्दनिष्पन्नं किंवृत्त-
 मित्युक्तम् । तस्मिन्प्रयुज्यमाने गर्हायां लिङ्लुटौ स्त इत्यर्थः । सर्वलकाराणामपवादाविति
 वृत्तिः । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेति प्रागुक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः ।
 लिङ्निमित्तस्य किंवृत्तस्य गर्हायाश्च सत्त्वादिति भावः । अनवक्लृप्त्यमर्प । निवृत्त-
 मिति । व्याख्यानानादिति भावः । अनवक्लृप्त्यमर्पयोः लिङ्लुटोश्च यथासंख्यं नेष्यते, अल्पात्त-
 रस्य अमर्पशब्दस्य पूर्वनिपातत्यागादिति वृत्तिः । न सम्भावयामीति । अकिंवृत्ते
 उदाहरणम् । भवान् हरिं निन्देदिति यत् तत् न संभावयामि न मर्पये वेत्यन्वयः ।
 किंवृत्ते उदाहरति कः कतर इति । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं लृङ्
 भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसन्धेयमित्यर्थः । किंकिल । किंकिलेति समुदायस्य अस्त्य-
 र्थानां च द्वन्द्वः । यावदिति । 'गर्हायां च' इत्यतः प्रागित्यर्थः । किंकिलेत्य-
 स्मिन् अस्त्यर्थेषु च प्रयुज्यमानेषु अनवक्लृप्त्यमर्पयोरुलट् स्यादित्यर्थः । पूर्वसूत्रेण
 लृङ्लुटोः प्राप्नो लृडेवेत्यर्थमिदम्, तदाह लिङोऽपवाद इति । न श्रद्धे

काशत्वादित्यपि बोध्यम् । अपि जायाभिति । त्यक्ष्यसि अत्याशीरित्यादिविपयेऽपि त्यजसी-
 त्यादि लडेव प्रयुज्यत इति भावः । एवं यो जायां तत्याज अत्यजत् अत्याक्षीत् त्यक्ता त्यक्ष्य-
 तीत्यादिविपयेऽपि यो जायामपि त्यजति जातु गणिकामावृत्ते इति लडेव कालत्रयलकारा-
 पवादतया प्रयोक्तव्यः । लिङ्निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लृङ् न भवति । कालत्रये लकारा-
 इति । परोक्षानद्यतनभूते लिट् कथं धर्मं त्यज्य । भूतानद्यतने लृङ् कथं धर्ममत्यजः । भूत-
 सामान्ये लृङ् अत्याक्षीः । भविष्यत्यनद्यतने लुट् त्यक्तासि । भविष्यत्सामान्ये लुट् कथं धर्मं
 त्यक्ष्यसीत्यादि । अत्रेति । क्रियातिपत्ताविति ज्ञेयम् । किंवृत्ते । लिङ्लुटौ कालत्रये स्तः ।
 नानुवर्तत इति । एवं चास्मिन्विषये निन्दति निन्दिष्यत्यनिन्ददिति कालत्रये लकाराः
 पक्षे न भवन्तीति भावः । प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते
 वेत्यर्थः । अनवक्लृप्त्यमर्पयोः । लिङ्लुटानुवर्तते तौ च कालत्रये भवतस्तेन
 सर्वलकाराणामपवादौ । किंवृत्तस्यानधिकारादेवाविशेषादुभयोर्भविष्यतीत्यकिंवृत्तेऽपीति

त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे । अस्ति भवति विद्यते वा शूद्रीं गमिष्यसि । अत्र लृङ् न । २८०४ जातुयदोर्लिङ् । (३—३—१४७) लृटोऽपवादः । 'यदायद्योरुप-संख्यानम्' (वा० २२७५) । जातु यच्चदा यदि वा त्वाद्दशो हरि निन्देन्नावकल्प-यामि न मर्षयामि । लृङ् प्राग्वत् । २८०५ यच्चयत्रयोः । (३—३—१४८) यच्च यत्र वा त्वमेवं कुर्याः न श्रद्धे न मर्षयामि । २८०६ गर्हायां च ।

इति । न संभावयामीत्यर्थः । त्वं शूद्रान्नं भोक्ष्यसे इति यत् तत् न श्रद्धे न मर्षये वा किंकि-लेत्यन्वयः । किंकिलेति क्रोधं द्योतयति । अस्तीति । शूद्रस्य स्त्री शूद्री । तां गमिष्यसीत्यस्ति भवति विद्यते वेत्यन्वयः । अत्र लृङ् नेति । भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमिह न संभवति, अत्र लिङो विध्यभावेन लिङ् निमित्तविरहात् । जातुयदोर्लिङ् । जातु यद् अनयोः प्रयोगे अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । यदिति विभक्तिप्रतिरूपमव्ययम् । अनवक्लृप्त्य-मर्षयोरकिंवृत्तेऽपीति लिङ् लृटौ प्राप्तौ लिङ् वेत्यर्थमिदम्, तदाह लृटोऽपवाद इति । यदा-यद्योरिति । यदायद्योः प्रयोगेऽपि उक्तविषये लिङ् उपसंख्यानमित्यर्थः । जात्वादिशब्दा उदा-हरणे अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकाः । त्वाद्दशो हरि निन्देदित्येतद् नावकल्पयामि न मर्षयामि वेत्य-न्वयः । नावकल्पयामीत्यस्य न संभावयामीत्यर्थः । लृङ् प्राग्वदिति । भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमिहाप्यनुसंधेयमित्यर्थः, जात्वादियोगस्य अनवक्लृप्त्यनुसंधेयमित्यर्थः, जात्वा-दियोगस्य अनवक्लृप्त्यमर्षयोश्च लिङ् निमित्तत्वादिति भावः । यच्चयत्रयोः । यच्चेति समुदाये यत्रशब्दे च प्रयुज्यमाने अनवक्लृप्त्यमर्षयोर्लिङ् स्यादित्यर्थः । लृटोऽपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रे अनयोरेवानुवृत्त्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च अनवक्लृप्त्यमर्षद्योतकौ । त्वमेवं कुर्या इत्येतत् न श्रद्धे न मर्षयामि वेत्यन्वयः । अत्रापि भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते वेत्युक्तमनुसंधेयम्, लिङ् निमित्तस्य सत्त्वात् । गर्हायां च । निवृत्तमिति । व्याख्यानादिति भावः । 'यच्चयत्रयोः'

न कर्तव्यम् । पूर्वनिपाताहंस्याल्पाचः परनिपातो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः । लृङ् प्राग्वदिति । भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । नाहं भावयामि चैत्रो हरिमनिनिन्दिष्यदित्योद्युदाहर्तव्यम् । किंकिलास्त्यर्थेषु । लिङ् लृटोः प्राप्तयोरिह लृङ्ग्रहणाह्लिङ् निवर्तत इत्याशयेनाह लिङोऽपवाद इति । अस्ति भवतीति । त्वत्कर्तृकं शूद्रागमनमस्तीत्यादिरर्थः । लृङ् नेति । लिङो निवृ-त्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात् । जातुयदोर्लिङ् । अनवक्लृप्त्यमर्षयोरिति वर्तते । तथा च 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति लिङ् लृटोः प्राप्तयोर्वचनमिदं लृटो बाधनार्थम्, तदाह लृटोऽपवाद इति । अयं कालत्रये । लृङ् प्राग्वदिति । क्रियातिपत्तौ भूते वा भविष्यति नित्यमित्यर्थः । जातु भवान् हरिमनिनिन्दिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यम् । अगर्हार्थमिदम् । गर्हायां तु जातु-योगे लङुक्तः । यच्चयत्रयोः । 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इति वर्तते । यथासंख्यमिह नेष्यते । अयमपि लिङ् लृटोरपवादः । योगविभागस्तु उत्तरसूत्रद्वये यच्चयत्रयोरेवानु-वृत्तिर्यथा स्यादित्येतदर्थः । क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वमेवमकरिष्यो न श्रद्धे न मर्षयामीत्यादि । गर्हायां च । कालत्रयेऽयं भवतीति सर्वलकारापवादः ।

(३—३—१४९) अनवकलृप्त्यमर्पयोरिति निवृत्तम् । यच्चयत्रयोर्योगे गर्हायां लिङेव स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः अन्याप्यं तत् । २८०७ चित्रीकरणे च ।
 (३—३—१५०) यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः आश्चर्यमेतत् । २८०८शेषे लृडयदौ
 (३—३—१५१) यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्ये धातोलृट् स्यात् ।
 आश्चर्यमन्धो नाम कृष्णं द्रक्ष्यति । अयदौ किम्-आश्चर्यं यदि मूकोऽधीयीत । २८० उताप्योः
 समर्थयोरलिङ् । (३—३—१५२) बाढमित्यर्थेऽनयोस्तुल्यार्थता । उत अपि वा हन्यादधं
 हरिः । समर्थयोः किम्-उत दण्डः पतिष्यति । अपिधास्यति द्वारम् । प्रश्नः
 प्रच्छादनं च गम्यते । इतः प्रभृति लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यो

इति लिङिति चानुवर्तते, तदाह यच्चयत्रयोर्योगे इति लिङेवेति । न तु लकारान्तर-
 मित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति च गर्हाद्योतकम् । त्वं शूद्रं याजयेरिति यत् तदन्या-
 यमित्यन्वयः । लृड् प्राग्वत् । चित्रीकरणे च । यच्चयत्रयोः प्रयोगे आश्चर्यं गम्ये लिङेव
 स्यात्, न तु लकारान्तरमित्यर्थः । उदाहरणे यच्चेति यत्रेति चाश्चर्यद्योतकम् । त्वं शूद्रं
 याजयेरिति यत् तदाश्चर्यमित्यन्वयः । शेषे लृडयदौ । यच्चयत्राभ्यामन्यः शेषः, तदाह
 यच्चयत्राभ्यामन्यस्मिन्निति । यदिभिन्ने इति शेषः । लृट् स्यादिति । न तु लकारान्तर-
 मित्यर्थः । आश्चर्यमिति । अन्वः कृष्णं द्रक्ष्यतीत्याश्चर्यमित्यन्वयः । नामेत्यन्वयमाश्चर्य-
 द्योतकम् । मूक इति । मूकोऽधीयीत इत्याश्चर्यमित्यन्वयः । यदोत्याश्चर्यद्योतकम् । उताप्योः
 समौ अर्थौ ययोरिति विग्रहः । शकञ्वादित्वात्पररूपम् । एकार्थकयोरित्यर्थः कर्मरथादाया-
 नयोरेकार्थत्वमित्यत आह बाढमिति । तथा च बाढार्थकयोः उत अपि इत्यनयोः प्रयोगे
 लिङ् स्यान्न तु लकारान्तरमित्यर्थः । उत अपि वेति । उत हन्यादधं हरिः, अपि हन्यादधं
 हरिरित्यन्वयः । उतापी बाढमित्यर्थकौ । गम्यते इति । उत दण्ड पतिष्यतीत्यत्र उतशब्देन
 प्रश्नो गम्यते । अपिधास्यति द्वारमित्यत्र अपिना धाधातोः प्रच्छादनार्थकत्वं गम्यत इत्यर्थः ।
 इतः प्रभृतीति । 'वोताप्योः' इति मर्यादायामाङ् । 'उताप्योः' इत्यतः प्राग् भूते
 लिङ्निमित्ते लृड् वेत्यधिक्रियते । 'उताप्योः-' इत्यादिसूत्रेषु भूते 'लिङ्निमित्ते
 लृड् क्रियातिपत्तौ' इत्येवाधिक्रियते इत्युक्तम् । एवं च 'उताप्योः-' इति सूत्रप्रभृति
 लिङ्निमित्ते क्रियातिपत्तौ भूते च लृडित्येवाधिक्रियते, न तु वाग्रहणम् । अतो नित्य-

लिङेव स्यादिति । गर्हायां 'विभाषा कथमि-' इति लट् प्राप्तस्तत्रैव 'किवृत्ते-' इति
 लृट् प्राप्तस्तयोरपवादो यच्चयत्रयोर्योगे विहितोऽयं लिङिति भावः । लृड् प्राग्वत् ।
 यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्यस्तदन्याप्यमित्यादि । चित्रीकरणे च । अयमपि
 कालत्रये लृड् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रमयाजयिष्य आश्चर्यमेतत् । शेषे ।
 सर्वलकारापवादः । सोऽधीयीतेति । यदायद्यारूपसंख्यानाद् 'जातुयदोः-' इति
 लिङ् । लिङ्निमित्ताभावादिह लृड् न । उताप्योः । धातोलिङ् स्यात्कालत्रये ।
 भूतेऽपि नित्य इति । वाग्रहणस्य निवृत्तत्वाद् भविष्यतीव भूतेऽपि नित्यं लृड् ।

लृङ् । २८१० कामप्रवेदनेऽकच्चिति । (३—३—१५३) स्वाभिप्रायाविष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्न तु कच्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान् । अकच्चिति इति किम्-कच्चिज्जीवति । २८११ सम्भावनेऽलमिति चेत्सिद्धाप्रयोगे । (३—३—१५४) अलमर्थोऽत्र प्रौढिः । सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते । सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यात्, तच्चेत्सम्भावनमलमिति सिद्धाप्रयोगे सति । अपि गिरि शिरसा भिन्धात् । सिद्धाप्रयोगे किम्—

मेवात्र विषये क्रियातिपत्तौ भूते भविष्यति च लृङ् इत्यर्थः । कामप्रवेदनेऽकच्चिति । अकच्चितीति च्छेदः, तदाह न तु कच्चितीति । सर्वलकारापवादः । अभिप्राय इच्छा । काम इति । भवान् भुञ्जीतेति मे कामः, इच्छेत्यर्थः । अत्र लिङ्निमित्तस्य सत्त्वात् क्रियातिपत्तौ भूतेऽपि नित्यं लिङ् । अत्र एवायं कामप्रवेदनद्योतक इति प्राप्तः । अत्र कच्चिच्छब्दस्य इच्छार्थकत्वाभावादिच्छार्थेष्विति वक्ष्यमाणं नात्र प्रवर्तते । सम्भावने । अलमर्थोऽत्र प्रौढिरिति । पर्याप्तिरित्यर्थः । विपरिणम्यते इति । सम्भावने इति यत् सप्तम्यन्तं तद् आवर्त्य प्रथमया संभावनमिति च विपरिणम्यते । यत् अलम् इति प्रथमान्तं तद् आवर्त्य सप्तम्या अलमि इति च विपरिणम्यत इत्यर्थः । छान्दसं विभक्तिव्यत्ययमाश्रित्येति शेषः । तथा च सम्भावने इति सप्तम्यन्तं संभावनमिति प्रथमान्तं च लभ्यते । तथा अलम् इति प्रथमान्तम् अलमि इति सप्तम्यन्तं च लभ्यते । तत्र सम्भावने इति सप्तम्यन्तमर्थनिर्देशपरम्, तदाह सम्भावनेऽर्थे लिङ् स्यादिति । उत्कटान्यतरकोटिकं ज्ञानं संभावनमित्युच्यते । संभावनमिति प्रथमान्तं तु अलमिति प्रथमान्तेन विशेष्यते । इतिहेतौ, तदाह तच्चेदिति । तत्संभावनम् अलं पर्याप्तिहेतुकं चेदित्यन्वयः । विषधातोर्ज्ञानार्थकाद् 'मतिबुद्धिः' इति वर्तमाने कर्मणि क्ते सिद्धशब्दः । सिद्धे गम्यमानेऽप्यलमर्थे अप्रयोगो यस्य स सिद्धाप्रयोगः, तस्मिन्निति विग्रहः । अलमि इति सप्तम्यन्तमत्र विशेष्यसमर्पकं संबध्यते । अलंशब्दप्रयोगं विनापि तदर्थे गम्यमाने इति यावत्, तदाह सिद्धाप्रयोगे सतीति । अलमिति शेषः । अपि गिरि-

उताहनिष्यद्स्युं राजा । नाहन् न हनिष्यतीति गम्यते । कामप्रवेदने । लिङ् स्यादिति । कालत्रये सर्वलकारापवादः । कच्चिज्जीवतीति । कामो मे इत्यनुपजनीयम् । 'वर्तमानसामीप्ये' इति लट् । सम्भावनेऽलं । प्रौढिरिति । पर्याप्तिरित्यर्थः । प्रथमया सप्तम्या चेति । सम्भावने इति सप्तम्यन्तं प्रथमया विपरिणम्यते । अलमिति प्रथमान्तं सप्तम्येति सम्बन्धः । सम्भावनेऽर्थे इति । ननु प्रथमया विपरिणमितत्वात्कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेत् । अत्राहुः—संभाधानेऽलमित्यावर्त्य द्वितीयस्यैव विपरिणामात्सर्वेषु सिद्धिरिति । संभावनं क्रियासु योग्यताव्यवसायः । अलमितीति । तच्च संभावनं समर्थ इति चेद् भवति तदा लिङ् स्यादित्यर्थः । सिद्धेति । सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन्नलमि सति । यत्रालंशब्दो न प्रयुज्यते तदर्थस्तु गम्यते तत्रेति फलितोऽर्थः । मनोरमायां तु 'अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सूत्रयितुमुचितमित्युक्तम् । तत्र सिद्धस्याप्रयोग इति विग्रहः ।

अलं कृष्णो हस्तिनं हनिष्यति । २८१२ विभापा धातौ सम्भावनवचनेऽ-
यदि । (३—३—१५५) पूर्वसूत्रमनुवर्तते । संभावनेऽर्थे वातावुपपदे उक्तेऽर्थे
लिङ् वा स्यात्, न तु यच्छब्दे । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते वचनम् । सम्भावयामि
भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् । अयदि किम्—सम्भावयामि यद् भुञ्जीयास्त्वम् ।
२८१३ हेतुहेतुमतोर्लिङ् । (३—३—१५६) वा स्यात् । कृष्णं नमेच्चेत्सुखं
यायात् । कृष्णं नंस्यति चेत् सुखं यास्यति । 'भविष्यत्येवेत्ये' (वा० २२७५)
नेह—हन्तीति पलायते । २८१४ इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । (३—३—१५७)

मिति । बलवन्तं पुरुषमविकृत्य अव्युक्तिरियम् । प्रायेण शिरसा गिरि भेत्तुमयं समर्थ
इत्यर्थः । गिरिभेदसंभावनस्य सामर्थ्यहेतुकत्वद्योतकः अविशब्दः । अत्र लिङ्निमित्तसत्त्वात्
क्रियातिपत्तौ भूते लृङ् । 'अलमिति संभावने सिद्धाप्रयोगश्चेत्' इति सूत्रचम् । विभापा
धातौ । अयदीति धेदः, तदाह न तु यदिति । लिङ्मात्रे लृट् 'शेषे लङ्यदौ' इत्यतस्तदनु-
वृत्तेः । संभावयामीति । प्रायेण भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः । हेतुहेतुमतोर्लिङ् । पूर्वसूत्राद्वि-
भापानुवृत्तिं मत्वाह वा स्यादिति । पक्षे लृट् । हेतुभूते फलभूते वाऽर्थे वर्तमानाद्वातोर्लिङ्
वा स्यादिति यावत् । भविष्यत्येवेति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्ग्रहणादिति भावः ।
हन्तीतीति । इतिहेतौ वर्तमानकालिकहननाद्देतोर्लित्यर्थः । अत्र लिङ्निमित्तसत्त्वाद् भविष्यति
तु क्रियातिपत्तौ भूते च लृङ् । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । इच्छार्थकवातुषु प्रयुज्यमानेषु लिङ्

कस्याप्रयोग इत्याकाङ्क्षायांमर्थादलंशब्दस्येति बोध्यम् । अपि गिरिमिति । संभावना-
द्योतकोऽपिशब्दो गिरिविदारणे पर्याप्त इति संभावनात्र गम्यते । कालसान्धान्येऽर्थे लिङ् लङ्
प्राग्वत् । अपि गिरि शिरसाऽभेत्यत् । अलमिति चेत् किम् प्रायेण गमिष्यति । विभापा
धातौ । संभावनमुच्यते येन तत्संभावनचर्चनं तस्मिन्वातौ । संभावनार्थकवातावित्यर्थः ।
भुञ्जीथास्त्वमिति । अत्र पूर्वेण नित्यो लिङ् । वातौ किम्, संभावनवचने स्वरूपग्रहणं
माभूत् । कृते तु संभावनवचने तदाचकवातोऽप्रयोगादिह विभापा न भवति । भुञ्जीत
भवान् । पूर्वेणात्र नित्यो लिङ् । हेतुहेतु । विभापेत्यस्यानुवर्तनादाह वा स्यादिति । नमे-
च्चेदिति । कृष्णनतिः नुत्वाप्राप्ति हेतुः । भविष्यत्येवेति । लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्-
ग्रहणं कालविशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः । हन्तीत्यादि । ननु 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति
हन्तेः शत्रुप्रत्ययः स्याद् हननस्य पलायने हेतुत्वात् । मैवम् 'देवत्राता गलो ग्राह इति योगे
च सद्द्विविः । मित्यस्ते न विभाप्यन्ते गवाश्रः संशितव्रतः' इति 'शाच्छोरन्यतरस्याम्'
इति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात् । व्याख्यातं च कैयटेन तत्रैव सूत्रे देवत्रात इति
संज्ञा । तत्र 'नुदविदोन्द्राव्राह्मीभ्योऽन्यतरस्याम्' इति न णत्वं भवति देवत्रात इति ।
किं तु देवत्रात इत्येव । 'गो यङि' 'अचि विभापा' इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वम् ।
गलः । विपवाचके गर इत्यत्र न भवति । 'विभापाग्रहः' इति णप्रत्ययो जलचरे
भवति, ग्राहः ज्योतिषि न, ग्रहः । 'लक्षणहेत्वोः—' इति सूत्रे 'नन्वाविभापा' इत्यतो
विभापेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभापाश्रयणादिति शब्दयोगे सद्द्विविः शत्रुशानचौ न

इच्छामि भुञ्जीत भुङ्क्ता वा भवान् । एवं कामये प्रार्थये इत्यादियोगे
बोध्यम् । 'कामप्रवेदने इति वक्तव्यम्' (वा० २२७६) । नेह—इच्छन्करोति ।
२८१५ लिङ् च । (३—३—१५९) समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु लिङ् ।
भुञ्जीयेतीच्छति । २८१६ इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्तमाने । (३—३—१६८)
लिङ् स्यात्पक्षे लट् । इच्छेत् । इच्छति । कामयेत् । कामयते । 'विविनिमन्त्रण—'

लोटौ स्तः । सर्वलकारापवादः । असमानकर्तृकविषयमिदम् । समानकर्तृकेषु तु 'लिङ् च'
इति वक्ष्यते । इच्छामीति । भुञ्जीत भवानिति इच्छामीत्यन्वयः । कामप्रवेदने इति ।
परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणे 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ' इति विधिरित्यर्थः । इच्छन् करो-
ताति । परं प्रति स्वाभिप्रायाविष्करणाभावात् लिङ्लोटोऽविति भावः । 'कामप्रवेदने-
ऽकञ्चित्' इति सूत्रं तु प्रकरणादिना यत्न कामप्रवेदनम्, नत्विच्छार्थकमुपपदमस्ति
तद्विषयमिति बोध्यम् । इत् उत्तरसूत्रं 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इति तु कृदविकारे
व्याख्यास्यते । लिङ् च । समानकर्तृकेष्विति इच्छार्थेष्विति चानुवर्तते, तदाह
समानेत्यादि । भुञ्जीयेतीच्छतीति । अत्र भोक्तुरेव इषिकर्तृत्वात्समान-
कर्तृकत्वम् । समानकर्तृकेषु इच्छार्थेष्विति लोटो निवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् । क्रियातिपत्तौ
तु भविष्यति नित्यं लृङ्, भूते चेत्यधिकारः संपूर्णः । इच्छार्थेभ्यो । लिङित्येवा
नुवर्तते । समानकर्तृकेष्विति तु निवृत्तम् । तत् सूचयन्नुदाहरति इच्छेत्, इच्छ-

भवतः । हन्तीति पलायते । वातायने गवाक्षः । अन्यत्र त्ववङ् न भवति, गोंक्षः । संशितप्रत
इति बहुव्रीहिः । अत्र 'शाच्छोरन्यतरस्याम्' इति संज्ञात इतीत्वविकल्पो न भवति । अन्यत्र
तु शातः, शितः ते पूर्वोक्तनत्वादिविधयो मियः परस्परम् एकविषये न विकल्प्यन्ते, तत्तद्वि-
वायकसूत्रे व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति भावः । क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्यं
लृङ् । यद्यवर्षिष्यत् सत्यमुदपत्स्यत । इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ । एषूपपदेषु धातोरेतौ स्तः ।
सर्वलकाराणामपवादः । 'लिङ् च' इत्यनेन समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङ्लोटाव-
समानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम् । इच्छन् करोतीति । अत्रानभिधानात् 'समानकर्तृ-
केषु—' इति तुमुन् न । ननु 'कामप्रवेदनेऽकञ्चित्' इत्यनेनैव लिङः सिद्धत्वादिह लिङ् ग्रहणं
मास्तु लोडेव विधीयतामिति चेन्न । लोटा लिङो वावा माभूदिति लिङ् ग्रहणस्यात्रावश्य-
कत्वात् । न चैवम् 'इच्छार्थेषु लोट् च' इत्येव सूत्र्यतामिति वाच्यम्, चकारेण लिङोऽनुकर्षे
तत्संवद्धस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षणप्रसक्त्या लकारान्तरमपि स्यादिति । न चैवमपि
कामप्रवेदन इत्युपसंह्यानादनेनैव सिद्धे 'कामप्रवेदनेऽकञ्चित्' इति सूत्रं मास्त्विति
वाच्यम्, यत्रार्थप्रकरणादिना कामप्रवेदनं गम्यते इच्छार्थकमुपपदं नास्ति तदर्थं
तदारम्भात् । लिङ् च । 'समानकर्तृकेषु तुमुन्' इत्यनेन 'इच्छार्थेषु लिङ्लोटौ'
इति विहितयोर्लिङ्लोटोर्वापि प्राप्ते लिङ् प्रतिप्रसवार्थं सूत्रम् । न चात्र वासरूप-
विविना लिङ्लोटोनित्यं वाची नेति शङ्क्यम्, कल्प्यदन्तुमन्त्रलक्ष्येषु तदभावात् । अग्रापि
वासरूपविधिः स्यात् । एवमपि लिङेव यथा स्यात्तोङ् माभूदित्येवमर्थं तदारब्धव्यमेव ।
क्रियातिपत्तौ लृङ् प्राग्वत् । इच्छार्थेभ्यः । इच्छार्थेभ्यः किम्, पञ्चति गच्छति ।

(सू० २२०८) इति लिङ् । विधौ यजेत । निमन्त्रणे इह भुञ्जीत भवान् । आमन्त्रणे इहा-
सीत । अधीष्टे पुत्रमध्यापयेद्भवान् । संप्रश्ने किं भो वेदमधीयीय उत्त तर्कम् । प्रार्थने भो
भोजनं लभेय । एवं लोट् । २८१७ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च । (३-३-१६३)
लोट् च । प्रैषो विधिः । अतिसर्गः कामचारानुज्ञा । भवता यष्टव्यम् । भवान्यजतान् ।
चकारेण लोटोऽनुकर्षणं प्राप्तकालार्थम् । २८१८ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । (३-३-१६४)
प्रैषादयोऽनुवर्तन्ते । मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजताम् यष्टव्यम् । २८१९ स्मे-
लोट् । (३-३-१६५) पूर्वसूत्रस्य विषये । लिङः कृत्यानां चापवादः । ऊर्ध्वं
मुहूर्ताद्यजतां स्म । २८२० अधीष्टे च (३-३-१६६) स्मे उपपदेऽधीष्टे

तीति । 'विधिनिमन्त्रण—' इति भूधातौ व्याख्यातमपि सूत्रक्रमप्राप्तत्वात् स्मारितम् । एवं
लोडिति । लोट् चेति विध्यादिषु विहितो लोट्पथेऽनुदाहरतव्य इत्यर्थः । प्रैषातिसर्ग । लोट्
चेति । पूर्वसूत्रोपात्तो लोट् चकारात्समुच्चयीते । कृत्यसंज्ञकाः प्रत्यया वक्ष्यमाणा लोट् च
प्रैषादिषु भवन्तीत्यर्थः । प्रैषे अतिसर्गे च कृत्यप्रत्ययमुदाहरति । भवता यष्टव्यमिति ।
भावे तव्यप्रत्ययः । लोटमुदाहरति भवान् यजतामिति । ननु चकारेण लोटोऽनुकर्षणं व्यर्थम्,
प्रैषस्य विधिरूपतया अतिसर्गस्य आमन्त्रणरूपतया च 'लोट् च' इत्यनेनैव सिद्धेरित्यत आह
चकारेणेति । प्राप्तकाले यथा, गुरुणा भोक्तव्यम् । गुरुभुञ्जीत । भोजनं प्राप्तवसरमित्यर्थः ।
प्राप्तकाले च कृत्याश्च, इत्युक्तौ तु निमन्त्रणादिष्वपि कृत्याः स्युः । अतः प्रैषादिग्रह-
णम् । लिङ् चोर्ध्वमौहूर्तिके । 'लोडर्थलक्षणे च' इत्युत्तरमेवंजातीयकमेव
सूत्रं लिङ् लोट् लुङ् लृङ् विधायकं प्राक् पठितम् । तत्र ऊर्ध्वमौहूर्तिकशब्दो व्याख्यातः ।
प्रैषादय इति । तथा च मुहूर्तादुपरितनकालके धात्वर्थे विद्यमानाद्धातोः
प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लिङ् च स्याद् लोट् कृत्याश्चेत्यर्थः । क्रमेण लिङादीनुदाहरति
मुहूर्तादूर्ध्वं यजेत यजतां यष्टव्यमिति । अत्र प्राप्तकाले अप्राप्तस्य लिङो
विधिः विध्यादिसूत्रे लिङ् विधौ प्राप्तकालस्य ग्रहणाभावात् । प्रैषातिसर्गयोस्तु विध्या-
दिसूत्रेणैव लिङ् सिध्यति । लिङ् एवात्र विधौ तु, तेन लोटः कृत्यानां च वाधः
स्यात् । अतश्चकारेण तेषामपि विधिरिति ज्ञेयम् । स्मे लोट् । पूर्वसूत्रेति ।
तथा च मुहूर्तादुपरितनकाले प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु लोडेव स्यात्, न तु लिङ् कृत्या-
श्चेत्यर्थः, तदाह लिङः कृत्यानां चापवाद इति । अधीष्टे च । लोट्

प्रैषातिसर्ग । प्रैषो विधिरपि । विधिग्रहणे कर्तव्ये प्रैषग्रहणं शिष्यबुद्धिवैश-
द्यार्थमित्याहुः । लोटोऽनुकर्षणमिति । 'लोट् च' इति योगस्येदमेव प्रयोजनम्,
एकयोगत्वे तु लिङोऽप्यनुकर्षणं स्यात् । प्राप्तकालार्थमिति । प्रैषातिसर्गयोः
पूर्वेणैव सिद्धत्वादिति भावः । लिङ् चोर्ध्वं । प्राप्तकालविशेषेऽप्राप्तस्य लिङो विधा-
नार्थमिदं सूत्रम् प्रैषातिसर्गयोस्तु पूर्वेण प्राप्त एव लिङ् । लोट् कृत्यानां काल-
विशेषेऽस्मिन् लिङा वाधा माभूदिति चकारः । पूर्वसूत्रस्य विषय इति । प्रैषादय
ऊर्ध्वमौहूर्तिके इति चानुवर्तते इति भावः । अधीष्टे च । लिङोऽपवादः । योग-

लोट् स्यात् । त्वं स्माध्यापय । २८२१ लिङ् यदि । (३—३—१६८) यच्छब्दे
उपपदे कालसमयवेलासु च लिङ् स्यात् । कालः समयो वेला वा यद् भुञ्जीत
भवान् । २८२२ अहं कृत्यतृचश्च । (३—३—१६९) चाल्लिङ् । त्वं कन्यां
वहेः । २८२३ शक्ति लिङ् च । (३—३—१७२) शक्तौ लिङ् स्यात् ।
चात्कुल्याः । भारं त्वं वहेः । 'माङि लुङ्' (सू० २२१९) । मा कार्पीः । कथं
मा भवतु, मा भविष्यतीति ? नायं माङ् किं तु माशब्दः । २८२४ धातुसंबन्धे

स्यादिति । अघोष्ठे विहितस्य लिङोऽपवादः । अघोष्ठं सत्कारपूर्वको व्यापार इत्युक्तम् । त्वं
स्माध्यापयेति गुरुं प्रत्युक्तिः । 'स्मे लोडघोष्ठे च' इत्येकसूत्रत्वेन सिद्धे योगविभागस्तु ऊर्ध्व-
मौहूर्तक इत्यनुवृत्तिनिवृत्त्यर्थः । 'कालसमयवेलासु तुमुन्' इत्युत्तरसूत्रं तु कृदधिकारे व्याख्या-
स्यते । लिङ् यदि । कालसमयवेलास्वित्यनुवर्तते । सर्वलकारापवादः । तुमुनपवादश्च ।
भुञ्जीत भवानिति यत् तस्य कालः समयो वेला वेत्यन्वयः । अहं कृत्यतृचश्च । चाल्लि-
ङिति । योग्ये कर्तरि गम्ये कृत्याः तृच् लिङ् चेत्यर्थः । त्वं कन्यां वहेरिति । कन्या-
विवाहस्य योग्य इत्यर्थः । शक्ति लिङ् च । शक् इति भावे क्विवन्तम् । शक्तौ गम्यमा-
नायामित्यर्थः । भारं त्वं वहेरिति । बोहुं शक्त इत्यर्थः । माङि लुङिति व्याख्यातमपि
क्रमप्राप्तं विशेषविषयस्य पुनः स्मार्यते । ननु सर्वलकारापवादोऽयमित्युक्तम् । एवं सति मा
भवतु मा भविष्यतीति कथमिति शङ्कते कथमिति । परिहरति नायं माङिति ।
किंत्विति । इकारानुबन्धविनिर्मुक्तस्यापि अव्ययेषु पाठादिति भावः । न च
माशब्दमादाय मा भवत्वित्यादिप्रयोगसत्त्वे 'माङि लुङ्' इति व्यर्थमिति वाच्यम्,
सर्वलकारविषये 'न माङ्योगे' इत्यडाङरहितलुङन्तप्रयोगार्थं तदावश्यकत्वात् ।
धातुसंबन्धे । धातुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । धात्वोः संबन्ध इति विग्रहः,
संबन्धस्य द्विनिष्ठत्वात् । तथा च धात्वर्थयोः संबन्धे सति प्रत्ययाः स्युरिति लब्धम् ।
कस्मिन्नर्थे इत्याकाङ्क्षायां काले इति गम्यते, 'वर्तमाने लट्' इत्यारम्य तत्तत्काल-

विभागस्तु ऊर्ध्वमौहूर्तिकानुवृत्त्यर्थः । लिङ् यदि । कालसमवेलासु चेति । उपपदेऽपि
वचनविपरिणामेन संबध्यते । तुमुनोऽपवादः । यद् भुञ्जीतेति । यत्कालः पचतोत्यत्र तु न,
प्रेषादीनामनुवृत्तेः । अहं । योग्ये कर्तरि गम्यमाने कृत्यतृचो भवन्ति । त्वया कन्या बोढव्या ।
वहनीया । त्वं कन्यां वोढा । कन्यां वहेरिति । कन्योद्धरणे योग्यस्त्वमित्यर्थः । नन्वहं
किमर्थं कृत्यतृचो विधीयन्ते । यावता सामान्येन विहितत्वादनहंऽपि भविष्यन्तीति चेत् ।
अत्राहुः—अहंतायां द्योत्यायामप्राप्नो लिङ् विधीयते, तेन तु लिङा वाचा माभूदिति कृत्यतृ-
चोविधानम् । न च वासरूपविधिना समोहितसिद्धिः । स्थविकारादूर्ध्वं तदप्रवृत्तेरिति ।
धातुसंबन्धे । इह धात्वोर्विशेषणविशेष्यभावादिसंबन्धोऽनुपपन्नः, स्वार्थस्मारणेनोपक्षीणत्वात् ।
पदार्थसंसर्गो वाक्यार्थः, कारकविशिष्टा क्रिया चेति स्वीकारात् शब्दानुगमादहं न शाब्दो-
ऽस्ति प्रत्यय इत्यवष्टम्ब्य शाब्दबोधे शब्दोऽपि भासते इत्यभ्युपगमेऽपि शब्दस्य
'स्वायं' प्रत्येव प्रकारत्वं न तु शब्दान्तरं प्रति । तथा च धातुसंबन्धो वाक्येन न बुध्यते

प्रत्ययाः । (३—४—१) धात्वर्थानां संबन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि
स्युः । तिङन्तवाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः

विशेषेष्वेव प्रत्ययविधिदर्शनात् । तत्र तत्तद्विधिभिरेव तत्तत्कालविशेषे प्रत्ययसिद्धेस्ततोऽन्य-
स्मिन्काले इति गम्यते, तदाह धात्वर्थानामित्यादिना । धात्वर्थयोरित्यर्थः । उदाहरण-
बहुत्वाभिप्रायं बहुवचनम् । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इत्यादिसूत्रे यत्र काले ये प्रत्यया-
उक्ताः ते धात्वर्थयोः सम्बन्धे गम्ये ततोऽन्यस्मिन्नपि काले स्युरिति यावत् । तथा च वसन्
ददर्शेत्यत्र लडादेशः शत्रुप्रत्ययो भूतकाले इति सिद्धं भवति । ननु 'वसन् ददर्श' इत्यत्र भूते
लडिव वर्तमाने लिङित्यपि स्यादित्यत आह तिङन्तेति । वसन् ददर्शेत्यादौ तिङन्तवाच्या
दर्शनादिक्रिया प्रधानम् । वासादिक्रिया तु दर्शनादिक्रियार्थत्वाद् गुणभूता । अतः प्रधान-
भूतदर्शनादिक्रियानुसारेण गुणभूतवासादिक्रियावाचिभ्य एव इह प्रत्ययाः काला-

इति तस्य वाक्यार्थत्वासंभवाद्धानुशब्देन धात्वर्थो लक्ष्यते । ननु 'धातोः कर्मणः समानकर्तृ-
कात्-' इति सन्निधौ कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितं तथेहापि
धात्वोरर्थद्वारकः संबन्धोऽस्त्विति चेत् । मैवम् । तथा हि सति परस्परसंबन्धार्थबोधकानेक-
धातुप्रयोग एव प्रत्ययाः स्युस्ततश्च गोमानासीत् गोमान् भवितेत्यादि न सिद्धेद् । न ह्यत्र
'वसन् ददर्श' वर्तमानकालो वसिरिव वर्तमानकालोऽस्तिः प्रयुज्यते । न चाप्रयुज्यमानस्य
धात्वन्तरेण संबन्धोऽस्ति । अर्थयोः संबन्धाभ्युपगमे धातुद्वयाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य सत्त्वाद्
गोमानासीदित्यादौ नानुपपत्तिः । तदेतदभिप्रेत्याह धात्वर्थानामिति । विषयबहुत्वपेक्षं
बहुवचनम् । एकैकविषयापेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यम् । एतच्च मनोरमानुसारेण व्या-
ख्यातम् । केचित्तु धात्वोरर्थद्वारकसंबन्धेऽभ्युपगते गोमानासीद्भवितेत्यादि न सिध्येदिति मनो-
रमोक्तं चिन्त्यमेव । 'तत्करोति तदाचष्टे' इत्यत्रेव 'तदस्यास्त्यस्मिन्-' इत्यत्राप्येकत्ववर्त-
मानत्वयोरविवक्षितत्वात् प्रकृतसूत्रानपेक्षयैव तत्सिद्धेः । न ह्यत्र मतुब्बिधौ वर्तमाने लडि-
त्यादाविव कालविशेषपरिग्रहोऽस्तीत्याहुः तद्भाष्यकैयटाद्यननुगुणम् । तथा हि भाष्ये प्रत्यय
इत्यनुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं किमर्थमित्याक्षिप्य अघातुप्रत्ययानामपि संबन्धे साधुत्वं
यथा स्याद् गोमानासीद् भविता वेति समाहितम् । कैयटेन तु 'तदस्यास्त्यस्मिन्निति--'
मनुप् प्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तौ विहित इत्युक्तम् । तथा च मतुब्बि-
धावस्तीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्वं विवक्षितमिति तद्ग्रन्थबलादव-
गम्यते । किं च दण्डिनमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ताविशिष्टदण्डयुक्त एवानुयते नान्यः ।
तथा च आसीद् भवितेति तिङन्तपदानुरोधेन गोमानित्यत्र गावोऽस्यासन् गावोऽस्य
भवितार इत्यतीतानागतसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो मनुप्प्रत्ययः प्रकृतसूत्रेणैव विधीयते,
न तु तदुक्तरीत्या लभ्यत इति दिक् । ननु तत्तद्विधिवाक्यैरेव स्वविषये प्रत्ययाः
सिद्धाः किमनेन सूत्रेणेत्यत आह यत्र काल इति । 'वर्तमानसामीप्ये--' इत्यारभ्य
कालान्यत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव चेह गृह्यत इति भावः । वनानि पश्यन् ययावि-
त्यादौ वर्तमानभूतकालादिप्रत्ययेषु को वा स्वकालात्प्रच्युतो भवतीत्याकाङ्क्षायामाह

प्रत्ययाः । वसन्ददर्श । भूते लट् । अतीतवासकर्तृकर्तृकं दर्शनमर्थः । सोमया-
ज्यस्य पुत्रौ भविता । सोमेन यक्ष्यमाणो यः पुत्रस्तत्कर्तृकं भवनम् । २८२५
क्रियासमभिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तध्वमोः । (३-४-२)

न्तरेषु विधीयन्त इत्यर्थः । भूते लिङिति । एवं च उषित्वा ददर्शेत्यर्थः, तदाह अतीतेति ।
अतीतवासे कर्ता कर्ता यस्येति विग्रहः । 'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति ज्ञापकाद्व्यधिकरण-
पदो बहुव्रीहिः उदाहरणान्तरमाह सोमयाजीति । सोमेन इष्टवान्यः स सोमयाजी । 'करणे
यजः' इति भूते विहितो णिनिरिह भवितेत्यनद्यतनभविष्यल्लुङन्तप्रधानक्रियानुसारेण अनद्य-
तनभविष्यति बोध्यः, तदाह सोमेन यक्ष्यमाण इति । भवनमिति । उत्पत्तिरित्यर्थः ।
गोमानासीदित्यप्युदाहार्यम् । गौरस्यास्तीति अस्तिक्रियायां वर्तमानायां तदस्यास्तीति विहितो
मतुब् गौरस्यासीदिति भूतायामस्तिक्रियायां भवति, धात्वर्थद्वयसम्बन्धस्य सत्त्वात् ।
एतेन अर्थद्वारके धात्वोः संबन्धे इत्यपि व्याख्यानं परास्तम् । तथा सति परस्परसम्ब-
न्धार्थबोधकधातुद्वयप्रयोगे प्रत्यया इत्यर्थलाभाद् गोमानासीदित्यत्र मतुबनापत्तेः । नहि
धात्वोरिह प्रयोगोऽस्ति । धात्वर्थयोः सम्बन्धे इत्यर्थाभ्युपगमे तु गोमानासीदित्यत्र
धातुद्वयप्रयोगाभावेऽपि धात्वर्थद्वयस्य - सत्त्वादासीदित्यर्थे मतुब् निर्वाध इत्यन्यत्र
विस्तरः । क्रियासमभि । अत्र चत्वारि वाक्यानि । तत्र क्रियासमभिहारे लोटिति
प्रथमं वाक्यम् । पौनःपुन्यं भृशार्थश्च क्रियासमभिहारे इत्युक्तम् । क्रियासमभिहारे
इति धात्वर्थविशेषणम् । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रियावृत्तेर्धातोरिति लभ्यते लोट्

तिङ्वाच्येति । प्रधानानुरोधेन गुणस्य नयनमुचितं न तु विपरीतमिति भावः । प्रत्यया
इति । कालान्तरभाजो भवन्तीत्यर्थः । भूते नेङिति । एवं चोषित्वा ददर्शेत्यर्थः । अती-
तेति । अतीतवासकर्ता कर्ता यस्य दर्शनस्येति बहुव्रीहिः । सोमयाजीति । 'करणे यजः'
इति भविष्यति णिनिः अतएवाह सोमेन यक्ष्यमाण इति । एवं च पश्यन् ययावित्यत्र
होभूते लट् । दृष्ट्वा ययावित्यर्थः । 'निवेदयिष्यतो मनो न विव्यथे' इत्यत्र तु
वेदयतेभूते लृट् तस्य 'लृट्ः सद्वा' इति शतृप्रत्ययः, निवेदनं कृतवत् इत्यर्थ इत्याद्युद्धम् ।
स्यादेतत्—भावि कृत्यमासीदित्यत्र सूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वे स्वीकृते सत्यतीतं
भवनमित्यर्थादासीच्छब्दस्याप्येककर्तृकमतीतं भवनमित्यर्थाद् भाव्यासीच्छब्दयोर्गुणपदप्रयोगो न
स्यात् । भाविशब्दार्थस्य आशीच्छब्देनैव लाभात् । ततश्चैतावन्तं कालं भावितया व्यवहृतं
तद्विदानीमासीदित्यर्थोऽत्रावश्यं स्वीकर्तव्यः । स्वीकृते तु गोमानासीदित्यत्रापि गोमानिति
व्यवहारविषय आसीदित्यर्थोऽस्तु 'वसन् ददर्श-' इत्यादौ भूते लक्षणया यथायथं लडादिः
स्वीकर्तव्यः । सोमयाजीत्यत्र तु भूत एव णिनिप्रत्यये जातेऽपि भवितेति लुङन्तसम-
भिव्याहारे सति सोमयाजीति व्यवहरिष्यमाण इत्यध्याहारेण णिनेर्भविष्यदर्थे लक्ष-
णया वा प्रयोगो भवेदिति किमनेन सूत्रेणेति चेत् । अत्राहुः—अध्याहारलक्षणा-
प्रयुक्तकलेशं विनैव प्रायशो निर्वाहार्थः सूत्रारम्भः । न हि भावि कृत्यमासीदित्यादौ
वचिदध्याहारादिकमगत्या भवतीति सर्वत्र तत्स्वीकर्तुमुचितमिति । क्रियासमभि-

पौनः पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये धातोर्लोट् स्यात्तस्य च हिस्वौ स्तः । तिङामपवादः ।
तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तस्तिङ्संज्ञौ च तद्ध्वमोर्विपये

तु द्योतकः, तदाह पौनः पुन्ये भृशार्थे च द्योत्ये इति । क्रियासमभिहारविशिष्टक्रिया-
वृत्तेर्धातोर्लोडिति यावत् सर्वलकारापवादः । लोटो हिस्वाविति द्वितीयं वाक्यं व्याचष्टे
तस्येति । अपवादमित्यर्थः । प्रत्येकाभिप्रायमेकवचनम् । ननु हिस्वयोर्बभूवोरपि लादेशत्वात्
परस्मैपदत्वं स्यात् । तथा सति हेः परस्मैपदत्वं स्वादेशस्य त्वात्मनेपदत्वमितीष्टा व्यवस्था
न सिध्येत् । अस्य स्वादेशस्य तङ्प्रत्याहारप्रविष्टत्वाभावेन 'तङानावात्मनेपदम्' इत्यस्या-
प्रवृत्तेः । 'तिप्तस्झि-' इत्यादिसूत्रोपात्तेषु तातामादिष्वेव तङ्संज्ञाप्रवृत्तेः । किं च अनयो-
हिंस्योः 'तिप्तस्झि-' इति सूत्रानन्तर्भूतत्वात्तिङ्त्वं च दुर्लभमित्यत आह तौ चेति । लोटो
हिस्वाविति द्वितीयवाक्ये तावत्क्रियासमभिहारे लोडिति प्रथमवाक्याद् लोडित्यनुवृत्तं
स्थानपष्ठ्या विपरिणतं तृतीयं वाक्यं संपद्यते । तत्र हि लोटो हिस्वौ इति द्वितीयवाक्याद्
हिस्वावित्यनुवृत्तं धर्मपरमाश्रीयते । तथा च लोडादेशौ हिस्ववद्भवत इति लभ्यते । कौ
भवत इत्याकाङ्क्षायां पूर्ववाक्योपस्थितौ हिस्वाविति गम्यते । ततश्च याविमौ तिङनन्तर्भूतौ
हिस्वावुक्तौ तौ प्रसिद्धलोडादेशतिङन्तर्भूतहिस्ववद् भवत इति तृतीयं वाक्यं पर्यव-
स्यति । तिङन्तर्भूतहिस्वयोस्तावत् क्रमात् परस्मैपदत्वमात्मनेपदत्वं तिङ्त्वं च
प्रसिद्धम् । अतः प्रकृतौ हिस्वौ क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञौ स्तः तिङ्संज्ञौ चेत्यर्थः ।
तिङ्त्वात्पदत्वसिद्धिः । ननु वा च तद्ध्वमोः इति तद्ध्वमोर्हिस्वादेशविकल्पविधिरनुप-
पन्नः । लडादेशभूतहिस्वयोस्तिङपवदतया लोटस्तद्ध्वमोरप्रसक्तेरित्यत आह तद्ध्व-
मोर्विपये त्विति । स्थानपष्ठीमाश्रित्य लोडादेशतद्ध्वमोः स्थाने हिस्वावित्यर्थ इति
हारे द्योत्य इति । क्रियासमभिहारो धातोरेवार्थः । लोट् तु द्योतक इति भावः । तस्य
च हिस्वौ स्त इति । ननु लोङ् इत्यनेन तिङो लक्षयित्वा तिङामेव हिस्वौ विधीयेताम् ।
तथा सति तिङन्तत्वात्पदत्वं लभ्यत इति गुणोऽप्यस्ति । वा च तद्ध्वमोरिति वाक्यशेषोऽपि
स्वरसतः संगच्छते । अन्यथा येन नाप्राप्तिन्यायेन हिस्वयोस्तिङपवादत्वे सति तद्ध्वमोः स्थाने
तयोर्विकल्पेन विधानसंभवादुक्तवाक्यशेषो दुरुपपाद इति चेत् । अत्राहुः— लोटश्चदस्य
तिङ्लक्षणा न न्याय्या असंज्ञातविरोधित्वेनोपक्रमस्य प्रावल्याद्विषयसम्भ्याश्रयणेन वाक्यशे-
स्यापपन्नत्वाच्च । किं च तिङामादेशत्वे तिप्सिप्मिपां स्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन
पित्त्वात् डि त्वाभावेन लुनीहीत्यत्र, 'ई हल्यघोः' इतीत्वं न स्यात् । ब्रूहीत्यत्र । 'ब्रुव इट्'
इतीडागमे ब्रवीहि इति स्यात् । तुण्डीत्यत्र तु 'तृणह इम्' इतीमागमे तृणेढीति स्यात् । किं
च लादेशानामेव परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञे न तु लादेशतिङादेशानामिति सर्वेषां तिङां द्वावपि
हिस्वौ पर्यायेण स्यातां न तु तिवादीनां हिस्तडा स्व इति पदव्यवस्थया । ततश्च लकार-
स्यैवादेशौ हिस्वौ न तु तिङामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति । नन्वेवं द्वयोरपि 'लः परस्मैपदम्'
इति परस्मैपदसंज्ञा स्यात्ततश्च परस्मैपदिभ्य एव हिस्वौ स्यातामत आह तौ चेति । अयं

तु हिस्वौ वा स्तः । पुरुषैकवचनसंज्ञे तु नानयोरतिदिश्येते । हिस्वविधानसामर्थ्यात् ।
तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्तरि । आत्मनेपदिभ्यः
स्वो भावकर्मकर्तृषु । २८२६ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् (३—४—३) अनेक-

न भ्रमितव्यम्, येनोक्तदोषः स्यात् । किंतु विषयविषयिभावः षष्ठ्यर्थः । तथा च तद्ध्वमो-
विषये लोटो हिस्वौ, पक्षे तद्ध्वमाविति फलतीत्यर्थः । अत्र मध्यमपुरुषवहुवचनमेव तिशब्दो
गृह्यते । व्याख्यानाद् ध्वंसाहचर्याच्च । ननु हिस्वयोरनयोर्मध्यमपुरुषैकवचनत्वस्याप्यति-
देशाद्युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वौ स्याताम् । तथा च 'इमौ हिस्वौ सर्वेषां
पुरुषाणां सर्वेषां च वचनानामिष्येते' इति भाष्यमनुपपन्नमित्यत आह पुरुषैकवचनसंज्ञे-
त्विति । हिस्वयोर्मध्यमपुरुषसंज्ञा एकवचनसंज्ञा च नातिदिश्यते इत्यर्थः । कुत इत्यत आह
हिस्वविधानेति । यदि हिस्वयोर्मध्यमपुरुषैकवचनसंज्ञे स्याताम्, तर्हि युष्मत्सामाना-
धिकरण्ये, एकत्वे च सत्येव लोटो हिस्वौ स्याताम्, अन्यत्र तु यथायथं तिवाद्यादेशाः स्युः ।
तथा सति लोटो हिस्वविधानमनर्थकं स्यात् । अतो न पुरुषवचनातिदेश इत्यर्थः । तेनेति ।
हिस्वयोः पुरुषवचनातिदेशाभावेन क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञालाभेन चेत्यर्थः । सकलेति ।
सकलपुरुषवचनविषये हिर्भवति । स च भवन् परस्मैपदिभ्य एव कर्तर्येव भवति, न त्वात्मने-
पदिभ्यो भावकर्मकर्तृष्वित्यर्थः, शेषात्कर्तरि परस्मैपदमित्युक्तेरिति भावः । आत्मनेपदिभ्यः
स्व इति । 'अनुदात्तङित आत्मनेपदम्, भावकर्मणोः' इत्यादिसूत्रविषयेभ्यो धातुभ्यो भावकर्म-
कर्तृषु लोटः स्व एव भवतीत्यर्थः । अनयोरत्र क्रमात् परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाविध्यभावे तु
लादेशत्वेन उभयोः परस्मैपदत्वात् कर्तर्येव परस्मैपदात्मनेपदिभ्योऽपि स्यादिति भावः । समुच्चये ।

भावः—लोटो हिस्वो इति वाक्ये 'क्रियासमभिहारे लोट्-' इति वाक्याल्लोडित्यनुवर्तते
तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणम् । न च हिस्वौ लोटौ भवत इति सामर्थ्याल्लोडधर्मकावित्यर्थः
संपद्यते । तत्रापि मुख्यलोटसंबन्धिनो धर्मस्य प्रत्ययत्वस्यातिदेशो व्यर्थः । स्थानिवत्त्वेनैव
तत्सिद्धेः, किं तु स्थानिवद्भावलोडव्यपदेशकौ तिङ्भूतौ यौ हिस्वौ तयोरेव धर्मं
इहातिदिश्यते । केचित्तु क्रियासमभिहारे लोडित्यनन्तरं लाघवात्तस्य हिस्वाविति वक्तव्ये
लोडग्रहणसामर्थ्याल्लोडधर्मकात्रेव हिस्वौ लोटः स्थाने भवत इत्यर्थः संपद्यते । तथा च
पूर्वोक्तरीत्या तिङ्भूतौ तौ हिस्वौ तयोरेव धर्मं इहातिदिश्यत इति सिद्धमिष्टम् । एवं च
लोटो हिस्वाविति वाक्ये पूर्ववाक्याल्लोडग्रहणं नानुवर्तनीयमित्याहुः । तिङ्संज्ञौ चेति ।
तेन पदत्वं 'तिङ्ङितिङः' इति च भवति । हिस्वविधान इति । यदि हि पुरुषवचनसंज्ञे
अपि स्यातां तर्हि युष्मत्सामानाधिकरण्ये एकत्वे च सत्येव हिस्वाभ्यां भाव्यं तत्र च व्यर्थो
हिस्वविधिरिति भावः । हिः कर्तरि । स्वोभावकर्मकर्तृष्विति । उक्तं च कैयटेनापि—
हिशब्दस्य कर्ता वाच्यः स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्तार इति । अत्र नव्याः—अल्पे ह्रस्वे
इत्यादौ कप्रत्ययवत्क्रियासमभिहारे लोड्यं स्वाधिक एव । न त्वस्मिँल्लोटि 'लः कर्मणि च-'
इत्याद्यर्थोऽभ्युपेयः, प्रयोजनाभावात् । यदि तु हिशब्दस्य कर्ता अर्थः स्यात् (तर्हि) पुनः

क्रियासमुच्चये द्योत्ये प्रागुक्तं वा स्यात् । २८२७ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्व-
स्मिन् । (३—४—४) आद्ये लोट्प्रकृतिभूत एव धातुरनुप्रयोज्यः ।
२८२८ समुच्चये सामान्यवचनस्य । (३—४—५) समुच्चये लोट्प्रकृति-
वै

समभिहार इति पदरहितं 'क्रिया लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्धर्मोः' इति पूर्वसूत्रमनुवर्तते ।
क्रियेति लुप्तपष्ठोबहुवचनान्तं समुच्चय इत्यत्रान्वेति, तदाह अनेकक्रियासमुच्चये द्योत्ये
इति । एवं च कारकसमुच्चयमाश्रित्य नास्य प्रवृत्तिः । प्रागुक्तमिति । धातोर्लोट् तस्य
हिस्वौ प्रसिद्धहिस्वधर्मकौ, तद्धर्मोविषये वा इत्युक्तमित्यर्थः । यथाविध्यनुप्रयोगः ।
'क्रियासमभिहारे-' इति, 'समुच्चयेऽन्यतरस्याम्' इति च लोट्प्रकृति उक्तौ । तयोर्मध्ये यत्पूर्व-
सूत्रं 'क्रियासमभिहारे-' इति तदेतत्पूर्वशब्देन परामृश्यते, तदाह आद्ये लोट्प्रकृतिभूत इति ।
त्रिविधमनतिक्रम्य यथाविधि । यस्याः प्रकृतेः लोट्प्रकृतिः तस्या अनुप्रयोग इति लभ्यते,
तदाह लोट्प्रकृतिभूत एवेति । अत्रानुप्रयोगः पश्चात्प्रयोगः, न त्वव्यवहितत्वं विव-
क्षितम्, लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनातीति भाष्यप्रयोगाल्लिङ्गात् । समुच्चये
सामान्यवचनस्य । उच्यतेऽनेनेति वचनः । सामान्यवाचिन इत्यर्थः । फालतमाह

पुनरतिशयेन वा यानं ह्यन्तस्यार्थं इति वक्ष्यमाणग्रन्थः स्वरसतो न संगच्छेत । याहियाहो-
त्यादौ तु कर्त्रादिप्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिध्याहारेण सुलभैव । यथा एवाचक्रे इत्यत्र तडादे-
शात्प्रागेव आमः परस्य लेलुङ्ग्यामन्ते संख्याप्रतीत्यभावंऽपि चक्रे इत्यनुप्रयोगवशेन एक-
कर्तृका वृद्धिरूपा क्रियेत्यविद्यमानापि संख्या प्रतीयते, तथैव हिस्वान्तेऽपि कालकारकसंख्या-
प्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयोगबलेन भवतीत्याहुः । स्यादेतत्—'क्रियासमभिहारे हिस्वौ लोट्वा च
तद्धर्मोः' इति सूत्रमस्नु । तथा च हिस्वौ लोटौ न भवत इति लोट्धर्मकावत्यर्थः । पूर्वाक्त-
रीत्या स्यादिति सर्वेष्टसिद्धौ किमनेन लोट इति पष्ठयन्तकरणेनेति चेत् । अत्राहुः—
हिस्वयोर्यदि लोटस्यानिकत्वं न स्वीक्रियते तर्हि तयोर्लोडादेशवद्भावेन 'ई हत्यघाः' इत्यादि-
प्रवृत्त्या लुनीहीत्यादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोटन्तत्वं न सिध्येत् । तथा च हन्त चेत्यनुदा-
त्तविकल्पो न स्यात् । हन्त प्रलुनीहिप्रलुनीहीत्ययं लुनाति । एवं च लोटन्तत्वलाभार्थं लोटो
हिस्वाविति विधीयते । यदि तु हिस्वौ लोटित्युक्तेऽपि लोट्प्रकृतिवाश्रयेण लोट्कार्यं
हन्त चेति स्वरविकल्पः सिध्यतीति ब्रूषे तर्हि स्थानिवद्भावाल्लोट्धर्मकौ हिस्वावित्यर्थ-
स्थानाश्रयणाल्लोडादेशकार्याणि परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादीन्यपि न सिध्यन्ति । तथा च
पूर्वोक्त दोषस्तदवस्यः स्यात् । लोट् लोटो हिस्वौ इत्युक्ते तु स्थानिवद्भावेन हिस्वयोर्लोट्-
त्वाल्लोटन्तकार्यं स्वरविकल्पः सिध्यति, क्रियासमभिहारे लोट् इति वाक्याल्लोटित्यनु-
वर्त्य हिस्वौ लाडिति प्रागेव व्याख्यातत्वाल्लोडादेशवद्भावेन परस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादी-
न्यपि सिध्यन्तीति । समुच्चये । चिनातेमवि 'एरच्' इत्यच् प्रागुक्तमिति ।
धातोर्लोट् लोटो हिस्वौ तद्धर्मोविषये वेत्यर्थः । यथाविध्यनु । पूर्वस्मिन्क्रियासम-
भिहारविषये । अत्र संख्याकारकादीनां हिस्वादप्रतीतेस्तद्वोधनायानुप्रयोगो न्यायत

सामान्यार्थकस्य धातोरनुप्रयोगः स्यात् । अनुप्रयोगाद्यथायथं लडादयस्तिवा-
यश्च । ततः संख्याकालयोः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः । 'क्रियासमभिहारे द्वे
वाच्ये' (वा० ४६९५) । याहि याहीति याति । पुनः पुनरतिशयेन वा यानं
ह्यन्तस्यार्थः । एककर्तृकं वर्तमानं यानं यातीत्यस्य । इतिशब्दस्त्वभेदान्वये तात्पर्यं
ग्राहयति । एवं गतः यान्ति । यासि याथः याथ । यात यातेति यूयं यात ।

सामान्यार्थकस्येति । समुच्चयमानक्रियासामान्यवाचिन इत्यर्थः । अनुप्रयोगादिति ।
अनुप्रयुज्यमानादित्यर्थः । तत इति । अनुप्रयुज्यमानधातुप्रकृतिकलडादिभिरित्यर्थः ।
हिस्वाभ्यां तु न संख्याकारकाद्यभिव्यक्तिः । तथा च भाष्यम्, 'हिस्वान्तमव्यक्तपदार्थकं तेना-
परिसमाप्तोऽर्थः' इत्यादि । 'क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये' इति वार्तिकं द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्या-
तम् । इदमाद्यसूत्रविहितलोडन्तविषयमिति भाष्ये स्पष्टम् । क्रियासमभिहारे लोटमुदाहरति
याहि याहीति यातीति । भाष्ये इति शब्दस्य दर्शनादिति भावः । ह्यन्तस्येति । याहि
याहीत्यस्येत्यर्थः । एककर्तृकमिति । यातीति यानकर्तुस्तदेकत्वस्य च प्रतीतेरित्यर्थः ।
अभेदान्वये इति । तथा च पुनः पुनरतिशयेन वा यद्यानं तदात्मकमेककर्तृकं वर्तमानं यान-
मिति बोधः । तिङन्तेषु सर्वत्र क्रियाविशेष्यक एव बोध इति सिद्धान्तादेवमुक्तिः । एव-
मिति । याहि याहीति यातः । याहि याहीति यान्तीत्यादिसकलपुरुषवचनेषूदाहार्यमित्यर्थः ।
याहि याहीति ययौ । याहि याहीति याता । याहि याहीति यास्यति । याहि याहीति
यातु । लोप्मध्यमपुरुषवहुचनतादेशविषये लोटो हिभावविकल्प उक्तः—वा च तद्ध-
मोरिति । तत्र हिभावपक्षे याहि याहीति यूयं यातेति सिद्धवत्कृत्य अभावपक्षे
आह यात यातेति यूयं यातेति । याहि याहीत्ययात् । याहि याहीति

एव प्राप्तस्तदनुवादेन ययाविधीति नियम्यते । तथा च पक्षे प्राप्तस्य नियमनाद्याहियाहीति
गच्छतीत्यादि न भवति । यद्यप्यन्यत्र 'इह्न्पूषार्थम्णां शौ' इत्यादौ नियमशब्देन परिसंख्या
व्यवह्रियते 'सर्वनामस्थाने च—' इत्यादिना शौ तद्धिन्ने च दीर्घे प्राप्ते शेरन्यत्र तु तन्निवृत्ति-
परत्वात्तथापीह कदाचिद्यातीत्यस्य कदाचिद्गच्छतीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्ते यथाविधीत्ययमप्राप्तां-
शपरिपूरणाय 'ब्रीहोन्नवहन्ति' इत्यादिवद्विधीयत इति नियमविधिरेवायम् । एतेन मीमांसक-
प्रसिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रेऽप्रसिद्ध इति वदन्तः परास्ताः । द्वे वाच्ये इति । वार्तिकमिदं
द्विरुक्तप्रक्रियायां व्याख्यातम् । इति शब्दस्त्विति । ननु इति शब्देन व्यवधानाद्यातीत्य-
स्यानुप्रयोगत्वं कथमिति चेत् । अत्राहुः—अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वाद् व्यवहित
विपरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तिः । एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णी-
यते । न च 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इति विशेषस्योक्तत्वात्सूत्रैकदेशस्य पूर्वस्मिन्निति पदस्य
वैयर्थ्यमस्तु नाम । यथाविध्यनुप्रयोग इति तु ययाविधीति नियमार्थं स्वीकर्तव्यमेव, अन्यथा
याहि याहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यम्, यस्मात्लोड्विधिस्तत्प्रकृतिकतिङन्तस्यैवोप-
स्थितत्वेनानुप्रयोगस्तुमर्हत्वान्न तूपस्थितपरित्यागेन यत्किंचिद्धातुप्रकृतिकतिङन्तस्यानु-
प्रयोगाहतेति । अतएव 'स्वं रूपं शब्दस्य—' इत्यपि सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण ।

याहि याहीत्ययासोत् । अयास्यद्वा । अवोष्वावोष्वेत्यवोते । ध्वंविपये पक्षे
अवोष्वमधीध्वमिति यूयमधीध्वम् । समुच्चये तु सक्तून्पिव, धानाः खादेत्य
भ्यवहरति । अन्नं भुङ्क्व, दाविकमास्वादयस्वेत्यभ्यवहरते । तद्धमोस्तु पिवत्,
खादतेत्यभ्यवहरत् । भुङ्क्वमास्वादयध्वमित्यभ्यवहरध्वम् । पक्षे हिस्सो । अत्र
समुच्चयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्वयः । पक्षे सक्तून्पिवति ।

यायात् । लुङ्याह याहि याहीत्ययासीदिति । लुङि उदाहरति अयास्यद्वेति । याहि
याहीत्ययास्यदिति लृङि रूपम् । यास्यति वेति पाठे लृटि उदाहरणम् । क्रमस्तु न विव-
क्षितः । पक्षे इति । ध्वंविपये स्वादेशाभावपक्षे इत्यर्थः । यूयमधीध्वम् । लोण्मध्यम-
पुरुषबहुवचनम् । भावकर्मणोस्तु भूयस्व भूयस्वेति भूयते । पच्यस्व पच्यस्वेति पच्यत
इत्युदाहार्यम् । अय 'समुच्चये सामान्यवचनस्य' इत्यस्योदाहरति समुच्चये त्विति । अभ्य-
वहरतीति । पानं द्रवद्रव्यस्य दन्तसंमर्दनं विना भक्षणम् । स्वादनं तु कठिनद्रव्यस्य
चर्वणम् । तयोः सामान्यरूपमभ्यवहरणम्, यथाकथंचिद् भक्षणात्मकत्वात् । पक्षे हिस्वा-
विति । तद्धमोविपये कदाचित् हिस्वादेशौ पक्षे इत्यर्थः । पिव खादेत्यभ्यवहरेत्युदा-
हार्यम् । अत्रेति । पिव खादेत्यभ्यवहरतीत्यादौ समुच्चयमानपानखादनादिक्रियाविशेषाणा-
मनुप्रयुज्यमानधातुवाच्याभ्यवहरणात्मकक्रियासामान्येन अभेदान्वय इत्यर्थः । पक्षे सक्तू-
न्निति । समुच्चये लोडभावपक्षे अनुप्रयोगोऽपि सामान्यवचनस्य नास्तीति भावः ।

'अग्नेर्दक्' इत्यादौ विधिवक्तृगतस्याङ्गारवाचकामिश्रब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्परित्यागेना-
नुपस्थितवह्न्यादिशब्देभ्यो ढगादिर्न भवेदिति । एवं चास्मिन्प्रत्याख्याते यथाविध्यनु-
प्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषणीयमिति दिक् ।
एवमिति । याहियाहीति यातः याहियाहीति यान्तीत्येवमूह्यमित्यर्थः । पक्षे इति ।
'वा च तद्धमोः' इत्युक्तत्वाद् हिस्वाभावपक्ष इत्यर्थः । तद्धमोरित्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुष-
बहुवचनं गृह्यते ध्वंसाहचर्यात् । यद्यपि ध्वमित्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषैक-
वचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति, तथापि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपधर्माभ्यां मध्यमपुरुषबहुवचनमेव
गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति यातयातेति यूयामिति । अस्यापि लोटो लङ्त्वात् 'तस्यस्यमि-
पाम्-' इति यात इत्यत्र यस्य तादेशः । विध्यादिलोङ्विपये त्वनुप्रयोगोऽपि यस्य तादेश-
प्रवृत्तेर्ययं यातेत्यनुप्रयोक्तव्यम् । अधीध्वमधीध्वमिति । 'सवाभ्याम्-' इत्यम् । अधीध्वे-
इति । विध्यादिलोङ्विपये तु अवोष्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यम् । भावकर्मणोस्तु भूयस्वभूयस्वेति
भूयते । पच्यस्वपच्यस्वेति पच्यते इत्याद्युन्नेयम् । 'समुच्चयेऽन्तरस्याम्' इति सूत्रे क्रियासम-
भिहारे इत्यननुवर्तनाद् द्वित्वमकृच्चैवांदाहरति सक्तून् पिव धानाः खादेति ।
अभ्यवहरथेति । विध्यादिलोङ्विपये तु अभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यम् । एवम्
अभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यम् । पक्षे हिस्वा-
विति । पिव खादेत्यभ्यवहरथ । भुङ्क्व आस्वादयस्वेत्यभ्यवहरध्वे इत्युदाहार्यम् ।

वानाः स्वादति । अन्नं भुङ्क्ते । दाधिकमास्वादयते^१ । एतेन-

‘पुरीमवस्कन्द लुनीहि नन्दनं मुपाण रत्नानि हरामराङ्गनाः ।

विगृह्य चक्रे नमुचिद्विपा वली य इत्यमस्वास्थ्यमहर्दिवं दिवः ॥’

इति व्याख्यातम् । अवस्कन्दनलवनादिरूपा भूतानद्यतनपरोक्षा एककर्तृका अस्वास्थ्य-
क्रियेत्यर्थात् । इह पुनः पुनश्चस्कन्देत्यादिरर्थं इति व्याख्यानं भ्रममूलकमेव, द्वितीयसूत्रे
क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेः, लोडन्तस्य द्वित्वापत्तेश्च । पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषै-
कवचनमित्यपि केषांचिद् भ्रम एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह नेत्युक्तत्वात् ।

इति लकारार्थप्रकरणम्

एतेनेति । ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति ‘समुच्चये सामान्यवचनस्य’ इति च सूत्रद्वयेन
तदुदाहरणप्रदर्शनेन च पुरीमवस्कन्देत्यादि माधकाव्यस्थं श्लोकवाक्यं व्याख्यातमित्यर्थः । वली
रावणौ नमुचिद्विपा इन्द्रेण सह^२ विगृह्य विरोधं प्राप्य पुर्याः अमरावत्या अवस्कन्दनं पीडनम्,
नन्दनवनस्य लवणम्, रत्नानां मोषणम्, अमराङ्गनानां हरणम् इत्येवंप्रकारेण अहर्दिवम्
अहृत्यनि अस्वास्थ्यं चक्रे कृतवानित्यन्वयः । इत्यशब्द । इति पर्यायः अवस्कन्दनादिक्रिया-
विशेषाणाम् अस्वास्थ्यक्रियासामान्ये अभेदं ग्राहयति । फलितमाह अवस्कन्दनलवणा-
दीति । आदिना मोषणं हरणं च गृह्यते । भ्रममूलकत्वमुपपादयति द्वितीयसूत्रे इति । अन-
नुवृत्तेरिति । भाष्ये तदनुवृत्तेरनुक्तत्वादिति भावः । तदनुवृत्त्यभ्युपगमे वाचकमाह लोडन्तो-
स्येति । ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति सूत्रे क्रियासमभिहारे इत्यनुवृत्तौ अवस्कन्देत्यादिलोड-
न्तानां ‘क्रियासमभिहारे द्वे वाक्ये’ इति द्वित्वापत्तेरित्यर्थः । भ्रम एवेति ।
मध्यमपुरुषांशे एकवचनांशे च भ्रम एवेत्यर्थः । कुत इत्यत आह पुरुषवचन-
संज्ञे इह नेत्युक्तत्वादिति । अत्र भाष्ये हिस्वान्तयोरनभिव्यक्तसंख्याकालकत्वा
त्तदभिव्यक्तये अनुप्रयोगस्य न्यायत एव प्राप्तत्वादानुप्रयोगविधिर्मास्तु इत्युक्तम् । एवं
च ‘तानीमानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति जायस्व म्रियस्वेत्येतद् तृतीयं
स्थानम्’ इति श्रुतौ ‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इति लोटो हिस्वावेव भवतः, न त्वनु-
प्रयोगः । तत्र जननमरणक्रिययोरेव विवक्षिततया संख्याकालाभिव्यक्तेरविवक्षितत्वेन
तत्रानुप्रयोगस्य प्रयोजनाभावात् । एतेन ‘आ च सत्यलोकादाचादीचेर्जायस्व म्रियस्व
इति विपरिवर्तमानमात्मानं जीवलोकं चालोकशस्मिन् संसारे नित्याशुचिदुःखात्मकं
प्रसंख्यानमुपवर्तते’ इति वाचस्पत्यग्रन्येऽपि जायस्व म्रियस्वेति व्याख्यातम् । न चात्र
लवणादीति । आदि शब्देन मोषणहरणे ग्राह्ये । अनुवृत्त्यभ्युपगमे वाचकमाह

‘समुच्चयेऽन्यतरस्याम्’ इत्यत्र क्रियासमभिहारे इत्यस्याननुवृत्तेरुक्तत्वात् कथमिह पौनः-
 पुन्यावगतिरिति वाच्यम्, आ च सत्यलोकादाचावोक्तेः विपरिवर्तमानम् इति समभि-
 व्याहारेण तदुपपत्तेः उदाहृतश्रुतौ तु पौनःपुन्यं असकृत्पदगम्यमित्यदोषः । कल्पतरु-
 ग्रन्थे तु जायस्व म्रियस्वेत्यत्र ‘क्रियासमभिहार-’ इति सूत्रेण लोडित्युक्तम् । तत्तु-
 द्वित्वापत्तेरुपेक्ष्यमिति शब्देन्दुशेखरे प्रपञ्चितम् ।

इति श्रीवासुदेवदीक्षितविदुषा विरचितायां सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यां
 बालमनोरमाख्यायां लकारार्थप्रक्रियानिरूपणं समाप्तम् ।

लोडन्तस्येति । भ्रम एवेति । पुरुषांशे वचनांशे च । लोडंशे तु प्रमैवेति
 भावः । एवमुक्तोदाहरणेषु हिस्वान्तेषु तिङन्तत्वं यथायथं परस्मैपदात्मनेपदान्तत्वं च ।
 सिद्धं पुरुषवचनसंज्ञे तु विधानसामर्थ्याद्विस्वयोर्न स्त इत्युक्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः ।

इति श्री परमहंसपरिव्राजकाचार्य श्रीवामनेन्द्रस्वामिचरणारविन्दसेवक-
 ज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायां
 तत्त्वबोधिनीव्याख्यायां तिङन्तं सम्पूर्णम् ।

अकाराद्यनुक्रमेण

कौमुद्या भ्वादिप्रभृतिलकारार्थप्रकरणान्तसूत्रसूचिका

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

अ

- ४८२ अकर्मकाच्च १।३।२६
 ४८७ अकर्मकाच्च १।३।३५
 ४९० अकर्मकाच्च १।३।४५
 १०२ अकृत्सार्वधानुक १।४।२५
 १४० अक्षोज्यतरस्यां ३।१।७५
 ५३७ अचः कर्मकर्तरि ३।१।६२
 ९८ अचस्तास्वत्यत्य ७।२।६१
 ३१३ अचि विभाषा ८।२।२१
 १८ अजादेद्वितीयस्य ६।१।२
 ६५ अजेर्व्यघ्नपोः २।४।५६
 ३९१ अज्जनगमां सान ६।४।१६
 ३२१ अञ्जेः सिचि ७।२।७१
 २५४ अङ्गाग्यगालवयोः ७।३।९९
 ५०९ अणावकर्मकाच्चित्त १।३।८८
 ५८ अत आदे ७।४।७०
 २५० अत उत्सार्वधा ६।४।११०
 ८३ अत उपधायाः ७।२।११६
 ६९ अत एकहल्म् ६।४।१२०
 १५ अतो दीर्घो ७।३।१०१
 ३६ अतो येयः ७।२।८०
 ११३ अतो लोपः ६।४।४८
 १३१ अतो ल्रान्तस्य ७।२।२
 ८३ अतो ह्लादेर्लघोः ७।२।७
 ३० अतो हेः ६।४।१०५
 ३९४ अत्र लोपोज्या ७।४।५८

- ३३७ अत्स्मद्वत्वरप्रथ ७।४।६३
 २५६ अदभ्यस्तात् ७।१।४
 २२३ अदः सर्वेषाम् ७।३।१००
 २२२ अदिप्रभृतिभ्यः २।४।७२
 ५६६ अधीष्टे च ३।३।१६६
 ४८७ अधेः प्रसहने १।३।३३
 ३१ अनद्यतने लङ् ३।२।१११
 २५ अनद्यतने लुट् ३।३।१५
 ५५५ अनवक्लृप्त्यम ३।३।१३५
 २५६ अनितेः ८।४।१९
 ९ अनुदात्तङित १।३।१२
 २०५ अनुदात्तस्य चट् ६।१।५९
 २२३ अनुदात्तोपदेश ६।४।३७
 ४५० अनुनासिकस्य ६।४।१५
 ५०५ अनुपराभ्यां कृञः १।३।७
 ५०४ अनुपसर्गाज्जः १।३।७६
 ४९० अनुपसर्गाद्वा १।३।४३
 १५० अनुविपर्यभि ८।३।७२
 ४९१ अनोरकर्मकात् १।३।४९
 ५४७ अपरोक्षे च ३।२।११९
 ४९० अपह्वे ज्ञः १।३।४४
 ४७९ अपाच्चतुष्पा ६।१।१४२
 ५०४ अपाद्द्वः १।३।७३
 ५४५ अभिज्ञावचने ३।२।११२
 ५०६ अभिप्रत्यभिभ्यः १।३।८०
 २१७ अभ्यस्तस्य च ६।१।३३
 ८९ अभ्यासस्यास ६।४।७८

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
२२५	अभ्यासान्व ७।३।५५	२१९	आत्मनेपदेष्वन्य ३।१।५४
२०	अभ्यासे चर्च ८।४।५४	८६	आदिनिटुडवः १।३।५
४१२	अयङ्यि किङति ७।४।२२	१७९	आदेच उपदेशे ६।१।४५
११७	अयामन्तात्वाय्ये ६।४।५५	४५	आनि लोट् ८।४।१६
२६७	अतिपिपत्योश्च ७।४।७७	३६४	आप्त्रप्युधामीत् ७।४।५५
३४१	अतिह्रीव्लीरो ७।३।३६	४८	आमः २।४।८१
५६२	अहं कृत्यतुचश्च ३।३।१६९	५९	आमेतः ३।४।९०
७९	अवाञ्चालम्बना ८।३।६८	५०	आम्प्रत्ययवत्कुलो १।३।६३
४९२	अवादग्रः १।३।५१	११२	आयादय आर्ध ३।१।३१
४४२	अशनायोदन्य ७।४।३४	२५	आर्धवातुकं शेषः ३।४।११४
३००	अश्नोतिश्च ७।४।७२	२४	आर्धवातुकस्येड्व ७।२।३५
४४२	अश्वक्षीरवृषलव ७।१।५१	२२५	आर्धवातुके २।४।३५
५१	असंयोगाल्लिट् कित् १।२।५	११३	आर्धवातुके ४।४६
२१	असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२	५५०	आशंसायां ३।३।१३२
४१	अस्तिसिचोऽपृक्ते ७।३।९६	५५१	आशंसावचने ३।३।१३४
१५१	अस्तेभूः २।४।५२	२८	आशिपि लिङ् ३।३।१७३
१३	अस्मद्युत्तमः १।४।१०७	२३९	आहस्यः ८।२।३५
२३०	अस्यतिवक्ति ७।४।५२		इ
२९३	अस्यतेस्थुक् ७।४।१७	३९०	इको झल् १।२।९
	आ	३९३	इङश्च २।४।४८
४८९	आङ् उदगमने १।३।४०	५६०	इच्छार्थेभ्यो वि ३।३।१६०
४७८	आङो दोऽनास्य १।३।२०	५५९	इच्छार्थेषु लिङ् ३।३।१५७
४८२	आङो यमहनः १।३।२८	४८	इजादेशश्च गुरुमतो ३।१।३६
२७०	आ च हौ ६।४।११७	७६	इट ईटि ८।२।२८
६०	आङजादीनान् ६।४।७२	६१	इटोऽत् ३।४।१०६
३१	आहुत्तमस्य पिच्च ३।४।९२	३९९	इट् सनि वा ७।२।६६
१७९	आत औ णलः ७।१।३४	१८९	इडत्यतिव्यय ७।२।६६
४३	आतः ३।४।११०	५७	इणः पीष्र्वलुङ् ८।३।७८
४७	आतो ङितः ७।२।८१	२४२	इणो गा लुङि २।४।४५
५२०	आतो युक्चिण्कृतो ७।३।३३	२४०	इणो यण् ६।४।८१
१८०	आतो लोप इटि ६।४।६४	४४७	इतरेतरान्यो १।३।१६
६२	आत्मनेपदेष्वनतः ७।१।५	३२	इकश्च ३।४।१००
४८३	आत्मनेपदेष्वन्य २।४।४४	७१	इदितो नुम्वातोः ७।१।५८

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

२५८ इद्विद्वस्य ६।४।११४

७७ इति वा ३।१।५७

२०५ इष्टुगमियमां ७।३।७७

ई

४१२ ई घ्रावोः ७।४।३१

३५२ ई च गणः ७।४।९७

२३० ईडजनोर्ध्वं च ७।२।७८

२३० ईशः से ७।२।७७

२६९ ई हृत्यघोः ६।४।११३

उ

१३५ उतश्च प्रत्यय ६।४।१०६

५५७ उताप्यः समर्थं ३।३।१५२

२३५ उतो वृद्धिर्लुकि ७।३।८९

४०८ उत्तरस्यातः ७।४।८८

४९२ उदश्चरः सकर्म १।३।५३

४१८ उदोऽनुध्वं कर्मणि १।३।२४

२६७ उदोऽष्टयपूर्वस्य ७।१।१०२

४८२ उद्विभ्यां तपः १।३।२७

९८ उपदेशेऽजत्वतः ७।२।६२

७२ उपधायां च ८।२।७८

३४३ उपधायाश्च ७।१।१०१

४८९ उपपराभ्याम् १।३।३९

४४३ उपमानादाचारे ३।१।१०

२५२ उपसर्गप्रादुर्भ्यां ८।३।८७

१२८ उपसर्गस्यायतौ ८।२।१९

७८ उपसर्गात्सुनोति ८।३।६५

८५ उपसर्गसमासे ८।४।१४

४८६ उपसर्गादिघ्रस्व ऊह ७।४।२३

५०७ उपाच्च १।३।८४

३२४ उपात्प्रनियत्नवै ६।१।१३९

४९२ थपाद्यमः स्वकरणे २।३।५६

४८१ उपान्मन्त्रकरणे १।३।२५

३८४ उभौ साम्यास्य ८।४।२१

५२ उरत् ७।४।६६

३३७ उर्ध्वत् ७।४।७

१७७ उश्च १।२।१२

१४३ उपविदजागृभ्यो ३।१।३८

३७ उस्यपदान्तात् ६।१।९६

ऊ

१७५ ऊदुपवाया गोहः ६।४।८९

२३७ ऊर्णोतिर्विभाषा ७।२।६

२३५ ऊर्णोतिर्विभाषा ७।३।९०

ऋ

१८१ ऋच्छत्युताम् ७।४।११

४२५ ऋतश्च ७।४।९२

२९८ ऋतश्च संयोगादेः ७।२।४३

१८५ ऋतश्च संयोगादे ७।४।१०

२२१ ऋतेरीयङ् ३।१।२९

९९ ऋतो भारद्वाजस्य ७।२।६३

२०७ ऋहृशोऽङि गुणः ७।४।१६

१७७ ऋद्धनोः स्वे ७।२।७०

ऋ

१९७ ऋत इद्धातोः ७।१।१००

ए

५५ एकाच उपदेशे ७।२।१०

१८ एकाचो द्वे प्रथमस्य ६।१।१

६० एत ऐ ३।४।९३

२४१ एतेलिङि ७।४।२४

२८ एहः ३।४।८६

१८१ एलिङि ६।४।६७

ओ

३६९ ओः पुयण्यपरे ७।४।८०

२८१ ओतः इयनि ७।३।७१

क

४०२ कण्वादिभ्यो यक् ३।१।२७

११६ कमेणिङ् ३।१।३०

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

- ४७६ कर्तरि कर्मव्यति १ । ३ । १४
 १३ कर्तरि शप् ३ । १ । ६८
 ४४४ कर्तुः क्यङ् ३ । १ । ११
 ४८८ कर्तृस्थे चाशरोरे १ । ३ । ३७
 ४५७ कर्मणो रोमन्थ ३ । १ । १५
 ५३१ कर्मवत्कर्मणा ३ । १ । ८७
 ४५७ कष्टाय क्रमणे ३ । १ । १४
 ५५८ कामप्रवेदने ३ । ३ । १५३
 ४४३ काम्यच्च ३ । १ । ९
 ५५२ कालविभागे ३ । ३ । १३७
 ११२ कास्प्रत्ययादाम ३ । १ । ३५
 ३८ किदाशिषि ३ । ४ । १०४
 ३१२ किरतो लवने ६ । १ । १४०
 ३९० किरश्च पञ्चम्यः ७ । २ । ७५
 ५५५ किंकिलास्त्य ३ । ३ । १४६
 ५५५ किंवृत्ते लिङ् ३ । ३ । १४४
 ५४८ किंवृत्ते लिप्सा ३ । ३ । ६
 ५४३ कुषिरञ्जोः प्राचां ३ । १ । ९०
 ५४ कुहोद्बुः ७ । ४ । ६३
 ४८ कृञ्चानुप्रयुज्यते ३ । १ । ४०
 १५१ कृपो रो लः ८ । २ । १८
 ९७ कृच्छ्रभृवृस्तुद्रुत्तु ७ । २ । १३
 ३९ किङ्कति च १ । १ । ५
 ४३९ क्यचि च ७ । ४ । ३३
 ४४१ क्यस्य विभापा ६ । ४ । ५०
 १२७ क्रमः परस्मैपदेषु ७ । ३ । ७६
 ५६४ क्रियासमभिहारे ३ । ४ । २
 ३८२ क्रीड्जीनां णौ ६ । १ । ४८
 ४७८ क्रीडोऽनुसंपरिभ्य १ । ३ । २१
 ३ ६ कूयादिभ्यः श्नाः ३ । १ । ८१
 ५५१ क्षिप्रवचने लृट् ३ । ३ । १३३
 १३९ कसस्याचि ७ । ३ । ७२
 ग
 ४८६ गन्वनावक्षेपण १ । ३ । ३२

- १७४ गमहनजनखन ६ । ४ । ९८
 २०५ गमेरिट् परस्मै ७ । २ । ५८
 ५५५ गर्हायां च ३ । ३ । १४९
 ५५४ गर्हायां लङि ३ । ३ । १४२
 २४४ गाङ्कुटादिभ्यो १ । २ । १
 २४२ गाङ् लिटि २ । ४ । ४९
 ४१ गातिस्यावुपाभू २ । ४ । ७७
 २३७ गुणोऽपृक्ते ७ । ३ । ९१
 ४०५ गुणो यङ्लुकोः ७ । ४ । ८२
 १८६ गुणाऽर्तिसंयोगाद्योः ७ । ३ । २९
 ११२ गुणधूपविच्छि ३ । १ । २८
 १९९ गुमिज्जिङ्गयः ३ । १ । ६
 ५०३ गृध्रिवञ्च्योः १ । ३ । ६९
 २१५ ग्रहिज्यावयि ६ । १ । १६
 ३३२ ग्रहोऽलिटि दीर्घः ७ । २ । ३७
 ४०८ ग्री यङि ८ । २ । २०

घ

- २४४ घुमास्यागापाज ६ । ४ । ६६
 २५१ घ्वसोरेद्वाव ६ । ४ । ११९

च

- २२९ चञिङः ख्यान् २ । ४ । ५४
 ११९ चङि ६ । १ । ११
 ४०८ चरफलोश्च ७ । ४ । ८७
 ४१२ चायः की ६ । १ । २१
 १२९ चिणा लुकू ६ । ४ । १०४
 ५२४ चिण्णमुलोर्दीर्घो ६ । ४ । ९३
 २८४ चिण ते पदः ३ । १ । ६०
 ५१६ चिणभावकर्मणोः ३ । १ । ६६
 ५५७ चित्रीकरणे ३ । ३ । १५०
 ३४१ चिस्फुरोणौ ६ । १ । ५४
 ३३१ च्छ्वाःशूडनुना ६ । ४ । १९
 ४१ च्लि लुङि ३ । १ । ४३
 ४१ च्लेः सिच् ३ । १ । ४४

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

- २७६ जनसनखनां ६।४।४२
 २८२ जनिवघ्योश्च ७।३।३५
 ४०८ जपजभदहदश ७।४।८६
 २६० जहातेश्च ६।४।११६
 २५७ जाग्रोऽविचिण्ण ८।३।८५
 ६४० जातुयदोलिङ् ३।३।१४७
 ३७८ जिघ्रतेर्वा ७।४।६
 २५७ जुसि च ७।३।८३
 २६६ जुहोत्यादिभ्यः २।४।७५
 ९४ जृस्तन्मु ३।१।५८
 २८२ ज्ञाजनोर्जा ७।३।८९
 ४९२ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः १।३।५७
 ४३४ ज्वरत्वरसि ६।४।२०

झ

- ८२ झलो झलि ८।२।२६
 ८२ झषस्तथोर्धोऽधः ८।२।४०
 ६१ झस्य रन् ३।४।१०५
 ३६ झेर्जुस् ३।४।१०८
 १४ झोऽन्तः ७।१।३

ट

- ४७ टित आत्मनेपदा ३।४।७९

ठ

- १३८ ठो ठे लोपः ८।३।१३

ण

- ८३ णलुत्तमो वा ७।१।९१
 ३३४ णिचश्च १।३।७४
 ११७ णिश्रिद्रसुभ्यः ३।१।४८
 ४९५ णेरणौ यत्कम १।३।६७
 ११७ णेरनिटि ६।४।५१
 ८४ णो नः ६।१।६५
 ३८४ णौ गमिरवोधने २।४।४६
 ११९ णौ चङ्युपधाया ७।४।१

- ३७१ णौ च संश्रद्धोः ६।१।३१
 ३८२ णौ च संश्रद्धोः २।४।५१

त

- ९ तडानावात्मने १।४।१००
 ३६८ तत्प्रयोजको १।४।५५
 २४९ तनादिकृष्ण्य उः ३।१।७९
 ३२२ तनादिभ्यस्तथासोः २।४।७९
 १४१ तनूकरणे तक्षः ३।१।७६
 ५१९ तनोतेर्यकि ६।४।४४
 ३९७ तनोतेर्विभापा ६।४।१७
 ५४० तपस्तपः कम ३।१।८८
 ५१९ तपोऽनुतापे च ३।१।६५
 २९ तस्थस्थमिपां ३।४।१०१
 ८५ तस्मान्नुङ् द्विहलः ७।४।७१
 ११ तान्येकवचनद्वि १।४।१०४
 २७ तासस्त्योलोपः ७।४।६०
 १५२ तासि च क्लृपः ७।२।६०
 ११ तिङ्क्षीणि १।४।१०१
 १३ तिङ्शित्सार्व ३।४।११३
 ८ तिप्तस्झिसिप्थ ३।४।७८

- २६१ तिप्यनस्तेः ८।२।७३
 ३७७ तिष्ठतेरित् ७।४।५
 १४२ तीषसहलुभ ७।२।४८
 ३०१ तुदादिभ्यः शः ३।१।७७
 २३४ तृस्तुशम्यमः ७।३।९५
 २८ तुह्योस्तातङ् डाशि ७।१।३५
 ३१९ तृणह् इम् ७।३।९२
 ११० तृफलभजत्रपश्च ६।४।१२२
 ४५ ते प्राग्धातोः १।४।८०

थ

- ६९ थलि च सेटि ६।४।१२१
 ४७ थासः से ३।४।८०

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

द

- २०१ दंशसज्जस्त्रज्ञां ६।४।२५
 २७१ दधस्तथोश्च ८।२।३८
 ३९५ दम्भ इच्च ७।४।५६
 १९६ दपतेदिगि लिटि ७।४।९
 १२८ दयायासश्च ३।१।३७
 २५० दश्च ८।२।७५
 ४९२ दाणश्च सा १।३।५५
 १८० दाधा ध्वदाप् १।१।२०
 २७७ दिवादिभ्यः ह्यन् ३।१।६९
 २७९ दीङो युङचि ६।१।६३
 २६ दीवीवेवीटीम् १।१।६
 १२९ दीपजनवुध ३।१।६१
 २४० दीर्घ इणः किति ७।४।६९
 ४०६ दीर्घोऽकितः ७।४।८३
 १२१ दीर्घो लघोः ७।४।९४
 ५३७ दुहश्च ३।१।६३
 ३८३ दोषो णौ ६।४।९०
 १४६ द्युतिस्वाप्योः संप्र ७।४।६७
 १४६ द्युद्भयो लुङि १।३।९१
 ५२ द्विर्वचनेञि १।१।५९
 २२६ द्विपश्च ३।४।११२

ध

- ५६२ धातुसंवन्धे प्रत्ययाः ३।४।१
 ३८८ धातोः कर्मणः ३।१।७
 ४०५ धातोरेचो ३।१।२२
 ७२ धात्वादेः पः सः ६।१।६४
 ५८ धि च ८।२।२५
 १३४ धिन्विकृण्वोर च ३।१।८०

न

- ४३९ नः क्ये १।४।१५
 ४०९ न कवतेर्यङि ७।४।६३
 ४७७ न गतिहिसार्थेभ्यः १।३।१५
 ५३७ न दुहस्नुनमां ३।१।८९

- २०७ न-दृशः ३।१।४७
 ४३५ न घातुलोप १।१।४
 ५४७ ननौ षृष्टप्रतिवचने ३।२।१२०
 २३६ न न्द्राः संयोगादयः ६।१।१
 ५४७ नन्त्रोर्विभम्पा ३।२।१२१
 ५०९ न पादम्भाड्य १।३।८९
 ४४ न माङ्योगे ६।४।७४
 ४५९ नमांवरिवश्चित्रङः ३।१।१९
 ५४५ न यदि ३।२।११३
 ५४० न रुधः ३।१।६४
 २९९ न लिङि ७।२।३९
 ४९२ न वशः ६।१।२०
 १४८ न वृद्धयश्चतुर्म्यः ७।२।५९
 २१६ नव्यो लिटि ६।१।४६
 ७१ न वासददवादि ६।४।११६
 २९० नरोः पान्तस्य ८।४।३६
 ३४८ नागलोपिशास्व ७।४।२
 ५५१ नानद्यतनव ३।३।१३५
 ४९३ नानोर्ज्ञः १।३।५८
 २७३ नाम्यस्तस्याचि ७।३।८७
 ५०८ निगरणचलनार्थे १।३।८७
 २७२ निजां त्रयाणां गुणः ७।४।७५
 ३२३ नित्यं करोतेः ६।४।१०८
 ४०७ नित्यं कौटिल्ये ३।१।२३
 ३० नित्यं ङितः ३।४।९९
 ३८० निर्यं स्मयतेः ६।१।५७
 ३३० निरः कुपः ७।२।४६
 ४८६ निसमुपविभ्यो १।३।३०
 २०६ निसस्तपतावनासेव ८।३।१०२
 ४१० नीगवन्नुसंसु ७।४।८४
 ४१० नुगतोऽनुनासि ७।४।८५
 ७६ नेटि ७।२।४
 २९० नेट्यलिटि रवेः ७।१।६२
 ८४ नेर्गदनदपतपद ८।४।१७

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

४७७ नेविशः १ । ३ । १७

५२५ नोदातोपदेशस्य ७ । ३ । ३४

प

१६९ पतः पुम् ७ । ४ । १९

५५३ परस्मिन्विभाषा ३ । ३ । १३८

१६ परस्मैपदानां ३ । ४ । ८२

८० परिनिविम्यः ८ । ३ । ७०

४७७ परिव्यवेम्यः १ । ३ । १८

५०७ परेर्मुपः १ । ३ । ८२

२०३ परेच्च ८ । ३ । ७४

१६ परोक्षे लिट् ३ । २ । ११५

१७१ पाष्ठाध्यास्या ७ । ३ । ७८

२६ पुगन्तलघूपधस्य ७ । ३ । ८६

४५९ पुच्छभाण्डचीवरा ३ । १ । २०

५४७ पुरि लुङ् चास्मे ३ । २ । १२२

१४४ पुषादिद्युताद्यलु ३ । १ । ५५

४९४ पूर्ववत्सनः १ । ३ । ६२

१९ पूर्वोऽभ्यासः ६ । १ । ४

४८० प्रकाशनस्थेयाख्य १ । ३ । २३

३८२ प्रजने वीयतेः ६ । १ । ५५

४९४ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः १ । ३ । ५९

५४६ प्रश्ने चासन्नकाले ३ । २ । ११७

१२ प्रहासे च मन्यो १ । ४ । १०६

८० प्राक्सितादङ्व्य ८ । ३ । ६३

५०६ प्राद्वहः १ । ३ । ८१

५६६ प्रैषातिसर्ग ३ । ३ । १६३

४९४ प्रोषाभ्यां युजे १ । ३ । ६४

४८९ प्रोषाभ्यां सम १ । ३ । ४२

३२७ प्वादीनां ह्रस्वः ७ । ३ । ८०

फ

१६७ फणां च सप्तानां ६ । ४ । २२५

ब

२९८ बभूयाततन्य ७ । २ । ६४

४५८ बाष्पोष्मभ्यां ३ । १ । १५

३८० विभेतेहेतुभये ६ । १ । ५६

५०७ वृधयुवनशजने १ । ३ । ८६

२३९ व्रुव ईट् ७ । ३ । ९३

२३८ व्रुवः पश्चानामा ३ । ४ । ८४

२३९ व्रुवो वचिः २ । ४ । ५३

भ

५२६ भक्षेच्च विणि ६ । ४ । ३३

२० भवतेरः ७ । ४ । ७३

५५२ भविष्यति मर्या ३ । ३ । १३६

४७६ भावकर्मणोः १ । ३ । ९३

४९० भासनोपसंभाषा १ । ३ । ४७

२६६ भियोज्यतरस्याम् ६ । ४ । ११५

३८० भियो हेतुभये ७ । ३ । ४०

३८० भोस्म्योहेतुभये १ । ३ । ६८

२६६ भोहोभृह्वां ३ । १ । ३९

४९५ भुजोऽनवने १ । ३ । ६६

११ भुवो वृलुङ् लिटोः ६ । ४ । ८८

५५३ भूते च ३ । ३ । १४०

३१४ भूसुवोस्तिङि ७ । ३ । ८८

२६९ भृगामित् ७ । ४ । ७६

४५२ भृशादिभ्यो भु ३ । १ । ११

३०२ भ्रस्जो रोपघयो ६ । ४ । ४७

४३६ भ्राजभासभाप ७ । ४ । ३

म

२९० मस्जिनशोर्झलि ७ । १ । ६०

४२ माङि लुङ् ३ । ३ । १७५

१९८ मान्वघदान्हा ३ । १ । ६

३४० मितां ह्रस्वः ६ । ४ । ९२

५०३ मिथ्योपपदात् १ । ३ । ७१

१४७ मिदेर्गुणः ७ । ३ । ८२

२८० मीनातिमिनोति ६ । १ । ५०

३६८ मुचोऽकर्मकस्य ७ । ४ । ५७

४५९ मुण्डमिश्र ३ । १ । २१

२५२ मृजेवृद्धिः ७ । २ । ११४

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

३१ मेनिः ३।४।८९
 ३१२ म्रियतेर्लुङ्लिङोश्च १।३।६१
 ११६ म्वोश्च ८।२।६५
 य
 ४०६ यङि च ७।४।३०
 ४१३ यङोऽचि च २।४।७४
 ४१५ यङो वा ७।३।९४
 ५५६ यच्चयत्रयोः ३।३।१४८
 ५६७ यथाविध्यनुप्रयोगः ३।४।४
 १८२ यमरमनमातां ७।२।७३
 ४८३ यमो गन्धने १।२।१५
 २९३ यसोऽनुपसर्गात् ३।१।७१
 ४०६ यस्य हलः ६।४।४९
 ५४७ यावत्पुरा ३।३।४
 ३४ यामुट् परस्मै ३।४।१०३
 २६२ यीवर्णयोर्दी ७।४।५३
 १२ युष्मन्नुपपदे १।४।१०५
 ३२३ ये च ६।४।१०८
 १२६ ये विभाषा ६।४।४३
 र
 २०१ रङ्गेश्व ६।४।२६
 २९० रवादिभ्यश्च ७।२।४५
 १११ रघिजभोरचि ७।१।६१
 ३७५ रभेरशालितोः ७।१।६३
 ३९३ रलो व्युपवाद्दला १।२।२६
 ३०० राघो हिंसायाम् ६।४।१२३
 ४३५ रास्त्रोपः ६।४।२१
 १७७ रिङ् शयनिलङ्क्षु ७।४।२८
 २७ रि च ७।४।५१
 ४११ रीगृदुपवस्य च ७।४।९०
 ४२५ रघ्निकौ च लुकि ७।४।९१
 ३८८ रुदविदमुप १।२।८
 २५४ रुदश्च पञ्चभ्यः ७।३।९८
 २५३ रुदादिभ्यः सार्व ७।२।७६

३१७ रुवादिभ्यः वनम् ३।१।७८
 ३८१ रुहः षोऽन्यनर ७।३।४३
 ल
 ४ लः कर्मणि च ३।४।६९
 ८ लः परस्मैपदम् १।४।९९
 २४६ लङः शाकटायनस्य ३।४।१११
 ५४६ लट् स्मे ३।२।११८
 ३७५ लभेश्च ७।१।६४
 ८ लस्य ३।३।७७
 ३५ लिङः सलोपोऽ ७।२।७९
 ६१ लिङः सीयुट् ३।४।१०२
 ३८ लिङाशिपि ३।४।११६
 ५६० लिङ् च ३।३।१५९
 ६३२ लिङ् चोर्ध्व ३।३।९
 ५६१ लिङ् चोर्ध्वमौ ३।३।१६४
 ४४ लिङ्निमित्ते ३।३।१६४
 ५६२ लिङ्यदि ३।३।१६८
 १०९ लिङ्सिचावात्मने १।२।११
 २९८ लिङ्सिचोरात्मने ७।२।४२
 ५१ लिटस्तज्ञयोरेशि ३।४।८१
 १८ लिटि धातो ६।१।८
 २१५ लिटि वयो यः ६।१।३८
 १६ लिट् च ३।४।११५
 २२२ लिट्यन्यतरस्यां २।४।४०
 २११ लिट्यभ्यासस्यो ६।१।१७
 १२९ लिङ्यङोश्च ६।१।२९
 २१८ लिपिसिचिह्नश्च ३।१।५३
 ५४८ लिप्स्यमानसिद्धौ ३।३।७
 ३७९ लियः संमानन १।३।७०
 ३७८ लीलोर्नुङ्लुका ७।३।३९
 १७६ लुग्वा दुहदिह ७।३।७३
 ४० लुङ् ३।२।११०
 २२५ लुङि च २।४।४३
 ३२ लुङ्लङ्लृङ् ६।४।७१

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

२२३ लुङ्सनोर्घसृ २ । ४ । ३७

२५ लुटः प्रथमस्य २ । ४ । ८५

१५१ लुटि च १ । ३ । ९३

४०७ लुपसदचरजप ३ । १ । २४

२७ लृट् शेपे च ३ । ३ । १३

२९ लोटो लङ्वत् ३ । ४ । ८५

२८ लोट् च ३ । ३ । १६२

५४९ लोडर्थलक्षणे च ३ । ३ । ८

३७७ लोपः पिवतेरी ७ । ४ । ४

१३५ लोपश्चास्यान्य ६ । ४ । १०७

२७१ लोपो यि ६ । ४ । ११८

४५५ लोहितादिडा ३ । १ । १३

व

२४० वच उम् ७ । ४ । २०

२१२ वचिस्वपि ६ । १ । १५

७६ वदव्रजहलन्त ७ । २ । ३

२२४ वमोर्वा ८ । ४ । २३

५४९ वर्तमानसामी ३ । ३ । १३१

४ वर्तमाने लट् ३ । २ । १२३

२१५ वश्चास्यान्यतर ६ । १ । ३९

४५५ वा क्यपः १ । ३ । ९०

४८३ वा गमः १ । २ । १३

३८३ वा चित्तविरागे ६ । ४ । ९१

१७० वा जृभ्रमुत्र ६ । ४ । १२४

१८२ वाऽन्यस्य संयो ६ । ४ । ६८

१२७ वा आशभ्लाश ३ । १ । ७०

२२९ वा लिटि २ । ४ । ५५

३०५ विज इट् १ । २ । २

२४९ विदाकुर्वन्वि ३ । १ । ४१

२४९ विदो लटो वा ३ । ४ । ८३

३२ विधिनिमन्त्र ३ । ३ । १६१

४७७ विपराभ्यां जेः १ । ३ । १९

५५४ विभाषा कयमि ३ । ३ । १४३

५४८ विभाषा कदाकह्योः ३ । ३ । ५

५०७ विभाषाऽकर्म १ । ३ । ८५

१८२ विभाषा घ्राषेत् २ । ४ । ७८

५२६ विभाषा चिष्ण ७ । १ । ६९

२९७ विभाषा चेः ७ । ३ । ५८

५५९ विभाषा वातौ ३ । ३ । १५५

१८१ विभाषा घेट्क्योः ३ । १ । ४९

२८० विभाषा लीयतेः ६ । १ । ५१

२४३ विभाषा लुङ्लृ २ । ४ । ५०

४९१ विभाषा विप्र १ । ३ । ५०

३७५ विभाषा वेष्टिचे ७ । ४ । ९६

२१९ विभाषा ह्वेः ६ । १ । २०

५४५ विभाषा साका ३ । २ । ११४

२०६ विभाषा सृजिह् ७ । २ । ६५

१२८ विभाषेटः ८ । ३ । ७९

५०४ विभाषोपपदेन १ । ३ । ७७

५९२ विभाषोपयमने १ । २ । १६

२३७ विभाषोर्णोः १ । २ । ३

४८९ वृत्तिसर्गतायनेषु १ । ३ । ३८

१४८ वृद्ध्यः स्यसनोः १ । ३ । ९२

१९८ वृतो वा ७ । २ । ३८

४८९ वेः पादविहरणे १ । ३ । ४१

४८७ वेः शब्दकर्मणः १ । ३ । ३४

२०३ वेः स्कन्देरनिष्ठा ८ । ३ । ७३

३२७ वेः स्कन्नातेनि ८ । ३ । ७७

२१६ वेजः ६ । १ । ४०

२१५ वेजो वयिः २ । ४ । ४१

४८४ वेत्तेविभाषा ७ । १ । ७

७९ वेश्व स्वनो ८ । ३ । ६९

५५३ वोताप्योः ३ । ३ । १४१

३७८ वो विघ्नने जुक् ७ । ३ । ३८

४९१ व्यक्तावाचां समु १ । ३ । ४८

१५४ व्यथो लिटि ७ । ४ । ६८

५०७ व्याङ्परिभ्यो १ । ३ । ८३

पृष्ठम्

सूत्रम्

पृष्ठम्

सूत्रम्

श

५६२ शक्ति लिङ् च ३ । ३ । १७२
 १७२ शदेः शितः १ । ३ । ६०
 ३८१ शदेरगतौ ७ । ३ । ४२
 ४५८ शब्दवैरकलहा ३ । १ । १७
 २९२ शमामष्टानां ७ । ३ । ७४
 ६८ शर्पूवाः खयः ७ । ४ । ६१
 १३८ शल इगुपवा ३ । १ । ४५
 ३७५ शाच्छासाह्वा ७ । ३ । ३७
 २६१ शास इदङ् हलोः ६ । ४ । ३४
 २१४ शासिवसि ८ । ३ । ६०
 २७१ शा हौ ६ । ४ । ३५
 २३३ शोडः सार्ववानुके ७ । ४ । २१
 २३३ शोडो ऋ ७ । १ । ६
 २६८ शृष्ट्वां ह्रस्वो वा ७ । ४ । १२
 ३१५ शे मुचादीनाम् ७ । १ । ५९
 १० शेपात्कर्तरि १ । ३ । ७८
 १३ शेपे प्रथमः १ । ४ । १०८
 ५५७ शेपे लृङ्यदो ३ । ३ । १५१
 ४५ शेपे विभापाङ्क ८ । ४ । १८
 २५० शनसौरल्लोपः ६ । ४ । १११
 ३१८ शनान्न लोपः ६ । ४ । २३
 २५८ शनाभ्यस्तयोरातः ६ । ४ । ११२
 १९१ श्रुच श्रुच ३ । १ । ७४
 १८७ श्रुकः किकति ७ । २ । ११
 २८७ शिल्प आलिङ्गने ३ । १ । ४३
 २६५ श्लौ ६ । १ । १०
 २२० श्वयतेरः ७ । ४ । १८
 प
 १२६ ष्टिवुकलमुचमां ७ । ३ । ७५
 स
 १४४ सः स्यार्ववानुके ७ । ४ । ४९
 ४०३ सः स्विदि ८ । ३ । ६२
 २९३ संयसश्च ३ । १ । ७२

३३३ सत्यापपाश ३ । १ । २५
 ७८ सदिरप्रतेः ८ । ३ । ६६
 १७२ सदेः परस्य लिटि ८ । ३ । ११८
 ११२ सनाद्यन्ता वातवः ३ । १ । ३२
 ३८९ सनि गृहगुहोश्च ७ । २ । १२
 ३९२ सनि च २ । ४ । ४७
 ३९७ सनि मीमाद्युर ७ । ४ । ५४
 ३९४ सनीवन्तर्ध ७ । २ । ४९
 १९९ सन्यङोः ६ । १ । ९
 १२० सन्यतः ७ । ४ । ७९
 १३३ सन्निटोर्जेः ७ । ३ । ५७
 १२० सन्वल्लुगुनि चङ् ७ । ४ । ९३
 ४९५ समः क्षणवः १ । ३ । ६५
 ४९२ समः प्रतिज्ञाने १ । ३ । ५२
 ४८० समवप्रविभ्यः १ । ३ । २२
 ३२४ समवाये च ६ । १ । १३८
 ४९२ समस्तृतीययुक्तात् १ । ३ । ५४
 ५६६ समुच्चयेज्य ३ । ४ । ३
 ५६७ समुच्चये सामान्य ३ । ४ । ४
 ५०४ समुदाङ्म्यो १ । ३ । ७५
 ४८३ समोगम्यृच्छि १ । ३ । ६९
 ३२४ संपरिभ्यां करां ६ । १ । १३७
 ४९० संप्रतिभ्यामनाध्या १ । ३ । ४६
 ५५८ संभावनेऽलमि ३ । ३ । १५४
 ४८७ संमाननोत्संज १ । ३ । ३६
 १८८ सतिशास्त्यति ३ । १ । ५६
 ५९ सत्राम्यां वामौ ३ । ४ । ९१
 १७० सहिवहोरोद ६ । ३ । ११२
 ४७ सार्ववानुकमपित् १ । २ । ४
 १३ सार्ववानुकार्ध ७ । ३ । ८४
 ५११ सार्ववानुके यक् ३ । १ । ६७
 १९८ सिचि च पर ७ । २ । ४०
 १०१ सिचि वृद्धिः पर ७ । २ । १
 ४०९ सिचो यङि ८ । ३ । ११४

पृष्ठम्	सूत्रम्	पृष्ठम्	सूत्रम्
४३	सिजभ्यस्तविदि ३ । ३ । १०९	५१४	स्यसिचोयुट् ६ । ४ । ६२
३८३	सिध्यतेरपारलौ ६ । १ । ४९	३७०	स्रवतिशृणोति ७ । ४ । ८१
२६१	सिपि धातो र्वा ८ । २ । ७४	४११	स्वपिस्यमिन्वे ६ । १ । १९
१७९	सिवादीनां वाङ् ८ । ३ । ७१	८१	खरतिसूति ७ । २ । ४४
४५८	सुखादिभ्यः कर्त् ३ । १ । १८	९	स्वरितवितः १ । ३ । ७२
३२४	सुट्कात्पूर्वः ६ । १ । १३५	२९५	स्वादिभ्यः श्नुः ३ । १ । ७३
३५	सुट् तिथोः ३ । ४ । १०७	३७६	स्वापेश्वङि ६ । १ । १८
२९६	सुनोतेः स्यसनोः ८ । ३ । ११७		ह
४३८	सुप आत्मनः क्यच् ३ । १ । ८	५९	ह एति ७ । ४ । ५२
२५८	सुनिर्दुर्भ्यः ८ । ३ । ८८	४८३	हनः सिच् १ । २ । १४
२०७	सृजिद्दृशीर्ज्ञत्यम् ६ । १ । ५८	३६३	हनस्तोऽचिण्णलोः ७ । ३ । ३२
८१	सेधतेर्गतौ ८ । ३ । ११३	२२५	हनो वघ लिङि २ । ४ । ४२
३०	सेर्ह्यपिच्च ३ । ४ । ८७	२२५	हन्तेर्जः ६ । ४ । ३६
२८७	सेऽसिचिकृत ७ । २ । ५७	३२८	हलः ६ । ४ । २
१७०	सोढः ८ । ३ । ११५	३२७	हलः श्नः ३ । १ । ८३
३२६	स्तम्भुस्तुम्भु ३ । १ । ८२	३९१	हलन्ताच्चा १ । २ । १०
७८	स्तम्भेः ८ । ३ । ६७	१९	हलादिः शेषः ७ । ४ । ६०
३७२	स्तम्भुसिबुसहां ८ । ३ । ११६	५४६	हशश्वतोर्लिङ् च ३ । २ । ११६
१९१	स्तुसुधूढभ्यः ७ । २ । ७२	३१२	हिसायां प्रतेश्च ६ । १ । १४१
४०२	स्तौतिण्योरेव ८ । ३ । ६१	२९९	हिनुमीना ८ । ४ । १५
१९६	स्थाघ्नोरिच्च १ । २ । १७	२२२	हुक्षल्भ्यो हेधिः ६ । ४ । १०१
८०	स्थादिष्वभ्यासेन ६ । ३ । ६४	१९१	हुशुवोः सार्वधा ६ । ४ । ८७
१२७	स्तुक्रमोरनात्मने ७ । २ । ३६	३६८	हेतुमति च ३ । १ । २६
५६०	स्पर्धायामाङः १ । ३ । ३३	५५९	हेतुहेतुमतोर्लिङ् ३ । ३ । १५६
३८१	स्फायो वः ७ । ३ । ४१	२९९	हेरचङि ७ । ३ । ५६
३११	स्फुरतिस्फुल्ल्योर्नि ८ । ३ । ७६	१०५	ह्यन्तक्षणश्चस ७ । २ । ५
३९९	स्मिपूङ् रजवशां ७ । २ । ७४	१९	ह्रस्व ७ । ४ । ५७
५६६	स्मे लोट् ३ । ३ । १६५	१७८	ह्रस्वादङ्गात् ८ । २ । २७
४०	स्मोत्तरे लङ् च ३ । ३ । १७६	३७७	ह्रः संप्रसारणम् ६ । १ । ३२
२५	स्यातासी लृटुटोः ३ । १ । ३३		

भादिप्रभृतिलकारार्थप्रकरणान्तवार्तिकसूचिका

वार्तिकम्	अ	सूत्रम्	वार्तिकम्	उ	सूत्रम्
वडम्यासव्यवायेऽपि		२५५३	उपमर्गादस्यव्यु		२७०१
अत्यन्तापहवे		२७७५	उपाद्देवपूजा		२६९२
वदेः प्रतिषेधः		२७५३	उस्योमाङ्क्षाटः		२६६७
अधिकरणाच्चेति वक्तु		२६६४	ऊ		
मनाचमिकामि		२७६३	ऊर्णतिराम्नेति		२४४५
मन्तःशब्दस्याङ्कि		२२३१	ऋ		
अतिश्रुदृशिम्ब		२७०१	ऋदुपवेभ्यो लिटः		२२८९, २३३५
अथैवेदोरप्या		२६७७	ओ		
अथवृषयोर्मे		२६६२	ओजसोऽसरसो		२६६५
आ			क		
भाष्यानात्कृत		२५७३	कण्ठ्वादेस्तृतीय		२६७८
भागमेः क्षमा		२६८७	कमेदच्छेश्चङ् वक्तव्यः		२३१८
भाङ्गः प्रतिज्ञायामुप		२९८९	काण्ठादीनां वेति		२५८३
भाङ्गि चम इति		२३२०	कितेव्याविप्रतीकारे		२३९४
भाङ्गि नुप्रच्छयोः		२६८८	किरतेर्हर्षजीविका		२६८७
आचारेऽवगल्म		२६६५	कृत्रोऽमुट		२५५३
यादिखाद्योर्न		२७५३	किङिति रमागमं		२५३५
आशङ्क्यायां सन्ध		२६२२	किङित्यजादौ		२४७३
आशिपि नायः	२२५९,	२६८७	क्रियासमभिहारे		२८२८
इ			क्षीरलवणयोललिसायाम्		२६६२
इण्प्रदिकः	२४६२, २६०७,	२६१५	ग		
इत्त्वोत्त्राभ्यां		२३९०	गुर्पेनिन्दायाम्		२३९४
इर इत्संज्ञा वाच्या		२२६८	च		
इपेस्तकारे इयन्प्रत्यया		२५६०	चयोर्द्वितीयाः		२१३७
ई			चोवरादर्जने		२६५६
ईप्यतिस्तृतीप्रत्येति	२६०७, २६०८		ज		
ईहायामेव	२६९१		ज्योतिरुदमन		२७१३
			ण		
			णिश्चन्यग्रन्थि		२७७१
			ण्यल्लोपावियङ्		२३१३

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
तनिपतिदरिद्रा	त २६२१	र २६०५	
तपसः परस्मै	२६७१	रावो हिसायां	२६२३
तिजेः क्षमायाम्	२३६४	रीगृत्वत इति	२६४४
दम्भेश्च	२५३३	लुङि वा	२४८३
दरिद्रातेराध्वानुके	२४८३	लोहितडाज्भ्यः	२६६९
दानेराजवे	२३९४	व	
दुरः पत्वणत्वयोः	२२३१	वर्जने क्शान्	२४३८
दुहिपच्यावद्वलम्	२७६६	वलादावार्धवानुके	२२९२
धूढप्रीनोर्नुग्वक्तव्यः	२५७२	वलात्समाच्छादने	२६७७
धेट उपसंस्थानम्	२७५५	वा लिप्सायामिति	२६९२
परस्परोप	२६८२	त्रिदिप्रच्छिस्वरतीनाम्	२७००
पराङ्मकमंका	२६८६	वुग्गुटावुवङ्ग्य	२१८३, २५०७
पतेर्णौ लुग्वक्तव्यः	२५८९	व्रताद्धोजनतस्त्रिवृत्त्योः	२६७७
पुच्छादुदसने	२६७६	श	
प्रतिपेवे हसादीना	२६८१	शप उपालम्भे	२६८८
प्रलम्भनाभि	२५९१	शस्य यो वा	२४३७
फेनाच्चेति	२६७२	शानेनिज्ञाने	२३९४
ववेष्टितविकारे	२३९४	शिक्षेजिज्ञासायाम्	२६८७
भविष्यत्येवेष्यते	२८१३	शीलिकामिभक्ष्या	२९१३
भाण्डात्समाचयने	२६७६	श्रयतेर्लिट्च	२४२०
भूषाकर्मकिरादिसनां	२७६९	स	
मस्जेरत्त्यात्पूर्वो	२५४१	सकर्मकाणां प्रतिपेवो	२७६६
मानेजिज्ञासायाम्	२३६४	सत्रकसकष्टकृच्छ्र	२६७०
मान्तप्रकृतिक	२६६०	समोज्जुजने	२६८७
यदायद्योरूपसं	२८०४	सर्वप्रातिपदिकानां क्यचि	२६६२
		सर्वप्रातिपदिकेभ्यः	२६६५
		संस्थानत्वं नमः	२४६३
		सिजलोप एकादेशे	२२६६
		सुडपि हर्पादिष्वेव	२६८८
		सुदिनदुदिन	२६७३
		मुष्वातुष्टिवु	२२८९

वार्तिकम्	सूत्रम्	वार्तिकम्	सूत्रम्
सूचिसूत्रिमूव्य	२६३०	ह	
सृजियज्योः श्यंस्तु	२७६९	हनुचलने इति	२६७१
सृजेः श्रद्धोपपन्ते	२७६९	हन्तेहिंसायां	२६४३
स्पृशामृश	२४०७	हरतेरप्रतिषेधः	२३८१
स्वञ्जेरुसंपख्यानम्	२३९७	हरतेर्गतताच्छील्ये	२६८७
स्वरदीर्घ्यलोपेषु	२२९१	हलिकल्योरदन्तत्वं	२६७२
स्वराद्यन्योपसर्गा	२७३५	हल्यादिभ्यो ग्रहणे	२६७७
स्वाङ्गकर्मकाच्चेति	२६९४	हेतुमणिश्रि	२७७१

भ्वादिप्रभृतिलकारार्थप्रकरणान्तपरिभाषा सूचिका ।

परिभाषा	सूत्रम्	परिभाषा	सूत्रम्
१८ अनुदात्तेत्त्वलक्षणं	२३२६	९२ लुग्विकरणालुग्विकर	२३५३
२४३५, ३५१३		५६ वाणादिङ्गं वलीयः	२२९०, २३८७
३८ एकदेशविकृतमनन्थ	२४४०	१३२ शितपा शपानुबन्धेन	२२४६
१० कार्यमनुभवन्हि कार्यो	२६२१		२६५०, २६५१
६१ पुरस्तादपवादा	२५१४	९५ संज्ञापूर्वकविधे	२५४७
१२७ पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे	२४४६	४० सकृदगतौ	२४७१
२४७७, २६४७		१२९ संप्रसारणं	२५७९
१०२ प्रकृतिग्रहणे यङ्लुग	२६५१	१११ सामान्यातिदेशे	२७९०
११५ लक्षणप्रतिपदो	२३५२		

अकाराद्यनुक्रमेण धातुसूचिका

धातुः	गणः	धातुः	गणः
अ			
७९२ अक	म्वा० प० से०	१९२५ अक्व	चु. उ. से.
८७ अकि	" आ. "	३७८ अवि	म्वा. आ. "
६५४ अक्षू	" प. वे.	३८५ अमि (पा०)	" " "
७९३ अग	" " से.	५५६ अम्र	म्वा. आ. "
१४६ अगि	" " "	४६५ अम	" " "
१०९ अघि	" आ "	१७२१ अम	चु. उ. "
१९२७ अङ्क	चु. उ. "	४७४ अय	म्वा. आ. "
१९२८ अङ्ग	" " "	१६४४ अर्क	चु. उ. "
८६२ अचि (पा०)	म्वा. " "	२०४ अर्च	म्वा. प. "
८६२ अचु (पा०)	" " "	१८०९ अर्च	चु. उ. "
२३० अज	" प. "	२२४ अर्ज	म्वा. प. "
१७८६ अजि	चु. उ. "	१७२६ अर्ज	चु. उ. "
२९५ अट	म्वा. प. से.	१९०५ अर्थ	" आ. "
२५४ अट्ट	" आ. "	५५ अर्द	म्वा. प. "
१५६१ अट्ट	चु. उ. से.	१८२९ अर्द	चु. उ. "
२६१ अठि	म्वा. आ. "	४१५ अर्च	म्वा. प. "
३५८ अड	" प. "	५८४ अर्च	" " "
३४८ अहु	" " "	७४० अर्ह	" " "
४४४ अण	" " "	२७३२ अर्ह	चु. उ० "
११७५ अण	दि. आ. "	१८३१ अर्ह	चु. उ० "
३८ अत	म्वा. प. "	५१५ अल	म्वा. प. "
६१ अति	" " "	५१५ अल (पा०)	म्वा. उ. "
१०११ अद	अ. " अ.	६०० अव	" प. "
६२ अदि	म्वा. प. "	१५२३ अश	कूया. प. "
१०७० अन	अ. " "	१२६४ अशू	स्वा. आ. वे.
११७५ अन (पा०)	दि. आ. से.	८८६ अय (पा०)	स्वा. उ. से.
११८ अश्रु	म्वा. प. "	८८६ अस	" " "
८६२ अञ्चु	" " "	१०६५ अस	अ. प. "
१७३९ अञ्चु	चु. " "	१९१८ अंस	चु. उ. "
१४५८ अञ्जू	रु. प. वे.	१२०९ असु	दि. प. से.
		१२७२ अह	स्वा. " "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
६३५ अहि	भ्वा. आ. से.	१०२० ईश	अ० आ० से०
१७९८ अहि	बु. उ. "	६११ ईप	भ्वा० " "
आ		६८४ ईप	" प० "
२०९ आछि	भ्वा. प. "	६३२ ईह	" आ० "
१२६० आप्ल	स्वा. " अ.	उ	
१८४० आप्ल	बु. उ. "	६५७ उक्ष	भ्वा० प० "
१०२१ आस	अ. आ. "	१२८ उख	भ्वा० प० "
इ		१२८ उखि	" " "
१०४७ इक्	अ. प. अ.	९५३ उङ्	" आ० अ०
१४० इख	भ्वा. " से.	१२२३ उच	दि० प० से०
१४१ इखि	" " "	२१५ उछि	भ्वा० " "
१५३ इगि	" " "	१२९४ उछि	तु० " "
१०४६ इङ	अ. आ. अ.	२१६ उछी	भ्वा० " "
३१८ इट	भ्वा. प. से.	१२९५ उछी	तु० " "
१०४५ इण्	अ. " अ.	१३०४ उज्ज	" " "
६३ इदि	भ्वा. " से.	३३८ उठ	भ्वा० " "
१४४८ (नि) इन्वी	रु. आ. "	१५२४ उघ्रस (पा०)	क्रया० प० "
१३५७ इल	तु. प. "	१७४३ उघ्रस (पा०)	बु० उ० "
१६६१ इल	बु. उ. "	१४५७ उन्दी	रु० प० "
५८७ इवि	भ्वा. प. "	१३२० उम्भ	तु० " "
११२७ इष	दि. " "	१३०३ उवज	" " "
१३५१ इष	तु. " "	१३१९ उभ	" " "
१५२५ इष	क्रया. " "	२० उर्द	भ्वा० आ० "
इ		५६९ उर्वी	" " "
६१० ईक्ष	भ्वा. आ. "	१५४२ उलडि	बु० उ० "
१४२ ईखि	" प. "	६९६ उप	भ्वा० प० "
११४३ ईङ्	दि. आ. अ.	७३९ उडिर	" " "
१८२ ईज	भ्वा. " से०	ऊ	
१०१९ ईज	अ. " "	३३८ ऊठ (पा०)	" " "
१६६८ ईड	बु. उ. "	१८८९ ऊन	बु० उ० "
१०१८ ईर	अ. आ. "	४८३ ऊयी	भ्वा० आ० "
१८११ ईर	बु. उ. "	१५४९ ऊर्ज	बु० उ० से०
५१० इक्ष्य	भ्वा प. से.	१०३९ ऊर्णु	अ० उ "
५११ इष्य	" " "	६८३ ऊष	भ्वा० प० "

धातुः	गुणः	धातुः	गुणः
६४८ ऊह	भ्वा० आ० से०	१६९ कचि	भ्वा० आ० से०
१३६ ऋ	भ्वा० प अ०	३२० कटी	" प० "
१०९८ ऋ	बु० " "	२६४ कटे	" " "
१३०२ ऋच	तु० " से०	३३३ कठ	" " "
१२९६ ऋच्छ	" " "	२६४ कठि	" आ० "
१७६ ऋज	भ्वा० आ० "	१८४८ कठि	बु० उ० "
१७७ ऋजि	" " "	३६० कड	भ्वा० प० "
१४६७ ऋणु	त० उ० "	१३८० कड	तु० " "
१२४५ ऋधु	दि० प० "	२८२ कडि	भ्वा० आ० "
१२७१ ऋधु	स्वा० " "	३६० कडि (पा०)	" प० "
१३१६ ऋम्फ	तु० " "	१५८२ कडि	बु० उ० "
१३१५ ऋफ	" " "	३४९ कडु	भ्वा० प० "
१२८७ ऋषी	" " "	४४९ कण	" " "
१४९७ ऋ	क्रया० " "	७९४ कण	" " "
१७९ एजृ	भ्वा० आ० "	१७१७ कण	बु० उ० "
२३४ एजृ	" प० "	३७ कथ्य	भ्वा० आ० "
२६७ एठ	" आ० "	१९१५ कत्र	बु० उ० "
२ एष	" " "	१८५२ कथ	" " "
६१८ एषु	" " "	७० कदि	भ्वा० प० "
१२१ ओखु	" प० "	७७२ कदि	" आ० "
४५४ ओणु	" " "	४६० कनी	" प० "
३५४२ ओलडि	बु० उ० "	३७५ कपि	" आ० "
१० कक	भ्वा० आ० "	३८० कवृ	" " "
९४ ककि	" " "	४४३ कमु	" " "
१२० कख	" प० "	२२८ कर्ज	" प० "
७८४ कखे	" " "	१९२४ कर्ण (पा०)	बु० उ० "
७९१ कगे	" प० "	१९१५ कर्त (पा०)	" " "
१६८ कच	" आ० "	५९ कर्द	भ्वा० प० "
		४२० कर्व	" " "
		५८१ कर्व	" " "
		४९७ कल	" आ० "
		१६०४ कल	बु० उ० "
		१८६६ कल	बु० उ० "
		४९८ कल्ल	भ्वा० आ० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१०२४ कशः (पा०)	अ० " "	३२२ कुडि	म्वा० प० से०
६८५ कप	म्वा० प० "	१५८३ कुडि	चु० उ० "
८६० कस	" " "	२७० कुडि	म्वा० आ० "
१०२४ कस (पा०)	अ० अ० "	१३३५ कुण	तु० प० "
१०२४ कसि	" " "	१८९४ कुण	चु० उ० "
६६७ काक्षि	म्वा० प० "	१६९८ कुत्स	" आ० "
१७० काचि	" आ० "	१११८ कुय	दि० प० "
१८८१ काल (पा०)	चु० उ० "	१५१४ कुय (पा०)	क्रया० " "
६४७ काशु	म्वा० आ० "	४३ कुयि	म्वा० " "
११६२ काशु	दि० " "	१५३९ कुद्रि	चु० उ० "
६२३ कासु	म्वा० " "	१८५ कुन्व	" " "
११०१ कि	जु० प० अ०	१८५ कुन्य	कृया " "
३०१ किट	म्वा० " से०	१५१४ कुन्य	कृया " "
३१९ किट	" " "	१२३३ कुप	दि० " "
९९३ कित	" " "	१७८० कुप	चु० " "
१३५३ किल	तु० " "	४२६ कुवि	म्वा० प० "
१६४१ कीट	चु० उ० "	१६५६ कुवि	चु० उ० "
५२४ कील	म्वा० प० "	१६५६ कुभि (पा०)	" " "
१०४२ कृ	अ० प० अ०	१८७८ कुमार	" " "
९१ कुक	म्वा० आ० से०	१३४१ कुर	तु० प० "
९५१ कुड	" " अ०	२१ कुर्द	म्वा० आ० "
१४०१ कुड	तु० " "	८४२ कुल	" प० "
१८४ कुच	म्वा० प० से०	१७६६ कुशि	चु० उ० "
८५७ कुच	" " "	१५१८ कुस	क्रया० प० "
१३६८ कुच	तु० " "	१२१८ कुस	दि० प० से०
१९९ कुजु	म्वा० " "	१७६४ कुसि	चु० उ० "
१३६६ कुट	तु० " "	१७१२ कुस्म	" आ० "
१६९९ कुट (पा०)	चु० आ० "	१९०१ कुह	" " "
१६७९ कुटुम्ब (पा०)	चु० आ० "	१४०१ कूड् (पा०)	तु० प० "
१५५८ कुट्ट	" उ० "	२२३ कूज	म्वा० प० "
१७०३ कुट्ट	" आ० "	१७०२ कूट	चु० आ० "
३४२ कुठि	म्वा० प० "	१८९१ कूट	" उ० "
१५८४ कुठि (पा०)	चु० उ० से०	१६८९ कूण	" आ० "
१३८३ कुड	तु० " "	१८९६ कूण	चु० उ० से०

धातुः	गणः	धातुः	गणः
५२५ कूल	भ्वा० प० अ०	३५० क्रीड्	भ्वा० प० से
१२५३ कृन्	स्वा० उ० अ०	१३९४ क्रुड	तु० " "
१४७२ (हु) कृन्	तु० " "	११८९ क्रुष	दि० " अ०
१३८२ क्रुड	तु० प० से०	१८६ क्रुन्व	भ्वा० " से
१४३५ कृती	" " "	८५६ क्रुश	" " अ०
१४४८ कृती	ह० " "	८०२ कलथ	" " से
१८७० कुप	हु० उ० "	७७४ कलद (पा०)	" आ० "
१७४९ कृपिः	हु० " "	७२ कलदि	भ्वा० प० "
७६२ कृपू	भ्वा० आ० वे०	७७४ कलदि	" आ० "
५९८ कृवि	" प० से०	१६५९ कल्प (पा०)	हु० उ० "
१२२७ क्रुश	दि० " "	१२०७ कलमु	दि० प० "
९९० कृष	भ्वा० " "	१५ किलदि	भ्वा० आ० "
१२८६ कृष	तु० उ० "	७३ किलदि	" प० "
१४०९ क्रु	" प० से०	१२४२ किलद्	दि० " वे०
१४९६ कृ	कृया० " "	११६१ किलश	" आ० से०
१४८५ कृन्	" उ० "	१५२२ किलश	कृया० प० वे०
१६५४ कृ	हु० " "	३८१ कलीबृ	भ्वा० आ० से०
१८९२ केत (पा०)	" " "	९५८ कलुड् (पा०)	" " अ०
३६८ क्रेषु	भ्वा० आ० "	५०६ कलेबृ (पा०)	" " से०
५३७ केल	" पा० "	६०७ कलेश	" " "
९१६ कै	" " अ०	४५० कवण	" प० "
८०० कनथ	" " से	८४६ कवथे	" " "
१११३ कनसु	दि० " "	७६९ क्षजि	" आ० "
१४८० कन्तृन्	कृया० उ० "	१४६५ अणु	त० उ० "
४८५ कन्तृयो	भ्वा० आ० "	८१६ क्षपिः (पा०)	भ्वा० प० "
५५५ कनर	" प० "	१६०१ क्षपि	हु० उ० "
८०१ कथ	" " "	१२०६ क्षमू	दि० प० वे
७७३ कृद (पा०)	" आ० "	४४२ क्षमूष्	भ्वा० आ० "
७१ कृदि	भ्वा० प० "	८५१ क्षर	" प० से०
७७३ कृदि	हु० आ० "	१५९७ क्षल	हु० उ० "
१७२८ (आङ्) कृन्द	हु० उ० "	२३६ क्षि	भ्वा० प० अ०
७७१ कृप	भ्वा० आ० "	१२७६ क्षि	स्वा० प० "
४७३ कृमु	" प० "	१४०४ क्षि	तु० " "
१४७३ (हु) क्रीन्	कृया० उ० अ०	२३७ क्षिज	भ्वा० प० से०

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१४६६ क्षिणु	त० उ० से०	८७८ खनु	भ्वा० उ० से०
११२१ क्षिप	दि० प० अ०	२२९ खर्ज	" " "
१२८५ क्षिप	तु० उ० "	६० खर्द	" " "
१९४१ क्षिप	चु० " से०	४२१ खर्व	" " "
३८२ क्षीवृ	भ्वा० आ० "	५८२ खर्व	" " "
५६७ क्षीवृ	" प० "	५४५ खल	" " "
१५०६ क्षीप्	कृया० " अ०	११४३ खत्र (पा०)	कृया० " "
१०३६ (डु) क्षु	अ० " से०	६८६ खप	भ्वा० " "
१४४३ क्षुदिर्	ह० उ० अ०	४९ खाट	" " "
११९० क्षुव	दि० प० "	३०२ खिट	" " "
७५१ क्षुभ	भ्वा० आ० से	११७० खिद	दि० आ० अ०
१२३९ क्षुभ	दि० प० "	१४३६ खिद	तु० प० से०
१५१९ क्षुभ	कृया० " "	१४४९ खिद	ह० आ० अ०
१३४४ क्षुर	तु० " "	९५४ खुड्	भ्वा० " "
५८६ क्षेव	भ्वा० " "	२०० खुजु	" प० से०
९१३ क्षै	" " अ०	१३८७ खुड (पा०)	तु० " "
१८७६ क्षोट	चु० उ० से०	१५८५ खुडि	चु० उ० "
१०३७ क्षणु	अ० प० "	१३४२ खुर	तु० प० "
४८६ क्षमायी	भ्वा० आ० "	२०० खूदं	भ्वा० आ० "
५२० क्षमील	" प० "	१८७५ खेट	चु० उ० "
७४४ (नि) क्षिदा (पा०)	भ्वा० अ० "	१८७५ खेड (पा०)	" " "
११४४ (नि) क्षिदा	दि० प० "	५०८ खेल	भ्वा० प० "
५३९ क्ष्वेलृ	भ्वा० प० "	५०६ खेवृ (पा०)	" आ० "
	ख	९१२ खै	" प० अ०
१५३१ खच	कृया " "	१८७५ खोड (पा०)	चु० उ० से०
२३२ खज	भ्वा० " "	५५२ खोर्क	भ्वा० प० "
२३३ खजि	" " "	५५१ खोल	" " "
३०९ खट	" " "	१०६० ख्या	अ० " अ०
१६३३ खट्ट	चु० उ० "		ग
१५८० खड	" " "	२४६ गज	भ्वा० " से०
२८३ खडि	भ्वा० आ० "	१६४८ गज	चु० उ० "
१५८१ खडि	चु० उ० "	२४८ गजि	भ्वा० प० "
५० खद	भ्वा० प० "	७७७ गड	" " "
		६५ गडि	" " "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
३६१ गडि	म्वा० प० से०	११२० गुद	दि० प० से०
१८५४ गण	चु० उ० "	१५१७ गुघ	क्रया० " "
५२ गद	म्वा० प० "	१३१८ गुत्फ	तु० " "
१८६१ गदी	चु० उ० "	९७० गुप	म्वा० आ० "
१६६५ गन्व	चु० आ० "	१२३४ गुप	दि० प० "
९८२ गम्ह	म्वा० प० अ०	१७७२ गुप	चु० उ० "
२२६ गर्ज	" " से	३९५ गुप्	म्वा० प० वे०
१६६५ गर्ज (पा०)	चु० उ० से	१३१७ गुफ	तु० " से०
५७ गर्द	म्वा० प० "	१३९६ गुरी	" आ० "
१६६५ गर्द (पा०)	चु० उ० "	२३ गुर्द	म्वा० " "
१६६५ गर्ध (पा०)	" " "	१६६६ गुर्द	चु० उ० "
४२२ गर्द	म्वा० प० "	५७४ गुर्वी	म्वा० प० "
५८३ गर्व	" " "	८९६ गुह	म्वा० उ० वे०
१९०७ गर्व	चु० आ० "	१६९५ गूर	चु० आ० से०
६३६ गर्ह	म्वा० प० "	११५४ गुरी	दि० " "
१८४६ गर्ह	चु० उ० "	९३७ गृ	म्वा० प० अ०
५४६ गल	म्वा० प० "	१७०८ गृ	चु० आ० से०
१७०० गल	चु० आ० "	२४८ गृज	म्वा० प० "
३९२ गल्भ	म्वा० " "	२४९ गृजि	" " "
६३७ गल्ह	" " "	१२४६ गृधु	दि० " "
१८८४ गवेष	चु० उ० "	१८९९ गृह	चु० आ० ०
११०६ गा	चु० प० अ०	६५० गृह	म्वा० आ० दे०
९५० गाङ्	म्वा० आ० "	१४१० गृ	तु० प० से०
४ गाघृ	" " से०	१४९८ गृ	क्रया० " "
६४९ ग्राह	" " वे०	३६९ गेष्टृ	म्वा० आ० "
१३९९ गु	तु० प० अ०	५०२ गेवृ	" " "
९४९ गुङ्	म्वा० आ० अ०	६१४ गेवृ	" " "
१३६९ गुज	तु० प० से०	९१७ गै	म्वा० प० अ०
२०३ गुजि	म्वा " "	१८७७ गोम	चु० उ० से०
१५८४ गुठि (पा०)	चु० उ० "	२५७ गोष्ट	म्वा० आ " "
१३७० गुड	त० प० "	३६ ग्रथि	" " "
१५८४ गुडि	चु० ल० "	१५१३ ग्रन्थ	क्रया० प० "
१८१३ गुणः	" " "	१८२६ ग्रन्थ	चु० उ० से०
२४ गुद	म्वा० आ० "	१८३९ ग्रन्थ	" " "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१७५० ग्रस	चु. उ. से.	१७२७ घुषि	चु. उ. से.
६३० ग्रसु	म्वा. आ. "	११५५ घूरी	दि. आ. "
१५३३ ग्रह	क्रया. उ. "	४३८ घूर्ण	म्वा. आ. "
१८९३ ग्राम	चु. " "	१३३९ घूर्ण	तु. प. "
१९७ घुचु	म्वा. प. "	९३८ घृ	म्वा. प. अ.
६३१ गलसु	" आ. "	१०९६ घृ	जु. प. अ.
६५१ गलह	" " "	१६५१ घृ	चु. उ. से.
१९८ गलुचु	" प. "	४३६ घृणि	म्वा. आ. ;
२०१ गलुचु	" " "	१४६९ घृणु	त. उ. "
३६६ गलेपृ	" आ. "	७०८ घृपु	म्वा. प. "
३७० गलेपृ	" " "	९२६ घ्रा	म्वा. अ. "
५०३ ग्लेवृ	" " "	९५४ डुङ्	म्वा. आ. "
६१४ ग्लेवृ (पा०)	" " "	९३ चक	म्वा. आ. से.
९०३ ग्लै	" प. अ.	७८३ चक	म्वा. प. "
१५९ घघ	" " से.	१०७४ चकासु	अ. प. "
७६३ घट	म्वा. आ. से.	१५९५ चक्क	चु. उ. "
१७२४ घट	चु. उ. "	१०१७ चक्षिङ्	अ. आ. अ.
१७६७ घट	चु. उ. "	१७२२ चट	चु. उ. से.
१७६८ घटि	" " "	२९४ चटे (पा०)	म्वा. प. "
२५९ घट्ट	म्वा. आ. "	२७८ चडि	म्वा. आ. "
१६३१ घट्ट	चु. उ. "	७९६ चण	म्वा. प. "
६५२ घष (पा.)	म्वा. आ. "	८६५ चते	म्वा. उ. "
७१५ घस्त्र	" पा. अ.	६८ चदि	म्वा. प. "
४३४ घिणि	" आ. से.	८६६ चदे	म्वा. उ. "
९५२ घुङ्	" " अ.	१८४१ चन (पा०)	चु. उ. "
७४६ घुट	" " से.	१९० चन्धु	म्वा. प. "
१३८५ घुट	तु. प. "	३९९ चप	म्वा. प. "
४३७ घुण	म्वा. आ. "	१६२७ चप (पा०)	चु. उ. "
१३३८ घुण	तु. प. "	१६२० चपि	म्वा. उ. "
४३५ घुणि	म्वा. आ. "	४६९ चमु	म्वा. प. "
१३४५ घुर	तु. प. "	१२७४ चमु	स्वा. प. "
६५२ घुषि	म्वा. आ. "	४७८ चय	म्वा. आ. "
६५३ घुषिर्	" प. "		

धातुः	गणः	धातुः	गणः
५५९ चर	स्वा० प० से०	१६१३ चुट	चु० उ० से०
१७४६ चर	चु० उ० "	१३७७ चुट	तु० प० से०
१०८१ चर्करीतं	अ० प० "	१६६० चुटि	च० उ० से०
७१७ चर्च	स्वा० प० "	१५६० चुट्ट	च० " से०
१२९९ चर्च	तु० प० "	१३९२ चुड	तु० प० से०
१७१३ चर्च	चु० उ० "	३२५ चुडि	स्वा० " से०
४२५ चर्व	स्वा० प० से०	३४७ चुड्ड	स्वा० प० से०
५७९ चर्व	स्वा० प० से०	१५९२ चुद	चु० उ० से०
८३२ चल	स्वा० प० "	४०३ चुप	स्वा० प० "
१३५६ चल	तु० प० "	४२९ चुवि	स्वा० प० "
१६०८ चल	चु० उ० "	१६३६ चुबि	चु० उ० "
८१२ चलिः	स्वा० प० "	१५३४ चुर	" उ० से०
८८९ चष	स्वा० उ० "	१६०२ चुल	" उ० से०
७२९ चह	स्वा० प० "	५३१ चुल्ल	स्वा० प० से०
१६२७ चह	चु० उ० "	११५८ चूरी	दि० आ० से०
१८६७ चह	चु० उ० "	१५५२ चूर्ण	चु० उ० से०
८८० चायु	स्वा० उ० "	१६४२ चूर्ण	चु० उ० से०
१७९५ चि	चु० उ० "	६७३ चूष	स्वा० प० से०
१६३० चिम्	चु० उ० "	१३१४ चृती	तु० प० से०
१२५१ चिम्	स्वा० " अ०	१८२१ चृप (पा०)	चु० उ० से०
३१५ चिट	स्वा० प० से०	५३६ चेल्	स्वा० प० से०
१६७४ चित	चु० अ० "	२५६ चेष्ट	स्वा० आ० से०
१५३५ चिति	" उ० "	१७४७ च्यु	चु० उ० से०
३९ चिती	स्वा० प० "	९५५ च्युङ्	स्वा० आ० अ०
१९१७ चित्र	चु० उ० "	४० च्युतिर	" प० से०
१२७७ चिरि	स्वा० प० "	१७४७ च्युस (पा०)	चु० उ० से०
१३५५ चिल	तु० " "	छ	
५३३ चिल्ल	स्वा० " "	१६२२ छजि	चु० उ० से०
१८२८ चीक	चु० उ० "	१८३४ छद	चु० उ० से०
३८४ चीभृ	स्वा० आ० "	१९३५ छद	चु० उ० से०
७७५ चीव	चु० उ० "	१५७७ छदि	चु० उ० "
८७८ चीवृ	स्वा० उ० "	८१३ छदिर	स्वा० प० "
१५९६ चुक्क	चु० उ० "	४७० छमु	" प० "
५१३ च्य (पा०)	स्वा० प० "	१५८९ छदं	चु० उ० "

धातुः

गणः

धातुः

गणः

८६० छप
१४४० छिदिर्
१९२४ छिद्र
१३७८ छुट
१३८८ छुट (पा०)
१४१८ छुप
१३७२ छुर
१४४५ (उ) छुदिर्
१८२१ छुती
१८२१ छुर् (पा०)
१९३४ छेद
११४६ छो

म्वा. उ. से
रु. " अ०
चु. " से.
तु. प. "
" " "
" " अ.
" " से.
रु. उ. "
चु. " "
" " "
" " "
दि. प. अ.

ज

१०७१ जक्ष
२४२ जज
२४३ जजि
३०५ जट
११०५ जन
११४९ जनी
३९७ जप
१७१७ जभि
३८८ जभी
४५१ जमु
७५६ जर्ज
१२९८ जर्ज
१५४३ जल
८३३ जल
३९८ जल्य
६८८ जष
१६६७ जसि
१६६९ जसु
१७१६ जसु
१२११ जसु
१०७२ जागृ

अ. प. से.
म्वा. " "
" " "
म्वा. " "
चु. प. से.
म्वादि. आ. "
" प. "
चु. उ. "
म्वा आ. "
" प. "
" पा. "
तु. प. "
चु. उ. "
म्वा प. "
" " "
" " "
चु. उ. "
" " "
" " "
दि. प. "
अ. प. "

५६१ जि
९४६ जि
१७९४ जि
४७२ जिमु (पा०)
१२७८ जिरि
५९४ जिवि
६९७ जिपु
५६२ जीव
१५७ जुमि
१३७९ जुट
१३२६ जुड
१६४७ जुड
३२ जुटु
१३२६ जुन (पा०)
१८३५ जुप
१२८८ जुपी
११५६ जूरी
६८१ जूप
३८९ जूमि
१४९४ जू
१८१५ जू
११३० जृप्
६१६ जेपृ
६४४ जेह
९१४ जै
१६२५ जप
८११ ज्ञा
१५०७ ज्ञा
१७३३ ज्ञा
१४९९ ज्या
९५६ ज्युङ्
९४७ जि
१८१६ जि
७७६ ज्वर

म्वा. प. अ.
" पा. "
चु. उ. से.
म्वा. प. "
स्वा. प. "
म्वा. प. "
" " "
" " "
" " "
तु. प. "
" " "
चु. उ. "
म्वा. आ. "
तु. प. "
चु. उ. "
तु. आ. "
दि. " "
म्वा. प. "
" आ. "
क्रया. प. "
चु. उ. से.
दि. प. "
म्वा. आ. "
" " "
" प. अ.
चु. उ. से.
म्वा. प. अ.
क्रया. प. अ.
म्वा. आ. "
" प. "
चु. उ. से.
म्वा. प. "

धातुसूचिका

५६६

धातुः

८०४ ज्वल

८३१ ज्वल

झ

३०६ झट

४७२ झमु

१३०० झर्ज

७१८ झर्ज

६८९ झष

८९१ झष

१४९४ झ (पा०)

११३१ झृषू

ट

१६३९ टकि

८३४ टल

१०३ टिकृ

१०४ टोक्र

८३५ ट्वल

ड

१६७७ डप

१६७२ डिप

१६७८ डिप

१३७१ डिप

१२३२ डिप

९६८ डीड्

११३५ डीड्

९८ डौकृ

ढ

ण

६६२ णक्ष

१३४ णख

१३५ णखि

३१० णट

४८१ णट

गण

धातुः

स्वा० प० से०

" " "

" " "

" " "

" " "

तु० " "

स्वा० " "

" " "

" " उ० "

क्र्या० प० "

दि० " "

तु० उ० "

स्वा० प० "

" आ० "

स्वा० आ० से०

" प० "

तु० आ० "

" उ० "

" आ० "

तु० प० "

दि० " "

स्वा० आ० "

दि० " "

स्वा० " "

" प० "

" " "

" " "

" " "

" " "

" " से०

१७७९ णद

१५२० णम

७५२ णभ

१२४० णभ

९८१ णभ

४८० णय

८३८ णल

११२४ णश

६२७ णस

११६६ णह

६२५ णासू

६५९ रिक्ष

१०२६ णिजि

१०९३ णिजिर्

६६ णिदि

७८१ णिह

१३६० णिल

५९० णिवि

७२२ णिश्

१०२५ णिसि

९०१ णिक्

५६६ णोव

१०३५ णु

१२८२ णुद

१४२६ णुद

१३९७ णू

८७२ णोह

६१७ णेषू

११७ तक्

११८ तकि

६६५ तक्ष

६५५ तक्षू

१४९ तगि

गणः

चु० उ० "

क्र्या प० "

स्वा० आ० "

दि० प० "

स्वा० " अ०

" आ० से०

" प० "

दि० " वे०

स्वा० आ० से०

दि० उ० अ०

स्वा० आ० से०

" प० "

अ० आ०

तु० उ० अ०

स्वा० प० से०

" उ०

तु० प०

स्वा० "

" "

अ० आ०

स्वा० उ०

" प०

अ० प०

तु० उ०

" प०

" "

स्वा० उ०

" आ०

त

" प०

" "

" "

" "

स्वा० प०

धातुः

गणः

धातुः

गणः

३०८ तट	म्वा० प० से०
१५७९ तड	बु० उ० "
१८०२ तड	" " "
२८० तडि	म्वा० आ० "
१६७९ तत्रि	बु० " "
१४६३ तनु	त० उ० से०
१८४१ तनु	बु० " "
१९१ तन्नु	म्वा० प० "
१४५९ तन्नु	रु० " वे०
११५९ तप	दि० आ० अ०
९८५ तप	म्वा० प० "
१८१९ तप	बु० उ० से०
१२०२ तमु	दि० प० "
४७९ तय	म्वा० आ० "
१७८१ तर्क	बु० उ० "
२२७ तर्ज	म्वा० प० "
१६८२ तर्ज	बु० आ० "
५८ तर्द	म्वा० प० "
१५५८ तल	बु० उ० "
१७३० तसि	" " "
१२१२ तसु	दि० प० "
४८९ तायृ	म्वा० आ० "
१२६६ तिक	स्वा० प० "
१०५ तिकृ	म्वा० आ० "
१२६७ तिग	स्वा० प० "
९७१ तिज	म्वा० आ० "
१६५३ तिज	बु० उ० "
३६२ तिष्ट	म्वा० आ० अ०
११२३ तिन	दि० प० से०
५३४ तिल	म्वा० " "
१३५४ तिल	तु० " "
१६०७ तिल	बु० उ० "
५३४ तिल्ल (पा०)	म्वा० प० "
१०६ तीकृ	म्वा० आ० "

१९१२ तीर	बु० उ० से०
५६५ तीव	म्वा० प० "
२४४ तुज	" " "
१५६६ तुज (पा०)	बु० उ० "
२४५ तुजि	म्वा० प० "
१५६६ तुजि	बु० उ० "
१७५६ तुजि	" " "
१३७६ तुट	तु० प० "
१३८६ तुड	" " "
२७६ तुडि	म्वा० आ० "
३५१ तुडृ	" प० "
१३३२ तुण	तु० " "
१९४३ तुव्य	बु० उ० "
१२८१ तुद	तु० " अ०
४०४ तुन्य	म्वा० प० से०
१३१० तुन्य	तु० " "
४०९ तुन्य	म्वा० " "
१३१२ तुन्य	तु० " "
४०४ तुप	म्वा० " "
१३०९ तुप	तु० " "
४०८ तुफ	म्वा० " "
१३११ तुफ	तु० " "
१६५८ तुवि	बु० उ० "
४२८ तुवि	म्वा० प० "
७५३ तुभ	" आ० "
१५२१ तुभ	क्रया० प० "
१२४१ तुभ	दि० " "
११०२ तुर	बु० " "
५७० तुर्वी	म्वा० " "
१५९९ तुल	बु० " से०
११८४ तुप	दि० प० अ०
७१० तुस	म्वा० " से०
७३७ तुहिर्	" " "
३५१ तुडृ (पा०)	म्वा० प० से०

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१६९० तूण	बु० आ० "	४११ त्रुफ	भ्वा. प. से.
११५२ तूरी	दि० " "	४०६ त्रुप	" " "
५२७ तूल	भ्वा० प० "	४१० त्रुफ	" " "
६७४ तूष	" " "	९६५ त्रैङ्	" आ. अ.
१४६८ तृणु	त० उ० "	९९ त्रौकृ	" " "
१४४६ (उ) तृदिर्	रु० " "	६५६ त्वक्षू	" प. वे.
१३०८ तृन्फ	तु० प० "	१५० त्वगि	" " से.
१३५० तृन्ह	" " वे०	१३०१ त्वच	तु. " "
११९५ तृप	दि० " "	१९२ त्वन्चु	भ्वा. " "
१२७१ तृप (पा०)	भ्वा० " से०	७७५ (नि) त्वरा	" आ. "
१८२० तृप	बु० उ० "	१००१ त्विष	" उ. अ.
१३०७ तृप	तु० प० "	५५४ त्वर	" प. से.
१३०७ तृफ (पा०)	" " "		थ
१२२८ (नि) तृषा	दि० " "	१३८७ थुड	तु. " "
१४५५ तृह	रु० " "	५७१ थुर्वी	भ्वा. " "
१३४८ तृह	तु० " वे०		द
९६९ तृ	भ्वा० " से०	६०८ दक्ष	" आ. "
२३१ तेज	" " "	७७० दक्ष	" " "
३६३ तेष्ट	" आ० "	१२७३ दघ	भ्वा. प. "
४९९ तेवृ	" " "	१९२६ दण्ड	तु. उ. "
९८६ त्यज	" प० अ०	१७ दद	भ्वा. आ. "
९७ त्रकि	" आ० से०	८ दघ	" " "
६६० त्रक्ष	" प० "	१२७० दन्धु	भ्वा. प. "
१५५ त्रख (पा०)	" " "	९८९ दन्श	भ्वा. " अ.
६९ त्रदि	भ्वा० प० "	१२०३ दमु	दि. " से.
८१६ त्रपि (पा०)	" " "	४८१ दय	भ्वा. आ. "
३७४ त्रपूष्	" आ० वे०	१०७३ दरिद्रा	अ. प. "
१७४२ त्रस	बु० उ० से०	५४८ दल	भ्वा. प. "
१११७ त्रसी	दि० प० "	१७५२ दल	तु. उ. "
१५५ त्रिखि (पा०)	भ्वा० " "	८१६ दलि (पा०)	भ्वा. प. "
१७६२ त्रिसि	बु० उ० "	१६७५ दशि	तु. आ. "
१३७५ त्रुट	तु० प० "	१७६५ दशि	" उ. "
१६९९ त्रुट	बु० आ० "	१६७६ दस (पा०)	" आ. "
४०७ त्रुप	भ्वा० प० "		

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१६७६ दसि	चु० आ० से०	१८२१ दपः (पा०)	चु० उ० से०
१७८७ दसि	चु० उ० से०	१३१३ दप	तु० प० "
१२१३ दसु	दि० प० से०	१३१३ दफ (पा०)	" " "
९९१ दह	म्वा० प० अ०	१८३२ दभ	चु० प० "
१०९१ (डु) दान्	जु० उ० अ०	१३२३ दभी	तु० प० "
९३० दण्	म्वा० प० अ०	१८२२ दभी	चु० उ० "
९९४ दान	म्वा० उ० से०	९८८ दशिर	म्वा० प० से०
१७५९ दाप्	अ० प० अ०	७३३ दह	" " से०
१२७९ दश	स्वा० प० से०	७३४ दहि	" " "
८८२ दाशु	म्वा० उ० से०	८०८ दृ	" " "
८९४ दासु	" " "	१४९३ दृ	क्रया० प० से०
५९२ दिवि	" " "	९६२ देअ	म्वा० आ० अ०
११०७ दिवु	दि० प० से०	५०० देवृ	" " से०
१७०७ दिवु	चु० आ० से०	९२४ दैप्	" प० अ०
१७२५ दिवृ	चु० उ० से०	११४८ दो	दि० " "
१०१५ दिह	अ० " "	१०४० द्यू	अ० " "
६०९ दीक्ष	म्वा० आ० से०	७४१ द्युत	म्वा० आ० अ०
११३४ दीङ्	दि० आ० अ०	९०५ द्ये	" प० अ०
१०७६ दीवीङ्	अ० " से०	४६६ द्रम	" " से०
११५० दीपी	दि० " "	१०५४ द्रा	अ० " अ०
९४४ दु	म्वा० प० अ०	६७० द्राक्षि	म्वा० " से०
१२५६ (डु) दु	स्वा० " "	१२४ द्राखु	" " "
१९३० दुःख	चु० उ० से०	११४ द्राघृ	" आ० "
१६०० दुल	" " "	२८७ द्राह	" " "
५७२ दुर्वी	म्वा० प० "	६४६ दाह	" " "
११८५ दुष	दि० " अ०	९४५ दु	" प० अ०
१०१४ दुह	अ० उ० "	१३३७ दुण	तु० " से०
७३८ दुहिर्	म्वा० प० से०	११९७ दुह	दि० " च०
११३३ दृङ्	दि० आ० से०	१४८१ द्रुम्	क्रया० उ० से०
१२८० ह	स्वा० प० अ०	७८ द्रेकृ	म्वा० आ० "
१४११ हङ्	तु० आ० "	९०६ द्रै	" प० अ०
१३१४ हम्फ	" प० से०	१०१३ द्विप	अ० उ० "
११९६ ह्य	दि० " वे०	९३३ द्रवृ	म्वा० प० अ०

धातुः		गणः	धातुः		गणः
१५९४ धक्	चु० उ० से०		९०२ घेट्		स्वा. प. अ.
४५३ धणिः (पा०)	स्वा० प० "		५५३ घोर्त्तृ		" " "
११४ धन	जु० " "		९२७ घ्मा		" " अ.
५९७ धवि	स्वा० " "		९०८ घ्यै		" " "
१०९२ (डु) धाम्	जु० उ० अ०		२१९ घ्रज		" " से.
६०१ धातु	स्वा० उ० से०		२२० घ्रजि		" " "
१४०६ धि	तु० प० अ०		४५९ घ्रण		" " "
६०३ धिक्ष	स्वा० आ० से०		१५२४ (उ) घ्रस	कूया.	" "
५९३ धिवि	" प० "		१७४३ (उ) घ्रस	चु. उ.	" "
११०३ धिष	जु० " "		६७१ घ्राक्षि	स्वा. आ.	" "
११३६ धीड्	दि० आ० अ०		१२५ घ्राखृ	" " "	
६०२ धुक्ष	स्वा० " से०		११४ घ्रावृ (पा.)	" आ.	" "
१२५५ धुम्	स्वा० उ० अ०		२८८ घ्रावृ	" " "	
५७३ धूर्वी	स्वा० प० से०		९४३ ध्रु	" प. अ.	
१३९८ धू	तु० " "		१४०० ध्रु	तु. "	" "
१२५५ धूम (पा०)	स्वा० उ० वे०		१४०० ध्रुव (पा.)	" " से.	
१४८७ धूम	कूया० " "		७९ ध्रेकृ	स्वा. आ.	" "
१८३६ धूम	जु० " से०		९०७ ध्रै	" प. अ०	
३९६ धूप	स्वा० प० "		२२१ ध्वज	" " से.	
१७७३ धूप	जु० उ० "		०२२ ध्वजि	" " "	
११५३ धुरी	दि०आ० "		४५३ ध्वण	" " "	
१६४० धूस (पा०)	जु० उ० "		८१६ ध्वन	" " "	
१६४० धुष (पा०)	" " "		८२८ ध्वन	" " "	
१६४० धृश	" " "		१८९० ध्वन	चु. उ.	" "
९६० धृम्	स्वा० आ० अ०		८१६ ध्वनि (पा.)	स्वा. प.	" "
१४१२ धृङ्	तु० " "		७५५ ध्वन्सु	" ध्या.	" "
२१७ धृज	स्वा० प० से०		६७२ ध्वाक्षि	" प.	" "
२१८ धृजि	" " "		९३९ ध्वृ	" " अ.	
९०० धृम्	" उ० अ०				
१८५१ धृष	जु० " से०				
१२६९ (भि) धृषा	स्वा० प० "				
१४९४ धृ (पा०)	क्रया० " "				
१९१४ वेक	जु० उ० "				

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१८०३ नल	बु० उ० से०	२९ पर्व	म्वा० आ० से०
६ नाथ	म्वा० आ० "	४१२ पर्व	" प० "
७ नाथ	" " "	४१६ पर्व	" " "
१८८६ निवास	बु० उ० "	५७७ पर्व	" " "
१६८७ निष्क	" आ० "	८३९ पल	" " "
५२२ नील	म्वा० प० "	१८८२ पल्पूल	बु० उ० "
१११६ नृती	दि० " "	१७२० पश	" " "
८०९ नृ	म्वा० " "	१८६३ पप	" " "
१४९५ नृ	क्रया० " "	१६१६ पसि	" " "
प		९२५ पा	म्वा० प० अ०
६६५ पक्ष	म्वा० प० से०	१०५६ पा	अ० " "
१५५० पक्ष	बु० उ० "	१९११ पार	बु० उ० से०
९९६ (हु) पचष्	म्वा० " अ०	१६०९ पाल	" " "
१७४ पचि	" आ० से०	१४०५ पि	तु० प० अ०
१६५२ पचि	बु० उ० "	१५७६ पिच्छ	बु० उ० से०
२९६ पट	म्वा० प० "	१५६७ पिज (पा०)	" " "
१७५३ पट	बु० उ० "	१०२८ पिजि	अ० आ० "
१८५७ पट	बु० " "	१५६७ पिजि	बु० उ० "
३३० पठ	म्वा० प० "	१७५८ पिजि	बु० उ० "
२८१ पठि	" आ० "	३११ पिट	म्वा० प० "
१६१५ पठि	बु० उ० "	३३९ पिठ	" " "
४३९ पण	म्वा० आ० "	२७४ पिडि	" आ० "
११५९ पत (पा०)	दि० " "	१६७० पिडि	बु० उ० "
१८६२ पत	बु० उ० "	५८८ पिवि	म्वा० प० "
८४५ पत्त	म्वा० प० "	१४३७ पिशि	तु० " "
१५५४ पथ (पा०)	बु० उ० "	१४५२ पिष्ट	र० " अ०
१५७५ पथि	" " "	१५६८ पिस	बु० उ० "
८४७ पथे	म्वा० प० "	१७६३ पिसि	बु० उ० "
११६९ पद	दि० आ० अ०	७१९ पिष्ट	म्वा० प० "
१८९२ पद	बु० " से०	११४१ पीड्	दि० आ० अ०
४४० पन	म्वा० " "	१५४४ पीड	बु० उ० "
४७६ पय	" " "	५२१ पील	म्वा० प० "।
१९३९ पर्ण	बु० उ० "	५६३ पीव	" " "
		१३६७ पुट	तु० " "

धातुः	गणः	धातुः	गण
१७५४ पुट	चु० उ० से०	१४०२ पृङ्	तु० आ० से०
१९१३ पुट	" " "	१८०८ पृच	चु० उ० "
१७६३ पुटि	" " "	१०३० पृचो	अ० आ० "
१५५९ पृट्ट	" " "	१४६२ पृची	रु० प० "
१३८४ पुड	तु० प० "	१०२८ पृजि (पा०)	अ० आ० "
६२६ (पा०)	श्वा० " "	१३२८ पृड	तु० प० "
१३३३ पुण	तु० " "	१३२९ पृण	" " "
१६३७ पुण (पा०)	चु० उ० "	१५५४ पृथ	चु० उ० "
१११९ पुथ	दि० प० "	७०५ पृषु	श्वा० प० "
१७७६ पुथ	चु० उ० "	१०८६ पृ	चु० " "
४४ पुथि	श्वा० प० "	१४८९ पृ	क्रया० प० "
१३४६ पुर	तु० " "	१५४८ पृ	चु० उ० "
५७६ पुर्व	श्वा० " "	५४१ पेलृ	श्वा० प० "
८४१ पुल	" " "	५०४ पेवृ	" आ० "
१६०१ पुल	चु० उ० "	६१५ पेप	" आ० "
१६३७ पुल	" " "	७२० पेष्ट	श्वा० प० "
७०० पुष	श्वा० प० "	९२० पै	श्वा० " अ०
११८२ पुष	दि० " "	४५८ पैण्	" " से०
१५२९ पुष	क्रया० प० "	४८८ (ओ) प्यायी	" आ० "
१७५१ पुष	चु० उ० "	६६४ प्यैङ्	" " "
१११२ पुष्प	दि० प० "	१४१३ प्रच्छ	तु० प० अ०
१६३८ पुंस	चु० उ० "	७६५ प्रय	श्वा० आ० से०
१५९० पुस्त	" " "	१५५३ प्रय	चु० उ० "
९६६ पृङ्	श्वा० आ० "	७६६ प्रस	श्वा० आ० "
१६४३ पूज	चु० उ० "	१०६१ प्रा	अ० प० अ०
१४८२ पून्	क्रया० " "	११४४ प्रीङ्	दि० आ० अ०
४८४ प्रयी	श्वा० आ० "	१४७४ प्रीन्	क्रया० उ० "
११५१ प्री	दि० आ० "	१८३७ प्रीन्	चु० उ० से०
१८०४ प्री	चु० उ० "	९५७ प्रुङ्	श्वा० आ० अ०
१६३७ पूर्ण (पा०)	" " "	३२४ प्रुड	" प० से०
५२८ पूल	श्वा० प० "	७०३ प्रुषु	" " "
६७५ पूष	" " "	१५२७ प्रूष	क्रया० " "
१०८६ पृ (पा०)	चु० प० अ०	६१९ प्रेष्ट	" आ० "
१२५८ पृ	श्वा० " "	४५८ प्रैण् (पा०)	श्वा० प० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
८६७ प्रीथृ	भ्वा. उ. से.	२८६ वाढृ	भ्वा. आ. अ.
६४२ प्लिहृ	„ आ. „	५ वाघृ	भ्वा. आ. से.
१५०३ प्ली	क्रया. प. अ.	६४५ वाहु	भ्वा. आ. से.
९५८ प्लुङ्	भ्वा. आ. „	३१७ विट्	भ्वा. प. से.
१११५ प्लुष	दि. प. से.	६४ विदि	भ्वा. प. से.
१२१६ प्लुष	„ „ „	१३५९ विल्	तु. प. से.
१५२८ प्लुष	क्रया. प. „	१६०६ विल्	चु. उ. से.
७०४ प्लुप	भ्वा. प. „	११९ वुक्क	भ्वा. प. से.
१०५५ प्ला	अ. „ अ.	१७१४ वुक्क	चु. उ. से.
	फ	१५८ वुगि	भ्वा. प. से.
११३ फक्क	भ्वा. प. से.	८५८ वुघ	भ्वा. प. से.
८२१ फण	भ्वा. „ „	११७२ वुघ	दि. आ. अ.
५३० फल	„ „ „	८७६ वुधिर्	भ्वा. उ. से.
५१८ (नि) फला	„ „ „	८६६ (उ) वुन्दिर्	भ्वा. उ. से.
१३९० फुल	तु. „ „	१२९१ वुस	दि. प. से.
५३२ फुल्ल	भ्वा. „ „	१५९१ वुस्त	चु. उ. से.
५४२ फेल	„ „ „	७३५ वृहृ	भ्वा. प. से.
	ब	७३६ वृहि	भ्वा. प. से.
४५९ वण (पा.)	भ्वा. प. से.	१७६९ वृहि	चु. उ. से.
५१ वद	„ „ „	७६६ वृहिर् (पा०)	भ्वा. प. से.
९७२ वघ	„ आ० „	१३४७ वृहृ (पा०)	तु. प. वे.
१५४७ वघ	चु. उ. „	६४३ वेहृ (पा०)	भ्वा. आ. से.
१५४७ वध्व (पा.)	„ „ „	१०४४ ब्रू	अ. उ. से.
१५०८ वध्व	क्रया० प. अ.	१६६४ ब्रूस	चु. उ. से.
४१८ वर्व	भ्वा. „ „		भ
६३८ वर्हृ	„ आ. „	८९३ भक्ष (पा०)	भ्वा. उ. से.
१६६५ वर्हृ	चु. उ. „	१५५७ भक्ष	चु. उ. से.
१७७० वर्हृ	„ „ „	९९८ भज	भ्वा. उ. अ.
८४० वल	वा. प. „	१७३४ भज	चु. उ. से.
१६२९ वल	चु. उ. „	१७६० भजि	चु. उ. से.
६३९ वल्हृ	भ्वा. आ. „	३०७ भट	भ्वा. प. से.
१७७१ वल्हृ	चु. उ. „	७८० भट	भ्वा. प. से.
१६८४ वस्त	„ आ. „	२७३ भडि	भ्वा. आ. से.

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१५८८ मडि	च. उ. से.	१४९१ भृ	क्रया. प. से.
४४७ भण	स्वा. प. "	८८३ भेष	स्वा. उ. "
१२ भदि	" आ. "	६२८ भयस	" " "
१४५३ भज्जो	रु. प. अ.	८९२ भल	" प. "
१६८३ भर्त्स	चु. आ. से.	४५२ भण	" अ. "
५८० भव	स्वा. प. "	७५६ भन्तु (पा०)	दि. प. "
४९५ भल	" आ. "	१२२५ भन्तु	स्वा. आ. "
१७०१ भल	चु. " "	७५६ भन्तु	" प. "
४९६ भल्ल	स्वा. आ. "	८५० भमु	दि. प. "
६९५ भप	" प. "	१२०५ भमु	तु. उ. आ०
११०० भस	जु. प. "	१२८४ भस्ज	स्वा. वा. से.
१०५१ भा	अ. " अ.	१८१ भ्राजू	" " "
१८८७ भाज	चु. " से.	८२३ (हु) भ्राजू	" " "
४४१ भाम	स्वा. आ. "	८२४ (हु) भ्राश्रु	क्रया० प. "
१८७३ भाम	चु. उ. "	१५०५ भ्री	चु. आ. "
६१२ भाष	स्वा. आ. "	१६९१ भ्रूण	स्वा. " "
६२४ भासृ	" " "	१८० भ्राजू	" उ. "
६०६ भिक्ष	" " "	८८४ भ्रेष	" " "
६४ भिदि (पा.)	" प. "	८९३ भलक्ष	" आ. "
१४३९ भिदिर	" रु. उ.	८२५ (हु) भ्लाश्रु	" उ. "
१०८४ (त्रि) भी	जु. प. से.	८८५ भ्लेष	म
१४५४ भुज	रु. " अ.	८६ मकि	स्वा. आ. से.
१४१७ भुजो	तु. " "	१३२ मख	" प. "
१७४८ भुवः	चु. उ. से.	१३३ मखि	" " "
१ भू	स्वा. प. "	१४८ मणि	" " "
१८४५ भू	चु. आ. "	१११ मधि	" " "
६८२ भूष	स्वा. आ. "	१६० मधि	" " "
१७३१ भूष	चु. उ. "	१७१ मच	" आ. "
१७ भूजी	स्वा. आ. "	१७३ मचि	" " "
८९८ भृञ्	" उ. अ.	३३२ मठ	" प. "
१०८७ (हु) भृञ्	जु० उ. "	२६३ मठि	" आ. "
१३९५ भृड	तु. प. "	२७२ मडि	" आ. "
१७८८ भृशि	चु. उ. "		
१२२४ भृशु	दि० प० "		

धातुः

गणः

धातुः

गणः

३२१ मडि
१५८७ मडि
४४८ मण
१६८० मत्रि
४६ मयि
८४८ मथे
१७०६ मद
१३ मदि
८१५ मदी
१२०८ मदी
११७६ मन
१४७१ मनु
४२ मन्य
१५११ मन्य
५५८ मन्त्र
४७७ मय
१६५० मर्व
४१९ मर्व
५७८ मर्व
४९३ मल
४९४ मल्ल
५९९ मच
५०८ मव्य
७२४ मश
६९२ मप
१२२१ मसी
१०२ मस्क
१४१५ (डु) मस्त्रो
७३० मह
१८६८ मह
६३४ महि
१८०० महि
१०६२ मा
६६९ माडि

म्वा. प. मे.
चु. च. "
म्वा. प. "
चु. आ. "
म्वा. प. "
" " "
चु. आ. "
म्वा. आ. से
" प० "
दि. " "
" आ. अ.
त. " से.
म्वा० प. से.
क्रया. " "
म्वा. " "
" आ. "
चु. ठ. "
म्वा. प. "
" " "
" आ. "
" " "
" प. से.
" प. से.
" प. से.
" प. से.
" प. से.
दि. प. से.
म्वा. आ. "
तु. प. अ.
म्वा० " से.
चु. च. "
म्वा. आ. "
चु. च. "
थ. प. अ.
म्वा. " से.

१०८८ माह्
१०४२ माह्
९३२ मान
१७१० मान
१८४४ मान
१६१८ मार्ग
१८४७ मार्ग
१६४९ मार्ज
८९५ माह्
१२९७ मिच्छ
१७५७ मिजि
१२५० (डु) मिब्
८६८ मिवृ (पा.)
७४३ (जि) मिदा
१२४३ (जि) मिदा
१५३१ मिदि
८६८ मिह
८६८ मिवृ (पा.)
१३६४ मिल
१४२९ मिल
५८९ मित्रि
७२३ मिश
१९२१ मिथ
१३५२ मिष
६९९ मिपु
९९२ मिह
१८२५ मी
११३७ मीह्
१४७६ मीब्
४६८ मीम्
५१७ मील
५६४ मीव
१७४४ मृच
१७२ मुचि

जु. आ. अ.
दि. " "
म्वा० " से
चु. " "
" च. "
" " "
" " "
" " "
म्वा. " "
तु. प. से
चु. च. से
स्वा. " से
म्वा. " से
म्वा. आ. से
दि. प. से
चु. च. से
म्वा. " से
म्वा. च. से
तु. प. से
तु. च. से
म्वा. प. से
म्वा. प. से
चु. च. से
तु. प. से
म्वा. प. से
म्वा. प. से
चु. च. से
दि. आ. से
क्रया. च. से
म्वा. प. से
म्वा. प. से
म्वा. प. से
चु. च. से
म्वा. आ. से

धातुः

गुणः

धातुः

गणः

१४३० मुच्छ	तु. उ. से.	८७४ मृधु	भ्वा. उ. से.
२५० मुज	भ्वा. प. "	१४२५ मृश	तु. प. "
२५१ मुजि	" " "	११६४ मृष	दि. उ. "
१३८४ मुट	तु. " "	१८५० मृष	चु. " "
१६१४ मुट	चु. उ. "	७०७ मृषु	भ्वा. प. "
२६५ मुठि	भ्वा. आ. "	१४९२ म	क्र्या. " "
३२३ मुड	" प. "	९६१ मेङ्	भ्वा. आ. अ.
२७५ मुडि	भ्वा. आ. "	८६९ मेय (पा०)	" उ. से.
३२६ मुडि	भ्वा. प. "	८६९ मेट्ट	" " "
१३३४ मुण	तु. " "	८७० मेवृ	" " "
१६ मुद	भ्वा. आ. "	८६९ मेवृ (पा०)	" " "
१७४१ मुद	चु. उ. "	३७१ मेवृ	" आ. "
१३४३ मुर	तु. " "	५०५ मेवृ	" " "
२१२ मुर्छा	भ्वा. " "	९२९ म्ना	" प. अ.
५७५ मुर्वी	" " "	६६४ म्रक्ष (पा०)	" " "
१५३० मुष	क्र्या. " "	१६६१ म्रक्ष	चु. उ. "
१२२० मुस	दि. " "	१९५ म्रुचु	" " "
१६३२ मुस्त	चु. " "	१९३ म्रन्चु	" " "
११९८ मुह	दि. प. "	२०२ म्रोड्	" " "
९६७ मूङ्	भ्वा. आ. "	१९६ म्लुचु	" " "
१९०९ मूत्र	चु. उ. "	१९४ म्लुन्चु	" " "
५२९ मूल	भ्वा. प. "	२०५ म्लेच्छ	" " "
१६०३ मूल	चु. उ. "	१६६३ म्लेच्छ	" " "
६७६ मूष	भ्वा. प. "	२९२ म्लेट्	भ्वा. प. "
६६४ मूक्ष	" " "	५०६ म्लेवृ	" आ. "
१९०० मृग	चु. आ. "	९०३ म्लै	" प. अ.
१४०३ मृङ	तु. " "		
१८४९ मृजू	चु. उ. वे.	१६९३ यक्ष	चु. आ. से.
१०६६ मृजूष्	अ. प. "	१००२ यज	भ्वा. उ. अ.
१३२७ मृड	तु. " "	१७३६ यत	चु. " से.
१५१६ मृड	क्र्या. " "	३० यती	भ्वा. आ. "
१३३१ मृण	तु. " "	१५३६ यत्रि	चु. उ. से.
७६७ मृद	भ्वा. आ. "	९८० यभ	भ्वा. प. अ.
१५१५ मृद	क्र्या. प. "	९८४ यम	" " "

य

धातुः	गणः	धातुः	गणः
८१९ यमः	भ्वा. प. से.	३३४ रठ (पा.)	भ्वा. प. से.
१६१६ यम	चु. उ. "	४४५ रण	" " "
१२१० यमु	दि. प. "	७९५ रण	" " "
१०४९ या	अ. प. अ.	८१६ रणि (पा.)	" " "
८६३ (हु) याच्	भ्वा. उ. "	५३ रद	" " "
१०३३ यु	अ. प. से.	११९३ रघ	दि. " वे.
१७११ यु	चु. आ. "	९९९ रन्ज	भ्वा. उ. अ.
१५६ युजि	भ्वा. प. "	११६७ रन्ज	दि. " "
२१४ युछ	" " "	४०१ रप	भ्वा. प. से.
११७७ युज	दि. आ. अ.	४१३ रफ	" " "
१८०७ युज	चु. उ. से.	४१४ रफि	" " "
१४४४ युजिर्	र. उ. अ.	३७६ रवि	" आ. "
१४७९ युब्	क्रया. उ. "	९७४ रभ	" " अ.
३१ युवृ	भ्वा. आ. से.	३८५ रभि (पा.)	" " से.
११७३ युध	दि. आ. अ.	८५३ रमु	" " अ.
१२३५ युप	दि. प. से.	४८२ रय	" " से.
६८० यूव	भ्वा. " "	५९६ रवि	" प. "
२९१ यौट्ट	" " "	७१३ रस	" प. "
		१९३१ रस	चु. उ. "
		७३१ रह	भ्वा. प. "
१७३७ रक	चु. उ. से.	१६२८ रह	चु. उ. "
६५८ रक्ष	भ्वा. प. "	१८५९ रह	" " "
१३६ रख	" " "	७३२ रहि	भ्वा. प. "
१३७ रखि	" " "	१७९९ रहि	चु. उ. "
१७३८ रग (पा.)	चु. उ. "	१०५७ रा	अ. प. अ.
१४४ रगि	भ्वा. प. "	१२२ रावृ	भ्वा. " से.
७८५ रगे	" " "	११२ राष्ट्र	" अ. "
१७३८ रघ (पा.)	चु. उ. "	८२२ राजृ	" उ. "
१०७ रघि	भ्वा. आ. "	११८० रावः	दि. प. अ.
१७९६ रघि	चु. उ. "	१२६२ राघ	स्वा. प. अ.
१८६५ रच	चु. " "	६२६ रासृ	भ्वा. आ. से.
२९७ रट	भ्वा. प. "	१४०४ रि	तु. प. अ.
३३४ रट	" " "	१२७५ रि	स्वा. प. अ.
		१५५ रिख (पा.)	भ्वा. " से.

र

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१५४ रिगि	भ्वा. प. से.	८५९ रुह	भ्वा. प. अ.
१८१७ रिच	चु. उ. "	१९१० रुझ	चु. उ. से.
१४४१ रिचिर्	रु. उ. अ.	१९३३ रूप	" " "
१३०६ रिफ	तु. प. से.	६७८ रूप	भ्वा. प. "
५९५ रिबि	भ्वा. प. अ.	८० रेकु	" आ. "
१४२० रिश	तु. प. "	८६४ रेदृ	" उ. "
६९४ रिष	भ्वा. " से.	३७२ रेष्ट	" " "
१२३१ रिष	दि. " "	३८५ रेमृ	" " "
१३०६ रिह (पा.)	तु. " "	५०७ रेवृ	" " "
१५०० री	क्र्या. प. अ.	६२० रेवृ	" " "
११३८ रीङ्	दि. अ. "	९०९ रै	" प. "
१०३४ रु	अ. प. से.	३५६ रोड्	" " "
९५९ रुङ्	भ्वा. आ. "	३५५ रौड्	" " "
९४५ रुच	" " "		
१८०५ रुज	चु. उ. "	१६९७ लक्ष	चु. आ. से.
१४१६ रुजी	तु. प. अ.	१५३८ लक्ष	चु. उ. "
७४७ रुट	भ्वा. आ. से.	१३८ लख	भ्वा. प. "
१६७१ रुट (पा.)	चु. उ. "	१३९ लखि	" " "
१७८४ रुट	" " "	१७३८ लग	चु. उ. "
३२७ रुटि	भ्वा. प. "	१४५ लगि—	भ्वा. प. "
३३६ रुठ	" " "	७८६ लगे	" " "
३२७ रुठि (पा.)	" " "	३०८ लघि	" आ. "
३४५ रुठि	" " "	१७६१ लघि	चु. उ. "
३२७ रुडि (पा.)	" " "	१७९७ लघि	" " "
१०६७ रुदिर्	अ. " "	२०६ लछ	भ्वा. प. "
११७४ (अनो) रुव	दि. आ. अ.	२३८ लज	" " "
१४३८ रुविर्	रु. उ. "	१५४३ लज (पा.)	चु. उ. "
१२३६ रूप	दि. प. से.	१९२० लज	चु. " "
१४१९ रुश	तु. " अ.	२३९ लजि	भ्वा. प. "
१७८९ रुशि	चु. उ. से.	१५५६ लजि (पा.)	चु. उ. "
६६३ रुष	भ्वा. प. "	१७८५ लजि	" " "
११३० रुष	दि. प. "	१९२० लजि (पा.)	" " "
१६७१ रुष	चु. उ. "	१२९० (ओ) लजी	तु. आ. "
१७९१ रुसि	" " "		

ल

धातुः	गणः	धातुः	गणः
२९८ लट	भ्वा० प० से०	१५६७ लुजि (पा०)	चु० उ० से०
३५९ लङ	" " "	१७५९ लुजि	" " "
१५४० लङ	चु० उ० "	३१४ लुट	भ्वा० प० "
८१४ लङिः	भ्वा० प० "	७४८ लुट	चु० आ० "
१८०१ लङि	चु० उ० "	१३८१ लुट	तु० प० "
१५४२ (ओ) लङि (पा०)	" " "	१७५५ लुट	चु० उ० "
४०२ लप	भ्वा० प० "	३२८ लुटि	भ्वा० प० "
३७७ लवि	" आ० "	३३७ लुट	" " "
३७९ लवि	" " "	७४९ लुठ	" आ० "
९७५ (डु) लभप्	" " अ०	१२२२ लुठ	दि० प० "
४१७ लर्व	" प० से०	३२८ लुठि (पा०)	भ्वा० " "
३५९ लल (पा०)	" " "	३४३ लुठि	" " "
१६८८ लल	चु० आ० "	३४६ लुठि	" " "
८८८ लप	भ्वा० उ० "	३४१ लुड (पा०)	" " "
७१४ लस	" प० "	३२८ लुडि (पा०)	चु० उ० "
१७२९ लस	चु० उ० "	१५६३ लुण्ठ	" " "
१२९१ (ओ) लस्जी	तु० आ० "	४५ लुथि	भ्वा० प० "
१०५८ ला	अ० प० अ०	१८७ लुन्च	" " "
१२३ लावृ	भ्वा० " से०	१२३७ लप	दि० " "
११३ लाव	" आ० "	१४३१ लुप्लृ	तु० उ० अ०
२०७ लाव्रि	" प० "	४२७ लुत्रि	भ्वा० प० से०
२४० लाज	" " "	१६५७ लुवि	चु० उ० "
२४१ लाजि	" " "	१२३८ लुभ	दि० प० "
१९३६ लाभ	चु० उ० "	१३०५ लुभ	तु० " "
१३६५ लिख	तु० प० "	१४८३ लून्	कृया० " "
१५५ लिगि	भ्वा० " "	६७७ लूष	भ्वा० " "
१७४० लिगि	चु० उ० "	१६१० लूप	चु० उ० "
१४३३ लिप	तु० " अ०	३७३ लेपृ	भ्वा० अ० "
११७९ लिश	दि० आ० "	७६ लोकृ	" " "
१४२९ लिश	तु० प० "	१७७७ लांकृ	चु० उ० "
१०१६ लिहृ	अ० उ० "	१६४ लोचृ	भ्वा० आ० "
१८१२ ली	चु० " "	१७७८ लोचृ	चु० उ० "
१५०१ ली	कृया० प० "	३५७ लोडृ	भ्वा० प० "
११३९ लीडृ	दि० आ० "	२५८ लोष्टृ	" आ० "

धातुः

गणः

व

धातुः

गणः

८८ वाकि	भ्वा०	आ०	से०
९५ वाकि	"	"	"
६३६ वक्ष	"	प०	"
१३० वख	"	"	"
१३१ वखि	"	"	"
१४७ वगि	"	"	"
११० वधि	"	आ०	"
१०३६ वच	अ०	प०	अ०
१८४३ वच	बु०	उ०	से०
२५२ वज	भ्वा०	प०	"
१६१७ वट	बु०	उ०	"
७७९ वज	भ्वा०	प०	"
१८५८ वट	बु०	उ०	"
१९१९ वट	"	"	"
३०० वट	भ्वा०	प०	"
१५८६ वटि	बु०	उ०	"
१९१९ वटि (पा०)	"	"	"
३३१ वठ	भ्वा०	प०	"
२६२ वठि	"	आ०	"
२७१ वडि	"	"	"
१५८६ वडि (पा०)	बु०	उ०	"
४४६ वण	भ्वा०	प०	"
१५५१ वण	बु०	उ०	"
१००९ वद	भ्वा०	प०	"
१८४२ वद	बु०	उ०	"
११ वदि	भ्वा०	आ०	"
४६२ वन	"	प०	"
४६३ वन	"	आ०	"
८०३ वन	"	"	"
८०३ वनु	"	"	"
१४७० वणु	त०	"	"
१८९ वन्तु	भ्वा०	प०	"
१७०४ वन्तु	बु०	आ०	"

१००३ (डु) वप्	भ्वा०	उ०	से०
५५७ वभ्र	"	प०	"
८४९ (डु) वम्	"	"	"
४७५ वय	"	आ०	"
१८५३ वर	बु०	उ०	"
१६२ वर्च	भ्वा०	आ०	"
१५५१ वर्ण (पा०)	बु०	"	"
१६३८ वर्ण	"	उ०	"
१६५५ वर्ध	"	"	"
६१३ वर्ष	भ्वा०	आ०	"
६४० वर्ह	"	"	"
४९१ वल	"	"	"
८१६ वलि (पा०)	"	प०	"
१५७१ वल्क	बु०	उ०	"
१९१६ वल्क	"	"	"
१४३ वल्ग	भ्वा०	प०	"
३९१ वल्भ	"	आ०	"
४९२ वल्ल	"	"	"
६४१ वल्ह	"	"	"
१०८० वश	अ०	प०	"
६९१ वष	भ्वा०	"	"
१००५ वस	"	"	"
१०२३ वस	अ०	आ०	"
१७४५ वस	बु०	उ०	"
१९४२ वस	"	"	"
१२१४ वसु	दि०	प०	"
१०१ वस्क	भ्वा०	आ०	"
१००४ वह	"	प०	अ०
६३३ वहि	"	आ०	से०
१०५० वा	अ०	प०	अ०
६६८ वाक्षि	भ्वा०	"	से०
२०८ वाक्षि	"	"	"
१८८३ वात	बु०	उ०	"
११६० वावृत (पा०)	दि०	प०	"

धातुः	गणः	धातुः	गणः
११६३ वाय्	दि० आ० से०	१४६१ वृजी	रु० प० से०
१८८५ वास	चु० उ० "	१८६१ वृजी	चु० उ० "
६४५ वाह (पा०)	म्वा० आ० "	१२५४ वृज्	स्वा० उ० "
१४४२ विचिर्	रु० उ० अ०	१८१४ वृज्	चु० उ० "
१४२३ विच्छ	तु० प० से०	१३३० वृण	तु० प० "
१७७४ विच्छ	चु० उ० "	७५८ वृनु	म्वा० आ० "
१०९४ विजिर्	चु० " अ०	११६० वृनु	दि० आ० "
१२८९ (ओ) विजी	तु० आ० से०	१७८२ वृनु	चु० उ० "
१४६० (ओ) विजी	रु० प० "	७३९ वृधु	म्वा० आ० "
३१६ विट	म्वा० " "	१७८३ वृधु	चु० उ० "
३३ वियु	" आ० "	१२२६ वृश	दि० प० "
१०६४ विद	अ० प० "	१७०५ वृप	चु० आ० "
११७१ विद	दि० आ० "	७०६ वृपु	म्वा० प० "
१४५० विद	रु० " "	१३४७ वृहु	तु० प० व०
१७०९ विद	चु० " से०	१४९० वृ	क्रया० प० से०
१४३२ विदल्	तु० उ० अ०	१४८६ वज्	क्रया० उ० "
१३२५ विव	" प० से०	१००६ वेज्	म्वा० उ० अ०
१३५८ विल	" " "	८७७ वेणु	म्वा० उ० से०
१६०५ विल	चु० उ० से०	३४ वेथ	म्वा० आ० "
१४२४ विश	तु० प० अ०	८७७ वेन् (पा०)	म्वा० उ० "
१५२६ विष	क्रया० " "	३६७ (दु) वेष्ट	म्वा० आ० "
६९८ विपु	म्वा० " "	१८८१ वेल	चु० उ० "
१०९५ विप्लृ	चु० उ० "	५३५ वेलृ	म्वा० प० "
१६८६ विष्क	चु० आ० से०	५४० वेल्	म्वा० प० "
१९४० विष्क	चु० उ० "	१०७७ वेवीङ्	अ० आ० "
१२१७ विस	दि० प० "	२५५ वेष्ट	म्वा० आ० "
१०४८ वी	अ० प० प०	६४३ वेह	म्वा० आ० "
१९०३ वीर	चु० आ० से०	९२१ (ओ) वे	म्वा० प० अ०
१२२५ वुस (पा०)	दि० व० "	१२९३ व्यच	तु० प० से०
९२ वृ	म्वा० आ० "	७६४ व्यथ	म्वा० आ० "
६०४ वृअ	म्वा० " "	११८१ व्यव	दि० प० अ०
१५०९ वृङ्	क्रया० " "	८८१ व्यय	म्वा० उ० से०
१०२९ वृजि (पा०)	अ० " "	१९३२ व्यय	चु० उ० "
१०२९ वृजा	अ० " "	१११४ व्युप	दि० प० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
१२१५ व्युष	दि० प० से०	४८५ शर्व	म्वा० प० से०
१२१५ व्युस (पा०)	" " से०	४६० शल	म्वा० आ० "
१००७ व्यन्	म्वा० उ० अ०	८४३ शल	म्वा० प० "
२५३ व्रज	म्वा० प० से०	३९० शल्भ	म्वा० आ० "
४५१ व्रण	म्वा० " "	७२५ शव	म्वा० प० "
१९३७ व्रण	चु० उ० "	७२६ शश	म्वा० प० "
१२९२ (ओ) व्रक्ष	तु० प० वे०	६९० शप	म्वा० प० "
१५०४ व्री	कृथा० " अ०	६२९ (आङ्) शसि	म्वा० आ० "
११४० व्रीड्	दि० आ० अ०	७२७ शसु	म्वा० प० "
११२६ व्रीड	" प० से०	७२८ शंसु	म्वा० प० "
१३९३ व्रुड	तु० " "	१२६ शाखृ	म्वा० आ० "
१५०२ व्ली	कृथा० " अ०	२८९ शाङ्	म्वा० आ० "
श		९९५ शान	म्वा० उ० "
११८७ शक	दि० उ० अ०	१०२२ (अङ्) आसू	अ० आ० "
८६ शकि	म्वा० आ० से०	१०७५ शामु	अ० प० "
१२६१ शकलृ	स्वा० प० अ०	६०५ सिक्ष	म्वा० आ० "
१६५ शच	म्वा० आ० से०	१५५ शिखि (पा०)	म्वा० प० "
२९९ शट	म्वा० प० से०	१६१ शिधि	म्वा० प० "
३४० शठ	म्वा० " से०	१०२७ शिजि	अ० आ० "
१५६४ शठ	चु० उ० से०	१२४९ शिज	स्वा० उ० अ०
१६९२ शठ	" आ० से०	३०३ शिट	म्वा० प० से०
१८५५ शठ	" उ० से०	१३६२ शिल	तु० प० "
२७९ अडि	म्वा० आ० से०	६८७ शिष	म्वा० प० अ०
७९७ शण	म्वा० प० से०	१८१८ शिष	चु० उ० से०
८५५ शद्ल	म्वा० प० अ०	१४५१ शिण्लृ	ह० व० अ०
१४२८ शद्ल	तु० प० अ०	१७९० शीक	चु० उ० से०
१००० शप	म्वा० उ० अ०	१८२७ शीक	चु० उ० "
११६८ शप	दि० उ० अ०	७५ शीकृ	म्वा० आ० "
१७१५ शब्द	चु० उ० से०	१०३२ शीङ्	अ० आ० "
१६९६ शम	" आ० से०	३८३ शीभृ	म्वा० आ० "
१२०१ शमु	दि० प० से०	५२३ शील	म्वा० प० "
८१८ शमो	म्वा० प० से०	१८७२ शील	चु० उ० "
१४५६ शम्ब	चु० उ० से०	१८३ शुच	म्वा० प० "
४२३ शर्व	म्वा० प० से०	११६५ शुचिर्	दि० उ० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
५१३ शुच्य	भ्वा. प. से.	५१८ इमील	भ्वा० प० से०
३४१ गुठ	भ्वा. प. से.	९६३ इयैड	" आ० अ०
१६४५ गुठि	बु. उ. से.	८४ अकि.	" " से०
३४१ गुठि (पा०)	भ्वा. प. से.	१५१ अगि	" प० "
३४४ गुठि	भ्वा. प. से.	७९८ अण	" " "
१६४६ गुठ	बु. उ. से.	१५७८ अण	बु० उ० "
११६१ शुव	दि. प. अ.	७९९ अय	भ्वा० प० "
१३३६ गुन	तु. प. से.	१५४६ अय	बु० उ० "
७४ गुन्व	भ्वा. प. से.	१८२४ अय	" " "
१८३३ गुन्व	बु. उ. से.	१८७१ अय	" " "
४३३ गुन्भ	भ्वा. प. से.	३५ अयि	भ्वा० आ० "
१३२२ गुन्भ	तु. प. से.	१५१० अन्व	क्रया० प० "
४३२ गुभ	भ्वा. प. से.	१५१२ अन्व	कूया० " "
७५० गुभ	भ्वा. आ. से.	१८३८ अन्व	बु० उ० "
१३२१ गुभ	तु. प. से.	३९३ अन्मु	भ्वा० आ० "
१६१९ गुल्क	बु. उ. से.	१२०४ अमु	दि० प० "
१६११ गुल्व	बु. उ. से.	८१० आ	भ्वा० " अ०
११८३ गुप	दि. प. अ.	१०५३ आ	अ० " "
१९०२ गूर	बु. आ. से.	८९७ अिम्	भ्वा० उ० से०
११५७ गूरी	दि. आ. से.	७०१ अिपु	" प० "
१६१२ गुर्प	बु. उ. से.	१४७५ अीम्	कूया० उ० अ०
५२६ गूल	भ्वा. प. मे.	९४२ अु	भ्वा० प० "
६७९ गुप	भ्वा. प. से.	९१९ अे	" " "
७६० अृधु	" आ. "	४५६ अोणृ	" " से०
८७३ अृधु	" उ. "	८५ अकि	" आ० "
१७३५ अृधु	बु. " "	१५२ अगि	" प० "
१४८८ अृ	क्रया. प. "	८०० अय	" " "
५४३ शैलृ	भ्वा. , "	१२७ अ्वावृ	" " "
५०६ शेवृ (पा०)	" आ. "	११५ अ्वाष्टृ	" आ० "
९१८ शै	" प. अ.	११८६ अिप	दि० प० अ०
११४५ शो	दि. " "	१५७४ अिप	बु० उ० से०
४५५ शोणृ	भ्वा. " से.	७०२ अिपु	भ्वा० प० "
२९० शौटृ	" " "	७७ अ्शोक्र	" अ० "
४१ इच्युतिर्	" " "	४५७ अ्शोणृ	" प० "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
९६ श्वकि	आ० से०	५४७ पल	श्वा० प० से०
१६६ श्वच	" " "	१०७८ पस	अ० " "
१६७ श्वचि	" " "	२०२ पस्ज	श्वा० प० से०
१५६५ श्वठ	उ० उ० "	१०७९ पस्ति	अ० " "
१८५६ श्वठ	" " "	८५२ पह	श्वा० आ० "
१५६५ श्वठि (पा०)	" " "	११२८ पह	दि० प० "
१६२४ श्वभ्र	" " "	१८१० पह	उ० उ० "
१६२३ श्वर्त	" " "	१५६९ पान्त्व	" " "
५४९ श्वल	श्वा० प० "	१४३४ पिच	तु० " अ०
१५७० श्वल्क	उ० उ० से०	१२४८ पिन्	स्वा० " "
५५० श्वल्ल	श्वा० प० "	१४७७ पिन्	क्रया० " "
१०६९ श्वस	अ० प० "	३०४ पिट	श्वा० प० से०
१०१० (दुओ) श्वि	श्वा० प० "	४७ पिघ	" " "
७४२ श्विता	" आ० "	११९२ पिधु	दि० " "
१० श्विदि	" " "	४८ पिधु	श्वा० " "
७८९ षो	" प० से०	४३१ पिभि (पा०)	" " "
१२६८ षघ	स्वा० प० "	४३० पिभु (पा०)	" " "
१६३ षच	श्वा० आ० "	१३६३ पिल	तु० " "
९९७ षच	" उ० "	५९० विवि (पा.)	श्वा० " "
३१३ षट	" प० "	११०८ पिवु	दि० " "
१६३४ षट्ट	उ० उ० "	९४१ पु	श्वा० " अ०
४६४ षण	श्वा० प० "	१०४१ पु	अ० अ० "
१४६४ षणु	त० उ० "	१२४७ पुम्	स्वा० उ० "
१८३२ (आङ्गः) षद	उ० " "	१५६२ पुट्ट	उ० उ० से०
८५४ षदलृ	श्वा० प० "	१३४० पुर	तु० प० "
१४२७ षदलृ	तु० " "	११२९ पुह	दि० " "
९८७ षन्ज	श्वा० " "	१४०८ पू	तु० " "
१५५५ षन्व	उ० उ० "	१०३१ पूङ्	अ० आ० अ०
४०० षप	श्वा० प० "	११३२ पूङ्	दि० " "
८२९ षम	" " "	२५ पूद	श्वा० " "
२२५ षर्ज	" " "	१७१८ पूद	उ० उ० से०
४२४ षर्व	" " "	४३१ पृन्धु	श्वा० " "
५८६ षर्व	" " "	४३० पृन्धु	" प० "
		५४३ षेल्	" "

धातुः	गणः	धातुः	गणः
५०१ पेषु	म्वा० आ० से०	१०० प्वक्क	म्वा० आ० से०
९१५ पै	म्वा० प० अ०	९७६ प्वन्ज	" " अ०
११४७ पो	दि० " "	१८ प्वद	चु० उ० से०
७८२ पृक	म्वा० " से०	१८०६ प्वद	" " "
७९० पृगे०	" " "	१०६८ (त्रि) प्वप्	अ० प० अ०
४६१ पृन	" आ० "	७४४ (त्रि) प्विदा	म्वा० आ० से०
३८६ पृभि	" " "	९७८ (त्रि) प्विदा	म्वा० प० "
८३० पृम	" प० "	१०८८ (त्रि) प्विदा	दि० " अ०
१२६५ पृष	स्वा० आ० "	११८८ प्विदा	" " "
३६४ पृष्ट	म्वा० " "		
११२४ पृम	दि० प० "	१८९२ सङ्केत	चु० उ० से०
११२५ पृस	" " "	१९२२ सङ्ग्राम	" आ० "
१७५ पृच	म्वा० उ० "	१९०६ सत्र	" उ० "
१०४३ पृम्	अ० " अ०	१८८८ समाजः	" " "
३९४ पृभु	म्वा० आ० "	१२२१ समी (पा०)	दि० प० "
३९५ पृष्ट	" " "	१२६३ साध	स्वा० प० अ०
९२२ पृ	" प० अ०	१८८० साम	चु० उ० से०
९११ पृयै	" " "	१५५६ साम्ब (पा०)	" " "
६६१ पृस	" " से०	१८६९ सार	" " "
८३६ पृल	" " "	१९२९ सुख	" " "
९२८ पृा	" " अ०	१८७४ सूच	" " "
५६० पृिबु	" " से०	१९०८ सूत्र	" " "
१११० पृिबु	दि० " "	६६६ सूक्ष्म	म्वा० प० "
१११२ पृिबु	दि० " "	५०९ सूक्ष्म	" पा० "
१०५२ पृिा	अ० " अ०	९३५ सु	" प० "
१२०० पृिह	दि० " वे०	१०९९ सु	चु० प० अ०
१५७२ पृिह	चु० उ० से०	११७८ सृज	दि० आ० "
१०३८ पृिु	अ० प० "	१४१४ सृज	तु० प० "
११११ पृिुसु	दि० " "	९८३ सृष्टृ	म्वा० " "
११९९ पृिुह	दि० " "	८१ सेकृ	" " से०
९२३ पृिै	म्वा० " अ०	९७९ स्कन्दिर्	" " "
९४८ पृिङ्	म्वा० आ० अ०	३८७ स्कमि	" आ० "
१५७३ पृिङ् (पा०)	चु० उ० से०	१४७८ स्कुन्	क्रथा० " "
		९ स्कुदि	म्वा० " "

धातुसूचिका

६१७

धातुः

७२१ हसे
१०९० (ओ) हाक्
१०८६ (ओ) हाङ्
१२५७ हि
८६१ हिक्क
३१७ हिट (पा०)
२६८ हिडि
१३६१ हिल
५६१ हिवि
१६८६ हिष्क (पा०)
१४५६ हिसि
१८३० हिसि
१०८३ हु
२६९ हुडि
२७७ हुडि
३५२ हुडु
२११ हुर्छा
८४४ हुल
३५३ हुवृ
१०९७ ह
८९९ हज
१२२९ हप
१०९ हप

भ्वा. प. से.
जु. " अ.
" " " से.
स्वा. प. से.
भ्वा. उ. " अ.
" प. " आ.
" " प. " अ.
भ्वा. " " अ.
जु. आ. " अ.
रु. प. " अ.
जु. उ. " अ.
जु. प. अ. से.
भ्वा. आ. से.
" " " अ.
" प. " अ.
" " " अ.
भ्वा. " " अ.
" " " अ.
जु. " अ. से.
भ्वा. उ. से.
दि. प. से.
भ्वा. " से.

गणः

धातुः

१५३२ हेठ
२६६ हेठ
७७८ हेड
२८४ हेडु
६२१ हेपृ
२८५ होड
३५४ होडु
१०८० हुङ्
८०६ हल
७८७ हगे
७११ हस
२६ हाद
१०८५ हो
२१० होच्छ
६२२ होपृ
७८८ हगे
१६५९ हप
७१२ हास
२७ हादी
८०५ हल
९३१ ह्व
१००८ ह्वे

गणः

क्रया. प०. से.
भ्वा. आ. से.
" प. "
" आ. "
" " "
" " "
अ० आ. अ.
भ्वा. प. "
" " "
" " "
" आ. "
जु. प. अ.
भ्वा. " "
" आ. "
" प. "
जु. उ. "
भ्वा. प. "
भ्वा. आ. "
" प. "
" " अ.
" उ. अ.

सौत्रधातवः ।

धातुः

ऋति

तुः

दभिः (वा)

स्कन्धु

सूत्रम्

२४२२

२४४४

२५५५

धातुः

स्कन्धुः

स्तन्धुः

स्तन्धुः

सूत्रम्

२५५५

२५५५

२५५५